DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

SUAT PARLAR

Türkler ve Kürtler

Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri

bağdat

SUAT PARLAR

Türkler ve Kürtler

Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri

bağdat

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRKLER VE KÜRTLER

Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri

SUAT PARLAR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TÜRKLER VE KÜRTLER
Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri
Suat Parlar

Bağdat Yayınları: 1
Araştırma Tarih Dizisi: 1

ISBN: 975-00194-4-X

1. Basım: Eylül 2005

Genel Yayın Yönetmeni: Koray Kılıç
Editör: Mehmet Arlı
Kapak Tasarımı: Melek Koç

Baskı
Dergâh Ofset
Göztepe Mahallesi Orhan Gazi Cd. No: 8
Mahmutbey Bağcılar - İstanbul

© Suat Parlar, 2005
© Düşünce Basım Yayım Dağıtım-Mehmet Arlı, 2005

Bağdat Yayınları, Düşünce Basım Yayım Dağıtım-Mehmet Arlı'nın tescilli markasıdır.

Bu kitabın tüm yayım hakları ***Düşünce Basım Yayım Dağıtım***'a aittir. İzinsiz olarak çoğaltılamaz, kopyalamaz, alıntı yapılamaz.

Düşünce Basım Yayım Dağıtım
Kirmasti Mahallesi Fatih CD. No: 76 Fatih İstanbul, Turkey
Tel: 90 (212) 631-2929
Faks: 90 (212) 631-3565

bilgi@dusunceyayinlari.com
www.dusunceyayinlari.com

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Kitabımı bu topraklarda, insan kardeşliğini, tüm müdahalelere rağmen yüksek tutan bir erdem kültürüne; "Harput Ahengine" ithaf ediyorum.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

İÇİNDEKİLER

Birinci Bölüm
ORTADOĞU'DA İKTİDAR VE İSYAN GELENEKLERİ

Hokka'nın Tac'a Ortak Olduğu Hanedan: Selçuklu 9
Nizâmülmülk'ün Muhbirlik Teşkilâtı 21
Abbasi Hanedanı ve Selçuklular 28
Ortadoğu Halklarının Birikimi 33
İslâmiyet Basit Bir Göçebe Dünya Görüşü Değildir 52
İslâmi Fetihler ve Ticaret Merkezleri 68
Ortadoğu'da İsyan Geleneği 79
İslâmiyet'in Kuruluşu: Devrim ve Karşıdevrim 101

İkinci Bölüm
ANADOLU'DAKİ EGEMENLİKLER

Türklerin ve Kürtlerin İnanç Sistemleri 129
Malazgirt'te Türk ve Kürt Askerleri 143
Moğol İşgalini Meşrulaştıran Romalı Mevlâna 157
Anadolu'daki İlk Kapitülasyonlar 171
Haçlı Seferleri ve Bizans'ın Yıkılışı 181
Kefen Parası Kadar Bile Mülkiyeti Reddeden Selahaddin Eyyubi 192
Osmanlı'nın Merkezileşmesi 209
Safevi Hanedanı ve Osmanlılar 221
Ermenilerin ve Kürtlerin Stratejik Kullanımı 253
Osmanlı'daki Devşirme İktidarı 258
Yahudi Cumhuriyeti'nin Başkenti: İstanbul 274
Osmanlı'nın Şanlı Yükselişi Kıtlığın Yükselişidir 286
Osmanlı'nın Şanlı Yükselişi Tefeciliğin Yükselişidir 301

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Üçüncü Bölüm

EMPERYALİST BATI'NIN KURDUĞU II. OSMANLI DEVLETİ

Sömürgeleşmenin Merkezi Olan Liman Kentleri: İstanbul ve İzmir ... 325
Emperyalizme Karşı Cennetin Kılıçları ... 340
Sultan'ın Sultanı: İngiliz Büyükelçisi Canning ... 352
Avrupa Finans Kapitalinin Silahı: Osmanlı Bankası ... 364
Emperyalist Batı'nın Kurduğu II. Osmanlı Devleti ... 375
Türk Denizlerinde Dalgalanmayan Tek Bayrak: Türk Bayrağı ... 391
Osmanlı'yı Misyonerlerin İşgali ve Tanzimat Kürdistan'ı ... 402
Vergi Tahsili İçin Hatunların Uçkurunda Akçe Arayan İmparatorluk ... 422
Devr-i Hürriyet'te Açlıktan Ölenler ... 435
Osmanlı'nın Pan Kürdizm Politikası ... 447

Dördüncü Bölüm

JÖN TÜRKLER VE JÖN KÜRTLER

Emperyalist Reji İdaresiyle Beraber Kendi Halkına Kurşun Sıkan Osmanlı ... 469
Bir Mecidiye'nin Bir Nefer'den Hayırlı Olduğu İmparatorluk ... 485
Jön Türkler'in Ütopyası Yoktur ... 504
Jön Kürtler'in İdeolojik Kökenleri ... 522
Emperyalizmin Devrim Jandarması: Jön Kürtler ... 534
Jön Kürtler ve Rus Emperyalizmi ... 548
Pan Kürdizm'in Akıl Hocası: Siyonizm ... 557
Milli İktisat Adına Ekonomik Yozlaşma ve Vurgunculuk ... 581

Beşinci Bölüm

KUVAYI MİLLİYE MECLİSİNİN VE ORDUSUNUN TASFİYE EDİLİŞİ

İttihatçıların Anadolu'yu Türkleştirme Siyaseti ... 593
Kürtlerin Refahı İçin Çalışan Büyük Britanya Hükümeti ... 604
Sevr'i Yırtıp Atan Doğu Halkları ... 620
Mustafa Kemal'in Musul Stratejisi ... 634
Kuvayı Milliye Meclisi'ne (I. TBMM) Karşı Yapılan Lozan Darbesi ... 646
Halifeliğin Kaldırılması ve Musul Sorunu Işığında Milli Mücadele Ordusunun Tasfiyesi ... 661
Takrir-i Sükun Düzenini Yerleştirmek İçin Kışkırtılan Kürt İsyanı ... 682
Cumhuriyet'le Feodalite'yi Bir Arada Yaşatabilme Çelişkisi ... 701

Kaynakça ... 729
Dizin ... 742

Birinci Bölüm
ORTADOĞU'DA İKTİDAR VE İSYAN GELENEKLERİ

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Hokka'nın Tac'a Ortak Olduğu Hanedan: Selçuklu

Selçuklu düzeninin en önemli dayanağı ve problemi Türkmenlerdi. Tuğrul Bey, Müslüman beylikleri tarafından tanınması karşılığında Türkmenlerin yağmacılığını denetim altına almak zorundaydı. Oysa yağmacılık Türkmenler açısından savaşmanın tek amacıydı. İran'ın kuzeyinden geçen yollar, Bizans İmparatorluğu'na ait Anadolu ve Ermenistan topraklarını Türkmenlere açarken, cihat Tuğrul Bey'in meşruiyetini pekiştiriyordu. Türkmenler Anadolu'ya akın ederken Tuğrul Bey önderlik sorununu hafifletiyordu. 1049'da İbrahim Yınal, 1054'te Tuğrul Bey komutasında Ermenistan'a düzenlenen seferler, Kuzeybatı İran'daki Kürt beylerinin Selçuklu egemenliğini tanımasına yol açtı. Tuğrul Bey'e Bağdat'ın kapılarını aralayan siyasi, sosyal ve dini koşullar Anadolu'ya akın eden Türkmen güçlerinin askeri eylem hattında biçimlendi. Kahire'de önemli bir güç merkezi haline gelen İsmaili Fâtımi Halifeleri ile savaşmaya kararlı olarak Bağdat'a giren Tuğrul Bey, kendisini Bağdat hilafetinin vekili ilân etti.

Bağdat'ta Halife tarafından "Doğu'nun ve Batı'nın Hakanı", unvanı ile güçlendirilen Tuğrul Bey'e tüm Müslüman topraklarını fethetmek yetkisi veriliyordu. Selçuklu egemenlik alanı Musul'daki Ukayli Hanedanı'ndan Yukarı Dicle'deki Kürt Mervanilere kadar uzanıyordu.

Selçuklu yükselişinin hızına rağmen Halife açısından Tuğrul Bey hâlâ bir "barbar" sayılıyordu. Yaşı yetmişi aşan Tuğrul Bey çocuksuzdu ve halifenin kızı ile evlenmek istiyordu. Kılıç zoruyla yapılan evlilik Bağdat merkezli bir Selçuklu kurumlaşmasını getirmedi. 1063'te Tuğrul Bey'in ölümünden sonra yerine geçen Alparslan, Irak'a adımını atmadı ve Abbasi Halifesinin işlerine karışmadı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

Tuğrul Bey yeğeni Alparslan'a Türkmen sorununu miras bıraktı. Ailelerinden ve sürülerinden uzakta, büyük çapta yerleşme imkânı olmadan Irak'ta uzun süre kalan Türkmenler, eşitsizliği kutsallaştıran yeni bir düzenin kurulmasına rıza göstermediler. Tuğrul'un çevresindeki beyler açısından, o, eşitler arasında birinciydi. Şimdi ise onun İranlı bir Müslüman hükümdar gibi davranmasına, çevresinde Arap ve İranlı görevlilerin bulunmasına tepki gösteriyorlardı. Türkmenlerin tepkisi isyana dönüşmekte gecikmedi. Ancak Tuğrul'un kararlılığı, veziri el-Kunduri'nin akıllılığı ve Alparslan'ın yardıma yetişmesiyle Sultanlık düzeni korundu.[1]

Anadolu'ya yönlendirilen Türkmen akınları Bizans İmparatorluğu'nun iç savaşlarından yararlanır. 1057-1058'de büyük arazi sahiplerine yönelik olarak Bizans imparatorluk güçlerinin askeri faaliyetleri gündemdedir. Anadolu'da bulunan güçlü aileler, küçük köylü mülklerine el koyarak, askerlik hizmeti karşılığı verilen arazileri sahiplenerek parçalanmayı pekiştirmektedirler. Arazi zenginliklerine dayanarak kurdukları özel ordular imparatorluğun askeri ve mali gücünü kemirmektedir. Bizans İmparatorluğu, küçük arazi sahiplerini desteklemeyi varlığını sürdürmenin koşulu sayar. Bizans düzeninin çözülüşü Türkmenlerin Anadolu'ya girişini kolaylaştırır. İran Hükümdarlığı ile Abbasi hilafetinin biçimciliğini meşruiyetinin temeli sayan Selçuklu anlayışını benimsemeyen Türkmen göçü, Anadolu'da müsait bir zemin bulur.

11. yüzyıl merkezi Bizans iktidarı, feodaller karşısında gücünü yitirmektedir. Dünyevi ve dini olsun, büyük arazi sahiplerinin en kudretli olanları bütün vergilerden muaf tutulmaktadırlar. İmmunitas konumunun gücü ile bu muafiyetler, büyük arazi sahiplerinin kendilerine bağlı bulunan yarı-özgür köylüleri yargılayıp hüküm vermelerine kadar varabilmektedir. Tam mali ve yargısal muafiyetlerden yararlanan büyük arazi, merkezi iktidarın idari ağından sıyrılmıştır. Bizans imparatorluk memurlarına böyle büyük araziye girmek bile yasaktır.

İmparatorluk çürüyen bir mali yapıya sahiptir. Bazı bölgelerin vergisi iltizama verilerek elden çıkarılmaktadır. Mültezimler devlete teslim edecekleri belirli bir meblağı vergi yoluyla toplamayı taahhüt etmişlerdir. Ancak bunlar bu yükümlülükleri dışında kendilerine iltizama veriler bölgelerde serbestçe hareket etmekte ve her şeyden önce kendi çıkarları bakımından gerektiğinden fazla gelir elde etme gayreti içinde bulunmaktadırlar. Bu durum, imtiyazlı arazi sahiplerinin, mültezimlerin, askeri ikta (pronoia) sahiplerinin devletin idare aygı-

[1] Claude Cahen, *Anadolu'da Türkler*, Çev: Yıldız Moran, İst. 1984, E Yay., sf. 44–45.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantay.org

tını örnek alarak kurulmuş ve buna paralel olarak varlığını sürdüren özel düzeneklerinin bulunduğu anlamına gelir.

11. yüzyıl itibariyle Bizans'ta mali sarsıntı para ayarının bozulmasıyla iyice görünür oldu. Sikke darbında devlet, altın paraya daha az kıymette madenler karıştırmak zorunluluğunu duydu. Böylece yüzyıllar boyunca hemen hemen hiç değer değişmesi görmemiş olan Bizans parası Nomisma'nın değeri düşmeye başladı. Bizans parası böylece emsalsiz sabitliğini ve o zamana kadar dünyaca kabul gören itibarını yitirmiş oldu.

Tüm bunlara rağmen bu dönemin asıl önemli özelliği Bizans ordu gücünün çözülüşüdür. Asker mülklerinin büyük bir kısmının feodalleşmeye feda edilmesi yanında, muayyen bir bedel ödenmesi karşılığında askerlik hizmeti mükellefiyetinden kurtulmak serbest bırakıldı. Yerli savaş kuvvetlerinin bu azalışı ücretli askerlerden kurulu ordunun önemini artırdı. Normanlar Bizans Ordusu'nun en değerli unsurları haline geldiler.[2]

1057 yılında Isak Komnenos isyan eder. Ekonomik ve siyasi gücü elinde bulunduran büyük ailelerin merkezi yönetime başkaldırısının en önemli halkalarından biridir bu ayaklanma. Bu isyan geleneksel Bizans Ordularının Anadolu'dan çekilişi ve Türkmen akınlarının hız kazanmasında dönüm noktasıdır. Isak Komnenos'un İstanbul'a girdiği sırada Türkmen şefi Dinar, Kemah önlerindedir. Türkmenlerin bir kolu Şebinkarahisar'a ilerlerken diğer kol Malatya'ya yönelmiştir. Malatya Türkmenler tarafından yağmalanır. Dönüşte Sason'da saldırıya uğrayan Türkmenler kılıçtan geçirilir; ancak Malatya bir kez daha yağmalanmaktan kurtulamaz.

Türkmen akınları çözülen Bizans düzeninin sunduğu uygun koşullarda gelişti. Toprak kodamanlarının ezdiği köylülerin boyunduruğuna en büyük katkıyı, kilise ve manastırlar yaptı. Bu dini kurumlar 10. ve 11. yüzyıllar boyunca muazzam servetler biriktirdi. Pek çok manastır, Bizans'ta oldukça sık görülen hükümet darbelerinde kendilerine sığınılacak güvenilir bir yer ayırmak amacıyla, sömürücü sınıfın temsilcileri ve hatta imparatorlar tarafından kurulmuştu. 10. yüzyıldan itibaren Bizans İmparatorluğu'nun ihtiyaçlarını karşılayan, askerlik görev ve yükümlülüklerini yerine getiren, küçük toprak mülkiyetine dayanan köylülük, derebeyleri karşısında yıkıma uğradı. Köylülerin toprakları askeri aristokrasi, kilise ve manastırlar ve büyük toprak sahipleri tarafından zorla ele geçirildi. İmparatorlukta, 10. yüzyılda, yavaş yavaş, güçlü bir feodal askeri

---

[2] Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıtlan, Ankara 1981, TTK Yay., sf. 307.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

aristokrasi oluştu; bunların özel orduları, askeri korunakları vardı. Asya'da Dalassenes'ler, Phocas'lar, Skleros'lar, Comnenes'ler, Paleologuesler; Avrupa'da Bryennesler, Melissenes'ler, Cantacuzenes'ler, hep büyük toprak sahipleriydiler ve sürekli çapulla, vurgunla mallarına mal katıyorlardı. Çıkar ortaklığına dayanan, evlilik ilişkilerini sınıfsal egemenlik bağlarını güçlendirmede kullanan, Araplara ve Türkmenlere karşı ortak savaş birliğine ve seferlerin arttırdığı yoğun bir dayanışmaya sahip bu güçlü sosyal topluluk, askeri aristokrasinin sınıf bilinci ile merkeze karşı isyan halindeydi.[3] Türkmen akınları Anadolu'da merkezi Bizans İmparatorluğu'nun çözülüş dönemi ile eş zamanlı gelişti. Ancak Türkmenlerin Anadolu'ya akışını plânlı, uyumlu bir Selçuklu yönlendirmesi olarak görmek ve Malazgirt "efsanesi"ne dayandırmak gerçeklerin üzerini örtmek olur. Selçuklular, Kuzey bozkırlarından İran ve Horasan içlerine akan çok sayıdaki savaşçı Oğuz topluluklarından yalnızca biridir. Otlak ve geçim sıkıntılarıyla Horasan ve diğer İslâm eyaletlerine göç eden Oğuz topluluklarının yol açtığı yıkımı önlemede Gazneliler yetersiz kalır. Gazne Sultanı Mes'ut Horasan'ı bırakıp Hindistan'a çekilir. Ticaret ve tarım geriler. Tarım ve ticaret çıkarlarıyla iç içe olan Horasan kentlerinin din bilginleri, büyük arazi sahipleri ve tüccarları can ve mal güvenliği adına, Oğuzlara karşı Oğuz gücüne dayanmaktan başka çıkar yol bulamazlar. Tuğrul ve Çağrı Beyler'in verdiği güvence ile Merv, Nişabur ve Horasan'ın önemli kent ve eyaletleri, Selçuklu şeflerini kurtarıcı gibi karşılar.[4]

Gazneli'ye karşı Dandanekan'da zafer kazanan Selçuklu askeri şefleri Tuğrul ve Çağrı Beyler, Halife'ye gönderdikleri *Fetihname'de*, Horasan eşraf ve ileri gelenlerinin himayelerine girmek için kendilerine başvurduklarını anlatırlar. Yerel egemenler, can ve mal güvenliğinin sağlanmasına karşılık, vergi ödemeye hazırdır. Selçuklu yönetimi kabul edilecekti ancak Kuzeyden Türkmen (Oğuz) sızmaları önlenecek, İran'a geçmiş bulunan Türkmen toplulukları ile köy ve kasabalarda türeyen alt tabakalardan başıbozuklar (ayyarlar) denetim altına alınacaktır. Egemenler Selçuklu şeflerini destekleyecek kadrolara da sahiptir. Selçuklu'ya ilk katılanlardan, Büzgan bölgesinin güçlü isimlerinden biri olan Ebu'l-Kasım Tuğrul Bey'in veziri olur. Nişabur'un köklü egemen ailelerinden Şafii bilgini İmam Muvaffak bu kentin yönetimine getirilir. Selçuklu'ya yenilip Hindistan'a çekilen Sultan Mes'ut Gazne bürokrasisini Selçuklu hizmetine geçmekte serbest bırakır. İki önemli ve güçlü Selçuklu sultanı ile birlikte anılan,

---

[3] Levçenko, *Bizans*, Çev: Erdoğan Berktay, İst 1979, Milliyet Yay., sf. 218.

[4] Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, İst. 1994, Tekin Yay. c4, sf. 1505.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Alparslan ve Melikşah'ın vezirliğini onlara eşdeğer bir güçle yürüten Nizâmülmülk de Gazne bürokrasisinde yetişmiştir. Türkmen'i hor gören "köle" komutanlardan Gevher-Âyin, Ay-Tegin-i Süleymani, Erdem ve Humar-Tegin Tuğrul Bey'in en güvendiği askeri şeflerdir. Alparslan ve Melikşah döneminde de "köle" kökenli komutanlar önemli güce sahiptirler. Selçuklular, hazır bir egemenlik sistemini, bürokrasisi, askeri kadroları ile devralarak mevcut toplumsal-ekonomik düzeni koruma işlevini üstlenirler. Türkmenlerin payına ise uç bölgelere sürülmek düşer. Bu yapıda onlara yer yoktur. İran'ın Türkmen göçü ile Türkleşen bölgesi Azerbeycan önemli bir merkeze dönüşür. Türkmenler buradan Hıristiyan, Rum, Ermeni, Gürcü ülkelerine akınlar düzenler. Bağımsız askeri şeflerin önderliğinde Azerbeycan'dan hareket ederek Anadolu içlerine akan Türkmenler Kuzey Irak, Suriye ve Filistin'e yayılırlar. İran Türkmenleri ise 1035 yılında Horasan'a geçen Selçuklulara Gaznelilerin yaptığı biçimde belli otlaklarda ağır vergi ödeyerek "reaya" konumunda yaşamaya zorlanırlar. Selçuklu yönetimi ticari, sosyal, siyasal düzeni Türkmen kanı pahasına kurar. Alparslan, Hazar denizi kıyısından Mangışlak ile Aral gölü arasındaki bölgede, Harizm-Volga ticaret yolunu vuran Türkmenleri, 1065 yılında bir sefer yaparak cezalandırır. Sultan, Hiluan sınırında ticaret yollarını kesen Kürt aşiretlerini de kılıçtan geçirir. Bu cezalandırmadan kurtulup, pişmanlık gösterenleri aynı yolun güvenliği ile görevlendirir. Malazgirt öncesi dönem Türkmen sorununun çözümüne yönelik bir iç savaşa işaret eder.

Askeri şiddetin yanı sıra Selçuklu'nun aşırı vergilerden kaçınması, bayındırlık işlerine önem vermesi, asayişi sağlaması İslâm topraklarının doğu bölgesinde genişlemesini sağlar. İslâm ülkesi aslında parçalanmış durumdadır. Her eyalette yerel egemenlerin kurduğu sülaleler idareyi ele almıştır. Selçuklular, bu egemenleri yerinde bırakır, belli bir miktar haraç vermek, gerektiğinde askerleriyle birlikte hizmete koşmakla mükellef tutarlar. Tuğrul Bey'in Kürt, Arap, İranlı, Deylemli 26 kendine bağlı yerel egemeni bulunmaktadır. İsfahan ve Hemedan bölgesinde Deylemli Büveyhoğullarının yerini alan, Kürt-Deylemli karışımı Kâküye'ler Selçuklu egemenliğini kabul eder. Şehrizor, Kirmanşah, Dinever, Hulvan bölgesinde yine Kürt Annazoğulları Selçuklu himayesine girer. Şiraz ve Fars bölgesi, Kürtlerin bir kolu sayılan Şebânkâre emirlerinden Fazluye soyuna geçer. Alparslan, Fazluye soyunu korur ve kardeşi Kavurd'un karşı çıkmasına rağmen Fazluye'yi törenle Fars tahtına oturtur ve kapısında sultanlar gibi nevbet çaldırmasına izin verir. Türkmen ezilirken Gazne bürokrasisi, köle askeri şefler ve Kürt egemenleri Selçuklu sultanlarının temel dayanakları haline gelir. Ahvaz ve Huzistan egemeni Kürt Hezaresb, Tuğrul Bey'in tüm

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

seferlerinde yanında ve baş danışmanı konumundadır. Hezaresb'e Basra'nın yönetimi de verilir. Tuğrul Bey'in Bağdat'a Halifenin kızıyla evlenmeye giderken, gücünün simgesi olarak Türkmen değil Kürt vasallerini götürmesi dikkate değer. Hezaresb, Kâküye oğlu Feramürz, Sürhab bu isimler arasındadır.

Selçukluların, Azerbaycan'a doğru genişlemesinde de yöresel Kürt egemenlerin desteği belirleyicidir. Revadi Kürtlerinin lideri Vahsudan Tebriz bölgesine hâkimdir ve 1054'te Tuğrul Bey'in hizmetine girer. Yine bu soydan gelen Tebriz, Erdebil ve Meraga egemeni Ahmedil, Selçukluların önemli komutanlarından biri olur. Ahmedil'in kölesi Aksungur ve oğulları daha sonra Meraga bölgesinde egemenliği ele geçirirler. Asıl önemlisi Aksungur'un 10 bin Kürt atlısı ile Selçuklu taht kavgalarında ön planda rol oynamasıdır. Selçuklu düzeninin temel mevkilerinden olan Atabeyliğe yükselen Aksungur, Kürt askeri gücüne dayanarak Sultan Mes'ut'un tahta çıkmasını sağlar ve ölünceye kadar devletin Sultan'dan sonra en güçlü kişisi olur. Selçuklu düzeninde Kürt etkisi bununla sınırlı değildir. Kuzey Azerbeycan'da Airan bölgesinde, 951 yılından beridir Revadi Kürtlerinden Şeddad soyu egemendir. Bu soydan gelen Ebussevar, Gürcü ve Bizans bağımlılığı temelinde bir dengeye dayanır ancak, Selçukluların bölgeye gelişi ile birlikte, Ebussevar onlara tabi olur. 1064 yılında Alparslan, Ermeni başkenti Ani'yi, Şeddadoğulları'na bırakır. Selçuklu vasali Şeddad soyu Ani egemenliğini 1200 yılına kadar sürdürür.

Selçuklu'nun genişlemesi Irak ve Suriye'de de varolan yerel egemenlere dayanma biçimindedir. Selçuklular daha önce Gazneliler'in denedikleri, ancak başarılı olamadıkları sünniliği egemenlik ideolojisinin bir aracına dönüştürürler. Egemenler açısından dinin ideolojiye dönüştürülmesi ve kurulu düzenin kutsal himaye altına alınması şeriatın gereği olarak değerlendirilir. Mısır'da Fatımi Halifesi'nin tehdidi altındaki Bağdat Hilafeti Tuğrul Bey'in himayesine girer. Tuğrul Bey daha önce Gazneli Mahmut'un izlediği siyaseti takip eder ve İsmaili "tehlikesi"ne karşı savaş açar. Daha önce de Gazneli Mahmut tarafından büyük bir İsmaili kırımı gerçekleştirilmiş ve Batı İran'daki fetihler, zındık olarak nitelendirilen Şii Büveyhoğulları'na karşı dinsel bir savaş kılığında meşrulaştırılmıştır.

Bağdat Halifesi el-Kâim (1031–1075) ile anlaşan Tuğrul Bey Bağdat ve Irak'a hâkim olan on iki imamcı Büveyhoğullarının iktidarına son verir. Mısır'da ihtilalci öze sahip bulunan yedi imamcı düzeni yıkmak ise yine dini kılığa bürünmüş bir Selçuklu siyasetidir. Nil nehrinin tarım zenginliğine ve *Kızıldeniz*'e kayan Çin-Hindistan-Avrupa ticaretinin büyük kârlarına dayanan Fatımi Devleti çekici bir fetih alanıdır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantoy.org

Selçukluların fetih hareketinden önce İslâm'ın önemli kent merkezleri Arap ve Kürt kabile reislerinin denetimi altındadır. Bağdat'ın güneyindeki Hille'de Arap Es'ad kabilesinden Mezyedoğullarının egemenliği vardır. Musul ise Arap Ukayoğulları'nın yönetimindedir. Halep'te Arap Kilab kabilesinden Mirsadoğulları hüküm sürmektedir. Ukayoğulları ve Mezyedoğulları Şii inançlıdır. Mirsadoğulları da Mısır Fatımi Halifesi adına hutbe okuturlar.

Kürt Mervanoğulları ise Sünni olup Diyarbakır, Silvan, Mardin, Siirt, Cizre, Bitlis, Ahlat bölgesine hâkimdirler. Diyar-ı Muzar (Harran, Urfa, Suruç, Rakka bölgesi), Diyar-ı Rebia (Nusaybin, Cizre) ve Diyar-ı Bekir (Âmid, Silvan, Mardin, Siirt) ilk fethedilen İslâm merkezleri arasındadır. Söz konusu bölgelerde başlangıçta şiddetli Harici ayaklanmaları patlak verir. 9. yüzyıldan sonra, Hanbeli ve Maliki mezhepleri vasıtasıyla Sünnileşme başlar. Mervanoğulları egemenliğinde Şafiilik ağır basar. Selçuklular ise Hanefiliği yayar. Maliki ve Hanbeli mezhepleri etkisini kaybederken Kürtler arasında Şafii mezhebi etkinliğini korur. Mervanoğulları Diyarbakır bölgesinin İslâm'ın önemli bir uygarlık merkezi haline gelmesinde büyük katkılara sahiptirler. Özellikle 1052–1062 yılları arasında bölgeyi yöneten Nasru'd-devle Ebu Nasr Mervanlıların en parlak hükümdarıdır. Onun zamanında ticaret, tarım oldukça canlıdır, bayındırlık hizmetlerine büyük harcamalar yapılmaktadır. Bizans, Mısır ve Selçuklu arasında denge siyaseti yürüten Ebu Nasr Selçuklu'nun vasali konumundadır.

Vasal devletler sistemine dayanan Selçuklu İmparatorluğu hızla genişler. Sasani ve Abbasilere göre Selçuklular merkeziyetçilikten oldukça uzaktırlar. Kürt, Arap, Gürcü, Ermeni egemenleri düzenlerini Selçukluya bağlı olarak yürütmeye devam ederler.

Selçukluların çıkışında Türkmen sorunu ve gücü belirleyicidir. Başlangıçta, Türkmenlere dayanılarak fethedilen topraklardaki köklü yönetim ve askeri gelenekler benimsenmek zorunda kalındı. Selçuklu kuruluşundaki büyük çelişkiyi çözecek sosyal, siyasal, kurumsal imkânlardan yoksundu. Selçuklu Devleti, önceden varolan toplumsal, ekonomik, siyasal düzenlerin yabancılaştırılmış bir Türkmen çerçevesi içinde yeniden sunuluşudur.

Selçuklu beyleri, Müslüman Sultanlara dönüştükçe, Halife'nin ve daha önceki hanedanların egemenlik kaynakları, iktidar biçimleri ve otorite araçları konusunda fikir edinmeye başladılar. Bu durum Sultanların adlarına da yansıdı. Melikşah ve ondan sonraki sultanların genellikle Arapça olan adları Türkmen geleneklerinden uzaklaşmanın göstergeleri arasındadır.

Selçuklu düzeninin temel gücü ordudur. Selçuklu'nun çıkışı Türkmen'e dayalıdır. Ancak Melikşah döneminden başlayarak, bu orduda Artuk gibi köken-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

lerinden kopmuş Türkmen beylerinin de yer almasına karşın, ordunun en önemli kısmını, tutsaklardan derlenmiş profesyonel askerler meydana getirmiştir. 12. yüzyıldan itibaren, Selçuklu Ordusu kendinden önceki İran ve Arap orduları tarzında örgütlenirken Kürtlerin de ağırlığı artıyordu.

Selçuklu düzenini eski İran'ın cihanşumul mutlak monarşi fikrine dayandırma politikalarının sahibi büyük vezir Nizâmülmülk'ün etkileri tüm Ortadoğu'ya yayılan kurumların gelişimine katkıda bulundu. (Günümüze dek önemini koruyan bu etkiler üzerine yapılmış kapsamlı araştırmalar ne yazık ki mevcut değil.)

Selçuklu veziri el-Kunduri'nin takipçisi, Tuğrul Bey'den sonra Sultan olan Alparslan (1063–1072) ve Melikşah'ın (1072–1092) dönemlerine damgasını vuran Nizâmülmülk, Horasan'da Gazne yönetim kademelerinde yetişmiş dindar bir Cemâ'i, Sünni İranlı'dır. Göçebe kabile toplumunun muazzam askeri eylem kapasitesini eski İran siyasi kuruluşları temelinde denetim altına alarak tarımsal ve ticari egemenlerin yararına bir düzen oluşturmak Nizâmülmülk'ün başlıca hedefiydi.

Belirgin amaçları olan bir Türkmen bürokrasisinin bulunmayışının sağladığı manevra alanını kullanan büyük vezir bir dizi sosyal-politik yapılanma girişiminde bulundu. Eski Sasani ve Yüksek Halifelik devirlerinin tüm bürokratik yapısını Gazneliler yönetiminde temsil edildiği üzere yeniden inşa etmek, büyük vezirin hedefiydi. Bu büyük restorasyon ustası, yerel egemenlerin gücünü kırma temelinde imparatorluğun merkeziyetçi bir duruma getirilmesinden yanaydı. Merkezi bir mali kaynağın bulunmadığı koşullarda ordunun bürokratik denetiminin kaybı kaçınılmazdı. Nizâmülmülk Ortadoğu'da daha sonra tüm merkeziyetçi egemenlik sistemleri açısından kalıcı etkiler bırakan Berid sistemini uygulamaya çalıştı. Berid, merkezin tüm olayları mahalli yöneticilerden bağımsız olarak takip etmesini sağlayan haber alma sistemidir. Berid kuruldu, ancak merkeziyetçi bir mutlak monarşinin çelik çekirdeği haline gelmedi.

Nizâmülmülk merkeziyetçi mutlak monarşi hedefiyle uyumlu bir biçimde iki önemli sosyal sınıfın düzendeki konumlarını pekiştirdi. Bu sınıflar, emirler ile ulemadır. Emir sözcüğü başlangıçta silahlı bir grubun veya garnizonun komutanı; sonra bu güce dayanarak bir kent veya bölgenin yönetimini ele alan kişi olarak değerlendirildi. Ancak daha sonra Müslüman bir yöneticiyi belirtmek için kullanılan genel bir terim haline geldi. Ulema'ya gelince: Daha 10. yüzyılda Horasan'da her şeyi kapsayan dini sistemi ve bağlıları ile Kerrami uleması ve Şafiiler genel olarak camilerdeki derslerden memnun değillerdi. Bu nedenle halk tarafından saygı gösterilen âlimlerin düşüncelerini açıklayacağı özel ku-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

rumlar oluşturdular. Bu kurumlar medreselerdi ve aynı zamanda dini kurumlar olarak ibadethanelerin merkezinde bulunuyor, camii işlevinin yanı sıra öğretmenleri, öğrencileri, kitapları bir araya getiren yapılar oluşturuyorlardı. Başlangıçta medreseler bir mezhebin doktrinlerini diğerlerine karşı güçlendirmek amacıyla kuruldular. Örneğin Şafiiler Kerramilere, Hanefilere ve kendi etkili öğretim sistemlerine karşı üstünlük kazanmalarını sağlayacak bir eğitim vermek istiyorlardı ancak, sonuç olarak tüm şer'i ulemanın konumunu yükseltecek önemli bir birikimin temsilcisi haline geldiler.[5]

Bir Şafii olan ve memuriyetinden önce şer'i disiplinlerde eğitim gören Nizâmülmülk, medrese fikrinin Selçuklu düzeninde yaygınlık ve gücünü sağlayan kişi oldu. Şahsen 1067'de Bağdat'ta kurduğu Nizamiye medreseleri önde gelen âlimlerin yetiştiği bir merkezdi. Her medrese özel bir Fıkıh mezhebine tahsis edildi (sonuçta ortak bir medresede ders vermek, genel kabul görmüş tüm Sünni mezhepler için gelenek haline geldi). Medreseler aynı zamanda ulemanın devlette görev alacak yetenekli Sünni kâtipler yetiştirmesini sağlayan bir eğitim sistemine sahip olmaya başladılar. Medreseler büyük ve merkezileşmiş bir bürokrasinin oluşumunda Nizâmülmülk'ün istediği rolü oynayamadılar. Ancak, İslâm Cemaati'nin daha bütünlüklü ve kurumlaşmış bir biçimde sürdürülmesi açısından siyasi şartları aşan bir güce sahip oldular. Halife devletinin siyasi çerçevesi dağılır, Bağdat merkezi rolünü yitirirken bu parçalanmanın ortaya çıkardığı boşluk Nizamiye medreseleri tarafından dolduruldu. Geniş mali olanaklara sahip vakıflarla desteklenen medreseler ulemanın siyasi hayattaki muhalefet rolünü azalttı ve bu kesimi egemenlik sistemi ile uyumlu bir konuma yönlendirdi. Adil olmayan yönetimlere karşı toplumsal, dini ve siyasi protesto görevinin önemi ulema tarafından azaltıldı. Ulema, emirlerle işbirliği yapmayı temel bir sosyal sorumluluk olarak kabullendi. Nizamiye düzeni Müslüman idealizmi ile Müslüman siyasi sorumluluğu arasındaki bağı kopardı. Nizâmülmülk hedeflediği merkezi mutlak monarşinin uzağına düştü ve askerlere toprak dağıtımını denetleyecek bir egemenlik birikimini sağlayamadı. Sonuç olarak askeri emirler, merkezi yönetimin yerini gasp ettiler ve medrese ulemasının patronu haline geldiler.

Nizamiye medreseleri Bağdat'ın yanı sıra İsfahan, Basra, Nişabur, Herat, Meru, Belh, Amul, Musul ve Taberistan'da da kurulur. Dinin, egemenlik sistemiyle bütünlüklü bir ideolojik kuruma dönüştürülmesinde Nizamiye medrese-

---

[5] M.G.S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İst. 1993, İz Yay., c.II, sf. 49.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

lerinin konumu önemlidir. Bol gelirli vakıflarla desteklenen Nizamiye medreseleri büyük vezire bağlı seçkin din bilginleriyle doldurulur. Din ve tarikat seçkinlerine Nizâmülmülk her yıl 300 bin dinar gibi muazzam bir meblağı dağıtır. Bu durum Selçuklu Sultanı Melikşah'a "eğer bu para orduya ayrılsa, İstanbul bile fethedilebilir" yakınması ile yansıtılır. Nizâmülmülk'ün verdiği karşılık çarpıcıdır. Büyük vezir Melikşah'a şunları söyler:

> Sen her yıl askere bunun iki katını harcıyorsun, oysa onlardan en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok, bir milden ileri gitmez. Ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise harcadığım bu parayla öyle bir ordu donatıyorum ki, onların duaları ta arşa kadar gider.

Sasani geleneğine uygun merkeziyetçi bir mutlak monarşi hedefiyle yola çıkan Nizâmülmülk'ün politikaları tam tersi nitelikleri de bünyesinde barındırıyordu. Türkmen kabilelerinin gücü kırılırken, Melikşah'tan itibaren entrikacı kadınlar, köle komutanlarla kuşatılan ve kof saray biçimciliğine bürünen merkezi yapı parçalanıyordu. Emirler merkezden hızla uzaklaşıyor ve yüzyıllarca etkisini hissettirecek bir parçalanma süreci ortaya çıkıyordu. Hedefi merkezi yapıyı güçlendirmek olan Nizâmülmülk aslında devlet içinde kendi devletini kuruyordu. Muazzam bir servetin sahibi olan büyük vezir, devletin vergi gelirlerinden onda bir pay alıyordu. Bu büyük servete dayanan Nizâmülmülk kendine köle savaşçılarından sayıları 20 bine ulaşan bir ordu kurdu. Büyük vezirin özel ordusu yanında kendine ait silah depoları da bulunuyordu. Selçuklu düzeni görünürde egemendir, asıl güç sahibi ise Nizâmülmülk'ün paralel hanedanıdır (Hanedanların görünür hâkimiyetleri üzerinden yazılan tarihler sosyal, siyasal, ekonomik ve dini gerçeklerin perdelenmesini getirir.) Büyük vezirin din "ordusu", askeri ve kendine bağlı kâtip kadroları önemli mevkilerin tümünü ele geçirmiştir.

Nizâmülmülk'ün temsil ettiği gerçek egemenlik sisteminde oğulları da etkin görevlerde bulunurlar. Oğul Müeyyidmülmülk, devletin üçüncü önemli kişisidir. Bağdat ve Horasan'da yüksek mevkilerde bulunur ve Melikşah'tan sonraki iki Selçuklu Sultanı'nın kudretli veziri olur. Merv eyaletini yöneten oğul Şemsülmülk ise Melikşah'ın atadığı komutanı görevinden atıp aşağılayacak kadar güçlüdür. Diğer oğul İmadülmülk, Herat bölgesinde Melikşah'ın kardeşi Börü Pars'ın veziridir. Yine vezir olan oğul İzzülmülk bir Gürcü prensesinden doğmadır ve onun da özel ordusu vardır. Alparslan zamanında Melikşah'ın vezirliği kendisine önerildiğinde bu kudretli hakanı "benim gibisi sabiye vezirlik etmez" diyerek geri çeviren oğul Cemalülmülk Belh'in güçlü yöneticisidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

"Hangi Selçuklu egemenliği?" sorusunun cevabı boşluktadır. Cemalülmülk, Melikşah'ın soytarısı olan bir cücenin babasının taklidini yaptığı ve Nizâmülmülk'ün yerine başkasının vezir yapılacağı haberini alınca Belh'ten başkent Isfahan üzerine yürür. Melikşah'ın yanına çıkar ve cüceyi sultanın huzurunda öldürür. Babasının yerine vezir yapılacağı söylenen kişinin ise gözlerine mil çektirerek kör eder. Büyük vezir, devlet işlerinde tek otorite haline gelir. Sultan'a ait yetkileri geniş ölçüde kullanır, eyalet yöneticilerini atar ve iktalar dağıtır. Vasal konumundaki yerel hükümdarlar, mevkilerini korumak için büyük veziri hoşnut etmenin zorunlu olduğunu kavramışlardır. Nizâmülmülk'ün mektuplarını öperler, hil'atlerini giymeyi onur sayarlar ve böylece onun vasali gibi davranırlar. Musul'un Arap sultanı, Nizâmülmülk'ün atının yanında yaya yürür ve hayvanın bastığı yeri öper. Selçuklu Türkmen soyluları vezirin kudreti karşısında etkisizdirler. Kutalmış ve Kavurd gibi önemli Türkmen askeri şefler büyük vezirin Arap, Kürt ve köle orduları tarafından yok edilirken diğerleri gereken dersi çıkarmış ve Nizâmülmülk'ün üstünlüğünü kabullenmişlerdir. Nizâmülmülk oğlunu Bağdat'ta oturtarak ve istediği kişiyi Halife'ye vezir yaptırarak İslâm'ın en yüksek makamını da denetler. Nizâmülmülk, çıkarlarının bilincinde bir egemen sınıfın yetenekli temsilcisidir. Türkmenlerin askeri kapasitesini, fetih yeteneğini, kurumsal yetersizliklerinin beslediği çelişkileri ustaca kullanır. Rakiplerinin sivrilmesine izin vermez. Tuğrul Bey'in bir zamanlar kudretli veziri Kunduri'yi öldürtür. Kunduri'nin cellât vasıtası ile Nizâmülmülk'e gönderdiği mesaj, Sasani geleneğinden gelen bu önemli yöneticilerin Türkmenlere bakışını ortaya koyar. Kunduri büyük vezire, "Türkleri vezir ve divan sahiplerini öldürmeye alıştırman ne fena şeydir" der.

Devlet içinde asıl devleti simgeleyen Nizâmülmülk'ün oğlu Şemsülmülk Melikşah'ın Merv'e atadığı askeri komutanı görevden alır ve cezalandırır. Bunun üzerine Melikşah Tacülmülk aracılığıyla büyük vezire, şu tehdidi gönderir:

> Sen benim memleketimi istila ettin. Memleketimi oğulların, damatların ve kulların arasında öyle paylaştırdın ki, sanki sen saltanatta benim ortağımsın... Sen ne yetkiyle, fermanımız olmadan evlâtlarına ülkeler ve iktalar veriyor, istediğini yapıyorsun? İster misin ki, önünden hokkanın ve başından sarığın alınmasını buyurayım?

Nizâmülmülk'ün Melikşah'a cevabı ise şöyledir:

> Sultan benim saltanata ortak olduğumu bugün mü biliyor? Benim hokkam ile onun tacı birbirine bağlıdırlar. Ne zaman hokkayı kaldırırsa, tac da kalkar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

Melikşah kudretli veziri görevinden alamaz. *Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye*'de el-Hüseyni Melikşah'ın vezirinden kurtulma biçimini söyle kaydeder:

> Askerlerce aşırı sevildiğinden Sultan kendisini azletmekten korktu. Çünkü Nizâmülmülk pek çok güç sahibi idi, kölelerinin sayısı 20 bine ulaşıyordu. Başka bir çare bulamadıkları için bir Deylemliyi... Üzerine saldırttılar.

Nizâmülmülk, Hasan Sabbah'ın fedaisi tarafından öldürülür. Alamut kalesinde üslenmiş olan Deylemi kökenli bu fedailer topluluğu Selçuklu'nun iç savaşlarında zaman zaman eylemleri ile belirleyici olabilmiştir. Büyük vezirin ölümünden sorumlu tutulan Tacülmülk, Nizâmülmülk'ün adamları tarafından katledilir. Nizâmülmülk'ün yerine geçen Tacülmülk'ün katlinden sonra da Melikşah'ın oğullarından kendi tercih ettiklerini tahta geçirirler.

Selçuklu hanedanı göstermeliktir. Sasani geleneğine dayalı Nizâmülmülk ailesinden vezirler devlet yönetiminde hâkim durumdadırlar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Nizâmülmülk'ün Muhbirlik Teşkilâtı

Nizâmülmülk'ün kalıcı etkileri sadece Farsça yazılan *Siyasetname* adlı kitabı ile sınırlı değildir. Toprak düzeninden, istihbarata kadar geniş bir alanda önemli izler bırakmıştır. Büyük vezir hizmet ettiği Selçuklu rejiminin özgün unsurlarını adeta birer korkuluk haline getirirken Sasani ve Gazneli geleneklerine bağlılığını sürdürüyordu. Selçuklulardan önce Horasan'ın yönetimi, merkezi İran devlet geleneğine göre biçimlenmiştir. Bu gelenekler daha sonra Selçuklu'ya aktı. Selçuklu'da saray mevkilerinin başında bulunanların, resmi dilin Arapça olduğu dönemde bile Farsça adları vardı. Sivil ve resmi görevlerin yöneticileri amid ve çoğul olarak umedâ adı verilen özel bir sınıfı meydana getiriyordu. Eyaletlere valiler bunların arasından ya da bunlara en yakın olan hem istihbarat hem de posta örgütünün başındaki beridlerden seçilirdi. Muhasebe teşkilatını denetleyenlere müstevfi deniliyordu. Genel kadı kadrosunun dışında haksızlıkları gidermekle görevli mezâlim isimli özel bir kuruluş vardı ve bunun başındaki yöneticiye emir-dad denilmekteydi. Bu da İran devlet geleneğine dayanıyordu. Selçuklu sultanları bu karmaşık devlet yapısının yönetimini Nizâmülmülk gibi yetenekli vezir sülalelerine bırakıyorlardı.

Türkmen toplulukları uç bölgelerde ve otlak arazilerde şeflerinin yönetiminde özerk kalırlar. Yöresel egemenlere halk ile devlet arasındaki ilişkilerde yetkiler tanınır. Bu parçalanmış yapıda ancak asgari düzeyde bir siyasi süreklilik vardır. Merkezi Müslüman topraklarının çoğunda hüküm süren bu sayısız ve değişken yönetimler kalıcı siyasi fikirler üzerine kurulmuş değildi. Devletin bütünlüğü son derece zayıftı. Ancak Müslümanların kendilerini ait hissettikleri olgu, bir bütün olarak İslâm toplumuydu. Emirler ve ulemanın otoritesi ise geçici, kişisel ve prestije dayalıydı. Merkezkaç eğilimleri tetikleyen bu toplumsal

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

yapı sürekli olarak iç savaşları besliyordu. Askerlere toprak tahsisi ise onları sivil ve şer'i yöneticilerden bağımsız kıldı. Askeri iktidarın güçlenmesi ve Selçuklu'nun Türkmen kökenli şeflerinin buna dayanarak son merci haline gelmesi sorunları daha da karmaşık hale getirdi. Savaştan akan ganimetlere bağlı konumlarıyla Türkmen yöneticiler bölgesel kurumlara katılamadılar, onları çok az anladılar ve hem kendi köklerine hem de yönettikleri toplumlara yabancılaştılar. Askerlikte uzmanlaşan Türkmen yöneticiler kültür dili olarak Arapça ve Farsça'yı kullandılar. Bununla birlikte kendi mensup oldukları toplumu da diğerlerini de hor gören bir kast tutumu sergilediler. Sivil, siyasi, sosyal, kültürel, dini sorumlulukları paralel vezir hanedanları ile bürokrasiye ve yerel egemenlere bıraktılar. Süreklilik ve istikrara sahip bütünleşmiş devletlerin gelişimi, askeri parçalanma ve devlet içinde devlet eğilimlerini kıracak özel prensipleri gerektiriyordu. Oysa Selçuklu düzeni bunları sağlayamadı. Hilafet ideallerinin, İslâm toplumunun birliğinin ve büyük hükümdar mutlakiyetçiliğinin ölümünün üzerine kurulan Selçuklu rejimi, tüm Ortadoğu'ya yayılan Müslüman toplumları kapsayan istikrarlı bir devlet kuramadı. Selçuklu rejiminin üzerinde yükseldiği bu çelişkiler, devlet yapısına çürütücü özellikleri içeren bir fırsatçılığı taşıdı. Bu çerçevede Nizâmülmülk'ün geniş bir casusluk şebekesini başarılı bir yönetimin temeli saydığını vurgulamakta yarar var. Büyük vezir *Siyasetname*'de şu kuralı getirir:

> Her kime büyük bir hizmet verilse, öteki biri gizlice onun durumunu incelemekle görevlendirilmelidir. Fakat o memur, bunu bilmemelidir.

Sasani devlet geleneğinin İslâm'a aşılanmasının ürünü olan bu yaklaşıma, Alparslan'ın bozkır askeri kardeşliğinin tecrübesizliği ile yanıtı ise halen geçerli olan, ahlâki açıdan övülmeye değer şu cevaptır:

> Ben muhbir atarsam, dostum olan, sevgi ve yakınlığı bulunan kişi, benimle dostluk, sevgi ve yakınlığına güvenerek muhbiri zerrece önemsemez ve ona bir şey vermez. Karşıtım ve düşmanım olan kişi ise, muhbiri dost sayıp ona para bağışlar. Böyle olunca, muhbir, bize, çaresiz, dostlar için kötü haberler, düşmanlar için ise iyi haberler ulaştırır. İyi ve kötü söz, oka benzer. Birkaç ok atarsan, sonunda biri hedefe vurur. Kalbiniz her gün dostlara daha çok kapanır ve düşmanlara açılır. Bu nedenle, az zaman içinde dost daha uzak, düşman daha yakın olur. Ta ki, dostun yerini düşman tutar. Bundan kimsenin düşünemeyeceği kadar kötülük doğar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

Alparslan'ın bu görüşlerini *Siyasetname*'de aktaran Nizâmülmülk casus kullanılması konusundaki görüşlerini ısrarla savunur ve "Lâkin, muhbir kullanmak evlâdır. Zira muhbir kullanmak yönetim kurallarından biridir" der. Selçuklu devletinde, Alparslan sonrasında yaygın bir istihbarat ağı oluşturulur. Eşitsizlikçi bir mülkiyet rejiminin temel dayanağı olarak yaygın bir iç casus şebekesi fikri göçebe Türkmen toplumuna yabancıdır. Orhun Yazıtları'nda da düşmandan haberler getiren casuslardan söz edilir, ancak dostun izlenmesi Sasani geleneğinin Gaznelilere, oradan da Selçuklulara aktarılan bir özelliğidir. Bu konuda 12. yüzyıl yazarlarından Semerkantlı Nizam-ı Aruzi, "Bozkır adamları olan Selçuklu şefleri, eski hükümdarların uyguladıkları saltanat kurallarını bilmedikleri için, padişahlık âdet ve kurumlarının birçoğunun onlar zamanında ortadan kalktığını, memleketin iyi yönetimi için varlığı zorunlu bulunan birçok şeylerin mahvolduğunu" yazar ve buna istihbarat örgütünün önemsenmemesini, örnek verir.

Ancak Nizâmülmülk'ün etkinliğinin artması ile birlikte Melikşah döneminde Selçuklu rejiminin bu saltanat acemiliği giderilir. İşraf Divanı adlı teşkilat geliştirilir. İşraf Divanı'nın başında bulunan kişi *Siyasetname*'de belirtildiğine göre: "saraydaki durumları bilir ve gerekince ihbar eder." Bu divana bağlı olarak çalışan vekiller bölgelerinde "az ve çok ne olursa" bildirmekle görevlidirler. Amaç, devletin her yerde kulağı olduğu inanç ve korkusunu yaymak, ihanetin cezasız kalmayacağını teyit etmektir. Berid ve İşraf şebekesi, "psikolojik savaş" aygıtlarının ilk örnekleri sayılabilir.

Selçuklular, ordunun düzenlenmesinde de hızla Türkmen geleneklerinden uzaklaştılar. Tarım, hayvancılık gibi temel ekonomik uğraşlardan ve aile, kabile bağlarından koparılarak özel eğitim gören bir köleler ordusu oluşturuldu. Daha Tuğrul ve Alparslan dönemlerinde bile sayıları dört bine ulaşan köle asker bulunuyordu. Saltanat acemisi bu sultanların önemli komutanları köle kökenlidir. Türkmen şefleri, köle askerler karşısında hızla konumlarını kaybederler. Aslında köle askerler bir çeşit soyluluğu meydana getirir. "Gulam" (köle) tabiri sultanın en gözde ve güvenilir seçkin askerleri için kullanılır. Kölelik, daha çok tam sadakat anlamına gelir. Azat edilmeleri halinde bile, yine efendileriyle aralarındaki kişisel bağlantı devam eder. Köle, oğuldan bile daha değerli sayılır. Nizâmülmülk, iyi bir kölenin yüz oğula yeğ olduğunu söyler. Köle savaşçılar küçük yaşta toplanırlar ve kayıtsız şartsız bağlılık duygusuyla eğitilirler; odabaşı, bölükbaşı ve hacib olurlar; emir unvanıyla eyalet valiliklerine atanırlar; atabey yapılırlar; atabey unvanına daha önceki İslâm devletlerinde rastlanmaz. Selçuklulara özgü bir kurumdur. Atabey, bir prensin oğullarını daha küçük

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

yaştan, güvendiği bir askeri şefe yetiştirilmek üzere emanet etmesine dayanır. Askeri şef, genç prensin vasisi konumundadır ve ona görev verildiğinde prensle birlikte gider. Selçuklular, atabeyi köle komutanlar arasından seçerler. Bu köle komutanlar kölelikten çok uzaktırlar. Söz konusu kölelerin mallarının - kuramsal olarak- ölümleri halinde efendilerine geçmesi kuralı pratikte işlemez. Selçuklu sultanları, oğullarından fazla köle komutanlarına güvenirler. Selçuklu hanedanına bağlı prensleri denetim altında tutmak için başvurulan Atabey Kurumu, köle komutanların efendileri adına saltanat iddialarına kalkışmalarını ve kendi Atabey sülalerini kurmalarını engellemez.[6]

Köle askerler, İranlı kâtip sınıfı tarafından da desteklenir. Bu kâtipler güç kazanan köle askeri komutanların hizmetine vezir, yazıcı, vergi toplayıcı olarak girerler. Selçuklu egemenlerinin kâtiplik sınıfını daha alt tabakalara açmasına ise bürokrasiden tepki gelir. Türkmenlerin, Selçuklu Devleti'ne "zarar" vermesini önlemek ve onların sisteme bağlanmasını sağlamak Nizâmülmülk'ün temel siyasetidir. Büyük vezir *Siyasetname*'de Türkmen gençlerinin saraya alınarak "köle asker" yapılmasını önerir. Türkmenlere yönelik övgülerle gizlenen bu köleleştirme önerileri *Siyasetname*'nin satırlarına şu sözlerle yansır:

> Her ne kadar Türkmenlerden sıkıntı doğmuş ve sayıları çok bulunmuş ise de, onlar devletin kuruluşunda büyük hizmetler yapmışlar, zahmetler çekmişlerdir. Devlette hakları açıktır ve hanedana akrabadırlar. Onun için Türkmenlerden bin kişinin adı saray defterine yazılmalı ve onlara saray köleleri gibi davranılmalıdır. Daima hizmetle uğraşarak silah kullanmayı ve hizmet kurallarını öğrenirler. İnsan arasında bulunup, kalben bağlanırlar ve köleler gibi hizmet eylerler. Tabiatlarında meydana çıkan nefret silinir. Ne zaman gerekli bulunursa, hizmete aday olan beş bin, on bin kişi köle askerlerin düzeni ve donatımı ile atlı olurlar. Böylece onlar da devletten nasipsiz kalmazlar.

Nizâmülmülk egemenlik sistemine kölece bağlanacak Türkmen gençlerinin "nefret"lerinin kırılacağı inancındadır. Burada büyük vezirin "nefret" tespiti oldukça önemlidir ve Türkmenlerin Selçuklu rejimi karşısındaki konumu ortaya koymaktadır. Selçuklu düzeninde "gulâm sistemi" bir hizmet soyluluğu biçimini alır ve mülk, ikta biçiminde geniş araziye sahip bulunan atabey aileleri, ayrıca geniş eyaletleri de Sultan'ın onayı ile irsi olarak yönetir.

Benzer bir gelişme 11. yüzyılda Avrupa'da yaşanır. Alman imparatorları ve büyük senyörler soylu vasallerinin itaatsizlikleri karşısında, köleye yakın serf

---

[6] Avcıoğlu age, sf., 1624.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

konumundaki yüksek saray görevlilerine dayanırlar. 11. yüzyılın başlarından itibaren Alman hükümdarları, sarayın en önemli mevkilerini "şövalye gibi yaşayan serfler" olarak adlandırılan kişilere bıraktılar. *Dienstmanner* denilen bu kişilerle ilgili ayrıcalıklar saptanıp kayıt altına alınarak özgün bir sınıf örfü oluşturuluyordu.[7]

Selçuklu'ya bağlı köle askerler Türkmenler dışındaki boylardan, Deylemliler, Kürtler ve Ermenilerden oluşur. Melikşah döneminde orduda görev alan 7 bin Ermeni askerinin kovulmasını Nizâmülmülk önleyemez. Bu askerler bir süre sonra Horasan'da Sultan'ın kardeşi Tekiş'in hizmetine girerek ayaklanırlar. Sultan Mes'ut, Zengi Candar, Şumla, Emir-Kıpçak gibi Türkmen komutanlara önemli görevler verdiğinde "ayaktakımını yükseltir" diye eleştirilir. Ancak denge kısa sürede sağlanır ve Necmeddün Reşit, Candar Cemalüddin İkbal, Şerefüddün Gürdbazu, Mes'ut Bilali gibi Habeş köle komutanlar etkili mevkilere atanırlar.

Selçuklunun kof egemenliği parçalanmayı hızlandırır. Askeri şeflerin kendilerine kölelerden özel ordular kurmaları teşvik edilir. Fetihler ve iç savaşlar sonucunda asker ihtiyacının artması merkezi otoritenin mali zayıflığı ile birleşince mutlak otorite yanlısı Nizâmülmülk'e devlet büyüklerini bol sayıda asker köle almaya teşvik etmek düşer. Özel ordulara sahip emirlerin bağımsız beylikler kurmalarının önü açılır. Merkezde tutulan askeri güç egemenlik sisteminin temel güvencesidir. Nizâmülmülk'ün bu konudaki tespiti sistemin işleyiş biçiminin niteliğine ışık tutar, büyük vezir "memleket askerlerle yönetilir ve askerler de akçe ile sağlanır... Eğer bir kimse padişaha 'Akçe topla, askeri bir yana bırak' derse, gerçekte padişahın düşmanıdır, kötülük ve karışıklık ister. Çünkü akçe, asker ile gelir" der.

Askeri ikta tayinleri sistemi, özerk emirler, merkezi İslâm dünyasının büyük şehirlerindeki garnizonlar İslâmileşmiş toplum görüntüsünü içi boş bir dindarlığın ideolojik propagandasıyla ayakta tutmaya yetmiyordu. Dini sadakati kendi haksız, adaletsiz düzenlerinin sınırlarını çizmede sosyal bir dayanağa dönüştüren egemenler kozmopolit bir bozulmayı şiddetle dayattılar. İslâm'ın fethettiği topraklarda varlıklı sınıflar, egemenliklerini restore etme imkânını, Nizâmülmülk'ün Selçuklu'ya paralel Mülkoğulları imparatorluğu gibi yapılarda buldular.

İslâm'ın doğuşu Nil ile Amuderya arasındaki tarımsal kaynakların sömürüsüne dayalı iktidarları yerle bir etti. Özellikle Sasani monarşisinin tarımsal soy-

---

[7] Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1983, Savaş Yay., sf. 429.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

luluk temelindeki düzeni bozuldu. Bu arada İslâmiyet'in çıkış mesajındaki adalet, eşitlik, sosyal uyum çağrılarını alabildiğine yumuşatan Arap ticari kastı Halife devletine damgasını vurmakta gecikmedi. Tarımsal ve ticari çıkarların buluşma, uyuşma noktasında ise, İslâm'a, yeni biçimler yanında, özüne aykırı bir tutuculuk niteliği kazandırıldı. Tarımsal ve ticari iktidar arasındaki çıkmaz, toplumsal dengelerin kırılganlığını besledi. Toprak sahibi aileler, şehirler üzerinde tarımsal bir egemenlik kurmaya muktedir olamadılar. Tüccarlar da, toprağa dayalı orduların tehdidine açık bir bölgede kendi denetimlerinde bir siyasi düzen kurmayı başaramadılar. Hiçbir toplumsal gücün galebe çalamadığı bu düzende çözüm sadece askeri olabilirdi. Toprak, tekrar tekrar, her şeyden önce asker olanlara dağıtıldı. Şehirlerin askerileşmesi parçalanmayı hızlandırdı. Oldukça karmaşık ve merkezileştirilmiş bir devlet yapısının muhafazasını bu askeri kastın sağlaması zordu.

Selçuklu askeri aristokrasisi İran-Sami kültürel ve siyasal geleneklerine dayanmak mecburiyetindeydi. İslâm'dan önce de Nil ve Amuderya arasındaki alanda, nebevii tek-tanrılı gelenekler, tarımsal aristokrat toplum yapısı karşısında güçlü bir eşitlikçilik çağrısını taşıdılar. İran-Sami kültürünün kapsayıcılığında, Hint-Akdeniz bölgelerindeki bu eşitlikçi dini cemaatler yollarını açtılar.

İran-Sami kültürel gelenekleri, Bereketli Hilâl ve İran'ın dağlık arazilerinin hayatı üzerine kuruluydu: Günümüzün Suriye, Irak, İran ve Afganistan'ı olarak bilinen alan. Bu alana İslâmileşmiş ana toprakların çekirdeği demek mümkündür. İslâm medeniyetinin gelişiminde etkili olan başlıca kişi ve akımlar üzerine hazırlanacak bir listede büyük çoğunluk Bereketli Hilâl, İran'ın dağlık arazileri ve Mâveraünnehir kökenlilerden teşekkül edecektir. İlk nesilden sonra Arabistan, Mısır, Anadolu, Balkanlar ve Hindistan'dan bu listeye oldukça az sayıda katkı olacağı kesindir. Tüm İslâmi gelişme göz önüne alınmadan yalnız başına Mağrib'in etkisine bakma geleneği bir yana bırakılırsa çekirdek alanın söz konusu bölge olduğu açıktır. Fıkıh, gramer, vezin'in izlerine ilk kez Irak'ta rastlanır.

Medrese, tasavvufi örgütlenme biçimi olarak tarikat, kelamın İslâm'ın bir cüz'ü şeklinde kabul edilmesi ise Horasan kökenlidir. Abbasi ve Selçuklu İmparatorlukları'nın üzerine kurulduğu sosyal biçimler ise bu alanın damgasını taşır. Bu büyük alanın önemli bölümü etkin renk olarak İrani iken Sami etkisi de Bereketli Hilâl'de baskındır. Ancak tüm bu tespitler, İslâmi medeniyet ve kültürün gelişiminin Farsi dehaya bağlanması sonucunu doğurmamalıdır. Sanki en sıradan Müslümanlar Sami kökenli, Türk, Kürt ve diğerleriymiş de Farsi bir azınlığın kültürel liderliğini kabullenmişler yaklaşımı tarih ve bilim dışıdır. Or-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantoy.org

tadoğu sık dokunmuş kültür, tarih, uygarlık ilmekleriyle örülmüş bir alandır ve ırkçı kalıplarla kavranması imkânsızdır. İslâm medeniyeti ne Arapların "fıtri mizaç"larının doğal sonucu, ne Farsi dehanın "yaşam tarzı"nın ürünü, ne de Türk ve Kürt askeri etkinliğinin "zirve"sidir.

İran-Sâmi kültürünün öğrenime dayalı yüksek gelenekleri başlangıçta bölgenin halk değerlerine dayanıyordu. Ancak aşamalı bir biçimde, kendine özgü şehirleşmiş öğrenim ve örgütlenme gelenekleri, köy hayatından bağımsız ve karmaşık bir nitelik kazandılar. İslâm'ın büyük yayılışının desteklediği şehirleşmiş bölgelerin genişlemesi, kurulan ilişkilerin muazzam boyutları, söz konusu yüksek kültürel değerleri çekirdek alanın ötelerine taşıdı. Bu alanın kendisi de geniş bağlantılardan etkilendi; özellikle Akdeniz'in kuzey kıyılarından akan birikim bu geleneklerle kaynaştı. Yeni birleşimlerle tezahür eden gelenekler bu kez Mısırlılar, Yemenliler, Amuderya'nın ağzındaki Harezmliler arasında paylaşıldı. Bütün bu insanlar da kendi birikimlerini akıtarak bu geleneklerin daha da gelişmesine katkıda bulundular. Bereketli Hilâl toprakları ve İran'ın dağlık arazileri İslâmi devirler boyunca yüksek kültürel gelişmeye verimli katkılar sundular. Başlangıçtan itibaren İslâmileşmiş geleneğin ilk çıkışını yaptığı topraklar gibi bu bölge de, İslâm toplumunun geri kalanı açısından büyük değer taşır. Nil-Amuderya arasındaki bölge ile Akdeniz birbirine sıkı biçimde bağlıydı. Bu iki bölge tek-tanrıcı dini geleneği ortak bir felsefi ve bilimsel mirası paylaştılar. Afganistan'dan Türkiye ve Yunanistan boyunca İspanya'ya kadar açık bir devamlılık arz eden bir "İran-Akdeniz" kültüründen söz etmek mümkündür. Özellikle, İran'ın dağlık arazilerinden Batı Akdeniz'e kadar olan topraklarda birçok kurum ve toplumsal özellik kent kültürü ekseninde iç içe gelişti. Tüm bu birikimin günümüze akan çizgide değerlendirilmesi açısından İran'ın konumuna değinmekte yarar var.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

Abbasi Hanedanı ve Selçuklular

Müslüman Arapların fetihlerine açılan İran'ın fatihler üzerindeki etkileri Halife Ömer zamanından itibaren (634-644) ortaya çıkmaya başladı. Yönetimde kitabet ve hesap daireleri kuruldu, divan oluşturuldu. Padişah teriminin yanı sıra emirlerin muhafızlarına verilen haras ile askeri polis için kullanılan Şurta isimleri de Farsça'dan alındı. İran yönetim usulleri halife devletince benimsenmeye başlandı.

Müslüman medeniyetinin gelişiminde Kufe ve Basra'nın önemi büyük oldu. 8. yüzyıldan itibaren İslâmiyeti kabul eden Farsiler, Müslüman fıkhı ve akaidin kurulmasına büyük katkı yaptılar. Her iki şehirde de gramer ve filoloji çalışmaları yapan okullar mevcut olup, bunlar Kufiyyun ve Basriyyun adıyla biliniyorlardı. Bu Ulum-i-Arabiyye'yi kurmuş olanların çoğunluğu ise Fars kökenli Müslümanlardı. Örneğin Basriyyun'un reislerinden Halil ibn-i Ahmed Arapça büyük bir sözlük hazırladı. Bu eser Horasan'da kaleme alındı ve büyük yankı yarattı. Kufe ve Basra'da Müslüman teolojisinin, Arap gramer ve filolojisinin temeli kuruldu. Bu ilimlerin bundan sonraki gelişmesinde Abbasi Sarayının da değerli katkıları oldu. Halife Mansur (860'lı yıllar), Dicle'nin batı sahilinde yeni bir başkent inşa ettirdi. Evvelce burada bir Nasturi manastırı ve Bağdat isminde bir köy vardı ki, yeni şehre de bu tarihi isim verildi. (Şehre, kurucusu tarafından verilen Medinet-üs-Selâm ismi halk tarafından kabul edilmedi.) Bağdat'ın inşası Hz. Muhammed ve dört halifeden sonra, Müslüman âleminde hükümdar odaklı önemli değişikliklerin simgesidir. Bürokrasinin güçlenmesi, divanların çoğalması ve bunların başında bulunan vezirin iktidarının artması durumu 9. yüzyıldan itibaren yerleşti. Halifeler artık Araplardan çekiniyor, Türkler, Kürtler ve diğer toplumlardan askerler ile İran aristokrasisine dayanıyorlardı. İşte

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Bağdat'ın kent planı tüm bu değişimlerin yansımalarını içeriyordu. Bağdat'ın o zamanki büyük kentlerden önemli farkı, planının daire biçiminde olmasıydı. Duvarının dört yönünde dört kapısı vardı. Her kapının yanında askeri kıt'aların oturması için büyük binalar yapılmıştı. Kapıların dördü de merkezdeki meydana açılıyordu. Bu meydanda saray, büyük cami ve divanlar bulunuyordu. O dönemde divanların sayısı yedi idi: 1) Divan-ı Hâtem, yani mühür divanı ki, hükümdarın tasdikine arz olunan evrak ile ilgili dairedir. 2) Diplomatik işlerle uğraşan divan. 3) Hassa askeri divanı. 4) Divan-ı Cünel, yani devletin askeri kuvvetlerinin işleriyle meşgul olan daire. 5) Devlet gelirlerinin tahsiliyle görevli Hazine divanı. 6) Devlet giderleriyle, yani maliye işleriyle meşgul olan divan. 7) Devlete ait erzak, levazım ile ilgilenen divan.

Bu divanların bulunduğu büyük meydanda, devletin merkezi idaresine özgü diğer binalar, yani devlet hazinesi, askeri mühimmat ve silah depoları, hükümdarın muhafız kıtaları vardı. Tüm bunları kapsayan meydan büyük bir duvarla çevrilmiş olup, buraya ancak özel kapılardan girilebilirdi. Bu alanın diğer mahallerle irtibatı yoktu. Sınıfsal tabakalaşma olanca ağırlığı ile İslâmileşmiş toplumun üzerine çöküyordu.

Halife Mansur ve Me'mun'un saraylarında İran'dan çıkmış âlimler bulunuyordu. İlmi eserler Arapça'ya Süryanice'den ve Sasaniler devri Farsçası olan Pehlevi dilinden tercüme ediliyordu. İran'a Sasaniler ve İslâm devri boyunca Yunan biliminin ve felsefesinin yanı sıra Hind etkileri de aktı. Yunan etkisi bilhassa astronomide, Hind'in ise matematik ve cebir alanındaydı. Avrupa'da Arap rakamları adıyla ünlenen ve Hindistan'dan batıya İran ve Mısır'dan geçerek gelen rakamlar Hindistan'da icat edilmiştir. Yunanlılar tarafından pek bilinmeyen cebir de Hindistan'da oldukça gelişmişti. Avrupalılar bu bilimle Araplar aracılığıyla tanıştılar ve onun Arapça ismini (El-Cebr'i) kabul ettiler. 9. ve 10. yüzyıllar itibariyle Fırat ve Dicle havzaları bilimsel gelişmelerle kaynıyordu. Basra, Harran ve Bağdat önemli medeniyet merkezleriydi.

869'da ölen Câhiz ve büyük mütefekkir Kindi Basralıydı. Bu kentte oldukça serbest düşünceli insanlardan oluşan İhvân-üs-Safâ çeşitli ilim alanlarında onlarca eser meydana getirdi. "Temizlik kardeşleri ve Vefa Dostları" olarak bilinen bu topluluk bir ansiklopedi oluşturdu. Bu Basralı topluluk belirgin bir İsmaili düşünce derneği durumundaydı. Batıni anlayışlarını "bilenin kendisine malum olanın" anlayacağı biçimde kaleme alan *Basra İhvanı* ansiklopedilerini 51 incelemeye dayandırdılar. Psikoloji, edebi hazırlık, matematik, metafizik, astroloji, mistik, mantık konuları başlıca inceleme başlıklarıdır. Eski Yunan'ın her sayısının özelliğine ilişkin araştırmalar yapan ve bilgi veren bazı kaynaklarına

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

dayanılarak yapılan çalışmalar konusunda *Basra İhvanı* önemli bir örnektir. İhvan'ın ansiklopedisi *Pisagor sayısı* bilgisine önemli bir yer ayırdı. Ansiklopedinin 51 incelemeyi kapsaması tesadüfi değildir (17x3=51). Bunlardan 17'si fizik konusundadır ve 17 rakamının Yahudi "irfan"ında da belirli bir önemi vardır. Ayrıca incelenen alandaki konu sayısı esas alındığında Şii irfan bilgisince İmam Mehdi'nin zuhur edeceği günde, ölmüşlerden kaldırılacak olan kimselerin sayısı da ansiklopedinin şifreleri arasındadır. Bunlardan her birine ism-i a'zamı meydana getiren 17 harften bir harf verilecektir. Ayn-Mim-Sin denizinden feyz alan 51 seçkin, arif, Pisagor (Pythagoras) Okulu'nun Doğu'daki merkezi olan Sabii şehri Harran'ın kapılarında nöbettedirler. Şii ve İsmaili inancına göre ansiklopedinin yazarı ya da yöneticisi İmam İsmail'in torununun çocuğu olan İmam Ahmed'dir. Kronoloji yönünden bu güç görünür. Ancak İmam Ahmed'in döneminden itibaren bu eserin bir nüvesi, bir çekirdeği vardır. Ard arda gelen genişletmeler sonucunda *Resail-u İhvan-us-Safâ* ansiklopedisi meydana gelmiştir.

Halife Mustencid 1150 yılında bu kitabın özel ve genel kütüphanelerde bulunan tüm nüshalarının yakılmasını emretti. Buna rağmen ansiklopedi yaşadı. Türkçe'ye ve Farsça'ya çevrildi. Bütün İslâm mutasavvıf ve düşünürleri üzerinde muazzam bir etkisi oldu.[8]

Basra gibi Bağdat da birçok önemli edip ve âlimlerin toplandığı bir kentti. İbn-Musa-el-Hârezmi bu kentte çalışmalarını yürüttü. Lugaritme, cebir, matematik konularında (logaritmanın kurucusudur) yüzyıllarca Avrupa'yı etkiledi. Harran'da yetişen El-Battani ise astronomi ve matematiğin önemli isimlerindendi. İslâm medeniyetinin yayıldığı alanlardaki sıkı münasebetler, büyük düşünsel birikimin elden ele geçmesini sağladı. Yine 10. yüzyılda Bağdat'da yazılan ve İslâm'ın ilk asırları üzerine en büyük kaynak sayılan Taberi'nin tarihi oldukça yankı buldu.

İran-Sami yüksek kültür birikiminden mayalanan bu gelişmelerde tüm bölge halklarının katkısı vardır. Ancak bu durum İslâm medeniyeti ve devletinin oluşumundaki önemli Fars katkısını geri plana atmamalıdır. İslâm iktisadi, dini, ilmi gelişmesinde en çok katkı yapan kentlerden Belh'in eski bir Sasani merkezi olduğu unutulmamalıdır. İslâm'ın ilk yerleşme döneminde, İran aristokratlarının Arap yöneticilerle uzlaşması, iktisadi ve sosyal ayrıcalıkları karşılığında si-

---

[8] Henry Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, İst. 1986, İletişim Yay., sf. 141.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

yasi ödünler vermeleri fethedenlerin fethedilenler tarafından önemsenmesini sağladı.

Eski İran'da mevcut kurumların taklidi veya aynen sürdürülmesi, İslâmiyet'in yaygınlaşmasını ve yükselişini sağlayacak bir araç olarak görüldü. Halifeler, aristokrat (Dihkan) kökenli Fars vezirleri ve valileri devletin kilit mevkilerine getirdiler. Ancak parçalayıcı dinamikler hükmünü icra etmeyi sürdürdü. Selçuklular'ı önceleyen Büveyh (yahut Büye)'lerin 10. yüzyılda halifeliğin zayıflaması ile yaptıkları atılım dikkate değer. Bağdat'ı ele geçiren Büveyh'ler halifenin egemenliğine son verdiler. Paralarının üzerine İslâm'dan önceki İran şahlarının lâkabı olan Şehinşah sözünü bastırdılar. Büveyh devleti tek merkezden yönetilmiyordu. Feodal özellikleri ile Büveyh'ler fethedilen yerleri aralarında paylaşıyorlar ve sürekli bir üstünlük mücadelesi içinde bulunuyorlardı. Siyasi güç bir elden diğerine geçiyordu. Bir başkentleri yoktu. Güçlü olan emirin bulunduğu şehir başkent sayılıyordu. Merkezi devletin olanca zayıflığına rağmen bu durum şehir hayatının ilerlemesini ve uygarlık alanlarının gelişimini sağladı. Bağdat, Basra gibi merkezlerin yanında Rey, Şiraz, İsfahan gibi İran şehirleri Büveyhler zamanında büyük kütüphaneler, rasathanelerle görkemli bir canlanma içine girdiler. Eşitsiz gelişme yasası devletin zayıflığı ile eş zamanlı olarak edebi, felsefi, dini alanlarda önemli birikimleri ortaya çıkardı.

Tüm Ortadoğu tarihi boyunca sosyal, siyasal, ekonomik, dini, etnik ve sınıfsal sorunlar yumağının gelişim sürecinde Sasani devlet geleneğinin etkilerinin çözümlenmesi önemlidir. Halife Ömer devrinden başlayarak Emeviler dönemi boyunca sürekli gelişen devlet cihazı, Abbasiler zamanında, Bağdat'ın hilafet merkezi olarak kuruluşundan sonra, daha kuvvetle ve Sasani örneklerine daha uygun bir biçimde tekâmül etti. Sasani bürokrasisinin Selçuklular üzerinde de büyük etkiler icra ettiği biliniyor. Abbasi hilafeti Türk askeri desteğinde tam bir Neo-Sasani devleti mahiyeti taşıyordu. İslâm dünyasının siyasal, sosyal, askeri, idari parçalanmışlığının en temel göstergesi Abbasi devletinde hem cismani, hem de ruhani kudretleri birleştiren halifelik mukaddes bir muhteva kazandı. Eski Sasani geleneklerine ve bunlara sadakatle bağlı kalan Müslümanlığı kabul etmiş İran aristokratlarının etkisine dayanan Abbasiler tümüyle teokratik bir anlayışa bağlandılar. İlâhi, mukaddes bir kökten geldiğine inanılan bir hanedana bağlılık, hükümdarın kutsal ve ilahi bir üstünlüğe sahip olduğuna dair Sasani teokrasisi ile gerçekleşti. Kopuş aynı zamanda, Arap kabilelerine ve şehir aristokrasisine dayanan Emevilerden farklı olarak Araplıktan da uzaklaşmayı içeriyordu. Abbasi devleti bir Arap devleti değildir. Köle askerlere, İran egemenlerine, Türk komutanlara dayalı Abbasiler, teokratik meşruiyetten temelle-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

nen, ancak İslâmi ilkelerden uzak bir egemenlik düzenine hükmettiler. Son derece görkemli, inceden inceye hazırlanmış özel teşrifat kurallarına bağlı saray hayatı, halifenin mutlak vekili olup, tüm işleri idare eden bir büyük vezir'in varlığı, Abbasi Halifesi'ni halktan ayrı, herkesin ve her şeyin üstünde, mukaddes ve mutlak bir varlık haline getirmiş, adeta cismani ve ruhani kudretlere sahip bir Sasani Şehinşâhı (imparator) yerine koymuştur.[9]

Abbasi sarayı müthiş bir debdebe ve görkeme sahipti. Büyük devlet memurları, saray erkânı, askeri şefler servet ve lüks içinde yüzüyorlardı. Doğu ve batı ile yapılan ticaret Yahudilerin denetimindeydi. İşlek ticaret yolları üzerinde bulunan Bağdat, iktisadi açıdan da parlak bir konumdaydı ve bu canlılıktan en fazla Yahudi tüccarlar yararlanıyordu. Sasani ve Bizans saraylarının geleneklerine göre kurulmuş olan Abbasi sarayı, çok muhteşem bir hal almıştı. Mısır'da Tolunlar'ın, Orta Asya'da Samaniler'in, Gazneliler'in sarayları bu örnek üzerine kuruluyordu. Bizans sarayı bile, Bağdat sarayını taklit ediyordu. İmparator Theophile Bağdat'daki Dâr-üş-Şecere sarayını en küçük ayrıntısına kadar, taklit ederek bir saray yaptırdı. Sasani geleneğini içeren Abbasiler, sadece sarayları ile değil, siyasi ve idari kurumları ile de daha sonraki Türk ve İslâm devletleri üzerinde büyük bir etkiye sahip oldular.

---

[9] Prof. Dr W. Barthold, Prof. Dr M. Fuad Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 1984, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., sf. 139.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Ortadoğu Halklarının Birikimi

İslâm medeniyetinin gelişimiyle birlikte tüm sosyal, siyasal, sınıfsal çelişkiler ve çatışmalar dini renklerle ortaya çıktı. Özellikle Mekke tüccar oligarşisi Halife Osman döneminde oldukça güçlendi. Hz. Ömer zamanında bu kesim dizginlenebiliyordu. Ancak bu vurguncu tabaka giderek yönetime ağırlığını koydu. Bu durum, canıyla, malıyla cihad eden Müslümanların tepkisine neden oldu. Bu çelişkilerin iyice keskinleştiği daha sonraki dönemde Şii önderlerinden (İmam Ebu Hanife'nin hocası) İmam Zeyd Bin Ali şöyle haykırdı:

> Ben sizleri Allah'ın kitabına, Nebi'nin sünnetine, zalimlerle cihada, ezilenlerin haklarını savunmaya, yoksulları himayeye, feyy vergisini adil biçimde paylaşmaya, hakkı gasp edilen peygamber soyuna haklarını elde etmede yardımcı olmaya çağırıyorum.

Şii'liğin ortaya çıkışının temelinde ezilen sınıfların protestosu, Arap aristokrasisinin belirli bir kesimi ile başka kavimlerden olan varlıklı grupların mücadelesi bulunur. Baskı altındaki halk tabakaları ile bağlantı kuruncaya kadar, Arap temeline dayanan Şia daha sonra bu zemini terk etti. Bağlantının harcı İslâm'dı. Ama bu artık bilinen İslâm değil, yeni bir dindi. Bu akımın çıkışında ise Sebeiye bulunuyordu. Sebeiye'ye Keysaniye de denir.

Sebeiye'nin kurucusu Abdullah bin Sebe, Tarihçi İbn-u Cerir et-Taberi'ye göre, Sana'lı (Yemen) bir Yahudi ailesine mensuptur. Abdullah bin Sebe, Hz. Osman döneminde Müslüman oldu. Daha sonra Müslümanlar arasında ayrılıklar yaratmak için Hicaz, Şam ve Basra'yı dolaştı. Mısır'a da giden Sebe "İsa'nın

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

tekrar döneceğini söyleyip de Muhammed'in tekrar döneceğini kabul etmeyenlere şaşıyorum. Hâlbuki Allah Kuran'da şöyle buyurur:

> Şüphesiz sana Kuran'ı farz kılan, seni dönülecek yere elbette döndürecektir. De ki: "Rabbim, hidayetle geleni de, açıkça bir sapıklık içinde olanı da daha iyi bilmektedir." (Kasas Süresi, 85) *

Hem sonra, tekrar dönmeye Hz. Muhammed, Hz. İsa'dan daha lâyıktır, diye yazan Sebe'ye göre: Bin peygamberin her birinin bir vekili vardı. Hz. Muhammed'in vekili de Hz. Ali'dir. O peygamberlerin, Hz. Ali de vekillerin sonuncusudur. Sebe her tarafta örgütlenmeye başladı. Karşılıklı olarak şehirlerarası bir yazışma ağı kuruldu. Sebe taraftarları giderek çalışma alanını genişlettiler. Gizlilik esası üzerine bir inanç biçimlendi. Abdullah bin Sebe, özellikle Hz. Osman'ı hedefleyen bir kampanya yürütüyordu. Bunu yaparken de Müslümanlar tarafından çok sevilen Hz. Ali'yi ön plana çıkardı. Düşüncelerini Hz. Ali'nin ilâhlığına kadar götürdü. Hz. Ali bunu duyunca onu öldürmeye kalkıştı. Ancak daha sonra Abdullah bin Abbas'ın telkinleriyle Sebe'yi Medine'ye sürgün etti. Hz. Ali öldürülünce, Abdullah bin Sebe asıl ölenin o olmadığını anlatmaya başladı. Asıl ölen Hz. Ali'nin kılığına girmiş şeytandı. Sebe'ye göre İsa nasıl göğe çıkmışsa Hz. Ali'de öylece göğe çıkmıştı ve tekrar yeryüzüne dönüp hükmetmeden ölmeyecekti. Sebeilerden bir grup Hz. Ali hakkında "İlâh onunla beden bulmuştur" görüşünü dile getirerek, Hz. Ali'ye hitaben "O Allah, sensin!" demişlerdi. Eski Mısır'ın tanrı anlayışından Museviliğe akan bu inançlar Şiiliğin tümünü kapsamaz. Şiilik, İslâmi bir mezheptir; ancak Yahudi etkilerine de maruz kalmıştır. Şiiliğin Yahudiliğin yanı sıra Fars gelenekleri, Budizm ve eski Asya inançlarına dayanan yönleri de bulunur. İbn-i Hazm el-Endülüsü, Şia için "onlar bu ümmetin Yahudileridir" diyordu. Abdullah bin Sebe'nin kendilerinden sayılmasına Şiiler oldukça tepkilidir.

Şiilik ağırlıklı olarak İran kökenlidir. Bu konuda önemli bir kaynak şu bilgileri veriyor:

> Şia tamamıyla bir İran tarikatı idi ve burada, bağımsızlığı seven Arap ırkı ile köle itaatine alışmış İran ırkı arasındaki fark daha iyi görülür. İranlılar için Peygamber'in halefini seçmek ilkesi garip ve anlaşılmaz bir şeydi. Onlar ancak veraset ilkesini bilmekteydiler; şu halde onlar, Muhammed arkasında bir oğul bırakmadı-

---

* Kuran-ı Kerim çevirilerinde Ali Bulaç'ın hazırladığı Kuran-ı Kerim *ve Türkçe Anlamı* isimli eserden faydalınılmıştır.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

> ğına göre, damadı Ali'nin ona halef olması gerekeceğini ve hâkimiyetin onun ailesinde tevarüs edilmesini düşünüyorlardı.
> Binaenaleyh, Ali dışındaki bütün halifeler onların gözünde, kendilerine itaat edilmemesi gereken gasplardı. İdare ve Arap hâkimiyetine karşı hissettikleri nefret onların bu düşüncelerini güçlendiriyordu. Aynı zamanda harisâne nazarlarını efendilerinin servetine dikmişlerdi. Diğer taraftan krallarında uluhiyetin devamını görmeye alışmış olduklarından bunlar bu taparcasına hürmetlerini Ali ve onun haleflerine tevcih etmişlerdi. Ali nesebinden gelen İmam'a mutlak itaat; işte onların gözünde en önemli görev idi. Bu yerine getirildiği takdirde, hiçbir şeye aldırmadan, bütün rumuz'u (Allagorie) ve kanunsuzlukları tefsir etmek mümkündü. İmam onlar için her şey idi. Bu, teşahhus etmiş Tanrı idi.[10]

Şiilik, Hz. Osman döneminden başlayarak Mısır'da doğdu. Mısır'dan sonra Irak'ta yayıldı ve orayı kendisine merkez edindi. Medine, Mekke ve diğer Hicaz kentleri Sünnet ve Hadisin beşiği olmaya devam ederken, Şam Emevilerin denetiminde, Irak ise Şiilerin karargâhıydı. Bunda Hz. Ali'nin hilafeti boyunca Irak'ta kalması etkilidir. Ayrıca Iraklılar Emevi iktidarına tepki duyuyorlardı. Bunun yanı sıra Irak eski kültürlerin buluştuğu bir yerdi. Irak'ta Fars ve Keldan kültürü hâkim durumdaydı. Yunan felsefesi ve Hind düşünceleri de biliniyordu. Dolayısıyla Irak çoğu İslâmi grupların, özellikle de felsefe ile ilişkisi olanların doğuşuna yataklık yaptı. Irak'ın fikri iklimine uygun olarak büyük felsefi ve düşünsel birikim Şiilik ile karıştı.[11] Öte yandan, Irak ilmi incelemelerin yurduydu. Iraklılar derinliği olan, felsefeye yatkın insanlardı. Bu konuda İbn-u Ebi'l-Hadid, onlar hakkında şöyle der:

> Bana göre bu kavim ile Rasullullah ve ehl-i beyti kuşatan Araplar arasında fark şudur: Bunlar Iraklı olup Kufe sakinlerindendirler. Irak toprağı, devamlı olarak heveskâr insanlara, şaşırtıcı inançlara ve harika mezheplere sahiplik yapanları yetiştirmiştir. Zaten iklim sakinleri gözü açık, araştırıcı, inançları ve görüşleri inceleyici, mezheplere karşı da sorgulayıcı olurlar. Kisralan (Fars kralları) döneminde bunların arasından Mani, Deysan, Mazdek ve benzeri tipler çıkmıştır. Hicaz toprağı ise, bu karaktere sahip değildir. Hicaz ehli de, böyle bir kafa yapısına sahip olmamıştır.

---

[10] Julius Wellhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıltan, *Ankara* 1989, TTK Yay., sf. 147-148.

[11] Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da İtikadî, Siyasi ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, Çev: Sıbğatullah Kaya, İst. 2003, Ağaç Yay., sf. 44.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Çelişkili tespitlere rağmen Şiiliğin Fars eğilimleri içerdiği konusunda ortak bir anlayış vardır.

Ancak asıl önemlisi Şii akımın arkasında biriken sosyal ve siyasal protesto hareketiydi. Sosyal hoşnutsuzluğa yol açan temel sorunlar nelerdi? Kuşkusuz bunlar her yerde aynı değildi. Arabistan'daki Araplar, İslâm İmparatorluğu'ndan paylarına düşenin azalmasından şikâyetçiydi. Orta Asya ve İran'da yaşayan Araplar ile etki alanları Mısır'a, Mağrib'e ve İspanya'ya uzanan Suriye Arapları arasında çelişkiler vardı. Kabileler arasındaki rekabet ile servetler üzerindeki kavga da kızışıyordu. Ayrıca Arapları doğrudan etkileyen bir başka unsur da savaşların azalması ve yapılış tarzının değişmesiydi. Savaşlar gittikçe Arap yerleşim merkezlerinin ötesine kayıyordu. Savaş artık halkın sadece bir kısmını, özellikle sınır bölgelerinde oturanları ilgilendiriyordu. Fetih seferleri ise talan akınlarına dönüştüğünden, üstelik her seferinde aynı yerlere de yapıldığından, bölge halkına giderek daha az kazanç sağlıyordu. Açılan büyük savaş seferleri ise, artık şiddetli direnişlerle karşılaşıyordu. Özellikle de kuşatmalarda büyük teknik becerilere sahip olmak zorunluluğu ortaya çıkıyordu; oysa Arap askerler buna uygun yetiştirilmemişti. Savaş giderek profesyonel bir askerlik kurumunu zorunlu kılıyordu. Şimdiye kadar askerlere verilen ücretler yetersiz dahi olsa tepki görülmüyor, ganimetler ücretin azlığına ilişkin sakıncaları gideriyordu; ne var ki savaş ganimetleri artık iyice azalmış, bu durumda ordunun aylığı sorun olmaya başlamıştı. Ordunun giderleri artıyor, vergiler daha da ağırlaşıyordu. Diğer yandan, fetihlerin coşkusu ile geçici olarak sönen Arap kabileler arası çatışmalar yeniden baş gösterdi. Araplarla yerli halk arasında da pürüzler vardı; ancak bunlar ulusal değil, sosyal nitelikteydi. Köylülerin büyük arazi sahiplerinden yakınmaları da devam ediyordu. Belirgin siyasal ve sosyal protesto Arap olmayan Müslümanları temsilen Mevalilerden kaynaklandı. Mevaliler'in toplum içindeki yerleri eski Müslümanlardan ve Araplardan daha aşağı derecedeydi. Ancak Arap-İslâm toplumunda ve devletinde oynadıkları olağanüstü rollerine dayanarak, kendilerinde kamusal kazanç ve çıkarlardan Araplarla eşit ölçüde yararlanmak hakkını görüyorlardı. Aslında bu hak, Müslümanlığın kurucu ilkelerine dayanıyordu. Gerçi bu ilkeler Araplara bildirilmişti ve onların diliyle *Kuran* vahyolunmuştu. Ama gayet açık biçimde tüm insanlara yönelikti; dolayısıyla din kardeşleri arasında etnik asıllara dayalı bir ayrım söz konusu değildi. Zaten iç kavgalarında birçok Arap kendi soydaşlarına değil Mevali'ye dayanıyordu. Bu sosyal, siyasal çelişkiler ortamında Arap yüksek tabakası saldırıya uğradı ve Emevi hanedanı devrildi. İşte Şia'nın geliştiği ortam

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

dini, felsefi birikimlerin yanı sıra bu tarz çelişkilerden de beslendi. İslâm toplumunda dinsel kılıklarla ortaya çıkan sorunlar özünde siyasal içerik taşır.

Şii hareketinin siyasal-dinsel bir ideolojisi vardı; bunun temel tezleri Peygamber ailesinin, Ehli Beyt'in haklarından kaynaklanıyordu. Aileden bu hakları gasp etmiş ve onların kanını dökmüş olanlardan öç alınması gereği dillendiriliyordu. Sosyal protesto ve şikâyetler ise iktidarın gerçek meşru sahibi tarafından kullanılmadığı yaklaşımıyla dinsel düzen alanına kaydırıldı.[12]

Şii kuramının oluşturulduğu toplumsal, siyasal düzenin nitelikleri, İrani etkiler, sosyal protestonun dini biçimlere bürünmesi önemli İslâm uzmanlarını Yahudi etkisi konusundaki tezlerde ısrardan vazgeçirmedi. Bu konuda özellikle 19. yüzyılın büyük İslâm tarihçisi Julius Wellhausen, "müessisi Abdullah bin Sebe addolunan Şiilik doktrininin İranlılardan değil, daha çok Yahudi menşeli olduğu intibaı uyanıyor... Tanrı'nın dünya üzerinde meşru vekili olarak monarşik bir peygamber düşüncesi Yahudilerden İslâm'a geçmiştir. Sünni İslâm'a göre Hz. Muhammed son peygamber idi; ölümünden sonra, gerçekte ona nazaran çok değersiz kalan bir yedek, gayri şahsi kanun, onun yerini aldı. Bu hissedilir bir boşluk, bir gedik teşkil etti ve Şii dogma bu noktada işe müdahale etti" diyor. Doktrine göre Hz. Ali ve oğulları peygamber olarak nitelendirilmezler, ama onlara Vasi, Mehdi, İmam denilir.

Ancak gayb'ı bilmek ve ilâhi hükümdarlık yetkisinin taşıyıcısı olmak vasıfları onları aslında peygamber konumuna getirir. Musa'nın Joshuası gibi Hz. Muhammed'in de Ali'si vardır ve peygamberlik görevi bunun yoluyla devam eder. Yahudi anlayışında ilâhi otoritenin şahsi ve canlı temsili olan peygamberlik müessesesi teokratik bir düzenin temelidir (Sasanilerin anlayışı da teokratiktir) ve onun özünde yaşamaya devam eder. Bu durumda Hz. Muhammed ile peygamberliğin son bulmadığı tezi ileri sürülür.

Kutsal ailenin ilâhlaştırılması ile ölümden sonra yeniden dirilme bir tür felsefi temel kazandı. Tarihsel ruh bu doktrine göre peygamberlerden birisinin ölümü halinde bir diğer peygambere geçer. Aynı zamanda içinde sadece bir ve fakat birbirini izleyen bin peygamber vardır. Bununla beraber bu bin peygamberin hepsi de, her birinde doğan aynı tanrısal ruh sebebiyle birbirinin aynıdır ve aslında "gerçek peygamber" mütemadiyen geri gelmektedir. Böylece Hz. Muhammed, Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Medine'de Hz. Ali'nin Peygamberin kızından değil de Hanife kabilesine mensup bir hanımdan doğan oğlu Muhammed İbnülhanefiye de yeniden geleceklerdi. Keysani ve Sebei Şii an-

---

[12] Claude Cahen, *İslâmiyet*, Çev: Esat Nermi Erendor, Ankara 1990, Bilgi Yay., sf. 52.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

layışı *Kitâb el-Egani*'de Şii şairler Küseyyir ve Seyyid'in mısralarında da işlenir. Seyyid ve Kuseyyir'e göre "imam"lar dörttür; Hz. Ali ve oğulları, Hasan, Hüseyin, Muhammed İbnülhafiye. Şii doktrini Caesareopapismus (Tanrı-Krallık) anlayışı çerçevesinde İran gelenekleriyle uyumluydu. Ayrıca, Yahudi kökenli ve Papa Clemens V.'in hazırlattığı Corpus Juris Canonici'lerde belirtilen düşünce de doktrindeki formülasyonla örtüşüyordu. Buna göre, Kutsal Ruh, Âdem'in içinde, gerçek peygamber olarak birbiri arkasına muhtelif biçimlerde tezahür eden ve ebedi-ilâhi devlete hâkim olarak tayin edilmiş bulunan bir insan ile birleşmektedir.

Haric Ebu Hazm'in Hicri 130 yılında Medine mescidindeki vaazında Şiilerle ilgili tespitleri ise dikkat çekicidir. Ebu Hazm şunları söyler:

> Bunlar Allah'ın kitabına göre hareket ettiklerini iddia ediyorlar, ama ona, açıkça kendi uydurmalarıyla karşı çıkıyorlar ve Kuran hakkında açık bir görüşe ne sahip olabiliyor, ne hukuka derinliğine nüfuz etmeye, ne de saf gerçeği araştırmaya imkân buluyorlar. Bunlar her şeyi kendi fırka çıkarlarıyla örtmekteler. Bunların dini, kendilerine ne söylerse, ister doğru, ister yanlış olsun, ister doğru, ister yanlış yola götürsün, her türlü sözüne itaat ettikleri bir aileye yandaşlık etmekten ibaret. Ölülerin geri gelmesiyle açılacak bir devre bekleyişi içindeler ve kıyametten önce vuku bulacak bir *ba'sü ba'delmevt*'e inanıyorlardı. Bunlar gizli olanın, daha kendi evinde, giysileri arkasında ve vücudunun içinde neler olduğunu bilmeyen mahluk, bir insan tarafından bilindiğini iddia ediyorlar. İdare başında olanları suistimalle suçluyorlar, ama iktidara geldiklerinde aynı kötülükleri yapıyorlar ve bundan kaçınmayı bilmiyorlar.

Hazm, Sebe'yi de şiddetle eleştirir ve "arkadaşlarını kandırmak için Müslümanmış gibi göründüğünü" söyler.

Esasen bölgenin tüm inanç sistemleri etkileşim içindedirler. Bu bağlamda Yahudilik de hem etkileyen hem de etkilenen konumundadır. Yahudiler İran İmparatoru'nun şahsi yardımı ile M.Ö. 51 yılında Mabed'i yeniden inşa ettiler. Babil ve İran ile temaslar Talmud yoluyla Yahudiliğe yabancı unsurların girmesini sağladı. Yahudiler, İran'ın ikili ilâh sistemini kabul etmemekle beraber, "aydınlık" ve "karanlık" ilahları arasındaki mücadele temasını "aydınlık ve karanlığın yaratıcısı olan Allah" şekline sokarak aldılar. İranlılar gibi onlar da meleklere "kutsal gözcüler" (İrin Kadişin) dediler. Mihael, Gabriel, Rafael, Uriel gibi isimler verdiler. Meleklerin yanı sıra "kötü ruhlar" da İbrani karakter ve isimler alarak benimsendiler.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

"Satan" İran'ın kötülük tanrısı "Ehrimen"in kopyasıdır. Ancak, "Satan"a İran dininde olduğu gibi Allah'a eşit bir mertebe verilmesine Yahudi dininin esasları uygun olmadığı için, onun faaliyetlerini Allah'ın mutlak irade ve kudreti yanında sınırlandırarak aldılar.[13] Fakat "Satan" zamanla geliştirildi ve şer kuvvetlerinin mutlak hâkimi olarak tanındı. "Şedim", "Mazıkim" gibi kötü ruhlar onun yardımcıları sayıldılar. Ayrıca ceza ve ödül inancı da İran'dan alındı. İran dininde, insanlar öldükten sonra, dünyada "Hürmüz" veya "Ehrimen"in yolundan gitmiş olmalarına göre ayrılarak "cennet" veya "cehennem"e atılıyorlardı. Aynı kavramlar Yahudiliğe de geçti. Cennet'e Gan-Eden (Aden Bahçesi), Cehennem'e Ge-Hinam (Sıcak Vadi) adı verildi.

İran dininden Yahudiliğe aktarılan en önemli doktrin ölümden sonra dirilmedir. Son günün gelmesi ile ölülerin dirilmesi esası Danyal (22, 2)'da açıkça formüle edilirken daha önce hiçbir yerde zikredilmemiştir. Böylece, İran dinine uygun biçimde insanın bu dünyada yaptıklarının tam karşılığını bulacağı bir "gelecek dünya" (Olam ha-ba) inancı Yahudiliğe de yerleşti. Yahudi dininde ibadetin merkezini teşkil eden Mabed'in Romalılar tarafından tahribinden sonra ortaya çıkan büyük buhran döneminde, Sinagog müessesesi onun yerini aldı. Yeruşalim'den kaçıp kurtulan din adamları Yavne'de kurdukları bir okul ile dini öğretimi devam ettirdiler. Dini öğretim dört bir yana yayılırken Filistin'de başlayan hareket, Irak Yahudilerine intikal etti ve böylece iki Talmud ortaya çıktı. Talmud çalışmalarının tamamlanmasından sonra Babilonya akademileri Sura ve Pumbeditha mensupları için eskiyi tekrar ve şerhten başka yapacak iş kalmamıştı. Bu dönemde Irak'ta hâkimiyet İran'dan İslâm Devleti'ne geçti ve yönetim Kitap ehli gayr-ı Müslimlere cizye karşılığında kendi dinlerine göre serbestçe yaşama hakkını tanıdı. Sura ve Pumbeditha mensupları bir araya gelerek kendilerine bir dini lider (Reş Galut) seçiyorlar ve bu lider hilafet makamına karşı cemaati temsil ediyordu.

Yahudilerin İran ve Irak'ta yerleşmeleri çok eski tarihlerden başlar. M.Ö. 6. yüzyıl'da Mabed'in ilk defa tahribi ile başlayan sürgün sonucunda getirilen ve "Medler'in şehrine" yerleştirilen Yahudilerin önemli bir kısmı tekrar Filistin'e dönmedi. O tarihten itibaren Belh, Meru, Gazne, Herat ve Nişabur'da Yahudi cemaatleri oluştu. Horasan ve civarında eskiden beri Yahudi toplulukları bulunmaktadır. Mevlâna Celaleddin Rumi'nin babasının ve kendisinin doğduğu kent olan Belh şehrine "Yahudiyye" veya "Bâbu'l-Yahud" deniliyordu.

---

[13] Doç. Dr. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, İst. 2001, Anka Yay., sf. 172.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

Müslüman ve Yahudi cemaatleri arasında çok yakın temaslar vardı. Örneğin "Müslüman Hebraist" unvanı verilen Muhamed bin Musâ el Harezmi Yahudilere has problemlerle uğraşıyor ve Yahudilerin takvimi konusunda kitap yazıyordu. İslâmiyet'in kazandığı zaferler Yahudi cemaatlerini de hareketlendirdi.

Bu konuda Abraham Harkavy şunları yazar:

> Arapların süratli fetihleri sonucunda doğuda meydana gelen muazzam fikri kargaşanın bir sonucu ve o dünyanın kültürü dolayısıyla çok sayıda dini mezhep bilhassa İran, Irak ve Suriye'de meydana geldi. Yahudilik bu genel mayalanmanın dışında kalamadı. İlk devir (Yahudi) mezhepleri Sadukim ve İsiyim'in cılız kalıntıları nihai sönüşlerinden önce bir kere daha hayat bulmak için dirilmeye kalkıştılar. Yahudilik'te tamamen yeni mezhepler ortaya çıktı.

Küçük askeri birliklerle büyük imparatorluk ordularına boyun eğdiren, fetihler yapan Müslümanların zaferi, Yahudilere de bağımsızlık ve eski Yeruşalim'de yeniden devletlerini canlandırmak fikrini ilham etti. Bu hâkimiyet ise beklenen Mesih'in zuhuruna bağlıydı. Nitekim 8. yüzyılda ortaya çıkan Yahudi partisi İseviye Mesih bayrağını açtı.

Ebi İsa İshâk bin Ya'kub el İsfehâni tarafından kurulan bu Yahudi mezhebine İsfehâniye veya Isbahâniye de denir. Halife Mervân bin Muhammed el-Himar devrinde özellikle İran'da meydana gelen karışıklıklar ve Şii isyanları İran'daki Yahudileri harekete geçirdi. Mezhebin kurucusu olan Ebi İsa'nın önce beklenen Mesih'in habercisi olduğuna, daha sonra da bizzat Mesih olduğuna inanılmıştır. İnanışa göre kendisi semaya "uruc" etmiş, Allah orada başına mesh etmiş ve konuşarak "İsrailoğulları'nı asi ümmetlerin ve zalim sultanların zulmünden kurtarmakla görevlendirmiştir"; öyleyse onu kabul şarttır.

Ebu İsa gerek Hz. Muhammed'in gerekse Hz. İsa'nın peygamberliklerini kabul ve onaylamakla birlikte, onların kendi ümmetlerine gönderildiklerini, dolayısıyla Yahudilerin peygamberliklerini tasdiklerinin dinlerine halel getirmeyeceğini vurguluyordu. Kendisini Mesih ilan eden Ebu İsa etrafına topladığı Yahudilerle bir ordu meydana getirdi ve isyan etti. Abbasi halifesi Mansur'un kuvvetleri bu orduyu dağıttı. Ebu İsa'nın ölümünü kabul etmeyen taraftarları, çevredeki dağlardan birine çekildiğini, ileride yeniden geleceğine inanıyorlardı.

Ebu İsa'nın temsil ettiği Mesihlik inancı Şii fırkalarının "Mehdi"lik görüşüne benzer: İkisi de ölmezler veya ölseler de bu sadece zahirde bir ölümdür; o (Mesih-Mehdi) gelecekte dönecek, "dünyayı adaletle dolduracak, zulmü kaldıracaktır."

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Ebu İsa'nın ölümünden sonra yerini alan Yudgin (veya Yehuda) şiddetten uzak durdu. Kendisi "Râ'i" (güdücü, çoban) sıfatıyla bir İsrail peygamberi rolü oynadı. İseviye'den et ve şarap yasakları yanında günlük yedi ibadet usulünü de aldı. Allah'ın sıfatları konusunda hassas davranarak insana has yakıştırmaların isnadını reddetti. Öte yandan Şabat ve diğer dini günlere ait kuralların Filistin ve Yeruşalim dışında geçerli olmadığını, sadece hatıra değeri taşıdığını ileri sürdü. Yudgân da Ebu İsa gibi, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in peygamberliklerini ikrar etti, fakat onların Yahudilere değil, "kendi milletlerine gönderilmiş" olduklarını ince bir ayrımla vurguladı. Pek çok taraftarı olan Yudgân, Müslümanlara hoş görünmeye dayalı bir siyaset izledi. Ölümünden sonra kendisine inananlar, onun gerçekte ölmediğini ve yakın bir gelecekte yeniden zuhur edeceğini savundular.

İsyancı Yahudi partileri Yudgân'dan sonra ortaya çıkan Muşkâniye'de vücut buldular. Muşkin adlı bir Yahudi'nin kurduğu bu parti-mezhep Yudgân'ın ortaya koyduğu esaslara dayanıyordu. Ancak Muşkan Yudgân'ın fikirlerinin tüm Yahudilere, icabında zor kullanarak kabul ettirilmesini savundu. Hemedan'da bir isyan örgütleyen Muşkân ve taraftarları Kum şehri yakınlarında tamamen kılıçtan geçirildiler.

İran'da yaşayan Yahudiler Müslümanlığın etkisi altındaydılar. Özellikle Karaim mezhebi Rabbinik Yahudiliğe aykırı bir oluşum içindeydi. Hareket 8. yüzyılda Irak'ta yaşamış olan Anan Ben David tarafından başlatıldı. Nitekim başlangıçta bu şahsa isafeten "Anâniye" olarak anıldı, sonradan gelişerek ismini değiştirdi. Karailik ortaçağ İslâm dünyasının mutlak etkisi altında biçimlenen bir Yahudi dini akımıdır. Bu akım, ilk zaferlerinin güveni ile yayılan İslâmiyet'in olağanüstü canlılığının tesiri ile donmuş ve katı kurallara bağlanmış Yahudi şeriatına dayalı Talmudik görüşe bir tepkidir. Hareketin ortaya çıkış serüveni ise ilgiye değer: Irak İslâm egemenliğine girdikten sonra, burada bulunan Yahudiler, Halife nezdinde bir "cemaat başkanı" (Reş Galut) tarafından temsil edilmeye başlandılar. Davud soyundan geldiğine inanılan bu başkanlar Irak Yahudileri arasında oldukça etkili olan Sura ve Pumbeditha akademilerinin ileri gelenlerinden oluşan "Geonim" tarafından seçiliyorlardı. Bu "başkan", Yahudilerin hem dini hem de siyasi önderi sayılıyor, geniş bir nüfuza sahip bulunuyordu. Abbasilerin yönetime gelmesinden kısa bir süre sonra İshak İskavi'nin ölümüyle birlikte bu görev için iki aday ortaya çıktı. Bunlar kardeş olan Hananya ile Anan'dı. Anan Talmud tahsili ve bilgi bakımından daha önde bulunmasına rağmen Geonim kardeşi Hananya'yı başkan seçti. Bu durum karşısında Anan seçimi tanımadı ve o da kendisini başkan ilan etti. Geonim'in se-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

çimini tasdik etmiş olan Hilafet makamı Anan'ın hareketini isyan saydı ve hakkında idam hükmü vererek hapse attırdı. Bundan sonraki gelişmeler kayda değer niteliktedir: Hasiphanede büyük bir İslâm fıkıh sisteminin kurucusu olan Ebu Hanife Nu'man bin Sabit ile tanışan Anan ben David olanları ona anlattı. Ebu Hanife Anan'a hayatını kurtaracak şu tavsiyelerde bulundu: Tevrat'ın tüm muğlâk ve karışık hükümlerini yeni bir tarzda ele alarak açıkla ve bu prensip temelinde gerekirse dini fırkalaşmaya git. Ebu Hanife'ye göre, Anan, taraftarlarını saraya göndererek yüksek memurlara ve ileri gelenlere hediyeler sunmalı ve Halife'nin kendisini huzuruna kabul etmesini sağlamalıdır. Ebu Hanife Anan'a Halife'ye "Ey Emire'l-Mü'minin, sen kardeşimin bir dinin mi yoksa iki dinin mi riyasetinde olduğuna onayladın?" diye sormasını istedi ve Halife'nin "Elbette bir dinin" diye cevap vereceğini vurguladı ve Anan'ında bu durumda şunları söylemesi gerektiğini belirtti:

> Benim dinim kardeşimin ve Rabbinik Yahudiler'in dininden tamamen başkadır, arkadaş ve taraftarlarım da bu hususta benimle beraber ve aynı fikirdedirler.

Anan ve taraftarları Ebu Hanife'nin bu tavsiyeleri doğrultusunda harekete geçtiler. Anan, Halife el-Mansur tarafından kabul edildi ve parlak bir savunma yaptı.[14] Anan daha sonra Anâniye ve Karailer olarak bilinen hareketi kurmak için çalışmaya başladı. Rabbinistler Ebu Hanife'nin fıkıh metodundan geniş ölçüde yararlanan Anan'la ilgili olarak gerçekten daha gerçek gibi görünen bu hapishane hikâyesini uydurmuş olabilirler. Sünni yaklaşım çerçevesinde Şii doktrinin ve hareketin Abdullah bin Sebe'nin adına yazılmasına benzer bir durum Karailiğin İslâmi köklerinde Ebu Hanife'nin bire bir rol oynadığı noktasına vardırılmaktadır. Her iki yanda da hem karşılıklı etkiler alabildiğine abartılmakta hem de bu tutuma karşı çıkanlar kendi sahihliklerini savunma adına bazı kişi ve kurumları muhayyel saymaktadırlar. Örneğin Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre Abdullah bin Sebe diye bir şahıs uydurmadır. Hükümdarlar tarihi yazarı Taberi, bu kişiye ilişkin bilgileri Seriyy bin Yahya bin Ayâs'tan o da Seyf'den aktarmıştır. Gölpınarlı Seriyy ve Seyf'in konumunu ağır bir dille eleştiriyor ve Seyf için şunları yazıyor:

> Abdullah bin Sebe, bu adamın muhayyilesinden doğan ve masal kahramanından, yaptığı işlerde, bu uydurma kahrama yaptırılan uydurma işlerden başka hiçbir şey değil; yani İbni Sebe, biraz Ammâr'ın, biraz da Ebu-Zerr'in hayatlarından il-

---

[14] Kutluay age, sf. 260-261.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

> ham alınarak bu adam tarafından uydurulmuş ve gerçekte anadan doğmamış, yaşamamış bir adamdır. Fakat Seyf'e düşünmeden inananlar, rivayetlerini incelemeden alanlar, bilhassa Taberi'den rivayette bulunanlar, Şii olsun, Sünni olsun, böyle bir adamın yaşadığına inanmışlar, İslâm ülkelerini sömürme siyasetinin ortaya attığı müsteşriklerse onun Yemenli oluşunu, Yahudilikten dönmüş olmasını, Hz. Osman aleyhine ayaklanmaların Mısır ve Irak'tan gelmelerini, Şiiliğin daha fazla İran'da yayılmasını, İmâm Huseyn'in zevcelerinden birinin, son İran hükümdarının kızı bulunmasını, türlü bağlantılarla süsleyip püsleyerek bu masala bir de dini-siyasi ve içtimâi ilmek atmışlar, çeşitli kanaatler uydurmuşlardır.[15]

Karailer'in Ebu Hanife'ye bağlanmasında olduğu gibi Şii doktrin ve hareket tarzının başlangıcının tümüyle Abdullah bin Sebe kaynaklı olarak gösterilmesi, birinin Yahudi diğerinin ise Müslüman olmaları noktalarına dayanılarak bir olumsuzlaşma vesilesi haline getirilmektedir. Oysa Ortadoğu gibi büyük imparatorluklar ve dinlere, çeşitli inançlara beşiklik etmiş bir coğrafyada bunlar arasındaki etkileşimler doğaldır. Günümüzün sorunları, politik, ideolojik yaklaşımları ile tarihi yeniden yorumlama çabası beraberinde teorik körleşmeyi getiriyor. Günümüzde İsrail'in ve Siyonizm'in Ortadoğu halklarına düşman emperyalizmin koçbaşı olma konumunun, Yahudiliğin İslâmiyet ile ilişkilerindeki dönemeçlerin kurgulanmasına yönelik bir tarihsel bakışı zedelemesine izin verilmemelidir. Yahudilik karşısında eleştirel bir yaklaşımı tarihsel, sınıfsal, ideolojik zemine oturtmak elbette mümkündür; ancak bu yaklaşımın getirdiği olumsuz düşünsel yüklerin vebalini Şii doktrini ve eylemine hınzırca içermek İslâmiyet'in bölünmesine haklılık kazandırmanın bir aracı haline getirilmemelidir. Buna tepki duyanların tutumları da, örneğin Sebe'nin "muhayyel" sayılması veya Ebu Hanife'nin Anan'ı koşullandırmasının "efsane" olduğu noktalarında kendi karşıtlarıyla, mantık itibarıyla bütünleşir. Sebe'nin yönlendirmesiyle olsa bile Şia'nın dini, siyasi, sınıfsal protestosunun birikiminde, Ortadoğu'nun inanç sistemleri bu arada Yahudilik ve İrani gelenekten de renkler taşıması onun değerini düşürmez. Aynı şekilde Karai hareketinin büyük bir İslâm fıkıhçısına dayandırılmasının Yahudiliğe ihanet sayılması da olumsuz bir tutumdur. Zira Ebu Hanife Halife Mansur'un kadılık teklifini geri çevirecek kadar gözü pek, onurlu, büyük bir İslâm hukukçusudur ve onun gerçekten Karailik üzerinde etkinliği varsa bu son derece değerli bir katkı olarak değerlendirilmelidir. "Allahın şartını yerine getirmek, her şeyin üstündedir" diyerek Halife

---

[15] Abdülbâki Gölpınarlı, *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İst. 1997, İnkilâp Yay., sf. 45-46.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Mansur'un şimşeklerini çeken Ebu Hanife'yi Mansur şu sözlerle tehdit ediyordu:

> Ey üstad! Gerçek, senin söylediğin gibidir. Şimdi memleketine dön, ama insanlara halifen için zararlı olacak fetvalar verme. Böyle yaparsan, başkaldırmak isteyenler destek bulur.

Musul halkının Halife'ye olan biatlerini bozup bunu tekrarlamaları üzerine Mansur da onlara "kanlarının helal olacağını" bildirdi. Ebu Hanife'nin de aralarında bulunduğu bir grup fakihi toplayıp katliam fetvası istedi.

Mansur, "Musul halkı, bana karşı gelmemek üzere ileri sürdüğüm şartı kabul ettikleri halde, benim valime karşı ayaklandılar. Böylece, kanlarını dökmek bana helal olmadı mı?" dediğinde bazı fakihler "Bunu hak etmişlerdir" derken Ebu Hanife Halife'nin karşısına dikildi ve onları cezalandırmasını "Allah'ın şartını" çiğnemek olarak değerlendirdi.

> İmam Ebu Hanife'nin, Şiiliğe düşmeden cesurca beslediği bu Alevilik eğilimi taşıyan görüşleri yüzünden, Halife Mansur'un ona karşı duyduğu hoşnutsuzluk daha da artmıştır. Hatta, Mansur onu takip ettirmiş ve gözaltında tutmuştur.[16]

İslâm'ın acımasız, adaletsiz ve sömürücü bir egemenlik sisteminin meşruiyet kaynağına dönüşmesine ve Hilafetin saltanatlaşmasına karşı çıkan büyük bilgini ehlileştirmek için Mansur ona baş kadılık önerdi. Mansur oldukça kurnazdı. Dininde ve inançlarında kusur olmayan, insanların saygı duyduğu âlimlere açıkça baskı yapmıyordu. Bu nedenle, Ebu Hanife'nin dönemin baş kadısına, hukuk anlayışına yönelttiği eleştirilerini ona kadılık teklif etmek için bir gerekçe olarak kullandı. Dönemin baş kadısını sürekli tenkit ettiğini vurgulayarak Ebu Hanife'nin onun yerini almasını istedi. Oysa ki ahlâklı bilginin bu görevi kabul etmeyeceğini biliyordu. Halife Mansur'un kadılık teklifini reddederken Ebu Hanife Mansur'a şunları söylüyordu:

> Kadılık yapacak kişi, gerekirse senin, çocuklarının ve kumandalarının aleyhine dahi hüküm verecek bir kişiliğe sahip olmalıdır. Bense böyle bir ruha sahip değilim.

Mansur, "Peki o halde niçin benim yakınlığımı kabul etmiyorsun?" diye sorunca büyük bilgin şu cevabı veriyordu:

---

[16] Ebu Zehra age, sf. 365.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

> Müminlerin emiri, bana kendi malıyla bir yakınlık göstermedi ki, onu reddetmiş olayım. Müminlerin emiri, bana Müslümanların Beytü'l-mal'ıyla yakınlık göstermeye çalışıyor. Müslümanların Beytü'l-mal'ında ise benim bir hakkım yoktur. Çünkü ben, müminlere arka çıkan bir mücahit değilim ki, mücahitlerin aldığını alayım. Ben, müminler için çalışan bir hizmet ehli de değilim ki, hizmet ehlinin aldığını alayım. Yine ben, fakir de değilim ki, fakirlerin aldığını alayım.

Bundan sonrası büyük bir hukuk bilgininin, güçlü bir inanç adamının onur ve ahlâk mücadelesi, dünyevi saltanata boyun eğmemesidir.

Mansur kadılık teklifini tekrarladıkça, Ebu Hanife de reddini tekrarladı. Sonunda, Mansur teklifi kabul ettireceğine yemin etti. Ebu Hanife'de kabul etmeyeceğine dair yemin etti ve ona, "kadılık teklifine karşılık, beni Fırat'ta boğmakla dahi tehdit etsen, boğulmayı tercih ederim, " dedi.

Mansur, kadılık teklifinde direndi; büyük bilginden hiç olmasza kazai hükümleri inceleyip isabetli olanları onaylama, isabetli olmayanları da yürürlükten kaldırma görevini kabul etmesini istedi. Ancak, Ebu Hanife'nin cevabı hayır oldu.

Bunun üzerine Mansur, onu hapse attırdı ve günde on kırbaç vurulmasını emretti. Büyük bilgin direndi. Hapisten çıkarıldığında fiziksel gücü tükenmişti ancak inancı diriydi. Mansur onun ders ve fetva vermesini yasakladı. Ebu Hanife hapisten çıktıktan kısa bir süre sonra öldü. Ancak büyük ve ahlâklı bilgin vasiyetinde Halife'nin gasp ettiği bir toprağa gömülmek istemediğini belirtti.

Halife Mansur, "Beni Ebu Hanife'nin dirisinden ve ölüsünden kim koruyacak" diyordu. Her türlü işkenceye katlanan, ancak inançlarından taviz vermeyen, vicdanlı, ahlâklı, adalet tutkunu büyük bilgin Ebu Hanife, halifeler, saltanatçılar, egemenlik düzeninin zalimlerine boyun eğmedi. Ebu Hanife adalet, inanç ve ezenlere direnme ilkelerini içeren cihadın en önemli örneklerindendir. İnancı uğruna dini ve dünyevi saltanatı elinde tutan bir güce karşı gösterdiği direniş, ruhsal bir cihadın onurlu ve inatçı meydan savaşıdır. Onun adına geliştirilen Hanefilik Abbasilerin resmi mezhebine dönüştürüldü. Ancak asıl üzerinde durulması gereken konu onun zulüm karşısında boyun eğmeyen kişiliği ve insanı yücelten ahlâklı karşı duruşudur.

Bu bilgiler çerçevesinde Karaim'lere dönersek, Ebu Hanife çapında bir fıkıh âliminden etkilenmelerinde yadırganacak bir husus yoktur. Anan tarafından Ebu Hanife'nin İslâm fıkhı metodu Yahudiliğe uygulandı. Yahudi yazar Abraham Harkavy'e göre: "Anan'ın Ebu Hanife'ye olan borcu, onun İslâm hukukunun Kitab, Sünnet ve İcma gibi üç kaynağına eklediği Re'y veya Kıyas esası ele alındığı zaman daha belirli olarak ortaya çıkmaktadır. Anan da Kıyas me-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

todunu (İbranicesi Hekeş) ileri derecede kullandı. Müslüman modelinde olduğu gibi yalnız konuların değil, ifadelerin ve hatta harflerin kıyasına kadar gitti." Anan'ın 790 veya 800 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Saul geçti; ancak onun etkili bir faaliyeti olmadı. Ondan sonra gelen güçlü şahsiyetler asıl Karailiği kurdular. Özellikle Benyamin en-Nehavendi mezhebin yerleşmesi için büyük çaba sarf etti. Nehavendi'nin yanı sıra yine Iraklı Yahudi topluluğu mensuplarından İsma'il el-Ukbari, Meşvi el-Baalbeki, Danyal bin Musâ el-Kumiri gibi liderler çalışmalarını Tevrat ve Musa kanunları üzerinde yoğunlaştırdılar. Bu Karai yazar ve düşünürleri İslâmi Kelam'ın ve Mutezile'nin kuvvetli etkisi altında kaldılar.

Mutezile ile Yahudilik arasındaki bağlantılara dikkat çeken Dr. Ahmet Emin *Fecr-ul-İslâm* adlı kitabında şunları yazar:

> Elimizde, bunların Mutezile diye adlandırılmasının sebebi hakkında, başka bir varsayım daha var. Bunu, Makrizi'nin *el-Hıtat* adlı eserini okurken fark ettim. Makrizi'ye göre, o dönemde ve daha önceki dönemlerde yaygın olan Yahudi grupları arasında Feruşim adında bir grup vardı. Markizi, bunu Mu'tezile anlamına geldiğini söyler. Bazılarına göre, Feruşim grubunun kader konusunda, bazı görüşleri vardı ve fiillerin, onları yapanlar tarafından yaratıldığını, iddia ediyorlardı. Öyleyse, iki fıkra arasında olduğu rivayet edilen bu benzerlikten dolayı Mutezile'ye bu ismin, sonradan Müslüman olmuş bazı Yahudiler tarafından takılmış olması, uzak bir ihtimal değildir.

Gerçekten de, "Yahudi Mu'tezilesi" ile "İslâm Mu'tezilesi" arasında büyük benzerlikler bulunur. Yahudi olan Mu'tezililer, Tevrat'ı felsefecilerin mantığı doğrultusunda yorumlarlar. Müslüman Mu'tezililer de, Kuran'da yer alan tüm sıfatları, aynı şekilde felsefecilerin mantığına dayalı bir tarzda değerlendirirler.

Mu'tezileler adı, Hicret'in ikinci yüzyılından itibaren Basra kentinde oluşan Müslüman düşünürler topluluğu için kullanılıyordu. Bu hareket hızla yayıldı ve kültürlü, seçkin Müslümanlar bu akıma bağlandılar. Abbasilerin başkenti olan Bağdat'da merkezileşen Mu'tezile bir ara Sünni İslâm'ın resmi öğretisi haline geldi. Bu fıkra "günah" konusundaki yaklaşımları ile "ayrılmıştır" (i'tizal). Nitekim Kuran-ı *Kerim*, *Ashab-ı Kehf*'den bahseder ve onları salihlik ve iman örneği olarak gösterirken, onların tutumunu açıkça *i'tizal* (Kehf Suresi, 15. ayet) kelimesi ile belirler: çünkü onlar değerlerini yitiren, adaletsiz ve giderek kirlenen bir toplumdan ayrılmışlardı. Mu'tezililerde kendi "ayrılmış" olanlarını tevhid inancının saflığını korumak, adaleti ve insan hürriyetini savunmak biçiminde açıkladılar.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

Mu'tezile'nin Tevhid (Tanrı tekliği) görüşü, İslâm toplumunu (ümeti) temel dini değerlerin bilincine varmaya yöneltti. Mu'tezililer kendilerini bizzat "Ehl-i Tevhid" diye adlandırmaktan hoşlanırlardı. El-Eş'ari *Makâlât-ul-İslâmiyyin*'de Mu'tezili tevhid anlayışını şöyle açıklar:

> Allah birdir, tektir, benzersizdir, cisim değildir, fert değildir, cevher değildir, araz değildir. Bir mekânda veya bir varlıkta yer tutmaz, sığmaz. Yaratıklara ilişkin hiçbir sıfat ve vasıf ile nitelendirilemez. Meşrut değildir (şartla kayıtlanmaz), muayyen ve mahdut değildir, sınırlanmaz; doğmamıştır ve doğrulmamıştır. Duyularla algılanmanın üzerindedir. Gözler onu görmez, bakışlar ona erişmez, muhayyile ve tasavvur onu kavramaz. Şeydir, fakat ilmi ve kudreti hiçbir mahluk ile kıyaslanamaz. Bir örnek ve bir yardımcı olmaksızın kendini yaratmıştır.

Ortadoğu'da dini bilincin gelişmesinde, İslâmi tanrı, sorumluluk, kader anlayışında Mutezile'nin rolü önemlidir. Bu ilâhi varlık ve tekliği öğretisinin, statüko ile bağlantıları doğru kavranmadan bölgede devlet, toplum kuramlarının felsefi boyutları eksik kalır. Varlık öğretisi açısından şarta bağlı olmayan varlık düzeyi ile sınırlı dinamizmi reddeden bir öğretinin İslâm dogmatik düşüncesine hatırı sayılır bir etki yaptığı açıktır.

Mu'tezile, insan özgürlüğünün *Kuran-ı Kerim* ile uyumlu olduğunu vurgular. Mu'tezililer Kuran-ı *Kerim*'in açıkça her nefsin kendi eyleminden sorumlu olduğunu beyan ettiğini belirtirler, ***"Kim hayır işlerse kendinedir, kim şer işlerse yine kendine."*** Bu ayet ve bundan başka birçok ayetler insanın seçme özgürlüğünü doğrularlar. Nihayet her Müslüman Allah'ın ona kültürel, ahlâki ve toplumsal sorumluluklar yüklediğini bilir. Mu'tezile'ye göre: İnsanın kendi eylemlerinin bilincinde ve seçme özgürlüğüne sahip bir varlık olduğu kabul edilmedikçe sorumluluk ilkesi teyid edilemez. Mu'tezile'nin "Emr bil-ma'ruf" ilkesi, toplumsal davranışlarda adalet ve hürriyet ilkelerinin uygulamaya konmasını hedef alır. Mu'tezililere göre adalet yalnızca kişisel olarak şerden ve zulümden kaçınmaktan ibaret değildirler. Aynı zamanda ümmetin eşitlik ve toplumsal uyum sağlama ve bu sayede her bireye kendi olanaklarını eyleme koyabilme yolunu açma yönünde birlikte hareketi gereklidir. Ayrıca insanın özgürlüğü ve sorumluluğu yalnızca bireylerin çeşitli yeteneklerinin kullanılması ile sınırlı değildir, ümmetin bütününe yaygındır veya yaygınlaştırılması gerekir. Ahlâki ve toplumsal eylem ilkesini ilâhiyat felsefesinin adalet ile insan özgürlüğü prensibine dayandırma yeteneğini göstermişlerdir.

Mu'tezile düşüncesinin gelişiminde, İslâm toplumunun içinde yer alan gayrı Müslim toplulukların etkisi ve tepkisi ile bunlar karşısında Mu'tezililer'in ge-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

nel tutumları önemlidir. Irak'ta Mazdekiler, Suriye'de Hıristiyanlar ve İslâm coğrafyasına yayılan Yahudiler Mutezile akımının mayalandığı ortamda yerlerini aldılar. Özellikle Kufe ve Basra'da yaygın olan bazı eski İran dini fıkraları ile Mutezile tartışma halindeydi. Vasıl İbn Atâ ve Amr İbn Ubeyd, doğmakta olan Mu'tezile akımının bu iki büyük siması, Azd adlı kişinin evindeki toplantılara katılıyorlar, burada eski İran öğretilerini savunanlarla tartışıyorlardı. Mu'tezililer aynı şekilde bazı Yahudi inanış ve düşünceleri ile de ilgileniyorlardı.[17]

Mu'tezililer şeriatın emirlerine gösterdikleri saygının dışında, akla verdikleri büyük önemle tanınırlar. İnceledikleri tüm konularda aklı öncelikli temel sayıyorlardı ve aklın kabul ettiğini kabul, reddettiğini ise reddediyorlardı. Onların bu yöntemleri ile dönemin bazı özellikleri iç içedir.

Mu'tezililer, Irak ve İran gibi eski kültürlerin, büyük medeniyetlerin beşiği olan bir bölgede bulunuyorlardı. Çoğunluğu Arap kökenli olmayan bu düşünürler topluluğu kadim felsefelerden pek çok görüşü kabul ediyorlardı. Özellikle bu felsefelerle uğraşan önemli sayıda Yahudi ve Hıristiyan Mu'tezililerle ilişki halindeydi. Emevilerin son dönemlerinde ve Abbasiler zamanında, Arap düşüncesinde Hint ve Yunan felsefesinin ağırlığı arttı. Yunan felsefesi, Fars kültürü aracılığıyla Müslümanlara aktarıldı. Yunan felsefesi ayrıca Süryaniler yoluyla da Müslümanlar üzerinde etki yaptı. Süryaniler Yunan felsefesinin mirasçısı konumuyla ona dini bir kisve, ruhbanlık elbisesi giydirdiler.[18] Yunan felsefesinin Müslümanlara geçiş yollarından biri de doğrudan Yunan felsefesi oldu; çünkü Arap asıllı olmayan bazı Müslümanlar, Yunancayı iyi derecede biliyordu. Mu'tezililer, görüşlerini ortaya koyarken bu felsefeden etkilendiler ve birçok delil sunma yöntemini bu felsefeden aldılar.

Başlangıçta, fikir ve yöntem arayışında olan, ilmi çalışmalar yapan Mu'tezile daha sonra Abbasi hilafetinin bir aracına dönüştü. Abbasi halifeleri, Mu'tezile'yi "çekilmiş bir kılıç" gibi değerlendirdiler. Abbasi halifesi Me'mun kendisini bir Mu'tezile âlimi sayıyordu. Başa geçince Mu'tezililer ile sıkı bağlar kurdu ve vezirlerini onlar arasından seçti. Önceleri Mu'tezililer ile fıkıh âlimleri arasında münazaalar düzenleyen Me'mun daha sonra tutum değiştirdi ve ilmi tartışmalar, yerini işkencelere bıraktı. Bu katı düzenin sürdürülmesinde en büyük pay sahibi Me'mun'un veziri ve kâtibi olan Ahmed bin Ebi Düad adlı

---

17 Corbin age, sf. 116.

18 Ebû Zehra age, sf. 141.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

Mu'tezili idi. Fıkıhçılara Mu'tezile görüşleri zorla kabul ettiriliyordu. Bu baskı düzeni Halife Mu'tasım ve Vasık dönemleri boyunca sürdü.

Karai Yahudiler işte bu çerçevedeki Mu'tezile hareketinin ve düşüncesinin etkisinde kaldılar. Tanınmış Karai yazar ve tarihçi Kirkisani aklın otoritesini savunmasıyla tanınır. *Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkib* adlı eserinde Mu'tezile görüşlerini hiç değiştirmeden Karailiğe aktarır. 11. yüzyıldan itibaren Karailik Irak ve Filistin'den başka Bizans egemenliğinde bulunan Ebu'l Ferec Furkan'ın öğrencileri yoluyla Avrupa'da yayıldı. İstanbul Yahudi cemaatine mensup olan Tobias ben Moşe ve Ya'kab ben Şimon, hocaları Ebu'l Ferec Furkan'ın eserlerini tercüme edip yaydılar. Yahudilik içinde Saadia Gaan ile başlayan Karailiği tenkid hareketi oldukça şiddetliydi. Moşe Maimonides zamanında iki cemaat arasında özellikle Mısır'da bir yakınlık başladıysa da bundan sonuç alınamadı. Karailerin birçoğu yaşadıkları ülkelerde Müslümanlığı seçtiler. Karailer Ukbariye, Ramliyye, Tiflisiye, Kumisiye gibi kollara ayrıldılar.

Özellikle Şia'nın Mehdi inanışıyla Yahudiliğin Mesihçiliği arasındaki paralelliklere de dikkat çekmekte yarar var. 8. yüzyıldan itibaren Şiilerin Mehdileri ile aynı vasıflara sahip olan Mesihler birbirini takip ederler. İran'da ortaya çıkan Yahudi "Ebu İsa ve takipçilerinin görüşü tamamen Şii karakterdedir." Yemenli Yahudi Mesih Şukr el Kufeyl'in "başı kesilse bile ölmeyeceği" iddiası ile yine Yemen'in sahte Mesihlerinden Nâvusiye'nin "benim başımın dağdan üstünüze düşen taş gibi yuvarlandığını görseniz bile ölümümü tasdik etmeyin" demesi Şii Mehdilerin vasıfları ile paraleldir. Ayrıca Ric'at yani bir insanın öldükten sonra tekrar dünyaya dönmesi fikri de "kadim ve çok yaygın Docetizm doktrinine" bağlanmaktadır. Israel Friedlander bu konuda şunları yazıyor:

> Bu doktrin İsa Mesih'in çektiği ıstıraplar ve ölümünü gerçekte vaki olmayıp sadece göze öyle görünen bir hayal olduğunu öğretirdi. Buna göre, onun ölümüne dünyadaki görevinin sona ermesi nazarı ile bakılmalı, fakat geçici bir kesinti sayılmalıdır. Onun bu hayali şehitlikten sonraki durumu ölüm değil, bir gözden kaybolmadır. Yarıda kesilen ödevini tamamlamak ve zafere ulaşmak onun rücu'una, yeniden zuhuruna bağlıdır. Bu kavramlar silsilesi bazı muğlâk Hıristiyan fıkraları aracılığı ile İslâmiyet'in ilk devirlerinde yayılıp kendini tanıttı.

Mehdi ile Mesih inancı arasındaki paralellikleri inceleyen değerli bir kaynak ise şu bilgileri veriyor:

> Şii isyan ve hareketlerinin hemen hemen her defasında kısa ömürlü olan birkaç tanesi hariç, başarısızlığa uğrayıp, devlet kuvvetleri tarafından insafsızca tenkit

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://raptev.org

edilmeleri karşısında ricat itikadı onları dağılmaktan kurtaran bir kuvvet haline gelmiştir. Liderin ölümü ile bir kısmı bu ölümü emr-i vâki kabul edip kendilerine yeni bir imam arar veya tarih sahnesinden çekilirlerken, bir kısmı ölümünün gerçekliğini ret ve yakında rücu'u ümidi ile intizara başlıyordu. Mehdi'nin nasıl olsa bir gün dönüp geleceği ve nihai zafere ulaşacağı fikri, hareket başarısızlıkla sonuçlansa bile mensuplarının dağılmamasını sağlıyordu.

Ebu İsa ve Yudgân'da gördüğümüz mehdi karakteri tamamen Şii görüşüne uygundur. Onlar da ölmemişlerdir, yakında dönecekler ve vazifelerini tamamlayacaklardır. İseviye ve Yudgâniye'nin liderleri ile Yemen'de zuhur eden Yahudi Mesihlerin zuhurunda Şii tesirinin rol oynadığını söylemek mümkün ve makuldür.[19]

Ortadoğu'da din, ekonomi, siyaset, sosyal hayat ve devletin bağlantılarının iç içe geçmiş karmaşık dokusunda, etkileyen ve etkilenen kurgularına dayalı yaklaşımlar çözümleyici değil, sorun yaratıcıdır. Örneğin Yahudiliğin Müslümanlık üzerindeki etkileri dillendirilirken bunun tersi noktalar gözden uzak tutuldu veya yeterince tartışılmadı. Ulus inşa süreçlerinin dışta bıraktığı bu tür sorunların varlığını bilmezden gelmek yeni kurulan düzenlerin güvencesi sayıldı. Oysa dini alana irca edilen sorunlar yumağı beraberlerinde muazzam bir medeniyet tarihini, sosyal-hukuki durumlar manzumesini ve bölgenin dinisiyasal-kültürel ilişkiler birikimini sürükledi. Sonuç itibariyle; Kürt sorunu, Yahudi sorunu, Türk sorunu tarzında, modernizmin kalıplarına göre biçimlendirilmiş ve ölçütleri, tarihin günümüzün ihtiyaçları açısından yeniden üretilmesine dayalı yaklaşımlar başını alıp gitti. Oysa etki, ayırım, çelişki, çatışma noktalarının sabırla incelenmesi ve "geçmişin ölü elinden" kurtulmayı getirecek bir zemine oturmayı sağlayacak anlam zenginliğinin oluşturulması şarttır. Bu arada marazi bir geçmiş sevgisinin de en az geçmişten kurtulmak isteği kadar problemli olduğu açıktır. Olguların aciz bir kölesi veya zalim bir efendisi olma yaklaşımıyla Ortadoğu'nun gününe ve geçmişine yaklaşmak zaten parçalanmış gerçeklikleri iyice anlamsız hale getirir. Bu nedenle Ortadoğu halklarının, bugün ile geçmiş arasında bitmeyen bir konuşma süreci içinde olması ve kesintisiz bir karşılıklı etkileşimde bulunması gereklidir. Ulusalcı veya dini, sınıfsal bakış açısına dayalı ya da kökleri dışlayıcı tüm dünya görüşlerinin İslâm'ın Ortadoğu'da sosyal hayat, kültür, devlet eksenli konumlanışını çok iyi değerlendirmesi zorunluluğu vardır. Ayrıca diğer dinler, inançlar ve İslâm'ın kendi içinde mayalanan muhalif akımları da hesaba katmak günümüzün teorik kapasite bi-

[19] Kutluay age, sf. 292.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantev.org

rikimine katkı sağlayacaktır. Bu kitapta çok özet olarak aktarılan akımlar, hareketler ve süreçler Ortadoğu'nun birikimli bütünlüğünde sadece çok küçük parçalara ışık düşürebilir. Ancak yöntemsel bir zenginlik ve geniş tarih anlayışıyla bu çerçevenin oldukça gelişeceği, böylece basit kavramların sığ ve düşmanlıkları besleyen kalıplarını yıkmaya yardımcı olacağı da düşünülmelidir.

İslâmiyet Basit Bir Göçebe Dünya Görüşü Değildir

Milattan sonra ilk bin yılın ortasında, Helenizm'in yayıldığı çağın ruhundan köklü bir biçimde farklı bir hava hâkimdi. Şimdi her yerde, belirli bir bölgede yaşayan insanların birliğini içeren kimliğiyle cihanşümul bir din fikri doğru olarak kabul ediliyordu. İslâm, cihanşümul dinlerin sonuncusu olduğu iddiasıyla ve Akdeniz, Hint Okyanusu ve Çin'in nüfuz alanını sınırlandırdığı Avrasya bozkırlarındaki siyasi güç dengesini alt üst ederek, adeta patladı. Yüzyıllara ihtiyaç duymadan neredeyse yarımkürenin dört bir tarafına yayıldı. Büyük medeniyetlerin her birine, güçlü bir sosyal, siyasal ve kültürel meydan okuma temelinde kendi manevi ülkülerini dayattı. Yüzyıllarca bölgenin muhayyilesi İslâm tarafından biçimlendirildi. Hindistan ve Avrupa'ya hâkim olan İslâm tehlikesinden doğan korku birliği sağladı. Ortadoğu'nun kendisinde ise İslâm'ın birleştiriciliği, hayal edilemeyecek kadar geniş ve kapsamlı etkilerini çok çabuk gösterdi. İslâm bilginleri Yunan, İran ve Hindistan'ın dağınık bilimsel geleneklerini toparladılar ve bunları kullanarak, Çin'den Batı Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayıldılar. En önemlisi kâğıt olmak üzere, Müslüman tüccarlar Çin'in bazı teknolojik buluşlarını Avrupa'ya taşıdılar.

Müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerde yaşayan insanların İslâm'ı kabul etmeleri için birkaç nesil geçmesi dahi gerekmedi. İslâmiyet'i kabul etmeyenler bile Arapça'yı ortak kültürün bir aracı olarak değerlendirmeye başladılar. Müslüman İmparatorluğun askeri gücü onun çelik çekirdeğini oluşturuyordu. Bu güç ise fethedilen topraklardaki ticari unsurlarla uyumlu şehirli tacirler tarafından yönetiliyordu. "Aradan yüzyıl geçtikten sonra, imparatorluk artık tam manasıyla bir Arap devleti olmaktan çıktı. Ortak kültür dili Arapça ol-

makla birlikte, İslâmiyet'in milletler-üstü özelliği sebebiyle, fethedilen ülkelerin halkları devlete hâkim olmaya başladı. Başlangıçta idareci sınıfların kuralları şeklinde kendini gösteren, güçlü fakat belirsiz manevi bir güç olmaktan ileri gitmeyen din ise Nil'den Amuderya'ya kadar uzanan muhtelif halkların katkıları ile derinleşti ve genişledi. Bu katkılara İslâmiyet'in kalbi olarak da kabul edilen şer'i hukukun uyarlamaları da dâhildir. İdareci Arapların dinin etrafında tesis etmeye başladıkları müesseseler, daha önceki İran-Sami kültür geleneklerini yeni ve daha kaynaşmış temeller üzerine oturttu. Böylece, sanatıyla, edebiyatıyla, ilim ve gelenekleriyle, görgü kurallarıyla İslâm kültürü diyebileceğimiz bir Fars-Arap medeniyeti gelişti. Bu medeniyet, sonraları asıl merkezleri olan Nil-Amuderya arası bölgenin dışına yayıldı ve Yunan ile Sanskrit kültürlerinin bağrında, fevkalâde büyük bir kabul gördü."[20] İslâmiyet İran-Sami mirasına önemli katkılarda bulundu. İslâm'da insan ile ilahi olan arasındaki bağlar son derece iyi düzenlenmiştir. Buna bağlı olarak, olağanüstü esnek bir sosyal düzen mevcuttu. Bu bağlamda, tüccar sınıfın stratejik konumu belirleyicidir. Bu sosyal düzen Nil'den Amuderya'ya uzanan bölgenin kültürel ve coğrafi şartlarına da dayanıyordu. Doğuda Çin geleneği, Himalayalar'ın güneyindeki Hint geleneği, Anadolu'nun Grek kültürü ile Nil'den Amuderya'ya, Suriye'den Horasan'a kadar uzanan İran-Sami birikimi, M.Ö. 800-M.S. 200 arasında muazzam bir beşeri zirveyi ortaya çıkarır. Bu çağ eski yarımkürenin tüm merkezi kültür bölgelerine hâkim olan belli başlı modern-öncesi yazılı birikiminin en büyük eserlerinin meydana getirildiği dönemdir. Yani Konfüçyüs'ün, Buda'nın, Sokrat'ın, Zerdüşt'ün çağı.

Bu *Mihver Çağ* tek tanrıcılığın büyük ahlâki çağrısına dayalı yenilenmenin yaşandığı dönemdir. İslâmiyet daha sonraları bu birikimi en büyük noktaya taşıdı.

İran sarayında bile Yunanca, uzun zaman kültür dili olarak kullanıldı. Sonraları, Hint geleneği yarımkürede geniş bir etki alanı yarattı ve Nil'den Amuderya'ya kadar olan bölgenin büyük bir bölümünde Sanskrit kültürü ağırlığını koydu. Yunan hâkimiyeti altında bile İran-Sami geleneği tarihin *Mihver Çağı*'nın tek tanrılı peygamberlerinin birikimine dayalı olarak büyük bir gelişme gösterdi. Yunan geleneğinin Nil'den Amuderya'ya uzanan alanda bölgenin kültürel gelişiminin birçok cephesinde temel ifade aracı olmasına rağmen tek tanrılı peygamberlerin yeni gelenekleri ile beslenen İran-Sami kültürü özellikle

---

[20] Marshall G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev: Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İst. 2001, Yöneliş Yay., sf. 179.

kent kültürüne biçim kazandırdı. Merkezi İran-Sami topraklarında tek tanrılı dinler, sosyal düzenin oluşumunda önemli rol oynadılar. Bu bölgenin kültürel hayatı, birbirinden ayrı devlet düzenleri halinde ve özerk dini cemaatler dizisi şeklinde belirgin hale geldi. Hıristiyanlık bu yapı temelinde evrimleşti ve doğulu bir din olmanın özelliklerini taşıdı. Söz konusu dini cemaatler ve Hıristiyan mezhepler güçlü bir tarım aristokrasisi ile değil, aksine sıradan şehirli halkla bütünleştiler.

Bu toplumsal yapılarda Anadolu'dan İtalya'ya kadar olan bölgede Yunan dili tartışılmaz bir üstünlüğe sahipti. Sanskritçe Kuzey Hindistan düzlüklerinde ağırlıklı dildi. Bazı Budistlerin kullandığı Pali dili ise sınırlı bir kullanıma sahipti. Çince, imparatorluğun yegâne diliydi. *Mihver Çağ* boyunca *Bereketli Hilal*'in Sami dili olan Aramice, Yakubi Hıristiyanları'nın, Nesturi Hıristiyanları'nın ve Yahudilerin ebedi dillerini teşkil ediyordu. Partlılar ve Farslar ise Farsça'nın değişik şekillerini kullanıyorlardı. Elbette bölgede çok çeşitli diller ve lehçeler de varlığını sürdürüyordu; ancak kültürel yöneliş bu birkaç dilde toplanıyordu. Nitekim Aramice'nin Nesturi şekli, felsefi ve astronomik alanda ağırlığını duyururken, Farsça ise felsefi sentezlerde kullanılıyordu. Tüm bu büyük gelenekler ortak kültürel değerleri paylaşıyorlardı; ancak "aynı dili konuşmuyorlardı."

İran-Sami halklarının ticari ve siyasi rollerinin önem kazanması Yunan dilinin egemenliğini sınırladı. Yunanca, Nil ve Amuderya arasındaki topraklarda giderek bilim dili olma vasfını yerli dillere bıraktı. Hindistan ile Akdeniz havzasının birleştiği oldukça geniş bir ticaret ağında Yunanca yerini İran-Sami dillerine bıraktı. Yine milattan sonraki ilk yüzyıllarda Yunanca Hindistan'ın batısında da etkinliğini yitirdi. Hindistan'ın güneybatı sahillerinde, Yahudi ve Hıristiyan ticaret kolonilerini daha sonra Müslümanların kurdukları koloniler izledi. Diğer yandan Batı Akdeniz ticareti de Suriyeli ve Yahudi tüccarların denetimine geçti ve Yunanca burada da etkisini yitirmeye başladı. Doğu Afrika ticareti ise Suriye bağlantılı Sami tacirlerin kontrolüne girdi. İran-Sami kültürü İslâmiyet'in doğuşundan önce oldukça yayılmış vaziyetteydi.

İran-Sami geleneklerinin müşterek noktaları ve Hint-Akdeniz bölgelerindeki yayılmaları arkasındaki toplumsal-sınıfsal dinamikler şöyle açıklanabilir: İran-Sami çekirdek toprakları Nil ile Amuderya arasında oldukça kurak bir alana yayılıyordu. Geniş halk yığınları her türlü toprak aristokrasisine güvensizdi. Nil ve Amuderya arasındaki köylüyü toprağa bağlı tutmak zordu. Bu nedenle, İran-Sami ve daha sonra İslâm toplumları toprak aristokrasilerine ve kastlara karşı köylüleri desteklemek zorunluluğunu duydular; ancak bu ilişkiler hiçbir zaman istikrar kazanamadı. Ayrıca tarım topraklarının hayvancılık amacıyla

kullanılması zirai değerlendirilmesine karşı devamlı bir seçenekti. Bu geniş alanda yaşayan köylülerin belirli bir kesimini göçebelikle bağlarını koruyan, gerektiğinde hızla göçebeliğe dönecek yerleşik çiftçiler oluşturuyordu. Göçebe-çoban konumundaki bu gruplar giderek tarım yapma imtiyazına da sahip oldular.

İran-Sami toprakları İslâmi egemenlik dönemine muazzam bir ticaret ağını da aktardılar. Kendi güç kaynaklarına sahip bir tacirler sınıfı, doğu-batı-kuzey-güney yönlerine başka hiçbir bölgede görülmeyen ölçüde uzun mesafeli bir ticaret düzeneğini işletiyorlardı. İran-Sami ve İslâm düzenlerinin çekirdek toprakları bu ticaretin merkezleriydi. Hindistan'dan gelen, Hayber geçidinden giden, batıda Akdeniz'e, kuzeyde Volga ve İrtiş düzlüklerine, doğuda Çin'e kadar uzanan neredeyse tüm kara ticaret yolları Horasan'daki Nişabur ve Belh gibi (Yahudilerin ağırlığı nedeniyle Yahuddiye olarak da anılırdı) şehirlerden geçiyordu. Dünyanın en çok kullanılan kara yolları, yani Çin'den Akdeniz'e uzanan yollar bu merkezlerde düğümleniyordu. Yine, Batı İran'ın merkezi şehirleri bir taraftan Akdeniz, Hindistan ve Çin arasındaki kara ticaretinin odağında bulunuyor, diğer yandan güney suları ile Hazar'dan, kuzeye, İrtiş bölgelerine kadar uzanan kara ve deniz yollarını denetliyordu. İşte bu İran-Sami çekirdek toprakları ve Avrasya'nın suyolları boyunca uzanan ovaları, Sudan toprakları ve uzak Güney-Doğu gibi sınır bölgeleriyle de doğrudan temas halinde olan muazzam bir kültür sahasıydı.

Uzun mesafeli ticaretten akan gelirler tüccar sınıflarını güçlendirdi; ancak onların siyasi bağımsızlığını sağlayacak ölçülere ulaşmadı. Mahalli zirai koşullar karşısında kısıtlı bir bağımsızlık, güçlü bir kozmopolit yöneliş ve istikrarlı sayılabilecek ticari zenginliğe rağmen, toprağı kontrol eden sınıflar, topluma egemenlik konusunda tüccar sınıfların üzerinde bulunuyorlardı. Birçok şehrin etrafını saran tarım arazileri yüzünden büyük çaplı askeri seferlere maruz kalması, bağımsız kent devletlerinin oluşumunu engelledi. Ticaretin yoğun olduğu şehir merkezleri etraflarını kuşatan tarımsal mıntıkalarla hep bütünlüklü bir biçimde varlıklarını sürdürdüler.

Nil'den Amuderya'ya uzanan bölgelerde tarıma dayalı yapının önceliği olmakla birlikte ticaretin konumu da yükseliş halindeydi. Eşitlikçi ve kozmopolit eğilimlerin aristokratik ve hiyerarşik bağlara meydan okumasını tacirler sınıfı da destekledi. Ticaretin geliştirdiği kent kültürü İran-Sami tek tanrıcı eğilimlerini besledi. Asalete ilişkin sembolizmler yerlerini estetik, sezgisel bir dinsel anlayışa bıraktı. Aristokratik tarımsal egemenliğin tabiat tanrılarına tapınmayla ilgili kültleri reddedilmeye başlandı. Daha soyut sembollerin yanı sıra, insanın

toplumsal ve kültürel çabalarının odağına dini topluluğa olan aidiyeti de konuldu.

İran-Sami halklarının Afrika ve Avrasya'yı kapsayan yaygın şehirler ağına dayalı ticarette ön plana çıkmaları dini yönelişleri ile kültürlerinde devrimci bir patlama yarattı. Toprak aristokrasisi karşısında köksüzlüğünün bilincini taşıyan tüccar sınıfı eşitlikçi ve kozmopolit eğilimleri destekledi. Onlar arasında aristokratik asalete ve onun tanrılarına bağlılık son derece zayıftı. Toprak aristokrasisinin incelikleri, mükemmeliyetçiliği ve dışlayıcılığı tüccarların tepkisini yoğunlaştırıyordu. Aristokrasiden bağımsız bir sosyal yapılanma ve iyi düzenlenmiş bir Pazar ahlâkına ihtiyaç duyuyorlardı. Bölgedeki en büyük imparatorluk olan (Bereketli Hilâl'in Suriye dışındaki tüm İran-Sami bölgesine hükmeden) Sasaniler tek tanrılı geleneklerin aristokrat ve tarımsal biçimi üzerine kuruluyordu. Zerdüştlüğe bağlı din adamları yüksek aristokrasiyi meydana getiriyordu. Bu düzen üzerine kurulu olduğu tarımsal aristokrasiyi sarsan dini ve siyasi kargaşalıklarla sarsılıyordu.

İslâm, Sasani toplum düzeninin çelişkilerinin iyice keskinleştiği bir dönemde ortaya çıktı. Sadece dini inanç boyutuyla değil Sasaniler'in yerleşik olduğu sosyal zeminde yeni bir siyaset ortaya koydu. Bu yeni dinin, fetihleri ve siyasal anlayışı cihanşümul esaslara dayalı güçlü bir tüccar sınıfının eseriydi. Bağımsız ticari bir şehirde sosyal dokusunu oluşturan İslâmiyet, kentsel dinamiklere dayalı çok yönlü bir siyasi hareketin başlangıç noktası oldu. İlk İslâm İmparatorluğu'nun özellikle Suriye ticaretiyle uğraşan bir aile olan Emeviler tarafından yönetilmesi kayda değer. Bu konular üzerinde durulmayı hak ediyor zira İslâm'ın başlangıcını "kara gözlü cariyeler için canını feda etmeye hazırlanan göçebe halk dalgalarına" irca eden ırkçı, oryantalist görüşler vardır. Klasik bir eserde İslâm'ın yayılma dinamiklerine ilişkin yazılan şu satırlar oldukça dikkat çekici:

> Bilinir ki Hz. Muhammed, Araplar'a yeni bir iman verirken, onları aynı zamanda diğer dinlerin saliklerine karşı savaşa çağırıyordu; Araplar bu etkiyle, o zamana kadar az bilinen memleketlerin dışına birdenbire akın ettiler ve koşar adımla bir taraftan Suriye'yi, Mezopotamya'yı ve İran'ı, öte yandan da Mısır'ı fethettiler (635–644). Derin düşünmeyenler onları önce, her uygarlığın, her sanayinin, her ticaretin yıkıcısı olarak gördüler. Fakat ekilmiş tarlaları, toprağa bağlanmış sakin halkı harp esnasında bile nasıl gözettiklerinin, fethedilen memleketlerde egemenliklerini ne kadar sakınganlıkla örgütlendirdiklerinin farkına varmakta gecikilmedi ve açıkça söylemek gerekti ki büyük devletler dünyasında yeni gözüken bu ulus, oldukça yüksek bir uygarlığa daha önce erişmişti ve yeni gelişmeler yaratabilecek güçteydi. Şu halde, Araplar daha Hz. Muhammed devrinden önce bir kül-

tür sahibi idiler ve ticaret de bunun en az önemli unsuru değildi... Hz. Muhammed devrinden önce de, Bahreyn Araplar'ında, Hindistan'la olan alışverişe ilişkin izler bulmaktayız; güneyde, Aden pazaryeri hiçbir zaman önemini tamamen kaybetmemişti; içerlerde, Fırat'tan Yemen'e kadar, Arap kabileleri kervanlarla birbirine bağlanırdı; daha Hz. Muhammed'den önce Arap dünyasının dini merkezlerinden biri olan ve hem zengin ve hem girişimci tüccarlarla meskun bulunan Mekke, düzenli kervanlar gönderir ve buna karşılık oraya da kervanlar gelirdi. Birçok defa iş seyahatleri yaptığı bilinen Hz. Muhammed de, bu gidişe engel olmadı; dini bütün kişilerin, ticari işlerini, dinin farz kıldığı hacla düzenleyerek bir araya getirmelerini bile sakıncalı görmüyordu. Bu suretle Mekke kervanları, mal değişimine kuvvetle araç olmuştur ve İslâmiyet yayıldıkça da, halkı Kâbe'yi ziyaret eden ve Mekke fuar yerlerine tabii veya yapılmış ürünlerini götüren memleketler çemberi o derece genişlemiştir. Haccı kolaylaştırmak, yollar, yol üzerine dizilmiş çeşmeler yapmak gibi hacıların güvenlik ve rahatı için Halifeler veya vezirleri tarafından yapılan her şeyin ticarete yararı oluyordu. Ziyaret yerleri, zamanla, İslâmiyet'in sinesinde çoğaldı; Araplar'da, bu ibadet arzusuna, onu bilmediği şehir ve ülkeleri gidip görmeye götüren yaratılmıştan bir merak, maceraya atılmasını seven bir ruh katıyordu. Hacılar gibi, sade seyyahlar da şehirlerde, gideri Beytülmaldan verilen imarethaneler bulurlardı; ihtiyaçları olan yiyeceği sağlamak için beraberlerinde getirmeyi ihmal etmedikleri malı da yolda satarlardı... Bilinir ki Hz. Muhammed Müslümanlara gerek giyecek ve gerekse yiyecekte en büyük sadeliği buyurmuştu. Fakat ne zaman ki mamur ve bereketli eyaletlerin ele geçmesi onları zengin etti ve hele, her şeyin bolluğuna alışmış olan İranlılarla aynı sancak altında birleştiler, kendilerinde lüks ve rahat zevki doğdu ve bununla da, dışarıdan gelen maddelere ihtiyaç büyüdü.[21]

Mekke'nin gelişmesi, Hz. Muhammed zamanında Roma'nın nüfus alanına giren Suriye yolundaki kabilelerin yardımıyla mümkün oldu. Bedevi Arabistan'ı kuşatan üç önemli tarımsal güç (Irak, Suriye, Yemen) arasında Mekke tarafsızlığını korumayı bildi. Hz. Muhammed, Mekke'nin kabileler arası anlaşma sistemini devraldığında bununla yetinmeyerek, Romalılara askeri ikmal hattı olarak hizmet etmiş bulunan Batı Arabistan ticaret yolunun Suriye hududundaki kabileleri de buna dâhil etmeye çalıştı. Peygamberden sonra gelenler o kabileleri tümüyle kazandıklarında ise, tüm Suriye İslâm'ın egemenliğine girdi ve bundan sonraki diğer önemli fetihler mümkün hale geldi.

İslâmiyet'in çıkışını modernist yaklaşımın Avrupa merkezci kalıplarına dayanarak şematik bir göçebe fetihçiliğine irca etmek bölge tarihinin akışını daha

---

[21] W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, TTK Yay., sf. 29-30.

baştan karartmakla eş değerdir. Oysa İslâm fetihlerinin kendine has koşulları nedeniyle muazzam bir sosyal hareketlilik söz konusudur ve temelinde kentsel bir ticari uygarlığın büyük birikimi vardır. İslâmiyet basit bir göçebe dünya görüşünün tezahürü değildir. Mekke, dönemin tüm dini, siyasi renklerini ve büyük bir toplumsal birikimini olanca zenginliği ile ortaya koyacak ölçüde yoğun, sınıfsal gerilimler yaşayan bir merkezdi. Mekke'de güçlü bir tüccar sınıfı bulunuyordu. Kentte yaşayan Kureyş kabilesinin kolları az veya çok ticaretle uğraşmakla beraber bunlar arasından bazı aileler bu ticari faaliyetlere büyük sermayeler yatırıyorlar, uzak yerlere gidip geliyorlardı. Örneğin Hz. Muhammed'in dedesinin babası Haşim'in ticareti hakkında Leon Caetona *İslâm Tarihi* adlı kitabında şunları yazıyor:

> Abdülmuttalip'in (Şeybe) babası Haşim, Bizans valileri ile ve Gassani emirleriyle anlaşmalar yaparak kendi kervanları için özel hükümler koydurmuştu. Kardeşi Abdüşşems, Habeş Necaşısi ile diğer kardeşi, Neufel'de İran hükümdarı ile aynı şekilde anlaşmalar yapmışlar ve oralara giderek Arabistan mallarını satmışlardı. Haşim Mekkelilerden Abdümenaf, Mahrum ve Sehm kollarından kırk kişi ile çıktığı bu ticaret seyahatlarından birinde Medine'de kurulan pazarda alış veriş ederken Medineli Meccar kabilesinden Amr oğlu Zeyd'in kızı Selma'ya rastladı ve onunla evlendi ve kadından Abdülmuttalip (şeybe) doğdu.

İslâm'dan önce Hz. Ebubekir'in ve Hz. Ömer'in İran, Suriye, Yemen pazarlarına gidip geldikleri biliniyor. Diğer yandan Kureyş'in Beni Mahzum ve Beni Ümeyye kabileleri tüccarları M.S. 6. yüzyılın sonlarında ticaret amacıyla Anadolu'ya kadar gidiyorlardı. Ebu Süfyan'ın, Suriye'de ticarethaneleri ve ticari eşya ambarları vardı. Mısır fatihi Amr bin El-As 'da Müslüman olmadan önce Arabistan ile Mısır arasında deri, sahtiyan ve güzel koku ticareti yapıyordu. Kureyş'in güçlü ticaret sınıfına dâhil olanlar arasında Ebu Uheyha, Muaviye'nin babası Ebu Süfyan, Halit bin Velid'in babası Velid bin Mugire ve şair Ömer bin Ebi Rebia'nın babası Abdullah, ticaret sayesinde muazzam servetler edinmişlerdi. Yine Teym kabilesinden Abdullah bin Cüd'an esir ve cariye ticaretiyle şöhret kazanmıştı. Bedir Savaşında öldürülen Ümeyye bin Halef 'de oldukça zengindi. Safuan bin Ümeyye'de tanınmış bir silah tüccarı ve büyük bir zengindi. İslâmiyet'in çıkışına en büyük düşmanlık başlangıçta bu isimlerden geldi.

Kureyş kabilelerinden Beni Ümeyye kolunun ticari alanda rakipleri olan Beni Mahzun kolu bir kervana dört-beş bin altın miskal veya dinar sermaye ile katılıyorlardı; bir dinar o zaman 4,25 gram ağırlığında altına denk geliyordu.

Emeviler kolunun sermayeleri de bunlarınkinden daha az değildi. Büyük tüccarların en az sermaye sahibi olarak tanınanı Ümeyye bin Halef bile 1000 miskal tutarında bir sermaye ile bu ticarete dâhil oluyordu. Emeviler boyunun ortaklaşa sermayeleri her kervan sürüşte 4–5 bin dinarı buluyordu.

Mekke ticaretinin değeri önemli miktarlara ulaşıyordu. Bu kervanlarda ticari eşya taşıyan develerin sayısı 2500'ü buluyordu. Tüccar, kılavuz ve kervan muhafızı olarak katılan kimselerin sayısı da 100–300 kişi arasında olurken, katılan sermaye toplamı 50.000 miskal veya dinar civarındaydı. Bu seferlerin kârı ise yüzde yüzleri aşıyordu. Bu rakamların doğruluğunu, söz konusu tüccarlardan her birinin yüzlerce köle, cariye ve deveye sahip olmaları da gösterir. Mekke gibi Taif de Hicaz bölgesinin ticari faaliyet bakımından en önemli merkezlerindendi. Bu iki şehir Karyetan (iki Karye) veya Mekketan (iki Mekke) ortak adlarıyla anılıyordu. Ayrıca Taifliler, Mekke'deki Ümeyye soyu ile akrabaydılar. Taifliler Mekkelilerin ticari faaliyetlerine kervan ticaretine katılarak ve sermaye yatırarak ortak oluyorlardı. Hatta fahiş faiz, yani riba, Kuran-ı Kerim hükmüyle men edildiği zaman Mekkeliler, Taiflilerden alıp kullandıkları sermayelerde eskisi gibi yüksek faiz vermek istemediler ve bu da aralarında sorunlar çıkmasına neden oldu.

Taif'le ilgili olarak önemli bir kaynak şu bilgileri veriyor:

> Taif'in, yalnız sanayi ve mal ihraç eden şehir olarak değil, bir tüccar şehri olarak da şöhretini biliyoruz. Taif'te oturan Beni Sakif kabilesi, deri sanayii, kuru üzüm, şarap istihsali bakımlarından (İslâm öncesi) büyük bir şöhrete maliktiler. Onların bağcılığı, bilhassa şarapları darb-ı mesel haline gelmişti. Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas, Taif'deki bağlarında özel bir cins üzüm yetiştirip, bunu zem zem suyu ile şerbet yapıp hacılara dağıtıyordu. Taif'in bir de, çekirdeği gayet küçük, yumuşak ve ağızda hissedilmeyen cinsten üzümü vardı. Bu üzümler Kureyş tüccarları vasıtasıyla Suriye'ye, Mezopotamya'ya, hatta Horasan'a kadar kervanlarla götürülüyordu. Bu kuru üzüm yanında Taif'in zeytinyağları da mühim bir ticaret malı idi. Mekkeli Ebu Süfyan bin Harb bu Taif zeytinyağlarının başlıca satıcısıydı.[22]

Taif ticari mallarının çeşitliliği ve çokluğu ile tanınıyordu. Şehrin sanayi ve ticari hayatı, tüccarlarının zenginliği, bu imkânlara halel geleceği korkusu ile İslâmiyet'in ortaya çıkışı sırasında, bu dine girmek konusunda oldukça uzun ve şiddetli bir direnci ortaya koydu.

---

[22] Prof. Dr. Neşet Çağatay, *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, TTK Yay., sf. 153-154.

İslâmiyet'in yerleşmesiyle birlikte Arap tüccarların uzak mesafe ticaretleri Çin'le dahi yarışabilecek büyük ölçeklere ulaştı. 9. yüzyılda posta ve kervansaraylardan sorumlu vezir Ebulkasım İbni Khordadbeh'in yazdığı seyyah rehberi Dicle'den çıkıp Hindistan ve Çin'e uzanan denizyolunu anlatır. Çıkış noktası olarak, Basra Körfezi'nin dibinde bulunan Obollah limanını gösterir. Bu limanın arkasında Basra ve Bağdat'ın muazzam depoları bulunuyordu; burası Çin'e, Arap ticaret gemilerinden oluşan kafileler sevk ederdi. Buranın dışında Siraf limanı da Çin ticaretiyle bağlantılıydı. Vezir'in rehberinde yazdığına göre, Arap gemileri genellikle İran sahilini izlerler, sonra Malabar'a kadar Hind kıyıları boyunca ilerlerdi. İbni Khordadbeh, rehberinde birçok Çin limanının güneyinde bulunan Khan-Fou'dan söz eder. Cava, Hind, Arabistan, İran tüccarlarının aktığı bu liman Kuzey Çin'in en geniş ve iyi donanımlı limanıydı. Arapların Çin'in başkenti Khan-Fou'da daimi yerleşmiş kolonileri vardı. Çin İmparatorunun özel izniyle Kuran hükümlerine göre adaleti uygulayan bir kadı ve imamları bulunuyordu. Arap tüccarlar mallarının satışı için özel kolaylıklardan yararlanıyorlardı. Arap tüccarlar uzun yıllar bu kapitülasyon benzeri ayrıcalıklarını sürdürdüler, "memleketin egemen güçleri onları uzun süre yerlilerle bir tuttular." Ancak 875 yılında Çin'in kuzeydoğusunda dokuz yıl devam eden büyük bir halk ayaklanması düzenlerini bozdu. Ayaklanan halkın nefreti çok güçlüydü; dut ağaçlarını bile sökerek, ipekçiliği tahrip ettiler. İpek ihracatı durdu. Arap kolonileri bu şiddetli isyan sonrasında Çin'den Malaka yarımadasında bulunan Kalah'a taşındılar. Bu şehir, o zamana kadar Çin yolu üzerinde bir ara duraktı. Ancak Arap tüccarların taşınması sonucunda Çinliler müşterileriyle ilişkilerini sürdürmek amacıyla Kalah'a gitmek zorunda kaldılar. Batı Asya ile Doğu Asya tüccar gemilerinin buluşma yeri haline gelen Kalah Arabistan ile Çin arasındaki ticaretin merkezi haline geldi.

Arap tüccarlar Hindi-Çin'i, Çin ve Kore'nin yanı sıra Doğu Hindistan'la da ticaret yapıyorlardı. Daha 700 yılından önce Seylan'a bile yerleşmiş Arap tüccarlar vardı. 9. ve 10. yüzyıllar itibariyle artık Hind kıtasında Müslümanlığa eğilimli sayısız yerel hükümdar bulunuyordu. Malabar prensleri Müslümanlığı kabul ederek ülkelerinin herhangi bir bölgesinde Arap tüccarların koloniler kurup, camiler yaptırmalarına izin verdiler. 916'da Hindistan'ı ziyaret eden seyyah Mesudi, bugünün Bombay şehri yakınında bulunan Saimour kentinde oldukça kalabalık bir Müslüman-Arap kolonisinden söz eder. Orada aşağı yukarı on bin Müslüman yaşıyordu ve bu insanlar sadece Bağdat, Umman, Basra'dan veya Halife İmparatorluğu'nun diğer pazaryerlerinden gelenler değildi.

Bunların arasında, o ülkelerde, Arap ana babadan doğan kişiler vardı. Bu kişiler arasında büyük tüccarlar da mevcut olup bunlardan birine yerel hükümdar tarafından tüm koloni üzerinde yargı yetkisi verilmişti.

İslâm tarihinin ortaçağı kabul edilen 945–1500 arasındaki dönemde merkezi yapının oluşamaması ve askeri özerkliğin yoğunlaşmasına rağmen yayılma devam etti. Siyasal parçalanmışlık İslâm toplumunu giderek daha kozmopolit hale gelen dünyanın ihtiyaçlarına cevap vermekten alıkoymadı. Biriken zenginlikler sadece eşitsizlikleri, adaletsizlikleri değil sanatsal ve düşünsel görkemi de besledi. Abbasiler döneminde; lüks, rahat zevki, dışarıdan gelen maddelere ihtiyaçla şekillenen bir hayat tarzı iyice yerleşti. Ticaretin gelişmesini kolaylaştırmaya ve sağlamaya dayanak olacak tüm koşullar onların döneminde bir araya toplandı. Abbasi devrinde "Halifeler, ticaretin gelişimine, saraylarındaki büyük lüksle bilvasıta, yol yaparak ve özellikle, imparatorluklarının göbeğinde, yeri çok iyi seçilmiş olmakla birinci safta gelen pazaryeri olmaya önceden aday bir şehir kurmakla, doğrudan doğruya olmak üzere bizzat kuvvetli bir hamle vermişlerdir. Halifelerin eski yurtları Şam, ticaret için iyi yerde bulunuyordu doğrusu; burası, Küçük Asya veya Fırat ülkelerinden Arabistan ve Mısır'a doğru yol alan kervanlarla, Arabistan veya Mısır'dan Küçük Asya ve Fırat ülkeleri yönünde ilerleyen kervanların başlıca duraklarından biri idi. Fakat halifeler İmparatorluğu içinde uluslararası ticaretin başlıca iki ana yolu hep o iki büyük nehir, Dicle ile Fırat idi; bu durum son derece dikkate değer! 10. yüzyıl Arap coğrafyacılarından biri, bu iki nehrin döküldüğü Basra Körfezi'ne Çin Denizi adını verir; zira Uzakdoğu'ya giden gemilerin çıkış noktası burası idi. Araplar, İranlılara karşı kazandıkları ilk zaferlerin sonunda (635–636), düşmanlarının Basra Körfezi boyunca seyrüseferde bulunmaları ve Umman ülkesiyle Hindistan'a doğru gemi göndermelerini engellemek için, Fırat kenarında Basra şehrini kurmuşlardı; bu şehir sonradan, Doğu'ya giden Arap gemilerinin çıkış noktası olmuştur. Abbasiler, kendi şehirleri olan Bağdat'ı, Dicle'nin iki yakasında kurdular; Fırat'tan başlayan, Mezopotamya'yı bir ucundan öbür ucuna kadar geçen ve Bağdat'da sona eren trafiğe uygun bir kanal, yeni başkenti Küçük Asya'ya, Suriye'ye, Arabistan'a ve Mısır'a bağladı; Orta Asya kervanları ise, Buhara ve İran'dan geçerek akın akın Bağdat'a gelirdi."[23]

İslâmiyet'in merkezi toprakları 8. yüzyıldan itibaren Arabistan ekseninden kayıyordu. Ticari alanda Mekke ve Medine büyük merkezler olmaktan uzaklaşmış bulunuyorlardı. Bölge aracı rolünü kaybediyor, Suriye ve Mezopotam-

[23] Heyd age, sf. 31.

ya'daki Bizans ve Sasani kervan yolları üzerindeki denetim gücünü yitiriyordu. Kızıldeniz ve Basra Körfezi geçitleri ile suyollarını tutan Halifeler 8. yüzyıldan sonra Arabistan'ın Orta kıta yolunu terk ettiler. Emevi devrinde Mısır'dan gelen buğday henüz Cidde limanına boşaltılıyordu. Ancak Arap yarımadası hızla geriledi. Abbasiler döneminde Mısır buğdayı Hicaz'ın kutsal şehirlerine değil, Mezopotamya ve Bağdat'a akıyordu. Ticari gerilemeye rağmen Arabistan Kutsal şehirleri, Mekke ve Kâbe'si ile, Hz. Muhammed'in kabri ve Medine ile İslâm'ın din merkezi olmaya devam ediyordu. Mısır, Suriye, Mezopotamya, Hint Okyanusu, Habeşistan'dan kalkarak Mekke'ye doğru uzanan anayollardan kutsal topraklara birbirinden çok farklı fikirler ve inançlar akıyordu. Mazdekçilik, Doğu Hıristiyanlığı, Budizm, Judaizm bunların başlıcasıydı. Tüm bu akımlar İslâm fatihlerinin çıktıkları yolları kullanıyorlardı. Şimdi ise Müslüman olmuş hacılar aynı yollardan geri geliyorlardı. Mağrib halkı Kahire ve Süveyş kıstağı yolunu, İranlılar Bağdat'ı ve Küfe yollarını, Yemen ve Ummanlılar da kendi yollarını kullanmaktaydılar. Bu geniş Hac faaliyeti gelecekte yeni bir yol ağı yaratacak ve özel bir ekonomik akım doğuracaktı. Hac'ın yanında büyük bir ticari canlılık teşekkül edecek, Müslümanların yiyecek, ulaşım ve giyim sorunlarının çözülmesi gerekecekti. Bu ticaret temelinde hediyeliklerin alış verişi hızlandı. Hacılar kendi aralarında ticari faaliyetlere girişerek her Muharrem ayında Mekke yakınlarında görülen büyük ticaret fuarını kuracaklardı.

İslâmi fetihlerin en büyük ödülü olan Mısır *Antik Dünya*'nın tahıl ambarıydı. İslâmi çağda ürünlerini kutsal şehirlere ve Bağdat'a gönderiyordu. Mısır adeta Nil'in hediyesidir. Bu ülkede en önemli sorun coğrafi konumdur. Nil vadisi bu ülke insanlarının bitmez tükenmez uğraşılarının tanığıdır. Dev sulama şebekesini ayakta tutabilmek için onları devamlı olarak yenilemek gerekir. Kesin kurallara bağlı bir tarzda hep birlikte çalışmak, angarya, daimi hazır tutulan muazzam bir emek gücü Mısır'ın kaderidir. Bu gelenekler İslâm'ın fetihleri sonrasında da devam etti. Mısır'ın başlıca iki önemli üretimi buğday ve ketendir.

Nil şehri boyunca büyük bir insan yığını varlığını hep sürdürdü. Nil adeta bir şehirler caddesiydi. Fustat, El-Askar, el-Kata'i ve 10. yüzyılda 500 bini bulan nüfusu ile Kahire, her biri yüz bin nüfusu geçen Asvan, Kift ve Küs'tan kat kat büyüktü.

Mısır'ın İslâm dünyası açısından ekonomik önemini kavramak için temel üretim kaynaklarına bakmakta yarar var. Nil taşımacılığı ve Akdeniz ile Eritre sahillerindeki limanlar, araç yapımı için geniş çapta kereste ihtiyacı duyuyorlardı. Bizans egemenliği döneminde Mısır'da iki tersane bulunuyordu. İslâm hâkimiyeti ile birlikte Mısır sekiz tersaneye kavuştu. Tüm bu tersaneler için

ağaç gerekiyordu. Ayrıca kereste, şehirlerdeki inşaatlar ve ateşle çalışan endüstri için temel maddeydi. Cam, seramik ve şeker kamışından üsâre çıkaran büyük kazanlar odun yakarak faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Sonu gelmeyen ağaç ihtiyacı için Mısır yeterli olmuyordu. Uzak pazarlardan önemli miktarlarda kereste ithal ediliyordu. Hindistan'dan Kızıldeniz yoluyla, Adriyatik çevrelerinden Venedik karaborsacılarına büyük fiyatlar ödenerek Mısır'a kereste taşınıyordu.

Mısır halkı genellikle "kopt"lardan meydana geliyordu. Kelimenin aslı grekçe "Aegyptios"tur. Eski Mısır dilinde ise "Mısır" şeklindedir. İbranice'de ise "Misraim" olarak geçer. Konuşulan dil eski Mısır diliydi. Başlangıçta "hiyerogliflerle" yazılıyordu. Sonra *Hiyeratik* ve *Demotik* biçimlerini takiben "Kopt"' dili oluştu. Alfabe birkaç işaret ilavesi ile eski Yunan alfabesinin aynı idi. Mısır halkı özellikle İskenderiye'de yerleşik Greklerden ayrı bir bütünlük arz ediyordu. İskenderiye'nin 643'te Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Grekler bölgeyi terk ettiler. Buna karşılık Kıpti topluluklarla kaynaşmamış bulunan Yahudiler Mısır ticaretinde çok güçlü bir konum elde ettiler.

İskenderiye'ye, Delta'nın doğu kanadı üzerinde ve Suriye yollarının Mısır'a ulaştığı son noktada yer alan Bilbay'a, Asvan'a, Elefantin Adası'na, Nubi Çölü'ne ve Habeşistan'a hareket eden kevranların çıkış noktalarına, Kızıldeniz ve Nil çevrelerine ve Füstat yakınlarına yayılan Yahudiler büyük bir ticaret ağını kontrol ediyorlardı.

Mısır halkının yaşamı İslâm fethi sonrasında da ekonomik hatta dini yönden büyük bir değişikliğe uğramadı. Kıpti unsuru, Sünni İslâmiyet'ten Fatımilerin Şii İslâmiyet'ine derin çelişkiler yaşamadan geçecek bir esnekliğe sahipti.

Nil'den Amuderya'ya uzanan ve önemli ölçekte uzak mesafe ticaretine dayanan, ancak temelinde tarımsal egemenlik sistemi bulunan İslâm düzeni Orta Asya alanını da denetimi altına aldı. Orta Asya alanı, Abbasi devri medeniyetinin ve ekonomik dünyasının arka planını meydana getirir. Çevrede yıldız biçimi dağılan yolları ile Orta Asya önemli bir bölgedir; ancak İslâm medeniyetine büyük katkılarda bulunmaktan ziyade onun ekonomik alanını genişletti. Titizlikle sulanan vaha şehirleriyle Orta Asya, daha Sasaniler zamanında büyük bir gelişme gösteriyordu. Horasan ve Harezm'de yaşayan zengin tüccarlar genişletilmiş ilişkiler ağıyla yoğun bir faaliyet sürdürüyorlar ve Sogd adı verilen ticari bir dil konuşuyorlardı. İslâm egemenliği ile birlikte ticaret daha büyük bir gelişme gösterdi. Belh, Meru, Semerkant, Kaşgar'da yeni ticaret kolonileri kuruldu. İnsan, mal, fikir ve teknik alışverişi hızlandı. İran vaha şehirlerinde dini, siyasal, sosyal, ticari vs. çeşitli etkiler birbiri üzerine yığılıyor, sonra eriyerek yeni bir birleşimle ortaya çıkıyorlardı. Bu şehirler aralıksız olarak Turan göçebe ka-

vimlerinin tesiri altındaydılar. 751'de Talas Savaşı Çin tesiri ve hâkimiyetinin sonunu getirdi. Türkler 8. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Talas, Sâs, Fergana ve Kaşgar bölgelerine yerleştiler. 11. yüzyılda Maveraünnehir'i ve daha sonra tüm Doğu İran'ı ellerine geçirdiler. İran medeniyeti Türkler aracılığı ile büyük bir canlılık kazandı. Maveraünnehir'in İslâm egemenliğine girmesi ile birlikte sahip olduğu zenginlikler yoğun bir ticarete konu oldu. Bu bölgede sanayinin gelişiminde Çin'in etkili olduğu muhakkaktır. İbnü'l-Fakih, Horasan'ı bu hususta Çin'e benzetir. Arap fatihleri, bu ülkede pek çok Çin ürünleri buldular. Çinli sanatkârların hünerlerinin Müslümanlar üzerindeki büyük etkisi, onların daha sonra yaptıkları tüm süslü kaplara "Çini" adını vermelerinden anlaşılmaktadır. Maveraünnehir ürünlerinden İslâm dünyasında en çok şöhret kazanan Zerefşân vadisinin ipekli ve yünlü kumaşları ile Fergana'nın madeni eşyası ve bilhassa silahları idi. Bunlar Bağdat'da satılırdı. Ayrıca süslü kumaş yapımının gelişiminde hem Çin'in hem de Mısır'ın etkisi vardı. Tüm Harezm'de üretilen Dabiki adı verilen kumaşlar Mısır'ın Dabik şehri kökenlidir. Diğer yandan "Semerkant kâğıdının medeniyet tarihinde hususi bir önemi vardır. İslâmi rivayetlere göre Ziyâd bin Sâlih tarafından 751 yılında Talas savaşında esir edilen Çin sanatkârlarından Semerkantlılar kâğıt yapmasını öğrendiler... Onuncu yüzyılın sonlarında Semerkant kâğıdı, İslâm memleketlerinde papirüs ile parşömenin yerini tamamen almış bulunuyordu."[24]

Batı Horasan, Nişabur ve Tus (Meşhed) bölgeleri tüm doğu İran'ın tahıl ambarıydı. Bölgede önemli şehirler yer alıyordu. Bunların arasında Belh (Bactres), Herat (Aria), Meru (Margiane) Firdevsi'nin *Şehname*'sinin belirttiği gibi İran efsanelerine göre Hürmüz tarafından inşa edilmişlerdi. Bu üç şehre Nişabur'u da eklemek gerekir. Horasan Elbruz'u Pamir'e bağlayan birkaç dağ silsilesinin uzandığı bir ülkedir. Ancak burada yükseklikler hiçbir zaman 3 bin metreyi aşmaz. Dağ kıvrımlarının arasında sayısız çöküntü vardır. Bu arazilerden geçiş kolaydır. Orta Asya'ya uzanan İpek Yolu bu geçitleri de kapsıyordu. Doğu'dan gelen ordular her devirde bu geçitleri kullandılar (Türkler, Moğollar). Hind ve İran tesirleri bu bölgede harmanlanıyordu. Ticaret yolları ve aynı zamanda çeşitli inançlara mensup misyonerlerin ardından gelen istilâ dalgaları ve her tür etken buradan geçerek İran'a, Hindistan'a, Turan ülkesine yöneliyordu. Bu yol özellikle Hindistan'dan uzanan ve çeşitli yörelere yayılan büyük Budist etkisinin yoluydu. Bamyan geçitlerinde kayalara büyük Buda heykelleri oyulmuştu.

---

[24] V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, TTK Yay., sf. 254-255.

Yine aynı yol üzerinde, Belh'de önemli bir din adamının, "Paramaka"nın yönetiminde görkemli bir Budist tapınağı bulunuyordu. İslâmiyet'in bölgeye egemen olmasıyla birlikte bu din yöneticisi "Paramaka" Müslüman oldu ve tapınağın servetini yeni dininin emrine verdi. İlk Abbasi halifelerinin danışmanları olan Bermeki ailesinin kökeni "Paramaka"ya dayanıyordu. Doğu İran, Hint, Çin gelenekleri Bağdat'a Bermekilerle yerleşti. Devletin bürolarına kâğıt, resmen Câfer'ül Bermeki aracılığı ile girdi. Bağdat'da 794–795 yıllarında, Harun Reşit'in zamanında ilk kâğıt fabrikası yine onun aracılığıyla kuruldu ve tüm İslâm dünyasına yayılan bir seri kâğıt üretim merkezinin ilk halkası oldu.

Arap çöllerinin kuzeyinde yay biçiminde uzanan, Suriye ve Mezopotamya'yı birleştiren bölgeye *Bereketli Hilâl* denilir. Yeknesak olmayan bu kara parçası aslında birbirinden taşlı düzlüklerle yahut kuru steplerle ayrılan bir dizi vahalarla örülür. Çoğu zaman çöl manzarası alan stepler, Toros ve anti-Torosların eteklerinden Anadolu yaylasına, Zagros ve Luristan bölgesinden İran yaylalarına ve Suriye-Filistin çizgisinden denize kadar ulaşır. Vahaların genişliği sulama olanaklarına ve büyük ölçüde zorunlu el emeğine dayanır. Toprak devamlı işlenmediği zaman derhal bataklık ve çöl görünümü kazanır. Göçebelikle bu yapı arasında zorunlu geçiş ilkesi vardır.

Abbasi hilafetinin merkezi durumundaki Aşağı Mezopotamya şehirleri büyük bir gelişme gösterdiler. Başlıca şehirlerden Bağdat, Basra, Kufe, Vasit, Samarra'nın ticaret ve üretimleri önemli hacimlere ulaşıyordu. Sevad adı verilen verimli topraklarda Mısır'ın köylü fellahları gibi yorulmak bilmeden çalışan insanlar artık nüfusları yüz binleri bulan şehirleri besleyecek bir üretim düzeyine ulaşıyorlardı. Sasani devrinden beri bilinen palmiye, buğday, arpa, pirinç İslâmi devirlere ulaşıyor ve Akdeniz kıyılarına kadar yayılıyordu.

Mezopotamya vahaları yeknesak değildi ve birkaç bölgeye ayrılıyordu. Sözü geçen bölgeler arasında eski adı Susiana olan Huzistan başta geliyordu. Aşağı Mezopotamya vadisinin güneydoğusunda yer alan bu bölgede Sasaniler, bentler ve sulama kanalları inşa ettiler. Huzistan Sasani devrinin sonlarından itibaren büyük bir şeker kamışı bölgesi haline getirildi. Hindistan'dan getirilen bu bitki İslâmi devirlerde hızla batıya yayıldı. Tüm Doğu İslâm ülkelerinin şeker ihtiyacı hem her dönemde Huzistan'dan sağlanıyordu. Batı'ya *Cassonade* adı ile geçen bu şeker çeşidi o sırada esmer bir renk taşıyordu. Mısır'da elde edilen teknik gelişme sayesinde şeker beyazlatıldı ve "Kand" (Avrupa'da Candi) adını aldı. Şeker kamışı tarlalarında geniş ölçüde zenci el emeğinden faydalanıyordu. Zenciler Afrika'nın doğu sahillerinde yer alan Bantu'dan yola çıkarılıyorlar,

Arabistan'ın güneyi, Umman, Mekran-Kirman İran sahillerini takiben Huzistan'a getiriliyorlardı.

Huzistan'dan sonra en önemli bölge Sevad'dı. El-Bataih bataklığından Tikrit'e uzanan bir çizgide yer alan Sevad buğday tarlaları, arpa, mısır ve hurma ziraatı ile örtülü bulunuyordu. Verimli Hilâl Cezire ile tamamlanıyordu. Cezire'yi, Dicle boyunca yayılan Musul, Amid (Diyarbekir), Fırat dirseğine kadar uzanan Habur vadisi oluşturuyordu. Arap coğrafyacılarına göre el-Cezire'nin önde gelen zenginliği Musul'a (Muslin pamuğu), Bağdat'a (pamuk üzerine çalışılan ve Bağdati denilen kumaş), Ahlat ile diğer Ermeni tekstil merkezlerine taşınan Habur pamuğuydu ve Pamuk üretiminde "Kanât" adı verilen yer altı sulama tekniği kullanıyordu. Bu sistem daha sonra Orta Asya'ya götürüldü. Bizans ve Sasani İmparatorlukları arasındaki sınır engellerini ortadan kaldıran İslâm egemenliğinin meydana getirdiği muazzam ticari alan pamuk ziraatını geliştiriyor ve bu değerli bitkiyi kuzeye ve Suriye'nin güneyine yayan şartları hazırlıyordu. Bölge Ortaçağ'da tüm Akdeniz Dünyası için başlıca pamuk üreticisi durumundaydı. Suriye ve Mezopotamya çok çeşitli ilişkilerin yürütüldüğü ve tüm yolların yelpaze gibi açıldığı tam bir dört yol ağzı niteliğindeydi. Hint Okyanusu'ndan gelen ve önce Dicle daha sonra Fırat yolu ile Kuzey Suriye'ye ulaşan deniz ve nehir yolu burada son buluyor, İran ve Bağdat'ı Suriye'ye bağlayan ve Fırat dirseğinden yararlanan kara yolu burada nihayete eriyordu.

Mezopotamya gibi Suriye'de sel sularının taşıdığı alüvyonlarla örtülü, zengin ve verimli arazilerle doluydu. Kilikya'da sulama ile tropikal bitkiler yetiştiriliyor, pamuk ve şeker kamışı üretiliyordu. Bekaa vadisinde buğday, Ürdün ve Ölü Deniz'in uzandığı "Gavr" bölgesinde yine tropikal bitkiler görülüyordu. Şeker kamışı, pamuk ve prinç bu yöreye İslâmiyet'le birlikte girdi. Anti-Lübnan ve Hermon dağlarından inen iki nehirle sulanan Şam vahası adeta geniş bir bahçe görümündeydi. Ceviz, zeytin, incir ve diğer meyve ağaçları ile örülü topraklardan bereket fışkırıyordu. Ortaçağ'da Şam meyveleri ve Suriye şekeri ile hazırlanan Şam reçelleri dünya çapında ünlüydü. Suriye sahilleri ise "Doğu'nun iskeleleri" ile büyük bir ticari faaliyetin içindeydi. Finike, Elen Çağı, Roma, Bizans'tan sonra İslâm egemenliğine giren bu limanlar son derece canlıydı. Bu taraf Basra Körfezi ülkelerinin Akdeniz'e bakan yüzüydü.

Nüfus hareketleri yönünden Suriye ve Mezopotamya halkı Arabistan Sâmileri'nin uzantısı görünümünü taşıyordu. Ancak, gelenek, dil, kadrolar anlamında bu bölge Sami olmaktan çok Samileşmiş bir konumdaydı. Arap âleminin görünen yüzüydü. 7. yüzyılın İslâm fetihleri ile Arabistan'dan akan Samiler bura-

da eridiler. Suriye'nin kapladığı alanda Aryen olmayan eski halklarla Anadolu, İran ve Ermenistan'dan gelen Aryenler iç içe yaşıyorlardı. Suriye ve Mezopotamya, Asya ve Afrika'nın tüm ırklarının buluştuğu bir halklar bahçesiydi. Bölge her türlü etkiye açıktı. Büyük şehirleri dinler, inançlar, felsefeler harmanıydı. Çok eski bir şehir uygarlığına sahip olan bölgede temel ırk Sami idi ancak dışarıdan gelen pek çok unsur burada kaynaşıyordu. Irkların birleşimi tüm İslâmi devirler boyunca devam etti.

Eski çağda büyük altın rezervlerine sahip olan Suriye, İslâmiyet'in tartışmasız üstünlüğü temelinde Doğu'nun muazzam ekonomik alanına açıldı. Ticaret hızla Mezopotamya'ya yönelirken Yakubi ve Nasturi tüccarlar ağırlıklarını hissettirdiler. Aramiler Basra Körfezi'nden Akdeniz'e kadar ilmek ilmek örülü, Doğu'nun ve Batı'nın en uzak bölgelerine kadar ekonomik ve kültürel canlılığı tetikleyen sağlam bağlara sahiptiler. Ancak Suriye ile Mezopotamya ayrımı İslâmiyet'le birlikte hemen bütünleşmeye yol açmadı. Rekabetler ve kavgalar sürdü.

Emevi hilafetinin merkezi *Bidyat-üş-Şam* adı verilen Şam şehriydi. Küfe ve Basra kaynaklı ihtilal dalgaları ile sarsılan Emevi saltanatı Arâmi alanına iyice sıkıştı. Hanedanın son hükümdarı II. Mervan (744–750) Arâmi Suriye ile Arâmi Babilonya'nın üzerinde denetimi sağlayacak yukarı Mezopotamya'daki Harran şehrini başkent yapmak istedi. Şam artık başkent olarak işlevini yitiriyordu. İran'ın etkileri, Horasan birliklerinin baskısı, Bermekilerin tercihleri hep Mezopotamya eksenli bir yapılanmayı işaret ediyordu. Sonuçta, İslâm dünyasının iki merkezi olan Mezopotamya ve Suriye, Abbasi hilafetinde daha bütünlüklü bir biçimde bir araya geliyordu.

İslâmi Fetihler ve Ticaret Merkezleri

İslâm'ın ilk fetihlerinin sosyal, siyaset, ekonomik, askeri yönleri kavranmadan günümüze akan Ortadoğu problemlerinin geçerli bir zemine oturtulması, bölge gerçekliklerinin kavranması mümkün değildir. Yöntemsel noktaların tekrarına dayalı sıkıcı titizlik vurgularından sonra konuya devam edersek...

İslâm'ın ilk fetih dalgasında vurucu güç Bedevi Araplar'dı. Bu askerler şehirli, büyük tüccar, kervan donatıcısı önderlerin yönetimindeydi. Verimli Hilal daha ilk fetihlerden itibaren temel hedefti. Mezopotamya, Suriye, Mısır fethin büyük ödülleri oldular. İslâm orduları fethedilen ülke halklarına da açıktı. Bu ülkelerden orduya katılan birlikler, İslâm'ın zaferlerini eski dünyanın dört bir tarafına yaydılar. İranlılar İslâmiyet'i Orta Asya'ya taşırken, Suriye ve Mısırlılar onu Kuzey Afrika'ya götürdüler. Berberiler ise İslâm sancağını İspanya ve Sicilya'ya ulaştırdılar.

Müslümanlar ister Arap olsun, ister olmasın, fethettikleri ülkelerde küçük bir azınlık durumundaydılar. İslâm fetihleri alabildiğine geniş, dini, siyasi ve ticari bir alan meydana getiriyor, dağınık toprakları birleştiriyor, çok çeşitli halkları bir araya topluyorlardı. Başlangıçta Klasik Doğu'nun tüm eski toplumları Hilafet ve İslâmiyet'in örtüsü altında geleneklerini ve hayat tarzlarını koruduular. Büyük şehirlerle donanmış İran, Mısır, Mezopotamya gibi eski yerleşik medeniyet birikimlerine sahip, antik tarihi geleneklerini yaşatan kalabalık ülkelerde İslâmiyet bir çatışma unsuru olmadı. Dünyanın en eski medeniyetlerinin kalıcı etkilerini taşıyan bu ülkelerde Müslüman fatihler, şehirli hayat tarzlarına hızla uyum sağladılar.

Klasik Doğu'nun eski halkları Müslüman Arap fütuhatının gölgesi altında varlıklarını sürdürdüler. Uygulamada bu fetihler Hilafet odaklı bir İslâm devleti kurulması ile sonuçlanıyordu. Dil yönünden Arapça yaygınlaşıyor, İslâm dini yerleşiyor ve ekonomik açıdan birbirinden ayrılmış geniş topraklar bir araya geliyordu. Ancak bu arada fatihler de İranlılar, Sartlar, Mısırlılar, Aramiler, Türkler, Kürtler, Berberiler vs. etkilerine açılıyorlardı. Sayıları son derece az olan bu fatihler topluluğu Suriye, Mezopotamya ve Mısır'da bir kurtarıcı gibi karşılanıyorlardı. Bu ülkelerin halkları, yüzyıllarca Batı'dan Roma ve Bizans, Doğu'dan ise Pers'lerin, Sasani İmparatorlukları'nın egemenliklerinde yaşadılar. Hep isyan ettiler. İsyan Doğu'nun geleneği idi. Derin sosyal, siyasal, sınıfsal çelişkiler her zaman dini renklere bürünüyordu. Bizans sürekli isyan dalgalarıyla sarsılıyordu. Nesturi ve Monofizit Hıristiyan mezhepleri imparatorluğun egemenlik sistemiyle bütünleşen Ortodoks inancına şiddetle karşı çıkıyorlardı. Sasaniler ise Maniheizm, Yahudilik ve Hıristiyanlığın, resmi dini anlayışın Zerdüşti kalıplarına yönelik şiddetli mücadeleleri ile karşı karşıya idiler.

İslâmi tebliğin eşitlikçi, demokratik ve cihanşümul çağrısı ve insani sorunlar karşısındaki tutumu, bu dinsel ve sosyal isyan dalgalarına olumlu bir cevap verebiliyordu. Şehirlerin barış, düzen özlemi içindeki yaşayanları onları yağma ve düzensizliğe karşı güvence altına alan fatihleri kolay kabullendiler.

Müslüman Araplar egemenliklerindeki topraklarda yerli halklara karşı insaflı davrandılar. Aslında fatihler açısından eski dinlerin ve inançların pek fazla değeri yoktu. Kendi inançlarının özgüveniyle insanları inanç bağlılıklarında serbest bıraktılar. İşkenceye, zulme ve din değişikliği için zorlamalara girişmediler. Asıl istenen sağlam bir vergi düzeniydi. Oldukça iyi düzenlenen ve din bilginlerinin denetiminden geçirilen vergi sistemi yerli halklardan önde gelen kişilerin verdikleri güvencelerle işliyordu. İnançlara tanınan özgürlük ekonomik faaliyetin gerekleri ile kaynaştırıldı.

Fetihler son derece hızla gelişti. Yönetim zincirlerinde kopma olmuyor, yerleşik kurumlar, devlet düzeneği, yönetici kadro, vergi sistemi ve en önemlisi para düzeni değişmiyor ve her alanda devamlılık sağlanıyordu. Sasani "dirhem"i ve Bizans altını olan "Dendrios" gibi iki önemli para 8. yüzyılda bile varlıklarını fethedilen topraklarda sürdürdüler. Ekonomik alanda şehirler ve temel örgütlenme biçimleri ile ticari kuruluşlar neredeyse hiçbir değişikliğe uğramadan varlıklarını devam ettirdiler. Örneğin, önce Roma'ya, daha sonra Bizans'a aktarılan Mısır vergilerinin ödeme biçimine Müslüman fatihler karışmadılar ve sadece akış yönünü değiştirdiler. Vergi sistemleri değiştirilmiyor, sadece Müslüman cemaatinin faydasına sunuluyordu.

İslâm fetihleri büyük yıkımlar getirmedi. Yakılan ve yağmalanan şehirlerden söz açmak mümkün değildir, sadece altın yığınlarıyla dolu Sasani sarayının yağmasını istisna olarak kaydedebiliriz. Fethedilen ülkelerin halkları yeni egemenlik sisteminde görev alıyorlardı. İslâm'a yeni giren Hıristiyanlar, Yahudiler, Persler daha sonra birleştirici İslâm medeniyetinin biçimlenmesinde önemli işlevlere sahip oldular. Arapça'nın gramer kurallarının yazılı hale getirilmesi gibi çalışmalardan devlet idaresine kadar bu işlevlerin örneklerini görmek mümkündür.

Müslüman Doğu, eski Sasani toprağı (Mezopotamya ve İran) ve Bizans'ın (Suriye ve Mısır) yeni bireşimler içinde eriyen birikimlerini de içererek medeniyetin beşiği olma bilinciyle davranıyordu. Uluslararası yollar Doğu'da Orta Asya'ya, Batı'da İfrikkiye (Tunus ve Doğu Cezayir) Mağrib el-Aksa, Berberistan, İspanya ve Sicilya'ya doğru açılıyordu. Batı, İslâm fetihleri sayesinde Doğu uygarlıkları ile temas kuruyor ve bu sayede dünyanın büyük ticaret ve kültür hareketlerinin birikimiyle yüz yüze gelme imkânını buluyordu. 4. ve 5. yüzyıllarda Kuzeyden gelen istilalar Merovenj ve Karolenj yönetimlerindeki Batıda çöküşe yol açtı. Oysa İslâm İmparatorluğu'nun kuruluşu Batı'ya ekonomik gelişmenin canlılığını taşıdı. Cermen istilası çöküşü, Müslüman fetihleri ise medeniyetin atılımını getirdi.

İslâmi fetihlerin dinamikleri incelenirken yüzeysel yaklaşımlardan kaçınılmalıdır. Bu fetihler, İslâmlaşma, Araplaşma, Sâmileşme ve Doğululaşma tarzında şehirlerde gelişen motiflerle birlikte ele alınmalıdır. Şehirlerde yerleşik bir düzen vardı. Buralarda ortaya çıkan yenilikler tıpkı yağ lekesi gibi çevredeki kırsal alanda yayılıyordu. Bu temelde, 8. ve 11. yüzyılların İslâm dünyası görkemli bir şehirleşme hareketinin merkezini meydana getirdi. Araplaşma, Samileşme ve İslâmlaşma konusundaki ince ayırımlara dikkat çeken bir kaynakta yer alan şu tespitleri aktarmakta yarar var:

> Araplaşma özellikle dil konusunda anlaşılmalıdır. Arap kanının diğer uluslarla karışması söz konusu değildir. Fethedilmiş ülkelerde Arap denebilecek geleneklerin pek azı yer tutabilmiştir. Araplaşma şeklinde çoğu zaman yanlış olarak kullanılan kelime aslında Sâmileşme'dir. Bu kavram ile Sami halklarına yahut Sâmileşmiş topluluklara ait ahlâk kuralları, tabular, yaradılış inançları, düşünce ve pratik bilgilerin toplamı akla gelir. Bu halklar Suriye-Mezopotamya toplulukları ve özellikle bu toplulukların şehir kesiminde yaşayan yığınlarıdır. Sürükleyici ve önder durumda bulunan bu çevreler en eski antik devirlerden kalan uygarlıkların izlerini taşımaktaydılar. Söz konusu eski uygarlıklar bu kişilere incelik, nezaket,

bilimsel ve ticari teknik, sağlamca yerleşmiş bir düzen sağlamaya devam ediyordu.[25]

Ancak bu güçlü uygarlık birikimi sağlam bir askeri yapıya dayanmıyordu. Bu nedenle ilk İslâm fetihleri Müslüman Bedevi Arapların gayretleri ile gerçekleşti. Daha sonra sahneye Türkler, Kürtler, Deylemliler çıktı. Bu savaş ustası topluluklarla birlikte İslâm gerçek askeri gücünü buldu.

Pers İmparatorluğu ve Helenistik krallıkların meydana getirdiği şehir medeniyetinin Sami alanının dışına kaymasında ilk önemli etken Arap dili oldu. *Kuran*'ın Arapça inmiş olması İslâm fetihleri genişledikçe bu dilin hâkimiyetini getirdi. Din, edebiyat, ticaret, devlet işlerinde Arapça kullanılıyordu. Yunan, İran, Hint, Çin düşünce akımları Batı'ya Arapça tercümeler ile yani Sami araçlarla aktı. Sâmileşme aynı zamanda Doğu ticaretinin kullandığı yollardan yararlanıyordu. Mezopotamya'nın suyollarına dağılmış olan küçük dini topluluklar büyük ticaretin stratejik noktalarını denetim altında tuttular. Bu küçük öncü gruplar yeni katılanlarla sürekli genişliyorlardı; ancak bunların merkezle ilişkileri çoğu zaman ayrılıkçı yeni gruplar tarafından koparıldı.

Fetihlerin Orta Asya'dan İspanya'ya kadar yayılması, İslâmiyet'in nüfus alanına Eski Dünya'nın tamamını dâhil etti. Bu topraklar üretim, tarım, madencilik açısından muazzam imkânlara sahip bulunuyordu ayrıca ticaret oldukça gelişkindi. Bu büyük coğrafyada liman hizmetleri, kervan ağları, sosyal ilişkiler ileri bir medeniyetin tezahürleri olarak kendilerini gösteriyordu. Genişleyen ulaşım ağları ve yenilenen ekonomik faaliyet tarzları üretime sıçramalar yaptırdı.

Sulama sistemleri ve verimli tarım arazileri ile donatılmış, Mezopotamya ve Mısır gibi kadim çağlardan itibaren dünyanın hububat deposu olmuş ülkeler, İslâm coğrafyasına yayılan ekonomik gücü besliyorlardı. Ayrıca zeytinyağının ustası Kuzey Afrika yaylaları ve Endülüs, maden teknolojisinin imkânlarına sahip Kafkas-Ermeni alanı da artık İslâm topraklarıydı. Yüksek bir üretim potansiyelini temsil eden bu bölgelerin yanı sıra Güneydoğu Afrika, Sudan ve Orta Asya'dan geçerek dünyanın başlıca önemli altın madeni kaynaklarına uzanan yollar da İslâm egemenliğindeydi. İran, Mezopotamya, Mısır ve Suriye ise görkemli bir el sanatları birikimine sahiplerdi. Tabloyu, tekrarlarla tamamlamak pahasına şunlar da eklenmelidir:

---

[25] Maurice Lombard, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Çev: Nezih Uzel, İst. 1983, Pınar Yay., sf. 18.

Büyük limanlar İslâm dünyasına gemileri, tersaneleri ve yetenekli denizcileri sunuyordu. Arap ve İranlı gemicilerin denetiminde bulunan Hint Denizi'ne açılan ve Fırat-Dicle nehir taşımacılığı ile bütünleşen Basra Körfezi ve Kızıldeniz ulaşımı kilit önem taşıyordu. Nil Nehri'ni Akdeniz'e bağlayan İskenderiye Limanı ve Suriye-Mısır limanlar ağı Müslümanların hâkimiyeti altındaydı. İspanya'daki Vâdiy'ul-Kebir (Guadalkivir) nehri ile bağlantılı bulunan Sicilya ve Cebelitarık boğazları ve limanları da tümüyle Müslümanların denetimindeydi. Suriye'den Batı'ya, İran ve Orta Asya'ya uzanan yolların ulaşım ağları ve büyük kervan şehirlerini Müslümanlar yönetiyordu. Arabistan ve Büyük Sahra ticaretinin en önemli merkezi olan Berberistan yolları da İslâm denetimi altında idi.

Sasani saraylarından ve Bizans'tan akan altın stokları İslâm dünyasının ekonomik gücüne büyük katkı sağlıyordu. Müslümanlar altın ticaretini Uzakdoğu, Hint Okyanusu ve Batı ülkeleri yanında Orta Afrika ile Akdeniz çevresinde de ellerinde tutuyorlardı. İslâm, döneminde, dünyanın en büyük ticaret yollarının denetimine sahipti. Tek bir yol denetiminin dışında bulunuyordu: Uzak-Doğu, Moğolistan ve Orta Asya'yı Macar ovalarına bağlayan stepler yolu. Aynı şekilde bir tek büyük ticaret merkezi İslâm egemenliğinin dışındaydı: Bizans.

İslâm eski dünyanın ortasında muazzam bir kültür ve medeniyet birikiminin temsilcisidir.

> İslâm bir başka gezegenden yeryüzüne düşerek birdenbire ortaya çıkmış bir uygarlık değildir. Beşiğinin çevresini saran ve üzerinde az çok hâkimiyet kurduğu geniş bölgenin tarihi ile yakın ilişkiler içinde gelişmiştir. Siyah dünya yönünde İslâm'ın Sudan'da başlayan Afrika'nın doğu kıyıları boyunca devam eden ileri hareketi, Afrika'nın tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Hint Okyanusu yönünde ise İslâm Endonezya'ya kadar ulaşmıştır. Orta Asya'da Türk ve Çin dünyası aynı etkilere uğramıştır. Bu bölgede İslâm'ın ilk ileri hamlesi Türklerin Müslümanlığa girmeleri ile sonuçlanmış, onlar da Çin Müslümanları'nın doğmasına yol açmışlardır. Nihayet İslâm, Bizans ve Hıristiyan Batı'da, Akdenizi Orta Avrupa'ya, hatta Baltık ülkelerine kadar ulaştıran yolların üzerinde yer almıştır.[26]

Tüm bu ülkeler İslâm açısından geniş bir ekonomik faaliyet alanı idi. Bu topraklarda İslâmiyet kalıcı izler bıraktı. Tüm bu alanlar arasındaki ticari ağlar ile canlandırılan ekonomik kaynaklar, muazzam bir mal mübadelesini bir ufuktan diğerine taşıyan devasa bir iktisadi coğrafyayı biçimlendirdi.

---

[26] Lombard age, sf. 21.

Müslüman dünyasının merkezinde bulunan Basra Körfezi; Kızıldeniz, Karadeniz, Akdeniz ve Hazar Denizi'ni birleştiren berzahların tam ortasındadır. Bu bölgenin denetimi sayesinde İslâm egemenliği iki büyük iktisadi alanın birleştirici ve kaynaştırıcısı durumundaydı: Hint Okyanusu ve Akdeniz-Roma-Bizans ve Pat-Sasani mücadeleleri ile iki rakip medeniyetin çatışma alanı olarak birbirinden uzaklaşan bu topraklar İslâm fetihleri temelinde birleşiyor, muazzam bir ekonomik birikim ortaya çıkıyordu. Bu siyasi, iktisadi yapı üzerinde geniş bir ticaret ağı temeline oturan Müslüman hâkimiyeti İslâm dinarını diğer tüm paraların üstüne çıkaracak, Arapçayı yaygın bir ticari dil durumuna getirecekti. Her türlü tekniğin serbest dolaşımı, Bizans ve Doğu teknolojisini birleştirerek tüm İslâm dünyasına yayacaktı.

İslâm dünyasının bu ticari-ekonomik bütünlüğüne Batı Akdeniz'in büyük tüketim pazarlarını oluşturan Kayravan, Tunus, Fas'ın yanı sıra Sevilla (İşbiliye), Kurtuba (Kordova), Palermo gibi şehir merkezleri de dâhil oluyordu. Batı Müslümanlığı'nın can damarı olan bu şehirler İskenderiye, Antakya, eski Helen şehirleri ve Kahire, Bağdat gibi merkezlerle sıkı ilişkiler kurdular ve buralardaki temsilcilikleri aracılığıyla ticari faaliyetlere dâhil oldular.

İslâm medeniyetine ekonomik, sosyal, kültürel canlılığını kazandıran şey şehirlerdi. Şehirden şehre akan etkilerle çemberlenen bir ilişkiler ağı ekonomik hayatın sürükleyici gücü olarak büyük bir medeniyetin biçimlenmesine zemin hazırlıyordu. İslâm medeniyeti Semerkant'dan Kurtuba'ya kadar ince ilmiklerle örülü bir şehir medeniyetiydi. Tüm bu alanda gelenekler, teknikler, fikirler, inançlar, tüketim malları yayılıyor, insanlar rahatça dolaşıyorlar, eski kırsal ve göçebe temel üzerinde yeni bireşimlere ulaşan bir medeniyet yükseliyordu.

8. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında İslâm dünyasında büyük bir şehirleşme hareketi yaşandı. Bu gelişme yeni şehirlerin kurulması ile kendini gösterdi. Bağdat bu konuda iyi bir örnektir: Geçmişte küçük bir Sasani kalesi ile Nesturi kilisesinin bulunduğu birkaç yüz nüfuslu bir yerleşme merkezi iken 762–800 yılları arasında nüfusu 2 milyon olan büyük bir şehre dönüştü. Günümüze kadar büyük şehir özelliklerini koruyan bu yığınsal şehirlerin yanı sıra, eski ve yaşlı şehirler de yeniden canlılık kazanıyor, nüfusları çoğalıyor, etki alanları genişliyordu.

Şehirden şehre gelişen ekonomik, ticari, sosyal yapı İslâm dünyasının omurgasını oluşturdu. Bu şehirleşme akımı hareket, güç ve genişlik açısından Roma dönemi şehirleşmesinin ötesindeydi.

7. yüzyıl itibarıyla Batı'nın para kaynakları tükenmiş, ticaret çarkı durmuş, ekonomik güç kaynakları kurumuştu. Büyük merkezler haritadan silinirken,

antik şehirler ekonomik krizler, yağmalarla dağılıyor, tükeniyordu. Şehir, savunma ve sığınmaya yarayan dar bir "Castrum" kaleden başka bir niteliğe sahip değildi. Barbarlaşma ve kırsallaşma tüm Batı'yı sarıyordu. Kırsal ekonomi ağırlığını iyice duyuruyordu.

İslâm dünyasının kuruluşundan önce tablo olumsuzdur. Doğu Akdeniz çevresinde para dolaşımı dar bir alana sıkışmış vaziyetteydi. Sınırlı bir ticari ilişkiler ağı İskenderiye, Antakya ve İstanbul gibi üç liman kenti arasında işlerliğini koruyor, kısa mesafe etrafında dönüp duruyor, sermaye stokları azalıyor, ekonomik düzenin ağır sorunları, şehir yaşamını çökertiyordu. Suriye ve Anadolu'da sistemin kırsallaşması ağırlık kazanıyordu. Canlılık İskenderiye, İstanbul ve Antakya dışında söz konusu değildi. Bu şehirler bulundukları çevrede bir ada görünümündeydiler.

Ayrıca, stoklanmış altın ve gümüş birikimine dayalı geniş bir para dolaşımına, bol ve hazır bir emek gücüne sahip bulunan, Orta Asya ve Hint Okyanusu'na açılan geniş ticaret hacmi ile Sasani İmparatorluğu'nun toprak ağaları olan Dihkanlar da geriliyorlardı. Birbiri ardına kurulan şehirler ise henüz gelişme halindeydi. Sonu "abad" kelimesi ile biten pek çok şehri zengin ve ileri bir yaşam sürdürmektedir. İslâm'ın çıkışının bu yapı üzerindeki etkisine ilişkin olarak önemli bir kaynakta şu bilgiler yer alıyor:

> Doğu'dan Batı'ya şehir ritmi ve şehir hareketi azalmakta, altın şeklindeki sermaye gerilemekte, kölelerin sağladığı el emeği ortadan çekilmekte, ticaret alanında yer alan genel ilişkiler çöküntüye uğramaktadır. Hâlbuki İslâm dünyasının kuruluşu (7. yüzyıl ve 8. yüzyıl başı) Orta Asya'dan Hint Okyanusu'na, Sudan'dan Barbar Batı'ya ve Rus nehirlerine kadar uzanan muazzam topraklar üzerinde büyük bir uygarlık alanı yaratacak ve bir tür ortak pazar kuracaktı.
>
> Sasani İmparatorluğu, Bizans'a bağlı Suriye ve Mısır, Barbar Batı Akdeniz gibi kendisinden önce yer tutmuş üç büyük medeniyet alanı üzerine yayılan bu uygarlık, altın yığınları ve her yöne akışı ile kendisini gösterecek, geniş bir köle ticaretine yol açacak, Çin'den İspanya'ya ve Siyah Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan büyük bir ticari yol şebekesi kuracak, göz kamaştırıcı bir şehir uygarlığına sebep olacaktı. Mezopotamya ve İran gibi eski Sasani alanında önceki devirlerde başlatılmış bir şehirleşme hareketinin devamına ve gelişmesine şahit olunacaktı. Bağdat ve Samarra bu hareketin en ileri örneklerini sunacaklardı. Suriye ve Mısır gibi eski Bizans alanı ise önceki çağda duraklayan şehir ritminin yeniden atılımlara giriştiğini görecekti. Şam ve Füstat, Kahire şehirleri bu çağın ürünleri olacaklardı. Nihayet Barbar Batı'nın eski toprakları, Kuzey Afrika ve İspanya, eski büyük şehir formunun yeniden canlandığını izleyecekti. Kayruvan, Fes,

Kurtuba Doğu'dan Batı'ya uzanan büyük şehirleşme hareketi içinde sembolik değerler kazanacaklardı.[27]

Konumuz açısından Mezopotamya ve İran'ı kapsayan eski Sasani alanındaki şehirleşme hareketinin özel bir önemi bulunmaktadır. Mezopotamya insanlığın en eski medeniyet alanları arasındadır. Bu bölge tam bir "şehirler ülkesi"dir. Bu topraklar üzerinde şehir, her çağda zengin alüvyon topraklarının sulanmasında (Sevad: karanlık topraklar) düzenleyici işlevlere sahip olmuş ve bataklıkların (Bataih: bataklık) kurutularak verimli arazilere dönüştürülmesine öncülük etmiştir. Böylece şehirleri besleyecek gıda ürünleri akışı sağlanabilmiştir. Buğday, arpa, darı, pirinç çok eski tarihlerden itibaren Hint deltasından Aşağı Fırat'a ulaşmış bulunuyordu. Sasani devrinin sonlarına doğru Hindistan'ın Susiyane eyaletinden Huzistan'a getirilen şeker kamışı tüm bölgeye İslâm egemenliği döneminde yayıldı. Basra'ya özgü bir bitki olan hurma palmiyesi, Bağdat'ta da yetiştiriliyordu. Hindistan'dan getirilen portakal Basra ve Umman'dan sonra Bağdat'a çıkarılıyordu.

Zirai ekonominin temel ürünlerinden olan pamuk ise yukarı Mezopotamya'da Habur havzasında yetiştiriliyordu. Pamuk da tıpkı şekerkamışı gibi büyük çaplı el emeği gerektiriyordu. Bu nedenle Afrika'nın doğu sahillerinden "Zenu"ler, siyah köleler bölgeye getirildi. Bu üçlü birleşim yüzyıllar sonra Akdeniz ve Amerika adalarında da ortaya çıkacaktı.

Mezopotamya inşaat malzemesi açısından da zengin kaynaklara sahipti. Fırında pişirilmiş alüvyonla topraklardan kil elde ediliyordu. Bağdat böyle kurutulmuş toprakla örülü üç sıra yüksek bir duvarla çevriliydi; pişmiş toprak temel inşaatında ve su kanallarında kullanılıyordu. Vernikli ve pişmiş toprak, Mezopotamya'nın sanat eserlerinde görülen duvar süsleri, çanak, çömlek ve seramik eşya biçiminde ortaya çıkıyordu. Ancak bölgede yeterince kereste bulunmuyordu. Ermenistan ve Suriye üzerinden nehirler kullanılarak sürekli bir kereste ticareti yapılıyordu. Yukarı bölgelerin "kellekleri" aşağı Mezopotomya'ya bu yollardan ulaşıyordu. Diğer kereste türleri ile "sac" ve "tik" ağacı ise Hindistan'dan, Malabar sahillerinden getiriliyor ve Basra Körfezi ile Kızıldeniz'in tüm kıyılarına dağıtılıyordu.

Müslüman Araplar, bölgeye girdiklerinde ilk şehirlerini Fırat'ın batı sahilinde kurdular ve bu nehire "Arap nehri" adını verdiler. Kurulan ilk şehirler garnizon niteliğindeydi. Ancak kısa süre içinde bu şehirler kalabalık yerleşim alan-

---

[27] Lombard age, sf. 119.

ları ve ticari çekim merkezlerine dönüştüler. Hira yakınlarında, lahmilerin eski merkezinde, İran'la ölüm kalım savaşlarının verildiği Kadissiye'den az geride Kufe şehri kuruldu. Mezopotamya'nın denize açıldığı noktada, Bataih bölgesini Basra Körfezi'nden ayıran kıyı şeridinde Basra şehri teşekkül etti. Kufe ve Basra, daha önceleri var olan küçük köylerin ve ateş tapınaklarının üzerine yükseldi. Halife Ömer'in (637–639) kumandası altındaki ilk Müslüman Arap birliklerinin Mezopotamya'ya fethi sonrasında kurulan şehirler büyük gelişme gösterdiler. Kufe'nin nüfusu otuz yılda 100 bin, Basra'nın ise 200 bine ulaşacaktı.

Basra Abbasiler zamanında en parlak çağını yaşadı. Şehrin batı kapısında, Arap steplerine doğru yola çıkan kervanların hareket noktası olan Mirbad yer alıyordu. Çarşı, pazarların yanında görkemli camii ve kütüphaneler de Basra'ya hayatiyet kazandırıyordu.

İran geleneğinin merkezi olan Horasan'da 750 yılında ortaya çıkan Abbasi hareketinin sonucunda kurulan Abbasi hanedanı, Emevilerin başkenti Şam'ın dışında bir merkez oluşturmak istiyordu. Abbasiler büyük doğal kaynaklara sahip, oldukça eski şehir geleneğine yaslanan, Sami ve İran dünyaları arasında geçiş alanı durumundaki Mezopotamya'yı tercih ettiler.

İlk Abbasi halifesi Ebül-Abbas es-Saffa Fırat nehri sahiline yerleşti, ama Şiiler Basra ve Kufe dışında başka bir yerleşme alanı aradılar ve Anbar yakınlarında Haşimiye'yi seçtiler. (Anbar Farsça bir kelimedir ve antrepo, tahıl anbarı anlamına gelir. Yunanca Emporion'la aynı anlamı taşır. Arapça'da ise Nibr'in çoğuludur.) Hâşimiye Fırat ve Dicle'yi bağlayarak ulaşıma imkân sağlayan İsa Nehri'nin Dicle başlangıcında kuruldu. Bu kanalın diğer ucunda ise daha önce değindiğimiz ikinci Abbasi Halifesi el-Mansur Bağdat'ı kurdu. Bağdat üç şehir ve iki karayolunun ortasında yer alıyordu. Nehir yolları kuzeye doğru yukarı Dicle kanalı ile Musul ve eski Ermenistan'a uzanıyordu. Şehir, kuzeydoğuya doğru İsa Nehri ve Fırat vasıtasıyla Suriye'ye; güneydoğuya doğru ise Aşağı Fırat yolu ile Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'na bağlanıyordu. Karayolları Bağdat'ı kuzeydoğudan İran, Orta Asya ve Çin'e, güneybatıdan Arabistan ile Hicaz'ın kutsal şehirlerine bağlıyordu.

Basra ile Bağdat'ında İslâm'dan önce küçük de olsa bir yerleşim merkezi olması kayda değer. Bağdat ismi İran kökenli Bağ-dade'den (Allah Vergisi) geliyordu. Bağdat'ın ilk çarşısı olan el-Karh sözcüğü ise Ermenice'deki Kerka (çarşı) teriminden türetilmişti. Halife el-Mansur, Bağdat'ın inşası için her yandan 100 bin işçi getirdi ve 762 yılında faaliyete geçildi. 9. yüzyılın başında Bağdat dünyanın en büyük şehriydi.

Halife el-Mu'tasım, (833–842) kuzeyde Samarra bölgesinde yeni bir saray şehri kurmak için 836'da Bağdat'tan ayrıldı. Bunun nedeni şehirde bulunan Türk garnizonunun yarattığı kargaşalıklardan kurtulma isteğidir. Samarra 836–892 yılları arasında Abbasi devlet merkezi olarak kaldı. Ancak, Türklerin baskılarına dayanamayan Halife el-Mu'tamid 892'de Bağdat'a döndü.

Şehirleşme hareketi Mezopotamya'nın tamamında varlığını sürdürüyordu. Huzistan, Tustar, Sus, el-Ahvaz, Habur, Musul ziraat ve ticarete olanca canlılıkları ile şekil veriyorlardı.

Suriye'ye gelince, Bizans'ın çöküş döneminden kalan yerleşim merkezleri, İslâm fetihleri sonrasında yeniden sahneye çıktılar. Bu şehirler Mezopotamya ile ilişkilerde merkezi işlevler edindiler. Ayrıca, bölgenin liman şehirleri ile Kilikya'da Toros geçitlerini denetim altında tutan Bizans yerleşimleri de canlandırıldı. Anti-Lübnan dağlarının doğu yamaçlarında yer alan Şam şehri Nahr-Barâde vadisinde kuruluydu. Vahaların yerleşik halkı ile çöllerin göçebeleri arasında bir pazar şehri olan Şam (Badiyat'üş Şam) Roma garnizonlarının buğday ihtiyaçlarını karşılayan tarım alanlarının yanında yer alıyordu. Emeviler bu önemli yerleşim alanını başşehir yaptılar.

Büyük cami ve Halife sarayı el-Hadra (Yeşil ev) antik şehrin ortasında bulunuyordu. Halifeler Barade vahasında su kuyuları açtırıyor ve tüm bölgeye eşit bir biçimde dağıtılması amacıyla hukuki düzenlemeler yapıyorlardı. Bu politika ekili arazilerin genişlemesine ve yeni köylerin kurulmasına imkân verdi. 8. yüzyılın başında el-Vâlid zamanında eski cami önemli ölçüde genişletildi ve böylece büyük Emevi camii teşekkül etti. Şehir 750'de Abbasilerin denetimine geçti. Eski şaşaalı günlerden sonra Şam bir çöküntü içine girdi. Ancak yine de Damaçkin adı verilen bakır eşyalar ile Damasse denilen Şam ipeklileri eski dünyanın her yerinde revaçtaydı. Şam'ın yanısıra Kudüs, Hama, Humus, Halep, Antakya görkemli İslâm şehirleriydi. Trablus, Gabil, Sayda, Sur, Akka, Lazkiye, es-Suveydiyye ise belli başlı liman şehirleriydi.

Kilikya sınırında bulunan şehirlere el-Tugur denilir. Bu şehirler İslâm'ın sınır kapılarıdır. Toros geçitlerini kontrol eden bu şehirlere her yıl seferler düzenlenirdi. Bunlar Müslüman tarihinin anahtar şehirleridir. Tekrar tekrar istilalara maruz kaldılar, yıkıldılar, yeniden yapıldılar. Büyük tüketim merkezi olan bu şehirler, askeri ihtiyaçlar nedeniyle at, gıda, inşaat malzemesi, silah, elbise vs. akınına uğruyorlardı. Etnik çeşitliliği ile İranlı, Ermeni, Slav, Siyahi sayısız kökene mensup insan bu şehirlerde yaşıyordu. Tarsus, Adana, Mersin bu sınır şehirlerinden başlıcalarıydı.

Müslüman fetihleri Bizans devrinin sonunda kırsallaşmaya hazır bir ekonomik temel üzerinde durağanlaşan Mısır'a da büyük bir canlılık getirdiler. Tarihsel açıdan Mısır'ın kalbi Kahire devam eden bir şehirler zinciridir. 641'de Arap fatihlerinin komutanı Amr tarafından eski yerleşim merkezlerinin kuzeyinde Füstat şehri kuruldu. Füstat'ın tarihi askeri garnizondan şehre geçişin önemli bir örneğidir. 8. yüzyılın başlarına kadar eski Kahire'de (Babilonya) devlet işlerinde Yunanca kullanılıyordu. Halife Abdülmelik zamanında devlet dairelerinde Arapça kullanılması zorunlu hale getirildi. Ayrıca ülkeye İslâm dinarı akmaya başladı. Füstat'ta yeni bir şehir şekillendi; camileri, hükümet binaları, antrepoları ile görkemli bir yerleşim merkezi teşekkül etti. 749-750'de Emevi hanedanını ortadan kaldıran Abbasi generalleri Füstat'ın kuzeyinde yeni bir yerleşim alanı kurdular. 872'de Mısır valisi olan İbni Tulun'un kendi hanedanını oluşturması ile birlikte yeni yapılar kuruldu. Ancak Kahire'ye asıl şeklini Fatımiler verdi.

969'da Kuzey Afrika'dan Mısır'a akan Fatımiler Nil vadisinin çıkışını tuttular. 972'de el-Kahire adını verdikleri şehri eski yapıların yanına kurdular. Kahire, "Merih gezegeninin ışığında kurulan şehir" anlamını taşıyordu. 10. ve 11. yüzyılda en parlak devrini yaşayan Kahire'de 500 bin nüfus vardı. Ayrıca Kuzey Afrika, İspanya ve Sicilya'da da parlak İslâm şehirleri ortaya çıktı. 8. ve 11. yüzyıllar arasında, İslâm İmparatorluğu'nun Batı'da en uzak bölgeleri ile Müslüman Doğu, İspanya ve Sicilya, Sudan ve Sahra'yı birbirine bağlayan Kuzey Afrika çok büyük bir ekonomik gelişme içindeydi. Şehirleşme biçimleri Kuzey Sahra'dan Nijer nehri kıyılarına kadar her yönden bölgeye giriyordu. 670'de Kayravan el-Kayrâvan adıyla (Garnizon şehri anlamını taşıyordu) Müslüman Fatihler tarafından kuruldu. Kuzey Afrika'da meydana getirilen önemli şehirlerden biri de Kartaca harabelerinin üzerinde yükselen Tunus'tu. Terk edilen ve taş yığını haline gelen Kartaca'nın dış mahallelerinden biri Tynes adını taşıyordu. Mağrib'de kurulan diğer Müslüman şehirleri arasında 915'te meydana getirilen Mehdiyye, 935'te inşa edilen Cezayir, 807 tarihinde yapımına başlanan Fes sayılabilir. Kuzey Afrika'daki bu İslâm şehirleri Mağrib'i Doğu'ya, İspanya'ya, Sicilya'ya, Sudan'a bağlayan yolların denetimini ellerinde tutuyorlardı. İspanya'da Emevilerin kurdukları Kurtuba, Guadavir, Sevilla, Malaga, Saragossa, Kadis İberya'da şehir gelişmesine damgalarını vurdular.

Ortadoğu'da İsyan Geleneği

Şehir hayatının gelişmesi beraberinde parasal ödeme biçimlerinin çoğalmasını, dolaşımı, artan tüketim ve talep temelinde yoğunlaşan ticareti getirir. Zirai ve sınai üretim yükselir. Kıymetli madenlerin değeri azalırken fiyatlar tırmanır. Para basımında kullanılan madenler büyük ölçeklerde şehirlere akar.

Fiyatların yükselmesinden ticaretle uğraşan sınıflar ve saraya yakın çevreler yararlanırlar. Tüccarların elinde biriken büyük zenginlik onları yeni yatırımlara zorlar. Saray ise yeni vergiler ve kendi hesabına çalışan bankerleri vasıtasıyla zenginliğin önemli bir bölümüne el koyarak lükse yönelir. Ticaret sınıfının toplumsal ve ekonomik gücü şehirlerin parlaklığına yansır. Öte yandan geniş halk yığınları yoksul ve çaresizdir. Bu büyük şehir medeniyeti, dört bir yanda bol miktarda ve ucuz el emeği orduları ortaya çıkarır. Fiyatların yükselmesi, işgücünün ucuzluğu ve artan fiyatların beslediği eşitsizlikler bu şehirleri patlamaya hazır hale getirir.

Şehirlerdeki kölelerin, yoksul halkın feryadı kırsal alanda yaşayanlara ulaşır. Sosyal hareketler büyük isyan dalgalarına dönüşür. Karmatilik tarzı, tüm İslâm dünyasında etkisini gösteren akımlar ortaya çıkar. Ancak çark dönmeye devam eder. Doğu'nun ve İslâm'ın durağan bir iktisadi-sosyal bünyeye sahip olduğuna dair Batı'da geliştirilen kuramlar gerçeklerden kopuktur. İslâmi devirler için kurgulanan, nesnellikten yoksun çöküş değerlendirmeleri 17. yüzyıla kadar ulaşan bilimsel, sanatsal, ticari gelişmelerin üzerini örter. Akılcılık ve aydınlanma temeli olarak sunulan toplumsal teknik, ekonomik gelişme biçimlerini Batı'nın imtiyazı sayan ırkçı bir anlayış sosyal bilimlerde egemendir. Uzmanlaşmış teknik düşünceler tekelini taşıdığı iddia edilen Batı, birikiminin eşi ben-

zeri olmayan bir "rasyonalite"ye dayandığı gerekçesiyle dünyanın merkezi kabul edilir. Oysa "rasyonalite"nin temsil ettiğine inanılan olumlu değerler başka toplumlar için de geçerlidir. Dolayısıyla Müslüman medeniyetinin yönlendirdiği Afro-Avrasya ticaret ağının meydana getirdiği dünya pazarının dinamikleri kavranmadan, Batı'nın enerjik iç gelişimi boşlukta kalır. Batı'nın sadece tamamlayıcı parçası olduğu Afro-Asya alanının birikimsel tarihi olmaksızın, çok övülen Batılı dönüşümün gerçekleşmesi mümkün değildi. Bu çerçevede İslâm dünyasında ticaretin işleyiş koşullarına ilişkin olarak aktarılan şu satırlar önem kazanıyor:

> Ticari işlerde öncülük ruhu doğuda bir gelenektir. Bu ruh sermaye birikimi, ticaret ve banker topluluklarının şekil bulmaları ile ortaya çıkar. Girişimci tüccar, endüstriler yaratır. İş sahası açar. Hammadde sağlar. Para avansı verir ve üretilen malların akışını gözetir. Maceracı bir yaratılışı vardır. Uzak ülkelere gözünü kırpmadan atılır. Sudan'a gider tuz; veya develer dolusu incik boncuk karşılığı altın pazarlığına oturur. Yahut Sinbad gibi Hint Okyanusu'na dalarak en akıl almaz işlere girer çıkar. Basra'ya ulaşan zengin yük hudutsuz kârlar sağlayacaktır. Çin'den gelen bir geminin bazen 500 bin dinar kâr getirdiği görülmüştür. Rus nehirlerinde en kârlı iş Slav köle ticaretidir. İslâm dünyası en büyük paraları bu köleleri getirenlere öder. Her köşe, her bucak birden zengin olmak için hazır hale gelmiştir. Doğu gerçekten altın çağını yaşamaktadır. Bilinen yollar boyunca uzanan ticaret merkezleri göz kamaştırmakta, zenginler sınıfı erişilmez noktalara doğru hızla tırmanmaktadır. Yeni tip büyük Müslüman tüccar nesli doğmuştur. Ancak bunların arasında çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan yer almaktadır.[28]

Bu tüccarlar yeni işlere büyük sermayeler yatırıyor, ortaklıklar kuruyor, kredi ve kefalet sistemleri icat ediyorlardı.

Büyük ticaret adamları ticari defterleri, mektupları, belgeleri ile canlı bir ortamın içindeydiler. İşleyen ticaret çarkı içinde tüccarların kültürel değerleri ve bunların düzenlemeleri yer alıyordu. Horasan ve Bağdat'da (940–997) Ebul Vefa halkın anlayacağı bir aritmetik kitabı yazmıştı. Tüccarların ayrıca şifre ve gizli mesaj sistemleri vardı. Dokuz işaret ve sıfır temeline dayanan Hint rakamlarını kullanıyorlardı. Bu sistem 9. yüzyılda bilimsel eserlerde görünüyor, daha sonra tüccarlara ulaşıyordu. Tüm bu pratik bilgilerin yanı sıra büyük tüccar çoğu zaman geniş bir kültüre de sahipti. Tüccar şehirdeki zengin evinde büyük bir rahatlık ve lüks içinde, köleleri, ailesi ile birlikte kitap koleksiyonları, gezi anıları, nadide eşyalarının ortasında güvenceli bir hayat sürüyordu. Toplumsal

---

[28] Lombard age, sf. 141.

konumu yüksek, kişiliği değerliydi. Sarayla ilişkileri iyiydi. Halifenin ve büyük unvanlı yöneticilerin resmi bankeri olan Gahbad'lar ise son derece itibarlıydı. Saray'ın Yahudi bankerleri belirli bölgelerin vergi gelirlerini topluyor, bunu şeker kamışı veya kumaş ticareti gibi kârlı iş alanlarına yatırıyor ve Halife'ye Bağdat'taki ticarethanelerinde biriken paraları üzerinden senet veriyorlardı. Gahbad'lar böylece bir seri kıymetli kâğıt oyunları içinde Saray ile taşra arasında aracılık ediyorlardı.

Büyük ticaret aynı zamanda devletin zirvelerine yükselme imkânı da sağlıyordu. Bunun bir örneği Kahire'de Fatimi halifesi el-Mustansır (1034–1094) dönemidir. Ahvaz'lı Yahudi Tustari kardeşler halife el-Zahir'e (1021–1036) Sudanlı bir cariye hediye ediyorlar, bu kadından geleceğin halifesi olan oğlu el-Mustansır dünyaya geliyordu. Zahir'in ölümü üzerine Sudanlı cariye küçük oğlu adına ülkeyi yönetmeye başlıyordu. Gerçek saltanat ise 1036–1048 yılları arasında Yahudi banker kardeşler Tustarilerdeydi. Onları Türk muhafızların desteği ile vezirlik makamlarından indiren de İslâmiyet'i kabul etmiş olan bir başka Yahudi bankerdi.

Büyük tüccarlar saray komplolarına doğrudan müdahale edecek kudrete sahiptiler. İslâm medeniyetinin taşıyıcısı olan büyük tüccarlar, saray ve bürokrasi ile birlikte ekonomik hayatın başlıca düzenleyicisiydiler. Özellikle Gahbad'lar siyasal iktidar ile şehrin zenginleri arasında aracı rolü oynuyorlardı.

İslâm ticaret dünyasında Yahudilerin etkileyici bir konumu vardı. Kudüs mabedinin yıkılışından sonra dünyanın dört bir yanına dağılan Yahudiler tüm büyük ticaret yolları üzerinde güçlü topluluk zincirleri oluşturdular. Sasani Mezopotamya'yı Ermenistan'a, Kafkas ülkelerine ve Hazar Denizi'ne, Hazer ülkelerine (Aşağı Volga ve Hazer stepleri) bağlayan yollar ile İran, Horasan, Harezm ve Maveraünnehir'e, Basra Körfezi'ne, Hind sahillerine açılan ticaret şebekesinde Yahudiler ağırlıklıydı. Bizans Mısır'ı, Suriye, Yemen, Habeşistan, Fas, Eritre, Kırım, İstanbul, Anadolu, İtalya, İspanya, Ren Vadileri'nde Yahudi toplulukları yaşıyordu. İslâm fetihleri öncesinde barbar Batı, Bizans alanı ve Sasani dünyası arasında ekonomik ve sosyal parçalara ayrılmış bulunan Yahudiler, baskı altında yaşıyorlardı.

İslâm İmparatorluğu'nun kuruluşu ile birlikte 8. ve 11. yüzyıllar arasında Yahudi ticareti zirveye ulaştı. Bütünlüklü ve muazzam bir ekonomik alanın ortaya çıkması, Yahudi tüccar topluluklarının yaşadıkları büyük yollarda güven sağladı. İslâm İmparatorluğu öncesinde içine kapanmış, hahamların baskısı ile bunalmış, ilkel, soyutlanmış eski ve yaşlı Yahudilik, Müslüman egemenliği sayesinde ticaret yolları üzerinde kaynaşıyor, bir araya geliyor, canlanıyordu. İs-

lâmiyet'le birlikte Hind, Harezm, Kafkasya, Kızıldeniz, Sahra vahaları ve İspanya Yahudi merkezleri, Ortodoks Hahamcılık ile ilişki kuruyor, Mezopotamya *Babil Talmud*'u, *Filistin Kudüs Talmud*'u, Mısır ve İskenderiye merkezi ile Yahudi bütünleşmesinde yerlerini alıyorlardı. Abbasiler'in 8. yüzyılda Bağdat'ı kurarak İslâm dünyasının kültürel, ticari, ekonomik açıdan yeni bir merkeze kavuşmasını sağlamaları Aşağı Mezopotamya'nın Yahudi oluşumlarına da dini güçlerini ve entelektüel üstünlüklerini herkese kabul ettirme imkânını sağlıyordu.

Mezopotamya'nın en büyük Yahudi topluluğu Bağdat'ın ticaret merkezi olan el-Kârh'da bulunuyordu. Daha önce belirttiğimiz gibi bu cemaatin lideri Reş Galut unvanını taşıyor ve sarayın büyük memurlarından biri sıfatıyla resmi törenlerde Halife'nin yanında yer alıyordu. Bağdat yakınlarında iki önemli Yahudi akademisi bulunuyordu. 9. yüzyılda dünyanın dört bir yanındaki Yahudi topluluklarından gelen sorulara Gaon Saadia *Responsa* (cevap) gönderirdi. Filistin Okulu Gaonlarından yayılan pek az *Responsa* vardır. Cevapların çoğu Babil'den geliyordu. Irak Yahudiler için en önemli merkezdi. İspanya, Ren nehri ülkelerinde yaşayan Batı Yahudileri Babil Talmudunu kabul ediyorlardı. Mezopotamya, Huzistan ve Tustar şehri dünya Yahudiliğinin merkezi sayılıyordu.

Müslüman egemenliğinin etkisinde Yahudi toplumu içinde dini, felsefi ve mistik çok çeşitli akımlar oluşuyordu. Biçimci Hahamcılığın karşısında Kabala akımı ve aşıkçılık yer alıyordu. Karailer ve diğer hareketler Hahamcı örgütlenmenin karşısına dikiliyorlar, yeni ve paralel bir Yahudi yörüngesi meydana getiriyorlardı. Yeni topluluk eskisinden çok daha sıkı bağlarla birbirine bağlanan insanlardan oluşuyor ve daha büyük bir ekonomik güce sahip bulunuyordu. Ortodoks Yahudiliğin dışındaki bu akımlar Mezopotamya'daki merkezlerinden dünyanın çeşitli yerlerindeki topluluklara etkilerini yaydılar.

Doğu'nun ve Batı'nın Yahudi merkezleri İslâm toprağında birleşiyor, kaynaşıyor veya ayrışıyordu. 8. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında pek çok Gaon, Irak'a Akdeniz ülkelerinden geliyordu. Çeşitli Yahudi toplulukları arasındaki dinsel ve entelektüel ilişkilerin genel çerçevesi ile büyük ticaret yolları bağlantılıdır. Abbasi Mezopotamyası'nın Hahamcı ve diğer Yahudi merkezlerinden kaynaklanan ilişkiler, Müslüman dünyasının sınırlarının bile ötesine ulaşıyordu.

Yahudi toplulukların örgütlülüğü ticari canlılık temelinde oluşuyordu. Bu örgütlenmeler ortak bir sorumluluk bilincine dayanıyor, ticari belgeler, kredi sistemlerinde sağlamlık ve güvence esasına uygun davranılıyordu. Yahudi cemaatlerinin kefilleri, ticari kuruluşları, sayısız şubeleri, Müslüman yöneticilerden destek görüyordu. Zira bu yöneticiler Yahudi cemaat örgütlenmesini vergi-

lerin toplanması ve ticari güvenliğin sağlanmasında kullanıyorlardı. Başlarında dini şeflerin bulunduğu sorumlu cemaatlere dayalı hükümet sistemi Müslüman yönetim anlayışının esaslı bir düzenlemesiydi. Bu şekilde ayrı ayrı mahallelerde oturan Yahudi ve Hıristiyanlar kolaylıkla denetlenebiliyorlardı. Yahudi cemaati ülkeye gelen kervanları, bunların taşıdığı yüklerin değerini anında bildiren habercilere, yardım sandıklarına, yolcuları barındıran bir kefile, ticari davalara bakacak bir yargıca, ticaret senetlerini ve pazarları denetleyecek bir görevliye ve büyük fonlara sahiptiler.

Kara ve deniz ticaretinde özellikle Ridani Yahudileri'nin etkinliği önemliydi. Ridani (Ridaniyye) kelimesi Farsça Rahdan'dan (rehber, yolları bilen) türetilmiştir. Bu tüccarlar Akdeniz ticaretinin yanı sıra Meuse, Saone, Rhone nehirleri boyunca ve Verdun'dan başlayarak Lyon'a yayılan ve Arles ile Narbonne'a kadar uzanan bir ticaret ağını denetliyorlardı. Yahudi ticaretinin boyutlarına ilişkin olarak değerli bir kaynak şu bilgileri veriyor:

> Uluslararası alışverişlerin büyük bir bölümü Yahudilerin ve onların kurduğu ticaret evlerinin ellerinde bulunuyordu. Bu ticarethaneler Ortaçağ'da gerek olduğu şekilde herhangi bir mal üzerinde uzmanlaşmış değillerdi. Yahudiler bütün kâr getiren ürünleri alır ve satarlardı. Kumaş ticareti bunların arasında birinci sırayı işgal ediyordu. İslâm dünyasının ipeklileri, Bizans'ın brokar kumaşları, 10. yüzyıl İspanya'sında satılıyordu. Toptan tahıl ticareti Mısır'da başlıyor, Kızıldeniz, Basra Körfezi'ni dolaşıyor, Bağdat'a varıyordu. Şeker ticareti konusunda eski Susiyana'nın (Huzistan, Ahuaz) göz alabildiğine uzanan kamış plantasyonları Bağdat'ı besliyor, başkent satın aldığı şekeri, depolama ve sevkiyatı garanti altına alacak kadar güç taşıyan basit ticari senetlerle ödüyordu. Yahudi-Arap tıbbını ilgilendiren baharat ve ecza ticareti, altın ve kuyumculuk işleri ticareti, nadir bulunan Çin malları ticareti tek kelime ile kıymetli olan ve uzaklardan gelen her şey İslâm dünyasında değerini buluyordu. Ayrıca köle ticareti İslâm dünyasının bütün sınırlarında hızla devam ediyor ve bunun tamamlayıcısı olarak harem ağları "üretimi" kölelerin eğitim ve öğretimleri ve nihayet para ticareti ve banka işlemleri Yahudilerin başlıca ticari faaliyetleri arasında bulunuyordu.[29]

Yahudi tüccarların nüfusları Abbasi halifelerinin saraylarında en ileri ölçülere ulaşıyordu. Mısır Fatımileri'nin saraylarında da en çok onların sözü geçiyordu. Güney İtalyalı Yahudi Gevher Mısır'ın fethi sırasında Müslüman fatihlerin yanındaydı ve Halif el-Mu'izz (973–975) adına Kahire'nin inşasını gerçekleştirdi.

---

[29] Lombard age, sf. 195.

Jacob ibni Killis, Halife Abdülaziz'in veziri idi (975–996). Tustari kardeşler ise el-Mustansır döneminde ülkeyi vezir sıfatıyla yönettiler. Yahudilerin Fatih saraylarında oynadıkları rol ileri ölçülerde "ezici"dir. Zenginlik, ihtişam ve bankerliğe olan aşırı tutkuları ve Kahire ile İskenderiye'nin varlıklı Yahudi topluluklarına dayanmaları nedeniyle, Fatımi hanedanı dahi Yahudi kökenli olmakla suçlanıyorlardı.

Ticari yaşamdaki üstün konumları İslâmiyet öncesinde ortaya çıkmış bulunan Yahudiler, İslâm İmparatorluğu alanı kurulduğunda ticarete damgalarını vurdular. Karolenjler ve daha sonraki Batılı hanedanlar zamanında ticari ilişkilerini yavaş yavaş geliştirdiler ve zamanla rakipleri olan Hıristiyan Syri'leri geride bıraktılar. Yahudiler Doğu'nun lüks mallarını Batı'ya taşıyorlardı. Merkezleri Doğu'da, satış alanları ise Batı'da idi. Ridani Yahudileri'nin faaliyeti ise ters yönde cereyan ediyordu. Köle, kürk ve silah ticareti yapan Ridani Yahudileri'nin merkezleri Batı'da, satış alanları ise Müslüman Doğu'da idi.

Marsilya, Narbonne, Arles, Cenova, Napoli, Palermo'da Yahudi tüccarların ağırlığı büyüktü. Özellikle köle ticaretinde Yahudi tüccarların kilit konumu vardı. Yahudi tabipler çoktu; bunlar Arapça kitaplar okurlar ve elde ettikleri bilgileri kullanmak söz konusu olunca, ancak ticaret yoluyla temin edilebilen Doğu ilaçlarına başvururlardı. Yahudiler, toptancı tacir olarak dünyanın bilinen hemen tüm kıtalarını dolaşıyorlardı. 9. yüzyıl seyyahlarından İbn Hurdadbih'in eseri Yahudilerin ticarette yaygın ve etkili konumunu ortaya koyan gözlemlerle doludur. Buna göre:

> 9. yüzyılın ortalarına doğru, karadan olduğu gibi denizden de Franklar ülkesinden Çin'e kadarki uzun yolu geçen Yahudiler daima vardı. Şayet, Franklar ülkesinden deniz yoluyla ayrılmışlarsa, Mısır'da Farama'da karaya çıkarlar, Süveyş berzahını beş günde geçerler, Kulzum'da tekrar denizyolunu izler, El-Cer (Medine'nin limanı) ve Cidde (Mekke'nin limanı) istasyonlarından geçip Hind Denizi'ne çıkarlardı. Bazen de, Oront musabında Asya kıtasına ayak basarlar, Antakya'dan geçer, Fırat'a varırlar ve Fırat'ın yatağını Bağdat'a kadar izlerlerdi. Oradan da Dicle nehri ve Basra Körfezi ile Hind Denizi'ne çıkarlardı. Fakat Yahudilerin izledikleri yol ne olursa olsun, onların gayesi Sind nehri ağızlarına, Hindistan'a ve sonra Çin'e varmaktı. Dönüşte de aynı yolu izlerlerdi; şu farkla ki, bu defasında hepsi Franklar ülkesine dönmezlerdi. İçlerinden bir kısmı ticaret eşyalarıyla İstanbul'da kalırdı. Niteliğini belirttiğimiz iki yol üzerinde seyahatin büyük bir kısmı denizden yapılırdı; fakat sık sık gidip gelinen iki yol daha vardı ki, bu yollar üzerinde karadan izlenecek bölüm, denizden izlenecek olandan daha uzundur: Ya Fransa veya İspanya'dan hareket edip, Cebelüttarık'tan geçilecek, sonra da bütün Afrika, Suriye, Babilonya, İran'ın güney eyaletleri, Farsistan ve

> Kirman geçilip, böylece Hindistan'a ve Çin'e varılacak; yahut da Almanya'dan ve Hazerler'in şehri (Volga munsabı üzerindeki İtil)'ne kadar Slav ülkelerinden geçilip, Hazer Denizi aşılacak, sonra da tekrar karayolundan Belh'e varılacak, oradan da Maveraünnehir üzerinden Çin'e ve Tokuz Oğuzların (Uygurların) ülkesine dönülecek.[30]

İslâmi devirlere kadar Hıristiyan Syri'ler Doğu-Batı ticaretinin tek hâkimiydiler. Yahudilerin İslâm İmparatorluğu'nun birleştirdiği alanda ticari etkinlikleri onları geriletti. Ancak, Mısır, Suriye, Mezopotamya, Ermenistan ve Orta Asya ticaretinde Nesturi ve Yakubi Hıristiyanlar önemli roller oynamaya devam ettiler. Hıristiyan manastırlarının ekonomik faaliyetlerini özellikle vurgulamak gerekir. Bu kuruluşlar çoğu zaman saygın kişiler tarafından paralarının saklandığı bir yer veya banka olarak kullanılan, şüpheli ve yasadışı yollardan elde edilen servetlerin emanet edildiği merkezlerdi. Manastırlar ayrıca konaklama amacıyla, içki, şarap deposu olarak kullanılıyor ve Ermenistan ve Yukarı-Mısır'da kölelerin hadım edilmeleri buralarda gerçekleştiriliyordu. Topluluklar arası güven ve azınlık duyguları çerçevesinde Kopt, Süryani, Yakubi Hıristiyan merkezleri birbirine bağlanıyordu.

Ermenilerin İslâm dünyası ile Bizans İmparatorluğu'nun buluştuğu alandaki özel ticari konumları ise özellikle not edilmelidir. Yukarı-Mezopotamya'yı Trabzon'a bağlayan ticari yol Ermenilerin denetimindeydi. Daha sonra meydana gelen Ermeni gelişmesi ticari akış ve dağılış yönünden Yahudilerin konumuna benziyordu. Ermeniler Yukarı-Mezopotamya'ya geçiyorlar ve oradan önemli ölçüde nüfuslarının yaşadığı Bağdat'a ulaşıyorlardı. Aynı zamanda Anadolu'da seyahat ediyorlar ve İstanbul'da asker, mimar, tüccar oluyorlardı. 9. yüzyılın sonunda Bizans İmparatoru olan Basil Ermeni asıllı idi. Ayas limanı ile Mısır ticaretine de açılan Ermeniler, bu ülkede Fatımiler döneminde oldukça etkiliydiler. 11. yüzyıl sonunda Fatımi veziri Bedr el-Cemali Ermeni asıllı idi. Mısır'da büyük bir Ermeni cemaati toplamış ve Kahire'yi Ermeni mimar ve tüccarlara açmıştı.

Uzak mesafe ticaretinde Yahudi ve Hıristiyan tüccarlar Müslümanlardan daha geniş imkânlara sahiptiler. Özellikle köle ticaretinde Yahudi tüccarlar büyük kârlar elde ediyorlardı. Büyük ekim alanlarında, madenlerde ve ev hizmetlerinde, askeri alanda yoğun ölçeklerde köle emeği kullanıyorlardı. Özellikle Halife devletinin saltanata dönüşümü ile birlikte haremde kölelerin sayısında muazzam artışlar oldu. Harem ağaları, şarkıcılar, müzisyenler, cariyeler, saray-

---

[30] Heyd age, sf. 139.

ları, zenginlerin köşklerini doldurdular. Kurtuba'da III. Abdurrahman'ın sarayında (912–961) 6300 kadın köle vardı. Kahire'de Fatımi sarayında ise 13 bin kadın yaşıyordu. Bağdat, Kurtuba'da kurulan özel okullarda müzisyenler, dansörler yetiştiriliyor, burada eğitim gören kölelere gramer, şiir, edebiyat öğretiliyordu. Eğitimli bir köle muazzam rakamlara satılabiliyordu. Aralarından bazıları büyük üne kavuşuyorlardı. 10. yüzyılda İspanya'da müzik ve gramer alanlarında oldukça tanınan İşrak üs-Süveyda bu köle okullarında yetişmişti.

Askeri muhafızlar da genellikle kölelerden seçiliyorlardı. Ancak bu antik çağlardaki basit efendi-köle ilişkisi tarzında anlaşılmamalıdır. Askeri köleler politik alanda son derece etkiliydiler. Askeri kölelik tarzı devlet içinde yükselmede ilk basamaktı. 9. yüzyılda Mısır'da Tulunoğulları zamanında 40 bin siyahi ve 24 bin Türk askeri köle vardı. Azatlı kölelerden seçilen komutanların yönetiminde bulunan bu köle birlikleri, tarihte çok önemli roller oynadılar. İbn-i Tulun bu şekilde azat edilmiş bir kölenin oğluydu. Köle kaynağı olarak üç büyük alan bulunuyordu. Bunlar: Orta ve Doğu Avrupa orman ülkeleri, Bilâd ül-Etrâk olarak bilinen Orta Asya stepleri, Bilâd üs-Sudan adıyla anılan Afrika.

Batı'ya yönelik köle ticareti Frank tacirler ve özellikle Meuse-Saone-Rohn koridorunda faaliyet gösteren Yahudi tüccarlar tarafından yürütülüyordu. Prag'da hadım edilen köleler Bohemya'dan Ratisbonne'a taşınırdı. Diğer yandan Elbe ve Saale Alman pazarlarından yola çıkarılan köleler büyük bir esir pazarı olan Verdun'a getiriliyordu. Daha sonraki istikamet Saone ve Rhone yolu ile Lyon idi. 840'larda İbni Hurdadbe ve Lyon'lu Papaz Agobard'ın yazdıklarına göre Lyon'daki köle ticareti Ridani Yahudi tüccarların denetimindeydi. Köleler Lyon'dan sonra Arles ve Narbonne'a geçiyorlar ve İspanya üzerinden Mısır'a ve Suriye'ye götürülüyorlardı.

Güneyde bu ticaretin çarklarına Venedik'in katkısı büyüktü. Yukarı Tuna ve Ren ülkelerinden gelen köleler buraya Alp dağlarını aşarak veya daha yakından, doğu Alplerinden, İstirya yahut Dalmaçya kıyılarından yakalanarak sevk edilirlerdi. Köleler daha sonra Venedikli gemiciler aracılığıyla Doğu limanlarına doğru yola çıkarılırlardı. Çok kârlı olan köle ticareti Venedik'in kereste ve silah karaborsasından elde ettiği muazzam servetlerin ötesinde gelirler sağlıyordu.

10. yüzyılda köle ticareti için "İmmensum Lukrum" (Muazzam ticaret) nitelenmesi kullanılıyordu. Özellikle siyahlar dünyası bu ticaretin kaynakları arasında ön sıradaydı. Yukarı Nil bölgesinden getirilen Nübyalılar Orta Mısır'ın giriş kapısı olan Asvan'da toplanıyor ve burada hadım ediliyorlardı. Hıristiyan manastırlarında bir araya getirilen kölelere Barabra denirdi. Bu köleler ev işlerinde çalıştırılıyorlardı. Sami Etiyopyalılar ise Nil vadisinden getiriliyor, Kızıl-

deniz limanları üzerinden Mısır ve Arabistan'a gönderiliyorlardı. Afrika'nın doğu kıyılarından toplanan Bantular ise yeni gelişmekte olan İslâm dünyasının büyük Hint Okyanusu ticaretini besliyordu. Bantular ya zorla kaçırılıyor veya çeşitli süs eşyaları karşılığında iç bölgelerin küçük krallıklarından satın alınıyorlardı. Bantu köleler Aden, Kızıldeniz üzerinden Mısır'a veya Basra Körfezi ile Mezopotamya'ya gönderiliyorlardı. Afrika'nın önemli köle kaynaklarından biri de Batı Sudan'dı. Bölge köle ve altın ticaretinin örgütlü olduğu bir yakalama alanıydı. Burada ele geçirilen köleler Fizan, Trablusgarb ve Libya üzerinden Müslüman ülkelere gönderiliyorlardı.

Anglo-Sakson köleler ise Gaule'ü geçip Rohn koridorları, Kuzey İtalya veya Venedik üzerinden Müslüman ülkelere getiriliyorlardı. Doğrudan İrlanda ve Atlantik limanları üzerinden de Müslüman İspanya'ya köle akışı sağlanıyordu. Lizbon ve el-Kasr Anglo-Sakson köle ticareti merkezleriydi. Bunların yanı sıra Hindikuş dağları üzerinden Belh ve Semerkant gibi şehirlere getirilen Hind'li köleleri, Bizans'tan esir edilenleri, Normanların Kuzey Avrupa akınları sırasında yakalayarak Rus nehirleri yolu ile Müslümanlara sattıkları esirler, Amalfi tüccarları ve güney İtalyan ticaret şehirleri bezirgânları tarafından Sicilya, Kuzey Afrika ve Mısır'a gönderilen Lombardları da belirtmek gerekir.

Güney Rusya'ya kadar Orta Asya steplerini kaplayan Türk köleleri ise Fergana, Buhara, Semerkant ve Maveraünnehir ile köle ticareti yapan Sâmâniler'in kontrol ettiği Harezm üzerinden İran, Mezopotamya ve İslâm dünyasının büyük merkezlerine dağılıyorlardı. Türk kölelerin başlıca görevleri hükümdarları korumaktı. Horasan'daki hareketlere dayalı Abbasiler askeri bakımdan Orta Asya'dan getirilen Türkler'e dayanıyorlardı. Bu ilişki tarzını kölelik kavramının basit çağrışımları ve günümüzde yüklenen olumsuz değerlerin dışında ele almak gerekir. Zira 70 bin kişilik Türk askeri gücüne dayanan Halife el-Mu'tasım (833–842) onların etkinliğinden Bağdat'ı terk edip Samarra'ya sığınıyordu. Muhafız kıtaları önemi askeri mevkiler Türklerin elindeydi. Askeri açıdan devletin çelik çekirdeğini Türkler oluşturuyordu.

İslâm şehirlerinin kalbi sanatkârlar, köleler, tellallar, tüccarlardan oluşan çarşıdır (Sük). Sosyal denge bozuklukları etkisini çarşıda gösterirdi. Kırsal alanda mal varlığını yitiren küçük toprak sahipleri ve günlük ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz çok sayıda insan yaşıyordu. Şehrin zengin tefecilerinin elde ettikleri muazzam servetlerin toprak edinmek amacıyla kullanılması bu insanların topraklarından sürülüp çıkarılmasını getiriyordu. Şehirler her geçen yıl kırsal alan üzerinde etkilerini arttırdılar. Kırlarda yaşayan insanlar yükselen vergi yüklerinin ağırlığı altında ezildiler. Merkezi sömürgeci bürokrasi, saray ve yerel

egemenlerin acımasızca ezdiği insanlar köklerinden kopuyor, köylerinden kaçıyorlardı. Bu insanların tek düşünceleri vergicilerin zulmünden uzak durmak, şehirden gelecek tefecilerin baskısından kurtulmaktı. Kargaşalıklar, kırsal alanın bitmek bilmeyen sorunuydu. Örneğin Mısır'da kaçakları aramak için özel devlet büroları kuruluyordu. Bir yerden diğerine gitmek için belge isteniyor, zenginler açısından kâğıt üzerine vurulan damga yeterli kabul edilirken, yoksulların ise kollarına damga vuruluyor ya da boyunlarına kurşun bir künye asılıyordu. Şehirler ve kırlarda hüküm süren sefalet tablosu, insanları sürekli bir kurtarıcı bekleyişine yöneltiyordu. Köylüler, köleler ve şehirlerin yoksul insanları isyana hazır bir durumdaydılar.

Köylülerde toprağa bağlı eşitlik ilkeleri ve eski İran inançları canlılığını koruyordu. Sasani devrinin sonlarında resmi din haline getirilen Mazdekçilik, sosyal protesto birikimini İslâm İmparatorluğu döneminde de sürdürdü. Resmi Mazdekçilik özünde sosyal protesto dalgasını saptırarak bastırma anlayışına dayalıydı; tarımsal yönelimli ve aristokratik niteliklere sahipti. Buna göre: Adalet, iyi düzenlenmiş, babadan oğula intikal eden bir sınıf toplumu içerisinde gerçekleştirilecekti. Sasani toplumsal yapısında imtiyazlı sınıfların elinde muazzam servetler birikti. Tüm bu servetin rotasında dini çatışma sosyal hayatın başlıca özü haline geldi. İmtiyazlı sınıflara karşı gelişen sosyal tepki ile dini yenilikleri birleştiren akımlar vardı. Bu akımların en önemlisi, toprak aristokrasisine karşı eşitlikçi adaleti öngören Mazdek'in öncülüğünde gelişen hareketti. İran'da eski soylu aileler Parthlıların zamanından kalma büyük bir özerkliğe sahiptiler. Merkezi siyaseti temsil eden imparatorları ise onlarla sürekli bir mücadele yürütüyorlardı. 5. yüzyılın sonunda İran hükümdarı Kubâd (Kâvâd) manevi kardeşlik ideali adına sosyal imtiyazları ortadan kaldırmaya dönük bir harekete girişti ve Mazdek'i destekledi. Pek çok soylunun mallarına el konuldu ve halktan kişiler yüksek mevkilere getirildiler. Kubâd daha sonra bu hareketi terk etti ve onun halefi olan Hüsrev Nuşirevân büyük bir bastırma dalgası başlattı. Mazdek ve onu izleyenler katledildi. Eski resmi Mazdekilik yıkıldı ve soylulara imtiyazları geri verildi.

8. ve 9. yüzyıllarda Mezopotamya ve İran, Mazdek'in fikirlerini ileri süren sözde peygamberlerin yönettiği isyanlarla sarsılıyordu. Sunbad le Mage (754–755), Ustadis (766–769) ayaklanmalarını, 774-775'de Ermenistan'daki isyanlar izledi. 778-780'de "Peçeli Peygamber" el-Mukanna hareketi başladı. Bunu Gürcan'daki Batini isyanı takip etti. Hazar Denizi'nin güneyinde yayılan bu ülke 738–782 yıllarında *Kızıl Bayraklılar*'ın zaferleri ile çalkalanıyordu. 800'e doğru, Harun Reşit devrinde ise Horasan'da Hurremi hareketi başladı. Bu hareket da-

ha sonra bütün isyanların en ciddi olanına; büyük Babek ayaklanmasına yol açacaktı. (816–838) Bu ayaklanma "Halife Mutlakiyeti"nin yarattığı keyfilik, zulüm, aşırı yozlaşma, tahrip ve tahrifata dayanıyordu. Din eksenli düşünen ulemanın yorumu ile Halife sarayı etrafında kümelenen topluluğun anlayışları çatışma halindeydi. Sarayın savunduğu sosyal-kültürel model halkçı değil aristokratikti.

Saray, Sasaniler zamanında hüküm süren egemenlik sistemini savunuyordu. Bu gelenekten bakıldığında, Halife en önde gelen otorite durumundaydı. Yani bir bakıma eski İran şehir şahının halefi idi ve İran İmparatorluğu'nun başkentine yakın bir yerde kurulan Bağdat'da otururdu. Hatta halifenin dini kutsallığı da bulunuyordu. Din eksenli düşünenlerin şeriat anlayışına yabancı olan bu durum eski Sasanilerin ilahi anlayışına uygundu. Halifeye "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" biçiminde hitap edilmesinden ulema hayli rahatsızdı. Zerdüşti gelenekte kutsal olarak belirlenen aristokratik bir zümre piramidinin tepesine oturtulan Sasani hükümdarı ilahi iradenin özel bir temsilcisi olarak görülüyordu. Hükümdar Allah'ın hâkimiyetini ve kudretini temsil eden mistik bir havayla çevriliydi. Herkesin Allah indinde eşitliğini öngören İslâm şeriatı ise bu tarz bir teokratik egemenliği hoş göremezdi. Ne var ki egemenlik sistemi Halifeye kutsi bir makam veriyordu.

Ancak çok ayrıcalıklı bir kişi doğrudan Abbasi halifesiyle konuşabilirdi; ona bir dizi görev aracılığıyla ve önünde yeri öpmeye varan çok ince kurallara uyarak ulaşılabilirdi. Ulemanın ve genelde dindarların tepkisini çeken, özellikle Halife'nin kesin itaati gerektiren kutsal unvanı idi. Oysa kesin itaat ancak Allah'a yapılırdı. Halifeyle de, bir insan olarak, ancak şeriatın tüm diğer insanlar için emrettiği basit tarzda görüşülmeliydi. Hadislerinde ortaya koyduğu gibi, bizzat Hz. Muhammed'le bile böyle görüşülebilirken, Halife de kim oluyordu?

Halifenin hemen yanı başında, onun mutlak gücünün sembolü olarak cellât bulunuyordu. Kişinin izzetinin muhafazasını vazgeçilmez sayan ve herkesin ilahi kanunlara göre dikkatle muhakeme edilmesini esas tutan şeriat ehli açısından Halife'nin muhakemesiz infaz yetkisi protesto konusuydu.

Adaletsiz, eşitsizlikçi bir egemenlik sistemi adına hem hükümdarın hem de diğer egemenlerin konumlarının pekiştirilmesi isteniyorsa, bu, ancak hükümdar tebaalarını olduğu kadar, hükümdarın maiyetindekilerin hayatı ile sokaktaki hayatı ayıracak psikolojik engellerle mümkün olabilirdi. Nitekim buna uygun olarak Sasani hükümdarları halkın doğrudan başvurularından uzak tutuluyor ve bir haşmet debdebesiyle kuşatılmış bulunuyordu. Şimdi de aynı konum Halifelere uyarlanmak isteniyordu; gerçekte müminlerle eşit olan bir emir

ihtişamlı bir kişiliğe büründürülüyor, uzakta göz alıcı bir lüks içinde oturtulup, iki dudağı arasından dökülenlerin kutsal bir buyruk olduğu güçte bir idari unvanla kuşatılıyordu.

İsyanların toplumsal temellerini kavramak açısından saltanatlaşma ile birlikte gelişen şiddet, zulüm, sömürü döngüsünün kavranması önemlidir. 750 yılında Abbasilerin iktidarı sırasında, Abbasi ailesinin başında olan Seffâh, Halifelik makamına geldi. Seffâh Emevi ailesinden kimi eline geçirdiyse, çoluk-çocuk demeden sinsice öldürerek hâkimiyetini yerleştirdi. Seffâh ölülerin bile tekrar başının kesilmesini emretti. Halkın Abbasi hanedanına bakışını gösteren rivayete göre: Seffâh bir ara Emevi ailesine uyguladığı terörden artık vazgeçiyormuş gibi yapıp, sözde kendisini affettirmek için geride kalan aile fertlerini büyük bir ziyafete davet eder. Davetliler yemek için oturmuşken, yanlarındaki cellâtlar tarafından hepsinin kafaları kesilir. Can çekişen cesetlerin üzerine hemen bir halı atılır ve ziyafet aynı odada onların ölüm feryatları arasında devam eder.

Suriyeli Emeviler, sonuna kadar, diğer büyük Arap aileleriyle olan şahsi ve kabilevi ilişkilerinde son derece temkinli davranıyorlardı; gerçi aralarında Kufe ihtilafı, Huev gibi kavgalar, cinayetler, idamlar sık sık yaşanıyordu, ama herkes yine de ileri gelen Arap ailelerinden birinin öldürülmesini oldukça ciddi bir sorun olarak kabul edip ona göre davranırdı. Oysa Seffâh, devlet terörünü iyice yaygınlaştırdı. Seffâh, gücünü Arap ve Farisi karışımı Horasanlı büyük arazi sahipleri ile milis birliklerinden alıyordu. Bu güçler Seffâh'ın kişiliğinde mutlak iktidar talep ediyorlardı.

Seffâh, iktidara gelişinden birkaç yıl sonra 745'de öldü. Onun ardından, kardeşi Mansur halife oldu. Mansur Abbasi mutlakıyetçiliğini iyice sağlamlaştırdı. Cinayetler ve terör rejimi ile kendini ileri gelen Şiiler'den ve Abbasileri iktidara taşıyan isimlerden kurtardı. Mekke'de Nefsü'z Zekiye'nin Şii isyanını bastırıp, ulemayı da ya ümitsizce direnmeye ya da kendi istediği çizgiye zorladı. Ancak tüm şiddetine rağmen Mansur Sasani tarzı tam bir mutlakiyeti yerleştirmeyi başaramadı. Zerdüştlükten Müslümanlığa geçme veziri İbn Mukaffa Mansur'a tarıma dayalı daha sağlam bir mutlakiyet kurma doğrultusunda bir program sundu. İbn Mukaffa'nın sunduğu program dinin egemenlik sistemlerinin dayanağı haline getirilmesi konusunda Nizâmülmülk ve sonrasına akan, hatta günümüze ulaşan çizgide temel bir prensip sunuyordu. Mukaffa, din adamlarının devlete bağlanmasını, böylece din-eksenli düşünen ulemanın eski Zerdüştlük'te olduğu gibi resmi hiyerarşi içinde tutulmasını ve fıkhi sorunlardaki kararlarda nihai olarak Halifenin yetkili kılınmasını istiyordu. Böylece sosyal protestonun tüm kaynakları kurutulmuş olacaktı.

Ancak Abbasi iktidarının özel koşulları, örneğin Suriyelilere karşı Horasanlılara dayanması, Hz. Ali soyuna bağlılık davasına inananlar da kavgası böyle bir plânın gerçekleştirilmesini zorlaştırdı. Arap kabile yapısı ve ulemanın bağımsızlığı, Hz. Ali soyuna bağlı olanların merkeziyetçi bir iktidar yapısına karşı çıkmalarıyla birleşti ve Mansur'un gücü sınırlandı.

Mansur'un inşa etmeye başladığı yeni başkent Bağdat, eski Sasani İmparatorluğu'nun mirasına yakın ama Şiilerin şehri Kufe'den yeterince uzaktı. Mansur mutlakiyetçi bir egemenlikte kararlıydı. Oğlu Mehdi'ye geniş bir imparatorlukla birlikte ulemanın muhalefetini de bıraktı Mansur. Mehdi Sünni ulemaya, Halifeler devrinin bittiğini ve ihyasının mümkün olmadığını teyit etti ve mutlakiyetçi anlayıştan ödün vermedi. Mehdi devrinin sonunda, ulemanın büyük bir bölümü artık Abbasi egemenliği ile uzlaşmış görünüyordu. Mutlak monarşi ihtiyaç duyduğu kurumsal dini desteği böylece arkasına aldı.

Mağrib'den, Nil'e, oradan Amuderya havzasına kadar servet, kudret, saltanatla bütünleşen şeri ulemasıyla, Farisi toprak sahipleriyle, Yahudi bankerleri, kozmopolit tüccarlarıyla Bağdat, Abbasi devletinin merkezindeki imtiyazlı sınıfların elindeydi. İran-Sami siyasi gelenekleri üzerinde Müslüman idealistlerin davalarından vazgeçmeleri sayesinde saltanat düzeni iyice yerleşti. Abbasi halifelerinin meşruiyetini tanıyan Sünni ulemanın dayanabileceği hiçbir teorik temel yoktu. Bu nedenle, Abbasi halifelerini, İslâm birliği adına meşru kabul ederek, Mervaniler'in hanedan ilkesi temel sayıldı. Bu durumda, kimse hilâfetin babadan oğula devrinin yanlış olduğunu, bunun şeriata aykırı olduğunu söyleyemiyordu.

Merkezi mutlakiyetçilikle çatışan İrani hareketlerin en son ve başarılısı Babek'in liderliğinde ortaya çıktı. Babek bir yanıyla Ebu Müslim'in davasına bağlı olanlardan destek aldı; diğer yandan Mazdeki ve Şii unsurlara dayandı. Babek, Azerbeycan halkını ayaklandırarak işe başladı. Dağların üzerinde bir kaleyi karargâh haline getirerek kuvvetlerinin sayısını artırdı. *Horasan Şeytanı* olarak anılıyordu. 18 yaşına kadar çobanlık yapan Babek, Mazdek dinini canlandırmak için çaba sarf ediyordu. Babek'in köylülere dayanan isyanı Halife Me'mun ve Mu'tasım dönemleri boyunca devam etti. Üzerine gönderilen ve Türk askerlerinden oluşan birkaç orduyu yenilgiye uğratan Babek sonunda tanınmış Türk komutanı Afşin'e yenildi. Halife onu işkenceyle ölüme mahkum etti. Babek'in ellerini ve ayaklarını kestiler ve onu bir fil'in sırtına bindirerek Bağdat'ta dolaştırdılar. Boynuna suçlarını anlatan bir yafta astılar. Çıplak vücuduna taze kesilmiş bir öküzün derisini diktiler. Öküzün iki boynuzu Babek'in kulakları hizasından uzanıyordu. Deri kurudukça içinde inleyen vücudu sıkış-

tırıyordu. Babek canı çıkıncaya kadar bu şekilde dolaştırıldı. Daha sonra Babek'in başı Horasan kentlerinde dolaştırıldı. Babek bir kolu kesildiğinde, ölümün solduracağı yüzü, korkudan sararmış sanılmasın diye kanıyla yüzünü yıkadı. Babek'in hareketi Mazdekçilik ve Sasaniler döneminde Isfahan bölgesinde ortaya çıkmış olan "Komünizm" mezhebi ile bağlantılıdır.[31]

Babek ve diğer isyan hareketleri "ilk komünist deneme" sayılan Mazdekçiliğe bağlanır. Toprak ve vergi sorunlarından temellenmesine rağmen isyanlar genellikle dinsel giysilere bürünürler. Yeryüzüne ilişkin somut programlar ortaya koymazlar. Bazı İslâm yazarları Şii ayaklanmaları tarzındaki tüm köylü hareketlerini Mazdekçiliğe dayandırırlar. Özellikle Nizâmülmülk Mazdekçi akıma büyük abartı ve küfürlerle yaklaşır. Onun sapkın olduğuna ilişkin propagandayı Şiiliği aşağılamakta kullanır. Yüzlerce yıl boyunca toplumcu akımlara yönelik küfür dolu yakıştırmalar bu yaklaşımlardan beslenir. Nizâmülmülk, "Mazdek", 'mal insanlar arasında ortaktır; zira insanlar Tanrının kulu ve Âdem'in evlâdıdır. Her biri ihtiyaçlarına göre, bir diğerinin malını tüketebilmeli ve hiç kimse geçim araçlarından yoksun kalmamalıdır, herkes malca eşit olmalıdır' dediğinden, "herkes mallarını ortak duruma getirdi, " diyerek, Mazdek'in kadınları da "ortak mal" yaptığını vurgular. "Külahını bir kadının evinin kapısına asan" erkeğin rahatsız edilmeden istediğini yaptığını yazar. (Nizâmülmülk, "devletin düzeni" anlamında bir onur sanını şahıs ismiyle birleştirecek ölçüde egemenlik sisteminin adamıydı). Oysa Mazdek, bir zevk adamı değil, fakirlik içinde yaşayan, dünya zevkleriyle ilgisi olmayan bekâr bir din reformcusudur. Mani dinine bağlıdır. Ortadoğu'da gizli akan bir inanç nehri gibi Mazdekçilik dâhil olmak üzere tüm muhalif akımlarda varlığını hissettiren Maniheizm'le ilgili şu bilgileri aktarmak gerekiyor: Maniheizm'in kurucusu olan Mani M.S. 216 yılında Dicle'nin sol kıyısında Babil'in kuzeydoğusunda, Cukha bölgesinde bir köyde doğdu. Elkasai mezhebinin üyesi olan İranlı babası onu çok küçük yaşta bataklıklar bölgesine getirtti. Edesse (Urfa) kökenli Hıristiyan Gnostik anlayışı ile sert çileciliğini ve kötümserliğini benimsediği Marsiyonizm eğitimini aldı. Din hakkında tamamen Arami görüşte, evrensel bir inancı geliştiren Mani kutsal bir kitap hazırladı. Kutsal kitabının dışında yedi eseri daha olan Mani bu kitapları Arami lehçesinde yazdı. Mani, Âdem'in, Zerdüşt'ün, Buda'nın ve İsa'nın aralarında bulunduğu göksel elçi zincirinin son halkası olarak kendini ilan etti. Mani'ye göre: Bu peygamberlerin hepsi de, özel bölgelerde, özel dinler kurmuşlardı. Kendisi ise "dünyada bir çığlık atmak için

[31] Barthold age, sf. 45.

Babil asıllı" bir Peygamber olarak ortaya çıkıyordu. Mutlak ve mükemmel ilmi olan vahyinin dünyanın tek ve nihai dini olacağın savunuyordu. Bu vahiy, radikal, kozmik-karşıtı ikiciliği temel alıyordu. Bu sistem sert bir çileciliği savunuyordu. Mani'ye göre insan bu dünyaya yabancıdır. Kötülükle kuşatılmıştır. Manicilik aslının, kaderinin, geçmişin, geleceğin, gizemlerin bilgisini vererek insana kurtuluşu sunmaktadır. Yaratılış kötüdür, beden kınanmalıdır; dünyadan kopmak, evlenmemek, et yememek, canlılara zarar vermemek, kanlı kurbanlar sunmamak gerekir. Mükemmellerden, yani mezhebin rahiplerinden istenen bu ahlâk, ölümden sonra "Nur Cenneti"ne gitmelerini sağlayacaktır. Diğer ruhlar ise arınmak için bir bedenden ötekine geçmek zorundadırlar. Mani kendisini İsa'nın devamı sayıyordu. Şeytanlardan esinlenen büyücüler olduğunu düşündüğü Yahudi peygamberleri, yasaları ve tanrılarını yeriyordu. Ona göre İsa İsrail peygamberlerini kınamıştı çünkü onlar kanlı kurbanlara ve evliliğe izin veriyorlardı. Mani, Sasani İmparatoru II. Şahpur zamanında inancını tebliğ etme imkânını bulduysa da II. Behram Dönemi'nde ölüm cezasına çarptırıldı.

Mani'den sonra aynı bölgede Battai, Cunca, Khusru'da peygamberliklerini ilan ettiler. Mazdek Maniheizm'in yanı sıra Battai'nin kurduğu Kanteen mezhebinin fikirlerinden de etkilendi. Battai, Yahudi asıllı karanlık bir mezhebe mensuptu. Ancak Sasani imparatoru Péröz döneminde (459–487) bu mezhepten ayrıldı. Kanta adındaki ibadet merkezinden dolayı adları Kanteen olan mezhebi kurdu. Yahudilikten Hıristiyanlığa dönen Battai Maniheizm'den etkilenmişti. Bir nesil sonra kendisi de Mazdek'i etkileyecekti. Maniheizm, Kanteen, Mazdek çizgisini önceleyen ise Gnostik akımdır. Babil'de, Hıristiyan çağında, Yunan düşüncesinin temas noktası olan Mezopotamya, İran ve Yahudi mitlerinin doğrudan karşılaşması Suriye'den başlayarak Yunan-Roma dünyasına I. yüzyıldan itibaren nüfus ederek gnostisizmi oluşturdu.

Gnostik akımın merkezi Edesse (Urfa) ve Mezopotamya idi. Edesse (Urfa) Helenistik kültürün etkisinde, Hıristiyanlığın içinde doğan bu akıma beşiklik etti. Mezopotamya'da ise Yahudi kökenli topluluklarda yayılan Edesse Gnostisizmi, Mazdeki akımı da etkiledi. Mazdek öldürmeyi, insanlara zarar vermeyi, hayvan eti yenilmesini yasaklıyordu. Kıskançlık, kin ve savaşı insanın kurtuluşuna engel sayıyordu. Ona göre kim ve anlaşmazlıkların temelinde insanlar arasındaki eşitsizlikler vardı ve bunlar kaldırılmalıydı. Ancak Mazdek, Maniheizm'in, tüm dünya nimetlerinden ve ten zevklerinden kaçınma kuralını sadece din büyükleri için getiriyordu.

Maniheizme göre, kâinat kesin bir biçimde ruh ve madde olarak ikiye ayrılmıştı. Ruh özgür, yaratıcı, gerçek ve güzeli, yani iyi olanı temsil ediyordu. Madde ise soğuktu, yıkıcı ve şeytaniydi, ruhun tam tersiydi. İnsan ruhu karanlık, maddi bir bedenin hapishanesindeydi ve ruh ancak bu bedeni reddederek hürriyetine, ışığa kavuşabilirdi. En aşırı zahidlik, en büyük ödüldü. *Ruhi zühd*'e ancak büyük kişilikler ulaşabiliyordu. Böylesi bir yönelim her şeyden önce, insana yoğun duygular ve doğaya saygı kazandırıyordu. Maniheizm mensupları hayvan öldürmezler, her canlıya şefkat gösterirlerdi. Öte yandan, kendileri dışındaki tüm insanları, cehalet karanlığı içinde kaybolmuş sayarlardı. Kapsamlı bir tabiat bilimleri sistemi kurmuşlardı. Ancak inançlarının ana unsuru aşkın zühd hali idi. Çoğu insanın bağlandığı maddi varlık dünyasını bir kenara bırakarak erişebilecekleri hakikatin peşindeydiler.

Mazdek'in toplumsal öğretisi işte bu temellere dayanıyordu. Ona göre: Sade halkın ihtiyaçları karşılanmalıdır. Yüce varlık, tüm insanlar eşit pay alsınlar diye, yeryüzüne geçim araçları koymuştur. Ama şiddet yoluyla geçim araçlarının paylaşımında eşitsizlik yaratılmıştır. Herkes kardeşlerinin zararına kendi isteklerini karşılamaya yönelmiştir. Oysa hiç kimse zenginliklere diğerlerinden daha fazla el koyma hakkına sahip değildir. O halde yoksula vermek üzere zenginden alınmalı ve bu yolla eşitlik kurulmalıdır. Mallar, su, ateş ve otlaklar gibi ortak olmalıdır.

İran imparatoru Kubad (Kawad) Mazdekiliği resmileştirir. Özellikle halkın büyük bir kıtlıkla karşı karşıya olması böyle bir reform açılımını zorunlu kıldı. Mazdek "aç halktan yiyecek esirgeyen, ölümü hak eder" diyordu. Kubad büyük ölçekli toprak dağıtımından ziyade zenginlere ağır vergiler koyar; ancak bir süre sonra devrilir. Akhun Türkleri'ne sığınan imparator yeniden tahtı ele geçirir; fakat Mazdek'in izinden yürüyen halk ayaklanır. Aristokratların topraklarına, servetlerine el konulur. Sasani döneminden kalma "Tansar mektubu"nda, "soyluluktan, mevkilerden ve irsi mülkiyetten" yoksun kişilerin, zenginliklere el koydukları anlatılır. Bu isyan hareketi sırasında aristokratların haremlerine kapatılan kadınların serbest bırakılması onlar üzerinde "ortaklık" biçiminde bir propagandanın gerekçesi haline getirildi.[32] Mazdek önderliğindeki bu köylü hareketi Enuşirvan zamanında büyük bir katliamla sona erdirildi. Aristokratlara toprakları, servetleri ve haremleri geri verildi. Fakat egemen sınıflarda korku yaratan bu hareket halk kitlelerinde derin izler bıraktı. Abbasi

---

[32] Maxime Rodinson, *İslâmiyet ve Kapitalizm*, Çev: L. Fevzi Topaçoğlu İst. 1996, Spartaküs Yay., sf. 40.

döneminde Kuzey İran'da patlak veren Babek ve Mazyar ayaklanmaları da Mazdek kaynaklıdır. Bu ayaklanmalar Hurremiye başlığı ile anılır. Hurrem "hoşnut"tan gelir. İddiaya göre, her hoş olan şeyin yapılmasını uygun görüyorlar ve kadınlara cinsel serbesti tanıyorlardı (aristokrasinin binlerce kadını haremlere doldurmasına yönelik tepki kadınlar üzerinde ortaklık sayılıyor). Irak bölgesindeki köle ve köylü ayaklanmalarının Nizâmülmülk tarafından hep Mazdek hareketine dayandırılması önemlidir.

Diğer bir büyük köylü isyanı da aşağı Mezopotamya'dan Halife el-Me'mun (813–833) devrinde meydana gelen Zott ayaklanmasıdır. Zott'lar (veya Jatt'lar) Aşağı İndüs'ten Mezopotamya bataklık arazisine yerleştirilen Hintlilerdi. Bu bataklık bölgede hayvan yetiştiriciliği yapan Zott'lar ağır sefalet koşullarında yaşıyorlardı. Sonunda bu koşullara dayanamayarak isyan ettiler. Hareket bu paryalara kaçak kölelerin katılmasıyla genişledi. Bu topluluk dağıtıldı ve Bizans sınırına sürüldü. Kuzey Suriye'de Asi Irmağı'nın bataklık kıyılarında bir süre yaşadıktan sonra Anadolu'ya geçtiler ve oradan Balkanlar'a doğru yollarına devam ederek Bohemya'ya ulaştılar.

870'lerde ise kölelerin ayaklanması patlak verdi. Tarlalarda ve madenlerde çalışan zenci köleler Mezopotamya'da isyan ettiler ve Fırat'ın altında yer alan bataklık alanlara sığındılar. Aynı bölgeye daha öncede Zottlar kaçmışlardı. Hareketin başında Sahib ez-Zenc adlı bir İranlı bulunuyordu. Zenc, Hz. Ali'nin akrabası olduğunu belirtiyor ve Mazdekçi fikirlerden esinleniyordu. Birliklerinin başında on beş yıl süreyle Abbasi saltanatına zor günler yaşatan Zenc, düzene oldukça zarar verdi. İsyan halindeki köleler kaçaklarla sürekli besleniyordu. Basra Körfezi ve Aşağı-Mezopotamya'nın en zengin şehirlerini ele geçirdiler. Ubulla, Basra, Ahuaz ve Vasıt köle ordusu tarafından yağmalandı. Bağdat ile Basra Körfezi arasındaki ticari trafik felç oldu. Kölelerin efendilerini hapsetmesi, mallarını yağmalaması gerçeklere sırtını dönüp Abbasi ticaret oligarşisi ile bütünleşen ulema tarafından büyük bir tehlike sayıldı. Oysa aynı ulema, sistemin payandası olduktan sonra bir zulüm makinesi gibi çalışan halife saltanatının halkı gaddarca soymasına sessiz kalmayı birlik adına erdem sayıyordu. Hâlbuki halk açısından durum vahimdir:

> Dinkan denilen toprak asilzadeleriyle İran, ne kadar arazi vergisi demek olan haracın ülkesiyse, Fellahlarıyla Mısır da ek vergilerin ülkesiydi. Solunan havadan başka her şeyden vergi alınmaktaydı. Ayrıca vergi mükellefi %8 faiz, %10 sarrafiye, %1 makbuz pulu için olmak üzere %19 ek vergi ödemekteydi. Mısır'da ek vergiler özellikle Tennis'de, Dimyat'ta ve Nil kıyılarında çok ağırdı. 10. yüzyıl

boyunca tarım mükellefleri çok kötü muamelere tâbi tutulmuşlardı. Bunlar hapsedilirler, kamçılanırlar, giderek işkenceye tâbi tutulurlardı.[33]

Kölelerin durumu halktan daha vahimdir. Bölüklere ayrılan köleler öldüresiye çalıştırılıyordu. Zenc isyanı sınıfsız bir toplumu elbette hedeflemedi. Ancak kölelerin kurduğu "Zenc" devleti yirmi yıl boyunca halife saltanatına kök söktürdü. Bu yeni oluşum herkesi rahatsız etti. Diğer devletlerle ittifak yapılarak ayaklanma bastırıldı. Hareketin lideri Muhammed Ali katledildi.

Şehirlerin ayak takımları (ayyarun) kırsal alanda daha ağır koşullarda yaşıyorlar ve durmaksızın isyan ediyorlardı. Bağdat'da Harun er-Reşit'in ölümünden sonra iki oğlu arasında meydana gelen iktidar mücadelesi sırasında şehrin yoksul halkı bir ara yönetime el koydu. Bu olaya "Çıplaklar ihtilali" adı verildi.

Harun er-Reşit döneminde egemen sınıflar içindeki çelişkiler alabildiğine kesinleşti. Kavga, yönetici sınıflar arasında da tüm şiddetiyle kendini gösterdi. Saray, muazzam bir lüksün merkeziydi. Örneğin güzel bir şiirin ödülü, bir kese altın, halifenin özel ahırından bir at veya güzel bir cariye olabiliyordu. Sarayda yapılan kutlamalarda çil çil altın dağıtılıyor, görkemli ziyafetler veriliyor, yüksek görevlilere ipekten cübbeler, kıymetli kumaşlar hediye ediliyordu. Bir memurun hizmetlerini takdir etmenin veya beğenildiğini göstermenin yolu belirli bir köyün vergi gelirini ömür boyu ona bağlamak ya da emrine doğrudan doğruya bir devlet arazisi vermekti. Harun er-Reşit şarap âlemlerinden vakit bulduğunda ulemanın şerh ve yorumlarını da almaya çalışırdı! Şeriat uleması devletin birliği adına saltanatın pisliklerine göz yumuyor ve karşılığında "bağımsız" olabiliyordu. Bu tarz bir "bağımsızlık" egemenlik sisteminin işleyiş gerekleriyle uyumluydu. Saray, Harun er-Reşit devrinde, şeriat ulemasının, özellikle de hadis ulemasının ve ağırlıklı olarak Hicazlı olanların otoritesini kabul ediyordu.

Harun er-Reşit'in aile çevresi en geniş harcama yetkisini elinde tutuyordu Ancak, "vezirler hanedanı" olarak Farısi kökenli Bermeki ailesi neredeyse Halife kadar ihsanlarda bulunuyordu. Kaynakların bu ihtişama yetmediği açıktı.

Bermeki ailesi, Müslüman olmadan önce Belh'de budist rahipliği yapıyordu. Halife Seffâh ve Mansur zamanında, Halit el-Bermeki başkâtipliğe ve Halife'nin en güvenilir danışmanlığına yükseldi. Harun er-Reşit Halife olduğunda Câfer Bermeki'yi başmabeyincisi yaparken, kardeşi Fadl bin Yahya'yı ise Beytülmal'ın başına getirdi. Ancak muazzam ölçüde finansal kaynakları denetlemenin

---

[33] Ali Mazaheri, *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev: Doç. Dr. Bahriye Üçok, İst. 1972, Varlık Yay., sf. 76.

verdiği siyasi güçle Bermekiler ülkede büyük bir itibar kazanarak Harun er-Reşit'in bile önüne geçmeye başladılar. Sonuç, Cafer'in bir gece ansızın kafasının kesilmesi, diğer Bermekilerin hapsedilmesi oldu.

Egemenler arasındaki kavganın şiddeti ezilen sınıfların içinde bulunduğu koşullar açısından gösterge niteliğindedir. Tüm zenginliklere bir avuç egemen tarafından el konulurken alt sınıflar sefalet içindedir. Bu tablonun ortaya koyduğu isyanlardan biri de Mısır'da Kıbti sanatkârlarca gerçekleştirildi. Bu isyan, bir sıra küçük şehre dağılmış sayısız imalathaneyi kapsadı ve daha sonra kırsal kesime yayıldı. Nil deltası ve Bustum gölü isyancılara büyük sığınma imkânı sağlıyordu. Durum sonunda yönetim için öyle ciddi boyutlara ulaştı ki, tüm askeri birlikler püskürtüldü ve bizzat Halife savaş alanına geldi. İsyancılar yenilgiye uğratıldılar. Binlerce insan Mısır'dan sürülüp Suriye ve Mezopotamya'nın köle pazarlarında satıldı. Buradan sürgün edilen tekstil ustaları tekniklerini başka ülkelere taşıdılar. Mısırlı eski isyancılar bataklık alanda edindikleri savaş tecrübesi dolayısı ile Mezopotamya'da Zottlara karşı kullanıldılar.

Bu ayaklanmaları izleyen Karmati hareketi yine Nizâmülmülk tarafından *Siyasetname*'de Mazdek kökenli olarak değerlendiriliyordu.

Karmati ve İsmaililer, on iki imamcı Şiilere karşı yedi imamcı olarak bilinirler. Karmatileri de kapsayacak biçimde İsmaililer "enternasyonal bir devrimci hareket" oluştururlar. Şiiliğin "aşırı" sayılan bu kesimine Gulât denildi. "Bu Gulât nazariyecileri, hak ve adaletin, hepsinden öte, doğrudan İslâm adına küstah bir çoğunlukça ayakaltına alınmış mağlup bir azınlık" oldukları iddiasına dayandı. Gulât, *Kuran*'ın lâfzi yönü ile yetinmedi, Zahiri inceliklerle dolu manevi bir mesajın Hz. Ali'nin soyuna bağlılık davasına atıflar taşıdığını vurguladı. Yüzeysel olana bağlanan çoğunluğun bildiği ve harfi biçimiyle ele aldığı Zahir'in (dış anlamın) ardında bir batın, yani çoğunluğun göremediği ve sadece imama bağlı olanların bilebildiği derinlikli bir anlam dizgesi yatıyordu. Ortadoğu'nun muhalif halk hareketlerinde, isyan birikiminde, devrimlerinde günümüzde bile son derece önemli roller oynayan Şii radikalliğinin köklerine ilişkin olarak önemli bir kaynak şu bilgileri veriyordu:

> İmamın özel ilahi ilim sahibi ve ezilenlere gerçek İslâmi adaleti getiren biri olarak öngörüldüğü bir imamet anlayışı çoklarının ve özellikle Müslüman Mevalinin hayallerini süslüyordu. Radikal Şiiler arasında, sadece Hz. Osman ve diğer Emeviler değil, Hz. Ali'ye ram olmuş olmaları gereken Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer bile, melun gasıplar olarak görülüyorlardı. Hz. Ali ve ailesi, diğer taraftan, hemen hemen insanüstü kahramanlar halini aldılar. Onların birkaçından bir mesih rolü beklendi – ilk olarak İbnü'l Haneffiye ve sonra başkaları, şu veya bu

> hizipçe, ölmemiş ama bu dünyadan ayrılmış, ricat (geri dönüş) anını bekleyen, döndüğünde hepsinin önüne geçip, bu dünyayı, şimdi adaletsizlikle doldurulduğu gibi, adaletle dolduracak birisi olarak düşünüldü. Mehdi (kendi yol gösterilmiş; hidayet verilmiş) unvanı, öncelikle gerçek İslâmi yöneticinin saf bir ifadesi olarak, kimi zaman uhrevi tonlar aldı.[34]

Karmatiya, Sab'iya, İsmailiya, Muharakiya, Babekiya, Hurremiye adıyla bilinen gruplara Batınıya genel başlığı verilir.

> Dini gruplar şeklinde organize olan bu sayısız gizli aşırı akımlar, İslâm'ın Arami topraklarından elde edilmiş Gnostik sistemleriyle yapılanmış -ki bunlar Irak'ta çoğu zaman Babilonyalı sahte peygamberler tarafından yönetilmekteydi- batını bir ideolojiyi oluşturmuştu. Bu ideoloji, bir yandan hermetik, diğer yandan da hem devrimci hem de mesihçiydi. Tanrının kutsal ruhunun veya Gnostiklerin semai Âdem'inin ruhunun aktarıldığı imamın kişiliğini merkez almaktaydı; o bir Hermes'ti: Bütün ilimleri ve ilâhi gizleri bilen ve tabiatüstü bir güce sahip bilge bir peygamber kraldı; onun rolü, yeryüzüne refahı ve adaleti egemen kılmaktı. Bu ideoloji aynı zamanda *dairesel zaman* astroloji doktrinini, bedenden ayrı olan ve derecesine göre bir kalıptan diğerine geçen nefsin gayri-maddi ve ölümsüz tabiatının öğretisini ve son olarak da kurtuluşun cahiller için zincir ve ceza olan, oysa gerçekte sadece sembollerden ibaret olan Şeriat'ın temel kuralları ve ibadetlerinin gözetilmesinde değil de imamın öğretisinin içselleştirilmesinde olduğu inancını ihtiva etmekteydi.[35]

Aşırıcı Şiiler Zındık olarak kabul ediliyordu. Dinsiz insanı kabul etmeyen Şeriat'ın nazarında gayrimüslim dini çevredeki zındık, İslâm (veya İslâm'ın kabul ettiği bir din) ile "kılıç" arasında seçim hakkı olan, terimin *Kur'âni* anlamıyla bir kâfirdi. Zındıkların inançlarını kabul eden veya gizlice İslâm'ı inkâr eden ve her iki durumda da zındık sıfatını taşıyan Müslüman kökenli kişi, bir mürted olarak kabul edilmekteydi ve tövbe hakkına sahipti.

Aşırı Şii akımı Arame topraklarındaki Maniheizm, Mazdekçilik gibi akımlardan etkilendi. Nebati dilinin en yaygın olanı, Süryanice'nin Arami diyalektlerinin konuşulduğu bu bölge Toros'tan Dicle'ye ve Körfez'e kadar ve Akdeniz kıyılarından Urmiye gölüne kadar uzanan bölgedir. Bu bölgenin kapsamına Suriye, Mezopotamya, Huzistan ve Abiabene (Erbil) girer. Bin yıl boyunca Yunan-Roma dünyası ile Farslar arasında parçalanmış olan Arame bölgesi, dil bir-

---

[34] Hodgson (1992) age, sf. 216.

[35] Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, Çev: Ayşe Meral, İst. 2002, Anka Yay., sf. 29-30.

liğine sahipti. Onu İran ve Yunan-Roma'dan farklı kılan özelliklere sahipti. Coğrafi konumu ve çeşitli etki kanalları sayesinde Batı, hatta Doğu İran'la da ilişkiliydi. Diğer yandan Atina, Roma ve İskenderiye ile iletişim içindeydi. Bu bölge kıtaları, dinleri, kültürleri, inançları, felsefeleri harmanlıyordu. Onun verimli topraklarında en değişik dinler doğuyor, her taraftan alıyor ve dağıtıyordu. Manicilik, Hıristiyanlık, Yahudilik, Mazdekçilik, Budizm, İslâmiyet... çok sayıda mezhep ve inanç okulu ile bu bölgede karşılaşıyordu. Sadece Karmati hareketini değil Alamut İsmailiyesi'nden Anadolu'nun isyan birikimini mayalandıran inanç akışının günümüzün direniş kültürünü besleyen kanallarını anlamak bakımından Batınilik üzerinde durmak gerekir. Bu konuda önemli bir kaynak şu bilgileri veriyor:

> *Kuran*'ın dış yüzü olduğu gibi iç yüzü de (bâtını) vardır. *Kuran*'ı, ayetlerin iniş sebeplerini, fıkhi hükümlerini, nâsih yahut mensuh, yahut da muhkem veya müteşabih olduğunu, onlara ait hadisleri, hatta lafızlarındaki edebi özellikleri bilen, hele Allah'a tam inanmış olan, elbette başka türlü anlar; namaz kılandan kılana da elbette fark vardır. Namazda, kendinden geçen de vardır, türlü düşüncelere dalan da. Fakat *Kuran*'ın ve buyruklarla yapılmaması emredilen şeylerin batınını bilen, bu anlayış seviyesine ulaşan kişiden zahirine riayet lüzumu kalkar; artık ona, ibadetin lüzumu yoktur kanaatini gütmek, buna inanmak, Batıniliktir.[36]

Batıniye olarak bilinen, gruplara göre: İnsan evreninde somut bir akıl bulunur ki, o, insan-ı kâmildir. Hz. Muhammed bir insan-ı kâmildir ve hiçbir peygamberin mucizesi yoktur. Bâtının bilinmesi için Hüseyin soyundan imam gereklidir. Ayrıca Allah'ın bir kulda tecelli edeceğine inanmak da Batıniye'nin özellikleri arasındadır.

Bâtıni inançlara bağlı olan akım, hareket ve mezhepler oldukça çeşitlidir. Dürzilik, Huseyn b-Mansur'il-Hallac'a mensup olan Hallacilik, hâlâ Adana, Antakya ve Hatay'da bulunan Nusayrilik, Hz. Ali'yi Tanrı sayan Ali-Allahiler, Babalılar, Kalenderilerin çoğu, Hâyderiler, Bektaşiler Bâtınidirler. Ebu-Yezid-i Bistami'de, Selh bin Abdullah'ı Tusteri'de Batını inançlar açıktır. Muhyiddin İbni Arabi'nin "Fütuhat, Fusur" ve "Şeceret'ül-Kevn"inde Bâtıni inançlar yoruma yer bırakmayacak kadar nettir. Şia'ya Şii, Sünni'ye Sünni görünen Hurufilik tam bir Bâtıni topluluğudur. Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin de Bâtıni inançlara sahiptir.

---

[36] Gölpınarlı age, sf. 116.

Bâtınilik, eski Hint-İran dinleriyle Sâbiliğin ve Yunan felsefesinin İslâmileşmesinden kaynaklanır. "İhvan-us Safa"nın katkılarıyla gelişen Bâtıniliği 8. yüzyıldan itibaren İsmâiliyye temsil etmeye başladı. İsmaililer zulüm gören toplulukların yanı sıra yönetici sınıf içinde de taraftarlar buldular. İsmaililer dünyayı sadece yorumlamak değil onu değiştirmek amacıyla harekete geçtiler. Adil bir dünya kurmak konusunda İslâm'dan kopan egemenleri ve servet sahiplerini en sert biçimde eleştirirler. Tarihin gidişinin devrimcilerden yana olduğuna ilişkin ilk formülasyon onlara aittir. Allahın iradesinin izledikleri yolda kendi yanlarında olduğuna inanırlar. İsmaili devrimciler "enternasyonal" çapta bir örgütlenme içindedirler ve İslâm tahripçisi, tahrifçisi (revisyonist), saltanatçı Abbasi egemenliğini yıkmak için ihtilalci bir parti kurarlar; gizliliği esas alırlar. İslâm ülkesinin her tarafına dağılan yetkili temsilciler bu ihtilalci partinin propagandasını yaparlar. Örgüt, yedi dereceye ayrılır. 1) İmâm: Bu, bâtın bilgisine sahip olan reistir. 2) Huccet: İmam vekilidir; emirleri doğrudan imamdan alır. 3) Zu-Massa: Bâtını bilgileri Huccetten alır. 4) Dâi-i Ekber: En büyük tebliğcidir. Halkı İsmaili Bâtıniliğe çağıranların en büyüğüdür ve diğer tebliğcilerin idaresi ona aittir. 5) Dâi-i Me'zun: İzinli tebliğcidir. Dâi-i Ekber'e bağlı olarak çalışır ve halkla doğrudan temas kurarak onları örgüte kazandıran görevlidir. 6) Mükelleb: Harekete katılacakları seçen, gözlemleyen, Dâi'ye götüren kişidir. 7) Mü'min yahut Müstecib: Harekete girmiş olanlara bu isim verilir. Kufe bölgesi köylülerinden Hamdan bin Karmat, bu İsmaili dâilerinden biridir. Karmat, Zene ayaklanmasının henüz bastırıldığı bölgede 9. yüzyıl sonlarında köylüleri ve yarı-göçebeleri ayaklandırır. Suriye ve Güney İran'a yayılan Karmat isyanı Abbasi rejimini temelinden sarsar. Abbasiler, ayaklanmayı bastırmada başarılı olamaz. Karmat'ın Güney İran'a gönderdiği dâilerinden eski un tüccarı Cennabi başarılı olur, orada yandaşları arasında eşitlikçi bir düzen kurar ve bunların malları ortaklaşa yönetilir. Karmati hareketi kentli kesimlerden de destek bulmakla birlikte özünde yarı dinsel, yarı toplumsal bir köylü ayaklanması niteliğindedir.

8. ve 9. yüzyılda eski İran geleneğinin eşitlik ilkelerine dayalı köylü isyanları ve kölelelerin başkaldırısı, 10. yüzyıldan itibaren dağınık, yönsüz, yeknesaklıktan uzak niteliklerinden arınarak bir potada eriyecekti. Bu geniş ve tek yönlü yeni isyan biçimi, Karmati hareketinden hız alarak Fatımilik ile birleşerek İran, Basra Körfezi'nden, Mısır ve Kuzey Afrika'ya uzanacak, etkisini İspanya'da dahi hissettirecektir.

İslâmiyet'in Kuruluşu: Devrim ve Karşıdevrim

Karmatilik, öncelikle, yeni bir çalışma organizasyonunun başlangıcı, bir lonca hareketiydi. Sosyal öz taşıyan, ruhsal-manevi karaktere sahip bu teşekküller Bizans ve Sasani İmparatorluklarındaki benzerlerinden farklıydı. Bizans'ın "Somata" olarak bilinen esnaf birliği devlete bağlı bir kuruluştu. Sasaniler'de de benzer teşekküller vardı. İslâm'ın fetihlerinden sonra sistem olduğu gibi muhafaza edildi; valiler ve onlara bağlı görevliler pazarları, esnafı devlete bağlı bu kuruluşlarla denetim altında tutmaya devam ettiler. Ancak 10. yüzyıldan itibaren bu alanda büyük değişimler yaşandı. Loncalar devletin denetimi dışında bir güç merkezi olmaya başladılar. Bu teşekküller dar, kapalı ve bir tarikat görünümündeydi. Birliğe katılmak için sınavlardan geçmek gerekiyordu. Gizli sözcükleri, şifreleri, şefleri, sosyal olduğu kadar Batıni karakter taşıyan doktrinleri vardı. Karmati hareketi başından itibaren hem sosyal, hem de politik ve Batıni niteliklere sahipti. İleri derecede birleşimci olan doktrini Hz. Ali taraftarlığı, Yeni-Platonculuk, Maniheizm, Mazdekçilik ve Babek eşitlikçiliğine ait unsurların harmanlanması ile hayat buluyordu. Merkezinde esnaf ve tüccar üyelerin bulunduğu Karmatçılık ruhsal eğitime ait derecelerle, gizli ilimleri yaymakla görevli kişilerle yürütülen örtülü mahiyette güçlü bir ihtilalci örgüttü. Bu örgütün inananları gizli imam ve mehdi inancının ihtilalci iyimserliğini taşıyorlardı. Örgüt, dinlerarası bir nitelik taşıyordu. Hıristiyan, Yahudi, Şii, Mazdekçi inançlara sahip insanlara sesleniyordu. 9. ve 10. yüzyılın karşıt eğilimlerini birleştiren, ticaret, sanayi ve kültürel gelişmenin örttüğü tüm sınıfsal ve sosyal çelişkilerin yarattığı tepkileri sinesinde eriten, sosyal krizleri ve ihtilalleri bir araya getiren Karmatizm öte yandan kişisel özgürlükleri ön plana çıka-

ran, İslâm'ın şekli kurallarını bir yana bırakan, insani ilişkilerin olumlu yönlerine sahip çıkan özgün bir dünya görüşüydü.

Karmati hareketi, 10. yüzyılda gücü ve doktrinini Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Batı Arabistan'a kadar yayan Fatımi hilafetini ortaya çıkardı. Karmatilik Basra Körfezi'nin tamamında, Aşağı Mezopotamya ve İran sahillerinde etkiliydi. Sosyal ve manevi alanda ise Karmati hareketi yeni tip bir İslâm kardeşliği çağrısında bulunuyordu.

Karmati hareketinin, İhvan-ı Safa'nın verimli düşünsel birikiminden yararlanması, onun bu çağrısına sağlam bir teorik temel de sağlıyordu. İnsan merkezli bir bakış açısıyla İhvan-ı Safa, ideal insan tipi konusunda çarpıcı görüşler ileri sürüyordu. Buna göre:

> İdeal ve ahlâk bakımından mükemmel insan, nesep bakımından doğu İranlı, inancında Arap, edebinde Iraklı, kurnazlığında İbrani, davranışında Hıristiyan, ibadetinde Suriyeli, ilminde Yunanlı, sırların açıklanmasında Hindli ve nihayet ve bilhassa bütün ruhi hayatında bir sufi gibi olmalıdır.[37]

İhvan-ı Safa tüm dinlerin ve milletlerin hikmetini toplamayı hedefliyordu. Hz. Ali, Hz. İsa, Hz. Muhammed, Hz. Nuh ve Hz. İbrahim'in yanı sıra Sokrat, Zerdüşt, Eflâtun onların peygamberleridir. Yunan, Yahudi, İran, Hind, Hıristiyan kaynaklı İhvan-ı Safa insanın gücü nispetinde, ruhu Allah'a benzetme amacını taşıyordu.

Karmatiler de İhvan'ın merkezi olan Basra ve Küfe'de örgütlüydü.

> İhvan-ı Safa'nın Basra'da varlığını oldukça kuvvetle hissettirdiği söylenebilir; aynı şey Bağdat'daki ikinci derecedeki kol için de geçerlidir. İhvan-ı Safa ile Karmatiler'in bir diğerine nisbeti, daha çok barışçı olan Babtistlerle, Sion Kralı'nın Anababtis'lerinin münasebetlerine benzetilebilir.[38]

Karmatiler, maddiyatı küçümseme, bedeni hakir görme, örgütün tüm üyelerinin hayırlı işlere katılımı, nefsini feda etmede tereddüde düşmemesi, sonunda ölüm olsa bile reislerin emirlerine mutlak itaat gibi ilkelere sıkı sıkıya bağlıydılar. Fatimi devleti dışında loncalar baskı altında tutuldu ve sürekli izlendiler. İktidarlar bu kuruluşlar için bağlayıcı yasalar getirdiler. Fatimi egemenliğinde ise loncalar büyük itibara sahiptiler. Kahire'nin kuruluşundan sonra (970) özel-

---

[37] T.J. De Boer, *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Çev: Doç. Dr. Yaşar Kutluay, 4. Baskı, İst. 2004, Anka Yay., sf. 121.

[38] Boer age, sf. 109.

likle bir lonca önemli bir girişimde bulundu ve 972'de el-Ezher açıldı. Fatimi Mısır'da en ileri dönemini yaşayan Karmati ideali ülkenin iktisadi ve ticari hayatında yeni ufuklar açtı. Mısır bu idealin yücelttiği bayrakla Kızıldeniz ve Hint Okyanusu çevrelerinde hükmünü yürütüyordu. Karmatilik Selahaddin Eyyubi'nin Mısır'da yönetimi ele geçirmesiyle söndü ve loncaların servetlerine el konuldu.

Güney İran'da yenilen Ebu Said Cennabi, Bahreyn'e geçerek orada bir Karmat Cumhuriyeti kurdu. Ancak bu yönetim Atina tarzı bir yönetimdir. Çünkü bu ülkede çok sayıda siyah köle vardır. Mısır'da İsmaililer'in kurdukları devlet de tüm iddialarına rağmen diğer egemenlik sistemlerinden çok da farklı değildir. En sert biçimde servet eleştirisi yapmalarına rağmen iktidarı ele geçirdiklerinde mülkiyete asla dokunmazlar. İsmaililerin Iraklı teorisyoni el-Kırmani Mısır'a gittiğinde, eşitlikçi fikirlere bağlı kalan eski kadroların nasıl büyük bir baskıya uğradığını görünce hayal kırıklığını yazıya döker.

Karmatilik, daha sonraki değerlendirmelerde kent proletaryasının egemen sınıfa karşı kavgası olarak değerlendirildi. Ancak hareket bu özelliklerden yoksun, Ortaçağ'da tüm bölgelerin kırsal kesimlerinde benzerleri sık görülen mesihi hareketler dizisine daha uygundur. Günümüzün kavramlarına dayanılarak komünist bir hareketten söz edilemez. 1075 yılına kadar Bahreyn'de varlığını sürdüren Karmati devleti de geniş biçimde mal ortaklığına, zenginlere ağır vergiler koymasına, eşitlik ilkelerine önem vermesine rağmen köle emeği kullanıyordu.

Ortaçağ koşullarında, üretici güçlerin gelişme düzeyinin eşitlikçi bir toplum kurmak açısından yetersiz bir temel sunduğu açıktır. Ancak gerçek İslâm'a ve adalete dayalı eşitlikçi, sömürüden arınmış bir toplum düzeni kurma doğrultusunda Müslüman halklar sürekli çaba içinde oldular. Batı merkezli düşüncenin kaderci, itaatli, hareketsiz İslâm toplumları değerlendirmesi bilim, tarih ve akıl dışıdır. İslâm tarihi tam tersine sürekli devrim tarihidir.

Kırsal bölgeler gibi şehirlerde hareketlidir. 8. ve 10. yüzyıllar da Suriye ve Mezopotamya şehirleri, valilere karşı ayaklanmalarla doludur. Bu arada Bağdat'ın yoksul halkı, daha çok şehrin az çok Şiileşmiş, zengin "burjuva"larına ve Yunan felsefesi ve Mu'tezile görüşlerini benimseyen kültürlü kişilerine karşı Hanbeli mezhebi etrafında toplanırlar. On iki imamcı Şiiler, Abbasi iktidarını devirmekten vazgeçerler. On birinci imam 873'te öldüğünde On ikinci imamın ortadan kaybolduğu kabul edilir. 939 yılından sonra ise, on ikinci imam adaleti getirmek için tekrar dönmek üzere kaybolduğundan iktidar davası son bulur. Meşru bir imamın yokluğunda, fiili hükümetle uzlaşılır. On ikinci imam Mu-

hammed-ul-Mehdi'yi bekleyen Şiiler baskıya karşı tedbir olarak inançlarını gizleme yolunu seçerler. On iki imamcı Şii tehlikesi Abbasiler açısından ortadan kalkar. Bağdat'ta bunların çoğu ticaret, finans, tarımcılıkta büyük servetler edinirler, devlette yüksek mevkilere gelirler. İran'da da tüccarlar Şiiliğe giderek büyük eğilim gösterirler. Bu nedenle Bağdat'ta halk hareketleri Şiiliğe tepki olarak Hanbeliliğe yönelir.

Ancak temelde bu hareketlerde, zengin burjuvazinin dinsel öğretiye aldırmayan lüks yaşamına karşı ezilen sınıfın içgüdüsüne dayalı bir sosyal protesto sezilir. Özellikle yoksulluk içinde dilencilikle yaşayan Sufiler, zenginleri kınadıkları, fakirlerin dertlerini paylaştıkları ve sorunlarını dile getirdikleri için halk tarafından tutulur, onlardan mucizeler beklenir. Ezilen halk kesimleri Mehdi bekleyişi içindedir. Bu dinsel bekleyişin yanı sıra son derece örgütlü şehirli ayaklanmalar da görülür. Dokuma sanayii ve ipekçilik pek çok Bağdatlının geçim kapısıdır. İpekliye ve dokuma sanayiine ağır vergiler getirilince Bağdat halkı ayaklanır. Bazen dükkânlar kapatılarak "çarşı grevi" yapılır. Bakır işçisi Yakup'un liderliğinde şehir "ayyarun"u isyan eder.

Tüm bu hareketler göz önünde tutunca, onların karşısında eşit ağırlıkta ve gerçek İslâm idealleri adına mücadele yerine dikkatini hukuk alanında yoğunlaştıran bir Sünniliğin yer aldığı görülür. Şia ve diğer mezhepler gibi Sünnilik de oldukça güçlü düşünürler yetiştirdi ve bunların büyük bölümü tutucu bir mantıkla egemenlik sisteminin payandası olmadı. En katı kuralları savunan Hanbelilik bile özünde halkın tepkisini taşıdı.

> Irak'ta güçlü biçimde temsil edilmiş bulunan Hanbelilik, bu bölgede gerek dinsel düşünce gerekse siyasal ideoloji bakımından geniş halk yığınlarını önemli ölçüde etkilemişti. Yoksulların, ezilenlerin hoşnutsuzluğu, ideolojik biçimde ifade edilecek kıvama gelince onların bu ifadeyi Rafızi mezheplerde buldukları sanılmamalıdır. Gerçi birkaç aşırı İsmaili mezhep bu nitelikte düşünceleri içeriyorsa da, imamlarını ülkeyi yönetsin diye devletin başına getirmiş bulunan Fatımilerin hemen hiçbir yazılı metinlerinde bu doğrultuda hiçbir görüşe yer verilmemiştir. Bağdat'da ise sıradan halk, az ya da çok Şia'dan etkilenmiş kentsoyluları, onların yenilik girişimlerinden dolayı kınamış, yöneltilebilecek en ağır suçlamaları yapmıştır. Bu konuda halktaki sosyal huzursuzluk ile teolojinin asıl kaynaklara geri dönüşü, Ortaçağ'da çok sık görüldüğü üzere, birbirleriyle yakından ilintilidir. Nitekim Bağdat halkı, 10. yüzyılın başında Hanbelilik adına isyan ederek darbe girişiminde bulunan ordunun ve öteki grupların safında yer almıştır.[39]

---

[39] Cahen (1990) age, sf. 181.

İmam Ahmed bin Hanbel, Bağdat'ta doğdu. Şeyban kabilesine mensuptu. O da Ebu Hanife gibi Abbasi yönetiminin hışmına uğradı. Halife Me'mun'un emriyle Tarsus'a getirilip huzura çıkarıldı kendisine söyletilmek isteneni söylemedi ve hapse atıldı. Yirmi sekiz ay boyunca hapiste her gün işkence gördü, dayak yedi. Ancak işkencecilerinden daha dayanıklı çıktı. Serbest bırakıldı ve Bağdat'a derslerine döndü. Bağdat imamı Hanbel'in parolası, "kalemle beraber mezara kadar"dı... Zehebi tarihinde el-Mervezi onun için şunları yazar:

> Fakirlerin hiçbir mecliste İmam Ahmed'in meclisinde olduğu kadar kıymetli olduklarını görmedim. İmam Ahmed, yalnızca fakirlerle ilgilenir, dünya ehli ile ilgilenmezdi.

İmam Ahmed kaynağı belirsiz bir mala sahip olmaktansa yoksulluğu tercih etti. Ahmed ibn Hanbel'e babasından bir dokuma tezgâhı miras kalmıştı; bunun geliriyle geçinmeye çalıştı. Dara düştüğünde hamallık yapıyordu. Hadislerin toplanması için birçok ülke dolaşan İmam kimseden para kabul etmedi. Zehebi onunla ilgili olarak, İshak bin Raheveyh'in şu anlattıklarını aktarır:

> Ahmed bin Hanbel'le beraber Yemen'de Abdülrezzak'tan dersler alıyorduk. Ben üstteki odada, o da alttaki odada oturuyordu. Ben bir yere gittiğim zaman, bir cariye satın alabilecek durumum vardı. Ancak, Ahmed'in nafakasının tükendiğini gördüm. Ona yardım etmek istedim, kabul etmedi. İster borç, ister yardım olarak kabul et dedim, yine kabul etmedi. Sonra baktım ki, uçkur bağı dokuyor ve bunları satarak nafakasını temin ediyor.

İmam Ahmed toplanması serbest olan ekin artıklarını da toplardı. İmam Ahmed, hiçbir devlet görevini kabul etmediği gibi, hilafet veya valilik tarafından gönderilen tüm insanları da reddetti.

Sultan veya halifenin malından bir şey almayı hoş karşılamayan, bunu şiddetle reddeden büyük fakihler Ebu Hanife, Süfyan es-Servi gibi İmam Ahmed de bu ilkede ısrarlıdır. Bu fakihler hayatları pahasına ne görev kabul ediyorlar, ne de verilen ihsanları alıyorlardı. İmam Ahmed birlik adına kurulu düzeni onaylamak zorunluluğu çerçevesinde zalime dahi itaat edilmesini savundu. Ancak bunu Müslümanların dirlik ve düzeni adına önerdi; yoksa hiçbir menfaat ilişkisi içinde olmadı. İnsafsız yöneticilerin zulmüne kişisel açıdan direnirken böyle çelişkili bir tutum içinde olması dönemin koşullarıyla da ilişkilidir.

Sosyal ve siyasal çalkantılar, ihtilalci hareketler büyük kargaşalar yaratıyordu. Bu durumda birlik arayışı egemenlik düzeninin onaylanmasına varacak düşüncelere yol açabiliyordu. 10. yüzyıla akan süreç incelendiğinde dogmatik tar-

tışmalarda belirgin bir gevşeme göze çarpar; şu ya da bu hareketin kendi gerçek İslâm tanımı çerçevesinde bir iktidarı oluşturmada başarılı olamayacağı ve toplumdaki anlaşmazlıkların tehlikeli boyutlara vardığı görülüyordu. Bu tepki çoğunluğu meydana getiren Sünnilik için oldukça elverişliydi, ancak böyle olmasına rağmen ortaklaşa temel ilke ve hedeflerin teşekkülünde gerekli güç ortaya konulamadı. İmam Ahmed gibi ahlâklı, ölümüne mücadeleci, halk desteği kazanmış isimler bile birliği sağlayamadılar. Ortaya çıkan boşlukta Sünniliğin bir ideolojiye dönüştürülerek Orta Asya ve İran'da yayılmasını sağlayacak medrese akımı ile sufizm ortaya çıktı.

Abbasi rejiminin, resmi Sünniliğin yönetici kadrosu sufilerden hoşlanmadılar. Zira, onlar dünya nimetlerini ve üstün mevkileri, rütbeleri küçümsüyor, sarayların ahlâk bozukluğunu şiddetle eleştiriyor, dinsel hayatın resmi ibadet biçimlerinden bağımsız olabileceğini, kendilerini örnek göstererek ileri sürüyorlardı. Sufiler halktan destek görüyorlardı. Çünkü onlar yoksul insanların sorunlarını ustaca dile getiriyorlardı.

Hıristiyan Çileciliği ve Budizm'in etkilerinin yanı sıra, Müslümanların ilk fetihlerinden sonra yüksek tabakanın ahlâk düşkünlüğü, lüks hayat sürmesi karşısında tepki duyan ve dünya malından yüz çevirmeyi, özü sözü bir hayat sürmesi gerekliliğini savunan, Allah'a bağlanmayı öğütleyip buna uygun davranan isimler bu akımın biçimlenmesine katkı yaptılar. Burada uzun bir parantez içinde İslâm'ın çıkışını müteakip yaşanan çelişkilerin döneminde ortaya çıkardığı tepkileri özetlemek, Ortadoğu'nun günümüze akan tarihsel sorunlar zembereğinin iç gerilimlerini kavramak açısından önemlidir.

İslâm, vahye dayalı dini temellerinin yanı sıra devrimci bir çıkış olarak dünyevi bir mücadelenin de öncüsü oldu. Peygamber dinsel kişiliğinin kutsal özü yanında disiplinli bir devlet kurucusu, askeri önder ve devrimci ahlâkın üstün niteliklerine sahip bir insandı. Ve insan olduğu vurgusunu hep ön planda tutuyordu. Auguste Bebel gibi bir sosyalistin Peygamber için yazdıkları dikkate değer: "Hz. Muhammed'in kendisi kabilesinin insanlarına kusursuz ve iyi bir örnek oluşturuyordu. Kendisine başvuran herkese bıkıp usanmadan yol gösteriyor, nasihatler veriyor ve yardım ediyor, ama bu arada çok sade, alçakgönüllü, gözü tok bir hayat sürdürmekle kalmayıp, kendisi ile kabilenin öteki insanları arasında en ufak bir biçimsel farka olanak tanımıyordu... Asya'nın o güne dek

çıkardığı en büyük adam ve dünyanın gördüğü en büyük adamlardan biriydi."[40]

Kuran, tüm Müslümanların eşit sayılmasını buyuruyordu. Peygamber ve diğer İslâm öncüleri döneminde aristokrat kurumlaşmaların önü kesilirken, kabileler ve halklar arasındaki düşmanlık hızla giderildi. Kuran ne resmi memuriyetlerde ne de soyluluk unvanlarında miras hakkı, veliahtlık gibi olguları tanımaz. Devlet memuriyetleri ya da yüksek mevkilere getirilmede yetenek, beceri ve liyakat esastır ve bu da seçim yoluyla belirlenmelidir. Bu nedenle Halifelik unvanının babadan oğula geçmesine imkân yoktu.

> Gerçi Hz. Muhammed tarih sahnesinde belirdiğinde, ona yardım etmiş ve dostça davranmış kabilelere imparatorluk sınırları içinde büyük bir saygı duyulmuş ve bu kabilelerden kimseler önemli memuriyetlere getirilme konusunda kayırılmışlardı, ama bunların bile işgal ettikleri memuriyetler üzerinde herhangi bir hakları bulunmazdı. Böylece İslâmiyet tam anlamıyla demokratik bir akımın yaratıcısı oluyordu. Sosyal konumu ne olursa olsun büyük ve etkili memuriyetler herkese açıktı, hatta başka dinlerden kimselerin bile bu tür idari işlere atanmalarında İslâmiyet en ufak bir engel getirmiyordu. O dönemlerde bu Hıristiyan Avrupa'da kimsenin aklının ucundan geçiremeyeceği bir durumdu.[41]

Hz. Muhammed kendisini Allah'ın seçtiği son Peygamber olarak ilan etmişti ama sıradan, ölümlü bir insan olduğunu sürekli vurgulamaktan geri kalmıyordu. Yaşamına ilişkin şu satırlar, çağının ihtiyaçlarına cevap veren, ezilenlerden yana ahlâki disiplininden ödün vermeyen tutumuna örnektir:

> Yemede ve giymede zaruret kadarıyla yetinir ve fazlasından uzak dururdu. Bulduğunu yer ve bulduğunu giyerdi. Tam doyuncaya ve karnı doyuncaya kadar yemezdi. Üzerinde yatıp uyuduğu döşek deriden yapılmış olup, içi hurma lifiyle doluydu. Az zaman içinde bunca fetihleri gerçekleştirmiş ve İslâm'a ait gelirler çoğalmış iken, dünya malına asla iltifat etmezdi. Ganimetlerden kendisine ait olan malların çoğunu layık olanlara sadaka olarak verip, kendi geçimi için pek az alıkordu. Bu yüzden borçlanmaya mecbur olurdu. Ehl-i Beyt'in çoğunlukla yedikleri arpa ekmeği yahut hurma idi. Ve ahiret yurduna giderken zevcesi Aişe hazretlerinin hücresinde arpadan başka yiyecek yoktu ve zırhı bir Yahudi'nin ya-

---

[40] Auguste Bebel, *Hz. Muhammed ve İslâm Kültürü*, Çev: Veysel Atayman, İst. 1987, Süreç Yay., sf., 34-35.

[41] Bebel age, sf. 88.

nında rehinli idi ki, ailesinin nafakası için otuz sâ (ölçek) arpa ödünç alıp zırhını rehin bırakmıştı.[42]

Hz. Muhammed vefat ettiğinde geride miras olarak, "ne bir dirhem, ne bir köle, ne bir dinar, ne de bir şey bırakmıştı. Ancak beyaz astarını, silahını ve sadaka olarak dağıttığı arazi parçasını bıraktı."[43] Peygamber'in Medine, Fedek ve Hayber'de küçük miktarlarda arazisi vardı; ancak hayatta iken onları vakfedip onlarla ilgili kurallar koydu. Bu arazilerin gelirinin çoğu elçilerin, misafirlerin ve yolcuların masraflarına tahsis edildi. Geride bu arazinin dışında birkaç hayvan, iki kilim, bir çarşaf, bir su kabı, tarak, makas gibi şahsi eşyaları dışında maddi değeri olan hiçbir mal bırakmayan Hz. Muhammed mesajının niteliğini mülkiyet karşısındaki tutumuyla da netleştirdi.

Köleci toplum yapısının üretim ilişkilerindeki ağırlığına rağmen bu konuda da Hz. Muhammed çağının ilerisindedir. Sosyalist kuramcı Bebel köleliğe ilişkin olarak Hz. Muhammed'in tutumunu şöyle açıklıyor:

> Bildiğimiz gibi İncil, kölecilikten yana tavır koyar. Hz. Muhammed ise köleliğin koşullarının yumuşatılması ve mümkünse kölelerin serbest bırakılmasından yanadır. 'Doğruya inanan bir köleye özgürlüğünü bağışlayan kimse, Allah'ın karşısında büyük bir sevap işler' der ve zekâtın bir bölümünün, kölelerin satın alınarak onların özgürlüğe kavuşturulması için kullanılmasını salık verir. Aslında köleliğe tamamen karşı çıkmak ve köleciliğin yok edilmesini istemek, o yüzyılların anlayışına ve kavrama gücüne, töre ve adetlerine çok aykırı, henüz fazla ileri gitmiş bir talep olurdu. Bilindiği gibi kölelik Avrupa'da 14. ve 15. yüzyıllara kadar uzandı. Hz. Muhammed ayrıca köle bir kadının özgür bir kimseden olan çocuğunun özgür olması kuralını getirmişti. O dönemlerdeki Avrupa'nın bu konudaki anlayışına tamamen aykırı bir yenilikti bu; Avrupa'da aynı konumdaki bir çocuk, özgürlüğünden yoksundu. Öte yandan Hz. Muhammed bu konumdaki bir çocuğun annesinin satılabilmesi veya hediye edilebilmesi olanağını da ortadan kaldırmıştı.[44]

Peygamber İslâmiyet'i yayarken çölün yoksullarına dayandı, onların savaşçı enerjilerini örgütledi. Mücadelesine başlarken, Mekke'nin en radikal unsurları ve mümtaz kişilikleri yanında yer aldılar. Saltanatlaşma sonrasında kurulacak

---

[42] Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi*, Notlar ve Edisyon: Doç. Dr. Cem Zorlu, İst. 2005, Anka Yay., sf. 226.

[43] İmam Şibli, *Peygamberimizin Hayatı*, Çev: Ahmet Karataş, İst. 2003, Yeni Dünya Yay., sf. 519.

[44] Bebel age, sf. 89.

düzenin egemeni olan aristokratlar ve ticaret oligarşisi ise İslâmiyet'e kesin zaferlerden sonra katıldılar.

Hz. Muhammed'in devrimci yönelişini Tarık Zafer Tunaya hocanın şu satırlarından okumak mümkündür:

> Hazreti Muhammed, sosyal ve siyasi hayatı kapsayan yeni bir toplum ve devlet düzeni getirdiğini bildiriyordu. Mekke-Medine diyalogu Peygamberin sosyal huzursuzlukları dindirecek, kabile kavgalarını üstün bir potada eritecek toplum kuralları ile ortaya çıkmasını gerektirmişti. İslâm bu ihtiyaca cevap vermek zorunda kalmıştır. Ve peygamber, tek başına gerçekleşemeyecek bir oluşa hareket kuvveti vermiştir. Şeriat, tam olarak bir toplum felsefesine, cahiliye devrinin kişisel ve toplumsal hayatını değiştirmek amacına yönelmiştir. İslâm bu bakımdan devrimci bir karakter taşımıştır.[45]

Hz. Muhammed'in temellerini attığı siyasal, sosyal düzen karşısında Mekke aristokratları ve ticaret oligarşisi başlangıçta zayıftı. Ebu Süfyan, Abbas gibi isimler İslâm'da iktidarı ele geçirecek durumda değildiler. İslâmiyet'in devrimci çıkışının etkileri ile eşitlikçi alışkanlıklar ve göçebe ferdiyetçiliği varlığını Peygamber'in vefatından sonra da sürdürüyordu. Hele Hz. Ali'nin Ebu Süfyan ve oğullarının ittifak önerilerini reddetmesi önemliydi. Ali, Mekkeli zenginlere oldukça mesafeli, yoksullara yakın bir konumdaydı. İslâm'ın kuruluş döneminin eşitlikçi günlerinin devamından yanaydı. İslâm yoksulları ve göçebe Bedeviler Hz. Ali taraftarıydılar.

Hz. Muhammed sonrası yaşanan mücadele ve çelişkilere rağmen İslâm'ın ilk önder kadrosundan olan bu mümtaz insanlar zenginliklere, lükse, paraya sırtlarını döndüler. Saltanatlaşmaya karşı güçlerinin elverdiği ölçüde karşı çıktılar. Sağlam bir ahlâk anlayışı biricik mirasları oldu. Ortadoğu'da daha sonra yaşanan saltanatlaşma, zenginlerin devlete el koyması, yozlaşma ile Müslümanlığın devrime çıkışını gerçekleştiren kadrolar arasındaki derin anlayış uçurumu etkilerini günümüzde de duyuran meşruiyet krizinin tahlilinde önemli ipuçları sağlar.

Hz. Ebubekir de diğer İslâm önderleri gibi sade, gösterişsiz bir tavırla Peygamber'i takip etti. Kızı Ayşe babasının yaşamına ilişkin şu bilgileri verir:

> O, kendisi için hurma dallarından bir oda yapmış, bu odaya başka bir şey eklememişti. Kendisine Halife olarak biat edildikten sonra da altı ay bu odada oturdu... Her gün sabahleyin pazara gelir alışveriş yapardı. Onun bir koyun sürüsü

---

[45] Hüseyin Hatemi, *İslâm Hukukunda Devlet Yapısı (İçinde)*, İst. 1970, Hareket Yay., sf. 41-42.

vardı. Bu koyunlar akşamleyin otlaktan dönerlerdi. O bazen bizzat kendisi bu koyunları güderdi. Kendisi gütmediği vakitlerde başkaları güderdi. O mahalle halkının koyunlarını da sağardı. O halife olduktan sonrada mahallenin koyunlarını sağmıştır... Ölürken varislerine: 'Müslümanların malından aldığım paraları elimizdeki maldan ödeyiniz, ben Müslüman hazinesinden aldığım paralardan bir şeyin üzerimde kalmasını istemiyorum, topraklarım vardır, o toprakları satarak almış olduğum paraları hazineye iade ediniz' dedi. Bu vasiyetini yerine getirmeye Ömer'i memur etti.[46]

Dünya nimetlerini reddeden Sufilerden el-Haraz, Hz. Ebubekir için, "tek bir giyisi vardı, onu da iki iğne ile tuttururdu, bu yüzden iki iğneli adam diye tanınırdı" diyor.

Hz. Ebubekir'in tavrını Hz. Ömer'de de izlemek mümkündür. Büyük fetihlerin ortaya çıkardığı örgütlenme ve devletleşme ihtiyaçlarına rağmen eski günleri unutmayan Hz. Ömer'de zenginleşen İslâm savaşçılarının davranışlarını kontrol altına almaya çalışıyor, gösterişli hayat yaşanmasına karşı çıkıyordu. Hz. Ömer zamanında, "Araplar, İran'ı hemen tamamen; Ermenistan'ı, Mukaddes Ara'yı (Kudüs), Suriye'yi, Mısır'ı Irak ve Cezire'yi fethetti. Nice asırlardan beri bu memleketlerde biriken büyük servet ve zenginlikler, Arapların eline geçti. Önceleri on beş-yirmi bin dirhemlik bir servete sahip olan bir Arap, ünlü zenginlerden sayılırken, İran ve Suriye fethinden sonra bu kadar bir servete sahip olmayan savaşçı adeta kalmamıştı. Son derece basit bir gelirle hayat sürdüren Araplar, en sefih, en fazla süs ve gösteriş düşkünü olan iki milletle temas ederek, eski hale yeni yaşam tarzını tercih etmişlerdi. Dikkate değerdir ki, İran'la muharebeye başlayıncaya kadar un elemesini, kepeksiz ekmek yemesini bilmeyen Araplar, artık İran ve Roma mutfaklarına rağbet ediyordu. Bütün bu değişmeler ve bütün bu gelişmeler, hiçbir şekilde basamak basamak ilerlemeye bağlı olmaksızın, hiçbir geçiş devresi geçirmeksizin meydana gelmişti.

Kudüs'ün anahtarını teslim almak için Ali'yi kendi yerine vekil bırakarak Şam'a giden ve yamalı gömleğini taşıyan, kölesiyle nöbetleşe devesine binen Ömer, kendisini karşılamaya çıkan Ebu Ubeyde, Yezid bin Ebi Süfyan ve Halit'i ejderha gibi atlara binmiş, atlaslar giymiş görünce hayretten hiddete, hiddetten öfkeye düşerek onları taşa tutmuştu."[47]

---

[46] Et-Taberi Ebu Cafer Muhammed bin Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Ankara 1955, III, Maarif Basımevi sf. 417–418.

[47] Ahmed Hilmi age., sf. 312.

Ömer, büyük bir imparatorluk haline gelen İslâm'ın eski eşitlik ve sadelik günlerinin sürdürmesinin imkânsız hale geldiğini görüyor ancak bu gidişe müdahale edecek araçlardan yoksun bulunuyordu. Yüksek mevkilerde bulunanlar, artık büyük bir zenginliğin üzerinde oturuyorlar ve servet kaynaklarını her geçen gün genişletiyorlardı.

Bu zenginliğe ve şiddetlendirdiği eşitsizliğe Hz. Ömer'le birlikte birçok insan tepki gösteriyordu. Özellikle bu zenginlikten pay alamayan çölün yoksullarının tepkisi büyüktü. Ancak henüz saltanatlaşma, halife imparatorlar döneminin acımasız koşulları ortada yoktu. Halife'nin Beytülmal'dan aldığı ücret, yiyeceğini bile karşılayamıyor ve ailesi geçim sıkıntısı çekiyordu. Büyük bir imparatorluğu adım adım kuran Hz. Ömer, eski sade günlerindeki yaşam biçimine bağlıydı. Çevresi zenginler ve onların görkemli yaşantısıyla kuşatılırken o ümitsizce direniyordu. el-Haraz: "O, ayağının altında inanılmaz hazineler yatarken, üzerinde düzinelerle yaması olan elbiseler giyiyordu" diyor. Hz. Ebubekir gibi Hz. Ömer de, İslâm toplumunun denetimi altındaydı. Büyük ordulara komuta ederken bile şuralara danışarak işlerini yürütüyordu.

Hz. Ömer kendi sonunu da hazırlayan ve temelinde biriken muazzam servetlerin yarattığı sosyal, siyasal, kültürel çelişkilerin bulunduğu bir çıkmazla karşı karşıyaydı. İslâm devletinin muazzam büyümesi yeni düzenlemeleri ve kurumlaşmaları zorunlu kılıyordu. Yönetenlerle yönetilenler arasındaki mesafenin henüz açılmadığı bu dönemde, İslâm toplumu kararlara müdahale gücünü halen koruyordu. Ancak bu gücü yavaş yavaş ortadan kaldıracak devlet kurumlaşmalarına yönelik uygulamaları bizzat bu durumun karşısında olan Ömer hazırlıyordu. İslâm'ın çıkışındaki sadelik ve yoksunluk günleri artık geride kalmıştı. Fetihlerle akan zenginlik, Mekke aristokrasisini ve ticaret oligarşisini oluşturan aileleri ön plana çıkarıyordu. Zaten daha önce büyük servetlere sahip bulunan bu aileler İslâmiyet'i benimsedikten sonra zenginliklerine zenginlik kattılar. Ayrıca İslâm devletinin etkin görevlerini ele geçirmeye başlamışlardı.

Zenginleşme, lüks, ihtişam eski ilişkileri çözüyor, yeni bir ahlâk ve toplumsal anlayışı beraberinde getiriyordu. Zenginlerin sefahat ve lükslerine geleneksel tepkiler gösteren Halife, elde edilen servetlerin ölçüsüz büyüklüğü karşısında güçsüz kalıyordu. İslâm dünyası artık yeni kurallar, kurumlar ve anlayışlara açılıyordu. İslâmiyet artık imparatorluk dinamiklerinin kuşatmasındaydı. Hz. Ömer'in öldürülmesiyle birlikte, İslâm'ın öncüsü olan mümtaz insanlar kuşağından mala, mülke tenezzül etmeyen, hayat tarzını inancının gereklerine göre düzenleyen bir isim daha egemenlerin yolundan çekilmiş oldu.

Hz. Ömer'in özellikle İran'ı fethi ganimet açlığı içindeki kesimlerin muazzam servetler edinmesini sağladı. Sasani imparatoru Kisra'nın başşehri Medain, Sâd-i Vakkâs öncülüğünde fethedildiğinde sayıları 60 bini bulan Arap savaşçıların her birine on iki bin dirhem düştü. Medine'ye oluk oluk altın, mücevher aktı. Ayrıca, "Husrev Baharı" olarak isimlendirilen çok değerli halı da ganimetler arasındaydı. Altmışa altmış çapındaydı. Halife halının parçalara ayrılmasını emretti. Tümünü parçalayıp Medine Müslümanları'na dağıttılar. Onun bir parçası daha sonra yirmi bin dirheme satıldı.[48] Son Sasani hükümdarı Yezdgrid'in Tisfun'dan maiyetinde bulunan üç bin hizmetçi, cariye ve aşçılarla birlikte ayrılması Sasani ihtişamı ve fethedilen zenginliğin büyüklüğü hakkında fikir verebilir. İslâm'ın mümtaz öncülerindeki dinin yayılması amacı, dönemin sosyal, ekonomik sorunlarının yarattığı tablo ile örtüşüyordu. İran ve Bizans'ın askeri güçleri karşısında vur-kaç tarzında dövüşerek ağır silahlı orduları yenilgiye uğratan Müslümanların dinamizmi üstün geliyordu.

> Arapların bu saldırılara girişmeleri noktasındaki temel harekete geçirici unsur, birinci derecede hiç şüphesiz kavmin fakirlik ve açlığıydı... Yemen'den Hicaz'a göç etmiş olan insan nüfusu, yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Uzun bir zamandır su ve ot arayışı Arap kabilelerini her taraftan Filistin, Şam, Irak ve Sevad sınırlarına doğru sürüklüyordu. İslâm'ın yayılması ve Allah'ın dini yolunda mücadele etmek, harekete geçiren bir başka unsurdu... Bunların dışında ganimet elde etme düşüncesi de Arapları cesaretlendiriyor ve kendi topraklarında sıkıntı ve açlığın pençesinde ezilen kimseler, ganimet elde etmek için ölümden bile çekinmiyorlardı. Bir yandan Müslümanların sayısı günden güne artıyor ve cihad için istekli olanlar çoğalıyordu. Bir diğer yandan da sınırların çevresinde -Irak ve Şam sınırları- bulunan ve orada işleri yol kesme ve yağmalama olan Araplar, Müslümanları sınır savaşlarına sürüklüyordu. Halife de hem karınlarının doyması hem de onlar için bir iş bulmuş olmak için Müslümanları bu savaşlara teşvik ediyordu.[49]

İran'ın yenilgiye uğratıldığı savaşlar dizisinin en önemli halkası olan Kadisi'ye savaşında ele geçirilen hazinelerin değeri ise Alman tarihçi Ruhland'a göre 900 milyon dirhemdir ve böylece her mücahidin payına düşen rakam o devrin en zengin Mekkeli tüccarının yıllık gelirine eşittir.

---

[48] Prof. Dr. Abdülhüseyin Zerrinkûb, *İslâm Şafağı, İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Devleti Sonuna Kadar Yayılışı*, Çev: Hasan Almaz, İst. 2002, Anka Yay., sf. 124.

[49] Zerrinkûb age., sf. 128-129.

Hz. Ömer'den sonra Halife olan Osman, Mekke aristokratlarından Ebu Süfyan'ın yakın akrabasıydı. Büyük servet sahibi olan Osman'ın konumu sosyal ve iktisadi açıdan İslâm devletinin ulaştığı boyutlara denkti. Onun Halife oluşu Mekke aristokrasisi ve ticaret oligarşisini sevindirdi. Osman'ın şahsında kendi iktidarlarını gördüler. Osman zenginlerin sevgilisiydi. Ahmet Cevdet Paşa bu konuda şunları yazar:

> Affanoğlu Osman da zenginlerdendi ve Halife'nin ticaretle zengin olup dünya ve ahiret saadetini birleştirmesinde sakınca görmezdi. Çünkü ticaret helaldir ve zenginlik bir kusur değildir. Şükreden zenginler sabreden fakirlere mukabildir. Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın halleri buna delildir. Hicretin yirmi sekizinci yılında Hz. Osman kendisi için Hz. Peygamber'in mescidi yanında bir saray yaptırdı ki, bu saray Zevra diye meşhurdur.[50]

Osman ile birlikte zenginlerin devlete el koyma ve saltanatlaşma süreci hız kazandı. Hz. Ayşe, "Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in zamanları Hz. Peygamber'in zamanı gibi geçti. Hz. Osman zamanında hükümdarlık ve saltanat kokuları duyulmaya başladı" der. Elde edilen muazzam servetler, birikim yeni bir mali, siyasi ve örgütsel düzeyi oluşturmaya başladı. Osman artık karşı devrimin gözdesiydi. Osman döneminin sonu tarihçiler tarafından şöyle anlatılır:

> Hz. Rasul-i Ekrem'**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**in vefatlarından yirmi beş yıl geçmişti. Bu müddet zarfında ülkeler alınmıştı, şehirler zaptedilmişti. İslâm, çeşitli düşüncelerle, çeşitli dinlerin kalıntılarıyla bulanmıştı. Zenginlik, almış yürümüştü. Rey ve içtihatla temel inançlara kadar tesirini göstermişti. Hz. Osman'ın Ümeyyeoğullarına (Emevi devletini kuran Muaviye'nin mensubu olduğu kabile) Beytülmal'dan ihsanı, o zamanın parasıyla 126.775.000 dirhemi tutmaktaydı. Beytülmal istenildiği gibi sarf edilir olmuştu. Toplum şartlarının değişmesi, ahlâkı da değiştirmişti. Köleler çoğalmışlardı. Saraylar kurulmuştu, tahtlar düzülmüştü, perdeciler, kapıcılar, hizmet eden hadım ağaları türemişti. Aba, kaba olmuş, yemek ihtiyaç halinden zevk merhalesine ulaşmıştı.[51]

İslâm devletinin muazzam büyümesi Medine'nin iktidara yakın duran yoksul kabile savaşçılarını da zenginleştirmiş, zevke ve sefahata dalmışlardı. İslâm'ın çıkışındaki devrimci öz, ahlâk ölçüleri kaybolurken yeni bir toplumsal sistem boy gösteriyordu. Hicretin ilk yüzyılında saf bir askeri teşkilata dayanan İslâm devleti eski Isparta gibiydi. Ancak Isparta'nın aristokrasisi İslâm'da yok-

---

[50] Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa* , İst. 1981, Arslan Yay., 1. Cilt, sf. 278.

tu. Eşit savaşçılardan oluşan İslâmiyet, Osman'ın devrinde mutlak monarşiye yönelmeye başladı.

Peygamber, Arap toplulukları ortak bir din, inanç, hedef ve ahlâk etrafında birleştirip merkezi bir devletin temellerini attı. Bir devlet başkanı olarak, diğer kabile ve toplulukları İslâm devleti etrafında toplanmaya ve verilen emirlere uymaya çağırdı. Tüm Arap yarımadasında tek bir devlet ve ordu fikrini hayata geçiren de Hz. Muhammed'dir. Göçebe dinamizmini harekete geçirerek büyük bir devrime öncülük eden Peygamber, İslâm devletinin hazinesine nasıl gelir sağlanacağına ilişkin kuralları da düzenledi. Ancak tüm bunlar Peygamberin, daha sonraki lüks ve zenginliğe göre bir sistem oluşturduğu anlamına gelmez. Muazzam fetihler, Sasani ve Bizans'ın çözülüşünün yarattığı avantajlarla beslenen ganimet akışı eşitsizlikleri keskinleştirirken, Halifelerin tüm sade yaşantılarına karşın yeni toplumsal yapıya uygun bir devleti geliştirmeleri trajiktir.

Osman'ın tutumu basit bir kabilecilikten öteydi. Aslında onun kabilesi Mekkeli zenginlerdi. Ancak o olmasa bile Mekke egemenleri yine de iktidarı aşama aşama ele geçireceklerdi. Gelişme zengin-yoksul, yöneten-yönetilen çelişkilerini keşkinleştiriyordu. Ahmet Cevdet Paşa bu konuda çarpıcı üslubuyla şunları yazar:

> Hakikat gözüyle bakılırsa, insanın hayaline gelir ki, Arabistan'da yumuşak bir cenup (güney) rüzgârı eserken, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında serin bir şimal rüzgârı esmeye ve Arapların dimağına şehirleşme ve refah kokuları gelmeye başladı. Bu iki rüzgârın çarpışmasından meydana gelen kasırga Arabistan'ı birbirine kattı.[52]

Osman döneminde zenginlik, sınıflaşmanın zehirlediği toplumsal ortam yolsuzluğu ve adam kayırmayı rezil boyutlara taşıyordu. Osman döneminde

> Mesela Afrika fetihlerinden gelen ganimetlerin beşte bir payı o kadar büyüktü ki, bunları belli başlı bir vahid etrafında birleştirip, hak sahiplerine dağıtmak imkânsız denilecek kadar zorlaşmıştı. Bunun üzerine mallar, top yekun Hz. Osman'ın amcaoğlu Mervan İbni-Hakeme satılmış, o da pek ucuza aldığı bu malların borcunu bile ödemeyerek harp ganimetlerini kendine bir nevi ihsan sayarcasına hissiz kalmıştı. Bu kadarla da kalınmamış ve kâinatın efendisi (Peygamber) tarafın-

---

51 Nehc'ül Belaga, *Hz. Ali*, İst. 1990 Der Yay., sf. 287.

52 A. Cevdet Paşa, age., 1. Cilt, sf. 539.

dan vakfedilen Fedek arazisi halifece devlete ait kabul edilmiş ve yine Mervan'a kiralanmıştı.[53]

Osman tam anlamıyla karşı devrim cephesiyle bütünlüklü hareket etti. Halife olduktan kısa bir süre sonra Peygamber'le alay eden Abdullah bin Sa'd bin Abi Sarh'ı himayesine alıp Mısır'a vali yaptı. Abdullah bin Sa'd Hıristiyanlık'tan İslâm'a geçenlerdendi. Hz. Muhammed'in vahiy kâtipleri arasındaydı. Peygamber Medine'de bulunduğu sırada onun yanında olan bu şahıs daha sonra Mekke'ye giderek eski inancına yani Hıristiyanlığa döndü ve Hz. Muhammed'in Peygamberliğini sorgulamaya başladı. *Kuran*'daki çeşitli metinleri, istediği gibi ve doğru bildiği yorumlarla değiştirdiğini, ancak Peygamber'in bu metinlerin değiştirilmiş olduğunu anlamadığını belirtti. Osman'ın sütkardeşi olan Abdullah bin Sa'd Mekke'nin fethinden sonra ele geçirilip, öldürülecekler listesindeydi ve bu liste bizzat Peygamber tarafından hazırlanmıştı. Osman sütkardeşini fetih sona erip, coşkusu hafifleyinceye kadar sakladı. Daha sonra onun affedilmesini sağladı. Halife olduktan sonra en zengin eyaletlerden biri olan Mısır'a vali yaptı. İslâmiyet'in kurucusuna saldıran, *Kuran*'ı istediği gibi değiştirdiğini iddia eden Hıristiyan kökenli bir kâtibin, İslâm devletinde çok önemli görevlere getirilmesi oldukça düşündürücüdür.

Emevi Osman, Halife olduğunda İslâm'in eski düşmanlarını en yüksek mevkilere taşıdı. Peygamber'i aşağılayan şiirler yazan Hakem bin Ebi'l Âs Mervanilerin kurucusu Mervan'ın babasıydı. Osman'ın icraatlarından biri de onu sürgün edildiği yerden getirmek ve oğlu Mervan'ı başkâtip yaparak Peygamber'in mirası Fedek bahçesini ona bağışlamak oldu. Mervan'ın Beytülmal'ı soymasına Osman göz yumdu. Mervan. Hakem, Hz. Ömer'in kızı Hafsa'da bulunan Kuran metinlerini Medine valisiyken yaktıran kişidir. Osman'ın emirnamelerini Mervan yazıyordu.

Osman dönemini anlatan Mes'udi *Muruc'z-Zeheb*'de şunları yazar:

> Sahabe, Hz. Osman'ın zamanında çiftlikler, mal ve mülk sahibi oldular. Hz. Osman'ın şehâdeti sırasında, hazinedarının yanında yüz elli bin dinarı ve bir milyon dirhemi vardı. Vâdiyü'l-Kurâ ve Huneyn'de vesairede bulunan köyleri ise yüz bin dinar değerinde idi. Pek çok deve ve at da bırakmıştır. Ashabın büyüklerinden Zübeyr'in vefâtının ardında terk ettiği servetin sekizde biri elli bin dinara ulaşmıştı. Bundan başka Zübeyr, bin kısrak ile bin cariye geride bırakmıştı. Serât tarafından gelen geliri ise ötekinden daha fazla idi. Yüce sahabelerden

[53] Necip Fazıl Kısakürek, *Hz. Ali*, 5. Baskı, İst. 1987, Büyük Doğu Yay., sf. 277.

> Abdurrahman bin Avf'ın ahırlarında bin at mevcuttu. Bundan başka bin devesi ve on bin koyunu da vardı. Bu zatın vefatından sonra terk ettiği malların dörtte biri seksen dört bin dinara ulaşmıştı. Sahabe ve Ensâr'ın büyüklerinden Zeyd bin Sabit o kadar çok altın ve gümüş bırakmıştı ki, onları keserle kırmak gerekmişti. Bundan başka bu zatın bıraktığı çiftlikler ve malların değeri yüz bin dinar civarında idi. Zübeyr, biri Basra'da, diğeri Mısır'da, üçüncüsü Kufe'de, dördüncüsü İskenderiye'de olmak üzere kendisi için dört konak inşa ettirmişti. Talha da kendisi için Kufe'de bir konak yaptırmıştı... Yine bunun gibi Ya'la bin Ümeyye, elli bin dinar ile üç yüz bin dirhem değerinde bulunan akar, mallar vesaire bırakmıştı.

Bu muazzam servetlerin sınıflaşmanın ve toplumsal anlayış değişikliğinin göstergeleri olduğu açıktır. "İran ve Roma sosyal yaşantısından pek çok şeyler, bu türden olarak sefahat, gösteriş, debdebe, servet aşkı, İslâm'a eklenmişti."

Bu tablonun İslâm'ın kabile bağnazlığını, aristokrasiyi, eşitsizliği reddeden çıkışıyla çelişki içinde olduğu açıktır. İslâm, Mekke aristokrasisi ve ticaret oligarşisine karşı geniş katılımlı, toplumsal ve siyasal bir devrim hareketiydi. Ancak mücadele ettiği güçlerin karşı devrimiyle kuşatılmakta gecikmedi.

Bu dönemde Hz. Ali'nin başını çektiği muhalefet ezilenlere tercüman oldu. Ali'nin yanında radikal devrimci, yoksul yanlısı Ebu Zer-i Gıfari gibi isimlerin yanı sıra Peygamber'in amcası Abbas gibi zenginler de bulunuyordu. Hz. Muhammed Ebu Zerr-i Gıfari ile ilgili olarak "gökyüzü, Ebu Zer'den daha doğru söyleyen birisi üzerine gölgesini salmamıştır" diyordu.

Ebu Zer etkili bir İslâm önderi, güçlü bir muhalif, tüm zamanların en büyük eşitlikçi devrimcilerindendir. O yoksulların hakkını savunuyor, zenginliği eleştiriyor, sözünü esirgemiyordu. Aslında Hz. Ali'yi tüm Sahabe'den üstün tutan ve onunla birlikte hareket eden grupta Ebu Zer'in yanı sıra, Ebu Eyyub el-Ensari, Ammar bin Yasir, Osman bin Hanif, Ubey bin Ka'b ile Haşimoğullarının tümü bulunuyordu.

> Ebu Zer hazretleri meydanlarda dolaşıyor, Medine'de yükselen binaları, sofraları dolduran yemekleri, vücutları kuşatan süslü elbiseleri gördükçe hayıflanıyor ve bu dünya hevesi karşısında *Kuran*'dan ayetler okuyarak, zaruri ihtiyaçları dışında mal ve para hırsına düşenleri ayıplıyordu... Ebu Zer, her yerde ve her köşede, mübarek dudaklarına aynı nakaratı dolamış, çırpındı durdu: "Fakirleri gözetiniz! Fukarayı unutmayınız."[54]

[54] Kısakürek age., sf. 282-283.

Ebu Zer'in bu radikal devrimci tutumu İslâm dünyasında pek hoş karşılanmaz, kendisinin büyük bir sahabe olduğu, Peygamber'in sevdiği insanlar arasında yer aldığı vurgulanır ama fikirlerinin yanlış olduğu söylenir. Onun, günlük ihtiyaçtan fazlasının zekât olarak verilmesini savunması eleştiri konusu olur.

Sahihi Buhari'de onunla ilgili olarak şunları yazar:

> Ebu Zerr-i Gıfari'nin mezhebine göre, aile nafakasından fazla mal iddiharı (biriktirilmesi) haram idi. Bu yolda fetva verirdi... Ebu Zer hazretlerinin bu mezhebi hatalı idi. İştirakiyyun (ortaklaşacılık) mezhebi demek idi.[55]

Ebu Zer, Osman'a "niçin zenginlerden alıp fakirlere dağıtmıyorsun" diye soracak kadar yürekli bir insandı. Çünkü Osman, seçkin bir sahabe olan Ammar bin Yasir'i, camide bağırsakları parçalanıncaya kadar dövecek bir zulüm anlayışına sahipti. Yüzyıllar sonrasında o ortamı değerlendiren İran'lı devrimci Ali Şeriati'nin yazdıkları son derece çarpıcıdır:

> İslâm Peygamberi geldi, Kureyş eşrafçılığıyla, İran, Roma ve Yemen istibdadıyla, şair ve filozof geçinenlerle, rahiplerle, ahbarla (Yahudi din adamları), mübededlerle, (Zerdüşt din adamı), keşişlerle vb. savaştı. Onlar yenildiler sonra da onun halifesi oldular. Yani kayserler ve kisralar, Peygamber sarığını başlarına takıp halife oldular, keşişler, ahbarlar rahipler ve mubedler, birer imam ve fakih oldular, ellerini halifenin elinin üstüne koyup zere (paraya) ve zora dayalı gücü teville uğraştılar.
>
> Daha baştan, "Ebu Zer'in karışıklık çıkarmaya niyeti var, ayetleri kötü yorumluyor, Hicr dinden çıktı, Hüseyin bin Ali, ilahi hilafete başkaldırdı" diye fetva veren işte bu İslâm âlimleriydi. Halifenin şeyhi, Sebzivar mescidinde dünya sözü söyleyip sahabeye hakaret ediyor, "Sultan Said onu öldürmelidir. Suhreverdi kâfirdir, mumunu dikin; Şehid-i Evvel, Şehid-i Sani, Şehid-i Salis, Ulu'l-Emr'in hükümetini kabul etmiyor, râfizidirler, asidirler, müşriktirler, Allah'ın ve resulünün hepsini öldürün..."
>
> Ta ki...
>
> Şia'nın, Peygamberin halifelerinin eliyle ve *İslâm âlimleri ile fakihleri*'nin fetvasıyla tüm mescitlerde İslâm adına tebliğ edilen şeyin İslâm ve onların da İslâm'ın zer ve zor sahipleriyle, işbirliği yapıp bu kez İslâm adına halk düşmanlığı yapan ve İslâm uleması ve fakihi kisvesine bürünen Yahudi Ka'bu'l Ahbarlar, büyücüler, mubedler ve keşişler olduğunu anladı. Bunlar, aynı Karunlar, aynı kervan sahipleri, aynı tüccarlar ve bugün İslâm adına "Allah'ın emin kişileri", "halka iyilik

---

[55] Buhari, *Sahih-i Buhari*, 5. Cilt, 8. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, sf. 27.

yapanlar", "halkın rızkına aracılık edenler" haline gelmiş olan aynı Kureyş eşrafıydı. Şia bu yüzden direniş başlattı. İslâmi hilafet ve ilahi hükümet adı altındaki cahili teslis düzenine karşı kıyam etti.
Hâkim hilafet İslâm'ını tüm fıkhi, siyasi ve ruhani boyutlarıyla reddedip *İmamet İslâmi*'ni -tarihteki mahkum İslâm'ı seçti."[56]

Ali Şeriati, "bin yıllık işkence"den sonra durumun aynı olduğundan sermaye, saltanatlaşmış din ve onu itirazsız kabul eden "ulema"dan söz eder. Şeriati "bu tarihin hareketine özgü bir şekildir... bu üç güç, Peygamber'le, imamla ya da hak önderle savaşıp galip gelirse her zamanki seyrini aynı şekilde devam ettiriyor. Ancak âciz kalıp yenilgiye uğrayarak ona teslim olduğunda bu kez o devrimin adıyla -bu hareketin ve dinin önderinin vârisi olarak- o devrimin ve o dinin en temel değerlerini yok ediyor, ruhunu öldürüyor ve onun hakiki varislerini katliama tabi tutuyor. Sonra da aynı ilişkileri, aynı rejimi, her zamanki câbili rolüne uygun olarak tarihi seyir içerisinde bir kez daha devam ettiriyor, " der.

Egemen sınıfın maddi, siyasi, dini gücü elinde bulundurmasına dayalı teslis (üçlü) saltanatı, İslâm devriminin çıkışındaki eşitlikçi temelleri yiyip bitirdi.

"Zer" ve "Zor"u elinde bulunduranlar dine de istedikleri biçimi veriyorlardı. Bu anlamda İslâmiyet de hızla gasp hilafetinin denetimine girdi. Peygamberin lâ (hayır) ve kesin bir red ile başlattığı devrimci çıkış teslis egemenliği tarafından bastırıldı.

Osman'dan sonra Halife olan Hz. Ali hiçbir zaman tam iktidar olamadı. Kendisi halifeydi ancak, Emevi hanedanı devletin çelik çekirdeği konumundaydı... İslâmın en güçlü ve zengin merkezlerinden Şam onların elindeydi. Muaviye, Ali'nin halifeliğini tanımadı. O zengin, güçlü ve etkiliydi. Ticaret oligarşisi ve aristokrasi Muaviye'yi destekliyordu. Hz. Ali ise Medine'li orta sınıflara dayanıyor ve en yoksul kesimlerle dostça ilişkilerine rağmen onları seferber edecek bir devrimci iradeyi ortaya koyamıyordu. Muhalif güçler ve yoksullar bir an önce harekete geçmezlerse sonsuza kadar iktidarın uzağına itileceklerinin farkındaydılar. Ancak karşı devrim çizgisi egemenliğin kaynaklarına daha yakındı.

Hz. Ali de yoksul yanlısı, kişisel açıdan büyük erdemlere sahip ve Peygamber çizgisine bağlı olmasına rağmen kuşatmayı kıramıyordu. Yönetime gelir gelmez ilk iş olarak, Beytülmal'da bulunan ve savaşlarda ele geçirilen malları halka dağıttı. Ali "Siz Allah kullarısınız; mal da Allah malı... Allah onu aranız-

---

[56] Ali Şeriati, *Ali*, Çev: Alptekin Dursunoğlu, İst. 2002, Söylem Yay., sf. 245-246.

da eşitlikle bölmemi emretmiştir. Hiçbirinizin öbürüne üstünlüğü yoktur" diyordu.[57]

Bu konuşmadan sonra hazinede bulunan 300 bin dinar, üçer üçer, yüz bin kişiye eşit olarak dağıtıldı. Ayrıca Emevi ailesinin mallarına el koyup hazineye devretti. Ali eşitsizliklere, haksızlıklara karşıydı, dünya zenginliklerini kişisel olarak da reddediyordu. Ancak, bir devlet yöneticisi konumuyla egemenlik sisteminin zorunlu kıldığı işlevleri de yerine getiriyordu. İslâm toplumunda sınıfsal çelişkiler alabildiğine şiddetliydi ve Halife dengeyi tutturmak zorundaydı. Üstelik eşitlikçi tavırları, Talha, Zübeyr, Abdullah bin Ömer, Said bin As gibi İslâm aristokrasisinin itibarlı üyelerinin de tepkisini çekiyor ve kendisine muhalefet ediyorlardı. Mekke ticaret oligarşisi ve aristokrasisinin yanında böyle bir kesimin varlığı da Ali'nin işini zorlaştırıyordu. Halifenin halka eşit para dağıtımına karşı çıkan bu gruptan kişiler ayrıcalıklarını vurgulayarak Hz. Ali'nin karşısına dikildiler:

—Bizim Resulullah'a yakınlığımız var. İslâm'ı ilk kabul edenlerdeniz, savaşlarda bulunduk. Ne Ömer böyle verirdi, ne Osman. İkisi de bizi üstün tutardı, sen ise bizi herkesle bir tutuyorsun.
—Benden önce mi Müslüman oldunuz?
—Benim kadar mı savaştınız?
—Hayır, senilk Müslümansın;ancak Resulullah'ın boyundanız;ona yakınlığımız var.
—Ona benden daha mı yakındınız?
—Haşa, O'nun senden daha yakını yok.Fakat ona uyduk;müşriklerle savaştık.
—Hâşâ, senin gibi savaşan yoktur.
—Andolsun Allah'a, benimle işçimin arasında bile bir fark gözetmem ben.[58]

Bu İslâm aristokratları bir süre sonra Ali'ye karşı yürütülen hareketin başına geçtiler. Tüm bu kuşatmayı, devlet başkanı olmanın getirdiği dengeleri gözetme zorunluluğuna karşın Ali kişisel olarak devrimci ahlâkından taviz vermez. Bunu Nehc'ül Belaya'da kendisi şöyle anlatır:

> Andolsun Allah'a ki şu yünden dokunmuş abamı kendim yamadım; yamattığım kişiden utandım artık; çünkü "bu kadar yamadan sonra hâlâ mı giyeceksin, atmayacak mısın artık bunu" dedi. Ben de "uzaklaş benden" dedim ona.

---

[57] Abdülbaki Gölpınarlı, *Sosyal Açıdan İslâm Tarihi*, İst. 1975, İnkilâp ve Aka Yay., sf. 356-357.

[58] Gölpınarlı (1975) age., sf. 358.

Ali Peygamber çizgisinin inatçı bir savunucusuydu ve Hz. Muhammed'in maddi dünya karşısındaki tutumuna ilişkin net görüşlere sahipti. Peygamberin mülkiyete ilişkin yaklaşımı kendinden sonra gelenlerce karartılırken Ali onun çizgisinin gerçek özelliklerini şöyle vurguluyordu:

> O, dünyada ağız dolusu bir lokma yemedi, dünyaya gözünün ucuyla bile bakmadı. Dünya ehlinin en zayıfıydı bedence; karnı en açıydı yemek bakımından... kul gibi otururdu; ayakkabısını kendi yamardı; eğersiz merkebe binerdi; biri daha varsa ardına bindirirdi... Dünyayı o kadar gözden çıkarmıştı ki, ne gönül bağlayacağı güzel bir elbisesi vardı, ne üstünde oturacağı beğenilecek bir yaygısı... ahirete ayıplardan, suçlardan esen olarak vardı; bir taşı taş üstüne koymadan yolunu tuttu. O'nun iznini izlemekteyiz, yoluna gitmekteyiz.[59]

Ali'nin Peygamberin niteliklerine ilişkin bu vurgularının üzeri ısrarla örtülmüştür.

Hz. Ali, adalet, eşitlik görüşünü koruyor, yoksulların yanında yer alıyor ve devrimci ahlâkın tüm ölçütlerini kişiliğinde taşıyordu. Ancak egemenlik sisteminin yöneticisi olmanın onu yaraladığı da açıktır. Ali'nin tutumu Ortadoğu'nun devlet geleneğindeki gasp hilafetinin, utanmaz soygun düzeninin, günümüze akan çizgide biriken adaletsizliklerin reddidir. Yönetimi döneminde Basra Valisi Osman bin Huneyf'e yazdığı mektup kişisel dünyasında devrimci ahlâka bağlı ancak egemenlik sistemi tarafından neredeyse tutsak edilmiş bir yöneticinin çığlığıdır. Mektupta valinin bir zengin düğününe gitmesini sert bir dille eleştirir ve şunları yazar:

> Sonra Huneyfoğlu, Basralılardan bir bölük, duyduk ki seni düğüne çağırmış; sen de hemen gitmişsin. Renk renk yemekler, büyük büyük kâseler hoşuna gitmiş. Oysa ben sanmazdım ki yoksulları çağrılmayan, zenginleri davet edilen bir topluluğun davetine icabet edesin. Dişlediğin yemeğe bir bak, haram helal olduğundan şüphen olursa at o yemeği ağzından; helal olduğunu iyice bilirsen birazcık ye... Bil ki her uyan kişinin uyduğu, yolundan gittiği, bilgisinden ışıklandığı bir imamı vardır. Gene bilki sizin imamınız, dünyasından köhne bir elbiseyle iki parça ekmeği kendisine yeter bulmaktır. Bilirim, sizin buna gücünüz yetmez; yetmez ama çekinip gayret ederek, temiz olmaya, doğru yola gitmeye gayret göstererek yardım edin bu yolda bana; gücünüz yettiği kadar yolumda olun. Andolsun Allah'a ki ben dünyadan ne bir gümüş, ne bir altın toplayıp biriktirdim, ne şu çok ganimetlerden bir mal yığdım, ne de üstümdeki yıpranmış elbiseden başka bir elbise aldım. Dilersem ben de yağlar ballar bulurum; buğday ekmeğinin halisini

[59] Nehc'ül Belaga, sf. 49–50.

yerim; ipek elbise giyinirim; fakat nefsimin dileğinin bana üst olması beni lezzetli yemekler yemeye çekmesi mümkün mü hiç? Ben nasıl doya doya yemek yiyebilirim ki Hicaz'da yahut Yemen'de yoksullar vardı; günler geçmiştir ki tokluk nedir, görmemişlerdir. Gecemi karnı tok olarak nasıl gündüz edebilirim ki çevremde ak karınlar, yanmış, susuzluktan bunalmış ciğerler vardır.
Razı olur muyum ki bana Emir'ül Müminin desinler de sonunda ben, zamanın sıkıntılarında onlara ortak olmayayım yahut da darlıkta, yaşayış sıkıntısında onlara mukteda (örnek) sayılmayayım? Derdi günü, güzelim otları otlamaktan başka bir şey olmayan bağlı yahut süprüntülerde yiyecek bulup yemekten başka bir şey düşünmeyen, sahibinin maksadından haberi bile olmayan hayvan değilim, o çeşit yaratılmadım ki ben.

Osman zamanında yerleşen sınıfsal ayrımcılığı ve aristokrasiyi ortadan kaldırmak, eski ashabın, sözde mücahitlerin, eski devrimcilerin oluşturduğu yeni sınıfa karşı mücadeleyi beraberinde getiriyordu. Medine'de boy gösteren karşı devrimci azgın gericilik karşısında direnmek kolay değildi. Ali egemenlerin kuşatmasını kıramadı. İslâm'ın çıkışındaki eşitlik çağrısına rağmen zenginlerin daha da zengin olması ve saltanatlaşma karşısında Ali devlet başkanı konumuyla yoksulları elden geldiğince korumaya, sınıfsal çelişkileri yumuşatmaya çalıştı. O da yeni yeni biçimlenen İslâm devletine karşı değildi. İktidarın merkezileşmesini ve yönetimin tek elde toplanmasını savunuyordu. Bu onun resmi konumunun gereğiydi. Özünde daha devrimci olmasına karşın bunu ancak sınırlı ölçülerde, devletin yoksulları koruması tarzında formüle ediyordu. Eşitlikçi kabile ilişkilerinin sade ve bölüşümcü değerlerine sahip çıkması yoksul grupların Ali ile ittifak yapmasını getirdi. O zenginliği, saltanatlaşmayı, eşitsizliği görüyor, tepki duyuyor ama düzeni fazla yıpratmadan yoksulları korumaya çalışıyordu. Devrimci idealleri ile devletin gerekleri arasındaki çelişki kişisel ahlâkının eşitlikçi, yoksul yanlısı, emeğe değer veren yönlerini vurgulayarak çözme çabasında büyük bir özveri gösteriyordu. Ancak, sınıfsal çelişkiler zembereğine düşmüş İslâm toplumunda egemenliğin yukarıdan aşağıya kurumlaşmasına Ali de diğer halifeler gibi gerekli katkıyı yaptı. Bu çizgide ahlâkta ve idealde devrimci, iktidarda reformist olmanın tüm ikilemlerini yaşadı.

Hz. Ali zenginleşen, saltanatlaşan İslâm İmparatorluğu'nun yoksulları ezen, baskıcı yönlerine karşı çıkarken, hiç olmazsa adalet sisteminde bazı düzenlemeler yapmaya çalışıyordu. Baskı ve zulümden şikâyet edenlerin başvuracağı bir divan kurdu.

Divan-ül Mezalim: Zulümden yakınanların işlerine bakan bu divan bir tür Yargıtay ve Danıştay hatta vergi itiraz komisyonu yerindedir: Yani kadılardan ve diğer

büyük memurlardan yakınanlar bu divana başvururlardı. Hz. Ali'den başlayarak halifeler halkın bu yoldaki yakınmalarını dinlemeye başlamışlardı. 14. Abbasi halifesi Muhtedi'ye kadar, aralıklarla da olsa, halifeler halkın yakınmalarını dinlerlerdi.[60]

Ancak dönemin asıl radikal muhalefetini Hariciler temsil ediyorlardı. Ali, yoksulların dostuydu, merkezileşmenin yarattığı eşitsizliklerden zarar görenlerin sözcüsüydü. Ama bizzat yoksulların temsilcisi değildi. O bir devlet kurucusu, yöneticisi ve savunucusuydu. İslâm devletinin inşa ve yerleşmesine katkısı büyüktü. Hariciler ise tam anlamıyla bir yoksul hareketiydi. Halkın en çok ezilen ve en yoksul kesimlerine dayanan Hariciler son derece radikal, savaşçı bir hareketti. Bu nedenle ayırımsız her türlü İslâm aristokrasisini hiçbir fark gözetmeden şiddetle reddeden Hariciler ölümüne bir mücadelenin içindeydiler. Kuran'ı dogmatik açıdan ele almıyorlar ve zenci köle dahil herkesin halife olabileceğini savunuyorlardı. Çoğunluğu son derece yoksul olan Badiye Arapları kökenli Hariciler'in maddi yaşam koşullarında İslâmiyetle birlikte bir düzelme meydana gelmedi. Bu radikal hareket mensupları, oldukça militan bir anlayışa sahipti. Hariciler, Jakobenlere mal edilen özellikleri yüzlerce yıl öncesinden yankılar.

Hariciler sağlam bir direniş ilkesine sahiptirler. Zalim yönetimleri titretecek "en köklü görüşlerinden birisi, halifenin ancak serbest ve sağlıklı bir seçimle başa geçebileceğidir. Halife seçimine sadece seçkin bir grup değil, tüm Müslümanlar katılır. Halife, adil olduğu, şeriatı ayakta tuttuğu, hata ve yanlışlardan uzak kaldığı sürece başta kalır. Sınırı aştığı takdirde azledilmesi veya öldürülmesi gerekir."[61]

Bu kararlı ve inançlarına sıkı sıkıya bağlı insanlar hep cehaletle suçlandılar. Oysa sıkı tartışmacı, şiirden anlayan bu insanların güzel konuşmakla tanınmış önderleri vardı. *Kuran*'da bulunmayan recm (taşlayarak öldürme) âdetini reddediyorlar, seçimi ve şura sistemini savunuyorlardı.

Hariciler saltanatlaşmaya, egemenliğin zenginlere devrine, gücün merkezileşmesine şiddetle karşıydılar. İslâm toplumunun sınıflaşması karşısında eski eşitlikçi gelenekleri savunuyorlardı. Devrimci bir kişilikte bulunması gereken özelliklere sahip olan Hariciler, "güzel konuşmalarının yanı sıra, keskin zekâla-

---

60 Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi (Emeviler-Abbasiler)*, Ankara 1968, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay., sf. 131.

61 Ebû Zehra (2003) age., sf. 70.

rı, hazır cevap ve atılgan ruhlu olmaları sayesinde Kitap ve sünnet ilmini, hadis fıkhını ve Arap edebiyatını da öğrenmeye çalışıyorlardı.

Saltanatlaşan İslâm egemenliği ilk önemli kavgayı yoksul hareketi olan Haricilerle yaptı. Onların ezilmesini meşru göstermek için hep ne kadar gaddar ve "terörist" oldukları yazıldı. Bu teze göre: Hariciler gibi her önüne çıkanı öldüren fanatik bir grupla baş edebilmek için İslâm devleti onları şiddetle ezmek zorunda kaldı. Bu gözü pek, yoksul, eşitlikçi ve inançlarına ölümüne bağlı insanların özellikle egemenlik sistemine direnişlerini meşru kılan ilkeleri, resmi görüş tarafından örtüldü. İslâmiyet adına bir gasp hilafeti ve cehennemi bir egemenlik sistemi kurulurken; hayatın özgürleştirici, dinamik tüm kaynakları kurutuldu. Bu sistemin amacı, büyük bir gücü tekellerine alan, zenginleşen, koca ülkeleri talan eden egemenlerin kurduğu düzeni korumaktı. Bu düzenin yayılması aynı zamanda iç savaşla yani karşı güçlerin ezilmesiyle mümkündü. Mülk ve saltanat karşıtı Hariciler halen düşman sayılmaktadır.

Yoksulları savunan Ali ile yoksulların hareketi olan Hariciler eşitlik ilkesini temsil ediyorlardı. Ne yoksulların savunucusu ne de doğrudan onların egemen olduğu bir sosyal düzenin koşulları yoktu. Hz. Ali de, Hariciler'de bu nedenle kaybettiler. Haricilerin geride bıraktıkları arasında, sadece bir direnme felsefesi yoktu, aynı zamanda gerilla taktikleri de vardı:

> Artık onların akınları çete harpleri şeklini almış idi. Başarılarını özellikle efsanevi olan süvarilerinin süratine borçlu olmuşlardır. Bu süvariler ansızın toplanıyor, şurada burada dolaşıyor, savunmasız şehirleri basıyor ve hükümet kuvvetlerinin takiplerinden süratle savaşarak kurtuluyorlardı.[62]

Hariciler tüm radikal hareketlerde olduğu gibi "en basit konularda bile, ihtilaf içinde olmuşlardı." Ayrıca yine çağlar boyu radikal hareketlerin içine kışkırtıcı ajanlar sokulmasının ilginç örneklerine yine Hariciler arasında rastlanır. Emeviler tarafından Haricilerle savaşmak üzere görevlendirilen Muhalleb bin Ebi Sufra, Hariciler arasındaki anlaşmazlıkları, onları parçalamak ve güçlerini kırmak amacıyla kullanıyordu. Anlaşmazlık içinde olmadıklarını gördüğünde, aralarına, ihtilaf çıkarsın diye adam sokuyordu. Hariciler eşitlikçi ve devrimci bir birikimin önemli halkasıdır. (Günümüzde bu birikimin değerini fark eden ABD emperyalizminin radikal İslâm'a yönelik nitelemelerinde Hariciler'e, yüzyıllar boyunca edilen küfürlerden izler bulmak mümkündür).

---

[62] *İslâm Ansiklopedisi, Hariciler Maddesi*, 5. Cilt, 1. Kısım, Ankara, 1977, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., sf. 233.

Hariciler eşitsizlikçi devlet egemenliğinin Arap toplumunun üzerine çöreklenmesine şiddetle karşıydılar. Eski göçebe Arap toplumlarının özgürlük anlayışına bağlıydılar. Bu nedenle Hz. Ali ve Emevi dönemlerinde ağır baskılarla karşı karşıya kaldılar. Çok sayıda harici isyanı kanlı biçimde bastırıldı. Ancak, harici hareketi bölünse de, gücünü yitirse de yoksullar içinde varlığını korudu. Ve her baskıcı saltanat karşısında yoksulların temsilcisi olarak ayağa kalktı.

Hariciler tam bir ihtilâl partisiydiler. Osman dönemiyle birlikte keskinleşen çelişkiler genel bir isyana dönüştü. Haksızlık, eşitsizlik ve adaletsizliğe karşı direniş parolası sadece Osman'a karşı geçerli değildi; hak yolundan sapan tüm yönetimlere, hükümdarlara karşı da uygulanmalıydı. Hariciler bu ilkeyi Ali'ye karşı kullandılar ve böylece onun Şia'sından ayrılarak Harici oldular. Ali'yi yükseklere kaldıran ihtilâl, Haricilere göre hatalı bir adım attığında onun karşısında da duraklayamazdı. Ali'yi şeytan, yani Muaviye ile anlaşmakla suçladılar. Bu ilahi hukukun çiğnenmesi olarak kabul edildi ve Ali'nin hilafet meşruiyetini yitirdiği görüşüne vardı.

Hariciler birçok Emevi valisini öldürdüler. Devletle, egemenlik sistemiyle savaşan bu hareket ihtilâlci bir hareketin tüm şiddet araçlarını kullanıyordu. İmparatorluk aşamasına gelmiş bir düzen açısından bu durum kabul edilemezdi.

Hariciler, devasa boyutlara ulaşan İslâm devletinin önünde bir engel, saltanatçı kurumlaşmanın düşmanı, eşitsizliğe karşı devrimci bir öfke patlaması ve ihtilalci yöntemler kullanan konumu nedeniyle kanla boğuldu. Ancak etkileri büyük oldu. Zira dünya nimetlerini reddeden sufi akımların önünü açan birikim Haricilerden kaynaklandı. Haricilik eşitsizlikçi egemenlik düzenine karşı savaşı nedeniyle yüzyıllar sonra "anarşik" yönelimli olarak değerlendiriliyordu.

Ali, İslâm devletinin yoksullara yönelik koruyucu önlemler almasını isteyen bir reform anlayışını bile egemenlere kabul ettiremedi. Gönlü eşitlikçi bir sosyal düzenden yana olmasına rağmen devlet başkanı konumuyla egemenlik sistemi tarafından kuşatılmıştı. Kavga sertleşip, çelişkiler iyici keskinleştiğinde, devletin aristokrasiden, büyük mülk sahipleri ve ticaret oligarşisinden yana tavrı netleşti. Sonu Ali'nin dramatik bir biçimde sıkışmasıydı. Yoksulların temsilcisi ihtilâlci Harici partisinin isyanının yanı sıra egemenlerin onun halkçı-reformcu çizgisine karşı çıkışları Ali'yi iyice çıkmaza sürükledi. Yoksulların ayaklanması ile egemenlerin karşı devrimci şiddeti Ali'nin iktidar temelini sarstı. Bu bağlamda, egemenlerin temsilcisi olan Muaviye, Ali ve Hariciler'e karşı verilen savaşı yönetti. Bir aristokrat ve Mekke ticaret oligarşisinin seçkin üyelerinden olan

Muaviye artık imparatorluk boyutları kazanmış bir egemenlik düzeninin talep ettiği önderdi.

Muaviye saltanatlaşma ve egemenlik kurumlarının Bizans örneğine göre biçimlendirilmesinde önemli adımlar attı. Ali ve Hariciler'in önce bölünüp sonra birbirine düşürülmesi ve halifenin katledilmesi yoksulların isyanının kolaylıkla bastırılmasını sağladı.

> O (Muaviye), Suriye ordusunu meydana getiren hammaddeyi öyle bir kamçılamıştır ki neticede bu kuvvetler İslâm harp tarihinde birinci derecede nizamlı ve disiplinli kuvvetler olarak şöhret kazanmıştır... Hükümetle ilgili birçok geleneksel görüşleri ortadan kaldırmış ve ilk Bizans örneği ve temel yapısı üzerine sağlam, müstakar ve pek güzel teşkilatlandırılmış bir devlet inşa etmiştir.[63]

Muaviye, Roma ve Yunan tarzındaki yönetimlerle Bizans örneğine dayanarak devleti biçimlendirdi. Muaviye artık tam bir imparatordu. Ve doğal olarak her imparatorluk düzeninde olduğu gibi ülkeler talan ediliyor, yoksullar eziliyor, çürüme ve yolsuzluk her yana yayılıyordu. O kuracağı düzenin işaretlerini daha Şam valisiyken veriyordu. Şam'da krallar gibi yaşıyordu. Büyük bir saray yaptırmıştı. Halktan toplanan vergi ve zekâtları Beytülmal'a göndermiyor, kendi şahsi lüksüne harcıyordu. Muaviye daha Şam valisiyken çok zenginleşmiş, güçlü bir ordu kurmuş, Mısır valiliği gibi en önemli mevkilere kendisine bağlı kişileri yerleştirmişti. Onun halife olması ile birlikte Müslümanların ortak malı sayılan hazine artık "Allah'ın gölgesi" konumuyla onun denetimine geçiyordu. İslâm'ın hazinesi artık egemenlerin sahip olduğu devletindi.

Merkezi güç ile mali otorite kaynaştırılıyor ve devletin topluma yabancılaşma süreci tamamlanıyordu. İslâm dünyevileşiyor, hilafet mülki, saltanatçı bir egemenlik biçimine dönüştürülüyordu. Muaviye, oturması için bir tahtı ilk yaptıran halifedir. İslâmiyet, Ortadoğu ve Afro-Avrasya alanı için bu egemenlik sisteminin Muaviye'nin hükümdarlığı döneminde kurumlaşması, sonuçları açısından halen etkili bir kırılma noktasıdır.

Afro-Avrasya alanının sosyal, siyasal, ekonomik, askeri, kültürel ve hukuki boyutları ile kavranması açısından İslâm'ın çıkışı ve başlangıçtaki çelişkilerine ilişkin olarak parantez içinde bu kısa bilgilerin verilmesi gerekliydi. Bu parantezi kapatırken Ali'nin Nehcü'l Belaga'nın 32. Hutbesindeki sözlerini aktarıyorum.

---

[63] Prof. Dr. Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, İst. 1989, Boğaziçi Yay., I. Cilt, sf. 309.

(Alptekin Dursunoğlu tercümesi)
Ey insanlar, inatçı ve kindar bir dönemde bulunmaktayız.
Bu dönemde iyi ve temiz insanlar kötü sayılmakta; zâlimler, zulümlerini giderek arttırmaktadır. Bildiklerimizden faydalanmıyoruz, bilmediklerimizi sormuyoruz, her yeri kuşatan ezici musibetlerden bizim başımıza gelmedikçe korkmuyoruz.
İnsanlar dört kısımdır:
Bir kısmı kendisi güçsüz düşmedikçe, kılıcı körleşmedikçe, elinde avucunda bir şey kalmadıkça yeryüzündeki kötülüklere karşı durmaz.
Bir kısmı, kılıcı çekmiş, kötülüğünün ateşini alevlendirmiş, atlılarını ve yayalarını seferber etmiştir; halkın servetini yağmalamak, ordulara hükmetmek ve minbere çıkmak için kendini satmış ve imanını kaybetmiştir.
Aşağılık dünyayı kendi kendinin değerinde görmen ve onu Allah katında göreceğin eza karşılığında alman ne kötü bir tutkudur.
Bir kısmı, din ameliyle dünyayı talep eder, dünya ameliyle dini değil. Kendini sakin ve vakarlı gösterir, adımlarını yavaş ve birbirine yakın atar, cübbesinin eteğini takvayla toplar kendini doğru iş yapanlardan gösterir. Allah'ın kusurları örtüşünü, günah işlemeye ve kötü işler yapmaya vesile kılar. (Tevhit hırkasının altında put saklar, gizlice içki içer)
Dördüncüsü ise, kendi acizliği yüzünden güç elde edememiştir, zavallılığı yüzünden zavallılığa alışmıştır, buna rağmen kendini kanaatkârlık görüntüsüyle bezer. Zahitlik giysisiyle süslenir, oysa ne evde, ne dışarıda, ne kendi içinde ne de hayatta bu işin adamıdır.
Bu dönemde geriye kalan erlerse, dönecekleri yeri anarak gözlerini yumar ve mahşer korkusuyla gözyaşı dökerler, bunlar toplum sahnesinden sürülmüş olanlardır. Kaygılı, kimsesiz, ağzı dikilmiş, suskun, temiz davetçilerdir, yaslı ve acılıdırlar, dehşet ve katliam çağında takiyeyle kaybolmuşlardır, unutulup gitmişlerdir, zillet ve zavallılık onları kuşatmıştır.
Elem ve acı denizinde boğulmaktadırlar, ağızları kapanmıştır, gönülleri yaralıdır, öğüt vermekten bitkin düşmüştürler, halkı bilinçlendirme uğrunda yoruldular, bitkindirler; yenildikçe azaldılar, öldürüldüler, sayıca azaldılar.
Öyleyse böylesi bir dünya sizlere deri tabaklayıcılarının boyasını çıkardıkları ağaç posasından ve makaslanıp yere düşen yünden daha değersiz gelmelidir.
Gelecek kuşaklar sizin yaşadıklarınızdan ibret almadan önce, sizler öncekilerden ibret alın. Bu yapışıp bırakmadığınız değersiz hayatı bırakın, özgürleşin; zira o son derece değersiz ve kötü. Nitekim o, [dünya] sizden önce kendisine gönül bağlanıp aşk duyan dünya perestleri bırakıp terk etti!

İkinci Bölüm
ANADOLU'DAKİ EGEMENLİKLER

Türklerin ve Kürtlerin İnanç Sistemleri

Türklerin dini inanışları üzerine yapılan değerlendirmeler Şamanizmi "milli" bir din kavrayışı tarzında sunar. Oysa Şamanizm bir din değil inanç sistemi içinde bir bölümdür. Şamanizm daha çok bir "vecd tekniği"dir. Türklerin eski dinleri çok tanrılı olup bunlar arasında Gök-Tanrı'nın yeri özeldir.

Türklerin İslâmiyet öncesinde de Tek Tanrı inancına sahip oldukları tezi temelsiz olmakla birlikte, Gök-Tanrı'ya izafe edilen sıfatların, İslâmiyet'in Allah kavramına yakın olduğu söylenebilir. Ancak yine de Türklere mündemiç bir bilgelik sonucu onların hep tek tanrı inancına sahip olduklarını savunmak doğru değildir. Türkler, Kürtler, Araplar İslâmiyet'ten önce pek çok din ve inanç sistemi içinde yaşadılar. Sosyal, siyasal, askeri kurumlaşmalarında bunun izlerini görmek mümkündür. Ancak sosyal-ekonomik akışın temel işleyiş koşullarını bir kenara bırakarak her dönemde geçerli kalıplar kurarak bu durumu bir üstünlük aracı biçimde sunmak bilim dışıdır.

5. yüzyılda Budizm Hunlar tarafından kabul edilirken Tabgaçlar için baştan itibaren devlet diniydi. 572–581 yılları arasında bir Budist mabedi inşa ettiren Kök Türkler arasında ise Budizmin yaygınlığının ölçüsü bilinmiyor. Ayrıca Toba Türkleri gibi Şatolar da Budisttir. Şato Türkleri'nin Budizmi Hint ya da Çin biçiminden farklıdır. Bozkır gelenekleri ile Çin devlet düzeni arasında bocalayan Şatolar Budizm'e bir Türk rengi katarlar.

Hıristiyanlık da bazı Türk toplulukları arasında yaygındı. Balkanlar'da Bulgar ismini taşıyan Türklerin 9. yüzyılda (863) Ortodoks Hıristiyanlığa geçmeleri yanında, Orta Asya'da da bu din yayılıyordu. Bizans'ın can düşmanı olan Nes-

turilerin, İran'a sığınmaları ve buradan Uygurlarla temasları sonucunda az sayıda da olsa Hıristiyanlığı kabul eden Türklerle karşılaşılır.

Maniheizm de Türklerin dini tarihinde önemli yer tutar. Uygurların ikinci hakanı Bugu Han (759–780) zamanında Maniheizm resmi devlet dini olarak kabul edildi. İslâmiyetin Türkler arasında yayıldığı 10. yüzyılda bile Taşkent, Semerkant ve Tunkent gibi önemli merkezlerde Maniheistler ve Hıristiyanlar varlıklarını sürdürüyorlardı. Uygurca Maniheizm metinleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu akımlar Türklerin inanç dokusunda önemli etkilere sahip olup Anadolu'ya taşınmış ve buradaki sosyal, kültürel ilişkiler ağında yer yer özgün oluşumları beslemiş, giderek Kürtler ve diğer halklarla paylaşılan ortak değerlere dönüşmüştür.

Batılı kaynakların övgüye değer bulduğu ve "barbar, uygarlık dışı" biçiminde söz etmediği neredeyse yegâne bozkır halkı Hazarlardır. Yahudi Ansiklopedisi Hazar Kaganlığı'na övgülerle doludur. Hazarlar Yahudidir. Doğu Avrupa Yahudileri'nin Türk-Hazar kökenli oluşunu (CIA bordrosundan maaşlı) yazar Arthur Koestler de *On Üçüncü Kabile* adlı kitabında övgülerle gündeme getirir.

Yahudi Hazarların, İslâm'ı Kafkaslar'da yüzyıllar boyu göğüsleyerek, Arap saldırıları karşısında Hıristiyan Bizans'ı çökmekten kurtardığı *Yahudi Hazarların Tarihi* adlı kitapta Prof. D. M. Dunlop tarafından vurgulanır.

Hazarların Yahudi olmasının büyük bir erdem sayılması yanında, Batı'yı İslâmiyet'in ve Arapların saldırısından kurtaran askeri tampon konumu üzerinde durulması düşündürücüdür. Yahudi Hazarlar diğer Türkler'den üstün sayılırken Doğu Avrupa Yahudileri'nin Koestler, Dunlop gibi yazarlar tarafından Sami değil Türk kökenli olduklarının kanıtlanmaya çalışılması önemlidir. Yahudi Hazarlar Asya'dan kopup gelen "barbarlar" önünde en büyük engel sayılırlar. Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Ural dağları arasındaki geçidi ellerinde tutan Hazarlarla 9. yüzyıla kadar boy ölçüşecek bir güç olmadığı söz konusu kaynaklarda belirtilir. (Türkçülüğün önemli kuramcılarının Yahudi olması gerçeği yanında Yahudi Türkleri mitosunun gündemde tutulmasının sistemin gizli-gerçek kodları açısından önemli olduğu ve Yahudiliğin Türklükle harmanlanmasının Arap düşmanlığını beslediği stratejik bir gerçekliktir.)

Prof. Dunlop,

> Hazar ülkesi, Arapların Doğu ilerleme yolu üzerinde bulunmaktaydı; Muhammed'in ölümünden (632) birkaç yıl sonra, Halife orduları, iki imparatorluğun (İran ve Bizans) kalıntıları üzerinden, her şeyi önlerine katarak Kuzeye doğru ilerlemiş ve doğal bir engel olan Kafkas dağlarına varmıştı. Bu engel aşıldığında Doğu Avrupa topraklarının yolu açık demekti. Oysa Arapların Kafkas engeline

> vardıklarında, düzenli bir ordu tarafından karşılandıklarını ve bu ordunun onların Avrupa yönünde ilerlemesini durdurduğunu bilmekteyiz. Araplar ile Hazarlar arasında yüz yılı aşan bir süre devam eden bu savaşlar üstüne pek az bilgimiz olmasına rağmen, bunların tarihsel öneminin büyük olduğu ortadadır...
> O güne kadar peş peşe zaferler kazanan Müslümanlar, Hazar kuvvetleri tarafından karşılanmış ve durdurulmuştur... Eğer Kafkaslar'ın Kuzeyinde Hazarlar bulunmasaydı Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi olan Bizans, Araplar tarafından silinip süpürülecek, Hıristiyanlık ve Müslümanlık tarihi de çok daha değişik olacaktı.

diye yazar...

Batının çıkarlarıyla bütünleşen, askeri tampon rolü oynayan, gerektiğinde Hun ve Azar Türk dalgalarını durduran Yahudi Hazar Türkleri mitosunun abartılması anlaşılır ideolojik nedenlere dayanır. Koestler, Malazgirt'te yenilen Bizans'ın eski politikasını değiştirmeden Hazarların dostluğunu sürdürseydi tarihin nasıl biçimleneceğini sorar. Hazarlar Arap ve İslâm düşmanıdırlar. Öyle ki, 693'te Muhammed bin Mervan tarafından isyanları bastırılan Ermeniler bile daha sonra Arap düşmanı sayılmalarına rağmen Hazarlara karşı onların yanında dövüştüler. 717 yılında Araplar kara ve denizden ikinci kez İstanbul'u kuşattıklarında, Bizans'ın müttefikleri Hazarlar Azerbeycan'ı istila ederler, ancak püskürtülürler. Hazar başkenti Belencer 720'lerde Araplar tarafından fethedildiğinde muazzam bir servet birikimi ganimet olarak alınır. Bu arada güçlerini toplayan Hazarlar Diyarbakır'ı kuşatırsa da ele geçiremezler. 800 yılında Tiflis'i alan Hazarlar, Irak Yahudileri arasında büyük beklenti yaratırlar. Hazarların Halife'yi yok edeceğine dair bu beklentiler boşuna değildir; çünkü İslâm'la savaşlarda Yahudi Hazarlar Bizans'ın müttefiki olarak genellikle zafer kazanan taraftır.

Yahudi kaynaklarda Hazar kaganının 740'ta Yahudi dinini kabul ettiği belirtilir. Ancak Dunlop "Jewish Khazars" adlı kitabında, Yahudilerin çok daha erken bir tarihte Ermenistan üzerinden Hazar ülkesine girdiklerini yazar. Yerli halkla karışan Yahudiler daha sonra orduda yükselirler. Yahudiliğin etkinliği artar. Bağdat ve Bizans'tan Yahudiler bölgeye gelir. Kaganlık sistemini kuran Yahudilerden Gabriel ilk kagan olur. 1140'ta *Kuzari* (Hazarlar) adlı kitabı yazan İsyanyol Yahudisi Halevi, Hazarların 710'da Yahudi olduğunu belirtir. Ancak 864'ten önceki tarihlerde bir Westfalia rahibinin yazdığı Lâtince kitap; Hazarların çok daha evvelden Yahudi olduklarını vurgular:

> Bu gök kubbenin altında, hiçbir Hıristiyan bulunmayan yerlerde, adları Yecüc-Mecüc olan insanlar yaşar. Bunlar Hun'dur. İçlerinden bir bölümü Gazari (Hazar) diye anılır ve Yahudi dinine inandıkları için sünnet edilmelidir.

Müslüman kaynakları da (Mes'udi) Hazarlar'ın Yahudi olduğunu yazarlar. Mes'udi, Halife Hârun Reşit zamanında İslâm ve Yunan (Bizans) dünyasında yaşayan Yahudiler'in Hazar kaganına koştuklarını belirtir.

Hazar kaganının İspanya Halifesi'nin veziri olan Yahudi devlet adamı Hasday İbn İshak İbn Şaprut ile mektuplaşması da dikkate değer. Prof. Zeki Velidi Togan, Topkapı Sarayı'nda bulunan bir yazmadan yola çıkarak "Hasday'ın Hakan Yusuf ile temesları bir gerçektir" der. 954-961 yılları arasında geçen yazışmalarda, Bizans elçilerinden bir "Yahudi Krallığı"nın varlığını duyan vezir Hasday'ın göç talebi vardır. Filistin'den Yahudilerin kovulmasından ve sürgün yaşamından utanç duyan, "her kavmin toprağı" varken kendilerinin yurdu bulunmamasından rahatsızlık duyan vezir Hazar'daki Yahudi Krallığını oluşturan Hazarları 12 kabileden sayar. Hazarların Kaganı Yusuf farklı bir soy kütüğüne dayanarak Türk kökenini vurgular ancak yine de Yahudi inancı nedeniyle Hazarları "Tanrı'nın seçtiği kavim olarak" tanıtır.

10. yüzyıl başlarında İbn Rusta, "Üst tabaka Yahudi" derken geniş halk kesimlerinin Şamanist inançlarına dikkat çeker. Mes'udi ise Hazar başkenti İtil'de yönetici sınıf Yahudiyken halkın Müslüman, Hıristiyan, Şaman olduğunu yazar. 10. yüzyıldan itibaren Hazar şehirlerinde Müslümanların gücü artmakla birlikte Kaganlar Yahudidir. Hıristiyanlık da Hazar Türkleri arasında yaygındır ve Hazar ülkesinde oldukça örgütlüdür. Harizm, İtil, Onogur, Hun, Terek, Hazar, Tamantarhan gibi piskoposluklar vardır. Hazar Kaganlığı'nın din seçiminde siyasal hesaplar ön plandadır. Ticarete dayalı Hazar Kaganlığının İslâm Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerinin alabildiğine yoğunlaştığı bir ortamda eski çok tanrılı dini "barbar" bulması doğaldı. Siyasal bakımdan tek Tanrılı dinlerin kabulü, "barbar" sayılmama ve Avrasya alanında diğer önemli güçlerle eşit olmanın gereğiydi. Bu nedenle, Tuna Bulgar Kaganlığı Hıristiyanlığı, Volga Bulgar Devleti Müslümanlığı seçer. Hazar Kaganlığı ise Bizans ve İslâm Halifeliği'nin ideolojik hegemonyaları dışında Yahudiliğe yönelir. Türklerin egemenlik sistemlerinin dinle ilişkileri ilâhi çözümlemelerle aydınlatılamaz. Nitekim Tuna Bulgar Kaganı, Hıristiyan olmaya karar verince, Bizans hâkimiyetini baskısından kurtulmak için, Roma Kilisesi'ne bağlanmak istedi, ancak Bizans kilisesine bağlanmaya zorlandıysa da ilk fırsatta bağımsız kilise kurdu. Volga Bulgar Devleti ise, Hazar Yahudiliği'nin baskısı yüzünden çok uzakta bulun-

masının verdiği güvenle Bağdat Halifeliğine bağlanarak Müslümanlığı tercih etti.

Hazar Türkleri'nin Yahudiliği kabul etmesi gibi bir olgunun dünya tarihinde eşi yoktur. Bu tamamiyle siyasi bir stratejinin sonucuydu. İslâm Halifeliği ve Bizans İmparatorluğu'na yönelik bu bağımsızlık arayışı din karşısında devletin önceliğini ve inançların politik stratejilerle bağlantısı temelinde ele alındığının göstergesidir.

Hazar Türkleri'nin Yahudilik anlayışındaki yüzeysellik Bağdat'daki Talmud Akademisinin de dikkatinden kaçmaz. Kırım'da Türkçe konuşan Karaim Yahudileri gibi onlar da ilkel bulunur. CIA'nin soğuk savaş kuramcısı Koestler'in ise Yahudi-Türk ilişkileri konusunda çok daha olumu bir yaklaşımı vardır ve onlara gereken değerin tarihte verilmemesini Batı'nın kaybı saymakla yetinmez o dönemin Yahudi anlayışını istihza ile ele alarak şunları yazar:

> Savaşçı bir Türk Yahudileri ulusu, çağın hahamlarına sünnet edilmiş bir efsane hayvanı gibi garip görünse gerektir. Binlerce yıldan beri dağınık durumda yaşayan Yahudiler, bir krala, bir ülkeye sahip olma duygusunu çoktan unutmuş bulunmaktadırlar. Mesih onlara Kagandan çok daha gerçek bir kavram gibi görünmektedir.

Koestler'in (İsrail varlığı, siyonizm, ABD'nin örtülü faaliyetleri, SSCB'nin Soğuk Savaş'ta kuşatılması örgüsünde) "savaşçı bir Türk Yahudileri ulusu"ndan söz etmesini kapsamlı bir stratejinin ideolojik boyutu olarak ele almak gerekir.)

Hazarlar, Ortadoğu'da çocuklarına *Tevrat* ve *Talmud* öğretecek din adamlarını ararlar. Hazar aristokratları ise Yahudiliği öğrenmek için İstanbul, Toledo ve İskenderiye'ye giderler. Koestler bunları Cambridge Üniversitesi'ne öğrenime giden genç Hint soylularına benzetir.

Hazar Devleti'nin çözülüş ve çöküş dönemlerinde Hazarların bir bölümü Batı'ya doğru göç ederler. Örneğin Kiev'de zengin bir Yahudi Hazar topluluğu oluşur. Çernigov yakınlarında bir Yahudi Hazar kenti kurulur. Kırım'da bugün bile Hazar diline yakın bir Türkçe konuşan Karaim Yahudileri yaşar. Litvanya Prensi Vitold, Türkçe konuşan Karaim Yahudileri'ni zorla Polonya'ya yerleştirir. Polonya'da Hazar ve Zhid (Yahudi) sözcüğünden türeyen birçok köy ve kent adı vardır. Polonya'da özerk belediye haklarına sahip Ştetl denilen Yahudi kentlerinin büyük bölümü Hazar Yahudileri tarafından kuruldular. Macaristan'da da Kabarlar Yahudidir. Ayrıca 10. yüzyılda Macar Dükü Taksony, Hazar kökenli Yahudileri kendi topraklarına yerleştirir.

Hazar Yahudileri Doğu Avrupa'ya yönelik Yahudi göçünde ağırlıklıdır. Türkçe konuşan Karaim Yahudileri Hazar kökenli kabul edilir. Karaimler giderek Hazar ülkesinde kalabalık bir nüfusa sahip olurlar. Günümüzde de Kırım, Lehistan ve Türkiye'de yaşayan Karaimler Hazar Türkleri'nin torunlarıdır. Yahudi Karaimler arasında Hazarların yanı sıra Kuman Türkleri de vardır. Hatta Selçuklu Türkleri'nin Mikail, İsrail gibi adları taşıdıkları biliniyor. Selçuklu hanedanının kurucusu Selçuk Bey'in Müslüman olmasından önce doğan üç oğlunun adları, Musa, İsrail ve Mihil idi. Bu adların Yahudi ve Nesturi etkisi altında konuldukları düşünülmelidir. Oğuz toplumunda da, Budizm, Şamanizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki mesafeler kısa olup, bu dinler bir egemenlik stratejisi bağlamında ele alınmakta, bazen söz konusu inançların hepsi bir arada yaşanmaktadır. Prof. Dunlop, Kazvini'nin Oğuzlarla ilgili olarak sözünü ettiği "tapınak"ın bir sinagog olabileceğini düşünür.

İslâm'ın kılıcı sayılan Türkler çok çeşitli dinler ve inanç sistemlerini yaşadılar ve Müslümanlığı kolayca kabul etmediler:

> İslâm ordularıyla ilk temasa giren Türkler, Zerdüşt, Buddha, Mani ve kısmen Nesturi-Hıristiyan dininde idiler. İslâm dini bunlar arasında çok yavaş yerleşiyordu. Buhara ve Semerkant fethinden sonra Araplar, küçük Türk beylikleriyle değil, fakat büyük Türk Hakanlığı ordularıyla karşılaştılar. Bu Türkler Şamanist idiler. Batı Kök-Türk Hakanı So-lu İslâm ordularına uzun müddet, Hicretin 119. yılına kadar mukavemet gösterdi. Hicretin 3. yüzyılında Maveraünnehir İslâm memleketi oldu. Fergana'da ve Aşağı Sir Derya boylarında Müslüman Türkler çoğaldı. Bununla beraber İslâmiyetin Türkler arasında yayılması ancak Hicretin 4. yüzyılında oldu. Budist ve Hıristiyan Türklerin ise Timur devrine kadar mukavemet gösterdikleri malumdur. Bugün Türklerin en az yüzde doksanı Müslümandır. Bunların hepsi Müslüman olmuş değildir. Hatta aynı boydan olan Oğuzların tamamiyle İslâmlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak Bozkırları'nın İslâmlaşması 9. yüzyıldan 14. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.[64]

Türkler toptan ve kendi iradeleriyle Müslüman olmadılar. Uzun zamana yayılan İslâmlaşma hep yüzeysel kaldı. Bu yeni din kabul edildiğinde de siyasi, ekonomik, askeri gerekçeler asıl temel gerekçelerdi. Savaş, göçebe ekonomisi açısından geçim yoluydu. *Kutadgu Bilig*'de (1060–1070) yer alan şu satırlarda hükümdara verilen öğütler konuyu aydınlatıcı mahiyettedir:

---

[64] Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968, sf. 462–464.

> Hazinenin ağzını aç, zenginliğini halka dağıt. Halkını memnun et ve doyur. Seni destekleyenler çoğalınca Kutsal savaşlar aç, hazineni yine doldur. Çünkü halk midesine düşkündür. Onların yemesine içmesine engel olma.[65]

Türklerin Müslümanlığı kabul etmesinden sonra, göçebe hayatın zorunlu bir unsuru olan "yağma seferleri", bu kez Dar-el Harb'e yani kâfirlere karşı açılan kutsal savaşlara dönüştü.[66] Cihad göçebe ekonomisinin gereklerini meşrulaştıran bir ideolojik araç olarak değerlendirilirdi. 1047 yılında Türkistan'dan Nişabur'a gelen kalabalık bir İslâm kütlesi, İbrahim Yinal Bey'e geçim sıkıntısından ve yurtsuzluktan şikâyet ettiklerinde şu cevabı aldılar: "Memleketim sizin oturmanıza yetecek kadar geniş değildir. Bu sebeple doğrusu şudur ki Rum (Anadolu) gazasına gidiniz, Tanrı yolunda cihad yapınız ve ganimet alınız." Oğuzlar bu önerinin gereklerini hızla yerine getirdiler. İslâmiyet, göçebe ekonomisi, cihad ideolojisi aynı potada eridi. "Allah yolunda cihad yapınız ve ganimet alınız" diyen İbrahim Yınal'ın da 1048'de Kutulmuş'la birlikte Bizanslılarla girdiği muharebeden 15 bin araba dolusu ganimet ve 100 bin esir ile döndüğü not edilmelidir. "Gaza" bir "medar-ı maişet" elde etme biçimidir. İslâmiyet'in askeri yönleri Türklere doğal olarak çekici geliyordu. Aksi takdirde yabancı bir kültürün benimsenmesine daha fazla direnç gösterilirdi. Türkler İslâmın cihad kavramına sıkıca bağlandılar ve bunu hızla ideoloji haline getirdiler.

> İslâmiyet, Türk'ün ruhuna (askeri bir din olduğundan) her dinden daha fazla uygun geliyorsa bunda şüphesiz, gazalarda sağlanacak yararların cazibesinin, çekiciliğinin de rolü büyük olmuştur... cihad ile Türklerin eski "yağma seferleri" arasındaki paralellik ve bunun insanlarda yarattığı sempati duygusu ve savaşlar sayesinde sağlanacak yararların heyecanı ve sevinci, dine karşı duyulan manevi bağlanma ve saygıya eklenmesi gereken bir çekicilik unsuru değil midir?[67]

Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinin ekonomik, askeri, stratejik, siyasi gerekçeleri bir yana bırakılarak manevi açıklamalar getirmek Ortadoğu'nın yanı sıra Anadolu tarihinin de anlaşılmasını güçleştirir.

Türkler gibi Kürtler de çok sayıda din ve inanç sisteminin etkisiyle yoğruldular. Gnostik dinlerden Mithrailik, Zorvanilik yanında Mazdekiler,

---

[65] Kaşgarlı Mahmud, *Kutadgu Bilig*, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1974 sf. 479–490.

[66] Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslâmiyet*, İst. 1993, İletişim Yay., sf. 61.

[67] Akpınar age., sf. 65.

Hürremiler, Karmatiler gibi hareketler, Zerdüştlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik gibi dinler Kürtler üzerinde izler bıraktılar.

Müslüman olmayan Kürtlerin büyük çoğunluğu, Kürtçe'de Yezdani olarak bilinen, geniş anlamda "Melekler Mezhebi" olarak isimlendirilebilecek, oldukça eski bir dinin değişmiş biçimi olan bir inanışı izlediler. Kürtlerin bu arkaik ve yerli dini için Kürt tarihçisi Şerafeddini Bitlis "Yazidi" terimini kullanır. Bitlisli Kürtlerin kesinlikle Sünni Müslüman olduklarını belirtir; ancak Kürt beyliklerinin, klan ve aşiretlerinin ayrıntılı özelliklerini verdiğinde, çoğunun kendi zamanında (Şerefname'yi 1597'de tamamladı) veya yakın tarihlere kadar Yazidi olduklarını vurgular. Eski çağlardan günümüze Yezdaniliğin sadece üç kolu ulaşabilmiştir. Bunlar Yezidilik, Alevilik ve Yarısanilik'tir (Ali Allahi veya Ehl-i Hak olarak da bilinir).

Yezdanilik, yedi sayısının kutsallığı, yüce ışık ve bunların evreni kötü güçlerden koruduğu gibi temel inançlara dayanır. Yezdanilik sonsuz, her şeyi kapsayan, maddi dünyayı yaratmış olan, tamamen bağımsız bir "yüce ruh"a inanır.

Yezdanilik evrenselci bir yapıdadır. Tüm diğer dinleri, insanın ruh'a inanması temelinde aynı özgün düşüncenin meşru tezahürleri olarak görür. Bu dinleri, kurucuları belirli zamanlarda yeniden dünyaya gelip canlıları kurtuluşa götüren yeni bir peygamber olarak, yaratıcının sürekli müdahalesinin örnekleri olarak değerlendirir. Böylece, bu inanç sisteminin inananlarının, İslâm, Hıristiyanlık, Zerdüştlük veya diğer bir dine yakın durması, tüm bunları eski inancın bir tezahürü olarak gördüğünden son derece kolaydır. Dolayısıyla bu dinlerden herhangi birini rahatlıkla kabul edebilir.

Antik çağlarda Yezdanilik Zerdüştlüğün rakibi olarak görülüyordu. Zerdüştlük ile Melekler Mezhebi pek çok ortak özelliği paylaşmaktadır; dünyayı yöneten yedi iyi melek ve yedi kötü melek ile babadan oğula geçen ruhban sınıfının varlığı bu iki inancın ortak noktalarıdır.

Kürtleri etkileyen diğer önemli akımlar arasında Mazdekçilik de vardır. Zagroslar'dan yayılan bu hareket Kürtler üzerinde öyle etkili oldu ki 20. yüzyılda Hoşnav aşiretinin iki başlıca azizinden biri Mazdek'ti.

Babek tarafından yönetilen Hürremiye'de eşitlikçi bir hareketti. Karargâhı Azerbeycan'daki göçmen Kürtler arasında bulunan Babek ile eş zamanlı olarak, Narseh adlı bir Kürt'de Mezopotamya'da bir başka Hürremi ayaklanmasına önderlik ediyordu. Tabari'ye göre sayıları 60 bini bulan Narseh taraftarları Halife Ordusu tarafından öldürülürken bir kısmı liderleri ile birlikte (833) Bizans'a sığındı. Narseh, Kayseri ile Kırşehir arasındaki bölgeye yerleştirildi. Mazdekiler ve Hürremiler sembol olarak giysileri ile bayraklarında kırmızı renk kullanıyor-

lardı. Bu simge, daha sonra 14. ve 15. yüzyılda gerçekleşen Alevi ayaklanmalarında da ortaya çıktı.

Babek, Yezdaniliğin bir takipçisidir. Azerbeycan'da Cewandanilerin arasından çıktı. Kürt Cewandan (günümüzde Caf'lar olarak bilinir) klanının dışındaki bölgede Belikan, Gerger, Badh adlı Kürt klanları da yaşıyordu. Badh Babek hareketinin başkentinin de adıydı. Narseh'de İslâm tarihçisi Mesudi tarafından Kürt Nasır olarak kaydedilir. İşin ilginç yanı Narseh Bizans'a sığındıktan sonra İmparator Theophisu'un ordusunda bir Kürt askeri birliğinin kurulmasıdır. Babek hareketinin sonuçlarından yararlanmak isteyen Bizans İmparatoru Abbasi topraklarını istila ettiyse de sonuç alamadı. Narseh ise Pontus bölgesine yerleşti ve Hıristiyan olup Theophobos adını aldı. Evrenselci bir inanç niteliğiyle Yezdeniliğe bağlı bulanan Narseh açısından din değiştirmek hiç de zor olmadı.

Narseh'in militan Mazdeki-Hürremi öğretisi Anadolu'nun Alevi-Kızılbaş-Bektaşi kültürü içinde eridi (Hacı Bektaş, Kuzey-Orta Anadolu'nun iki komşu şehri Kırşehir ile Nevşehir arasındadır. Bizans döneminde Pontus olan bu bölge Narseh ve taraftarlarının yerleştirildiği alandır.)

Yezdanilik İslâmiyet'in birçok akımı ile etkileyen-etkilenen ilişkisi içinde oldu. Şiiliğin on iki imamcı ve İsmaili kollarından oldukça etkilendi. Şah İsmail, "Sahib-i Zaman" niteliği ile Yezdani inancının öğretisine uygun bir yaklaşım içindeydi. Ancak Safevilerin "Melekler Mezhebi"nin etkilerini kendi doktrinlerinden uzak tutmak için kuşaklar boyunca çaba sarf etmelerine rağmen çıkış noktalarında Şiilikten ziyade Yezdanilikle ilişkili oldukları belirtilmelidir.

Yezdanilik devrimci Alevi biçimleriyle Anadolu Türkmenleri ve Kürtleri'nin kültürel, siyasi, sosyal temellerinde yerini aldı. Yezdaniliğin Anadolu rengi Alevilik iken Irak'ta ise Şiiliği yer yer etkiledi. Şiiler mehdi (mesih), Sahib elzaman (Zamanın sahibi) ve benzeri, birçok Yezdani kaynaklı inanca sahiptirler. Aslında, İsmaili (Yediciler) Şiilerin haftalık gizli buluşma alışkanlıkları, Yezdanilikten kaynaklanır.

Yezdanilik esas itibariyle Semavi olmayan bir dindir. İrani nitelik taşıyan bu din özellikle Kürtler aracılığıyla bölgenin inanç birikimine dâhil edilmiştir. Şii İslâm'ın yanı sıra Yezdanilik, Anadolu Türkmenleri, Doğu Akdeniz kıyılarının Arapları, Azerileri, Gilanileri ve Mazandaranileri inanç bakımından etkiledi.

Yezdanilik mensupları Hıristiyan misyonerlerin öncelikli hedefi oldular. Hıristiyan misyonerler, Yezdaniliğin çeşitli mezhepleri üzerinde 18. yüzyıldan itibaren çalışmaya başladılar. Bu çalışmalar kapsamında Kürtçe İncil'in yanı sıra çok eski bazı Kürtçe metinler misyonerler tarafından basıldı.

Mensuplarına, yârsân, Ali-İlahi (yani Ali'ye tapanlar), Ali hak, Ehl-i Hak ya da şeytanperest (şeytana tapanlar), Nusayri (Nazerenle, yani Hıristiyan) vb. denilen Yarisaniler Irak ve İran'da yoğunlaşmışlardır.

Çoğunluğunu yoksul köylülerin oluşturduğu ve doğrudan doğruya Yarisani olarak isimlerindirilen topluluk Müslümanlık iddiasında bulunmaz. Yarisanlar, Yarisan adını yar-i-san, Sultan'ın (yani Sultan Sahak) yoldaşları anlamında kullanırlar. Ali, Nazaran (İsa), Hurşid (güneş), Musa, Davud, Bünyamin (Yahudi Peygamber) kutsal sayılırlar. Yarısanilik'te güçlü bir Yahudi damar bulunur.

Yarısanilik'te büyük şahsiyet sayılan Sultan Sahak, aslında Sultan İshak (Isaac'ın adının Müslüman biçimi) olarak bilinir. Sahak veya İshak 11–13. yüzyıl arasında bir dönemde Süleymaniye'nin güneyinde bulunan Berzenci'de doğdu.

Yarısaniliğe göre, insanlar ruhun dünyevi seyahatinin son ürünleridir. Ruh cansız nesnelere girerek seyahatine başlar. Bu tecrübeden sonra ruh önce bitki, sonra hayvanlarda yaşar. En son durak ise insan bedenidir.

Yezdani akımının kollarından biri de Aleviliktir. Dımili konuşan Kürtlerin büyük çoğunluğu ile buraya komşu bölgelerde yaşayan, Kurmanci konuşan bir kısım Kürtler Alevidirler. Dımili Aleviliği, Yarısanilikten ziyade, eski İrani akımlarla daha yakın bir benzerliğe sahiptir. İbadetleri doğan güneşe ve aya eğilme ve bu esnada sihirli ilahiler okumayı içerir.

Yezdaniliğin önemli bir kolu olan Yezidilik de Kürtler arasında günümüze kadar etkili oldu. Yezidiler meleklere özel bir önem verirler. Eski ve Orta İran dilinin bir terimi olan ve "melek" anlamına gelen *yazata* veya *yezad* sözcüklerinden türetilen bu sıfat "meleğe tapanlar" haline getirildi. Yezidiliğin Cilve ve Mushaf adı verilen iki kutsal kitabı vardır. Bu kitaplarda Lusifer, yani şeytan "dürüst bir danışman ve öğretmen" olarak verilir. Yezidi inancına göre Lusifer dünyadaki tüm varlıklardan sorumludur. Lusifer, yani Melek Tavus, bronz bir kuş heykeli ile temsil edilir. Bu ikon Musul'un kuzeydoğusunda bulunan, Şeykan bölgesindeki Yezidiliğin kutsal merkezi Laleş'teki yıllık büyük cem'de inananlara gösterilir. Laleş ve çevresi Yezidi dininin en önemli kişisi olan Şeh Adi'nin türbesinin bulunduğu yerdir.

Yezidiliğin kökenlerinde yoğun İrani etkiler bulunur. Güçlü bir aristokrasinin yanı sıra, Yezidilerin sosyal sınıf sistemi ile Sasani İmparatorluğu Zerdüştlerinin katı katmanlaşması oldukça benzerdir. Zerdüşt rahipleri din veya kraliyet sınıfından olmayan kimselerin eğitim görmelerini yasaklamışlardı. Geleneksel Yezidilikte de bu tür imtiyazlar belirli kişilere tanınıyordu. Öyle ki, bu yüzyılın başına kadar Yezidiler arasında tek bir kişinin okuma yazma bildiği ileri sürülüyordu.

Sınıfsal kastlaşmanın biçimleri Yezidilik açısından dikkate değer görünümlere bürünür. Zengin Yezidi Şeyh ve mollaları Arap giysileri ve başlıkları giyer, hem Arapça hem Kürtçe bilirlerdi, isimleri ise Arapça'ydı. Diğer yandan yoksullar ve onlarla içiçe olan sıradan din adamları Kürtçe isimler taşırlar, Kürtçe konuşurlar ve geleneksel Kürt giysi ve başlıklarını taşırlardı.

Yezidi toplumu günümüzde oldukça küçülmüştür ama tarihte önemli bir büyüklüğe ulaşıyorlardı. "Selahaddin'in Antakya'yı fethettiği dönemlerde Yezidiler komşu Amanos Dağları'nın vadilerindeki nüfusun ağırlıklı bir kısmını oluşturuyordu ve bu durum 19. yüzyıl ortalarına kadar devam etti. 13.-14. yüzyıla gelindiğinde, Yezidiler birçok Müslüman ve Hıristiyan'a kendi dinlerini kabul ettirerek etki alanlarını Antakya'dan Urmiye'ye, Kerkük'ten Sivas'a kadar genişlettiler. Aynı zamanda küçümsenmeyecek derecede politik ve askeri bir güce de ulaştılar. Bu dönemde Cizre bölgesi (yukarı Mezopotamya) emirleri Yezidilerdi ve bunlardan biri de Şam emiridir."[68] Kürt tarihçisi Şerefaddini Bitlisi de 1597'de, Kürt aşiret ve bölgelerinde Yezidi etkinliğinden söz eder.

Bölgenin tüm din ve inanç sistemleri ile ilişkiler kuran Kürtler büyük bir sosyal hareketliliğin göstergesi olacak biçimde bunlara kendi renklerini kattılar. Semavi dinlerin doğduğu ve yayıldığı topraklarda bulunmaları ise büyük toplumsal altüst oluşlara neden oldu.

Bu semavi dinlerden ilki Yahudiliktir. Talmud 2800 yıl önce sürgün Yahudilerin Asur Kralı Şalmaneser III tarafından Mezopotamya'ya yerleştirildiklerini yazar. İsrail'in on kayıp kabilesinden ikisi Dan ve Naphtali'nin bu bölgeye göç ettiklerine inanılır. Kürtlerin Yahudiliğe ilgisinden dolayı, onları Yahudileştirmek için haham otoritelerinden gerekli iznin alınmasından sonra bu din hızla yayıldı. Başkenti Erbil olan Abiabene'nin Kraliyet ailesi ve çok sayıda tebaası Yahudiliği kabul etti. (M.Ö. 1. yüzyıl) 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde Yahudilik bu bölgede iyice yaygınlaşmış durumdaydı. Yahudi tarihçi ve General Josephus Flavius, Kürtlerin Yahudiye ve Samaria'nın Romalılar tarafından kuşatılması karşısında bölgeye nasıl yardım gönderdiklerini anlatır. Flavius, oradaki Yahudiler arasında açlık başladığından, Kürt Abiabene'nin Mısır ve Suriye'den hububat almak için para sağladığını ve gelen yiyeceğin Kürt kraliçesi Helena'nın gözetiminde ihtiyaç sahiplerine dağıtıldığını anlatır. Kürt kraliçesi Helena Kudüs çevresinde "muhteşem eserler" inşa ettiriyordu.[69]

---

[68] Mehr dad R. Izady, *Kürtler*, Çev: Cemal Atila, İst. 2004, Doz Yay., sf. 279.

[69] Izady age., sf. 287

Yahudilerin Romalılara karşı son başkaldırısında Vespasian ve Titus'a karşı yaptıkları Kudüs savunmasında Kürtler de yanlarındaydı. Kudüs'ün yağmalanması ve tapınağın yıkılmasından sonra Romalılara esir düşen Kürtler arasında Adiabene veliahtı Izates ile çok sayıda Kürt aristokratı bulunuyordu. Bunlar Kudüs'ün savunmasına bizzat katılmışlardı. Kürtlerin bir zamanlar Yahudi kutsal tapınağının savunmasında bulunmaları tarihin kara deliklerinde kaybedildiği için günümüzün ittifak stratejilerinin derin kökleri yeterince aydınlatılamıyor.

Kürt ve Yahudi yaşam tarzları büyük benzerlikler gösterir. Ayrıca bazı halk masalları Kürtlerin kökenlerini Yahudilerle ilişkilendirir. Bu masallardan bazıları Kürtlerin kayıp bir İsrail kavmi olduğunu savunurken, diğerleri de Kral Solomon'a dayalı söylenceler ortaya koyar. 1170 yılında bölgeyi gezen Yahudi seyyah Tudelalı Benjamin yalnızca Amediye şehrinde yaşayan 25 bin Yahudiden söz eder.

Yahudi Kürtlerden Haham Samuel Barzani (ölümü 1630) bir din okulu açmış, ölümünden sonra kızı Asenath Barzani ilk kadın haham olarak bu okula atanmıştır. Talmud uzmanlarına verilen ismin dişil biçimi olan tanna'ith terimi Haham Asenath Barzani için icat edilmişti. Asenath daha sonra Musul'daki Yahudi akademisinin başına getirildi.

> Mezopotamya'da 1742 ile 1831 yılları arasında ortaya çıkan birçok veba salgını Yahudi toplumunu neredeyse tümüyle ortadan kaldırdı. Bunun sonucu olarak da, Babilli ya da Iraklı Yahudilere dönüştüler. Yani bir Yahudi Kürt, Arap veya Neo-Arami'den değil, Kürt ve Neo-Arami bir kökenden gelir. Iraklı Yahudiler arasında tarihsel Kürt aşiret adlarının yaygın olmasının yanı sıra, açık renkli (sarışın) oluşları da bunların yakın Kürt kökenlerinin göstergesidir. Günümüzde, atalarını Bağdati veya Babilli olarak bilen Yahudilerin büyük bir ihtimalle Kürt Yahudilerle atasal akrabalık ilişkileri vardır.[70]

İsrail'de birçok Kürt Yahudi kendi mahallelerinde yaşamaktadırlar. Bunlar halen Kürt kültürünün geleneklerini, müziğini devam ettiriyorlar. Kürtlerle Yahudiler arasındaki ilişkiler oldukça derindir. Yahudi peygamberlerin türbeleri Kürt coğrafyasına dağılmış durumdadır. Jonah'ın türbesi Nabi Yusuf'ta (Ninova), Daniel ve Hosea'nın Kerkük'te, Ezra'nın Erbil'de, Nahum'un türbesi Alikuş'tadır. Ayrıca Urfa'da bulunan "İbrahim Gölü"de tıpkı Hıristiyan ve Müslümanlar için olduğu gibi Yahudiler açısından da kutsal bir mekândır.

---

[70] Izady age., sf. 287.

5. yüzyılda, Adiabene'nin Kürt hanedanı Hıristiyanlığa geçti. İslâm tarihçisi Mes'udi'nin yazdığına göre on altı büyük Kürt aşiretinden ikisi Hıristiyandı (MS. 943). Bunlar Yakubi ve Jurakanlar olup Musul ile Cudi dağı çevresinde yaşamaktadırlar. Bu Kürt nüfusunun neredeyse yüzde on ikisinin 10. yüzyılda Hıristiyan olduğu anlamına gelir. Marco Polo da Seyahatnamesi'nde 1272 yılı itibariyle "Musul'un dağlık kısımlarında Kürt adı verilen bir soyun insanları yaşamakta, bunlardan bazıları Hıristiyanlığın Nasturi ve Yakubi kolundan, diğerleri Muhammedidir" diye yazar. Hıristiyanlığın Ortadoğu'da mevzi kaybetmesiyle birlikte Musul, Cudi Dağı ve Hakkâri dağlık bölgelerinde yaşayan bu Hıristiyan Kürtler Neo-Aramice konuşan Kuzey Mezopotamya'nın Sami toplumu ile ittifak kurdular ve modern Asuri Hıristiyanların atası oldular.[71]

Kürtler de tıpkı Türkler gibi İslâmiyeti kolaylıkla kabul etmediler. Ortaçağ'da İslâm'ın Şam ve Bağdat gibi önemli iki merkezine yakın bölgelerde yaşayan Kürtler Müslüman ordularla 7. yüzyıl gibi erken bir tarihte karşılaştılar. Ancak İslâmiyet Kürtler arasında kısa sürede yayılmadı. 12. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile Nizâmülmülk, İbni Athir, Ebu Mansur el-Bağdati gibi etkili isimler tarafından Kürtler Müslüman olarak kabul edilmiyordu. İslâm Kürtler arasında yüzeysel bir biçimde benimseniyordu. Bu dönemde önemli bir Kürt Müslüman azınlık bulunmakla beraber ağırlık Yezdanilik, Yahudilik, Hıristiyanlıktaydı. Tanınmış Kürt İslâm düşünürlerinin Dinavar, Suharavard, Hemedan gibi sınır şehirlerindeki Kürtlerin arasından çıktığı kaydedilmelidir.

İslâm'ın Kürtler arasında hâkim duruma gelmesinde sosyo-ekonomik unsurlar ve göç hareketleri belirleyicidir. Türklerin kitlesel göçü sonucunda, dört yüz yıllık bir süreç boyunca yerleşik dinler ve onlarla bütünleşmiş sosyal yapılar güç kaybettiler. Yerleşik tarım toplumu ve kent merkezli yönetimin zayıflaması ile yerli Kürt göçebelerin yoğun olarak yaşadıkları Hakkâri bölgesinde büyük bir yayılma gerçekleşti. Sünni Şafii mezhebine mensup bu grubun yayılmasıyla birlikte inançları giderek Kürtler arasında ağırlıklı hale geldi. Sünni Şafii Kurmaneler, Osmanlı-İran savaşlarının Kürt bölgelerindeki ticari yolları tahribinin ardından iyice belirleyici oldular. Göçebe ekonomisi tüm yerleşik yapıları dağıtarak genişledi. Oysa İslâm'ın 7. yüzyıldan sonra gerçekleştirdiği fetihlerle birlikte Bereketli Hilâl'de ve Batı İran topraklarında Kürt hanedanları ve şehirli kültürün yükselişi söz konusuydu. Ancak bu gelişme 12. yüzyıldan sonra yerini gerilemeye bıraktı. Kürtler şehir yaşamından, ticaret yollarından uzaklaşma sürecinin sonucunda 16. yüzyıldan itibaren çok merkezli, birbirinden ya-

---

[71] Izady age., sf. 291.

lıtılmış birimlere bölündüler. Din temelinde bir birlik sağlamaları ise mümkün olmadı. Türkler ve Kürtler büyük inanç sistemlerinin kesişme noktasında ortak bir birikimin akışkanlığında buluşmakla kalmadılar. Anadolu'ya yayılan Türk göçüyle birlikte hızlanan tarihin sorunlarını, sosyal, ekonomik, siyasal dinamiklerini ve acılarını da bölüşmeye başladılar.

Malazgirt'te Türk ve Kürt Askerleri

Türklerin Anadolu'ya akınları 1029'da Ermeni-Bizans sınırlarına yapıldı. 1043'te ise Selçuklular'dan kaçan Türkmenler Dicle nehrinin çıktığı bölgeye geldiler. Bu akıncıların bir kısmı yok edildi, ama bunlardan bir grup Bizans sınırlarını zorladı ve Bizans valisi Likhoudes'i tutsak etti. Bu tarihten sonra Gence ve Divin'in Şeddadi Kürt yöneticisi Ebülevser, Türkmenlerle birlikte Bizans topraklarına saldırdı. 1045-1046'da ise Azerbeycan'dan başlayan bir Selçuklu akını ile Bizanslı generaller Aron ve Katalon bozguna uğratıldı. 1048'de Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın komuta ettiği bir güç, bu kez Aras'tan ve Fırat nehrinin kuzeydeki kolu Karasu'dan geçerek ve her çağda kullanılan istila yollarını izleyerek, doğrudan doğruya batıya yöneldiler. Fırat nehrinin güneydeki kolu Murat'ta birçok kollara ayrılan kuvvetler Erzurum'u ve Trabzon bölgesini yağmaladılar. 1054'te Anadolu'ya giren Tuğrul Bey ise Van gölü kıyısındaki Erciş ve Bergri'yi ele geçirip Malazgirt kalesini kuşatıyordu. Türkmen artık Bizans sınırlarındadır. 1062'de Anadolu'ya giren Yakuti komutasındaki birlikler Malatya'nın güneyinde, Dicle ve Fırat nehirlerinin kaynakları arasındaki Bizans topraklarını yağmalayıp ele geçirdikleri esirleri Kürt Mervani hanedanının yönetimindeki Diyarbakır'a götürüp sattılar.

Bizans ardı arkası kesilmeyen Türkmen akınlarını durduramaz. Gerçek akınların bir fetih amacı yoktur. Azerbeycan ve Yukarı Mezopotamya'daki üslerinden yola çıkarak Anadolu'nun derinliklerine akın yaparlar; ancak üslerine geri dönerler. Akınları durduramayan Bizans İmparatoru Romanos 1071 yılı başlarında, büyük bir ordu ile kesin sonuç almak için yola çıkar. Amaç İran içlerine yürümek ve Selçuklular'ı Orta Asya'ya sürmektir. Alparslan savaş istemez. Bizans elçilik heyeti barış için Erciş ve Malazgirt gibi artık birkaç yüzyıldır İslâm

kenti haline gelen yerleri ister. Bizans'ın bu talebini kabul eden Alparslan'ın asker sayısı oldukça azdır. Tuğrul Bey'den miras kalan Irak askerleri "itaatsiz bir tavır" içindedirler. Bu birlikler Fırat'a ilerleyen Sultan'ı izlemezler. Alparslan köle kökenli 4 bin hassa askeriyle kalır. Ayrıca önemli bir Türkmen kuvvetinin başında bulunan Arbasyan'ı yakalamak üzere gönderdiği Afşin'den haber yoktur. Alparslan'ın askeri durumunun zayıflığını gören Bizans ordusu ise Doğu Anadolu'ya ilerler. Bizans ordusu büyük, ancak güçsüzdür.

İmparator Romanos Alparslan'ın üzerine yürürken büyük bir Ermeni katliamı yapar ve onların dinini yok edeceğini belirtir. Bu tutumuyla Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgenin güvenini yitirir. Ayrıca, Bizans ordusunda bulunan büyük arazi ve asker sahibi Anadolu feodallerinin önemli bölümü de imparatora karşıdırlar. Ücretli askerler ise Arap ve Müslüman kökenlidir. Bunlar paralarını alamayınca ordudan ayrılıp Suriye bölgesine gider, oradaki Türkmenlerle birlikte Antakya bölgesini yağmalarlar. Frank ve Germen askerlerinin isyanları da bu tabloya eklenmelidir. Bizans ordusunda Peçenek, Oğuz gibi ücretli Türk askerleri vardır ve sayıları 15 bini bulur. Ayrca İslâm "navekiyye" Türkmenlerinin başındaki Selçuklu prensi Erbasgan'da Bizans'ın hizmetinde Erzurum'dadır.

Büyük vezir Nizâmülmülk'ün asker toplama çabalarına rağmen sorun çözülemez. Ancak Alparslan'ın yardımına Kürtler yetişir. Diyarbakır ve Van bölgesinden gelen 10 bin Kürt savaşçı ile Alparslan'ın ordusu 15 bini bulur. Alparslan ordusuna eşitlikçi bir biçimde ve İslâm'ın birleştirici niteliğinden yola çıkarak yaklaşır. Onlara Bakara Suresi'ni hatırlatır ve "Allah'ın izniyle az olan, çok olanı yener" der. Alparslan "dönmek isteyen dönsün, burada Allah'tan başka hükmeden bir sultan yoktur" der. Onun, "şimdi burada ne buyuran bir sultan ve ne de buyruk alan bir asker vardır. Bugün ben de sizlerden biriyim ve sizinle birlikte savaşacağım" sözleri yankılanır. Sonuç zaferdir.

Kürt-Türk savaşçılarının eşit birliği çözülen Bizans ordusunu dağıtır. Selçuklu için henüz Anadolu önemli değildir. Ancak çoluk çocuk, sürüleriyle birlikte Türkmenler bu kez yerleşmek için Anadolu'ya akarlar. Artık onları durduracak bir Bizans Devleti ordusu yoktur.

Bizans topraklarına giren Türkmenler, var olan sistemi yıkmak düşüncesiyle harekete geçmekten çok, kendilerine yerleşecek bir ülke bulmaya geldiler ve en büyük yardımı onlarla birlikte Malazgirt'te dövüşen Kürtlerden gördüler. Bizans feodalleri arasındaki mücadelede, birkaç bin atlı savaşçıya komuta eden Türkmen askeri şefleri belirleyici oldular. Bizans feodalleri rakiplerini yenebilmek için onlara dayanıyorlardı. Örneğin, Malazgirt'te savaş meydanından ka-

çan Norman Rousel, Anadolu'da "Yeni Normandy" krallığı kurmak amacıyla harekete geçer. Sakarya ve İzmit bölgesine ilerler. Bizans imparatoru ona karşı Türkmen şefi Artuk'tan yardım ister. Norman Rousel'i yakalayan Artuk kurtuluş parası karşılığında onu serbest bırakır. Malazgirt efsanesine eklenen hayali kurgularla tarihte kara delikler oluşturulur. Türk-Kürt birliğinin bu en önemli safhasının üzeri örtülürken, Türkmen şeflerinin Bizans'la kurduğu ilişkiler görmezden gelinir. Anadolu'da kozmopolit, devşirme, paralı askerlere dayalı egemenlik sisteminin temsilcisi Bizans İmparatorluğu bu şefleri hızla devşirir.

Anadolu'nun büyük feodallerinden General Nikefer Botaniates ile General Nikefer Beryennios İmparator olmak için İstanbul'a yürürler. Botaniates'in yakını, Ermeni generali Filaretos ise Türkmen şefi Kapar'ın desteğiyle Kilikya, Antakya, Urfa, Malatya'yı kapsayan bir Ermeni devleti kurar. İstanbul'a ilerleyen Botaniates'e karşı İmparator Mihael ise Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman ve Mansur'a para ödeyerek desteklerini elde eder. Botaniates'in yolu Süleyman tarafından kesilir. Alparslan'a ihanet eden eniştesi Erbasgan da Botaniates'in yanındadır. Hıristiyan olan Erbasyan kendini Bizanslı saymasına rağmen Kutalmışoğulları üzerinde etkilidir. Onun etkisiyle Süleyman ve Mansur Botaniates'in vasallığını kabul ederler. Botaniates imparator olur. Türkmenler Üsküdar'a gelirler. Yeni imparatorun Balkan seferine 2 bin Türkmen savaşçısı katılır.

Şefler Bizansla anlaşırken Türkmenler de hızla Anadolu'nun dört bir yanına yerleşir. Bizans'ın iç egemenlik mücadelesinde artık Türkmen askeri şefleri taraftır. Bizans imparatorları ve feodalleri, ülkelerini yitirebilecekleri korkusuna kapılmadan Türkmen savaşçılarıyla işbirliği yaparlar. Çünkü Bizans Atilla döneminden beridir Orta Asya'dan akan Tüklerle, Hunlar, Uz'lar (Oğuzlar), Peçeneklerle mücadelenin yolunu bulmuştur. Bu toplulukların Balkanlar'daki saldırılarını göğüsleyen Bizans bunları içinde eritmeyi ve özümlemeyi başarmıştır. Hıristiyanlaştırma bu özümlemenin yöntemleri arasındadır. Türkopoli denilen Hıristiyan Türk askerler, 13. ve 14. yüzyıllarda bile Bizans'ın dayanakları arasındadır. Selçuklu soyundan gelen Erbasgan da Türkopolidir. Daha Malazgirt savaşından önce safını değiştiren bu komutan yalnız değildir. Aleksios, Batı Anadolu'daki birçok Türkmen beyini ve İlhan adlı komutanı İstanbul'da vaftiz ettirir. Akkış adlı Hıristiyan Türk askeri şef, Bizans'ın Türkmenleri Anadolu'dan söküp atma savaşlarında ön planda rol oynar.

Bizans, Türkmen'i ve Selçukluyu böler. Melikşah ve Nizâmülmülk'ün Sultanlık makamını paylaşmaları eşyanın doğasına aykırı olmasına rağmen başşehri İznik olan Anadolu Selçuklu'nun kurucusuna bu unvanın onlar tarafın-

dan verildiği genel geçer görüştür. Oysa Süleyman için Sultan unvanını ilk kullananlar Bizanslılardır.

Uçlarda Bizansla buluşan Türkmen şeflerin askeri güçleri zayıftır. Anadolu Selçukluları güvensiz ve temelsizdir. Doğu ile Batı arasında sıkışmışlardır. Doğudan itiliş onları çözülen Batıya, Bizans'a yöneltir. İttifakı, zenginliği, stratejiyi burada ararlar. Hatta Bizans İmparatoru olma hayalleri kuran Çaka Bey gibi Türkmen şefleri vardır. Çaka Bey, "küçük soylu" sınıfından bir Türkmen şefi iken, Bizans'a esir düşer. Bu yetenekli savaşçı Bizans sarayına alınır ve yetiştirilir. Homeros'tan şiirler okuyacak kadar Yunan kültürünü öğrenir. Bizans soylu sınıfına girer. Onun imparator olma hayalleri Bizans-Selçuklu ittifakı ile suya düşer ve Çaka Bey Kılıçarslan'ın emriyle öldürülür.

Bizans tarihinin odağında Anadolu bulunur. İstanbul'un beslenmesini Anadolu'nun buğday tarlaları ve otlakları sağlar. Oldukça zengin maden kaynakları Anadolu'dan İstanbul'a akar. Bizans ordusunun en iyi askerleri özellikle Kapadokya ve Torosların dağlı halkları arasından toplanır. En yetenekli imparatorlar ve devlet kadroları Anadolulu aileler içinden çıkar. Anadolu'yu yitiren Bizans'ın ayakta kalması mümkün değildir.

Anadolu'nun feodalleşmesi, büyük arazi ve asker sahibi ailelerin ortaya çıkması Bizans'ın çözülüşünü ateşler. Bizans'ın nüfusu en kalabalık egemenlik alanı olan Anadolu, gücün anahtarıdır. Anadolu hızla Bizans'ın denetiminden çıkar.

İslâmiyetin yükselme döneminde Anadolu'ya düzenlenen askeri seferler Bizans'ı bir Anadolu devleti yapan temelleri zayıflatır. İslâm orduları, birçok kez Ege ve Marmara kıyılarında ilerlerler. İki kez İstanbul'u kuşatırlar. Bu Müslüman askeri dalganın Arap-Kürt niteliği, ana akım tarih görüşünün, Doğu'ya ait olan, İslâmi-Arap olanın küçümsenmesi nedeniyle örtülür. İslâm'ın "kılıcı" Selçuklu'nun planlı bir fetih girişimiyle Anadolu'yu yurt edinmesi efsanesi yaratılır. Selçuklu'nun Ortadoğu dinamikleriyle bağları koparılır. Oysa İslâm fetihleri dalgası Arapların Güney ve Doğu Anadolu'yu ele geçirerek, Fırat ve Dicle arasındaki bölgede yerleşim birimleri kurmalarıyla sonuçlanır.

Harran, Urfa, Rabka, Suruç, Birecik, Diyar-ı Mudar (Muzar) bölgesi, Muzar Arapları'ndan Kays kabilesinin çeşitli kollarının yurdudur. Fırat yakınlarındaki Malatya ve Samsat, Diyar-ı Mudar'ın Bizans akınlarına karşı savunma yerleridir. Mardin, Amid (Diyarbakır), Silvan, Erzen, Nusaybin ise Diyar-Rebia olarak bilinen Arap kabilelerinin yerleşme alanıdır. Bekr Arap kabilesi Diyar-Bekir'de yerleşir. Taglib Arapları ve Mervanlılar zamanında Humaydiye, Beşneviye, Zuzaniye (Zaza) ve Hakkariye Kürt kabileleri bölgeye yayılır. Diyarbakır'ın Hı-

ristiyan halkının yerini Araplar ve Kürtler alır. Süryani ve Ermeni dilleri gerilerken Arapça ile Kürtçe ağırlık kazanırlar. Azerbeycan'da, daha Kuzeyde Şirvan, Arran ve Tiflis'te önemli Arap, Kürt yerleşmeleri olur.

Van Gölü çevresinde, Ermenilerin denetimindeki bölgeler, fethedilir. Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Bergri'de İslâm emirlikleri kurulur. Naharar denilen Ermeni feodal beylerinin elindeki Ermeniye, vasal haline getirilerek İslâm ülkesine katılır. Ermeniye, batıda Fırat, doğuda Kürt nehirleri arasındaki bölgeyi kapsar. Ayrıca Kızılırmak kaynaklarına kadar uzanan "Küçük Ermeniye" de İslâm egemenliğine girer. Arap ailelerinin ve askerlerinin yerleştirildiği Erzurum garnizon kent konumuyla bir İslâm merkezine dönüştürülür. Erzurum'dan batıya doğru Bizans kaleleri ele geçirilir. Daha Türkmen-Selçuklu Anadolu'ya akmadan yıllar önce Kızılırmak yakınındaki Sivas ile Erzurum, İslâm-Bizans mücadelesinin savaş alanıdır.

Arap-Kürt İslâm fetihlerinin Türkmen-Selçuklu fetihlerinden çok önce Bizans düzenini sarsan dinamiklerinin Kürt aydınları tarafından üzeri örtüldü. "Arap" dini olarak İslâm'ı hor gören anlayışlar Kürt aydınlarının batı-merkezli tarih, toplum görüşüyle birleşerek garip bir "Aryen"ci yaklaşımı ortaya çıkardı. Bu konuda özellikle Kürt kültür-edebiyat dergisi *Hawar*'ın (1937–1943 yılları arasında yayınlandı) konumu dikkate değer. Bu İslâmi karartmanın tarih görüşüne getireceği olumsuzluklar bir yana, ırkçı tortular taşıması ve Ortadoğu halklarına, özellikle de Arapların küçümsenmesinde ana akım Türk tarih yaklaşımıyla aynı batı-merkezli iddiaları taşıdığı not edilmelidir. Bu yöntemsel notu aşağıdaki alıntıyla pekiştirdikten sonra konuya devam edeceğim:

> 19. yüzyılın son on yılında, özellikle de 20. yüzyılın başlarında, Alman düşünürlerin kendi Aryen köklerini yeniden keşfetme arzuları, Aryen dinleri üzerinde detaylı olarak çalışmalarına ve bu dinleri Semavi-Yahudi-Hıristiyan dinlerinden çok daha fazla yüceltmelerine yol açtı. Bu Aryen milliyetçileri için Hint dinleri ve Farsların Zerdüştlük dini ana çıkış noktasını oluşturmaktaydı. Avrupa'da sayısı artan ve bu eğilimlerden oldukça etkilenen Kürt aydınları da, İslâm dinini Alman Aryencilerin Yahudi-Hıristiyan dinlerini gördükleri gibi görmeye başladılar... Kürt kültür-edebiyat dergisi *Hawar*, yüzyıllarca yabancıların baskısına maruz kalmasına rağmen saflığından bir şey kaybetmemiş olan Yezidiliğin Kürtlerin esas dini olduğunun havariliğini yaptı. Bu Kürt aydınları, yanlış bir varsayımdan hareketle, Yezidiliği, Alman yazarların Aryen dini olarak yücelttikleri Zerdüştlüğün bir kolu olarak görüyorlardı.
>
> İslâm'ın itibar kaybı ile Kürtler (özellikle de Kürt milliyetçileri) için Yezidiliğin ifade ettiği önem, 2. Dünya Savaşı ve Aryenizmin III. Reich'ın külleri içindeki korkunç ölümüne kadar, epeyce gelişmiş bir modaydı.

> Buna rağmen, birçok eğitimli Kürdün, kendi halkının İslâm öncesi dinlerine hayranlıkları ve bunların bir İran dini olan Zerdüştlükten köken aldığı biçimindeki yanlış inancı devam etmiştir.[72]

Ortadoğu'da İslâmi kimliğe yeni bir bakış açısının hâkim olduğu dönemde bile Arap karşıtı, gevşek bir İslâmiyet yaklaşımı geçerlidir.

Aryen milliyetçiliğinin kararttığı Kürt yaklaşımı ile İslâm medeniyetini Araplaştırarak dışlayan batı-merkezci ve öykünmeci ana akım Türk tarih görüşü, Avrasya bağlamında bir Anadolu ve Ortadoğu çerçevesi geliştiremez.

Müslüman fetihleri, Malatya ile Sivas arasındaki bölgede Bizans devlet ve kilisesine düşman olan *Pavlaki* (paulicien) hareketi ile bütünleşti. Pavlakiler Bizans'a karşı İslâm savaşlarına katıldılar. Her türlü kilise kültürüne düşman olan Pavlakiler imparatorluğun doğu vilayetlerinde oldukça güçlüydü. Müslüman dünyası ile temasın getirdiği tasvirlere yönelik tepki sosyal, siyasal, ekonomik çelişkilerin büründüğü biçimdi. Tasvirlere aşırı saygı göstermek âdetine karşı mücadeleyi, Bizans'ta resimlere karşı kavaş açılmasından yıllarca önce Emevi devleti başlattı. Hemen aynı zamanlarda Anadolu'da da tasvir kırıcı bir parti ortaya çıktı. 8. yüzyılda Pavlaki hareketi imparatorluk için ciddi bir tehlike haline geldi. Büyük kitleler halinde Müslüman Malatya emirinin arazisine göç eden Pavlakiler, İslâm saflarında Bizans'a karşı savaştılar. Bunun üzerine imparatorluk binlerce Pavlaki'yi katletti ve birçoğunu da Trakya'ya sürgüne gönderdi. 872'de İmparatorun kayınbiraderi Khristophoros tarafından yenilen Pavlakiler Doğanşehir, Samsat ve Malatya bölgesinde etkilerini kaybettiler. Oysa Müslümanların desteklediği Pavlakiler Ankara kapılarına kadar dayanmışlardı. Onların yayıldığı bölgede 13. yüzyılda Baba İshak ayaklanması patlak veriyordu. Divriği çevresinde de hâkimiyet kuran Pavlakiler köylü kitleleri ile yoksul şehir halkından destek buluyorlardı. Pavlakilik büyük katliamlara ve sürgüne karşın değişik biçimlerde ortaya çıktı. Anadolu'da ve Balkanlar'da varlığını korudu. Balkanlarda Bogomil hareketini şekillendirdi. Pavlaki-Baba-İshak-Bogomil-Şeyh Bedreddin hareketleri bir zincirin halkalarıdır. Pavlaki bölgesinde yaygın olan Yezidilik de bu akım ve Türk dervişliği üzerinde etkilidir.

Pavlakilik, Türk dervişliği ve Yezidilik arasında iç bağlantılar vardır. (14. yüzyılda Türk şairlerinin kullandığı Çalab, Tanrı ve Tanrı yolunu tutmuş anlamına gelen Çelebi deyimleri, Kürtlerden Türklere geçer. Büyük İslâm tarihçisi

---

[72] Izady age., sf. 252-253.

Barthold da İslâm Ansiklopedisinde, "Kürt paganizmi, Müslümanların dinsel yaşamı ve özellikle Anadolu dervişleri üzerinde kesinlikle etkili oldu. Ehl-i Hak adı altında İran'da çok yayılmış olan Kürt tarikatı da bunu doğrular" der.

Pavlakilik, Bogomile hareketi, Yezidilik ve Türk dervişliğinin etkileşimi üzerine çok az araştırma vardır. Oysa "Pavlaki ve Bogomilelerin, Anadolu'nun Türkler tarafından fethinde ve sonraları Osmanlılar'ın Balkan istilaları zamanında, yalnız siyasal tarihimiz değil, dini ve içtimai tarihimiz bakımından da, mühim rolleri olmuştur."[73] Pavlakiliğin Bogomil hareketini biçimlendirdiği Balkanlar'ın sınıfsal, ekonomik, dini dinamiklerinin kısa çözümlemesi konuya ışık tutacaktır. Ayrıca Balkanlar'ın Ortadoğu eksenli akım ve dinamiklerle harmanlanmasının düşündürücü bir boyutunu not etme imkânı verecektir.

Bulgar devletinin Bizanslılaşması sosyal çelişkileri keskinleştirdi. Büyük arazi sahipliği ruhani alana da sıçradı. Ülkenin Hıristiyanlaşması kilise ve manastırların elindeki arazi mülkiyetini önemli miktarlara ulaştırdı. Resmi kilise ile devlet bütünleşirken ağır sömürü koşulları ortaya çıktı. Bu temelde Bulgar devletinde Bogomillerin radikal kilise karşıtı hareketi başladı. Papaz Bogomil'in adını alan hareket, "Bizans hükümeti tarafından büyük kitleler halinde Trakya'ya tehcir edilerek uzun bir süreden beri Bulgaristan ve Makedonya'nın Slav halkı ile yan yana yaşamakta bulunan Pavlakilerin doktrininden neşet etmiştir. Aslında Maniheizme irca edilmesi gereken Pavlakilik gibi Bogomillik de saf bir ruhi dindarlığa ve ciddi surette zahidane bir yaşama erişmek gayreti içindedir. Bunlar büyük bir şiddetle bütün zahiri ibadet şekillerini, bütün kilise adetlerini ve hatta bütün Hıristiyan kilise nizamını reddederler. Bogomillerin hâkim olan kiliseye karşı isyanları, en güçlü ruhi desteği kilise olan mevcut dünya nizamında reddetmek anlamına geliyordu. Bogomillik hareketi hâkim olanlara, kudretlilere ve zenginlere karşı protestonun bir ifadesi idi."[74]

Bogomillik Bulgaristan, Makedonya, Sırbistan, Bosna, İtalya ve Güney Fransa'da son derece etkili, yoksullara dayalı ihtilalci bir hareket olarak yüzyıllarca varlığını sürdürdü.

Bogomil'lerin isyan ettikleri bölgede patlayan Şeyh Bedreddin hareketi üzerinde bu akımın etkileri vardır. Ayrıca Bedreddin Füsusül'l Hikem (Gerçeğin Özü) adlı eserini yorumladığı İbnü'l Arabi'nin (1162–1240) görüşlerinden yola

---

[73] Barthold, Köprülü age., sf. 91.

[74] Ostrogorsky age., sf. 250-251.

çıkıyordu.[75] Bu Endülüslü İslâm filozofu Hallac-ı Mansur'un "varlık birliği" prensibini benimsiyordu. Konumuz açısından önemli nokta onun Pavlakiliğin bir dönem merkezi sayılan Malatya'da da yaşamış olmasıdır. Muhyiddin-i Arabi'nin düşünceleri genellikle Tanrı-İnsan-Kâinat üçlüsü üzerine yoğunlaşır; bunların yalnız görünüşte ayrı, gerçekte ise "bir" olduğunu söyler; şeyh Bedreddin Muhyiddin-i Arabi ile "birkaç ayrıntı dışında, eş düşünce"lere sahiptir. Maniheizm, Pavlakilik, Bogomillik, Yezidilik, Babailik büyük bir inanç birikimi oluştururlar ve aynı bölgeden kaynaklanırlar. [76] Türkmen-Kürt-yerli Hıristiyan halkların sömürücü egemenlik sistemlerine karşı isyanlarına bu eşitlikçi inançlar damgalarını vurur.

9. yüzyıl Bizans'ın Doğu ve Güneydoğu'da kaybettiği mevzileri yeniden kazandığı dönemdir. İslâm merkezleri haline getirilen kentler Bizans tarafından ele geçirilir ve Müslümanlarla ittifak halindeki Pavlakiler ya katledilir veya sürgüne gönderilir. 872'de Pavlaki başkenti Divriği yerle bir edilirken, Malatya çevresinde dini kovuşturma adı altında insan avı başlatılır. 11. yüzyıl sonunda, Malatya ve çevresinde 53 kilise ile eli silah tutabilecek 60 bin Hıristiyan vardır ancak bu Yakubi Hıristiyanlar kendilerini Bizans'tan çok İslâm'a yakın bulurlar.

Anadolu'nun yolu daha önceki Müslüman Arap akınlarıyla açılır. Kürtler, Pavlakiler, Ermeniler ve diğer yerli halklar Türkmenlerle işbirliği yaparlar ancak Selçuklu için göçebe Türkmen tehlikelidir. Selçuklu Sultanları, Kuzeyden yeni Oğuz ve Türk dalgalarının akışını durdurmak için Bizans, İran ve Arap hükümdarları gibi savunma hatları kurarlar. Selçuklu Sultanı Sancar, gasp hilafetinin temsilcisi Halife ile egemenlik sisteminin ortaklığını paylaştığının bilinci içinde Türkmen tehlikesini nasıl önlediğini mektubunda şöyle yazar:

> Bütün İslâm uç boyları, kâfirlere kapalıdır. Bu uğurda yiyecek, araç ve yardım bol bol tahsis edilmiştir. Devlet hazinesinden her yıl binlerce ve binlerce para harcanmaktadır. Büyük Sultan'ın ünlü komutanları buyruklarında Maveraünnehir, Kaşgar, Tıraz, Harezm askerleri bulunduğu halde... Her eyalete o mel'unların ve dinsizlerin köklerinin kesilmesi için atanmışlardır ve kahredilmeleri için buyruk verilmiştir?[77]

---

[75] Ernst Werner, *Büyük Bir Devletin Doğuşu-Osmanlılar*, Çev: Yılmaz Öner, İst. 1988, Belge Yay., cII., sf. 39.

[76] İsmet Zeki Eyüboğlu, *Şeyh Bedreddin ve Vâridât*, İst. 1987, Der Yay., sf. 258.

[77] *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* c. II., sf. 228.

Türkmen sorunu Selçuklu'nun eşitsizlikçi egemenlik düzeninin keskin çelişkileri ile bağlantılıdır. Örneğin, daha sonra Sultan Sancar'a karşı ayaklanan Kuzey Afganistan'da Belh çevresindeki Türkmen topluluğu doğrudan saray mutfağı için yılda 24 bin koyun vergi öder. Bu vergiyi Sultan'ın hânsalâr'ının (aşçıbaşı) adamları toplarlar. Sarayın bu vergi toplayıcıları Türkmenlere büyük zorluklar çıkarırlar. Getirilen koyunları beğenmezler "daha iri, daha şişman olmalı" derler.

İmparatorluğun güçlü döneminde Türkmeni uçlara sürme veya belli otlaklarda denetim altında tutma siyaseti yürürlüktedir. Selçuklunun Anadolu'daki Türkmen politikası da benzer niteliktedir. Anadolu Selçuklu Sultanları, güçlü iken Bizans ile ittifak yapıp Türkmen saldırılarını engellerler. Sultanlar güçlerini yitirdiklerinde ise Bizans egemenleri ile ittifakları sarsılır ve Türkmenler İmparatorluğa saldırırlar. Bizans'ın Türkler üzerindeki böl-yönet siyaseti oldukça etkilidir. İmparator Yuannis 1119, 1120–1121 ve 1124 yılında Türkmen'e karşı seferler düzenler. Seferde Bizans ordusunda Türkmen askerleri vardır. Bir Türkmen beyinin oğlu olan Akkuş, bu ordunun komutanları arasındadır. Hıristiyanlığı kabul eden Akkuş Bizans sarayında yetişir ve "Büyük Domestik" unvanını alır. Asıl önemlisi Konya Sultanı Mes'ut'un Bizans'ın bu seferlerine seyirci kalmasıdır.

Türklerin birbirine kırdırılması ve paralı asker haline getirilmesi dönemin Hıristiyan devletlerinde genel geçer bir politikadır. Anadolu'da Haçlı seferinden daha büyük bir tehlikeyi temsil eden olgu Gürcü kralı David'in (1089–1125) Türkmenler üzerine seferleridir. Haçlıları doğal müttefiki sayan David Büyük Selçuklu'ya kafa tutar ve 1116–1121 yıllarında acımasız bir Türkmen katliamı yapar. Gürcü kralı, bu askeri harekâtlarında Kuzey Kafkasya'dan getirttiği 40 bin Kıpçak Türkü savaşçıya dayanır. Aileleri ile birlikte sayıları 200 bini geçen Kıpçaklar Hıristiyan olurlar ve Türkmenlere karşı bir saldırı üssü oluştururlar.

Devşirme Rum yöneticiler Selçuklu egemenliğinin merkezinde yer alırlar. Selçuklu'nun resmi tarihçisi İbn Bibi bu konuda şunları yazar:

> Dâr-ül-Harp'ten (Hıristiyan ülkelerinden) tutsak ettikleri birçok köleleri büyük makamlara, emirliğe çıkarır ve sancak sahibi ederlerdi. Bugüne kadar Rum'da (Konya Selçuklu Devleti'nde) bulunan büyük beylerin çoğu, onların kölelerinin oğullarıdır.

Yavtaş, Çavlı, Cemalettin Ferruh Lala, Eminettin Mikael, Alemüddün Kayser, Has Oğuz gibi önemli Selçuklu yöneticileri babaları Hıristiyan olan kölelerdir. Rum köle Karatay, Anadolu'nun Moğollar tarafından istila edildiği dö-

nemde üç sultana Atabeylik yapar ve devletin en kudretli kişisi olur. Kardeşi Karasungur ise uzun süre Denizli eyaletini yönetir. Orduda Rum ve Hıristiyan paralı askerler, sivil yönetimde ise "noter" denilen Rum kâtipler bulunur. Ulu Keykubad'ın sırdaşlığına yükselen Karatay, "aşırı dindar" olarak bilinir. Başta Konya medresesi ve Kayseri-Elbistan üzerindeki kervansaray olmak üzere pek çok vakıf yapar.

Karatay'ın Rum kökenli iki kardeşi Rumtaş ve Karasungur da Selçuklu belgelerinde "büyük emir" unvanlarıyla geçerler. Büyük Selçuklu'nun Nizâmülmülk'ün devleti olması gibi Selçuklu'nun Anadolu koluna da yoğun bir dini ideolojinin pahalı eserleri ve kişisel ağdalı dindarlık gösterileriyle Karatay damgasını vurur. Sözde hanedanın birliğini koruyan kişi olarak kaydedilen Karatay büyük bir restorasyon ustasıdır. Moğollar'ın mali sömürgeye dönüştürdüğü Anadolu'da hangi devlet birliği sorusunun anlamı bir yana, biçimsel istikrarda en fazla onların yararlandığı açıktır. "Atabek-i Rum" yani Selçuklu Atabeyi unvanıyla Karatay, birbiriyle mücadele halindeki üç Selçuklu Sultanının üzerinde bir mevkiye yerleşir. Vakfiyeler ondan "Ebu-l-muluk ve's-selatin", "sultan ve hükümdarların babası" diye söz eder. Gerçek saltanat onun elindedir. Karatay, kendisine bağlı Hıristiyan kökenli Yavtaş'ı beylerbeyi yapar ve önemli mevkileri adamlarıyla doldurarak devleti ele geçirir.

Devşirme çelik çekirdeğin, Anadolu'yu mali sömürge haline getiren siyasetine "tüm imparatorluklarda böyledir" yaklaşımının, günümüz eşitsizliklerine tarihi nesnellik adına idelolojik kılıf geçirmekten başka anlamı yoktur. Zaten aykırı eğilimlerin varlığı da devşirme, kozmopolit egemenlik sistemine direnişin o dönemin gerçekleri arasında olduğunu ortaya koyar. Örneğin, Karatay'ın Anadolu Selçuklu geleneğine uygun bir biçimde, vezirliğe atadığı "ilmiyye"den Nahçıvanlı Kadı Necmeddin, maaşlarda büyük kısıntı yapılması koşuluyla bu görevi kabul edebileceğini bildirir. Kadı, Moğolların hazineyi yağma ettikleri bir sırada günde iki dirhemlik maaşla yetineceğini ve diğer devlet adamlarının da bu ölçüye uymaları gerektiğini belirtir. Ancak Kadı'nın direnişi Karatay tarafından kırılır. Konya Selçuklu Devletinin geçmiş tarihinde en gözü tok vezir olarak tanınan ilmiyye sınıfından Mühezzibüddün Ali'nin bile yıllık maaşı 40 bin dirhemdir. Sarayın lüksü, israfı muazzam boyutlardadır. Karatay kendine olan bağlılığı parayla sağlar. Ulu Keykubat'ın komutanlarından Diyarbakır yöneticisi Altun-Aba Karatay'a "büyük padişahlardan olan Sultan Alâaddin'in kudretli ve azametli devrinde iki tercüman ve dört münşi'den (yazıcı) çok kullanılmadığı halde, siz bu haraçgüzar ve zillet devrinde bunun on katını harcı-

yorsunuz... Maaşlarda tam tasarrufa gidilmelidir" der ve bu uyarı sonucunda idam edilir.

O günün koşullarında orta halli bir ailenin geçimi için yılda 300–600 dirhem yeterlidir. Oysa en kanaatkâr vezirin yıllık geliri 40 bin dirhemdir. Anadolu'yu haraca bağlayan Moğollar ise muazzam ücretler alırlar. Tümen komutanları 60 bin dirhem. Binbaşılar 6 bin, yüzbaşılar, onbaşılar, erler ise eşit olarak 600 dirhem ücret alırlar. Moğol vezirlerine 9 milyon dirhem ödenir.[78]

Moğol destekli feodalleşme Anadolu'nun yüksek görevliler tarafından parçalanmasını getirir. Karatay'ın gözetiminde, feodal prenslerin şeflerine çekilmelerine benzer biçimde merkezin yüksek mevkide bulunan görevlileri kendilerine ait saydıkları yerlerde otururlar. Sinop, Malatya, Çorum gibi eyaletler bu görevlilerin denetimine geçer.

Selçuklu egemenlik düzeni Bizans ve Moğol sömürge idaresinin kışkırttığı iç savaşların parçalayıcı etkilerini yaşar. Devşirme, kozmopolit egemenlik sistemi saflaşmalarını dış güçlere göre belirleyen partileri temsil eden sultanların şahsında iç çelişkilerini yaşar. Karatay'ın ölümünden sonraki çatışmalar bu tür mücadelelerin niteliğine ışık tutar. Rükneddin Kılıçarslan ve İzzeddin Keykavus'un ön planda göründüğü iç savaşta saflaşma Bizans-Moğol desteklerine göre biçimlenir. Rum anadan doğma İzzeddin, Bizans yanlısıdır. Dayıları Kir Haye ve Kir Kedid'in etkisindedir. İzzeddin tecrübeli devlet adamlarını bir yana iterek devleti dayılarıyla birlikte yönetir. Önemli mevkilere Rum kölelerini yerleştirir. Daha sonra Bizans İmparatoru olacak Mihail Paleologos, Konya'ya sığındığında ona Selçuklu ordusunda beylerbeyi görevi verir. İzzeddin gelecekte de hep Bizans yanlısı bir politika izledi, İznik İmparatorluğu ile ittifakı hep diri tuttu ve başı her sıkıştığında Bizans'a sığındı. Moğol Büyük Han'ına bağlı bulunan Rükneddin Kılıçarslan ise Moğol yanlısıdır.

İzzeddin'in sırtını yasladığı Bizans'ın temel nitelikleri üzerine önemli bir kaynakta şu bilgiler yer alıyor:

> Bizans İmparatorluğu düzenindeki Doğulu öğeleri sıralayabilir ve sınıflandırabiliriz; fakat imparatorluğun kendisi, toplu ve genel yaşamında hiç de Doğulu bir kurum değildi. İmparatorluk, Doğulu komşularını etkilediği gibi elbette onlardan etkileniyordu da; fakat başlangıcında esas itibarıyla Batılıydı ve sonuna değin öyle devam etti. Başından sonuna, Bizans doğal yapısı gereği, Yunan'la Roma'nın bir karışımıydı... Eyleminin yasal çerçevesi Roma hukukuydu; bu hukuk, giderek Latin yerine Yunan dilinde anlatımını buldu ve Yunan Hıristiyanlığı ilkelerine

[78] Zeki Velidi Togan, *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, TUİTM I., sf. 38.

> daha çok uyacak biçimde değiştirildi, ama hiçbir zaman Roma'nın koyduğu temellere dayanmaktan ayrılmadı. İmparatorluğun dili ve kültürü, sonuna değin Yunanlıydı... Bizans'a "Doğu Roma" diyebiliriz. Fakat sözünü ettiğimiz bu İmparatorluk, Batı'nın yaşam ve geleneğinin bir parçasıdır. Bizans bütün tarihi boyunca ve özellikle de 1100 yılından itibaren, Batı'ya bir şeyler veriyor ve Batı'dan bir şeyler alıyordu.[79]

Bizans partisinin adamı İzzeddin, Moğollara karşı güç toplamak gerektiğinde temsil ettiği çıkarları örter ve "bağımsızlık" adına halkı "kâfir" Moğollar'a karşı cihada çağırır. Anadolu toprağının çelik çekirdek yasası işler; her zamanki gibi Türk-Kürt birliği işgalciye karşı savaşır. Doğu Anadolu yoluyla Bağdat kuşatmasına giden Moğol komutanı Baycu'nun önü Kürtler ile işbirliği yapan Türkmenler tarafından kesilir (1257–1258). Türkmenler ve Kürtler, geçitleri tutarak Moğolların ilerlemesini engellerler. Yezidi dinini canlandıran Kürt Şeyh Adi'nin oğullarına Malatya ve Harput eyaletlerinin yönetimi verilir. Moğollar Türkmen-Kürt ordusunu yok ederler. Türkmen ağaçerilerinin direnişi de fayda etmez ve büyük bir kırım yaşanır. İzzeddin ise Mısır'ın Moğol'a direnmekten yana mert hükümdarı Baybars'a Selçuklu ülkesinin yarısı üzerindeki tasarruf haklarını devreder. Ülkesini verdiği Mısır hükümdarına değil "Batı"ya, yani Bizans'a sığınır. Bizans İmparatoru, İzzeddin'in bir dönem beylerbeyi olan Mihail'dir. Rumlarla çevrili bir ortamda yetişen İzzeddin Keykavus'a İstanbul'da kendi başkentinde ve sarayında imiş gibi, bir sultan olarak yaşama izni verilir.

Selçuklu egemenleri açısından din bir meşruiyet ilkesi, cihat ise ganimet elde etmede elverişli bir ideolojidir. Yerli Hıristiyan halkların Bizans İmparatorluğu'na karşı mücadelesinde Türkmenlerin desteği ve onlarla kaynaşmaları, yönetici sınıfların bu imparatorluğun güç merkezleriyle kurdukları ittifak ilişkilerinden farklıdır. Selçuklu yöneticileri açısından Kutsal Savaş artık genel eğilimlere ters düşen bir davranış biçimiydi. Ortadoğu'nun Arap kesiminde, ekonomik çıkarlar yönünden yararlı olacak bir barışçı anlaşmaya varılmak istendiğinde, bunu sağlamak adına hükümdarların ailelerine "kâfir" hükümdarların ailelerinden kimselerin girmesine izin verilmezdi. Selçuklular'da ise durum "hoşgörü" kavramının basitleştirici mantığı ile açıklanamayacak ölçüde siyasi, ekonomik, askeri sonuçlara yol açacak boyutlardadır. Sultanların aile üyeleri arasında çok sayıda Hıristiyan kadın ve erkek bulunuyordu. Keyhüsrev I ve Keyhüsrev II'nin anneleri Grekti, Keyhüsrev II'nin, üç oğlunun anneleri de

---

[79] Ernest Barker, *Bizans, Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, Çev: Mete Tunçay, Ankara 1982, Dost Yay., sf. 50-51.

Hıristiyandı. Genç Keykavus II'nin Hıristiyan dayılarının hatta Mihael Palaeologus'un ne kadar etkisinde olduğu biliniyor. Sultanların Hıristiyan eşleri arasında Grek, Ermeni kökenli Hıristiyanların yanı sıra Latin İmparatoru'nun akrabası olan Fransız kadını da vardır. Sultanlar temsil ettikleri çıkarlar gereği bu ilişkilerini pekiştiriyorlardı.

Sultanlar, Hıristiyan prenseslerle evlenirler. Bu prenseslerin Hıristiyan kalmasına, sarayda bir kilise ve papazlar bulunmasına izin verirler. Canlarını da Hasnon, Vasil gibi Hıristiyan hekimlere emanet ederler. Saraya Rum müzisyenler alınır. En önemlisi, Selçuklu sultan ve önde gelen görevlileri bir komşu ülkeye sığınmak gerektiğinde Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki İslâm devletlerinin değil "Batı"nın temsilcisi Bizans'ın yolunu tutarlardı. Bizanslılar için de durum aynıdır. Konya sultanlarını kendilerinden sayarlar. Sultan Mes'ut I kardeşi ile mücadelesinde güç durumda kalınca İmparator Yuannis'e koşar ve onun verdiği askeri birliklerle kardeşini yener. İlginç olan yenilen kardeş Arap'ın, ömrünün geri kalanını İstanbul'da geçirmesidir. Kılıçarslan II, kardeşi Şehinşah ve Danişmendli Yağıbasan ile mücadelesinde Bizans'tan destek alır. Yenilen Şehinşah da yine İstanbul'a sığınır. Selçuklu nerede biter, tarihin en çürümüş, eşitsizlikçi ve entrikacı devletlerinden olan Anadolu halklarının düşmanı Bizans nerede başlar?

Liste uzundur: Kardeşi Rükneddin karşısında tahtını yitiren Keyhüsrev'de Bizans askerinin desteği ile tekrar hükümdar olur.

Sultanların çevresinde Grek aristokratları bulunur. Keyhüsrev ve Keykubad'ın yakın adamı Mavrozomes, açıklaması güç bir biçimde "Komnene Emir" diye adlandırılıyordu. Hıristiyan olarak kalan "emir"in konumuna benzer bir başka isim de Gavras ailesidir. 1187'de Selahaddin Eyyubi'ye Kudüs'ü ele geçirmesini kutlama amacıyla mesaj götüren Hasan İbn Gavras, Ermeni-Bizans feodallerinden Taronites'lere mensuptur. Kudüs'ün Haçlılar'dan geri alınması gibi İslâm tarihi açısından son derece önemli bir zaferin kutlama mesajının Hıristiyan kökenli bir Bizans soylusu tarafından götürülmesi, İslâmi derinlikleri sınırlı Selçuklu yöneticilerinin "hoşgörü" inceliklerinden öte bir egemenlik anlayışına işaret eder.

Alanya gibi önemli bir merkezin valisinin Keykubad'ın kayınpederi Kir Farid olduğu ve bu kişinin Akşehir'i de bir süre yönettiği belirtilmelidir.

Egemenler arası bu ilişkilerin Anadolu halklarının kaynaşması dışında anlamlar taşıdığı açıktır. Ayrıca, devşirme, kozmopolit egemenlik sistemleri bölgenin Müslüman halklarının kaynaşmasını hep engellediler. Bu durum Cahen gibi önemli tarihçilerin de gözünden kaçmadı ve şu ilginç tespite vardı:

> Türkler ve Grekler birbirleriyle kendi dindaşlarıyla olduğundan daha yakın bir ilişki içindeydiler... Anadolu'dan kaçmak zorunda kalan Türk beyleri, pek ender olarak Suriye, Mezopotamya ve hatta Irak'ın Müslüman halkları arasına sığınmayı düşünmüşlerdir. Oysa bu ülkelerin hükümdarları Türk idiler. Bunun tam karşıtı olarak genellikle Bizans'a ya da Kilikya'daki Ermenilere sığınmışlardır. Türkler gerçekten Müslümandılar, ama az çok bilinçli olarak, egemenlikleri altına almayı umdukları Rum ülkesinde klasik anlamdaki Darülislâm'da olduğundan çok daha rahat ediyorlardı. Kâfirler arasında olduklarında bile kendilerini vatanlarında hissediyorlardı.[80]

Selçukluların Anadolu'da kurdukları devletin halklarının tümünün Hıristiyan olduğu bir bölgede temellendirilmesi bu "hoşgörü"yü açıklamaz. Model bir İslâm devleti değildir. Diyarbakır, Van, Erzurum'da kurulan Türk beylikleri de, buralarda önemli Hıristiyan nüfusa rağmen, İslâmi kadrolarla ve bu temelde örgütlendiler. Bizans egemenleriyle ittifak, saray merkezli saltanatlaşma, gösterişli tüketim, derinlikten yoksun inanç sistemi Selçuklu Anadolusu'nu Moğol istilası karşısında kolay lokma haline getirdi.

Bu ne menem bir "hoşgörü" anlayışıdır ki Müslüman Sultanlar Keykavus II ile Kılıçarslan II Bizans ve Haçlı kaynaklarında "gizli Hıristiyan" olarak kaydedilirler. Anadolu'nun önemli egemenlerinden Danişmedli hükümdarlar, İsa ve Aziz George resimleri taşıyan paralar bastırırlar. Bizans tipi hükümdar portresi ve arslan figürlü paralar ise ilk Selçuklular'da görülür.

Selçuklu egemenlik sistemi, "Batı"ya yani Bizans'a yönelişi ile bu çürüyen yapının tüm çelişkilerini içerdi ve kendinden sonra gelenlere devretti. Dolayısıyla Moğol fırtınası Anadolu'yu ezip geçti. Buna direnç gösterme çabaları etkisiz kalırken Bizans partisine bir de Moğol partisi eklendi. Dış dünyayı İmparatorluklar ile denge oyunu biçiminde algılayan kirli bir birikim oluştu.

---

[80] Cahen (3984) age., sf. 210.

Moğol İşgalini Meşrulaştıran Romalı Mevlâna

Oğuzlar için sınıfsız ve mülkiyetsiz bir "altın çağ" söz konusu değildir. Orta Asya steplerinin eşitsizlikçi yapıları Anadolu'ya da taşındı. Kabilenin içinde bağımlılık ilişkilerinin ortaya çıkışının temel nedeni, otlakların ortak olmasına karşılık hayvanlar üzerindeki mülkiyetin bireysel niteliğidir. Toprakta özel mülkiyet olmaması tüm göçebe toplumlara özgü bir olgudur. Ancak, Oğuzlar'da özel mülkiyet gereğince hayvanlarda kime ait olduklarını belirten damgalar vardı. Bu mülkiyet kabile hiyerarşisini belirlemektedir. Bu bağlamda, her şef daha fazla hayvana sahip olmayı, ayrıca da elindekileri korumayı ister. Bunun yolu ise, insanların birbirlerini talan etmesinin kural olduğu, hatta bunun bir erdem sayıldığı ortamda, çok sayıda nöker'e (takipçilik, adamı olma) sahip olmadır. Kabilenin diğer kabilelerden tutsak alınmış ve mülkiyetsiz kalmış üyeleriyle, her zaman mülkiyetsiz olanlar için kökenlerine bakılmaksızın "kara kemik" denilirdi. Bu mülkiyetsiz insanlar kara çadırlarda yaşamakta ve kabilenin özgür üyelerinden sayılmamaktadırlar. Kabilenin, hayvan sahipleri ise özgür üyeler topluluğunu oluştururlar. Bunlar ve nökerleri "ak kemik" adını alırlar. Savaş zamanlarında şeflerinin yanında savaşan bu nökerler, barışta ise koruma hizmeti verir, çobanlık yaparlardı. Dede Korkut masallarında anlatılan "yiğitler" işte bu nökerlerdir.[81]

Asya steplerinde tükenen otlaklar, sürekli savaş anlamına gelir. Bu savaş ortamında kandaşlık bağları çözülürken nökerlik ön plana çıkar ve kabile şeflerinden, oymak beylerine kadar herkes özel asker (nöker, bahadır) besler.

---

[81] Der: Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, İst. 1976, Kültür Bakanlığı Yay.

9. yüzyıldan itibaren, Oğuz kabile yapısı hızla parçalandı. Kabile şefleri ve sürü sahiplerinin çoğu, yerleşiklerden gelen talebin de baskısıyla kentlere yerleştiler, hayvan varlıklarını kabile içi ekonomiden çekerek, yerleşik toplumun ekonomisine aktardılar. Böylece, kabile toplumunun dışına çekilen büyük miktarlardaki hayvan varlığı sahiplerini zenginleştirirken, birçok *kara kemik* mülkiyetsiz insanı geçim olanaklarından yoksun bıraktı. Nökerler ve "kara kemik" kitleleri işte bu koşullarda, yoğun asker ihtiyacı olan İslâm dünyasına aktılar. Sürü sahiplerinin yerleşik hayata geçenleri ise hayvan varlıklarını nökerleriyle paylaşmaktan titizlikle kaçınıyorlardı. 10. yüzyılda Arap gezgini İbn-i Fadlan'ın belirttiğine göre Oğuzlar arasında 10 bin hatta 100 bin baş hayvana sahip olanlar vardı.[82]

Oğuz boylarından biri olan Selçuklular da bu yapı içindedirler. İç Asya'daki yurtlarını terk ederek 70 yılda dört kez yer değiştirdiler. Selçuklu'yu dışlayan step koşullarıydı. Horasan'a geldiklerinde ise herhangi bir fetih bilincine sahip değillerdi ve hayvanlarına otlak arıyorlardı.[83] Daha sonra fethedilen ülkeler ise göçebe egemenlik anlayışı doğrultusunda, kabile başkan ailesinin ortak mülkü sayılıyor ve paylaşılıyordu.

Selçuklu kuruluşundan itibaren bir İran devleti haline dönüştü ve İran egemen sınıflarının denetimine girdi. Tüm Selçuklu tarihi boyunca yirmi üç vezirden sadece bir tanesi Türk'tür. Geri kalanların hepsi dihkan (İran toprak soylusu) kökenlidir.[84]

İran egemenlik sistemi ile bütünleşen Selçuklu sultanları göçebe Türkmenlerin etkilerini kırmak amacıyla köle kökenli gulamlara dayandılar. Türkmen unsurların yarattığı tehlikeyi önlemek amacıyla onlara Anadolu hedef gösterildi.

Özellikle Tuğrul Bey Anadolu'nun Türkmenlere açılmasını, İran'ın bekası açısından bir devlet sorunu olarak gördü ve Kutalmış'ı düzenli bir ordunun başında Anadolu'ya gönderdi. 1050-1054 yılları arasında, Asya'dan Oğuz göçlerinin büyük yoğunluk kazanması sonucunda Irak, Ahvaz ve Halvan'da Türkmen yığılması oldu ve yerli halk Bağdat'a kaçtı. Bunun üzerine, Anadolu'da güçlenen Bizans direncini kırmak ve Türkmenleri tekrar bu hedefe yöneltmek amacıyla, Tuğrul bey büyük bir orduyla Anadolu'ya yürüdü. Selçuklu ordusunda bulunan Türkmenler, bu seferler sonunda Anadolu'da kaldılar. Anadolu akınları Türkmen sorununu çözmenin bir aracı olarak görülüyordu.

---

[82] *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İst. 1975, Bedir Yay., sf. 41.

[83] Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, Ankara 1965, A.Ü.D.T.C.F. Yay., sf. 1.

[84] *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, TAD. 1967, c. V., s. 8–9.

Bugün bir efsane konusu olan Alparslan da, göçebe akınlarının devam etmesi üzerine, artık göçebelerin kaynağını kurutmak ve İran egemenlik sistemini güven altına almak için, Oğuz göçebelerinin merkezi konumunda bulunan Maveraünnehir'e sefer düzenledi. 1065 tarihli bu seferi o dönem tarihçileri (hepsi İranlı) şöyle anlatır:

> Alparslan, Oğuz ve Türklerin yurdu olan Man-Kışlağ yarımadasına vardı. Kâfir Türkler ile birleşerek etrafı ve tüccarları yağma eden Türkmen, Kıpçak ve Cazıglara karşı sefer yaptı.[85]

Bu tespitin de ortaya koyduğu gibi Selçuklu Devleti'nin en büyük düşmanı göçebe Türkler'dir. Ancak Alparslan'ın göçebe kaynağı kurutma seferi başarılı olamadı. Öte yandan, Anadolu'ya giren Türkmenler, kale savaşları ve düzenli muharebeye karşı başarılı olamıyor, Bizans karşısında geriliyorlardı. Bunun sonucunda ise İran'a geri dönüyorlardı. İran'ın yerleşik düzeninin bir kıskaç içinde bırakılmasını önlemek için Selçuklular, Bizans'a saldırının zorunlu olduğunu kavradılar. İşte Malazgirt Savaşı bu koşulların birikmesiyle gerçekleşti.

Türk unsurları sürekli İran dışına itilirken, Selçuklu İranlılaştı.

Türkiye Selçukluları diye adlandırılan, ama o dönemin İslâm kaynaklarında Konya Sultanlığı olarak geçen devlet, Türkmen sorununu çözme arayışının sonucundaki yoğun göçler akabinde ortaya çıktı. Asıl ilginç nokta, Batılıların Haçlı Seferleri'nden itibaren Anadolu'ya Turquia adını vermeleridir. Bağdat'a Babil demekte ısrar eden Batılıların daha 12. yüzyılda Anadolu'ya Türkiye demeleri, buna karşılık İslâm, Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarında bu adın kullanılmaması, hatta varlığından bile haberdar olunmaması ve Anadolu'ya kendilerinin diyar-Rum (Roma ülkesi) adını vermeleri not edilmelidir.

Malazgirt sonrası Anadolu'ya akan Türkmenler, Konya eksenli İrani bir devlet ile Doğu Anadolu'da feodal nitelikte beyliklerin oluşturduğu iki eğilim içinde oldular. Bu beyliklerin bir bölümü, göçebeleri bir an önce İran'dan uzaklaştırmak isteyen Alparslan'ın Anadolu topraklarında bazı Türkmen beylerine ikta vermesi sonucu ortaya çıktı. Örneğin, Ebu'l Kasım Saltuk'a ikta edilen Erzurum ve havalisi daha sonra Saltuklu Beyliği'ne dönüştü. Bunun yanında bazı Anadolu toprakları da Türkmen şeflerine mülk olarak veriliyordu. Bazı beyliklerde doğrudan fetih hakkına dayanılarak kuruldu. Ani kalesinin 1153 yılındaki sahibi Fahreddin Şeddad Ani'yi Gürcülere karşı korumakta güçlükle karşılaşınca,

---

[85] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., sf. 108.

Saltuklu'ya elçi yollayıp, "bu şehri sana vereyim ve burada senin hizmetinde (tabiyetinde) kalayım" önerisinde bulunuyordu.[86] Bu öneride, feodalleşme sürecinin tipik tabiyet oluşumunu görmek mümkündür.

Doğu Anadolu'da ortaya çıkan Türkmen beyliklerinde, bu beylere bağlı bulunan nökerler veya akrabaları kendilerine verilen topraklarda oturuyorlardı. Örneğin, Oğuzlar'ın Bayındır boyundan Akkoyunlu Kara Osman, Bayburt bölgesini adamlarına ve akrabalarına paylaştırmıştı. Buna benzer pek çok örnek, Doğu Türkmen oluşumlarının feodalleşmeye ne kadar yatkın olduklarını gösterir. Çünkü feodalitede baron, üretimin etkin bir unsurudur ve bu niteliğine dayanarak artığın tamamına el koyabilmektedir. Oysa merkezi oluşumlarda, hak sahipleri sadece, vergi gelirlerine sahip olabilmekte ve bu da feodal ranttan çok farklı bir nitelik taşımaktadır. Bölgede feodalleşmeyi teşvik eden oluşumlardan biri de merkezin güçsüzlüğü nedeniyle, eşkiyalığın büyük boyutlara ulaşmasıdır. Bölgede askeri gücü temsil eden kalelerde oturmakta ve bu durumda güvenlik ihtiyacı nedeniyle köylüler onlara bağlanmaktadır.

Diğer yandan, bölgede bulunan Ermeni soyluları İslâmiyet'i kabul ederek, beylerden ferman almakta ve eski malikâneleri üstünde yeniden hâkimiyet kurmaktadırlar. Türkmen ve yerli beyler doğrudan üretici üzerinde tam bir egemenlikle, feodalleşmenin ileri bir aşamasına ulaşmaktadırlar.

Dinsel "hoşgörü" olarak sunulan olgu işte bu feodalleşme ile ilgilidir. İmparatorluğun merkezi konumunu güçlendirmek isteyen Bizans'a karşı mücadele eden Süryani ve Ermeni beyleri ayrı dinden olmasına rağmen Türkmenleri desteklediler. Dönemin Ermeni ve Süryani kaynakları: "Allah'ın rafızı Rumların fenalıkları ve hıyanetlerini kaldırmak için Türkleri bu istilaya memur" ettiğini yazarlar.

Aynı biçimde, Moğol istilasından önce, Doğu Anadolu Türkmen feodalleri ile mücadele eden Anadolu Selçukluları da, bölgenin Müslümanlarına "rafizi" diyorlardı.

Moğolların Doğu Anadolu'yu istilası ve Selçuklu'yu küçük bir beylik düzeyine indirmeleriyle feodalleşme yine canlandı.

Selçuklu Anadolu'yu örgütleyemedi. Parçalanmasına seyirci kaldı. 1092'de Anadolu Selçuklu tahtına oturan Kılıç Aslan bu parçalanmanın önüne geçmek için büyük bir mücadele verdi; ancak 1096'da Anadolu'ya giren Haçlılar karşısında gerileyerek, İznik'ten Konya'ya çekildi. İznik ve Marmara bölgesi yeniden Bizans'ın eline geçerken, Haçlılar da Çukurova'ya hâkim oldu. 1100-1101'de

---

[86] Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İst. 1980, Nakışlar Yay., sf. 10.

Haçlıyı yenilgiye uğratan Anadolu Türkmenleri Selçuklu'yu Konya'ya taşıdı. Fakat 1107'de başlayan Bizans saldırısı Türkmenlerin Batı Anadolu'dan çekilmesini getirdi. Türkmenler örgütsüz ve dağınık bir halde Kuzey ve Güney Anadolu kıyılarından koparak, içerilere aktılar. Bunun sonucu olarak, İç Anadolu bozkırında step koşullarını bulan Türkmenler'i yerleştirmek bir daha mümkün olmadı.[87] Böylece Türkmen İç Anadolu yaylasında "bir kara hayatına" zorlandı.

İç Anadolu'ya akan Türkmenler, yerleşme şevkini yitirdiler ve tekrar göçebe yaşantılarına döndüler. Bu durum karşısında, vergi alabilmek için yerleşik halkı desteklemek zorunda olan Anadolu Selçuklu egemenlik sistemi de İran Selçuk'ları gibi, Türkmenleri yönetim erkinin dışına itti ve onları yeni devletin potansiyel düşmanı olarak gördü.

Türk devlet yapılanmasının anahtar Türkmen sorunu toprak, imparatorluklarla ittifaklar, devşirme unsurlar, yabancı inançlar, isyankâr, gulam askerler bağlamlı çelişkiler zembereğinde tezahür eder. Bu koşullarda kurulan Anadolu Selçuklu egemenlik sistemi Türkmen sorununu çözemedi. Bizans döneminde bağımlı hale getirilmiş köylüleri vergi açısından hazine olarak gören Selçuklu egemenleri Anadolu'nun sömürü ve zulüm düzenini temsil eden yerli toprak soylularıyla özel anlaşmalar yaptılar. Bizans ile yerli Hıristiyan soylular arasındaki ince dengelere dayalı entrika, Selçuklu saraylaştıkça, saltanatlaştıkça sisteme içerildi. Anadolu'ya yayılan egemenlik ilişkileri Türkleştirildi. Devrin Ermeni ve Süryani kaynaklarında, Anadolu Selçuklu Sultanları olağanüstü bir övgüye mazhar olurken, Türkmenin onları sürekli yermesi bundandır.[88] Yerli Hıristiyanlar Konya Sultanı'na bağlılık gösterirken Türkmen büyük çaplı isyanlara girişmektedir. Anadolu Selçuklu ordusu ve yönetimi büyük çapta köle askerlerle, çoğu Gulam kökenli veya Hıristiyan beylerinden İslâmiyete geçen iktalı askerlere dayanır. Ordunun omurgasını Rum, Rus, Gürcü, Deylem kökenli askerler oluşturur.

Bürokrasi, adalet ve idari aygıtlar ise İranlı, Arap, Bizanslı yöneticilere emanet edilirken Farsça Türkçe'nin yerini aldı. Grek, Ermeni vs. kökenlerden gelen yöneticilerin yanı sıra özellikle İran'dan vezir, kadı gibi kadrolar getirilir. Ancak yerli Hıristiyanlar İslâmlaştığı ölçüde bu ihtiyaç zayıflar. İslâm ülkelerinde, tanınmış din bilginlerini anlatan pek çok kitap arasında Anadolu ile ilgili bir din bilgininin adı yoktur. İslâm yönetici ve din adamı yetiştiren medreseler,

---

[87] Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, İst. 1980, Ötüken Yay., sf. 160.

[88] Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İst. 1973, Hareket Yay., sf. 47.

Anadolu'da geç ortaya çıkar ve yavaş gelişir. Bilinen ilk medrese Danişmendliler tarafından 12. yüzyıl ortalarında kurulur. Kuruluş tarihi kesin olarak saptanan ve Kayseri'de inşaa ettirilen ilk medrese 1193 tarihini taşır. Camiler bakımından da durum aynıdır. Uzun bir süre küçük mescitlerle yetinilir veya kiliseler camiye dönüştürülür. Hatta kiliselerin bazı bölümleri camii olarak kullanılır. Büyük camiler ancak 12. yüzyılın ortalarından itibaren yapılırlar. Bu koşullarda cihad Anadolu Selçuklu'ya yakın bir kavram değildir. Sultanlar, Selahaddin Eyyubi ve Nureddin Zengi'nin Haçlılara yönelik cihadına ilgi göstermezler ve gazi unvanı kullanmazlar. Gazi ünvanı kullanan Danişmendliler bile "Hıristiyan dostu" olarak ünlüdürler.

Türkmene karşı, Rum ve Hıristiyan köylünün koruyucusu Selçuklu egemenlik sistemidir. İslâm tarihçileri Konya Selçuklu hükümdarına "Roma Sultanı" derler. Beylerbeyi Mavrozomes "Emir Komnenos" adıyla Hıristiyan kaldığı halde Keyhüsrev ve Keykubad döneminde ordunun başkomutanlığını yapar. 1297'de Konya'da bir kilisedeki yazı Mavrozomes ailesinin Konya'da uzun süre etkin olduğunu gösterir.

Bu ortamda ayaklanan Türkmenlerin payına ise ya uçlara sürülmek ya da Ermeni, Frank, Bizanslı paralı askerler tarafından oluşturulan Selçuklu ordularınca kılıçtan geçirilmek düşer. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasıyla birlikte girişilen büyük çaplı Türkmen katliamı buna örnektir.[89] Göçebe Türkmen reaya olmaya direnir.

Bu koşullarda, "Moğolların saldırıları sonunda devrilen Selçuklular'ın dağılması, devletin yapısının ne denli sallantılı olduğunu göstermiştir. Feodallerin başı, onların, denebilirse kâhyası sultanın otoritesi yüksek değildi. Büyük zenginlikleri, taşınır ve taşınmaz malları elinde toplayan feodaller kuşkulu askeri serüvenlere isteksizce giriyorlardı. Moğollara karşı ise, çok daha büyük sakınma gösteriyorlardı. Dayandıkları sınıf -onlar tarafından sömürülen köylülerperişan olmuştu ve dayanılmaz bir zulüm altında inleyerek, kendilerine karşı ayaklanmalar gerçekleştiriyordu."[90]

Feodallerin, Selçuklu hanedanına bağlılığının sınırını çıkarları çiziyordu. Devletin başında, Selçuklu bulunmalıydı. Anlaşmazlık konusu ise, Selçuklular soyundan kimin tahta geçirilmesi gerektiği, kimin ellerinde uysal bir araç olabileceğiydi. Bu şekilde, sultan, feodallerin, büyük tüccarların, devşirme, kozmopolit bürokrasinin sınıfsal amaçlarını gerçekleştiriyordu. Sultan sistemle uyum-

---

[89] Osman Turan, *Türkler Anadolu'da*, İst. 1973, Hareket Yay., sf. 47.

[90] V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev: Azer Yaran, Ankara 1988, Onur Yay., sf. 151.

lu olduğu sürece tahtını koruyabiliyordu. Ancak I. Alaaddin Keykubad örneğinde yaşandığı gibi kendi elleriyle tahta çıkardıkları Sultanı zehirlemeye bile kalkışıyorlar, komplolar tasarlıyorlardı. Moğol istilasının arifesinde, "Selçuklular hanedanının çoktan beri, artık bir hükmü kalmamıştı; tumturaklı, yapmacık yaşayış, Bizans sarayının entrikaları, siyasal koşullar, her şey... İç savaşlar, Selçuklular'ı oldum olası parçalıyor ve güçsüzleştiriyordu. Selçuklular sarayının tarihi, saray darbeleriyle, şiddet kullanarak öldürmelerle (zehirlenmelerle, boğmalarla) ve bunlara benzer bilgilerle doludur. Bunlar, siyasal karşıtlar söz konusu olduğu ya da yol üzerindeki birini ortadan kaldırmak gerektiği zaman, Selçuklular'ın kullandığı yöntemlerdir; Örneğin, Sultan II. Kılıçarslan, Danişmend Zun Nun'u zehirlemiştir... Sultanı, sürekli olarak bir korku kemiriyor, taht kenti Konya'daki yerleşimini pekiştirerek, bir an önce, akraba karşıtlarını saf dışı bırakıyordu. Komplo yanılsamalarına düşüyor ve şehzadeler - kardeşler ve yeğenler- saraydan uzakta, ücra taşra bir yerde ya da hapiste tutuluyordu; Sultan I. İzzeddin Keykavus, ortanca kardeşi Alaaddin'i (sonraları I. Keykubad), Ankara'dan sürmüş ve Huzerpirt şatosuna (Malatya yakınında) göndermişti; şehzade Keyferidun, Koyulhisar'da hapsedilmişti vb. Ama buralarda da, bir başına zararsızlaştırılmış şehzadeler Sultan'a tehlikeli görünüyor ve kale komutanı, her dakika, idam buyruğu alabiliyordu."[91]

Moğolların Anadolu egemenliği işte bu koşullarda gerçekleşti. Yeni egemenlerle uzlaşmak kolay oldu. Özellikle Mevlevilik bu konuda "diyalog" ötesi bir meşrulaştırma içindeydi. Selçuklular yıkıldığı zaman, Mevleviler *Kuran*'ı kaynak gösterip Moğol hanlarını desteklediler. Böylece sahip oldukları büyük topraklarını korudular. Mevlevilerin elinde biriken toprak varlığı daha önce Selçuklu sultanının koruması altındaydı; şimdi ise Moğol hakanları onları himaye ediyordu. Dinsel feodaller olan Mevlevilere özellikle Ahiler tepki gösterdi. Moğol istilası sonrasında zanaatçıların desteklediği Ahiler dünyevi ve dinsel toprak aristokrasisine yüklendiler. Öte yandan Ahilerle Mevleviler arasındaki çelişkiler de keskinleşti. Ahi topluluğuna, Anadolu birikiminin önemli unsuru olan yerli zanaatçıların gelenekleri biçim veriyordu. Şimdi de, zanaatçı birliklerindeki başkanların yerini Ahiler tutuyor ve zanaatçılar, kazandıklarını başkanlarına veriyorlardı. Ahi dinsel topluluğunun üyeleri tarafından yönetilen zanaatçılar egemenlere kafa tutuyorlardı. Moğol istilası sonrasında, ülkede zarar görmeden kalmış canlı ve gerçek bir gücün varlığını onlar temsil ediyordu. Bu toprağa bağlı bir güç olan Ahiler kendi askeri örgütlerine de sahiptiler. Feodal-

---

[91] Gordlevski age., sf. 152.

ler Moğol işbirlikçiliği ile tükenirken Ahiler kentlerde egemenliği ele aldılar. Zalimler, zorbaları ve işbirlikçi feodalleri ve onlarla ortak hareket edenleri öldürüyorlardı. Herhangi bir yöneticinin bulunmadığı her yerde valinin görevlerini Ahiler yapmaktadır.

İbni Batuta gibi önemli bir gezgin için Ahiler, adaletin bekçiliğini yapmakta ve zorbaları yok etmektedirler. Buna karşılık dinsel aristokrasinin temsilcisi olan Mevlevi Aflâki'ye göre onlar zorbalığın kaynağıdır.

Aflâki, Moğollardan sonra Anadolu'da başlayan toplumsal güçlerdeki yeni katmanlaşmadan tedirgindir. "Menhakıb-ül ârifin"de bu sürekli yinelenir. Aflâki'ye göre "soyu olmayanlar yükselecek, en önemli makamlar aşağı düzeyde kişilere verilecektir", yani dini ve dünyevi feodallerin yerine, ne idüğü belirsiz Ahi zanaatçılar gelmiş, "eski düzen" yıkılmıştır. Büyük zenginliklere sahip bulunan Mevleviler açısından bu durum kabul edilemezdi. Ahilerin eski kuşağı Mevlevilere genellikle saygılıdır. Ancak Moğol istilasıyla birlikte yeni kuşak Ahiler daha radikal bir çizgi benimsediler. Oysa başlangıçta Mevleviler arasında "aşağı tabakadan kişiler ve zanaatçılar ağır basıyordu." Ancak, Türkleri aşağılayan, zengin kişilere yönelen, feodal Rum ve Ermenilerle iyi ilişkiler kuran bu dini aristokrasi Ahilerden uzaklaştı. Aflâki, Mevlâna'nın, "dünyanın kurulması, Rumların uzmanlığıdır, yıkılması ise Türklere vergidir. Konya'nın yıkılması da, eninde sonunda, adaletsiz ve merhametsiz Türklerin elinden olacaktır" dediğini aktarır.

Mevlâna Türklere bakış açısında yalnız değildir. Selçuklu aristokrasisi de aynı biçimde düşünür. "Selçuklular, dinin çıkarlarını değil, kendilerinin siyasal ve ekonomik çıkarlarını savunuyorlardı. Selçuklular, uyrukları için gerçek Müslümanlardı ya da öyle görünüyorlardı, ama kapalı iç çevrede, gerçek yüzleri ortaya çıkıyordu ve bu konudaki söylentiler ülke dışına yayılıyordu. Örneğin, Halep'ten Nureddin Zengi, Sultan II. Kılıçarslan'a elçi gönderdiği zaman, o, sultanın inanç yenilemesini istemişti. Demek, 12. yüzyılın ikinci yarısında, dışarıda, Selçuklular'ın tam Müslüman olduklarından kuşkulanılıyordu."[92]

Dindarlık, varlıklı sınıfların yapmacık ve ikiyüzlülüğünü ortaya koyan, işin yalnızca gösteriş yanıydı. İslâmiyeti saltanat ve eşitsizlikçi egemenliklerinin meşrulaştırıcı kaynağı olarak gören saray ile feodallere tepki dine kayıtsızlık biçimini alıyordu. Kent ve köy bu temelde de ayrışıyordu. Kent halkı Sünniliğe bağlıydı. Toplumun feodallerden, büyük tüccarlardan ve varlıklı zanaatçılardan oluşan kesimi Sünniliği ideolojik bir kaynağa dönüştürüyordu. Köylülük ara-

---

[92] Gordlevski age., sf. 306.

sında ise, Alevilik egemendi. Sünnilik yeni Müslümanlaşan eski Hıristiyan aristokratların elinde eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri örten bir biçimde yorumlanıyordu. Sünni bağnazlığın en önemli isimlerinden birinin, devleti Hıristiyan kökenli görevlilerle dolduran, Rum Karatay olması not edilmelidir.

> Sultanın uyrukları eziyet içindeydi. Tanrı, zenginleri koruyor, bu yüzden de yoksullar, resmi dini yadsıyanın ardından seve seve yürüyorlardı. Onlar, burada, yaşamın güçlüklerinden kurtuluş bulmayı umuyorlardı. Böylece, Küçük Asya, çok eskiden beri yadsıyıcılar ocağıydı. Bizans'tan Selçuklular'a geçerken, Küçük Asya'nın halkı, hukuksuz yaşam içinde geçen yüzyılların ürünü olan ideolojisini korumuştu.[93]

Selçuklu egemenlik sisteminin uhrevi merkezinde Mevlevilik bulunuyordu. Egemenler bu inançla bütünleştiler:

> Bir yandan yerel geleneklerden yararlanarak, öte yandan Irak'tan gelen akıma kapılarak, Celâleddin Rumi dinsel ayin danslarını uygulamaya koymuştu; bu danslar, Konya'da saray çevrelerini sarmış, Mevleviler de bu şekilde güçlerini pekiştirmişlerdi. Bol akşam yemeği eşliğindeki ayin törenleri, Konya'da, sık sık Celâleddin'in sanatına vurgun bir topluluğu bir araya getiren erkân tarafından düzenleniyordu.[94]

Selçuklu egemenleri Mevlevilere büyük bağlılık gösteriyorlardı. Örneğin, başlangıçta kuşkulu bir yaklaşım içinde olan I. Alaaddin Keykubad, kısa sürede Rumi (Romalı) Celâleddin'in babası Behaiddin Velet karşısında eğiliyor ve ona adeta bir "Hükümdar" muamelesi yapıyordu. Sultan 4. Rükneddin Kılıçarslan, Celâleddin'i "baba" olarak yüceltiyordu. Onun annesi Hıristiyan Gürcü prensesi Celâleddin'e büyük saygı gösteriyor, onun bir portresini yaptırıp sürekli yanında taşıyordu.

(Mevlâna Celâleddin'in dini ve sosyal görüşleri üzerine bu kitabın sınırları içinde bir tartışma başlatmayı uygun görmüyorum. Ancak giderek güncelleşen görüşlerinin bölgeye yönelik planlara uhrevi bir meşruiyet aracı olarak payanda kılınması karşısında bu tür bir tartışmanın Mevlevi inancının içerdiği insani değerler açısından da önemli olduğunu düşünüyorum. Ancak bu insan merkezli bakış açısının sınırlarını egemenlik sisteminin çıkarlarının çizdiği ve Mevlâna'nın bunu fark ettiği, etrafındaki şebekeleşmeyi önleyemediği veya mücade-

---

[93] Gordlevski age., sf. 316.

[94] Gordlevski age., sf. 325.

leye gücünün yetmediğine inanıyorum. Onu Romalı olarak adlandırmak ise küçültücü bir sıfatla nitelendirmeden değil, gerçeğe bağlılıktan kaynaklanıyor.)

Tamara Celâleddin'in bir gömleğini elde etmek için 2 bin altın sikke ödüyordu. Konya'da, varlıklı sınıflardan kadınlar "zikr" ayinleri yapıyorlardı. Hıristiyan kökenli yüksek görevli Emineddin Mihail'in eşi bu tür toplantılara evini açıyordu. Celâleddin, bu toplantılara, "kadınlar şeyhine" geliyordu; kadınlar çevresine oturuyor ve onu gül yağmuruna tutuyorlardı. Romalı Celâleddin bazen coşunca, sabahlara değin çıplak sema yapardı. Selçuklu egemenlerinin hanımlarının gece toplantılarına katılırdı. Cariyeler, şarkı söyler; defcilerle, kadın neyzenlerle şölenler tertiplenir; Mevlâna sabah namazına kadar dans eder; İslâm'da bulunmayan bu adet ve usul tepkiler doğuracağından, hanımların kocaları evin dışında nöbet tutarlar. Kadınlar onun yanına yüzleri açık gelirler. O, bazen sokaklarda Ermeni meyhanesi önünde sema yapar, Tebrizli Şemsettin'e Yahudi mahallesinden bir testi şarap doldurup getirirdi. Dönemin Selçuklu devlet adamları hanında Tavus adlı, harp çalan bir kadın vardır. Ona herkes âşıktır. Cilve yaparak ve sazını Mevlâna'nın eteğine vurarak onu odasına çağırır. Mevlâna, sabahın erken saatlerinden akşam namazına değin Tavus'un odasında namaz ve niyazla uğraşır. Aynı gün hana uğrayan Sultanın hazinedarı Tavus'a âşık olup onu nikâhlar."[95]

Romalı Celâleddin, yakınlarına, Rum ülkesine "hoş bir mezhep" meydana getirmek için gönderildiğini söyler. Celâleddin'in Yahudi hahamlar ve Hıristiyan papazları ile ilişkileri oldukça iyidir. Egemenler kendi iç ilişkilerinde dinsel ayrımlardan hoşlanmazlar. Dönemin dinsel aristokrasisi sık sık Eflâtun Manastırı'nda toplanır. Mevlâna'nın torunu Arif Çelebi, manastırda keşişlerle üç gün üç gece şarap içer. Egemenlerin çok dinli, çok etnikli yapısı ve Moğol işgalcilerinin halka yaptığı zulmün meşrulaştırılması "hoşgörü" zorunluluğunu ortaya çıkarır. Selçuklu Türkiye'si bir dinsel "hoşgörü" merkezi olarak anlatılır. Oysa bu "hoşgörü" dinsel değil sınıfsal çıkarları ve zulmü örten bir kavramdır. Mevlâna peygamberlerle karşılaştırılır ve menkıbelerini anlatan kitaplarda, her peygamberi bir dinden insanlar sevdiği halde, Mevlâna'yı her dinden tüm insanların sevdiği ve övdüğü vurgulanır. O tam egemenlere uygun bir inanç düzeni yaratmıştır. Romalı Celâleddin'in yaşadığı dönemde Konya meyhanelerle doludur. Konya'da cami, kilise ve Eflâtun Manastırı yan yanadır ve egemen sınıf dindarlığı olanca ikiyüzlülükle şeriatı savunur. Romalı Celâleddin karısı, kızı ve çocuklarının eşleri Mevlevi menkıbelerinde Kira, Kiramana, Despina ve

[95] Avcıoğlu age., c. 5, sf. 2021.

Efendipula gibi Rumca unvanlarla anılırlar. Bu İslâmiyet, Bizans egemenlik sistemi, yerli Hıristiyan feodeller, Yahudi tüccarlar, askeri köleler için oluşturulmuştur. Mevlâna Celâleddin'in çağırdığı İslâmiyet "Roma"lıdır. Devşirme, kozmopolit çelik çekirdeğin uhrevi meşruiyet ihtiyacını karşılar. Moral kapasitelerine katkı sağlar. Bu İslâm anlayışına "varlık birliği" felsefesinin savunucusu büyük düşünür Muhyiddin Arabi gibi bir devrimci bile isyan eder ve Sultan İzzeddin Keykavus'a bu "hoşgörü"nün anlamını sorgulayan sert bir mektup yazar. (Aksarayi Tarihi s. 354–355)

Anadolu'da Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık adına kurulan "diyalog" Rum boş inançlarını da İslâmiyet'e taşıdı. "Türk'ü aşağılayan, Türklere karşı olan Celâleddin'e yakınlığıyla böbürlenen Mevleviler arasında, Hıristiyan (Rum) kadınlarıyla evlenmeler, alışılmış bir durumdu."[96] Selçuklu dini ve dünyevi aristokrasisi eski yaşam biçimlerinden hızla kopuyordu. Bizans-İran geleneklerinin karışımı bir tarz dine ve devlete hâkim oluyordu. Özellikle, tahta çıkmadan önce, sürgün veya konuk olarak Bizans'ta bulunan Selçuklu prensleri, Konya'ya Hıristiyan-Bizans kültürüyle aşılanmış olarak dönüyorlardı. Orada, "barbarı" kendine bağlamak için, siyasal düşüncelerle, Bizans egemenleri, kızlarını, kardeşlerini bunlarla evlendiriyorlardı.

Hıristiyan kadınlardan doğan ya da evlenen Selçuklu egemenleri, dıştan biçimsel bir Sünni dindarlığın koyu tezahürlerini ortaya koyarken, gizliden, Batı'nın ve Bizans'ın etkisini taşıyan Hıristiyanlardı. Devşirme, kozmopolit devlet düzeni saray eksenli saltanatıyla Türkmen'den, Kürtten, Arap'tan çizgileri belirgin ve Batı ile ayrılıklarını net bir biçimde ortaya koyan İslâm anlayışından nefret ediyordu.

Selçuklular'a hayli yakın sayılan Patrik Arseni, Sultan II. İzzeddin Keykavus'un gizli Hıristiyan olduğunu belirtiyordu. Ve patrik bu yakınlık dolayısıyla eleştirildiğinde Nikifor Grigora'nın anlatımıyla, bu, "gâvurun hitabı, onun için güçlü bir silah olabilecekti, çünkü Hıristiyan ana babanın oğlu sultan, kutsal vaftiz suyuyla yıkanmıştı, sultan ve Türklerin önderi olunca, o, dinsel ayinleri gizlice gözetecek ve Hıristiyanların geleneklerini açık olarak uygulayacak, İstanbul'da ise, kutsal ikonolara saygı gösterecekti." Yalnızca Sultanlar değil, devletin yüksek unvanlı isimleri de Hıristiyanlığa yakın dururken, emirler arasında önceki dinine eğilimini halen koruyan birçok kişi vardı. Selçuklu egemenleri Bizans mülkleri üzerinde kavga verirken Avrupa'dan akan yabancılara kuşkusuz nefretle bakıyorlardı. Haçlı yağmacılığına karşı yer yer yürütülen

[96] Gordlevski age., sf. 332.

kavga dinsel çelişkilerden kaynaklanmıyordu. Kimin çıkarına uygunsa, o, dinsel ayrılıkları ön plana çıkarıyor ve savaş ateşini körüklüyordu. Ama barış sağlanır sağlanmaz egemenler için Müslüman-Hıristiyan karşıtlığı yerini ortak yararlar temelinde "diyalog"a bırakıyordu. Egemenler için önemli olan, toprağın işlenmesi ve vergilerin düzenli akışıydı. Dolayısıyla Anadolu Selçukluları'nı savaşçı İslâm'ın bir ileri karakolu olarak görmek, olgularla doğrulanamaz ve reddedilmelidir.

Egemenler arası ideolojik birliğin harcını Mevlevilik oluşturdu. Celâleddin öldüğünde Hıristiyanlar, Yahudiler, Müslümanlar bir aradaydı. Zebur'dan ilahiler söyleyerek, Tevrat ve İncil okuyarak yürüyorlardı. Hayranları, "ona bakarak, biz İsa'nın, Musa'nın ve tüm peygamberlerin gerçekliklerini onun açık sözlerinden anladık... Bu din padişahı, bizim önderimizdir" diyorlar ve Celâleddin'e peygamber üstü bir konum veriyorlardı. "Siz Müslümanlar Mevlânayı nasıl devrinin Muhammed'i olarak tanıyorsanız, biz de onu çağın Musa'sı ve İsa'sı olarak biliyoruz" diyen bir yaklaşımın "hoşgörü" ötesi çağrışımlar içerdiği ortadadır.

Mevlevi menkıbeleri, Mevlâna'nın Konya'daki bir Ermeni meyhanesinden gelen ney seslerini duyunca, meyhane önünde horozlar ötene kadar dans ettiğini yazar. Kapıya çıkan Ermeni gençlerine Mevlâna üstündeki tüm giysileri armağan eder. (Aflâki, *Ariflerin Menkıbeleri* I. s. 445)

Ermeni meyhaneleri önünde sema yapan Mevlâna gücünü Moğol işbirlikçisi kudretli vezirlerden alır. Onun en büyük hayranlarından olan Muineddin Pervane Anadolu'daki Mevlevi örgütlenmesine de katkıda bulunuyordu. Amasya'daki Mevlevihane, vezirin oğlu tarafından yaptırılmıştır. Moğollara karşı, iki önemli bağımsızlık isteyen Türkmen ayaklanmasını bastıran Pervane döneminin (1262–1277) özelliği feodal parçalanmanın yoğunlaşmasıdır. Moğol askeri desteğiyle Türkmen katliamı yapan Pervane, Keykavus'tan kalma Bizans partisi artıklarını da tasfiye eder. Birçok yüksek devlet görevlisini Anadolu'daki Moğol komutanı Alıncak Noyan'a gönderir. Noyan bunları öldürtür. Pervane, boşalan yerlere adamlarını yerleştirir. Birçok eyalet gelirlerine el koyan Pervane Tokat ve Niksar'ı ikta olarak alır. Sinop fethedildiğinde bu yeri mülk edinir. Oğulları ve yakın adamları en değerli eyaletlerin iktalarına el koyarlar. "Kukla Sultan" Kılıçarslan devletin özel çıkarlar tarafından parçalanmasına karşı çıkar. Pervane'nin Selçuklu ailesinin mülkü olan toprakları avenesiyle birlikte sömürdüğünü ve gasp ettiğini söyleyen Sultan sonunu hazırlar. Pervane, Kılıçarslan'ın, Anadolu'yu Mısır Sultanı Aybars'a teslime hazırlandığı suçlamasıyla Moğol Hanı Abaka'dan onun ölüm fermanını alır. Sultan Kılıçarslan ağır hakaretler ve

işkencelerle Aksaray'da katledilir. Pervane öldürülen Sultanın bebeklik çağındaki oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta çıkarır ve devleti doğrudan yönetmeye başlar. Ayrıca, eski bir Sultan eşi olan Gürcü prensesi Tamar ile evlenir. Hıristiyan eş onun engin "hoşgörü"sünü yansıtır. Gürcü tarihçiler onu "Rum Sultanı" olarak kaydederler. Pervane zaten vezirlerin ve emirlerin üzerinde olduğunu vurgulayan unvan taşır. Rakiplerini Moğol hanına ihbar eder. Pervane, uyumlu vezir Fahreddin Ali'ye bile tahammül edemez. Kırım'da sürgün olan eski Sultan Kaykavus ile haberleştiğini gerekçe göstererek Fahreddin Ali'yi tutuklatır.

Pervane uluslararası ticaret çıkarlarının bekçisidir. Anadolu'nun iliğini kemiğini kurutan Moğollar da bu ticarete önem verirler. Moğollar, İtalyan tüccar devletlerinin ve Haçlıların müttefikidirler. Avrupa, Haçlılar ve Moğollar arasında gelişen ticaret, Anadolu yollarını kullanır. Kilikya Ermeni Krallığı, Trabzon Rum İmparatorluğu ve Konya Sultanlığı Moğollara bağlıdırlar. Avrupa malları, Pervane döneminde Selçuklu müttefiki olan Ermeni Krallığının Yumurtalık ve Görkös limanlarına gelir. Anadolu üzerinden geçerek İran'a, Bizans'a ve Güney Rusya'ya ulaşır. Pervane ve ermeni Kralı Hetum, bu ticaret yollarını Türkmenlerden korumak için işbirliği yaparlar. Türkmen kırımını birlikte gerçekleştirirler. 1264'te Ermeni Kralı Hetum ve Pervane, Konya Ereğlisi'nde müttefik olurlar yapılan anlaşmayı Moğol Hakanı Mulagu'nun kadısı onaylar. Moğol-Ermeni-Selçuklu cephesi, Müslüman Memluk devletine birlikte saldırır. Bu cephenin baskısıyla pek çok Türkmen topluluğu Mısır-Suriye Memluk Sultanlığı'na sığınır.

İşbirlikçi Pervane ve diğer aristokratlar biriktirdikleri muazzam servetlerinin bir kısmını anıtlara, mimari eserlere harcarlar. Moğollarla ortaklaşa işletilen zulüm ve yağma çarkı, "yöneticileri, emlâk sahibi aristokratları, büyük tüccarları, tarikat erbabı Sünnileri, ulemayı ve bu zümrelerin yakın çevresindeki bir kısım şehir halkını memnun eden bir durum yaratıyordu. Moğolların doymak bilmez taleplerini karşılayan Selçuklu egemenleri lüks yaşama, servet biriktirme konusundaki hırslarını da sürdürüyorlardı. O dönemin ve günümüzün ana akım tarihçileri arkasındaki kirli düzeneğe rağmen durumu hoşnutlukla kaydederler. "Moğollarla Rumluların kardeşçe geçinmeleri" vurgusuyla egemenlik sisteminin pislikleri istikrar adına örtülür. Moğolların başına geçen İlhan Abaka (1265–1282) ile anlaşan Pervane, onun Mısır-Suriye Memluk Devletine karşı giriştiği mücadeleyi destekler.

İlhanlılar, Haçlılar ile işbirliği halinde Akdeniz'e ulaşmak ve Mısır'ı ele geçirmek gayretindedirler. Memluklular, Moğol'u püskürtürler ve bu tehdide son vermek için Anadolu Türkmenlerinden destek ararlar. Moğol sömürgesine dö-

nüşen Anadolu'nun zulüm ve baskı altındaki Türkmenleri, Memluklularle her türlü birlikte mücadeleye hazırdır. İslâmın ve cihadın bayraktarı olarak Haçlı müttefiki Moğollara direnen, bölge halklarını örgütleyen Memluklulare karşı işbirlikçi Selçuklu egemenlerinin temsilcisi Pervane ordu toplar. Moğolların Mısır seferlerine Anadolu ordusu da katılır. Pervane Mevlâna'nın en yakın dostları arasındadır. Dinin egemenlik sistemini başta en zalim hükümdar da olsa meşrulaştırmasının örnekleri verilir ve Moğol düzeni desteklenir. Bu İslâm anlayışı düşünsel incelikler, şiirsel anlatılar, danslarla görkem kazanırken saltanatın, eşitsizliğin ve halka sırt çevirmenin parlak örneğini verir. Bu bir din padişahlığıdır.

Anadolu'daki İlk Kapitülasyonlar

Moğollar, Pervane döneminde Anadolu'yu mali açıdan sömürgeleştirirler. Anadolu'nun her yerinde Moğol askeri üsleri bulunur. Selçuklu ordusu önemini yitirir. Moğollar'ın askeri gücünün yanında, mali işler için vezir unvanlı yetkili bir temsilcileri Anadolu'da bulunur. Moğol Hakanı Hulâğu'nun ilk mali işler yetkilisi olarak gönderdiği isim İranlı Mu'tez'dir. Mu'tez yıllık haracı toplar. Bu arada Selçuklu veziri Şemsettin'in Moğollar'dan aldığı yüklü krediler geri ödenmeyince vezirin ölümüyle birlikte Aksaray, Develi, Kastamonu eyaletleri gelirleriyle birlikte Mu'tez'in idaresine bırakılır bu tam bir Moğol "Düyun-u Umumiyesi"dir. Mevlâna'nın "ulu Pervane" olarak nitelendirdiği işbirlikçi vezir bu dönemin adamıdır ve çıkarların estirdiği rüzgârlarla yön değiştirme yeteneğine sahiptir. Baybars'ın Moğollar karşısındaki başarılarından etkilenerek Memluklular'le kurduğu ilişkilerin bedelini canıyla öder.

Moğollar'ın Anadolu'da kurdukları düzen incelikli ve iyi düşünülmüş bir sömürge ekonomisidir. Moğollar, Roma'yı yerle bir eden Germen Barbarları gibi değillerdir. Tam tersine ticareti, büyük bir şehir yaşamını, vergiye dayalı mali sistemi geliştirmeye oldukça değer verirler. Moğollar'ın yirmi yıl Irak valiliğini yapan Cuveyni "en büyük otorite ve saygıya sahip tüccardan üstün sınıf yoktu" der.

İmtiyazlı tüccarlara Moğollar "ortak" adını verirler. "Ortaklar" devlet tarafından her türlü desteği alırlar; ticaret kumpanyaları kurarlar, hanlar ve soylularla birlikte ticaret yaparlar. Para ticareti ve tefecilik yanında hanlara ve soylulara borç verirler. Büyük tüccarlar, devlette de görev alırlar. Elçilik, valilik ve vergi toplayıcılığı yaparlar. Tüccar, "devletin temeli" sayılır. Moğol devleti,

Çin'den Doğu Avrupa'ya ve Akdeniz'e ulaşan bir ticari şebekenin güvenliğini sağlar.

Moğol yönetiminde kredi, çek, kâğıt para kullanımı yaygınlaşır. Kâğıt para, 11. ve 12. yüzyıllarda dünyanın en ileri ekonomisine sahip olan Çin'de gelişen ticari ihtiyaçlar nedeniyle kullanıldı. Moğollar Çin'e girince bu denemelerden yola çıkarak kâğıt para basarlar. Ancak Çin'de başarılı olan yöntem Ortadoğu'da denenince alış-veriş durur, kimse kâğıt parayı kullanmak istemez. Çavhane denilen banknot matbaaları (1294) kapatılır. Diyarbakır eyaleti Çav emisyon merkezlerinden biridir. Çav büyük propagandalarla halka sunulur. Zenginlik getireceği, yoksulluğu kaldıracağı açıklanır. Alışverişlerde Çav'ı değişim aracı olarak kabul etmeyenlerin öldürüleceği bildirilir. Altın, gümüş vs. madeni paraların kullanımı yasak edilir. Aksarayi tarihinde, bu sürecin yıkıcı etkilerini şöyle anlatır:

> Hiçbir akıl sahibi çavlara değer vermedi. Memlekette alışverişe birden durgunluk geldi. Bu uğursuz icat yüzünden ta Horasan sınırlarından Karadeniz kıyılarına değin, yerli yabancı tüm halk arasında hoşnutsuzluk baş gösterdi. Tüccar kervanları, o yerlerden Şam yöresine yüz çevirdiler. Mallarını bu yıkıcı ve yok edici selin önünden kaçırdılar. Bir zaman bu karışıklıklar, halkın, zanaat ve ticaret sahiplerinin içine ateş saldı. Etrafa dağılan bu kâğıt parçaları halkın yüzünü kâğıda, dilini kaleme çevirdi.

Siyasal karışıklıklar, iç savaşlarla beslenen bu ortamda Anadolu halkı perişandır. Duruma isyan eden Ferganalı bir Türkmen Moğol Hanı'na şöyle seslenir: "Koyun kurttan nasıl sıkıntı çekerse, Anadolu halkı da senin köpeklerinden aynı acıyı çekiyor."

Anadolu Moğollar'ın mali sömürgeleştirme, doğrudan vergilendirme, toprağa el koyma yöntemlerinin yanı sıra uluslararası ticareti işleten İtalyan tüccarlar tarafından da soyulur. Kendi ürettikleri malları, yine kendilerine ait gemilerle Anadolu'ya getiren ve tüccarları eliyle pazarlayan Venedikliler kapitülasyon anlaşmaları yaparlar. Bu anlamda ilk kapitülasyonlar Selçuklu egemenleri tarafından Venediklilere tanındı. Keykavus ve Keykubad dönemlerinde böyle anlaşmalar yapıldı. 1220'de Keykubad, Venedikli tacirler için % 10 olan gümrük vergisini % 2'ye düşürdü. Tahıldan, değerli taşlardan, işlenmiş değerli madenlerden hiç gümrük alınmıyordu. Venedik gemilerinin batması durumunda zarar ziyanı karşılaşmakla Selçuklu Devleti yükümlüydü. Ayrıca Venediklilere kendi aralarındaki işlerde yasal özerklik veriliyordu. Ülkenin kendi ürünlerine ve üretici güçlerinin gelişimine dayalı bir uluslararası ticaret yoktur ortada. Bu

ticaret tarzı Anadolu'nun üretici güçlerine katkıda bulunmaz. Egemenlerin lüks tüketimleri, ihtişamları ticareti ve Anadolu'ya dışarıdan mal akışını patlatıyordu:

"Hıristiyanlarla yan yana, birlikte yaşama, Selçukluların töre ve görüşlerini değişikliğe uğratır. Selçukluların taktiği değişmektedir. Ticaret sermayesinin çıkarları içine sürüklenmişlerdir, onlara, doğudan Müslüman, güneyden Hıristiyan tüccarlar gelmektedir. Tüccarlar, Küçük Asya'ya, çeşitli mallar ve dokumalar getirmektedirler; ticari anlaşmalar ve sözleşmeler yapmaktadırlar. Ticaret sermayesi Küçük Asya'ya yayılmaktadır.[97]

Yerli zanaatçıların mamul ürünleri, artık, feodalleri tatmin etmiyordu. Dış seferler gözlerini açmıştı. Onlarda yabancı mallara talep doğmuştu. Hem savaş ihtiyaçları için, hem ev eşyaları olarak, Küçük Asya'ya her yandan mal getiriliyordu. Güneyden silah, Mısır'dan ve Suriye'den dokumalar (sarıklar, yünlüler, genel olarak Mısır işi giysiler, sık sık anılmaktadır); Bağdat'dan, daha İbni Batuta zamanında, İzmir'e ulaşan ipek, atlas, işlemeli kumaş, güzel kokular (misk, sarısabır, amber) geliyordu. İpeklilere, çok eskiden, daha Roma İmparatorluğu'nda büyük talep vardı. İpek, baştan beri Çin'den geliyordu; ama 6. yüzyılda, Bizans'ın kendi ipek sanayisi gelişmeye başlamış olsa da, Küçük Asya'da, Çin ipeğine talep azalmamıştır. Orta Asya'dan değerli taşlar gönderiliyordu; Şiraz'dan ve Gürcistan'dan halı, Kafkasya'dan at geliyordu; ayrıca, bozkırda, yetiştirilmiş ve bu yüzden Oğuzların alışkın olduğu Arap ve Macar atlarına da, Küçük Asya'da büyük değer veriliyordu. Ayrıca Orta Asya'dan Keşmir şalları, Horasan işi kılıç demirleri geliyordu."[98] Rusya'dan, Kıpçak bozkırları üzerinden (Suğdak'tan) geçerek Doğu Avrupa ovalarının eskiden beri ünlü kürkleri (samur, as, bozkır tilkisi) Anadolu'ya akıyordu. Büyük tüccarlardan sultanlara, kürk giymek yaygın bir modaydı. Celâleddin'in eşi Kira Hatun da, Volga boyundan satın alınan kürklerden dikilme "burtas" manto giyiyordu.

Ticaret kutsaldır. Egemenlik sisteminin güvenilir adamı olarak tüccarın kişiliği de kutsaldır. Anadolu ise tam bir ticaret enternasyonalinin ağlarıyla örülüdür. Venedikliler, Cenevizliler, Araplar, Rumlar ticaret için Anadolu'ya akın ederler. Akdeniz'in güney kıyısı İtalyan tüccarlarının denetimindedir. 1204'den sonra Latinlerin Anadolu'ya iyice yerleşmesiyle birlikte Frank ve Ceneviz tüccarları Konya'da cirit atıyordu. Bu tarihten yüz yıl sonra ise Manisa ticareti Ceneviz kontrolündeydi. İtalyan ticaret cumhuriyetleri Anadolu'ya kuzeyden,

---

[97] Cahen (1984) age, sf. 169

[98] Gordlevski age., sf. 208-209.

Karadenizden'de akın ediyorlardı. Karadeniz'in Anadolu ve Kırım kıyılarında Cenevizliler muazzam bir köle ticareti ağını işletiyorlardı. Venedik ise daha Bizans İmparatoru Aleksis Komnin'in verdiği kapitülasyonlardan itibaren imtiyazlı muamele görüyor ve bu gelenek Selçuklu egemenleri tarafından devralınarak Osmanlı'ya aktarılıyordu. "Adriyatik kraliçesi" Venedik'e verilen kapitülasyonlar sadece egemenlerin satın alabildikleri malların gümrüksüz girişine izin vererek onların çıkarlarına hizmet ediyordu. Öte yandan Batı'nın çok ihtiyaç duyduğu Şap madeni için Sultan II. İzzeddin Keykavus tarafından iki İtalyan tüccarına dış satımda tekel hakkı tanınıyordu. "İtalyan tüccarlar, yalnızca, satın alma ya da değişimle yetinmiyorlardı; onlar, Küçük Asya'da, Suriye kıyısında da olduğu gibi, topraklara sahip olabiliyorlar, bu topraklar üzerindeki halkın ürettiği ya da çıkardığı tarım ya da sanayi malları ve kereste, deniz yoluyla Avrupa ve Afrika pazarlarına taşınıyordu."[99] (Kurucu Atalar'dan itibaren bu toprakları yabancılara satmak, günümüzde "ileri" bir adım olarak nitelendiriliyor. Oysa bu uygulama 13. yüzyıla ait.) Ayrıca Anadolu şehirlerine yayılan bir simsar ve tefeci ağı vardı. Selçuklular'da dinar, dirhem, altın sikkenin yanı sıra İtalyan florini, Mısır Yusufları, Halifeti Altunu gibi her türlü yabancı para kullanılıyordu.

Egemenlerin ellerinde, sultan tarafından bağışlanan topraklardan, seferlerden ve ticaretten biriktirilen zenginliklerden müteşekkil taşınır, taşınmaz muazzam servetler bulunuyordu. Bunların görkemli malikâneleri vardı. Köleleştirilmiş köylülük feodalleşen bu egemenlere bağlıydı. Zanaatçılar ise feodal himayesinin dışındadır ve Ahi örgütünün gücüne dayanır. Şehirlerin kenar bölgelerinde ise ağır bir yoksulluk tablosu vardır. Egemenler, sağa sola para saçıyorlardı. Sarayın yüksek zümresi (örneğin, meclis Emiri Mubarizeddin Behramşah ve Emir Seyfeddin Ayba Bey) mutfaklarında günde yüz koyun pişirtiyorlardı; sofra takımları, kaplar değerli taşlarla işlenmiş altındandı. Yazıcıoğlu Ali'nin anlattığına göre en kötü ozanlara bile bağışladıkları armağanlar bin altına eşit olabiliyordu. Selçuklu başkenti ve diğer şehirler parlak eserlerle bezelidir. Her türlü kültürel incelik iç içe geçmektedir. Ancak ne pahasına? "Yabancı ve denizaşırı malların çekiciliğine kapılmış olan feodal, ülkeyi, kaygısızca, tüccarların soygununa teslim etmiş ve tüccarın nasıl mal satın aldığını, yerel doğal zenginlikler ve mamuller üzerinde nasıl spekülasyon yaptığını sakince seyretmektedir."

---

[99] Gordlevski age., sf. 222.

Bu muazzam servetlerin birikme sürecindeki eşitsizlik, adaletsizlik ve zulümlerin üzeri görkemli eserlerle örtülüyordu. Şam, Mezopotamya, Kafkasya'nın en yetenekli ustaları ve zanaatçıları Anadolu'ya getirildi. Konya'daki Selçuklu anıtlarında, Suriye okulunun izleri yansır. Sivas inşaatçılarından Kaloyani Konya'nın kuruluşunda büyük emek sahibidir. Selçuklu Devleti toprağında yaşayan Rum ve Ermeni ustalar, mimarlar bu görkeme damgalarını vurdular. Ancak bu yapılanlar ardında büyük bir şiddet çarkı ve zulüm düzeni işliyordu. Cezalar hızlı, kesin ve acımasızdı. En hafif ceza değnek (çevgan) vurmaktı. İhanetinden kuşkulanılan kişinin, önce taşınır ve taşınmaz mallarına el konuluyor, sonra, bunu boğma, asma, baş kesme ile idam izliyordu. Devlete isyanın cezası ise korkunçtu. Sultan II. İzzeddin Keykavus'un oğlu olduğu iddiasıyla ayaklanan Siyavuş'un canlı canlı derisi yüzülüyor, samanla doldurulup, kentlerde dolaştırılıyordu. Bir başka cezalandırma biçiminde ise suçlu eve kapatılıyor ve ev ateşe veriliyordu. Halep üzerine başarısız seferinden sonra (1218), Sultan I. İzzeddin Keykavus, kabahatli olduğuna inanılan birlik komutanlarını, elleri ve ayaklarını bağlatarak bir eve kilitletti; evin çevresine odunlar yığıldı ve yakıldı, dışarı çıkmak isteyen olunca da sırıklarla içeriye itildiler. Bu alışılmış bir cezalandırma biçimiydi. Osmanlılar da, bu cezalandırma tarzını 17. yüzyıla kadar kullandılar. Ateşte yakma (Ahrak-ı Balnar) özellikle mezhep, sapması gösterenlere uygulanıyordu. Bazen, yüksek görevliler, makamlarından alınıyor, çırılçıplak soyulup bir katıra bindirilerek sürgüne gönderiliyordu. Örneğin, erkândan Bahaeddin Kutluca Kayseri'den Tokat'a bu biçimde sürgün ediliyordu. İncelmiş şehir uygarlığı görünümü altında şiddet, korku, komplo egemendi. Sultanlar, kuşku içinde, tetikte yaşıyordu. Jurnalcilik ve her türlü komploculuk yaygındı. Müşerref-i Memalik (devletin gözcüsü) unvanını taşıyan bir yüksek görevlinin başında bulunduğu bir muhbirler kurumu oluşturulmuştu.

Bu egemenlik düzeninde Türkmenler kırıldıkça ordu da paralı askerlerle tam bir baskı aracına dönüştü. Akdeniz kıyısında, Batı Avrupalı baronların ortaya çıktığı, 12. ve 13. yüzyıl başlarına doğru Sultanlar, Franklardan kiralık (echor) birlikler edinmeye başladılar. Tıpkı Bizans'ta olduğu gibi Selçuklu'da da Frank, Norman askerleri gözdeydi. Yalnız yabancılardan değil Türklerden de ücretli askerler vardı. Kişisel güvenliğini düşünen büyük feodallere dönüşen alplara ve bahadırlara, *hançer güzâr* denilen silahlı muhafızlar eşlik ediyordu. Köylü isyanlarının bastırılmasında da ücretli yabancı askerlere dayanılıyordu. Baba İshak isyanında Türkmenlerin üzerine Frank askerleri sürüldü. Ancak en büyük olumsuzluk halkların birbirine kırıldırılmasıdır. Yine Baba İshak isyanı-

nın bastırılmasında Kürt Germiyanlardan yararlanıldı. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Kıbrıslı ve Cenevizli iki Hıristiyan'ın komuta ettiği askerleri vardı ve Moğollarla yapılan Kösedağ savaşında ilk kaçanlar Frank askerleriydi.

Bu egemenlik düzeninin odağında bulunan saray ise Doğu Roma İmparatorluğu biçimlerini benimsiyordu. "Rum Selçukluları'nın saray yaşamına ve düzenlemesine Bizans sarayının parıltı ve görkemi de yansımıştı ve sultanlar sık sık sürgün ya da yurtsuzluk yıllarını Bizans İmparatorlarının yanında geçirince ya da Bizans erkânını, kaçaklarını ya da konuklarını Konya'da kendi yanlarında gördükçe, bu dönüşüm daha kolay gerçekleşiyordu.

Böylece, Rum Selçukluları, (Orta Asya'dan kendi getirdikleri) Doğu ve (Küçük Asya'da Bizans'tan benimsedikleri) Batı Kültürü'yle iç içe durumdaydılar.

Sultan, Oğuz akrabalarından uzaklaşmıştır; akrabalık ve boy bağları kopmaktadır. İranlılardan aktarılan yabancı kültür, sultanı, Türklerin çok üzerinde bir konuma yükseltmiştir ve yalnızca Sultan değil, dünyasal ve dinsel tüm üst tabaka, Küçük Asya'daki tüm feodaller, Türk'ü aşağılıyordu. Türk sözcüğü, safdil, aşağı bir yaratık düşüncesi uyandırıyordu."[100]

Sultan isimleri Farsça konuluyordu. Eski İran hükümdarlarında olduğu gibi Sultan, uyruğuna görünmez, hareket ederken, eski İran hükümdarları gibi üzerinde bir "şemsiye" (çetr) taşınır ve sultanın şemsiyesini, uzaktan gören erkân, saygıyla atlarından inerler.

Hazar denizi bölgelerinden devşirilen tutsaklar, köleler, tüm bu "gulamlar", "oğlanlar", "müfredler" seçme orduyu oluşturuyordu. İyi silahlanmış bu özel askerler Sultanın muhafızı konumundaydı. Bunların sayısı dört ile beş bin arasındaydı. Sultan I. Alaaddin Keykubad, tahta çıkmak üzere ilerlerken iki yanında Ruslardan, Gürcülerden, Kürtlerden, Deylemlilerden, Rumlardan, Kazvinlerden, Huriylerden (Afgan boyu) askerler bulunuyordu. Selçuklu egemenlik sisteminde Sultan İran hükümdarlığı modeline göre kurulmuştu. Saray İran örneğinin örgütlenme esaslarını benimsiyordu. Selçuklular İran ve Bizans'tan birçok unsur almışlardı. Özellikle Bizans'tan birçok unvan ve sanlar taklit ediliyordu. Bizans'ta sık sık "kayser" sözcüğünü işiten Selçuklular bunu feodal soylulara dağıtıyorlardı. Sultan I. Kılıçarslan'ın oğullarından birinin adı Muizeddin Kayserşah'tı. Selçuklu egemenlik sisteminin niteliğini bu isim kadar simgeleyecek başka bir örnek bulmak zordur. Sarayda Hıristiyan görevlilerin yanı sıra yüksek makamlarda çok sayıda İranlı vardı. Selçuklu sarayında görev yapan İranlılar ali lakaplarından anlaşılmaktadır: Tebrizi, İsfahani, Horasani,

---

[100] Gordlevski age., sf. 288.

Simmani, Termezi, Tusi vs. Edebiyat dili, Farsçaydı. Selçuklular'a Bizans'tan geçmiş yüksek görevliler bile, Farsça yazıyorlardı. Sultan, şehzadeler, feodal sınıf Fars dilini biliyor ve Farsça şiirler yazıyorlardı.

Bu eşitsizlikçi temellere dayalı devşirme, kozmopolit egemenlik sistemi dinin ideolojiye dönüştürülmesi çerçevesinde meşruiyet kazanıyordu. "Dinsel feodallerin işleri iyice tıkırındaydı; bunların topraklarında da köylüler oturuyordu ama ayrıca, belli ki, şeyhlerin çırakları olan müridler de dinsel feodaller için çalışıyordu. Dinsel tarikatın üyesi olan sıradan mürid için bedensel çalışma, bir zanaatla uğraşma zorunluydu. Feodal şeyhler, müridler üzerindeki manevi etkilerinden yararlanarak bunlardan bedava iş gücü yaratabiliyorlardı; müridler, çalışmayı, hikmetlinin verdiği bir ders, tanrıya hizmet olarak görüyorlardı...

Küçük Asya'ya yönelen seyyidler, şeyhler, dervişler, artık Küçük Asya'da yaşamakta olan ulema, kadılar, müftüler, tümü toprağa yöneliyorlardı; tümünün vakıf yurtlukları vardı, topraktan gelir sağlıyorlardı... Din adamları feodalleşiyordu; bunların toprakları, yüz kızartıcı şekilde sömürdükleri hizmetkârlar ve halayıklar kadroları vardı; örneğin, Ladik kadısı, Hadisi ihlal ederek, güzel kadın hizmetçilerini fuhuşa gönderiyordu; bu yüz kızartıcı davranış, belirtelim ki, serfliğin hüküm sürdüğü Avrupa'da da sürekli yenileniyordu."[101]

Köle ticareti de olanca hızıyla sürüyordu. Üretimin temeli köylü emeği olmakla birlikte yer yer tarımda, ama ağırlıklı olarak ev işlerinde köle kullanılıyordu. Askeri seferler, sürekli köle akışı sağlıyordu. Fethedilen bölgelerin halkları köleleştiriliyor, ülke içinde oradan oraya sürülüyorlardı. Köle ticareti en kolay zenginleşme yoluydu. Feodal egemenler, bu insanları, evlerinde, askeri tımar toprağı tarlalarında çalıştırıyorlar, birbirlerine hediye ediyorlardı. Ağır işler kölelerin üzerindeydi. Emir Seyfeddin'in masasına gelen lezzetli bir yemeğin fiyatı, sofra hizmetçisi olarak çalıştırılan kölenin fiyatına eşitti. Kral II. Levon'a karşı Ermenistan üzerine yapılan sefer sırasında, "hesaba gelmez, sayısız ganimet" ele geçiriliyor, Kayseri'de Ermeni köle fiyatları, etine büyük değer verilen bir kekliğin fiyatına düşüyordu. Oysa başlangıçta Selçuklu insanca davranıyor, Alparslan'ın ardılı Süleyman Kutalmış 11. yüzyıl sonunda Anadolu için devrim sayılacak bir adım atıyor ve tüm toprak kölelerini özgür ilan ediyordu. Bu insanlar ise kitleler halinde İslâmiyet'e geçiyorlardı. Özellikle, Türk tabakasının ince, yönetim aygıtınınsa son derece zayıf olduğu dönemde bu uygulama Selçuklu'ya büyük destek getirdi. Ancak, egemenlik sistemi yerleştikçe kölelik Anadolu'ya olanca ağırlığıyla çöktü.

---

[101] Gordlevski age., sf. 136-166.

Bu tabloyu iyice ağırlaştıran ise Moğol istilası oldu. Bu dönem Anadolu'da özel mülklerin alabildiğine yoğunlaşmasına tanıklık etti. (Özel toprak mülkiyeti tanımayan göçebe aşiretlerin tarım bölgelerini istila etmelerinin, kamu mülkiyetine dayalı askeri-despotik merkeziyetçi devletleri temellendirdiğini ileri süren Asyagil üretim biçimi tezleri bu olgu karşısında tutunamaz.). Moğollar'ın Anadolu işgali ile birlikte yüzlerce küçük beylik ve muazzam ölçüde özel mülkler ortaya çıkar. Bu noktada işgalci ile işbirliği yapan Selçuklu yüksek görevlilerinin konumu dikkate değer: "İran Moğol hükümdarı Olcaytu'nun Anadolu'ya vali olarak atadığı Ahmet Lahuşi'nin devlete ait birçok toprağı satmasıyla, Anadolu'da özel mülkiyetin alanı genişlemiştir. Moğollar'ın Anadolu'daki silahlı güçlerini belli bölgelerde, Roma usulünde, garnizon olarak tutmaları ve askerlere ikta dağıtmamaları nedeniyle, Anadolu topraklarının özel mülkiyete geçme süreci hızlanmıştır. Bu durumdan kârlı çıkanlar, hemen Moğollar'a yanaşan Selçuklu hizmet aristokrasisi olmuş ve özel mülkiyete dönüşen toprakların büyük bölümü bunların eline geçmiştir.

Moğolların Anadolu Selçuklu Devleti'ni yıkmaları sonucu, eyaletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler haline gelmiş, diğer bölüm ise, Moğol valilerin ellerindeki beyliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki devlet memurları ise, devlet topraklarını paylaşmışlar veya ellerindeki iktaları özel mülkiyet haline dönüştürmüşlerdir... bu karışık ortamda vergi toplamak çok güçleştiğinden, devlet topraklarının satılması, gelir elde etmenin en etkin yolu olarak görülmüştür. Bu ortamdan yararlanan birçok kimse, birbirlerinin topraklarına zorla el koyarak, mülkiyet birimlerini büyütmüşlerdir."[102]

Moğol egemenleri de geniş arazileri gasp etme konusunda her türlü imkânı kullandılar. Zaten Melikşah ve Nizâmülmülk gibi Selçuklu İmparatorluğu yöneticileri döneminden beridir özel mülkiyeti koruyucu yasalar yürürlüktedir. Moğollar'ın Cuveyni, Reşiteddin, Kazvini, Nahcivani gibi yöneticileri de toprağın özel mülke dönüştürülmesi konusunda ısrarlı bir çizgi izlerler. Moğol Hakanı Gazan Han'ın Yahudi kökenli veziri Reşiteddin (ilk dünya tarihinin yazarıdır) Türkistan'dan Anadolu'ya ve Basra Körfezi'ne değin uzanan oldukça geniş bir alanda muazzam toprak mülklerine sahiptir. Gazan Han ve Reşiteddin Anadolu'da 35 beldede 2720 çiftliğe sahiptirler. 2720 çiftlik devasa bir toprak mülkiyetine işaret eder. Ama Yahudi kökenli vezirin Hindistan, Suriye, Yemen, Tebriz, Huzistan vb. arazileri yanında Anadolu'daki toprakları mütevazi kalır.

---

[102] Mehmet Ali Kılıçbay, Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara 1982, Gazi Üniversitesi Yay., sf. 284.

Yahudi kökenli Reşiteddin tam bir İslâm şampiyonudur. Mektuplarında bu geniş arazileri şeriata uygun bir biçimde edindiğini belirtmeye özen gösterir.

13. yüzyıl Selçuklu kentleri, Latin tüccarları, misyonerleri, paralı askerleri, yoğun Hıristiyan nüfusu, Rum ve Ermeni kiliseleri, Yahudi tüccarları, camiileri, kervansarayları, tekke ve medreseleri ile yüzeysel bir İslâm görüntüsü altında derin bir kozmopolitliği içerir. Parlak ticari gelişmenin temelleri çürüktür. Akdeniz ve Karadeniz egemenliğini ele geçiren İtalyan tüccarları uluslararası ticaretin kaymağını yerler. Selçuklu donanması ve ticaret filosu zayıftır. Tüccarları uluslararası ticarette çok önemli roller oynamayan Selçuklu egemenleri, tüketimi, lüks mallar ithaline dayalı bir ekonomiyi, üretici ekonomiye tercih ederler. Doğudan akan pahalı kumaşların yanı sıra, İtalyan ve Flandr kumaşları yerli üretimin zararına Selçuklu egemenlerine akar. Oysa 1219 Antlaşması ile Venedik'e gümrüksüz serbest ticaret imtiyaz tanıyan İznik Rum İmparatorluğu'nun Frenk, cuha, kadife vs. yabancı kumaşların iç pazarı istila etmesi üzerine verdiği tepki dikkate değer. İmparator Vatatzez (1222–1255) yabancı kumaş satın alınmasını namussuzluk saydığını ve bunun ağır biçimde cezalandırılacağını ilan eder. Yerli dokumaların kullanılmasını emreder. Selçuklular'da ise tam tersine Avrupa kumaşları revaçtadır. Daha önce belirttiğimiz gibi Batı'nın tekstil ürünlerinin boyanmasında kullanılan Anadolu şap madenlerinin tekeli, 1255 yılında önce iki İtalyan tüccara verilir. Bu tekel sayesinde iki İtalyan 15 besant (altın) değerindeki şapı 50 altına satarlar. Batı hammadde alır, işlenmiş ürün satar. Bu sömürge ekonomisinin, Anadolu'da ilk örneklerini verdiğinin göstergesidir. Bu iki ortak tacirden biri Bonaiface de Molendino adlı Venedikli, diğeri ise Nicolas de Santo-Siro isimli Cenevizli idi. Molendino 1242-1243'te Konya Sultanı'na hizmet veren bir paralı askerdir.

Latin tüccarlar, Moğol işgalciler, Haçlılarla kuşatılan Anadolu, Selçuklu egemenlerinin bu güçlerle işbirliğini ağır bedellerle göğüsler. İç savaş Moğollar tarafından özellikle kışkırtılır. Ülke, Ab-ı Sivas (Kızılırmak) sınır olmak üzere ikiye bölünür. Doğusu Kılıçarslan'ın, Batısı ise Keykavus'un olur. İki Sultan, Tebriz'de bulunan Hülâgu'nun yanına giderler. O bu bölünme anlaşmasını onaylar. İki sultanın ödeyeceği haraç miktarı olarak 1 milyon 200 bin dirhem belirlenir. Bu miktar 1245'teki rakamın aynısıdır. Ancak sultanlara Moğol hazinesinden büyük borçlar verilir. Sultanlar 5 milyon dirhem borç alırlar. Hülâgu iki sultanın vezirliğine, borçlanmayı teşvik eden ve ödenmesini Moğollar adına gözetleyen Baba Şemsettin'i atar. Vezir, iktidarını korumak için daha büyük bir Moğol askeri gücünün Anadolu'da bulanması gerektiğinin bilincindedir. Moğol askerinin işgal giderlerini ise Selçuklu devleti karşılar. Bu giderleri karşılamak

için yeni borçlar alınır. Sultanlar borç aldıkları paraları harcayarak, Bağdat'ı mahveden (1258) Hülagu'nun 1259-1260'da gerçekleştirdiği Büyük Suriye Seferi'ne katılırlar. Mali sömürgeleşme, ağır borçlar, Moğol askeri varlığının Anadolu'da üslenmesi, Halep ve Şam'daki İslâm kırımına Selçuklu ordusunun ve Keykavus ile Kılıçarslan'ın katılımını getirir. Antakya Haçlı Prensi Bohemond, Ermeni Kralı Hatum ve Moğol Hakanı Hülâgu ile ittifak halinde gerçekleştirilen bu Doğu Seferi üzerinde ana akım tarihte fazlaca durulmaz.

Haçlı Seferleri ve Bizans'ın Yıkılışı

Haçlı Seferleri'nin Anadolu ve Ortadoğu üzerindeki etkileri tabloyu tamamlar. 10. yüzyıldan itibaren İtalyan kentleri, Bizans ve Mısır ticaretinde önemli mevziler elde ederler. Oysa 5. yüzyılda kurulan Venedik, Bizans'a bağlı küçük bir balıkçı köyüdür. Bizans deniz ticaretiyle gelişir. Ceneviz ve Piza ise ticari faaliyetlerini Akdeniz'in batı tarafında yönlendiriyorlardı. Ancak bu üç tüccar devletin yolu Suriye'de kesişiyordu. Haçlı Seferleri'nin arka planında bu üç tüccar cumhuriyetin büyük maddi desteği vardı. Bu üç tüccar cumhuriyeti Batı Akdeniz ve Adriyatik ticaretinden büyük kazançlar sağlar. Cenova ve Piza ortak donanması daha 1015-1016'da Müslümanlara karşı, deniz seferleri düzenler. Sardunya ve Korsika'yı ele geçirir. 1034'de Cezayir'de bir kenti fethederler. Haçlı seferlerinin zeminini hazırlayan askeri eylemlerde bulunurlar. 1087 yılında Papa'nın liderliğinde Romalı, Cenovalı, Pizalı denizciler Sicilya boğazını denetleyen Tunus'daki Mehdia limanını ele geçirirler.

1062'de Piza donanması Palermo limanında İslâm filosunu yakar. Kısa bir süre sonra Sicilya, Palermo, Müslümanların denetiminden çıkarak Norman krallarının egemenliğine girer. Doğu ticaretinde Mesine Boğazı kilit önemdedir ve Haçlı seferlerinin hareket noktası burasıdır. Batılılar için Doğu'nun iştah kabartıcı ürünleri ilk kez Sicilya'dan tanınır. Normanların, İtalya'dan hareketle, Bizans eyaletlerini istilâya kalkışması üzerine Bizans İmparatorluğu Venedik donanmasından yardım ister. 1081'de Normanları Adriyatik'te bozguna uğratan Venedikliler 1082'de Bizans İmparatorluğu'ndan kapitülasyonlar elde ederler ve bu uğursuz imtiyazlar Selçuklu-Osmanlı çizgisine uzanır. Bu kapitülasyonlar çerçevesinde Venedik tüccarlarına, imparatorluğun her yerinde, güm-

rük, maliye ve liman görevlilerinin denetimi olmaksızın ve vergi ödemeksizin ticaret yapan hakkı tanınıyordu. Antakya'dan başlayarak tüm Anadolu limanları, Marmara, Yunanistan ve Adriyatik kentleri Venedik sermayesinin serbest ticaret alanı olur.

Haçlı seferlerinden aslan payını İtalyan ticaret sermayesinin temsilen bu kentler alır. Bunlar aslında hiçbir dini amaç taşımaz. Marx onların, "Haçlı çılgınlığını, ticari bir alışverişe dönüştürmeye kararlı bulunduklarını" yazar. Venedik, Cenova ve Piza bütün deniz güçlerini seferber ederler. Karadan yürüyen Haçlı ordusuna yiyecek, silah, kuşatma makineleri ve asker taşırlar. Örneğin Pizalı burjuvalar 1090 yılında 120 gemilik muazzam bir filoyla Lazkiye'ye hareket ederler. 1100 yılında ise 200 gemilik Venedik donanması Yafa limanına gider.

"İtalya'nın tüccar hükümetleri, Haçlı devletlerinin kurulmasına önemli ölçüde katkıda bulundukları gibi onların örgütlendirilmesinde çok büyük bir rol oynadılar. Kesinlikle söylenebilir ki, İtalyan filolarının yardımı olmadan Latinler, fetihlerini asla sürdüremeyeceklerdi. Bütün Suriye sahilleri limanlarına hâkimiyet, Haçlı hükümetleri için şüphesiz bir ölüm kalım sorunu idi. Çünkü, varlıklarının sürdürülmesi için kendilerine gerekli olan insan ve paranın geleceği Batı ile ulaşımı yalnız onlar sağlayabiliyordu. Bu devletin hükümdarları İtalyan filoları tarafından yapılan hizmetlerin önemini hiçbir zaman küçük görmüyorlardı; minnettarlıklarını birçok imtiyazlar vererek ispatlamayı bildiler; öte yandan, İtalya'nın denizci hükümetleri de bu prenslerin kendi ihtiyaçlarını iyice anladıklarından, bir mevkiin zaptından önce yardımlarına karşılık olarak, şehrin içinde veya çevresinde kendilerine bazı mülkler ve haklar bıraktırıyorlardı. Bu yüzden, İtalyan burjuvalarından oluşan birçok koloni doğdu ki, hepsi Doğu ticaretinin az çok önemli merkezleri oldular."[103] Örneğin, Venedikliler Haçlılar tarafından işgal edilen bölgelerde, kendilerine bir kilise, pazar olabilecek bir yer istiyorlardı; keza ileride yapılacak savaşlarda fethedilecek her şehrin üçte birini özellikle Trablus'un zapt edilmesi halinde ise sembolik bir vergi karşılığında kentin tamamen kendilerine ait olmasını talep ediyorlardı.

Yine, 1104'de Akka'yı Ceneviz filosunun desteği ile ele geçiren Kral Baudouin, onlara büyük imtiyazlar veriyordu. Akka limanının büyük gümrük gelirinin üçte biri Cenevizlilerin olurken, ele geçirdiği tüm topraklarda vergi muafiyeti tanıdı. Akka'nın yanı sıra Kudüs ve Yafa'da birer mahalle de Cenevizlerin oldu.

---

[103] Heyd age., sf. 147-148.

Bölgeye akan güçler arasında St. Jean Şövalyeleri (Hospitalier) ile 1119'da ortaya çıkan Tapınak Şövalyeleri de vardı. Bu iki örgütlenme doğrudan Papalığa bağlı birer şövalye tarikatı niteliğindeydi. Din-tarikat-finans-gizli silahlı örgüt temelinde kaynaşan Tapınak Şövalyeleri (Templier Tarikatı) finans ve bankacılık faaliyetlerine girişti. Hem Frank devletleri, hem de Avrupa'da pek çok kişi bunlara büyük bağışlar yaptı ve doğrudan saflarına katıldı. Bu tarikatlar "outremer" yani "denizaşırı ülke"de etkiliydiler. "Outremer" Birinci Haçlı Seferi sonucunda kurulan dört Frank devletinden oluşuyordu. Urfa Kontluğu, Antakya Prensliği, Trablusşam Kontluğu ve Kudüs'teki Latin Krallığı.[104]

Tapınakçılar muazzam fonları kontrol ediyorlardı. Kral II. Henry Tapınak aracılığıyla Kudüs'te büyük bir Haçlı seferi fonu kurmuştu. Tapınak Şövalyeleri Yahudiler de dâhil olmak üzere pek çok kişiye ve kuruma borç veriyorlardı. Ancak en önemli müşterileri krallardı ve verdikleri kredilerle pek çok kez devlet hazinelerini iflâstan kurtardılar. Haçlı seferlerinin arkasındaki örgütlenmeyi ve büyük finansal şebekeyi göstermesi açısından Tapınakçılar'ın konumu dikkate değer. Bu büyük örgüt Hıristiyan dünyasının bankeri olmuştu, kasalarında tarikatın servetinin yanı sıra, kralların hazineleri de bulunuyordu. Bu askeri tarikatın kadrolarının büyük kısmını, dindar Hıristiyanların bağışladıkları 9000 malikânenin yöneticileri ve görevlileri oluşturuyordu.[105]

Paris'teki Tapınak merkezi, Kuzeydoğu Avrupa'nın en önemli finans merkezlerinden biriydi. Paris'teki merkezde 4 bin görevli bulunuyordu. Tapınakçılar, kimi örneklerde "tefecilikten doğrudan parasal kazanç" elde ediyorlardı. Tapınakçılar yüklü para transferlerinde de aracı rolü oynuyorlardı. Tapınak doğunun sömürgeleşmesinde "kutsal" görevini yerine getirirken "Outremer"de 53 kaleye hükmediyordu. Doğu'yu istila eden bu askeri tarikatın Avrupa ve İslâm topraklarında 1000 ev ile 7000 kadrosu bulunuyordu. Ancak sempatizan ve bağlılarının sayısı bunun yedi-sekiz katıydı. 12. yüzyıla gelindiğinde Tarikat kendi kadırga filolarını inşa etmişti ve bu filolar at, tahıl, silah, askeri personel sevkinde kullanılıyordu.

Tüm bu burjuva cumhuriyetler, askeri tarikatlar, krallıklar, Papalık, kilise kurumları "Hıristiyan sofuluğu, yabancı düşmanlığı ve emperyalist küstahlık bileşimi" bir yağmayı örgütlüyorlardı. Haçlılar sadece Müslüman ülkelere değil

---

[104] P.M., Holt, *Haçlılar Çağı, II. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Çev: Özden Arıkan, 2. Baskı, İst. 2003, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 32.

[105] Piers Paul Read, *Tapınak Şövalyeleri*, Çev: Sinem Gül, 2. Baskı, Ankara 2003, Dost Kitabevi, sf. 196.

kadim Bizans İmparatorluğuna da barbarca saldırdılar. İsa'nın kabrini kurtarma girişimi, Papaların siyasal ve dinsel kudretlerini artırmanın gerekçesi haline getirilir. Haçlı Seferleri yoluyla Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılan kilisenin birleştirilmesi ile aslında Doğu Kilisesi'nin Roma'ya katılması hedeflenir. Papa Innocent III. Roma kilisesinin iktidarını onaylayan Doğu Kilisesi'ni, "Müslümanlardan daha kötü" diye suçlar. Bu Papa dördüncü Haçlı seferlerini Kudüs yerine İstanbul'a yönlendirir. Haçlılar İmparator Alexios III.'ü darbeyle devirir, yerine Bizans kilisesini Roma'ya bağlayacağı sözünü veren Alexios IV.'ü çıkarırlar. Haçlılar'ın Hıristiyan Bizans'a yaptıkları kavranmadan Müslümanlar'a yönelik şiddetleri kavranamaz. İstanbul'u yakıp, yıkan, yağmalayan bu güruh bir Latin İmparatorluğu kurar. Ancak ipler Venedik tüccarları ve Haçlı baronlarının elindedir. Papa çark eder. Kilisenin amacına hizmet etmedikleri gerekçesiyle:

> Silahlarınızı Müslümanlar yerine Hıristiyanlara çevirerek yemininizi bozdunuz. Kudüs'ü kurtarmaya değil, İstanbul'un fethine yöneldiniz, öteki dünya zenginliğinin yerine, dünya zenginliğini seçtiniz. Daha da kötüsü bazılarınız, halkın gözleri önünde zina ve edepsizlikler yaptınız. Kilise mülklerini ve kutsal eşyaları yağmaladınız" der. Runcuman gibi önemli Haçlı tarihi yazarları İstanbul'un alınmasını ve Bizans İmparatorluğu'nun yerine fazla uzun ömürlü olmayan bir Latin egemenliği kurulmasını, "insanlığa karşı en büyük cinayet" ve "uluslararası haydutluk eylemi" sayar. Ancak konu Müslümanlar olduğunda acımasız ve soğukkanlı bir mantığın sözde "tarihçi" nesnelliğine sığınılır. Oysa Haçlı seferleri Müslümanların yanı sıra daha Avrupa'da harekete geçildiği anda Yahudilere, yerli halklara karşı da tecavüz, katliam, yağmaya dönüştü. "Kana susamış güruhun dini coşkuları hiç kuşkusuz yalnızca, gerçek güdülerini saklama amaçlı zayıf bir teşebbüstü: açgözlülüğü. İlk Haçlı seferi sırasında Tafur denen yoksul düşmüş kimi Felemenkler, öldürdükleri Türkleri yiyorlardı. "Askerlerimiz" diyordu Frenk tarihçi Raoul de Caen, " yetişkin puta taparları kazanlarda kaynatıyorlar, çocukları şişe geçiriyorlar ve kızartarak yiyorlardı." Maare kentinde yaşanan bu batılı yamyamlığı Araplar ile Frenkler arasında yüzlerce yıl boyunca kapanmayacak bir uçurumun açılmasına neden olurken Suriye'nin bu güzel kentinde yaşayanlardan geriye kalan Türkler de bu korkunç sahneleri destan edebiyatına taşıdılar hep. "Bu Frenk imgesi haksız mıdır? Batılı istilacılar, kurbanları olan kent halkını yalnızca hayatta kalabilmek için mi yemişlerdir? Önderleri, ertesi yıl papaya gönderdiği resmi bir mektupta bunu iddia edecektir: Maare'da orduya korkunç bir kıtlık saldırdı ve onu Müslümanların cesetleriyle beslenme zorunluluğuyla karşı karşıya bıraktı. Fakat bu çabucak söylenmiş bir söze benzemektedir. Çünkü Maare bölgesi halkı, bu uğursuz kış boyunca, açlığın açıklamaya yetmediği davranışlara tanık olmuştur. Nitekim bu insanlar, Tafurlar denilen fanatik-

leşmiş Frenk çetelerinin kırsal alana yayılarak, Müslüman eti çiğnemek istediklerini bağırarak görmüşlerdir. Zorunluluğun doğurduğu bir yamyamlık mı? Fanatizmden gelen bir yamyamlık mı?.. Frenk kronikçisi Albert D'Aix'in bir cümlesi, bu konudaki dehşeti emsaliz bir şekilde gösterir: bizimkiler yalnızca öldürülmüş Türk ve Müslümanları değil köpekleri de yemekten iğrenmiyorlardı.[106]

Haçlıların Kudüs'e girişleri ise tarihe en kanlı katliam sayfalarından birini ekledi. Papaz Aguilers'li Raimond sonradan yazdığı vakayinamede Tapınak Dağı'nı gezerken bileklerine kadar kana battığını vurguluyordu. "Kentin tüm sokak ve meydanları kafa, el ve ayak yığınlarıyla kaplanmıştı. İnsanlar açık açık, ölü insanların ve atların üzerinden yürüyorlardı. Ama ona göre Müslümanlar layığını bulmuşlardı. "Ne kadar münasip bir ceza! Bunca zaman Tanrı'ya edilen küfürlere katlanmış olan yer şimdi kâfirlerin kanlarıyla örtülü."

Tarihçi İbn el-Esir ise, "Kutsal kentin halkı kılıçtan geçirildi ve Frenkler Müslümanları bir hafta boyunca katlettiler. Mescid-i Aksa'da altmış binden fazla insan öldürdüler" diye yazar. İbn el-Kalanissi ise şu tespitlerde bulunur:

Çok insan öldürüldü. Yahudiler havralarında toplandılar ve Frenkler onları burada diri diri yaktılar. Evliya anıtlarını ve İbrahim'in mezarını da tahrip ettiler." Din örtülü bu katliam, yağma, tecavüz, Hz. Ömer'in Kudüs'ü fethi ile kıyaslandığında ortaya çıkan tablo düşündürücüdür: "683 şubatında Halife Ömer, ünlü beyaz devesinin sırtında kente girmiştir ve kentin Rum Patriği ona doğru yaklaşmaktadır. Halife, sözlerine bütün kent halkının can ve mallarının güvencede olduğuyla başlamış, sonra patrikten kendini Hıristiyanlığın kutsal yerlerinde gezdirmesini istemiştir. İsa'nın mezarındayken (Kıyama, Kutsal Kabir) ibadet saati gelmiştir. Ömer patriğe, namaz kılmak için seccadesini nereye serebileceğini sormuştur. Patrik ona yerinde kılabileceğini söyleyince, halife "eğer bunu yaparsam, yarın Müslümanlar -Ömer burada namaz kıldı- diyerek buraya sahip çıkmak isterler" cevabını vermiştir. Ve seccadesini alıp, namazını dışarıda kılmıştır. Doğruyu görmüştür, çünkü adını taşıyacak olan cami tam da burada inşa edilmiştir.[107]

Haçlılar ise saygı duyduklarını iddia ettikleri kenti vahşice yağmalamışlardır. "Onların dindaşları bile bu vahşetten kurtulamamışlardır: Frenklerin aldıkları ilk tedbirlerden biri, o zamana kadar bütün fatihlerin saygı gösterdikleri eski bir gelenek uyarınca ayinlerini bir arada yapan bütün Doğu Hıristiyan mez-

---

[106] Amin Maalouf, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, 2. Baskı, İst. 1998, Telos Yay., sf. 64.

[107] Maalouf age., sf. 79.

heplerine -Rumlar, Gürcüler, Ermeniler, Koptlar ve Süryaniler- mensup papazların Kutsal Kabir kilisesinden kovulmaları yönünde olmuştur. Böylesine bir fanatiklik karşısında allak bullak olan Doğu Hıristiyan cemaat önderleri direnme kararı vermişlerdir. İsa'nın üzerinde öldüğü hakiki çarmıhı sakladıkları yeri istilacıya göstermeyi reddetmişlerdir. Bu insanlar açısından, kutsal emanete yönelik iman vatanseverlik duygularıyla katlanmış hale gelmiştir. Sonuçta onlar Nazarethlinin (Nasıralı, İsa) hemşehrileri değiller midir? Fakat istilacılar bunlardan hiç etkilenmemişlerdir. Çarmıhı korumakla görevli papazları tutuklamışlar, onlara işkence yapmışlar ve sonunda sırlarını öğrenerek, Kutsal Kent Hıristiyanları'nın en değerli kutsal emanetlerini ellerinden zorla almışlardır."[108]

Batılılar gizlenmiş son kentlileri katletme işini tamamlarken ve Kudüs'ün zenginliklerine el koyarken el-Efdal komutasındaki İslâm ordusu şehre yürümekte hiç acele etmez. Otuz bin kişilik gücüne rağmen el-Efdal diplomatik çözümler peşindedir onun iradesizliğini fark eden Haçlılar Müslüman ordugâhının yakınlarına kadar gelirler. İlk çarpışmada ordu dağılır, Haçlılar zafer kazanır. Ebi Saad el-Haravi'nin önderliğindeki Müslüman Kudüs mültecilerinden bir grup bu hezimetten birkaç gün sonra Bağdat'a ulaşır.

Kudüs, Antakya, Urfa Haçlı egemenliğine girmiştir, İslâm orduları hezimete uğramaktadır, tüm Suriye kuzeyden güneye yağma, tecavüz, katliamla sarsılmaktadır. Halkına, inancına, onuruna hakaret edildiğinin bilinciyle Ebu Saad el-Haravi 19 Ağustos 1099 Cuma günü, arkadaşlarını Bağdat camiine götürür. Öğlen namazı için camiiyi dolduran kalabalık önünde el-Haravi ve arkadaşları ramazan olmasına rağmen yemek yemeye başlarlar. Öfkeli bir kalabalık hınçla etraflarını sarar. el-Haravi ayağa kalkar, etrafında toplananlara, binlerce Müslümanın katledilmesi ve İslâmiyetin kutsal yerlerinin tahribi karşısında tamamen kayıtsız kalırlarken, birinin orucunu bozması karşısında nasıl bu kadar alt üst olmuş gözükebildiklerini sorar. Duyarsız olan sadece halk değildir ne Abbasi Halifesi, ne Büyük Selçuklu Devleti Sultanları, Haçlıların Suriye'yi ele geçirmesine tepki göstermezler. Sözde "İslâm'ın kılıcı" olan Selçuklu Sultanları Haçlıya karşı ciddi bir mücadele vermezler. Oysa "Frenk kâfirleri Suriye, Irak ülkelerini ve daha başka yerleri istilâ etmişlerdir. Ve peygamberlerin kıblesi olan Kudüs'ü hınzırların otlakları ve şarap satılan bir yer yapmışlardır. Müslüman kadınlarına el uzatmışlardır."

Anadolu'nun geleceği açısından önemli sonuçlar doğurmasına rağmen, Türkmen belleğinde Haçlı bir iz bırakmaz. İlk iki Haçlı seferinde Türkmenler

---

[108] Maalouf age., sf. 79.

onları darmadağın eder. Ancak Üçüncü Haçlı seferinde Alman İmparatoru Frederik, Konya Selçuklu Sultanı'yla dostluk anlaşması yapar. Ancak Türkmen anlaşmayı tanımaz. Haçlıya saldırır. Haçlılara Anadolu'dan gelen tepki dinsel nitelikte olmayıp, feodal niteliktedir. Direniş bir yana feodaller birbirleriyle mücadelelerinde Haçlı ile ittifak kurarlar. Bu ittifak bazen toprak satışını dahi kapsar. 10 Mart 1098'de Haçlı Urfa Kontluğu kurulur ve yeni Urfa Kontu, Sumeysat'ı Türk egemeni Balduk'tan 10 bin altına satın alır. Müslüman egemenlerden Rıdvan ile Çavlı çatışmalarında Haçlılara dayanırlar. Sultan Tapar'ın 1117'de ölümü sonrasında ise Büyük Selçuklular'ın Haçlı'yla mücadeleye ilgileri daha da azalır. Haçlı ile mücadele zihniyeti yoktur. Alamut'un Haşşaşi fedailerine karşı büyük bir hoşgörüsüzlükle yaklaşırken, katliam, yağma, tecavüzün örgütlü uygulayıcısı Haçlı'yı, egemenler çabuk benimser. Haçlıları Bizans'ın bir çeşidi sayarlar. Nitekim 1127 yılında Selçuklu Sultanı Mahmut, Bağdat'a zorla girdiğinde halk ona, "Rum gazasına gidecek yerde, Müslümanlarla savaşıyorsun" diye bağırır.

Yöresel İslâm egemenleri ile Haçlı feodalleri arasında, "barış içinde birlikte yaşama" anlayışı yerleşik hale gelir. Parçalanmış İslâm dünyası ve Sünni-Şii fıkralara bölünmüş Suriye Haçlı'nın işini kolaylaştırır.

Haçlı egemenliği İslâm toplumundaki feodal dinamiklerle hızla bütünleşir. Öte yandan İtalyan şehir devletleri ticaret kolonileri her geçen gün etkilerini artırdılar. Haçlı devleti aslında sömürgecinin kendisi değil temsilcisidir. Gerçek egemenliği İtalyan kent devletleri elinde tutar. Örneğin önemli bir ticaret merkezi olan Akka'da Pizalılar, Floransalılar, sağlam bir ticaret şebekesi ile kaynaklara el koyarlar. "Akka'da bulunup ticaret eşyası alışverişi yapan İtalyan şehirlerinin miktarı her gün artıyordu; önce bütün Avrupa'da şubeleri bulunan İtalyan banka şirketleri orada da şubeler kuruyorlardı; çünkü orası, çok geniş para ticareti yapmaya en uygun koşulları taşıyordu... Akka'da İtalyan tacirlerinin yanında, bir İngiliz tacirleri kolonisinin izlerini buluyoruz: Onlar, olasıdır ki, oraya Richard Coeuer-de-lion tarafından yönetilen Haçlı seferini izleyerek gelmişlerdir. İngiliz köyü Mont Musart denilen tepe üzerinde bulunuyordu. Bununla birlikte, İtalyan kolonilerinden sonra, en önemlisi Provanslılarınki idi; onların da, Meryem'e adanmış bir kilise ile beraber bir mahalleleri vardı. Fakat koloni üyelerinin büyük çoğunluğu iki şehirden geliyordu: Marsilya ve Montpeiller; onların ticaret eşyaları ithalat ve ihracat resimlerinden bağışıklık kazanmış bulunuyordu; oraya kesin olarak yerleşmiş olanlar içinde kendi ülke-

lerinden gelmiş koloni memurları vardır."[109] Bu tüccar kolonileri, Haçlı seferlerinden akan kaynağı kendi merkezlerine aktarırlar. Latin prensleri, kontları ve kralları ise bu tüccar devletlerden aldıkları borçlarla ayakta kalırlar. Bu tüccar devletler doğudaki kolonilerinde fırınlar, hamamlar, antrepolar işletirler. Ticarette tam serbestlik, özel yargı imtiyazlarından yararlanırlar. Venedik, Cenova, Piza tüccar cumhuriyetleri koloni yönetimlerine kendi görevlilerini atarlar. Doğuda yerleşik bir sömürge egemenliği oluşturmak niyetiyle kolonilerini merkeziyetçi bir yapıya kavuştururlar. Örneğin, Pizza, Suriye'deki kolonilerini tıpkı Venedik ve Cenova'nın yaptığı gibi Akka merkezli olarak düzenledi. Bu merkezin kolları Trablus ve Antakya'ya kadar uzanıyordu. 1248'den itibaren Piza'nın Akka'da ve Suriye'de bir "genel valisi" bulunuyordu. Bu koloniler insan ve hukuk sorunlarını Haçlı hükümdarlarının egemenlik yetkisinin dışında çözüyorlardı. Ayrıca kendi bölgelerinde asayişi de özel görevlileri vasıtasıyla sağlıyorlardı. Bu muazzam ölçüde zenginliklere sahip tüccar devletlere verilen vergi imtiyazları, Haçlı devleti hazinesinde boşluğa neden oluyordu. Tüccar kolonileri vergi vermedikleri gibi, para sıkıntısı çeken krallığın gelirlerinin bir bölümüne de el koyuyorlardı. Sur, Akka, Lazkiye, Süveydiye limanlarının gelirinin üçte biri Cenevizlilere aittir. Venedikliler de Sur limanı gelirlerinin üçte birinden fazlasını alırlar. Haçlı devleti aslında Papa'nın himayesindeki İtalya tüccar devletlerinin kapitülasyon ağlarıyla ördükleri sömürge düzeninin korkuluğu durumundadır. Bu tüccar devletleri birbirleriyle de rekabet ederler. İmparator Manuel döneminde İtalyan tüccar devletlerinin Bizans topraklarında da kolonileri yayılır. 1180'e doğru İstanbul'a yerleşmiş 60 binden fazla Latin vardı. Bu kent devletlerinin tüccarları geniş bir coğrafyaya yayılmışlardı. Venedikliler 13. yüzyılın başlangıcından itibaren Konya Selçuklu Sultanlığı ile ticaret ilişkileri çerçevesinde antlaşmalar yapıyorlardı. Mısır bu sürece bir süre direndi, ancak o da Batı Akdeniz'in tüccar devletlerine kapitülasyon hakları tanıdı. Anadolu Selçukluları ise bu tür imtiyazları verme konusunda en kayıtsız davranan egemenlerdir. Batı bu sömürge ekonomisi temelinde Haçlı seferleriyle bir dönüm noktasına ulaşır ve üstünlüğü ele geçirir. Anadolu Selçuklu, hammadde ihracının ağır bastığı, Avrupa'dan işlenmiş ürünlerin aktığı bir ekonomi haline gelir. Haçlı seferleri kolonizasyonu, feodal parçalanmayı, mali sömürgeleşmeyi yoğunlaştırır. Bu seferler kapitalist birikimi mayalandırırken müthiş bir beşeri tahribat yaratır. En az Müslüman toplumlar kadar Bizans'a, hele hele İstanbul'a onarılması imkânsız zararlar verir. 1204 yılında Haçlılar kenti yakarlar. Üç bü-

[109] Heyd age., sf. 353.

yük yangın sonucunda görkemli saraylardan ve kiliselerden geriye moloz yığınları kalır.

"Fransız Krallığı'nın üç büyük kentinde bulunanlardan fazla sayıda ev" yanar. 13 Nisan 1204'te İstanbul Haçlıların elindedir. "Çarpışmaların sona ermesinden sonra, Haçlılar, dizgili düzenli yağma, talan ve soyguna giriştiler. Haçlıların liderleri, adamlarını alıkoyamadılar ya da alıkoymak istemediler: kent, üç gün boyunca, uzun süren kuşatmanın hırsını, aç gözlülüğünü, öfkesini, şiddetini beslediği, başıboş askerlerin çapul ve soygununa bırakıldı. Her Haçlı, beğendiği bir evi eline geçirdi ve orada oturanlara karşı, nasıl hoşuna gidiyorsa öyle davrandı. Orada oturan savunmasız insanların öldürülmeleri, ırza geçmeler, çocukların köle olarak satılmaları, içki âlemleri, soygun ve çapul, Haçlıların bu üç iş gününü işte bunlar doldurdu. Doymak bilmez hırsın ve açgözlülüğün ve yağma ve çapulun kurbanları, özellikle, kutsal eşyaları kapılıp götürülen, kiliseler ve manastırlardı. Haçlılar, Konstantinos ve ardılları tarafından toplanmış bulunan, bütün değişikliklere, yangınlara ve bütün başka afet ve felaketlere karşın, İstanbul'da büyük sayıda artakalan tüm ilkçağ sanat yapıtlarını acımadan yıktılar, kırıp geçirdiler. Bizans kaynakları, Haçlılar tarafından yıkılıp yok edilen en güzel sanat yapıtlarını, Lysippe'in Herakles heykelini, Sisamlı Hera, altın elmalı Paris, Truvalı Helena heykellerini ve daha birçoklarını anıyorlar... İstanbul'un zengin kitaplıkları da, heykellerin uğradığı sonun aynına uğradılar. Yüzyıllar boyunca biriktirilmiş, yığılmış kültür değerlerinin uğratıldığı bu ağır yıkım ve yok olma, Avrupa uygarlığının kendisine önemli bir zarar verdi."[110]

Bu çapul, talan, soygundan sonra ortaya muazzam bir ganimet yığını çıktı. Tarihçi Viyharduen'in anlatımıyla: "Dünya yaratıldığından bu yana, bir kentte bu kadar ganimet olmamıştı... Yeryüzünde hiçbir zaman bulunmuş olmayan yüksek pahalı her şeyin bulunduğu ganimet, o kadar büyüktü ki hiç kimse hesabını yapamazdı." Marx bu yağma sayesinde, "Doğu'nun sanatları ve zanaatları, Batı'da çok daha iyi tanınır duruma gelir; Latinlerin evleri, sarayları, kiliseleri, ondan sonra, çalınmış eşyayla bezenir. Namuslu, saygıdeğer, ağırbaşlı Venedikliler, bu işte de, özel bir enerji ve güçle hareket ederler" diye belirtiyor. İmparatorluğun dörtte biri, en başta da nüfusunun beşte dördü katledilmiş, yitik veya kaçmış bulunan İstanbul, Latinlerin eline geçti. Haçlılar imparatorluğun enkazını paylaştılar. Venedik, en güzel kıyı kentlerini, en verimli, ticaret bakımından önemli merkezleri denetimi altına aldı. En önemli kazancı ise, İstanbul ile Mısır yollarının kavşak noktası olan Kıbrıs adasını elde etmesi oldu.

---

[110] Levçenko age., sf. 320.

Venedik, ticari imtiyazları ile Doğu'yu sömürgeleştiriyordu. Bu ideolojisi din olan bir yağma savaşıydı. Karmaşık dengelerle İstanbul'a bağlı bütün ilmekler çözüldü. Bizans İmparatorluğu dağılma sürecine girdi. Ayrıca, Bizans eyaletleri, İstanbul'un Haçlı egemenliğine girmesiyle, kendilerini bir varlığa bağlayan, onunla bir araya toplayan biricik bağlantıyı yitirdiler. Bu koşullarda, toprak aristokrasisiyle köylüler, yüksek devlet görevlileriyle halk kitleleri, bürokrasisiyle şehir toplulukları arasında kıyasıya bir savaş başladı. Feodal batı dünyası ve tüccar devletler, sadece Müslüman toplumlara değil Bizansa da saldırdılar. İstanbul'u yıkıp yok ederken, Bizans'a karşı yüzyıllar boyunca biriktirilen kin, haset, açgözlülük duyguları serbest bırakıldı. Venedik egemenleri böylece Doğu Akdeniz'de ticari üstünlüklerini kurdular. Venedikli yüksek rütbeli papaz Morosini İstanbul Latin patrikliği makamına oturtuldu. Bizans İmparatorluğu'na elli yedi yıl boyunca egemen olan Haçlılar bu büyük yapıyı paramparça ettiler. İstanbul artık dünyanın eski ve parlak merkezlerinden biri olma niteliğini yitirdi. Kent yıkılmış, yanmış, harap vaziyetteydi. Ayasofya'yı kuşatan, ilkçağ mimarlarının dikkat çekici, gösterişli, önemli yapıları da yıkımdan nasibini almıştı. Merkezi iktidar çürüdü, para kaynakları kurudu, yerel egemenliklerin oluşumu güçlüleri zayıflardan ayıran uçurumu genişletti. Bizans daha sonra toparlanmaya çalıştığında bile Venedik, Ceneviz ve diğer tüccar devletlerin denetiminden kurtulamadı. Avrupa ticaretindeki düzenleyici rolünü ve denizlerdeki konumunu yitirdi. Karadeniz ticareti de tıpkı diğer önemli bölgelerde olduğu gibi Venediklilerin eline geçti. İstanbul'un, Avrupa'nın merkez pazarı rolü bundan hoşnut olmayan Venedik tarafından ortadan kaldırıldı. Venedik, İstanbul'u, Karadeniz ticareti için önemli bir transit yeri ve Marmara Denizi havzası için yerel bir pazar olarak görüyordu. Avrupa ticaretinin merkezi, 1204'ten itibaren artık İtalyan tüccar devletlerinin eline geçmişti. Venedik ve Ceneviz kent devletleri Bizans'ı sömürgeleştirmişlerdi. Bizans'ın Venedik ve Ceneviz arasındaki çelişkilerden yararlanmaya dayalı siyaseti de bu bağımlılık zincirlerini kıramadı. Cenevizliler, üstün deniz güçlerine dayanak Adalar Denizi'nin tüm limanlarını gemileriyle doldurdular ve Karadeniz'deki ve Boğazlar'daki tüm ticareti ellerine geçirdiler. 14. yüzyıla gelindiğinde Galata'daki Ceneviz sömürgesinin gümrük gelirleri 200 bin Hiperper'e (Bizans parası) ulaşırken, o sırada Bizans İmparatorları, ise tüm İstanbul gümrüklerinden yılda ancak 30 bin hiperper geliri zorlukla çıkarabiliyorlardı. Bizans artık güçlü bir Avrupa değil sömürgeleştirilmiş, üçüncü derecede bir Grek devletiydi. Dolayısıyla Bizans'ı fetheden Türkler muazzam bir imparatorluğu değil parçalanmış, sınıf kavgalarıyla darmadağın, tüm zenginleri yağmalanmış, din savaşlarıyla çürü-

müş, deniz ticaretinde egemenliğini yitirmiş, Venedik ve Ceneviz ticaret oligarşisinin sömürgesi haline gelmiş bir Bizans'ı tüm sorunlarıyla ve çürüyen kurumlarıyla devraldılar. Venedik ve Ceneviz imtiyazları ise dokunulmazlar arasındaydı.

Kefen Parası Kadar Bile Mülkiyeti Reddeden Selahaddin Eyyubi

Anadolu Selçuklu egemenleri Haçlı'ya ilgisizdir. Üçüncü Haçlı seferi için yola çıkan Alman İmparatoru Frederik'e Anadolu'dan geçiş izni veren Kılıçarslan Türkmenlere engel olacak güce sahip değildir. Onlar Alman İmparatoru'nun ordusuna saldırırlar. İmparator bunu Kılıçarslan'ın ihaneti sayar ve Konya'ya yürürse de, Kılıçarslan onunla uzlaşır. Bu arada Nureddin Zengi, Artukoğulları, Danişmendliler Haçlı'ya karşı ittifak yaparlar.

Devşirme, kozmopolit Selçuklu egemenliği Ortadoğu'nun Müslüman toplumlarından kopuktur. Ayrıca Türkmenin Haçlı'ya vuruşlarından hoşnutsuzdur.

Anahtar Mısır'dadır. Zira 1154'te Şam'ı alan Nureddin Haçlı ile eş güçtedir ve Mısır'ı eline geçirirse dengeleri lehine değiştirebilecektir. Mısır büyük bir zenginliğe sahiptir ve hububat deposudur. Papa, Haçlı Seferleri sırasında, Mısır'ın savaş gücünü artıran stratejik maddelerin satışını yasaklamak isterse de başarılı olamaz. Ticaret devam eder. Piza kılıçları Kahire'de Hint kılıçları kadar ün salar. Doğu-Batı ticaretinin ekseni Hürmüz-Basra-Bağdat'tan, Aden-Kahire-İskenderiye'ye kayar. Kahire'ye Frenk tüccarları yerleşir. 1154'te Fatımiler, Piza ile imzaladıkları ticaret anlaşmasında, Pizalılara Müslüman tüccarlardan daha fazla vergi indirimi tanırlar. Suriye Haçlı Devletleri'yle, Fatımilerle sık sık savaşmasına rağmen ticaret kesilmez. Mısır-Suriye arasında kervanlar işler. Mısır Nureddin Zengi'nin gelişiyle birlikte yeni bir mecraya girer.

İsmaili Mısır Halifesi, Nureddin'in komutanlarından Şirkuh'u vezir atar. Şirkuh Kürttür. Eyyubi soyuna mensuptur. Eyyubiler Kuzey Azerbeycan'dan,

Revadi kabilesinden gelirler. Eyyubilerin en önemli ismi Malik el Nasır el Sultan Selahaddin Yusuf, 1138'de Dicle üzerinde kurulan Tikrit'te, Kürt bir anne babanın çocuğu olarak atandı. 1164'te amcası Şirkuh ile birlikte Mısır'a gelen Selahaddin'in yıldızı ondan sonra parladı. Mısır'daki Şii İslâm'ın yerine Sünni İslâm'ı koymak ve Frenklere karşı cihadı hızlandırmak en önemli hedefleriydi. 1169 yılında vezir oldu, 1171'de Cuma hutbelerinde Şii Fatımi halifesinin yerine Sünni Abbasi Halifesi Mustadi'nin adının okunmasını emretti. Suriye-Mısır, Selahaddin'in önderliğinde birleşince, Haçlı Devleti'nin sonunu hazırlayan süreç başladı. Ancak Selahaddin Eyyubi gibi büyük bir asker ve önder bile İtalyan tüccar devletlerinin meydana getirdikleri sömürge ekonomisini sarsamadı. Selahaddin 1173 yılında İskenderiye'ye yerleşmiş Pizalılara ayrıcalıklar tanır. Onların bir ticaret kolonisi kurmalarının yanı sıra bir de kilise inşa etmelerine izin verir. Benzer ayrıcalıkları Cenova ve Venediklilere de tanır. O kadar ki 1174'te bir Sicilya donanması İskenderiye'yi işgale kalkışınca, Pizalılar ve öteki Batılılar, Selahaddin ile birlikte dövüşürler. Selahaddin'in Sultanlığı, 1175'te Halife tarafından tanınır. 1177 yılında Haçlı karşısında yenilen Selahaddin, 1179'da bu yenilgiyi başarıya dönüştürerek zafer kazanır. Daha sonra Güney Anadolu'yu kapsayacak biçimde Suriye ve Kuzey Irak fethine yönelir. Konya Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'la da savaşan Selahaddin, Malatya, Maraş, Adana ve Silifke'ye akan Türkmenlere saldıran Ermeni Prensi Rufen'i cezalandırır. Konya Selçuklu egemenleri Türkmen'e yönelik katliamlara duyarsızdır. Ancak Selahaddin'in kararlı tutumu Türkmen göçünü güvenceye alır. Selahaddin 1182'de Diyarbakır ve Silvan'ı alır, Halep'i ele geçirir. Bu sırada Anadolu'da büyük bir Türkmen ayaklanmasının yanı sıra 1186 yılı geldiğinde Nuh Tufanı benzeri bir felaketin yaşanacağına dair müneccimler tarafından yapılan rivayetlerin etkisi yaygındır. Kılıçarslan bu rivayetleri ciddiye alarak yeraltında evler inşa ettirir.

Dönemin egemenlik ilişkileri, din görünümü altında yoğun ticari, ekonomik, askeri sorunlarda düğümlenir. Ne Selçuklu Türkmen'in, ne Selahaddin Kürtlerin ve saf bir İslâm'ın temsilcisidir. Koyu bir kutsallığın egemenliği altında büyük bir çıkar çatışması yürürlüktedir. Ancak kişisel açıdan özellikle Selahaddin'in olağanüstü erdemleri bu sürecin arka planını örter.

"Selahaddin ancak, Kızıldeniz'den gelen tüccar kervanlarına Latinlerin el koyması ve Kızıldeniz ticaretini tehdit etmesi üzerine, 1187 yılında Haçlı'ya karşı bütün gücüyle harekete geçer. Kızıldeniz ticareti, Eyyubi Devleti'nin can damarıdır. 11. ve 12. yüzyıllarda Çin, yeryüzünün en ileri ülkesidir. Sung devletinin ticaret gelirleri, tarım gelirlerini aşar. Çin gemileri ve malları Kızıldeniz'e

gelirler. İslâm tüccarları da bu ticarete katılır. Çin, Hint, Endonezya, Seylan ve Afrika ile ticaret yapan bu büyük tüccarlara *Karımi* denilir. 9. ve 10. yüzyıllarda Kızıldeniz yoluyla gelen Doğu-Batı ticaretine *Ridani* adlı Yahudi tüccarlar egemendir. *Karımi*, 11. yüzyılda ortaya çıkar. Selahaddin, *Karımi* tüccarı geliştirecek bilinçli bir politika izler. Uzak Doğu ticaretinden Yahudi ve Mısırlı Kopt Hıristiyan tüccar silinir. Akdeniz ticareti Frankların, Hint Okyanusu ticareti ise Karımi tüccarın elinde kalır. Bu büyük tüccarlar, komandit ve aile şirketleri kurarlar... Selahaddin, Karımi tüccara Kızıldeniz'de ticaret tekeli tanır. Latinlerle ticaretin yararına inanır, bu ticareti geliştirir. Fakat Latin tüccarların İskenderiye'den öteye geçmelerine izin vermez. Kızıldeniz'i onlara kapalı tutar. Haçlılar, Kızıldeniz'i tehdit edince de kesin sonuçlu bir savaşa koyulur."[111] Selahaddin bu konuda son derece bilinçlidir. Halifeye yazdığı mektupta: "Eğer Franklar, Suriye'de tutundukları yerlere ek olarak Kızıldeniz'de bazı noktaları ele geçirirlerse, bu İslâm ticaretini tehlikeye atar. Yalnız Mekke-Medine hac yolu değil, Yemen'deki tüccarların, özellikle Aden'deki Karımi tüccarların işleri tehdit altında kalır" der. Selahaddin üstün askeri meziyetlerini, dini heyecanı ile birleştirir, sarsılmaz iradesi Ortadoğu'nun tüm politik güçlerini bir amaç etrafında toplamasını sağlar. Sonuç Kudüs'ün Müslümanlar tarafından tekrar fethedilmesidir.

Kudüs alınır ancak bu İtalyan Cumhuriyetleri'nin ticaretine son vermez. 1187-1188'de İskenderiye limanında, Cenova, Piza, Venedik ve diğer batı şehirlerinden gelmiş otuz yedi tüccar gemisi vardır. Selahaddin Eyyubi'den sonra gelen Eyyubi hanedanına mensup yöneticiler de İtalyan tüccar kolonilerinin imtiyazlarına dokunmadılar: Mısır toprağı üzerinde Venediklilere verilmiş olan imtiyazların başlıcaları Elmelikül Adil I, Elmelikül Adil II, Necmeddin Eyub, Eybek tarafından hüküm altına alındı. Venedik tüccarlarının İskenderiye'de iki kolonileri vardı. Ayrıca kiliseleri, hamamları, fırınları bulunuyordu. Şarap bütün İslâm topraklarında yasaklanmıştı; fakat Venedik tüccarları şarap ithal ediyor ve kendi kolonileri içinde satıyorlardı.

> Hükümet, tacirlerin ticaret yerlerinde rahatlarını sağlayacak her türlü ilkeye uyuyordu... Her ticaret yerinin bir müdürü vardı: Tüm koloni, kendisine üç hizmetçi ayrılmış olan, bir konsülün yönetimi altında idi. Bütün bu memurlar, hatta pek çok yıldan beri Mısır'da oturmakta olsalar bile, nüfus vergisinden bağışık idiler. Tacir ulusların konsolosları yılda on defa sultanın katına kabul edilir ve bu vesile ile isteklerini, sözlü olarak belirtmelerine izin verilirdi. Bundan başka, antlaşma-

[111] Avcıoğlu age., sf. 1845.

> lar gereğince, her Venedik'li doğrudan doğruya sultana şikâyette bulunmak ya da bu amaçla kendi konsolosunu aracı olarak kullanmak hakkına sahipti... Cumhuriyetin elçileri, ticaretin çıkarlarının özel amacıyla, bir sıra istekler ileri sürmüşlerdi ki, sultanların iradeleri bunları olanaklar ölçüsünde sağlamışlardır; işte bunun gibi, Venedik gemileri kaptanlarının, gemilerinin geliş ve gidişlerinde, kendilerine bağlı suç işleyerek ağır ceza almış adamlar yoluyla, gemileri yükletmek ya da boşaltmalarına izin verilmişti. Venediklilere, malları hakkında gümrükte beyanatta bulunmak ve bu mallar gümrük ambarlarında kaldığı sürece onlara göz kulak olmak göreviyle yükümlü bir memur bulundurmak yetkisi verilmişti... Venedikliler mallarını uyuştuklarına satmakta özgür idiler ve eğer satılmayan malları geri götürmek isterlerse, onlardan vergi almak yasaklanmıştı. Onların herhangi bir mallarını satmak, ya da satın alındıktan sonra bozuklukları anlaşılacak olanları saklamak için zorlanmaları da yasaklanmıştı.[112]

1207'de Sultan Elmelikül Adil Eyyubi Pizalılara da geniş ayrıcalıklar tanıdı. V. Nicolas Kilisesi ve hamamları üzerinde kullanım hakları korunurken kilisenin ve ticaret yerinin sultanın parasıyla onarımı, kendi tartılarını kullanma hakkı, malları üzerine konmuş tüm ek vergilerin iptali, altın ve gümüşün vergi dışı tutulması, gümrük vergilerinin o güne kadar geçerli tarife üzerinden sürdürülmesi sağlandı. 1215 tarihli beratla da kendi tüketimleri için ithal ettikleri şarap ve erzak vergi dışı bırakılıyordu.

Venediklilerin Mısır'daki konumu mükemmeldir. Öyle ki Mısır'ı ele geçirmeyi hedefleyen IV. Haçlı Seferi Venedik Cumhuriyeti tarafından İstanbul'a yönlendirilir. Zira Venedik'e gelen Eyyubi elçileri olağanüstü ticari imtiyazlar önermişlerdir. Selahaddin Eyyubi'nin yerine geçen oğlu Adil, çeşitli mektuplarında IV. Haçlı'nın yolunu değiştiren Venedik'e "minnet borcunu" tekrar tekrar vurgular.

Ancak buna rağmen hep daha fazlasının peşinde olan İtalyan Tüccar Cumhuriyetleri, Mısır'a Haçlı Seferi düzenlemekten geri kalmazlar. 1217-1218'de Ceneviz, Piza ve Venedik'in önemli roller oynadığı Haçlı Seferi'yle liman kenti Dimyat alınır. Eyyubiler, Selçuklular'ın tüm zayıflıklarını miras alırlar.

Selahaddin Eyyubi Sultanlık kavramını Selçuklu ve Zengi öncüllerinden neredeyse hiç değiştirmeden kabullenir. İdeolojisi Nureddin Zengi ile aynıydı: Haçlıları sürmek için Mısır, Suriye ve Cezire'nin bir komuta altında toplanması. Selahaddin koyu Sünni bir yaklaşımı benimser. Devleti dini bir ideoloji ile kapsayan bu program, tipik bir Selçuklu anlayışıydı. Bu bağlamda Selahaddin

---

[112] Heyd age., sf. 461-462.

Eyyubi'yi Nizâmülmülk ve Tuğrul Bey'siz düşünmek imkânsızdır. Selahaddin Eyyubi İrani-İslâm gelenek çizgisine oturur. Ayrıca, yönetici ailenin bir bütün olarak egemenliği paylaşma geleneği temelinde de Orta Asya Türk devlet yapısından etkilenir.

Bozkır geleneğinden türeyen bu kollektif egemenlik anlayışı Selçuklular tarafından Batı Asya'ya taşınmıştı. Bu anlayış, Selahaddin'in yaşadığı dönemde siyasi ortama egemendi. Selahaddin Eyyubi'nin en önemli özelliği birlikçi olmasıdır. Ancak onun bu Müslüman birlikçiliği, Kürt "duyarlılığı"na halel getirmiyordu. "Selahaddin'in Kürt emirleriyle olan ilişkisi, onlarla aynı soydan geldiği ve devlet işlerinde onlara geniş bir rol verdiği için oldukça güçlüydü."[113] Kürtlerle Türkler arasındaki statü mücadelesinde, Selahaddin ağırlığını Kürtlerden yana koyuyordu. Ancak bu çelişkiler, Musullu Türk askerlerinin bir-iki sataşması dışında önemli sorunlara yol açmıyordu. Kürt emirler ise Selahaddin'in kişiliğinde Türk egemenlerine karşı rütbe, arazi, mülk, politika konularında bir temsilci görüyorlardı. Ama bu durum Selahaddin Eyyubi'nin Müslümanların birliğini sadece Kürtlerin çıkarlarına dayalı bir politikaya tercih ettiği gerçeğini değiştirecek boyutta değildir. Bu niteliği nedeniyle çağdaş Kürt aydınları tarafından eleştirilir. Bu tür eleştirilere bir örnek çağdaş bir Kürt bilim adamı olan Hewremani'nin *Geçmişimizden Ders Alabiliyor muyuz?* başlıklı yazısındaki şu satırlardır:

Kürt liderleri arasındaki politik kavrayış eksikliğine verilebilecek en iyi örneklerden birisine, Kürt lider Sultan Selahaddin Eyyubi'nin şahsında rastladığımızı düşünüyorum. Kendisi çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bir orduyla birçok girişimden sonra Haçlılar'ı Filistin'den atmayı başarmıştır. Eğer ki, Kürt bir lider olarak Selahaddin... Kürt halkını ezen milletlere hizmet vermek yerine, kendi halkını düşünmüş olsaydı bugün Kürtlerin kaderi çok daha değişik olurdu." Bu değerlendirmedeki tespitler ancak günümüz açısından geçerli olabilir. Oysa o dönemin koşulları içinde Selahaddin sultan olmasaydı, Kürt olan ailesinin özel bir önemi olmayacaktı. Kürt Eyyubi ailesi onun ölümünden sonra da hanedanı devam ettirdi. Ayrıca birlikçi bir İslâm emirinden "ulusal" davranış beklemek tarih ve bilim dışıdır. Ondan sonra gelenler ise Kürtler adına davranmak bir yana birbirlerine düşerek iktidar kavgasına giriştiler. "Selahaddin'in varislerinin iktidarda oldukları elli yedi yıl boyunca aralarındaki bitmek tükenmek bilmeyen kavgalar, Hıristiyan düşmanlarına karşı birleşik bir saldırı

---

[113] Vera Beaudin Saeedpour, *Selahaddin'in Mirası*, Çev: Serdar Şengül, Bilal Öztunç, İst. 2001, Avesta Yay., sf. 84.

yapmalarını engelledi. Hatta zaman zaman aralarındaki düşmanlıklarda, onları müttefik edinmeye çalıştılar.

Alman İmparatoru Frederik II ile anlaşan Selahaddin'in yeğeni Kamil Kudüs kenti ve kıyı şeridini 15 yıllığına ona bırakır. İmparator tam bir tüccardır. Sahibi olduğu gemiler ortalama üç yüz personelin bulunduğu oldukça gelişkin teknelerdir. Bu gemiler, Mısır limanlarında ticaret yaparlar. İmparatorun uyruklarına oldukça uygun vergi oranları ve çeşitli imtiyazlar uygulanır. Ayrıca, İmparatora Kızıldeniz ve Hint ticaretinden pay sağlanır. Türk kökenli Anadolu Selçuklu ve Kürt kökenli Eyyubi sultanları Haçlılar'a, İtalyan tüccar cumhuriyetlerine imtiyazlar vermede yarış halindedirler. Antakya ve Trablus Haçlı prensi Konya Sultanı'nın müttefikidir. Sultan Antalya'da Kıbrıs Haçlı Krallığı'na ve Venedik'e geniş imtiyazlar tanır. Halep Eyyubi prensliği de, Lazkiye ve Halep'te Venediklilere hamam, kilise, han ve vergi ayrıcalıkları tanır. Konya'nın kudretli sultanı Keykubad, Papa'ya elçiler yollar, ondan sonra gelen Keyhusrev, lâtin misyonerleri cömertçe kabul eder. Ancak, Mezopotamya üzerindeki Konya-Kahire çatışması da devam eder. Haçlı ile savaşılmaz, İtalyan ticaret sömürgelerine kapılar ardına kadar açılır, ticaret batının yararına gelişirken Türk-Kürt kökenli "Müslüman" hanedanlar, Urfa, Diyarbakır, Harran, Ahlat için savaşırlar.[114]

Eyyubiler'in kendi aralarındaki ve Selçuklular'la çatışmaları, Haçlı devletlerinin son kalıntılarını temizleyecek bir saldırı yapmalarını engelledi. Doğu Frenk devletleri bu sayede soluk alma fırsatı yakaladılar. En ilginci ise Kudüs fatihi Selahaddin Eyyubi'nin soyundan gelenlerin onayıyla İmparator Frederik II'nin Kudüs kralı tacını giymesidir.

Kendinden sonra gelenler onun erdemleri ile mukayese edilemeyecek kişiliktedirler. Selahaddin Eyyubi ise egemenlik sisteminin gerekleriyle, kişiliğinin değerli özellikleri arasında sıkışmıştır. O "paraya, yol üzerindeki bir pisliğe bakar gibi" bakar. Selahaddin, "Batılıların büyük oranda acımasız klişelerle değerlendirdiği İslâm toplumunun değerleriyle donanmıştır." O hiçbir zaman inançlarından dolayı kimseye zulmetmedi. Sahip olduğu erdemler yanında dönemin ticari çıkarları, batılı kolonilerin yaygınlığı, Haçlı ekonomisinin yerleşik hale gelmesi Selahaddin'e Hıttın ve Kudüs gibi görkemli zaferlere rağmen bu yeni düzeni bozma imkânını vermedi. Şebekeleşmiş çıkarlar karşısındaki güçsüzlüğü ile beşeri değerleri, ortaya bir efsane çıkardı. Oysa Bercovici'nin anlatımıyla, Üçüncü Haçlı Seferleri, "Hıristiyan dünyasına, zafer kazanmış olma durumlarında bile elde edebileceklerinden çok daha fazla bir fayda sağlayarak sona er-

---

[114] Saeedpour age, sf. 82.

di." Bu durumun sonuçları ise acı vericidir. Frederic II, 17 Mart 1229'da törenle Kudüs'e girdiğinde ona kenti Eyyubi Sultanı el-Kamil gezdirdi. İmparator Hıristiyan mabetlerinin yanı sıra Müslüman mabetlerini de ziyaret etti. (Yüzyıllar sonra "taçlı Hacı" II. Kayser Wilhelm de Kudüs'te aynı şekilde davrandı ve kendisini Müslümanların koruyucusu ilan etti. Sömürgeci belleğin akış çizgisinin tutarlılığına ilginç bir örnek!) el-Kamil Eyyubi bu ziyaret sırasında Mescid-i Aksa'da ezan okunmamasını emretmişti. Ancak Hıristiyan İmparator tüccar Frederik II. "Müslüman" sultandan daha politik davrandı ve Kudüs'e ezan dinlemeye geldiğini söyledi.[115]

Selahaddin Eyyubi, kendinden önceki mümtaz Müslüman öncüler kuşağının dramını yaşadı. Adalet, eşitlik ve yoksul yandaşlığına rağmen servet ve zulmün saltanatını, kurumlarını inşa etmenin getirdiği iktidar görevleri. Selahaddin elbette devrimci niteliklere sahip değildi ancak devlet hazinesini öylesine dağıttı ki öldüğünde hazinede kırk yedi dirhem gümüş ile Sur kaynaklı bir altın külçe kalmıştı. Onun bu cömertliği yüksek görevlileri rahatsız ediyordu. Ancak Selahaddin, "bazı insanlar için para kumdan daha değerli değildir" diyordu. Zenginlik ve lüksü hep içtenlikle küçümsedi. Fatimi halifelerinin efsanevi sarayı eline geçtiğinde buraya yerleşmedi. Daha mütevazı bir yeri seçti. İnancının sağlamlığı samimi birlik adamı oluşunun temeliydi. Müslümanları, güçlü bir propaganda şebekesiyle, işgal altındaki toprakları geri alma hedefine yöneltti. Bir Kürttü ancak Arapları birleştirdi. Kudüs'ü fetheden Haçlı güruhunun yaptıklarına karşın Hicretin 583. yılının 27. Recebinde (2 Ekim 1187) Miraç günü Kutsal şehre giren Selahaddin hiçbir Hıristiyan'ın Frenk olsun, Doğulu olsun rahatsız edilmemesini emretti. Böylece ne katliam, ne yağma oldu.

Sultan Selahaddin Eyyubi, herhangi bir hastalığı olmamasına rağmen, herkesin farkına vardığı zamanından önce yaşlanma belirtileri ve genel bir çöküntü içinde elli beş yaşında öldü. (Selahaddin'in hekimi Maimonides olarak bilinen Yahudi Musa İbn Meymun'du.) Bu büyük İslâm önderinin kefeni dahil olmak üzere tüm cenaze için gerekenler borçla alındı çünkü arkasında hiçbir kişisel mal bırakmamıştı.

Selahaddin'in ölümünden kısa bir süre sonra yükselen Cengiz Han'ın fetihlerinin etkileri çeyrek yüzyıl sonra İslâm dünyasında hissedilmeye başladı. Cengiz Han önce Orta Asya'daki çeşitli Türk ve Moğol kabilelerini kendi otoritesi altında topladı; daha sonra dünyayı fethe yöneldi. Doğuda Çin İmaparatorluğu, kuzeybatıda Rusya, sonra Doğu Avrupa istila edildi, yakıldı,

---

[115] Read age., sf. 224.

yıkıldı. İran da Moğol fethine dayanamadı. Cengiz Han, "dünyanın tümünün yeniden Moğol annelerinin özgür ve mutlu çocuklar emzirecekleri muazzam bir bozkır haline gelmesi için, bütün kentleri yerle bir etmek gerekir" diyordu. Moğolların İslâm topraklarında ilk ilerlemesi ile Frenklerin 1218–1221 arasındaki Mısır istilası örtüştü. O dönemde İslâm dünyası iki ateş arasında kaldı. İslâm dünyasını kıskaca almak için Moğollarla ittifak Batı'nın gündemine girdi. Moğolların Orta Avrupa içlerine ilerleyişi Batı'da korku değil umut yaratır. Karayit Hanı'nın Hıristiyan olmasından sonra 11. yüzyıl başlarında Batı'da "Rahip Jean" efsanesi yayıldı. Buna göre Uzakdoğu'da kudretli bir Hıristiyan kral ortaya çıkacak ve İslâm ülkelerini fethedecektir. "Cengiz Han, *Rahip Jean* soyundan mıdır? Haçlı seferlerinin başaramadığı hedefe Moğollar sayesinde mi ulaşılacaktır?" Tarzında sorular birbirini izler. Papa IV. Innocent 1245 yılında Lyon'da Ruhaniler konsilini toplar. Meclis, Moğolları Hıristiyanlığa kazanarak, İslâm'a karşı çıkmak ve İslâm sorununu "kökünden çözmek" konusunu tartışır. Bu amaçla toplanan konsile, bazı Moğol delegelerinin katılması umutları besler. Aziz Petrus makamına gelen ilk Fransisken olan Papa IV. Nicolaus, Fransisken Giovanni di Monte Corvino'yu elçi olarak Büyük Kubilay Han'ın sarayına yollar. Bu arada Fransa kralı IX. Louis, 1248 Eylülü'nde Mısır'a sefer düzenlemek amacıyla Kıbrıs'ta üsleniyor ve İslâm dünyasını kıskaca almak için Moğollarla görüşmeler yürütüyordu. Artık Doğulu istilacılarla Batılı istilacılar arasında düzenli elçilik heyetleri gidip gelmektedir. Louis, 1248'de, ona Moğolların Hıristiyanlığa geçmelerinin mümkün olduğunu bildiren bir elçilik heyetini kabul eder. Moğolların arasında önemli mevkilerde birçok Nasturi Hıristiyan bulunması bu konuda iyimser beklentiler doğurur. Louis, Karakurum'a çok sayıda misyoner gönderir. Hatta ilk misyoner Plan Carpin, büyük Moğol kurultayına katılır. Nasturiler Büyük Han'ın çadırı önünde ayin yaparlar. Ancak yüksek mevkilerde çok sayıda Hıristiyan bulunmasına ve Papa'nın ısrarlı mektuplarına rağmen Moğol Hanı Hıristiyanlığa geçmeyi kabul etmez. Hıristiyanlığa geçiş önerisi kabul edilmez ama Haçlı-Moğol ittifakı doğrultusunda girişimler sürer. Beşinci Haçlı seferi için Kıbrıs'ta üslenen Fransa Kralı Louis'e Büyük Han Göyük'ün İran'daki temsilcisi Elçigidey tarafından gönderilen mektupta, Latin, Grek, Ermeni, Nasturi, Yakubi tüm Hıristiyanların, himaye altına alındığı bildirilir. Moğol-Haçlı ortak askeri harekâtı gerçekleşmez. Ancak Moğol kurultayı, Ön Asya'ya egemen olmanın ve denize doğru açılımın Bağdat Halifeliği ile Haşşaşiler'in ortadan kaldırılmasına bağlı bulunduğunu tespit eder. Ermeni kralı Hetum da bu stratejinin geliştirilmesine katkı yapar. Hetum Karakurum'da Büyük Han Möngke'ye Bağdat'a saldırıda bulunması önerisini

getirir. Cengiz Han'ın torunları olan Möngke, Kubilay ve Hülâgü büyük Moğol İmparatorluğu'nu paylaşmışlardır. Hülâgü İran'a yerleşmiştir ve tüm İslâmi Doğu'yu fethetme tutkusu vardır. Hıristiyanlık'tan oldukça etkilenen Hülâgü'nün annesi, eşi ve yakınlarının çoğu Nasturi kilisesine mensuptur. Kendine direnebilecek her siyasal bütünü yok etme iradesinin etkisiyle, İslâmiyet'in en parlak merkezlerine karşı vahşet, katliam ve yağmayla tezahür eden bir tahrip savaşı yürütmektedir. 1257'de yüzbinlerce süvariyle Bağdat üzerine yürüyen Hülâgü, yolu üzerinde bulunan Haşşaşiyun'un Alamut kalesini yok etti. Buradaki paha biçilmez kütüphaneyi yaktı. Hülâgü'nün eşi bağnaz bir Hıristiyan'dır ve onun en büyük manevi destekçisidir. Hülâgü ise İslâmiyet'in en kararlı düşmanları arasındadır. 1258'de Bağdat düşer. 10 Şubat 1258'de Moğol ordugâhına giden Halife, eğer silahlar bırakılırsa tüm kent halkının bağışlanacağı sözünü alır. Ama bunun bir yararı olmaz. Müslüman savaşçılar silahlarını bırakır bırakmaz katledilir. Daha sonra kente dağılan Moğol sürüleri binaları yıkar, mahalleleri ateşe verir, kadın, erkek, çocuk demeden yaklaşık seksen bin insanı vahşice öldürürler. Ancak Hanın karısının müdahalesiyle Hıristiyanlar'a dokunulmaz. Şiiler ise Bağdat yağmasına ve kırımına Moğollarla birlikte katılırlar. Hülâgü'nün yakın danışmanı Tusi'nin de etkisiyle, Şii nüfuslu eyaletler, Moğol egemenliğine girer. Nasturi Katolikosu'na Bağdat'ta bir saray ve kilise verilir. Suriye Hıristiyanları da Moğol ordusunu kurtarıcı sayar. "Doğu Hıristiyanları, Suriye Müslümanları'na karşı Moğolları izlemekle bir çeşit Haçlı seferine katıldıklarını düşünürler." Suriye seferi neredeyse Ermeni-Moğol Haçlısı görünümü kazanır. Ermeniler, Kral Hethun'un şahsında Moğolların tarafını tutarken, damadı Antakya prensi Bohemond da onların safındadır. Kürtler, Araplar, Türkler üzerinde bu akınların etkileri dehşet verici boyutlardadır. Suriye'ye egemen olan Eyyubi soyundan gelen Kürt emirler bu Haçlı-Moğol dalgasıyla darmadağın bir vaziyet içindedirler. Bu aynı zamanda 11. yüzyılla 13. yüzyıl arasındaki Kürt hanedanlarının parlak gelişiminin sonu olur. Kürt toplumsal, politik, askeri dinamiklerini paramparça eder. İçine kapalı, ticaret yollarının dışına atılmış, şehir uygarlığından kopmuş bir Kürt gerçekliği ortaya çıkar. Doğu'da olduğu kadar Batı'da egemen olan kanaat, Moğol seferinin İslâmiyet'i yok etmeye yöneiik bir tür kutsal savaş biçiminde planlandığı ve bunun Frenk seferleriyle paralel yürütüldüğüdür. Bu kanaati güçlendiren başlıca unsur, Hülâgü'nün Suriye fethini yöneten Komutanı Kitboğa'nın Nasturi Hıristiyan olmasıdır. Şam 1 Mart 1260'ta alındığında, buraya galip olarak üç Hıristiyan önder giriyordu. Bohemond, Kitboğa ve Hethum, Halep'i de fetheden bu "Frank Moğol" haydut güruhu altı gün boyunca şehri yağmalar. Sünni İslâm

kırımı yapılır. Ermeni Kralı Hethum Halep Ulucamiini kendi eliyle yakar. Kürt Eyyubi emirlerin denetimindeki kale ve kentler, Ermeni Kralı ile Antakya Haçlı prensi arasında paylaştırılır. Şam ve Hama'da yaşananlar da korkunçtur. Şam Hıristiyanları İslâm'dan intikam gösterileri düzenler. Müslümanların üzerine şarap dökerler. Camilerde çan çalarlar. Moğol komutanı Kitboğa, Ermeni Kralı ve Antakya prensine bir camiyi kilise yapmak için bağışlar.

Bu korkunç istila yerli Hıristiyan-İslâm, Sünni-Şii düşmanlıklarını körükler. En acısı da bu vahşet seferlerine Konya Selçuklu egemenlerinin de katılmalarıdır.

Moğolların Batı ile ittifak arayışları hız kesmez. 1276-1277'de Büyük Han Abaka, Fransa, İtalya ve İngiltere'ye elçiler gönderir. Bir Çin Türkü'nü Nasturi Patrik'i olarak atayan Abaka Batı'dan beklediği yardımı alamaz. Bunun üzerine yerli Latin, Gürcü, Ermeni, Hıristiyan krallıklarına dayanarak tekrar İslâm ülkelerine saldırır. Argün Han dönemi ise İslâm karşıtlığının zirvesidir. Moğol devletinin önemli mevkileri Yahudi ve Hıristiyanlara bırakılır. Maliye örgütü Yahudi bir doktora teslim edilir. Vergi iltizamı Yahudileri oldukça güçlendirecek biçimde işler. Karısı Hıristiyan olan Argun'un oğlu Papa Nicolas IV.'ün anısına Nicolas adıyla vaftiz edilir. Papa'ya 1285'te yazdığı mektupta kendisinin de Hıristiyan olma niyetini bildiren Argun İslâm'ın elbirliğiyle yok edilmesini savunur. Mektubunda, "Müslümanların ülkesi ikimizin arasında yer aldığından, onları kuşatacağız ve yok edeceğiz. Tanrı'nın, Papa'nın ve Büyük Han'ın yardımıyla Müslümanları kovacağız, " der.

Argun, 1287 yılında, Çin Türkü Nasturi rahibini Papa'ya elçi olarak gönderir. İstanbul'a gelen bu Türk rahip, Ayasofya'da ibadet ettikten sonra ulaştığı Roma'da kardinallere Moğol Hıristiyanlığı üzerine şu bilgileri verir: "Biliniz ki, pederlerimizin çoğu (7. yüzyıldan itibaren Orta Asya'ya giden Nasturi misyonerleri) Türk, Moğol ve Çin bölgelerine girmişler, onları eğitmişlerdir. Moğolların çoğu bugün Hıristiyandır. İçlerinde kral çocukları ve kraliçeler vardır. Karargâhlarında kiliseler bulunur. Argun Han, Patrik'in dostudur. Han Suriye'yi fetih niyetindedir ve Kudüs'ü kurtarmak için sizin yardımınızı istemektedir."

Türk rahip, "Kudüs'ün fethini müteakip Argun Han Hıristiyan olacaktır" der. Rahip Fransa ve İngiltere'nin krallarıyla görüşür ancak birbirleriyle savaşa hazırlandıkları için bu çağrıya olumlu yanıt vermezler.[116]

Moğollar'ın Hıristiyanlığın kırbacı olmasına ilişkin beklentiler 1300'lerde dahi gündemdedir. Bu nedenle Nicolas adıyla vaftiz edilen Olcaytu'nun İran

---

[116] Avcıoğlu age., sf. 1868.

Moğol Hanı olması umutları canlandırır. Olcaytu önce Budist, daha sonra Müslüman olur. Ancak Şiiliği benimser ve bağnaz, militan bir siyaset izler. Şiiliği kabul etmek istemeyen hocalar, vahşi hayvanlara ve köpeklere parçalatılır. Ebubekir, Ömer, Osman adlarının anılması yasaklanır. Olcaytu'nun paralarında on iki imamın adı yazar. Çoğunluğu o dönemde Sünni olan İran halkı buna tepki gösterirken, Isfahan, Şiraz, Bağdat'da isyanlar olur. Anadolu Türkmenleri arasında On İki İmam Şiiliği'nin yayılmasında Olcaytu'nun etkisi büyüktür. "Olcaytu'nun On İki İmam Şiiliği'ni kabul etmesinin, bu mezhebin bir Moğol eyaleti durumunda bulunan Anadolu'daki Sünni olmayan köylü ve göçebeler tarafından sevinçle karşılandığı kesindir. Olcaytu'nun imamiye Şiiliğini kabul etmesi üzerine Anadolu'da Ebubekir, Ömer ve Osman'ın adlarının anılmasının yasaklandığını biliyoruz."

Moğol-Haçlı işbirliğinde misyoner faaliyetlerinin başarılı bir örneğini görmek mümkündür. İslâmiyet'i yok etmek ve büyük bir sömürge ağı yaratma hedefinde bu faaliyetlerden yararlanıldı. Moğol İmparatorluğu'nun zayıfladığı dönemde bile bu çalışmalar devam etti. 1318'de Moğol Hakanı Çaban'ın yardımıyla, Papalık Katolik örgütlenmesine girişti. İlhanlı başkenti Sultaniye'de Başpiskoposluk, Sivas, Tebriz, Meşhed'de ise piskoposluklar kuruldu. Orta Asya, Çin ve Altın Ordu'da kiliseler açıldı, manastırlar yayıldı.

Haçlı seferleri ile birleşen Moğol depremi dünyanın merkezini Batı'ya taşıyan sürecin önünü açtı. Ancak bu süreç hedeflendiği gibi bir Hıristiyanlaşma olgusunu getirmedi. Haçlı-Moğol sürülerinin yağma, katliam, yıkımına karşı halklar ortak bir direniş sergilediler. Bu direnişin önderlerinden Zengi, Nureddin, Kalavun, Baybars, Türktü; el-Efdal Ermeniydi; Şirkuh, Selahaddin Kürttü.

Moğollar, Batı Asya'nın tüm yapısını sarstılar. Avrupa'nın artık gücü, Bizans'ın dağılmasıda bu tabloya eklendi. Bu süreç Akdeniz ortaçağının ekonomik sistemini alt üst etti. İslâm dünyası Moğollara ganimet olarak sunuldu. İslâm dünyası bölünüyordu. Anadolu Moğol egemenliğinde kalırken, Memluklularle Moğollar arasındaki kesin sınır çizgisi Mezopotamya ile Suriye'yi birbirinden ayırıyordu. İran Moğolları'nın yönetimi altında bulunan Mezopotamya ise yakılıp yıkılmış bir tampon bölgeye dönüştü. Doğu'nun görkemli İslâm dünyası bir yanda İran kentleri, diğer yanda Suriye ve Kahire etrafında kutuplaştı.

Moğollar tarafından Asya'nın Hıristiyanlaştırılması sağlanamaz, ama Batılı tüccarlar Doğu'nun pazarlarını ele geçirirler. Anadolu'da uluslararası ticaretten pay alanlar egemenlerdir. Ticari etkinlikler başta Konya, Sivas ve Kayseri üze-

Anadolu, ticari etkinliklerin doruğundaydı. Sivas, tüccarların buluşma yeriydi. Latin tacirler ise Anadolu'nun her yerindeydi. Selçuklular mesleğine olursa olsun Latinlere, her türlü kolaylığı gösteriyorlardı. Selçuklu egemenleri çok sayıda Latin paralı askeri orduya dâhil ediyorlardı. "Rusya bozkırlarından getirtilen Türkleri, Slavları, İskandinavları, Frankları paralı asker olarak kullanan Bizans ordusu gibi, bu orduda da (Selçuklu), tam anlamıyla paralı askerlerin kullanılmış olduğundan kuşku yoktur." Bu paralı askerlerin komutanları ise Haçlı Seferleri sırasında dahi Franklar'dı. Ancak Hıristiyan dinine bağlı kalmaları koşuluyla ve Papa'nın rızası ile Selçuklu ordusunda görev alan bu askerlerin gerçek bağlılıklarını egemenlerin bilmemesi düşünülemez. Bu askerlerin önderleri arasında aynı zamanda tüccar olan Venedikliler, İtalyan Normanlar, Gaskonyalılar bulunuyordu. "Anadolu'ya ne yapmaya geldiler? Ve ne kazandılar?" Sorularının cevabı Pax Mongolica'nın kuruluşuyla netleşir. Bu sayede, Latin tüccarlar Karakurum'a kadar yayılarak varlıklarını güçlendirdiler. Moğolların Anadolu'yu sömürgeleştirmesiyle Selçuklu merkezinin çözülmesi ve egemenlerin yeni yapıyla bütünleşmesi, belli başlı tüm zenginlik kaynaklarını Latin tüccarların denetim altına almasını sağladı. Bu durumda hem tüccar hem vezir İranlı Muhattab-ül Din'e Fransızca ve Almanca öğrenmek düşüyordu. Tıpkı Bizans'ta olduğu gibi Anadolu Selçuklusu'nda da iktidara iyice yerleşen sınıf, Batının yeni doğmakta olan burjuvazisiyle anlaşıyor ve komprador bir rol oynuyordu.

Yeni kârlar elde etme amacıyla ülkenin ekonomik açıdan sömürge haline getirilmesine onay veriyor, tatminkâr bir komisyon karşılığında Anadolu'nun zenginliklerinin talanına göz yumuyordu. Selçuklu bürokrasisinin oluşturduğu merkeziyetçi devlet çekirdeği, ülkenin üretici güçlerini ve kaynaklarını bir bütün içinde toplamak yerine, sistemin açıklarından sızmaya hazır bir dış gücün ortağı olmaya yöneliyordu. Selçuklu merkeziyetçiliği, ticari çıkarlarla bütünleşti, şehirlerde ihtişam ve lüks sahte bir parıltı yaratırken, ülkenin geri kalanı tam bir unutulmuşlukla yıkıma sürüklendi. Dönemlerin akışkanlığında Selçuklu egemenleri kendilerine Bizanslı, Moğol, İtalyan, Frank, İranlı, Haçlı vs. yabancı müttefikler buldular. Bu nedenle, 1243 Kösedağ savaşı sonrasında, Moğolların egemenliğindeki Anadolu'da ticaret alabildiğine canlı olmasına rağmen, bu etkinliğin yabancıların elinde bulunması nedeniyle, tüccarlar ne mal ne de kâr bırakmadan geçip gidiyorlardı. Para ekonomisi şehirlerde oturan dar bir kesim ile egemenleri kapsıyordu ve alanı sınırlıydı. Selçuklu devletinin maddi kaynakları kuruyordu, bu kaynakların bir kısmı Moğollara, diğeri de Selçuklu egemenleri takımına ve o yolla Batılı tüccarlara akıyordu. Sadece Selçukluların değil tüm

rinde yoğunlaşmıştır. Ancak buralarda Yunanlı ve Ermeni tüccarlar ağırlıklıdır. Selçuklular ise sadece at ve sürü ticaretinde görece bir üstünlüğe sahiptirler. Egemenler açısından büyük bağlantı yollarının alt ve üst yapısının işlerliğinin sağlanması üzerinden kazanç elde ediliyordu: [117]

> Selçuki Türkiye'sinin milletlerarası ticaretten en çok kazandığı iş sahasının doğu ile batı, hatta güney ile kuzey arasındaki ticari alışverişi sağlayan Anadolu yollarında yapılan kervan ulaştırımı olduğuna hiç şüphe yoktur. Bugün bizce bilinen meşhur kervansaraylar, zamanının en zenginleri olan Selçuklu sultanları, vezirler, emirler veya başka zenginler tarafından kendileri için bir gelir kaynağı olarak yaptırılmışlardı.[118]

İtalyan tüccar devletlerinin ve diğer Batı Akdenizli tüccarların Bizans İmparatorluğu'nu sömürgeleştirme çabalarının zafere ulaştığı bir çağda, uluslararası yolların açılması, onları hızla Anadolu'nun kalbine kadar sızmaya yöneltti. Daha Latin istilasından önce, 12. yüzyılın son on yılı içinde, Venedik'in İstanbul'da bulunan yüksek yargıcı, Gıyaseddin Keyhüsrev'den özel haklar elde ettiler. 13. yüzyılda ise batılı tüccarlar Anadolu'da iyice çöreklendiler. İşte bu çağdan başlayarak Selçuklu egemenleri ticarete daha etkin katıldılar. İstanbul'da Selçuklu tacirlerinin bir topluluğu bulunurken, 1228'de Kırım'a yönelik olarak ticari amaçlarla sefer düzenleniyordu.

> Ama Selçuklular'ın ne üretim tarzı, ne de bundan doğan yönetim sistemi, tam bir "bırakınız-yapsınlar" siyaseti içinde ülkeyi kaplamış olan batılı ve doğulu tüccarlarla rekabete olanak veriyordu. Ticari etkinliğin mutlak olarak artması, kazançlarını mallardan aldıkları çeşitli vergi ve resimler kadar, konuk ağırlama yerlerinin (hanlar, kervansaraylar, çarşılar) gelirleriyle de sağlayan Selçuklu bürokratlarının çok işine geliyordu. İthalatla ihracat arasında bir denge varmış, yokmuş, hiçbirinin umurunda değildi. Devlet memuruyla tüccarın aynı kişi olduğu, ama tüccarın ister istemez memurun zararına çalıştığı bir düzen içinde, son tahlilde, hiçbir iş yürümezdi, yürümüyordu.[119]

Latinlerin İstanbul'u ele geçirmeleri sonucunda servet yapmak üzere Doğu'ya tüccar akını oldu ve ticaretin büyük bölümü Venediklilerin eline geçti.

---

[117] Prof. Dr. Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, sf. 10

[118] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, İst. 1976, Cem Yay., c. I., sf. 96.

[119] Stefenos Yerasimos, *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Çev: Babür Kurucu, 3. Baskı, İst. 1980, Gözlem Yay., sf. 93.

İslâm egemenlerinin kapitülasyonları kabul etmesinde zor ve şiddetin de önemli katkısı vardır. Avrupa'nın şehir devletlerinde ve Haçlı Seferleri'ne katılan diğer ülkelerde zor araçları da tıpkı sermaye gibi yoğunlaşıp birikti. Örneğin Venedik, deniz ticaretinde önemli bir bağlantı ve deniz siyasetinde büyük bir güçtü. Yöneticileri, şehrin tüccarları, bankerleri ve imalatçıları için kurnazca planlanan deniz savaşları yürütüyorlardı. Venedik ticareti baharat, ipek ve köle gibi lüks ürünlerde yoğunlaşıyor, sık sık büyük miktarda külçe altın taşınmasına dayanıyordu. Bu ticaretin yapısı olağanüstü esnek ve yırtıcı bir devleti ortaya çıkardı. Venedik, devletin işleyişi için gemiler ve ticaretinin yaygınlığı ile uyumlu bir imparatorluk, stratejisi izledi. Mümkün olduğu kadar az savaşa girdi ama girdiğinde de büyük bir acımasızlıkla savaştı. Venedik yöneticilerine Doç deniliyordu. Doçlar oligarşinin yürütme organıydı. Venedik devleti kendi tüccarlarından borç alabildiği ve yoğun biçimde ticarileşmiş bir ekonomiden vergi topladığı için devlet yeni mali kurumlar ile örgütler oluşturma gereği duymadı. Doğu'nun devletleri parçalanmış toplumsal, siyasal, ekonomik, askeri dinamiklere dayanırken Venedik'te devlet ticaret oligarşisinin çıkarlarıyla kaynaşmıştı: "İş için Levant'a giden bir Venedikli büyük olasılıkla devlet yapımı bir gemide, devlet tarafından seçilen bir kaptanın idaresinde, devlet tarafından örgütlenen bir konvoyla seyahat etmektedir ve İskenderiye ve Akka'ya vardığında kendisine de diğer Venediklilerle birlikte devletin örgütlediği bir pamuk ve biber satın alma işine girmesi emredilebilir. Son sistemin avantajı, Venediklilerin birbirleriyle rekabet etmemesi durumunda fiyatların daha düşük tutulabilmesidir. Uzun yolculuklar için konvoy sisteminin uygulanması en azından on ikinci yüzyıla kadar gitmektedir... cephanelikle devlet tersanelerinin geçmişi on üçüncü yüzyılın başına dek gidiyor ve burada kullanılan malzeme genellikle doğrudan Venedik cumhuriyeti tarafından satın alınıyordu."[120] Venedik sermayesinin cumhuriyetiydi Devlet, burjuvazinin yürütme organı olarak sorumluluklarını ciddiye alıyordu. Venedik, Cenova ve diğer şehir devletlerinde, burjuvazi tarafından kendi çıkarlarını korumak için geliştirilen kurumlar çoğunlukla doğrudan devlet aygıtının araçlarına dönüştü. Ticari oligarşilerin etkisi özellikle denizciliğin himayesini ve yayılmasını sağladı. Bu hem şehir devletlerine hem de batının daha sonra tarih sahnesine çıkan sömürgeci ve emperyalist devletlerine büyük bir jeopolitik altyapı sağladı.

---

[120] Charles Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Çev: Kudret Emiroğlu, Ankara 2001, İmge Kitabevi, sf. 252–253.

Ortaçağ'da güç ve lüks sağlayan malları elde etmek devleti elinde tutan egemen sınıfın ticari amacıdır. Uzun süre büyük para kaynaklarına hâkim olan İslâm ülkeleri için sorun yoktur. İhracat için üretim yapmazlar. Batı Avrupa'da ise yeterli altın ve gümüş stokları bulunmaz. Batı başlangıçta Doğu karşısında sürekli dış ticaret açığı verir. Amaç, lüks ve güç sağlayan malları edinmek olsa bile, Batı, bunu ancak kendi üretimini artırıp bir kısmını kendi gemileriyle ihraç ederek sağlar. Eşitsiz gelişme yasası bir kez daha hükmünü icra eder. Doğu'nun parasal zenginliği bir engele dönüşür, Batı'nın yoksulluğu giderek hammade ithal edip mamul satan bir ekonominin dinamiklerinin açılımı anlamında avantaja dönüşür. Haçlı seferleri bu yolu şiddetle döşer. Artık ticaretten tatlı kârlar elde eden ve bunu güce dönüştüren İslâm egemenleri kapitülasyonlar vermeyi gelenek haline getirirler. Mısır da dâhil olmak üzere, Doğu Akdeniz ve Karadeniz çevresindeki tüm ülkeler, Batılı tüccarlara eşit olmayan koşullarda ticaret çıkarları tanımakta ve Latin tüccar kolonilerine imtiyazlar vermekte yarışırlar. Bu kapitülasyonlarla İslâm ülkeleri ve tabii Bizans kuşatılır (çürüyen ve köhnemiş Bizans söylemi bu sürecin, Haçlı katliamlarının, Latin vahşetinin, Papalık haydutluğunun üzerini örten bir batılı ideolojinin ürünüdür). İslâm ve Bizans paralarının yerini İtalyan "ducat"sı alır. Batı'nın veba, nüfus azalması, köylü isyanları, tarımsal gerileme ile sarsıldığı 1350–1500 yılları arasında İslâmi canlanışın büyük gücünü temsil eden Osmanlı İmparatorluğu, Haçlı seferlerinden kalma kapitülasyon geleneğini sürdürür. Orhan Gazi 1352'de Cenevizlilere ilk Osmanlı kapitülasyonlarını verir; batı tekstil sanayinde kullanılan şap için Ceneviz'e tekel hakkı tanınır. Foça ve Sakız'da yerleşen Latin kolonileri Anadolu'nun hammadde ve buğdayını alır, İtalyan yünlülerini satarlar.

Türk beyliklerinin Anadolu'da yaygın olduğu dönemde de tablo değişmedi. Venedik ve Cenova, Türk beylikleri ile imtiyaz anlaşmaları yaptı. Saruhan, Aydın, Menteşe beylikleri İtalyanlarla ticari işlemleri kolaylaştırmak için özel sikkeler bastırıyorlardı. Manisa ve Efes darphanelerinde 14. yüzyılda Latince yazılı sikkeler basılıyordu. Anadolu'nun ekonomik yapıları, daha o çağda hammadde ihracatı ile işlenmiş ürün ithalatı üzerine kurulmuştu. Hıristiyan tüccarlar Efes'te oturuyorlar, bölgenin ticaretine hükmediyorlardı. Aydınoğlu Umur Bey 1348'de bu ticari düzene karşı ayaklandı. Ancak aynı yıl şehit düştü ve İzmir, Frenklerin elinde kaldı. Umur Bey'in şahadetinden sonra Venedikliler donanmayı silahtan arındırma, liman rüsumunun taksimi ve konsolosluklar kurulmasına ilişkin imtiyazları Türk beyliklerine zorla kabul ettirdiler. Venedik donanması 1352–1355 arasında Girit'te bulunan dukası Marino Morosini tarafından aktedilen anlaşma ile Menteşe beyliğini de silahsızlandırdı. Menteşe Beyliği'nin

başkenti olan Balat'ta (Palatia) Venediklilere bir kilise yapma müsaadesi veren beylik bir de konsolosluk açılmasını kabul etti.[121] Böylece Türklerin denizlerde yayılma hareketi şiddetle püskürtüldü. Bizans'ın sorumluluklarını üstlenen Osmanlılar ise İtalyanların, en başta da Venedik ve Cenova oligarşilerinin egemenliği altındaki Akdeniz ekonomik düzeniyle bütünleştiler. İlk antlaşmayı yukarıda belirttiğimiz gibi Orhan Bey Cenovalılarla imzaladı. Daha sonra I. Murat Galatalı tüccarlara Osmanlı toprakları üzerinde oturma ve ticaret serbestliği tanıdı. Napolili tüccarların, o zamanın Osmanlı başkenti Bursa'da, Asya'dan getirilip Avrupa'ya gönderilen malları için kullandıkları büyük ambarları vardı. Türk yönetici sınıfları bu ticari işlerin içindeydi. Örneğin, ulema sınıfını üst basamakta olanlar kadar alt basamakta bulunanlar açısından da temsil eden Çandarlı ailesi, Latin tüccarlar ve Bizans aristokrasisi ile ilişkileri sonucunda, uluslararası ticaretten muazzam servet biriktirdi. II. Murat döneminde ise (1437) sadece Cenovalılardan müteşekkil bir kumpanya, tüm Anadolu, Yunanistan ve Midilli'deki şap yataklarını kiraladı. Tüm Trakya ve Anadolu'da iş çeviren Francesso Draperio adlı Cenovalı büyük tüccar doğrudan Sultanla ilişki içinde şap tekelini değerlendiriyor ve II. Murat'ın yanında özel bir saygınlığa sahip bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmet de hem tahta çıktığı 1451'de Venediklilerle imtiyaz anlaşmalarını yeniledi hem de İstanbul'un fethi sonrasında 1454'de batının Karadeniz yolunun kapanması nedeniyle çıkarlarına darbe indirmekle birlikte, yine Venediklilerle anlaştı. Fetihten sonra da Venedik Cumhuriyeti'nin İstanbul'da eskisi gibi Venedik kolonisini yönetecek ve kendi hukukları çerçevesinde yargılayack "balyos" adı verilen bir görevli bulundurmasına izin verildi. Ayrıca ithalat ve ihracattan % 2 oranında düşük bir vergi alınırken, gümüş paralar gümrük resminden muaf tutuldu.

İstanbul'un fethinden sonraki yirmi beş yıl boyunca Doğu ticaretinin kilit noktalarını ele geçiren Osmanlı devleti 1479 anlaşmasıyla Venedikli tüccarların haklarını yeniden tanımakla kalmadı, iyice pekiştirdi. Osmanlı savaşta kazandı masada kaybetti. Bu anlaşmanın son maddesine göre, herhangi bir devletin gemi veya toprağına Saint-Marc bayrağı çekilmesi durumunda, o devlet Venediklilerin müttefiki sayılarak gemisi veya toprağı saldırıya uğramayacaktı.[122] Bu anlaşma ile doğu ticaretinin geçit noktalarını elinde tutan Osmanlı İmparatorluğu yalnızca çeşitli gümrük resimlerini ve geçiş vergilerini bırakıyordu. Batı kapitalizmi ekonomik yayılmasını böylece perçinliyordu. Osmanlı genişlemesi-

---

[121] Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, Çev: Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1986, TTK Basımevi, sf. 70.

[122] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II., 5. Baskı, Ankara 1988, TTK Yay., sf. 125.

nin içi boştur. İstanbul Venediklilerle Floransalı tacirlerin amansız rekabetinin alanıydı. Floransalılar Bursa'da ticari şebekelerini iyice geliştirdiler. (1485–1490) Giderek Venediklilerin ekonomik ve siyasi baskısına karşı denge kurmak isteyen Osmanlı ticareti ise en belalı hasımların eline geçiyor ve Avrupa'nın üretimi için pazar oluyordu. 1469'da Floransalı tacirlerin Türkiye'de 50 ticarethanesi vardır. 1483'te Floransa'ya bir elçi gönderen II. Beyazıt bu ülkeden 50 bin parça yünlü kumaş almayı taahhüt eder ve bunları gümrük vergisinden bağışık tutma güvencesi verir. Toskana ipeklileri ve yünlüleri dışında İtalyan yarımadasının çeşitli yerlerinde üretimi Osmanlı pazarı besler. Osmanlı İmparatorluğu topraklarını genişletirken Avrupa'nın ekonomik egemenliği de iyice yerleşik hale geliyordu.

Fransa diplomasisi Venedik'e karşı Osmanlı'yı kışkırtır. Savaşın galibi Osmanlı'dır, ama bu durum tam yetkili bir Venedik Balyosu'nun İstanbul'da bulunmasını ve Osmanlı akçesinin Venedik dukası karşısında değerinin düşürülmesini engellemez. Venedik'le denge kurma adına Floransa oligarşisi de Osmanlı toprağında iyice kök salar. 1507'de İstanbul'da, ticari işlemleri yıllık olarak 500–600 bin duka altını civarında olan altmış-yetmiş Floransalı tüccar vardır. Bu rakam, 32 milyon akçeye eşdeğerdir ve 16. yüzyıl başlarında tüm Anadolu eyaletinin tımar gelirleri kadardır. 1521'de Venedik, Ragusa ve Aoransayla imtiyaz anlaşmaları yenilenir. Fransa ve İngiltere vs. gibi büyük devletler de bu ayrıcalıklardan yararlanırlar.

Bu sömürü ağı Venedik, Cenova ve Ragusalıların gerilmesiyle birlikte 15. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na göçen İspanyol Yahudileri tarafından yavaş yavaş devralınır. Kahire'de, Selanik'te, Halep'te Trablusşam'da, İskenderiye'de, İstanbul'da büyük ticari mevkiler Yahudilerin eline geçer. Venedikli ve Ragusalı tüccarlarla doğrudan yarışa girerler. İran Şehi Abbas'ın ticari yayılımı bu Yahudi tacirler vasıtasıyla olur. İtalyan tüccarlardan oluşan, Haçlı şiddeti ve Pax Mongolia ile bütünleşen zengin burjuvazinin halefi bunlardır. Böylece sömürge mekanizması ülkeye temellerine kadar yerleşir. Haçlılar, Moğol kırbacıyla İslâm dünyasını Hıristiyanlaştıramazlar, ama ekonomik üstünlük onların sayesinde Doğu'dan Batı'ya geçer.

Osmanlı'nın Merkezileşmesi

Türkmenler, 11. yüzyılın ilk yarısında Batı İran'da Kürtlerle karşılaştılar. Bu savaşçı halk tıpkı Deylemliler ve Türkler gibi İslâm ordularında aranan askerler yetiştiriyordu. 11. yüzyıl öncesinde de Halife ve Gazneli ordularında bu üç halktan askerler temel unsurlardır. Tuğrul Bey Kürt Hezaraesb'i yanından ayırmaz. En sadık vasalleri Kürt beyleridir. Anadolu'nun Türkleşmesine kapıları açan Malazgirt zaferinde Kürtler Alparslan'ın yanındadırlar. Melikşah amcası Kavurd'a karşı mücadelesinde Kürt savaşçılarına dayanır. Kürt Selahaddin Eyyubi ordusunda Türkler ve Kürtler omuz omuza savaşırlar.

Birçok Türk emiri, Kürtler'in çoğunlukla olduğu bölgelerde beylikler kurarlar. Revadi Kürtleri'nden Tebriz egemeni Ahmedi Selçuklu emirlerindendir, ölünce azatlısı Türk Aksungur ve oğulları onun hanedanını sürdürürler. Salur Türkmenlerinden Karabeli, Kürtler'in çoğunlukta olduğu Dinaver bölgesinde beylik kurar. Türkmen Kıfçakoğlu soyu Şehrizor ve çevresinde bey olur. Avşar Şumlaoğulları, Huzistan ve Luristan'ın bir bölümünde egemenlik kurar. Türkmen Atabeyler devleti Kürtler ile Kürtlere yakın Lur, Şul, Şabankare topluluklarıyla iç içedir. Güneydoğu Anadolu'da ise Harput ve Muş'ta Çubukoğulları, Bitlis'te Toğan-Araslanoğulları, Ahlat'ta Ermenşahlar, Erzurum'da Saltukoğulları Türk beylikleridir. *Şerefname*'ye göre "Buldukani" diye anılan Kürt hükümdarları, Türk Emir Bulduk soyundan gelir. Yine Palu Kürt hükümdarları ve Çermuk beyleri de aynı soydandır.[123]

---

[123] Şerefhan, *Şerefname, Kürt Tarihi*, Çev: Mehmet Emin Bozarslan, 3. Baskı, İst. 1990, Hasat Yay., sf. 204-209.

Sultan Sancar dönemine kadar "Kürtlerin yurdu" anlamına gelecek bir bölge adı geçmez. İlk kez Selçuklu Sultanı Sancar, yeğeni Süleyman Şah için Kürdistan adlı bir eyalet kurar. Merkezi Hamedan yakınındaki Bahar kalesi olan eyalet, Dinaver, Şehrizor, Sincar, Kirmanşah, Hamedan bölgesini kapsar.

Türk-Kürt kaynaşması yüzlerce yılın birikimine dayanır. İttifaklar, kız alıp-vermeler, kan kardeşlikleri ekonomik ilişkiler, savaşlarda yenilen göçebe toplulukların galiplerle bütünleşmesi ve dini nedenlerle bu kaynaşma gelişir. Türkmenlerin Batı'ya gelmesiyle birlikte, Kürt ve Türkmen oymakları arasında çatışmalar, uzlaşmalar, savaşlar, ittifaklar ortaya çıkar. Bazı Türk oymakları Kürtleşir. Kürt oymakların bazıları da Türkleşir. Türk-Kürt oymaklarını bir araya getiren oymaklar federasyonları kurulur. Selçuklular döneminde, Türk ve Kürt halkları kitlesel bir karışım yaşarlar. Profesör Marr, "Bağımsız, gururlu ve yılmaz savaşçılar olan Kürtlerin, özellikle, yine çok savaşçı olan Türkler de korkulu bir saygı uyandırmamaları olanaksızdı... Ayrıca, Küçük Asya Türkleri'nin gerek etnik gerek kültürel tipinin oluşmasında, o zamanlar onlara sosyal bakımdan en yakın olan Kürt kavminin etkisinin doğal" olduğunu belirtir.[124] Kürt topluluklarında meydana gelen etnik ve kültürel kaynaşmalar ne olursa olsun, Kürtler kendi aşiret çerçevelerinden çıkıp da kent ve devlet yaşamına katıldıklarında belirleyici olan İslâmın etkisidir. "Ancak, şu var ki, Kürt yıllıkları gözden geçirildiği zaman, insan, tümüyle Kürt ortamına uydurulmuş Türk ad ve lakaplarının çokluğuna şaşar."[125]

Bu kaynaşmalar özellikle Karakoyunlu devleti ile zirveye çıkar. Türkmen çoğunluğuna rağmen Karakoyunlu, bir Türk-Kürt oymakları konfederasyonudur. Süleymani, Mahmudi, Zirki gibi Kürt oymakları bu yapı içinde yer alırlar. Karakoyunlular "Kara ulus" adını verdikleri Kürtlerden 50 bin evlik bir büyük birim oluştururlar. Karakoyunlu örgütlenmeleri ve göçler, Kürt oymaklarının bir kısmının Türkleşmesine neden olur. Bazı Karakoyunlu yöneticiler ise Ehl-i Hak inancını benimserler. İlhanlılar'da olduğu gibi Karakoyunlular ve rakipleri Akkoyunlular, "soyurgal" sistemini uygularlar. Soyurgal sistemi, köylünün serfleştirilmesini getirir. Soyurgal, yalnız arazinin değil köylünün de mülkiyetini verir. Bu koşullarda köylü toprağa bağlanır. Eskiden devlete ödediği vergileri, soyurgal sahibine öder ve çeşitli angaryalarla yükümlü sayılır. Bu uygulama sonucunda Moğol döneminde İran'da köylülerin kölelerden farkı kalmaz. Köy-

---

[124] Bazil Nikitin , *Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev: Hüseyin Demirhan, Cemal Süreya, 3. Baskı, İst. 1991, Deng Yay., sf. 323.

[125] Nikitin age., sf. 324.

lü artık özel mülktür. Bu sistem, Kürtler arasında da yayılır. Sadece köyler ve kasabalar değil, büyük eyaletler de bu sistemin konusudur. Örneğin Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yusuf, Vasali olan Kürt beyi Emir Şemseddin'e Bitlis, Ahlat, Hınıs, Muş ve bazı kaleleri soyurgal eder.

Karakoyunlu Yusuf'un Melik Şemseddin'e soyurgalının açıklandığı emirnamede belirtilenler, feodal bir Kürt beyinin portresini çizer. Bölgede Kürt beyliklerinin sosyal, siyasal, askeri niteliklerini kavramak açısından bu metin önemlidir. Yusuf "emirname"de şunları söyler:

> Yüce irademiz, Bedlia, Ahlat, Xinus, Muş ve diğer kalelerin, onlara bağlı yerlerin, onlara katılan, eklenen ve bağlanan yerlerin hükümetinin, adı geçen Emir'e yeniden verildiğini eskiden olduğu gibi buraların Divan haklarında, beylik aidatında ve eyaletin bundan başka aidatı ile maliyesinde tasarruf edeceğini, bunlarda hiç kimsenin hiçbir şekilde kendisine ortak olmayacağını ve kendisiyle çatışmayacağını gerektirdi. Bunu duyurmak amacıyla bu mutlu emrimizi ve uygulanacak olan kesin kararımızı bütün ülkelere gönderdik ki, bunu bilsinler, onun beyliğinin, işlerine, bu beyliğin eski zamandan beri kendisine ait olan tarlalarına ve kışlaklarına karışmasınlar, onun reayasının işlerine ve adamlarının davranışlarına karşı çıkmasınlar ve hiçbir şekilde onunla çatışmasınlar. Bu emre muhalefet eden her kimse, kendini müsamahasız cezaya çarptıracak ve hesap, sorgu mevkiinde durduğunda kendine hiçbir aracı bulamayacaktır. Ayrıca, Bedlis, Ahlat, Xinus ve diğer yerlerde oturup da eskiden beri evladım olan Emire ve onun hükmüne boyun eğen beylerin, komutanların, soyluların, ileri gelenlerin ve halkın görevi, bu boyun eğmeye devam etmek, onun en ufak bir işaretine muhalefet etmemek, bütün meselelerini, her yönden büyük itaat ve bağlılıkla Emir aracılığıyla ve onun ülkedeki adamlarının ve görevlilerinin elleriyle çözümlemektir. Bu emirname, yüce kutlu sultanlık imzasıyla imzalanıp süslenmiş olduğu için, ona güvenmek ve uyarınca hareket etmek gereklidir.[126]

Kürt feodallerinin oluşumunda kökleri Doğu Asya'da bulunan askeri tımar sisteminin soyurgal aracılığıyla yansımaları etkilidir. Moğollardan kalan bu sistem Anadolu'da Türkler ve Kürtler'de uzun zaman devam etti. Lütuf, bağış, hayat boyu kullanma gibi anlamları olan Soyurgal, askeri tımar düzeninin oluşumunda etkilidir. Moğolların askeri tımar düzeni Selçuklular tarafından da benimsendi. Nizâmülmülk, askeri tımarlar dağıtma sistemini Selçukluların bulduğunu belirtirse de, bu alanda Moğol terimlerinin varlığı söz konusu görüşle çelişir. Moğol-Selçuklu-İran-Ermeni-Arap-Bizans devlet ve toplum düzen-

---

[126] Şerefhan age., sf. 436-437.

lerinin karşılıklı etkileşim tablosuna Moğolların katkısı bu koyu feodal kurum oldu. Kürt feodal düzeninin temellerinde bu Moğol etkisinin izlerini bulmak mümkündür. Kürtler, soy ilişkilerinin zayıflaması sonucunda aşiret reislerinin veya aşiret birliklerinin başında bulunan liderlerinin feodal bir niteliğe büründüğünü gördüler. Bu yöneticiler önemli miktarda toprağın sahibidir. Çevre köylerini yönetir. Yürütme ve yargı işlevlerini görür. Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da Osmanlı öncesi "koyu bir derebeylik düzeni" egemendir. Bölge eskiden beri özerk beyliklerin hâkimiyeti altındadır. Örneğin, Artukoğulları'nın Mardin beyliği, Osmanlı egemenliğini tanımakla birlikte 15. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürür. Hasankeyf Eyyubi beyliği 1457 yılına kadar yaşar. 14. yüzyıl ortalarına doğru bölgede çok sayıda ırsi beylik vardır. Van-Hakkâri, Bitlis-Muş, Dersim-Çemişgezek, Silvan-Kulp, Eğil-Palu-Çermik vs. gibi Kürt beylikleri çoğalır. 16. yüzyılda bölgeye giren Osmanlı Devleti, 25 kadar Kürt beyliğini yasal olarak tanır.[127]

Karakoyunluların en sadık destekleyicileri Zırki ve Süleymaniye Kürtleridir. Bu iki aşiret Karakoyunlu beyi Bayram'a bağlanırlar. Ayrıca Van yöresindeki Mahmudi Kürtleri de Karakoyunlu vasali olur. Cezire, Bitlis, Hısn-Keyfa Kürt beyleri de bir ölçüde Karakoyunlu otoritesine tabi olurlar.

Moğol hükümdarı Timur 1387'de Doğu Anadolu'da görünür. Büyük bir "Asya İmparatoru" gibi değil de, tam bir göçebe savaşçısı gibi Karakoyunlu ülkesine girer. Nedense ana akım tarihçiler Ankara Savaşı'nın üzerine eğilirken, Timur ordusunun bu seferdeki ağır yenilgisini ön plana çıkarmazlar. Kara Mehmet, Bingöl'de sarp dağlara çekilir ve Timur ordusunu ağır bir yenilgiye uğratır. Başka bir Karakoyunlu Beyi Pir Hasan da Kürt ve Ermenilerin de desteğiyle Timur ordusunu dağıtır. Zaferden umudunu kesen Timur, Muş ovasına; iner Ahlat, Van, Adilcevaz'ı alır ve geri döner. Timur 1393–1394 yıllarında Anadolu'ya yine saldırır. Moğol Celayirli Devleti'nin elindeki Bağdat'ı alır ve Irak beylerine boyun eğdirir. Ancak bu seferi de yağma amaçlıdır.

Doğu'da Osmanlı kök salamaz. Bu bölgede konumu zayıftır ve tüm önemli saldırılar Irak'ın kuzeyinden gelişir. Anadolu'nun anahtarı Mezopotamya'dadır. Timur akınlarına Osmanlı karşı duramaz. Zaten Anadolu beylikleri Beyazıt'ın mutlak saltanat ve otorite arayışından çekinirler. Ayrıca, Sultan İtalyan tacir devletlerine karşı oldukça hoşgörülüdür. Öyle ki, 14. yüzyılda Samsun'da iki kale vardır. Bunlardan birine Müslüman Samsun'u, Ceneviz kolonisi

---

[127] İsmet Parmaksızoğlu, *Irakta Osmanlı Hâkimiyeti*, *Belleten* dergisi, 146. sayı, sf. 192.

olan diğerine Kâfir Samsun'u denilmektedir. 1398 yılında Beyazıt, Müslüman Samsun'u zapt ederken anlaşması olan Kâfir Samsun'u bırakır.[128]

Anadolu beylikleri Osmanlı'ya karşı koalisyonlar kurarlar, ancak başarılı olamazlar. Karamanlının önderliğindeki en önemli koalisyonda 1390'da Beyazıt tarafından parçalanır. Batı Anadolu beylikleri fetih ve anlaşma yoluyla Osmanlı sınırlarına dâhil olurken, koalisyonun merkezi, feodal yapıların güçlü olduğu Doğu ve Güney Doğu Anadolu'ya kayar. Osmanlı'nın yayılmasını durdurmak isteyen bölge beylikleri Timur'la ilişki kurarlar.[129] Osmanlı saldırıları karşısında güçlerini birleştiremeyen Anadolu merkezkaç unsurları Timur'un desteğiyle Osmanlı'yı darmadağın ederler. 1398'de Sivas'ı ele geçiren Timur, tüm Anadolu Müslüman beylerinin desteğini alır. 1402'de Ankara'daki meydan savaşı, Osmanlı merkezi ile tüm merkezkaç eğilimlerin nihai çatışmasıdır. Beyazıt'a sonuna kadar sadık kalanlar Hıristiyan devşirme Kapıkulları ile Sırp askerleridir. Bu arada, her vilayetin askeri, beylerini Timur'un yanında görünce saf değiştirirler. Bu savaş sonucunda Osmanlı'nın batıda ortadan kaldırdığı beylikler canlanırsa da bu çok kısa süreli olur. Doğu'da ise beylikler düzeni daha da güçlenir ve Akkoyunlu Devleti ortaya çıkar. Akkoyunlu Yülük Osman, Ankara Savaşı'na Timur'un saflarında katılır. Ödülü ise tüm Diyarbakır eyaletinin beyliği olur. Kara Yülük 1403'te Diyarbakır'da Akkoyunlu Devleti'nin temelini atar. Karakoyunlu Kürtlerin de desteğiyle, Arap Irak'ı, Azerbaycan ve İran Irak'ı yönünde yayılır. Büyük Selçuklu Devleti'nin batı kolunun arazisinin neredeyse tamamını ele geçirir. Karakoyunlu büyük bir Türkmen-Kürt Konfederasyonu biçimde örgütlenir. Kürt Câkir'u kabilesinin beyi Bistam'a Batı İran'ı fetih görevi verilir. Öte yandan Akkoyunlular Uzun Hasan'a kadar bir Doğu Anadolu Devleti olarak kalır. Bu iki devlet tahripkâr bir savaşı yıllarca sürdürürler. Kürtler de en az Türkmenler kadar bu bitmek tükenmek bilmeyen çatışmadan etkilenirler. Karakoyunluların tersine, Akkoyunlular bölgedeki Kürt beyliklerini kaldırıp yerlerine Türkmen beylikleri kurma siyaseti izlerler. Bu ırksal bir tutumun değil Kürtlerin Karakoyunlularla müttefik olmalarının sonucudur.

Özellikle Uzun Hasan, Kürt bey soylarını Karakoyunlu vaseli oldukları için yok eder. Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan sistemli bir biçimde Kürt beyliklerini kaldırır. Bu arada Eğil Kürt beyi Kasım ile Tercil Beyi Ömer gibi birkaç Kürt beyi bu şiddetten ayrı tutulur. Çemişgezek beyliği, Eyyubi soyunun elindeki son

---

[128] Uzunçarşılı age., c. I, sf. 298.

[129] Yaşar Yücel, *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu*, Ankara 1980, A.Ü.D.T.C.F., sf. 8.

bölge olan Hısn-ı Keyf Uzun Hasan tarafından alınır. Kürt beyliklerine yönelik saldırılar 1470'lere kadar sürer. Van ve Hakkâri Beyi İzzeddin Şir öldürülür. Cezire Kürt beyliği kaldırılır. Bitlis Kürt beyliği üç yıllık kuşatmadan sonra kaldırılır; burada Türkmen yönetimi kurulur. Ancak Akkoyunluların bu hızlı genişlemesine rağmen 1467'deki bile, Karakoyunlu Cihan-Şah'ın İmparatorluğu karşısındaki konumları mütevazı ölçülerdedir. Cihan-Şah Fatih Sultan Mehmet'e bile "oğlum" diyerek mektuplar yazar ve Fatih'te "pederim" diye cevap verir. Ancak Karakoyunlu tüm görkemine karşın askeri açıdan zayıftır. Uzun Hasan'ın Kürt beyliklerini tasfiye stratejisi Karakoyunlu Devletini büyük bir destekten yoksun bırakır. Azerbaycan, Irak, İran, Kirman'ı kapsayan Cihan-Şah Devleti Uzun Hasan'ın Doğu Anadolu dağlarında gerçekleştirdiği ani bir baskınla yerle bir olur. Akkoyunluların küçük Doğu Anadolu Devleti, Irak, İran, Horasan'a doğru genişler. Başkent Diyarbakır'dan Tebriz'e taşınır. 1473'de Otlukbeli Savaşı'nda Fatih'e yenilen Uzun Hasan, 1478'de öldüğünde bu yenilgiye rağmen büyük bir imparatorluğun başındadır.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu, merkezi yönetimleri zayıf, ayrı ayrı bölgelere ve boylara sahip beyliklerin irsi egemenliğine dayalı devletlerdir. Devletin hükümdar ailesinin ortak malı olması prensibi bu derebeylik düzeninin üzerine kurulur. Özerk eyaletlerin güçlü beylerini denetlemek zordur. Osmanlı sistemi bu yapılanmaya işlemez. Birbiriyle sürekli savaşan Kürt ve Türkmen beylikleri bölgenin gerilemesine, içe kapanmasına neden olurlar. Timur istilası yıkıntıyı artırır. Şehirler tahrip olur. Ticaret ve tarım geriler.

Osmanlı ise merkezileşme mücadelesinin çelişkilerini yaşamaktadır. II. Murat'tan itibaren, Osmanlı merkezinin en sağlam unsurları olan ilmiye sınıfı ve kapıkulları etkinliklerini artırdılar ve bir devlet ideolojisi oluşturmaya başladılar. Devşirmeler merkeze egemen olmak için Çandarlı ailesinin başını çektiği hizmet aristokrasisi ile çatışmaya girdiler. II. Mehmet tavrını devşirmelerden yana koymasına rağmen bu mücadele ancak İstanbul'un fethinden sonra çözülebildi ve Osmanlı yönetimi tamamen devşirmelerin eline geçti. Fatih, Osmanlı merkeziyetçiliğinin ancak, tüm kültürel, ekonomik, yönetsel faaliyetlerin tek elde toplanmasıyla gerçekleşeceği inancındaydı. Fatih, bu amaçla fethedildiğinde nüfusu 30–50 bin kişi civarında olan ve harap vaziyetteki İstanbul'u yeni merkez olarak belirledi.[130] 1453'de İstanbul'un fethi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Akdeniz'in başlıca güçlerinden biri haline getirdi. Diğer yandan Bizans toprak-

[130] Rahmi Egemen, Naci Çakır, *İstanbul'un Fethi*, Ankara 1979, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay., sf. 99-102.

ları yeniden Doğu'nun ekonomik ve kültürel düzeni ile bütünleştirildi. Ancak bu durum "devrimci" bir atılımın sonucu değildir. Balkanlar ve Anadolu'da devam eden düzen, Avrupa egemenliği ve sömürgeciliğin dayanaklarını pekiştirirken bu son bir çırpınıştır. Aslında bu fetih sömürgeleşmeyi getiren alt yapıları dağıtmak için değil, eskiyi geri getirmek içindir. Osmanlı kaybedilmiş bir savaşta nöbeti devralır.

1453'e kadar, Osmanlıların fethettikleri topraklar, Doğu ticaretinin büyük bir bölümünü kontrol etmeye yeterli değildir. Anadolu'nun kuzeyindeki yol Tebriz'den başlıyor, ya Rum Pontus İmparatorluğu topraklarından geçerek Trabzon limanına varıyor ya da Çandaroğlu Beyliği'nin hâkim olduğu bölgeleri kat ederek Sinop'a ulaşıyordu. Bu limanlardan deniz yoluyla devam ediyor, Cenovalıların elinde bulunan Amasra'daki ikmalden sonra İstanbul'a varıyordu. İstanbul ayrıca, Cenovalıların denetimindeki Kefe üstünden gelen Kırım yolunun da son durağıydı. İstanbul'dan çıkan mallar yine Venedik ve Cenovalı senyörlüklerin kontrolündeki Ege adalarından geçerek Akdeniz'in batısına gönderiliyordu. Güney yolu ise Karamanoğulları topraklarından geçip bu beyliğin ve ona bağlı oluşumların denetlediği limanlara açılıyordu. Tümü Osmanlı egemenliğinde olan ve Bursa'da son bulan Doğu-Batı yolu her zaman için işler durumda olmakla birlikte diğer iki yolun varlığı büyük bir tehditti. Fatih Sultan Mehmet, tüm saltanatı süresince bu yol sistemini tasfiye etmek ve onu kendi yararına kullanmak için çaba sarf etti. İstanbul'un alınışı bu temelde değerlendirilmelidir. İstanbul'un alınmasıyla birlikte, Osmanlılar Boğazlardan geçen büyük ticaret yollarını denetimleri altına aldılar. 1460–1461 yılları arasında Cenovalıların elindeki Amasra limanının iç bölgeleriyle birlikte Çandaroğullarına ait olan Sinop limanı fethedilirken, Rum Pontus İmparatorluğu ele geçirildi. Venedikliler bunun üzerine büyük bir savaş başlattılar ve bu durumun cenderesine giren İran'da Venedik'le ittifak yaptı. Kırım ve Cenova denetiminden çıkarılarak mevcut Moğol hanlığı Osmanlı himayesine alındı. Karamanoğlu beyliğinin varlığına son verilerek Güney yolu da Osmanlı'ya açıldı. İran püskürtülerek, Doğu Anadolu yollarının denetimi ele geçirildi. Ancak, tüm bu askeri başarılara ve çeyrek yüzyıllık mücadeleye karşın 1479 anlaşmasıyla Venedikli tüccarların imtiyazları yeniden tanınmakla kalmadı, iyice pekiştirildi.

Bu fetih çağı ekonomik durum açısından hiç de parlak değildi. Osmanlı parası, Fatih Sultan Mehmet'in, saltanatı süresince beş kez devalüasyona uğradı. Sikke halindeki akçe 1, 052 gr. gümüşten 0, 751 gr. gümüşe düşerek, değerinin dörtte birinden çoğunu yitirdi. 1451–1452, 1460–61, 1470–71, 1475–76, 1481–82

yıllarında yapılan devalüasyonlarla hazinenin sorunlarına çözüm aranıyordu. Tedavülden çekilen akçeler eritiliyor ve yeni kur üzerinden basılıp yeniden piyasaya sürülüyordu. Aradaki fark ise hazineye kalıyordu. Akçe ticari işlemlerin tabanı olarak bu durumdan oldukça zarar görüyor ve müzmin hale gelen değerli maden darlığının da etkisiyle yabancı paralar, imparatorluğa akıyor ve ticari işlemleri yönetiyordu.

İstanbul'u fetheden Osmanlı, kendi bayrağı altında Roma çağına kadar uzanan bir yönetsel geleneği uygulamaya koydu. Selçuklu ve Osmanlı ulemasıyla işbirliği yapan Bizans burjuvazisi Avrupalı tüccarlarla olduğu gibi fetih sonrasında Osmanlı egemenleriylede ilişkilerini sürdürdü. Özellikle Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki ilişkilerde aracılık ettiler. 15. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, büyük çapta işlerin çevrildiği her yerde Rum adları ortaya çıkar. 1472'de Selanik ve çevresiyle ilgili bir mukataa Paleolog oğlu Yorgo'ya verilir. Aynı yerin mukataası daha sonra Dimitri, Manuel, Anton adlı kişilerin olur. Gümülcine mukataasında ise 1471'de Duka, 1476'da Paleolog oğlu Kommen, 1480'de papaz Yorgi oğlu Nikola, 1483'te Abraham oğlu Sabatay adları geçer. İstanbul, Galata, Gelibolu, Ezine gümrük resimlerinin toplanma işinde ise Manuel Paleolog, Yakub, Galyanos oğlu Lefter, Halkokondil oğlu Andrea isimleri kayıtlıdır. Böylece, mukataa sistemi öncelikle özel alanda devlet görevlilerinin dışında oldukça büyük servetlerin olduğunu, sonra da Bizans burjuvazisinin konumunun fetihle birlikte sarsılmadığını, Osmanlı düzeni ile bütünleştiğini gösterir. Tımarlıların üst kesimlerinin ve yüksek devlet görevlilerinin ticari alana kayması da bu tabloda büyük değişiklikler yaratmaz. Köle pazarları, meyve, sebze, zahire işlerinde çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi'nin adına rastlanır. Müslümanların kimi ticari etkinlik alanlarına girmeleri, "İmparatorluktaki bütün tuzlaların sahibi; çok sayıda gümrük resmi mukataalarının âmili; devlet daireleriyle iş çevirip, bir vezir gibi canı isteyince Rum patriklerini ve metropolitlerini görevinden aldıran; Eflâk ve Boğdan eyaletlerinde gelir kaynakları sahibi; üstelik bir sürü köyün efendisi; tek başına yirmi kadırga donatacak güçte" olan Mihail Kantakuzen gibi efsanevi servet sahipleri işlerini yürütmeye devam ederler.

Bizans'ın siyasal, toplumsal, ekonomik düzeniyle, Batı'nın baskısına dayanamadığı bir dönemde nöbeti devralan Fatih'in merkezileştirme çabaları olumsuz koşullara rağmen ısrarla yürütülüyordu. Bu amaçla ırsi mülk haline dönüşen tüm malikâne, vakıf ve tımar toprakları miri (devlete ait) toprak rejimi içine alındı. Çoğu zaman savunulduğu gibi Osmanlı düzeni şeriat yasalarına dayalı değildir. Örfi hukuk, yani şeriat dışı yasal düzenlemeler, çoğunlukla şeriat hükümleriyle çelişkili olmasına rağmen uygulanıyor ve Osmanlı'nın esas hukuk

düzenini oluşturuyordu.[131] Bu örfi hukuk hükümleri Fatih tarafından fethedilen ülkelerin yasalarıyla birleştirilerek ilk Osmanlı kanunnamesi oluşturuldu. Bu kanunname bürokrasi, saray protokolleri ve ekonomi alanında düzenlemeler içeriyordu. "

> Fatih Sultan Mehmet, bütün bu gelişimi daha da kesin bir çerçeveye oturtmuştur. Eski Roma İmparatorlarının "İmperium" anlayışını, İstanbul'un fethinden sonra benimseyen bu güçlü hükümdar, Osmanlı padişahını, evrensel egemenliğe sahip bir kişi olarak görmüştür. Fatih bir yandan egemenliğin kutsallığına, öte yandan da evrensel Roma egemenliğine dayanak olan merkezci, güçlü ve mutlak yetkili Osmanlı hükümdarı tipini ortaya çıkarmıştır.[132]

Fatih'in zamanına kadar kul devlet adamlarının sayısı pek az iken o özellikle İstanbul'un fethinden sonra vezir-i azamlarını bile devşirmelerden atayarak, devlet yönetiminde söz sahibi olan eski Türk ailelerinin nüfusunu iyice kırdı. Fatih dönemine kadar askeri sınıfın yüksek kademesi olan büyük devlet memurluklarına hemen hep Türkler atanırken, artık tam tersine, sadece devşirme unsuru getirilmeye başlandı. Osmanlı devşirme sistemi, savaş tutsaklarından yararlanma esasına dayanan İslâm hukukuna aykırıdır. Bu, devşirme-kul sistemi şeriat kurallarıyla açıklanamaz. Bu sistem, hükümdarın kendi kanun koyma yetkisine de dayandırılamaz. Zira biçimsel olarak hükümdarın bu yetkisi şeriata aykırı olamaz. Kul sistemi şeriatın çok açık bir kuralını çiğnemektedir: İslâm devletinin koruyuculuğunu kabul eden ehl-i kitaplar (zimmiler) tam anlamıyla can ve mal güvenliğine sahiptirler. Onların çocuklarını zorla almak, zimmet sözleşmesine aykırıdır. Zimmiler özgür insanlardır. Onların çocuklarının zorla İslâmlaştırılmaları ve ardında padişahın kölesi, kulu olarak nitelendirilmeleri, İslâm hukukunun genel ilkelerine uymaz. Osmanlı ulemasının bu konuda ne düşündüğüne ve uygulamanın nasıl meşrulaştırıldığına dair elimizde henüz yeterince bilgi bulunmuyor. Ancak, devşirmelerin, ellerine Osmanlı gibi bir imparatorluğun iktidar kaynaklarını geçirmeleri karşılığında bu tür sorunları görmezden geldikleri açık.

Fatih'in bu hükümdarlık konumunu sağlamlaştırma çabasına, tüm geleceklerini merkezin güçlü olmasına bağlamış olan devşirmeler en büyük katkıyı

---

[131] Ömer Lütfü Barkan, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki Esasları*, c. I, İst. 1943, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay.

[132] Prof. Dr. Coşkun Üçok, Prof. Dr. Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1981, A.Ü.H.F. Yay., sf. 197.

yaptılar. Böylece, padişahın dışında veya ondan bağımsız herhangi bir gücün oluşumunu engelleyecek bir ideoloji meydana getirildi.

Sultan Mehmet II.'nin feodal beylerin ellerinde bulunan hisar veya kalelere hiç tahammülü yoktu. Fethedilen ülkelerdeki tüm kaleler Osmanlı kontrolüne geçiyor ve yeniçeriler yerleştiriliyordu. Bu merkezileştirme programına medrese sistemi de dâhil edildi. Devlet adalet mekanizmasına tam anlamıyla hâkim olurken yerel güçlerin bu alandaki etkinliği kırılıyordu.

Devşirme düzeni yerel güçlerle savaşırken saray sınıflaşmanın odağı haline geldi. Osmanlı'da saray, iktidar saltanatlaştığı ölçüde saraylaştı. Devşirme egemenliği açısından mutlak ve "bağımsız" Osmanlı hükümdarlığı kurulmadan saray saltanatı sürdürülemezdi. Kanlı sosyal kavgalar, sarayı halktan kopuk, tabulaştırılmış, tanrılaştırılmış ihtişamlı bir mezara dönüştürüyordu. Osmanlı saraylaşması, tam bir devşirme tuzağıdır. Halkı, sultandan uzak tutmanın, ona düşman etmenin şatafatlı yolu olarak saraylaşma, tanrı-tapınak göreneklerinden kalmadır. İlk Sümer kentlerinde, Ziggurat'lar, Irak'ın düz toprakları üzerinde kat kat yapma tepecikler olarak yükseliyor ve bunların içinde oturan Tanrı sayılıyordu. Bu halktan kopuşun ilk kutsal simgesidir. Saray o tapınak geleneğine, Şah-padişah ise yine o tanrı göreneğine dayalıdır. Saray, tanrılaştırılan üstün insanı (padişahı) savunan örgütsel devletleşme aracıdır. Hükümdar, egemenlik çıkarlarına uygun bir biçimde üretilip kullanılan bir ideolojinin kuşatması altındadır. Saray bu yönüyle gerçek egemenlik ilişkilerini gizleyen anıtkabirdir. Bu bağlamda, "karındaşlarını nizam-ı âlem için katletmek" ilkesi, sultanın kanunda ve ırsiyetinde gizli, anlaşılmaz bir sırra bağlanır. Padişahlık mevkiine gelmek, tarihsel-sosyal-ahlâki bir gerekçeye bağlanmaz. O yüzden saltanat uğruna kanlı bir boğazlaşma yaşanır. Devlet Fatih'le oturur. Osmanlı hükümdarları Fatih devrine kadar devlette hâkim konumda değillerdir. II. Murat'la başlayan, yüksek mevkilere devşirmeden gelenlerin yerleştirilmesi Fatih'le birlikte tam bir devletleşme stratejisine dönüştü. Bunun gerçekleşmesi için Türk aristokrasisi darmadağın edildi. Bu, "aristokratlar" kimlerdi? Türk asıllı padişah'ı seçmeye, onunla eşit olmaya alışmış, eski yürekli, özgür kan şefleriydiler. Onları atınca, yerlerine ister istemez, çökmüş medeniyetin yenik ve köleleştirilmiş sadık kulları geçirilecekti. Başka türlü, daha dün çarıklı, yabandan gelmiş Osmanoğullarını, gökten inmiş Tanrıcıl ve kutsal ezeli mutlak efendi, Sultan Allah'ın Gölgesi diye kim, nasıl baştacı edebilirdi?"[133]

---

[133] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Osmanlı Tarihinin Maddesi I*, İst. 1989, Bibliotek Yay., sf. 138.

İmparatorluğun yayılması ticaret alanında yabancı etkinliklerinin daha sistemli hale gelmesini sağladı. Bu alandaki zenginlikten yer yer Müslüman tüccarlar da paylarını aldılar. Ancak sağlam bir ticari zincir kuramadılar. Devreye yine Latin tüccarlar giriyordu. Örneğin, Bursalı Türk tüccarlar Tebriz üzerinden Hazar kıyısı boyunca İran ve Çin'e ulaşan eski ticaret yolunu kullanarak baharat işini denetim altına aldılar. Venediklilerin İstanbul'dan aldıkları baharat Bursa'dan geliyor, oraya da Suriyeli ve Cenevizli tüccarların eliyle ulaşıyordu. Cenovalılar için en tatlı ticaret Foça'da, Karahisar ve Kütahya'da elde ettikleri şap tekeliydi. Bu yataklar 1275'ten beridir Cenovalı soylu ailelerin elinde bulunuyordu. Foça ve Karahisar'daki üretimin dörtte üçünü Sakız Adası'na götürüyorlar, böylece Belçika'daki büyük ithalat merkezini kontrol ediyorlardı.

Venedik kökenli Francesco Orapiero Sakız merkezli şap ticaretinde Osmanlı Devleti'ne dayanıyordu. Bizans karşısında Osmanlı'yı destekledi ve hatta 1455'te Foça'yı ele geçiren Türk filosuna o kumanda etti. Sakız'daki yataklar 1460'a kadar işletildi ve ancak tükenince şap ticareti çöktü. Fatih Sultan Mehmet tüccar devletler arasındaki rekabetten yararlanma adına Venediklilere karşı Cenova ve Floransalı tüccarlara imtiyazlar tanıdı. Kırım'ın Kaffa şehri Cenevolıların kolonisiydi, Fatih burayı küçük bir miktar vergiye bağlamakla yetindi. Ayrıca Kaffalı tüccarların Boğazlardan geçiş hakkını ve İstanbul'da tahıl satmaları imkânını tanıdı. En önemlisi Cenova ile yeniden deniz bağlantısı kurmalarına izin verdi. Kaffa 1475'e kadar faaliyetlerine devam etti ve bu tarihte fethedildi. Venedik politikasını inceleyen tarihçi Thiriet'ye göre, Venedik ticaretinin 1479'da sona eren savaşa rağmen çökmesi bir yana, "Türklerin başlattıkları o tartışılmaz bölgesel canlılık ve yönetimsel merkeziyetin, Venedik'in ticari koşullarını iyileştirip iyileştirmediğini sormak daha doğru olur. İstanbul, Modon ama özellikle Kandiya ve Selanik yoğun ticaret merkezleriydi." Bu tespitler Osmanlı merkeziyetçiliğinden devşirmelerin yanı sıra büyük yabancı tüccarların da yararlandığını gösteriyor. Ayrıca, Sultan'a yakın olan Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman tüccarlar da el üstünde tutuluyorlardı. Bu arada ticaret şebekesine Adriyatikteki ticaretin merkezi haline gelen Dubrovnik de giriyordu. Venedik'in buradaki egemenliği 1358'de sona eriyor onun yerine biçimsel olarak Macarlar alıyor ancak bu durum kentin ticari etkinliğine halel getirmiyordu. Dubrovnik diğer adıyla Ragusa, Sofya, Nigbolu, Silistire, Varna, Filibe'de acentaları olan büyük tüccar ve imalatçılarıyla tanınıyordu. Ragusa filosu gemi sayısı ve tonajı bakımından Venedik'ten sonra ikinciydi. Tersanelerinde 5000 işçi çalışıyor, 16. yüzyılda 200 gemilik bir filoya sahip bulunan Ragusa'ya 1430'da II. Murat tarafından imtiyazlar tanınıyordu. Venedikli, Cenovalı, Sakızlı tüccar-

lar alım-satımlarda %3, yabancılardan %4 gümrük alınıyordu. Müslümanların %3, yerli Hıristiyanların %4, yabancıların %5 ödedikleri dönemde bile Ragusa tüccarları %2 ile Müslüman tüccarlardan daha az vergi verdiler. Ragusa'da Osmanlı'nın hammadde sevkiyatçısı durumundan alabildiğine yararlanıyordu. Fatih Sultan Mehmet tüm merkeziyetçi tutumuna rağmen ülkenin ekonomik, mali kaynaklarını denetleyemiyordu. Akçenin sürekli olarak değeriyle oynanması yabancı tefeci-bezirgânları finansal spekülasyonlardan kâr sağlamaya yönlendiriyordu. 15. yüzyılın ilk yarısında Dubrovnik'te 40 akçeye bir Venedik dukat'ı ödenirken 1470'lerde 45 yeni akçe ödenecekti. Bu durum tüccarları eski akçe kaçakçılığına yöneltti.

Fatih Sultan Mehmet, tüm merkeziyetçi programına rağmen çözülme tohumlarını bağrında taşıyan bir sistemin açmazları ila karşı karşıyaydı.

Safevi Hanedanı ve Osmanlılar

Anadolu-Rumeli ikiliği Fatih Sultan Mehmet ile Uzun Hasan arasındaki çatışmada gerilim kaynaklarının gerçek niteliğini örter. Güneydoğu Avrupa feodalizminin Selçuklu mirası ile kesişme alanında kurumsal temellerini hazırlayan Osmanlı, sağlam bir ulema örgütü, saraylaşma eksenli egemenler arası ince dengeler, tüm geleceğini merkeze bağlayan askeri çekirdek ile imparatorluk dinamiklerine dayanır. Avrupa'daki sancaklar Osmanlı'ya büyük mali, askeri, maddi araçlar sağlıyordu. Dolayısıyla Anadolu'ya diz çöktürmek her zaman için mümkündü. Avrupa Osmanlısı'nın devşirme çelik çekirdeği bu ideoloji temelinde biçimlendi. Oysa Uzun Hasan'ın ne devlet aygıtı ne kanunları vardı. Asayişsizlik, yağma ve cinayetler merkezi bir ideolojinin meşruiyet kaynaklarından yoksun çıplak bir vaziyetteydi. Uzun Hasan'a 1473'e kadar destek veren Venedik de onun askeri kapasitesinin yetersizliği karşısında geri çekildi.

Akkoyunlu Uzun Hasan Sünnidir; ancak militan Şii Erdebil Şeyhi Cüneyt ile ittifak yapmaktan kaçınmaz. Bu ittifakın sonuçlarından önce aynı zamanda Safevilerin merkezi olan Erdebil'deki topluluğun niteliği üzerine son derece ilginç bilgiler aktarmakta yarar var: Erdebil'de Safavilere kaynaklık eden sufi tarikatı Şeyhi Safiyaddin İshak (Ölümü: 1334) tarafından kuruldu. Varlıklı bir aileden gelen Safiyaddin, Geylan'daki Hilye Karan kasabasında bir araya geldiği Şeyh Taceddin İbrahim Zahada'nin kızıyla evlendi. Mürşidi Zahidi'nin kızıyla evliliği Safiyeddin'e geniş bir takipçiler kitlesi sağladı. Şeyh Zahidi'nin ölümünden sonra Şeyh Safi, "Safevelik" olarak bilinen kendi tarikatını kurdu. Bu dönemde Erdebil halkı Şafiliği benimsiyor, tarikat olarak da Şeyh Safi'ye bağlanıyordu. Safevi'lerin en önemli destekçilerinin başlıcası ise Moğol veziri, dünya

tarihi yazarı, Yahudi kökenli Reşiteddin idi. (Ölümü: 1318) Safevelik başlangıçta Sünni İslâmi çevre içinde bir tarikattı. Şeyh Safi ve ailesi Kürttür.[134] Safi'nin Anadolu, Azerbeycan, Suriye ve Irak'ta müritleri vardır. Şeyh Safi'nin Kürtlerin yanı sıra Türklerden de çok sayıda takipçisi bulunur. Moğol (İlhanlı) veziri Reşiteddin'in tekkeye her yıl şeker, yağ, bal vs. göndermesine bakılırsa Şeyh oldukça güçlüdür. Erdebil Safevi Şeyhleri, Anadolu Türkmenleri'nin önemli bir bölümünü bayrakları altında toplamayı başarırlar. Şeyh Safi'nin kökleri Yedinci İmam Musa Kazım'a, oradan Hz. Ali ve Hz. Fatma'ya ve Peygambere bağlanır. Bu tarz seyyidlik iddiaları hemen tüm kürt şeyh ailelerinde görülür. Şeyhin bu kutsal şeceresi bir yana, "Zerrin-Külah" yani "Kızıl Şapkalı" olarak bilinen Sincarlı Kürt Firuz Şah soyundan geldiği genel kabul gören bir bilgidir. Firuz Şah, 10. yüzyılda Kürtlerin Azerbeycan'a yayıldıkları sırada Sincar'dan Erdebil'e göç eder. O nedenle, Safevilerin "Sincarlı bir Kürdün neslinden geldiği şüphe götürmez bir şekilde ortaya konmuştur." Şeyh Safi'den sonra gelenler Sünni Timurlu'lardan ve Osmanlılar'dan saygı görürler. Şeyh Safi'ye Mevleviler, Ahiler, Kübreviler de olumlu yaklaşırlar.

Irak ve Azerbeycan egemeni Celyir Sultanı Ahmet Safi'nin oğlu Şeyh Sadrettin'e (1334–1392) Erdebil ve çevresinde geniş bir araziyi soyurgal eder. Bu arazinin vergilerini Şeyh kendi adına toplar. Şeyh Sadrettin ile aynı dönemde yaşamış olan Arap tarihçisi İbn-i Haldun ondan Şeyh-ul şuyüh (Şeyhlerin şeyhi) olarak bahseder. Ancak tarikat zirve noktasına Hace Ali'nin (1391–1427) liderliğinde ulaşır. Timur, tarikatın koruyucusudur. 1402'deki Anadolu seferinden dönüşte, Safevi Şeyhinin, "Anadolu'dan getirilmiş olan esirlerin" serbest bırakılması önerisini kabul eder. Serbest bırakılanlar Ganca-bah-Kul kasabasına yerleştirilirler ve daha sonra Safevilerin sadık destekçileri olurlar. Bu arada Şeyh Ali Kudüs'e yerleşme kararı alır. Şeyh, Mekke ve Medineyi de ziyaret eder. Ancak Suriye temasları ona bu ülkede taraflar kazandırır. Şeyh Ali'nin Kudüs'teki ikameti tarikata yeni müridler kazandırır. Kudüs'te vefat eden Şeyh'in cenaze töreni "unutulmaz bir gün" olarak kaydedilir. Türbesi daha sonra bir ziyaret yeri haline gelir. Şeyh Ali Kudüs'te iken, kendisine eşlik eden oğlu İbrahim lehine tarikat liderliğini bırakır.

İbrahim'in yerine geçen oğlu Cüneyt 1447'de tarikatın kaderini eline aldığında, Timur İmparatorluğu sallanıyor, Akkoyunlu-Karakoyunlu çatışması tüm hızıyla devam ediyordu. Cüneyt döneminde, Şeyh Bedreddin isyanının ihtilalci

---

[134] Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, Güven Matbaası, sf. 6.

görüşleri ve Fazlullah İbn Muhammed Tebrizi'nin öğrencisi Nesimi'nin kişiliğinde büyük bir temsilciye kavuşan Hurufilik Anadolu'da yaygındı. Şeyh Cüneyt'in liderliğinde tarikat Şii bir temele oturur. Tarikatın Şii niteliği geliştikçe Cüneyt'in taraftarları çoğalır. Cüneyt Erdebil'de aile ve mallarıyla yanına gelen kalabalık bir mürit kitlesi toplar. Hareket öyle boyutlara ulaşır ki, şiiliğe yatkın Türkmen Sultanı Cihan-Şah, Şeyh Cüneyt'in Erdebil'den çıkarılmasını ister. Oysa tarikatın kuruluşunda Şeyh Safi tam tersi bir tutum içindedir: "Safi'nin yerleştiği Erdebil'de kendisini her tabakadan dinlemeye gelenler vardı. Onun pir'i olan Zahid Geylani, Safi'nin alnında onur işaretini değil, aynı zamanda cihangirlik payesinin de yazılı olduğunu ileri sürmüş ve onu bu yüzden halefi olarak göstermişti. Geylani sonunda Safi'yi tarikatını yeryüzünün tüm halklarına yaymakla görevlendirecekti. O böylece kendisini de bir kitle hareketinin başında buldu. İnsanlar bu tarikata bağış yağdırıyorlardı. Bir Moğol memuru bu durum için şöyle diyecekti:

> Padişah Ebu Said bile en zorba vergi tahsildarlarına, en ağır yaptırımlarına rağmen on gün on gecede bu kadar para toplayamaz. Anlaşılıyor ki güç ve iktidar aslında şeyhin elinde. Safi kovuşturulan ve eziyet edilenlerden yana oldu, tarikat ocağını onlar için kutsal bir sığınma yerine dönüştürdü, uzlaşmazlıkları yatıştırıyordu. Ama Türkmen dervişlerini geri çevirdi, onları ibahiye mezhebinin temsilcisi, sapkın ve rakip olarak görüyordu. Safi, göçerlerin çıkarlarını değil, İranlı, feodal soyluların çıkarlarını kolluyordu. Feodaller de ona çift çubuk hediye etmekten geri kalmıyorlardı.[135]

Şeyh öldüğü zaman mülk olarak geride 20'den fazla köy bıraktı.

1448'de Erdebil'i terk eden Cüneyt Anadolu'ya gider. II. Murat'tan Kurtbelen'de dirlik ister. Murat ona ve dervişlerine paralar yollarsa da Anadolu'da bulunmasını tehlikeli sayar. Veziri Çandarlı Halil ile görüşen II. Murat "Bir tahta iki padişah sığmaz" diyerek onun Osmanlı topraklarına girmesini istemez. Türkmenler üzerinde büyük etkisi olan Cüneyt'i Akkoyunlu tarihçisi Feyzullah, "dervişlik külahını hükümdarlık tacı ile değiştirmek" istemekle suçlar. Anadolu Türkmenleri Şii inançlarına sahiptir ve Cüneyt'in bu gezisi onu militan bir Şii inancına daha da yaklaştırır. Cüneyt, Anadolu'nun bu Şii potansiyeli karşısında kendisini Ali soyundan bir seyyid olarak tanıtır. Şiiliğin Anadolu'daki yaygınlığı onun iktidar kavgasında güçlü bir silah arayışına cevap verir. Bu arada Cüneyt'i kimi Suriyeli ve Iraklı sufilerle birlikte dağılmış bazı

---

[135] Werner age., sf. 191.

Bedreddin yandaşları da izlerler. Cüneyt, Hurufi etkisinin yoğun olduğu Antep civarındaki Kilis ve Cebel-i Musa (Musa Dağı) kasabasına yerleşti. Ancak Memlük Sultanı Çakmak, (1438–1453), Cüneyt'i Kuzey Suriye'den çıkardı ve taraftarlarını katletti.

Sonunda Cüneyt, Uzun Hasan tarafından iyi bir şekilde karşılandığı Diyarbakır'a yerleşti. Hasan, Cihan-Şah'a karşı, Cüneyt ile ittifak yapar. Akkoyunlular karışık ittifaklara dayanırlar. İlk Akkoyunlu beylerinden Kutlu, Trabzon Rum İmparatoru'nun kızkardeşi Maria Despina ile evledir. Oğlu Kara Yülük de İmparatorun kızlarından biriyle evlenir. Kara Yülük'ün oğlu ve Uzun Hasan'ın babası da Arami Hıristiyan bir kadınla evlidir. Uzun Hasan da Hıristiyan dinini koruması ve yanında rahiplerini getirmesi şartına uyarak Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı Katerina ile evlenir. Hasan, Kuran'ı, Türkçe'ye tercüme ettirir. Huzurunda Türkçe *Kuran* okutur.[136] Akkoyunlu Sultanı İslâm konusunda "dine aykırı sonuçlara ulaşma" tehlikesini taşıyan yorumlarda bulunur. Sufi ve dervişlere büyük ilgi gösteren Hasan ülkenin her yanında binlerce tekke ve zaviye yaptırır. Hasan, din padişahlığı ile ittifakın yararlarına inanır. Kız kardeşi Hatice Begüm ile Safevi Şeyhi Cüneyt'i evlendirir.

Cüneyt Diyarbakır'da üç yıl kalır ve Erdebil'e yeniden girebilmek için başarısız bir girişimde bulunur. 1460'da Şamahi yakınlarında Cüneyt Dağıstan seferinden dönerken yaptığı savaşta öldürüldü. Cüneyt, hayatı boyunca, Safevi tarikatını, çoğunluğunu Türkmen kabilelerinin oluşturduğu, Şii bağlılarının sadakatinden güç alan, potansiyel siyasi bir güce dönüştürmeye uğraştı. Uzun Hasan'ın kardeşiyle yaptığı evlilik, Safevilere, Akkoyunlu hanedanı üyeliğinden gelen iktidara talip olmak konusunda sağlam dayanaklar sağladı. Cüneyt, Sufi gazilere dayalı militan bir askeri örgüt, Safevi tarikatının manevi liderliği ile Akkoyunlu hanedanı içinde güçlü bir mevzii bıraktı.

Cüneyt'in oğlu Haydar, Karakoyunlu hanedanlığına son veren dayısı Uzun Hasan tarafından 1469'da Erdebil'e yerleştirildi. Haydar biraz büyüyünce Hasan onu Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı olan prenses Katerina'dan doğan kızı Alem-Şah (Alime Begüm ve Marta olarakta anılır) evlendirir. Haydar Azerbeycan'da önemli bir şeyhdir ancak tarikatın asıl gövdesi Anadolu'dur. Azerbeycan Türkmenleri'nin pek azı tarikata bağlıdır. Tebrin yakınlarında yaşayan Karadağ Türkmenleri ile Kuzey Azerbeycan'daki Karamanlı ve Kaçar adlı Türkmen boyları Erdebil'e bağlıdır. Ancak asıl bağlılar kitlesi Anadolu'da bulunur. Haydar'ın Türkmen destekçileri Şiiliğin en militan görüşlerini benimser-

---

136 Avcıoğlu, age., sf. 2234-2235.

ler. İbn Ruzbihan onların, "Haydar'ın ilahi özelliklere sahip olduklarına inandıklarını akılsızca ilân ettiklerine" dikkat çeker. Aynı yazar "Onların Haydar'ı tanrı olarak benimsedikleri"ni ve "kendilerinin kıblesi" saydıklarını belirtir. Tarikat yanlıları, başlarına taç denilen Haydari sarık sararlar. Taç, beyaz bir tülbent üzerine sarılan ve yukarıya doğru gittikçe sivrilen on iki dilimli kırmızı bir kavuk biçimindedir. Bu başlığı kullananlara Osmanlılar, "Kızılbaş" adını verir. Haydari taç 16.yüzyıl başlarında iyice yayılır; Venedik tüccarları fırsatı kaçırmazlar ve Halep üzerinden "Kızılbaş"lara büyük miktarda kırmızı kumaş satarlar. Anadolu Kızılbaşları, adak ve armağanlarla Erdebil'e akarlar. Safevi şeyhleri dünyevi iktidar peşindedir. Haydar'da babası Cüneyt gibi devlet kurma hedefindedir. Haydar, usta bir silah yapımcısıdır. Erdebil'de "Kamış kalem yerine, kılıçlar görülür." Bölgede büyük silah depoları vardır. Savaş için gerekli kaynaklar ise Çerkez ülkesine yapılan baskınlardan sağlanır. Bu arada Akkoyunlu tahtına Uzun Hasan'dan sonra Haydar'ın kayınbiraderi Yakup geçer. Akkoyunlu düzeni ile işbirliği yapan Erdebil Şeyhleri etraflarında yoksul Türkmenleri toplarlar. Ancak, Uzun Hasan döneminin niteliğine ilişkin olarak bilgin iktisat tarihçisi Lütfü Barkan Hoca, "bize buralarda toprak sahipleriyle çiftçiler arasındaki münasebetlerde koyu bir derebeylik nizamının hâkim olduğunu göstermektedir. Bu devirlerde toprakların ekseriyetinin ufak malikâneler veya evlatlık vakıflar şekline girmiş bulunması, mülk halindeki toprak alışverişinin çokluğunu gösteren kayıtlarsa bu hususta ayarlayıcı bir devlet kontrolünün yokluğunun toprak münasebetlerini soysuzlaştırmış, şahsi ve hakiki mülk haline sokmuş olduğunu göstermektedir.[137] Bu "soysuz" ve "koyu derebeylik" düzeninde "kulluk" temelinde ilişkiler yürürlüktedir. Beyler ve maiyetlerini beslemek, barındırmak, hediye vermek, angarya temel mecburiyetlerdir. Erdebil şeyhleri, ganimetlerinin bir kısmını Akkoyunlu'ya gönderirler. Ancak, Haydar'ın Anadolu Türkmenleri'ne dayanması Sultan Yakup için büyük problemdir. Haydar'ın Erdebil'den uzaklaştırılması ve müritleriyle bağlantısının kesilmesini isteyen Akkoyunlu egemenleri, isyandan korkmaktadırlar. Şeyh Haydar verdiği sözü tutmaz ve babasının katili olarak gördüğü Şirvanşah'a saldırır. Bu onun ölüm fermanı olur, Akkoyunlu sultanının kayınpederi ve vasali olan Şirvanşah Yakup'dan yardım ister. 1488'de yapılan savaşta Haydar öldürülür. Haydar'ın geride üç oğlu kalır: İsmail, İbrahim, Ali. Anaları Alem-Şah (Marta) Trabzon Rum İmparatoru'nun kızı prenses Katerina'dan doğmadır. Bu üç çocuk ve anaları hapsedilir. Dört yıldan fazla bir süre zindanda kalırlar. Ali bir

---

[137] Ömer Lütfü Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İst. 1980, Gözlem Yay., sf. 133-134.

süre sonra Akkoyunlu Sultanı Rüstem tarafından Erdebil Şeyhliğine getirilir. Ancak Akkoyunlu Rüstem'in emriyle Ali bir süre sonra öldürülür. Abisinin öldürülmesinden sonra şeyhlik makamına İsmail getirilir. Onu eğiten kişi Şemseddin Lâhici'nin doktriner eğilimleri üzerine fazla bilgi bulunmuyor. İsmail, Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelu, Dulkadir, Kacar, Varsak, Türkmen kabilelerine dayanır. Bu tarihsel bir harmandır: Trabzon Rum İmparatorları ile akraba "koyu derebeyi" Akkoyunlu'nun Kürt beyliklerini yok etme girişimleri, Kürt Safevi şeyhleri ile kız alıp vermeleri, büyük İran feodallerinin çıkarları ile bütünleşen Sünni-Şafii Erdebil şeyhlerinin kitlesel güç gördükleri Şiiliğe yönelmeleri, başlangıçta Moğol vezir Yahudi Reşiteddin'den büyük yardım görmeleri, karanlık yönleri olan Kudüs bağlantıları ve Venedik tüccarıyla ilişkileri... (?) Bu tabloda, Türkmenin ezilmiş, tahrip edilmiş kuşatılmışlığından kaynaklanan sorunlara çözüm olmadığı gibi "koyu derebeylik" düzeni ile bütünleşen Kürtler açısından da kıskacına alındıkları sömürü ve adaletsizlikten kurtulma imkânı yoktur. Karakoyunlu-Akkoyunlu çatışmasının ezdiği Türkmenler ve Kürtler şimdi de Osmanlı ile Safevi çatışmasının ortasındadırlar.

Akkoyunlu'yu Nahcıvan yakınlarındaki Şarür'da ezen İsmail, Tebriz'e giden yolu açtı. İsmail Akkoyunlu başkentine muzaffer olarak girdi ve şahlığını ilân etti. Safevi saltanatı, "Şii velayeti" adına, "Ali'nin imametine ve adaletine" konuyordu. İsmail Şah sıfatıyla On iki İmam Şii doktrinin bu tarihten itibaren İran'ın dini olduğunu bildiriyordu. Bu fermandan sonra Sünni nüfus zorla Şiiliğe döndürüldü.

"Şah İsmail boyun eğdirdiği topluluklara -Türk, İranlı, Arap- gerektiğinde zulmederek Şii itikadını empoze etti: Cuma namazındaki duayı Şii formunda söylemek ve Hz. Ali'nin, Hz. Muhammed'in halefi olma hakkını gasp ettikleri için Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'i zemmetmek mecburiyeti vardı. Şah İsmail kesinlikle bir Şii yönetimi kurmayı beklememiş, aslında Sünniliği silip süpürmek istemişti... Şiilerin daha önce gerçekleştirmeye hemen hiç çalışmadıkları bir özlem. Ayrıca görünüşe göre, bunu sonunda tüm İslâm toplumunda başarmayı ümit ediyordu... Fethettiği topraklarda mutaassıp bir Şii devleti kurdu. Sünni tarikatlar, hanikâhlarını ve gelirlerini kaybederek zapt edildiler. Sünni ulema öldürüldü veya sürüldü... Diğer yandan Osmanlı Anadolu'da ve Özbey Siriderya ve Amuderya havzasında Şii azınlığa ciddi şekilde zulmedildi ve bu azınlık yeraltına itildi. Artık İslâm toplumu birbirine karşı eşi görülmedik bir hoşgörüsüzlük besleyen Şii çoğunluk ve Sünni-çoğunluk bölgelerine ayrılmıştı.

Dârü'l-İslâm'ın sivil birliği ciddi şekilde bozulmuştu."[138] Safevi hanedanı Akamanış Sasanilerin eski Pers İmparatorluğu'nu canlandırmaya çalıştı. Safevi İmparatorluğu mutlakiyetçi siyasi idari ve kültürel ideallere sahipti. İran'ı milliyetçi-modernist bir temel olarak Safeviler'e bağlama neticesinde, "İranlı" hükümdar İsmail'in Türkçe şiir yazarken "Türkiye" hükümdarı Yavuz Sultan Selim'in Farsça şiirler yazması bir ikilem olarak görülür. Bu ikilem "İran" sözcüğünün İranlıları, Türkleri ve Arapları eşit şekilde kapsayan Safevi İmparatorluğu için yanlış kullanılmasından ve daha da kötüsü Türkiye sözcüğünün de Osmanlı İmparatorluğu ile özdeş görülmesinden kaynaklanır. Oysa kabilevi bir gruplaşmanın liderinin halk dili olan Türkçe'yle yazmasında veya yerleşik bir devletin başının işlenmiş bir dil olan Farsça'yla yazmasında dönemin koşullarında ikilem aramak anlamsızdır. Yine, eşitlik, adalet ve özgürlük çağrılarıyla bezeli bir Şah'lık anlayışı da gerçeklere uymaz. Safevi devletine, kendinden önce bölgede egemen olan devletlerden farklı bir içerik kazandıracak ne kesin bir politika, ne de gerçek bir uygulama vardı. Safevi devleti ilk ortaya çıktığında Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine oldukça benzeyen esaslara dayandı. Bu devlet iddiaların aksine saf Türki bir devlet değildir. Türkmen kabile güçlerine dayanmasına rağmen, asıl bağlantı noktası Erdebil eksenli mistik sadakatti. Bu genel çizgilere uyarlı bir kabile ittifakı değildi; kabile bağlarından yararlanan fakat gerektiğinde yüksek bir çağrı adına onları bir yana atan dini bir kardeşlik tarzıydı. İsmail'in hükümdarlığının ilk yıllarında devlet, onun murşid-i kâmil konumu üzerine kuruluydu. Onun bu konumu, manevi bağlılıklarını onun askeri emirlerini izleyerek gösteren sadık Türkmen mürit kabileleri ve Kızılbaşların candan bağlı oldukları pirler ile halifeler tarafından pekiştiriliyordu. Ancak devletleşme ile birlikte Kızılbaş Şii emirlerle genellikle İran'lı olan ve Farsça konuşan şehirli Şii liderliği arasında çelişkiler ortaya çıktı. İsmail militan Şii tarikat ortamını çok iyi biliyordu; ancak devletleşme ihtiyaçları doğrultusunda Kızılbaş emirlerinin gücünü kırdı ve egemenliği şehirli-İranlı görevlilere aktardı. Safevi iktidarı artık Şah Tahmasp dönemine gelindiğinde, Pir niteliği yerini hükümdar eksenli anlayışa iyice bıraktı. Bu dönemde imparatorluk iyice İranlılaştı.

Safevi Sufi tarikatının Cüneyt'le başlayan güçlü bir siyasi organizasyona dönüşme süreci, İsmail'in 1501'de Safevi hanedanlığını kurmasıyla zirveye ulaştı. Bu başarının temelinde, Cüneyt'in Kuzey Suriye ve Doğu Anadolu'da yaşayan göçebe Türkmenlerin Şii inançlarını benimseyerek onları örgütlemesi yatıyor-

---

[138] Hodgson (1993) age. c. III., sf. 24-25.

du. Türkmenlerin Safeviler çevresinde toplanması, bu hareketin askeri ve saldırgan bir güce dönüşümünü sağladı. Şah İsmail'in askeri ve mali gövdesi Anadolu'da bulunuyordu. Ayrıca kutsal bir varlık olarak müritlerinin kendisine koşulsuz itaatlerini istiyor ve özel manevi bağlara dayanıyordu. Şah İsmail, Anadolu'da Osmanlı düzenini sarsar. Erzincan'a gelişinde, Osmanlı ülkesinde bulunan adamlarının propagandası ile Sivas, Tokat, Amasya Türkmenleri (Ustaclu, Şamlu, Rumlu olarak bilinirler) ile Antalya bölgesinin Tekelu, Karaman'ın Turgutlu, Tarsus'un Varsak adlı göçebe Türkmen oymakları bu kente akarlar. Sultan II. Beyazıt bu topluca göçe karşı duramaz. Sanılanın aksine Kızılbaşlık Anadolu'ya İsmail ile girmez. Tam tersine İran Sünni, Anadolu Türkmenleri Şiidir. Sefevilerin Anadolu'daki geniş Kızılbaş takipçilerini yönlendirmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini tehdit eder. Diğer yandan Osmanlı-Safevi çatışması Mısır'da egemen olan Memlukluları da tavır almaya zorlar. Onların Safevi yanlısı tutumları düşüşlerinin başlangıcıdır

Hıristiyan Batı'nın, İslâmi dünya karşısında güçlenirken, Safevi-Özbek, Safevi-Osmanlı çatışmalarından alabildiğine yararlanması söz konusudur. Avrupa tam bir hücum hazırlığı içindedir. Lodi Barışı'ndan sonra (1455) İtalya belirgin bir birlik zeminine oturuyor, İberik Yarımadası'nda Ferdinand D. Aragon ile İsabelle de Castille'in evlenmeleriyle deniz aşırı topraklara açılım başlıyor, İngiltere'de Henri Tudor'un başa geçmesiyle birlikte Gal sorunu çözülüyor ve büyük topraklar derebeylerin yönetiminden kurtarılıyordu. Fransa'da ise mutlakiyetçi merkeziyetçilik Bourbon, Orleana, Angouleme bölgeleri dışında hâkimiyetini perçinliyordu. Burjuvazi ve krallık ortak düşmanları olan feodaliteye karşı birleşiyorlar; diğer yandan sermaye birikimi hızlanıyor, Orta Avrupa'nın maden üretimi 1460–1530 yılları arasında beş kat artıyordu. Avrupa'da güçlenen kapitalizm yeni pazarların, yeni kaynakların, yeni imkânların peşindedir.

Bu ortam denizaşırı ülkelerin keşfine, sömürgeciliğe ve muazzam servetlerin Batı'ya akışına yol açtı. "Batı medeniyeti, Kristof Kolomb'la beraber, dünyanın fethine doğru hareket edecektir." Doğu İslâm dünyası Şii-Sünni eksenli olarak İran ile Osmanlı hatları boyunca bölünürken, altın hırsıyla kamçılanan keşifler ve sömürgelerin ilk neticesi, Avrupa'ya muazzam ölçekte sermaye akışı olacaktır. Batı tarafından adı "barbar"a çıkarılan Osmanlıların yapmadıkları bir talan ve vahşet ekonomisi ile akıllara durgunluk verecek servetler Avrupa'ya akıyordu. Sadece 16. yüzyılda 900 bin Afrikalı köle, Amerika'ya taşındı. Satış yerine ulaşan her köleye karşılık beşi ya Afrika'da öldürüldü, ya da yolda öldü. Sömürgeleştirme hareketi sonucunda 1521–1560 yılları arsında İspanya'ya 18 bin

ton gümüş ile 200 ton altın getirildiği resmi kayıtlara geçirilirken gerçek rakam bunun iki katıydı. Bu dönemde Avrupa'nın altın stoğundaki artış (1500–1550) 57 kat olarak hesaplanmaktadır. Ferdinand döneminde (1479–1516) İspanya'nın geliri tam 32 kat arttı. Batıyla Doğu arasındaki köprü olmanın avantajını kullanan Anadolu, Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan'a ulaşan deniz yollarının keşfiyle (1498) bu önceliğini kaybetmektedir.

Baharat ve ipek yolları Osmanlı transit ticaretinde merkezi rol oynamaktadır. Kervanların taşıdığı mallardan alınan vergiler önemli miktarlardadır. Denizyollarının keşfiyle tarihi karayolları hızla gözden düşer. Anadolu Doğu-Batı ticaretindeki konumunu hızla yitirir. Anadolu 1450-1550'de büyük bir pahalılık dalgası ile karşı karşıyadır ve isyanlar, Kızılbaş Harekâtı Türkmen'in sıkışmışlığı sonucunda Safevi'ye yönelişi... Safevi-Osmanlı gerilimi bu temele oturur.

Zengin Avrupa alıcısının piyasaya girmesi Osmanlı'nın zaten varolan para ve kaçakçılık sorunlarıyla birleşince fiyatlar fırlar, hammadde ve yiyecek darlığı başlar. Zanaatların hammaddesi olmaları gerekçesiyle dış satımı yasaklanan mallar Avrupalı tüccarın verdiği yüksek fiyat karşısında Batı'ya kaçırılır. Deri, yün, pamuk, ipek, kereste, bakır, zift, buğday, canlı hayvan sürekli dışarıya akar. Türkiye'de zanaatkârlar, işlenecek hammaddeyi yeterince bulamazlar veya yüksek fiyattan almak zorunda kalırlar. Devlet, darlığı önlemek amacıyla madrabazların piyasadan mal toplayıp kaçakçılara satmalarını engellemeye çalışır ancak başarılı olamaz. Osmanlı ülkesine gelen Batı tüccarı kendi ülkesinin altın-gümüş bolluğu oranında para ödüyor, hammaddelere yerli esnafın verdiği fiyatın üstünde bir fiyat biçip malı Avrupa'ya gönderiyordu. Yeni türeyen madrabazların aracılığıyla kaçırılacak mallar sahillere toplanıyor bu işte uzmanlaşmış kaptanların gemileriyle Avrupa limanlarına sevk ediliyordu. Değerli bilgin Prof. Akdağ'ın anlatımıyla:

> Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile çok bol ve hatta ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan Şark'ın arasında bocalayan aracı olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altın ve gümüş geliyor, fakat mukabilinde giden maddeler iaşeyi, iç sanayii sarsıyordu. Yani (Hind, Rusya ve İran'dan) alınan mal mukabilinde giden altın ve gümüş, Avrupa'dan kazanılandan daha fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmakta idi. Osmanlı 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında dıştan alınan işlenmiş malları çoğunlukla Hindistan'dan getiriyor ve bunun karşılığında o tarafa hemen hiçbir mal satmıyor, bolca altın veriyordu. Bu durumda tefecilik daha 16. yüzyılın ilk yıllarında önem kazanıyor, para darlığının beslediği uygun koşullardan yararlanıyordu. İş öyle bir haldedir ki devlet %10'-15'i geçmeyen bir faiz

haddini meşru telakki ederek mahkemelerin bu nevi borçlanma mukavelelerini resmen tescil ve ona göre muamele yapmalarını kabul etmiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında sadece Bursa'nın ve yirmi kadar kazasının vakıflarında 2, 5 milyon akçe bulunup bu İslâmi kurumun uhrevi örtüsü altında söz konusu paranın tamamına yakını faiz karşılığında işletiliyordu. Faizcilik çok erken tarihlerde Osmanlı ülkesini kemirmeye başlamıştır. Bu rakamlar, "faizle borç para alma itiyadı ve ihtiyacının bu devirde yaygın bir şekle girmiş olduğunu da ispat etmektedir.[139]

Nakit servet birikmekte ve pusuda beklemektedir. Biriken servet mukataa ve iltizam alanına yönelir. İltizam, devletin, gelirlerinden birisi üzerindeki hakkını belirli bir süre için bir kimseye ondan peşinen veya taksitle aldığı para karşılığında devretmesidir. Osmanlı devleti daha başlangıcından itibaren bu usulü uygulayarak, "devlet eliyle fert zengin etmiştir." Devlet, gelir sağlayan bir görevini kendisi görmektense ihaleye koyup en çok parayı verene bırakıyor, ihaleyi alan kişi devlete borcunu ödedikten sonra kalan miktar onun kârı oluyordu. Bu tür işlere en ilginç örnek gümrük ve para basma alanıdır. "Darphaneler ve birer işletme mahiyetindeki sair devlet müesseseleriyle birer mukataa haline getirilmiş, devlet gelir kaynakları (gümrük, cizye, aşar gibi) özel teşebbüs durumundaki mültezime veya mültezim şirketlerine ihale edilirdi." 1474 yılında tüm Anadolu ve Rumeli darphaneleri (İstanbul, Edirne, Gelibolu, Üsküp, Serez ve Anadoludakiler) Akçeci Ömer ve ortağı Bâcdar Hayreddin'e ihale edildi. "Bu arada gümrüklerin istisnai haller dışında, doğrudan doğruya devlet eliyle işletilmediğini ve mültezimlere verildiğini hatırlatmak lâzımdır. Darphaneler gibi, en önemli devlet fonksiyonlarından biri olan gümrükler özel teşebbüse veriliyordu."[140]

Tüm bu yıkıcı etkileri olan koşullara rağmen İslâm İmparatorlukları büyük çatışma içindeydiler. Portekizlilerin, Avrupa ile Hindistan'ı doğrudan bağlayan bir deniz yolu bağlantısı kurmaları, Safevi İran'ın Osmanlı ve Özbek İmparatorlukları'yla yoğun gerilimleri nedeniyle gerekli cevabın verilmesine imkân bırakmazdı. Memluklular Hint Okyanusu'ndaki Portekiz ilerleyişini durdurmak için girişimde bulunduysa da bu girişimlerden sonuç alınamadı. Şah İsmail Osmanlı ve Memluk ülkelerini içine alan geniş bir imparatorluk kurma hırsı içindeydi. Bu amaçla Anadolu'nun yoksul, ezilmiş Türkmenlerini kullanmaktan

---

[139] *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri, (Ekonomik ve Sosyal Etüdler* Konferansı), İst. 1964, sf. 27.

[140] Halil Sahillioğlu, *İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi*, 1968, *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, s.8, sf. 53.

çekinmiyordu. İsmail bu amacını gerçekleştirmek için her türlü araçtan yararlandı. Osmanlı karşıtı bir cephe oluşturmaya çalışan Venedik oligarşisi ile de tıpkı Karamanoğulları gibi irtibata geçti. İsmail'in Kızılbaş takipçilerini Erzincan'a, yani Anadolu'nun giriş kapısına yığması ile Karamanoğlu hareketi ve Venedik bağlantısı eş zamanlıdır. II. Beyazıt döneminde 1500'de Anadolu'ya giren Şah İsmail'in, Karamanoğlu ile bağlantıları dikkate değer. Diğer yandan, Venedikli Marino Sanudo'nun günlükleri, Venedik ile Karamanoğlu ilişkilerine ışık tutuyor. Aynı şekilde, Venedik ticaret oligarşisi (adı cumhuriyet) Osmanlılara karşı bir Safevi-Karaman cephesi oluşturmak için Şah İsmail'e yakınlaşmaktadır. 1501 Aralık ayında Dell'Asta isimli bir Papalık elçisinin İsmail'i ziyaretini Sanudo not düşüyor. Yine 25 Kasım 1502'de Sanudo'nun Venedik'e ulaşan mesajında "Sufi'nin (İsmail'in) Hıristiyanlardan savaş topları istediği" belirtilmektedir.[141] Bu arada Constantino Laschari, Kıbrıs'tan Karaman ve Şah İsmail'e "yardım ve savaş topu sözü vermek" için gönderildi. 1502'de gerçekleşen bu ziyaret Venediklilerin Şah İsmail ile irtibatlarını ortaya koyuyor. Ancak bu ziyaret öncesinde de Venedik'in Şah'la temasları vardır. Şah, Anadolu'da Kızılbaş hareketinin kurtarıcı önderi olarak görülür ancak onun amacı son derece dünyevidir. Diğer yandan Kızılbaş hareketini kendi egemenliğinin şiddetli bir kırbacına dönüştüren Şah'ın gaddarlığı Moğollar'dan geri kalmıyordu. II. Beyazıt'ın gönderdiği elçiye kötü muamelelerde bulunan Şah'a 1505 kışında ulaşan Osmanlı mesajı onu "Haccac, Cengiz Han ve Timur'a" benzetiyordu. Sultan Beyazıt, mektubunda, kendi dindaşlarına eziyet etmekten vazgeçmesini istiyordu. Ancak İsmail buna cevap olarak Sünni olduğu bilinen birinin yakılışını zorla Osmanlı elçisine seyrettirdi. Ayrıca elçiye zorla domuz eti yedirdi. İstanbul'a bir elçi göndererek Trabzon'u istedi (Bu talep 1505 Ağustos'unda gündeme geldi. 1457'de ölünceye kadar Trabzon'u yöneten Calo Johannes Komnenus'un kızı Katerina ile Uzun Hasan evliydi. İsmail'in annesi ise Uzun Hasan ile Katerina Komnena'nın kızları olan Marta-Alemşah Begüm idi. Böylece Şah, annesi aracılığıyla kendisini Trabzon Rum İmparatorluğu'nun varisi görüyordu.) 5 Kasım 1505'te Şah İsmail, Venedik'in Şam elçisi Bartolomeo Contarini aracılığıyla bir mesaj daha gönderdi. Bu mesajda Venedik ile ilişkiler sağlamlaştırma ve Osmanlı'ya karşı ortak bir politika geliştirme formüle ediliyordu.

---

[141] Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: Ahmet Emin Dağ, İst. 2001, Anka Yay., sf. 90.

Beyazıt, Safevilerle ilgili çekimser bir politika izliyordu. Onun bu politikası sayesinde Safeviler Anadolu'da isyanları kışkırtma ve kargaşalıklar çıkarma yoluyla inisiyatifi ele geçirdiler. II. Beyazıt, merkezi tamamen devşirmelerden oluşturma konusunda Fatih'in bile önüne geçer. Onun tahta geçişiyle birlikte Osmanlı sultanlarının özgür kadınlarla evlenmeleri sona eriyor ve ancak köle kökenli cariyelerden çocuk sahibi olmalarına izin veriliyordu. Bunun dışında, daha önce Türkmen aristokratlarıyla evlendirilen padişah kız kardeşlerinin de sadece devşirmelerle evlendirilmeleri II. Beyazıt döneminde başladı. (Merkezin devşirme egemenliğine girmesi feodal parçalanmayı önlemek bir yana, Doğu ve Güneydoğu'nun neredeyse tamamını koyu bir derebeylik düzenine mahkum etti. Oysa amaçlanan merkez-kaç güçlerin dağıtılmasıydı.)

Sultan Selim, babası II. Beyazıt'e meydan okuyarak 1512'de tahttan zorla indirdi: Ancak öncesinde Şah İsmail Venedik'le ilişkilerini geliştirmeye devam ediyordu. Bu amaçla Şah'ın beş kişilik elçilik heyeti Mayıs 1509'da Venedik'e ulaştı. Amaç Osmanlı'ya karşı ortak askeri bir cephe kurmaktı. Venediklilerle yakınlaşmaya çalışan Şah İsmail Osmanlı'yı içten çökertmeyi planlıyordu. Bu amaçla II. Beyazıt'in oğullarından Şehinşah'ı yanına çekti. Bu arada Osmanlı ile iyi ilişkileri olan Özbek hükümdarı Şeybani'ye saldıran İsmail 2 Aralık 1510'da onu yenilgiye uğrattı. Safevi ordusunun başındaki Şah İsmail, mağlup olan bu düşmanın kafasının kesilmesini ve kafatasından kadeh yapılmasını emretti.[142]

Bu koşullarda 24 Nisan 1512'de Selim babasını yeniçerilerin desteği ile tahttan indirdi. Anadolu'da iç savaş patladı. Batı Anadolu eyaletlerinden biri olan Tekke'de yaşayan ve babası bir zamanlar Şah'ın ataları Şeyh Cüneyt ve Şeyh Haydar'a hizmet etmiş bulunan Hasan Halife'nin oğlu Şahkulu, Osmanlı'ya isyan etti. Asiler, sipahilerin de yardımıyla Anadolu Beylerbeyi'ni yenilgiye uğratıp Buraz kapılarına dayandılar. İsyan 2 Temmuz 1511'de bastırıldı. Hayatta kalan Kızılbaşlar, İran'a ilerlerken Erzincan'da bir kervanı yağmaladılar ve tüccarları öldürdüler. Sözde ortaklaşmacı, eşitlikçi ve bu doğrultuda şiddeti doğal sayan İsmail yağmacıların liderlerini öldürttü. Kızılbaş hareketinin sınırlarının Şah'ın egemenlik anlayışı ve mülkiyet rejiminin gerekleri tarafından çizileceği onlara ölümle hatırlatıldı. Asıl ilginci bu Kızılbaş isyanlarına onların askeri gücünü algılama konusunda Safevilere göre geç kalan Osmanlı egemenlerinin de katılmalarıdır. Karaman Valisi Şehzade Şehinşah Kızılbaş olur. Amasya'da bulunan Osmanlı Şehzadesi Murat'da Kızılbaşlığını ilan eder.

---

[142] Allouche age., sf. 102.

Anadolu'yu sarsan gelişmeler, Doğu ve Güneydoğu sınırları boyunca Osmanlı Devleti'nin güvenli olmadığını kanıtlar. Bunu tespit eden Sultan Yavuz Selim, Şah İsmail karşısında savaşçı bir siyaset izlemeye karar verdi. İşte bu yönetim, Osmanlı-Safevi ilişkileri, Kürtler, Türkmen ve Kızılbaş hareketi düğümleri ile birlikte Ortadoğunun geleceğinde kalıcı etkiler oluşturdu.

Stratejik açıdan değerlendirildiğinde 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail'in yenilgisi Osmanlı'nın Diyarbakır'ı ele geçirmesini sağladı. Ayrıca Erzincan'ın fethi de Doğu Anadolu'da Osmanlı'nın önemli bir mevzii kazanmasına imkân verdi. Diyarbakır, İran'ı Anadolu ve Suriye'ye bağlayan ana yolların geçtiği Yukarı Fırat'ta Osmanlı için önemli bir varlık alanı oluşturdu. Böylece, Osmanlı Devleti, Safevi ve Memluk hareketlerini kontrol etme ve işbirliğine girme ihtimallerini bertaraf etme imkânını elde etti. Ancak, Yavuz Selim'in bu seferi dehşet verici sonuçlar da getirdi. Selim, Hamza Saru Görez ve Kemal Paşazade Kızılbaşları lanetleyen ve öldürülmelerine onay veren bir fetva ile işe başladı.[143] Bu belge, Kızılbaşları "İnançsız" ve "kâfir" olarak gösteriyordu. Fetva ile Şah İsmail'in müritlerini yok etmek her Müslüman'ın görevi sayılıyordu. Kızılbaş erkeklerinin öldürülmesi, onlara ait malların, kadın ve çocukların Osmanlı ordu mensupları arasında bölüşülmesi de fetvada düzenleniyordu. Ayrıca Kızılbaşlardan herhangi birinin ele geçirilmesi durumunda, pişmanlık ve tövbesinin kabul edilmemesi ve anında öldürülmesi isteniyordu. Kemal Paşazade tarafından Arapça kaleme alınan bir başka fetvada ise Safeviler ve bağlıları "İslâm karşıtı" olarak tanımlanıyorlardı. Statüleri mürted (dinden dönmüş) olarak kabul ediliyor, ele geçirilmeleri halinde mallarının, çocuklarının, kadınlarının ganimet olduğu, Müslümanlığa dönmemeleri halinde onların da öldürülmeleri caiz sayılıyordu. 1502'de Karaman isyanından sonra 30 bin Alevi'yi Mora'ya süren babası Beyazıt'ın aksine Selim yok etme politikasını benimsiyor ve 40 bin Alevinin katledilmesini emrediyordu. Ayrıca, İran'a karşı ticari ambargo uyguluyor ve İran ipeğinin Osmanlı pazarına girmesini yasaklıyordu. Ancak bu yasak başarılı olmuyor ve İranlı tüccarlar kimi zaman Suriyeli meslektaşları vasıtasıyla kimi zamanda doğrudan doğruya bir biçimde Anadolu'ya ulaşıyorlardı.[144] 1514'te konulan ambargo Selim'in iktidarı boyunca devam ediyordu. Ancak, dönemin egemenlerinin boynu ticari çıkarlar karşısında kıldan inceydi.

---

[143] *Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi, İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih* dergisi, 17 Mart 1967, sf. 49–78.

[144] Allouche age., sf. 125.

Yoksul halk kitlelerini kırıp geçiren, katleden hükümdarlar gerçek egemenlik kaynakları karşısında azametlerini yitiriyorlardı.

Çaldıran savaşı Erzincan, Erzurum'un yanı sıra Diyarbakır ile Kürt bölgesinin İran'ı kuşatacak biçimde Osmanlı denetimine girmesini sağladı. Osmanlı Kürt bölgelerinde görece güvenli bir ortam sağlarken iyice zayıflayan Safevi ise Hürmüz kentini ve böylece Fars Körfezi'nin girişini Portekizlilere kaptırıyordu.

Yavuz'un Anadolu'da Alevilere karşı giriştiği katliam, imparatorluk stratejilerinin acımasız uygulamalarındandır. Ancak, bölgede bir geleneğe de işaret eder; Karmatiler, Babailer, Bedreddin yanlıları, Safeviler ve Alevi isyanları kabaran halk dalgasının egemenler arası mücadelelerde dayanak olarak kullanılması anlamında tüm şiddetin onlara yönetilmesini ve ezilmelerini getirir. Yavuz'un etkili şiddet kampanyası, Ortadoğu'nun önemli inanç birikimlerinden olan Aleviliğin tahribine yöneldi.

Alevi sözcüğü Ali kaynaklı bir deyim olmayıp, *ışık insanı* anlamına gelen kadim *Luui* sözcüğünün, Türkçe'deki söylenişinden kaynaklanır. Aleviler, geçmişte uzun bir süre *Işık İnsan* (Işık Taifesi) olarak tanındılar. 16. yüzyılın son çeyreğine kadar, Osmanlı padişah fermanlarında ve yazışmalarında Aleviler, Işık Taifesi olarak anıldılar.[145] 16. yüzyıl Osmanlı-Safevi çatışmasının en yoğun olarak yaşandığı yüzyıl oldu. Bu dönemde, Işık Taifesi, Osmanlı için kâfirden beter sayılıyordu. Peçevi tarihi, "Ehli-i İslâm'da Işık Taifesi mezmum (ayıp) bir taife olduğu gibi, Kâfirlerden daha kötü bir taifedir." diyordu. "Osmanlılar zamanında bazen Bektaşiler'e, Aleviler'e, Hurifiler'e ve Rafiziz eğilimli derviş zümrelerine ışık ve ışık Taifesi adı verilmiştir.[146]

Anadolu'da ve Rumeli'de Alevi inanışının önderleri olan "ışıklar" yok olmaktan kurtulmak için "Âşık" adını alırken, isimlerinin önüne bir tanımlama daha koydular". Horasan Erenleri" Horasan sözcüğü Fars kökenlidir ve *Güneşin Yeri* anlamına gelir. Bu insanlar *Güneş Yeri*'nden geldiklerini ve *ışık* olduklarını ustaca bir düzenleme ile üzeri örtülü de olsa ifade ediyorlardı. Asıl isimlerini ve sırlarını, kelimelerin arkasına saklamışlardı.

Bu inancın temellerinde, İbrani izlerini görmek de mümkündür. Hz. Musa Mısır'da, IV. Amanofis'in yaymaya çalıştığı tek tanrılı dinin etkisini yitirdiği ve gizli bir inanç halinde Mısır'da varlığını sürdürdüğü bir dönemde yaşadı. Asıl adı Tutmose'ydi ve Firavun'a yakın bir Mısır prensi idi. Tutmose, Hermes Oku-

---

[145] Erdoğan Çınar, *Aleviliğin Gizli Tarihi, Demirin Üstünde Karınca İzi*, İst. 2004, Çiviyazı Yay., sf. 37.

[146] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İst. 2001, Kabalcı Yay., sf. 177.

lu rahipleri tarafından eğitilmiş bir ustad idi. *Eski Ahit*'in ilk beş kitabı Tutmose (Musa) tarafından yazıldı. Musa, *Eski Ahit*'in ilk beş kitabını Mısır Hiyeroglifleri ile semboller kullanarak yazdı.

> Hiyeroglif veya sembol bir şeyin amblemidir ve dolayısıyla harfi olarak ele alınmamıştır. Onlar bir şeyi temsil eder, fakat o şeyin kendisi değildir.

Bu kapalı, Hermetik, sembollere dayalı gizemcilik *Işık Taifesi* ve Alevilikte de varlığını duyurur. M.Ö 200-M.S 70 yılları arasında yayılan, kırk bin parçadan oluşan ve adına *Kumran Tomarları* denilen Yahudi metinlerinde Tevrat'tan çıkarılan Enok'un Kitabı olarak bilinen bölüm de vardı. Kumran'da gizemli Yahudi tarikatı Esenniler tarafından derlenen bu metinlerde, *Gök oğulları* ismiyle Tanrı'nın hizmetlisi olarak bilinen "Gözcü"lerden söz edilir. "gözcü" Alevi *Ayin-i Cem*'inde yer alan on iki hizmetliden birine verilen isimdir. *Gök oğlu* hakikat mertebesindeki Alevilerin kendileri için kullandıkları bir isimdir.[147] *Tevrat*'ın *Gök oğulları* anlatımının Alevi sözlü geleneğinde çok sayıda örneği vardır. Alevi deyişinde uzayın boşluğunda on dört bin yıl gezdikten sonra, insan sıfatında yeryüzüne gelip giden varlığın karşılığı *Tevrat*'ta *Nefil*'dir. Alevi deyişinde:

> *Güruh-u Naci*'ye özümü kattım.

İnsan sıfatında çok geldim gittim biçiminde anlatılan *Güruh-u Naci* (Seçilmiş İnsan) *Tevrat*'ta Nefiller'in yeryüzüne inerek "bütün seçtiklerinden" kadınlar almaları ve bu kızların onlara çocuklar doğurduklarının anlatıldığı bölümle paraleldir. *Yaratılış* kitabı, *Enok* kitabı çerçevesinde değerlendirildiğinde ortaya ilginç bir bölüm çıkar:

> Gök oğulları insan kızlarına vardıkları ve bu kızlar onlara çocuk doğurdukları o günlerde, hem de ondan sonra yeryüzüne gökyüzünden inmiş olanlar vardı. Bunlar edebiyetin kudretli olanlarıydı. Alev(i) halkıydı.[148]

Tevrat'ın *Tekvin* kitabı'nda Aleviler'in anlatıldığı bölümdeki ifadelerle paralel bir önemli Alevi nefesi, Nesimi'ye aittir.

> Gah çıkarım gökyüzüne hükmederim Kaf'tan Kaf'a
> Gah inerim yeryüzüne yar severim kime ne

---

[147] Çınar age., sf. 190.

[148] Çınar age., sf. 189.

Ah Haydar Haydar yar severim kime ne.

Bu dizeler *Tevrat*'ta anlatılan gökten inenlerin insan kızları ile evlenmeleri öyküsünün bir başka anlatımı biçimindedir. Nesimi'nin dizelerindekilerde, gökyüzünden yeryüzüne inerek yar seven, ebediyen güçlü olanlardır. Kaf'tan Kaf'a hükmederler.

Tevrat'ın *Tekvin* kitabı ile Alevi arasında yoğun bir anlam ve anlatım birliği vardır. Alevi nefeslerine göre ilk insan Kırklar Meclisi'nde alınan karar ile Yaradanın özünün seçilmiş varlığa katılması sayesinde yaratıldı. Yaradan ile yaratılan, aynı özde ve aynı surettedir. Alevi nefesi şöyle der:

"*Güruh-u Naci* özümü kattım
İnsan sıfatında çok geldim gittim."der.

Tevrat'ın *Tekvin* kitabının Birinci Bab 26. Bölümünde ise:

Ve Elohim dedi
Suretimizde ve benzeyişimize göre insan yapalım.

denir.

Tevrat'ta geçen suret (İbranice Selem) ve benzeyiş (İbranicede dumut) Alevi deyişindeki öz ve sıfat kelimelerinin tam karşılığıdır. Alevi deyişide *Tevrat* da insan ile yaratıcısının hem öz-benzeyiş (dumut) yani içsel, hem de suret-sıfat (selem) yani dışsal olarak benzer olduğunu aynı sözcüklerle ortaya koyuyorlar. Asıl önemli nokta ise, İbranice *Elohim* sözcüğünün çoğulu (tekil hali Eloha) ifade etmesidir. Yani *Elohim, İlahlar* anlamına gelir. Tek tanrılı bilinen Yahudiliğin temel kitabında insan yaratılması kararının çoğul irade ile verilmesi ilginçtir.[149] Aleviliğin, insanın yaratılmasını Kırklar Meclisi'nin kararına bağlaması ile *Tevrat*'ın bu yaklaşımı paraleldir. Alevi inanışındaki Kırklar ile *Tevrat*'taki Elohim'in özdeşliği fikrine katılmamak için neden yoktur. *Tevrat*'ın anlatımları ile Alevi geleneğinin kuşaktan kuşağa aktarılan bilgileri arasında ortak noktaları vardır. Önemli bir iddiaya göre:

> Tevrat'ın şimdiye kadar teologları zora sokan bölümleri, Alevi sözlü kaynaklarıyla açıklığa kavuşturulabilir.[150]

---

[149] Çınar age., sf. 193.

[150] Çınar age., sf. 196.

Diğer yandan "Yahu" Eski Mısır dilinde Işığın Tanrısı'na verilen isimdir. "Va" ise Mısır dilinde bir ve tek anlamına gelir. "Yahuva" böylece bir ve tek olan *Işığın Tanrısı* demektir. Musa sonrasında, Eski Ahit İbranice M.Ö. 536 yılında çevrildi. M.Ö.2002'li yıllara gelindiğinde Ölü Deniz'in Batı kıyısında yer alan Kumran Bölgesi'nde Esenniler adlı bir Musevi tarikatı ortaya çıktı. Esenniler başlattıkları dinin esaslarına sıkı sıkıya bağlıydılar. Ancak Musa'nın dini Esenni dininin örgütsel yapısı içinde kat kat sırların altına gizlendi. Tarikata girmek isteyen aday önce çömezlik döneminden geçiyordu. Bu dönem boyunca tarikatın mürşitleri ile konuşmazlardı. Bu dönemi takiben çok ağır imtihanların olduğu devre sonunda tarikata alınan ve tüm eğitim kademelerini tamamlayan Esenni mürşitlerine *Işığın Oğlu* adı verildi. Esenniler'e göre yeryüzü Yaradan'ın dağılmış parçalarıydı ve insan Tanrı'nın en gelişmiş görüntüsüydü. *Esenniler*, ruhun ezelden beri var olduğunu ve varlığını ebediyen sürdüreceğine inanırlardı. Esenni inancı tam bir "Sırlar Öğretisi"ydi. Esenni inançları ile Alevilik arasında inanç temelleri, gizliliğe dayalı kurumsal yapılar anlamında çok büyük benzerlikler vardır. Hz. İsa da Esenniler arasında yetişmiş ve bu tarikat içinde en üst mertebeye ulaşmış bir Esenni (Işığın Oğlu) idi. Esennilerin müritmürşit ilişkisinin aynısını Alevilikte görmek mümkündür. "Mürit, günah kabul edilen sözler söyleyebileceği kaygısıyla mürşit karşısında sessiz kalmalıdır/susmalıdır."[151] Hz. İsa tüm yaşamını Esenniler içinde geçirdi.

Yuhanna İncili ilk paragrafından itibaren Hz. İsa'nın gerçekte "Işık" olduğunu vurgulayarak başlar. "Tanrı'nın gönderdiği Yahya adlı bir adam ortaya çıktı. Tanıklık amacıyla, ışığa tanıklık etsin ve herkes onun aracılığıyla iman etsin diye geldi. Kendisi ışık değildi, ama ışığa tanıklık etmeye geldi." (Yuhanna İncil'i) Hz. Yahya yaradanın her şeyi ışık aracılığıyla yarattığına tanıklık eder. Diğer görevi ise Hz. İsa'nın ışık olduğuna ilişkin tanıklığıdır.

İncil'de İsa kendisini yargılayan Roma Valisi Pilatus'a şöyle seslenir : "Ben gerçeğe tanıklık etmek için doğdum, bunun için dünyaya geldim, gerçekten yana olan herkes benim sesimi işitir." Trabzon Rum İmparatorluğu'nun torunu Hatayi mahlaslı şiirler yazan Şah İsmail'de:

> Aslı Şah-ı Merdan Güruh-u Naci,
> Gerçeğe bağlıdır bu yolun ucu

der. "Gerçeğin deminde hu" Alevi inancının temel direğidir. Yeni Ahit olarak bilinen dört İncil'de (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) ve Havarilerin mektupla-

---

[151] Esat Korkmaz, *Dört Kapı Kırk Makam*, İst. 1995, Şahkulu Sultan Külliyesi Yay., sf. 70.

rında Alevi inancı ile örtüşen pek çok satır arası vardır. *İncil*'de "göklerin hâkimiyeti"nden çok sık bahsedilir, tıpkı Alevi inanışında olduğu gibi. Yahudi, Hıristiyan, Bektaşi ve Alevi inanç sistemlerinin ortak kökeninde Hermesçilik bulunur. Eski Mısır'da Hermes'e Toth deniyordu. Matematik, mimari, tıp ve astronomi konularında ilk bilgiler ona bağlanır. Mu inanışına ait *Mısır Ölüler Kitabı*'nın önemli metinlerini Hermes kaleme aldı. Sümerliler ve Eski Yunanlılar da onu "yüce" sayıyorlardı. Museviler gizemci *Kabala*' Hermes'i Peygamber Enok ile eş tutarken, *Kuran*'da ona İdris Peygamber deniliyor. Eski Mısır'da Firavun IV. Amenofis Hermesçiliği resmi din ilân etti. Hermesçilik, İslâmiyet öncesi üç tek tanrılı dinden biri olan Sabiiliğin de kökeniydi. Sabiiliğin kutsal kitabı Hermes'in oğluna verdiği öğütleri topladığı tanınmış eseri *Malakat-ul Hermes* idi. Hermesçilik İslâm felsefesinde Sabbahiye akımı için gizemli bir kaynak haline geldi. Bu akım Anadolu Bektaşiliği'ne kaynaklık etti. Hallac-ı Mansur da kökleri Hermes'e uzanan bir sufi ve tasavvuf ehli idi.

Hermes, tüm ilimleri ve ilahi gizleri bilen ve doğa-üstü güçleri olan bir peygamber kraldı. Onun rolü, yeryüzüne refahı ve adaleti egemen kılmaktı. Hermesçilik, batıni bir ideolojiyi oluşturuyordu. Dairesel zaman, astroloji doktrini, bedenden ayrı olan ve derecesine göre bir kalıptan diğerine geçen nefsin gayri maddi ve ölümsüz tabiatının öğretisi, ayrıca temel kuralların ve ibadetlerin gözetilmesi yerine imama bağlılığı koyan Şii-Alevi-Bektaşi çizgileriyle bütünleşti.

Hermes "ışık" inancının temeliydi. Hallac-ı Mansur'un öğrencisi İran'lı tasavvuf ehli Yahya Suhreverdi, Kuran'da adı geçen İdris Peygamber ile Yahudi Peygamberi Enok'u Hermes ile özdeşleştiriyordu. Bu felsefe Pisagor, Eflâtun aracılığıyla Eski Yunan'a, Zerdüşt rahipleri tarafından da Ortadoğu'ya taşındı. Suhreverdi gizli yayılan bu inancın Hallac-ı Mansur'dan kendisine ulaştığını vurguluyordu. Güneydoğu Anadolu'da da kalan Suhreverdi, İran'ın kuzeybatısında doğdu. Başlıca eseri Hikmet-ül-işrak olan Suhreverdi Selahaddin Eyyubi'nin oğlu el-Melik ile iyi dosttu ancak bu onun 1191'de Halep kalesinde katlini engelleyemedi.[152]

Bu çizgide önemli bir isim de Hacı Bektaş-ı Veli'dir. 1209–1210 yılları arasında Nışabur'da doğdu. Yaklaşık yirmi yıl boyunca Alamut'un yönetimindeki Kuhuzistan bölgesinde yaşadı. O dönemde Alamut'un muazzam bir kütüphanesi vardı. Hermesçi akımın akış çizgisinde Alamut Kalesi ve Hasan Sabbah'ın

[152] Çınar age, sf. 210.

önemi büyüktür. Hermes öğretisinin yayılmasında Alamut ve Hasan Sabbah oldukça etkilidir.

Hacı Bektaş-ı Veli İdris Peygamber okuluna mensup, kadim sırlara sahip bir derviş olarak Anadolu'ya geldi. 1240 yılında patlak veren Babai ayaklanması sırasında Hacı Bektaş Anadolu'da bulunuyordu. Hacı Bektaş-ı Veli ve kardeşi Menteş, Babai isyanı sırasında Baba İlyas'ın yakınındalardı. İsyan bastırıldıktan sonra Sulucakarahöyük'e gelen Hacı Bektaş-ı Veli Hagios Caralambos adında çok eski bir tapınağa gizlendi. Bu tapınağın bulunduğu yerde Hacı Bektaş-ı Veli Dergâhı kuruldu. Dergâhın bulunduğu yerde Hacı Bektaş-ı Veli Anadolu'ya gelmeden önce batıni veliler hüküm sürüyorlardı. Söylenceye göre Hacı Bektaş-ı Veli Karacahöyük'e geldiği zaman İdris adlı bir velinin evinde konuk oldu. Oysa söz konusu olan Hermesçi batıni bir tapınaktır.

Hacı Bektaş-ı Veli öncesinde bu dergâhta bulunmuş batıni velilerin türbe ve mezarları dergâhta varlıklarını kitabesiz olarak korumaktadırlar. Alevi-Bektaşi geleneğinde, onu İdris Peygamber (Hermes) okulundan yetişen, hırkasını giyen bir üstat olarak tanımlayan çok sayıda nefes vardır. Hagios Caralambos Tapınağı'nın *Yıkılan Duvarı*'nı eliyle tutan Hacı Bektaş-ı Veli söylencesi, varolanın üzerine kurumsallaşıldığını gösterir. Bu tapınak İdris'in evi olarak bilinir. Hagios Caralambos Tapınağı Hacı Bektaş-ı Veli'den önce, Hermenik-Batıni inanışın öncülüğü ile kadim sırların koruyuculuğunu yaptı. 13. yüzyılda ortaya çıkan tüm Alevi-Bektaşi dergâhlarının neredeyse tamamının eski tapınaklar üzerine kurulması tesadüf değildir.

Hermesçi din anlayışı, Mısır'ın kolonisi Atlantis'ten gelen düşüncelerle biçimlendi ve Anadolu'ya aktı. İdris (Hermes) okulundan yetişen Hacı Bektaş-ı Veli ve diğer önderler Anadolu'da kendi inanışlarının diğer kaynakları ile buluştular. Alevi-Bektaşi inancının sembollerinden "Turna Kuşu" da Eski Mısır kaynaklıdır. Hermes (İdris) Eski Mısır'da, Turna Kuşu suretinde bir yazıcı olarak pek çok tapınak ve mezar duvarına işlenmiştir.[153] Alevi-Bektaşi şiirlerindeki Turna, sözün efendisi İdris Peygamber'dir. Hacı Bektaş-ı Veli ise, o'nun hırkasının taşıyıcısıdır. Pir Sultan Abdal, Hacı Bektaş-ı Veli'nin konumunu bir şiirde şöyle anlatır:

Hazreti Şahin avazı
Turna derler bir kuştadır
Asası Nil deryasında
Hırkası bir dervištedir.

Yaradan'ın sözü Turna adlı bir kuşta yani İdris Peygamber'dedir. Asa yer belirtir. Kişinin asasının olduğu yer mekânıdır. Mısır İdris Peygamber'in bu anlamda mekânıdır. Hacı Bektaş ise bu düşünceler ve öğretinin yürütücüsü anlamında İdris'in hırkasını giymiştir. Alevilerin Turna Semahı İdris'e olan bağlılıkları ve saygılarının ifadesidir. İdris peygamberin öğretileri M.S.425'te İskenderiye Kütüphanesi'nin Hıristiyan Roma İmparatorluğu tarafından yakılması sonucu kül oldu. Alamut'taki büyük kütüphaneyi ise Moğol Hakanı Hülâgü yok etti. Ancak, Bağdat'ta Abbasi sarayında bu inancın bazı temel bilgileri korundu. Oradan da dışlanınca, bu fikri takip eden bilginler tarafından Kuzey İtalya'ya Floransa kent devletine taşındı. Hacı Bektaş-ı Veli'nin kabrinin de bulunduğu "Pir Evi" olarak adlandırılan yapının Kırklar Meydanı olarak bilinen orta mekânında cam bir dolap içinde ortasında güneşi simgeleyen daire formu olan sekiz köşeli, mavi boyalı bir Mu Kraliyet Arması vardır. Mu tabletlerinde kullanılan daire motifi, güneşin çizimidir ve Güneş İmparatorluğu'nu simgeler. Dergâh Mu inanışından kalan izlerle doludur. Bu kraliyet arması dergâhta kimi mezar taşlarında bulunur. Mu'nun kozmik anlayışını yansıtan diyagram ise dergâhın Üçler Çeşmesi üzerinde bulunur. Bu diyagram Yahudilerin kutsal sembolleri ile aynıdır ve günümüzde İsrail devletinin bayrağında da görülür. (Günümüzde Hermesçi-İbrani kaynağa dayalı "Işık" söylemini kendi mekânlarını isimlendirmekte kullanan, dinler arasındaki ayrılık unsurlarını ortadan kaldırma yanlısı, ABD-İsrail destekli bir Müslüman Siyonizm'ini örtük biçimde kullanan "dini" görünümlü örgütler vardır.)

Bektaşi-Alevi inancı Hermesçi kaynak ekseninde Yahudi Kabalası ile ortak yönlere sahiptir. Kabala gizemcidir. "Kabala çalışmaları iyi, eğitimli, kırk yaşını aşmış erkek Yahudiler ile sınırlıdır. Kitabı Mukaddes'in olağan yüzeysel okunuşundaki tarihselliği hem de Ortodoks Yahudiliği'nin akılcılığını reddederek, metnin derin okunuşunu tercih eder. İyi Yahudilerin, yaratılış anında paramparça olan ilk ışığı yeniden bir araya getirmek için verilen gizemli kozmik mücadeleyi derin okunuş sayesinde görebildiği farz edilir. Kabalacılık birçok bakımdan Tevrat'taki Ortodoks yaklaşımın bir uzantısıdır. Yoğun inceleme ile yaklaşılabilen gizem, Kitabı Mukaddes'teki harflerin anlamı ve numerolojisi gibi şeyler içermektedir. Fakat böylesi şeylerin ötesine geçerek: Tanrının Tahtı, Gök Arabası ve her şeyden önce Tanrının ismi üzerine tefekkürlere girer. Bu düşüncelerin hepsi kişiyi vecde götürür. Kabala aynı zamanda Hermesçilik ile onun uzantılarında gördüğümüz bütün kilit düşünceleri de içerir:

---

153 Çınar age., sf. 222.

"Üçlü birlikler, mahrem ya da Gizli Tanrı, yani zihin, ya da gök kubbesi ve iyi eğitim görmüş kişilerin bunların ötesine geçmesi ve insanın her şeyin ölçüsü, hatta bazen de Tanrının yaratıcısı olarak görülmesi."[154] Hermeşçilik Karaim Yahudileri üzerinde de son derece etkilidir. Her şeyin ölçüsü olarak insan anlayışı, sekiz gök küresi formülasyonu ve Mesihçilik etkisini Hıristiyan, Şii, Alevi akımların yanı sıra Hallac-ı Mansur, Suhreverdi, İbn-i Arabi ve Bedreddin ile Hacı Bektaş'ta da gösterir. Kabala Rönans döneminde Hermeşçilik ile iyice kaynaştırıldı. Bu arada Haçlı Seferlerinin yoğun olduğu dönemde Avrupa'da Fransa'nın Lenguedoc bölgesinde Kabalacılığın Yahudiler arasında iyice kök saldığı dönemde, Hermeşçi gelenekten daha farklı olan, ikici Zerdüşti ve Manici geleneğe bağlı Hıristiyan Katar akımının ortaya çıkışı not edilmelidir. İşin ilginç yanı Katarlar, Bizans İmparatorları tarafından Anadolu'dan Balkanlara sürülen Pavlakiler'e dayanıyordu. Pavlakiler sürüldükleri Balkanlar'da Bogomil akımının ortaya çıkmasını sağlıyorlardı. Bogomil akımı yanında Haçlı Seferleri sonucunda Antakya üzerinden Batı Avrupa'ya Pavlaki inançları taşındı. Pavlakiler, Sivas, Malatya arasındaki geniş bir bölgede son derece etkiliydiler. İşte Fransa'da ortaya çıkan Katarlar, Manisi ve Zerdüşti köklerine rağmen Kabalacı Yahudilerle sıkı ilişkilere sahiptiler. Katarlar, Katolik kilisesinden nefret ediyorlardı. Tapınak Şövalyelerinin yanı sıra Hospitalier Şövalyelerinin de Katar bağlantıları üzerine iddialar vardır.[155] Katarlığın ve Kabalacılığın Fransa'nın Provans ve Languedoc bölgelerinde aynı dönemde gelişmesi çarpıcıdır. Katarlık ve Kabalacılık birbirini etkiliyordu. Ancak bu akımların gizli örgütlenme ilke ve pratiklerinin Tapınak Şövalyeleri tarzında günümüzde bile finans-kapital ve siyaset alanında halen çok etkili olan yapıları da beslemesi söz konusudur. Günümüzde Rusya, Polonya, Türkiye ve Baltık ülkelerinde yaşayan Karaim Türklerinin Hazar bağlantıları ve Hermeşçi temellere oturmaları ile Kabala gizemciliğine dayanmaları da bu bağlamda not edilmelidir. 17. yüzyılda Almanya, Fransa ve İngiltere'de ortaya çıkan gizlilik ustası Gül Haççılar da, 16. yüzyıl Hermeşçileri gibi toplumun gerçek büyüsel ve bilimsel bilgiye sahip seçkin bir azınlık zümre tarafından yönetilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Böylece, eşitsizlikçi Mısır toplumunun rahipler zümresinden, Pythagorasçı biraderliklere, Platon Akademisi'ne dayanan bir zincirin halkası oluyorlardı. 1650'lerde İngiltere'de Royal Society'yi kuranların "görünmez heyet" ilkesi Hermeşçi Gül Haç zihniyetine dayanıyordu.

---

[154] Martın Bernal, *Kara Atena*, Çev: Özcan Buze, İst. 1998, Kaynak Yay., sf. 231.

[155] Read age., sf. 210-211.

Radikal Aydınlanma ve Mason reformasyonuna uzanan süreçte, İsrail'in önceliğini ortaya koymak Newton'un bile temel hedefiydi. Kudüs tapınağını inşa eden Hiram'ın şahsında geliştirilen Mason ayin, inanç ve simgeleri İbranice'nin insanlığın ilk dili olduğu inancıyla bütünleşiyordu. Bu temelde, Yunani bir Hermesçiliğe dayanan Newton'un da içinde bulunduğu grubun gizemci niteliğini vurgulamak gerekiyor.

Tüm bu akış çizgisinde eşitsizlikçi, köleci, piremidal temelde örgütlenen Mısır toplumunun bir dönem resmi dini olan Hermesçiliğin egemenlik ideolojisi olmanın ötesinde değerlendirilerek özellikle Yahudi-İbrani inancı ekseninde yayılması düşündürücüdür. Eşitsizlikçi temellerinin gizemli bir insan severlik görünümü altında korunması ve bunun ilahi bir mertebecilik anlayışı ile yeni bir sömürü kaynağına dönüşmesi çarpıcıdır. Egemenlik sistemlerinin tepesinde bulunanlar tarafından dünyevi hırslarının ve devlet stratejilerinin ideolojik bir aracına dönüştürülen bu inançlar, seçilmiş insan olmanın ruhani kurgularını tekrar tekrar üreterek yeni din padişahları yaratmışlardır. Safevilerin İmparatorluk stratejilerine katkı sağlamaktan, Osmanlı devletinin ordu çekirdeği Yeniçerilerin ideolojisi olmasına kadar haksızlıklar, eşitsizlikler, adaletsizlikler üreten sistemlerle bütünleşme insan-tanrı özdeşliği adına savunulabilmiştir. Seçilmiş halk olmanın üstünlüğünü müthiş bir tefeci-bezirgân örgütlenmesinin ideolojisine dönüştüren Yahudilikle benzer bir biçimde soy, nesep esası üzerinden sistemleştirilen kapalı ve eşitsizliklerini gizleyen, birilerini zenginleştirirken diğerlerini insan merkezli, ancak taklide dayalı içi boş bir ayinler biçimciliğine terk ederek süründüren bir sosyal yapı ortaya çıkmıştır. Bu paramparça sosyal yapıdan ise içine kapalılık ölçüsünde dışa yansıyan kof birlik görüntüsü hep tehlike olarak algılanmış ve katliamlar birbirini izlemiştir. Bu süreçten Batı kapitalizminin, feodal dini-dünyevi egemenlerin ve devletlerin sağladığı yararlar büyüktür. Talip-Rehber-Pir-Mürşit düzeni modernize edilerek kapitalist temelde yeni ilişki tarzları geliştirilmektedir. Bu birikime Kürt, Türk, Arap bir elbisenin giydirilmesi ise etkilerini tüm Ortadoğu'da duyuracak yeni bir toplumsal tıkanmadan başka bir anlam taşımayacaktır. Bu bağlamda Yavuz Selim ve sonrasında Ortadoğu eksenli geliştirilen stratejilerin Kürt, Türkmen, Alevi gerçekliğini nasıl etkilediğine dair değerlendirmelere geçmeden önce bir parantez açarak kalıcı etkilere sahip iki önemli toplumsal hareket üzerinde durmakta yarar var. Bu hareketler Hasan Sabbah'ın önderi olduğu Alamut İsmailiyesi ile Şeyh Bedreddin'in adına yazılı akımdır.

Alamut'ta üslenen Hasan Sabbah önderliğindeki İsmaili hareket güçlü bir siyasal eylem hattına oturuyordu. "Kurtarılmış bölge" ve "vur kaç" kavramla-

rının geliştirilmesini ve ilk uygulamalarını bu hareket başlattı. Ailesi Yemen'den gelip Rey'e yerleşen Hasan Sabbah İsmaili davasını benimsedi. Hasan Sabbah ve İran İsmaililer'i, Mısır İsmaililerinden koparak Nizari kolunu oluşturdular. Hasan Sabbah İran'da yoğun bir İsmaili propaganda yürütüyordu. Bu faaliyet Selçuklu baş veziri Nizâmülmülk'ün tepkisini çekti. Büyük vezir, Ömer Hayyam ve Hasan Sabbah ile birlikte okumuştu. Hasan Sabbah taraftarları Nizâmülmülk'ün emriyle acımasız bir baskıyla karşı karşıya kaldılar. Bunun üzerine Kazvin yakınlarına giden Hasan Sabbah burada bulunan Alamut Kalesini 1090'da ele geçirir. Hasan Sabbah, Isfahan egemeni Ebu'l Fazıl gibi Selçuklu ileri gelenlerinden de destek görür. Kale 171 yıl boyunca hareketin merkezi olur. "Kurtarılmış bölgeler"'in alanı oldukça gelişir. Hasan Sabbah öğretisine "davet-i Cedide" adını verir. Bu öğreti İsmailiye anlayışına bir müdahaleden ziyade çağımızda da etkili olan "kurtarılmış bölgeler" ve silahlı propaganda, ilk gerilla vuruşları pratiğini biçimlendiren bir yapıdadır. Hasan Sabbah'ın fedailer örgütü, büyük bir gizlilik ve sabırla düşman saydıkları Selçuklu egemenlerini öldürürler. Fedailerin şiddetinden çekinen egemenler Sabbah ile gizlice iş birliğine yönelirler. Fedailerin korkusuzluğu onların haşhaş içmesine bağlanır. Ve onlara Haşşaşin denir. Haçlılar Haşşaşin'i "assassin" biçiminde Frenk diline aktarırlar. Ancak Hasan Sabbah'ın tüm kişisel erdemlerine ve Fedailerin örgüt disiplinine rağmen hareket egemenler tarafından düşmanlarını tasfiye etmekte kullanılır. Oysa Hasan Sabbah ve Fedailer, çileci bir keşiş yaşamı sürerler ve dünya zevklerinden uzaktırlar. Hasan Sabbah Alamut'a geldiği 1090'dan 1124 yılına kadar kale dışına çıkmaz. Oturduğu evden bile hiç ayrılmaz. Tüm zamanını oruç, dua gibi ibadetler ile okuma ve yazmaya ayırır. Kale, kütüphane ve rasathanesi ile ünlüdür. Hermesçi anlayışta birlik Yahudi kökenli olanları da Alamut'a çeker. Büyük Moğol veziri Yahudi kökenli Reşiteddin Alamut'tan çıkar. Sabbah kalede şarap içilmesini, müzikle uğraşılmasını yasaklar. Oğlu şarap içmekle suçlanınca öldürülmesini emreder. Diğer oğlunu da komploculuk gerekçesiyle öldürtür. Hasan Sabbah bir hanedan kurmaz. Ardılı Buzurg Ummid ise, bir sülale kurar. Onun torunu Hasan ise Şeriat'ı ilga eder. 1164 Ağustos'unda Ramazanın on yedinci günü "kıyamet festivali" düzenler. Açık havada bir minber kurar, eyalet halkını toplar. Minber kıbleye ters yöndedir. Halk o gün şeriat görev ve yükümlülüklerinden azat edilir. Oruçlar bozulur, şaraplar içilir ve müzik çalınır. Bu İsmaili doktrinden kopuşu ifade eder.

Haşşaşin'in kurtarılmış bölgeleri Kuzistan ve Kazvin'dedir. Büyük toprak sahipleri olan Dihkanlar ile toprağı işleyen yoksul köylüler arasındaki mücadelenin yoğun olduğu alanlarda Haşşaşin rahatça örgütlenir. İslâm döneminde

Hürremiye biçiminde ortaya çıkan Mazdekçilik bu bölgelerde etkilidir. Mazdek kökenli Hürremiye Haşşaşin'e uygun ortam sağlar. Isfahan ve Rey egemenleri Haşşaşin'in baskısı altındadır. Haşşaşin fedailerinin zehirli hançerleri Dıhkanlar'a korku salar. Ancak onların karşılığı da serttir. Rey egemeni Abbas, fedailerin kafataslarından minare yaptırır. Nizâmülmülk de fedai hançerinden kurtulamaz. Dönemin en büyük suçlaması Batınilik ve Haşşaşin taraftarlığıdır. Onların Selçuklu devlet adamları arasında, kilit mevkiiler de taraftarları olduğuna inanılır. Korku saltanatı egemenliğin özüdür. Bölgenin egemenlik sistemlerinin korku üzerine temellendirdikleri yönetim aygıtını kavramak açısından Haşşaşin pratiğine bakmak gerekir. Selçuklu sultanı Tapar baktığı her yerde Haşşaşin "teröristler"ini görür. Sanki dağ taş onlarla doludur. Tapar'ın bu yaklaşımı egemenlerin işine gelir. İç mücadelelerinde, rakiplerini tasfiyede ve halka baskı uygulamada Haşşaşin "teröristleri" propagandasından yararlanırlar. Hasan Sabbah taraftarlarına karşı "askeri harekâtlar" yapılır. Alamut civarındaki Haşşaşin köyleri "yakılır." Haşhaşın kâfir, zındık, dinsiz vs. terimlerle anılır. Büyük bir karşı-terör ve propaganda atağı başlatılır. Askeri harekâtlar sonucunda İbn Attaş gibi önemli liderler ele geçirilir. Bu arada Tapar'ın Isfahan Emiri Haşşaşin'e karşı amansız bir mücadele veren vezir Sadülmülk'ü Haşşaşi olmakla suçlar. Vezir, Isfahan kapısında asılır. Oysa Hatibi, Haşşaşin reisi İbn Attaş ile yazışmakta ve iş birliği yapmaktadır. Savaşın temsil ettiği kesimin lehine gelişmesi için Habibi'nin bu yazışmaları gerekmektedir. Hatibi, devletin başında bulunan Sultanın "tehdit" saptamasını besler. İş öyle bir hal alır ki "Batıniliği, batıniden başkası bilmez" diyerek, bir Haşşaşiyi "itirafçı-ajan" olarak kullanır. Isfahan Haşşaşin mücadelesinde "olağanüstü" önemli bölgedir. Isfahan reisi Hatibi, Haşşaşin "itirafçı-ajan"a, temizlemek istediği yüz Selçuklu memuru ve Isfahan eşrafının adını ezberletir. "İtirafçı-ajan" "Haşşaşinden kimleri biliyorsun?" diye sorulunca bu isimleri verecektir. Plân başarıyla uygulanır ve ihbar edilen ileri gelenler öldürülür, hapse atılır, evleri dağıtılır.

Haşşaşin hareketi Selçuklu egemenlik düzeninin dönüşüm, tasfiye, iç çatışma süreçlerinde temel bir unsur haline getirilir. Kesin darbeler vurma fırsatına rağmen bu imkânlar kullanılmaz. Örneğin, Sultan Tapar'ın oğlu Mahmut'un kudretli veziri Dergüzini'nin, köylü kökenli oluşu, Mazdek-Babekçi bir yapıdan geldiği gerekçesiyle Hasan Sabbah'la iş birliği yaptığı ileri sürülür. Ancak bu kökenin egemenlik sisteminin zirvesine yükselişte en büyük engel olduğu unutturulur. Sultan Sancar'ın en çok güvendiği bir ismin Haşşaşin iş birliği, onun kökeninden ziyade Selçuklu Devleti'nin stratejisi ile ilgilidir. Sancar, Dergüzini'yi hem Irak Selçuklularına, hem de kendisine vezir atar. Haşşaşin

yandaşı sayılan vezire Sancar, üstünü dilediği gibi doldurabileceği imzalı fermanlar verir. Sancar ve Dergüzini döneminde Haşşaşin'e olan baskı azalır. Yıllar sonra Alamut Kalesi'ndeki belgeleri inceleyen Cuveyni, orada Sancar'ın fermanlarını bulur. Fermanda Sancar, Haşşaşin'i okşayıcı bir dil kullanır. Hatta Kuiş bölgesinde onlara ait arazinin vergi gelirinden Haşşaşin'e yüklü bir ödenek bağlanır. Büyük Selçuklu Hükümdarı ve veziri Dergüzini, Haşşaşin'in fedai hizmetlerinden yararlanırlar. Dergüzini Haşşaşin desteği sayesinde tüm düşmanlarını tasfiye eder. Özellikle Haçlılara karşı verilen savaşta parıldayan komutanlar ortadan kaldırılır. Görünüşte hançeri saplayan el "terörist" Haşşaşin fedailerinindir. Ancak, Dergüzini'nin, Musul'da Haçlılara karşı savaşın önemli ismi Aksungun el-Porsuki'yi Cuma namazı kılarken fedailere öldürttüğü, o dönemde dahi herkesin bildiği bir "sır"dır. Haçlı ile Dergüzini ilişkilerinin boyutu ve bunun Selçuklu egemenlerinin çıkarlarıyla bağlantısı bir yana, Suriye Haşşaşin'i menfaatleri gerektirdiğinde Haçlı'yla iş birliği yapar. Haçlı ile Selçuklu, Haşşaşin ilişkisi onları birbirine yaklaştırır. Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tutuş'un oğlu Halep egemeni Rıdvan'ın açık desteğiyle Haşşaşin bölgeye yerleşir. Hareketin Suriye propaganda merkezi yine Rıdvan'ın emriyle Halep'te kurulur. Rıdvan, fedailerin hizmetlerinden ve askeri gücünden yararlanır. Savaşa tutuştuğu Atabeyini Haşşaşin fedailerine öldürtür. Sultan Tapar'ın baskısıyla Haşşaşin liderini Halep'ten çıkarırsa da iş birliğini sürdürür. Haçlılara karşı mücadeleden yana olan Selçuklu yöneticileri, Haşşaşin fedaileri tarafından yine Selçuklu egemenlerinin yönlendirmesiyle katledilir. Rıdvan Haçlı'ya karşı savaşan komutanlara göz açtırmaz. Haşşaşinler Rıdvan ölünce merkezlerini Halep'ten Şam'a taşırlar. Şam egemeni Tuğ-Tekin'in isteği doğrultusunda fedailer, Haçlı'yı yıldıran Selçuklu komutanı Mecdud'u 1113'te Şam'da hançerlerler. Selahaddin Eyyubi, Frank istilacılarla olduğu kadar Haşşaşin'le de savaşır. Selahaddin Eyyubi'ye 1176'da suikast düzenleyen fedailer onu bile yıldırırlar. Bu suikastten kıl payı kurtulan Selahaddin onlarla mütareke yapar. Haşşaşin artık sahip olduğu gücü ve gerilla örgütünü pazarlamaktadır. Aslan yürekli Richard bile fedai hizmetlerinden yararlanır. Sür Markisi, Richard'ın isteği üzerine fedailer tarafından öldürülür. Halifeler bile rakiplerini yok etmekte fedaileri kullanırlar. Halife Nasır, Harizmşah valilerini öldürtmek için Alamut'la anlaşır. Selçuklu egemenleri, Haçlı ile örtük bir uzlaşma temelinde onlara karşı mücadele etmemenin mücadelesini "terörist" Haşşaşin ile savaş nedenine bağlayarak meşrulaştırırlar.

Ancak, hareket, Selçuklu egemenlik sisteminin işleyiş dinamiklerindeki iç çelişkilerin bir parçası haline gelir. Bu "terörist" tehlike egemenler tarafından

abartılarak, dikkatler Haçlı istilasından başka yönlere çekilir. Haşşaşin özellikle zayıf düştüğünde askeri harekâtlar yavaşlatılır. Haşşaşin'e yönelik "barış" siyasetinin mimarı Sultan Sancar'dır. Haşşaşin'le uzlaşmasını eleştiren Halifenin vezirine yazdığı mektupta onlara neden "aman" verdiğini özetle şöyle açıklar:

"Bütün cezalandırmalara karşın, bunca insanı ve komutanları öldürdüler, yolları güvensiz kıldılar, Müslümanları doğru yoldan çıkardılar, kervanları vurdular. Halktan ve ileri gelenlerden şikâyetler yükseldi. Bunların isteğiyledir ki, bu köpeklere, kendi yollarına adam kazanmaktan vazgeçme, büyük kentlerden uzak durma, yolları güvenli tutma koşuluyla aman verildi. Daha önce onlar bütün Müslümanları yıldırdıklarından, halk, isteyerek ya da korkarak, mezheplerini kabul edecekti. Aman ile bu tehlike önlenmiştir. Anlaşmadan beri, kimse onlara sığınmamıştır, onlarda kendi yollarına devam etme gücü kalmamıştır. Aksine Batınilere sığınan ve katılan birçok kimse dönmüştür."[156]

Sancar gerçekleri çarpıtır. 1258'de Moğolların Bağdat seferi öncesinde girdikleri Alamut'un arşivlerinde tarihçi Cuveyni'nin gerçekleştirdiği araştırmalar, Selçuklu Devleti'nin, Haşşaşin "terörist"leri ile yaptığı gizli yazışmaları ortaya çıkarır. Bu gizli diplomasi, önemli fonların Haşşaşin'e aktarılması yanında, egemenlerin istedikleri zaman itibarlarını yükseltecek tarzda "ateşkes"lerin yapılarak, eylemlerin durdurulmasını sağlayacak niteliktedir. Ayrıca Haşşaşinler'in bu siyaset sonucunda taraftar yitirdiklerine ve zayıfladıklarına ilişkin olarak Sultan Sancar'ın Halife'ye verdiği bilgiler gerçeğe aykırıdır. Çünkü Haşşaşin hareketi daha sonraki eylemleriyle Selahaddin Eyyübi gibi gözü pek bir önderi bile geriletecek güçtedir. 1258'deki korkunç Moğol saldırısı olmasaydı askeri ve siyasi varlığının egemenlik sistemi içindeki çıkar grupları ile bütünleşmesi sayesinde hangi boyutlara ulaşacağı meraka değer. Diğer yandan Haşşaşin hareketinin egemenlik sistemi ile ilişkileri, gizli diplomasi ve tasfiyelerde suç ortaklığı, dünya görüşlerini birbirine yaklaştırır. 1210 yılında Alamut'taki Haşşaşi lideri Celaleddin, İsmaili doktrinden koparak, "İslâm'a dönüş" kararı alır. Düzenin ilkeleri harekete dayatılır. Fedailere "İslâm olacaksınız, şeriata uyacaksınız" emri verilir. Halife Nasır, onların "İslâm olduklarını" kabul eder. Şeref unvanları yollar, her ülkeye İslâmlığın tanınması hakkında fermanlar gönderir. Bunlara "nev-müslüman" denilir. Yeni Müslüman Celaleddin, anasını Mekke'ye hacca yollar, camiler yaptırır. Horasan ve Irak'tan din bilginleri getirir. İnkârı öyle noktalara vardırır ki atalarının bazı kitaplarını

---

[156] Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, c. II., sf. 226-227.

yaktırır. Bu yeni Müslümanlar, Halife safında Harizmşahlar'a karşı savaşırlar. Halifeden ikta eyaletler alınır.

Celaleddin uzlaşmada sınır tanımaz, ancak onun ölümüyle 1221'de korkudan İslâm olanlar eski inançlarına dönerler. 1258 seferinde Hülagu Alamut'u yakar, yıkar, binlerce Haşşaşin katledilir. Bölgesel egemenlerle çelişkili birlik politikası ekseninde büyük yoğunluğu olmayan, sınırları belirli bir savaş yürüten Haşşaşin, dünya ölçeğinde imparatorluk stratejileri olan yıkıcı bir gücün jeopolitik hesapları karşısında darmadağın edilir. Bağdat ve Akdeniz' e yürüyen Hülagu için gerisini güvenliğe almak önemlidir. Bu strateji fedailerin sonu olur.

Hareketin askeri yapısı parçalanır ancak Alamut İsmailiyesi tasavvuf "hırka"sına bürünür ve gizlenir. Bunun tasavvuf ve genel olarak İran'daki manevi hayat üzerinde etkisi büyük oldu. İsmaililerin kendilerinden saydıkları tasavvuf üstatları yetişti. Bunlar, Senai, Ferideddin-i Attar, Mevlâna Celaleddin-i Rumi, onun en yakını olan ve Alamut'ta yetişen Şems-i Tebrizi'dir. 1200'lü yıllara gelindiğinde Hermesin öğretisini yayan kadim bilgilerin ve surların, en önemli taşıyıcısı ve merkezi Alamut'tu (Yahudi Kabalasını da besleyen Hermesçilik ve Batını akımlar, Yahudi ticaretinin merkezlerinden olan Mevlâna'nın babasının ve kendisinin doğduğu Belh şehrinde de oldukça etkiliydi, ayrıca tekrar etmekte yarar var, Moğol-İlhanlı veziri ve Anadolu'yu sömürgeleştirmede önemli role sahip muazzam bir servete hükmeden Reşiteddin de Alamut'ta yetişti. Mevlâna'nın Moğollara meşruiyet sağlayan çizgisinde Hermes-İbrani-Kabala-Platon-Pisagor-Batını seçkinciliğinin gizemli egemenlik kodlarının "diyalog" esaslarının etkisi "karanlıktır." Ancak bu isimlerin kesişme noktaları büyük açıklıklar sunuyor. Küçük bir azınlığın insanı merkez alan ve Tanrıyı da istedikleri ölçüde ehlileştirerek, yaptıkları tanımlara hapsederek, yeryüzünün ve gökyüzünün gizemlerine hâkim olma ayrıcalıkları temelinde kendilerini tanrısal bir hiyerarşinin özü olarak sunmaları bunların ortak noktalarıdır. İnsan tanımının merkezine kendi egemenlik ilişkilerinin ölçütlerini yerleştiren "din padişahları" köklerini piramidal Mısır toplumu ve "seçilmiş"lik kurgusuna dayalı Yahudi geleneğinden çıkarmışlardır.

Ancak, onların bu eşitlikçiliğe aykırı, egemenlik sistemleriyle bütünleşen, mertebenin üstündeki konumlarını hikmet adı altında sabitleyen statüleri sadece Peygamber veya Hz. Ali soyundan gelmeyle açıklanacak bir meşruiyet kaynağı sunmaz. O zaman da devreye, bin sopa vurularak katledilen Hallac-ı Mansur, derisi yüzülen Nesimi'nin bu yiğit, inanç dolu erdemlerinin tasavvuf harcına karılarak, uzlaşmacılığın, egemenlik sistemine biat etmenin üzerinin ustaca örtülmesi anlayışı sokulur. Tüm ayrıntılar, çelişkiler, ayrımlar silinerek ortada

egemenlik sistemlerini, eşitsizlikleri, adaletsizlikleri edilgen bir tutumla "sevgi" ve "hoşgörü" adına kölece boyun eğerek kabullenen bir "insan" yanılsaması bırakılır. Batıni olanın ihtilâlci yorumu ise tüm militanlığına yoksul kitlelerin sahip çıkmasına rağmen Alamut gibi bir örnekte dahi rehabilite edilir. Aklı ve ruhu egemenlik sisteminden özgürleştirmeyen radikal eylem çizgisi kiralık fedailiğe varır. Tasavvuf ayrıştırılamaz, Yahudi Kabalası ve Hermesçi-Platoncu-Pisagorcu çizgide eşitsizlikçilik katarına bağlanır.

Üzerinde duracağımız diğer akım ise Şeyh Bedreddin hareketidir. Timur'un 1402'de Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunu dağıtması neticesinde büyük bir iç savaş başladı. Yıldırım'ın oğullar Küçük İsa, Musa, Mehmet, Büyük İsa ve Süleyman arasında çatışma patlak verdi.

Beyazıt'ın oğullarına koyduğu isimler oldukça ilginçtir.

Osmanlı'yı İslâm Devleti olarak görenler açısından dikkate değer sorular ortaya çıkaracak niteliktedir. Timur, bu şehzadelerden hiçbirini sultan ilân etmedi. Kardeşler taht savaşına girdiler. Bu savaş, kısa sürede birbiriyle çelişen sosyal ve siyasal hareketler tarafından desteklenen bir boyut kazandı. Osmanlı Hanedanı'nın en yaşlısı olan Süleyman'ı Timur Rumeli Beylerbeyi olarak atadı. Süleyman, Anadolu'da pusuda bekleyen kardeşlerine boyun eğdirecek duruma gelmek için Venedik, Cenova, Bizans İmparatoru, Hospitalier Şövalye Tarikatı ile anlaştı. Süleyman Bizans'a 1403'te yaptığı iki anlaşma ile büyük miktarda toprak ve Osmanlı'nın fethettiği kaleleri geri verdi. Artık imparatorun izni olmadan hiçbir Türk gemisi Çanakkale Boğazı'ndan geçemeyecekti. Süleyman neredeyse süzeren-vassal ilişkisi çerçevesinde İmparator Manuel'in kendisine "oğlum" diye hitap etmesini kabul ediyordu. Bizans Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışacak duruma geliyordu. Bu arada Hıristiyan olan Küçük İsa ise İstanbul'a kaçtı.

Mehmet ile Süleyman çatışması ise Musa'ya yaradı. Musa'nın çevresinde köylüler, akıncılar, göçebeler bulunuyordu. Musa, halk sever bir görüntü çizdi. Müşkül zamanlarda yoksul halk kitlelerine dayanan egemenler geleneğine uygun davrandı. "Ne zaman ortalarda görünse çevresine yumuşak kalpli ve cömert davranıyordu, tıpkı dindarlık maskesi altındaki yalancı bir ermiş gibi." Musa yoksul kitlelerin inatçı direnişini yanına alarak Süleyman'ı iyice köşeye sıkıştırdı. Süleyman ise yine egemenliğini tehdit altında gören hükümdarların tipik tavrıyla Rumeli'deki tüm Osmanlı topraklarını Bizans İmparatoru II. Manuel'e sundu. Feodal aristokrasi Süleyman'dan yüz çevirince yalnız kaldı ve 1411'de Hıristiyan köylüler tarafından öldürüldü. Musa ise kardeşinin intikamını almak için köylüleri evleriyle birlikte yaktı. Musa, Feodal Türk aristokrat-

larının yanı sıra Sırbistan'daki Osmanlı yanlısı feodal partinin önderlerini de öldürttü. Musa, Balkanlar'da, Anadolu'dan gelen göçebe ve yarı-göçebeler için yerleşim imkânları da sağladı. Bu arada Şeyh Bedreddin'e Kadıaskerlik görevi verdi. Ancak 1413'te kardeşi Mehmet ile iş birliği yapan Balkan feodalleri tarafından çembere alınarak öldürüldü. Musa'nın bu savaşını yüksek soylular ile anti-feodal unsurlar arasında bir mücadele biçiminde ele almak gerçeği zorlamak olur.

Musa, Osmanlı Hanedanı'nın bir üyesiydi. Hedefi imparatorluğun restorasyonu ve tek başına hükümdarlıktı. O kendini bir "pleb" tabakasının lideri ve sınıfsız toplum kurmaya aday bir ihtilalci olarak görmüyordu. Musa, feodal düzeni kaldırmak değil, bazı değişikliklerle onarmak niyetindeydi.

Musa bu programıyla, kendi sınıfından ve hanedanından kopmuyordu. Ancak, kendinden sonra da defalarca yönetici sınıflar tarafından uygulanacak bir yöntemle, öndersiz kalan muhalif halk tabakalarını harekete geçiriyor, onları kendi politikası doğrultusunda sürüklüyordu. Nitekim sonraları Fatih Sultan Mehmet yüksek feodal aristokrasiyi şiddet ve müsaadeler yöntemleriyle alaşağı etmek isteyecekti.

Musa'nın Kadıaskeri Bedreddin Dimetoka'dan pek uzak olmayan Simavna'da Gazi İsrail'in oğlu olarak 1358'de doğdu. Şeyh'in dedesi III. Alaaddin Keykubad'ın yeğenlerinden biriydi.

(İsrail ismine dikkat çekecek ölçüde önceki sayfalarda bilgi verildi. Dolayısıyla bu ismi yüzeysel bir bağlantı ötesinde değerlendirme hakkını saklı tutuyorum.) Bedreddin Mısır'da eğitim gördü. Mısır sadece medrese ilimlerinin değil tasavvufla ilgili konuların da tartışıldığı Kahire'deki eğitim merkezleriyle tanınıyordu. Irak, Anadolu, Suriye, İran ve Kuzey Afrika'dan Kahire'ye bir çok "tasavvuf eri" geliyordu. Bedreddin Mısır'ın yanı sıra Konya, Tebriz, Edirne'de de bulundu. Bedreddin Mısır'da Maria adlı Hıristiyan bir cariyenin kız kardeşiyle evlendi. Babası İsrail'de Dimetoka beyinin Hıristiyan kızı ile evlenmişti. Bedreddin'in annesi olan Melek inançlarını büsbütün bırakıp Müslüman olmuş mudur bilinmiyor ve büyük bir önem taşımıyor. Önemli olan büyük tablonun niteliğidir. Şeyh Bedreddin'in düşüncesinde ilkçağ Anadolu ve Platoncu Yunan düşüncesinin izleri vardır. Özellikle Yeni-Eflâtunculuk, başta tasavvuf olmak üzere tüm doğu düşüncesinde etkilidir. İlkçağ Anadolu inançları ise Mısır-Mezopotamya kaynaklı bir din olan İbranilik'ten oldukça etkilendi. "İlk tek tanrıcı din olan İbrani dinin doğup geliştiği, yayıldığı bölge insanlarının Anadolu ile olan alış-veriş ilişkileri, İlkçağ boyunca savaşları bellidir. Özellikle Hitit-Urartu-Mısır-Asur gibi İlkçağ uluslarının karşılıklı ilişkileri, gelip geçiş yolları

inanç kaynaşmalarını kolaylaştıran bir yapıdadır. İbrani dininin yasalarını, kurallarını oluşturan inanç varlıklarının izlerini eski Babil toplumunda buluruz. Hammurabi yasası ile Tevrat'ın ünlü On Buyruk'lu arasındaki tıpkılık gelişi güzel bir olay değildir. İbrani dini çok tanrıcılıkla tek tanrıcılığın karışımından oluşan, insanın tanrılığını tanrının insanlığına dönüştüren, İlkçağ inançlarını yeni bir anlayışa göre yoğuran, ne kesinlikle çok tanrıcı ne de kesinlikle tek tanrıcı bir dindir. Onun bu iki inanç kurumu arasında bir yeri vardır. Tanrı ile konuştuğu söylenen Musa ile gene tanrı ile sıkı ilişkiler içinde bulunduğuna inanılan Babil kral Hammurabi arasında ayrılık değil inanç yakınlığı vardır."[157] Anadolu İbrani inanç birikimi, Babil, Sümer, Hitit gelenekleri ve Hıristiyan akımların etkisiyle oldukça erken dönemlerde tanıştı. Diğer yandan İbrani tarikat gelenekleri de Anadolu'ya aktı. Aseyi Tarikatı (İ.S 150'de kuruldu), Reşabit Tarikatı (İ.S 860), Taraput Tarikatı, Suduki Tarikatı (İ.S. 248'de kuruldu.), Samri Tarikatı, Hahami Tarikatı, Furusim Tarikatı, Şazdım Tarikatı başlıca İbrani tarikatlarıdır. Anadolu'nun güney komşularında, çoğunlukla Filistin, Suriye, İskenderiye'de geliştirilen bu İbrani Tarikatları Güneydoğu Anadolu'da da etkili oldular. İbrani ve Hıristiyan tarikatları Anadolu'da İslâmiyet'ten önce örgütlendiler. Dolayısıyla Bedreddin'in düşünsel oluşumunda İlkçağ Anadolu'sunun izleri bizi bu etkilere kadar taşır. Ayrıca Bedreddin Tebriz'e Şii Safevi tarikatının öncüleriyle tanışmak için gitti. Daha önce Aksaray'da Safevi Şeyhi Ali'nin öğrencilerinden biri olan Şeyh Hamid Bin Musa'yla görüşme imkânını buldu. Şeyh, Safevilerden oldukça etkilendi. Özellikle Mehdilik bilincinin oluşumunda Safevi etkisi belirgindir. 1405'te Kütahya yakınlarında Torlak'larla karşılaştı. Osmanlı kaynaklarında "vahşi" olarak nitelenen bu Türkmen topluluğu onu Mısır'da ve Tebriz'de saray eşrafı arasında yaşamakla suçladılarsa da sonunda Bedreddin'i kendilerine Şeyh olarak kabul ettiler.

Bedreddin daha sonra Bursa'ya gitti ve çevresi tüccarlar ile zanaatçılar tarafından sarıldı. Şeyh egemen çevreler arasındaki yaşamını sürdürdü. Karaman beyi ve Musa ile tanıştı. Şeyh, hasmı olmayan İbn Arabşah'ın da belirttiği gibi dünyevi iktidar talep ediyordu. İç savaş koşullarının uygun ortamı ve "eza-cefa çekenler"in toplumsal özlemleri ona alan açıyordu. O egemenlik istemlerini, Osmanlı öncesi bir geleneğe dayandırıyor ve bu istemler, Bedreddin'i bunca hınç duyulan Osmanlı Hanedanı'yla akraba olmak gibi bir sorundan kurtarıyordu. Şeyh, siyasal meşruiyeti ile dinci önderlik bilinci arasında sağlam bağlantılar kuruyordu. Deli orman bölgesinde Bedreddin, "gelin, bundan böyle tek

---

[157] Eyüboğlu (1987) age., sf. 108-109.

sultan benim, sultanlar bana bağlı. Kim sancak istiyorsa gelsin. Kim subaşılık istiyorsa verelim. Kimin dileği varsa bize gelsin" diyordu. Bedreddin sadece Türkmenler, köylüler ve işsiz savaşçılardan değil, Kadıasker olarak tımar dağıttığı sipahilerden de destek görüyordu. Bedreddin Sırbistan ve Bulgaristan'daki Hıristiyan küçük soylulara da dayanıyor, gazilik, cihad kavramlarını bir kenara bırakıp "hoşgörü" anlayışını ön plâna çıkarıyordu. 1416'da Anadolu ve Rumeli'de devlete karşıtlıkta birleşen iki hareket vardı: Börklüce Mustafa'nın başkaldırısını halka dayandıran radikal hareketi ile Bedreddin'in ılımlı feodal nitelikteki çıkışı. Şeyh, Börklüce ve taraftarlarının dizginlerinin kendi ellerinde olduğunu egemenlere gösterme taktiğini izledi. Ancak Börklüce Mustafa 1416'da kuşatıldığında Bedreddin kaçıp Kastamonu'da İsfendiyaroğlu'na sığınıyordu. I. Mehmet'in savaş cephesine sürdüğü Rumeli ve Anadolu ordusu Börklüce ve taraftarını ezdiler. Börklüce Efes'e getirildi ve çarmıha gerildi. Börklüce ile Bedreddin İznik'te birbirlerinden ayrılmışlardı.

Bedreddin çok gezip görmüş, oldukça kültürlü bir din bilginiydi ve devletin güç dengelerini iyi tanıyordu; ayrıca Kadıaskerlik gibi son derece yüksek bir görevde bulunmuştu. Egemen sınıfın üyesiydi. Bedreddin, isyanını devlet adamı tecrübe, yöntem ve birikimiyle hazırlıyordu. Onun kafasında radikal bir eşitlik ideali ve komünizm anlayışı elbette yoktu. Ayrıca, dünya görüşü seçkin kişilerin gizemler üzerindeki üstün bilgilerinin onlara üstünlük ve yönetme ayrıcalığı verdiğine inanılan Hermesçi-İbrani-Yeni-Platoncu-Batını akış çizgisinde biçimlenmişti.

Şeyh Bedreddin, "tüm feodal toplumu yadsıyan bir devrimci" değil, reformcu bir düzen adamıydı. I. Mehmet'i devirmenin yolunun, sipahileri kendi yanına çekmekten geçtiğini biliyordu. Bunu, sipahilere eşitlik önererek değil toprak vaadinde bulunarak yapabilirdi. Öyle de oldu. Rumeli'de Hıristiyanlara karşı "hoşgörü" gösterme konusunda farklı gerekçelerle Börklüce Mustafa ile aynı düşüncedeydi. Devletin siyasal ve askeri ağırlığı Rumeli'de bulunuyordu. Hıristiyanlarla ilişkiler düzenlenmeliydi. Bu ise gaza, cihat, haraç ideolojisi temelinde yapılamazdı. Bedreddin çağına göre ileri bir reformcuydu ama devrimci değildi. Geniş çaplı "hoşgörü" düşüncesi, Hıristiyan-Müslüman çerçevede bir devlet sisteminin temeliydi. İslâm-Hıristiyan toplumlar sentezi ekseninde yöneten-yönetilen ilişkileri "hoşgörü" ilkesine göre düzenlenecekti. Sınıfsal egemenliğin kaldırılması doğrultusunda bir önerisi yoktu. Bedreddin sömürünün hafifletilmesini, yoksul insanların daha iyi koşullara kavuşturulmasını savunuyordu. Ancak bunlar, tepeden gelme reformlarla ve sistemin temelleri korunarak yapılmalıydı. Şeyh Bedreddin'de devrim, ortak mülkiyet anlayışı yoktu. Islahat

ve yenileştirmek vardı. Akıncı, Yörük, Hıristiyan reayadan oluşan taraftarlarının onun fikirlerinin reformcu özünü ne ölçüde kavradıkları belirsizdir. Ancak egemenlerin Şeyh'i kendilerinden saydıkları bellidir. 18.12.1416'da Serez'de asılan Şeyh'in infaz biçimi bu savı kanıtlar niteliktedir. Bedreddin yüksek soylu geçmişine yakışır bir tarzda, kanı akıtılmadan infaz edilir. Sultan bu din bilgini Şeyh hakkında hüküm verme cesaretini bulamadı. En önemlisi ise idam kararı mallarının müsaderesini getirmedi. Şeyh sınıf egemenliğini kaldırmayı düşünmediği için, işkence ve cellat kılıcı ona reva görülmedi. Sultanlık tacını ele geçirmeye çalışmanın cezası ölümdü. Şeyh, tüm bunlara rağmen ulema çevrelerinin gözünde daima bir bilgin ve tasavvufçuydu.

Buna karşılık Börklüce Mustafa radikal devrim yolunu seçti. Onun eşitlikçi talepleri 5. ve 6. yüzyıllarda İran'da ve İlhanlı Devleti'nde 14. yüzyılda patlayan Serbedarlar hareketiyle benzerdi. Mustafa, "hoşgörü" düşüncesini, yüksek İslâm çevrelerindeki dini egemenlerin taktik tutumlarından aldı. Militan köylü ve göçer grupları din eşitliği ilkesiyle bir arada tutuluyordu. Ancak Börklüce Mustafa taraftarları için din eşitliği talebi sosyal eşitlik talebine dönüştü. Eski düzeni devirmeden eşitliği gerçekleştirmenin imkânsız olduğu görüldüğünden sınıf mücadelesi ile hoşgörü yan yana yürüyordu. Ancak bu anlayış ağdalı doktrinver çizginin dışında sosyal-siyasal pratiğe dayalı bir yaklaşımdı ve egemenlerin faydacı taktiklerinin dışındaydı. Eşitlik inancı, aynı zamanda Mehdici nitelik taşıyordu. Çünkü eşitliğe giden kurtuluş yolunu sadece Tanrının koruduğu bir önder ya da Mehdi açabilirdi. Bu denetim dışı başkaldırılar ve hareketler sadece şiddetle ezilmedi; aynı zamanda egemenlik sisteminin örgütlediği, sözde adalet, eşitlik ve hürriyetten yana görünen zincirlerle bağlandı. Mehdi inancının içi boşaltıldı ve eylem potansiyeli kurutularak evcilleşmesi sağlandı. Ezilenler için değil egemenlerin meşruiyet, birlik, ideoloji, yönetim ihtiyaçları doğrultusunda dinsel "hoşgörü" söylemleri geliştirildi. Bu yapılar tekkeleşti, tarikatlaştı, mertebeleşti. Allah'ın yeryüzündeki düzenini kılıç yoluyla kurmak için tüm yoksulların Mehdi etrafında birleşmeleri fikri, belleklerden kazındı. Bu kurtuluşun, Allah'ın tüm kullarını kapsaması anlamında farklı dinlerden insanları bütünleştirmesi ise ezenlerin hizmetinde kof bir hümanizmaya kurban edildi.

Bu iki harekete ilişkin parantezi kapatıyorum. Yavuz Selim'in döneminde gelişen karmaşık çelişkiler tablosuna dönüyorum.

Ermenilerin ve Kürtlerin Stratejik Kullanımı

Şah İsmail Çaldıran yenilgisinden sonra Batı'yla Osmanlı'ya karşı bir ittifak oluşturmak amacıyla yoğun diplomatik görüşmeler yürüttü. Rodos'ta üslenen St. John şövalyeleriyle irtibata geçen Şah, onlardan Hospitaliers Tarikatı'nın elinde bulunan Sultan Cem'in oğlu ve Yavuz Selim'in kuzeni olan şehzadenin kendisine teslimini istedi. Şah İsmail, Portekiz Kralı, Macaristan, Çek Kralları ve Habsburg İmparatoru nezdinde girişimlerde bulundu. İsmail bu faaliyetleri sırasında Lübnan dağlarında bulunan Marunilerden de yardım istedi. Ancak Batı, Osmanlı zaferi ile sarsılan Safevilere yardım etmeye istekli olmadı. Osmanlı İmparatorluğu, doğuda yerleşmeden batıya açılımın güvenli bir biçimde gerçekleşmeyeceğini bir kez daha kavradı. Tüm yıkıcı askeri fetihler ve iç tehditler doğudan geliyordu. Osmanlı doğuyu tutamıyordu. Yavuz Selim bu gidişi bir süre durdurdu. Torosların eteklerinden güneyde Yukarı Fırat'a, Suriye'ye, Hicaz ve Mısır'a kadar hâkimiyet alanını genişletti. Yavuz Selim Ortadoğu üzerinde yoğunlaştı. Sultan Süleyman ise yüzünü yine Avrupa'ya çevirdi.

Yavuz Selim, Doğu'ya yerleşme siyasetinde Kürtlerle anlaşmaya öncelik tanıdı. Akkoyunlular tarafından baskı altında tutulan Kürtler, başlangıçta Şah İsmail'e taraftar oldular. Ancak Şah'ın siyaseti Kürtleri ezdi. Kendisini kutlamaya gelen on bir Kürt ileri gelenini hapse attıran Şah İsmail onların yerine kendi adamlarını atadı. Şah Şii Türkmenler dışında kimseye güven duymuyordu. Bu arada Kürtlerin Sünni olması da onun açısından sorundu. Tıpkı Akkoyunlular gibi Kürtlere yönelik tasfiyeci bir siyaset izleyen Şah'a karşı Kürtler Osmanlı'ya döndüler. Osmanlı-İran mücadelesi Şii-Sünni örtüsü altında yürütüldü ve tüm bölge halklarını sürükledi. Kürtler ve Ermeniler varolma endi-

şesiyle kendi aralarında taraflara bölünüp birbirlerini tükettiler. Osmanlı-İran savaş atmosferinden yararlanan Kürtler, silahlanarak Safevi güçlerini kendi bölgelerinden kovdular. Bu durum Osmanlı'nın askeri başarısına uygun ortam yaratan koşullardan biriydi. Böylece Musul-Kerkük, Hısn-ı Keyfa, Eğil, Sasun, Palu, Siirt, Meyafirikin Kürt beylikleri bağımsızlıklarını korudular.

Diğer yandan yirmiye yakın Kürt beyi de Safevilerle ittifaklarını sürdürdüler. Bitlisli Kürt Hakim İdris ise Osmanlı Politikasını destekleyenlerin başında geliyordu. İdris söz konusu yirmi Kürt aşiret reisini Osmanlı'ya bağlanma konusunda ikna etti ve Şah İsmail'le olan ittifaklarını çözdü. Çaldıran Savaşı'ndan önce Kürt beyleri ile Osmanlı arasında kararlaştırılan anlaşma zaferle birlikte kesinleşti.

Sultan Selim Kürt beyliklerinin özerkliklerini tanıdı ve bunu fermanlarla onayladı. Yavuz Selim'in Kürt beylikleri ile yaptığı anlaşmaya göre: Kürtler Osmanlı Devleti'nin müttefiki olarak onların komşu ülkelerle yapacakları savaşlara katılmaya zorunluydular. Anlaşma gereğince beylikler bağımsızlıklarını koruyacaklardır. Kürt Emirliklerinde yönetim babadan oğula geçecek veya eskiden beri devam eden geleneklere göre Emir seçilecek ve Padişah fermanıyla Emir'in yetkisi kabul edilecektir. Osmanlılar Kürt beyliklerini tüm dış saldırılara karşı koruyacaklardır.

Sultan Selim ile anlaşmanın metni Hakim İdris tarafından yazıldı. İdris bu anlaşma metnini Kürt beyliklerine ayrı ayrı imzalatarak Sultan'ın onayına sundu. Anlaşma gereğince Diyarbakır 19 sancağa bölündü. Bunların 11'i doğrudan Osmanlı'ya bağlandı, 8'i ise Kürt beyliklerine bırakıldı. Palu, Eğil, Hazro, Cezire yarı bağımsız idareler ve babadan oğula geçen beylikler olarak ilan edildi. 1514'ten, 1627'ye kadar uzanan zaman çizgisinde Malatya'dan Hâkkari'ye, Urfa'dan Beyazıt'e kadar yayılan yörelerdeki önemli beyliklere yukarıdakine benzer haklar tanındı.

Sultan Selim'in siyaseti, Kürt beyliklerini Osmanlı ittifakına dahil ederek İran karşısında sağlam bir duvar örmek, Türkmen unsurlarını kuşatmaktı. Türkmen sorunu tüm karmaşık sınıfsal, askeri, dini, sosyal çelişkileri ile birikimli etkisini sürdürdü.

Selçuklu, Osmanlı çizgisinde devlet bu sorunu şiddetle baskı altında tutma stratejisi izledi. Türkmen oymaklarının Safevi Devleti ile birlikte hareket etmesi karşısında, Osmanlı da Kürt feodallerine dayanma yolunu seçti. 1514–1638 yılları arasında küçük aralıklarla devam eden Osmanlı-İran savaşlarında, Sünni Kürtler Maku'dan, Musul ve Bağdat'a kadar aşılması imkânsız bir kaleler zinciri oluşturdular. Kürtler bu savaşlarda Osmanlı ordularıyla birlikte savaştılar.

Ancak feodal parçalanmışlıkları iyice pekişti. İran'da yaşayan Kürtlerle, Osmanlı topraklarındakiler arasına sınırlar girdi. Doğu'da düzenini yerleştirmeden Batıda genişlemesi tehlikeye giren Osmanlı, Kürt feodalleşmesini kabullendi. İran ise buna Karabağ'da karşılık verdi. Karabağ Ermenilerine İran'ın tanıdığı özerklik, Osmanlı saldırılarına karşı bir set işlevi görüyordu. Diğer yandan bu Ermeni özerkliği gelecek yüzyıllardaki Ermeni siyasi hareketlerinin temel ocağını teşkil etti. Karabağ Ermeni Melikleri Şah Abbas'tan 1603'te Osmanlı hâkimiyetinden kurtarılmalarını istediler. Bunun üzerine Doğu Ermenistan'ın Karabağ bölgesini Osmanlı'ya karşı bir duvar halinde bırakmak amacıyla buranın idaresi Şah Abbas tarafından Kürt feodallerine verildi. Bu politika Osmanlı Padişahlarının İran'a karşı Kürt beyliklerine dayanması siyasetiyle aynıydı. Sonuçta Karabağ, beş melikliğe bölündü ve bağımsız ilan edildi. Osmanlı-İran çelişkisi, Ermeniler ve Kürtleri stratejik varlıklar haline getirdi. Bu iki güçlü devletin aralarındaki savaşlar, Kürt ve Ermeni feodallerinin toplumsal-ekonomik ilişkiler alanında hâkimiyetlerini güçlendirdi. Bölgede oluşan ittifak ilişkileri kalıcı etkiler yarattı. Ermeni feodalleri İran ile ve Sünni Kürt feodalleri ise Osmanlı ile müttefik oldular. Bu arada Kürt parçalanması iyice perçinlendi. Büyük bir güçle sahnede olan Kürtler, İran ve Osmanlı yanlısı olarak bölünen feodal egemenlerini izlediler. Sünni-Şii ayrımı bu konuda görünür ölçüttü. 16. yüzyılda İran ve Osmanlı İmparatorlukları ile çıkarları temelinde bütünleşen Kürt egemenleri, sultanlık düzeyinde devlet sistemlerinden iyice uzaklaşmışlardı. Siyasi örgütlenmeleri, merkezsiz, ikinci derecede önem taşıyan ve bir büyük güce dayanmayı varlığının güvencesi sayan beylikler biçimindedir. Bu yapılar ayrıca kendi içinde bölümlere ayrılıyordu.

Anadolu Türkmenlerinin Şii bayrağıyla isyanı ve aslında Safevilerin askeri gövdesini oluşturmasını, şu formülasyon çerçevesinde değerlendirmek doğru olur: "Dini bir kisve altında siyasal protesto, gelişmelerinin belli bir derecesinde bütün halklara özgü bir olaydır." Türkmenlerin Şah'a verdiği destek bu "siyasal protesto" mantığı ile kavranabilir. Osmanlı devşirme, kozmopolit merkezi egemenliği açısından bu sorunun şiddet dışında çözümü yoktur. Özellikle Beyazıt II.'nin son saltanat yıllarında patlayan Safevi şeyhlerinden Şah Kulu İsyanı tüm Anadolu'yu sarstı. Şah Kulu'nu izleyenler, "hükümetten memnun olmayan köylüler, aşiretler, çiftlikleri ellerinden alınan tımar erleri, sipahilerdi." Osmanlı egemenlik ideolojisi, yoksul halk hareketlerini korkunç bir barbarlık olarak tasvir eder. Oysa halk yığınlarının "korkunçlukları" yoksulluklarından ileri geliyordu. Osmanlı kaynakları askerlerin dışındaki Şah Kulu yandaşlarını şöyle anlatır: Görünüşleri korkunçtu. Paçavra çıkınına benzeyen elbiseleri, bağı-

rış ve çağırışları, uzun bıyık ve sakalları, kırmızı saçlarıyla geçtikleri yerler ahalisine dehşet saçıyorlardı. Böylece işe başlayan Şah Kulu, Antalya'dan Sivas'a kadar önüne gelen kuvvetleri silip süpürdü, ortalığı yakıp yıktı."[158] Anadolu'da Alevi-Türkmen hareketiyle başlayan ve sonuçları itibariyle uzun yıllar sürecek Osmanlı-İran savaşlarına, Kürt feodallerinin güçlenmesine, Ermeni özerkliğinin ulusal çizgiye varacak biçimde gelişmesine neden olan olguların temelinde Fatih'in müsadereleri ile II. Beyazıt'in bunu düzeltmeye çalışırken başvurduğu isabetsiz yöntemler vardır. Bazı tekrarları göze alarak II. Mehmet döneminde hâkim eğilim tımar; sisteminin mülk ve vakıf araziler aleyhine gelişmesi ve büyük dirliklerin devşirme aristokrasisine verilmesi yönünde oldu. Bu arada İstanbul'a sadece Müslümanlar değil Trabzon'dan Rumlar, Selânik'ten Yahudiler, Ermeniler iskân edildiler. Osmanlı Devleti'nde Fatih zamanında dini esaslara dayalı "milletler" sorununun ilk mayalanmaları başladı. Fatih, Roma Kilisesi ile çatışma halinde olan Gennadius'u Rum Ortodoks Kilisesi'nin Patriği yaparak geniş yetkilerle donattı. Tüm Ortodoks Balkan halkları üzerinde geçerli olan yetkiler medeni hukuk ve ceza hukuku alanındaydı. Burjuva devrimleri döneminde Rum ulusal bilincinin tohumları Fener Patrikhanesi'nde atıldı. Fatih aynı siyaseti Ermeniler ve Yahudiler için de uyguladı. Ermeni Kilisesi'nin başına Fatih'in Bursa'dan getirdiği Patrik atandı. Ermeni Kilisesi de, Ermeni tarihçi Pastırmacıyan'ın vurguladığı gibi "yüzyıllar boyunca ulusal duygunun devamını" sağladı. Fatih, Yahudi din adamları arasından seçtiği Moşe Kapsalı Hahambaşı olarak atadı. Moşe Kapsalı, İstanbul'un Balat mahallesinde oturan dindaşları ve diğer Yahudiler üzerinde vergileri cemaat arasında paylaştırmak da dahil büyük yetkiler elde etti.

Fatih döneminde, Babinger'in yazdığına göre Osmanlı İmparatorluğu, "dindaşlarının Batı Avrupa'daki acıklı durumlarına nispetle gerçek bir cennettir." (Öncesinde de, Şeyh Bedreddin gibi dünyevi iktidar mücadelesinde büyük bir hareket başlatmış bir ismin en yakınları arasında Yahudiler bulunuyordu. Kendilerini Osmanlı iktidar mücadelesinin tarafı olarak görecek düzeyde siyasi mücadelenin içinde olmaları önemlidir. Şeyh'in yanında önemli bir rol oynamış bulunan Torlak Kemal Yahudi asıllı olup asıl adı Samuel idi. Kemal-Samuel Manisalıydı ve o dönem bu bölgede büyük bir Yahudi topluluğu bulunuyordu. Bedreddin ayaklanmasında, Manisa yöresindeki "kalabalık Yahudi cemaatinden" çok sayıda kişi Torlak Kemal-Samuel'le birlikte hareket ettiler.) Bizans dö-

---

[158] Çağatay Uluçay, *Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu*, *Tarih* dergisi, Mart 1954, Sayı: 9, sf. 61.

neminde İstanbul'da özellikle Galata'da bulunan Yahudilerin sayısı İstanbul fethi sonrasında artar. Fetihten sonra çeşitli yerlerde yaşayan Yahudiler İstanbul'a getirilerek yerleştirilir. Kritovulos, Fatih'in birçok Yahudi'yi İstanbul'a yerleştirdiğine dikkat çeker.[159] Fatih, Hahambaşı'na Rum Patriği'nden de üstün bir mevki tanır. Yahudiler, istedikleri gibi ticaret yapıyorlardı, Avrupa'dakinden çok daha az vergi ödüyorlardı, servetlerinin üçte birini de Batı'da olduğu gibi sultana vermek zorunda değillerdi. Bu yüzden Almanya'daki dindaşlarını da Osmanlı Devleti'ne çağırdılar ve yığınlar halinde Avrupa'dan Osmanlı'ya Yahudi göçü yaşandı.

---

[159] Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmet Han-ı Sani*, Sadeleştiren: Muzaffer Gökhan, İst. 1967, Kitapçılık Tic Yay.

Osmanlı'daki Devşirme İktidarı

Fatih, iktidarını, dinci ideolojilerle algılanan farklı üretim biçimleri arasındaki çelişkiler üzerine kurdu; ancak Fatih'in devşirme aristokrasiye dayanmasını, etnik olarak egemen Türklüğün ezilmesi biçiminde değerlendirmek doğru değildir. Yoksul Anadolu Türkmen'i, devletin merkezinde bulunan Çandarlı vs. Türk ailelere ay kadar uzaktı. Merkezde tam bir etnik karışım vardı. Evrenos, Timurtaş, Çandarlı aileleri gibi muazzam servetlerin sahibi olan "güçlüler sendikası" açısından merkezi devleti kontrol etmede etnik temel önemli değildi. Devleti denetleyen güçlü aileler için bir etnik sorun yoktu. Bu noktada çıkarlara göre biçimlenen egemenlik partileri vardı. Çandarlı ailesi Türk olduğu halde Bizans'la anlaşıp İstanbul'un Osmanlıların eline geçmesini önlemeye çalışırken, Zaganos Paşa ve Rum Saruca Paşa fetihleri savunabiliyordu. Fatih'le birlikte imparatorluğa dönüşen Osmanlı, çok-uluslu yapısını koruyabilmek için tüm "ulusal" duyguları birbirine düşürerek frenleme siyaseti izliyordu. Fatih, hiç de "hoşgörü" sonucu olarak değil bu siyasetin gereği "millet"lere özerklik tanıyordu. Fatih, Avrupa ile Anadolu arasında savaşlarla mekik dokuyor ve merkezi devlet olgusunu devamlı at sırtında kalarak sağlamaya çalışıyordu. Bu arada, Fatih devrinde 20 bin kadar mülk ve vakıf arazisinin tımar statüsüne alınması gerçekleştirildi. Merkezileşme uğrunda yapılan savaşlar ve devletin artan mali ihtiyaçları bu müsadereleri getirdi. Fatih bu müsadelerin yol açtığı kesin sınıf savaşının kurbanı oldu. Fatih aniden hastalandı ve öldü. Oğlu II. Beyazıt'ın en büyük hasmı, Şehzade Cem'i destekleyen ve Fatih'e geniş çaplı müsaderede yardımcı olan Karamani Mehmet Paşa'yı, Halveti dervişleri vasıtasıyla zehirletti. Bu Beyazıt için ölüm kalım mücadelesiydi ve büyük olasılıkla, Fatih de onun tarafından zehirletildi. Fatih'in yakınında ise vezir yap-

tığı ve mali politikasında çok önemli bir rol oynayan Yahudi hekim Lacopo de Gaete (Yakup Paşa) vardı ve daha sonra sırlarıyla birlikte öldürüldü. II. Beyazıt sorunu çözmedi; daha da ağırlaştırdı. Fatih'in tımar haline getirdiği mülk ve vakıfları yeniden devşirmelere dağıttı. II. Beyazıt tımarları savaşçı gazilere değil, merkezi güçlerle iyi ilişkileri olan varlıklı kişilere verdi. Bu konuda bir Osmanlı tarihçisi şunu yazar:

> "Nerede maldar etrak taifesi varsa, bezirgân oğulları, mütevelli oğulları varsa cümlesi ehli tımar oldular. Padişahın ne kadar aşçısı, seyisi, mehteri vs. hüddamı varsa cümlesi ehli tımar oldular yoldaşa dirlik kalmadı."[160]

Bu durum, Osmanlı Devleti'nde yeni bir toplumsal kavgayı besledi. Bu kavgaya Türkmenler de temel bir unsur olarak katıldı. "Yoldaşa dirlik" kalmazken Fatih döneminden 16. yüzyıl ortalarına kadar vezir-i azam olan 48 kişiden yalnızca 4'ü Türk'tür. 40 bin Alevi Türkmen, "kâfir", "dinsiz" olarak nitelendirilip katledilirken burada dini temellere dayalı bir siyasetten ziyade Osmanlı egemenlik stratejisinin uygulama biçimini görmek gerekir. Nitekim binlerce Alevi'yi katleden Yavuz Selim, Şam'a girdiğinde ilk iş olarak Yezid'in türbesini yıktırdı. Yezid'in mezarı üzerindeki görkemli işlemeli kafesi aldırttı ve Alevilerin büyük saygı duydukları Muhyiddin el-Arabi'nin türbesine yerleştirdi. Oysa Arabi'nin türbesi daha önce tam bir mezbelelik görünümündeydi. Sultan Selim, Alevi olan Hayri Bey'i Mısır'a naip olarak atadı ve sanki Aleviler için çıkarılan fetvadan haberi yokmuş gibi Alevi Çerkezleri Osmanlı Ordusu'na aldı. Alevi vakıflarına el koymasını salık veren vezirini öldürttü ve isteği üzerine Mısır'daki Alevi vakıflarını Hayri Bey'in emrine verdi.[161]

Dini ve etnik biçimlere bürünen savaşlar ve isyanların arka planında şiddetli sosyal-ekonomik çelişkiler bulunur. II. Beyazıt'ın varlıklı kesimlere tımar dağıtması ve koydurduğu vergiler, küçük tımar sipahileri ve yoksul köylüleri patlattı. O zamana kadar 5000 akçe karşılığı bir cebeli askeri donatıp savaşa getiren Sipahilerden artık 3000 akçe karşılığı bir cebeli istendi. Birçok sipahinin malları elinden alındı. Ayrıca olağanüstü vergiler arttırıldı. Yoksul köylü, yarı göçebe Türkmen, tımarını kaybeden sipahi isyan etti. Bu zümreler, Alevilikte, "ızdıraba karşı protesto" aracını buldular. İran Şahı'nın Anadolu'ya yolladığı "dai"lerin, "halife"lerin peşlerine düştüler. Dönemin koşulları, inanç sistemlerinin içeriği,

---

[160] Uluçay age., sf. 55.

[161] Muhammed Emin Gâlipet-Tavil, *Arap Alevilerinin* Tarihi, Nusayriler, Çev: İsmail Özdemir, II. Basım, İst. 2004, Çiviyazıları sf. 274-275.

doktriner kökleri bağımsız bir halk hareketi için elverişli değildi. Bu yüzden halk tabanına dayanan hareket bir yandan Karamanoğulları, Turgutoğulları, Ramazanoğulları gibi Anadolu beyleri, diğer yandan da Şah İsmail tarafından kullanıldı. Alevi Türkmenler İran ordusu içinde eritildiler.

Osmanlı-Safevi çekişmesi, Safevi sufi tarikatının Şah İsmail'in izlediği strateji sayesinde siyasal bir kuruma dönüşmesinin sonucuydu. Bu çekişmenin temelinde aslında Batı İran, Güney Anadolu, Kuzey Suriye'de yaşayan Türkmenlerin sosyal tarihi yatar. Osmanlı genişlemesinin İstanbul'un fethi sonrasında bu bölgede yayılması Türkmen kabilelerin gücünü kırdı onları yoksullaştırdı. Bu koşullarda yapılacak dini görünümlü bir propaganda elbette taraftar topladı. Bu bölgelerde yaygın bir "halk Şiizmi" vardı. Safeviler bunu gördüler ve kullandılar. Şah İsmail Osmanlı ve Memluk yönetimleri için büyük tehditti. Her iki devlet içindeki Türkmen müridleri ile yakın manevi bağları bulunan Safeviler ciddi biçimde Mısır ve Anadolu'da örgütlendiler. Safevi Devleti'nin genişleme planları Anadolu'yu kapsıyordu. Safeviler İran'ın emperyal geleneğinin mirasçılarıydı. Osmanlı-Safevi çekişmesi doğru temellerde kavranmadan Kürt, Türkmen, Ermeni, Alevi başlıklarıyla değerlendirilen ve iç içe gelişen dinamiklerle günümüze birikimli etkileriyle damgasını vuran çelişkiler zembereği anlaşılamaz. Bu bağlamda Osmanlı-Safevi çekişmesinde dini unsur temel değildir. Din unsurunun bu meselede önemi elbette büyüktür, ancak belirleyici nitelikte değerlendirilecek boyut taşımaz. Bu çatışmanın kökleri, 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında biriken ekonomik, sosyal, siyasal çelişkilerin yanında bölgenin iki güçlü ülkesinin Hıristiyan devletler, yabancı tüccarlar ile ilişkilerinin de biçimlendirdiği, Ortadoğu'nun jeopolitik gelişiminde aranmalıdır. Bu dönem Ortadoğu'nun patlamalı jeopolitiğinin günümüze akan şekillenmesinde bir dönemeçtir. Safeviler'in Osmanlı'yı kapsayan genişleme programında iç savaş kışkırtıcılığından yararlanması ve doğrudan müdahalesi dini alanın çok ötesinde siyasi anlam taşır.

Safevi İran ile Osmanlı'nın çatışmasının, dinin ötesinde stratejik boyutlar taşımasına dair en önemli ölçüt Şah'ın Sünni Memluk Devleti'yle ittifakıdır. Osmanlı İmparatorluğu ve Özbek Devleti'yle çatışan Şah İsmail aynı anda iki düşman karşısında yalnız kalmamak için Mısır Memlukluları'yla anlaşma yollarını aradı. Osmanlı-Safevi ilişkilerinde siyasal boyut dini boyutun üzerindedir.[162]

---

[162] Allouche age., sf. 163.

Şah İsmail, batını çizgide, gulât-ı Şia'ya (aşırı Şiiliğe) ait inançlar ile gizemli tasvirlerin karışımına dayalı inançları savunuyordu. Ali'yi tanrılaştıran Şah onu "göğün ve yerin yaratıcısı" olarak sunuyordu. İnsan-tanrı, "tanrıyı yaratan insan" temelli Hermesçi, İbrani çizgiye oturan bu inanç zincirinde İsmail kendisini de *Tanrının bir emaresi* olarak tanımlar. Şah, "Gelin! Benimle buluşmak için, secdeye kapanın. Ben Şah'ın inancıyım" der. Şah, "güneş ve ay benim avucumun içindedir. Kesin olarak bil! Benim varlığım Tanrının evidir. Ağaçlar, sabah ve akşam, benim önümde secdeye kapanmaya mecburdur" diyordu. Tanınmış şarkiyatçı Minorsky ise "Safevi döneminin gezginleri, Şah İsmail'e tanrı gibi ibadet edildiğini belirttiklerinde, bu ifadeler mecazi olarak yorumlanmıştır. Oysa bunlar harfiyen dikkate alınmalı" uyarısında bulunur.

Osmanlı düzeni, doğuda ancak Akrâd beyliklerinin özerkliklerini kabul ederek varlığını sürdürebildi. Bu düzenin stratejik zorunlulukları Memluklulara vurulmasını da gerektirdi. Osmanlı, Kutsal Toprakları da kapsayan bir Doğu İmparatorluğu vurgusunu iyice ön plana çıkardı. En az Şah İsmail ölçüsünde bir inanç sistemine ideolojik dayanak olarak ihtiyaç vardı. Sünni-Şafii Kürtlerin İran'ı çevrelemede kullanılması, "sofu" bir Padişah görünümünün alâmetlerine olan ihtiyacı artırdı. İran'ın Anadolu'da Alevi Türkmenlerle bütünleşmesi, Selim I'den itibaren Sünni doktrini devlet ideolojisinin payandasına dönüştürdü. Kürt egemenleri de Dersim bölgesi Zazaları ve Şii inanca sahip olanlar dışında bu yapı ile bütünleştiler. Türkmen varlığı ezilir, Safevi İran'ı kuşatılırken Kürtlere de tampon görevi düştü. Anadolu'da Şiilik, yoksul köylülerin veya tımarını yitirmiş sipahilerin dünya görüşü haline gelince ve isyanlar din örtüsüne bürününce, karşı güçler de dinin en katı yorumlarına sarıldılar. Yavuz Sultan Selim'in kişiliğinde şiddet ve sofuluğun zirvesi birleşti. Osmanlı toplumunun sosyal, politik, ekonomik dönemecinde Yavuz'un Kutsal Emanetleri İstanbul'a taşıması anlamlıdır. Osmanlı İmparatorluğu, bu dönemde, "siyasi ve dini hayatında bir dönüşüm" yaşadı. Artık, gazi-derviş geleneğinin halkçı ve eşitlikçi fikirlerine yaşam hakkı yoktur.

Yavuz'un Mısır'ı fethi sonrası uygulanan yönetim, Kürt Beylikleri'ne tanınan özerkliğe benziyordu. Nitekim yıllar sonra konuyu değerlendiren Fransız Baron de Tott, "Sultan Selim'in kanunu incelenirse, bu padişahın Mısır'ı fethetmekten çok, 24 Memluk beyi karşısında boyun eğdiği anlaşılır. Gerçekten bu beyleri yerlerinde bırakırken, otoritelerini genel vali ve divan başkanı bir paşanın otoritesiyle dengelemeyi düşünüyordu" diyor. Ortada bir merkeziyetçilik siyaseti vardı, ancak "bu yapı kimin çıkarlarını yansıtıyordu?" sorusunun cevabı: "devleti bir sınıf aracı haline sokma mücadelesi veren yüksek aristokrasi,

banker-sarraflar, devşirme ordu, yabancı tüccarlar" biçiminde verilebilir. Batı ise Osmanlı'nın uzağında değil içindedir.

Osmanlı devleti sürekli olarak Batılılarca izlenir, elçilik raporları, sefaretnameler özellikle Venedik ticaret oligarşisinde tam not almak isteyen diplomatlar için kariyer basamağıdır. Sömürgeci-emperyalist siyaset stratejilerinin oluşumunda bilimsel ölçütlere dayalı raporlar hazırlama ve bunu kurumsal bir çerçevede yapma Venedik-Floransa-Hollanda, Britanya-ABD emperyalizmlerinin akış çizgisinde bir geleneğe işaret eder. Venedikli "bir patrisyen için elçilik raporu, sefaretname okumak, kariyerinin en önemli olaylarından birini yaşamak oluyordu. Senato'nun kendilerine verdiği büyük görevin başarılmış olması demekti bu. Bu okuma elçiye yargısındaki açıklığı, kültürünü, söz sanatını ortaya koymak için, yaşam ve insanları tanıma deneyimini kanıtlamak, siyaset adamlığının bütün özelliklerini taşıdığını göstermek için bir fırsat oluyordu. İstanbul söz konusu ise, başarı ile bitmiş bir görev, yönetim kariyerinin üst basamaklarına giden yolu açıyordu."[163] İstanbul'da Venedik elçiliği oldukça önemli bir görevdir. Burada bulunan elçiler daha sonra Roma'ya, İmparator Şarlkent'e gönderilirler veya Venedik'te yüksek mevkilere atanırlar. "Venedik'te patrisyenler sınıfı yalnızca politika konuşmuyor, politikayı yapıyor. Ve Venedik Cumhuriyeti'nin bundan yararının büyük olması için gözlem yapıyor. 1612'de İstanbul'dan dönen bir büyükelçinin dediği gibi, sefaretname dinlemek için toplanmış olan Senato, kendini yalnız dünyayı sergileyen bir gösteri önünde görmez. Senato orada tetiktedir; diğer devletlerin yanıp sönen sahne ışıklarına bakar, orada ülkeyi yönetmek için, başka yerde bilinmeyeni öğrenir, imparatorlukları zayıflatan nedenleri görür, barış ve savaş nasıl yapılmalı algılar. Büyük Venedik'in elçileri öz varlığını sürdürmeye dönük, Venedik patrisyeninin yılmadan ortaya koyduğu "bilgilenme ve akılsallık çabasına" işte böyle katkıda bulunmuş olur."[164] Venedik, Osmanlı, Safevi, Memluk Saraylarının içindedir. Osmanlı ile hem savaşır, hem ticaret yapar, Şah İsmail ile ittifak görüşmeleri yürütür. Mısır, Suriye Osmanlı denetimine girer; fakat Venedik bu iki ülkenin limanlarına girişi elinde tutmak ister. Venedikliler savaşı ticaretin zorunlulukları gerektirdiğinde yaparlar. Venedik ticaret oligarşisinin, Avrupa ittifak sistemlerine bağlanarak, Osmanlı'ya yeni bir Haçlı Seferi düzenlemek saplantısı yoktur.

---

[163] Lucette Valensı, *Venedik Ve Ba'b-ı Âli, Despot'un Doğuşu*, Çev: A. Turgut Arnas, İst. 1994, Bağlam Yay., 31.

[164] Valensı age., sf. 32.

Venedikli aynı yerde durmaz: hep iki ülke, iki deniz, iki ateş arasında gider gelir. Venedik tarihinin en büyük prenslerinden biri olan Andrea Gritti buna iyi bir örnektir. Gritti, İstanbul'da diplomatik görevler yapan büyükbabası ile dünyayı dolaşır, Osmanlı başkentinde ticaret yapar. Üç kez Sadrazam olan Hersekli Ahmet Paşa'nın yakın dostudur. İstanbul'da görkemli bir hayat sürer ve Osmanlı sarayının yüksek yöneticileriyle tanışır. Sultan II. Beyazıt da dostları arasındadır. 1503'te Venedik müzakerecisi olarak İstanbul'a gelen Gritti barış anlaşmasını imzalar ve türünün en üstün örneklerinden biri sayılan sefaretnamesiyle Venedik'e döner. 1523'te Venedik'te duka seçilir. Gritti için "Yahudileri fazla kayırıyor" denilir. Gritti'nin Venedik ve Padova'da mükemmel bir aristokrat eğitiminden geçen oğlu Alvise, İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman'ın en yakını, devşirme partisinin en önemli ismi Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi İbrahim Paşa ile dost olur. Sultan'ın mücevhercibaşı olan Alvise, "Beyoğlu" unvanı ile ödüllendirilir ve muazzam bir servet yapar. Maiyeti ve sarayı vardır. Bin hizmetçisi ile debdebeli bir hayat sürer. Babası Venedik Cumhuriyeti'nin başındayken, kendisi İstanbul'da bir prens hayatı yaşar ve 1534'te Moldovya, Eflâk, Boğdan seferlerinde binlerce askere komuta eder. Burada adı geçen İbrahim Paşa'nın kişiliği Osmanlı sisteminin ve devşirme partisinin aynasıdır. Paşanın sadrazam oluşunun daha ikinci yılında, İstanbul'da patlak veren isyan ve bu isyanda Yahudi mahallesi ile defterdarın evlerinin yakılıp yıkılması anlamlıdır. Ayaklanmadan sorumlu tutulan bazı Yeniçeri ağaları şiddetle cezalandırıldılar. İbrahim Paşa iktidarını iyice yerleştirdi. Sultan Süleyman'ın kız kardeşi ile evlendi. O, devşirme iktidarının simgesi oldu. Türk aristokrasisi ezildikten sonra kendilerini iyice rahat hisseden devşirmeler, muazzam servetler ve siyasi kudret peşine düştüler. Bunlar değişik çıkar partilerine ayrıldılar. Kanuni'nin annesi Hafız Hatun İbrahim Paşa'yı desteklerken, eşi Hürrem Sultan ile İskender Çelebi (İskender Çelebi'nin 400 "kul"u vardı ve Sokullu dâhil bunların yedisi vezir oldular) ise farklı çıkarlar adına İbrahim Paşa'ya rakip konumdaydılar. Dış çıkarlardan da beslenen bu mücadelede Fransız elçisi İskender Çelebi ve Hürrem Sultan'ın, Venedik Balyosu ise İbrahim Paşa partisinin yanındaydı. Venedikli Gritti ailesi o dönem İbrahim Paşa ve Kanuni Sultan Süleyman üzerinde o kadar büyük bir nüfuza sahip oldu ki, Osmanlı dış politikasında büyük bir rol oynadıkları, tarihçi Hammer tarafından da kaydedildi. Hammer'in yazdığına göre: İbrahim Paşa'nın Sultan Süleyman'ı Gritti'nin evine götürmesi halkta büyük bir şaşkınlık yaratıyor ve halk arasında "İbrahim'in büyülediği deli sultan" söylemi yayılıyordu. Paşa Rum asıllıydı ve köklerine bağlıydı. Hammer İbrahim Paşa'nın çeşitli elçilerle konuşmalarını aktarır. Avusturyalı

elçilerle konuşan İbrahim Paşa, onlara "Büyük Padişah bir şey ihsan etmek ister de kararını ben onaylamazsam, bu karar hükümsüz kalır; zira savaş, barış, zenginlik ve iktidar, her şey benim elimdedir" der. İspanyol elçilerine ise şu soruyu sorar: "İspanya neden Fransa kadar iyi ekilmemektedir?" İspanyol elçisi, cevap olarak "toprağın kuruluğunu, Yahudilerin ve Arapların İspanya'dan kovulmalarını ve sabandan çok silahla oynamayı seven İspanyolların gururunu" ileri sürer. Buna karşılık İbrahim Paşa'nın cevabı şudur: "Bu gurur kandan gelmektedir. Cömertlik ve gurur dolu Rumlar için de durum aynıdır." Hammer'in batılı kaynaklara dayanarak verdiği bilgilere göre Paşa elçilere şu açıklamayı yapar:

> Hayvanların en tehlikelisi olan aslan, kuvvetle değil hileyle, yiyecek ve alışkanlıkla terbiye edilir. Hiçbir yabancı ona yiyecek veremez. Aslan Sultan'dır; bakıcıları da danışmanlar ve vezirlerdir. Sopa, Sultanlara kılavuzluk eden yegâne adalet ve hakikattir. Ben, efendim büyük imparatoru adaletin ve hakikatin sopası ile yönetiyorum.

İbrahim Paşa ikili oyunlar içindedir. "İbrahim Sultan" olarak anılan Paşa İskender Çelebi'yi öldürtmesine rağmen karşı partinin atağı neticesinde idam edildi.

Saray partilerinin çatışması, İmparatorluğun genişlemesi ile birlikte gelişiyordu. Bu yoğun çatışmalar şehzadeler etrafında cereyan ediyordu. İktidar mücadelesinde yoksul halk kitlelerinin desteğini kazanan Şehzade Mustafa'yı Kanuni gözünü kırpmadan öldürtebiliyordu. "Anadolu tımar erbabı, kapıkullarının imtiyazlı durumuna ve saraylı zümreye karşı" Mustafa'yı destekliyordu. Ancak Hürrem partisinin adayları Selim ve Beyazıt'tı. Bu dönemde Sadrazam olan Rüstem Paşa, Hürrem partisi ile birlikte ihanetin en koyusu anlamına gelen Safevi devletiyle ilişki suçlamasını ileri sürerek Mustafa'yı katlettirdi. Rüstem Paşa'nın iktidarı Osmanlı devlet idaresi açısından önemli gelişmelere neden oldu. Bunların en ciddisi devlet yönetiminde kazanç ve kâr hırsının kökleşmesidir. Rüstem, "bahçenin çiçeklerini bile parayla satan adam" olarak biliniyordu. Onun döneminde Osmanlı sisteminde makamların parayla satılması uygulaması başlatıldı.

Osmanlı merkezileşmesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Akrâd beylikleri, Mısır'da Memluk derebeyleri, Balkanlar'da Hıristiyan feodallerin düzenlerine dokunmadı. Bu merkezileşme olgusu devletin mali, ekonomik kaynaklarının devşirme partileri, kapıkulları, ulema ile Yahudi-Hıristiyan-Avrupalı tüccarlar arasında paylaşımının doğurduğu denge sorununa bağlıydı. Bu bağlamda, Yahudiler ticaretle ve devletten gördükleri destekle varlıklı bir yaşam sürerken,

Anadolu Türkmen'inin toplumsal, ekonomik ve siyasal durumu içler acısıdır. Yahudilerin, Hıristiyanlar gibi din değiştirerek devlet kademelerinde yükselmelerine gerek yoktur. Onlar Yahudi kalarak bu olanaktan yaralanabiliyorlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde yüksek görevler alırken öte yandan başka ülkelerde sıkıntıya düşen Yahudiler için devleti harekete geçirebiliyorlardı. Yahudiler Osmanlı ile bütünleşmişlerdi. Bu noktada Yahudi hekimlere dikkat çekmek gerekiyor. Osmanlı yöneticileri için hekim demek, hastalıklarında onları iyileştirecek kişi olmaktan öte aynı zamanda can güvenliklerini eline bıraktıkları insan demekti. O dönemin anlayışında hekim tedavi görevinin dışında hayati yükümlülükleri olan, sadakati simgeleyen bir konumdaydı. Hele egemenlik partilerinin kıyasıya mücadelesi ve çağın zehirleme teknikleri düşünüldüğünde bu görevin önemi bir kat daha artıyordu. Padişahlar, sadrazamlar, vezirler, paşalar Yahudi hekimleri yanlarından ayırmıyorlardı. Batı'da eğitim görmüş olan Yahudi hekimler bilgi ve beceri bakımından el üstünde tutuluyorlardı. Mustafa Necati Paşa'nın yazdığına göre: Osmanlı'nın saray hizmetlileri arasında 41 kişiden oluşan bir "Yahudi Doktorlar Cemaati" bulunuyordu.[165] Osmanlı'nın Yahudi hekimlere olan güveni onların Batı dillerini bilmeleri ile birleşince Avrupa devletleri ile gelişen ilişkilerde temsilcilik görevleri almaları doğal hale geldi.

Yönetimde etkili bu Yahudi hekimler geleneğinde, II. Murat döneminde oğlu II. Mehmet'in isteği ile hizmete alınan "Jacobo" adlı İtalyan Yahudisi'nin önemli bir konumu bulunuyordu. Yakup adıyla bilinen Jacoba Yahudilerin Osmanlı devlet hayatına katılımlarının öncüleri arasındadır. Aşıkpaşaoğlu, *Tarih*'inde,

> Bütün Osmanlı ülkesinde görülmedik ve işitilmedik işleri o gösterdi. Onun zamanına kadar padişahın işlerini Yahudi tayfasına hiç vermezlerdi. Zira bunlar iş karıştırıcı tayfadır derlerdi. Hekim Yakup ki vezir oldu, Yahudi'nin ne kadar açı ve uğursuzu varsa Hekim Yakup sebebiyle padişahın işlerine karıştılar.[166]

Vezirlik makamına getirilen Jacobo Yahudileri açıkça kolluyordu. Fatih Sultan Mehmet tarafından vezirliğe yükseltilmeden önce defterdar olarak atanan Yakup devletin çelik çekirdeğindedir. Yavuz Selim döneminde de yine bir Yahudi, Abdüsselam adını alıp Müslüman olduktan sonra defterdarlık görevine

---

[165] Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları Ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, c. I-II Sadeleştiren: Prof. Dr. Neşet Çağatay, 3. Baskı, Ankara 1992, TTK Yay., sf. 152.

[166] Derviş Ahmet Aşıki, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Sadeleştiren: Atsız, İst. 1970, Devlet Kitapları, sf. 229.

getirildi. Yakup ve ailesi Fatih tarafından her türlü vergi yükümlülüğünden bağışlandı. Yakup'tan sonra aynı yolda ilerleyenlerin başında Hamon ailesi gelir. Yasef Hamon ve oğlu Moşe Hamon saray hekimleri oldular. Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman'ın özel hekimliğini Moşe Hamon yapıyordu. Kanuni ile birlikte İran seferine de katılan ve Osmanlı yönetimi üzerinde büyük nüfusu olan Moşe Hamon, Yahudi toplumunun yönetim karşısındaki temsilcisi durumundaydı. Hamon ailesinden İsak Hamon'da, Divan'da hazır bulunan ve gerektiğinde kendisine danışılan bir başka hekimdi. Sokullu Mehmet Paşa'nın hekimi Salamon ben Nathan Eşkenazi 1573'de Venedikliler ile yapılan barış görüşmelerinde Osmanlı'yı temsil ediyordu. Eşkenazi 1586'da İspanya ile gerçekleştirilen müzakerelerde de görev aldı.

Yine çeşitli alanlarda etkili Eliezer Eskenderi, Sadrazam Sinan Paşa'nın hekimiydi. Moşe Ben Rafael ise Hayatizade Mustafa Feyzi adını alarak Müslüman oldu ve N. Mehmet zamanında hekimbaşı oldu. Padişah'ın Sabatay Sevi ile yaptığı görüşmesinde tercümanlığı o yaptı. Aynı adı taşıyan torunu da III. Ahmet döneminde hekimbaşılık görevine getirildi. Yahudi hekimler devletin dış politikasında oldukça etkiliydiler. III. Ahmet'in özel hekimi Yahudi Daniel Franseoka Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransa ve İsveç ile ilişkilerinde önemli roller oynadı. Portekiz Yahudi'si Franseoka'nın Osmanlı yönetimindeki konumunu şu satırlardan izlemek mümkündür:

> Fransa Elçisi Andrezel'in vefatı üzerine Allioy ile İzmir Konsolosu Fontanü'den her ikisi de elçiliğe talip oldularsa da Fransa Hariciye Nazırı Morepa ikincisini tercih etmekle birlikte keyfiyeti bir defa da mektupla III. Ahmet'in Yahudi hususi tabibi olan Fonska'dan sordu; tabibin, daha büyük ve itibar sahibi birinin tayininin hükümetin memnuniyetine mucip olacağı cevabını vermesi üzerine Fransa elçiliğine Vilnöu (Villenueve) tayin olundu.[167]

Batılı sömürgeci devletler Osmanlı'ya elçi tayin etmeden önce Yahudi hekim-diplomatların fikrini almaktadırlar. Bu arada Köprülü Mehmet Paşa'nın Rusya'ya karşı bir ittifak oluşturmak amacıyla araştırma yapmak üzere Moiz ben Juda Beberi'yi Stockholm'e gönderdiğini not etmek gerekiyor. 1675'te İstanbul'a yerleşen İsrael Coneglio ise 1699'da gerçekleşen Karlofça Anlaşması müzakerelerinde Osmanlı heyeti içindedir.

---

[167] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV: 2. Kısım, Ankara 1983, TTK Yay., sf. 206.

Yahudi şeriatı, Yahudi olmayanların, yani Gentile'nin hayatının kurtarılmasını yasaklıyordu. Ancak, "klasik Yahudi toplumu, muazzam güçlere sahip olan kral ya da soylulara bağlıydı" ve bu güçlüler söz konusu kuralın istisnasıydılar.

> Gentile kral ya da yerel bir soylu ise sadece kendisine bir takım yönetsel konularda itaat edilip, övülmez, aynı zamanda dini gerekçelerle de itaat edilir. Şabat'ta (Cumartesi tatili) Yahudi olmayan birinin hayatını kurtarmaları yasaklandığı halde, Yahudi doktorların, kral ya da yöneticilerin hayatını kurtarmak için ellerinden gelen tüm çabayı göstermekle emredilmesi... Kral, soylu, papaz ya da piskoposların neden Yahudi doktor çalıştırdıklarını kısmen izah etmektedir. Sadece doktorlar değil, Yahudi vergi toplayıcıları ve malikâne kâhyaları da, bağlı bulundukları (her zaman Hıristiyan da olmayabilen), kral ya da baronlara karşı ellerinden gelen tüm gayretle hizmet edebilmekteydi.[168]

Talmud'a göre, Gentile (Yahudi olmayan) bir kişinin durumu şu örnekle açıklanır:

> Kuyuya düşmek üzere olan gentile, ne kurtarılır, ne de içine itilir.

Bu konuda, Selahaddin Eyyubi'nin hekimi İbn Meymun adıyla bilinen Maimonides şunları söyler:

> Savaş halinde olmadığımız gentile ile ilgili olarak... Onların ölümüne sebep olacak davranışlarda bulunulmamalı, ama ölüm tehlikesi içinde oldukları zaman da kurtarılmaları kesinlikle yasaktır. Örneğin, eğer onlardan biri denize düşerse, kesinlikle kurtarılmamalı. Onun için şöyle buyrulmuştur: "Kesinlikle kardeşinin kanını dökecek bir davranışta bulunma", bir gentile'nin kardeşin olmadığını da unutma.

Bu ürpertici satırları okumaya devam ettiğimizde Osmanlı yöneticilerinin hayatları konusunda bile nasıl bir pazarlığa tabii oldukları ortaya çıkar:

> Özellikle de, Yahudi bir doktor kesinlikle gentile bir hastayı tedavi etmemelidir. Kendisi de ünlü bir doktor olan Maimonides, bu konuda çok netti. Başka bir pasajda "kardeş" ile "gentile" arasındaki farkı tekrar ediyor ve şu sonuca varıyor. "...tüm bunlardan, para karşılığı bile olsa bir gentile'yi iyileştirmenin yasak olduğunu öğrenmiş oldun..."

---

[168] Israel Shahak, *Yahudi Tarihi-Yahudi Dini*, Çev: Ahmet Emin Dağ, İst. 2002, Anka Yay., sf. 101.

Ancak bir Yahudi'nin -özellikle de Yahudi bir doktorun- Yahudi olmayan bir insanın yaşamını kurtarmayı reddetmesi, eğer ortaya çıkarsa, o zaman güç sahibi gentile'nin düşmanlığına ve dolayısıyla da Yahudilerin hayatının tehlikeye girmesine neden olabilir. İşte böylesi tehlikelerin var olduğu yerlerde, söz konusu yükümlülük yerine, tehlikenin önlenmesi sorumluluğu öne çıkar. Bu konuda Maimonides şunları söylüyor:

> Fakat eğer o kişiden ya da düşmanlık göstermesinden korkarsan, para karşılığında onu iyileştir?

Maimonides'in kendisi de, Selahaddin'in kişisel doktoruydu. Onun para talebi konusundaki ısrarı, -muhtemelen, yaptığı işi insani bir iyilik olarak değil, kaçınılmaz bir görev olarak yaptığından emin olunması içindi- yine de kesin değildir. Başka bir paragrafta ise, düşmanlığından korkulması halinde Gentile'nin, bir Yahudi tarafından (eğer kaçınmak mümkün değilse) bedava tedavi edilmesine izin verilmiştir.[169] Maimonides'ten nakiller yapan Beyt Yosef şunları ekliyor: "Eğer olumlu bir amaca hizmet ediyorsa, dinsize ilaç verilebilir."

Osmanlı merkeziyetçiliğinin sınıf egemenliğinin araçlarından soyutlanarak değerlendirilmesi genel geçer bir görüştür. Ancak bu görüş gerçeklerle uyumsuzdur. Tıpkı, Balkanlardan başlayan ve tüm Doğu-Güneydoğu Anadolu'yu kapsayan feodal alanın kurmaca teorik modellere feda edilmesi gibi. Merkezde Yahudi etkinliğinin örnekleriyle devam ettiğimizde karşımıza Yasef Nasi çıkar. Büyük bilgin Braudel onun adını bir tespitler dizisinde şöyle anıyor:

> Türkiye'de kentsel burjuvaziler -esas olarak ticari- İslâm'a yabancıdırlar; bunlar Raguzalı, Ermeni, Yahudi, Rum, Batılıdırlar. Galata ve Adalar'da Latiniteler (Latin kültürü) halen sürmektedir. Öte yandan, İmparatorluğun büyük tüccarları denilebilecek olan Venedikliler, Cenevizliler ve Raguzalıların gerilemesini görmek semptomatik olmaktadır. Sultanın yakınında iki büyük işadamı fark edilmektedir: bunlardan biri; Mihal Kantakuzenes, Rum'dur; diğeri Josef Nasi, Yahudi'dir. XV. yüzyılın sonunda göç etmiş olan İberya (İspanya ve Portekiz) Yahudileri Kahire, İskenderiye, Halep, Trablusşam, Selanik ve İstanbul'da yavaş yavaş toptan ticaretin üst noktalarını işgal etmektedirler. İmparatorluğun mültezimleri arasında büyük bir paya sahiptirler (hatta bürokratlar arasında).

---

[169] Shahak age., sf. 144.

Nasi, Portekizli Mendes ailesine mensuptur. Asıl adı Juan Minguez (Juan Micas) idi. Engizisyonun baskısı altında Hıristiyan olan Micas İstanbul'da Museviliğe geri döndü. Burada, Yahudi bankerlerinin en önemlisi Fuggerler gibi bir rol oynadı. İstanbul'da Yasef Nasi adını kullanan Micas, bir "Yahudi kralı" olma peşindeydi. Vaad edilmiş topraklarda bir devlet kurmayı düşleyen Nasi (Teberiye harabelerini ortaya çıkardı) daha sonra Kıbrıs Kralı olmanın peşine düştü. Onun daha sonra Naksos dükü olarak atanmasını geniş bir çerçevede yorumlayan büyük bilgin Braudel, Osmanlı'nın sınıfsal çıkarlardan arındırılmış mutlak merkez anlayışının bilim dışı niteliğini ortaya koyuyor: "Nasi, daha iyisi olmadığından Naksos dükü olarak atanmakla yetinmiştir ve tarihçiler ile onunla meşgul olan gönüllü biyografya yazarları onu bu unvan altında tanımışlardır.

Fakat bu çarpıcı başarı bile bir bütünsel duruma bağımlıdır. XVI. yüzyıl Türkiye'siyle meşgul olan tarihçiler burada (belki de çok geç olarak) Yahudi tüccarların zaferini haber vermektedirler. Kısa bir süre sonra, Rum tüccarlarla birlikte hazine gelirleri ve hatta zengin toprak sahiplerinin gelirlerini iltizamla alacak olanlar onlardır ve işlerinin ağı imparatorluğun tümüne yayılmaktadır. Onları 1550'lerde gözlemlemiş olan Belon du Mans daha o tarihlerde onların hakkında şöyle konuşmaktadır:

> "Türkiye'nin mal hareketine öylesine bulaşmışlardır ki, Türkün zenginlik ve geliri onların eline geçmiştir: çünkü eyalet vergi iltizamlarına, tuz mukataalarına ve gemilerde taşınan şarap vergileri toplama hakkına ve diğer şeylere en yüksek fiyatı vermektedirler" ve şu sonuca varmaktadır: "çok kereler Yahudileri kullanmak ve onlarla ilişkide bulunmak zorunda kaldığımdan ötürü, onların bilinen en akıllı ve en kurnaz ulus olduğunu anladım.
> Bu ortaklaşa servetler olmaksızın Naksos dükünün hayatı gibi hayatlar mümkün olamazdı.[170]

Osmanlı Yahudilerinin yanı sıra, Otuz Yıl Savaşları'nı izleyen Augsburg Antlaşması (1555) sonrasında Alman Yahudileri müthiş servetler biriktiriyorlardı. Ayrıca 16. yüzyılın sonunda, şeker ve baharat ticaretine egemen olan, büyük sermaye sahibi Portekizli Yahudilerin bağlantıları Amsterdam'ın yükselişini getirdi. Aynı şekilde Amerika'nın tamamı bunların iş ağının içindedir. Kapitalizm aynı zamanda binlerce ilmekle dokunan bir üretim tarzı olmanın yanın-

---

[170] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İst. 1990, Eren Yay., c. II, sf. 113.

da bir hesap sistemi, bir teknik kullanımı, yani para ve kredi tekniklerinin kullanımı demektir. Daha Kudüs Haçlılar tarafından alınmadan önce Yahudiler Müslüman dünyasında kullanılan Suftaya (kambiya senedi) ve saleh (çek) gibi ticari araçlardan yararlanıyorlardı.

Halife devletleri çağında bile Yahudiler sahip oldukları mali ve ticari gücü siyası kudrete dönüştürebiliyorlardı. Vezirlik makamına kadar yükselen Yahudiler ise eleştiri konusu oluyorlardı. Bu konuda Halifeler döneminde yazılan bir şiir Hilafet sarayı ile Osmanlı Sarayı arasındaki tarihsel, sosyal, ekonomik mesafenin kısalığını gösteriyor:

> Devrimizin Yahudileri ulaştılar,
> Özlemlerinin hedefine ve iktidara geçtiler,
> İtibar onların, para onların
> Onları devlet şurası üyeleri, prens yaptılar
> Ey Mısır halkı, sana öğütlüyorum,
> Yahudi ol, çünkü tanrının kendisi de Yahudileşti.[171]

Kapitalizm bir ağ, bir güven dizisi, dünya satranç tahtasına sağlamca yerleştirilen taşları ve bir dizi suç ortaklığını gerektirir. Protestanlar nasıl Fransa, Cenevre, İngiltere vs. ülkeleri kapsayan bir işbirliği ağına sahiplerse, Yahudi tüccar ve bankerler yüzyıllar öncesinden bu şebekelere bağlıdırlar. Venedik, Hamburg, İstanbul, Amsterdam, Selanik'te yaşayan Yahudiler nüfusları ile orantılı olmayan bir mali ve ticari güce sahiptiler. Kahire, Ankara, Rodos, Halep, İskenderiye, Bağdat yine Yahudilerin yerleştiği kentler arasındaydı. Ancak Venedik'te 1586'da 1424, 1570'de neredeyse tüm ticaretini kontrol ettikleri Amsterdam'da 2000, Anvers'te 400, Hamburg'da birkaç yüz Yahudi varken bu sayı İstanbul ve Selanik'te 160.000'dir. İstanbul Yahudilerin başkentidir. Zengin ticaret kanalları ile İstanbul, Osmanlı merkezinin kalbidir. Ayrıca, Doğu Akdeniz'de Yahudi tüccarlar ipleri ellerinde tutarlar. Bunlar Halep'te ve Kahire'de duruma egemendirler. Portekiz Yahudileri başlıca kredi kaynakları ile kervan faaliyetini denetlemektedir. 1605'te Yahudilere tekrar İspanya'ya yerleşme izni veriliyordu. Dünya yeni bir finans çağına açılırken Marsilya, Livorno, İzmir, Sevilla, Lizbon, Madrid ve Londra'da büyük bir Yahudi mali-ticari etkinliği ortaya çıkıyordu.

İslâm medeniyetinin açtığı çığırdan muazzam servetler edinen Yahudiler, 1350–1450 döneminde İtalyan tüccar devletlerinde üslendiler. 1600-1650'de Pro-

---

[171] Bebel age., sf. 56.

testan atılımının dinamikleri ile bütünleşen Yahudiler, büyük imtiyazlar elde ettiler. 1589'dan itibaren Venedik Yahudiler için entelektüel bir merkez oluyordu. 16. yüzyıl Lizbon, İstanbul, Venedik, Amsterdam'da Yahudi kolonileri ağı temelinde, büyük Yahudi tüccarları çağıdır. İşte bu ağ içinde yükselen Yasef Nasi, Moşe Hamon'un önerisi ile 1544'te İstanbul'a yerleşti. İstanbul'da Yahudiliğe döndüğünü açıkladı. Yanında kalabalık bir İspanyol, Portekiz ve İtalyan Yahudi grubunu da getirdi. Avrupa'da yaygın para-banka ağları ve deniz ticaret şirketlerine hükmeden Nasi'nin büyük bir istihbarat ağı vardı. Nasi Avrupa ile ilişkilerde "danışmanlık" çığırını açan isimdir. Avrupa'da iken kurduğu ilişkilerle devlete "istihbarat" sağlarken (?)Divan toplantılarına "danışman" olarak katılıyordu. Venedik'te bulunan Nasi'nin halası Dona Grasya'nın malvarlığına el konulduğunda, mallarının iadesi ve İstanbul'a gönderilmesini sağlayan bizzat Kanuni Sultan Süleyman'dı. Osmanlı Devleti, Nasi'nin genel ticari çıkarlarıyla yakından ilgilenir. Fransa'nın, Nasi'nin 150 bin dukasına el koyması üzerine 1565'te Kanuni Fransa Kralı'na gönderdiği mektupta paranın sahibine iadesini istiyor, sonuç alınması gecikince de bu kez II. Selim 1568'de imzaladığı bir fermanla Fransa bayrağı taşıyan gemilerin yüklerinin üçte birine el konulmasını emrediyordu. Osmanlı, Yahudi tüccar-bankerin çıkarları için Fransa ile savaşı göze alıyordu. Nasi egemenlik partileri içinde de konumlanıyordu. Kanuni sonrası taht için II. Selim'i destekleyen Yahudi tüccar-banker Nasi Kütahya'da bulunan Selim'e 50 bin duka altını ile 30 bin duka değerinde mücevher götürdü. Selim ise Padişah olunca Venediklilerden 1536'da Barbaros Hayrettin Paşa tarafından fethedilen Naksos'a duka olarak Nasi'yi atıyordu. Nasi'nin temsil ettiği çıkarların büyüklüğü tarihçiler tarafından şöyle kaydediliyor:

> Sultan Süleyman'ın son zamanlarıyla II. Selim devrinde bazı ticari muameleler sebebiyle saraya bulaşarak siyasi işlerde de kullanılan meşhur Portekizli Yasef Nassi ismindeki Yahudi, Osmanlı memleketleri arasındaki balmumu ticareti Girit adasından alınarak Eflâk ve Boğdan'a satılan şarabı inhisarı altına alıp hiçbir resim vermeden bu şarapları boğazlardan geçirip Eflâk ve Boğdan'a sevk etmeye mezun olmuştu. Bu suretle Türkiye'de bir mevki tutan Yafes Nasi hem halası ve hem kayınvalidesi olan Dona Grasia Mendes ile beraber banka türü bir kredi müessesi açarak Batı-Avrupa devletleriyle ticaret yapan ecnebilere kolaylık göstermişlerdi. Felemenk sahillerinden İstanbul'a kadar olan ticaret şehirlerinde büyük bir itibar kazanan Mendes müessesesi bu yüzden epey iş yaptığı gibi bu bankanın sermayesiyle birçok devlet mukataa ve iltizamları bu Yahudi kumpanyası eline

geçmiş ve bazı Müslümanlar da buraya girerek o sermaye sayesinde mukataacılık yapmışlardır.[172]

Nasi kumpanyası tekelleşmekte ve devletin mali kaynaklarını "Müslüman" ortaklarıyla birlikte ele geçirmektedir. Osmanlı merkezinin sınıf çıkarlarından bağımsız olduğu görüşünü bu olgular karşısında yeniden değerlendirmeyi önermiyorum; zira biliyorum ki modele uygun olmayan tüm birikim "teorik" ilginin alanı dışındadır. Muazzam bir genişliğe ulaşan Osmanlı'da, akçanın yanı sıra Avusturya ve Venedik dukası veya filori denilen altun ve daha sonraları Arslanlı denilen Felemenk altun guruşu da tedavüldeydi. Fatih Sultan Mehmet'in kestirdiği ilk Osmanlı altını Venedik dukasına göre ayarlanıyordu. Osmanlı para sistemi sürekli bir enflasyon tehdidi altındaydı. 16. yüzyıl sonlarında yaklaşık bir altun altmış üç akçe idi. Ancak 1584'te Kanuni'nin en güçlü göründüğü dönemde bir altun yetmiş akçeye fırlıyordu. Osmanlı enflasyon-devalüasyon sarmalındaydı ve parasını en ihtişamlı döneminde bile Avrupa paralarına göre ayarlıyordu.

Bu koşullarda Nasi'nin kişisel çıkarları devletle özdeş görülüyordu. "Kıbrıs Kralı" olma peşindeki Nasi Ebussuud Efendi ve Lala Mustafa Paşa'nın da desteğiyle II. Selim'i Kıbrıs fethine ikna etti. Sokullu partisiyle çatışan Nasi'nin dediği oldu ve Kıbrıs fethedildi. Sokullu partisi onun Kıbrıs krallığına getirilmesini kesin olarak önledi. Mehmet Sokoloviç (Sokollu) aile köklerine bağlıydı ve devşirme egemenlerin rekabetinde karşı partide yer alıyordu. Akrabalarının bir kısmının "Müslüman" olmasını sağladı ve etrafında kalabalık bir grup oluşturdu. Kuzenleriyle yeğenlerinden bir kısmı önemli Osmanlı beyleri olurken, başkaları Ortodoks "milletler"in ruhani liderleri konumuna yükseldiler. 1505'te Visegrad'da Rudo kasabasına yakın Sokoloviçi köyünde doğan Mehmet'in ailesi küçük kırsal soylulardandı. O zamanlar adı Bayo olan Mehmet Sokoloviç Mileseva Manastırı'nda din eğitimi gördü. 1576 yılında Sokoloviç, Venedik elçisi Mare-Antonio Tiepolo'ya, kilisede ayinler sırasında ilahi okuduğunu, yeniçeri olması için korodan alındığı sırada on sekiz yaşında olduğunu anlatıyordu. Mehmet Sokoloviç kökleriyle bağını hiç kesmedi ve sadrazam olduktan sonra öğrenim gördüğü manastırda keşiş olan dayısını ziyaret etti. Sokoloviçlerden daha sonra Osmanlı sarayına gönderilen bir kişi daha vardı: Deli Hüsrev Paşa. Hüsrev'in sarayda yerini pekiştirdiğinde İstanbul'a getireceği kardeşi ise Lala Mustafa Paşa olacak ve Mehmet Sokoloviç'e karşı Nasi'nin yanında yer alacak-

---

[172] Uzunçarşılı (1988) age., c. II, sf. 690-691.

tı. Sokoloviçler "Müslüman"lığa direnç göstermiyorlar ve yeni dinlerine hızla uyum sağlıyorlardı. Zaten aile soylu sayıldığı için bu tür ailelerin çocuklarını saraya götürmeye istekli Osmanlı yöneticilerinden kolaylık görüyorlardı. Mehmet Sokoloviç İmparatorluğun batı eyaletlerinin valiliklerine yakın akrabalarını atıyordu. Mehmet Sokoloviç doğduğu ülkeye sadece kadrolaşma yoluyla değil büyük eserler kazandırarak, vakıflar yoluyla kaynak aktararak da sahip çıkıyordu. Evliya Çelebi Visegrad'ı anlatırken:

> Kasabada yedi yüz ev, güzel bir camii, içine on bin at, deve ve katır alabilecek, kale kadar büyük bir han, güzel bir hamam ve akarsuyu olan çeşmeler var. Dükkânların sayısı üç yüz. Bütün bunlar Mehmet Sokullu'nun bağışı...

Diye yazar. On sekiz yaşına kadar sağlam bir Hıristiyanlık eğitimi alan ve bilinçli bir seçimle Osmanlı ordusuna katılan Mehmet Sokoloviç'in imparatorluk stratejilerini oluştururken tercih edeceği yöntemler, birlikte çalışacağı kadrolar, dinin ideolojik bir araç biçiminde kullanılmasını katı bir devlet tercihi olarak benimsemesi ve devlet kaynaklarını değerlendirme tarzı ile mensubu olduğu devşirme hizibin çıkarları bileşke oluştururlar. İşte Mehmet Sokoloviç'in lala Mustafa Paşa, Nasi ve katı Sünni yorumlarıyla tanınan Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ile çatışması bu tablonun karmaşık renkleriyle anlam kazanır.

Yahudi Cumhuriyeti'nin Başkenti: İstanbul

Osmanlı yükselişinin zirvesi sayılan Kanuni ve II. Selim dönemlerinin arka planında duran Nasi'nin çarpıcı öyküsü, devşirme partililerin mücadelesi, kapitülasyonlar, para değerinin düşüşü, Ulema-Yahudi/banker-tüccar işbirliği oldukça aydınlatıcıdır.

Nasi, İstanbul'a geldiğinde Türkiye pazarı ile Batı Avrupa arasında kurulan ve *Buda*'nın zaptından sonra daha da sıkılaşan bağların sunduğu olanakları hazır buldu. Kısa zamanda etrafında çok sayıda Yahudi tüccar toplayan Nasi bankasını kurdu ve Osmanlı egemenlik sistemi ile bütünleşti. Nasi'ye gücünü sağlayan kaynaklar arasında Anvers ve Venedik yoluyla akan para da sayılmalıdır. Ayrıca Avrupa'da, Beatrice de Luna-Mendez adıyla tanınan Gracia Nasi, muazzam iş ilişkileri ağı ve devasa serveti ile onu destekliyordu. *Büyük Yahudi* olarak tanınan Nasi, Ortadoğu ile İngiltere arasında işleyen Yahudi ticaret sistemine dayalı işleri için, Sultan Süleyman'ın cömert himayesinden yararlanıyordu. Bu ticaret sisteminde Kıbrıs önemli bir halkaydı ve söz konusu ticaret sistemi siyasal, coğrafi, ekonomik koşullara bağlı çeşitli dalları içeriyordu. Venedik'in, yerleşik İtalyan Yahudi kolonileri Levant ve Batı pazarları arasındaki halkayı oluşturuyordu. Papalık ile zaman zaman çelişkiye düşen Yahudi tüccarlara en büyük destek Sultan Süleyman'dan geldi. Yukarıda belirtildiği gibi Papa'ya Sultan Süleyman tarafından tehdit mektupları bile yazıldı. Günümüzün devletleri bakımından bile belirli bir şirket veya finans kuruluşunun çıkarlarının doğrudan korunması açısından problem teşkil edecek tarzda, Nasi'nin alacağı için Osmanlı Sultanı doğrudan tavır aldı. Selim II. ise banker Nasi'ye gırtlağına kadar borçluydu.

Olgusuz teorilerin karanlığında yaratılan Osmanlı'nın sınıfsız merkezi yapısında Nasi hayalete dönüşür. Ancak, Venedik sefaret arşivlerinden tarih kitaplarına yansıyan Nasi-Selim ilişkileri "model" dışı olmakla birlikte egemenlik sisteminde Sultan "mutlakçılığı"nın sınırlarını gösterir: "Nasi, Selim'in zayıf yanlarını keşfetmekte gecikmedi ve her şeyi inceden inceye tasarlayarak onun bu zayıflıklarını teşvik etmeye girişti. Bu arada şehzadeyi para, mücevher, dizi dizi inci gibi armağanlara boğmaya başladı. Selim'in hasta denecek kadar cimri olmasına rağmen parasını saymadan harcadığını biliyordu. Şehzade çok geçmeden borçlandı. İstanbul'daki bankada bulunan parası da sahibinin kaprisleri arttıkça azalıyordu. Gerçek şu ki, Nasi'nin belli bir planı vardı: Alacaklarını Selim'den hükümdarlık belgeleri ve mülk bağışları biçiminde koparmak. Bu fikri büsbütün garip bir yöntemle Selim'in kafasına yerleştirmeyi planlıyordu. Nasi, şehzadeye çok kaliteli şaraplar sağlayarak onu yavaş yavaş şarap konusundaki bir uzman ve bir ayyaş yapıyor, ona, her şarap damlasının karmaşıklığını öğretiyordu. Arkadan, Akdeniz'in bağ zengini Venedik adalarını, en başta da Kıbrıs'ı elde ettiği takdirde, şehzadeye istediğinden bol şarap vaat ediyordu. Selim, daha babası hayattayken, "Planım eğer gerçekleşirse seni Kıbrıs Kralı yaparım" diye Nasi'ye söz vermişti. Padişah olup Belgrad'a gelince de Yahudi bankere, Naksos ve On İki Adalar Dükü" unvanını bahşetti. Yeni vasalı ona on dört bin altın sikke vergi ödemekle yükümlüydü. Şarap üretiminin on beş bin kreutzer (Alman parası) değerindeki onda biri için ise Nasi padişaha sadece iki bin altın sikke ödeyecekti. Defterdar bu karara boşu boşuna karşı koydu: Yeni Padişah ona, kararın, babasının son arzularına uygun olduğu yanıtını verdi. Selim'in İstanbul'a dönüşünden birkaç ay sonra İstanbul'daki Venedik büyükelçisi, hükümetine, Türklerin Kıbrıs üzerindeki tasavvurlarının giderek netleştiğini ve Joseph Nasi'nin, padişahın alacağı karar üzerindeki etkisinin bunda en büyük rolü oynayacağını bildirdi."[173] İspanya'da yok edilme tehdidi altındaki Müslümanların çaresizliklerini içeren mesajlar İstanbul'a ulaşıyordu. Ancak İspanya Mağribilerine Osmanlı ciddi bir yardımda bulunmadı. Ayaklanan Mağribilere tek yardım asıl adı Occhiali olan Hıristiyan kökenli Uluç Ali'den geldi. İslâm'ın koruyucusu Osmanlı Şeyhülİslâmı Ebussuud Efendi, fetvasını padişahın iradesine, en yakın ganimet olan Kıbrıs'ı ele geçirme peşindeki savaş partisine ve Yahudi banker Nasi'ye uydurdu. Nasi Sultan II. Selim'in öylesine teveccühünü kazanmıştı ki, Padişah ancak Naksos dükünün evinden gelen yemekleri yiyor

---

[173] Radovan Samarcıc, Meral Gaspıralı, *Sokullu Mehmet Paşa*, II. Baskı, İst. 1997, Sabah Yay., sf. 242.

ve içkileri tadıyordu. Mehmet Sokoloviç, Venediklilere karşı Kıbrıs'ın fethi yüzünden bir savaşa taraftar değildi. Ancak, Yahudi-Ulema-Savaş partisi galip geldi. Sokoloviç'in hasımları ise onun Venedik'e karşı savaşa girilmesine gösterdiği direnişi unutmadılar. Onun, Hıristiyanlardan yana olduğuna, atalarının dinine gizlice bağlı kaldığına dair propaganda ölümüne kadar devam etti. Ebussuud'un fetvasının yanında, Kıbrıs'ın fethinin "Müslümanların eski mülkü ve Mekke'ye giden hacıların yolu üzerinde bir engel" olduğu gerekçesiyle istendiğine dair "sofuca" bir meşruiyet kılıfı uyduruldu. Nasi Kıbrıs'ı şiddetle istiyordu; bu amaçla 1569'ta Venedik tersanesinde adamları tarafından büyük bir yangın bile çıkarıldı. Ancak Kıbrıs'ın fethinden sonra Sokoloviç partisi denetimi ele geçirdi. Kıbrıs'a başpiskopos olarak Sokoloviçlerden biri atandı. Nasi'nin tüm bu çatışmalarda bireysel Yahudi tüccar-banker kimliği ile yer aldığını düşünmek yanlıştır, III. Murat'ın annesi Nurbanu'nun yanı sıra, kendisi de Sokoloviç soyundan gelen Lala Mustafa Paşa, Piyale Paşa gibi devşirme unsurlarla ortak hareketi söz konusudur. Yahudiler sarayda alabildiğine güçlüdürler. III. Murat'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Yahudi olduğu, Ali Kemal Meram'ın Padişah Anaları adlı kitabında belirtiliyor. Nasi'yi himayesine alan Nurbanu'nun asıl adı Raşel'dir. III. Mehmet'in annesi Safiye de Yahudi kökenlidir. Ayrıca Meram'a göre: Yıldırım Beyazıt'ın annesi Gülçiçek'in gerçek adı Marya olup Yahudi'dir. Kanuni Sultan Süleyman'ın annesi Hafsa'nın ise gerçek adı Helga'dır ve Leh Yahudisi'dir.

İstanbul'un "İslâmi" görünümü aldatıcıdır. İmparatorluk doğrudan Hıristiyan, devşirme, Yahudi toplulukların denetimindeydi. Osmanlı'yı tanımlayan Fuat Köprülü, "Etnik değil sadece politik bir tabir olan Osmanlı kelimesi eski vakanüvislerde daima " Devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hakim ve müdir sınıf manasını ifade eder " diyor.[174]

Sıradan halka Osmanlı denilmez. Bu ancak toplumun yönetici ve egemen kesimi için kullanılan bir terimdir. Osmanlı olup olmamanın ölçütü siyasaldır. Osmanlı siyasal sisteminde, bir Türk, ancak "hâkim ve müdir" (egemen ve yönetici) konumunda ise Osmanlı sayılır. Aksi takdirde o sadece Türk'tür.

Osmanlı egemen kimliğinin İslâmiyet'le özdeşleştirilmesi doğru değildir. Bu kimliğin özünü ilkeler değil faydacılık oluşturur. Nitekim "sofu" olarak bilinen Yavuz Selim Memluk ve İranlılar karşı ateşli silahların üstünlüğüne dayanıyor ve yine Anadolu'da binlerce Türkmen bu tür silahların yoğun kullanımıyla katlediliyordu. Sultan Selim, "Yahudileri gerçekten çok seviyordu, çünkü onların

---

[174] Mehmet Fuat Köprülü, Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara 1954, TTK Yay. I, 143–5.

yardımıyla diğer ulusları ezebileceğini fark etmişti... Çünkü onlar kendisine büyük miktarda top ve silah yapıyorlardı." Ben Sasson *Yahudi Halkının Tarihi* adlı kitabında (s. 302) Hekim Josef Hamon'un Sultan Beyazıt'ın sarayında yirmi beş yıl hizmet ettiğini, oğlunun da Yavuz Selim'in "yakın arkadaşı" olduğunu vurgular. İspanya'dan sürülen Yahudiler arasında barut yapımcıları ve dökümcüler vardı. Yahudiler, Osmanlı İmparatorluğu'nda pay sahibi olduklarını açıkça vurgulamaktadırlar. Türkmen yabancılaşırken, her ne hikmetse Müslüman halklar İmparatorluğun kaynaklarından uzak tutulurken merkez Yahudiler ve Hıristiyan devşirmelerin denetimi altındadır. Bu Yahudi hak iddiasını dile getiren Elia Kapsali şunları söyler: "Tanrı Yahudiler nedeniyle Türkleri kayırmıştır... Çünkü Yahudiler sayesinde Türkler büyük ve güçlü kralları yendiler... Yahudiler Türklere her türlü yok edici silah, batarya, sahra topunu kullanmayı öğrettiler ve onların yardımıyla Türkler dünyasının tüm halklarından güçlü oldular."

Fatih Sultan Mehmet zamanında Divan Türkmenlere kapanırken Yahudi temsilcilerine açılıyor ve Moshe Kapsali bu önemli kurumun üyesi oluyordu. Bu dönemde İstanbul tam bir Yahudi başkenti ve Avrupa'nın en büyük merkeziydi. Kentte 44 sinagog ve 44 cemaat bulunuyordu. Selanik'te 36 cemaat vardı. Kudüs'e Yahudi göçünü ilk teşvik edenler de Osmanlı egemenleridir; 1488'de 70 Yahudi ailesinin yaşadığı Kudüs'e 16. yüzyılda İspanyol Yahudilerinin gelmesinden sonra bu sayı 1500 aileye çıkıyordu. Daha Orhan Bey zamanında (1326–1360) Bursa'nın başkent olmasıyla birlikte Şam'dan ve Bizans'tan çok sayıda Yahudi buraya yerleşti. Türkiye'nin en eski Sinagog'u bu kenttedir. 1477'de İstanbul'da 1647 Yahudi hane vardır. 1594'de ise kadınlar hariç 150 bin Yahudi İstanbul'da yaşıyordu. Ayrıca Kıbrıs'ın fethinden sonra buraya Türkler'in dışında Yahudiler de yerleştirildi. Yahudiler, daha sonra parlak konumlarını Rum ve Ermeniler kaptırdılar; ancak bu durum onların Osmanlı çelik çekirdeğindeki etkinliklerinin sonu anlamına gelmedi.

Kocasının 1916'da İstanbul'a İngiliz elçisi olarak atanması üzerine Türkiye'ye gelen Leydi Montegü İngiltere'de bir rahip dostuna Edirne'den 17 Mayıs 1717'de yazdığı mektubunda şunları vurgular:

> Dikkat ettim, zengin tacirlerin çoğu Yahudi. Bu milletin bu memlekette inanılmaz bir nüfuzu var. Hatta Türkler'den ziyade imtiyaza malikler. Burada adeta bir Cumhuriyet teşkil ediyorlar, kendi kanunları ile idare olunuyorlar. Devletin bütün ticareti onların elinde. Çünkü Yahudileri teşkil edenler arasında büyük ittihat var; Türkler ise gayet atıl, sanayiye az heveskârlar. Her paşanın Yahudi bir kâhyası var; alelumun bütün esrarını ona tevdi eder, işlerinin onun keyfine bırakır,

kendi hiçbir süratte müdahale etmez. Paşanın bulunduğu kazada çarşıyı tanzim eden, bermutat hediyeler alan, giren çıkan malları muayene eyleyen, hep bu Yahudi'dir. Paşanın tabibi, haznedarı, tercümanı, hep Yahudi. Her zaman menfaatine düşkün olan böyle bir milletin bundan ne derece müstefit olacağına artık siz hükmediniz. Sonra, Yahudiler Türkiye'de kendilerine o derece ihtiyaç hâsıl ettirmişler ki, her zaman sarayın da himayesini temin eylemişler. İngiliz, Fransız ve İtalyan tacirler vakı bunların bütün dolaplarını biliyorlar; fakat işlerini gene ister istemez onlara tevdi ediyorlar. Hülasa, ticarete müteallik her ne varsa onların ellerinden geçiyor. İçlerinden en az itibarı olanlar bile kendilerine iftikardan vareste kalınamayacak derecede mühim adamlardan. Bütün millet, en zenginlerine olduğu gibi, onlarla da alakadar bulunuyor. Hemen hepsi de zengin. Fakat zenginliklerini belli etmemeye dikkat ediyorlar. Evlerinde ise pek ziyade debdebe, hatta büyük bir ihtişam var.[175]

Daha 1700'lerde bir "Yahudi Cumhuriyeti" kavramının, üstelik de Osmanlı İmparatorluğu içinde ortaya konulması düşündürücüdür. Hele İngiliz hariciyesinin gündemine Osmanlı içinde mali, ticari, idari alt yapıda şebekeleşen bir güç merkezi yaklaşımıyla Yahudiler girmesi önemlidir. Gerçek "nüfusu" onların temsil ettiği hatta "Türklerden ziyade imtiyaza" sahip oldukları, İngiliz elçinin eşi olan Lady Montegü'nün kişisel yazışmalarının ötesinde, diplomasinin paylaştığı bir görüş olarak değerlendirilmelidir. Bu gözlemlerin sonuçları; Yeniçeri kırımında oldukça zarar gören Yahudi bankerlerin durumundan, bu kırımda İngilizlerin Büyükelçisi Lord Canning'in etkisine, oradan Osmanlı parçalanmasında Siyonizmin rolüne kadar uzanan çelişkili stratejilerde gövdelenir.

Yahudilerin İstanbul'daki görkemli yaşantısını anlatan Evliya Çelebi şunları kaydeder: "Hasköy... Süslü emsalsiz bir şehirdir. Çünkü üç bin kadar, bahçeleri olan kat kat güzel evleri vardır. Bazı bağlarda limon ve turunç hâsıl olur. Fakat havası latif, sevinçli ve neşeli bir yerdir. Denize bakar kat kat evlerdir. Bilhassa Küpelioğulları, Mordahay, Nesim, Kemal adlı Yahudilerin evlerinin bağ ve bahçeleri öyle limon ve narlar verir ki hiçbir bağda benzeri bulunmaz... Hepsi on bin kadar Yahudi'dir. Bu kasabayı gören Rumeli'de Selanik'e, Arabistan'da Safed şehrine benzetir ki Yahudi ile doludur. On iki sinagog ve Hahamları vardır...

Ortaköy Deniz kıyısındaki yalılar: Baltacı Mahmut Paşa, Şekerci Yahudi, İshak, Yahudi, Mimar Mustafa, Safiye Sultan, Emekçizade Ahmet, Cağaloğlu Mahmut

---

[175] Lady Monteqü, *Şark Mektupları*,Çev: Ahmet Refik, İst. 1933, Hilmi Kütüphanesi, sf. 79-80.

Bey, Kara Hasanoğlu, Çelebi Kethüda, Nakkaş Paşa yalıları başlıcalarındandır. Bunlardan başka birçok Yahudi evleri de vardır.

Evliya Çelebi, ayrıca Arnavutköy'de, deniz kıyısında, bağlı bahçeli bin kadar evin tamamının Rum ve Yahudilere ait olduğunu yazıyor. Yahudilerin bu parlaklığı, Anadolu Türkmenine uygulanan kırımı örtemiyor. Evliya Çelebi "Seyahatnamesi"nde bu toplu kırımlardan birini şöyle anlatıyor: "Birkaç gün içinde Üsküdar insan kanı ile laleliğe dönüp, teafün ile kötü kokudan Divan Erbabı rahatsız olmaya başladılar. Kanlar üzerine konan sinekler, çadırlarda rahatça oturanların üzerlerine konup herkesin elbise ve destarını kana bulardı. Tabiat sahibi olanlar kötü kokudan ve sineklerin hücumundan yemek yiyemezlerdi... Bu üzücü hal yedi günden sonra bildirilince insan naaşları için kuyular kazılıp beşer altışar kesilenler kuyulara doldurudu. Nihayet kuyu kazmaktan usanılıp Asesbaşı ve diğerleri, naaşları yükleyip Haydarpaşa bahçesi önünde denize dökerdi. Nihayet bununla da baş edemeyip, mahkumları, divanda muhakemesi görülenleri, Kavak iskelesine gönderip orada katletmek tedbir edildi. Her gün Kavak iskelesinde yüzlerce adam öldürüldü."

Fatih Sultan Mehmet, II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim dönemleri Yahudilerin altın çağıdır. Devletin çelik çekirdeğine yerleşen Yahudiler, ticaret şebekeleri, finans düzenekleri, vergi ve gümrük kaynakları, saray iaşesi, uluslararası ticaret ve diplomaside son derece etkili oldular. Ayrıca devşirme partileri onlarla ittifaka gitmek zorunda olduğu ölçüde siyasi ağırlıklarını artırdılar. Saraya, Sultanlara, vezirlere hekimlik, mali sırdaşlık, tefecilik hizmetleri sundular ve görülmemiş bir nüfuz elde ettiler. Bu dönemde en katı Sünni doktrini taraftarı bilinen Ebussuud Efendi gibi bir Şeyhülİslâm bile, Nasi liderliğindeki Yahudi-Devşirme partisi ile Kıbrıs meselesinde Sokullu'ya rağmen ortak hareket ediyordu. Peçevi tarihine göre, Ebussuud'un "sert yaradılışı" Kürt soyundan gelmesine bağlanır. 1545'te Şeyhülİslâmlık makamına oturan Ebussuud 1574'te ölünceye kadar bu görevde kaldı.[176] Bu Kürt Şeyhülİslâm, "tefsir ve fıkıh sahalarında" büyük bir "alim" olarak gösteriliyordu. Otuz yıl boyunca Meşihat makamında oturan, Ebussuud, Kanuni ve II. Selim'e hizmet etmekle kalmadı. III. Murat ve III. Mehmet dönemlerinin ilmiye ricali olacak kişileri de yetiştirdi. Kanuni Ebussuud'un görüşlerine büyük değer veriyordu. Ulemanın ikiye bölündüğü sorunlarda Ebussuud'un bulunduğu taraf azanlıkta kalmış bile olsa o tarafın görüşü uygulanıyordu. Kanuni'nin yap-

[176] Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1992, Kültür Bak Yay., c. I., sf. 41-45.

tırdığı Süleymaniye Camii'nin temelini "ellerinin uğurlu olduğu" gerekçesiyle Ebussuud'a attırdığı biliniyor. Kanuni, Ebussuud'a yazdığı bir mektupta, "halde hâldaşım, sinde sindaşım, ahiret karındaşım, tarik-i hakta yoldaşım" diyordu. Koyu bir dindarlık örtüsü altında Sokoloviç partisi ile Nasi arasında ince bir denge tutturan Ebussuud, Nasi'nin hayatının amacı haline gelen Kıbrıs'ın fethi için, aktedilen barışı ortada neden yokken bozan ve verilmiş bir sözü çiğneyen fetvasını esirgemedi. Sadrazama rağmen, üstelik İslâmi kurallara aykırı böyle bir fetvayı vermesi büyük bir çıkara dayanıyor olsa gerektir. Bunu bir yoruma değil kişiliğine ilişkin olarak Namık Kemal'in *Evrak-ı Perişan*'daki tespitine dayandırıyoruz. Namık Kemal'e göre: Ebussuud, "adi bir müdahin (dalkavuk)"dir.[177]

II. Selim Nasi'nin evinden gelen yemeği yiyip, şarabı içiyor, ona muazzam ölçüde borçlanıyor ve Kıbrıs'ı aynen onun gibi büyük bir amaca dönüştürüyordu. Ebussuud ve Yahudi banker Nasi'nin denetiminde olan Sultan'ı Venediklilerde izliyordu. Venedikli diplomat Andrea Dandolo, Şehzade Beyazıt'in katlinden sonra, 1562'de Şehzade Selim'i gözlemlemeye başlıyordu. Venedik arşivlerinde bulunan istihbarat raporları, yeryüzünde "Allah'ın Gölgesi" sayılan, İslâm'ın koruyucusu bir hükümdarın niteliklerini ve koyu bir dini ideoloji ile Ebussuud'un neyin üzerini örttüğünü ortaya koyuyor.

Dandolo'nun yanı sıra elçilik sekreteri Marc-Antonio Donini'nin, biyografik istihbaratı, batı sömürgeciliğinin; yöneticilerin yaşamlarını, sistemin boşluklarını ve işleyiş özelliklerini kavramak açısından nasıl incelediklerini ortaya koyuyor. Venedikli diplomat-istihbaratçılar, daha şehzadeliğinde Selim için, "hayatını, zevklerin her türlüsüne adadığını ve duygularının kölesi olduğunu" belirtiyorlar. Verdikleri raporların gizliliği ve her tür bilgiyi ülkelerine aktarma titizliği ortaya vahim bir tablo çıkarıyor: Donini şöyle anlatıyor:

> Daha birkaç ay önce Selim, Anadolu Beylerbeyi'nden, çekiciliğiyle nam salmış karısını kendisine yollamasını istemişti. Karılarıyla kızlarının bu dillere destan güzeli mutlaka görmek istediklerini ve ısrarlarıyla onu usandırdıkların söylüyordu. Hiçbir şeyden kuşkulanmayan, aksine kendisini bu davetle onurlandırılmış zanneden beylerbeyi, sadık bir hizmetkâr olarak, karısını vakit kaybetmeden şehzadenin haremine yolladı... Sonuçta, şehzade kadını tam on iki gün kullandıktan sonra kocasına iade etti... Bu aldatmacayı keşfeder etmez, beylerbeyi hemen o gece altı muhafızıyla birlikte İstanbul'a doğru yola çıktı. Sultan Süleyman'ın yanında hakkını arayarak Selim'den intikam almayı umuyordu. Ama yolda şehzade-

---

[177] Ebussuud, M. Cavid Baysun, *İslâm Ansiklopedisi*, Meb Yay., (içinde)

> nin adamları tarafından durdurularak geri dönmeye zorlandı. Bu denli aşağılanmayı içini sindiremeyen ve başka çıkar yol göremeyen beylerbeyi, İslâm dinine aykırı olmasına rağmen, kendini zehirledi. Selim, Kütahya'da gönlünce hüküm sürüyor, özellikle suçsuz, günahsız olanlar bunun acısını çekiyordu. Selim, babası Sultan Süleyman'ın belki de oğlunun tahta geçeceği günü sabırsızlıkla bekleyen vezirler ve komutanlarla çevrili olmasından cesaret alarak, bu davranışı sürdürüyordu. Selim'in tahtı ele geçirmesine yardımcı olan bu tür kişiler, hükümette kalmaya kararlıydılar, bu amaçla şehzadeyi kullanıyorlar, onu sefahata ve sapkınlıklara teşvik ediyorlardı.

Donini ayrıca şöyle bir olay aktarıyor:

> Vezirler, adaletsizliklerini hükümete şikâyete gelen kişilerin adlarını Selim'e iletmişlerdi. Bu kişiler evlerine döndükleri zaman, Selim onların hepsini boğdurmuş ve bu olay Kütahya'da büyük üzüntü yaratmıştı.[178]

Selim, günün ilk saatlerinden itibaren sarhoştu. "Kadınları ve genç erkek çocuklarını zorla haremine sokarak onlarla sefahat âlemlerine girişiyordu." Günlük yaşamın yozlaşmışlığına alışkın, saraylı mantığına sahip Fransızlar bile gizli yazışmalarında Selim'i karakterinin dağınık karmaşası ile tanımlıyorlardı. Sarhoşluğu, dillere destan cimriliği, şehvet düşkünlüğü ve oburluğu yanında, diplomatik raporlarda onun için, "bu ülkeye egemen olmuş en mantıksız insan" tespiti yapılıyordu. Devşirme-Yahudi partilerinin aradığı özelliklere sahip bu hükümdar, "Cuma günleri dış görünüşlerine ve zarafetlerine göre seçilmiş arkadaşlarıyla camiye" gitmeyi ihmal etmiyordu. Etkisinde kaldığı Nasi'nin telkinleriyle "güvenilir bazı kaynaklar, Selim'in kardeşi Beyazıt'den kurtulup Osmanlı tahtının tek varisi olarak kalışından itibaren Kıbrıs'ın fethini yaşamının en büyü idealine dönüştürdüğünü doğruluyordu."[179]

Selim'in bir kolunda Yahudi Nasi, diğerinde Kürt kökenli Şeyhülİslâm Ebussuud vardı. Ebussuud'un ölümü Selim'i oğlunun vefatından daha çok üzüyordu. "Müfti-i azam Ebussuud'un ölümü İkinci Selim'i çokça üzmüştü. Öylesine ki iki yıl önce oğlunun ölümüne bile Osmanlı Yasama kuvvetinin en büyük dayanağı olan Şeyhülİslâm'ın vefatından daha az acımıştır."[180] Selim, Ebussuud'un fetvalarına dayanarak sadece dış hedeflerini gerçekleştirmez, Kızılbaş hareketine yönelik iç savaşta da desteği Şeyhülİslâm'dır. Sistemin ideolo-

---

[178] Samarcıc age., sf. 190.

[179] Samarcıc age., sf. 192.

[180] Joseph Von Hammer, *Osmanlı Tarihi*, Çev: Mehmet Ata, İst. 1991, Meb Yay., c. II, sf. 140.

jik meşruiyetinin oturtulmasında Ebussuud, fetvalarıyla bir çığır açtı. Bu konuda, Yavuz'un siyasetini aynen sürdüren Kanuni de Ebussuud'un hep yakınında olmasını istiyordu. Kanuni, "Kızılbaş, lekesi olanlar hapis ile iktifa edilmemeli, bu gibiler, isabetli tedbirlerle elde edilerek habis ve vücutları ortadan kaldırılmalıdır" diyordu.

Osmanlı ekonomisi bu "yükseliş" döneminde açlık, sefalet, işsizlik üretir. Anadolu bir yana başkent İstanbul'da bile suç oranları patlar. Avrupa'yı "titreten" Osmanlı İstanbul'da asayişi koruyamaz. Bu konuda ürpertici bir örnek "Kanuni"nin kanunlarının adaletle ilgisi olmadığını ortaya koyuyor. Şubat 1528 tarihinde varlıklı bir kişinin evine hırsız girer ve evdekileri öldürüp ne var ne yok çalar. Yapılan araştırmalar sonuç vermez bu işi yapanlar yakalanamaz. Kanuni'nin danışmanları olan "ehli rey" "Sultanım bu çeşit kötülükleri ancak gündüzleri yoğurt, sebze gibi şeyler satmak bahanesiyle mahalle ve sokak aralarında dolaşan işsiz güçsüz kâfirler yapar" derler.[181] Bu işi yapanlar ile ilgili hiçbir delil yoktur. Ancak suçlu hazırdır, "kâfir" olarak nitelendirilenler "ırgatlıkla çarşı ve sokaklarda dolaşan, işsiz güçsüz" insanlardır. Katilleri bulamayan Osmanlı yöneticileri, "Kanuni"nin kanununu uygularlar ve büyük bir katliama girişilir.

> Ekmekçi, mumcu, tellak, aşçı ve odun yarıcısı gibi bütün işsiz güçsüzlerden sekiz yüz adam yakalandı. Bunlar şer'an katledilmelerini gerektiren hiçbir delil olmadığı halde ya asılarak ya da boyunları vurularak öldürüldüler.[182]
>
> Gerçi şeriat dolayısıyla katledilmelerini icab eden halleri yoktu. Ancak nizam-ı alem ve işlerin intizamı ve insanlığın düzeni için bu gibi siyasete ruhsat vermek eşsiz görüldü. Bu kıyas üzere, haksız yere nice günahsızın kanına girildi. Çarşılarda, halkın geçtiği yerlerde, yollarda boyunları vuruldu.[183]

Osmanlı'nın sınıflı bir toplum olduğunu, "kâfir" olmakla özdeş sayılan 800 seyyar satıcının ve ekmekçinin ibret-i âlem amacıyla katledilmelerinden daha net gösterecek olgular sıralamak mümkündür. Ancak bu noktada tekrar Ebussuud'a dönüyorum. Osmanlı egemenlik sistemi Alevi-Kızılbaş elbisesine bürünen Türkmen sorununu çözemediği ölçüde şiddetini artırdı. Ebussuud'un

---

[181] Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, Çev: İsmail Erünsal, İst. (tarihsiz) Tercüman Yay., c. II, sf. 529.

[182] Münnecimbaşı age., sf. 530.

[183] Solakzade Mehmet Çelebi, *Solakzade Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, Ankara 1989, Kültür Bak. Yay., c. I-II. sf. 160.

bu konudaki fetvaları, egemenlerin korkularının dini nasıl bir katliam aracına dönüştürdüklerini gösteriyor.

İşte bu konuda bir Ebussuud fetvası:

> Mesele: Kızılbaş topluluğunun şeriat kuralları uyarınca toplu olarak katledilmeleri helâl olup, katil eden gazi ve bu sırada Kızılbaşlar tarafından öldürülenler şehid olurlar mı?
> Elcevap: Kızılbaşlar'ın topluca öldürülmeleri helal olup, bu din uğruna yapılan büyük bir savaştır. Bu savaşta ölmek de şehitliğin en ulusudur.
> Mesele: Kızılbaşların topluca katledilmeleri helal ise yalnızca onların İslâm sultanına düşmanlık besleyip ileri giderek İslâm askerine kılıç çektiği için midir başka nedeni de var mıdır?
> Elcevap: Vardır, Kızılbaşlar hem ileri gidip başkaldırmışlardır hem de kâfirdirler.[184]

"Başkaldırı"ya verilen ceza katliamla sınırlı değildir. Ebussuud, İslâmiyet'i kullanarak dini, bir egemenlik ideolojisine dönüştürmenin pervasızlığı ile İslâm askerine Kızılbaş kadınlarına "tecavüz" için fetva verir. Okuyalım:

> Mesele: İmamı Azam'ın Kızılbaş sapkınları ile daha savaşa tutuşulmadan onların esir alınabilecekleri görüşünde olduğu söylenir.
> Buna göre; Kızılbaş kadınlarını esir alıp birleşmekle İslâm askerlerine güç ve kuvvet geliyor, din düşmanları ise güçsüz düşüp aşağılanıyorsa bu görüşe dayanarak hareket etmek şeriat kurallarına uygun olur mu?
> Cevap: Olur.

Bu fetva, Kızılbaş kadınlarına tecavüz eğer askerlerin "güç ve kuvvet" kazanmalarını sağlayacaksa bunu onaylamaktadır. Irza geçmeyi ve tecavüzü mübah gören bu "ahlâk" anlayışına göre Ebussuud, bundan İslâm için "hayırlı" sonuçlar çıkarıyor.

Anadolu Türkmeni'nin Kanuni'nin oğlu Şehzade Beyazıt'ı desteklemesi devşirme-Yahudi partisini harekete geçirir. Süleyman, bu partinin tercihi olan Selim'den yana ağırlığını koyar. Niteliksiz Selim'e karşı, Beyazıt'ın ordusu "Türkmen göçebelerinden ve tımar askerlerinden oluşur."[185] Ancak Beyazıt'ın ordusu Süleyman'ın ordusu karşısında tutunamaz. Şehzade İran'a sığınır. Osmanlı düzeni Doğu'yu hep tihleki olarak görür. Tüm iç savaşlarda ricat alanı

---

[184] Muzaffer Arabul, *Şeyhülİslâm Ebussuud Fetvalar*, İst. 1978.

[185] Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İst. 1982, E Yay., c. I., sf. 163.

doğudur. Bu isyanda da Şehzade İran'a Şah Tahmasb'a sığınır. Ancak, artık Osmanlı-İran ilişkileri belirli bir dengeye oturmuştur.

> Osmanlı-İran arasındaki diplomatik yazışmalar sonunda 1.200.000 altın karşılığında" Şehzade Beyazıt ve "oğulları, Orhan, Mahmut, Osman ve Abdullah" birlikte teslim edildi. Beşi de Kazvin'de 23 Temmuz 1562'de öldürülüp ölüleri mumyalanarak Sivas'a getirilip sur dışına gömüldü.[186]

Yahudi-Devşirme partisi Selim'in rakibi olacak parlak niteliklere sahip bulunan Şehzadeleri ya düşmana sığınmak mecburiyetinde bırakmakta veya ince komplolarla Kanuni'ye büyük tehlike biçiminde kabul ettirmektedir. Sonuç ise katliamdır. Kanuni, Yahudi-Devşirme partisinin kullandığı bir araca dönüşmüştür.

Hürrem (Roxalane) Sultan, Moşe Hamon ve Rüstem Paşa'nın öncülük ettiği Yahudi-Devşirme partisi Şehzade Mustafa'yı, Kanuni'nin "ekber evlat" olarak bilinen oğlunu bizzat ona öldürttüler. "Muhteşem Süleyman" olarak bilinen ve Yahudilerin Kral Salamon ile özdeş tuttukları Kanuni'nin evlat katilliği Hammer tarihinin satırlarına şöyle yansır:

> Ordu Ereğli yakınlarına gelince Şehzade Mustafa kendisini bekleyen talihin hükmünden habersiz halde ordugâha vararak babasının otağı yanına otağ kurdurdu. Ertesi gün vezirler şehzadenin eline öperek kıymetli hediyeler aldılar. Bu merasimden sonra Şehzade Mustafa mükellef eğer vurulmuş bir ata binerek huzur-u şahaneye gitti. Vezirler kendisine yol göstericilik yapıyorlardı. Fakat zavallı şehzade babasının otağına varınca karşısında padişah ile saray görevlilerini göreceğine, kendisini idama memur yedi dilsizle karşılaştı. Dehşet içinde kalmıştı. Şehzade, atlas bir perde arkasında bu korkunç sahneyi temaşa eden babasını boş yere çağırıp dururken, o dilsizler Mustafa'nın üzerine atıldılar. Bahtsız şehzade Mustafa babasının otağında ruhunu teslim etti.[187]

Kanuni dönemi cinayetleri, katliamları, işkenceleri, keyfi vergileri ile tam bir kanunsuzluk ortamıdır. Roxalan (Hürrem), Nasi, Sokoloviç, Hamon, Rüstem, İbrahim gibiler devletin ve Sultan'ın iplerini tutarlar. Bu gayri kanuni uygulamaları şeriat'a uydurmak ise Ebussuud gibilerin görevidir.

Türkiye, Alevi Türkmenler, emekleri ile hayat mücadelesi verenler, yoksul köylüler, İslâmiyeti kendi görüşlerine göre yorumlayanlar açısından güvenli

---

[186] Mustafa Nuri Paşa age., sf. 324.

[187] Hammer age., c. II, s., 17-18.

değildir. Ancak kimler için güvenli olduğunu Portekizli Yahudi Samuel Usque şöyle anlatıyor:

> İnsanın büyük tesellisi, kıyılarını yalayan, Tanrı'nın rahmet değneğiyle bölüştürdüğü denizler gibi sınırsız Türk ülkesidir... Burada özgürlüğün kapıları Yahudiliğin korunması için sürekli açıktır.[188]

"Özgürlüğün kapıları" Yahudi tüccar-bankerleri devletin çelik çekirdeğine yerleştirecek, onları en parlak şehzadeleri babaları sultanlara doğratarak egemenlik kavgalarında taraf yapacak kadar açıktır.

---

[188] Eva Groepler, *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev: Süheyla Kaya, İst. 1999, Belge Yay., sf. 38.

Osmanlı'nın Şanlı Yükselişi Kıtlığın Yükselişidir

Sultan Yavuz Selim'in saltanatının sonlarına doğru, çok sayıda Kürt Orta ve Kuzey Anadolu'ya sürüldü. 1519'da Tokat'ta bu sürgünlerden Celal, kendini Mehdi ilan ederek ayaklandı. Celal 9. yüzyılda Hürremi Narseh'in sürgün edildiği ve Yezdaniliği temel aldığı aynı bölgede isyan ediyordu. Bu dini ve ideolojik akış çizgisinde Celal, yenilgiye uğrayan Şah İsmail'in adını aldı. Bir Dimılı Alevisi olan Cemal'in çıkardığı ayaklanma şiddetle bastırıldı. Ancak iki yüz yıl boyunca devam eden ayaklanmalara onun adına izafeten Celali İsyanları denildi. Bu isyan dalgası ağırlıklı olarak Türkmen gruplar arasında taraftarlar buluyordu. Bu isyanların arka planında ekonomik, sosyal, siyasal çelişkiler tablosunun vahim çizgileri bulunur:

Osmanlı'nın şanlı "yükselişi" döneminde, 1564'te Anadolu büyük bir kıtlığın pençesinde kırılıyordu. Halkın ekserisi "ot otluyordu." Kıtlık 1565'te de devam etti. Bu arada Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa tüccarlarının gemilerine kaçak hububat yükleniyordu. Zor hayat şartlarına bir de daimi kıtlığın katılması köylerdeki hayatı iyice güçleştiriyordu. Madrabazların ambarları ağzına kadar dolu iken, yoksul halkın yiyeceğine el konulduğu bile oluyordu. Bu koşullar altında köyde barınamayan insanlar şehirlere aktılar. 1567'de İstanbul'un nüfusu göze çarpacak ölçüde arttı. Haslar Kadısı'na yazılan birçok "hükm-i hümayunlar"da kadılık bölgesine giren Kasımpaşa, Fener, Eyüp ve Kâğıthane semtlerinin evlerle dolduğu, Anadolu'dan ve Rumeli'den gelip buralarda ev yapanların şehrin erzak darlığını daha da artırdığı bildiriliyordu. Teftiş yapılarak, gelişleri beş yılı geçmemiş olanların derhal eski yerlerine yollanmaları için emir veriliyordu. Bu büyük kalabalığın sefaleti fuhuşu da artırdı. İstanbul kadılarına yollanan başka bir fermanda, mahalleler teftiş oluna-

rak, fahişelerin ve uygunsuz kişilerin şehirden sürülmeleri, şarap ve Tatar birasının yasaklanması emrediliyordu.[189]

II. Selim'in saltanatı sırasında, kıtlık ve iaşe darlığı iyice yoğunlaşıyordu. Alınan tedbirlere rağmen hububat ve erzak dışarıya kaçırılmaya devam ediyordu. Dışarıya hububat kaçıranların kimler olduğu ise 1571 tarihli bir fermanın içeriğinden anlaşılıyor. Bu fermanda, ister, "emin veya vüzera" ister "voyvodalar"dan olsunlar kaçakçılığa karışanların cezalandırılmaları isteniyordu. Halkın isyan nedenlerini, Osmanlı resmi tarihçileri istedikleri kadar "Kızılbaşlık", "kâfirlik" sayıp dini kılıflara sokup şeriat dışı değerlendirerek açıklasınlar, gerçekler başkadır. İmparatorluk zirvede olduğu dönemde hububatına bile sahip değildir.

"1574, 1575 ve 1576 yılları iaşe cihettinden imparatorluk için bir felâket oldu, denilse, hiç mübalağa edilmiş olmaz. Hakikaten, 1574'te, Anadolu, Karaman, Rum (Sivas), Erzurum, Adana vilayetlerine yüzlerce zahire mübaşirleri yollandı. Kadılar, beylerbeyleri, sancakbeyleri bu mübaşirlerle birlikte zahire satın almaya memur oldular; halkın tohumluğundan ve ihtiyacından fazlasını narh-ı ruzi üzerine toplayıp depo edecekler ve çabucak en yakın iskelelere kira hayvanları ile nakledeceklerdi.

Fakat bütün sıkı emirlere rağmen, iş hiç de iyi gitmedi. Asıl ellerinde fazla buğdayları olan nüfuzlu kimseler, resmi hüviyet sahipleri, hububatı depo eden muhtekirler, ya himaye görüyorlar yahut kendilerine emir dinletilemiyordu. Fukaranın ise, nesi varsa alınmakta idi. Ayrıca çok da rüşvet alınıyordu... Kadıların, naiplerin zahire mübaşiri olan çavuşların, halktan zahire yerine rüşvet topladıkları bildiriliyordu. Hatta toplamaya memur mübaşirler de, aldıkları zahireleri gizli gizli, halka geri birkaç misli fiyata satıyorlardı."[190]

1550'lerden itibaren, Osmanlı İmparatorluğu büyük bir iaşe darlığı içine düştü. II. Selim devrinden sonra ise kıtlık tüm İmparatorluğu, bilhassa Anadolu'yu tehdit ediyordu. 1576-1577'de ise şiddetli açlık Anadolu'yu kasıp kavuruyordu. Hububat darlığının başlıca nedeni sahillerden Avrupa'ya sürekli yiyecek kaçırılmasıydı. Adına "Celali Fetreti" denen dönemin başlangıcı olan 1595 yılına gelindiğinde Anadolu iyiden iyiye açtı. Bu adı geçen devirde ve onu takip eden "Büyük Kaçgunluk"da ise, köylüler çiftliklerini bozup, kitleler halinde leventliğe geçtiler ve yıllarca Anadolu tarihinin hiçbir devrinde görülmeyen bir

---

[189] Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celalî İsyanları*, Ankara 1975, Bilgi Yay., sf. 81.

[190] Akdağ age., sf. 83.

kıtlık yaşandı. Bu dönemde Osmanlı egemenleri Anadolu'ya kendi izinleri olmadan buğday verilmesini ısrarla engellediler. O nedenle, Varna ve diğer limanlara aç Anadolu için hububat almaya gelen gemiciler, kadılara rüşvet vermeden gemilerini yükleyemiyorlardı.

Köylü acımasız bir biçimde eziliyordu. Kapıkullarının birçoğu, ticaret (bazen ortaya sermaye koyarak ortak şeklinde), üç ayda bir ulufeden ellerine geçen parayı ara faizciliğinde işletme, borçlandırdıkları köylülerin mahsulünü gayet ucuza paylaşma, türlü yollardan "tasarruf" hakkını elde ettikleri topraklarda ekincilik ve hayvancılık gibi kazanç alanlarında halkı sömürüyorlardı. Tımarlı sipahiler ise dirliklerini başkalarına peşin para ile "kesime-mukataaya" veriyorlar, besledikleri hayvanlar için "raiyyet"leri hükmünde olan köylüleri angarya olarak çalışmaya zorluyorlardı. Kadı, müderris, müftü, naip gibi, hazine veya vakıflardan görev alan "ehl-i şer" sınıfı, bağ-bahçe, köylerde tarla ve otlaklar edinerek, çiftlikçilik ve hayvancılığa başlamışlardı ki, bu da köylüyü ezen bir başka olgu idi.

Asıl büyük sömürücüler Rical (İstanbul'da oturup ta vilayetlerde hasları ve çiftlikleri bulunan hükümet kodamanları) ve Ümera (sancakbeyleri ve beylerbeyi) ise, reayanın sırtından muazzam servetler edinecek araçlara sahiptiler. Bu gibilerin "has" denilen çiftliklerinin başına koydukları voyvodaları, idaresi serbest olan has ve zeamet köylerini hem vergi görevlisi, hem de idareci sıfatıyla yönettikleri için buralarda yolsuzluklar sonsuzdu. "Ekâbir" denen bu yüksek memurların tüm hizmetleri köylüler tarafından görülen çiftlikleri, çok sayıda hayvanları, özellikle at, koyun sürüleri vardı. 16. yüzyıl Osmanlı reayasının (çiftçi sınıfının) emeği, usulsüz vergi ve angarya yolu ile devlet görevlilerinin kendilerine servet yapmaları için harcanıyordu. Dirlik sahipleri, hazinenin mal memurları, "cihet-vazife" ehli olan şeri'i tabaka, köylüyü her türlü hile ve zorlamayla soyuyar, angarya ile eziyor, ziraat, hayvancılık, ticaret kaynaklarını ele geçiriyordu. Sefer masrafları için alınması gereken tekâlif-i divaniye vergileri de, ihtiyaca göre fermenlerle tayin olunduğu için, hem miktarları artıyor, hem de, sefer olsun olmasın, her yıl salınan bir vergi haline geliyordu.

Bunun dışında devlet görevlileri, halktan para çıkarmak için "peşkeş" ödetme yöntemine başvuruyorlardı. Ümera'dan birisi, herhangi bir hizmet için yaptığı yolculuk sırasında, konakladığı yerin halkından, kendi "kapusu halkına" ve şahsına türlü adlarla para ödenmesini istiyor, erzakını onlardan topluyordu. Diğer görevliler de, "hizmet" için memleket içine çıktıkça, aynı şekilde para istiyorlardı. Bu yağma kurumlaşmıştı. Öyle ki, artık, her kasabada, kadı, bu tür işlere yapılan masrafları ödemek üzere, halka dökülecek salmalar için kendi

başkanlığında, ileri gelenlerden bir kurul düzenliyordu. Ayrıca, kendi ihtiyaçları için de para bulmak zorunda olan köylünün elde ettiği mahsul ile bu kadar parayı sağlaması imkânsızdı.

Kanaatkârlığı ile ünlü Anadolu köylüsü, büyük faizlerle borçlanıyor ve tarladaki mahsullerini "muhtekirler"e bağlıyor, çöküntü iyice koyulaşıyordu. Para değeri ise hızla düşüyor ve koşulları iyice ağırlaştırıyordu. 1491–1550 arasında yüz dirhem gümüşten 420 akçe kestirilirken 1550'de 450, 1598'de 800, 1600'de 950, 1618'de 1000 akçe kesilmeye başlanmıştı. Para değeri 1585'te %62, 1588'de %23 oranında düştü. Osmanlı "yükselişi"nin arka planında bu çürük mali tablo vardır. Kâtip Çelebi'nin belirttiğine göre: 1523 yılında 122 milyon akçe tutan kapıkulu ordusuna ödenen rakam 1609'da 308 milyona yükseliyordu. Koşullar böyleyken Kanuni damadı vezir Rüstem Paşa'ya, Koçi Bey'in risalesinde vurguladığı üzere, "Bir padişaha hazine olacak kadar çok" toprak temlik ediyordu. Temlik edilen bu toprak için Koçi Bey, "ulufeli kul taifesine tevzi ve taksim olunca kırk elli bin nefer ulufelerini hazineye koyup tımara çıkarlardı" diyor. 40–50 bin askeri beslemeye yetecek miktarda bir toprağın muazzam bir alanı kapsadığı açıktır. Üstelik sıradan "vakıf" haline dönüşen bu tür arazilerin geri alınması da mümkün değildir. Sistem, ordunun temeli olan eyalet askerlerini yani Timarli Sipahiler, Cebeliler ve Akıncıları tasfiye ediyordu. Ordu adeta toprak düzeni uyarınca kademelenmiş olup, Timarli Sipahi hem toprak düzeninin hem de ordunun omurgasını oluşturuyordu. Devlet, toprakların özel ellerin denetimine geçmesi ile birlikte ordunun bu büyük dayanağını yitirdi. Osmanlı düzeni muazzam toprak kaynaklarını, kişilerin zenginleşmesi uğruna kullanıyordu. Mali tükenişe çare olarak toprak gelirlerinin memur-askerler yerine, "mültezimlere" ihale edilmesi sonucunda, 1550'de 90 bini bulan Timarli Sipahilerin ve Cebelilerin sayısı, 1600'lerde 30 bine düştü. III. Murat tahta çıktığında (1574) 40 bin olan Rumeli Sipahileri'nin sayısı 1595'te sadece 8 bindi. Eyalet ordusu zayıflar, toprak rejimi çökerken, devşirme yeniçeri sayısı 1566'da 12 bin 1597'de 30 bin, 1600'den sonra 50 bine ulaşıyordu.

Bu şekilde, gerek devlet çarkından, gerek özel iş alanlarından doğrudan köylüyü boyunduruk altına alan iktisadi darlıkla bütünleşen ağır sömürü koşulları tüm Osmanlı ülkesini ama en çok da Anadolu ortamını zehirledi. "Çift bozanlık" denilen olgu sonucunda, köylerden kasaba ve şehirlere büyük bir insan akını oldu. İstanbul, Bursa, Edirne, Ankara gibi kalabalık çevrelerde bu nedenle artık "bekâr odaları, gurbet taifesini" sığdıramaz oluyordu.

16. yüzyılda sadece köy hayatı değil, iktisadi olarak ona bağlı şehir hayatı da büyük bir sarsıntı içindeydi. Fatih döneminden itibaren "gazi-derviş" geleneği-

nin yerine her çeşit din ve milliyeti bir araya getiren imparatorluk ruhu geçti. Anadolu'da ortaya çıkan çiftbozanların akacağı iş alanları iyice tıkandı. İmparatorluk siyasetinin etkisiyle Osmanlı'ya diğer milliyetlerden dalga dalga insanlar geldi. Ayrıca Amerika'nın Avrupa tarafından sömürgeleştirilmesi, Kuzey Avrupa'da başlayan büyük iktisadi canlılığın tesiriyle gelişen ticari ilişkiler ve bunun Rusya'yı da kapsaması, Türkiye başta olmak üzere tüm Akdeniz ülkelerini sarsıyordu.

Türkiye'nin de içlerinde bulunduğu tüm Akdeniz ülkelerinde, 16. yüzyıl, işsiz ve aç insanların başvurdukları soygun ve hırsızlıklarla doludur. Bu dönemin İtalya'sında halkın kahraman saydığı eşkıyalar (Condottier'ler) ile Anadolu'daki Celaliler arasında benzerlikler vardır. Aynı yüzyılın sonundaki Fransız mezhep kavgaları temelinde gelişen iç savaşlarda tarafların rakiplerine karşı oluşturdukları gruplar ile Levend, Sekban, Suhte ve Celali gruplarının Anadolu ahalisine yaptıkları aynıdır. İşsiz ve aç kitleler, 17. yüzyılda Osmanlı sosyal düzenini temelinden yıkacak bir güce eriştiler. Anadolu köyünün ortaya çıkardığı boş insan gücü "hırsız ve harami" oluyordu. Geniş toprakların fethedildiği dönemin ganimetleri ile ihtişamlı yaşam süren egemenler bundan vazgeçmediler. Köylü üzerindeki zulüm ve baskı, fetihlerden akan ganimetler azalınca, debdebeli hayatlarını devam ettiren egemenler açısından zorunlu hale geldi. Eşkıyalıktan başka çare bulamayan insanlar Anadolu ve Rumeli'de "harami" haline geldiler. 16. yüzyılın başından itibaren, resmi veya özel iş alanlarında erimesine imkân bulunmayan büyük sayıda boş insan kitlesi baskını hissettiriyordu. Çiftbozanlar ve "bekâr" taifesi olarak adlandırılan bu insanların bir bölümü bey ve paşaların kapısında "levent" yazıldılar. Bu insanların en çok toplandıkları yöre, büyük şehirleri ve çiftlik hayatı, hayvancılığı ile Marmara çevresindeydi. Köylerden kopup gelen çoğu bekâr, işsiz kişilere bir de medreselerde ve devletin askeri düzeninde uygulanan yöntemlerin bekârlığa bağladığı insanları da katınca, bir yandan işsizliğin diğer yandan bekârlığın sosyal düzeni tahribi, kaçınılmaz hale geldi. Osmanlı ihtişamı söylemiyle örtülen 16. yüzyılın, şehir hayatında, içki ve fuhuş genel ahlâkı kemiriyor, hırsızlık ve haramilik ile cinayetler önü alınamaz bir hale geliyordu. Aşağıdaki satırlarda bu sosyal yıkımın çarpıcı bir anlatımı bulunuyor: "Kaynağını çiftbozanlardan alan levent, sekban ve suhteler, hatta yakın çiftlik ve otlaklardan inen çobanlar, büyük şehirlerin güvenini sarsıyorlardı. Özellikle, geceleri, evleri hırsız ve katillere karşı korumak sanki herkesin kendisine kalmış bir iş gibiydi. Göze batacak kadar sivrilmiş zenginlerle, bugünden yarına geçimi bulunmayanların yarattığı kalabalık yan yana gelmişti. Kazançlı kira getirdikleri için "bekâr odaları" şekillendi yapılan

hanlarda, çarşı ve pazarlarda işsiz güçsüz insanlar dolu idi. Bir taraftan bekâr yığınları, öte taraftan da servet sahibi tembeller zümresi içkiye, yani (şaraba) düşerek, derneşik hayatın düzeni için şart olan ahlâk ve öteki sosyal itibar gibi değerleri kemirip durmakta idiler. Anadolu'dan ve Rumeli'den işsiz güçsüzlerin dolup geldikleri, birinci büyük şehir olan İstanbul'da fuhuş ne kadar önlenmek istense, gene de artıyordu... Yavuz Selim ve Kanuni gibi, baba-oğul, iki büyük padişahın o üstün başarılı seferlerini, sosyal ve ekonomik bir kuvvetin ifadesi değil, toplumsal sarsıntıyı bir çöküntüye gitmekten geçici olarak kurtaran tedbirler olarak anlamak icap eder."[191]

İktisadi darlığın büsbütün çekilmez bir hal aldığı 1550'den sonraki yıllarda, şehirlerdeki asayiş bozukluğu daha da arttı. İş öyle bir hale geldi ki örneğin Bursa'da geceleri mahalle aralarında görülen hırsızlık ve cinayetleri önlemek amacıyla 1558'de mahallelere giriş için kapılar yaptırılması hüküm altına alındı. Başşehir olmasına rağmen İstanbul'un hali de oldukça kötüydü. Hırsızlık ve cinayeti önlemek için alınan sert tedbirler olumlu bir fayda vermiyordu. Geceleri çıkan vakaların sanıklarını suçüstü yoluyla yargılamak amacıyla İstanbul'da bir "gece naibi"nin nöbet tuttuğu gece mahkemesi kurulmuş bulunmaktaydı.

Sarhoş edici maddelerin içilmesini İslâm dini yasak etmesine rağmen, içki kullanımı hiçbir devirde önlenememiştir. Hatta Yıldırım Beyazıt'den itibaren, özellikle şarap tüketiminin arttığını Osmanlı vaka yazarları açık açık belirtirler. Bu konuda şikâyetlerin artması üzerine meyhanelerin kapatılması kararları ise şehir ve kasaba idarecilerinin bunlara göz yumması neticesinde uygulanamıyordu.

Devlet içkiyi önlemek konusunda başarılı olamıyordu. 1555 tarihli bir mahkeme sicilinin incelenmesi, evlerde, kadınlı erkekli gizli toplantılar düzenlendiğini, içkili âlemler yapıldığını ortaya koyuyor. Osmanlı toplumu koyu şer'i söyleme rağmen içinden çürüyordu:

> İktisadi darlıktan doğan yoksulluk ile sivri zenginliğin, bunların etkisinde işleyen içkiye düşme belasının *derneşim* hayatında açığa vurdukları, bir diğer hastalık da fuhuş idi. Tabii bu olayın türlü şekilleriyle işlendiği, hatta şikâyetler doğru ise, sanki aleniyete döküldüğü yerler de gene büyük şehirler idi. İstanbul mahallelerinde, pek çok fahişe kadınların yuvalandıkları bekâr odalarında, leventlerle düşüp kalktıkları, birçok evlerin buluşma yeri olarak kullanıldığı, bazı defa, evli

[191] Akdağ age., sf. 102-103.

barklı kadınların bile bu işlere karıştıkları devrin mahkeme ve polis kayıtlarından öğrenilmektedir.[192]

Alınan sert tedbirlere rağmen bu tablo her geçen yıl daha da ağırlaştı. Bu konuda oldukça sert fermanlar çıkaran III. Murat da hiçbir olumlu sonuç alamadı. Zenginlik ile yoksulluğun kutuplaştığı koşullarda fuhuş bir ticaret olarak görülüyor ve teşvik ediliyordu.

Osmanlı sosyo-ekonomik açıdan sarsıldıkça, iktisadi darlık yoğunlaştıkça isyanlar da genişliyor, taraftar topluyordu. Bu isyanlar Yavuz Selim, Kanuni Süleyman gibi Osmanlı yükselişini temsil eden padişahlar dönemine damgasını vurdu. Bu ayaklanmalar gerek genişliği gerekse diğer özellikleri açısından bir çiftçi-köylü hareketi olarak gelişti. Hâlbuki imparatorluğun temel unsurunu teşkil eden Türk köylü halkının kendi devletine, padişahına isyan etmiş olmaları açıkça kaydedilemeyeceği için Osmanlı tarih yazıcıları bu karışıklıkları "Kızılbaş" ayaklanması biçiminde değerlendiriyorlardı. Devşirme, kozmopolit, Osmanlıcı ve Enderunlu iktidarının övücüleri olan bu tarih yazıcıları 17. yüzyılın başlarına kadar taşan isyanların, büyük çalkantıların temelinde hep "Rafızi-Kızılbaş" hareketlerinin bulunduğunu iddia ettiler. Böylece yaşanan ekonomik bunalımı, sosyal çürümeyi ve bunun devlet düzeni ile bağlantısının üzerini örttüler. Köylü-Türkmen ayaklanmasını başlatanların genel olarak Kızılbaş eğilimli oldukları ya da hiç olmazsa Sünniliğin din kurallarına pek o kadar bağlı bulunmadıkları doğrudur. Ancak, bunları harekete geçiren nedenler mezhep veya tarikat bağnazlığı değildir. Örneğin, bu isyanlarda hedeflenenler hep hükümet mensubu kişilerdi. Eğer bu ayaklanmalar Sünniliğe karşı bir Şiilik-Kızılbaşlık harekete olsaydı, çoğunlukta olan Sünni halk da karşı koymaya kalkar, böylece büyük bir mezhep kavgası patlardı. Ancak ne Anadolu'da ne de Rumeli'de mezhep kavgasına ilişkin tek bir belge dahi yoktur. Şiilik-Kızılbaşlık, Rafızilik-Mülhidlik isyanı denen hareketlerde bağnaz bir mezhepçiliğin izi bulunmaz. İsyancılar Alevi-Kızılbaş Türkmenler olsa dahi, çıkardıkları isyan bir mezhep ayrılığı iddiasına dayanmaz. Harekete yer yer Timarli Sipahiler de katıldığına ve bunların Alevi olmadıkları bilindiğine göre bu resmi görevlilerin isyancıların arasında yer almaları da söz konusu isyanların Alevi bağnazlığı sayılamayacağını ortaya koyar. Bu karışıklıklarla ilgili olarak vilayetlerle yapılan yazışmalar, ehl-i örf görevlilerinin zulümlerini, rüşvetçiliklerini, adaletsiz uygulamalarını ortaya koyuyor. Ayrıca sürekli arttırılan vergiler ve memurların vergi toplama-

[192] Akdağ age., sf. 106.

yı bir soyguna dönüştürmelerinin kabarttığı isyan dalgaları başlangıçta Alevi-Türkmen halkı arasında başlamış olsa bile, bunlar Sünni çiftçi halka hatta şehirlere ve kasabalara sıçramakta gecikmedi.

II. Beyazıt'ın son dönemi ile Yavuz Selim'in en güçlü olduğu yıllarda bile Balıkesir, Bursa, İzmit, Edirne, İstanbul'u kapsayan Marmara çevresi geçmişte benzeri görülmedik ölçüde bir güvensizlik sorunuyla karşı karşıya bulunuyordu. Şah İsmail'i yenen 40 bin Alevi-Türkmen'i katleden Yavuz 1515 Ekim'i sonlarında Balıkesir sancak beyine ve kadılara yolladığı fermanda adı geçen yörede olan hırsızlık ve cinayetleri sayıp döküyordu. Osmanlı isyanlarla mücadelede acımasızdır. Toplu kırımlarla sorunu çözmeye çalışıyordu, ama çiftbozanların bütün Türkiye'de köylerden üçer beşer kişi olarak iş aramaya çıkmalarının sessiz sorunları ile başa çıkamıyordu. Bu insanlar, görünmez bir isyanın kabarttığı dalgalarla geliyordu. Köylü-Türkmen ayaklanmalarıyla mukayese edilemeyecek büyüklükte bir toplumsal sorunlar yumağı böylece ortaya çıkıyordu. Geceleyin yollarda güven bırakmayan, kervanları vuran, köy, kasaba ve şehirde adam öldüren, her tür hırsızlığı yapan, fuhuş, içki, kumar vb. genel ahlâkın çökmesinde baş etken durumunda olanlar çiftbozan ya da genel tabiri ile leventler olarak bilinen kişilerdi. 16. yüzyıldan itibaren büyük bir levent kitlesi ortaya çıktı. 1550 yılına kadar ki sürede çiftbozan-levent olgusu toplumsal, ekonomik gerekçelere dayanıyordu. Reaya sınıfı büyük sıkıntılarla karşı karşıyaydı. Ancak bu tarihten sonra mesele siyasi bir boyut kazandı. Egemenler arasındaki mücadelede ehl-i örf, leventleri kendi çıkarları için örgütlemeye başladı. Çiftbozan-leventlerin üçer-beşer kişilik küçük soyguncu çetelerini büyük gruplara dönüştürme yetenekleri yoktu. Bu grupları "Celali Fetreti" adı verilen muazzam kargaşada örgütleyip, kullananlar devlet görevlileri ve varlıklı sınıflar oldu. Bu eşkıya grupları başlangıçta üç beş kişiden oluşuyordu ve aralarında soy, mezhep, din birliği zorunlu bir koşul değildi. Türk, Kürt, Ermeni, Rum asıllı kişilerin ortaklaşa bir eşkıya çetesi kurdukları sık görülen bir durumdu. Bu gruplar gidecek örgütlü bir biçimde egemenlik partilerinin taht kavgalarında vurucu güç olarak kullanılmaya başlandı. Örneğin, Anadolu'da 1558-1559'da Şehzade Selim ile Şehzade Beyazıt arasındaki iç savaşta levnetler-çiftbozanlar ağırlıklarını Beyazıt'den yana koyarken devşirme kapıkulları Selim'i destekliyordu. Artık levent-çiftbozanlar dikkate değer bir siyasi güçtü. Çiftbozan-levent kitleleri, soyguncu-eşkıya bölükleri halinde örgütlendikçe siyasi bir tehlike olmaktan çıktılar. Özellikle devletin idari asayişinden sorumlu ehl-i örf toplumsal güvenliği yıkan bu organizasyonları bizzat oluşturuyordu.

Bu çürümenin yayılmadığı kurum yoktur. Bu çerçevede medreselerin durumu dikkate değer:

> Her birisi bir vakfın kurumu olan ve harcamalarını da gene aynı kaynaklardan sağlayan Anadolu ve Rumeli'deki orta yüksek medreselerin 16. yüzyılın başlarında belki de daha önceki zamanlardan beri kendi olanaklarını çok aşmış bir öğrenci yığılması ile karşılaştıkları açık bir gerçekti.
> Medreselere bu derecede bir öğrenci dolmasının nedenlerinden birisi, Osmanlı düzeninin kuruluşundan 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan sürede çok geniş yeni topraklar kazanılmış olmasının, medrese bitirenlere kadılık, naiplik, müderrislik, imamlık ve benzeri vazife edinme kapılarını ardına kadar açmış bulunması idi. Çünkü Türkiye'de medreseler devlete artık askeriler sınıfının ehl-i şer kesiminde hizmet alacak icazeli (diplomalı) kişileri yetiştirmek gibi pratik amaçlı kurumlar niteliğini kazanmışlardı.[193]

Ancak, 16. yüzyılla birlikte girilen bunalım döneminde, çiftbozanlığın artması sonucunda medreselerde büyük bir öğrenci yığılması ortaya çıktı. Köyde geçim olanakları daralan pek çok aile çocuklarını leventlik yaşına ermiş bir çiftbozan yapmaktansa medreseye göndermeyi tercih ediyordu. Medreselerin elverişsiz koşulları bunalımın diğer unsurları ile birleşince, öğrenciler, özellikle 16. yüzyıl başlarından beri saldırgan, zorba, eşkıya davranışlı olmaya başladılar. Asayişçileri karşılarına dikildikçe de azmaya, silahlanıp karşı koymaya başladılar. İmaretlerde toplu yaşamanın ve medreseli olmanın kendilerinde yarattığı birbirlerine arka çıkmak ruhu sayesinde çabucak örgütlenmeyi başardılar... Bunların dövüş ve kavga çıkarma, sokakta şuna buna sataşma biçiminde bir takım cürümler işlemelerinin Fatih Sultan Mehmet zamanına kadar eskilere gittiğine ait az da olsa kayıtlar vardır. Bununla beraber, öğrencilerin imaret ve medreseler dışına taşan, hatta halk ile silahlı bıçaklı vuruşma derecesini bulan olayları Kanuni Süleyman'ın saltanata geçtiği sıralarda mahkemelik olma derecesini bulmuştu.[194]

Osmanlı düzeninin fikir odağı, yüce kurumları olarak propagandası yapılan bu kurumlar, devşirme egemenlik düzeninin zirvesi sayılan *yükseliş* çağında tam bir ahlâksızlık yuvasıydı. Büyük bilgin Mustafa Akdağ'ın döneme ilişkin binlerce belgeye dayanarak ortaya koyduğu çalışmasının satırlarına şu ürpertici tespitler yansıyor:

---

[193] Akdağ age., sf. 154.

[194] Akdağ age., sf. 157.

> Halk ağzında ve yazı dilinde genel olarak suhte deyimi ile sözleri edilen medrese öğrencilerinin genç çocuklarla düşüp kalkmaları, toplum ahlâkını kemiren bir alışkanlık halinde sürüp gidiyordu. Yalnız bunlar değil, levent dediğimiz köyden şehre gelmiş işsiz güçsüz dolaşan ve bekâr odalarında her türlü ahlâksızlıkları yapmaktan çekinmeyen ergen kitleler de bu doğa dışı cinsel sapıklıkları huy edinmişlerdi... Öğrenci hareketlerinin yayıldığı ve süreklileştiği bölgelerin şehirlerinde ve kasabalarında, suhtelerin, yani medrese öğrencilerinin insan doğasına aykırı bu utanç verici alışkanlıkları pek açığa dökülmüş bulunmakta idi.
>
> Örneğin, 3 Ocak 1524'de beş kişilik suhte kafadarlar bir oğlanın boğazına tülbent takmışlar, kiminin elinde ok ve yay, kiminin elinde kılıç olduğu halde, sözü geçen oğlanı alıp giderken Bursa halkı yollarını kesip "cenkle oğlanı alıkoydular." Suhtelerden ikisi kaçmayı başardılarsa da üçü mahkemeye getirilerek tutuklandılar...
>
> 16. yüzyılın ortalarına yaklaştıkça, suhte ve talebe-i ulu'um yani medrese öğrencilerinin hareketleri de leventlerinki gibi yavaşlamak şöyle dursun, büsbütün sertleşti ve genişledi. Öğrenciler de artık yalnız şehir ve kasabalarda şunun bunun oğluna kızına el uzatmakla kalmayıp, küçük gruplar, hatta bölükler halinde isyan hareketlerine girişiyorlar ve soygun üstüne soygun yapıyorlardı.[195]

Levent sürülerinin yanı sıra, "talib-i ilm" olanlar, yani suhteler de halka zulüm ediyorlardı. Tüm bu çürüme karşısında imam, müezzin, müderrislerden kayda değer bir tepki gelmiyordu. Osmanlı düzeninin kuralcı ve şekilci yapısı koftu. En temel kurumlarından olan medreseler her türlü kirlenmenin kaynakları arasındaydı. Medreselerde dinsel ahlâk verme amacı güden derslerin yoğunluğuna rağmen suhteler, mahkeme tutanaklarını dolduran her türlü ırza tecavüz, hırsızlık, cinayet vs. cürümle birlikte anılıyorlardı. Medrese kaynaklı bu tür hareketler en büyük öğretim merkezi olan Edirne ile onun etkisinde bulunan geniş bir bölgede patlak verdi ve buradan yayıldı. Bursa-Balıkesir-Afyon üçgeninde de suhte karışıklıkları erken tarihlerde başladı. Bursa şehri bu kargaşalıkların merkeziydi. Bunun nedeni de burada medreselerin çok kalabalık bir öğrenci kitlesini barındırmasıydı. Ayrıca yüksek medresenin de tüm Anadolu şehirleri içinde yalnız Bursa'da bulunması ve şahın medreselerini bitiren gençlerin "danişment" (bir çeşit stajyer) olarak yollandıkları birkaç büyük yerden birisinin de burası olması, bu şehirde yaş bakımından da hayli ileride çok sayıda medreselinin bulunmasını sağlıyordu. Diğer suhte hareketleri ise Manisa, Muğla, Isparta, Kastamonu, Çankırı, Bolu, Tokat, Amasya, Çorum, Tarsus, Silifke, Manavgat bölgelerini kasıp kavuruyordu.

---

[195] Akdağ age., sf. 158-159.

Suhte isyanlarını körükleyen büyük bunalım, Kanuni Sultan Süleyman'ın iki şehzadesi arasında 1558'de patlak veren iç savaşla iyice yoğunlaştı. Yahudi-devşirme partisinin desteklediği Selim ile Anadolu Timarli Sipahileri, leventler, Türkmenlere dayanan Beyazıt arasındaki kavga toplumsal durumu, hatta devlet düzeni karmakarışık olan ülkeyi mahvetti. Bu süreçte Nasi, Roxalan, Rüstem gibi isimlerin Kanuni'yi Beyazıt'a karşı bir korkuluk olarak kullandıklarını daha önce gördük. Bu iç savaşta iki şehzadeye bağlı birlikler Anadolu'yu yağmaladılar. İşte bu karışıklığın yarattığı ortam suhte isyanlarının ortaya çıkmasını getirdi. Yozlaşma sadece medrese öğrencileriyle sınırlı değildi. Tüm devlet katlarını sarmıştı.

Celali bölükleri ve suhtelerin yanı sıra halkı asıl soyanlar, sömürenler, ezenler dirlik sahibi zorbalardı. Celali bölüklerinin başında bulunanların emlak, arazi ve öteki varlıkları toplama ve çiftlikler kurma eğilimleri olmadığı gibi memlekette belli bir köy, şehir veya kasabaya bağlılıkları yoktu. Böylece Celali bölükleri sürekli yer değiştirirken asıl eşkıyalık düzenini ehl-i örf işletiyordu. Ehl-i örf deyiminin kapsamına beylerbeyleri, sancakbeyleri, şehirlerdeki subaşılar ile bunlara bağıl tüm polis güçleri (şehirlerde asesbaşılar ve aseslerle), köy kasaba gibi yerlerde valilerin, subaşıların kişisel adamları demek olan köy, kaza ve il subaşıları, kethüdaları, kaymakamları (vekil olarak yerlerine bıraktıkları kişiler) hükümetin merkezden atadığı mübaşirler (bir iş halletmeye memur kişiler) girer.

Kırsal bölgelerin güvenliğini sağlamak, suçluları kovuşturmak, köylere ait hüküm ve fermanların uygulanması için görevlendirilen Ehl-i Örf'e bağlı "kapu ağaları" ve "kapu halkı" denilen kesim de leventlerden oluşuyordu. Ehl-i Örf halkın sırtından geçiniyordu; Sultan Süleyman'ın en güçlü döneminde bile sancakbeyleri ve beylerbeyleri kapılarına yığılmış bulunan levent-çiftbozan kökenli bölüklere dayanıyorlardı. Osmanlı egemenlik sisteminin soygun, eşkıyalık vs. Sorunlarla mücadele ederken levent-çiftbozan bölüklerini kullanması, devletin eşkıyalaşmasıdır. Ehl-i örf gittikçe halkı daha açıktan soyuyor, köyleri, çiftlikleri talan ediyordu.

"En ziyade" şikâyet konusu olan bölge Doğu Anadolu idi. 1559'da Doğu Anadolu sancaklarında Ehl-i Örf'ün giriştiği soygun ve yolsuzluklar hakkında İstanbul'a raporlar yağıyordu. Örneğin, Siverek sancak beyinin subaşıları ve adamları Hıristiyan bayramında içki âlemi yaptıktan sonra halka saldırmışlardı. Kadı'nın işe el koymak istemesi üzerine beyin adamları mahkemeyi basıyorlardı. Bu durumda suçlananların "teftişine" Diyarbakır kadısı görevlendirildi. Siverek kadısı da bu sancak beyinin davranışından yakınırken, "Kürtler" arasın-

da cinayetlerin alıp yürüdüğünü, Siverek'te yılda 40–50 kişinin öldürüldüğünü vurguluyor ve "filan benim karıma laf attı" diye nedenlerle sürekli kan döküldüğünü bildiriyordu. Doğu vilayetlerinin sancak beyleri hakkında sayısız şikâyet merkeze akıyordu. Örneğin İspir sancakbeyi, "vilayetten nihayetsiz yağ, bal, koyun, tavuk, odun" toplayıp Trabzon'da sattırıyordu. Erzurum, Van, Divriği dayanılmaz zulüm gerekçeleri ile İstanbul'a şikâyetçi oluyorlardı.

Ehl-i Örf mensubu beyler emlak, arazi, çiftlik, para biriktiriyorlar, emirlerinde özel levent-sekban birlikleri bulunduruyorlar, halkı mültezimlerle birlikte soyuyorlar, angarya dayatıyorlardı. Valilerin soygunculuk hareketleri Kanuni'nin son yılları ile hele II. Selim'in dokuz yıllık padişahlığında iyice arttı. Bunun oldukça önemli sonuçları vardır. Beylerin servet biriktirmesi zaimler gibi ağa ve eşraf sınıfının doğmasına büyük katkı sağladı. Diğer yandan beylerin "kapu"larında yığılan sekbanlar bir süre sonra efendilerinden koparak Celali bölüklerini oluşturup kendi adlarına yağma ve talana giriştiler. Sancakbeyleri halka yoğun bir mücadele içindeydiler. Bu yöneticiler, emlak ve servet yığma konusunda her türlü aracı kullandılar. Kökeni esir kulluk-gulamlık olan devşirme Enderunlu bu idareci sınıf, en uygun buldukları bir yerde servete ve onun sağladığı nüfuza dayanarak, köklü bir tür aristokrat aile kurmaya yöneldi. Bu amaçla özel ordular kuran, çiftbozan kökenli sekban ve leventlerden bölükler oluşturan beyler onları soygun, gasp, talan, angarya yöntemleriyle halkın üzerine sürdüler.

Ehl-i Şer olarak bilinen adalet örgütü görevlilerinin bir bölümü Ehl-i Örf ile mücadelesinde halktan yana tavır koyuyordu. Ehl-i Örf'ün tam bir soyguncu davranışı göstermesine karşın, Ehl-i Şer'den tepki geliyordu. Devletin bu iki örgütünün görevlileri kimi zaman işi kavgaya vardırdıklarında, doğal olarak sancakbeyleri ya da onların subaşıları, zıt düştükleri kadıyı ya da naibini tutuklamakta, hatta işkence etmektedirler. Buna karşı kadıların tek silahı bu gibileri hükümete şikâyet etmek oluyordu. Aslında kanunlar gereğince, kadı sancakbeyini yargılama yetkisine sahipti ve Ehl-i Şer, Ehl-i Örf'e üstündü. Ancak bu çatışmada adaletçiler hep yenik düşüyorlar, bu da diğer çatışan zümreler ve halkın gözünde mahkemelerin itibarını ve onlara karşı duyulan saygıyı azaltıyordu.

Bu iktisadi darlık, sosyal kargaşa, ağır kanunsuzluk ve kargaşa ortamı, 17. yüzyılda vergi sisteminin mültezimlerin eline geçmesini sağladı. Tımar sistemi, toprak-ordu rejimini yerle bir eden bunalım sonucunda yerini iltizama bıraktı.

> Mültezimler, genellikle belirli bir bölgenin ilmiye sınıfından, ticaret erbabından ve nüfuzlu ailelerinden gelmekteydiler. On altıncı yüzyılın ikinci yarısında görülen iktisadi gelişme kuşkusuz bu kesimlerin ellerinde bir miktar sermaye birikmesine yol açmış ve daha sonraki dönemde iltizam sisteminin tarım gelirlerinin toplanmasında egemen olmasında rol oynamıştır.[196]

"Celali fetreti" suhteler, Ehl-i Örf, Ehl-i Şer, kapıkulları, levent-sekban çiftbozanlar arasında şiddetli mücadeleler ile Karayazıcı, Deli Hasan gibi liderler öncülüğünde isyanlar biçiminde gelişti. Temelinde büyük bir sosyo-ekonomik çelişkiler zembereğinin görünür yüzünü oluşturan Celali İsyanları'nı bastırmak üzere harekete geçen Osmanlı egemenleri düzendeki bozuklukları görmezden gelip, Anadolu halkını şiddetle ezerek sorunu çözmeye giriştiler.

Bulunan çözümün temsilcisi Kuyucu Murat Paşa idi. Hırvat kökenli Paşa binlerce insanı Celali suçlamasıyla katlederek kuyulara doldurtmasıyla ünlüdür. Bu Harem-i Hümayun yetiştirmesi devşirme 1605'te vezir oldu. Haksız kazanç sağladığı gerekçesi ile görevinden azledilen Paşa Şeyhülislâm Sunullah ile Padişahın hocası Mustafa Efendi'nin önerileri doğrultusunda I. Ahmet tarafından Sadrazamlığa atandı (Aralık 1606). Paşa'nın icraatı Anadolu'yu kana boğdu. Sadaret makamına gelen Kuyucu, 1607–1609 yılları arasında resmi Osmanlı tarihçilerinin bile tepkisini çekecek zulüm ve katliamlar gerçekleştirdi. Hırvat dönmesi Kuyucu tüm yaptıklarını şeriat adına savunuyor ve dinin egemen ideolojinin aracı durumuna getirilmesinin parlak bir örneğini sunuyordu. Kuyucu daha çok "mülhid" öldürmek için Tanrıdan yardım istiyor:

> İlâhi, bugün düşman katlinde ben kulunu mahcup etme! Pirliğime merhamet eyle! Din-i mübin ve Peygamberimizin şeriati iâneti için niyetimin doğruluğu ve şeriat namusunu parçalayan müfsitlerin ortadan kaldırılması babında garezsizliğim dergâh-ı ehadiyetinde malumdur. Senden yardım rica ederim.[197]

Kuyucu açısından Celali olmanın cezası ölümdü; aman dilemenin hiçbir anlamı yoktu. Bu konuda Peçevi şunları yazıyor:

> Saltanatın namusunu korumakta, kesin kararlı idi. Celali diye adı çıkan kimsenin "Cuhud (cıfıt) imana gelmez, merd-i mülhid tövbekâr olmaz" dizesinin anlamına

---

[196] Huricihan İslâmoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İst. 1991, İletişim Yay., sf. 241.

[197] Huricihan İslâmoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İst. 1991, İletişim Yay., sf. 241.

> uygun olarak, ne imanına, ne Müslümanlığına, ne de tövbesine kesinlikle güvenmezdi; ölümünden gayrı bir araçla onun doğru yola getirilebileceğine inanmazdı.[198]

Celali denilen binlerce insan katledilerek, cesetleri kuyulara doldurulduğu. Bu insanlar bir ayaklanma sonucu ortaya çıkan çarpışmalardan ziyade tam bir sürek avı ile yakalanıp katlediliyorlardı. Kuyucu'nun sefer soyunca katlettiği insan sayısı yüz bini buluyordu. Çatışma sonucunda tutsak alınanların ise zaten akıbeti ölümdü. Kuyucu'nun Canbolatoğlu ile yapılan savaş sonrasında yarattığı ürpertici tabloya göre:

> Takım takım getirilen esirlerin kafalarını kesmek üzere yirmi cellât görevlendirildi. Gün batımına kadar kesilmiş başlardan Kuyucu'nun otağı önünde bir tepe oluşturuldu. Naima tarihi kafası kesilen insan sayısını yirmi altı bin olarak veriyor. Cellâtlar, ense vururken dinlenmeden "güruh güruh" getirilen eşkıyanın kellelerini kat'ederlerdi.[199]

Kuyucu ayaklanan insanları katlettikten sonra kuyulara doldurmayı, "adet, alışkanlık" ediniyor. Kuyucu asla masum-suçlu ayrımı yapmıyor. Önemli olan egemenlik sisteminin şiddetini Anadolu halkına sergilemek, düzenin sahipleri adına kararlılığın ortaya konulması, başını kaldıranın kellesini toprağın altına sokmaktır. Kuyucu Anadolu insanının kafasını toprağa gömüyor. Tarihçi Peçevi İbrahim Efendi Anadolu insanını şiddetle ezmeye yönelik bu topyekun savaşı anlatırken: "Ondan sonra eşsiz vezir kuyular kazdırdı ve getirilen melunları bu kuyuların başına çökerterek birer birer boyunlarını vurdurdu. Böylece her gün bir-iki kuyu dolardı. Ve yeni bir kuyu daha kazılması gereği duyulurdu. Sonunda Murat Paşa'ya 'Kuyucu Koca' lakabı verildi. Ve bu takma adla dünyaya velvele vererek, yalnız Celali adını taşıyanları değil, belki onları yedirip içirenleri ve komşularını bile kırdı" diyor. Kuyucu tüm konakladığı yerlerde muazzam mezarlıklar bırakarak Anadolu'ya zulüm, ölüm, şiddet düzenini yerleştirdi. Bu kuyuların büyüklüğü bir ev kadar oluyor ve cesetler bunlara doldurulyordu. Osmanlı egemenlik sisteminin geleceği açısından Anadolu köylüsüne sınıflı toplum gereklerinin açıklamasını yapmak görevi Kuyucu'ya verilmişti. Her Anadolu köylüsü, işsizi, çiftbozanı, yoksulu potansiyel anlamda Celali idi ve katli dinin emriydi. Dinin değerlerine karar vermek ise ulema ile Hırvat dönmesi Kuyucu gibi devşirmelerin tekelinde bulunuyordu. Resmi Osmanlı ta-

---

[198] Peçevi age., c. II., sf. 313.

[199] Naima age., c. I., sf. 548.

rihçilerine ise, Kuyucu için, "Aslında, şer'an ve aklen bir bölük katli vacip mel'unları mahvetmekle şer'i ve peygamberimizin sünnetini ihya ettiği meydandadır" diyordu. Kuyucu için çocuk olmak bile ölümden kurtulmaya yetmiyor. Naima'nın anlattığına göre: Yine bir gün kuyuların önünde kafalar kesilmekte, cesetler buralara doldurulmaktadır. Bu esnada bir atlının arkasına aldığı küçük çocuğu taşıdığını gören Kuyucu çocuğu yanına getirtir. Çocuğa neden Celalilerin arasında olduğu sorulur. Verilen cevap aslında Celali kitlesinin sosyal niteliğine ışık tutacak mahiyettedir. Çocuk, "Kıtlık sebebinden babam beni alıp bunlara katıldı. Boğazımın tokluğuna yanlarında gezerdik" der. Kuyucu, "çocuğun katline işaret" eder. İşaret üzerine çocuk cellâtlara verilir. Ancak cellâtlar, "bu sabi masumu nice öldürelim?" diye her biri bir tarafa dağılır. Murat emrinin cellâtlar tarafından yerine getirilmemesi üzerine "Yeniçerilerden birisi öldürsün" der. Ama onlar da, "Biz cellât mıyız? Cellâtlar bile merhamet etti" diyerek emre karşı koyarlar. Paşanın iç oğlanları da çocuğu öldürmeyince bizzat Osmanlı Sadrazamı Kuyucu Murat Paşa, "arkasında kürkünü bırakıp ve kalkıp, sabiyi kendi eliyle alıp kuyunun kenarına götürüp, başını burup, boğazını sıkıp helâk ve kendi eliyle kuyuya" bırakır.

Paşa, "Kalemderoğlu ve Kara Said gibi eşkıya, anasından at ve mızrak ile doğmadı. Hep böyle sabi idiler... Fesadın kökünü kesmek, bu makulelerin birine merhamet olunmayıp izale etmek ile müyesser olur" diyordu. Osmanlı egemenlik sisteminin iktisadi darlık, parasal kriz, ağır vergiler, sosyal karmaşa, kanunsuzluk ile beslediği zulüm ortamı Türkmen sorununu kanlı bir çözümsüzlüğe mahkum etti.

Doğu'ya düşman, Doğu'da tutunamayan, Doğu'nun inanç akımlarından ürken Osmanlı devşirme egemenleri açısından İran hep tehlike sağlıyordu. Safevilerin askeri gövdesini oluşturan Anadolu Türkmenleri bu kez Celali kâbusu olarak Osmanlı yöneticilerine korku yaşatıyordu. Her zamanki gibi iç savaş ile dış savaş bütünleşti. Anadolu'da toplumsal halk hareketi ezilirken İran yine temel hedefti. Hele iki bin kadar Celali'nin İran'a sığınması, Kuyucu'nun bu ülkeye yönelik saldırısını tetikledi. 1610 Mayısın da Koca Cellât İran üzerine yürüdü. Ancak, İran ordusu Serhab dağlarına sığındı ve çatışmaya girmedi. Anadolu Türkmenlerinin Alevi-Celali çizgisindeki isyanlarını İran'a yönelik askeri strateji ile birlikte ele alan Osmanlı yönetici sınıfları halka "düşman" muamelesi yaptılar. Safevi devletinin Şiiliği güçlü ve bağnaz bir siyasi ideolojiye dönüştürmesi ile paralel biçimde Osmanlı egemenleri de katı Sünni doktrini böyle bir siyasal ideoloji temelinde yeniden kurdular.

Osmanlı'nın Şanlı Yükselişi Tefeciliğin Yükselişidir

15. yüzyıldan itibaren büyük malikâneler varlığını "senyör rezervleri" biçiminde hissettirdiler. Hassa çiftlikleri üzerinde vakıflar ve mülkler kuruluyordu. 15. yüzyılın ikinci yarısında bu "rezervler"in bazıları, bağlar, zeytinlikler, değirmenler içermektedir. Böylece özel mülkiyet çok erkenden sisteme yerleşiyor ve büyük tımarlıların çıkarları küçük olanların aleyhine gelişiyordu. Kamusal sistemin sözde her şeyin Sultan'ın mülkiyetinde olduğuna ilişkin doktriner damgasına rağmen özel mülkiyet ve büyük tımar zincirleri erken tarihlerden itibaren gündemdedir. Tam mülkiyet biçiminde varlıkların oldukça yaygın bulunduğu bir vakıadır. Fatih Kanunnamesi tımarlıya doğrudan verilen varlığı, hassa çiftlik, hassa yeri, hassa-i sipahiyan ve kılıç yeri olarak belirtiyordu. Hassa, "bir şeyi özel olarak birine tahsis etmek" anlamına geliyordu.[200] Bu özel mülklerin geniş bir "rezerv" oluşturduğu ve zeytinlikten meyve bahçelerine, bostanlara, çeltik tarlalarına kadar yaygın varlıkları kapsadığı biliniyor.

Fatih ve Kanuni dönemlerinde merkezin vakıf ve mülkleri ilga ederek bunların sipahilik haline çevrilmesi İstanbul'un gücünü arttırdı. Ancak "senyör rezervleri" varlığını korudu. Sarayı odak alan merkezileştirme devşirme egemenlerin "erdemleri"ne bağlıdırlar. Bu merkezileştirme devşirme egemenlerin otoritelerine yeni araçlar kazandırdı. İstanbul'dan yapılan düzenlemeler saray komplolarını görülmemiş boyutlara taşıdı. Bizans'ın temellerini sarsan sınıf kavgası, Osmanlı egemenlik partilerinin şiddetli iç savaşlarında yeniden ortaya çıktı. Büyük mülkiyet artık saray partilerinin eline geçiyor ve malikâne sahipleri

---

[200] Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, Teori Yay., sf. 49.

ticari işlere giriyorlardı. 1560–1570 arasında buğday ticareti büyük malikâne sahiplerine servetler kazandırdı. Vezir-i Azam Rüstem Paşa bu ticarette başı çekmektedir.

Kanuni'nin 1566'da ölümünden önce fetihler durdu, ganimet kesildi. Bu durumda her türden ve büyüklükten "senyörler" köylüye adeta saldırdılar ve büyük bir sömürü çarkı ölçüsüzce işletildi. Devalüasyonlar artık tüm nakdi ödentileri anlamsız kılarken, devlet mali krizdedir. "Hazine gelirleri harcamaları artık karşılamıyordu." Fiyatlarda yükseliş, saray partilerinin açgözlü soygunu ile bütünleşiyordu. Sarayın tımar dağıtımı, hükümdar, devşirme vezirler ile valide sultanlar ve onları çevreleyen gruplara tahsis ediliyordu. Braudel'in anlatımı ile "Bu fief dağıtımı Batı'nın bu alanda görebileceği ve icap edebileceği her şeyi aşmıştır. Fransa'daki soyluluk belgeleri, bir kere değil de iki kere verilen ve ecnebilere varana kadar (egemen Osmanlı sınıfına dâhil olmayanları) birçok kimseyi düşüncesizce ayrıcalıklı hale getiren fermanların yanında hiçbir şeydir." (Braudel gibi bilgin bir tarihçiyi bile "düşüncesizce" dağıtılan "ayrıcalıklar" konusunda tespitlere yönelten bu düzeni, "imparatorluklar" hep böyle işler yaklaşımı ile savunan, son dönemde gösteri dünyasının ödülleri ölçüsünde vicdan, hakkaniyet, onurdan uzaklaşan holding tarihçilerinin tekrar tekrar gündeme getirmeleri düşündürücüdür.) Yine Braudel 16. yüzyılla birlikte ortaya çıkan saray merkezli tımar dağıtımı için "utanmazlık" dönemi diyor ve "bu, geleneksel kuralların kulaklarını kızartma pahasına sürecektir" tespitini yapıyor. Batı'nın fief sahibi "yeni soyluları"nın karşılığı olarak, "Yahudiler, Ruslar, şehir uşakları" veya bir Osmanlı vaka yazarının tabiri ile "serseriler, haydutlar" tımar sahibi oluyorlardı. Parasal ekonomi beraberinde tüm düzeni sürüklüyor ve büyük malikâneler zehirli bitkiler gibi boy atıyordu. Sahte adlarla bir tımarlı 20–30 "senyörlük" elde edebiliyordu. Küçük tımarlar büyükler tarafından yutuluyordu. Yerlerinden kopartılan ya da bu akıbete yakın olan insanlar köylü ayaklanmalarında yer alıyorlardı. Merkezden yürütülen mülkiyetleştirme siyasetinin yanı sıra, "Birçok tımar sahipleri, dirlik topraklarını gasp veya yok pahasına satın almak suretiyle kendi özel mülklerine katarak köylüye kiraya vermeye başlamışlardır. Devlet tımar sahiplerinden daha çok vergi almak yoluna giderek toprağın ve bu toprak üzerinde çalışan köylünün mukedderatı ile ilgilenmemiştir. Bir kredi teşkilatının olmayışı yüzünden, fakir, çiftçi müsait olmayan şartlarla sermaye sahibi mütegallibeden borç para almış; kıtlıklar yahut iktisadi ve sosyal anarşi-eşkıyalık ve haydutluk hareketlerinin neticesi olarak borcunu ödeyememiştir. Alacaklarını tahsil etmek isteyen sermaye sahipleri, ya doğrudan doğruya borçlunun toprağına el koymuşlar yahut çok düşük bedelle bu

toprakları satın almışlardır."[201] Padişahların miri araziden mülk temliklerinde bulunması veya bu tür arazilerin hazinenin para sıkıntısını gidermek amacıyla satılması bu "utanmazlık" döneminin tezahürleri arasındadır. Miri arazi, padişahın, dolayısıyla, devletin mülkü kabul edilir. Padişah'ın devlet arazisi üzerinde bir malik gibi tasarrufta bulunabilmesi Osmanlı egemenlik partilerinin Sultanlara yönelik kuşatmalarının gerekçelerini ortaya koyar. Sultanların özel mülk olarak arazi dağıtmaları Orhan Gazi dönemine kadar gider. Toprakta özel mülkiyetin dağıtımında Sultan'a yetkiler vermek patlayıcı bir unsuru sisteme en başından içeriyordu. Padişahlar istediklerine mülk veya tımar olarak arazi verebiliyorlardı ve bu olanak giderek devşirme egemenlerin imtiyazlar edinmesinde araç haline geldi. Sultanlar her dönemde siyasi koşulların da etkisiyle bu yetkilerini kullanıyorlardı. Örneğin, "gazi-derviş" etkinliğinin devlet açısından önem taşıdığı dönemde Sultan Orhan, İlyas müridi Geyikli Baba'ya, "Bu İnegöl yöresi dede senin olsun" diyordu.

1550'den itibaren Osmanlı Devleti hazine gelirlerinin satışına yönelik eski yöntemlere döndü. Selçuklu ve Bizans tarafından da uygulanan mukataa ve iltizama başvuruldu. Bu usul sıradandır ve Napoli, Venedik, Paris, İspanya'da da uygulanmaktadır. Osmanlı da tıpkı diğer ülkelerde olduğu gibi mültezimlerden toplanacak gelirlere tekabül eden paranın hemen ödenmesini isteyecektir. Mültezimler sözde müfettişlerin gözetiminde olmasına rağmen, önceden ödediklerini fazlasıyla çıkarıyorlardı. Örneğin iki koyun için geçiş resmi olarak bir akçe ödenmek zorundadır; ancak hayvan başına sekiz akçeye kadar tahsil eden mültezimler vardı. Mültezimler koşullarını dayatıyor, taleplerini artırıyorlardı. Diğer yandan büyük "senyörler" de tımarlarını iltizama verdiler ve böylece Yahudi ve Rum tefeciler Osmanlı'yı finansal bir ağ ile sardılar. Bunlar kısa bir süre içinde bütün Türkiye'yi ellerine geçirdiler. Parasal ekonomi, fiyat artışları onları yönetim kademelerine yükseltti. Bu koşullarda askeri sipahi sistemi yerle bir oldu. Artık tımarlar ile askeri hizmet bağlantısı koptu ve merkezi yönetimin emrettiği denetimler "komedi" haline dönüştü.

Para-servet, sanayi sermayesine dönüşmeden önce iki biçimde ortaya çıkar; tefeci sermaye ve ticaret sermayesi, Marx'ın anlatımıyla:

> Tefecinin sermayesi ile tüccarın serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin yaratılmasını teşvik eder.

---

[201] Prof. Dr. Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 2. Baskı, İst. 1985, Boğaziçi Yay., sf. 246.

Sanayi sermayesinin ortaya çıkması için gerekli olan tek birikim, para-servete dayanır; ancak, tefeci-tüccar sermayesi tek başına üretim biçimini değiştiremez. Yine Marx'ın anlatımıyla:

> Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti bir araya toplar. Üretim biçimini değiştirmez, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yeniden üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında devam etmek zorunda bırakır.

Tefeci ve tüccar sermayesinin, eski üretim biçimini ne ölçüde yıkacakları, bu üretim biçiminin içyapılarına ve sağlamlığına bağlıdır. Eğer, bu tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini yıkacak kadar etkin rol oynuyorsa, bu yıkılan ve yok olan eski üretim biçiminin yerini hangi üretim biçiminin alacağı da eskisinin niteliğine bağlıdır. Tüccar ve tefeci sermayesi çözer, dağıtır, parçalar. Hele Osmanlı'da ticaret ağlarının İtalyan tüccar oligarşileri, Felemenk, İngiliz, Fransız tüccarlarıyla bağlantıları düşünüldüğünde ve Yahudi, Rum tefeci-tacirlerin, imparatorluk finans sistemindeki etkileriyle birlikte değerlendirildiğinde durum Marx'ın şu çarpıcı tespitleri ışığında daha net anlaşılır:

> Tüccar sermayesi, gelişmemiş toplumlar arasında ürünlerin değişimini teşvik ettiği sürece, ticari kâr yalnız bir dolandırıcılık ve aldatma olarak görünmekle kalmaz, aynı zamanda büyük ölçüde bundan doğar. Bu sermayenin, çeşitli ülkelere ait ürünlerin fiyatları arasındaki farkı sömürmesi olgusu bir yana, tüccar sermayesinin, kısmen esas olarak kullanım değeri üretmeye devam eden ve ürünlerinin dolaşıma giren kısmının satışıyla ilgili ekonomik örgütlenmelerinin ve dolayısıyla da ürünlerin değerleri üzerinden satışının ikincil derecede önem taşıdığı topluluklar arasında bir aracı olarak ve kısmen de bu eski üretim tarzları içerisinde tüccarın ilişki içine girdiği, artı ürünün belli başlı sahiplerinin, feodal beylerin ve devletin, tüccarın tuzağa düşürmeye çalıştığı tüketim zenginliğini ve lüksü temsil etmeleri nedeniyle, o üretim tarzları, tüccar sermayesinin artı-ürünün büyük bir kısmına el koymasına yol açar. Egemen bir duruma ulaştığında tüccar sermayesi her yerde yağma düzeninden yanadır ve bu nedenle, eski ve yeni zamanlarda tüccar uluslar arasında gösterdiği gelişme daima, yağmayla, korsanlıkla, köle hırsızlığı ile ve sömürgelerin ele geçirilmesi ile doğrudan doğruya el ele gitmiştir; Kartaca'da, Roma'da ve daha sonraları, Venedikliler, Portekizliler, Hollandalılar, vb. arasında olduğu gibi.[202]

---

[202] Karl Marx, *Kapital*, Alaattin Bilgi, c. III., III. Baskı, , Ankara 1990, Sol Yay., sf. 291.

Ticaret ve tüccar sermayesinin gelişmesi, her yerde, değişim-değerleri üretimine doğru bir eğilim yaratıyor, hacmini artırıyor, kozmopolitleştiriyor ve parayı, dünya parası haline getiriyor. Bu zayıflatıcı ve çözücü işlevinin yanı sıra tüccar ve tefeci sermayesi sanayi sermayesinin ön koşullarını da hazırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise tüccar ve tefeci sermayesi eşitsiz gelişme zembereğine sıkışan bir hammadde ekonomisine dönüşen ülkeyi çözdü, dağıttı, küçük üreticileri yoksullaştırdı, eski üretim biçiminin temellerini çürüttü ve dışa bağımlılığı katmerli hale getirdi.

Anadolu'da Müslüman devletlerin kuruluşu tefeciliği önleyemedi. Anadolu Selçuklu Devleti'nde tefecilik yürürlükteydi. Örneğin bir vesikaya göre 1298'de Amasya'da Emir Şucaaddin Süleyman'ın, Emir Nasıruddin Muhammed'den bir yıl süreyle bin beş yüz sultani gümüş dirhem borç aldığını belirtmiş ve faiz olarak, alacaklıya terhin ettiği Amasya köylerinden üç parça çiftlik arazisinin sekizde-birini ve ipotek edilen yerlerin tümünün de hâsılatını veriyordu. "Bu müddet zarfında... Rehin edilen yerin dörtte birinin yarısını ve hâsılatını ona verdi ve bu müddetin inkizasında rehin devam ettikçe [yerin hâsılatı] ona ait olacaktır."[203] Görüldüğü gibi, bir yıllık süre sonunda, borçlu borcunu ödeyemezse, toprakların geliri, borç para verene ait olmaya devam edecektir. Osmanlı'da da tefeci sermaye varlığını sürdürdü. Aslı önemli olan, tefeciliğin varlığı ve faiz oranı değil, faizcilikle sağlanan para-servetin hacmidir. "Tefeci sermayesi, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim biçiminden çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimleridir" diyor Marx. Osmanlı'da para-servetin hacmi konusunda büyük bilgin Akdağ'ın verdiği bilgiler önemlidir. Kıbrıs seferi sırasında (1571) orduya et satacak büyük sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel beyi, İstanbul'a yazdığı bir mektupta, "Larende ribahurlarından (tefecilerden) Moytap oğlu Mehmet" adında birini öneriyordu. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmet, faizciliğe başlıyor ve on bin koyunu satın alacak bir servet ediniyordu. Akdağ, o sırada, bir koyunun 70–80 akçe ettiğini vurguluyor. Böylece söz konusu tefecinin 50 bin altını bulan bir servete sahip olduğu ortaya çıkıyor.

Aynı sırada, Eğridir taraflarında da Abdullahoğlu Osman adında bir "ribahur" faaliyette idi. Hakkında yollanan şikâyetlere göre bu tefeci de halkı borçlandırıyor, hatta Bursa'da da eski bir kadı ile işbirliği içinde tefecilik yapı-

---

[203] Osman Turan, *Faizle Para İkrazına Dair Hukuki Bir Vesika*, Belleten, c. 16., sayı: 62, sf. 252-260.

yordu. Yine dönemin belgelerine göre 1584'de Amasya'da türeyen tefeci Çakaloğlu, halkı yüksek faizlerle borca boğuyor ve emlaklarını ele geçiriyordu. Anadolu'nun yanı sıra tefeciliğin yarattığı para-servetin hacmi Rumeli'de de büyüktü. 1565'te Mora Beyi'ne ve bu sancakta bulanan kadılara yazılan bir hükme göre, zeamet ve büyük tımar sahipleri ile bazı varlıklı kişiler, yoksul halka, "selem tarikiyle akçe verip", mahsullerini daha yetişmeden almış oluyorlar ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, 100 akçeyi reaya üzerinden, iki üç senede 1000 akçeye çıkarıyorlardı. Borçlarını ödeyemeyenler çaresizlik içinde yerini yurdunu terk ediyordu. Kalanlar ise ziraat yapmaktan aciz bir biçimde, faizcilere hizmet ediyorlardı.

Faizcilik, zirai ekonominin bünyesini kemiriyordu. Osmanlı'nın yükselişi sayılan dönem tefeciliğin de altın çağıydı. Durumun vahametini 1572'de tüm Rumeli sancaklarına gönderilen umumi fermandan izleyelim: "ribahurlar (tefeciler) reayaya onunu on beşe ve on altıya ve belki daha ziyade akçe verüp zamanı geldikte reayada akçe bulunmamakla, emlak ve bağ bahçelerini vesair yerlerini ve yurtlarını rehin tarikiyle alup reayayı kendi çift ve çubuk vesair hizmetlerine meccanen (parasız) istihdam idüp, akçe deyu tazyik eylemekle mameleklerini sattırup envai teaddi eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup, cilayı vatan edüp memleketin harebe olmasına bais olmuşlardır." Osmanlı egemenlik sisteminin başı "memleketin harebe" olmasına neden olacak bir tefeci sermayesi hacminden söz ediyor. Devletin aldığı tedbir ise tüm şeriat iddialarına ve kutsal İslâm değerlerinin koruyuculuğuna rağmen tefeciliği meşrulaştırmak oluyor. Faiz muamelelerinin kadı huzurunda yapılması, sicile işlendikten sonra, faizin yürürlüğe girmesi ve oranın %15'den fazla olmaması "nida ve ilan" olunuyor. Faizi meşru hale getirerek kadı denetimine veren devlet bu fermanın hilafına hareket edenlerin Kıbrıs'a sürüleceğini bildiriyor. "Memleketin harabe"ye dönüştürülmesinin, şeriat yasalarının çiğnenmesinin cezası Kıbrıs'a sürgün olurken Yahudi-devşirme düzenine karşı çıkan kişi şehzade bile olsa boynu vuruluyor, Osmanlı sadrazamları "nizam" adına çocukları bizzat katlediyor, Anadolu halkının bir daha yoksulluğa, adaletsizliğe başkaldıramasın diye başı kesilerek kuyulara dolduruluyordu.

1600'de para darlığı ve onunla birlikte yürüyen faizciliğin ne boyuta geldiğini, Tokat'taki durum gösteriyor. 1602'de Tokat ve civarında oturan Yeniçeri ve acemioğlanları reayaya ve esnafa, yüz kuruşun bir aylığını 30 kuruşa faize veriyorlardı ki, bu da faiz oranının %360 olduğunu gösteriyor.[204]

---

[204] Akdağ (1975) age., sf. 63.

I. Ahmet döneminde "ribahurlar" bir kuruşu veya altunu, 4–5 akçe getirmek üzere, muameleye veriyorlardı. Bu suretle 1000 akçe 400–500 akçe faiz getiriyordu. 1566'da, İstanbul'da hükümetin belirlediği (narhi fiyatlar ile kasaplık yapmak imkânsız hale geldiğinden, 10 bin altun flori yirmi Yahudi tefeciden, 10 bini de büyük vakıflardan toplanarak, 20 bin altun flori sermayeli bir "kasap akçesi" (bir nevi kredi bankası) kuruldu. Bu kuruluşun elde edeceği faizle İstanbul kasaplarının zararlarına mukabil yardım yapılmasına karar verildi. Bu sistem oldukça uzun bir süre yürürlükte kaldı, ancak tarih elde edilen faiz oranları üzerine bir kaydı sunmuyor.

Faize para vermek suretiyle veya "selem tarikiyle", yani, bir malın parasını önceden ödeyerek, çiftçi halkın mallarını ele geçirenler arasında çavuş, zaim, tımar erbabı, yeniçeri vs. küçük rütbeli görevliler de çok sayıdadır. Bu küçük faizciler köye dayalı zirai yapının tahribinde önemli roller oynadılar.

İmparatorlukta, servet sahiplerinin, yığdıkları nakdi servetin en önemli kaynakları arasında tefecilik bulunuyordu. Tefecilik yapan mültezimlerden akan rüşvetlerin yanı sıra büyük servet sahibi devlet görevlileri bizzat tefecilik de yapıyorlardı. Örneğin, 16. yüzyılın ortalarında, Yahudi-devşirme partisinin önde gelen isimlerinden Sadrazam Rüstem Paşa, "devlet varidatının mültezime verilmesi usulünü kabul ve tasdik" ediyordu. Rüstem Paşa öldüğü zaman, büyük kısmı mültezimlerin verdiği rüşvetlerden oluşan muazzam bir servet bırakıyordu. Paşanın terekesinde neler yoktu ki? Anadolu ve Rumeli'de 1000 çiftlik, 476 değirmen, 1000 yük gümüş, 2900 at, 1160 deve, 500 altın eğer, 33 adet çok değerli mücevher, 780.000 sikkei hasene, 5000 el yazması değerli kitap, 8000 mushafı şerif, 600 gümüş eğer, 860 kıymetli taşlarla süslü kılıç... Liste böylece uzar gider.[205]

Tefecilikten, korsan yağmasından, rüşvetten elde edilen muazzam servetlerden Sultanlar da paylarına düşeni alırlar. Örneğin III. Murat'a tahta çıktığı sıralarda Mehmet Sokoloviç (Sokollu) "delâletiyle" Cezayir beylerbeyi Venedikli Hasan Paşa tarafından 200 bin altın sunuluyordu. Hasan Paşa çok istediği Kaptanı Deryalık görevine getirilince Padişaha 300 bin altın, otuz genç köle, elli güzel cariye takdim ediyordu. Rüşvet, "hediye" adı altında akıyordu. Venedik elçisi "hududu tehdit" için Padişah III. Murat'a 50 bin, Sadrazama da 4 bin duka altını veriyordu. İbrahim Paşa ise Mısır valiliğinden İstanbul'a geldiği zaman iki milyon duka altını değerinde "hediye" getiriyordu. Padişahların cülusların-

---

[205] Ziya Karamursal, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Baskı, Ankara 1989, TTK Yay., sf. 23.

da kullandıkları seksen bin duka kıymetindeki "murassa ve muanna" tahtı da İbrahim Paşa getirdi. Buğdan Voyvodası Petro Berklos ise Sultan Murat'a 200 bin, Sadrazama da 60 bin duka altın vererek oğlunun, kendisine halef olmasını temin etti.[206]

"Miri arazinin vakfa tahvili ve emlak ve arazi ile muhtelif mukataaların arttırma yolu ile ihalesi yani devlet varidatının mültezime verilmesi" Kanuni'nin sadrazamı Rüstem Paşanın önderi olduğu Yahudi-devşirme partisini ülkenin kaynakları üzerinde hükümran hale getiriyordu. Mültezimlerin katmerli sömürüsü ile vergiler ağırlaşıyor, halk tefeciye başvuruyor, "selem tarikiyle" yahut malını rehine koyarak ödemeye çalışıyordu. Köylü topraktan koparılıyor, kendi başına ziraat imkânı elinden çıktıkça, bu topraklar üzerinde büyük çiftlik rejimleri kuruluyordu. 1550'den itibaren özellikle Marmara'nın tüm Anadolu ve Rumeli çevrelerinde büyük çiftlik rejimi iyice kökleşiyor, pek çok "ırgat" ve "çoban" bölgeye yığılıyordu. Murabahacılık, selem, rehin araç olarak kullanılarak büyük arazi gruplanmaları meydana getiriliyordu. Kanuni'nin son zamanlarında "çiftbozan reaya"nın sayısı artarken, büyük miktarda toprak alım satıma konu oluyordu. Toprak fiyatları olağanüstü artıyor, tapu resimleri yükseliyor, reaya arttırmaya çıkarılan toprakları alamıyordu.

Tefecilik, rüşvet, iltizam yolsuzlukları dışında para oyunları ile de büyük servetler oluşuyor, bu işlerde de Yahudiler başı çekiyordu.

> 1550'den sonrasının iktisadi hadiseleri, devlet akçesini hep küçültmeye sevk eden zaruretleri daha iyi anlatmaktadır. Bu sıralarda, yine devletin ve halkın kestirdikleri saf gümüş akçeler Yahudiler ve kuyumcular tarafından toplanarak kaybediliyor ve yerine kalp akçeler geçiyordu. Ayrıca, İstanbullu ve Edirneli bazı Yahudiler de, mültezimlerle ve mübaşirlerle anlaşarak, hazineye sevk edilmek üzere toplanmış olan vergi akçelerini altun, kuruş ve hatta kalp akçelerle değiştirdikten sonra, bu gümüş akçelerin kenarlarını kırpmak suretiyle, çıkan parçaları kâr olarak kendilerine alıkoyup, kırkık akçeleri yeniden piyasaya sürüyorlardı. Devlet ve halkı büyük zararlara sokan bu gibi faaliyetler, bilhassa Bursa ve Ankara gibi geniş mübadele muhitlerinde bu işi idare edenlere çok büyük kârlar temin ediyordu.[207]

Osmanlı İmparatorluğu'nda, vakf edilen paralar, hem büyük ölçüde topraktan bağımsız bir para-servetin oluşumunda, hem de bu tür servetlerin yoğunlaşmasında büyük rol oynadılar. Örneğin, Kara Ahmet Paşa'nın vakfettiği diğer

---

[206] Karamursal age., sf. 24.

[207] Akdağ (1975) age., sf. 41.

mülkler yanında, para olarak "hâlâ rayiç olan üç milyon gümüş Osmanlı dirhemi" vardır ve o, bunu faizle işletmek koşuluyla vakfediyordu. Buna göre:

> Ve ziyade ve noksan olmayarak bunun her on dirheminin rihbi (faizi) bir yılda bu on dirhemin tam onda biri kadar olacaktır.[208]

Padişah tahtının bile yağma, talan, tefecilikten akan kaynaklarla "hediye" edildiği düşünülürse, faiz gelirine dayalı vakıf oluşumunu yadırgamamak gerekir. Kara Ahmet Paşa'nın vakfettiği mülkler arasında insanlığın ortak kullanımında olması gereken bir nehrin bile bulunması Osmanlı egemenlik sisteminin hava dışında her türlü hayat kaynağını mülkiyet rejimine dâhil ettiğini ortaya koyuyor. Kara Ahmet Paşa'nın vakfettiği mülkler arasında, üç köy (geniş arazisi içinde bulunan köleler ve diğer araçlar büyükbaş hayvanlarla birlikte) "mesafesi beş yüz yetmiş beş bin zira-ı mimarı" olan bir Nehir, 42 değirmen, 37 dükkân, 100 dükkânlık bir çarşı, 10 demirhane, 200 camuş ile bir çiftlik, 9000 koyun, 33 dükkânlık bez dokumahanesi, 62 odalı sabunhane dâhil 3 sabunhane, 63 odalı bir han, dut bahçeleri, mahzenler, binalar vb. vardır. İslâmi bir kurum olarak gösterilen vakıflar, büyük mülklerin müsadere edilmesini önleyen bir güvencedir. Vakıf, tefeciliği meşru bir araç olarak kullanabilmektedir. Osmanlı egemenlerinin dini sadece bir siyasi ideoloji olarak değerlendirdiklerinin doğrudan göstergesidir, vakıfların tefecilik yapması. Büyük bilgin Ömer Barkan, 1560-1561'de Bursa'da mevcut vakıfların idaresinden muhtelif taşınmazlar yanında 3.349.046 akçe bulunduğunu, bu paranın faizli işletilmesi sonucunda 333.119 akçelik gelir elde edildiğini belirtiyor. Barkan ayrıca, Bursa şehri dışında kalan ve bu sancağa bağlı 25 kasaba ve köyde, vakfedilen paraların faizi ile 50 yıl içerisinde (1580 tarihlerine doğru) vakıfların 14, 5 defa ve sermayelerinin ise 4 defa artmış olduğunu ve bu tarihte söz konusu vakıfların elinde faizle işletilen sermayenin 2.716.480 akçeyi bulduğunu tespit ediyor.

Faizle işletilmek koşuluyla vakfedilen para tefeci sermayesinin iki unsurunu oluşturuyordu: Topraktan bağımsız para-servetin oluşumu ve para-servetin bir araya toplanması. Vakıflar "hapsedilmiş" mülk ve nakittir. Mülklerin rantı ve nakdin faizi, vakfedilen tarafından tahsis olunan işler için harcanır. Vakıf gelirlerinin büyük bölümü genellikle vakfedenlerin eşi, çocukları ve diğer yakınlarına bırakılırken gerçek amacı örtmek için dini alanlara da tahsislerde bulunuluyordu.

---

[208] Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, *Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi*, *Vakıflar* dergisi, s. II., sf. 88.

Osmanlı'da para-servet, sanayi sermayesine dönüşmedi. Para-servet dinsel feodallere, lüks tüketime gidiyor, Avrupa tüccarlarına, Yahudi, Rum bankerlere akıyordu. Biriken servet, tüccar-tefeci sermayesinin yağma mantığı ile katmerli bir sömürü ağının tekrar tekrar üretimini koşulladı. Tefeci sermaye, yeniden üretimin temellerini kemiriyor, doğrudan üreticiyi mülksüzleştiriyor, ancak kaynaklar Avrupa'da gelişen kapitalist ilkel birikim sürecine akıyor ve Osmanlı'nın sanayileşme imkânları köreliyordu. İmparatorluk merkez-askeri yapının çözülmesi ile iltizam sistemine zincirleniyor ve tam bir "utanmazlık" dönemi açılıyordu.

İltizam sistemi, feodal, rantın, devlet, mültezim ve tefeci sermaye arasında paylaşımını kurumsal hale getiriyordu. Tekrar olmakla birlikte bu konuya değinmekte yarar var. Devlet, toprağın belirli alanlarının feodal rantını satılığa çıkarıyor, bunlar, mültezim tarafından satın alınıyor ve rantı mültezimler kendi adlarına toplatıyorlardı. İltizam bedelini genellikle tefeciden alan mültezimler, rantın bir bölümünü, peşin olarak, toprağın sahibine, yani devlete veriyor, bir bölümüyle tefecinin faizini ödüyor ve bir bölümünü kendisine mal ediyordu.[209]

Başlangıçta, bazı yerlerde bir çeşit tahsildarlık biçiminde yapılan mukataada, 16. yüzyıldan itibaren ticarete konu alanlarda feodal vergilerin paylaşımında araç haline geldi. Mukataa para-servet birikiminde önemli bir kaynaktır. Örneğin bir pazar, bir gümrük vs. belirli süre için mukataaya verilir. Mukataacı devlete mukataa parasını peşin öder daha sonra adamlarına, mukataasını aldığı yerin vergilerini toplatırdı. İltizama almak için devlete ödenen miktar ile bu mukataadan toplanan gelir arasındaki fark, iltizamı alana kalmaktadır. Devlet eliyle fertleri zengin eden bu sistem Osmanlı'da muazzam bir para-servetin varlığına işaret eder. Daha 1479'da İstanbul gümrüğünün üç yıllığı 13 milyon akçeye, Bursa İpek gümrüğünün 700 bin akçeye, Antalya gümrüğünün 150 bin akçeye mukataya verildiği düşünülürse bu rakamları bir araya getiren para-servet sahiplerinin gücü anlaşılır. Ayrıca mukataaların bu uğraşılarla ilgili olmayan kişiler tarafından iltizama alınması dikkat çekicidir. 1607'de, Bursa ve İstanbul ipek mizanlarının mukataasını, İstanbul'da, sarayda tabib-i hassa (hekim) olan bir Yahudi alıyordu. Bursa'da ipek mizanı mukataasının 1508'de 5.450.000 akçe, 1512'de 7.400.000 akçe olduğu düşünüldüğünde bu işe yatırılan para-servetin büyük hacmi ortaya çıkar. 1584'de ise "Musa nam Yahudi" Bursa ipek mukataasını, on iki yıl için 238 yük akçeye satın alıyordu.

---

[209] Muzaffer İlhan Erdost, *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri, Asya Biçimi ve Feodalizm*, , 2. Baskı, Ankara 1989, Onur Yay., sf. 92.

Mukataa sistemi, topraktan bağımsız büyük bir para-servet birikimine ve yoğunlaşmasına neden oluyordu. Saraydan iltizam alan, mültezimlerin, hazineye karşı, itibarlı bir sarrafı kefil göstermesi uygulaması sonucunda ise, "Bir takım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senetler verilmek suretiyle hazine sarrafları ortaya çıkarıldı ki, bunlara "kuyruklu sarraflar" deniliyordu. Hazineye kefil gösterilecek sarrafın mutlaka kuyruklu sarraflardan olması ve sarraflığa girecek olanın önceden iki bin beş yüz kuruştan on bin kuruşa kadar berat harcı ve bundan başka da her iltizam bedelinden ayrıca ferman harcı olarak nisbi bir para vermesi lazım gelirdi. Bütün iltizamlar bunların kefaletleriyle verilirdi."[210]

Bu satırların da gösterdiği üzere, sarraflar, sadece kefil olmamakta, mültezimlerin faizlerini paylaşmaktadırlar. Üreticileri kitlesel yıkıma sürükleyen tefecilik şebekesi, kuyruklu sarraf sistemi ile bütünleşiyor, tefeci sermayenin birikiminde ve tek merkezde yoğunlaşmasında devlet gücünden yararlanıyordu. Ortaya çıkan tablo ise vahimdir: "Bu sarraflar devlet gelirlerinin tahsilinde pek ileri giderek ahaliye çok zulümler yapmışlar ve adeta hükümet içinde hükümet şeklini almışlardır. Devlete ve halka idareten ve siyaseten ve ahlâken çok fenalık yapmışlar ve memleketi tahribe birer alet ve adaletin ihlaline birer sebep olmuşlardır."[211]

Osmanlı'da sarrafların büyük gücü vardır. Hazine genellikle boş olduğu için, devlet borçları, çoğunlukla vadesi belli olmayan senetlerle ödeniyordu. Bu senetleri alanlar, Galata sarraflarına, (Ermeni, Yahudi, Rum, Frenkler) yüksek faizle kırdırıyorlardı. Sarraflar da, saraya veya defterdara, büyük rüşvetler vererek bonoları tahsil ediyorlardı. Bonolar ödenemez hale geldiğinde, bunların ödenmesinde kişisel çıkarı olan vezir ve defterdarlar, devlet tarafından el konulan tımarların, beş veya on yıllık vergi gelirini mezata çıkarıyorlardı. Birçok entrika ile mezatı kendi üzerlerinde bıraktıran sancak beyleri (Ehl-i Örf), Galata sarraflarının ortaklığına dayanarak, mezat miktarının büyük kısmını hazine senetleri ile bir kısmını ise sarraflardan aldıkları borçla ödüyor, daha sonra uzun süre, sarrafla ortaklaşa sancak halkını ağır vergilerle soyup soğana çeviriyorlardı.

İltizam sisteminin çelik çekirdeğini oluşturan Yahudi, Rum, Ermeni, Frenklerden oluşan Galata sarrafları, Osmanlı ülkesinin iç ve dış ticareti üzerinden faiz almanın yanı sıra, tüm tarımsal üretiminden de, devlet görevlileriyle ortaklaşa büyük faiz paylarını topluyorlardı. Üst sınıflar içinde para-servet sahibi olan-

---

[210] Karamursal age., sf. 202-203.

[211] Karamursal age., sf. 203.

lar, Galata sarrafları aracılığıyla faizcilik yapıyorlar, diğer yandan devlet gücünü elinde tutanlar da, yine bu sarraflar vasıtasıyla, dolaylı tefeciler haline geliyorlardı. En büyük topraklara sahip bulunan ise saraydı ve tefecilerle ortak hareket ediyordu.

Bu koşullarda vezir-i azamlardan başlayarak büyük devlet memurları yüklerini iyice tutuyorlardı. İktidarın bu mutlak olduğu kadar geçici sahipleri, bürokratik basamaklarda hızlı yükselmeyi sağlayan unsurun servet biriktirmek olduğunu biliyorlardı. Bu görevliler büyük siyasal ve ekonomik kararlara, uzun dönemde siyasal-ekonomik açıdan felaket dolu sonuçlar doğuracak bile olsa kârlı sayılabilecek savaşlara, bazı düşman güçlerin işine yarayacak barışlara, kendilerine diğer egemenlik partilerinin zararına olanak sunan kapitülasyonlara onay veriyorlardı. Devletin çürümesi sonucu makam satışları kurumsal hale geldi. Üst konumda olanlara değerli armağanlar sunma bir zorunluluktur. "Hiyerarşinin zirvesinden tabanına kadar muazzam bir yağma örgütlenmektedir." Bu "örgütün" tepe noktasında bulanan Mehmet Sokoloviç (Sokullu) için Venedik arşivlerinde duran elçilik raporlarında Garzoni, kamu görevlerine aday olanların ona çektikleri "peşkeşler"den söz eder ve "inanılır kişilerin bana ifade ettiklerine göre bu miktar yılda 1 milyon altına kadar çıkmaktadır" der. "Mehmet Paşa inanılmaz bir altın ve değerli taş hazinesine sahiptir... Herhangi bir görev elde etmek isteyen ona birkaç yüz veya bin düka sunmak veya ona atlar veya oğlanlar vermek zorundadır."[212] Elde edilen muazzam servetlerin önemli bir kısmı vakıf haline getirilir ve çok abartılan müsadere tehlikesinin dışında tutulur. Ayrıca makam satışı Avrupa'da da eş zamanlı olarak yoğun biçimde uygulanıyordu. Bir kadırganın yıllık gideri, yapım gideri kadar, yani 1560'larda 6 bin duka altınıdır. 100 veya 200 kadırgalık kuvvetlerle büyük bir görkemle Akdeniz'e açılırdı. "İspanyollardan veya Cenovalılardan alınan büyük rüşvetler sonucu seferler yarıda kesilir." 1552'de Sinan Paşa komutasında bulunan donanma seferden erken döner, 1553'te ise tersine sefere geç çıkar. Bu sefere geç çıkma işinde Kanuni'nin Yahudi kökenli eşi Roxalane'ın müttefiki ve Germen İmparatorluğu'nca satın alınan Rüstem Paşa'nın parmağı vardır. 1554 yılında da, Turgut Reis sefere çok geç çıkar ve Napoli kıyılarını şöyle bir dolaştıktan sonra hemencecik gerisin geriye döner ve doğunun yolunu tutar. Turgut'un adamları bunu ihanet sayarlar ve onun Kaptan-ı Derya görevinden alınması için çabalarlar.

---

[212] Braudel age., c. II., sf. 21.

1580 yılında, Fransa'nın İstanbul büyükelçisi De Germigny, Henri III'e şunları bildirir:

> Müteveffa Mehmet Paşa (Sokullu), bendeniz büyükelçi olarak bu saraya gelmeden önce, Mösyö Mariglian'ın (İspanya'nın Osmanlı nezdindeki büyükelçisi) barışı ve İspanya Kralı'nın işlerini kolaylaştırması amacıyla kendisine vaad etmiş olduğu elli bin duka altın liralık armağan karşısında yelkenleri suya indirmişti. Daha sonra, elçi bu işe kendi sultanına gördüğü hizmetten daha büyük bir tutkuyla sarılan Ahmet Paşa'ya da ayrıca otuz bin duka altını vaatte bulunmuş olsa gerektir.

Elçi daha sonra krala iletilmek üzere muhatabı olan diplomatik görevliye şunları yazar:

> Mümkünse Berthier, şöyle hareket edilmeli. Kral, Yeniçeri ağsı İbrahim Paşa'yla padişahın donanma komutanı Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa'ya Paris kumaşlarından pay ayırmayı unutmamalarını krallık meclisi üyeleriyle hazine bakanına buyursun.

Anadolu'da şeriat adına Türkmen kırımı yapılırken İstanbul'da makamlar "nizam" adına para ile alınıp satılmakta, barış ve savaş siyasetleri egemenlik partileri tarafından kârlı bir ticarete dönüştürülmektedir. Osmanlı'da diplomatik rüşvet bir gelenektir. Devşirme egemenlik partileri açısından İslâm âleminin dışındaki devletlerden rüşvet almak kökenleri düşünüldüğünde sorun yaratmıyordu. Türk dostu bilinen,

> "Hakkımızda çok objektif ve hatta bazı bakımlardan lehte bir eser yazan Takats bile bu konuda şöyle diyor: Padişah idaresinin çarklarını durmadan yağlamak lazımdı, yoksa dururdu. Bahşiş, rüşvet dünyanın hiçbir yerinde padişah sarayındaki kadar alıp yürümemişti ve hiçbir yerde o kadar açık istenemezdi."[213]

Bir elçinin boş ellerle gelmesi hoş karşılanmazdı. 1579'da İstanbul'a gelen ve gemilerinin serbest geçiş hakkını isteyen Floransa elçisi elleri boş geldiği için hiçbir şey elde edemedi. Bu konuda bazı devletler oldukça tecrübeliydi; örneğin Raguzalılar normal haraçlarının dışında küçük-büyük rütbeli Osmanlı yöneticilerine para, hediye verirler ve rüşvetle bazı tehlikeleri önlerlerdi. Venedikliler ise 15. yüzyıldan itibaren devlet sırlarını öğrenmek için iyi işleyen bir rüşvet

---

[213] Prof. Dr. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, 2. Baskı, İst. 1985, İnkılâp Kitabevi, sf. 156.

çarkı kurdular. Avusturya ile imzalanacak barış antlaşması meselesinde Vezir-i Azam Rüstem Paşa'ya şartları kabul ettirmek için Busbeca, rüşvet teklif ediyor ve elçinin gönderdiği 5 bin dukaya memnun olan Vezir-i Azam işin zor olduğunu bildiriyor bu taksidi almıyor, ancak iş bitince kabul edeceğini söyleyerek kendisi için saklamasını bildiriyordu. Mehmet Sokoloviç ise herkesten para alıyordu. Paşa'ya Venedikliler binlerce duka veriyorlar, Fransız ve Almanlar ise yılda 9 biner duka "hediye" ediyorlardı. 1575-1576'da Lehistan meselesinde, hem kral olmak isteyen Eflâk voyvodasından hem de Avusturya'dan önemli paralar alıyordu.[214] 16. yüzyılın sonlarında İngiliz iktisadi çıkarlarını gerçekleştirmek için gelen elçilerden Harborne ve Barton, raporlarında rüşvet ilişkileri ile ilgili hayli bilgi verirler. Vezir-i Azam Sinan Paşa ile bağlantı kuran İngilizler ona yüklü miktarlarda ödeme yapıyorlardı. İngiliz iktisadi menfaatlerini İstanbul'da temsil eden ünlü Levant Company işlerinin yürümesi için diplomatların verdiği rüşvetleri İngiliz elçisine aynen ödüyordu. Harborne Vezir-i Azam Siyavuş Paşa'ya (ölümü 1603) verilen 4 bin dukanın az bulunduğunu, zira Venediklilerin daha fazlasını verdiklerini, aynısının yapılacağını yazar.[215]

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde kilit isim Salomon Abanyaeş adlı Portekiz Yahudisi'dir. 1520–1603 yılları arasında yaşayan Abanyaeş, Avrupa'da bulunduğu dönemde Hıristiyanlığı benimser göründü ve Alvaro Mendes adını taşıdı. Portekiz kralı kendisine bu ülkenin ticaretine hizmetlerinden dolayı şövalyelik unvanı verdi. İngiliz ve Fransız saraylarında da köklü ilişkileri olan Abanyaeş, 1585'te Selanik'te bulunduğu sırada Yahudiliğe döndü ve İstanbul'a yerleşti. Abanyaeş, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin geliştirilmesinde çok önemli rol oynadı. Kendisine Midilli dükü unvanı verildi. İngilizlerin çıkarlarını temsil eden Abanyaeş, 1588'de İngiliz elçisi olan Edward Barton ile çatışmaya girdi. Ancak Kraliçe Elizabeth ağırlığını Abanyaeş'ten yana koydu ve Padişah'a 1592 yılının Mart'ında bir mektup yazarak, Abanyaeş'in Osmanlı yönetimi nezdindeki itibarının kendi elçisinin çabaları yüzünden azalmaması dileğinde bulundu! Osmanlı yönetimine tercümanlık yapan ve İngiliz casusu olan Salomon Kormano da Abanyaeş'e çalışıyordu.

İngiliz elçisi Burton, Sultan III. Mehmet'e nüfus edebilmek için Padişah'ın akıl hocası Saadettin Efendi'ye rüşvet veriyordu. Harborne de bu zata rüşvet vermiştir. 1609 yılında İspanya'ya karşı bağımsızlığını kazanan Hollanda, ilk iş olarak İstanbul'a bir elçi yollayarak, Osmanlı devletinin güvenini ve İspanya'ya

---

214 Mumcu (1985) age., sf. 158.

215 *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi* (1533–1610) Ankara 1953, sf. 56–57.

karşı desteğini sağlamak ve ayrıca iktisadi menfaatler de koparmak istedi. İngiliz, Avusturya, Fransa ve Venedik elçileri bazı devlet adamlarına pek önemli rakamlara ulaşan rüşvetler sundular. Hatta bazen bu dört ülke rüşvetlerini birlikte verdiler. Hollanda elçisi Cornelis Haga ise bu rüşvetlere karşılık çok değerli hediyeler getirtti ve muazzam rüşvet yarışını kazandı. Sonuçta 1612'de Hollanda bir kapitülasyon antlaşması kopardı. Bu antlaşmaya "teşekkür" hediyeleri ise 20 bin altın gulden'i buluyordu.[216]

İngiliz Elçisi, Sir Thomas Roe de mektuplarında yüksek devlet görevlilerine verilen rüşvetlerden söz eder. 1657-1658'de İsveç'i temsil eden Rolab, Venediklilerin Osmanlı yöneticilerine sundukları rüşvetleri anlatır. 1672 yılında yapılan savaşlar sırasında Boğdan Voyvodası Polonyalılardan rüşvet alarak Osmanlı ordusunun hareketini geciktiriyordu. Karlofça barışının müzakereleri sırasında bazı Osmanlı delegelerinin rüşvet aldığını Kırım hanı Sadrazam'a bildiriyordu. İsveç Kralı XII. Karl (1682–1718) 1709–1714 yılları arasında Osmanlı ülkesinde kaldı ve 2, 5 milyon taler tutarında muazzam bir masraf yaparak bunu Osmanlı devletine borçlandı. Osmanlılar bu önemli alacağı uzun süre istediler ancak yıllar sonra 1738'de bir antlaşma yapıldı ve İsveçliler dağıttıkları rüşvetlerle bu borcu çok büyük oranda indirdiler. Bu listeye sayısız ilave yapılabilir. Devlet siyasetini etkileyen her önemli karar, ister savaş ister barış ister kapitülasyon olsun alım satıma tabidir.

Yabancı diplomatları önemli yöneticilere rüşvet verdikten başka, küçük hizmetlileri de casusluk ve benzeri işlerde kullanıyorlardı. 16. yüzyılda Venedikliler bazı kâtiplere rüşvet vererek İngilizlerin Babıâli'deki faaliyetlerini, hatta Padişah'a sundukları dilekçeleri bile öğreniyorlardı.

İstanbul'da yabancı çıkarlar partileşiyordu. Diplomatlar sadece yöneticilere değil, padişah üzerinde nüfuzu olan kimselere, valide sultan ve gözdelere de mücevher ve para yağdırıyorlardı.

Sadece İstanbul'da değil, başkent dışında bulunan yabancı diplomatlar da yüksek görevlilerle yakınlık kuruyorlardı. Merkezden uzak ve yarı özerk yönetilen eyaletlerde konsoloslar, imtiyaz elde etmek için her türlü yolu deniyorlardı. 17. yüzyılda Mısır'da bulunan Fransız ve İngiliz konsolosları paşalara "hediye" sunma yarışına giriyorlardı.

Rüşvet her alanı kemiriyordu. Örneğin sadece adalet işlerinde değil tüm yönetim dallarında tercümanlar büyük bir rol oynuyorlardı. Öyle ki, paşaların yanlarındaki Rum Tercümanları Yunan halkının gerçek yöneticisi konumun-

---

[216] Mumcu (1985) age., sf. 159.

daydılar. Genellikle, Türkçe den başka dil bilmeyen kadılar huzuruna çeşitli din ve dil gruplarına mensup reaya tarafından pek çok sorun getirildiği düşünülürse, tercümanların konumu anlaşılır. Bu hizmetliler de rüşvet çarkının içindedirler.

Sultan Süleyman devrine gelindiğinde rüşvet devlet çarkını tümüyle kuşattı.

> 1607 Eylül'ünde, İngiliz Elçisi Henry Lello, Venedik Docuna, Osmanlı Devleti'nin bütün işlerine rüşvetin hâkim olduğunu söylemiştir... Rüşvet o kadar taammün etmişti ki devlet idaresinin esasını teşkil eden şeri hukuk ve milli anane ehemmiyetlerini kaybetmişlerdir.[217]

17. yüzyılın genel karakteri "rüşvet iktisadı" deyimiyle açıklanabilir. Özellikle Yahudi-devşirme egemenliğinin devlete iyice yerleştiği, "Kanuni Sultan Süleyman'ın son devirlerinde rüşvet devlet mekanizmasının hemen her koluna hâkim olmuştur... Rüşvet devlet yönetiminin zorunlu bir parçası haline" gelmiştir.[218] Osmanlı İmparatorluğu'nda her çeşit kamu hizmetine girebilmek, pek çok zamanlar, tayin yetkisi bulunanları türlü yollarla memnun etmekle mümkün olurdu. Kanuni dönemi ile birlikte artık rüşvet verilmeden hiçbir makam elde edilemiyor, memurluklar arttırma ile satılıyordu. 16. yüzyıl sonlarında Avusturya Elçilik Heyeti üyesi olarak İstanbul'da bulunan Gerlach, 1574'de hükümdar olan III. Murat'ın (1546–1595) tüm tımarları yenilediğini, bunun için pek yüksek meblağlar istendiğini bildirir. Gerlach, kendisine az hediye veren beylerbeyleri ile sancak beylerini Vezir-i Azam'ın derhal azlettirdiğini yazar. İstanbul'da tüm "memurlar birbirlerine rüşvet verirler." 17. yüzyıl başlarında, "hizmetlerin para ile satılmasından dolayı daha o devirde devletin çökebileceği" söylenir. 1621–1628 yıllarında İngiliz Elçisi Roe, on beş ay içinde "yedi vezir-i azam, iki kaptan paşa, beş yeniçeri ağası, üç defterdar, altı Mısır valisi" ve eyaletlerde sayılamayacak kadar çok yüksek memurun değiştirildiğini bunun bir felaket olduğunu söyler. Naima'ya göre: Osmanlı devletinde, kamu makamlarına tayin için her zaman "akçe alınmak mutad-ı kadim olup âlemden rüşvet ref... Men" olunamaz. Rüşvet öylesine yerleşmiş ve yayılmıştır ki tüm memurluklar satılır. Her makamın ücreti önceden bilinir. Vaad edip vermeyenlerden "ferman ve mübaşir ile hukuki lâzime gibi tahsil olunur" diyor Naima. Makamlar "en çok verene" satılır. Makam ticaretinden tüm nüfuzlu kişiler büyük ya-

---

[217] Mumcu (1985) age., sf, 85.

[218] Mumcu (1985) age., sf. 85.

rarlar sağlar. Bu gelir kaynağını kaybetmek korkusu ile kimse rüşvetten vazgeçememektedir.

1719'da Türkiye'ye gelen Avusturya Elçisi Von Virmondt anılarında, yetenekli kişilerin sarayda itibarı olmadığını, o nedenle tüm önemli mevkilerin cahillerin elinde bulunduğunu, bu halin devleti felakete sürükleyeceğini yazar. Kamu görevlisi olmak için likayat değil para gerekiyordu. Devlet otoritesinin zayıf olduğu vilayetlerde paşalar rüşvet ile tüm kamu işlevlerini ellerine geçiriyorlardı. Hizmet satışı, tüm sözde reformlara rağmen 19. yüzyılda da yürürlüktedir.

Bu gözlemleri destekleyen sayısız örnek vardır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde tayinler için "cenab-ı padişahiye pişkeş çekilmesi" kanundu. Bu yolla pişkeşini veren Mahmut Paşa, Mısır Valisi olabilmek için "vüzera ve vükalayı dahi doyurmuştu." Sancak beyliği ve beylerbeylik fiyatları 10 bin–30 bin Taler (gümüş para) arasında değişirdi. Tayin yetkisi olan diğer Askeri Sınıf üyeleri de bu usulü kullanırlardı. 1579'da İran Serdarı Mustafa Paşa ordugâhında tüm alt görevleri satıyordu. 1598 yılında bir beylerbeyliğine tayin edilen bir mirliva, Sultan'a bir murassa kılıç, iki köle ve bin "sissek-ihasen" takdim ediyor ve tayin gerçekleştiğinde, eyaletinden ayrıca hediye yollayacağını taahhüt ediyordu. Şam defterdarlarından Mehmet adlı görevli 1599'da Kethüda Bey'e yolladığı bir mektupta, beylerbeyi olursa Vezir-i Azam'a, beş bin kuruş "yemek baha" takdim edeceğini bildiriyor, ancak tayini Halef defterdarlığına yapılırsa, bu defa üç bin kuruş vereceğini yazıyordu. Fiyatlar makamın özelliklerine göre değişiyordu. 1632'de Recep Paşa Vezir-i Azamlığı 50 bin altına satın alıyordu. 16. yüzyılın ilk yarısında tayinler için rüşvet alınmadan çıkan emr-i şeriflere bile inanılmamakta ve "her ne mümkün ise hediye tedarik edip Vezir-i Azam hazretlerine irsal" eylemek gerekmektedir.

Mali işlerde de büyük rüşvetler döner. 1598 yılında, sikke basımının mültezimi olan bir Musevi, Defterdar Mahmut Efendi'ye asker maaşlarının bozuk sikke ile ödenmesi için 200 bin akçe rüşvet önerir. Defterdar bu işe cesaret edemez, bunun üzerine Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa devreye girer ve rüşveti alır. Yeniçeri maaşlarının bozuk akçe ile ödenmesi üzerine isyan çıkar.

Osmanlı ülkesinde rüşvet çarkını yağlayan Avrupa ülkeleri, yabancı tacirlerin yanı sıra, Gayrimüslim toplulukların kiliseleri de işlerini gördürmek amacıyla yöneticilere para ve hediyeler veriyorlardı. 1576–1578 yıllarında eski ve yeni Ortodoks patrikler arasındaki koltuk kavgasında, her iki tarafta Vezir-i Azam'a rüşvet verme yarışına giriyorlardı. İstanbul Patriği'nin dışında ve onun dini otoritesine bağlı olan İskenderiye, Antakya, Kudüs, Ohri Patrikleri de

ödeme yapıyorlardı. Patrik tayinlerinde büyük rüşvetler dönüyordu. Sakız ve Atina Metropolitleri homoseksüel oldukları gerekçesiyle 1577'de Patrikçe azledilirler. Ancak söz konusu metropolitler Vezir-i Azam'a rüşvet vererek azillerine engel olurlar.[219]

Ortodoks kilisesi Bizans devrinden kalan örgütünü aynen sürdürüyor, bu arada kendi uyruklarından çeşitli işlemler için ücretler ve genel vergiler topluyordu. Tüm bu paraların toplanmasında kilise görevlileri türlü yolsuzluklar yapıyorlardı. Toplanan vergilerin bir kısmı bu görevliler tarafından zimmetlerine geçiriliyordu. Kilise, adli işlevlerini yerine getirirken de, davaların kazanılmasında rüşvet önemli rol oynar. Ortodoks Kilisesi içindeki ruhani mevkiler de para ile satılırdı. En küçük rütbeli papazlardan metropolitlere kadar, hepsi, tayin yetkisine sahip olanlara para vermek zorundaydılar. Bu çark Osmanlı yönetiminden önce de yürürlükteydi.[220]

Bu "yağma örgütü"nün Padişahları içine çekmemesi düşünülemez. Batı'nın ve Doğu'nun tüm hükümdarları gibi Osmanlı Sultanları da III. Murat'tan itibaren açıkça rüşvet almaya başladılar. III. Murat açıkça rüşvet alan ilk Padişah olarak kabul edilir. (Öncekiler rüşvet değil "hediye" alıyorlardı) III. Murat'a rüşveti ilk kabul ettiren kişi ona 40 bin altın veren Şemsi Paşa'dır. Şemsi Paşa Sultan'ın yakınlarındandı. Sonraları Sultan'a verilen dilekçeleri yüklü rüşvetlerle kabul ediyor ve aldıklarının bir kısmını onunla paylaşıyordu. Trablus ve Tunus'a beylerbeyi olmak için vezir-i azama önemli bir miktar para verildiğini duyan bir kişi aynı iş için doğrudan doğruya III. Murat'a 20 bin duka altını teklif eder ve bu durum döneminin diplomatik istihbarat raporlarına yansır. III. Murat'ın yerine geçen III. Mehmet (1566–1603) bu geleneği iyice yerleştirir. Tahta çıktıktan üç yıl sonra 1598'de kendisine sunulan bir arzuhalde bir beylerbeyliğine tayin için açıkça rüşvet teklif ediliyordu. Özellikle tayinler için Sultanlara artık o kadar açıkça "hediye" veriliyordu ki, bazen bunun miktarını padişah tayin ediyordu. 1638'de Revan seferine çıkan IV. Murat (kendisi güçlü devletin simgesi olarak özellikle 12 Eylül sonrasında bir propaganda figürü biçiminde kullanıldı. Ne ilginçtir ki cuntacılar arasında servetleri yabancı dergilere kapak yapılanlar ve bu muazzam birikimin kaynağını açıklayamayan isimler vardı.) Küçük Ahmet Paşa'ya haber gönderip, Şam Eyaletinde kalmak istiyorsa Silahtar Paşa'ya 20 bin altın vermesi gerektiğini bildiriyor ve Küçük Ahmet de bunu

---

[219] Mumcu (1985) age., sf. 108.

[220] Mumcu (1985) age., sf. 106.

"canına minnet bilip sikke-i hasene" ile ödüyordu.[221] IV. Murat, Erzurum Beylerbeyi'nin gönderdiği beş bin altın rüşvetin üç binini, "Erzurum'un buna tahammülü yoktur" diye geri çeviren Rüstem Paşa kadar bile sisteminin işleyişini kavrayamıyor. Rüstem, rüşveti "akıl" sınırları içinde tutuyor ve akışın sürekliliğini temine çalışıyor ve parti mantığı ile hareket ediyordu.

Padişahlar 17. yüzyıldan itibaren artık rüşvet listesinin başında yer alıyorlar, onları vezir-i azamlar takip ediyordu. Büyük makam sahiplerinin rüşvet alırken bazı aracılar kullanmaları doğaldı.

> Bu konuda en çok Musevilere güvenildiği anlaşılıyor. Musevilerin Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş anlarında bu tür işlere sokulmadıkları, ancak sonraları bu "müfsid tayfanın padişahın işlerine karışarak" türlü kötülükler etmeye başladığı belirtilmektedir. Museviler sarayın içlerine kadar sokulurlardı. Haremde nüfuzu kuvvetli hanımlara Musevi kadınları ile rüşvet verdirerek işlerin yaptırılmasına çalışırlardı. Pek çok vezir ve paşanın türlü karışık işlerinde, bu arada rüşvet konularında kullandıkları Musevi adamları vardı.[222]

Musevilerin dışında Hıristiyan tüccar-tefeciler de "rüşvet ticareti"nin içindeydiler. III. Murat devrinde, Bizans'ın hükümdar ailelerinden birinin soyundan gelen Mihail Kantakuzenos Sokullu'nun sadık bir adamı idi. Kendisine başvuran iş sahiplerinden rüşvet alır ve sadrazama çıkarak sorunu çözerdi. Tayinleri yapılacak patrikler rüşveti aracı olarak Kantakuzenos'a verirlerdi. Tayinler için gerekli rüşvetleri görevliler bir anda ödeyemedikleri için Yahudi, Rum, Ermeni bankerlerden borç alırlardı. Böylece bu bankerler de rüşvet pazarlığının aracısı haline gelirlerdi.

Rüşvet taht mücadelesinde de kullanılan bir araçtı. Örneğin Yavuz Sultan Selim, babası ile taht savaşı sırasında, yeniçerileri yanına çekmek için büyük paralar harcadı. Nihayet babasını tahttan indirdikten sonra bir Musevi hekime önemli miktarda para vererek onu zehirletti.[223]

"Osmanlı Devleti'nde adaletin satın alınabilir olduğu daima söylenir ve kadıların da devletin en rüşvetçi hizmetlileri oldukları iddia edilir. Olaylar bu iddialara hak verdirmiştir. Devletin kuruluşu anından itibaren pek çok kadılar rüşvet aldılar. ...16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şikâyetler artmaya başlamıştır. Kanuni Süleyman'ın ölümünden birkaç yıl sonra... O devrin başka göz-

---

221 Mumcu (1985) age., sf. 114.

222 Mumcu (1985) age., sf. 115.

223 Mumcu (1985) age., sf. 117.

lemcileri, Devlet'in pek çok iyi yanlarını belirtirken oy birliği ile mahkemelerde rüşvet verilmeden dava kazanmanın pek mümkün olmadığını genel bir yargı halinde tekrarlarlar... Bu yüzyılın (16. yüzyıl) içinde padişaha sunulan bir rapor kadıların halini pek güzel tasvir ve önemli derecede rüşvet alanların bir listesini ihtiva eder. Listeye göre pek çok önemli merkezlerin kadıları rüşvetçilik töhmeti altındadır. Mühimme Defterleri de bu olayları doğrulayan hükümlerle doludur. 17. yüzyılda da bu durum düzelmemiş, hatta bozukluk daha da şiddetlenmişti. İngiliz Roe 1622 tarihli mektubunda Osmanlı adaletinin insanı "isyana" sevk ettiğini yazar.[224] Nüfuzlu elçiler istedikleri davayı istedikleri biçimde sonuçlandırıyorlardı. Uzun zaman Osmanlıların hizmetinde bulunan Baron de Tott, adaletin rüşvetçi olduğunu söyler. Büyük rütbeli adalet hizmetlileri görev yerlerine gitmezler, İstanbul'da otururlar. Yerlerine ehliyetsiz naipleri yollarlar. Bunlar da rüşvetçiliği geliştirirler. 19. yüzyılda bile adalet işlerinde rüşvet son derece yaygındır. "Kadılar kendi menfaatlerini düşünmekte pek ustadırlar. Bu hediye veren teraziyi genellikle kendi tarafına çevirebilir. Her iki tarafta hediye vermişse o zaman en çok arz eden kazanır." Osmanlı'da adalet bir kâr konusudur alınır-satılır. "Kadı, önüne getirilen ispat vasıtalarının niteliğine göre değil, kendisine verilen altının ağırlığını ölçerek karar verir." 18. yüzyılda kadılıkların para ile alınıp satıldığı vakıadır. Mora'yı bu yüzyılın sonlarında gezen bir gözlemci kadılıkların para ile açıkça satın alındığını bildirir. Aynı dönemde devletin bir başka ucunda, Suriye'de de durum böyledir. Kadılar rüşvet vererek görevlerine devam ederler. 19. yüzyıl başlarında Bosna'da kadılıklar satın alınmaktadır. Özellikle büyük yerlere kadı olabilmek için önemli meblağları ödemek gerekiyordu. 18. yüzyılda İzmir Kadılığı için 40 kese altın ödendiği söylenir.

Osmanlı rüşvette yalnız değildir elbette. Eski Hindistan'da, Mezopotamya'da, Mısır'da, Roma İmparatorluğu'nda, Yunanistan'da, Bizans'ta, Emevi ve Abbasiler de, Osmanlı'nın çağdaşı olan tüm Avrupa ülkelerinde rüşvet yaygındı.

Bu yükün altında ezilen halk ne yapar? Bir taraftan ağır rüşvetler, diğer yandan, tımar, zeamet, mukataa sahipleri ve evkaf mütevellilerinin yüksek faizlerle iltizama verdikleri topraklar ve tefecilerin soygunu. "Bütün bunların müşterek sömürüsü altında kalan köylünün, nazariyede, kendisini savunma olanakları vardı. Fakat halk birlik olup başkente şikâyetname yollayınca başına daha büyük iş açardı. Çünkü şikâyeti inceleme göreviyle gönderilen mübaşirler şikâ-

[224] Mumcu (1985) age., sf. 130.

yet edilenleri suçsuz bulurlar, şikâyetçileri suçlu bularak ceza keserlerdi. Bu mübaşirlere, giderken birkaç kese akçe ile bir ferman verilirdi. Bunlar gelince görevliler, ayan ve kadıların yerine halkı koruma yetkisinde olan naipler huzurunda ferman okunur, mübaşir, bir mübaşirlik hizmeti parası daha verecek olan tarafı haklı çıkarır, görevli ve naiplerle birlikte bir ilâm hazırlanır, şikâyet edenleri bin kez pişman ederlerdi... Bazen uydurma şikâyet arzuhalleri tertip edilerek mübaşirler getirilir, bunları susturmak için mübaşirlere halktan rüşvet toplanırdı. Böylelikle çiftini çubuğunu kaybeden köylü başka yerlere kaçmaya bakardı. Kaçanların vergi yükü de kaçamayanların omuzlarına yükleniyordu."[225]

Tefecilik, rüşvet, savaş-barış gibi devlet işlerinin alım-satımı, çürümüş bir adalet mekanizmasının varlığı, büyük çıkarlar adına mücadele eden egemenlik partileri ve başkaldıranların kafalarının kesilerek kuyulara doldurulması, sözde kurucusu Türkmen olan devletin Anadolu'da onları kırmak için insan avları düzenlemesi ve bu olguların biriktirdiği sorular: Bu devlet kimindir? Bu devletin İslâmi-şeri iddiaları ne ölçüde geçerlidir? Sadece var olmak mantığına dayalı imparatorluk anlayışı ile tıpkı bugün olduğu gibi dünün eşitsizliklerinin, adaletsizliklerinin, katliamlarının kabul edilmesi neye hizmettir? Osmanlı egemenlik sisteminin ekonomik, mali, siyasal işleyişinin temel özellikleri bilinmeden Ortadoğu ve Balkanlar kavranabilir mi? Kürtler, Araplar ve diğer halklar adına kaydedilen sorunlar Türkmen'e yapılanlar kavranmadan anlaşılabilir mi? Acımasızca talan edilen bir hammadde imparatorluğunun daha baştan bir sömürge ekonomisi derecesine indirilmesi ve devşirme, Yahudi, Rum, Ermeni, "Müslüman" mültezimler, tefeciler, yöneticiler, din adamları tarafından Batı ile birlikte yağmalanma süreci kavranmadan bu topraklarda hangi kaderin tayini için mücadele edilebilir?

---

[225] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, I. Baskı, Ankara 1973, Bilgi Yay., sf. 101-102.

Üçüncü Bölüm
EMPERYALİST BATI'NIN KURDUĞU II. OSMANLI DEVLETİ

Sömürgeleşmenin Merkezi Olan Liman Kentleri: İstanbul ve İzmir

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik partilerinde Türkmenler dışında (onlar Kızılbaş, Alevi, Kâfir, Şah yanlısı, devlet düşmanı, idraksiz sayılıyordu) her kesimin zenginleri çıkarlarını temsil edecek güce sahiptiler. Selçukludan akan çizgide Türkmen sorunu sistem açısından sosyal, siyasal, ekonomik yönleri ile değerlendiriliyor ve İran'a bağlanıyordu. Doğu'da yerleşmeyen, tehdidi hep oradan algılayan Osmanlı'nın yüzü Batı'ya dönüktü. İmparatorluğun kaynakları Batı eyaletlerine akıyor, Venedik, Floransa, Raguza, Cenova, Felemank, Fransız, İngiliz ticaret kumpanyaları İmparatorluğu ekonomik açıdan bir sömürgeye dönüştürüyorlardı. Yahudi, Ermeni, Rum, Türk, Arap tüccar-tefeciler ise aracı halkayı oluşturuyorlardı.

Bu tabloda Fenerli Rumlar gibi topluluklar büyük etkinliğe sahip bulunuyorlardı. Fenerliler 1469'dan itibaren Bizans geleneğini sürdürerek, kilise başının çevresinde saray entrikalarına girişen partiler oluşturdular. İlk parti, "Yunan gücü"nü İstanbul'da tekelleştirmeye çalışan Trabzonlu büyük "ocaklar" tarafından oluşturuldu. Padişaha peşkeş geleneğini 1469'da başlatan bu parti, Patriklik için kendi adaylarını kabul ettirdi. Sarayda Sırpların, Boğdanlıların (Moldovya), Romenlerin çıkarlarını savunan "hizipler" de vardı. Ancak, 16. yüzyılda İstanbul'un Bizanslı "ocakları"nın, özellikle İmparator Kantakuzenosların torunları "arhontesler" ortaya çıkarak partileşecek ve sarayda önemli mevkiler üzerinde etkili olacaklardı. Örneğin, 1565 yılında Mihail Kantakuzenos'un etkisiyle Bulgar Metrofenes Patrik oluyordu. Mihail Kantakuzenos, İmparatorluğun baş gümrükçüsü, tuzlaların sahibi, saraya kürk

ithali tekelini elinde tutan isimdi. Moskova onun kürk ticaretindeki tekelini tanıyor ve sarayın ithalatı Kantakuzenos'un elinde bulunuyordu Adeta bir kral gibi kalabalık maiyetiyle ve atla dolaşıyordu. Mektuplarına Bizans'ın çift başlı kartal armasını basıyordu. Kendi adamlarını vezir seçtirecek kadar muazzam bir servete sahipti. Boğdan (Moldovya) ve Eflâk'ın Rum tacına adayları da Kantakuzenos belirliyordu. Sarayı Bulgaristan'da, Burgaz'ın kuzeyindeki Anhialos'taydı. Devlet içinde devlet olan Kantakuzenos'un 3 Mart 1578'de idamı bile soyundan gelenlerin İstanbul'daki etkinliğini kıramadı.

17. yüzyıldan itibaren Fener Rum Patrikliği kilise görevlilerinin yanı sıra, İmparatorluğun dış ilişkilerinde son derece önemli mevkiler olan Babıâli baş tercümanlığı ve filo tercümanlığı görevlerini tekeline aldı. Ancak "Ortodoks yönetici sınıfının, İmparatorluğun dizginlerini ellerine geçirme rüyalarına neden olacak güç, Romen eyaletlerinin devriyle kendilerine aktarılmıştı... Son olarak, Osmanlıların lehine biten 1710–11 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında, Rusların tarafını tutmuş olan her iki Romen bey (Eflâk ve Boğdan beyleri) kesin olarak tasfiye edilecekti. Yönetici sınıfın içindeki Yunanlı unsura güvenini belirten Sultan, her iki ülkenin tacını da 1821'deki Yunan ayaklanmasına dek Romanya'yı bir yüzyıldan fazla yönetecek, Yunan dil ve kültürünü buralarda benimsetecek ve babadan oğula geçecek bir aristokrasi oluşturacak olan Fenerli ailelere sunacaktı.[226]

18. yüzyıldan itibaren İstanbul'da, Patrikliğin çevresinde yeni bir Yunan aristokrasisi oluşuyordu. Yeni burjuvaların en varlıklı olanlarının müttefiki konumundaki eski Bizans ocaklarının kalıntısı mevkisindeki bu aristokrasi muazzam bir parasal zenginliğe dayanıyordu. Bunlar yaptıkları evlilikleri dolayısıyla Palaiologos, Kantakuzenos, Kommenos ve Bizans'ın diğer önde gelen aile adlarını taşıyor olmakla övünüyorlardı.

1620 yılında göreve gelen Patrik Lakaris Yunanlı zenginlerin desteği ile pek çok okul açacak ve 1627'de İstanbul'daki ilk Yunan matbaasını kuracaktı. Osmanlıca yayın yapan ilk matbaa ise bundan ancak bir yüzyıl sonra Macar Yahudisi İbrahim Müteferrika tarafından 1720'de kuruldu. Patriğin kurduğu Selanik, Aynaroz, Patmos, Sifnos, Atina, Sakızadası, İzmir ve diğer birçok kentteki Yunan yüksekokulları, 19. yüzyılda Yunan milliyetçiliğinin megali İdea'sına taban oluşturan krifo sholio (yeraltı okulu) efsanesinin temelsizliğini gösteriyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunan dili ve kültürünün yasak edildi-

---

[226] Dimitri Kitsikis, *Türk-Yunan İmparatorluğu*, Çev: Volkan Aytar, 2. Baskı, İst. 1996, İletişim Yay., sf. 106-107.

ği, bundan ötürü Yunanlı çocukların ölümü göze alarak, çoğunlukla geceleri kendilerine Yunancayı ve ulusal geleneklerini öğretecek papazların evlerine ve kilisilerine gittikleri yalanı sürekli vurgulanıyordu. 1821'de Yunan bağımsızlık savaşında bu krifio sholio okulları efsanesinin yayılmasının gerekçesini bir Yunan aydını, "Yeraltı okulları hiç varolmamış bile olsalar, bunun bir gerçek olduğunu ileri sürmeye devam etmeliyiz. Çünkü ulusların yaşayabilmek için bu tür efsanelere ihtiyaçları vardır" biçiminde açıklıyordu. Oysa 1454'te İstanbul'un fethinin ardından ilk Patriklik Okulu kuruluyor, bunu diğerleri izliyordu. Patrikler, Bizans İmparatoru'nun sahip olduğu dinsel ve politik gücü kendi kişiliklerinde birleştiriyorlardı. Kilise, Bizans imparatorlarının çift başlı kartal simgesini, ayrıca authentes (hükümdar), despotes (despot) gibi unvanlarını kullanıyorlardı. Patrik "seçkin Romalı ırkın başı"ydı ve İmparatorluktaki tüm Ortodoksların ve Kilise'nin uçsuz bucaksız mülkleri üzerinde kuruarhian (egemenlik) ve dikaiodosian (yargılama hakkı) sahibiydi. Fenerli Rum aristokratlar, Rum tefeci-bankerler, büyük tüccarlarla ve devşirme partilerle ittifakların çelik çekirdeğini oluşturan Patrikliğin devlet içinde devlet konumuna arada sırada bir Patriğin idamı ile teselli tarzında bir cevabın bu köklü güçleri sarsamadığı açıktır. Osmanlı mutlakıyetinin kof ve çürük egemenlik gösterileri böyle yaygın, sistemli bir yapıyı elbette çözemezdi. Üstelik her idamla biten hesaplaşma karşıt çıkarları temsil eden diğer egemenlik partilerinin entrikaları ile bağlantılıydı. Üstelik Sultan'ın yeni Patrik seçiminde adaylardan para kabul etmesi ve peşkeş ödemesinin seçim onayına dönüşmesi vahimdir. Peşkeş, Patriklik'in gücünü iyice artırdı. Böylece Patriklik ödemeyi karşılamak için Ortodoks tebaaya özel bir vergi yüklüyor bu bağlamda Padişah da Patrik'e kendi vergisini toplama, mal ya da para olarak ödenen vergileri korumak ve nakletmek üzere kendi silahlı özel kuvvetlerini oluşturma hakkını bahşediyordu.

Anadolu'da özünde düzenden ayrı bir duruşu simgeleyen, toplumsal başkaldırıda dini bir hüviyeti temsil eden Alevi-Türkmen için "kâfir" denilerek katliamlar düzenlenirken, başşehirde devlet içinde devlet ilmek ilmek örülüyordu. Patrik'in seçimi sultan tarafından onaylanmak zorundaydı. Patrik üç tuğ (atkuyruğu) sahibi bir paşa konumundaydı. Bu, Başvezir'e bahşedilenle eşdeğerdi. Sultan'ın dört ve daha sonra altı tuğa hakkı vardı. Patrik, Adriyatik'ten, Pers Körfezi'ne ve Tuna'dan Dicle'yle Fırat'a dek İmparatorluğun tümünü kapsayan iyi örgütlenmiş bir idareye, çok sıkı hiyerarşiye tabi bir saraya ve tüm Ortodoks tebaa üzerinde yargı hakkına sahipti. Patrik ve maiyeti ata biniyorlardı. Bu, Rum kilisenin başında bulunanların yönetici sınıfa dâhil olduklarını kanıtlıyordu.

Alevi inanışı "kâfir"likle eşdeğer sayılır, devletle işbirliği yapmayan Sünni tarikatların üzerine gidilirken, merkezde her türlü İslâmi ilkeden uzak, şeriatla ilgisi olmayan, dine karşı din mantığı ile sözde Sünni-Hanefi fıkhına dayalı sözde egemen ideolojiye meşruiyet kazandıran bir yapı bulunuyordu. Devşirme orduya gerekli olan ideolojik çerçeve için de özü boşaltılan bir Bektaşilik devredeydi. Bu tarikata yakıştırılan "hoşgörü"nün, Kapıkulları'nın Anadolu'da Alevi-Türkmen halka karşı katliamlardaki rolü düşünüldüğünde geçerli olmadığı görülür. Bir gulam-paralı asker ideolojisinden nasıl "hoşgörü" beklenebilir. Bu konuda aşağıdaki satırlar ilginç bir değerlendirmeyi içeriyor:

> 19. yüzyıldaki resmi tarihçi Konstantinos Paparrigopulos, aslında Yunanlıların devşirme uygulaması sayesinde Osmanlı iktidarını ele geçirmiş olduklarını, ama bunu yaparken dinlerini feda etmek durumunda kaldıklarını yazmıştır. Oysa devşirmeler Sünni Müslümanlığa girmiyorlar, son derece hoşgörülü bir Hıristiyanlık-Müslümanlık sentezi olan Hacı Bektaş taraftarları oluyorlardı.[227]

Devşirmeler çoğunlukla, "kır yaşamı içinde erken gelişmiş, Ortodoks Hıristiyanlık şuuru oluşmuş, davranışlarından sorumlu yetişkinler" arasından seçiliyordu. Çocukların ailelerinden zorla koparılması gibi bir uygulama yoktu.

> Tellal köy meydanında, yanlarında babaları ve papaz olan, uygun yaştaki çocukları topluyordu. Papaz oğlanların yalnızca Hıristiyan değil, Ortodoks da olduklarına kanıt olarak vaftiz kayıtlarını getiriyordu. Üstelik "devşirme emini" olan kişiler de çoğunlukla Hıristiyan-devşirme kökenlidir. Bu temelde, devşirme sisteminin çocukları değil, yeni yetmeleri, hatta genç yetişkinleri askere aldığına kanıt, kapıkulları arasında asıl mensup oldukları din ve doğulan bölge temelinde kurulan dayanışma ilişkisiydi. Hemşehrilerin birbirlerini karşılıklı olarak kollaması (intisap), devşirmelerin eski yaşamlarına sahip olması durumunda gerçekleşebilirdi.[228]

Sarayda "enderun" eğitimi alan, sadrazamlığa kadar yükselen, İmparatorluk eyaletlerini ve orduyu yöneten bu kadrolar karşısında mutlak yetkili bir sultanın etki ve gücünden söz edilemez. Bu bağlamda Osmanlı, geniş sınırlara sahip, temel ideolojik kavramlarını egemenlik partilerinin tanımladığı, sultanın bir meşruiyet gölgesi ve çıkarların denge durumunu simgeleyen bir mevkiyi temsil ettiği, kurumsal bir yağma örgütü üzerine oturan bir devşirme cumhuriyetidir.

---

[227] Kitsikis age., sf. 85.

[228] Kitsikis age., sf. 87.

Ancak egemenlik partilerinde askeri, politik liderliği, vurucu gücü, istihbaratı temsil eden devşirmelerin ittifak ağları içinde Yahudi, Ortodoks Rum, Frenk tacir, tefeci-bankerler ile yabancı kumpanyaların görevlileri, diplomatlar ve Patrikhane, Hahambaşılık gibi dini kurumlar, ulema ve saray hizmetlileri, valide sultanlar ve gözde kadınlar yer alıyordu.

Devşirmelik öyle bir konum sağlıyordu ki, 1582 yılında, Şehzade Mehmet'in (III. Mehmet) sünnet töreni sırasında İstanbul'da yaşayan "Yunan burjuvaları," çocuklarının da devşirmeye dâhil edilme hakkını elde etmek için bir gösteri yürüyüşü yapıyorlardı. Yeniçeri Ağası Yusuf Ağa, III. Murat'ın emriyle bu talebi kabul ediyor ve İstanbul'un Yunanlı esnaf ve tüccarlarının çocukları için "ağa çırakları" ocağını kuruyordu. Osmanlı padişahları orduyu tüccar haline getiriyorlardı.

Daha Yıldırım Beyazıt ve fetret dönemi hükümdarlarından itibaren Osmanlı "Bizanslılaşma" sürecine giriyor ve Yunanca yönetimde kullanılıyordu. 1413-1421'de Sultan olan I. Mehmet yönetim dilini Türkçe ve Farsça olarak belirleyecek ama Yunanca, Sultanlar ve vezirleri tarafından uluslararası dil olarak kullanılacaktı. Örneğin Osmanlı'nın İtalyanlarla yazışmalarında Latince değil Yunanca kullanılıyordu. Sultanların resmi mektupları yanında, Osmanlı yüksek görevlileri ve Babıâli hizmetlilerinin kaleme aldığı zengin bir mektup arşivinin varlığı, mektupların ana dili Yunanca olmayanlar tarafından yazıldığını ve bu mektupları çeviren Yunanlı kâtiplerden söz edilmeyeceğini ortaya koyuyor. Yani Osmanlı Türkleri arasında doğrudan doğruya Yunanca yazan kişiler mevcuttur.

Osmanlıların Sünniliği de tıpkı Selçuklular gibi "politik" nitelik taşıyordu. Nitekim 1402 Ankara Savaşı bunu ortaya koydu. Sünni Osmanlı padişahı Beyazıt, Bizans ve Hıristiyan tarzını benimsiyor ve gazi-derviş geleneğinin dışına düşüyordu. Oysa Timur, Anadolu Şii-Alevi Türkmenlerinin desteğine sahipti. Beyazıt 1395'te Kahire'deki Abbasi Halifesi'nin kendisini resmen Sultan-ı Rum (Bizanslıların-Romalıların) olarak tanımasını istiyordu.

Bizans'ın politik mirası İstanbul'un fethiyle Osmanlılara geçiyordu. "İmparatorluk başkentini kanuni olarak elinde tutan kişi imparatordur." Alevi-Şii-Türkmen kitlesi karşısında Osmanlı egemenlerinin ideolojik bir katılık içererek Sünni doktrini resmi din sayması Yahudi ve Hıristiyan varlıklı sınıfları memnun ediyordu. İmparatorluk 14. yüzyılda hızlı bir Bizanslaşma süreci yaşıyor, ancak Sasani-Fars etkilerine de açık bulunuyordu. Özellikle Ortodoks Hıristiyan Bizanslı kadınların, dönemin Osmanlı sarayında büyük etkileri vardı. Tıpkı Selçuklu egemenlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da evlilikler yoluyla ittifak-

lar kuruluyordu. Bizans İmparatoru VI. İoannis Kantakuzenos'un kızı Theodora, Orhan Bey'le 1345'te evlendikten sonra dinini değiştirmedi ve Osmanlı sarayındaki Hıristiyanların desteğini aldı.

Yaşamının son döneminde ise Theodora manastıra kapandı ve rahibe oldu. I. Murat ve I. Beyazıt'in anneleri de Yunanlı ve Ortodoks Hıristiyan'dı. Murat, her ikisi de Ortodoks olan Bulgar prensesi Tamara ve Bizanslı Prenses Helena'yla evlendi. Beyazıt ise Sırp hükümdarı I. Lazar'ın kızı Maria Despina ile evliydi. "Bu kadınlar Osmanlı sarayına girmekle kalmayacaklar, buraya Ortodoks Hıristiyan danışmanları sokacak ve saray örgütlenmesi üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olacaklardı."[229]

13. yüzyılda Konya Selçuklu Sultanları İznik'teki Bizans İmparatoru ile aynı simgeyi, "çift başlı kartal'ı" kullanıyordu. Bu simge 19. yüzyılda, Türk karşıtı Megali İdea'nın eline geçiyordu, Yine ilginç bir paralellik de "Kızıl Elma" üzerinden kurulur. Kokkini Milia (Kızıl Elma Ağacı) Bizanslılar açısından simgesel değer taşıyordu. İstanbul'da İmparator I. Luistinianos'u (527–565) at üzerinde tasvir eden büyük bir bronz heykel bulunuyordu. İmparator, sol elinde, bir küre üzerindeki haçı tutmakta, sağ eliyle de Doğu'yu işaret etmekteydi. İmparatorun elinde duran ve yaldızlı (ya da Kızıl Elma) olarak adlandırılan kürenin 14. yüzyılda yere düşmesi, Bizanslılar tarafından uğursuzluk işareti olarak yorumlanıyordu. Buna göre Yunanlılar Türkler karşısında güçlerini yitireceklerdi. İstanbul'un 1453'te fethinden sonra efsaneye şu ayrıntılar eklenecekti: Surlarda savaşırken ölen İstanbul'un son Bizans İmparatoru, Türkleri kovmak için dirilecek ve "Kızıl Elma Ağacı"na dek sürerek hepsini katledecekti. Osmanlılar açısından ise Peygamber'in hadisinde müjdelenen İstanbul'un fethi Kızıl Elma'yı simgeliyordu.

Osmanlı ordusu örgütlenirken Bizans etkilerine açık oldu. Ayrıca çoğunluğu Ortodoks Hıristiyan birlikleri oluşturdu. Osmanlı Bizans'ın politik mirasını devraldı. *Pronoia* adlı Bizans fieflerini elinde tutan Hıristiyan komutanlarına *pronoiarioi* deniyordu. Osmanlı ordusuna girdikten sonra, tımar sahibi olan fieflerine hizmeti sürdürdüler. Osmanlı da en eski ve önemli ailelerden sayılan Mihailoğulları, ilk Osmanlılara Osman Bey devrinde katılan dönme Bizanslı feodal bey Köse Mihal tarafından kuruldu. Tımar özü bakımından *pronoia* ile aynı niteliklere sahipti ve Selçuklu ikta sistemine dayanıyordu. Ayrıca Osmanlı tarımsal vergi sistemi, doğrudan doğruya Bizans'tan esinlenilerek biçimlendirildi. Sabanı çeken iki öküz üzerinden değerlendirilen arazi vergisine "çift" deniyor-

[229] Kitsikis age., sf. 73.

du. Bunun Bizans'taki adı Zeugarion idi ve Yunanca "çift" anlamına geliyordu. Pronoia-tımar sisteminin sürdürülmesi Osmanlı kılığına bürünen Bizans aristokrasisinin gücünün ayakta kalmasına sağlayacaktı. Bu yeni aristokrasi, gelirleri sultanın gelirlerini aşan bir toprak serveti edinecekti.

Osmanlı egemenleri Bizans modelinin birçok kurumuna "sadakat"le bağlıydılar. Hatta "İstanbul'un Türk sahipleri, Osmanlı kökenli basileus'lerin çok sevdiği kente yeni bir ad bile bulamamıştı." (İstanbul adı, Yunanca da "şehre" anlamına gelen *eis ten polis*" sözcüğünden gelmektedir.)

Bizans İmparatorluğu'nun Frenklerce sömürgeleştirilmesi, I. Alexis Komnenos'un bir "hrysobulos" (İmparator buyruğu) temelinde Venediklilere ölçüsüz ticari imtiyazlar bahşettiği 1082 yılında başladı. Yunan burjuvazisi bu kararlar sonucunda büyük bir krize sürüklendi. Kara ve deniz ticaretinden dışlandı. Tüm ticari kâr, Bizans sitelerinin kalbinde diplomatik dokunulmazlıklarla korunan koloniler aracılığıyla yabancı tüccarlara ve özellikle Venedik ve Cenevizlilere akıyordu. Aslında Osmanlı'nın fethi, Bizans burjuvazisinin kurtuluşu oldu. Osmanlı gölü haline gelen (Cenova, Venedik, Floransa, Raguza ticareti devam ediyordu)Karadeniz ve Ege Denizi'nde, küçük Yunan gemilerinden oluşan filolar cirit atıyordu. Bu gemileri inşa eden ve imparatorluğun savaş filosuna kitleler halinde katılan Yunan adaları halkı bu sayede büyük bir denizcilik tecrübesi ediniyordu. Ege'yi 1546'da kateden Mans'lı Pierre Belon Yunan Adaları'nın *Pax Ottomanica* sayesinde yaşadıkları güvenlik duygusundan söz eder. Adalılar, bölgenin tarihinde ilk kez bu kadar iyi işlenmiş, zengin ve kalabalık bir dönemi yaşıyorlardı.

Rum, Yahudi, Ermeni burjuvaları banker-sarraf-mültezim olarak oynadıkları rolün yanı sıra Avrupa kapitalizmiyle girilen işbirliğinin tabanını oluşturdular. 17. yüzyılda âli işlemlerdeki uzmanlığı kimseye bırakmayan Yahudiler köle ticaretini de denetimlerinde tutuyorlardı. Ermeniler ise uluslararası ticarete el atıyorlardı. İskelelerdeki tüccarlar İran'la ticareti doğrudan kendileri yapmıyorlardı. Tüm ticaret İzmir'de, Halep'te ve İstanbul'da aynı rolü oynayan Ermeni tüccarların aracılığından geçiyordu. Ermeniler, 17. yüzyıldan itibaren, Batı Asya'nın Avrupa'yla yaptığı bütün ticaretin simsarı durumuna geldiler. Bu konuda en büyük desteği, İran Şah'ı Abbas'tan gördüler. Ermenilerin Avrupa ile ilişkilerini kolaylaştıran Hıristiyan dini, Şah'a amaçlarına ulaşmakta yararlı görünüyordu. Onlara Isfahan'da yerleşim alanı açan Şah, Ermenileri ticaret alanında söz sahibi yapmak için destek sundu. Ermeni tacirler, Fransa'dan Venedik'ten, Almanya'dan gelen hırdavatı Asya'da pazara sürüyorlardı: Küçük aynalar, yüzükler, kolyeler, toplu iğneler, bıçaklar, makaslar, dikiş iğneleri vs.

köylerde paradan daha değerliydi. Ermeniler sadece Doğu ticaretinin egemeni değillerdi. Avrupa'nın büyük şehirlerinde ki ticarette de büyük payları vardı.

İskelelerdeki tüm ticari işlemler, çoğunlukla, Yahudiler ve Ermeniler aracılığıyla yapılıyordu. Hollanda mallarının büyük bölümü Suriye'ye, İstanbul'a Edirne'ye bu malların ticaretini yapan Ermeniler ve Yahudiler tarafından ulaştırılıyordu. Hollandalılar için en kârlı işlerden biri de dönüşte gemilerini Ermenilere kiralamaktı. Ermeniler bu gemilere Hollanda ipeği yükleyip yine kendi soydaşlarının yerleşmiş olduğu Livorno'ya gidiyorlardı.

Yahudiler, Rumlar, Ermeniler aracılık hizmetleriyle her yerde hazır ve nazırdılar. Batılı tüccarların ülke yetkilileriyle ve halkla ilişkilerinde arada onlar bulunuyordu. Avrupalılar, bu aracılığa çıkarlarına yaradığı ölçüde imkân tanıyorlardı. İskelelerde yabancı dil bilen gayrimüslim kişiler mutlaka bulunuyordu. Ancak Avrupalılar azınlıkları kendi işlerinde kullanmakla birlikte onların rekabetini de istemiyorlardı. Kapitülasyonların verdiği imtiyazlardan yararlanarak büyük ticari merkezlere sağlam bir biçimde yerleşen Avrupalılar, azınlıklar kadar büyük bürokrasinin hizmetlerinden de yararlandılar ve her biri ayrı kollardan 17. yüzyılla birlikte Doğu ticaretini yürüttüler. Bu ticaret her biri ayrı işlevlerle bölümlenen üç iskeleye dayanıyordu: Doğu ticaretinde geride kalanın transit merkezi olan Halep, yerli ürünlerin ihracat merkezi İzmir ve Batının lüks tüketim maddelerinin büyük tüketim merkezi İstanbul. İşte bu özelleşme bu iskelelerin her birinde başka başka devletlerin üstünlüğünü ortaya çıkarıyordu. İzmir 17. yüzyıl başlarında İngilizler ve Hollandalıların en önemli ve hemen hemen tek iskeleleriydi. Fransız ticareti ise Halep'te yoğunlaşıyordu. Böylece, Türkiye'deki yerli ürünlere ve hammaddelere ilgi duyan ve mübadele için çok büyük işlenmiş madde birikimine sahip olan İngilizlerle Hollandalılar İzmir ve İstanbul ticaretinde egemen durumdayken, Doğu ticaretini sürdürmek çabasındaki Fransızların payına Halep düşüyordu.

Özellikle İzmir'in konumu dikkate değer. 1575'te 30 bin olan kent nüfusu 1679'da 90 bine ulaştı.

> İzmir'in öneminin artmasının ve 16. yüzyılda Anadolu'da rastlanmayan bir kent tipine, dış ticarete yönelik büyük liman kentine dönüşmesinin altında çeşitli nedenler yatmaktadır. Bu nedenlerin en önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek İngiliz, Hollanda ve daha geri düzeyde de Fransız tüccarlarının etkilerinin arttığı bir dünya pazarıyla bütünleşmesiydi. İzmir'deki tüccarlar esas olarak Avrupa tekstil üretiminin ihtiyaç duyduğu, İran ham ipeği, Ankara sof ipliği ve Ege pamuğu gibi hammadde ve yarı-işlenmiş girdi ticaretiyle uğraşıyorlardı. 16. yüzyıl sonlarına değin Halep tarafından yerine getirilen ticari işlevlerin bir kısmını

da İzmir üstlendi. Bursa'daki ipekli dokuma zanaatının yaşadığı buhran da İzmir doklarına ham ipek akışını artırdı.[230]

16. yüzyıl sonlarında ve 17. yüzyıl başlarında Ege kıyılarının üretim olanakları dış ticarete göre düzenlendi. Aslolan Avrupa'nın hammadde ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. 1700'lerde Manisa'da tek önemli ticari etkinlik pamuk ticaretiydi. İhracata yönelik pamuk alışverişini yürüten Venedikli tüccarlar İzmir'in çevresinde bulunan köylere kadar gidiyorlardı. Dolayısıyla, genellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiği düşünülen İzmir bölgesinin uluslararası ticaret ağına dâhil olması süreci, gerçekte bu tarihten yüz elli yıl önce başladı. İhracata yönelik ticaret şebekeleri İzmir'de yaşayan Yahudi, Rum tüccarlar ile Frenklerin elindeydi. Toptancı merkezleri rolünü üstlenen hanların sahibi veya kiracıları bunlardı. İzmir eksenli pamuk ihracatı 1620 dolaylarında Avrupa'nın çıkarlarına göre biçimlenirken bu alandaki tüm kısıtlamalar merkez tarafından kaldırıldı. Osmanlı'nın 18. yüzyılına damgasını vuran, birkaç büyük limanın hammadde ve yarı işlenmiş ürün ihracı ile ikincil olarak da işlenmiş mal ithalinde yoğunlaşması süreci 1620'lerden sonra başladı. İzmir sadece Anadolu'nun değil, İran'ın da mallarını pazara sürdüğü limandı. İran'ın ürettiği yıllık 22 bin balya ipeğin 3 bini 1670'lerde doğrudan İzmir'e geliyordu.

Batıyla eşitsiz bir mübadele yürürlükteydi. İstanbul limanından yapılan ticaret tabloyu tamamlar. Bu limandan Fransızlar, Hollandalılar, İngilizler buraya götürdüklerinden fazla mal taşıyorlardı. İstanbul özellikle Avrupa kumaşlarının pazarıydı. Saray halkı, İstanbul ve Edirne'yi dolduran Rum, Türk zenginler, yalnız yünlüleri değil, büyük ölçüde her türden değerli kumaşları, ipekli dokumaları, Fransa'da ve İtalya'da işlenen gümüş ve altın ile diğer birçok lüks malları tüketiyordu. Böylece, Fransız tüccarları başka iskelelerde satın aldıklarının karşılığını ödeyebilmek için, elden büyük miktarda para çıkarmak zorunda kalırken, İstanbul'da bunu daima kapatacak önemli ölçüde para elde ediyorlar ve ticaretlerinde dengeyi kurabilmek için İzmir'deki veya Halep'teki acentelerine İstanbul üzerinden poliçe çektiriyorlardı. İngiliz, Fransız, Hollanda, Venedik ticari sermayesinin Doğu ticaretlerinin tümü 17. yüzyılın sonlarında 20 milyon altın liraydı. Bu bütün içerisinde önemli bir yer tutan İstanbul limanı ticareti Osmanlı İmparatorluğu'nun zararına işliyor ve ülke neredeyse tamamen hammadde ihraç ediyor ve bu hammaddeler Avrupa'da mamul maddeye dönüştürülerek tekrar İmparatorluğa sokuluyordu.

---

[230] Suraıya Faroqhı, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev: Neyyir Kalaycıoğlu, İst. 1993, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 150

Daha sonraki yüzyıl boyunca denge iyici bozulur. Avrupalılar kendi üretimlerini koruyucu önlemler alırlar. Fransızlar Doğu Şirketini kurarlar. Osmanlı nezdinde yoğun propaganda yapılır. Majeste kralın (Fransa Kralı), Haşmetlü Osmanlı Padişahı'nın uyruklarına ihtiyaç duydukları malları Hollandalılardan ve İngilizlerden %15, hatta %30 daha ucuza sağlayacakları bildirilir. Bu yüzden çok güçlü bir kumpanya kurularak İstanbul ve Doğu kentlerinde kullanılmakta olan her türlü ipekliyi, altın ve gümüş işlemeli kumaşları Marsilya'daki imalathanelerde üretmeye başlıyordu. Fransa'nın ithalatına gelince: Bu ülkenin Osmanlı İmparatorluğu'ndan yaptığı ithalatın çok küçük bir bölümü işlenmiş maddeyken asıl önemli kısmı Türkiye'de oldukça iyi üretilen malların hammaddelerinden ibarettir. Osmanlı ülkesi Marsilya'ya zeytinyağı ihraç edip buradan sabun ithal eder. Kahvenin vatanı olan Güney Arabistan'a sahiptir ama onu da Fransızlardan alır. Osmanlı ticari sayılar anlamında düşüştedir. 17. yüzyıl başlarında Doğu ticareti tek başına Fransa deniz ticaretinin yarısını temsil ederken, 18. yüzyılda, değer olarak Marsilya limanındaki mübadelenin yarısına bile erişemiyordu.

Osmanlı'nın yeri artık giderek emperyalist sistem içinde belirmeye başlar. Dönemin Avrupalı sermayedarları ve yöneticileri bunun tüm anlamıyla bilincindedir. Marsilya Ticaret Odası'nın 1782 yılı görüşme tutanaklarında bu konuda yapılan tespitleri Mason şöyle aktarıyor:

> Doğu'nun, Fransız Sanayi'ni beslediğini, bu sanayinin bütün ceremesini çektiğini söylersek yanlışlık etmiş olmayız. Yalnızca hammaddeleri alınan bu diyar, krallığın (Fransız Krallığı) üretimiyle sömürülmektedir.

Ve yine Fransa Bilim Akademisi üyesinin yaptığı bir başka değerlendirmeyi Mason şöyle aktarıyor:

> Doğu'daki bu kuruluşları ben, biraz Amerika ve Hind'deki sömürgelerimiz gibi görüyorum.

Bu konuda bir Fransız diplomatı olan Auguste de Choiseul-Gouffier'in 25 Ocak 1788 tarihli mektubunda ise şöyle deniyor,

> Türkler, en geçimsiz müttefiklerimiz olsalar da gene de onlara, onların ülkesine, Osmanlı İmparatorluğuna) Fransa'nın en zengin sömürgelerinden biri gözüyle bakmalıyız.

Batı'nın sömürgeci ilişkilerine çekilen Osmanlı İmparatorluğu'nun liman kentleri, dünya kapitalist ekonomisiyle bağlantılarda imtiyazlı yerlerdir. Ticaret, kapitalist döngülere dâhil olmanın temel mekanizmasıydı. Ayrıca bu kentler fiziksel görünümleri, mekânsal planları, ekonomik düzenekleri, sınıf yapıları, nüfus dinamikleri, kültürel yaşamları ve siyasal bağlantıları ile sömürge ilişkilerinin prizmasından sürülerek anlaşılabilir. Osmanlı'nın sömürgeleşme hikâyesi bu liman kentlerinin gelişim süreci ile bağlantılıdır. Kozmopolit liman kentleri, genişleyen kapitalizmin ortaya çıkardığı toplumsal çarpıklıkların gözlemlenebileceği bir insan galerisiydi.

Yeni ekonomik etkinlik türleri, imparatorluk için bilinen tebaa özellikleri dışında değişik insan tipleri ortaya çıkardı. Bu tipler, liman kentlerinde yoğunlaştı. Bu tipler varlıklarını, gerçekleştirdikleri aracılık işlevlerine borçluydular. Bu kentler, sömürge ilişkilerinin odaklandığı yabancı organizmalardı. Bunlar, bilinen yönetim geleneklerinin ve İmparatorluğun dini-kültürel niteliklerinin dışında bir mantık ve davranış kalıbına oturuyorlar. Batı'nın yenilik adına tüm sömürge ilişkileri ve değerleri bu kanallardan aktı. Bu akış çizgisinde, Avrupalılar ve onlarla bağlantı halinde komprador azınlıklar, bu ilişki ve değerlerin ülkenin geri kalanına yayılmasını sağlayan "değişim ajanları"na dönüştüler. Ancak bu kompradorlaşma azınlıklarla sınırlı görülürse yanlış olur. Komprador ile yerli "Müslüman" tüccar arasında temelli bir çatışma değil bir bütünleşme ilişkisi vardır. Bu süreç birleşik bir burjuvazinin gelişim dinamikleri üzerinden anlaşılabilir. Nasıl merkezde devşirme, kozmopolit egemenlik partilerinin müttefikleri "Müslüman" yüksek görevliler ve Sünni fıkhına bağlı çevreler var ise liman kentlerinde de çelik çekirdekte birleşmiş bir ticaret sermayesinin emperyalizmle bütünleşmesi söz konusudur. Azınlık-komprador burjuvazi ve ticari sermaye bağlamlarla birlikte değişir; sermayeye açık fırsatlar ve burjuvaziler değişir. Bu temelde "ulusal" niteliklere sahip bir burjuvaziden söz etmek zordur. Osmanlı'nın uluslararası ticaretinde Hıristiyan, Yahudi, Batılı egemenliği bir vakıadır. Bu ticaretin oluşumunda ve büyümesinde hayati rol oynayan yabancı tüccarlar 18. yüzyılın sonlarına doğru artık uluslararası ticaretin büyük bölümüne egemen bulunuyorlardı. Liman kentlerindeki aracılık işleri ise Rum, Ermeni, Yahudilerin elindeydi. Osmanlı ekonomisi dünya pazarıyla bütünleştikçe, tüccar ve tefeci aracılardan oluşan büyük bir grup ağırlığını daha da hissettirdi. Çok sayıda üretici ve tüketiciyle alışveriş yapmak zorunluluğu nedeniyle, bu aracılar coğrafi olarak dağıldılar ve liman kentlerinden iç kesimlere uzanan ticari ağlar kurdular. Daha küçük aracıların üretilen artığı aktardıkları büyük tüccar ve tefeciler liman kentlerinde oturuyorlardı. Liman kentleri halkın

algılayışında yabancı bir varlığı temsil ediyorlardı. Tüccar ve tefecilerin yarattığı bağımlılık ilişkileri egemen Osmanlı ideolojisinin tüm geçerli kalıplarını yıkıyordu. Osmanlı, sömürge ekonomisi dinamiklerine bağlanıyordu. Yabancı tüccarlar, aracılarla birlikte çalışmalarının yanı sıra, Batı Anadolu ticaretine doğrudan girmeye çalıştılar. Gümrük indirimleri, hükümetin denetimini azaltması ve korumacılığın Osmanlı'ya yabancı olması, Batı Anadolu'yu yabancı ticaret çıkarları açısından dünyanın en çekici ve en umut verici bölgelerinden biri haline getiriyordu. 16. yüzyılda başlayan bu gelişme 1847–1880 yılları arasında bu liman kentindeki yabancıların sayısını 15 binden 50 bine yükseltti. Avrupalılar eğer planlarını uygulama imkânı bulsalardı Afrika'dan köle ithal ederek bölgeyi koloni yapma niyetini bile taşıyorlardı. 1861'de Fransız Konsolosu İzmir'e Afrika'dan siyah köleler getirilmesini savunuyordu.[231]

17. yüzyılda Avrupa'nın en güçlü ülkesi Hollanda'ydı. Yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz eski önemini yitiriyor ve kıtalararası ticaretin ağırlığının Atlantik ve Hint Okyanusu'na kayması en çok Hollanda'nın işini yarıyordu. Pazara dönük güçlü, tarımsal yapılar ve gemicilikteki birikimin desteğiyle Hollanda ticaret sermayesi, dünya ölçeğinde bir ticaret filosu ve ticaret ağı kurdu. Ülkenin dünyanın çeşitli bölgeleriyle olan ticareti tekelci firmaların denetimindeydi. Bu firmalar, Hindistan, Amerika ve Akdeniz ticaret yollarında diğer ülkelerin ve özellikle İngiliz ticaret sermayesinin yine tekelci nitelik taşıyan firmalarıyla rekabet ediyordu. Hollandalılar çeşitli hammaddelerin yanı sıra Afrika'nın yerli halkını Amerika'ya taşıyor, plantasyonlara köle olarak satıyor, Amerika'dan yükledikleri şeker, kahve, kakao, tütün gibi ürünleri de Avrupa'da pazarlıyorlardı. 17. yüzyılın ortalarında Hollanda aynı zamanda Avrupa'nın finans merkezi haline geldi. Bu dönemde Amsterdam, 19. yüzyılın Londra'sı, 20. yüzyılın New York'u gibi dünyanın ticaret ve finans merkezi oldu. Tarımsal ve ticari güç finansal imkânlarla birleşince, 17. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Hollanda altın çağını yaşadı.

Merkantilizm olarak adlandırılan iktisadi politikalar ilk kez işte bu ortamda İngiltere ve Fransa tarafından Hollanda'nın dünya pazarlarındaki gücünü kırmak için uygulandı. 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren girişilen yoğun savaşların da desteğiyle İngiltere Hollanda'yı geriletti ve dünyanın yükselen yeni gücü olarak ortaya çıktı.

---

[231] Çağlar Keyder, Eyüp Özveren, Donal Quataert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Çev: Gül Çağalı Güven, İst. 1994, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 12.

Merkantilist siyasetler 17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa ekonomilerinde görülen kriz ortamında biçimlendi. Pek çok ülkede üretim ve nüfus artış hızı yavaşlarken işsizlik arttı. Hollanda, İngiltere ve Fransa arasındaki sert rekabet koşullarında ekonomilerini canlandırmak amacıyla bu ülkeler farklı dış ticaret politikaları uyguladılar. Amaç görünüşte ülke içindeki altın ve gümüş miktarını artırmaktı. Temel iktisadi hedef, milli servetin arttırılması olarak tanımlanıyor, bir ülkenin milli serveti de ülkedeki altın ve gümüş miktarıyla özdeşleştiriliyordu. Merkantilistler, bir ülkenin değerli maden miktarını arttırabilmesi için ithal ettiğinden fazlasını ihraç etmesi gerektiğini, bir başka deyişle dış ticaret fazlası vermesi zorunluluğunu savunuyorlardı. Merkantilist politikalar izleyen Avrupalı devletler, bir yandan ihracatlarını artırıyorlar, öte yandan ithalatlarını sınırlıyorlardı. Ayrıca kendi ülkelerindeki üretim dallarını dış rekabetten koruyorlar, yerli üretimi arttırıyor, işsizliğin baskısını azaltıyorlardı. Yine bu politikalar çerçevesinde, her devlet kendi dış ticaretini kendi tüccarları ve dış ticaret filosu ile gerçekleştiriyor, bu amaçla tekelci ayrıcalıkları veriyordu. Merkantilizm, Batı Avrupa'da yükselen yeni devletlerin ulusal ekonomilerini oluşturmak için izledikleri bir politikalar demetiydi. Bu politikalar tüccar sermayesini güçlendiriyor, sanayi sermayesinin sağlam temellere oturmasını sağlıyordu. Osmanlı İmparatorluğu bu politikalar karşısında ne yapıyordu?

> Osmanlı Devleti ise yalnızca 15. ve 16. yüzyıllarda değil, 17. ve 18. yüzyıllarda da tam merkantilizm karşıtı politikalar izlemiştir. Osmanlıların dış ticaret politikalarına egemen olan iki temel kaygı Saray'ın, Ordu'nun ve Donanma'nın, kentlerin ve bir ölçüde de loncaların iaşe sorunlarının çözülmesi ve mali gelir sağlamaktı. Osmanlı yönetimi, dış ticareti, darlıkları ve kıtlıkları önlemenin, Saray'ın, Ordu'nun ve kentli tüketicilerin gereksinimlerini karşılamanın bir aracı olarak görmekteydi. Bu nedenle de merkantilistlerin yaptığı gibi ithalatı sınırlayıp ihracatı desteklemek yerine Osmanlı yönetimleri bunun tam tersini yapmıştır. İthalatı her zaman desteklemiş, ihracatı ise gerekli gördüklerinde, ortaya darlıklar çıktığında sınırlamak yoluna gitmişlerdir.[232]

Osmanlı'nın parasal bağımsızlığının olmaması bu merkantilist politikaların sonuçlarını bir kat daha ağırlaştırıyordu. Bazı altın kaynaklarına rağmen, Osmanlı'nın altın bağımsızlığı yoktu. O zamanın uygulamasına göre, mevcut altın değerlendirilmesinde yabancı paralar esas alınıyordu. Cari muameleler gümüş para ile olurdu. Fakat devletin gümüş yeteneği de tam değildi. "Osmanlı top-

---

[232] Doç. Dr. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 1500-1914, 3. Baskı, İst. 1993, Gerçek Yay., sf. 74.

raklarında yabancı paraları, hem altın hem gümüş olarak, Osmanlı paralarının yanında geçerdi. Devletin altın sikkesinin temeli de, flori denen Venedik dukası idi. Bütün diğer paralar buna göre değerlendiriliyordu. Venedik'le olan uzun savaşlara rağmen bu düşmanın altını, Osmanlı maliyesinde itibar ve değerini muhafaza etmişti.

Demek ki Osmanlı Devleti'nin sikke yapısı, tamamıyla Avrupa sikke yapısına bağıydı. Gerek iç, gerek dış ticarette ödeme aracı olan akçe, Avrupa altın ve gümüş paralarının değerine göre değer kazanıyordu ve onlara tabi durumundaydı.

Ticari muamelelerde akçe denen gümüş sikkenin değerini yabancı gümüş paraların değerlerinin dalgalanmalarından koruyacak bir mekanizma da yoktu. Bu itibarla Osmanlı ülkeleri, Avrupa'daki sikke enflasyonunun etkilerine çırılçıplak açık bir durumda idi. Osmanlı Devleti (...) parasını dünya alışverişlerinde temel değer vazifesini gören Avrupa altın sikkelerine göre ayarladığı için Osmanlı maliyesi Avrupa para değeri sistemine tabiydi... Hal böyle iken, imparatorluğun kendisi hem savaş, hem sulh halinde gittikçe pahalıya mal olan bir imparatorluk oluyordu... Devlet hükümranlığı, toplumun takatinin ötesine genişlemiş bulunuyordu. Devletin ve onun refah sağladığı kişilerin harcamaları büyük bir tüketim kaynağı olmuştu."[233] Bu tabloya rağmen, Osmanlı Devleti zamanına göre de büyük sayılacak miktarlarda nakit ödemeler yapan bir durumdaydı. Muazzam rakamlara ulaşan Padişah ve saray tahsilâtları, yüksek görevlilerin ihtişamlı ücretleri, binlerce kişilik kapıkulu ordusuna verilen maaşlar, savaşlar. Şu halde, devlet büyük bir para harcayıcısı olduğundan fiyat devrimi, onu muazzam bir dalga ile çarpacak, kimin elinde altın ve gümüş para kaynakları varsa onun hükmü altına girecektir. Mültezimler, tefeciler, yabancı tüccar sömürü biçimleri, toplumun küçük bir azınlığını görülmemiş bir varlıkla donatırken Osmanlı ülkelerinde halk yoksulluktan kırılıyordu. Bu gelişmeler temelinde halkı kapıkullarının vurucu gücünün desteği ile sömüren parazit bir zengin azınlık ortaya çıkıyordu. Sultanlar ise imparatorluğun en zenginleriydi. 17. yüzyıldan itibaren padişah hazinesi iç hazine haline geldi ve devletin hazinesinden ayrıldı. Darlık zamanlarında Osmanlı Padişahları iç hazineden yardıma yanaşmak istemezlerdi. Artık Padişah servetleri de özel mülk kapsamındaydı.[234]

Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur.

---

[233] Prof. Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, c.I., 3. Baskı, İst. 1976, Gerçek Yay., sf. 172-173.

[234] Berkes (1976) age., sf. 127.

> Bizans ve Balkan aristokrasisi Yahudi tüccarlarla birlikte XV. ve XVI. yüzyılda bazen yüksek görevlere yerleşerek, bazen de mültezim, tüccar, emin vb. gibi sıfatlarla büyük bir güç kazandılar.[235]

Osmanlı'yı bazı ideolojik barajlar ve teorik model kalıpları temelinde sınıfsız bir toplum olarak değerlendirmek olgusal gerçekler ve bilimsel hakikatlerle bağdaşmaz. Ayrıca merkezin taşra yöneticilerine gönderdiği "adaletnameler"e bakarak reayanın haksız vergilere, zulme, rüşvete karşı korunduğunu savunmak genel geçer tüm devlet yapılarının iç işleyişlerini hiç anlamamak demektir.

---

[235] Taner Timur, *Kurtuluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni*, II. Baskı, Ankara 1979, Turhan Kitabevi, sf. 223.

Emperyalizme Karşı Cennetin Kılıçları

II. Osman'ın katledilmesiyle birlikte Anadolu'da ayaklanmalar başladı. Merkezi yönetimi hedefleyen ayaklanmalarda başı valiler çekiyordu. Erzurum Valisi, Sultan Osman'ın öcünü almak gerekçesiyle sekban ordusu kuruyor ve Kapıkulu Ocakları'ndan yetişme her kim varsa katlediyordu. Bunun yanı sıra Sivas ve Ankara'ya kadar ilerleyerek ülkenin doğusu ile iç yöresinin egemeni haline geliyordu. Ayaklanma ancak Vezir-i Azam'ın başında bulunduğu bir seferle bastırılıyor, ancak Vali 1627'de yeniden başkaldırıyordu. Bu olaylar, elebaşları Anadolu illerindeki çeşitli valiler olan uzun ya da kısa aralıklarla bir yüzyıl süren ayaklanmalar dizisinin çıkış noktasıydı. Doğu'ya tekrar yürüyen Osmanlı Ordusu düzeni yerleştirme çabasının yanı sıra İran üzerine de sefere çıkıyordu. Sultan IV. Murat Bağdat'ı zapt edip İran ile barış yapıyor, Zagros dağlarını bu devlet ile sınır haline getiriyordu.

Sultan IV. Murat bu sefer sırasında Kürtlerin ileri gelen şahsiyetlerini de öldürtmekten çekinmiyordu. Sultan İran seferi sonrasında 1639'da Diyarbakır'a geldi. Burada "Hadrat-ı Aziz" veya "Rumiye" Şeyhi olarak bilinen Mahmut adındaki Nakşibendi mensubu olan bir din adamının bir "Mehdi" isyanı planladığı istihbaratını aldı. Şeyh Mahmut'un babası Sünni Azeriler ve Kürtler arasında etkili olan Nakşibendi şeyhlerindendi. Batı Azerbaycan Urmiye bölgesinde bulunan merkezden 1605–1607 yılları arasındaki Safevi işgali sırasında ayrılan Şeyh Mahmut Diyarbakır'a yerleşti. Diyarbakır o dönemde uzun mesafe ticaretiyle iştigal eden pek çok zenginin yaşadığı, idari ve askeri açıdan önemli bir merkezdi. İyi tanzim edilen yollar, Kürt ekrad beyliklerini Azerbaycan, Suriye ve Anadolu'nun diğer kentlerini Diyarbakır üzerinden birbirine bağlı-

yordu. Kafkaslardan, Kuzey İran'dan ve hatta İç Asya'dan pek çok hacı adayı Mekke'ye giderken Diyarbakır'dan geçiyordu.

Bunlar şehri, etkisini tüm Kürt bölgesine ve hatta ötesine yaymayı amaçlayan bir şeyh için önemli bir stratejik mevki konumuna getiriyordu.

17. yüzyılda Nakşibendiliğin Kürt bölgesinde ne kadar yayıldığını gösteren en önemli ölçüt, Şeyh'in 600 bin müridinin olduğunun söylenmesidir. Tüm Kürt bölgelerinde, İran içlerinde nüfusu bulunan Şeyh'e komutanlar ve valiler arasından bağlananlar da vardı. Tebriz'den, Erzurum'dan, Revan'dan, Musul'dan, Urfa'dan, Van'dan büyük tüccarlar onun cübbesinin eteğini öpmeye geliyorlardı. Diyarbakır şehrinde ve çevre bölgelerdeki "tüm nüfus" onun müridiydi. Şeyh'e duyulan saygı öylesine büyüktü ki insanlar "Aziz'in başı üstüne" yemin ediyorlardı.

Evliya Çelebi, Şeyh'i, mistik öğretilerine saygı duyan yüksek sosyal çevreler tarafından himaye edilen bir aristokrat olmanın yanında toplumun ezilen kesimlerinde binlerce müride sahip bir din adamı biçimde tasvir eder.

Bu Nakşibendi şeyhinin portresi, Osmanlı düzeninin Kürt bölgelerinde yaşanan büyük sorunlar karşısında halkın sürüklendiği çaresizliğin yansıdığı bir prizma gibidir. Dönemin sosyal, politik ve ekonomik koşulları Şeyh'in nüfuzuna katkıda bulundu. Celali isyanları sona ermesine rağmen, Doğu illeri kaynıyordu. Merkezi hükümet, bölgedeki idari mekanizmaları kontrol edemiyordu. 1623'ten itibaren İran'la savaşlar yeniden başlıyordu. Sultan IV. Murat iki büyük İran seferine komuta etti: 1635'te Revan ve 1638–1639 Bağdat seferleri. Bu seferler doğu illerinin köylüleri üzerine ağır yükler bindiriyordu. Büyük orduları beslemek için konulan ek vergiler ağırdı. İstenen önemli miktarda buğday ve arpa, alışılmış, resmen belirlenen yıllık vergilerin ve yerel otoritenin köylülüğün mahvına neden olarak aldığı her ölçümün üzerindeydi.

Kürt feodallerinin baskısı, Osmanlı egemenlik sisteminin yarattığı kargaşa ve çözümsüzlük, İran-Osmanlı savaşlarının ağır iktisadi, sosyal, siyasal sonuçları halkı Nakşibendi Şeyhi'nin kapısına yığıyordu. Ayrıca, Şii İran ile savaş, kendisi bu ülkeden bir mülteci olan Şeyh'in kişiliğinde cisimlendirilen Sünni kimliğin Kürtler tarafından yoğun benimsenmesini getirdi.

Yaşanan güvensizlikler, adaletsizliklerin düzeltilmesini isteyen, otoritelere karşı şikâyetlerde temsilci arayan, çatışmalardan bunalan insanların onun tekkesine akın etmesine neden odu.

Sultan Murat Şeyh'le ilk kez, Revan seferi sırasında karşılaştı. Şeyh'in manevi varlığından "politik" bir araç olarak yararlanıldı. Peçevi tarihinde, Revan se-

ferine katılan Şeyh ile Sultan'ın çatışma gerekçelerine ilişkin şu ilginç noktalar parmak basıyor:

> Şeyh'in babasının, kardeşinin veya kendisinin ciddi taraftarları olan Kürdistanlı birçok insan sultanın kızgınlığına neden olacak şekilde kalabalıklarla ordu kampına geldiler, şeyhin çadırını sordular ve arazilerini verimsizleştiren etkiler hakkında şikâyetlerini ilettiler.

Şikâyetler Osmanlı Sultanı'na değil Nakşibendi şeyhine yapılıyordu. Bu açık meydan okumayı bir diğeri izliyor, Sultan Murat'ı üç yıl sonraki Bağdat seferi başladığında Halep'te karşılayan heyetin başında da Şeyh Mahmut bulunuyordu. Diyarbakır'dan eşrafla birlikte gelen Şeyh Sultan Murat'tan bu sefer için istenen ağır vergilerden indirim talep etti. Sefer öncesi desteğe ihtiyacı olan Sultan talebi kabul etmek zorunda kaldı.

Ancak Şeyh egemenlik sisteminin temel yasalarından habersizdir. Doğu'da savaş veya gerginlik söz konusu olduğunda Kürt dini ve dünyevi feodalleriyle uzlaşma esastır. Dış tehdit sona erdiğinde ise durumdan kalıcı sonuçlar çıkarmaya çalışan bu güçler ezilir. Sultan Murat'ın Bağdat seferi başarıyla neticelendi ve İran'la sınır sorununu çözen bir antlaşma yapıldı. Sultan'ın bölgenin yerel egemenlerine gözdağı vermesinin koşulları hazırdı. IV. Murat dönüş yolunda Şeyh Mahmut'u astırdı. Osmanlı sisteminde tanımları egemenler tarafından yapılmayan hiçbir dini akım kabul ve saygı göremez. Bu bakımdan Şeyh Mahmut'un saygın bir Nakşibendi şeyhi olması onun idamını engelleyemezdi. Kaldı ki Şeyh'in itaatkâr, onun için ölmeye hazır, korkusuz ve yoksul insanlar arasındaki itibarı büyük tehlikeydi. Şeyh Mahmut, dini kişiliği ve onunla bütünlüklü Kürt niteliği ötesinde asıl bölgenin ekonomik, sosyal, sınıfsal çelişkileriyle örtüşen tepkileri simgeliyordu. Osmanlı egemenlerinin son derece duyarlı olduğu vergi konusunda halkın temsilciliğini yapması ölüm fermanını imzalamaya yeterliydi. Ayrıca Osmanlı egemenleri ister Sünni ister Şii ve Alevi elbisesine bürünsün yoksul köylü ve şehirli hareketlerden korkuyorlardı. Bu bağlamda Doğu sorunu biçimlenirken (henüz Kürt adı ortada yoktu) tasavvuf meşruiyetine dayalı bir Nakşibendi Şeyhi'nin "saltanat" peşinde koşma abartısı ön plana çıkarılarak idamı, yüzyıllarca yayılan hayali kurguların ve sistem çözümsüzlüğünün ilk örneğidir.

IV. Murat dönemi, Mehdi figürüne bağlı isyanlara da tanıklık eder. Sadece Kürtler değil Türkmenler de ağır koşulların baskısı altında tepkilerini dini biçimlere büründürürler. Bunlardan "Sakarya Şeyhi" olarak bilinen Derviş Ahmet Mehdici bir isyanın başını çekiyordu. Türkmen olan Derviş Ahmet Eskişe-

hir ile Bilecik arasında Bozdağ'da Sakarya Irmağı'nın kenarından bir tekkede yaşıyordu. Tekke pir'i ölünce yerine Ahmet geçti. Şeyh Ahmet Mehdi olduğunu iddia etti. Sakarya Şeyhi, "tasavvuf yoluyla saltanatı" yıkma teşebbüsünde bulunan bir "batınidir"[236] Sakarya Şeyhi'nin çağrısına Osmanlı egemenlerinin "idraksiz Türkler" dediği Türkmenler uydular. Bağdat seferi sırasında böyle bir gelişme tedirginlik yaratır. Şeyh'i ve taraftarlarını ezmek için büyük güç toplanır. Anadolu beylerbeyi Vardar Ali Paşa Şeyh'in üzerine gönderilir. Ancak Naima'nın anlatımıyla: "Mehdilik davası eden şeyh, üzerine asker geldiğini haber alınca Sakarya ve Kocaeli ve Mudurnu nahiyelerinden dervişlerden ve dostları olan Etrak-ı bi İdrak (İdraksız Türkler) tüfenkendazlarından yedi sekiz bin adam toplayıp muharebe ve karşı koymak için saflarını düzdü.

Padişah askeri vurup, iki taraf karşılaşınca büyük muharebe oldu. Tırhala Beyi Hasan Paşa, Karahisar beyi ve nice kimseler şehit oldu ve çoğu yaralandı." Osmanlı büyük çaplı kuvvetlere rağmen dağılır. Sultan'ın öfkesi büyüktür. Bunun üzerine isyanları bastırmanın klasik yöntemine başvurulur, şeyhin dostu Osman Ağa onu yakalamakla görevlendirilir. Ayrıca bu tür isyanlar için daha donanımlı kapıkulları ile binlerce "sekban ve saruca" ile çok sayıda asker bölgeyi kuşatır. Ancak vuruşma olmadan, Osman Ağa Şeyh'i, "tatlı hilelerle iğfal" edip, ani bir baskınla "bulunduğu dağda tutup bağladı." Şeyh yakalanmasına rağmen Türkmenler direndi; "çoğu kırılıp, sağ kalanları dahi dağıldı." Şeyh'in köyü ile Bozdağ Tekkesi civarında bulunan kırk köy temelinden yıkıldı.

Sultan Murat Konya'da Şeyh'i bizzat sorguladı. Naima bu konuda şunları kaydeder: "Baka! Sen Hazreti İsa'yım dermişsin, gerçek midir?" Dedikte Şeyh:

> Hâşâ! Ben Muhammed ümmetindenim ve İsa Aleyhisselam'ın gelişini bekliyorum deyu cevap verdi.

Onu sultanın yanına getirirken aşağılamak ve işkence etmek için neler yapılmadı ki?

> Sakarya Şeyhi'ni çırılçıplak soydular, üstünde yalnız bir iç donu bıraktılar, bir de başında siyah tülbent sarılı külahı kaldı. On iki müridi ile beraber, o sırada Konya sahrasında bulunan Padişah'ın yanına yaya olarak götürüldü. Yolda atları tırısa

---

[236] Prof. Şehabettin Tekindağ, *Şahkulu Baba Tekeli İsyanı, Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, 1967, c. 1., s. 3.

> kaldırırlar, iplerle çekilerek koştururlar, at ayağına yetişemezler, düşerler, sürünürler, kaldırıp tekrar koştururlar.[237]

Sonrasında, Padişah Sakarya Şeyhi'nin, zincirbend olarak getirilmiş on iki müridinin gözleri önünde işkence ile idamını ferman etti. Cellad başı meşhur Kara Ali, Ahmet Baba'nın evvela el, ayak parmaklarını mafsal mafsal kesti, Şeyh'in ağzından bir of, aman sesi işitilmedi, hatta yüzü bile kırışmadı. Sonra göğsünün ve sırtının derisi yüzüldü, o zaman Cellât Kara Ali'ye:

> "İşini çabuk çabuk görme cellad ağa, yaptıkların zevkime gidiyor, tadına doyayım!" dedi, bunu duyanlar dehşet ve hayret içinde kaldılar. Cellât Kara Ali çıplak vücudu ve üstünde donu kan içinde kalmış Sakarya Şeyhi'ni başından kocaman siyah sarığı ile bir eşeğe bindirdi ve ordugâhta dolaştırarak askere teşhir etti. Sonra tekrar işkenceye başladı, burnu, kulakları, elleri ve ayakları kesildi, ağzından yine en küçük bir feryad çıkmadı, o hâli ile bırakıldığı yerde öldü. Adamın bu metanetine Padişah da şaşırdı. Sakarya Şeyhi acaba bir deli miydi?
> Sultan Murat'ın emri ile Bozdağ Tekkesi ile o civarda bulunan kırk köy temellerinden yıkılarak kaldırıldılar.

Sultan'ın Şeyh Mahmut'tan korkması doğaldı. Yoksul bir Türkmen Şeyh'i Osmanlı kuvvetlerini darmadağın ederse nüfuzu tüm Kürt bölgelerini kapsayan Şeyh Mahmut'un isyanı nelere yol açardı kim bilir?

Naima, Şeyh Mahmut asıldıktan sonra, şeyhin niyetlerini göstermesi bakımından oturduğu yerde silahlar ve hububat depoları arandığını yazıyor. (Ortadoğu'da şiddeti ve savaşları meşrulaştırma geleneğinde olmayan silahlar ve niyetlerden yola çıkan ilk örnek neden IV. Murat olmasın?)

Şeyh Mahmut bağışlanmaz suçlar işlemişti! Sultan'a bölgede yaşayan insanların nasıl büyük ekonomik sorunlarla karşı karşıya olduğunu hem de iki kez anlatarak yapmıştı bunu. Ayrıca Sultan'ın askerleri para karşılığında savaşırken o kendisine inanan büyük bir topluluğa dayanıyordu.

Şeyh Mahmut'un mensubu olduğu Urmevi dalını, öteki Nakşibendilerden Evliya Çelebi, Khwajagan-i Nakşibendi biçiminde isimlendirerek ayırır. Diyarbakır dışında Evliya, Van ve Urumiye dolaylarında da bu dalın tekkelerini kaydeder. Osmanlı ile sessiz bir tepki temelinde de olsa ilk Nakşibendi karşılaşmasının başında Khawajagan Nakşibendileri vardır.

Şeyh Aziz Mahmut'u oğlu İsmail Çelebi izler. İsmail mükemmel bir İslâmi eğitim alır ve müzikle ilgilenir. İsmail döneminin en iyi bestekârlarındandır.

---

[237] Reşat Ekrem Koçu, Dağ Padişahları, İst. 1962, Koçu Yay., sf. 102-106.

İsmail Çelebi'den sonra yerine geçen oğlu Ahmet'le birlikte Diyarbakır'daki tarikat önemini yitirir. Urmevi Nakşibendileri artık Bursa'dadırlar. Şeyh Mahmut'un halifelerinden İbrahim mürşidinin asılması üzerine Bursa'ya yerleşir ve 1650'de bu kentte ölür. Ancak İbrahim'den daha önce Bursa'ya ilk yerleşen Urmevi Nakşibendi, Şeyh'in yeğeni olup aynı adı taşıyan "Açıkbaş" Mahmut'tur. Açıkbaş, tarikat yolunun dışında çalışır. Mardin'de voyvoda (vergileri toplamakla görevli) olur. Bu isimleri takiben gelenler Bursa'da kalıcı izler bırakmadılar. Kürtler arasında örgütlenen aşka Nakşibendi kolları da vardı. Burada bir parantez açarak söz konusu tarikatın bazı özellikleri üzerinde durmak gerekiyor. Evliya Çelebi Kürt bölgelerinde altı Nakşibendi tekkesi bulunduğunu ve bunların üçünün Urmevi koluna ait olduğunu belirtiyor. Bu arada Cizre'de bulanan tekkede, Orta Asyalılar ve Hintliler (Afrikalıları dâhil eden bir lakap) ikamet ediyorlardı. Malatya ve Bitlis'te de Nakşibendi tekkelerinin bulunduğunu Evliya Çelebi kaydeder. Bu grupların ilk örgütlenmeleri Nakşibendi sufilerinin geçici ziyaretlerine dayanır. Örneğin 16. yüzyılın ilk yıllarında Şeyh Şun Kuzakunani ve oğlu Abu Said Kürt bölgelerini ziyaret ediyorlardı. Tebriz'de yaşayan Kuzakunani buranın Şah İsmail tarafından işgali üzerine Bitlis'e sığındı. Oğlu Abu Said de 1548'de Diyarbakır'a yerleşti ve daha sonra İstanbul'a taşındı. Bu iki şeyh bulundukları yerlerde halifeler atamadılar ancak Kürt taraftarları olduğu muhtemeldir.

Gezgin Orta Asyalı Nakşibendilik Kürt bölgelerinde son derece etkili oldu. Mekke'ye giden birçok Nakşibendi Kürtlerle temas ediyordu. Erzurumlu İsmail Hakkı, *Marifetname*'de, babasının ruhani araştırmalarında bu Orta Asyalıların (Özbeklerin) ikisinin rolüne değinir. İbrahim Hakkı'nın babası Osman'ın yanında bir kış geçiren bu Özbekler onu oldukça etkilediler.

1700'lerde Bitlis'te tanınmış bir Nakşibendi Şeyhi olan Molla Muhammed Arvaside ailenin, sufi hoca olarak adının anıldığı ilk üyesidir. Diğer bir önemli Nakşibendi ise Siirt yakınındaki Tillo'da yine 1700'lerde yaşayan İsmail Fakirullah'tır. Bu döneme kadar adı geçen Nakşibendi şeyhlerinden birçoğu Kürt değildir. Sun Kuzakunani Azeri, İsmail Fakirullah Arap'tır. Yine dönemin önemli isimlerinden Muhammed al-Ghaws Orta Asyalıdır. Ancak, Kürt bölgeleri dışında üyeliğe kabul edilen ve kendileri aktif olan pek çok Kürt Nakşibendi şeyhi vardı. Örneğin 1519'da Kazvin'de Safeviler tarafından asılan Ali Kürdi Mektul Amadiyalı bir Kürt'tü. Bir başkası Nakşibendiliğe kabulünü Kudüs'te Şeyh Muhammed Zaman as-Sindi'den alan ve Şam'a yerleşen, 1636 veya 1637 Cizre doğumlu Mahmut bin Ebu Bekr el-Cezari'dir. Fakat bunların en etkili olanları Medine'de yaşayan ve öğreticilik yapan Güney Kürdistanlı şeyhlerdi.

Bunların en iyi bilinenleri İbrahim el-Kurani ve önemli bir uluslararası etkiye sahip olan Muhammed Abder-Resul Berzenci idi. Bu ilişkiler ve yaygınlık Nakşibendiliğin uluslararası karakterini gösterir.

Ancak asıl önemlisi, Nakşibendilerin büyük isimlerinden bazılarının Şahrazur'lu olmasıdır. Bu bölge, Ehl-i Hak, Zerdüşti, İsmaili unsurların yoğun olarak örgütlendikleri bir yerdir. Bu bölgede İrani ve İbrani temelli akımlar harmanlanıyordu. Nakşibendi geleneği içine kabul edilen doktrinler dışında sızmalar bu bölgenin inanç birikimiyle bağlantılıdır. Ehl-i Hak, özellikle İbrahim el-Kurani'nin dâhil olduğu Gurani Kürtleri arasında yaygındı. Hermetik-İbrani birikimin akış çizgisinde İşraki (ışıkçı felsefe) Şahrazur'da köklü temellere sahipti.

Şahrazur'la ulema, Şahab ed-Din Suhreverdin'in İşraki felsefesinin uzun zaman etkisinde kaldı. Ehl-i Hak dininin kurucusu olan Sultan Sahak'ın babası Seyyid İsa'da bu bölgedendir. Mezhepler ve tarikatlar harmanı olan Şahrazur Kadiri, Rufai kökenli akımları da sinesinde barındırıyordu.

İbrahim el-Kurani ve Muhammed bin Abdür-Resil Berzenci İbn el-Arabi felsefesini hareketle savunuyorlardı. Bu önemli Kürt din adamlarının özgün bir Nakşibendi yorumu geliştirdikleri açıktır.

Şahrazur'dan kaynaklanan akımlar etkisini Türkiye'de yaşayan Kürtler arasında da gösterir. Ali Hamadani ve Muhammed Nurbakış bu etkide köprü oldular. Nurbakış'ın halifesi Bitlis Kürt Şeyh Hüsam ed-Din Kürt Emirler üzerinde büyük etkiye sahipti. Oğlu İdris-i Bitlisi ise Safevilere karşı Osmanlı-Kürt ittifakının mimarıdır.

16. yüzyılın ortaları ve 17. yüzyılın başlangıcından itibaren Nakşibendilik Kürt bölgelerinde yayılır. Ancak tarikatın İstanbul ve civarındaki Nakşibendi kollarıyla bağlantısı yoktur, yüzü Doğu'ya dönüktür. 17. ve 18. yüzyılda değişik kollar ağırlığını Kürt bölgelerinde duyuramadı. 19. yüzyıldan itibaren ise tarikat sosyal ve politik bir kurumlaşma ile bölgede son derece güçlendi.

16. yüzyıl sonlarının büyük sosyal isyanlarının kargaşasında Doğu illerindeki Osmanlı otoritesinin zayıflığı ve Osmanlı-İran'ın neredeyse yüz yıllık savaşının tahribatı dini inanç ve duyguları alabildiğine güçlendirdi. Yoksul sınıflar bu ortamda Şeyh Mahmut'a bağlandılar. Halkın dönemin ağır koşullarından kaynaklanan Mehdilik beklentisi Şeyh'e yönelince her zamanki kırım yaşandı. Zira Osmanlı tüm zulüm tarihi boyunca Mehdi beklentisinde somutlanan adalet, eşitlik ve daha iyi bir dünya isteğini kanla boğdu. (Şeyh Mahmut'un asılmasından yirmi beş yıl sonra, Musul'un kuzeyinde Amediye'de başka bir şeyh daha

kendini Mehdi ilan etti ve büyük bir taraftar kitlesi edindi. Osmanlı yine beklentileri kanla boğdu.)

Nakşibendi tarikatı 19. yüzyılda Endonezya'da Hollanda sömürgeciliğine direnişin önderi oldu. Batı Cava'da 1888'de gerçekleşen ayaklanmada Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarının önemli rolleri oldu. Bu ayaklanmaya katılanların çoğu, Mekke'de yerleşmiş bulunan Banten'li (Batı Cava) Şeyh Abdülkerim'in Nakşibendi tarikatına bağlıydılar. İzleyen yıllar boyunca adaların her yanındaki Hollandalı sömürge görevlileri bölgelerinde giderek artan tarikat faaliyetlerine ilişkin raporları sürekli merkeze gönderiyorlardı. Nakşibendilik Cava ve Sumatra'da hızla yayılıyordu ve sömürge yöneticileri gelişmeleri tehlikeli "fanatizm" olarak değerlendiriyorlardı. Yöneticilerin bu "fanatizm"den kastı, insanların İslâm'ın vecibelerine sıkı bir biçimde uymaları, ibadet disiplininin gereklerini yerine getirmeleriydi. Ayrıca Nakşibendilik örneğin Riau'da olduğu gibi Hollanda sömürgeciliğinin yerleşmesine karşı direnişte önemli roller oynuyordu. Doğu Cava'da köylüler, sömürgecilerle işbirliği yapan yerel eşrafa ve Hollanda yönetimine karşı, Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarıyla bağlantılı bir dini lider önderliğinde ayaklandılar. Sömürgeciliğe karşı Batı Sumatra ve Batı Cava'da 1926'da gerçekleşen "komünist" ayaklanmasında önde gelen lider, etkisini ve prestijini akrabası olan Kadiri ve Nakşibendi liderine borçluydu. Batı Sumatra'da komünist önderlerin arasında da en azından bir Nakşibendi şeyhinin bulunduğu biliniyor.

Endonezya'daki 19. yüzyıl Nakşibendi hareketi ile eş zamanlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Nakşibendi şeyhi Ubeydullah Nehri ayaklanması gündemdedir. İslâm dünyasının birbirinden çok uzak iki ayrı bölgesinde, bir çeşit İslâmi siyasetin eş zamanlı ortaya çıkması, günümüz gelişmelerinin kavranması açısından da önemlidir. Nakşibendi tarikat ağının yaygınlığını göstermesi bakımından bu paralellik üzerinde durulmalıdır.

"Endonezya'da tarikatların gelişip güçlenmesi, Mekke ile olan ilişkilerin yoğunlaşması ile ve kutsal kentleri ziyaret eden ya da eğitim için oralarda birkaç yıl geçirmeye başlayan hacı sayısının artmasıyla yakından ilgilidir. Endonezyalı Müslümanlar ancak bu şekilde İslâm dünyasının diğer bölgelerinden ve buralardaki gelişmelerden haberdar olmaya başladılar. Bunun da ötesinde, Endonezyalı Nakşibendiler çoğunlukla Nakşibendi tarikatının Kürdistan'da kurulup oradan Osmanlı İmparatorluğu'na yayılmış yeni ve aktivist bir dalına bağlı-

dır.[238] Nakşibendiliğin siyasi faaliyetlerini Sultan 2. Abdülhamit'in Pan-İslâm politikalarına bağlamak Hollandalı sömürgecilerin genel görüşüydü. Ancak sömürgecilere karşı gelişen halk hareketlerinden hiçbiri, doğrudan dış kaynaklı olmadığı gibi 2. Abdülhamit Batı'yı kışkırtacak bir Pan-İslâm propagandasını kesinlikle desteklemedi. Gerek Nakşibendi tarikat şeyhlerinin önderlik ettiği Kürt isyanlarında gerekse Endonezya'daki anti-sömürgeci hareketlerde, "batıcı" kuşatmaya tepki, bürokrasinin batılaşma yanlısı tutumu, özünde sömürge karşıtı bir nitelikte, dini biçimlerde ortaya çıkıyordu. İslâmi canlanışın ön plana çıkması ve bu denli kök salması ise İslâm'a yönelen tehditlerin son derece belirgin olmasından kaynaklanıyordu. 19. yüzyıldan itibaren, Rusya ve İngiltere'nin Ortadoğu'yu emperyalist amaçları doğrultusunda bir av sahası olarak görmeleri tepkileri büyütüyordu. Konsoloslar, misyonerler, kâşifler, tüccarlar ve bu iki emperyalist gücün orduları, Kürt bölgelerine geldiler ve görülmedik ölçüde büyük değişimlere neden oldular. İşte Nakşibendilik bu gelişmeler karşısında yoğunlaşan tepkilerin örgütleyici ve sözcüsü oldu. Tarikatın önderlik ettiği ayaklanmalarda bu "kâfir" gelişmelere duyulan öfke ve mukavemeti görmek mümkündür.

Bu başkaldırmalar, Osmanlı Devleti'ne yönelik olduğunda da ardında yatan nedenler arasında, "reform"ların dayatılması ve Sultan Halife'nin "kuşatılmış ve güçsüz" bırakıldığı inancı vardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Nakşibendi tarikatının yayılmasında, İslâm dünyasının batılı emperyalistler tarafından giderek artan bir biçimde tahakküm altına alınması belirleyicidir. Sadece Endonezya'da ve Osmanlı'nın Kürt bölgelerinde değil diğer Müslüman topraklarına yönelik saldırılara karşı da Nakşibendi tarikatı tepki gösteriyordu. Ruslar Kuzey Kafkasya'yı yavaş yavaş işgal ederlerken, işgalcilere karşı geliştirilen halk direnişine yine bir Nakşibendi şeyhi olan Şamil önderlik ediyordu. Şeyh Şamil'in Nakşibendi tarikatının Kürt koluyla sıkı ilişkileri vardı. Şeyh Şamil'in direnişinin anti-sömürgeci yönleri üzerinde New York Tribune gazetesine gönderdiği mektuplarında Marx da duruyordu. Marx Kuzey Kafkasya'da Rus yayılmasını durduran, "Kahramanca" direnişi destekliyordu. Marx genel olarak sömürgeciliği eleştiriyor, özellikle de Rus yayılmacılığına şiddetle karşı çıkıyordu. Rus dış politikasının dünyanın hâkimi olmak gibi bir temel hedef güttüğünü düşünüyordu. "Yönetimleri, taktikleri ve manevra biçimleri değişebilir; ancak politika-

---

[238] Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev: Nevzat Kıraç, Bülent Peker, Leyla Keskiner, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar, İst. 1992, İletişim Yay., sf. 94

sının kutup yıldızı dünya egemenliği sabittir" diye yazıyordu. Marx, Kuzey Kafkasyalıların Çar Orduları'na karşı verdikleri savaşa büyük bir sempati besliyordu ve direnişin lideri Şeyh Şamil'in hayranıydı. Şeyh Şamil, "savaş tarihindeki en büyük gerilla" liderleri arasındadır. Onun temsil ettiği direniş 1850'lerden 1864'e kadar olanca şiddeti ile devam etti.

Kuzey Kafkasya'daki Rus yayılması Çeçenler ve Dağıstanlılardan gelen sürekli yerel direnişlerle karşılaştı. Çar'ın tepeden tırnağa silahlı birliklerinin karşısına Nakşibendi sufi kardeşliğine dayalı "cennetin kılıçları" adlı tasavvuf grubu dikildi. Nakşibendilik 15. yüzyıldan itibaren Kuzey Kafkasya halkları arasında taraftar topluyordu. Çeçen bir çoban olan Mansur, Kuzey Kafkasya'da ilk önemli Nakşibendi önderleri arasındaydı. 1785 yılında Mansur, tüm Kafkasya Müslümanlarının İmamı unvanını aldı. Ruslara karşı cihad çağrısı yapan Mansur'un başlattığı isyan Rus ordusu tarafından ancak beş ayda bastırılabildi.

Mansur yenilgiye uğrayarak yakalandı ama hareket sona ermedi. Bir kuşak aradan sonra Nakşibendi hareketi daha sert bir biçimde yeniden canlandı. Ruslar bu harekete "Müridizm" diyorlardı. Müritler İslâm savaşçılarıydı ve dağ köylerinde yaşıyorlardı. 19. yüzyılın ilk yıllarından başlamak üzere, Kuzey Kafkasya Müslümanlarını tek bir devlet çatısı altında birleştirmek hedefiyle ortaya çıkan "Müridizm" hareketlerinin en önemlisi İmam Şamil'in önderlik ettiği Nakşibendi direnişiydi. Şamil'in imam olduğunu açıklamasından kısa bir süre sonra bağımsız bir devlet ilan edildi, varlığını otuz yıl sürdürdü.

Lenin de, Çarlığın Rus-olmayan halklara karşı yürüttüğü sömürgeci politikalara atıfta bulunarak "uluslar hapishanesi" olarak nitelediği Rusya'ya karşı yürütülen kurtuluş mücadelelerini destekliyordu. Lenin, Şeyh Şamil hareketini Çar sömürgeciliğinin zulmüne karşı savaşan "ilerici ulusal kurtuluş" direnişlerinin bir örneği diye niteliyordu. 1917–1920 yılları arasında Bolşeviklerin safında dövüşen Kuzey Kafkasya devrimci hareketinin liderleri, devrim öncesinde Bolşevik partiye katılan Müslüman radikal unsurlardı. Bu yerel Bolşeviklerin birçoğu Müslüman toplumunun öncü kadrolarından geliyordu ve ataları Şamil komutasında Çarlık sömürgeciliğine karşı savaşmıştı. İçlerinden birisi de, Dağıstan'da kurulan devrimci yönetimin ilk başkanı ve İmam Şamil'in torunuyla evli olan Mahaç Dahadayev'di. Bolşevikler Müslüman ulusları yanlarına çekmenin veya tarafsızlaştırmanın iç savaşı kazanma açısından önemini kavrıyorlardı. Ancak bu konuda en önemlisi Stalin'in o dönemdeki "kişisel keskinliği" ve Müslüman halklara dayanmadan iç savaşın kazanılmasının imkânsızlığı konusundaki net siyasi tutumudur. Stalin Müslüman halkların önemini diğer Bolşeviklerden daha iyi kavrıyordu. 1920 Kasım'ında Dağıstan'ın geçici başkenti

Temir-Han-Şura'ya gelen Stalin, "Dağıstan Halkları Olağanüstü Kongresi"ne seslendi. "Dağıstan kendi gelenekleri temelinde yönetilmelidir" dedi ve "Biz şeriata karşı değiliz diye" ekledi. Hem Kafkasya hem de Orta Asya'da önemli sayıda Müslüman lider iç savaş sırasında devrimci güçlere destek verdiler. Bolşeviklerin Kuzey Kafkasya halklarıyla ilk ilişkileri dostça ve samimiydi. 1917–1920 arasındaki ilk dönemde Sovyet rejimi iç savaşta dövüşürken, Moskova, bölge Müslümanlarına karşı en uyumlu tavrını sergiledi. Ancak iç savaşın ardından ortaya çıkan ulusal sorunlarda Rusların gitgide artan başat rolüne en önemli tepki de yine Kuzey Kafkasya'dan geldi. Bu isyanın liderleri arasında Şeyh Şamil'in küçük oğlu Said Şamil bulunuyordu.

Hindistan'da da sömürge güçlerine karşı yapılan Cihad çağrısı yine Nakşibendi saflarından geldi. Nakşibendi tarikatının Kürtler arasında ve Endonezya'da bu denli büyük ağırlığa sahip olmasında en önemli katkı Mevlâna Halit al-Kürdi'nindir. Tarikata militan bir şeriatçı çerçeve kazandıran Mevlâna Halit pek çok müride sahipti. Ayrıca hayatı boyunca altmıştan fazla halife atadı (bu oldukça büyük bir rakamdır.) Bu halifelerin yarıdan fazlası Kürt'tür. Günümüzde Ortadoğu'da ve Endonezya'daki Nakşibendilerin büyük çoğunluğu manevi geçmişlerini Mevlâna Halit'e dayandırırlar. Mevlâna Halit çok sayıda ve üstelik değişimli görev yapan halifeleri sayesinde tüm Kürt bölgelerini kapsayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en uç noktalarına kadar ulaşan bir örgüt ve iletişim ağının temellerini atıyordu.

Mevlâna Halit Şahrazur bölgesinde doğdu. Bu bölge kabul edilen dini esaslara aykırı akımların harmanlandığı bir yerdi. İslâm dünyasının tanınmış ulemalarından birçoğu Şahrazurludur. Mevlâna Halit mütevazı kökenli bir Kürt'tür. Dini eğitimini yerel ulemadan aldı ve Güney Kürdistan'ın en büyük âlimleriyle çalıştı. Mekke'de ufkunu genişleten Mevlâna Halit daha sonra Hindistan'a gitti. 1800'lerde Delhi, İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biriydi ve önde gelen ulemanın çoğu Nakşibendi tarikatıyla bağlantılıydı. Halit, Delhi'nin önde gelen sufilerinden olan Şah Gulam Ali ile çalıştı. Birkaç yıllık öğrenimden sonra 1811'de Şah Gulam Ali (Abdullah Dehlevi olarak da bilinir)'nin halifesi olarak ve Nakşibendiliğin öğretisini yayma icazeti ile Güney Kürdistan'a döndü. Süleymaniye'ye yerleşen Mevlâna Halit zamanının önemli bölümünü Bağdat'ta geçiriyordu. Her iki kentte de kısa zamanda pek çok Kürt, Türk, Arap taraftar kazandı. Aralarında yüksek mevkilerde siyasi erkân ve başka tarikatlara bağlı şeyh aileleri üyelerinin de bulunduğu pek çok kişi Nakşibendiliğe kabul edilmek için, Şeyh Halit'e başvuruyordu. Şeyh 1822'de siyasi nedenlerle Süleymaniye'den ayrılıp Şam'a yerleşti. Öldüğünde arkasında mü-

kemmel işleyen bir iletişim ve bağlantı ağı bıraktı. Mevlâna Halit, Nakşibendi tarikatına militan bir ruh aşıladı. Hindistan'da bulunduğu sürece Avrupa sömürgeci yayılmacılığının İslâm dünyasına yönelttiği tehlikeyi gördü. Halit ve takipçileri İslâm'ı sömürgeci amaçları doğrultusunda ehlileştirmeye çalışan sömürgeci güçlere ve onlarla bütünleşen batılaşma yanlılarına karşı, dini vecibelerin yerine getirilmesinde gösterilen gevşekliğe ve İslâm'a yönelen tehlikelere karşı uyanık bir tutumu Nakşibendi öğretisinin en bariz unsurları haline getirdiler. Onun bu tutumu Şii karşıtlığını da besledi. Bu nedenle katı kurallara bağlanan Nakşibendiliğin Halitiye kolu açık şekilde Şii karşıtı oldu.

Mevlâna Halit'in kişiliği ve öğretileri Nakşibendi tarikatında büyük bir atılım meydana getirdi. Bugün, eskiden Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki topraklarda yaşayan Nakşibendiler Kürtler başta olmak üzere çok büyük çoğunlukla Halitidirler. Endonezyalı Nakşibendiler de tek bir kol halinde Halitidirler. Nakşibendilerle ilgili bu parantezi kapatıyorum.

Sultan'ın Sultanı: İngiliz Büyükelçisi Canning

Osmanlılar Yavuz Selim'den Sultan IV. Murat'a yani 1638'e kadar Kürt beyliklerini İran'a karşı stratejilerinde tampon olarak kullandılar. 1638'den sonra Osmanlı yönetimi Kürt ekrad beylikleri üzerinde ağırlığını daha fazla hissettirdi.

1639'da Ahmet Paşa, Diyarbekir valisi tayin edilir edilmez Sancar Yezidileri'ne karşı bir askeri sefer düzenledi. Daha sonra Diyarbekir bölgesindeki aşiret reislerinin gücünü kırmaya başladı. 1655'te Van'a tayin edilen Paşa o bölge Kürtlerini de itaate mecbur etti. Osmanlı-Kürt sürtüşmesinin ilk döneminin başlangıcı sayılan bu olaylar dizisinde askeri birliklerin harekâtlarının yanı sıra Kürt beyleri ve aşiretleri arasındaki çelişkilerden de yararlanıldı. 1639–1800 döneminde Osmanlılar Kürt bölgelerine nüfuz etme konusunda inatçı bir siyaset izlediler. Malatya'dan Doğu Beyazıt'a kadar Yavuz Selim zamanında büyük beyliklere verilen hakları küçük aşiretlere de tanıyarak yepyeni Kürt beylikleri türettiler. Böylece büyük Kürt beyliklerinin aleyhine yeni beylik ve paşalıkların sayısı gün geçtikçe arttı. Bu şekilde Kürt beyliklerinin peyderpey bölünerek zayıflamaları ve parçalanmaları hedefleniyordu. Osmanlı, Kürt siyasetini İran'a karşı stratejik planlarının bir bölümü olarak değerlendiriyordu. 1700–1727 arasında İran'ın iç karışıklıklarından da yararlanan Osmanlı Devleti İran sınırını epeyce güçlendirdi. Kürtler Osmanlı ile İran arasında sıkışmış vaziyetteydiler. Bu ortamda Kürt feodalleri bazen İran'a bazen Osmanlı'ya ve bazen de her iki tarafa birden yardım ediyorlar ve neticede büyük zararlara uğruyorlardı.

Bu koşullarda devreye yeni bir güç daha giriyor ve 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca anlaşması ile Rus İmparatorluğu, Osmanlı Devleti sınırları içindeki Hıristiyan halkların koruyucusu olarak Osmanlıların karşısına dikiliyordu.

Bu kez Ortadoğu ekseninde İran, Rusya, Osmanlı arasındaki çelişkilerin depremi yaşanmaya başladı. Osmanlılar, Rusya ve İran'dan gelen darbelerle sarsılırken, Rusya'nın siyasi sahneye girişiyle İran devleti de gerileyip zayıflıyordu. Kürtler ise bu koşullarda zayıflayan İran'a giderek taraftar kesiliyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa emperyalizminin ağırlığını duyurduğu dönemde onunla uzun ortak sınırlara sahip olan Avusturya ve Rusya da devreye girerler. Güç ilişkileri yön değiştirirken, kapitalist gelişme yoluna giren Avusturya ve Rusya, Orta ve Doğu Avrupa'da emperyalist eğilimlerini toprak genişleterek somutlaştırırlar. Ancak, Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayabilmek için asıl Batı Avrupa'nın ülkenin yapısında yol açtığı güçsüzlükten yararlanmaları söz konusudur. 1683–1699 savaşlarında Osmanlı İmparatorluğu Macaristan ve Transilvanya'nın tümünü yitirir. 18. yüzyıl süresince Osmanlı İmparatorluğu hem Avusturya hem de Rusya'da toprak yitirir.

Rusya bunun yanı sıra, ticari üstünlükler de sağlar ve 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasıyla kendine Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum-Ortodoks Hıristiyanların savunuculuğu süsünü verir; Ortodoks burjuvaziyi koruyuculuğuna alarak, ülkenin iç işlerine karışma hakkını elde eder.

Osmanlı yönetiminin her nedense Batı'nın ekonomik üstünlüğü ve sömürüsünden korkusu yoktur. Ancak Rusya'nın genişlemesinden büyük tedirginlik duyar. Rusya'nın Bizans İmparatorluğu konusundaki hak iddialarından çekinen Osmanlı egemenleri, İngiltere ve Fransa'nın kollarına atılır. Bu iki ülke sömürünün adil bir biçimde bölüştürüldüğü ince dengelere dayalı bir yaklaşımla "hasta adam"ın varlığını sürdürmekten yanadırlar.

Rusya'nın etkinlikleri Ermenileri harekete geçirdi. 18. yüzyıldan itibaren Ermenilerin örgütlenmeleri başlar. Muş'taki Hovhan Manastırı'nın piskoposu olan Hovnan, siyasi önderlerden Hovsep'e bir delege grubu ile yüklü miktarda para gönderir. Hovnan 1763 tarihini taşıyan mektubunda Hovsep'e, "Osmanlılar yüz yıl önceki gibi değildirler. Herhangi bir savaş halinde onlar yüzde yüz yenilecek, bundan başka da onların şehirleri muhkem olmadığı için bu şehirleri zapt etmek kolay olacaktır" diyordu. Gürcistan Kralı'nın da katılımıyla başlayacak bir isyanın Osmanlı'yı sarsacağını düşünen Piskopos Yezidi Kürtlerle de anlaşıyordu. Ancak belli başlı Kürt beylikleri bu anlaşmaya katılmadılar. Bu organizasyonun niteliği oldukça dikkate değer, aynı zamanda Sasun piskoposu da olan Hovan'ın dış müdahaleyi de arkasına alan bir isyanı Kürtleri de kazanmak için çaba sarf etmesi önemlidir.

Ermeniler Osmanlı dağılışının bilincindedirler. Rusya'nın bu konudaki siyaseti de bu bilincin oluşumunu hızlandırdı. Rusya'nın 18. yüzyıldan itibaren netleşen siyaseti,

> Karadeniz'den ve Rumeli'den ilerleyip Boğazları zapt ederek Akdeniz'e çıkmayı, Kafkasya tariki ile de İskenderun Körfezi'nde Akdeniz'e, Mezopotamya ve Garbi İran'dan yürüyerek Basra'da Muhiti Hindi'ye kavuşmayı istihdaf ediyordu. Avrupa yolu üzerinde veya civarında Romenler, Sırplar, Bulgarlar gibi Hıristiyan ve Ortodoks kavimler çoktu ve Rusya diplomasisi, bütün bu kavimlere tesir icrasından geri durmuyordu. Asya yolu üzerinde ise, başlıca Hıristiyan kavmi Ermenilerdi. II. Katerine Osmanlı seferleri esnasında Ermenileri gözden kaçırmamış ve onları Müslümanlar ve Türkler aleyhine teşvik etmiştir. Bu teşviklerden cesaret alan bir Ermeni piskoposu, Osep Argotyan, bir Ararat Krallığı projesi hazırlayarak, Petersburg'a takdim etmiş ve bu proje Çariçe hükümeti tarafından tasvip de olunmuştu.[239]

Bu bilgiler oldukça erken bir tarihten itibaren Rus sömürgeciliği ile bağlantılı ve feodal siyasi biçimler ekseninde bir "istiklâl" fikrinin Ermeniler arasında gündemde olduğunu ortaya koyuyor. Osmanlı karşısında güçsüzlüklerinin bilincinde olan Ermeniler ise bu hareketlerinin başında Kürtlerle ittifaka yöneliyorlar ancak başarılı olamıyorlardı. Fransız Devrimi, Mısır Savaşı ve 1806–1812 Osmanlı-Rus savaşı çözülmeyi hızlandırdı. Azınlık burjuvazileri Fransız Devrimi'nin ilke ve sonuçlarının etkisi altındaydılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda topyekun bir "devrim" gerçekleştirecek birliğe sahip olmayan azınlık burjuvazilerinin her biri kendi özlemlerinin peşine düştü. 1804'de Sırplar, 1821'de Yunanlılar, 1856'da Romenler Osmanlı'dan koptular. Bu sürecin patlayıcı yönlerini denetleme gücünden yoksun olan merkez ise müdahale araçlarına sahip değildi.

Sanayi kapitalizminin ticaret kapitalizmine üstün gelmesi sonucunda, Doğu ticaretinin eski yapıları ölüyordu. İngiliz Doğu Kumpanyası'nın artık önemi yoktu. İngiliz kapitalisti açısından İzmir'de tüccar olmaktansa, Manchester'da sanayicilik daha kârlıydı. Bu durumda emtia ticareti gibi ikinci dereceden işler azınlık burjuvazilerine bırakılabilirdi. İşte, Batı kapitalizminin hizmetinde, Osmanlı azınlık burjuvazilerinin yönetiminde bir komprador devlet halkasının kurulması gündeme gelir. Osmanlı İmparatorluğu halkının işlenmiş madde tüketimini engelleyen düşük yaşam düzeyinin dönüştürülmesi, Batı'nın talebidir

---

[239] Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, (XVIII ve XIX Asırlarda)*, Ankara 1985, TTK Yay., sf. 20-21.

ve "reform" çılgınlığını körükler. 1821'de Paris'te "Osmanlı İmparatorluğu'nda Günümüzde Egemen Olan Bunalım Üzerine Gözlemler" adlı yazı bu konuya ilişkindir:

> Doğuluların acayip ve toplum yaşantısına oldukça aykırı adetleri, uygarlıklarının gerilemiş durumu ve aşırı azla yetinmeleri yüzünden, Avrupa sanayi ve tarımının ürünü olan malların ancak çok küçük bir miktarına gereksinme duydukları düşünülürse, Avrupa Türkiye'sini oluşturan eyaletler Hıristiyan prenslerin eline geçtiğinde, buralarla yapacağımız ticaretin bugün aynı eyaletlerle yaptığımız harekete oranla daha çok kâr getireceğinden kimsenin kuşkusu olmayacaktır. Şu besbellidir ki, bir ulus ne kadar az uygarlaşmışsa o kadar az tüketir.

Osmanlı Batılaşması'nın şifresi tam da budur: Uygarlığın gereği olarak bir tüketim toplumu inşası.

Doğu ile Batı arasında hammadde-işlenmiş ürün mübadelesi temelinde kurulan ilişkiler, azınlık burjuvazilerinin "bağımsızlık" hülyaları ile örtülür. Oysa yalın gerçekleri Fransa'nın Osmanlı uzmanı Urquhart'ın 1836'da, "Türkiye Maddi Kaynaklar, Yönetsel Örgütlenmesi, Ticareti" adlı çalışmasında bulmak mümkündür.

"Türkler mümkün olan en düşük fiyatla mal almak isterler; (...) bunun için Türkiye'deki mal mülk sahipleri gitgide artan bir işlenmiş madde ithalatından hiçbir korkuya kapılmazlar. Bundan yalnızca imalathanelerin ortadan kalkabileceği ve buralarda harcanan emek gücü ve sermayenin tarım alanında kullanılabileceği sonucu değil, köylülerin uygun fiyatlarla birinci dereceden zorunlu malları satın alabilecekleri sonucu da çıkar. İmalathanelerdeki işin bırakılıp köylülerin hasatlarının, ürünlerinin daha verimli kılınması ve tüketim maddelerinin arttırılması satın alma gücünü de artırır." Batı sömürgeciliğinin gerçek çıkarlarını yansıtan bu satırlar, binlerce sayfalık "Helen Uygarlığı" yaveleriyle dolu ve "Türk barbarlığı"ndan dem vuran külliyat içinde görünmez hale gelir. En sıradan yazardan Victor Hugo ve Lord Byron'a kadar sömürgeci çıkarların pisliğini romantizmin estetiği ile örten isimler bu külliyatın parçasıdır. Diğer Balkan Devletleri gibi Yunanistan da, ekonomik bağımsızlığı Batı sömürgeciliğine teslim ederek siyasi açıdan "bağımsız"lığını kazanır. Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla emperyalizm Doğu'nun fethinde önemli bir adım atar.

İmparatorluk içindeki Hıristiyan azınlıklar, Avrupa burjuvazisinin malları ve ideolojilerine kucak açıyorlardı. Servetlerini ve etkinliklerini devletin bürokratik çürümesinin olanak verdiği ve aslında kendilerinin de parçası oldukları yolsuzluklardan korumak için "reform" programlarına sarılıyorlardı. İmpara-

torluk içindeki azınlıkların ticari etkinlikleri ve mezhep faaliyetleri Rusya, Fransa, İngiltere'nin himayesi altına giriyordu. Fransız Devrimi'nin etkileri otokrasi ile yönetilen Rus Çarlığı tarafından bile azınlıkların "milliyetçi" hareketlerini yoğurmalarında stratejik bir araca dönüşüyordu. Osmanlı egemenleri ise eski kurumların "yenilenme"sinden ve Rusya'yı uydu küçük devletlerin oluşumunu engelleyeceği inancıyla azınlıklara imparatorluk yapısı içinde daha geniş "özgürlükler" tanınmasından yanaydılar. Bu, azınlıkların hem İngiliz mallarının simsarlığı görevini daha verimli olarak yerine getirmelerini, hem de "bağımsızlık" hayallerinden uzaklaşmalarını sağlayacaktı. İngiliz emperyalizmi Rusya karşısında Osmanlı'nın bütünlüğünün savunucusu olmayı çıkarlarına daha uygun bulmaya başlıyordu.

Yunan ayaklanmasını destekleyen İngiltere, Rusya ile olan şiddetli rekabetinin neticesinde Osmanlı'nın "ıslahat" siyasetlerini desteklemek zorunluluğunu duyuyordu. İngiltere'yle Rusya arasındaki uzlaşmaz karşıtlık, Osmanlı üzerinden gerçekleşerek bir erken paylaşım savaşının endişeleriyle birleşiyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkması, bu imparatorluktan artakalan toprakların büyük devletler arasında bölüşülmesi anlamına geliyordu. Böyle bir durumda İstanbul'la Boğazlar bölgesi Rusya'nın payına düşecekti ve bu durum yalnızca Rusların Akdeniz'e inmesi değil, aynı zamanda Karadeniz'e giden yolun İngilizlere kapanması anlamına geliyordu. Karadeniz, Trabzon limanıyla Asya'ya açılan en önemli kapılardan biriydi. 1. DünyaSavaşı'na kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü iç dinamiklerinin ve kurumsal temellerinin çürümesine rağmen Düvel-i Muazzama'nın güvencesi altındaydı. Ancak bu süreç isyanlar, savaşlar, ihtilaller, bağımsızlık hareketleri ile muazzam bir çelişkiler yumağı oluşturuyordu.

Bir sonraki bölümde ele alacağımız Kürt başlıklı isyanlar, çözülmeler, çatışmalarla tezahür eden sosyal, siyasal, ekonomik yoğrulma ise kalıcı etkileriyle günümüze akan bir sorunlar yumağı teşkil ediyordu. Osmanlı egemenlik sisteminin kurumsal işleyişi, sınıfsal arka planı, sömürgeci-emperyalist güçlerle ilişkileri ve yaşanan büyük bunalımlara tepkileri ile örülen gerçeklik tablosu belirgin çizgileriyle kavramadan Kürt sorunu nesnel temellere oturtulamaz. Hele "ıslahat" girişimlerinin akış çizgisinde bu sorun ademi-i merkeziyetçi güçlerin merkeze direnişi kalıbının ötesinde dini, siyasi, askeri boyutlar kazanıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda "ıslahat" öyle bir hale geldi ki, devlet kendi ordusunu ortadan kaldırdı. Yeniçerilik tasfiye edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye birikimi yönetici kesim dışında daha çok ülkenin Yahudi ve Hıristiyan zümreleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Yeniçeriler Osmanlı tabakalaşmasına

uygun olarak çelişkili bir yapı sergiliyorlardı. Yönetici komutanlar ile taban birbirinden farklı sınıfsal çıkarları temsil ediyorlardı. Askeri işlevleri açısından çağın gereklerini yerine getiremeyen Yeniçeriler, toplumsal planda iktidarın tüm keyfi taleplerine karşı çıkıyorlardı. Yeniçerilerin bir kesimi Yahudi ve Hıristiyan burjuvazisiyle işbirliği yaparken diğer bir kesim de Müslümanlar arasından varlıklı bir sınıfın çıkması yönünde rol oynadı. Yeniçeriler arasından bir grup, tarım ve ticaret yoluyla sermayedar sınıfına katlıyor ve böylece burjuvazinin Müslüman kanadı da yavaş yavaş teşekkül ediyordu. Bu şekilde bir Müslüman burjuvazinin oluşumu, yönetici oligarşinin direncini kıracak nitelik taşıyordu. Yeniçeri kırımı, daha sonra "Hayriye tüccarı" adı altında oluşturulmaya çalışılan Müslüman bir egemen sınıfın kendi çıkış çizgisinde doğmasını önledi. "1826'da, Yeniçerilerle beraber, onların mal ve para donanımında aracılık yapan en güçlü Yahudi ailelerinin de nüfuzları kırılmıştır: Acumanlar, Gabbaylar, Karmonalar vb." Yahudi banker-sarraflarla Yeniçeriler arasındaki ilişkiler bazı rakip Ermeni sarrafların kışkırtmalarını gündeme getirince bundan doğal olarak zarar gördüler.

Yahudiler Yeniçeri ocağını bir kâr kapısına dönüştürmüşlerdi. Ancak ilişkileri Yeniçeri ordusunun tabanı ile bağlantılı görmek için neden yoktur.

> Selanik, İstanbul ve diğer kentlerden Yahudi tüccarların Yeniçeri ocağıyla yoğun ilişkileri vardı. Yeniçeriler de ocağın gereksinimlerini karşılayacak, ocak bezirgânı ismini alan bir görevli, bir tür levazım çavuşu ve özel girişimci bulunurdu. Bu makam ve görev Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasına dek İstanbul ve Selanik'teki birkaç Yahudi ailesinin mirası kapsamındaydı. Üniformaların büyük bölümünü Selanikli Yahudi dokuma fabrikatörleri sağlardı.[240]

Yeniçeri-Yahudi ilişkileri temelinde gelişen çıkar zincirinin kırılmasında Ermeni sarrafların rekabeti yanında Yahudi burjuvazisini rakip olarak algılayan Avrupa sermayesinin tepkisel birikimini de göz önünde tutmak gerekir. İngiltere'nin bu konudaki siyasetinin usta uygulayıcısı elçi Lort Stratford Canning, Osmanlı'da "iç devrimleri kendine iş" edinmişti. Canning, "Yeniçeri ocağının sosyal bir kurum olarak yıkımı hak ettiğini" anılarında belirtir.[241] Ancak Yeniçeri kırımı büyük Yahudi burjuvazisinin gücünü azaltmadı. Örneğin, Tanzimat

---

[240] Groepler age., sf. 37.

[241] Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara 1988, Yurt Yay., sf. 57.

döneminde Kont Abraham de Kamonda İmparatorluğun en güçlü kişileri arasında yer alıyordu.

II. Mahmut döneminde, "yeni askeri liderlik, eski yönetici sınıfla tamamen bütünleşti." Mahmut'un hükümdarlığı derebeyliğe de son veremedi. Bu konuda önemli bir kaynakta şu tespitler yer alıyordu: "Tarihlerimiz Osmanlılarda derebeyliğin bir tasfiyesi devrinden bahsederler. Bu devir Sultan Mahmut devridir. Hakikaten Sultan Mahmut zamanında derebeyleri ve ayanlar tedricen temizlenmişti. Fakat bu temizlik hiçbir zaman derebeylik rejiminin kül halinde tasfiyesi değildi. Devlet içtimai bir temizlik değil tamamen siyasi bir temizlik yapmıştı. Zorba ve asi derebeylerinin yerine uslu ve devlete muti derebeyleri gelmişti. Derebeylerinin tasfiyesi esnasında beylerin ve ayanların, voyvodaların, mültezimlerin ve sairenin ellerinden, gayri meşru yollarla edindikleri geniş arazi alınarak asıl sahipleri olan köylüye tevzi edilmemiştir. Bunların mülkiyetleri aynen muhafaza edilmiştir. Şarktaki ekrat beyleri ise tamamen bu tasfiye işi haricinde kalmıştı. Siyasi tasfiye şarka kadar uzanmıştı."[242]

Osmanlı ülkesi âdeta derebeyleri arasında paylaşılmıştı: Trabzon ve havalisi Tuzcuoğlu'nun, Diyarbekir ve Harput Ekrat beylerinin, Musul Ratülhalilzadelerin, Suriye Şahabilerin, Orta Anadolu Çapanoğulları'nın, İzmir tarafları Karaosmanoğulları'nın, Balkan ve Tuna havalisi Pazvantoğlu'nun, Yılıkoğlu'nun, Makedonya Sezerli İsmail Bey'in, Doğu Arnavutluk Tepedelenliler'in, kuzey kısmı İşkodralı Mustafa Paşa'nın, Bolu Hacı Ahmet Oğulları'nın, Kastamonu Tahmisçioğlu'nun vb. denetimi altındaydı. İstanbul'da ise Yeniçerilerle Bektaşi dervişlerinin ağırlığı vardı. Sultan Mahmut görünümü değiştirdi ancak öz aynı kaldı. 1848'de yayınlanan Arazi kanunu bu derebeylik rejimini perçinledi. "Bu kanunda evvelki ıslahat gibi yalnız zahiri eşkâle temas etmiş, toprak üzerindeki derebeylik mülkiyetini tasfiye etmemişti." II. Mahmut'un "ıslahat"ları zaten Doğu'ya kadar uzanamadı. Doğu'daki "Derebeyliklerde hakiki bir toprak köleliği hâkimdi. Buralarda derebeyinin toprakta çalışan köylünün hem mahsulüne ve hem de kendisine temellük etmek hakkıydı. Şark derebeyliğinin içtimai dukumu Roma'nın esaretini de geride bırakacak kadar iptidaiydi. Osmanlı hükümetinin zaafı neticesi veyahut İran'a karşı takip ettiği siyaset icabı olarak buralardaki ekrat beylerinin arazisi Osmanlı arazi teşkilatının çerçevesi içine alınmamış ve binnetice koyu bir toprak köleliğine müstenit bir nizam asırlarca sürmüştür."[243] II. Mahmut düzenin özüne

---

[242] İsmail Hüsrev Tökin, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, 2. Baskı, İst. 1990, İletişim Yay., sf. 172.

[243] Tökin age., sf. 166.

dokunmadı. Diğer yandan "ruhani derebeylik" konusunda da sadece niceliksel bazı tedbirlerle yetindi. Oysa "ruhani derebeylik" temelinde Yeniçeri-ordu ideolojisini biçimlendiren Bektaşi tekkelerinin konumu önemlidir. "Ruhani derebeylik" dini kurumların gücüne dayanıyordu. Devlet veya özel şahıslar bu müesseselere içindeki köylerle birlikte geniş araziler vakfediyorlardı. Bu müesseselerin başında Bektaşi ve Mevlevi tekkeleri gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanına yayılan Bektaşi tekkelerinin mülkü olan yüzlerce köy vardı. Örneğin mucur kasabasına bağlı Hacıbektaş kariyesindeki Bektaşi tekkesi ahalisi tarikata ait 362 köyden akan gelirle yaşıyordu. Evliya Çelebi zamanında Merzifon'daki Bektaşi tekkesi 365 köyün iradını toplardı. Tekkeler, "müstakil derebeyi müessesleri" konumundaydı, topraksız köylü kitleleri tekkelerin arazisinde "asırlarca kölelik ve ortakçılıkla geçinmiş ve hepsi tekkelerin maddi esaretinden başka bir de manevi esaretini" çekmişlerdi.

Yeniçeri Ocağı "Ocağ-ı Bektaşiyan" olarak adlandırılıyordu. Ocaktaki rütbeler "silsile-i tarik-i Bektaşiyan" biçiminde tanımlanıyor ve Yeniçerilere ise *zümre-i Bektaşiyan, Taife-i Bektaşiye, Güruh-i Bektaşiye* deniliyordu. Yeniçeri Ocağı, Bektaşiler ve Yahudi tüccar-sarrafların oluşturduğu ilişki yumağı dikkate değer. Sebataycıların faaliyet gösterdiği yapılar içinde Bektaşi dergâhları başta gelir. Ayrıca ittihatçıların pek çoğu da hem Mason localarına, hem de Bektaşi tekkelerine üyeydiler.

II. Mahmut Yeniçerileri bire kadar kırarken Bektaşi babalarını sürgünle yetindi. Bektaşi dergâhlarının hepsi yıkılmadı. İstanbul'da bulunan tekkeler "kadim" sayıldı ve başlarına Nakşibendi şeyhler atandı. Aynı şekilde Hacı Bektaş dergâhında postnişin olarak Nakşibendi şeyhlerinden Kayserili Mehmet Said Efendi atandı. II. Mahmut'un kişiliğinden ve uygulamalarından büyük bir "aydın despot" imgesine varmak için tarihi hakikatlerin yerine kurguları koymak gerekir. Oysa Osmanlı "ıslahat"çılığı egemenlik sisteminin çıkar dengelerine dayalı, toplumsal, siyasal, sosyal değişimi özünden koparıp boş bir gösteriye dönüştürme anlamında temelsiz bir politikalar demetidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan Batılılar diplomatik yazışmalarında, "İngiliz Partisi", "Fransız Partisi", "Rus Partisi" gibi sıfatlar kullanıyorlardı. Osmanlı monarşisi, sanayi sermayesi ekseninde bir sosyo-ekonomik yapıya geçişe olanak verecek ulusal bir temele dayanmıyordu. Tam aksine, bu niteliğe sahip ve sömürgeci-emperyalist dönemlerine yönelen devletlerin çıkar çatışmalarının alanı olan, çok uluslu ve çözülen bir yapı durumundaydı. İktidar, en azından biçimsel düzeyde, bağımsızlığını korumak amacıyla, devamlı değişen çıkar dengelerinin ihtiyaçlarına cevap verecek kadrolar ve hizipler oluşturmak

zorundaydı. Aslında, çeşitli iktidar odakları, sosyal-siyasal bir zorunluluk olarak kendiliklerinden doğuyorlardı. Batılıların, "parti" adını verdiği bu oluşumları, Osmanlı Vakanüvisleri, liderleri, intisap edenleri ve "dost-koruyucu" elçiliklerle birlikte kaydediyorlardı. Emperyalist ülkelerin çıkarları ile iç içe örgütlenen egemenlik sistemi, politik ve hukuki işleyişinde otoriter bir rejimden ziyade istikrarsız bir "parlamenter" rejim görüntüsü çiziyordu. Osmanlı'da yaşanan ve Avrupalı emperyalistlerin de katıldığı hizip-parti kavgaları sonucunda: "Abdülmecit'in tahta çıkışı ile Sultan Mehmet Reşat'ın tahta çıkışı arasında geçen yetmiş iki yılda sadaret makamına 33 kişi 65 kez, seraskerlik görevine 32 kişi 59 kez ve hariciye nezaretine 22 kişi 50 kez atanmıştır."[244] Bu zaman kesintisinde gerçek iktidarı Sultanlardan çok, yüksek yöneticilerin temsil ettiği düşünülürse, hizip-parti çatışmasının keskinliği netleşir.

Rusya ile İngiltere arasındaki çelişkiler "ıslahat" programlarının mayalandığı ortama biçim veriyordu. Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra Batı ile Doğu arasında tampon devletler oluşturma yoluyla Rusya'ya karşı "aşılmaz engeller" kurma siyaseti gündeme geldi. Osmanlı Devleti'nin "ıslahat"lar yoluyla ayakta tutulması fikri bu siyasetten kaynaklanıyordu. Osmanlı "ıslahatları" emperyalistler arası çelişkiler zeminine dâhil olan bir sorun niteliğindeydi. Söz konusu "ıslahatlar" uluslararası nitelik taşıyor ve sürekli Batı müdahalesi ile yürütülüyordu. Bu müdahaleler, Osmanlı deyişiyle "ıslahat" Batıya göre "reform" maskesi altında yapılmakla birlikte, özünde emperyalist devletlerin çıkarlarının damgasını taşıyordu.

Tanzimat döneminin, "reform" partisini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Sultan Abdülmecit'e yakın olan partinin lideri Mustafa Reşit Paşa'ydı. Görüntüde "reformcu" olan bu parti özde yeteneksiz, rüşvetçi ve ilkesiz bir gruptu. İngiltere, Fransa, Rusya arasındaki çelişkileri işleyerek varlığını sürdürüyordu. Partinin lideri M. Reşit Paşa, günümüzde de örnekleri sık görülen bir kişiliğe sahipti. Davranış biçimi ve görgü olarak Batılı olan Paşa, sağlam bir kültüre dayanmıyor ve "salon adabı"nı uygarlık sayıyordu. Paris ve Londra'da bulunduğu dönemleri boşa geçiriyor, kültürel bir çalışma içine girmiyordu. Osmanlı Devleti'ndeki politik başarısını sağlayan ise Fenerli Rumlarla kurduğu yakın ilişkilerdi. Fenerli Rumlar, M. Reşit Paşa ile yabancı elçilikler arasındaki bağlantı ağını oluşturuyorlardı. Stefan Vogorides ve yeğeni Musurus Efendi İngiltere ile Aristarki Efendi Rusya ile Kallimaki Efendi Fransa ile Karaca Efendi

---

[244] Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara 1989, V. Yay., sf. 206.

de Hollanda ile Mustafa Reşit Paşa'nın çıkarlarını ve ilişkilerini temsil ediyorlardı. Bu arada Paşa'ya Fransızca öğreniminde yardımcı olan ve özel sekreterliğini de yapan İ. M. Cor Tanzimatçı fikirlerinin gelişiminde rol oynuyordu. M. Reşit Paşa'nın efsanevi bir zenginliği vardı ve Batı'da yaygın olan kanaate göre Paşa, Rotschild'lerden bile daha zengindi. Paşanın üç yüze yakın hizmetçisi ile sürdürdüğü şahane yaşantısı ve muazzam serveti Tanzimat'ın arka plandaki sosyal-sınıfsal karakterleri göstermesi açısından önemlidir. Tanzimat paşaları, Rusya ve Avusturya'nın da teşvikleriyle "aristokratik-bürokratik" Boyar hanedanları oluşturuyorlardı.

Tanzimatçıların niteliğine ilişkin olarak şu değerlendirme önemli tespitler içeriyor:

> Tarihimizde batılılaşma olarak sunduğumuz değişikliklerin benzerini, hatta bazen daha kapsamlılarını İngiltere ve Fransa sömürgelerinde yapmışlardır. Fakat oralarda sürecin niteliği apaçık ortada olduğu için, hiçbir sömürge aydını bu dönemi batılılaşma olarak övmemişti. Oysa bizde araya Tanzimatçı devlet adamları girdiği ve dönemin uluslararası ilişkileri girift ve anlaşılması güç bir sistem teşkil ettiği için, Osmanlı değişimini aynı açıklıkla değerlendiremiyoruz.[245]

Osmanlı "reform"larının arka planını izlerken İngiliz elçisi Canning'in anılarında kayıtlı olanlara bakmakta yarar var. Lord Canning, 7 Mart 1832'de Lord Parlmeston'a yazdığı muhtırada, "Türkiye konusunda belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi. Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Hıristiyan medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir. Bu ihtimal bile zayıf ama ne olursa olsun tek çare. Aksi halde İmparatorluk dağılacak ve sonuç olarak Avrupa barışı uzun yıllar tamiri imkânsız bir hercümerç içine yuvarlanacaktır" diyordu. Osmanlı "reform"ları Avrupa sömürgeciliği zemininde uluslararası bir sorundu ve İngiltere erken bir dünya savaşı istemiyordu. Canning M. Reşit Paşa ile olan ilişkilerini anlatırken, "başka birinin evinde gizlice buluşuyorduk. Bu görüşmelerin sonucu olarak kabinede değişmeler yapıldı. Reşit Paşa'nın her vesileyle dost, güçlü bir yardımcı olduğuna aklım yattı" diyor. Canning için "Sultan'ın Sultanı" deniliyordu. Osmanlı ülkesinde muazzam bir nüfuza sahipti.

M. Reşit Paşa 1846–1857 tarihleri arasında altı kez sadrazam oldu. Bu paşanın altı kez düşürülmesi siyasi krizin ne derece yoğun olduğunu ortaya koyar. Batılı güçlerin çıkarlarını zedelemediği sürece Tanzimat dönemi iç siyaseti,

---

[245] Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İst. 1986, Hil Yay. sf. 24.

yüksek yöneticilerin nüfuz ve paylaşım kavgasıdır. Bu haliyle Batı'yı fazla ilgilendirmez. Ancak aynı çatışma, Batılı bir devletin çıkarları ile birleşince, Batılı ülkeler derhal saf tutmakta ve bu bir "reform" kavgasına dönüşmektedir. Örneğin 1854 sonlarında Reşit Paşa'nın İngiliz etkisiyle, Süveyş kanalının yapımına karşı olduğu anlaşılınca, Fransızlar derhal Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer alarak onu büyük "reformcu" ilan ediyorlardı. Bu tür çıkar kavgalarını genellikle o sırada en güçlü devlet veya devletler ittifakı kazanıyordu. Osmanlı devlet adamları ise sadece kendi aralarında kavga etmekte ve rakiplerinin arkasında yer alan güçlere saldırma cesaretini asla gösterememektedirler.

Dış müdahaleler kimi zaman son derece açık bir biçimde ortaya konuluyordu. Örneğin, İngiliz Büyükelçisi Lord Canning'in Padişah Abdülmecit'e Britanya Dizbağı Nişanı'nı taktığı gün Reşit'in sadrazamlığa "atanması tesadüf sayılamaz." Aynı sırada Britanya savaş gemilerinin İstanbul limanında demirlemeleri de "dikkat çekicidir."[246]

Tanzimat süreci dış müdahaleyi kurumlaştırdı. Özellikle Kürtler gibi Müslüman halkların 19. yüzyıla yayılan isyanlarını bu dönemin koşulları çerçevesinde ele almak gerekir. Örneğin, İngiliz Büyükelçisi Canning "o derece üstün ve belirgin" bir nüfuz istiyordu ki Babıâli'nin kendi halkının gözünde tüm prestijini yitirmesi söz konusuydu. Fuat Paşa ise Fransız etkinliği için, "Fransızlar alçakgönüllü bir şekilde dostça öğütler vermekle asla tatmin olmazlar; ... Ne tür bir iyilik yaparlarsa yapsınlar, Fransa'nın ihsan ettiği bir lütuf olarak takdim edilsin isterler" diyordu."Düvel-i Muazzama adıyla anılan ve dönemin en büyük emperyal gücü İngiltere'de somutlanan sömürgeci nüfuz tüm Osmanlı sosyal-siyasal ortamını zehirliyordu." 1853 yılında, Türkiye'nin en ücra yerlerinde yolculuk etmiş olan bir İngiliz seyyahı, her ırktan her dinden insanların Pera'daki İngiliz Elçisi'ni nasıl bir koruyucu ve kurtarıcı gözüyle gördüklerini uzun uzun anlatmaktadır. Dürzüler, Maruniler, Yezidiler, Ermeniler, Nestoriler, Yahudiler, Dönmeler, Giritliler, Araplar; Hıristiyan, Müslüman'ı, darda kalınca hep İngiliz Büyükelçisi'ne başvurmaktaydılar. Türk topraklarının bir ucundan bir ucuna Büyükelçi'nin nüfuzu hissediliyordu."[247] Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik sömürgeleşmeye rağmen siyasi "bağımsızlığı"nı koruduğu söylencesi Tanzimat koşullarının sürekliliğinin bilincini taşıyan ve Batı'ya teslim olmanın meşru mazeretlerini arayan içtenliksiz bir yaklaşımın ürünüdür.

---

[246] Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev: Osman Akınhay, İst. 1997, Papirüs Yay., c. I., sf. 102

[247] Poole age., sf. 76.

Tanzimattan kopuşu aşırı vurgulayan her kadro özünde ekonomik ve askeri bağımsızlığın siyasi bağımsızlıkla kopmaz bir ilişkiye sahip olduğunun farkındalığı ile kendini bu sürekliliğin dışında gibi göstermektedir.

Avrupa Finans Kapitalinin Silahı: Osmanlı Bankası

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, "İnsan Hakları Bildirgesi" rengini taşıyordu: Hıristiyan tebaanın eşitliği, dağınık devlet yapısının merkezileştirilmesi, vergi düzeninin dayanması gereken ilkeler, askeri harcamaların kanunla düzenlenmesi vb. Ferman'ın temel kabulleriydi. Tıpkı günümüzün insan hakları ideolojisine dayalı emperyalist müdahalelerinde olduğu gibi Batı'ya çeşitli araçlar sunuluyordu. Ferman, Osmanlı'nın iç işleri kavramını ilga ediyordu; başta İngilizler ve Fransızlar olmak üzere iç işlerine müdahaleyi sömürgeci güçlere "ıslahat" adına hediye eden bir içerik taşıyordu. Pazarlar açılıyor, yabancı tüccarların ve azınlıkların hukuksal güvencesi emperyalist müdahaleye bağlanıyor ve buna hukuk etiketi yapıştırılıyordu. İngiltere kendi tüccarı ve Avrupa'ya yamanan azınlıklar için Osmanlı'dan hukuki güvenceler alırken, Çin'de afyon savaşlarını başlatarak "insan hakları"nı kanla boğuyordu. Fransa ise, Kuzey Afrika'da yeni sömürgeler kuruyordu.

1838–1839 Ticaret Anlaşması'yla İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın fiili açık pazar konumunu uluslararası hukuk düzenlemeleri ile çerçevelediler. Tanzimat Fermanı ise Osmanlı Devleti'ni Avrupa Kamu Hukuku'nun gözetimi ve denetimi altına alıyor, böylece ilk küreselleşme dalgası ticari, hukuki, siyasi ağları ile Osmanlı'yı iyice sömürgeleştiriyordu. Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa sömürgeciliğine eklemlenmesinin yeni bir boyutunu oluşturuyordu. 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'nı, 1838–1841 arasında Fransa, Alman Prenslikleri, İskandinavya, İspanya, Felemenk, Prusya, bir dizi İtalyan krallığıyla imzalanan diğer anlaşmalar izledi.

Bu koşullarda uygulanacak "reform"ların sömürgeci güçlerin çıkarlarına hizmet edeceğini halk çabuk kavradı. "Yabancılar Türk hükümetini nefret edilir hale getirdikten sonra şimdi de rezil etmeye çalışıyorlardı."

Yabancı konsoloslar ise küreselleşmenin bu ilk dalgasına açık Pazar ve uluslararası sömürge koşullarının hukuku, ideolojisi, siyaseti ile eklemlenen Osmanlı Devleti'nde birer lord gibi hareket ediyorlardı. "Her bölgenin konsolosları bağımsız hükümdarlar haline geldiler (...) Diplomat ve konsolosların müdahalesi, bilhassa kapitülasyonlar uyarınca tek tek yabancılara tanınmış olup Osmanlı kanunlarını aşan haklara bağlandığı zaman ciddi dertlere yol açıyordu. Yabancı milliyetlerden olan kişilere Türk mahkemelerinde tanınan özel ayrıcalıklar, konsolosluk mahkemelerinin kazancı ve çeşitli türden vergi muafiyetleri, büyük devletlerin temsilcileri tarafından çoğaltılıp istismar ediliyordu. En büyük istismar konularından birisi, bu himayenin imparatorluktan hiç ayrılmamış ve himayesi altında olduğu ülkeyi hiçbir zaman görmemiş binlerce insanı (büyük ölçüde Osmanlı Hıristiyanlarıydı bunlar) kapsayacak derecede genişletilmesiydi. Kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar iş alanında yeni başarılar elde etmelerini sağlıyordu. Himaye görenler arasında, Osmanlı dominyonlarının dışından gelen ve aslında sadece sözde Batılı olan kişiler de vardı: Britanya himayesindeki Maltalılarla İyonya Rumları, Fransız himayesindeki Cezayirliler, Avusturya himayesindeki Hırvatlarla Dalmaçyalılar vb... Özellikle Kırım Savaşı sırasında ve savaştan hemen sonra, imparatorluğun belli başlı sahil kentleri genellikle kuşkulu, hatta suçlu tiplerden oluşan bu kalabalıkla doldurulmuştu. Bunların pek çoğu, Batı Avrupa ülkelerinin gerçek vatandaşlarıyla birlikte, yine kapitülasyonlardan yararlanarak imtiyaz koparma işine atılmışlardı. Görünüşte Türklerin ekonomik kaynaklarını (madenler, tarım ürünleri ya da ulaştırma araçları) geliştirmek amacıyla imtiyaz almaya çalışıyorlardı. Oysa asıl amaçları, komisyonlar, garantiler, Avrupa borsalarındaki işlemler ya da Babıâli aleyhine açılan davalarla çabuk yoldan kâr elde etmekti."[248]

Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ve ABD'den gelen Katolik ve Protestan misyonerler ise imparatorluğu ağ gibi sarıyordu. Bir Britanya konsolosluk mahkemesi yargıcının anlatımıyla, misyonerler "neredeyse adi suçlulardan sonra, dünyada uğraşılacak en sorunlu insanlardı." Yargıç Hornby, "Autobiography" adlı çalışmasında (124–125) Ayasofya Camii'ne gelen iki misyonerin Hz. Muhammed'i "sahtekâr" olmakla suçlayacaklarını ilan eden bir afişi astıklarını açıklıyor. Bu misyonerler İngiliz'di. Kırım Savaşı sonrasında hızla-

[248] Davison age., c. I., sf. 86.

nan misyonerlik faaliyetleri az sayıda Müslüman'ın Hıristiyanlığa geçmesini sağladı. Ancak bu çalışmalar Ermeni, Arap, Bulgar milliyetçiliklerinin emperyalizmle pazarlık temelinde gelişimini hızlandırdı. İmparatorluğun dört bir yanında Avrupalıların oluşturduğu koloniler bulunuyordu. Örneğin Ankara'da 1650-1800'ler arasında İngiliz, Fransız, Hollandalı tüccarlardan müteşekkil bir koloni vardı. Abdülaziz döneminde Hasköy tersanesinde 400 İngiliz uzman çalışıyordu. Amasya'da Alman ve İsviçrelilerden oluşan ve Metz isimli Strasbbourglu bir kapitalistin öncülük ettiği oldukça büyük bir koloni bulunuyordu. Metz'in büyük hedefi Müslümanları Protestanlığa kazanmaktı. Bu durum karşısında yüksek bürokrasinin davranışı dikkate değer: Ülkenin ekonomik düzeyini "yükseltmek" amacıyla Avrupalı kolonicilerin bulunmasına Osmanlı devlet adamları "çok istekliydiler"; nitekim Kırım Savaşı'nın sonunda çıkarılan bir fermanla, gelecek kolonicilere bedava toprağın yanı sıra vergi muafiyeti ve altı yıldan on iki yıla kadar askere alınmama vaat ediliyordu.[249]

Osmanlı "reform"larının gerekçesi İmparatorlukta yaşayan Hıristiyan halkların içinde bulundukları olumsuz koşullara bağlanıyordu. Oysa Rum ve Ermeni burjuvazileri, din adamları ve aristokratları iş ve politika aygıtlarını kendi çıkarlarına göre düzenliyorlardı. Osmanı "millet" sisteminin kişisel statü, adalet, vergi konularında patriklere önemli ölçüde yetki tanıması onlara siyasal bir nitelik kazandırdı. Kendi cemaatleri üzerinde baskı kurup Osmanlı egemenleriyle işbirliği yapan Rum ve Ermeni kilise hiyerarşileri kendi halklarını acımasızca sömürüyorlardı. Hıristiyan azınlıklar, Osmanlı devletinden ziyade burjuvazi ve aristokrasi ile çıkar dengeleri kuran kendi ruhani hiyerarşilerinin baskısı altındaydılar. Dolayısıyla "reform"ları, Gayri-Müslüm tebaa üzerindeki baskılarla meşrulaştırma çabasını olgular çürütür.

Tüm bu "reform" yanılsamalarının arka planında sanayide, ulaşımda, ticarette, mali alanda ve tüm diğer sosyal, siyasal alanlarda yabancı sermayenin tam ve bölünmez bir egemenliğe sahip bulunması yatıyordu. Üstelik Osmanlı'da "hangi büyük girişim olursa olsun şu ya da bu ülkenin kapitalistlerine ait bulunduğu halde, yabancı sermaye, en az sanayi alanına girmişti. Yabancı sermayenin sahip olduğu en önemli yerler, ticaret ve mali alanlardı."[250] Osmanlı ülkesine boylu boyunca yayılan emperyalist ekonomik örgütler "reform" adı altında her türlü yasal, hukuki, idari güvenceyi elde ettiler. Avrupalı ve Amerika-

---

[249] Davison age., c.I., sf. 88.

[250] A.D. Noviçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev: Nabi Dinçer, Ankara 1979, Onur Yay., sf. 7.

lı kapitalistler öyle imtiyazlar edindiler ki, bunlar Osmanlı'nın kalkınma düzeyinin onların ülkeleri ile eşit olması koşulunda bile Avrupa ve ABD kapitalizmlerinin üstünlüğü için yeterliydi. Tanzimatla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu vuran küreselleşme dalgası yeni bir kölelik aşaması başlatıyordu. Batı ilerlemesini ve uygarlığını getirdiği gerekçesiyle yabancı sermaye önündeki son engelleri de tasfiye eden Osmanlı egemenleri ülkenin köleleştirilmesinde her türlü hileli aracı emperyalistlere sundular.

Osmanlı'nın asıl küreselleşme sürecinin kıskacına girmesi ise dış borçlanma yoluyla finans kapitalin ağına Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda düşmesiyle başladı.

> Osmanlı Devleti, Fatih'in İstanbul'u almasıyla birlikte, kendi içindeki azınlıklardan oluşan Galata Bankerleri'nden borç alarak yaşamasını sürdürmüştü. Bunların etkileri de kapitülasyonlara ve Osmanlı'nın mali sorunlarına koşut biçimde artmıştı. Kırım Savaşı (1853–1856) Rusya Çarlığı'yla hesaplaşma içindeki İngiltere ve Fransa ile Osmanlı'nın ittifakını, savaşın artırdığı askeri harcamaların karşılanması sorunuyla birlikte getirdi. Zaten hazinesi perişan durumda olan, paramaliye sorunlarını çözümleyememiş, Galata Bankerleri'nin ağına düşmüş ve bu nedenle sürekli İngiltere ve Fransa tarafından dış borca yönelmesi baskısına giren Osmanlı'nın Avrupa devletleri karşısında direnecek gücü yoktu.[251]

Fransız bankerlerinin önerileri doğrultusunda Osmanlı'nın ithalatını sürdürebilmesi için faiz getiren kâğıt paralar çıkarıldı. Faizli "kaime"lerin (kâğıt para) çıkarılmasını faizsiz kaimeler izledi. Doğal olarak bankerlerin elindeki faizli kaimeler prim yaptı ve faizsiz olanların değeri dörtte bire düştü. Osmanlı Kırım Savaşı ile birlikte 1854'te dış borç kıskacına girdi. Bu kıskaca iç borç tahvillerinin dış pazarlarda satışı da eklendi. Osmanlı finans kapitalin ağına bu süreçle düştü. Osmanlı için "ganimeti" ise büyük borçlar, finans krizinin mayalanması ve "reform" dalgası oldu. Bu koşullarda İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına uygun olarak 1856 Islahat Fermanı ilan edildi. Ferman'ın, "üçte ikisi azınlıkların imtiyazlarına, geri kalan kısmı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların imtiyazlarına ayrılmıştı... Bu görüntü içinde Türk-Müslüman unsura bir yer aramak boşunadır." Bu "ferman"la Batı'nın Osmanlı topraklarındaki emperyal egemenliği küresel bir hukuk temeline oturuyor, kurulan sömürü düzeninde yabancılar ve yerli azınlık ortakları ile Osmanlı egemenleri arasındaki ilişkiler

---

[251] Prof. Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İst. 1999, Altın Yay., sf. 35.

ve ortaklık koşulları belirleniyordu. Paris Barış Antlaşması ise Osmanlı'yı "sömürge" temelindeki varlık biçimiyle Avrupa devletleri "ailesi"ne dâhil ediyor ve "toprak bütünlüğü" ile "egemenliğine" saygı konusundaki sözleri de kayda geçiriyordu. Osmanlı ise bankerleri güçlendirecek biçimde iç borçları dış borca dönüştürecek mali-parasal dengeyi sağlamayı, serbest ticaret adına tüm engelleri tasfiye etmeyi; Avrupa'dan akacak kültür, bilim ve sermayeyi koşulsuz kabullenmeyi taahhüt ediyordu.

Sömürgeciliğin "devrimci"si Lord Canning Kırım Savaşı sonrası, "İmparatorluğun genel olarak yenileştirilmesi" çabalarına hız veriyor ve Lord Clarendon'a yazdığı mektupta, "Eyalet ve valiliklerdeki makamların devrim ilkelerine uygun hareket etmelerinin sağlanması, sonra da bu makamlara yollanacakların seçimi ve yönetimiyle görevli merkez makamlarının devrime elverişli bir tavır takınmaları önemli bir husus (...) Üçüncü şart olarak da hükümet üzerinde güdücü, olumlu, sürekli bir dış etkinin varlığı. Bunun için sade İngiltere, İttifak Devletleri veya bütün olarak Avrupa düşünülebilir" diyor. Lord Canning, "Avrupa Birliği"nin bütünlüklü bir zorlama siyaseti izlemesinin zorluğuna dikkat çekiyor ve dönemin en büyük emperyal gücü, İngiltere'nin tek başına harekete geçmesi uygun olacak" tespitini yapıyor. Emperyal güçler arasındaki çelişkilerin bilinciyle Canning, "Fransızların, çoğu zaman genel çıkarlarımıza aykırı dolaplar için bu durumu kötüye kullanacaklarını gözden kaçırmamalıyız" diyor. Avrupa'nın, "harp telaşı" bittikten ve Rusya dizginlendikten sonra "tam bir anlayış" birliği oluşturmasının zorluğuna dikkat çekiyor.

Bundan sonrasını sömürgeciliğin karanlık yüzünü yansıtan şu satırlardan izlemekte yarar var:

> "Lord Stratford İstanbul'daki işinin başında kaldığı sürece, devrimleri yürütmek için gerekli dış etki zaten yolundaydı. Ne var ki, Lond Stratford'un İstanbul'dan ayrılması zamanı yakınlaşıyordu. Ondan sonra ne olacaktı? Geleceğin hazırladığı kösteklere karşı alınacak iki ana tedbir vardı. 1839 Gülhane Hattı'ndan beri Babıâli'den koparılan devrimlerin pekiştirilmesi, yan yana getirilmesi toplu olarak yasalaştırılması gerekiyordu. İkinci tedbir de bunların uygulanması için bir dış baskı yaratılması." 1856 Islahat Fermanı'nın, "Hemen her satırında Lord Stratford'un kaleminin izi görülür. Bütün bunlar ta ne zamandır Babıâli'ye kabul ettirmeye çalıştığı ve bir kısmını daha önce kabul ettirdiği devrimlerdir. Bu belge bütün meslek hayatının bir toplamıdır."[252]

---

[252] Poole age., sf. 169.

Sömürgecilerin Osmanlı'yı küreselleşme doğrultusunda ıslahı için hazırlanan bu fermanın kaleme alınmasında bir Ortodoks, iki Katolik, iki Müslüman görevli katılırken komisyon başkanı da İngiliz'di.

1856'da Lord Stratford Canning Sultan Abdülmecit'e "Dizbağı Lordu" payesini veriyordu. Sultan boynuna takılan bu nişanla "İsa yolunda şehit düşen bir askeri örnek tutmayı kabul" etmiş oluyordu. Bu gelişmeleri 1858 tarihli Arazi Kanunu takip etti. Ferman'da tartışmalı olan bir nokta (kapitülasyon rejiminin toprak mülkiyetinde nasıl uygulanacağı) açıklığa kavuşturuldu ve Avrupa'nın uzun zamandır istediği bir imtiyaz daha verildi: Yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak mülkiyeti hakkı. Arazi kanunnamesini takiben 1866 yılında çıkarılan bir yasa yabancılara taşınmaz mal sahibi olmaları hakkını tanıdı. 1860 yılında, bu yasanın çıkmasından altı yıl önce, İngiltere'nin İzmir Konsolosu, Büyükelçi Sir Henry Bulwer'a şu ilginç raporu gönderiyordu:

> ... Bölgenin genel durumu gün geçtikçe iyileşmekte ama bu iyileşmeden yararlananlar aslında Türkleri soyup soğana çeviren Hıristiyanlar Gülhane Hattı Şerifi'nin öngördüğü reformlarla beraber Hıristiyanlar tarımla ilgilenmeye başladılar ve yeni gelenlerle birlikte sayıları her gün daha da arttı. Askerden dönen Türkler köylerini, kentlerini tanınmayacak kadar değişmiş bulmaya başladılar. Her yerde Türklerin yerini Hıristiyanlar alıyordu. Eskiden olduğu gibi tarlalarını işlemek isteyen Türkler, hemen Hıristiyan bir tefecinin pençesine düşüyor ve eninde sonunda toprağını satmak zorunda bırakılıyor. Talihlerini başka yerlerde denemek isteyenlerin toprakları ise gene Ermeniler, Rumlar veya Frenkler tarafından yok değerine satın alınıyor. Bu yolla toprak sahibi olan Frenkler arasında içerlerde büyük çiftlikler satın alan yedi İngiliz vatandaşı da var. İzmir yakınlarındaki bütün topraklar yabancıların eline geçtiği gibi daha uzaklardaki köylerde de Türkler topraklarını yabancılara satıyor.[253]

1866 tarihli toprak yasasından sonra İngilizler İzmir yakınlarında büyük miktarda arazi satın almaya başladılar. 1878 yılında İzmir civarında bulunan tarıma elverişli "bütün" topraklar 41 İngiliz tüccarın eline geçerken, İsveç, Hollanda, Fransa tüccarları da çiftlik satın alma peşine düşüyorlardı.

Mali tutsaklığın araçlarının yerleşmesi de "reform" örtüsü altında yürürlükteydi. 1850'de Rumların başlattığı bir girişimle İstanbul'da, kendi aralarında, Rum Ortodoks Kilisesi'nin sahip olduğu özerklik temelinde kurulan Borsa'ya, daha sonra diğer azınlıklar da katıldı. 1873 Mayıs ayında Viyana Borsası'nda başlayan mali çöküntü tüm Avrupa ve New York borsalarını sarsıyor ve bunu

---

[253] Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. Baskı, İst. 1977, Bilim Yay., sf. 113-114.

izleyen ekonomik kriz altı yıl devam ediyordu. İşte 1873'te bu kriz yoğunlaşırken Osmanlı Borsa'yı kendi yasal düzeni içine aldı.[254] Bu konudaki gerekçe ise "Müslüman" halkın borsa oyunlarından ciddi olarak zarar görmesi ve devlet kâğıtlarının büyük spekülasyonlarla değer yitirmesiydi. Bu ilk küreselleşme dalgası İstanbul Borsası'nı Avrupa finans kapitaliyle bütünleştiriyordu. Finans kapitalin kurumlaşmasında diğer önemli adım ise Osmanlı Bankası'nın 1863'te kurulması oldu. Banka İngiliz ve Fransız sermayesi ile daha önce kurulmuş iki bankanın birleşmesinden doğdu. Osmanlı'nın mali sorunlarının ve kâğıt para basmasının yarattığı para değeri değişkenliği finans kapitali zarara uğrattığı için, Osmanlı Bankası sürüm yapma yetkisini devraldı. Osmanlı'nın egemenlikle eşdeğer bu yetkiyi devretmesinin nedeni Avrupa Devletleri'nin aksi halde borç vermeyeceklerini bildirmeleriydi.

Osmanlı Bankası Avrupa finans kapitalinin silahı gibi çalıştı. Ülke kaynaklarının Avrupa finans kapital ağlarına akmasını güvence altına aldı. Banka Avrupa finans kapitali ile Osmanlı Devleti arasındaki borçlanmalarda da aracılık yapıyordu. Osmanlı 1854–1875 arasındaki yirmi yılda 16 kez "istikraz" (borç alma) yaptı. İhraç ettiği kâğıtların yazılı değerinin ancak yarısı devletin eline geçiyor, bunun da önemli bölümü eski borçların faizi ve ihraç giderleri yoluyla dışarı transfer ediliyordu. Kırım Savaşı Osmanlı maliyesine büyük darbe indirdi. Savaşın maliyeti 11 milyon sterline tırmanınca Osmanlı İmparatorluğu ilk dış borç sözleşmesini 1854'te imzaladı. 3 milyon sterlin tutarındaki bu ilk borç sözleşmesinden komisyonlar ve tahvil satış maliyetleri düşüldükten sonra geriye 2.3 milyon sterlin kalıyordu. İkinci borç sözleşmesi ise 1855'te Londra'da Rothschilds'le imzalanan 5 milyon sterlin tutarındaki sözleşmeydi.[255]

Kırım Savaşı Yahudi finans baronlarının kasalarını doldurdu. Sadece Osmanlı'ya değil Çarlığa da ağır koşullarla borç verdiler. Çarlar St. Petersburg'daki Yahudi Stieglitz finans hanedanına sürekli borçlanıyorlardı. Fransa'da İmparator Louis Napoleon Yahudi Fould'a, Habsburg İmparatoru Rothschild'e borçluydular. Çar Nikola Stieglitz'i baron yapıyordu. Marx'ın deyişi ile "Her Papa'nın bir cizvit tarafından desteklenmesi gibi her müstebitin de bir Yahudi tarafından desteklendiğini görüyoruz. Gerçekte, düşünceyi boğmak için bir cizvitler ordusu ve cepleri yağmalamak için de bir avuç Yahudi olmasaydı, zalimlerin yakarışı boşa çıkardı." Kırım Savaşı'nın tüm taraflarına borç veren Yahudi finans baronları muazzam kârlar elde ederken Çarlık ve Osmanlı

---

254 Haydar Kazgan, *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*, İst. 1995, İMKB Yay., sf. 16-19.

255 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İst. 1993, İletişim Yay., sf. 29.

İmparatorluğu için bu borçlar sonun başlangıcıydı. Yahudi banker-Baron Stieglitz Rus tahvillerini Amsterdam'da bulunan Hope ve Ortakları adlı Yahudilerle içli dışlı finans şirketine, Hamburg'daki Yahudi Paul Mendelsshon-Bartholdy firmasına pazarlıyordu. Dönemin en önemli finans kurumlarından Hope şirketiyle, "her çağda var olmuş bulunan Yahudi masonlardan biri olan Stieglitz, en yüksek tacirlerle en alt düzeydeki borsa simsarlarını etkilemek üzere birbirine eklenen bu iki kudret" muazzam bir kâr akışı sağlıyordu. Marx Yahudi para ticaretinin canlı bir tasvirini yaptığı satırlarda şunları söylüyor:

> Bu işi Yahudilerden başkası da yapamaz. Çünkü bütün güçlerini devlet tahvillerini takas etmek, para değiştirmek ve büyük ölçüde bunun sonucu olarak emre yazılı çek ciro etmek gibi işlere vermek suretiyle, para ticareti, sırrının tüm girdisini çıktısını kendi tekellerine almışlardır. Örnek olarak Amsterdam'ı alalım. Yahudilerin en berbatlarından çoğu bu kentte oturur. Ferdinand'la İsabella tarafından İspanya'dan sürülmüşler, bir süre Portekiz'de kalmışlar, oradan da çıkarılınca güveni Hollanda'da bulmuşlardır. Amsterdam'daki Yahudilerin sayısı 35.000'i bulur. Çoğu, tahvil simsarlığı ve tahvil kumarı işindedir. Rotterdam'da, La Haye'de, Leyden, Haarlem, Nymegen, Delft, Anvers, Groningen, Brüksel, Ghent ve Hollanda'daki öteki kentlerde, çevredeki Alman ve Fransız kentlerinde temsilcilikleri vardır. İşleri, yatırıma hazır para gözlemek, bu paranın nereden yattığını izlemektir. Orada-burada, her nerede küçük bir sermaye, yatırıma yöneltilme olanağını arasa, orada, ufak-tefek öğütler verecek ya da bir miktar ödünç sağlayacak bir küçük Yahudi mutlaka bulunur. Gezginlerin çantasındaki ya da cebindeki parayı gözleyen Abruzzi'deki açıkgöz soyguncu dahi, bir tacirin elindeki serbest parayı gözleyen bu Yahudilerden daha iyi bir köşe başını tutmuş değildir.[256]

Küçük Yahudi acenteleri kaynaklarını büyük Yahudi şirketlerinden sağlarlar. Hollander ve Lehren gibi önemli Yahudi finans şirketleri Kudüs'te yaşayan Yahudilere de kaynak aktarıyorlardı. Özellikle Lehren Amsterdam yakınlarında bulunan bürosunu Yahudi din adamlarıyla, Yahudi acenteler "kalabalığı"nın toplantılarına tahsis ediyordu. Burada "konuşulan dil buram buram Babil kokar", tefeci-bezirgân sermayenin mabedi gibidir. Yahudi finans kapitali Bavyera, Nuremberg, Frankfurt, Londra, Paris, Madrid, Berlin, New York'ta şebekeleşiyordu.

Bischoffsheim'lar, Rothschild'ler, Yahudi finans kapitalinin tepe noktasındaki finans firavunlarıdır. Bischoffsheim'lar Rothschild'ler ve Hope'lardan son-

---

[256] Marx-Engels, *Doğu Sorunu*, Çev: Yurdakul Fincancı, Ankara 1977, Sol Yay., sf. 691-692.

ra Belçika ve Hollanda'nın en etkin şirketleridir. Ayrıca Avrupa'nın en büyük demiryolu şirketlerinden birine sahiptirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali tutsaklığı Yahudi finans kapital şebekelerinin dinamikleri dışında kavranamaz. Osmanlı'nın mali iflas süreci dünya finans kapital ağı etkinliklerinde ilk küresel kapitalizm dalgasının önemli unsurlarından Yahudi sermayesinin yükselişi ile iç içedir.

Yahudi finans firavunları küçük acenteler ve şirketleri kullanarak dönemin Rus ve Osmanlı tahvilleri için pazar yaratıyorlardı. Marx bu ticaret için şunları yazıyor:

> Halk için bir lânet, elde bulunduranlar için bir yıkım ve hükümetler için bir tehlike olan bu tahviller, böylece Yahuda'nın çocukları tarafından işletilen şirketler için bir nimet haline gelmektedir. Senet ticareti yapan bu Yahudi ağı, halk için, toprak sahiplerinin aristokrat örgütü kadar tehlikelidir. Bu örgüt, Rothschild'in Avusturya'da baron yapılmasından ve Almanya'nın Hessen eyaleti halkının Amerika Devrimi'nde çarpışarak kazandıkları paralarla zengin olmasından sonra, daha çok Avrupa'da gelişmiştir. Bu senet tacirlerinin yaptıkları servet, müthiş geniştir; ancak bunun sonucu olarak halka verdikleri zarar ve acı ve onlara zulmedenleri böylece teşvik edişleri henüz ortaya dökülmemiştir.

Kırım Savaşı sırasında Rus Çarlığı'nın çıkardığı tahviller bu Yahudi finans kapital ağı içinde muazzam kârlara dönüştü. Tanınmış besteci Mendelssohn'un da mensup olduğu aileden Rothschildlere, Frankfurt, Berlin, Hamburg Yahudilerinden Varşova'nın Frankel finans hanedanından, Yahudi mali çevrelerinde büyük etkinlikleri olan Hamburglu Ries ve Heine şirketlerine kadar, tüm Yahudi finans şebekeleri bu kârlı ticaretten yararlanıyordu. Marx, ilk kapitalist küreselleşme dalgasında Yahudi finans kapitalinin konumunu tasvir ederken şunları yazar: "Akılda tutulması gereken bir nokta daha var, yerel ve bölgesel spekülasyonun yanı sıra, senet ticareti konfederasyonunun, şimdi birbirine, bu işleri geniş ölçüde kolaylaştıran bir telgraf haberleşmesiyle bağlanmış olan birçok Avrupa merkezinde geniş bir borsa simsarlığı mekanizması vardır. Bundan başka Avrupa'da senet alış-verişiyle uğraşan bütün Yahudiler, birbirlerine aile bağlarıyla bağlanmışlardır. Örneğin Köln'de Parisli Fould'un belli başlı kolunu görürüz. Bunlardan biri Oppenheim'in kızlarından biriyle evlidir. Kızın erkek kardeşleri Ren Prusyası'nın başlıca demiryolu hisse senedi spekülatörüdürler, ayrıca Heisted ve Stein'den sonra Köln'ün başlıca bankeridirler. Rothschild'ler ya da Rumlar gibi, senet taciri Yahudiler de güçlerinin büyük kısmını bu aile bağlarından alırlar. Bu bağlar, onların kazanç eğilimlerine ek olarak, girişimle-

rine, başarılarını güven altına alan bir birlik ve toplu olma niteliği sağlar." Marx Kırım Savaşı'nın "senet ticareti düzenini" günışığına çıkardığını belirtir." Müstebitlerin yanında yer alan Yahudilerin örgütünü ortaya koyup dağıtmanın vaktinin gelmiş olması, onların çok güçlü olmasından ileri geliyor" diyen Marx onların işlettiği finansal düzeneğin niteliksel yönleri yanında nicel birikimlerinin büyüklüğünü de vurguluyordu. Londra dünyanın finans merkeziydi, Rothschilds'ler ve diğer Yahudi finans firavunları ise en güvenilir direğidir. 1860–1875 arasında yabancı hükümetler Londra'dan 700 milyon paunddan fazla borç aldılar. Bu borcu sağlayan elli bankadan on'u, aralarında Hambro, Samuel Montagu ve Herbert Wagg gibi tanınmış isimlerin yer aldığı Yahudi bankalarıydı. Rothschild'ler ise bu elli bankanın tamamından daha önemli rol oynadılar.[257]

Osmanlı ilk kapitalist küreselleşme dalgasının vurgunu ile iyice diz çökerken tüm Avrupa'nın beklentilerini karşılayan 1856 Islahat Fermanı'nı Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati izliyordu. Osmanlılar yüzyıllar boyunca Avrupa'ya, değil sultanlarını, elçilerini bile göndermekte titiz davranırken, 1867'de Sultan Batı'ya açılıyordu. Sultan Londra, Viyana, Budapeşte, Paris'i ziyaret ediyordu. Bu dönem Osmanlı'da "Fransız Partisi'nin güçlenmesine denk düşüyordu. Ali ve Fuat Paşa'ların ittifakına dayanan "Fransız Partisi" bu seyahatin arkasındaki güçtü. Sultan Abdülaziz'in Avrupa'ya seyahati, yükselen kapitalist-sömürgeci "uygarlık" temelinde Batı'nın üstünlüğünü kabul eden "Müslüman" Osmanlı Devleti'nin kırılma noktasıdır. Üstelik Fransa'nın yabancıların mülk edinmeleri önündeki engellerin kaldırılması talebinin kabulü ile bu seyahat eş zamanlıdır. Fransa, 1867 başlarında gönderdiği muhtırada, Hıristiyan hak ve özgürlükleri konusunda önemli gelişmeler olduğunu kaydetmekle beraber, adalet, eğitim ve maliye konularında eksiklikleri gösteriyor ve yabancıların mülkiyet hakkı üzerinde özellikle duruyordu. Ayrıca, vakıf arazilerin statüsünde de mülkiyet hakkını yaygınlaştırıcı öneriler sunuyordu. Bu görüşler diğer Batılı ülkelerin muhtıralarında da benimseniyor ve tekrarlanıyordu. Fransız Elçisi M. Bouree, yabancılara mülkiyet hakkı verilmesi için yapılan çalışmaları yönlendiren ve hatta yöneten isimdi. Elçinin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporlarda, yabancılara mülkiyet hakkını tanıyan fermanın, ilk taslağından son şekline kadar tüm gelişimini bulmak mümkündür.

5 Mart 1867 tarihinde Elçi Bouree Paris'e gönderdiği raporda: "Reformlar konusunda, önce yabancıların mülkiyet hakkı sorununa hücum ettim diyor" ve

---

[257] Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, Çev: Filiz Orman, İst. 2000, Pozitif Yay., sf. 306.

ekliyordu, "Ali Paşa, konuyu Sultan'a, benim ele aldığım biçimde sunmaya karar verdi." 7 Mart 1867'de ise Bouree, "Yabancıların mülkiyeti konusunda davayı kazandık" diye yazıyor. 4 Haziran 1867'de, son anda çıkan bir anlaşmazlığın Fuat Paşa tarafından çözüldüğü bildiriliyor ve 19 Haziran 1867'de Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden iki gün önce, nihai metin Fransa'ya gönderiliyor. Yabancılara mülk satışı ile ilgili olarak kurulan komisyon da ise, "tasarruf-u emlak için ecnebilere ruhsat verilse, emlakın kıymeti artar ve ecnebilerin memleketimizde kazanıp da altın olarak kendi memleketlerine gönderdikleri altınlar burada kalır" görüşü egemen olur. (Ahmet Cevdet Paşa bu görüşmeleri "Ma'ruzat"ında ele alır; s. 194) Ahmet Cevdet Paşa yabancıların mülk edinmelerinin sakıncalarını belirterek buna karşı çıkar. Ancak sonuç alamaz, "Kulları (A. Cevdet Paşa) Haleb'de iken Babıâli bu meseleye bir karar vererek, bir beyanname kaleme alıp, birer suretini sefaretlere ita etmekle, devletler birer birer bunu kabul ile ahd hükmünü kesb etmiştir." Babıâli bu fermanı bir "muvaffakiyet" sayıyordu. İşin ilginç yönü yabancılara yeni imtiyazlar veren bu fermanın, Sultan Aziz'in tam Avrupa seyahatine çıkarken ilan edilmesidir. Mahmut Celâleddin Paşa da Mirat-ı Hakikat'te şunları yazıyor: "(1867 yılında), Avrupa'ya nümayiş olmak üzere ecnebilerin Memalik-i Osmaniye'de tasarruf-u emlake mezuniyetleri ve emlakın vakfiye usul-ü intikaliyesinin tevsii (genişletilmesi) maddeleri ve Beyoğlu'nda yerli ve ecnebi her sınıf etfalinden (çocuklarından) mürekkep Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) namıyla bir büyük Medrese-i İlmiye küşadı (açılması) hususları mevk-i icraya konuldu." Avrupa'ya her alanda sayısız ödün verilirken, La Presse adlı Fransız gazetesi 7 Temmuz 1867 tarihli nüshasında, yabancılara taşınmaz mallarda mülkiyet hakkı verilmesine değiniyor ve "Bu reform, yirmi beş yıldır yapılan reformların hiç kuşkusuz en cesurudur ve en verimlisi olacaktır" diye ekliyordu. Finans çevrelerine yakınlığı ile tanınan Presse gazetesi bu "reform"u Tanzimat Fermanı'ndan itibaren yapılan reformların en önemlisi olarak görüyor ve imparatorluğun özellikle pamuk ve tütün ekimi için elverişli topraklarına dikkat çekiyordu. *The Times* ise 2 Temmuz 1867'de Londra'da yayınlanan nüshasında, "Oğuz Tatarları'nın otuz ikinci hükümdarının" yabancılara taşınmaz mallarda mülkiyet hakkı veren fermanını, "belki de bir Müslüman hükümdarın tarihteki en cesur eylemi" olarak sunuyordu. Bu dönemde Ortadoğu'nun geleceği açısından söz konusu "reform"un büyük öneminin üzeri örtülüyordu. Oysa Kudüs ve civarına Yahudilerin ilgisi artarken bu "reform"la birlikte kolonileştirme yoğunlaşıyordu.

Emperyalist Batı'nın Kurduğu II. Osmanlı Devleti

II. Napolyon rejimi ile yakın ilişkiler kuran Yahudi finans kapitali muazzam bir mali güç oluşturuyor, tüm devletlere borç veriyordu. "Babilli" olarak bilinen ve Kürt Yahudilerle atasal akrabalık ilişkileri olan bir kesim 1820'lerde Irak'tan Batı'ya göç ediyordu. Bağdat'ta yaşayan bu Yahudi Kürtler arasında bulunan David Sassoon (Şeyh Sassoon bin Salih'in oğlu) 1828'de ailesiyle birlikte İran ve Bombay'a göç ediyor ve buralarda "Bağdati" veya "Babilli" olarak bilinen Yahudilerin tarihi varlığını oluşturuyordu. Bu grup daha sonra Britanya Şanghay'ına ve ABD'de San Francisco'ya taşındı. Ailenin adı olan Sassoon (Kürt aşireti Sasun/Sason'dan gelmektedir) bunların Kürt kökenlerini ortaya koyar. Aile 1860'da kurulan "Evrensel Yahudi Birliği" veya "Evrensel İsrail İttifakı"nın finansına büyük katkı sağladı. 1863'te İttifak (Alliance İsrailile Universelle) ilk temel eğitim okulunu Bağdat'ta açtı. İttifak daha sonra 1903–1913 yılları arasında Kirmanşah, Hemedan, Hanekin, Erbil (antik Adiabene'nin başkenti) ve Kerkük'te de okullar kurdu. 1908'de ise Bağdat'ta Albert Sassoon Koleji açıldı. Yahudi ve Yahudi olmayan pek çok Kürt bu okullara devam etti. Kürtlerin Irak'ta iyi eğitilmiş ve tahsil görmüş bir vatandaşlar kesimi oluşturmasında bu okullar önemli işlevleri yerine getirdiler. İttifak Irak'ta 1948 yılına kadar yürüttüğü eğitim ve kültür faaliyetleri ile Yahudi çıkarlarına bağlı sağlam bir Kürt çekirdeği örgütledi.

"Alliance (Alliance) Israilete Universelle" salt Yahudi birliğine ilişkin çalışmalarla yetinmiyor, Siyonist ilkeler doğrultusunda eğitim veren okul şebekeleri kuruyordu. Bu tam bir Yahudi misyonerlik örgütüydü. Bu kuruluş zamanla Siyonizmin karargâhına dönüştü. Siyonizm'in felsefi, politik, kültürel ilkelerinde ittifak okulları büyük roller oynadılar. Edirne'deki "Alliance Israilete" okulu

da bu genel tablonun içindedir. Burada okuyan Yahudi çocuklara Siyonist ilkeler aşılanıyor ve bunlar, adeta şovenist bir inançla yetiştirilirken, "Türk" çocukları da benzer etkilerden paylarına düşeni alıyorlardı. "Filozof" diye bilinen Rıza Tevfik de bu okuldan yetişmiştir. İbranice'nin yanı sıra özellikle Selanik'te konuşulan ancak Rumeli'de de yaygın olan İspanyol kırması Musevi dilini de öylesine öğrenmişti ki, Rıza Tevfik bunları konuştuğu zaman kendisinin Türklüğü kanıt gerektiriyordu. Edirne "Alliance Israilete Universelle" okuluna daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderine hükmeden, İttihat-Terakki'nin sivil kanadının lideri Sadrazam Talat Paşa, Türkçe öğretmeni olarak atandı. Böylece "Alliance Israilete"de kökleşen Siyonist ilkelere dayalı etkilere müstakbel Osmanlı başbakanı da açılmış oldu. "Rüştiye'yi bile belirli zorlamalarla bitiren bir kişinin böyle bir okula Türkçe öğretmeni olarak atanması ilgi çekicidir... Posta-Telgraf idaresinde küçük bir memur olan (...) Talat Efendi açısından Alliance'ın açtığı ufuk çok önemliydi. Bir kere kendi çevresinde duyamayacağı, öğrenemeyeceği bir dizi değer yargısını bu okul ortamında elde etmişti... Alliance Israilete Talat'ın gelecekteki kişiliğinin oluşması açısından yadsınamayacak bir yere ve role sahip (...) Alliance Israilete Talat'ı yaratan eğitim odaklarından biridir."[258] Talat Paşa'nın yanı sıra Celal Bayar da Alliance okullarında eğitim gören Türk büyükleri arasındadır. "Babil" tefeci-bezirgân Kürt Yahudilerinin finanse ettiği bu okullar en önemli dönemeçlerde başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı yapmış iki ismin yoğrulmasında belirleyici roller oynadılar. Değerli bir kaynak Alliance okulları ve Yahudi Birliği'ne ilişkin şu bilgileri veriyor: "Bu cemiyet 1860'ta birkaç Yahudi tarafından teşkil edilmiştir. Bilhassa Rusya, Türkiye, İran ve Şimali Afrika sahasındaki Yahudileri fikren ve terbiyeten yükselterek garp Yahudileri seviyesine çıkarmayı, Şark memleketlerinde Yahudi'ye bir taarruz olursa derhal Avrupa siyasi kuvvetlerini harekete geçirerek medeni efraki lehlerine kullanmayı maksat edinmiştir... Bu cemiyeti hep Yahudi kuvveti besler. Meşhur milyarder Rothschild ile Baron Hirsch bu cemiyetin en büyük iki velinimetidir. Mamafih cemiyet bütün Yahudilerin yardımını temine çalışır (...) İstanbul başta olduğu halde erkek mekteplerinden başka kız mektepleri ve kız sanayi atelyeleri de ihdas etmiştir: Edirne, İstanbul, Bağdat, Halep, Şam, Selanik, Hemedan, Şiraz, İsfahan, Tahran, Tunus, Cezayir, Trablus. Ne müthiş bir şebeke değil mi? Alliance aynı şehirlerde erkek çırak mektepleri de açmıştır. Hele Rothschild namına Kudüs'te açılan müessese ne kadar Yahudi'yi hayata

---

[258] Tevfik Çavdar, *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2. Baskı, Ankara 1984, Dost Yay., sf. 29-30-31.

hazırlar (...) Bunlardan başka cemiyetin ayrıca Yafa'da meşhur bir ziraat mektebi ile Tunus'ta bir de çiftlik mektebi vardır."[259] Bu okullarda Fransızca eğitimi veriliyordu. Ancak Alliance 1876'da Galata'da bir de Alman-Yahudi Okulu kurdu. Yahudiler büyük "sadakat" beslediklerini iddia ettikleri Türkiye'de sömürgeciliğin yükselen dili olan Fransızcayı öğreniyorlardı. Osmanlı'nın mali esaretinde Paris'i karargâh seçen Yahudi bankerler ipleri ellerine geçiriyorlardı ve tütün rejisi başta olmak üzere tüm emperyalist ticari-iktisadi kuruluşlarda Fransızca konuşuluyor ve yazışılıyordu.

Abdülaziz dönemi, Osmanlı Devleti'nde muazzam servetlere sahip Yahudi bankerlerin gücünün arttığı bir devirdi. Bu bankerlerin en önemlisi Abraham Kamondo idi. Abraham Kamondo ve kardeşi Isac'ın kurdukları banka Kırım Savaşı süresince Osmanlı Devleti'ne borç verdi. Abraham Kamondo Reşit Paşa'ya son derece yakındı ve Osmanlı vatandaşı olmamasına rağmen özel bir imtiyaz biçiminde gayrimenkul mülkiyeti edinme hakkını elde ediyordu. Bu hak sayesinde İstanbul'da çok sayıda bina yaptıran Kamondo servetine servet katıyordu. Başkentin en zengin mülk sahibi Kamondo idi. 1867'de Kamondo ailesinin ileri gelenlerine devlet nişanlar takıyordu. Kamondolar Alliance İsraelite'nin Osmanlı şubesini yönetiyorlar ve Paris'teki karargâhla yakın temas içinde bulunuyorlardı. Abdülaziz döneminde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik Yahudi ilgisi yoğunlaşıyor ve yabancıların mülk edinmelerinin önündeki engellerin kalkması Erez İsrail projesini canlandırıyordu. İttifak'ın kurucularından Charles Netter, 1867'de örgüte, Doğu ülkelerinden Yahudi "kutsal" topraklarına (Erez İsrail) göç sağlamak ve buralarda tarımsal yerleşim birimleri kurma önerisini götürdü. Örgüt, aynı yıl Netter'i Erez İsrail'i ziyarete yolluyor ve bu girişimlerin sonucunda, Yafa civarında 2600 dönümlük bir arazi üzerinde Mikveh İsrail okulu kuruluyordu. Kamondolar ve Yahudilerin en büyük destekçisi III. Napolyon Fransası'nın elçisi Bouree'nin çalışmaları sonucunda çıkarılan yabancılara mülkiyet hakkı tanıyan ferman ittifakın oldukça işine yarıyordu. Yine 1869 yılında İttifakın kuruluşuna en çok yardım edenlerden Baron Hirsch, sahibi olduğu Doğu Demiryolu Şirketi'ne, İstanbul'u Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolu hattının imtiyazını alıyordu. Kırım Savaşı'ndan itibaren Batı'ya zincirlenen Osmanlı Devleti, Yahudi finans kapitalinin aracılığıyla tam bir mali sömürgeye dönüşüyordu. Avrupalı Yahudiler, Osmanlılardan imtiyaz ve toprak koparırken karşılığında yüksek faizli borç işini organize ediyorlardı. 1867 yılı bu bakımdan tam bir dönüm noktasıdır. Osmanlı Sultanı Avrupa'nın

---

[259] Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İst. 1977, Eser Kültür Yay., c.I.II., sf. 804-805.

ayağına gidiyor, Erez İsrail projesi gündeme geliyor, yabancılara mülk satışı kabul ediliyordu. Yahudilerin Erez İsrail'e 1880'lerde Rothschild'lerin desteği ile başlayan göçünün alt yapısı bu dönemde başlıyordu. Fransa, ayrıca mason örgütleri kanalıyla da ağırlığını hissettiriyordu. Tanzimat, mason Reşit Paşa'nın öncülüğünde gelişirken Avrupa mason örgütleri Osmanlı'yı kuşatıyorlardı. Fransa ve İtalya'nın Büyük Doğu Locaları İmparatorlukta çok etkili hale geliyorlardı. Osmanlı Devleti'nde 1863'te kurulan "Doğu'nun Birliği" locasına çok sayıda Müslüman ve bu arada Osmanlı Ordusu mensuplarından üyeler dâhil oluyordu. Fransa'da Büyük Doğu Locası Yahudi bankerlerin gözbebeği III. Napolyon'un 1852 darbesini destekliyorlar ve bu kirli rejimin arkasında duruyorlardı. Rejim de Yahudi-Mason finans kapitalini himayesine alıyordu. Osmanlı'nın Namık Kemal başta olmak üzere Ali Suavi'den, Ziya Paşa'ya uzanan ve tamamına yakını mason olan muhalefeti ise bu kirli rejimi destekliyor, Fransa'yı "Kâbe-i Hürriyet" sayıyordu. Fransız emperyalizmi, Batı'nın şaşmaz siyaseti gereği hem iktidarı hem de muhalefeti denetleme stratejisi izliyordu. Aziz gelinceye kadar Fransa'da bulunan Yeni Osmanlı muhalefeti onun seyahati ile etkisizleştiriliyordu.

Tanzimat tam bir kirli ilişkiler yumağının adıdır. Ülkenin merkez bankası işlevleri Osmanlı Bankası kuruluncaya kadar Kamondoların elindedir. 1853–1856 Kırım Savaşı süresince devleti neredeyse Kamondolar finansa ettiler. Savaş servetlerini görülmedik ölçüde artırdı. Avrupa Yahudi finans şebekeleri ile ortak çalışan Kamondo arada sırada devlete "ihsanlar"da da bulunuyordu, önceleri Bahriye Nezareti, bugün ise Kuzey Deniz Saha Komutanlığı olarak kullanılan binayı Kamondo "bağış"lamıştır. Kamondo, Tanzimat şebekesinin başında bulunan Mustafa Reşit Paşa, 1859'da Emirgan'daki yalısının hamamında fenalaşıp öldüğünde kapısında bekliyordu (!)

> Kamondo Avrupa çapında bir banker idi ve borç, alacak meselelerinde finans kapitalinin geçerli kurallarından hiç taviz vermeyen bir tabiata sahip idi (...) Bu sebepledir ki, Mustafa Reşit Paşa'nın dostluğunu kazanmıştır. Ama bir bankerin koca bir devletin beş defa sadrazamı olmuş bir ünlü kişinin hamamının kapısında ne işi olabilirdi?[260]

Osmanlı egemenlik sisteminde "İngiliz Parti"sinin mensubu sayılan Reşit'in rakibi olan "Fransız Partisi"nin desteklediği Ali ve Fuat Paşa'lara da kibarca "mali danışmanlık" yapan, yani borç veren Kamondo Reşit den de alacaklıydı.

---

[260] Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İst. 1991, TEB Yay., sf. 24.

Kamondo'nun bağlılığı değil, çıkarları vardı. Osmanlı egemenlerinin "iftihar" nişanları ile ödüllendirdikleri, "spekülasyona ve istismara dayanan" muazzam bir servetin sahibi olan Abraham Kamondo'ya İtalya Kralı Viktor-Emmanuel Kont unvanı veriyordu. 1854'de Hasköy'de Fransızca eğitim veren bir okul kuran Kamondo servetini "pervasızca" sergilemekten kaçınmıyordu.

Yahudi çevreleri bile onun bu lüks teşhirine tepki gösteriyorlardı. İstanbul'da zenginlik ve lüksün teşhirinde "Kamondo kadını" deyimi ortaya çıkaracak kadar ileri gidiyorlardı.[261] 1870'lerde İstanbul'dan ayrılan Kamondo, 1873'te öldü. İstanbul'a getirilen cenaze Osmanlı Devlet adamlarının eşliğinde ve askeri törenle Hasköy'de defnedildi. Yahudilerin Osmanlı ülkesindeki etkinlikleri sadece uluslararası şebekelerinin gücünden kaynaklanmıyordu. Bu durumun kökleri derindir. İstanbul'da ilk matbaa 1494'de Yahudiler tarafından kuruldu. Bunu 1510'da Selanik'te, 1554'te Edirne'de, 1605'te Şam'da, 1646'da İzmir'de kurulan Yahudi matbaaları takip etti. "Fakat Yahudiler özellikle banka ve ticaret alanlarında olağanüstü faal olmuşlardır. Kapüsenler tarikatından olan ve 17. yüzyılın ikinci yarısında 18 yıl Türkiye'de ikamet eden Michel Febvre bu konuda şöyle yazmaktadır: Onların olağan işleri banker olmak, para değiştirmek, onları kırpmak ve tağşiş etmek, tefecilik yapmak, ipekle altun tel yapanlar, eskileri alıp onları tamir ettikten sonra yeniymiş gibi bir daha satmak, gümrüklerde çalışmak, simsar, yeni pazar müteşebbisi olmak, hekimlik, eczacılık tercümanlık yapmaktır. Bunlardan başka meslek icra etmemektedirler, çünkü bu meslekler en çok gelir getireni ve en az yorucu olanlarıdır (...) Bir olgu kesindir bu da başkent Yahudilerinin -tıpkı İmparatorluğun diğer kentlerindekiler gibi- maliye ve ticarete ilişkin her şeye büyük yatkınlıklarının olmasıdır. Bu yatkınlık bir yandan Osmanlı yönetimiyle yabancılar, diğer yandan da yönetimle her kökenden tacir ve tüccarlar arasındaki aracılık mesleklerine karşı da vardır. Yahudiler yalnızca gümrük mültezimleri olmakla kalmamakta, aynı zamanda komisyoncu, mal gözcüsü, koruyucusu, değer biçicisi, muhasebeci olmaktadırlar (...) Türkler ve yabancı tüccarlar arasında hiçbir önemli aile yoktur ki, hizmetinde ya malların bedelini tayin edip kalitesini kestirmek, ya da tercüman olarak hizmet etmek veya olan her şey hakkında fikir vermek üzere bir Yahudi bulunmasın. Onlar kentte olan her şeyi, herkeste neler bulunduğunu, bunların miktar ve niteliklerini tam zamanında ve tüm ayrıntılarıyla söylemesini o kadar iyi bilmektedirler ki, onlardan ticaret için aydınlanmaktan başka bir şey yapı-

---

[261] *Bir Osmanlı Banker Ailesi: Kamondo'lar, Tarih ve Toplum*, 1999, s XIII, sf. 101.

lamaz."[262] Yabancı tüccar, kendisiyle Osmanlı makamları arasında aracılık yapan Yahudilerle ilişkisi içindedir. "Bazı Yahudilerin mali güçleri o kadar büyüktü ki, para darlığı çeken yabancı tüccarlar, fahiş faizlerden yakınarak da olsa bunlara başvurur, borç para alırlardı. Bu yerel avantajlar sayesinde Yahudiler yavaş yavaş uluslararası ticarete koyulacaklardır (...) Temsilci ve akrabalarını yerleştirdikleri Venedik'te Livorno'da, İngiliz ve Hollandalıların da desteğiyle, Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında büyük bir ticari aracılık örgütü oluşturmuşlardır. Böylece, zamanla aracı durumundan çıkan Yahudiler, uluslararası ticaretin asıl unsurları durumuna gelmişlerdir."[263] Ancak bu tablo tüm Yahudilerin varlıklı olduğu anlamına gelmez. İstanbul'un Balat semtinde oturan Yahudiler son derece yoksuldu ve kendi Hahamlarının istismarıyla karşı karşıyaydı. Çok sayıda Yahudi tütün işçiliği, hizmetçilik, seyyar satıcılık yapıyordu. 19. yüzyılın sonlarına doğru Yahudi toplumunda sınıfsal kastlaşma iyice belirgindi. İzmir'de pek çok Yahudi mevsimlik tarım işçisiydi, İstanbul'da tütün işlerinde çalışan Yahudi emekçiler arasında çocuklar da bulunuyordu. Selanik ve Bursa'da da Yahudi emekçiler düşük ücretlerle çalışmak zorundaydılar. Seyyar satıcı, sucu, ayakkabı boyacısı vs. olarak çalışan birçok Yahudi bulunuyordu. Ancak onların ne siyasi ne de iktisadi yaşamda hesaba katılması mümkündü. Gücü ve iktidarı Yahudi finans firavunları temsil ediyorlardı.

Sultan Aziz'in ziyareti ise tüm bu gelişmeler açısından büyük kırılma noktası oldu ve *La Presse* gazetesinin 1 Temmuz 1867 tarihli sayısı şunları yazdı: "Bugün ne büyük değişiklik! Bütün dünyanın dikkati, emektar Hıristiyan Avrupa'nın üstünde toplanıyor. Avrupa artık dünyanın merkezi ve dayanağı haline geldi. Doğu biziz! Aydınlık biziz!"

1840–1870 yılları arasında, çok sayıda yeni bölge dünya kapitalist sistemine ekonomik ve siyasal ilişkilerle bağlandı. Himayecilik etkinliğini yitirirken, İngiltere tüm pazarların, hammadde kaynaklarının açılmasını savundu, ulaştığı konum bunu gerektiriyordu. Uzak bölgeleri birbirine bağlayan yeni ulaşım ve iletişim araçları gelişiyordu. "İngiliz kapitalizminin belirgin özelliği, dünya piyasası üzerindeki denetimiydi. On dokuzuncu yüzyıl dünya piyasası, Napolyon savaşları sırasında ve savaşların hemen ardından gerçekleştirildiği andan Birinci Dünya Savaşı sırasında ve savaşın hemen ardından yıkıldığı ana kadar İngiliz özel girişimlerinin ve İngiltere hükümetinin birlikte denetim altına aldığı bir

---

[262] Robert Mantran, 17. *Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara 1990, TTK Yay., c. I., sf. 60.

[263] Mantran age., c. II., sf. 197.

İngiliz buluşuydu (...) İngiliz sermayesinin kendiliğinden genişlemesi, daima, önemli bütün dallarını yabancı ya da sömürge mallarına ve pazarlarına bağımlı kılan bir dünya piyasası sürecinde yer almıştır. Yurtiçi yatay ya da dikey bütünleşme lehine bu tür mal ya da pazarlardan kopmak, o da bütünüyle mümkünse, İngiliz özel girişimlerini temel kârlılık kaynağından, İngiliz hükümetini de temel güç kaynağından yoksun bırakabilirdi.

Denetim, İngiltere'nin 19. yüzyılda dünya piyasası ile olan ilişkisini anlatabilmek için yeterince güçlü bir sözcük değildir. Aslında piyasadan arz ve talebin karşılaştığı yeri anlıyorsak İngiltere dünya piyasası idi; çünkü dünya üreticileri ile tüketicileri arasında başlıca aracılar, İngiltere'nin yönetim kurumları ile özel girişim kuruluşlarıydı. Dünya üreticilerinin (tüketicilerinin) piyasalar (mallar) için giriştikleri rekabet yoğunlaştıkça İngiliz özel girişimlerinin mal kaynaklarını (piyasaları) birbirinin yerine ikame etmeye açık seçenekleri çoğalıyor ve dolayısıyla dünya piyasasını denetim altına alma gücü de artıyordu. İngiliz özel girişimleri, Amerikan imalatçılarının olduğu gibi hiçbir zaman halk için üretmekten bıkmamışlardı; çünkü bütün dünya İngiliz özel girişimleri için çalışmıştı."[264] "Liberal virüs" bulaşıcı idi. Avrupalı ve Amerikalı devletler serbest ticareti benimsediler. İngiltere'nin etkisi altındaki dünya ticaretine daha yoğun katılım hedef haline geldi. Ancak bu serbestliğin faturasını merkezi emperyalist güçler değil, İran, Çin, Osmanlı İmparatorluğu gibi devletler ödüyorlardı. Bu ülkeler "Serbest Ticaret" anlaşmalarının kıskacına alınırken, Çin pazarları afyon ithalatına savaş ve katliamla açılıyordu. Bu büyük küreselleşme dalgası sonucunda 1800–1830 yılları arasında 300 milyondan 400 milyon sterline çıkan dünya ticareti 1840-1870'ler döneminde ise beş kat artıyor ve 2, 8 milyar sterlini aşıyordu. Yine, 1870'e gelindiğinde İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İskandinavya'da kişi başına düşen ticaret hacmi 1840'lara oranla dört beş kat artıyordu. 1855–1870 yılları arasında yılda ortalama 29 milyon sterlin sermaye ihraç eden İngiltere'nin 1873'teki yurtdışı yatırımları 1 milyar sterlin gibi muazzam bir rakama ulaşıyordu. 1850'lerden itibaren İngiltere tarafından ihraç edilen sermayenin büyük bir kısmı demiryollarına ve benzeri alanlara yatırıldı. Bir kısmı ise resmi ve özel kanallardan borç olarak verildi. Böylece İngiltere pazarlarında fazla mal birikmesi önlendi. 1850–1870 yılları arasında 100 bin milden fazla demiryolu inşa edildi. Oysa 1850'ye kadar tamamlanan demiryolunun uzunluğu 23 bin mildi. Demiryollarının ve ona koşut olarak gelişen telgrafın 19.

---

[264] Giovanni Arrighi, *Uzun Yirminci Yüzyıl, Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, Çev: Recep Boztemur, Ankara 2000, İmge Yay., sf. 428-429.

yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan en önemli yenilikler sayıldığı belirtilmelidir. Demiryolu ağının İngiltere ve Avrupa'da yaygınlaşması eski ticaret merkezlerinin önemlerini yitirmesine ve sermayenin büyük firmaların denetiminde merkezileşmesine yardımcı oluyordu. Kapitalist küreselleşmede telgrafla iletişim büyük açılımlar sağladı. 1848–1860 yılları arasında Avrupa'nın ve Kuzey Amerika'nın tamamına yakın bir bölümü bu iletişim ağının parçası haline geldi. Artık herhangi iki nokta arasında bir saat içinde iki bin kelimelik mesajlar geçilebiliyordu. Atlantik Okyanusu altına kablo döşenmesi dünya ekonomisi için haberlerin toplanması ve dağıtılmasındaki hız ve kapsam açısından görülmedik bir ortam sağlıyordu. Demiryolları ile birlikte telgraf, savaş biçimini değiştiriyor, ülke içi denetim araçlarına büyük etkinlik sağlıyor, dünya kapitalist sisteminin talepleri doğrultusunda genel devlet yönetiminin gücünü artırıyordu.

Bir yandan dünya ekonomisinin iç bağları bu temeller üzerinde sağlamlaşırken, bir yandan da bu sistemin sınırları büyüyor ve yeni bir işbölümü biçimleniyordu. Bu yeni düzenleme ile tarımsal ve hammadde üretimi İngiltere ve Avrupa'nın dışına çıkıyor, Afrika'ya, Amerika'nın Kuzeyi'ne, Avrupa'nın çevresine kayıyordu. Tarihi, coğrafi ve siyasi koşullara bağlı olarak Batı Avrupa'nın bir bölümü, özellikle Fransa'nın kuzeyi, Belçika ve Almanya'nın kuzeybatısı ile İngiltere kapitalizm temelinde ekonomik önceliklerini oturtabildiler. Bu bölgeler, kaynaklarını zamanın en kârlı üretim dalları olan yeni kömür yataklarının işletilmesi, demir işleme ve pamuklu dokuma ile elektrik ve kimya üretiminde yoğunlaştırdılar. Bu yeni ve kârlı üretimin yapıldığı, finans işlemlerinin merkezi olan bölgenin kalbi ve beyni İngiltere idi. En fazla sanayi malı üreten, en büyük ölçekte ticaret yapan, parası tüm dünyada kabul gören ülke İngiltere idi. İngiltere'nin lideri olduğu Avrupa dünya sanayi üretiminin beşte dördünü gerçekleştiriyordu. Öteki uçta ise giderek daha fazla satış için tarımsal ürün yetiştiren ve hammadde üretiminde uzmanlaşan ve bunları Batı Avrupa'ya gönderen bölgeler vardı. ABD, Kanada, Yeni Zelanda ve Avustralya gibi bölgeler bu niteliklere sahip olmalarına rağmen merkez ülkelerle kısa sürede eşit siyasal, ekonomik koşullara ulaştılar. Diğer yandan, Rusya ve Avusturya imparatorlukları dünya ekonomisine katılımları sonucunda siyasal olarak zayıflamış olsalar da büyük bir potansiyeli temsil ediyorlardı. Bu iş bölümü tablosunun karşı kutbunda ise belirli hammadde ve yiyecek üretiminde "uzmanlaşma" zorunda bırakılan sömürgeler bulunuyordu. Koloni yerleşimi, dolaylı egemenlik, pazar güçleri, bu ülkelere yerleşen Avrupalı azınlığın yapısal konumu ve yerli sınıfların çıkarları bu bölgelerdeki faaliyetlerin oluşumunda etkin oldular. İşbölümü-

nün kazandığı biçim onlara "uzman"laştıkları ürünlerde zaman zaman rekabet olanağı sağladı (Osmanlı'da pamuk, afyon vs.). Sömürgeci ülkelerin talepleri doğrultusunda üretim ve ihracatlarını artırdıkları dönemler oldu. Ancak bu bölgelerle sömürgeci-emperyalist ülkeler arasında oluşan egemenlik ilişkileri ve toplumsal koşulların eşitsiz gelişimi onların atılımlarını geçici hale getirdi ve ekonomik faaliyetlerini çeşitlendirmelerini engelledi. Sonuç olarak söz konusu ihracat artışlarından çıkar sağlayanlar Avrupalı yatırımcılar, kapitalistler ve üretim, ticaret ağını örgütleyen aracı sınıflar oldu.

Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren kapitalist dünya ekonomisinin sömürüsüne açılırken giderek sistemin uç bölgesi haline geldi. 19. yüzyılın ilk yetmiş beş yılında Osmanlı dış ticaret hacmi dört kat arttı. Buna ek olarak yine 19. yüzyılla birlikte yoğunlaşan yabancı sermaye akışı 1870'lerin başında 30 milyon pound sterlini aştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ticari ilişkileri, Yakın Doğu ve Asya'dan hızla Batı Avrupa ve ABD'ye kaydı. Özellikle 1870'lerde İngiltere'nin Osmanlı ticaretindeki payı yükseldi. 1830-1832'de Osmanlı ihracatının %13, 3'ü İngiltere'ye yapılırken bu oran 1870'lerin başında %27'ye yükseldi. 1830-1832'de yine bu ülkeden ithalat %19 iken, yine 1870'lerde %30'a çıktı. Pamuk, yünlü tekstiller, tarım ve tarım dışı makineler, kömür, demir, gaz Osmanlı ithalatının çoğunu oluşturuyordu. Osmanlı İmparatorluğu tahıl, pamuk, ipek, afyon, çeşitli meyve ve yemişler gibi tipik uç bölgelere özgü ürünlerini ihraç ediyordu. Avrupa sanayi ürünlerini çekmeye devam eden Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın son çeyreğinde kapitalist ekonominin motoru haline gelen uluslararası sermayenin de etki alanı içine girdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine katılımı, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü tehlikeye atan, siyasal egemenliği iyice çürüten ve uzun vadede Osmanlı varlığının devamını zorlaştıran süreçlerin birikimli etkisini tetikledi. Tanzimat egemenlerinin korumacılık veya merkantilizm eğilimleri hiç yoktu. Avrupa devletlerinden siyasi korunma görme adına "liberal virüs"e kapıları sonuna kadar açtılar. Ruslara karşı daha canlı bir tampon, daha iyi yönetilen bir imparatorluk, hukuki ve sosyal gelişme ise İngiliz malları için daha iyi pazar koşulları ve yabancı sermaye için daha büyük güvence anlamına geliyordu. Dolayısıyla Batı sömürgeciliği Tanzimat siyasetine büyük destek veriyordu. Bu siyaseti biçimlendiren iç baskılar ancak sağlam bir mali taban oluşturabilirse anlam taşıyabilirdi. O kaynak da ancak Avrupa finans çevrelerinden edinilebilirdi. İmparatorluğun mali güvenliği, içeride Yahudi, Rum, Ermeni, Levanten tefeci-bankerlere dışarıda ise "Babil" usulü çalışan Yahudi finans firavunları şebekesi ile sömürgeci güçlerin mali merkezlerine terk edildi. Bu neden-

le, Osmanlı Devleti'ne verilen diplomatik destek ve bununla birlikte yürüyen "reform"lar imparatorluk aygıtının etrafında örülen ve bu aygıtın gerçek işleyiş koşullarını adeta gizleyen bir ağ olmaktan öte değer taşımadı.

1838'de İngiltere, yine aynı yıl Fransa, Hansa Alman Birliği, ABD, Sardunya ile 1839'da, İsveç, Norveç, Hollanda, Belçika, Prusya 1840'da, Danimarka ve Toskana ile 1841'de yapılan serbest ticaret anlaşmaları, Osmanlı ticaretini "dünyanın en liberal ticareti" durumuna getirdi. Bu anlaşmaların içerdiği liberal ilkeler sonucunda, Osmanlı Devleti'nin dış ticaretini denetlemesini ve bu ticaretten vergi almasını gittikçe zorlaştırdı. Yabancı ticaretle sınırlı kalacağı belirlenen anlaşmaların kapsamları genişledi. Yabancı ürünler %5 verginin ödenmesinden sonra imparatorluk içinde serbest dolaşıma kavuşurken, yerli ürünler, Müslümanlar tarafından nakledildiğinde çok çeşitli vergi yükümlülükleri gündeme geliyordu. 1830'ların anlaşmaları devlet düzeninin içerideki meşruluğunu zayıflatıyordu. Anlaşmaların uygulanması ve "reform" önlemleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yabancı devletlerle birlikte gayrimüslim tebasını koruduğu ve kolladığı izlenimini güçlendirirken özellikle Müslüman halkların tepkisini büyütüyordu.

Yabancı tüccarlar gayrimüslim tüccarlarla birlikte çalışıyorlar, ancak doğrudan bir ticari ağ kurmuyorlardı. İltizam ayrıcalıklarını satın alan özellikle Batı Anadolu gibi zengin bölgelerde ticareti düzenleyen mali fonları sağlayanlar İstanbul'da bulunan özel bankerlerdi. İmparatorlukta düzenli bir mali ortamın bulunmaması bu firmalara incelikli spekülasyon ve faizcilik yoluyla muazzam servetler kazandırıyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yönetici sınıflarının kısa dönemli borç ihtiyaçlarının artmasıyla Baltazziler, Ralli, Zarafi, Düzlüoğlu ve Rodoconaçi gibi bankerlerin serveti büyük rakamlara ulaşıyordu. Bu aile şirketlerinin çoğunun Avrupa'yla da kopmaz ticari ve mali bağları vardı. Örneğin, Ralli kardeşlerin 1865'te Londra, Mançester, Marsilya, İstanbul, Tebriz, Odesa, St. Petersburg'da büroları vardı. Özel şirketler sahip oldukları kaynakları bir araya getirerek İstanbul'da merkezileşen mali kurumlar teşkil ediyorlardı. Osmanlı hükümetinin resmen tanıdığı bu özel bankerler 1840'ların başında bir birlik oluşturdular. Seksen üyeli bu kuruluşun etkinliği arttıkça üye sayısı azaldı ve tekelleşme ile 1850'lerde on sekize düştü. 1845'te "İstanbul Bankası"nın kuruluşuyla başlayan süreçte bu mali hanedanlar işbirliği yaptılar. Önde gelen yerel mali hanedanlar "Paris Credit Mobilier" ve "Societe Generale" gibi Avrupalı önemli finans grupları ile iç içe geçen bir yapı oluşturuyorlardı. Nakit sermayenin bu biçimde merkezileşmesi iltizam ayrıcalıklarının sürekli İstanbul'daki aynı şirketler tarafından satın alınması demekti. Mültezim, İstanbul'da beratını sa-

tın aldıktan sonra ya doğrudan doğruya öşür toplaması için kendi adamlarını gönderir veya bir dizi aracı müteahhit bulurdu. Hükümetten yerel öşür toplama belgesi alan müteahhitler, genellikle bölgelerini parça parça bölüp kârla başkalarına devrederler. Elde edilen ayni veya nakit ürün yerli müteahhide borç vermiş olan sarrafa avansı karşılığında geri ödenir. Bu işlemler yoluyla, zaten ticaret yapan ve borç para veren sarraflar, yaşadıkları bölgelerde mültezimlik ve aşar toplayıcılığını da üstlenmişlerdir. Vergi toplayıcısı ile sarrafın farklı kişiler olduğu yerlerde ise, vergi toplayıcısı İstanbul'da ve eyaletlerde işleyen karmaşık bir borçlanma ağı ile sarrafa bağımlıdır. Bu işlerde dolaşan sermayeyi ellerinde tutanlar, ülkenin ticari etkinliklerinde belirleyici bir rol oynuyorlardı. Hükümet ise bu mali çevrelere bağımlıydı. İstanbul'da kurulan yapısal mali ağ, yerel ekonomileri Galata, hatta Avrupa piyasasındaki dalgalanmalar karşısında alabildiğine zayıflatıyordu. Bu finans şebekesi muazzam bir güce sahipti. Örneğin, 1848'de Boğazların güneyinden Mısır sahillerine kadar uzanan alanın tüm gümrük gelirleri İstanbul'da bir Ermeni sarrafa iltizama verildi. Çoğunluğu Bursa'da olmak üzere ona bitişik bölgelerin öşürünü ise bir başka Ermeni sarraf satın alıyordu. Tüm 17. ve 18. yüzyıl boyunca İzmir afyon komisyonculuğunu aynı Yahudi ailesinin üyeleri yürüttüler. Ticaret ve para işlemleri yanında aynı aracı şirketler tarım, tekstil, değirmencilik, buharlı gemi işletmeciliği alanlarına da yayılıyorlardı.

Osmanlı ülkesindeki ekonomik etkinliği kurdukları kredi ağıyla denetleyen bu finans şebekeleri siyasal güç üzerinde büyük nüfuza sahiptirler. İstanbul'da sarraflar yüksek bürokratların sırdaşlığını yapıyor, mali işlerinde danışmanlık görevini yürütüyor ve borç sağlıyorlardı. Yerel yöneticiler üzerindeki, etkileri de çok fazlaydı. Devlet memurlukları 1870'lerde bile para ile alınıp satılıyordu. Dolayısıyla yüksek bürokrasinin de yerel yöneticilerin de bankerlere ihtiyacı vardı. Ancak en önemlisi devlet hazinesinin bankerlere olan büyük borçları idi. Devlet Galata bankerlerine borçluydu. İstanbul'da merkezileşen finans şebekesi İzmir gibi liman kentlerinden akan tefeci-tüccar sermayesini de işletiyordu. Bu nedenle gerek Sultan Abdülaziz, gerek Sultan Abdülmecit, İzmir ziyaretlerinde zamanlarının çoğunu Hıristiyan kesimde geçiriyorlardı. Zira onlarla para bağlantıları vardı. 1850'de Abdülmecit İzmir'e geldiğinde şehirde bir gün kalıyor ve zamanının çoğunu Bornova'da Ermeni bir sarrafı ziyaretle geçiriyordu. Aynı şekilde, 1863'te İzmir'e gelen Sultan Abdülaziz Müslümanlarla ilgilenmiyor, beş günlük ziyaretinin önemli bölümünü İngiliz sermayedar Whitaller ailesi ve Baltazziler'le geçiriyordu.

> Büyük bunalım sırasında Osmanlı İmparatorluğu öteki uç bölgeler gibi kâr transferleri ve borç ödemeleri yoluyla uluslararası düzeydeki finans kapital birikimine katkıda bulundu. Yirminci yüzyıla girildikten sonra, dünya pazar koşulları geliştiğinde, imparatorluk gene geniş dış ticaret kesimiyle görece açık bir ekonomi olmayı sürdürdü. Bürokratik merkeziyetçiliğin uluslararası finans kapital kalkanı altında yeniden güçlendirilmesi Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi içindeki konumunda değişiklik yaratmadı.[265]

Ancak süreç yerel güç ilişkilerinin değişimini getirdi. Aracılar, yani gayrimüslimler etkinliklerini yitirdikçe yerlerini Müslüman burjuvazi aldı. Müslüman burjuvazi mülkiyet ve egemenlik ilişkilerini değiştirmedi; tam tersine gayrimüslim sermayenin rollerini üstlendi. Ancak bu aktör değişimi 1908 ve 1923 dönemeçlerinde "ulusal" siyasetlere geçiş olarak ideolojik bir yüceltme ile yanılsamaları besledi. 1870'lerden sonra, 19. yüzyıl başlarında oluşan uluslararası sermaye ile iş bölümü ilişkilerine Osmanlı egemenleri finans kapitalle işbirliği yaparak sahip çıktılar. Bu gelişme uzun vadede gayrimüslim aracıların ekonomik ve siyasal etkinliklerinin bir bölümünü yitirmelerine neden oldu. Aracıların yeri göreli olarak gerilerken emperyalist kurumlaşma finansal, diplomatik, kültürel açılardan çok daha sağlam araçlarla sisteme yerleşti. Bu tür aracılık alanlarının geliştirebileceği tüm birikim dinamikleri süreç içinde emperyalistlerin denetimine girdi. Diğer yandan, emperyalist güçler ve merkez sermaye grupları İmparatorluğa bürokratik merkeziyetçiliği dayattılar ve kurumlaştırdılar. İmparatorluğun son dönemi ile Cumhuriyetin ilk yılları için o çok eleştiri konusu yapılan "sivil toplumun olmayışı" Osmanlı'nın klasik kurumlara dayalı "despot" bir Yakındoğu devleti olmasına değil, kapitalist-emperyalist dünya ekonomisinin egemenlik ilişkilerinin dönemsel birikimine dayanıyordu. Bu topraklarda varlığını sürdüren gayrimüslim veya Müslüman burjuvazi etiketli gelişme dinamikleri ve sermaye birikim süreçleri kapitalist-emperyalist küreselleşme dalgasının gerekleri doğrultusunda şekillendi. Yerel aracılar kârlarını azamileştirme peşindeki kapitalistlerdi. İmparatorluğun uluslararası iş bölümündeki konumundan yararlanırken yer yer yabancı kapitalistlerle de rekabete giriyorlardı. Ancak 1870'lerden itibaren tüm dünyada ve Osmanlı'da onlarca etkisini duyuran emperyalizm tüm özerk gelişme dinamiklerini bertaraf etti. Uluslararası finans kapital Anadolu'nun kırsal kesimini etkileyen örgütlülüğü ve kurumsallaşması ile İmparatorluğa boylu boyunca yayıldı. Ancak bu süreç

---

[265] Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çev: Kudret Emiroğlu, İst. 1993, Belge Yay., sf. 94.

farklı sınıfların ve çıkar gruplarının çelişkileri, ittifakları, kavgaları ile şekillenen bir toplumsal, siyasi, ekonomik çerçevede ve kapitalist dünya ekonomisinin belli bir aşamasındaki koşullar tarafından belirlendi. İmparatorluğun, kapitalist-emperyalist dünyanın bir uç bölgesine dönüşümü son derece karmaşık bir çelişkiler zembereğinin gerilimli süreçleriyle gerçekleşti. (Cumhuriyete miras kalan bürokratik merkeziyetçilik de 19. yüzyılda kapitalist-emperyalist sistemin egemenlik ilişkilerinin biçimlendirdiği dönemin koşullarında oluştu. Cumhuriyet Osmanlı İmparatorluğu'nun değil Osmanlı Devleti'nin kalıtı üzerine kuruldu. Aslında Osmanlı Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu bir ve aynı değildir. Osmanlı İmparatorluğundan farklı bir yapı olan Osmanlı Devleti, İmparatorluğun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu süreçte sömürge koşullarına biçimsel bir siyasi bağımsızlıkla bağlanmasının ürünüdür. Kapitalist-Emperyalist sistem, içi tümüyle boşaltılmış, kof bir "kadim" Osmanlı İmparatorluğu devleti yerine 19. yüzyıldan itibaren yeni bir devlet kurmuştur. Cumhuriyet, İmparatorluk temelleri tahrip edilmiş ve emperyalist Batı tarafından kurulmuş olan 2. Osmanlı Devleti'nin mirasçısıdır.) Bu arada herhangi bir Avrupa devletinin Osmanlı İmparatorluğu'nu tek başına denetleyecek gücünün olmaması, üzerindeki egemenlik rekabetini şiddetlendirirken, bulunan dengeci çözümler, "reform" ve batılılaşma süreçlerinin getirdiği kurumlar da tezahür etti. Mali esareti, kültürel, hukuki, sosyal tutsaklık izledi. Tek bir gücün açık işgaline karşı gösterilecek direnç, Osmanlı'yı "uygarlaştırma" misyonuna adanan düvel-i muazzama ile çözülmeyi durdurmak isteyen güçlerin mutabakatı ile emperyalist egemenliği gizleyen bir toplumsal-siyasal-ekonomik programa dönüştü. Düvel-i Muazzama'nın çelişkilerinden yararlanarak ayakta kalma yeteneğini gösteren ünlü Osmanlı diplomatik yeteneği safsatası, herhangi bir Avrupa gücünün doğrudan idari egemenlik kuramamasından kaynaklandı. Bu koşullarda ortaya çıkan 1908 ve 1923 hareketleri ise Batı'ya rağmen Batı gibi olma hedefinden kopmadıkları ölçüde kapitalist-emperyalist egemenlik ilişkilerini yenileyecek dinamikleri beslediler. Osmanlı'nın bağımsızlığı biçimseldi. Hele 19. yüzyılın son döneminde uluslararası finansal kapital, Osmanlı maliyesi ve önemli üretim etkinliklerine Düyun-u Umumiye İdaresi (Osmanlı Genel Borçları) ile doğrudan el koyduktan sonra bir Osmanlı bağımsızlığından söz edilemez. Düyun-u Umumiye Osmanlı'yı adeta uluslararası bir sömürge derecesine indiriyordu. Önde gelen tüm Avrupa devletleri kurumun yönetim kurulunda temsil ediliyordu. Düyun-u Umumiye uluslararası sermaye ile hükümetler arasındaki ikili ilişkileri düzenliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun devamında ve orada yatırılmış fonların güvenceye alınmasında uyuşan rakip güçlerin ortak

çıkarlarına hizmet eden Düyun-u Umumiye küresel kapitalist işleyişin ilk ve yetkin örnekleri arasındadır.

Sonuçları vahim olan misyoner akımının faaliyetleri bu tabloyu tamamlar. İmparatorlukta yabancı misyon okulları çok erkenden yayılmaya başlamıştır. Örneğin Cizvit faaliyeti 16. yüzyıla, kapuçinlerin çalışmaları 17. yüzyıla kadar uzanır. "Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı okullar ne yönetim ne de program açısından Osmanlı maarif sistemiyle hiçbir bütünleşme kuramamışlardır. Hatta bunların bazıları uzun süre ruhsatsız çalışmıştır. Yabancı okullar Fransa, İngiltere, ABD, Avusturya, Almanya, İtalya ve Rusya tarafından kurulmuştu (...) Okulların Osmanlı coğrafyası üzerindeki dağılımı ilginçtir. Daha çok uluslaşma sürecine giremeyen veya geç giren bölgelerde kurulmaktadırlar... İmparatorluğun eğitim hayatında en faal unsur Amerikan misyon okullarıydı... 19. yüzyılın başlarında bazı halde ruhsatsız olarak faaliyete geçen okul ve yetimhanelerin sayısı 20. yüzyılın başında 400 civarındaydı. Amerikan misyonerleri etkin bir sosyal hizmet bütününü de okulla birlikte getirmişler. Ermeni ve Hıristiyan Arap nüfus arasında Protestanlığı yayabilmişlerdir.[266] ABD'li misyonerler Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Ege, Orta Anadolu, Suriye, Lübnan, Mezopotamya'da yoğun bir faaliyet içindeydiler. Bunun Kürt sorununun başlangıç aşamalarında ne tür gelişmelere neden olduğuna değineceğiz. Bu faaliyetler karşısında Osmanlı yöneticilerinin tutumuna gelince:

> Yabancı devletlerin misyonerleri, ülkenin her yanında sayısız okul ve sosyal kurum açarken, Babıâli bürokrasisi hayırhah davranmasa bile engel olamamaktaydı, ama herhangi bir yerdeki halk kendi ihtiyacına yönelik bir çırak veya ebelik okulu veya çobanlık ve tarım teknisyen kursu açmak isterse buna kolay izin verilmeyeceğine şüphe yoktu.[267]

Osmanlı Devleti'nin mali tutsaklığı kültürel, sosyal, siyasal, diplomatik teslimiyetinin koşullarını hazırladı. 1854'te Kırım Savaşı ile başlayan dış borçlanma olgusunun fikri hazırlığı daha eski tarihlere dayanır. 1783 yılında yine Kırım'la ilgili bir nedenle dış borç fikri gündeme geldi. Bu tarihte Kırım'ın Rusya tarafından ele geçirilmesi üzerine patlak veren Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı Devleti'ni mali kaynak arayışına soktu. Bunun üzerine 1784'te ilk defa yabancı bir ülkeden borçlanılması fikri ortaya atıldı. Dönemin defter emini Hasan Efendi ile Süleyman Fevzi Efendi'ye rapor hazırlatıldı. Hasan Efendi borç alınabile-

---

[266] İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İst., 1983, Hil Yay., sf. 140-141.

[267] Ortaylı age., sf. 119.

cek devletler olarak Fransa, Hollanda ve İspanya'yı önerdi. Buna karşın Süleyman Fevzi Efendi borç alınacak devletin Müslüman olması gerektiğini savundu.[268] Fas'tan borç istendi daha sonra 1788'de Cezayir'den 1 milyon kuruş talep edildi. Ancak para yerine Fas, Cezayir ve Tunus'tan özür beyanı geldi. Bunu 1789'da Hollanda (Flemenk) ve İspanya'ya yapılan borç talepleri izledi ancak bu girişimlerden de sonuç alınamadı. Bu arada 1840'da Galata bankerlerinden J. Alleon ve T. Baltacı'nın kurdukları İstanbul (Dersaadet) Bankası'ndan borç alındı. Söz konusu bankanın kaynakları aslında Avrupa sermaye piyasalarına dayanmasına rağmen bu borç iç borç sayıldı. 1854'den Osmanlı maliyesinin iflâsını ilân ettiği 1875 yılına kadar süren dönemde, 16 borçlanma yapılarak 241.913.000 Osmanlı lirası borçlanılırken, borç tahvillerinin satış fiyatlarının yazılı fiyatlarının altında kalması nedeniyle ele geçen tutar sadece 127.571.000 Osmanlı lirası oldu. Böylece 1854–1875 döneminde hem Osmanlı hazinesine giren fon miktarı borçlanılan rakamın çok altında kalırken, tahvillerin gerçek faiz oranları yazılı değerlerinin oldukça üstünde gerçekleşti.

> Dış borçlanmalar büyük devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasal çıkarlarını korumada da önemli bir etken olmuştur. Borç tahvillerinin Avrupa sermaye piyasalarına girebilmesinin ilgili hükümetin iznine bağlı olması, borcu veren ülkeye borçlanma işlemi üzerinde önemli bir denetim gücü sağlıyordu. Mesela İngiliz Hükümeti, 1860 borçlanması tahvillerinin Londra'da satışa arz edilebilmesi için gerekli olan iznin, ancak, Osmanlı Devleti'nde taşınmaz mallarla ilgili mülkiyet haklarının yabancılara da tanınması şartıyla verilebileceğini belirtmiştir. Fransa da Osmanlı Devleti üzerindeki dış borçlanmalarının doğurduğu siyasal gücünü sürekli hissettirmiştir. Mesela 1860'lı yıllarda Lübnan ve Suriye'deki bazı dini gruplar arasında çıkan çatışmalar sırasında, Osmanlı Devleti'ne siyasal baskı uygulayarak, uzun vadede kendi idaresine almayı plânladığı bu bölgelere sınırlı bir özerklik verilmesini sağlamıştır.[269]

Bu tabloya rağmen korkunç bir israf, lüks, debdebe gündemdedir. 17 Mayıs 1869'da muhalif Yeni Osmanlıların yayın organı olan *Hürriyet* gazetesi Avrupa hükümdarlarının yıllık tahsisatlarını açıklar. Buna göre: Rus Çarı 26.572.225 frank, Belçika Kralı 4.301.400 frank, İspanya Kraliçesi 12.087.500 frank tahsisat alırken Osmanlı Sultanı'nın tahsisatı 30.000.000 franktır. Ali Suavi devletin yüksek bürokratlarına "kefen soyucu"lar diye saldırır. Yine, *Hürriyet*'in 25 Ekim

---

[268] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştiren: Dündar Günday, İst. 1993, Üçdal Neşriyat, c. II., sf. 646- 651.

[269] Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İst. 2001, Küre Yay., sf. 74.

1869 tarihli nüshasında yer alan bilgilere göre: Fransa İmparatoriçesi 1869'da İstanbul'a geldiğinde 400 bin kese harcanıyordu. Tiyatroya gitme ihtimali karşısında tiyatrocu Naum'a 80 bin lira ihsan ediliyordu. Kraliçenin dindar olduğu bilindiğinden, eğer Beyoğlu'nda kiliseye gitmezse, misafir olarak kaldığı Beylerbeyi sarayında gider denilerek sarayın içinde 100 bin altın liraya özel olarak bir kilise inşa ettiriliyordu.

> Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayenin kölesi olması, köylünün sömürülmesini insafsız vergiler olmadan da kuvvetlendiriyordu. Bu yıllarda el sanatkârlarının, küçük memurların ve ufak rütbeli, kara ve deniz subaylarının durumu da kötüye gidiyordu. Çünkü ekonomik durumu düzeltme yolları arayan hükümet, karşılıksız kâğıt para basımını gün geçtikçe daha çok artırıyordu. Bu da, paranın değerinin düşmesine ve pahalılığın olağanüstü artmasına neden oluyordu. Görgü tanıkları, bu yüzden geniş halk kitlelerinde hoşnutsuzluğun arttığını belirtiyorlardı. Irk ve inanç ayrımı olmaksızın bütün Türk halkı, öteden beri yeteneksizliklerini bildiği yöneticilerin egemenliğinden artık kurtulmak istiyor ve son sabrını da yitiriyordu. Kuşkusuz, Anadolu'daki Müslümanlar ayaklanmaya hazırdılar.[270]

1861'de Bosna-Hersek'te köylü ayaklanması oluyor, 1866'da Girit'teki isyanı, Bulgar başkaldırısı izliyordu.

---

[270] Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev: Ayşe Hacıhasanoğlu-Mazlum Beyhan, Ankara 1974, Bilgi Kitabevi, sf. 33.

Türk Denizlerinde Dalgalanmayan Tek Bayrak: Türk Bayrağı

19. yüzyılın başından itibaren Rus genişlemesi Kuzey Kafkasya ve Orta Asya'yı kapsadı. Rusya dokuz yıl süren bir savaş neticesinde 1813 yılında yapılan *Gülistan* anlaşması ile Gürcistan, Şirvan (günümüzün Azerbaycan) ve Dağıstan'ı İran'ın elinden aldı. İkinci Rus-İran (1826–1828) savaşı ise *Türkmençay* Anlaşması ile sonuçlandı. Bunun sonucunda İran Ermenistan'ı (günümüzün Ermenistan Cumhuriyeti) ve onunla birlikte büyük bir Kürt nüfus Rus İmparatorluğu sınırlarına dahil edildi. O zamanlar Ermenistan'ın bu antik topraklarında 20 bin Ermeni'ye karşılık 25 bin Kürt yaşıyordu. Ruslar kısa bir süre içinde Osmanlı topraklarına da el uzattılar, Kars ve Ardahan'ı işgal ettiler ve büyük bir Kürt topluluğunu denetimleri altına aldılar. Geri koşullarda olsa bile, ilk kez bir Avrupa devleti bu ölçüde büyük bir Kürt nüfusla karşı karşıya kalıyordu. Rus etkisi, beraberinde Batılı düşünceleri de taşıdı. Ayrıca Rusların bölgedeki Kürt varlığını İran ve Osmanlı'ya karşı kullanma siyaseti ilk Kürdoloji çalışmalarını gündeme getirdi. Öte yandan yeni teknolojiler ve kurumlar İran ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Özerk Kürt beylik ve emirliklerine yönelik daha katı politikalar uygulama olanağını sağladı. Avrupa türü etnik milliyetçilik 19. yüzyılda ilk kez Hacı Kadir Koyi gibi Kürtlerin eserlerinde dile getirildi. Hacı Kadri Koyi geleneksel yönetici sınıfları ve dini liderleri reddederek, Kürt milliyetçiliğine öncülük etti. Koyi (1817–1897) Ortadoğu'da temel eğitim ve kültür dili olan Fransızca'nın değil, Kürtçe'nin savunuculuğunu yapıyordu. Ancak Koyi'nin milliyetçi düşünceleri başlangıçta taraftar bulmadı. Kürt aydınları Batılaşmanın etkilerine açıktılar ve çoğu Avrupa başkentlerinde yaşıyor, bu yabancı toplumların diline, kültürüne aşinalık gösteriyorlardı.

Kürt siyasal gerçekliğini yoğuranlar ise aşiret reisleri ve şeyhlerdi. Bunlar "kulları"na modern aydınlardan daha yakınlardı. Koyi'nin bağımsız "Kürt devleti" hayalleri kurduğu dönemde, Bohti ve Revandi hanedanları da Osmanlı yönetimini yıkıp "bağımsız bir Kürdistan" kurma hazırlıklarıyla meşgullerdi. Soran Emirliği'nin lideri Mir Muhammed Paşa, Mısır Hidivi Mehmet Ali'nin sunduğu örneği izliyordu. Mir Muhammed de tıpkı Mehmet Ali Paşa gibi kendi başkenti olan Revanduz'da top ve silah üreten imalathaneler kurduruyordu. Bradost bölgesinde bulunan bakır ve kurşun yataklarını da askeri mühimmat üretiminde kullanıyordu. Hammadde yüklü büyük kervanlar Bradost'tan Revanduz'a akıyordu. Emir pek çok tanınmış silah yapımcısını Revanduz'a çağırdı. 1816 yılında Havlokan'da kılıç, hançer, top gövdesi, tüfek, fişek, top tekerleği ve diğer askeri mühimmatı üreten bir fabrika kuruldu. Mir'in ordusu oldukça iyi silahlandırılmış 15 bin kişiden oluşuyordu. Mir Muhammed Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bağımsız olduğunu göstermek için kendi adına sikkeler bastırdı. Emirin iktidarını kabul eden Kürtler, cuma hutbelerinde onun adını anıyorlardı. Yarı-bağımsız Kürt bölgelerini ele geçiren Mir Muhammed, İran ve Osmanlı orduları ile de çatışmalara giriyordu. 1818'de Mir Muhammed kendini "emir mansur" (bağımsız vali) ilan etti. Sultan II. Mahmut, bazı önlemler aldığında, Mir Muhammed Kürt bölgelerinin büyük bölümünde denetimini kurmuştu.

1820'lerden itibaren derin bir krize sürüklenen Osmanlı Devleti bölgede zayıf bir konumdaydı. Ruslarla savaşı Mısır Valisi Mehmet Ali'nin güçlü darbeleri izledi. İran ve Osmanlı güçlerinin zayıflaması, Kürtlerin içinde bulunduğu olumsuz yaşam koşullarını daha da ağırlaştırdı. Anarşi, yağma, iç savaş, yoksulluk derin bir Kürt krizini ortaya çıkarıyor ve boşluktan Mir Muhammed gibi derebeyleri yararlanıyorlardı. Osmanlı merkezi iktidarına bağlı Bağdat Paşalığı üzerindeki baskısını artıran Mir Muhammed, zayıflayan Osmanlı otoritesinin boşluklarından yararlanan Bağdat Paşalığındaki Vali Davud Paşa ile ittifak kuruyor ve kendi mülklerini genişletiyordu. Mir Muhammed İran ve Osmanlı'nın zayıflığını kendi feodal gücünü çevre bölgelerdeki Kürtlere kabul ettirmekte kullanıyordu. Mır Muhammed, başarıya ulaşma adına Kürtleri sadece kendi feodal çıkarları etrafında "birleştirme" siyaseti izlemiyor, aynı zamanda bölüyordu. Tüm Kürt hareketlerinde olduğu gibi birleştirme dinamiklerinden daha fazla bölünme dinamikleri ön plana çıkıyordu. Mir, Kürt Müslümanlarla Kürt Yezidiler arasındaki dini kavgalardan da yararlanıyor ve Kürt Yezidilere karşı savaşıyordu. Mir Muhammed, etki alanını, sadece güçle veya bölünmeleri kullanarak geliştirmedi. Aynı zamanda Osmanlı yönetiminden memnun olmayan

Kürt liderlerin desteğine de dayanıyordu. Ancak Mir Muhammed, 1834'de Reşit Mehmet Paşa komutasındaki kuvvetlerle karşı karşıya geldi. Kürtler her zaman olduğu gibi bölündüler. Mir Muhammed'in müftüsü Molla Muhammed'in de aralarında bulunduğu ulema, Halife'nin ordusuna karşı silah taşıyanların "kâfir" olduklarını ve karılarının onlara "helal" olmadığını ilan etti. Bu fetva, Mir'in ordusunu çözdü. Mir Muhammed, kuvvetlerinin moralini çökerten bu akıllı strateji sonucunda teslim oldu. Kürt tarihinin ve politikasının genel yasası işledi, Kürtler bölündü, liderin en yakınında olanlar karşı tarafla anlaştı, lider teslim oldu. Yerel bir feodalin sınırlı bakış açısı ile İstanbul'a gitmek için kolaylıkla ikna edilen Mir Muhammed, Sultan'ın "sıcak ilgisi" ile karşılandı. "Kürt Paşası, büyük faziletlere sahip bir adam ve sultanın tahtının en önemli dayanaklarından biri olarak kabul edildi. Babıâli Kürdistan'ı yeniden örgütlemeye karar verdi ve Muhammed Paşa'yı neredeyse sınırsız bir güçle donatarak, Kürdistan'ın Genel Valiliği'ne getirdi."[271] Mir İstanbul'dan deniz yoluyla Samsun veya Trabzon'a doğru hareket etti. Bir rivayete göre denizdeyken öldürüldü, bir diğerine göreyse Sivas'ta infaz edildi. Mir Muhammed, sadece Yezidileri değil, Hıristiyanları da öldürtüyordu. Bu durum İngiliz Büyükelçi Canning'i de harekete geçiriyor ve Osmanlı yetkililerinden müdahale talebinde bulunuyordu. Alkoş köyünde Hıristiyanların öldürülmesi, köye komşu olan Rabbah Harmiz Manastırı'nın yağmalanması, içlerinde manastırın başrahibi olan Gabriel Dumbo'nun da bulunduğu çok sayıda keşişin öldürülmesi İngiltere'nin tepkisini çekiyordu. Rusya'nın müdahalesini gündeme getirecek bu katliamlara İngiltere, "insan hakları" gerekçesiyle değil, Hindistan yolunu tehdit edecek girişimleri önleme ve Osmanlı'nın dengelerini bozarak Rusya ile savaşa sürüklenmesine neden olacak erken bir çatışmadan çekindiği için karşıydı. İngiltere, Mir Muhammed'in bölgeye tekrar dönmesini kabul edemezdi. Şam'daki İngiliz konsolosu Mr. Wood, Paşa İstanbul'a geldikten sonra sürekli durumuyla ilgilendi. İstanbul'daki İngiliz Elçiliğinin Ortadoğu tercümanı olan bu memur, Mir'i yakından tanıyordu. Osmanlı'yı "reform"larla canlandırmak ve Rusya karşısına tampon olarak dikmek peşinde olan İngiltere bu tür isyanların Çarlığın işine yarayacağı kaygısını taşıyordu. Osmanlı ise Mısırlı Mehmet Ali Paşa ile yaptığı mücadeleden, asi ve hırslı derebeylerine karşı dikkatli olması gerekliliğini bir kez daha teyid ederek çıkıyordu. Hele Mir Muhammed'in, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelede Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya işbirliği

---

[271] Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çekem-Alper Duman, 2. Baskı, İst. 1999, İletişim Yay., sf. 118.

önerisinde bulunması kayda değer. Kürt feodalleri ve modern dönemlerin siyasi-askeri hareketleri, kendi iç cephelerini böler, iç kavgalarla tükenirken, düşman saydıkları bölge ülkelerinin dıştan gelen saldırılarla sarsıldıkları veya büyük güçlerin baskısıyla karşılaştıkları dönemlerde ittifaklar kurmayı siyasetin altın kuralı saymaktadırlar. Bu durumda, bölge ülkelerine destek vermekte çıkarı olan büyük güçler, saldırıya uğrayan devlet ve bertaraf edilmeye çalışılan Kürt kesimleri hep birlikte başkaldıran hareketin karşısına dikilmektedirler. Ayrıca önerilen ittifaklar, temsili meşruiyeti, siyasi birliği, yeterince askeri gücü olmayan gevşek örgütsel ve kurumsal yapılara dayandıkları ölçüde ciddiye alınmamaktadır. Mir Muhammed, Mısır'daki gelişmeleri model alıyordu ve Osmanlı egemenleri bu durumun farkındaydılar. İktidarı altında birleştirdiği bölgede Mir Muhammed merkezi bir yönetim sistemi kurdu. Böylelikle halk sistemli bir biçimde vergi ödüyordu. Ayrıca 50 bin civarında askere sahipti. Mısır'ın Osmanlı Devleti'ni yenilgiye uğratması, Mısır kuvvetlerinin Anadolu içlerine kadar ilerlemesi ve bunun üzerine Rusya'dan yardım istenmesi Osmanlı için Doğu'dan yönelen tehlikeli saldırılara ilişkin stratejik birikimi canlandırdı. Selçukludan, Osmanlı'ya akan çizgide Anadolu, Mezopotamya, İran, Mısır ve Kafkasya'dan gelen askeri, siyasi, dini, toplumsal akımlara karşı alabildiğine duyarlıydı. Anadolu toprağına yerleşik halklar, kendilerini egemenlerin tehlikeli saydığı bu akımlarla özdeş görüyorlardı. İşte Mısır'ın "reform"larla desteklenen gücü Osmanlı açısından büyük bir tehlikeydi. Kürt Emirlikleri ise Mısır modeli çerçevesinde algılanıyor ve Doğu'dan başlayacak bir kopuş hareketi karşısında İmparatorluğun dağılacağı, devletin yitirileceği konusundaki derin kaygıları besliyordu. Osmanlı Batı'da geriliyor, Doğu'da sıkışıyordu. Avrupa'dan beslenen ayrılıkçı rüzgârlar Hıristiyan halkları "milliyetçi" isyanlara sevk ederken, bu akımların Doğu'da da etkisini göstermesi kaçınılmazdı. Ancak, 19. yüzyılın Kürt isyanları Osmanlı için tanıdıktı. Zira önderler, hedefleri, çıkar ilişkileri, öykünme kalıpları belirgindi. Ayrıca bu önderlerin izledikleri ittifak siyasetlerini çözmek kolaydı. Mir Muhammed yalnız İngilizler değil, İran şahını destekleyen Ruslar tarafından da izleniyordu. İran'da bulunan tam yetkili Bakan Prens Dolgerusou bölgedeki Kürt hareketlerini günü gününe izliyordu.

Mir Muhammed ve Mısır Genel Valisi Mehmet Ali Paşa arasındaki ilişkiler Osmanlı istihbaratı tarafından da izleniyordu. Asıl ilginci 19. yüzyılla birlikte Kürtlere yönelik bölge ülkeleri stratejisinin Mısır tarafından da kullanılmasıdır. Hidivin oğlu İbrahim Paşa'nın casusları, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Kürtler arasında yoğun bir propaganda faaliyeti yürütüyorlardı. *Suriye* savaşı sırasında, İbrahim Paşa'nın ordusu Kürdistan koyunlarıyla doymuştur" diye kay-

dediyordu Batılı diplomatlardan biri.[272] Mısır hanedanı ile mücadele Osmanlı için bir ölüm kalım sorunuydu. Bu nedenle Mir Muhammed'in Mehmet Ali Paşa ile ittifakı sonunu hızlandırdı.

Mir Muhammed, tarihin akış çizgisinde şaşmaz bir Kürt politik yasası olarak işleyen ilkeye bağlı kaldı ve yoğun bir Kürt katliamına girişti.

> Muhammed Paşa, 1831 yılında, kalabalık bir ordunun başında Kellek köyünden, büyük Zap'ı geçti. Bu köyde yerleşik Yezidi nüfusu kılıçtan geçirdikten sonra, kuzey yönüne yürümeye devam etti. Musul'un doğusunda, Büyük Zap'tan Habur ırmağına uzanan, Yezidilerin yaşadığı dağlık bölgenin tümü harabeye çevrildi, halk kılıçtan geçirildi. Binlerce kadın, erkek ve çocuk öldürüldü ve bütün Yezidi cemaatleri ortadan kaldırıldı. Çok daha azı kaçarak Tur Abidin Cudi Dağı ve Sincar geçidi gibi uzak yerlere ulaşabildiler. Geride kalan kitleler korku içinde Musul'a doğru kaçtıklarında, Musul'un karşısında ve Dicle'nin sol kıyısındaki Koyuncuk'ta sal geçişinin tutulmuş olduğunu gördüler. Burada etrafları sarıldı ve katledildiler. Yezidilerin uğradığı kayıplar hiç şüphesiz dehşet vericiydi. Kaçabilenlerin dışında sağ kalanlar, esir alınan az sayıdaki kadın ve çocuklardı.[273]

Bu katliamlardan geride kalanlar ise köle olarak alınıp satılıyorlardı. Ne Yezidi Kürtlerin koruyucusu olan Bahdinan Emiri ne de bölgede askeri güçleri bulunan Osmanlılar Yezidi Kürtlerin katledilmesine müdahale ettiler. Yezidi Kürtlerin yazgısına karşı Ruslar da kayıtsız kaldı. Oysa 1828–1829 Rus-Osmanlı savaşı sırasında, Siirt bölgesinde yaşayan Yezidi Kürtler, Osmanlı'ya karşı Rusya tarafından kışkırtılıyorlardı. Rusya'nın kendilerine yardım edeceğine inanan Kürt Yezidilerinin başkanı Şeyh Mirza, Kafkas cephesindeki Rus kuvvetleri komutanı General Paskeviç'e müracaat ediyordu. Mirza ile Paskeviç arasındaki yazışmalar 1829'da savaşın sona ermesinden sonrada devam ediyordu.

Rus kolu Kürtlerin içindedir. Ayrıca bölgedeki Osmanlı yöneticileri dikkatle izlenmektedir. 19. yüzyılla birlikte Kürtler, Rusya, İngiltere, İran, Osmanlı arasındaki ilişkiler de stratejik bir araca dönüşüyordu. Rusya, Osmanlı'nın bölgeye yönelik askeri faaliyetlerini, komutanlar arasında tercih yapacak ölçüde önemsiyordu. 1835'te Reşit Paşa'nın Kürtlere karşı gönderilen ceza müfrezesinin başında bulunması Rusları tedirgin ediyordu. "Kafkasya'daki Rus yöneticilerinin çok istedikleri bir kişi olan Esad Paşa'nın Muş Paşalığı'ndaki makamından alınması Ruslar'ı kaygılandırmıştır. Esad Paşa'nın görevden alınması ve Reşit

---

[272] Dr. Celile Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev: Mehmet Demir, İst. 1992, Özge Yay., sf. 98.

[273] Jwaideh age., sf. 113.

Paşa'nın göreve gelmesinin nedenlerini açıklamak için Baron Rozen'in yaveri Vrangel, özel olarak Muş'a, Ruslara gelmiştir. Nesrolroda'ya kendi hareketlerini bildiren Rozen raporunda şunları iletmiştir:

> Ben onu (Vrangel'i) Reşit Paşa'nın Erzurum seraskeri ile olan anlaşmazlığının nedenini öğrenmekle görevlendirdim, Kürtler ceza müfrezesini, Reşit Paşa hangi durumda göndermiştir, bu görevleri Sultan'ın önerisiyle mi yapmıştır ya da hangi özellikleriyle, O, Muş paşalığının yönetimine ulaşmıştır. Reşit Paşa ile İbrahim Paşa arasındaki ilişki hangi düzeydedir?[274]

Bu raporlar Rus Dışişleri Bakanı Nesrelroda'ya gönderiliyordu. Çarlığın Kürt siyaseti, Osmanlı yöneticilerinin bu konudaki eğilim, ilişki ve stratejileri hakkındaki istihbaratı da kapsıyordu. Reşit Paşa'nın ordusunda bulunan Avrupalı askeri uzmanlar, Kürt isyanlarını bastırmada bir çizgiye işaret ediyor. Rus istihbaratı bu uzmanlarla ilgili olarak da bilgi topluyordu. "Reşit Paşa'nın eza müfrezesini İngilizler desteklediler ve ödüllendirdiler." Ayrıca bu kuvvet içinde Osmanlı ordusuna danışmanlık yapan, 1870–1871 yıllarındaki Fransa-Prusya savaşında Prusya ordularının komutanı olan Helmuth von Moltke'de bulunuyordu. Moltke'nin "Türkiye Mektupları" Kürtlerin yaşam ve isyan koşulları hakkında önemli gözlemler içerir.

Kürt sorunu başlığı ile anlamlandırılan olgular dizisinin 19. yüzyıl dönemecine ışık tutar. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı bölgeye büyük güçler yığar ve Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran çatışmaları, İngiltere ve ABD'nin değişik boyutları olan faaliyetleri ekseninde Kürtler kaynaşır, isyan eder. Ancak, Doğu'nun bu durumu resmi tarihin görmezden geldiği, üzerini örttüğü bir husustur. Batıdaki en küçük toprak kayıpları, isyanlar bile büyük bir dikkatle incelenirken İmparatorluğun, üstelik Müslüman tebaasının üzerine on binlerce askerlik kuvvetlerle yürünecek ölçüde hareketlenmesinin örtülmesi düşündürücü ve günümüz meselesi bakımından açıklayıcıdır. Kürtlerin 19. yüzyıldan itibaren Rus-İngiliz istihbaratlarının yoğun faaliyetlerine konu olması ve Osmanlı askeri bastırma hareketlerini yönlendirme hatta kendilerine yakın yöneticileri iş başına getirme çabaları dikkate değer. 1834 yılında 40 bin kişilik Osmanlı ordusunun (Kürt milislerin destek birlikleri bu sayıya dâhil değil) Reşit Paşa komutasında Mir Muhammed ve diğer Kürt derebeylerinin üzerine gönderildiği not edilmelidir. Bu cezalandırma seferlerinin 1838'de bile halen devam ettiğini ve örneğin, Garzan bölgesinde 30 bin "tüfekli" bir Kürt kuvvetinin muharebelere katıldığını Moltke

---

[274] Celil age., sf. 105-106.

mektuplarında açıklıyor. Moltke, Kürtler açısından "iç fetih" vurgusu yapıyor ve şunları yazıyor: "Osmanlı İmparatorluğu, aslında üzerlerinde Babıâli'nin hiçbir sözü geçmeyen, geniş ülkeleri içine alır. Muhakkak ki padişah bizzat kendi devleti içerisinde geniş fetihler yapmak zorundadır."[275] Moltke Kürt derebeylerini kast ederek, "Bu bölgeye karşı olan seferler daima büyük fedakârlıklar ve zayiata mal olmaktadır" diye yazar ve ekler, "Buralarda savaş paHalitır, çünkü malzeme güç temin edilebilir; Samsun'dan buraya, katır sırtında gelen bir kumbara aşağı yukarı bir altın lui'ye mal olmaktadır. Müstahkem hisarlar topa karşı inşa edilmemiş olmakla birlikte arazi bakımından o kadar uygun durumdadırlar ki hepsi 30, 40 hatta 42 gün dayanabilmişlerdir; bu sırada firar ve hastalık yüzünden ordudan birçok insanlar eksilmiştir; yerleri güçlükle doldurulabildiği için zayiat bir kat daha acı olmaktadır." Osmanlı'nın bölgede hiçbir zaman egemen olamadığı yerlerin varlığını tespit eden Moltke bu konuda şunları yazar: Muş ile Hazro arasında, şimdiye kadar Türk ordularının, hatta Reşit Paşa'nın ordusunun bile girememiş oldukları yüksek bir dağlık bölge vardır, orada bütün Küçük Asya'nın en yüksek dağları arasında sayılan ve şimdi bile tepelerinde (4 Haziran 1838) karlar 1000–2000 ayak aşağılara kadar inen sarp koniler ve sırtlar yükselir. Bu dolaylara toptan Garzan adı verilir ve zengin köyler, tarlalar, ağaçlar ve derelerle bezelidir. Köylerden hiçbiri salyana vermez, aHaliten hiçbiri askere gitmeye zorlanamaz. Garzan dağlarını artık Babıâli'nin hükmü altına almak için çok önemli hazırlıklara girişilmişti." Yüksek dağlarda ordugâh için çadır kuracak yer, top ve mühimmatı taşıyacak yol yoktur. Bu koşullarda on binlerce askerin seferber edilmesi durumun ciddiyetini gösterir. Osmanlı, bölgeyi derebeylerine teslim etmiş, yüzyıllarca bayındırlık faaliyetinde bulunmamış, şimdi koşullarını ve nedenlerini yukarıda incelediğimiz "merkeziyetçilik" siyasetleriyle askeri harekâtlar düzenlemektedir. Ceza müfrezelerinin başında bulunan Hafız Paşa'nın uygulamalarını Moltke şöyle anlatır: "Savaşı aşağıdaki bir tepenin üzerinden seyreden Hafız Paşa'nın yanına gittim. Oraya ganimetleri ve esirleri getiriyorlardı. Kanlı yaralar içinde erkekler ve kadınlar, memedekilerden itibaren her yaşta çocuklar, kesik başlar ve kulaklar. Bunların hepsi, getirene 50-100 kuruşluk bir bahşişle ödeniyordu (...) Kürtlerin sessiz ıstırabı, kadınların ümitsiz feryatları yürekleri parçalayan bir manzara meydana getiriyordu. İşin en kötü tarafı şu: Dağlarda bir halk savaşını böyle iğrenç haller olmadan yapmak nasıl mümkün olabilir?" Zayiatlar korkunçtur.

---

[275] Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev: Hayrullah Örs, 2. Baskı, İst. 1995, Remzi Kitabevi, sf. 229.

1838 tarihi mektubunda dört yıl önceki Reşit Paşa dönemine gönderme yapan Moltke, "Reşit Paşa'nın zamanında bir Kürt kalesinin kuşatılması 3000–4000 insan hayatına" mal olurdu der. (Tek bir Kürt kalesinin 3000–4000 kayba mal olması genel tablonun vahametini gösterir. Diğer yandan 19. yüzyıla yayılan Kürt başkaldırılarının şiddeti, maliyeti hakkında fikir verir. Diğer yandan meselenin köklerine ışık tutar. Bölgedeki gelişmeleri 1925 Şeyh Sait İsyanı'na ve İngiliz etkisine bağlayan tezler, ta 1820'lerden itibaren varlığını duyuran hareketleri görmezden gelir.)

Hafız Paşa, "kelle ve kulaklar için para verme usulünü" uygular, ancak daha ötesini tespit işi Prusya subaylarına düşer. Moltke, "Ancak üç seneden beri yeniden Türk egemenliği altına girmiş olan bu memleketin hakkında bilgi toplamaya" çalıştığını 15 Haziran 1838 tarihli mektubunda bildirir ve Kürtlerin neden sorun yarattıklarını şöyle anlatır: "Kürtler (bunlardan hangi sınıfa mensup olursa olsun bütün konuştuklarım) iki şeyden şikâyet etmektedirler. Vergi ve asker toplama (...) Vergi tarzı, müsellim'in, kendi eline verilmiş olan emir kullarını, işi onları isyan ettirecek dereceye vardırmadan, sıkabildiği kadar sıkıp sızdırmasından başka bir şey olmadığı sürece ziraat asla kalkınamaz, sanat da ondan daha az kök salabilir. Hâlbuki bunun birçok dalları pekâlâ gelişmeli idi. Ancak bu sayededir ki topraklar hakiki değerini verebilir. Ne kadar tabiat kuvvetinden burada henüz faydalanılmamakta! Ne kadar çok dere çağlaya çağlaya akıp gidiyor! Hâlbuki bunlarla ne kadar değirmen ve fabrika işletebilirlerdi. Ne uçsuz bucaksız ormanlardan yolsuzluk yüzünden faydalanılamamakta, ne kadar yapı malzemesi burada ortalığa serilmiş halde. Bu dağlar ne maden hazineleri saklamakta, bu hazinelerden ne kadarı da açıkta yatmakta ve sadece işlenmeyi beklemekte. Dicle kumundan bir mıknatısla yüzde elliden fazla demir ayırdık. Mil karelerce arazi dut ağaçlarıyla kaplı da bir okka bile ipek elde edilmiyor." Moltke vergi oranlarının büyük boyutlarda olmasının ekonomik gelişmeyi durdurduğunu bildiriyor. Hiçbir kâr vaadinin zulme dönüşen ağır vergiler karşısında anlam taşımayacağını vurgulayan Moltke, "Türkiye'nin bütün ticaretinin, kendi memleketlerinin kanunlarının himayesi altında yaşayıp bu devletin içinde bir sürü devlet meydana getiren yabancıların elinde olması bundan" diyor. Bu parlak Prusyalı kurmay sorunun Kürt dağlarında değil Osmanlı'nın sınıfsal yapısı ve sömürgeci güçlerle egemenlik ilişkilerinde düğümlendiğini daha 1830'larda tespit ediyor. "Devlet içinde devlet" olan "yabancı"lar tespiti ile birlikte, "Türkiye hammaddelerini yabancı memleketlere satıyor da, elde ettiği para ile yabancı sanayi ürünlerini bile alamıyor. Para değerinin sıkıntılı durumu ve parayı züyuflaştırma gibi hazin çare işte bu yüzden"

diyor. Moltke, Kürt dağlarında Osmanlı'nın sömürgeleşmesi, mali tabanını yitirdikçe vergileri artıran kriz, enflasyon, uluslararası iş bölümünde hammadde üreticisi konumunun meydana getirdiği tahribat ve devletleşen, kapitülasyonlarla egemenliğin önemli kısmını ele geçiren yabancılar üzerinde duruyor. 19. yüzyılda Kürt sorununun temel dinamiklerine ışık tutuyor. Moltke'nin, Kürtlerle yaşanan ve "yeniden fetih" başlığı altında topladığı olgusal tespitleri ülkenin genel durumuna bağlanıyor. O "Bu güzel denizlerden geçen buhar gemilerinde Avusturya, İngiliz, Rus ve Fransız bayrakları dalgalanıyor; Türk denizlerinde dalgalanmayan sadece Türk bayrağı. Bir cümle ile bu son derece zengin memleketin görülmedik fakirliği işte bu yüzden" diye kaydediyor.

Kürtlerin askerlik karşısındaki durumlarını saptayan Moltke vahim bir sosyal tablo çiziyor: "Bugünkü haliyle askerlik mükellefiyeti az sayıda omuzlara yükletilmiş ağır bir yüktür. Bu mükellefiyetin bazı bölgelere, buralarda da yine sadece bazı fertlere nasıl ağır bir şekilde uygulandığına Siirt şehri misaldir.

Reşit Paşa tarafından zaptından hemen sonraki sayım bu şehirde 600 Müslüman ve 200 Reaya (Hıristiyan) ailesi bulunduğunu göstermiştir. Bunlardan birincilerinden ilk defa 200 asker, yani %5-6'si birden, silâhaltına alınmıştır; üç sene içinde Müslüman halk 400 haneye inmiştir. Tam bu kasamayı gördüğüm sıralarda askere yeniden 200 kişi istenmektedir. Bunun üzerine bütün erkek nüfus dağlara kaçmıştır ve sokaklarda sadece çocuklarla ihtiyarlar görülmektedir.

Buradaki hata da yükün eşitsiz bir şekilde dağıtılması ve uzun askerlik süresidir. On beş yıl askerlik süresi sadece ömür boyuncanın başka türlü söylenişidir. Kürtler erken evlenirler; karıları, çocukları ve yurtlarından ebedi olarak ayrılmak, onların kaçma, ya da silahla karşı koyma suretiyle kurtulmaya çalıştıkları bir kara alın yazası olmaktadır. Şimdi mukadderat, yarı yarıya Kürtlerden mürekkep askeri kıtaları Kürtlerin memleketlerinin dağlarına sevk ettiğinden kadınlar ve erkekler, çoktan ümitlerini kesmiş oldukları evlatlarını, akrabalarını yahut dostlarını bir kere daha kucaklamak için her yandan akın akın geliyorlardı."

Yaşananlar Osmanlı'yı bölgede tam bir iç savaşa sürüklemektedir. Türkmen ezilmiş, başkaldıramaz hale getirilmiştir. Kürtler ise derebeylerinin insafına terk edilerek yoksulluğa, eğitimsizliğe, çaresizliğe terk edilmiştir. Ancak, özerk bir askeri varlığa sahip olan derebeyleri için başkaldırı imkânları mevcuttur. Halk ise ağır vergiler, 15 yıllık askerlik hizmetinin kıskacında beylerini takip etmektedir. İç savaş koşulları öylesine vahim tablolar ortaya koyar ki, Moltke'nin satırları ürperticidir: "Şu halde eğer ordugâhın etrafına, yüzleri düşmana değil

kendi kıtalarına dönük, sık bir nöbetçi kordonu çevriliyorsa buna şaşmamak lazımdır. Bir kaçağı yakalayana 250 kuruş vaat edilmesine rağmen her gün birçok asker kaçıyorsa buna da şaşmamak gerekir (...) Kaçak sessiz bir teslimiyetle iki yüz değneği yiyor ve sadece yeniden kaçmak için fırsatı bekliyor." Nizami kuvvetlere Kürt "başıbozuk" birlikleri de katılınca, "Dağlarda halk savaşı" son derece "iğrenç haller"de yapılmaktadır. Moltke 1838 Temmuz'unda Garzan'dan yazdığı mektupta kadınların bile savaşa katıldığını kaydediyor. Moltke'nin anlatımıyla: "Bir askeri hareket daha lazım oldu. 14 bölükle bir sürü başıbozuk son derece dik bir tepeyi dört bir yandan sarmak üzere gönderildi. Tepeye tırmanmak için beş saat lazım geldi ve bu arada nizamiye askerleri on altı ölü ile altmış kadar yaralı verdi. Kadınlar bile nizamiyenin üzerine ateş ediyorlardı. Bir Kürt kadını bir askeri hançerle vurup öldürdü. Yukarıya varınca, gözü kızmış olan askerler, karşı koyan kim varsa vurup kırdılar. 400–500 kadar Kürt öldürülmüştü. Elli kadar kadın, götürülmek istenirken, kabarmış olan dağ deresinde boğuldu... Bu harp, baştan aşağı iğrenç ve korkunç. Binlerce baş hayvandan başka 600 de esir getirdiler. Esirlerin yarısını küçük çocuklu kadınlar teşkil ediyor. 6–7 yaşındaki bir oğlan kurşunla vurulmuştu (...) Kadınlardan yaralılar var, ama asıl süngü yarası almış çocukların bulunuşu bütün bu harekât üzerine acı bir ışık serpiyor." Bu katliamlarda özellikle Kürt "başıbozuk" birlikleri görev almaktadır. Moltke, "Başıbozuklar gibi kullar bulununca önlenmesi imkânsız birçok kötülüklerin olacağı önceden bellidir " diyor. Molkte, Mısır Genel Valisi Mehmet Ali'nin Avrupa devletleri tarafından neden "yatıştırılmadığı" sorusunu sorar ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı ve kuvvetlenmesinde nasıl yakın çıkarlar" olduğuna ilişkin şüphelerini belirtir. Savaş hem Mısır'ın hem Osmanlı'nın mali, beşeri, ekonomik kaynaklarını kuruturken, asker toplama zorunluluğu Osmanlı İmparatorluğu'nu çürütmektedir. Sadece, "Konya, Ankara ve Malatya'da kırk bin kadar asker toplanmıştır. Sadece bu bir felaket, hem de çifte felakettir; çünkü hükümet bu insanları asker olarak beslemek zorunda kaldığı gibi onlardan vergi alamaz; bunların ticaretleri, sanatları durur, tarlaları yoz kalır ve çoluğu çocuğu sefalete düşer." Mısır Genel Valisi ile savaş hem derebeylerini Mehmet Ali Paşa'yı örnek alarak harekete geçirir hem de 20. yüzyıla devrolan ağır Kürt problemlerini tetikler. Dönemin en önemli gözlemcilerinden olan Moltke, "Bu şartlar içinde ve ikmal hemen hemen tamamıyla Kürdistan'a yüklendiği için asker toplama, devlet makamlarının köylere baskın etmesi şeklinde. Öyle köyler var ki içinde genç ve çalışabilir kimse kalmamış. İnsan bu adam avcılığında hazır bulunmalı, bu elleri bağlı ve gazap dolu bakışlı yeni askerlerin gelişini görmeli ki hükümetin, bütün iyi niyetine rağmen, bu

halkın ruhunda nasıl kendisine karşı tam bir nefret uyandırdığını anlayabilsin. Günümüzdeki bu dertlere gelecekte, aslında çok seyrek olan Müslüman nüfusunun zorunlu olarak azalması, milli servetin tükenmesi ve onların geldiği pınarların da tamamıyla kuruması katılacaktır" diyor. Savaş ve onunla birlikte yürüyen iç savaş bölgeye yıkım getirmektedir. 23 Mart 1839'da Malatya vilayetindeki durumu mektubunda anlatan Moltke, "Böyle önemli bir askeri kuvvetin varlığı vilayete de, dolayısıyla, müthiş bir baskı yapmaktadır. Yürüyüşler, kıtaların barındırılması, yiyecek, odun, yem gibi şeylerin sağlanması halka bir sürü angarya, binek, koşum hayvanlarını sağlamak, ayni ve bedeni mükellefiyetler yüklemektedir... Çadırda barınılamayınca bir şehir baştan aşağı boşaltılıyor, üstelik bunun için tazminat da veriliyor. Bu kış önemli Malatya şehrini tamamıyla işgal ettik, tek bir evi bile sahibine bırakmadık; ahali civardaki köylerde barınacak yer aramak zorunda kaldı, " diye yazıyor.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik, sosyal, askeri, finansal temelleri çürümekte, ancak sömürgeci güçlerin içeride işbirliği yaptıkları "partiler" ülkeyi iyice yıkıma sürüklemekte, orduyu tüketmektedirler. Moltke'nin sorusu son derece haklıdır:

> Bu devletin, bu şartlarla kendi içinden çökmesi, dışarıdan gelecek bir istiladan çok daha kolay olmayacak mıdır? Ve önlemek için o kadar gayret sarf edilen sonuç böylece kendiliğinden meydana gelmeyecek midir?

Osmanlı'yı Misyonerlerin İşgali ve Tanzimat Kürdistan'ı

Reşit Paşa Cezire şehri üzerine topçu ateşi açılmasını emrediyor ve bunun sonucunda şehir yerle bir oluyordu. Bu şiddetle sorunun bir an önce kontrol altına alınmasında Rusya ve İngiltere'nin baskılarının da rolü vardır. Gelişmeleri gözlemleyen Rusya bir süre sonra İran'ın da isteğiyle Mir Muhammed önderliğindeki Kürtlere karşı tavır alıyordu. İran Kürtleri üzerinde de etkili olacak bir hareket bölgedeki dengeleri alt üst edebilirdi. Ruslar İran'ın isteklerine olumlu yaklaşarak silah ve malzeme taleplerini karşıladılar. Kürtlere karşı İran tarafından yaklaşık 10 bin asker harekete geçirildi.

> Kürt hareketinin bastırılmasıyla İngiltere de ilgiliydi. İngilizler bu yönde oldukça aktif davranmışlardır. Onlar Türkiye ve İran'ın harekâtlarını koordine etmek istemişler, her nasıl olursa olsun Türk-İran anlaşmazlığını çözmeye çalışmışlardır. Bu amaçla İngiliz temsilcileri, Reşit Paşa ve Emir nizam arasında ilişki kurmakta aracılık yapmışlardı. İranlı kumandan, Reşit Paşa ordusuyla birlikte hareket etmek için rıza göstermişti. Bu niyet Tebriz'deki İngiliz misyonundan Yüzbaşı Şiil'e bildirilmişti. Temmuz 1836'da Şiil, Tebriz'den Reşit Paşa'nın kampına gitti.[276]

İngilizler, Osmanlı-İran saldırısının düzenlenmesinde önemli roller oynadılar. Ancak tüm bu kuşatmalara, şiddetli saldırılara rağmen asıl büyük sonuç alıcı darbeyi hazırlayan her zamanki gibi Kürtlerin kendi ihanetleri oldu. Osmanlı ordulularına "kılavuz rolü oynayan" Kürt önderleri savaşın Kürtlerin aleyhine dönmesini sağladılar. "Önderlerin ihaneti Kürt bölgelerinin fethedilmesini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır." Cizre Emiri Bedirhan Bey de dâhil pek

---

[276] Celil age., sf. 112.

çok Kürt derebeyi yeri geldiğinde Osmanlı ordusu saflarına katılmaktan ve Osmanlı ceza müfrezeleri ile birlikte, isyan eden diğer Kürt beylerine karşı savaşmaktan geri durmuyorlardı. Bu Kürt beyleri Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurup onlardan aldıkları rütbe ve yetkilerle bölgelerinde güç kazanıyorlardı.

19. yüzyıl başlarında Hindistan ticaretinin yolu İngilizlerin çalışmalarıyla yönünü Basra'ya çeviriyordu. Böylece İngilizler ticari güçlerini yoğunlaştırdıkları Basra'dan Aşağı Mezopotamya ve Kürt bölgeleri ile doğrudan ilişkilere geçmeye başladılar.[277] Bu ticari ilişkilere daha sonra Ruslar ve Fransızlar da girdiler. 19. yüzyılda "Hasta Adam"ın Avrupalı emperyalistlerin denetimleri altında varlığını sürdürmesi ancak fazla güçlenmemesi stratejisi yürürlükteydi. Hindistan yolu üzerindeki topraklara hâkim olan zayıf bir Osmanlı idaresi, sömürgeci güçler açısından tercih edilen bir durumdu. İngiltere ile Rusya henüz büyük bir paylaşım savaşına girecek koşullara sahip değillerdi. O nedenle Kürt Emirlerinin Osmanlı yönetiminden ayrılıp bağımsız bir konuma geçmelerinin meydana getireceği belirsizlikler tüm Ortadoğu'da karışıklıkların ateşini fitilleyebilirdi. Avrupa'nın sömürgeci siyasetleri açısından bu elverişsiz koşullar yaratabilirdi. Diğer yandan İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, ABD bölgenin jeopolitik unsurları yanında yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ile de yakından ilgileniyorlardı.

> Osmanlı yönetimi üzerinde geniş bir etkiye sahip olan Avrupa devletleri yörede gelişen siyasi ve toplumsal olaylarda direkt söz sahibi oldular. Çoğu zaman da istekleri doğrultusunda Osmanlı yönetimini yönlendirdiler. Bu ticari ilişkilerin Avrupalıların veya Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin eline geçmesiyle beraber bunların yöredeki etkinlikleri de artmaya başladı. Avrupa ve Amerikalılar, misyonerleri sayesinde bölgeyi daha yakından tanıma fırsatı buldular. Bu bölgede yaşayan ve Avrupalıların her zaman ilgisini çekmiş olan gayrimüslim halklarla ilişkileri de bu devirden sonra gelişmeye başladı. Bölge genelinde Müslüman Kürtler çoğunlukta olmakla beraber Ermeni, Asuri, Keldani, Süryani gibi halklarda kayda değer bir nüfusa sahiptiler. Ayrıca bazı yerlerde Müslüman Kürtlerden sayıca daha da fazlaydılar. Fakat Sünni Kürtler siyasi açıdan tarihsel bir üstünlüğe sahiptiler.[278]

II. Mahmut'un Batılaşma siyasetleri ile yönetimi merkezileştirme stratejileri iç içe gelişti. 19. yüzyıldan itibaren, Kürt Emirlikleri ile Osmanlı Devleti arasındaki çelişkiler bu temelde kesinkinleşiyordu. II. Mahmut'un stratejisi doğrultu-

---

[277] Ethem Xemgin, *Kürdistan Tarihi*, İst. 1997, Doz Yay., c. III. (İçinde)

[278] Sinan Hakan, *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, İst. 2002, Peri Yay., sf. 31-32.

sunda Kürt Emirlikleri ile yapılan anlaşmalar ve onlara tanınan haklar tek yanlı olarak feshedildi. Sömürgeci Avrupa devletlerinin Osmanlı siyasi coğrafyası ve Ortadoğu'da yoğunlaşan etkinlikleri, bunun sonucunda değişen dengeler, Osmanlı Devleti'nin Kürt siyasetini değiştirmesine neden oluyordu. Yavuz Selim döneminden itibaren Osmanlı Devleti ile Kürt Emirlikleri arasında gelişen ittifak son buluyordu.

Hıristiyan misyonerler oldukça erken tarihlerden itibaren Kürt bölgelerinde faaliyet gösterdiler. 1683 yılında Bitlis'te Cizvitlerin bir misyonu bulunuyordu. İtalyan Rahip Maurizio Garzoni Bitlis'te Kürtler arasında 18 yıl yaşıyordu. 1858'de ise Amerikalılar yine Bitlis'te bir Protestan misyonu kuruyorlardı. İlk dilbilim çalışmaları, sözlükler ve İncil'in Kürtçe'ye çevrilmesi bu misyonerlerin ürünleriydi. 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın ilk çeyreği misyonerliğin altın çağıdır. Zira bu çağ aynı zamanda kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü çağdır. Bu dönemde araçsal görev üstlenen mekanizmalardan başlıcası misyoner dizgesidir. Sömürgeci ve emperyalist çıkarların aracı olan misyonerlik önemli ve ulvi bir amaç gibi ortaya konulur. Misyonerliğin özü dindir. Başlıca araçları ise okul, matbaa, kitap, hastane vs. modern kurumlardır. Misyonerler, bu kurumların, içinde derece derece yer aldığı, iyi işleyen, etkin bir sisteme dayanarak iktisadi-siyasi çıkarların siyasal-kültürel etki ve yayılmanın, bir aracı olarak hizmet veriyorlardı. Sömürgeci ve emperyalist çıkarlar doğrultusunda *Modern Misyonlar Dönemi* 1793 yılında Misyoner William Carey'in Hindistan'a ayak basmasıyla başlar. Misyonerlik faaliyeti modern dönemde tüm uhrevi görünümüne karşın dünyevi bir içerik taşımaktadır. Osmanlı ülkesine pek çok İngiliz, Fransız, Amerikalı misyoner geliyordu. Ancak Kürt bölgelerinde özellikle İngiliz ve Amerikalı misyonerler yoğun faaliyetler yürütüyorlardı.[279] Osmanlı topraklarına modern zamanlarda ayak basan ilk Protestan misyoner, 1815 yılında Mısır'a gönderilen İngiliz Church of Missionary Society'e bağlı bir papazdır. Onu, 1820 yılının 15 Ocak'ında İzmir'e ayak basan Pliny Fisk ve Levi Parsons adlı Amerikalı misyonerler izledi. Bu iki misyoner *American Board of Commissioners for Foreign Missions* adlı Amerikan misyoner örgütünün elemanlarıdır. Kısaca BOARD ve ABC FM olarak anılan bu misyoner örgütü ABD'deki misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve büyüklerinden birisidir. BOARD'ın yapısı ve işleyişi iyi belirlenmiş, katı bir örgütsel dizgesi vardı. Protestan misyoner örgütlerinin dünyayı aralarında paylaşmalarında Osmanlı İmparatorluğu esas itibarıyla ABD'nin payına düşüyordu. ABD 19. yüzyılın son çeyreğinde diplomatik çer-

---

[279] Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul 1999, İletişim Yayınları, sf. 58–68

çevede Osmanlı Devleti ile daha fazla ilgilenmeye ve Doğu Sorunu'na bulaşmaya başlıyordu. Bunda misyonerlerin oldukça büyük payı vardır. Çünkü ABD'nin politik olarak ve diplomatik yollardan her türlü ilişkisi az ya da çok misyonerlerle ilintiliydi.[280] 1880 tarihinde ABCMF'in faaliyetlerini özetleyen rapora göre: "Misyoner faaliyetleri açısından Türkiye, Asya'nın anahtarıdır." Amerikalı misyonerler, İngiliz Büyükelçileri ve Konsolosları ile oldukça iyi ilişkilere sahiptirler. İngiliz Büyükelçisi Canning, "Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatta kalmasına" çalıştığını, "çünkü bu İmparatorluğun kaderinin Avrupa'nın çıkarları ile çok yakından ilgili" olduğunu söylüyordu. Oysa Canning'in çabalarının arka planındaki gerçekliği ABCMF'nin dış ilişkiler sekreteri Anderson şu sözlerle açıklıyordu:

> Bütün bunları, Tanrı sayesinde, İngiltere'nin Hindistan'da bir İmparatorluğa sahip oluşu ve oraya engelsiz ulaşmak ihtiyacının ilahi gerçeğine borçluyuz.

Ermenistan'da Bir Turdan Notlar (*Notes of Tour In Armenia*) adını taşıyan ve Amerikalı misyoner Tillman C. Trowbridge tarafından yazılan metinde ise,

> Türklerin gerek insan olarak kendileri, gerekse tüm toplumsal kurumları ilkeldir. Bunun bir nedeni ırksal ise, bir nedeni de dinseldir (İslâm). Türkler Hıristiyanlaştırılmadıkça ve tüm kurumları Batılılaştırılmadıkça kurtuluş yoktur. (...)

diye yazıyordu. Ancak Müslüman halkların bu Hıristiyanlaştırma politikasına direnişleri net bir biçimde ortaya çıkınca emperyalizm Batılaşma ve bu temelde merkeziyetçiliği yani sömürge kurum, hukuk ve kültürünün "reform"lar yoluyla dayatılmasını esas alıyordu. Amerikalı misyonerler Ermeni, Kürt, Asuri, Keldani nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelere akıyordu. Antep misyonerlerin tabiriyle 1848 yılında "İŞGAL EDİLMİŞTİ." Musul 1850'de, Arapkir 1853'te, Maraş, Halep, Sivas, Harput 1855'te, Urfa, Antakya, İzmit 1856'da, Diyarbakır 1857'de, Mardin, Bitlis ise 1858'de, Adana 1863'te "İŞGAL EDİLDİ"; yani buralarda misyoner okulları kuruldu.

ABD Ortadoğu'da şebekeleşen misyoner ağı ile kendine ekonomik-sosyal, kültürel bir hayat alanı yaratıyordu. 1900 yılına gelindiğinde Anadolu'da Amerikan misyoner dizgesi içinde 417 okul bulunuyordu. ABD'nin çalışmaları misyonerlerle sınır değildi. 1829'da imzalanan Osmanlı-ABD ticaret anlaşmasını

---

[280] Dr. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İst. 1989, Arba Yay., sf. 22.

takiben Osmanlı ülkesinin dört bir tarafında Amerikan Konsoloslukları açılıyordu. 1832'de ilk konsolosluk İzmir'de açılıyor bunu 1911 yılına kadar 80 yılda 45 Konsolosluğun açılması izliyordu. ABD'nin, milli mücadele yollarında kurtuluş çaresi olarak görülmesinin ve Sivas Kongresi'nin gizlenen manda başvurusunda bu yaygın, köklü ve yerleşik mekanizmanın büyük etkisi vardır.

Emperyalizmin aracı olan misyoner faaliyetleri, Osmanlı ülkesini ağ gibi saran konsolosluklar, "reform" adı alında sömürgeleşme ve Ortadoğu'ya yerleşen Avrupalı emperyalistler ve ABD misyonları Kürtler üzerinde ciddi baskılar oluşturdu: "Batı'daki Hıristiyan dindaşlarından giderek daha fazla yakınlık ve yardım gören yerel Hıristiyanlar hızlı bir şekilde daha eğitimli, kozmopolit ve zengin hale geldiler. Bu ölçüde artan bir servet doğal olarak, yerel Kürt yöneticilerin daha fazla vergi toplama tutkularını ateşleyecekti. Fakat yükselen eğitim düzeyi ve kozmopolitçilik aynı zamanda Hıristiyanların bu keyfi vergilere boyun eğme olasılığını geçmişe oranla biraz daha azaltıyordu. Bu iki süreç doğal olarak birbiriyle çatıştı. Bir azınlık olan Hıristiyanlar, daha önceden yaptıkları gibi, yerel Müslüman yönetimleri ve Kürt beyleri karşısında, Batı'daki büyük Hıristiyan devletlerden yardım isteyecek ve zaman zamanda bu yardımı alacaktı."[281]

Batılı Hıristiyan misyonerlerin 19. yüzyılda gelişiyle birlikte bölgede yaşayan halklar arasındaki çelişkiler keskinleşiyordu.

> Batılı Hıristiyan İmparatorluklar, Müslüman kardeşlerine karşı ayaklanmaları için yerel Hıristiyanları etkin biçimde destekleyip, silaha sarılmaları durumunda, onlara askeri yardım gönderecekleri gibi boş vaatlerde bulunarak onları kızıştırıyorlardı. Tüm bu entrikalar, Hıristiyanlara yardım etmek için değil, yerel Müslüman yönetimleri zayıflatma amacı güdüyordu.[282]

19. yüzyıldan 20. yüzyıla akan çizgide patlayıcı bir ortamın tüm bileşenleri hazırdı ve dini-etnik kavga, Ermeni, Türk, Kürt, Asuri, Arap halkaların oluk gibi kanının akıtılmasıyla sonuçlanıyordu.

Ekrad beyliklerinin yeniden "fethinin" ilk aşaması 1839 yılında sona erdi. Birçok bölgede Osmanlı yönetimi kuruldu. Artık Kürt bölgelerinin yöneticileri merkezden atanmaktadır. Ancak Tanzimat bölgeye çürüme koşullarını yerleştirdi. Derebeylerinin yerine, "kendi görevi için ödediği parayı fazlasıyla kısa sürede geri göndermek için çalışan, İstanbul'dan atanan kurnaz şarlatanlar geç-

---

[281] Izady age., sf. 127.

[282] Izady age., sf. 127.

miştir." Rüşvet, iktidar hırsı, sömürgeci güçlerle işbirliği, misyonerliğe göz yumma ülkeyi parçalamaktadır. Dönemin devlet adamlarından Halet Efendi, bürokrasi içindeki mücadeleyi anlatırken, "İktidar sadece bir kişinin sığabileceği bir minare külahına benzemektedir; bu adam, düşmemesi ve merdivenin kırılmaması için hiçbir şey yapmadan oturmak zorundadır" diyordu. Tanzimat Kürt bölgelerini de çarkın dişlilerine dâhil eder. Çark ise şöyle döner:

> Unvanlar hemen hemen belirli bir miktar karşılığında satılır. Diğer bir paşa görevi için daha fazlasını ödeyemediği durumda herhangi bir Ermeni bankere müracaat eder, bu banker bölgedeki gelirlerin bir kısmını alarak paşaya gerekli olan paraları getirir; bu durumda şanssız bölge bir değil iki çapulcu tarafından tehdit edilir. Bu yağmadan kendine düşen hisseyi alanlar hiçbir şekilde paşanın işlerine karışmaz; halkın şikâyetleri Sultan'ı da etkileyemez, çünkü alınan paranın bir bölümü hareme girer, buradan yıkılmaz bir gelenek olan rüşvet çıkar.

Bu gözlemler Rus diplomat Berezin'e aittir. Yabancı diplomatlar Osmanlı bürokrasisini, sınıfsal yapısını, halkın sorunlarını, orduyu sürekli izler, rapor haline getirir ve merkezlerine aktarırlar. Berezin'de Kürt bölgelerinde bulunan bir diplomat olarak Osmanlı Devleti'nin tüm zayıflıklarını dikkatle inceler. Tanzimat'la birlikte bölgeye gönderilen yöneticiler kanlı faaliyetleriyle ünlenirler. Bağdat Paşalığı'na atanan Muhammed Paşa acımasızlığı siyaset haline getirir. Paşa, suçluları "kazığa oturtur." İsyanları nasıl bastırdığı Rus diplomatı Berezin'in raporlarına yansır:

> Öldürülen isyancıların kesilen kulaklarını şehir kapılarında bırakmıştır; Birecik'in halkı eğer bir daha isyana kalkışırsa onların hepsini kazığa oturtacağına aht etmiştir.

Yöneticilere karşı en küçük bir direniş için bile köylere ceza müfrezeleri gönderiliyordu.

Bağdat egemeni Muhammed Paşa, "reform"ların özünü doğru kavrıyordu. Bu "reform"lar süreci Batı tarafından destekleniyordu ve kaynak da doğrudan Avrupa ve Petro döneminde benzer süreçler yaşayan Rusya değil, Mısır'dı. "Reform"lar konusunda Mısır'dan yardım isteniyor, orada yapılan denemeler taklit ediliyordu. Batıdaki çekilişi ile gözlerini Doğu'ya çeviren buradaki tarihsel zayıflığının bilincinde olan Osmanlı, Mısır'daki gelişmeleri neredeyse ay farkı ile takip ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopacak ölçüde güçlenen bir Mısır, Müslüman model konumu ile Batılılaşma'da prizma işlevi görüyordu. Mısırlı egemenler, Osmanlı yöneticilerinin kendilerine yetişme planlarını elbet-

te biliyorlardı. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, II. Mahmur'a karşı yargısında oldukça sertti:

> Babıâli, uygarlığı yanlış tarafından almıştır; bir ulusa apoletler taktırıp dar pantolonlar giydirerek yeniden doğuş işine girişemezsiniz; elbiselerinden başlamak yerine... Halkının zihinlerini aydınlatmaya çalışmalısınız.

Moltke'de mektuplarında bu "reform"ların ordu ile ilgili yönünü yazar:

> En talihsiz eser, Rus ceketleri, Fransız düzenlemeleri, Belçika silahları, Türk başlıkları, Macar eyerleri, İngiliz kılıçları ve her ulusun uzmanlarıyla Avrupa modeline dayanan bir ordu yaratılmasıydı.

İşte bu tabloda işin özü değişmez.

Muhammed Paşa önemli bir örnektir. İktidarı altındaki bölgelerde yaşayan halkın kötü durumu, keyfi yönetim ve rüşvet çarkı o kadar açıktır ki, merkez bazı "gemleyici" tedbirler almak durumunda kalır. Ancak bölgede oluşturulan kurullarla da durum düzelmez. Bu koşullar Kürt derebeylerinin arkasındaki halk desteğini arttırırken, Osmanlı düzenine yönelik büyümektedir. Çok geçmeden, merkezi Bohtan olan yeni bir hareketlilik başlar. Bu hareketliliğin önderi Bedirhan Bey'dir.

1835'te "Hâkime Kurdistan" (Kürdistan Beyi) olarak anılmaya başlayan Bedirhan giderek güçlendi ve yörede etkinliğini artırdı. Kürt aşiretleri içinde otoritesini güçlendirirken, Yezidi Kürtlere ve Nesturiler'e ağır baskı uyguladı. 1843 ve sonraki birkaç yıl boyunca Bedirhan ve Hakkârili Nurullah Bey'in adamları 20 bine yakın Nesturi'yi katlettiler.

İngilizler ve Amerikalı misyonerler bölgedeki Nesturi (Asuri) topluluklar arasında faaliyet gösteriyorlardı. Örneğin J. Joseph adlı Amerikalı misyoner, "Nesturiler ve Müslüman Komşuları" adlı bir kitap yazıyordu. Amerikan misyonerleri Smith ve Laurie 1830'da bölgeyi ziyaret ediyorlardı. Bu misyonerler Nasturiler (Asurlular) arasında faaliyet gösteriyorlardı. 1840'lara kadar Hakkâri bölgesinde Kürtlerle Nesturiler arasındaki ilişkiler dostçadır. Ancak bu ilişkiler misyonerler ve Batılı diplomatların faaliyetleri sonucunda yıkıldı. Misyonerler Kürtlerle Asurluları birbirine düşüren entrikalar düzenlediler. Amerikalı misyoner Perkins, 1836'da Nesturi'lerin dini lideri Mar Şamun'a "Mahkemeler ve ızdıraplar, siz ve halkınız bu topraklardaki Müslüman baskısını uzun süre çektiniz. ABD'deki Hıristiyan din kardeşlerinizin kalplerinde sempati ve ilgi uyandırdınız" diyerek kışkırtıcı bir tutum içine giriyordu. Bu arada İngiliz misyoner

Grand 1840'da Hakkâri'yi ziyaret ederek Nurullah Bey'le görüşüyordu. Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin Nesturilere yoğun ilgileri Kürt yöneticileri kuşkulandırıyordu. Misyonerler, Avrupalıların Nesturilere her türlü desteği vereceğini belirtiyorlar, onları bağımsızlık için kışkırtıyorlardı. Misyonerlerin cesaretlendirdiği Nesturiler Kürtlerle silahlı çatışmalara girdiler. Nesturiler ile Hakkâri Kürtleri arasındaki ilişkiler, 1842'de Grand'ın Nesturi köylerine yeni geziler yapması, bölgeye misyoner merkezleri kurulması için harekete geçilmesi ve ABD'den gelen misyonerlerle birlikte içinden çıkılmaz bir hal alıyordu. Amerikalılar, 1835'den itibaren bölgede büyük bir hızla çalışıyor, Ermeni ve Nesturi cemaatleri için okullar, sağlık kurumları açıyorlardı. İstikrar geri gelmemek üzere bozuluyordu. Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri Müslümanlar açısından tehlikeli sonuçlar doğuracak bir dizgenin ilk aşamasıydı. Ainsworth adlı misyonere bir Kürt beyi, "siz bu ülkeyi almaya gelenlerin habercisisiniz" diyordu.

Kürtlerin tepkilerini bilmesine rağmen Grand, Tiyari bölgesinde büyük bir misyoner merkezinin yapımına girişiyordu. İnşaat haberi anında yayılıyor ve Kürtler Avrupalıların Hıristiyanlığı yaymak için büyük bir kale kurduklarına inanıyorlardı.

> Amerikan misyonerlerinin Kürdistan'ın vahşi dağlarında görülmesi garip ve beklenmeyen bir gelişmeydi. Bu gelişme Kürtlerin aklında derin kaygılar ve şüpheler uyandırdı.[283]

Üstelik misyonerlik hizmet binası, Kürtler arasında "kale" olarak bilinen bir yapının yanına kuruldu. İngiliz diplomat Layard'ın merkeze ilişkin gözlemi işin kışkırtma boyutunu ortaya koyuyor:

> Binalar bütün vadiye hâkim bir tepenin zirvesinde bulunmaktadır. Kesinlikle daha az gösterişli ve nispeten daha mütevazı bir yer seçilmiş olmalıydı; aralarında yerleşmeye geldikleri bu aşiretlerin karakterlerini şahsen bildikleri halde böyle bir düşüncesizlik yapmaları şaşırtıcıdır.

Daha 1842-1843'de Kürtler, Nesturiler, Ermeniler arasında yoğun faaliyetler yürüten İngiliz, Amerikalı misyonerler gerçekliği bu halkların adına yazılan sorunların köklerine ışık tutuyor. Osmanlı Devleti ise yabancı misyonerlerin gelecekte doğuracağı sonuçları öngörmek şöyle dursun bölgede yaşanacak çatışma-

---

[283] Jwaideh age., sf. 137.

ların Kürt emirlerini ve Nesturileri zayıflatacağına ilişkin garip umutlar taşımaktadır. Misyonerler, Osmanlı yönetim organlarının etkisinin güçlenmesinden yanadırlar. Zira Osmanlı Devleti, onların bölgeye girişin kolaylaştıran, Müslüman Kürtlerin etkinliğini kıran bir politik araç olarak görülmektedir. Misyoner Grand, Mar Şamun'a, Kürtlerin Nesturilere yönelik bir saldırıda bulunmaları halinde Osmanlı Devleti'nin Batı'nın Hıristiyan devletleri karşısında sorumlu olacağını bildiriyordu. Nesturi Patriği, Britanya'dan askeri müdahale talebinde bulunan mektuplar yazıyordu. Diğer yandan, Musul Valisi, Kürtler ve Nesturilerin çatışmasını kışkırtan bir tutum içindedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu iki halkın vuruşturularak zayıflatılması siyasetinde Batılı devletlerin telkinlerinin etkili olduğu düşünülmelidir. Olayların mantığı, kale biçiminde bir merkezin inşa edilmesinden, Nesturilere Kürtlerin saldırması durumunda Batı'nın askeri güvence sözünün verilmesine uzanan çizgide içinde diplomatlar ve misyonerlerin yer aldığı bir komplo örgüsünü ciddi bir varsayıma dönüştürüyor. Üstelik Musul valisinin kışkırtıcı tutumu Nesturi katliamından önce Amerikalı misyonerler tarafından bilinen ve yazışmalarında sık sık değinilen bir konudur.[284] Mar Şamun, Protestan Amerikalı Misyonerler, İngiliz Anglikan misyonerlerle kuşatılıyordu. Mar Şamun, İngiliz misyoner Becer'i Kürtlerle ilişkilerin iyice gerginleştiği 1842 yılı sonlarında kabul ediyordu. Becer, Hakkâri Kürt Emiri'ne karşı kışkırttığı Nesturi Patriği Mar Şamun ile görüşmesini misyon merkezine gönderdiği mektupta anlatırken:

> Hakkâri'nin Kürt emiri Nurullah Bey Nesturilerin bağımsızlığını gasp etmişti, eğer biz zamanında Hıristiyan nüfusa yardım etmeseydik o zaman bu halkı barbar Kürtlere boyun eğmiş olarak görürdük.

Sömürgeci güçlerin böl-parçala-katlettir-yönet anlayışının açık tezahürüdür bu mektup.[285] Becer Nesturiler arasındaki faaliyetlerini sürdürürken, Kürtler de isyan hazırlığı içindedirler. Bedirhan, düşmanımın düşmanı benim dostumdur formülasyonunu Nesturilerle ortak isyan zemini için yeterli görüyor ve Mar Şamun'a Osmanlı'ya karşı ortak hareket öneriyordu. Bedirhan'ın bu amaçla gönderdiği elçileri Mar Şamun İngilizlerin telkini ile reddeder. Bedirhan ise Osmanlı-İngiliz ilişkilerini, Amerika'nın bölgede gelecek için oluşturmaya çalıştığı ve Hıristiyanlar üzerinden yürütmeyi planladığı müdahale araçları yaratma stratejisini, Nesturilerin kurban seçilmesini kavrayamıyordu. Kürt dağlarının

---

[284] Jwaideh age., sf. 138.

[285] Celil age., sf. 141.

Hindistan yolu ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz-Ortadoğu-Asya bağlantılı stratejisindeki konumu ile Rusya karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun tampon olacak kadar bir güce sahip bulunmasına ilişkin uluslararası siyaset, derebey bakışının sınırlarını aşıyordu.

İngiliz misyonerler, Mar Şamun'u her durumda İngiltere'nin yardım göndereceğine ve Kürt emiri ile anlaşma yapmamasının gerekli olduğuna inandırdılar. Mar Şamun, Bedirhan'ın elçilerini kabulünde bu toprakların artık Osmanlılara değil İngilizlere ait olduğunu söylüyordu. Bu görüşme sonrasında Patrik kendi konağı üzerinde İngiliz bayrağını dalgalandırır. Patrik bu davranışıyla, Kürtlere kendisini İngilizlerin savunduğunu ve Nesturilere yönelik bir saldırı olması halinde Kürtlerin karşısına Avrupa'nın dikileceğini gösteriyordu.[286] Bu davranışlar sonucunda Kürtler ile Nasturiler arasındaki ilişkiler iyice gerginleşiyordu. Her türlü kışkırtmayı yapan misyonerler ise Bedirhan ve Nurullah beylerin hazırlıklarını biliyorlardı. Grant Nurullah Bey'e müracaat ederek, Nesturilere saldırılması halinde Kürtler ile Nesturiler arasındaki anlaşmazlığa karışmayacaklarını ancak misyoner evlerinin, binalarının ve malvarlıklarının korunmasını istiyordu. Grant'ın Nurullah Bey'in yanından ayrılmasından sonra Kürt birlikleri Nesturilere saldırdı.

Nesturilere yönelik ilk katliam 1843'te Haziran ayında meydana geldi. Tiyari ve Diz topluluklarının yanı sıra çok sayıda Nesturi topluluğu katledilmekten kurtulamadı. Bedirhan'ın kuvvetlerine, Hakkâri bölgesinden sorumlu olan Erzurum valisi de destek veriyordu.[287] Van'dan Revanduz'a ve Dicle'den İran sınırına kadar olan bölgeden toplanan güçlerin sayısı 70 ile 100 bin arasındaydı. Nesturiler bu katliamda 10 bine yakın insanlarını kurban verdiler. Bu katliamlardan sağ kurtulan Nesturi, Yakubi, Yezidi kadın ve çocukları tutsak alınıp Diyarbakır-Musul bölgesinde köle olarak satıldılar.[288] İngiliz Büyükelçisi Canning'in girişimleri sonucunda, bazı esirler serbest bırakıldılar. İngiltere, bölge halklarının birbirini katlettiği komplolar düzenlemekten geri kalmazken "uygar" ve "insan hakları"na bağlı devlet olma gereğini de böylece yerine getiriyordu. Oysa Nesturilerle Kürtlerin daha önce iyi olan ilişkilerinin bozulmasında ve Kürtlerin Nesturileri katletmesinde, bölgeyi sömürgeci stratejilerin av alanı ilan eden İngiliz, Amerikalı misyonerlerin ve Batılı devlet temsilcilerinin

---

[286] Celil age., sf. 142.

[287] Jwaideh age., sf. 138.

[288] Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti, 1840-1890*, Çev: Y. Hakan Erdem, İst. 1994, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 13.

kışkırtmaları önemli bir etkendir. Diğer yandan İngiltere, Fransa, Rusya'nın Osmanlı nezdinde ki temsilcileri Bedirhan Bey'in ve Kürtlerin bertaraf edilmesi gerekliliğini savunuyorlardı. Hatta İngiliz diplomatlar aşiretlerin kışkırtılması, din adamlarının nüfuzunun kullanılması, Kürtler arasındaki düşmanlıklardan istifade edilmesi gibi konularda daha sonraki yıllarda da sık sık kullanılan araçlar formüle ediyorlardı. İngiltere'nin Musul Konsolosu 19 Eylül 1846'da İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ne yazdığı raporda şunları vurguluyor:

> Kürtler dağlı Hıristiyanlar aleyhinde her türlü muameleye başlamışlardır... Bedirhan Bey'de istiklâl mevkiinde başıboş bırakılmamalıdır. Hükümet-i seniyye, Bedirhan Bey'in kuruntuya dayanan kuvvet ve kudretine aldanarak kendisine bazı mertebe müsaade ile muamele etmektedir. Bedirhan Bey'in aleyhtarları ile düşmanı pek çoktur. Şeyhler buradan uzaklaştırılır, Pinyaniş, Zibari vs. Kürt aşiretleri hükümetçe ele alınırsa, bunlar Bedirhan Bey'i bu dağlardan pek çabuk atarlar. Tuhub, Cilo, Baz Nesturilerinin elinde birkaç bin tüfek vardır. Bu tenkil hareketinde onlardan da istifade edilebilir.[289]

Avrupalı diplomatlar "Kürt tehlikesi" konusunda ittifak halindedirler. Musul'daki Fransız Konsolosu da hemen ertesi günün tarihini taşıyan ve İngiliz Konsolosu ile mutabakat sonucu hazırladığı belli olan raporda şunları yazıyordu:

> Hükümet-i Seniyye, birkaç yıldır Kürt asilerini terbiye etmeye çalışmışken, hepsinin kuvvetlisi olan Bedirhan Bey hakkında hâlâ bir tedbire başvurulmamış olması gariptir. Hatta Devlet-i Aliye'nin bu tereddüdü korkuya hamledilmektedir(...) Şimdiye kadar bağımsız olan Kürt beylerini hükümetin zorla itaat altına alacağını İstanbul gazetelerinde okumuştum. İsmail Paşa'nın idaresinde tasarlanan hareketin Bedirhan Bey'i de kapsamı içine almasını arzu ederim.[290]

Konsolosun bu raporundan sonra Fransız Büyükelçisi 3 Kasım 1846'da Sadrazam Ali Paşa'ya gönderdiği yazısında, Sadrazam Ali Paşa ile yaptığı görüşmeye atıfta bulunuyor, "Devletin şan ve itibarının, menfaatlerinin muhafazası bakımdan, işin yumuşaklıkla değil, zor kullanmak suretiyle bastırılması lüzumunu" vurguluyor ve "Bedirhan'ın ortada durması devlet için bir utanç sebebidir. Onun kirli vücudundan Kürdistan'ı temizlemek lazım gelmektedir" di-

---

[289] Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan, Coğrafya, Tarih, Edebiyat*, İst. 1992, Deng Yay., sf. 329.

[290] Burkay age., sf. 330.

yordu.[291] Bölgede bulanan Rus Konsolosu da bir an önce, "memleket için çok korkulu sonuçlar" doğuracak Bedirhan Bey hareketinin ezilmesi gerekliliğini kendi elçiliğine bildiriyordu.

> Fransa tarafından desteklenen İngiltere, Babıâli'ye yönelik protestosunda Nesturilerin yok edilmesine bir son verilmesini ve Bedirhan'ın etkisiz hale getirilmesini talep ediyordu. Babıâli'ye iki gücün de eğer gerekirse yardım vereceği söylenir. İki büyük gücün destek ve inayetini arkasına alan Babıâli sonunda Bedirhan'ı ezmeye karar verdi. Bu, uzun zamandır tasarladığı bir hareketti."[292] Ancak bu iş kolay değildi. Uzun yıllar boyunca birçok Kürt lideriyle ittifaklar geliştiren Bedirhan Bey, Cezire'de bir tüfek ve levazım fabrikası kuruyordu. Bedirhan Bey'in Ermeniler ile de oldukça iyi ilişkileri vardı. "Bedirhan Bey'e göre, Ermeni ve Kürtler kan kardeşiydi. Onun Ermeniler ve Kürtler arasındaki evlilikleri ödüllendirdiği de belirtilir. Ordusunda Ermeniler önemli bir güç oluşturuyor, danışmanları ve ordu komutanları arasında Stephan Manoglyan, Oganes Çalktıryan ve Mir Marto gibi Ermeniler bulunuyordu ki bunlardan Manoglyn İstanbul'daki İtalyan okulunda öğrenim görmüştü. Fransızca, İtalyanca ve Türkçe bilmekteydi.[293]

Bedirhan Bey de, Mısır'daki "reform" gelişmelerini takip eden Mir Muhammed gibi Avrupa'ya öğrenciler gönderiyor, bunların silah konusunda eğitim görmesini tercih ediyor, barut üretimi için fabrika kurduruyordu. Van Gölü'nde gemi işletmeciliği için projeler geliştiren Bedirhan Bey, asıl ağırlığı güçlü bir ordu kurmaya veriyordu. Bedirhan Bey'in topraklarına yerleşmek için temel koşul her yeni gelen kişinin at, silah, kılıç ve tüfek sahibi olmasıdır. "Bedirhan Kürdü" tabiri iyi silahlanan ve onun ordusuyla birlikte savaşanları kapsıyordu. Bedirhan, 1838'de diğer bir Kürt beyi olan Sait Bey'e karşı düzenlenen saldırıda Osmanlıların yanında yer alıyordu. 1839'da Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim'in ordusu ile Nizip'te yapılan savaşa da Osmanlı ordusu ile birlikte katılan Bedirhan, binlerce askerlik bir güce komuta ediyordu. Onun Osmanlı Devleti'nin en katı merkeziyetçilik politikalarını uyguladığı bir dönemde gücüne güç katması söz konusudur. Bölgedeki Osmanlı yöneticileri onun desteğini elde etmek için değerli armağanlar gönderiyorlardı. Bu dönem boyunca Bedirhan Bey nüfuz alanını Musul, Sincar, Viranşehir, Siverek, Diyarbekir, Siirt, Van, Urmiye, Mehabad, Revanduz arasındaki geniş bölgeye yayıyordu. Diğer Kürt beyleriyle

---

[291] Burkay age., sf. 331.

[292] Jwaideh age., sf. 140.

[293] Malmîsanij, *Cizre Botanlı Bedirhaniler*, 2. Baskı, İst. 2000, Avesta Yay., sf. 51.

Osmanlılara karşı "Kutsal İttifak" kuran Bedirhan, 1839'da Nizip yenilgisinin yarattığı boşluktan yararlanıyordu. Mısır'ın Osmanlılar için Doğu'da yarattığı tehlike Kürt derebeylerinin bağımsızlık hareketlerini tetikliyordu. İngiliz, Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri, Nesturilerin kışkırtılması, Mısır'ın askeri harekâtı, Kürt beylerinin Avrupa güçlerinin bölgedeki faaliyetlerinin sonunda topraklarını yitirecekleri bir noktaya geleceği beklentisi, Osmanlı'nın merkeziyetçilik iddialarının Kürt dağlarına bayındırlık, refah değil katliam getirmesi isyanları tetikliyordu. Bedirhan Bey bu koşulları iktidarını perçinlemekte kullanıyordu. Osmanlı Devleti'nden bağımsız hareket ediyor, Emirliğinde mutlak yönetici olarak Avrupalı temsilcileri karşılıyordu. 20. yüzyılın Kürt isyanlarını tarihsel, siyasal, sosyal, askeri köklerinden kopuk olarak değerlendiren anlayış, Avrupa sömürgeciliğinin beslediği çelişkiler zembereğinde Bedirhan'ın binlerce kişilik bir ordu ile bağımsız bir "krallık" aşamasına gelmesinin sonuçları üzerinde durmaz. Oysa Bedirhan, her nedense İngiliz Albay Rich tarafından, sultanın fermanıyla Cizre'de ziyaret edildiğinde, "Hiçbir sultanı tanımıyorum. Bu Sultan kimdir? Neden onun fermanları bana geliyor? Ben burada ev sahibiyim ve misafirimin bana neden geldiğini elindeki fermandan değil, kendisinden öğrenmek isterim" diyordu.[294] Tanzimat süreci, Müslümanlık temelinde birleşen Kürtlerle Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiyi eritiyordu. Tanzimat öncesinde ve sonrasındaki gelişmeler, Kürt bölgelerine, Avrupa devletlerinin Osmanlı tebaası Hıristiyanların askeri güvencesi olmaları tarzında yansıyordu. Sömürgeci bu güçler büyük katliamların olacağını bile bile Hıristiyan halkları kışkırtıyor, yüzyılların biriktirdiği hassas toplumsal-idari dengeleri, askeri harekâtların bir an önce yapılarak dağıtılması doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni zorluyorlardı. Sonuç olarak 1847'de Bedirhan'ın üzerine 30 bin düzenli ordu askeri, 15 bin milisten oluşan oldukça önemli bir güç gönderildi. Kürt siyasetinin şaşmaz yasası Mir Muhammed isyanındaki gibi işledi, Bedirhan'ın yakını ve en önemli komutanı Emir İzzeddin Şir Osmanlı saflarına katıldı. Böylece ordu Cezire'yi işgal etti. Bedirhan, Evrah kalesinde sekiz ay boyunca Osmanlı ordusu ve Emir İzzeddin Şir'in birleşik güçlerine karşı koydu. Ancak yeğeni İzzeddin Şir'in ihaneti ile askeri gücünün önemli bir bölümünü yitiren Bedirhan Bey, teslim oldu. Yine Kürt siyasi hareketlerinin şaşmaz bir yasası işledi ve Bedirhan da Mir Muhammed gibi elde silah direnerek ölümü seçmedi. İstanbul'a gönderilen Bedirhan Bey daha sonra iki yüz kişilik maiyetiyle birlikte Girit'te Kandiye'ye sürüldü. 1856 yılında ayaklanan Giritli Yunanlıların bastırılmasında önemli rol-

[294] Celil age., s., 128.

ler oynayan Bedirhan'ın bu hizmeti karşılığında İstanbul'a dönmesine izin verildi. Önder teslim olur ancak halk direnmeye devam eder. En kötüsü ise bölgede baş gösteren kolera salgını sonucunda Osmanlı ordusunun dörtte üçü ile halktan binlerce insanın ölümüdür.

Bedirhan Bey'in isyanı devletin bu konudaki uygulamalarını anlatan önemli bir kaynakta şöyle aktarılıyor:

> Tanzimat'ın uygulanmasında en büyük tepki hiç şüphesiz Cizre ve Hakkâri yöresinden gelmiş, yılların biriktirdiği sorunlar, Diyarbakır Eyaleti'nde yeni yönetimin yürürlüğe konmasından bir süre sonra, bölgede hükümete karşı büyük bir isyan çıkmıştı. Ayaklanmanın önderliğini yapan Bedirhan Bey'in yenik düşerek esir alınmasından hemen sonra bölgede Tanzimat uygulama alanına konmuş ve oluşturulan yeni eyalete Kürdistan adı resmen verilmişti. Bedirhan Bey isyanı, bu dönemde hem imparatorluğun içinde ve hem de dışında büyük yankılar uyandırmış, bastırılmasından sonra Abdülmecit'e Meclis-i Vala tarafından Kürdistan Fatihi unvanı verilerek olayın önemi vurgulanmak istenmişti.[295]

Osmanlı Sultanları artık "Fatih" unvanını Müslümanların yaşadığı bölgelerin, sömürgeci Avrupa Devletleri'nin baskı ve destekleri ile fethi neticesinde almaktadırlar. Kirli bir sömürgeci ağın yerli egemenlerle birlikte kurulması olan Tanzimat, en büyük tepkiyi Kürtlerden görürken, buna verilen cevap "Kürdistan Eyaleti"nin kurulması oluyordu. Osmanlı Devleti'nin "Kürdistan"ı kurduğu bu dönemi eski bir dışişleri bakanı şöyle değerlendiriyor:

> Tarihimizde genellikle "büyük kurtarıcımız, Batılılaşmanın müjdecisi" olarak sunulan 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat fermanları, aslında, emperyalist yayılmasının birer aracı fonksiyonundadır. Bu fermanların, özellikle 1856'dakinin temel niteliği, Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun üst yapı kurumlarını Osmanlı memleketinde bina etmektir. Tanzimat'ın, Batı'ya yaranmak için Hıristiyan tebaaya tanıdığı haklar, aslında, Hıristiyanların küçük bir zümresi olan işbirlikçilerin Avrupa'daki efendilerine daha rahat hizmetlerini sağlamak için kaleme aldırılmıştır.[296]

İşte bu temelde kurulan Tanzimat Kürdistan'ının özelliklerine ilişkin olarak yazılanlara devam edelim:

---

[295] Prof. Dr. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, TTK Yay., sf. 194.

[296] İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 6. Baskı, İst. 1977, Cem Yay., sf. 241.

Bedirhan Bey isyanının bastırılmasından kısa bir süre sonra bölgede yeniden bir idari düzenlemeye gidilmiştir. Diyarbakır Eyaleti, Van, Muş, Hakkâri Sancaklarıyla Cizre, Bothan ve Mardin kazalarından oluşan Kürdistan Eyaleti'ne çevrildi(...) Kürdistan Eyaleti yeniden fethedilmiş bir bölge gibi kabul edilerek, atanacak memurların güvenilir ve bilgili kimseler olmasına özen gösterildi.[297]

Burada "hangi özen?" sorusunu sorduğumuzda aldığımız cevaplara gelince:

> Cizre bölgesinde Tanzimat'ın uygulama alanına konulmasında büyük zorluklarla karşılaşıldı. Kaymakamlığa getirilen Mustafa Paşa'nın mukataaları yerli Kürt ileri gelenlerine ihale ettiği, mültezimlerin hâsılatın yarısını isteyip, mal olarak ödenmesini kabullenmedikleri, çok fazla fiyatla bedel aldıklarını görüyoruz. Örneğin, Musul'da bir haneden 50 kuruş vergi alınmakta iken, Cizre'de 85 kuruş istendiği, üstelik kaymakamın halka angarya iş gördürdüğüne ilişkin sayısız şikâyetler vardır. Oysa Cizre daha kısa süre önce büyük acılara mal olan bir isyanın merkezidir. Tanzimat sanki halkın refahı, güvenliği, hakları ile temelden bağlantılı bir düzenin adı imiş gibi yorumlanarak bölgeye "özen" gösterildiği vurgulanıyor. Oysa uygulamanın sonuçları şöyledir: Bölgedeki göçebe aşiretleri denetim altına alma ya da yerleştirme çabaları olmuşsa da başarı elde edilememiştir. Özellikle aşiret reislerine maaş bağlanarak, kendilerine kaza müdürlerinin yaptıkları görevler verilerek, aşiret halkını vergi verme ve askere alma yükümlülüğüne alıştırma girişimleri, olumlu sonuç vermemiştir.[298]

Tanzimat, bu bölge için feodal büyük birimlerin parçalanarak, daha küçük, Osmanlı ve emperyalist güçlerin stratejilerine sorun çıkarmayacak, sırtını devlete dayayan yeni beylik ve ağalıkların kurulması, askerlik (önce 15 daha sonra 7 yıl) ve ağır vergiler anlamına geliyordu. Ayrıca temel uğraşları hayvancılık olan göçebe aşiretler hangi kaynaklarla ve yeni geçim olanaklarıyla yerleştirilecektir. Devlet derebeylerini aylığa bağlar, mülk ve güçlerine dokunmazken, "çok geniş bir alanı kapsar biçimde oluşturulan Kürdistan Eyaleti, kısa süre sonra bazı değişikliklere uğradı. Hakkâri Sancağı 1849 Aralığında eyalet haline getirilerek, yeni yönetim biçiminin buralarda uygulanmasına çalışıldı. "İran'la Türkiye arasında hareket eden aşiretlerin bölgeyi yayla biçiminde kullanmaları da "büyük bir problem" olarak kabul ediliyordu. Sanki halkın başka geçim kaynağı varmış gibi bunun önüne geçilmeye çalışılıyor ve "Bu sorun Hakkâri ve Kürdistan Valileri'yle Anadolu Ordusu'nu uzun yıllar uğraştırıyordu."[299]

---

[297] Çadırcı age., sf., 195.

[298] Çadırcı age., sf., 196.

[299] Çadırcı age., sf., 196.

Bu sözcüklerin olağanlığı bölgedeki sistemin özünü ortaya koyuyor: "Kürdistan Valiliği", "Anadolu Ordusu" özellikle başında Müşir (mareşal) rütbeli bir görevlinin bulunduğu bu ordunun bölgede kaldığı ve göçebe aşiretler dâhil pek çok sorunla uğraştığı görülüyor. Osmanlı Devleti, bu Tanzimat Kürdistanı'nda egemen sınıf olarak ağalara, beylere, şeyhlere dayanıyor ve onları hem askeri hem siyasi olarak destekliyordu. "Kürdistan Eyaleti"nin kurulmasına ilişkin olarak 20 Cemayizelevvel 1263 (1847) tarihli "Sadaret Arizası"nda şunlar yazılıdır:

> Sırf Padişahımız efendimizin eseri olarak eşkıya elinden kurtarılan ve belki de bu suretle yeniden fethedilen Kürdistan bölgesinin geleceğine dair Anadolu Ordusu Müşir Paşa hazretlerinin bazı mütalaa ve ifadeleri bulunmakta idi(...) Müşir Paşa'nın evvelki ifadesine göre(...) Hususiyle Kürdistan'ın kalbinde bulunduğundan ve bu suretle Anadolu Ordusu'nun yumruğu, mütemadiyen nezaret altında tutulması icap eden Kürtlerin tepesinde bulunacağından dolayı, Ahlat'ın bundan sonra Anadolu Ordusu'na merkez ittihaz edilmesi lüzum ve keyfiyeti(...) bir kere de Askeri Şura'da müzakere edilerek neticenin, Zat-ı Şahane'ye danışıldıktan sonra icabına bakılmasına karar verilmiştir(...) Paşa, teshir edilen [zapt ve istila edilen] Kürdistan havalisinde emniyet ve asayişin temini, düzenin kurulması için burada özel ve bağımsız bir idareye bağlı tutularak başına dirayetli bir zatın getirilmesini, yani Diyarbekir eyaletiyle Van, Muş, Hakkâri sancaklarıyla Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından büyük bir eyalet kurmasını teklif etmektedir. Kürdistan'da daimi nizamın tesisi, ordu ile mülkiye işlerine memur olarak zatların müşterek himmetlerine bağlıdır(...) Padişahımızın muvaffakiyet-i seniyeleri neticesi bir takım derebeyleriyle zalimlerin elinden kurtarılan Kürdistan havalisinin daimi nizamının tesisi, ahalinin saadet, refah ve asayişinin lazım eden olduğuna, bununda havalinin bir idare-i mahsusu altına konulmasıyla hasıl olacağı bilindiğine göre bu yerlerin bir eyalet ittihaz olunarak Padişahımız efendimizin buraların hakiki fatihi olduklarını hatırlatmak üzere Kürdistan Vilayeti diye adlandırılması...

Uygun görülüyordu.[300] Bu "ariza"da bölgeye başlangıçta yüklü masrafların yapılacağı ancak bir süre sonra "hazine faydası"na bir farkın ortaya çıkacağı belirtiliyordu. "Ariza"da "Bilhassa Kürdistan eyaletinin beklenen idaresi ve nizamı kökleştikten sonra Padişahımız efendimiz sayelerinde pek çok şeyler hâsıl olacaktır" vurgusu yapılıyordu.

---

[300] Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Türk Beylikleri*, Ankara 1982, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., sf. 106-110.

Osmanlı Devleti, "Anadolu Ordusu", "idare-i mahsusu", "yumruk", "Askeri şurada müzakere", başlıklarında özetlenen ve "Kürdistan'ın fethi" sonucunda kurulan "Kürdistan Vilayeti" siyasetleri ile bölünme, parçalanma doğrultusundaki ilk adımları atıyor. Derebeyliğin, "zalim" bir düzen olduğunu tespit ediyor, ancak büyük derebeylerinin gücünü kırarken yüzlerce küçük derebeyi yaratıp "idare-i mahsusu"yı bunlara dayandırıyordu. Tanzimat Kürdistanı'na yönelik siyaset, strateji ve uygulamalar günümüze akan çizgide önemli bir birikim oluştururken, Kürt sorunu başından itibaren sömürgeci egemenlik ilişkileriyle bütünleşen Osmanlı egemenlerinin öncülüğünde uluslararası bir nitelik taşıyordu. ABD ve İngiltere'nin 19. yüzyılda mayalanan Ortadoğu stratejilerinde belirgin bir yer tutmasına rağmen, Soğuk Savaş ittifaklarının sözde "dostluk" çemberinde Kürtlere yönelik siyasetlerinin uzun geçmişi ve kışkırtmaları unutturuluyordu. Tıpkı bizzat Osmanlı Devleti'nin "Kürdistan Eyaleti" kurması gibi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Bedirhan Bey'i bertaraf etmesi o kadar önemli görünüyordu ki, bir yüzünde Evreh Dağı'nın resmedildiği, diğer tarafından ise "Kürdistan'ın Madalyonu" yazılı bir madalya bile bastırıldı. Bu çatışmaların sona ermesini müteakip Osmanlı-İran sınır görüşmelerinin İngiltere ve Rusya'nın gözetiminde gerçekleştirilmesi dikkat çekicidir. 1847 yılında Erzurum Antlaşması temelinde, Osmanlı ve İran Devletleri sınırların tespiti için bir komisyon kurdular. Bu komisyona, Rusya'dan Albay Çirikov ile İngiltere'den Yarbay Williams da katıldılar. İngiliz temsilcisine, "ticari ilişkiler için yeni kanallar açılması" talimatı veriliyordu. Sınırda yaşayan halkın çıkarlarını güvenceye almak ve sosyal düzenlemeler yapmak bahanesiyle, İngiliz sömürgeciliği doğrudan müdahale ediyordu. Yarbay Williams'a bölgenin doğal kaynaklarını, coğrafi özelliklerini, Kürt aşiretlerinin durumunu, geleneklerini inceleme görevi veriliyordu.

19. yüzyılın 30'lu 40'lı yılları boyunca Kürt Emirlikleri'ne yönelik büyük askeri harekâtlar düzenlendi. Bölgede yeni bir yönetimin temelleri atıldı. Kürtler üzerinde canlandırıcı etki yapan Mısır örneğinin belleklerden kazınması için büyük şiddet uygulandı. 1840'ların sonunda Bitlis, Bohtan, Revanduz Kürt emirleri başta olmak üzere büyük derebeyleri sürgün edildiler. Ancak, Sultan hükümeti Doğu bölgelerinde otorite kuramıyordu. Halka uygulanan baskılar onların derebeylerine olan bağlılığını artırıyordu. Nüfuzlu Kürt önderleri kovulmuş ancak bölgede sosyal, siyasal, askeri bir boşluk doğmuştu. "İdare-i Mahsusa" büyük bir vergi yükünü halkın sırtına yüklüyor ve ağır bir ekonomik

tahribat tablosu ortaya çıkıyordu. Batılı ve Rus diplomatlar, misyonerler, istihbaratçılar bu koşulları dikkatle izliyorlar, kaydediyorlardı.

Diyarbekir ve Mardin'de halk köylerini terk ederek dağlara çekiliyordu. Bu konuyu araştıran Becer'e köylüler şunları söylüyorlardı: "Ne yapabilirdik ki? Ovada kalıp köyler kursak, bağlar yapsak, tahıl eksek, sürüleri ürünsüz toprağa salsak, ağır vergiyi ödesek, çalışmalarımızdan hiçbir fayda görmeyecektik. Fakir düştük ve eşi benzeri görülmedik bir baskıya uğradık. Ezenler, bizim şikâyetlerimizden rahatsız olduğundan bizi suçlu ilan ediyorlardı. Köylerimizi yıkıyor, toprağı işleyecek aletlerimizi alıyor, bizi ya öldürüyor ya da köle yapıyorlardı. Ne yapabilirsin? Evlerimizi boş bıraktık ve hiçbir baskıya uğramadığımız dağlardaki kardeşlerimizin yanına sığındık. Kaderimiz böyleymiş." Musul Valisi Muhammed Paşa, Ortaçağ derebeyliğinin gelenek çizgisinde yer alan uygulama ve vergilendirme usullerini, pırıl pırıl bir Tanzimatçı olarak sürdürüyordu. Zulme dönüşen vergileri ödeyemeyen halkın üzerine yağma saldırıları düzenleniyordu. 1850 yılında Muhammed Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerinin Omeryan (Cebel Tur bölgesi) köyünde yaptıkları katliam buna örnektir. Katliamın nedeni neydi? Halktan vergi toplayan mültezimler, onu yönetime vermeyip zimmetlerine geçiriyorlar, ancak bu görevlilerin cezalandırılması yoluna gidilmiyor. Halktan yeniden vergi isteniyordu. Halkın bu duruma itiraz etmesi karşısında ceza birlikleri köye giriyor, mallar yağmalanıyor, evler yıkılıyor, insanlar katlediliyordu.

Kırım Savaşı'na gidilirken cephe gerisini sağlama almak isteyen Osmanlı açısından koşullar elverişsizdir. 29 Eylül 1854'te, Kırım Savaşı'nın başlamasından önce Rusya-İran arasında tarafsızlık anlaşması imzalanıyordu. İran, Kürt aşiretlerinin Rusya sınırlarına yağma saldırıları yapmasını önlemeyi taahhüt ediyordu. Rusya Kırım Savaşı öncesinden itibaren sağlam, iyi hesaplanmış bir Kürt stratejisi belirledi. Ayrıca Ermeni ve Gürcüleri de yanına çekecek planlar hazırladı. Rusya, Kafkasya'daki askeri harekâtlara hazır değildi. Tek mevzi Türkiye sınırı yakınlarındaki Aleksandropol'dü. Bu nedenle Ruslar bölgede yaşayan halkların desteğini kazanma siyaseti izlediler. Ruslar, daha 1853 yılından itibaren Kürt gönüllülerden müfrezeler kurdular. Cafer Ağa'nın komutasında 500 Kürt'ten oluşan müfreze ile Ahmet Ağa'nın yönetiminde bulunan 100 Yezidi atlı, Albay Loris Melikov'a bağlıydı. Kürt gönüllüler Rusya için sadece askeri değil, politik önemede sahiptiler. Ancak tüm olumsuzluklara rağmen binlerce Kürt Osmanlı ordularıyla omuz omuza Ruslara karşı dövüşüyordu. Zilan, Hayderanlı, Sipkani, Milyanli, Cemaldinli, Biziki aşeritlerine mensup Kürtler daha savaşın başında Osmanlı ordusuna katıldılar. Ancak Rusların askeri başa-

rıları üzerine Kürt birlikleri hızla Osmanlı ordusunu terk ettiler. Osmanlı ordusu ile birlikte savaşan Beziki, Cemaldinli, Milyanli aşiret reislerinin de aralarında olduğu on dört Kürt şefi Aleksandropol'e gelerek Ruslara bağlılıklarını bildiriyorlardı. Ruslar Kürtler konusunda yıllar süren dikkatli ve titiz çalışmalarının meyvelerini devşiriyorlardı. Otokrat Rus Çarlığı'nın yetenekli diplomatları Kürt ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel, etnografik, coğrafi özelliklerini inceliyor, ilk Kürdoloji çalışmalarını yapıyorlardı. Tıpkı Britanya, ABD, Fransa gibi Rusya'nın da 19. yüzyılda temelleri atılmış ciddi bir Kürt çalışmaları birikimi, diplomatik-askeri pratikler toplamı vardır.

Kürtler ise vergi, askerlik, ekonomik yıkım, büyük emirliklerin tasfiyesinin bölgede yarattığı anarşi, aşiret kavgaları temelinde parçalanıyor ve bu durum sömürgeci Rusya'nın desteği ile yeni bir isyanı gündeme getiriyordu. Bedirhan Bey'e ihanet eden İzzeddin Şir (Yezdanşir) bu isyanın önderiydi. Osmanlı yönetimi Yezdanşir'in beklentilerine karşılık vermedi. Yezdanşir'in ayaklanmasına büyük destek veren Kürtler programlı bir bağımsızlık talebinin peşinde olmaktan ziyade yönetimden hoşnutsuzluklarını dile getiriyorlardı. Sadece Kürtler değil, Doğu'da yaşayan tüm Osmanlı halkları bu isyana katılmaya hazırdılar. Ruslar gelişmeleri dikkatle izliyorlar ve bu isyan ortamından azami ölçüde yararlanmaya çalışıyorlardı. "Kürdistan Eyaleti" valisi Osman Paşa'nın yönetimi isyanı tetikliyordu. Hem Ruslar hem de Osmanlı'nın müttefiki Avrupalılar bu konuda ortak görüşe sahip bulunuyorlardı. Tanzimat Kürdistanı'nındaki isyan için Avrupa basını: "Bölge halkından sürekli haraç alan saçma bir yönetim, kötü niyetli bir iktidar ve adaletsizlik halkı huzursuz etmiş ve onu isyana hazırlamıştır" diye yazarken, Rus komutan Lihutin ise "Paşanın rüşvetçiliği, adaletsizliği ve baskısı sadece Kürtlerde değil, aynı zamanda Kürt reisin yönetiminin Paşa'nın yönetiminden daha iye ve kolay olduğunu gören Nesturilerde de genel bir hoşnutsuzluk uyandırmıştır." tespitini yapıyordu.[301]

Yezdanşir isyanı Musul'dan İran'a kadar geniş bir alana hızla yayılıyordu. İsyanın merkezi Kürt başkaldırılarının stratejik merkezi olan Bothan ve Hakkâri'ydi. Yezdanşir kısa sürede Bitlis'i de ele geçiriyordu. İsyanı tetikleyen koşullar sadece Kürtler veya Nesturiler için geçerli değildi. "Aynı zamanda büyük bir hoşnutsuzluk duyan Türk halkının omuzlarında da ağır bir yük vardı." İsyan hızla yeni bölgelere sıçradı. Bu arada Bedirhan Bey'in oğulları da bir ordu oluşturdular ve isyana katıldılar (Bedirhan Bey'in 96 çocuğu vardı. Öldüğünde ise geride 21'i kız 21'i erkek toplam 42 çocuğu kaldı). Yezdanşir, 1855'te Van

[301] Celil age., sf. 162.

Gölü'nün güney bölgesini ele geçirdi. Aynı yılın ocak ayında Musul'da isyancıların denetimine girdi. Burada bulunan mermi fabrikası isyancıların eline geçti. Musul Yezidileri de Yezdanşir'e katıldılar. Yine Yezidilerin lideri Hüseyin Bey 5 bin kişilik Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Siirt'i işgal etti. Osmanlı ordusu Rus cephesinde olduğu için isyan bastırılamıyordu. 1855'te Avrupa gazetelerinin muhabirleri Osmanlı yöneticilerinin isyanı bastıracak güçte olmadıklarını "kaygıyla" bildiriyorlardı.

Dünyanın belli başlı tüm önemli güçlerinin katıldığı İngiliz, Fransız, Rus, Osmanlı ordularının karşılaştığı bu Dünya Savaşı (Kırım Savaşı) provasında Kürtlerin isyanı Avrupa tarafından dikkatle izleniyordu. Haberlerin birinde "Bütün Suriye ve Mezopotamya Bağdat'a dek düzenli ordulardan tamamen yoksun... Halk isyan ediyor" deniyordu. 1855 Ocağında Bağdat'tan Yezdanşir üzerine gönderilen Osmanlı ordusu Siirt yakınlarında bozguna uğradı. Şubat ayında isyancıların ordusu 100 bin kişiyi buluyordu. Yezdanşir Osmanlılara karşı savaşmak üzere isyancıların Ruslarla ittifakı için görüşme önerisinde bulunuyordu. Yezdanşir isyancı güçlerin Rus ordularıyla Bitlis yakınlarında birleşerek Erzurum'a hareket etmelerini öneriyordu. Yezdanşir bu önerileri içeren beş mektubu Rus karargâhına gönderiyor ancak Rus ordusunun bölgeyi terk etmesi sonucunda önerileri adresine ulaşamıyordu. Şubat ve Mart'ta isyan daha büyük boyutları ulaştı. Yezdanşir Van'ın teslimini istedi. Bu arada isyan Erzurum ve Beyazıt'a kadar yayıldı. Osmanlı kuvvetlerini peş peşe gelen başarısızlıkları üzerine İngilizler devreye girdiler. Musul'da bulunan İngiliz Konsolosu Yezdanşir'le de temas kurdu. Çevresi hızla boşalan Yezdanşir Osmanlı yöneticileriyle bazı anlaşmalar yaptı. Vaatlere ve İngiliz Konsolosu'nun "şeref" sözüne inanan Yezdanşir, karargâhından ayrıldı ancak yine çevresindekilerin ihaneti ile yakalanarak İstanbul'a gönderildi. Kürt hareketlerinin şaşmaz yasası, Mir Muhammed, Bedirhan Bey isyanlarında olduğu gibi hükmünü icra etti ve önce Kürt cephesi içinden bölündü, liderin yakınında olanların ihanetiyle çözülme geldi. Lider silahlı ve ölümüne bir direniş yerine diplomasiyi yeğledi ve teslimiyetin koşullarını bizzat hazırladı. Bu aşamadan sonra isyanı çözmek zor olmadı ve Osmanlı birlikleri kısa zamanda duruma hâkim oldular.

Vergi Tahsili İçin Hatunların Uçkurunda Akçe Arayan İmparatorluk

Mir Muhammed'in isyanı gibi Yezdanşir'in başkaldırısı da Osmanlı'nın çok büyük dış sorunlarla uğraştığı bir döneme denk geliyor. Ruslarla ortak hareket etmek isteyen Yezdanşir, Kafkasya ordusu başkomutanı Murayev tarafından ciddiye alınmıyordu. Murayev Rusya'nın Kürtler isyanından yararlanmasını gerekli görmüyordu. Bu başkaldırılar var olan durumu top yekun değiştirmeye kararlı programlı bir harekete ve anlayışa dayanmıyordu. İsyan ettikleri sistemden kopmaktan ziyade var olan durumu pekiştirme doğrultusunda bir özerklik veya bağımsızlık kurgusu ön plandadır. Diğer yandan Kürt sorunu uluslararası bir nitelik taşıyor ve bölgede çıkarı olan güçler hareketleri ve önderleri birbirlerine karşı kullanıyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin Kürtlere karşı askeri seferleri merkezi bir yönetim oluşturma parolası altında gelişti. Ancak, halkın yaşamını iyileştirmeye yönelik bir gelişme ortaya çıkmadığı gibi kötü yönetim, keyfilik ve anarşiyi daha da arttırdı. Ancak Kürtlerin asıl baş düşmanları iç mücadelelerle halkın kaynaklarını kurutan, birbirleriyle kanlı savaşlara girişerek büyük sosyal tahribatlar yaratan Kürt feodalleri idi. Osmanlı yönetimi ise bu çelişkileri körüklüyordu. Bu kan dökücü çatışmalara merkezi güçler karışmıyordu. Aşiretler ve beylikler arası çatışmaların onları zayıflatacağı inancıyla Osmanlı yönetimi komplolar kuruyor, bazen taraflara destek veriyordu. Kürtlerin siyasal-askeri önderliğini yapan feodaller ise tutarsızlık ve ihanet içindeydiler. Osmanlı orduları karşısına sayıca büyük kuvvetlerle çıkan Mir Muhammed, Bedirhan Bey, Yezdanşir çağdaş savaş sanatının stratejik ve taktik bilgilerinden yoksun köylü savaşları yürütüyor-

lardı. Oysa muazzam genişlikteki siyasi coğrafyalarda benzeri savaşlarda pişmiş Osmanlı kuvvetleri için büyük kayıplar pahasına da olsa başarılı sonuçlar almak mümkündü. Feodal parçalanmışlık isyan eden Kürt kuvvetlerinin hareketini yavaşlatıyordu. Kürt feodal-kabile aristokrasisi ve din adamları sınıfı dini çelişkileri sürekli kendi yararlarına kullanıyorlardı.

İngiltere ve Rusya gibi büyük emperyal güçlerin stratejileri, bu dönemdeki Kürt başkaldırılarının saptırılıp bastırılmasında önemli roller oynadılar. İngiltere Kürtlere ilişkin politikalarda aktif bir taraf olarak Mezopotamya için anahtar olan Yakın Doğu'da güçleniyordu.

Kürtler artık bir sorun başlığı olarak genel tabloda yerlerini alırken Osmanlı egemenlik sistemi kalıcı bir kurumlaşma içindedir. 1800'lerde mültezimler, tefeciler, azınlık burjuvazileri, yabancı güçlerin işbirlikçileri, beyler, ağalar, yüksek bürokratlar ve sarayın çıkarları doğrultusunda işleyen bir ekonomik düzen yürürlüktedir. Bu düzen, 2. Osmanlı Devleti'ni kurmakta, kendini hukuki güvenliğe almakta, dünya görüşünü ithal etmekte, müesseseleşmektedir. Batılaşma ekonomik görüşü, kültürü, hukuk sistemi ile yerleşiyor, hâkim zümrelerin çıkarlarının çerçevesini oluşturuyordu. Siyaset, ticaret ve servet kaynaşıyordu. Yüksek bürokrasi burjuvalaşma sürecinde hukuki güvenceler ve ideolojik meşruiyet peşindeydi ve kapitalist küreselleşmeyi hem kendinin hem de devletin kurtuluşu sayıyordu.

Finans kapital, azınlık burjuvazileri ve batı sermayesinin işbirliği yaptığı ticari sermaye ve büyük toprak sahipleri de kapitalist mülkiyet rejiminin kayıtsız şartsız egemenliğini talep ediyorlardı. Batılı emperyalistler ise hukuk ve ekonomi düzenlerini Osmanlılara kabul ettirmek için çaba sarf ediyorlardı. Batı kültürünün yaygınlaştığı oranda ekonomik çıkarlarını silahlı zora başvurmadan korumaları mümkün olacaktı. Batılı sermayedarlar daha rahat çalışacak, kapıları ardına kadar açık liberal bir düzen toprak zenginliğine, yeraltı servetlerine, mali kaynaklara el koymayı kolaylaştıracaktı. Sürekli bir açık pazarın ve temelinde Roma hukukunun bulunduğu mülkiyet ilişkilerinin en büyük güvencesi kurtuluşa giden yol olarak görülen Batı kültürüydü. Osmanlı toplumunun egemenlik ilişkileri, sınıfsal eşitsizlikler ve adaletsizlikler liberal toprak hukuku temelinde ebedi kılınıyordu. Osmanlı egemenlerinin çıkarları ile kapitalist-emperyalist Batı'nın birleştikleri Batılaşma yönü kurumları, hukuk kuralları, ekonomik sistemi, dünya görüşü, hayat tarzı olarak ülkeye yerleşti.

> "Bir milleti imha hükmünden olan hukuki kopyacılık sonucunda, 1850'de Ticaret Kanunu, 1864'de Deniz Ticaret Kanunu, 1868'de Ticaret Mahkemesi Usulü Ka-

> nunu, 1858'de Ceza Kanunu Batı'dan aktarılıyordu. Bu yasalar ve kurumlaşmalardan kimler yararlanıyordu? İlkin İngiltere ve sonra diğer Avrupa devletleri ile ticaret muahadeleri imzalanması ile ticaret serbestliği prensibinin kabul edilmesi üzerine, Avrupa tüccarlarının sayısı Osmanlı memleketlerinde görülmemiş nispette arttı. Dolayısıyla ticari ihtilaflar da fazlalaştı. Yeni teşkilata ihtiyaç hâsıl oldu. Bu sebeple 1840'da Ticaret Nezareti'ne bağlı olmak üzere bir ticaret meclisi Ticaret Mahkemesi kuruldu. Bu mahkemenin başkanı ticaret nazırı idi. Azaları ise, loncalar temsilcileri ile yerli ve yabancı tüccarların mümessillerinden ibaretti. Böylece yabancı tüccarlar, Müslüman olan ve olmayan tüccarlarla olan ihtilaflarında kendilerini mahkemede temsil ettirmeye başladılar. Bu mahkeme 1848'de geliştirilerek karma ticaret mahkemesi haline getirildi. Şöyle ki, bu mahkeme ticaret nazırının veya muavininin başkanlığında 14 azadan kuruluyordu. Azaların yedisi Osmanlı tebaası tüccarlardı. Diğer yedisi Osmanlı İmparatorluğu'nda yerleşmiş Hıristiyanlar arasından seçilmişlerdi(...) Karma ticaret mahkemelerinin kurulmasında ve gelişmesinde yabancı devletlerin baskısı olduğuna kuşku yoktur. Bu sebeple bu mahkemelerin Türk tüccarlarından çok yabancılara faydaları dokunmuştur.[302]

Tarihçi Lütfi ise bu mahkemelere ilişkin şu tespitleri yapar:

> Osmanlı tebaası olan tüccarların çoğu ticaret kanunu ve usullerine vakıf bulunmadıklarından pek çok zararlara uğramışlardır. Hele İslâm tüccarlarıyla ecnebiler arasında geçen ticaret davalarını ekseriya avukatlar ve tercümanlar vasıtasıyla ecnebiler kazanıyorlardı. İşler öyle bir hale gelir ki, Müslüman olmayan tebaadan birçoğu dahi yabancı devletlerin himayesine girip o vesile işlerini becermişlerdir.

Ticaret kanunu ve mahkemelerinin uygulanması hukuk "reform"larının niteliğine gayet açık bir örnektir. Bu durumda Tanzimat Kürdistanı'nda bir hukuk düzeni nasıl, hangi araçlarla kurulacaktır.

Batıcı hukuk anlayışının yanı sıra Batı'nın hayat tarzı, ekonomik felsefesi ve tüketim kalıpları Osmanlı egemenlik sisteminin çürüyen unsurlarına zerk ediliyordu. Abdülmecit döneminde lüks ve israf çılgın boyutlardaydı. Padişahın altı oğlu ve altı kızına yaptırdığı sünnet, nişan ve düğün törenlerinde para su gibi akıtılıyor, saraylar inşa ediliyor, köşkler ve yalılar nazırlara sıradan bir ihsan gibi veriliyordu. "Alafranga adetlerin, devletin yüksek sosyetesini istila etmesi de israflara yeni bir mecra açıyordu." Abdülmecit devrinde, İstanbul'da 5 bini zenci 47 bini kadın olmak üzere 52 bin kadar köle bulunuyordu. Bunlar

---

[302] Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856–1861)*, Ankara 1988, TTK Yay., c. VI., sf. 151-152.

Müslüman halkın takriben yüzde on ikisi kadardı. Tanzimat'ın başında on dört ile on sekiz yaşında bir Çerkez kızının fiyatı 50 ile 60 bin kuruş, genç bir erkek çocuğunun ise 3 bin ile 10 bin kuruş arasında değişiyordu.[303] Bu rakamlara 40 bin ev hizmetçisi ise dâhil değildir. Köle ve cariye alım satımı İstanbul'da "Çarşıyı Kebir" civarındaki esir pazarında müzayede yoluyla yapılıyordu. 1848'de bir fermanla bu pazar kapatılıyor, bununla beraber bu tarihten sonra da kapalı yerlerde devam ediyordu. O dönemde İstanbul'da varlıklı kesimler ve yüksek bürokrasi için bu ev hizmetçileri ve köleler vazgeçilmez unsurlardı. İstanbul parazit bir topluluğun ellerinde bir tüketim merkezi ve ülkenin sırtında yüktü. Doğu'da yoksul halka, vergi ve askerlik konularında acımasız bir biçimde yüklenilirken İstanbul'dan 1875'e kadar emlak vergisi alınmıyor ayrıca İstanbul nüfusu 1908'e kadar askerlikten muaf tutuluyordu. Böylece varlıklı sınıfların ve yüksek bürokratların çocukları ne Yemen'e ne Balkanlar'a ne Kırım'a ne de Kürt dağlarına gitmiyorlardı. İthal edilen Batı kültürünün ekonomik arka planını sezemeyen halk doğal olarak onun dış görünüşüne düşman oluyordu.

Yabancılara sunulan ticaret serbestisi, toprakta özel mülkiyetin hukuki temellere kavuşması, finans kapitalin önünün açılması sonucunda Osmanlı ülkesi büyük bir soygun ve sömürünün kıskacına alınıyordu. Osmanlı tarihçisi Lütfi Efendi:

> Çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar muhtaç olduğumuz eşyanın cümlesi yabancı memleketlerden gelip ve ucuzluğu cihetiyle revaç bulup mevcut servetimizi ecnebiler, sülük gibi çekmekteydiler.

Kürtlerin içinde bulunduğu durumu kavramak açısından genel tablodan kopmamak gerekir. İpek sanayinin merkezi olan Bursa'da eskiden bin tezgâh çalışırken bu sayı 1848'den sonra ancak yetmiş beştir. Yine Bursa'da kadife ve saten üretimi yirmi yıl öncesine göre % 80 azalıyordu. İstanbul ve Üsküdar'daki dokuma tezgâhlarının sayısı 1866'da yapılan bir araştırmaya göre 30-40 yıl içinde 3160'dan 37'ye düşüyordu. Diyarbakır, Edirne, Amasya gibi dokumacılığın ileri olduğu şehirler, Batı Anadolu'nun halı tezgâhları, Bursa'nın durumuna benzer bir biçimde çöküyorlardı. Osmanlı ülkesi Fransa'nın çuha sateni, pamuklusu ve müslini, İngiltere'nin kadifesi, Milano, Lyon ve İsviçre'nin ipekleri ile doluyordu. İthal mallar her dönemde olduğu gibi ikili bir beğeniyi besliyordu. Saray, yüksek bürokratlar, varlıklı sınıflar, zengin aracılar zümresi ve Batı hayranları, ülkenin koşullarıyla ilişkisi olmayan bir talep yaratıyorlardı. İt-

---

[303] Karal age., sf. 272.

halatın önemli bölümü bu küçük zümrenin lüks ihtiyaçları için üstelik en çok % 5'lik bir vergi ile yapılıyordu. Klasik sömürge kuralları işliyor, halk kitlelerinin emeği dışa değer olarak aktarılıyor, karşılığında, küçük bir zümrenin lüks ihtiyaçları alınıyordu. Asıl önemlisi toprak hukukunun Batı modeline göre düzenlemesiydi. Fiili durum yasal hale getirilerek büyük mülklerin konumu pekiştiriliyordu.

1862'de imzalanan Paris Antlaşması ise ayrıntılarını incelediğimiz yabancılara toprakta mülkiyet hakkı tanınmasını hüküm altına alıyor ve Osmanlı Hükümeti'ne verilen ortak nota bu talebi ısrarla yineliyordu. Yabancıların toprak alımları 1914'de bile gündemdeydi ve dönemin önemli iktisatçısı Parvus Efendi'nin Türk Yurdu dergisinin 1914 Ekim tarihli sayısında, "Köylü ve Devlet" başlıklı yazısındaki örneklere göre durum şöyledir:

> Mesela Tanin gazetesinin Sabah gazetesinden istihsal eylediği malumata göre, Bağdat eşrafından Hacı Mehmet Abdülbassan şimendifer hattı boyunda kırk bin lira kıymetinde arazi satın almıştır. Zan olunduğuna göre bu muamele, bir ecnebi maliye grubu hesabına olarak icra edilmiştir. Ayrıca Doyçe Bank'ın çoktan beri Adana havalisinde pamuk ziraatine elverişli arazi satın almakta bulunduğu herkese malumdur(...) Ecnebi mâliyunu, yerli arazi dellalları vasıtasıyla köylünün ayağı altındaki zemini tamamen elde etmekte, köylü hiçbir muamelede bulunmaksızın ve hatta kendisinin hiç haberi olmaksızın ecnebi bankalarının eline esir düşebilmektedir.

Yabancılar toprağı kendi adlarına değil yerli aracılar kullanarak almaktadırlar. 1880 tarihinde çıkarılan kanuna göre ise hazine devlet topraklarını özel çiftlik olarak satma yetkisini alıyordu. Ferdiyetçi hukuk sayesinde büyük toprak sahipliği ve derebeylik güçlenirken, liberal miras anlayışı temelinde de orta büyüklükteki tarım alanları parçalanıyor ve üretim düşüyordu. Bu süreç toprak mülkiyetini yoğunlaştırırken pek çok aile de mülksüzleşiyordu. "Batı pazarlarıyla en yoğun ticaret yapılan bölgelerde" büyük çiftlikler oluşuyordu.[304] Büyük toprak sahipliği çarpıcı boyutlardadır. 1912-1913'te yapılan tarım sayımına göre: Kırsal bölgelerde yaşayan 1 milyon ailenin, %35'i toprakların %35'ine sahipken %1'i yani 10 bin aile %39'una, %4'ü ise %26'sına sahiptir.

Böylece, 50 bin aile toplam 5 milyon hektar arazinin mülkiyetini kontrol ederken geriye kalan aileler ya topraksız veya çok az topraklıdır.[305] II. Mah-

---

[304] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, TODAİE Yay., sf. 156.

[305] Orhan Silier, *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi*, İst. 1979, Boğaziçi Üniversitesi Yay., sf. 9.

mut'un Ayanların ve büyük derebeylerinin gücünü siyasal olarak kırması, toprak mülkiyetinin derebeyleri, küçük ayanlar, köy ağaları tarafından ele geçirilmesi sürecini hızlandırıyordu. Doğu ve Güneydoğu'da feodalite gücünü sürdürüyor, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde ise Aydın, İzmir, Bursa ve Ankara gibi piyasa için üretim yapan vilayetlerde genişliği 20 bin ile 200 bin dönüm arasında olan ve yaygın bir biçimde yarıcılar tarafından işlenen büyük aile mülklerine rastlanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşirken içeride feodal mülkiyet ilişkileri varlığını sürdürüyor hatta güçleniyordu. Büyük arazi sahipleri ve bağımlı emekçiler arasında emeğe yapılan ödeme biçimi açısından kapitalizm-öncesi ilişkilerin yaygın olduğu bir yapının üzerine kapitalist mülkiyet kurumlarının getirilmesi, büyük toprakları hemen kapitalistleştirmiyor, üstyapı kurumları ile tarımdaki toplumsal ve iktisadi yapılar arasında oldukça karmaşık ilişkilerin kurulmasına yol açıyordu.[306] Tanzimat sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım mülkleri edinme konusunda girilen yarışta Padişahlar, İstanbul'da yaşayan gayrimüslümler, bankerler ve İngiliz kapitalistler başı çekiyorlardı. Özellikle 1. Meşrutiyet'ten sonraki dönemde, Osmanlı sultanı özel hukuk çerçevesindeki en büyük toprak sahibi konumuna geldi. 1890'larda Suriye ve Mezopotamya'daki ekili arazinin üçte birine yakın kısmı Sultan Abdülhamit'in şahsi mülküydü. Gayrimüslim sarraf ve bankerler Mezopotamya'da oldukça geniş araziler satın alıyorlardı.

Tefecilik "zirai ekonominin büyümesini" kemiriyordu. 18. yüzyılda mültezim, vali, voyvoda, mültesellim ve yerel güçlerin bitip tükenmek bilmeyen istekleri köylüleri tefecilerin eline düşürüyordu. 1845'te köylüden verginin mal yerine para olarak toplanması kararı ise yıkımı hızlandırıyordu. Küçük toprak sahipleri ve kiracılar %20 ile %120 arasında değişen faiz oranlarıyla tefecilere borçlanıyorlardı.[307] Borç işlemleri her bölgenin özelliklerine göre farklılık gösteriyordu. Örneğin, pirinç üretilen bölgelerde tüccar mahsul zamanında pirinç almak koşuluyla köylüleri borçlandırıyor, köylüler borçlarını ödeyemeyince onların pirinçlerine el koyuyordu.[308]

> Samsun ve Trabzon bölgelerinde (ve şüphesiz başka yerlerde) genellikle birlikte çalışan tütün tüccarlarıyla yerel toprak sahibi eşraf, üreticilere sık sık borç ver-

---

[306] Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Ankara 1982, Yurt Yay., sf. 72-73.

[307] Şevket Pamuk, *Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri, Toplum ve Bilim*, s. 17, Bahar, İst. sf. 28.

[308] Y. Özkaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, Kültür ve Turizm Bak. Yay. (içinde).

> mekte ve bu alacaklarını ya doğrudan doğruya hasatın belli bir bölümüne el koyarak ya da ürünü piyasa fiyatının altında satın alma hakkını elde ederek tahsil etmekteydi.[309]

Tefeci sermayenin varlığı halinde, "köylülüğün tümü, sefalet içinde yüzen oldukça yeknesak bir çiftçi tipini temsil edecek, köylülük içinde yalnızca tefecilik sivrilecek ve bunlar da tarımsal üretimdeki ilerleme ve örgütlenme derecelerivle değil de ancak sahip oldukları para miktarıyla göze çarpacaklardır."[310] Doğrudan üreticinin kendini yeniden üretme koşulları tahrip olurken, köylünün emeğinin önemli bir bölümü tefeciye akmaktadır. Artı-ürünü aktarma işlevinin yanı sıra, tefecilik ilişkisi, reayanın tüm malını mülkünü kaybetmesine neden olduğu gibi, tefecilerin köy içinde toprakları bulunduğu durumlarda, reaya bunların toprağında çalışan ortakçı haline geliyordu.

Köylünün içine sürüklendiği yıkımı göstermesi açısından tüm Osmanlı ülkesinden örnekler verilebilir. Meselâ 1842–1843 yılları arasında Babıâli'ye Divriği bölgesinden yapılan şikâyetlerin önemli bir bölümü tefecilikle ilgili olup, merkezden verilen hükümlerin 40'ından 25 tanesi de bu konuya ilişkindir:

> Mart 1843: "Susuzören ve Bahtiyarlılar, şehirdeki murabahacılardan adlıkları borca külliyetli faiz ödemişlerdir. Asıl borcun taksitle kapatılmasına yanaşmayan alacaklılar, köylüleri toptan ödemeye zorlamaktadırlar. Durum şer'le görülecek, 10'u 11, 5'tan fazla murabahaya izin verilmeyecektir."

Nisan 1943: "Kâmhu köylüleri 1831'de aynı köyden murabahacı Koca Istefan'dan tekalif sebebiyle 500 kuruş almışlar; şimdiye dek faiz diye 150 bin kuruş vermişler, fakat hâlâ ödeşmiş sayılmamışlardır. Faizinin faizi diye daha 30 bin kuruş ödemeye zorlanmaktadırlar. Bu haksızlık derhal önlenecektir."[311] 500 kuruşluk borç için 150 bin kuruşun ödenmesi bile yeterli olmamaktadır. Merkezin adaleti sağlamakla görevlendirdiği İmam Bey ise, "memleketin yarısına sahipti ve herkes kendisine muhtaçtı." Devletin kaymakamı İmam Bey bir derebeyidir.

> İmam Bey'in sıradan bir kaymakam olmadığı, kasaba üzerindeki mutlak iktidarının kaymakamlık tevcih edilerek resmen onaylandığı ortadadır. İtaatsizlik eden-

---

309 Donald Quataert, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, (1881-1908)* Çev: Sabri Tekay, Ankara 1987, Yurt Yay., sf. 25.

310 V.İ. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev: Seyhan Erdoğdu, Ankara 1988, 2. Baskı, Sol Yay., sf. 166.

311 Necdet Sakaoğlu, *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara 1984, Yurt Yay., sf. 177-178.

leri ezmesine yetecek silahlı adamları, bir işaretine bakan aşiret kalabalıkları vardı(...) o gerekli gördüğünde hem de Tanzimat-ı Hayriye uyarınca idam cezası bile uyguluyordu.[312]

Derebeyi erki ile devlet erki iç içeydi. İmam Bey, "hanedan-ı belde" adını verdiği bir meclis kurmuştu. Bu meclis tamamıyla onun denetimi altında çalışıyor ve vergi, idare konularıyla uğraşıyordu.

Başkentten, Sivas'tan gelen mübaşirler, ulaklar, görevliler sarayda ağırlanıyorlar, tuz hakkı kahve hatırı gözetmek zorunda kalıyorlardı(...) Ölenin öldürenin davası huzurunda görülüyor, aşiret kavgaları, mera çekişmeleri, türlü sorunlar, kararı ve buyruğu ile çözümleniyordu. Sözgelimi, mesken yaptırmak isteyenlerin ondan izin ve talimat almaları zorunluydu. İmam Bey, başvuranın sınıfına ve kişiliğine göre evini kaç bölümlü kaç pencereli yapabileceğini belirliyor, hatta cümle kapısının boyutlarını sınırlandırıyordu! Yeni yapılan evlerin sokağa bakan pencereleri olsun istemiyordu(...) İkizgil ailesi, Hergelebaşı'nda yeni bir ev yapmak için işe koyuldular... Çok pencereli bir ev yaptılar. Bina bitince İmam Bey, silahlı adamlarla kuşattırdı ve kurşun yağmuruna tutturdu. Kim varsa öldürüldü. Bazıları 5–6 kurşun yarası birden almıştı. Ev ateşe verilip yerle bir edildi.[313]

Köylü mültezim, ağa, derebeyi ve memurların kıskacındadır. Vergi sorunu sadece Doğu ve Güneydoğu'da değil ülkenin dört bir yanında zulme dönüşmektedir. 1867'de Sultan Abdülaziz'e gönderdiği lâyihada Ziya Paşa'nın anlattıkları çarpıcıdır.

Ehalinin harabına bâis olan eshabın biri de tahsilât maddesidir. Babıâli tahsilât için taşra memurlarını sıkıştırdıkça vali ve mutasarrıf daireleri de bayram ederler. Çünkü tesrii tahsilât muksadile vali ve mutasarrıfın mühürdarı veya kethüdası ve kavas başısı gibi birisi kazalara gönderilir. Bunlar tevabiat ve zaptiyeler ile bir sürü atlı oldukları halde baran-ı belâ gibi her gece bir köye nüzul eder (iner). Yem ve yiyecek köylü tarafından tesviye olunur. Eğer köylünün kudret-i nakdiyesi yoksa hanesinde bakır ve yatak gibi levazımat-ı beytiyeden her ne bulunursa alınır ve bunlar borcuna vefa etmezse tarlada çalışacağı çapa ve bel ve öküz ve boyunduruk gibi edevat-ı ziraati ahzolunur ve kâh otuz kırk kuruş kadar vergi ve aşar borcu için birkaç aylar mahbusta yatırılıp ol rençberin evlât ve ayali aç bırakılır. Tarlası bulanmayıp kurur. Hanesi yalnız kalmakla hırsız ve haydutlar gibi malını telef ve ırz ve namusunu payimal ederler ve kâh bir karye halkını vergi ve aşar ve bekaya borçlarından cümleten mahbese ilka ile haneleri tehi ve tarlaları

[312] Sakaoğlu age., sf. 178.

[313] Sakaoğlu age., sf. 178-179.

> muattal ve hali bırakılır. Bu veçhile hapis olunup da sefaletten kahırdan hastalanan ve vefat edenlerin esabı vefat ve hallerini kim arar, kim sorar. Bazı yerlerde vergisini veremeyenleri ağaca sarıp falakaya yatırıp döğmek, ayalinin kızının başlarında bulunan beş on kuruşluk hilliyatı koparıp almak ve hatunların uçkurlarına varıncaya kadar akçe aramak ve bu veçhile hapis ve darp sefaleti ve namus gayreti ile hastalanıp ölmek dahi mazur tutulur. Hükümet ise bu şiddetleri edenleri men eder ise artık akçe tahsili mümteni olur zanneder.

Sömürgeci kurumlaşma ile bütünleşen ikinci Osmanlı Devleti'nin zaptiye ve vergi tahsildarları "hatunların uçkurlarında" akçe aramaktadır. Yıllardır Anadolu'da aç mezarı bulunmadığı yalanı tekrarlanır. Oysa Anadolu kıtlık yıllarında açlıktan ölenlerin mezarlarıyla doludur. 1873'de Ankara havalisini kasıp kavuran kıtlık neticesinde Keskin'in 52 bin olan nüfusu 20 bin "telefat" veriyordu. 7 bin kişi göç ediyor, 1875'de ilçenin nüfusu 25 bine düşüyordu. Yine bir diğer grup köyde ise 1873'de 17 bin olan nüfustan 5 bin kişinin açlıktan öldüğü ve 2 bin beş yüz kişinin göç ettiği, 29 Şubat 1875 tarihli Levant Herald gazetesinde inceleme komisyonu raporuna dayanılarak veriliyordu. Sürekli borçlanan, ırgatlaşan, ağır vergilerle kıskaca alınan köylü açlıktan kırılıyordu. 1874'de kıtlık bütün Ankara'yı, Yozgat'ı, Kırşehir'i, Sivas'ı, Çankırı'yı sarıyordu: Ankara'dan gelen ve 9 Mayıs 1874'de Basiret gazetesinde yayınlanan bir telgrafta "Burada, etrafı şehir ve kasabat ve kurradan yevmiye (günde) bin beş yüz-iki bin nüfus dökülüp gidiyor. Açlıktan nisvan ve sübyanın feryatları tahammül edilmez derecededir" deniliyor. 12 Mayıs tarihli bir diğer haber de ise "24 saatte bir defa arpa unundan bulamaç içildiği", "öküz ve sair hayvanın cümlesinin telef olduğu(...) çocukların ekmek diye feryatlarına tahammül edilemediği" anlatılıyordu. Kırşehir'den gönderilen ve 15 Mayıs'ta yayınlanan bir haberde ise köylünün "ölmüş hayvan iaşesi, ağaç kabuğu ve ayrık tabir edilir ot kökü" yediği bildiriliyordu.

Batılaşma işte böyle bir düzenin "can ve mal" güvenliğini sağlıyor, yerleştiriyor ve pekiştiriyordu. Batılaşma ve onun temeli olan "özel teşebbüs emperyalizmi" Osmanlı ülkesini kıtlık, kırım, talanla tahrip ediyordu. Yerli zanaatlar yıkılıyor, binlerce insan işsiz kalıyor, beyler ve ağalar güçleniyor, misyonerler ülkeyi işgal ediyor, halklar birbirine kırdırılıyor, yoksulluk artıyor, toprakta mülksüzleşme kalıcı hale geliyordu (1963'ün toprak sayımı sonuçlarına göre Türkiye'de çiftçi ailelerinin %10'u toprağın %51'ine sahipti.) Arazi sorunu büyük köylü kitlelerinin lehine çözümlenemiyor, Tanzimat, I. ve II. Meşrutiyet dönemleri hiçbir temel değişim getirmiyor, Cumhuriyet ise topraktaki bu ekonomik, sosyal, siyasal ilişkiler ağını olduğu gibi devralıyor ve muhafaza edi-

yordu. Çözülemeyen toprak sorunu etnik, dini biçimlere bürünerek varlığını sürekli hatırlatıyordu.

Batılaşma büyük bir ithalat patlamasını gündeme getiriyordu. Saray çevresi ve Tanzimat'la birlikte yaratılan "yeni" Osmanlı bürokrasisi tam bir lüks tüketim çılgınlığı içindeydiler. 1809 ile 1880 yılları arasında Boğaz kıyılarında altı büyük saray yaptırılıyordu. Bunların en büyüğü olan Dolmabahçe Sarayı'nın maliyeti o döneme göre muazzamdı. Borçla yaptırılan bu saraya 3 milyon sterlin harcanıyordu. Saray ve çevresi öyle bir "tatlı hayat" ve "Batı tipi" ihtişam yarışına giriyordu ki, Padişahın kızlarından birinin 1850'de yapılan düğününe 2 milyon sterline yakın para harcanıyordu.

> Osmanlı sarayıyla tüketim yarışına giren üst bürokratların İstanbul'daki tüccar ve bankerler için ne denli yağlı müşteriler olduğu kolaylıkla anlaşılacaktır. En çok tüketim kalıpları ile Batılılaşmış olan Saray ve Babıâli çevreleri, Batı Avrupalı kapitalistler onların Türkiye'deki uzantısı gayrimüslim tüccar ve bankerlerle bin bir çıkar ilişkisine girmiş; düşük verimlikli bir tarım ekonomisinin sırtında sorumsuz bir israf kesimi oluştururken, İmparatorluktaki iktisadi kaynakların Batılı çıkarlara peşkeş çekilmesini kolaylaştıran bir ortam yaratmıştır.[314]

Kentsel dış ticaret kesimi ile kırsal tarım kesimi giderek birbirinden kopuyor ve her ikisi ayrı ayrı kapitalist dünya ekonomisinin merkezleri ile bütünleşiyordu. Öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun İzmir, İstanbul, Trabzon gibi önemli liman kentleri ekmeklik unları için bile ithalata bağımlıydılar. Osmanlı ekonomisinin bu ikili yapısı, tarım ile kent kesimleri arasında tamamlayıcı iç pazar ilişkilerinin kurulmasını engelliyordu.

Osmanlı ekonomisindeki emperyalist sömürünün temelinde ağırlıklı olarak ticaret bulunuyordu. Bankacılık alanındaki yabancı teşebbüsler ticari ilişkilerin mali kanallarını oluşturuyordu. Diğer yandan, Avrupa sermayesi ulaştırma alanına yaptığı yatırımlara dayanarak büyüyen bir ticaret hacmini sürekli kılacak fiziki koşulları da yaratıyordu. Osmanlı ekonomisinin ulaştırma sektörü emperyalist güçlerin denetimindeydi. 1899–1909 döneminde, yabancı demiryolu şirketlerinin kâr toplamları 26 milyon sterlini, Osmanlı hükümetinin bu firmalara yaptığı kilometre garantisi ödemeleri ise 10 milyon sterlini buluyordu.[315]

Bankacılık Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı özel sermayenin en büyük uğraş alanları arasındaydı. Tüketim kalıplarıyla Batılaşan padişahlar, hanım-

---

[314] Tezel age., sf. 68.

[315] Tezel age., sf. 81.

sultanlar, nazırlar, paşalar çılgın bir israfla İstanbul'u para-kredi sermayesi için adeta bir cennet haline getiriyorlardı. Padişah ve ailesi İstanbul'daki gayrimüslim sarraf ve bankerlerin rehinesiydi. Çünkü 1863 yılında hanedanın bunlara olan borcu 11 milyon sterlini buluyordu. 1850'lerden itibaren Avrupa bankaları ya kendi şubelerini açarak ya da Osmanlı hükümetinden alınan imtiyazlara dayanak yeni bankalar kuruyorlardı. Osmanlı ekonomisine şubeleriyle giren Avrupa bankaları arasında en önemlileri Deutsche Bank ve Credit Lyonnais'ydi. Osmanlı Bankası ise yabancı sermayenin en büyük bankasıydı. 1863–1909 yılları arasında, pay sahiplerine 30 milyon sterlin gibi devasa bir kâr payı dağıtan Osmanlı Bankası devlet içinde devletti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupalı sermaye grupları ve müteşebbislerin yaptığı jeolojik araştırmalar sonucunda zengin petrol, kömür, krom, boraks, kurşun, antimon yatakları bulunuyordu. 1910 yılında yabancı şirketlerin madencilik üretiminin toplam değer içindeki payı %69, gayrimüslimlere ait olan firmaların %12 iken Müslüman müteşebbislerin sadece %19 idi. 1902–1909 döneminde manganez, demir, antimon, çinko, gümüşlü çinko, kurşun, boraks, lületaşı üretiminin tümü, krom, zımpara, cıva, bakır, gümüşlü kurşunun ise %93 ile %99'u ihraç ediliyordu. 1888–1909 Aralığında sadece beş yabancı maden şirketinin kârı 1, 5 milyon sterlindi.[316] Osmanlı ülkesi müthiş bir talanla soyuluyordu. 1888–1909 döneminde, binlerce silahlı özel muhafıza sahip olan Fransız Tütün Rejisi, 2 milyon sterlin yatırıma karşılık 4 milyon sterlin tutarında muazzam bir kâr elde ediyordu.

Osmanlı Devleti, kendi Müslüman tebaasına ağır bir zulüm uygularken kapitalist-emperyalist sistemle bütünleşen büyük toprak sahipleri, tefeci sermaye, yabancı bankalar, ticaret şirketleri, özel ordulara sahip Reji gibi kuruluşlar ve bunların kuklası olan hanedan ile işbirlikçi bürokrasinin egemenlik aygıtıdır. Bu süreçte, "Gayrimüslim ticaret burjuvazisi yerli varlıklı sınıflar arasında tam bir komprador işlevini kazandı. Zengin yerli, Rum ve Yahudiler metropol burjuvazilerinin Osmanlı ekonomisiyle olan ilişkilerinde gereksindiği aracılık işlevlerini tekellerine almış, metropollerle olan din ve dil benzerlikleri bunların toplumun Müslüman-Türk çoğunluğu karşısındaki gücünü pekiştirmişti(...) Bu çevreler gelirlerinin önemli bir kısmını ülke dışına aktarmışlardır. İstanbul levantenlerinin Paris'in en pahalı mahallelerinde birbiriyle görkem ve lükste yarışan köşkler yaptırdığı bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde

[316] Tezel age., sf. 82.

harcadıkları da tüketime ve görkemli mesken yapımına gitmiştir."[317] Diğer yandan 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında toprak ağası gelirleri de lüks tüketime harcanıyordu.

Bu yapılanma içinde askeri ve bürokratik yapıların üst kademelerine yeni bir insan grubu dâhil olmaya başlıyordu.

> Öğrenim, okuma ve kişisel temasla Batı uygarlığının bazı cephelerini tanıyan, en az bir Batı dili (genellikle Fransızca) bilen ve Batılı uzmanlara daha iyi yeni yollar gösteren mürebbileri ve rehberleri olarak bakmaya alışmış bir genç kara ve deniz subaylar heyeti. Bunlar, çağdaşlarının çoğu gibi, rahat ve hücum edilmez bir cehalet tepesinden, kâfir ve barbar Batı'ya hakaretle bakamazlardı. Tam tersine hem eğilim, hem de çıkar nedenleriyle gericilere karşı batıcılarla birlik oldular.[318]

Yeni bürokrasinin işlevi Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisi içindeki ilişkilerini geliştirmek ve bu temelde Avrupa sermayesinin Osmanlı ekonomisindeki girişim ve çıkarlarına hizmet etmekti (bu kadrolar içinden çıkan bir grup, Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürge statüsünü, iktisadi ve toplumsal gelişmenin önündeki en büyük engel olarak gördü, bu kadronun yönelişi 1908–1918 döneminde İttihat ve Terakki'nin "Milli İktisat" uygulamalarına yansıdı. Ancak sonuç, İngiliz ve Fransız tahakkümünden sonra ülkeyi Alman emperyalizminin arenası haline getirdi.)

Batılaşma Osmanlı "cihet-i askeriyesi"ni halk için bir pranga haline getiriyordu. Osmanlı Ordusunda çalışan İngiliz Amiral Adohphus Slade'in yazdıkları, Von Moltke'nin Kürtler için anlattıklarını tamamlıyor:

> Yeniçerilik yerine kullanılan Nizamiye askeri teşkilatı daha baştan beri halka çirkin ve ağır görünüyordu. Çok cahilane surette tatbik edilen cebir ve şiddet usulü halkta bu nefreti ve çekingenliği doğurmuştu. Evli olsun bekâr olsun milletin gençleri vilayetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlar, orada epeyce bir müddet başkalarının da toplanmasını bekleyerek bit ve pislik içinde mahpus kalıyorlardı. Sonra deniz kıyısındaki kasabalara götürülüp oradan gemilerle gönderiliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasret ve hastalığı içinde perişan bir halde İstanbul'a çıkınca hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine dağıtılıyorlardı. Küreğe gönderilen katillerin bile istikballeri bunlarınkine bakılınca daha iyi sayılabilirdi. Bu yeni

---

[317] Tezel age., sf. 83.

[318] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Prof. Dr. Metin Kıratlı, 2. Baskı, Ankara 1984, TTK Yay., sf. 61.

askere verilen yemek kötü idi ve insanı yaşatmaya yetecek kadar değildi. Vücutları yarı çıplak idi. Gördükleri muamele hayvanca idi.

Osmanlı ülkesinde yaşayan halk Türk, Kürt, Laz, Çerkez fark etmeksizin toprak ağası, eşraf, derebeyi, yabancıların görevlisi, yüksek bürokrat, tefeci, büyük tüccar veya hanedan üyesi değilse yoksulluğa, gaddarca muameleye ağır vergilere, kürek mahkumu koşullarında askerliğe, kıtlığa muhatap demekti. Bu ağır tablo 20. yüzyıla daha acı çizgilerle devr oldu. Dönemin *Tanin* gazetesi muhabiri Ahmet Şerif'in Anadolu'da yaptığı gezinin notları ülkenin iktisadi, sosyal, siyasal koşulları açısından halen de güncelliğini koruyor ve dini, etnik renklerle ortaya konulan başkaldırıların köklerine ışık tutuyor. Ahmet Şerif'in 1910 yılında *Anadolu'da Tanin* adıyla yayınlanan kitabı Bursa, Balıkesir, Isparta, Konya, Kütahya, Ankara, Eskişehir, Adana, Mersin gibi şehirlerin vahim durumunu ortaya koyuyor. Yüzlerce sayfa içinden tek aktarma ile yetiniyorum:

> Bu sene Mart'ta köyümüze yakın olan Hisarardı köyü ile Yalvaç'ın Kızılca Mahallesi'nde çiçek hastalığı baş gösterdi. Çocuklarımızın aşılanması için devlete, kaymakama başvurduk. Kaymakam "paramız yoktur, aşı memuru nereden gelecek, sizin çocuklarınızda çiçek varsa ben ne yapayım, " diye bizi kovdu. Bundan bir ay sonra Nisan içinde korktuğumuz başımıza geldi, köyde günde on yaşına kadar olmak üzere, on, on beş çocuk ölmeye başladı, tekrar kaymakama gittik, yalvardık. Anlaşılan kaymakam bey böyle her gün on, on beş çocuğun ölmesinden korkmuş olmalı ki, bize Isparta'dan aşı memuru getirilmesi için bir dilekçe yazıp vermemizi emretti yazdık verdik. Bir hafta sonra aşı memuru geldiyse de, hastalık bir aydan beri köyde çocuk bırakmayarak iki yüz elli, üç yüz çocuğu götürdükten sonra hekim aşılayacak çocuk bulamadı.[319]

Halk açlıktan ölüyordu ve üstelik "devr-i hürriyet"te. Yine Ahmet Şerif anlatır:

> Simav kasabasının Hisarardı mahallesinde bir kadının bir iki gün evinden çıkmaması ve bir çocuk haykırışı işitilmesi üzerine eve girilir ve kadının açlık sebebi ile öldüğü ve küçük çocuğun da annesinin göğsüne kapanarak memesini emdiği görülür. Taşraların genel durumu budur. İstanbul'da debdebe ve tantana içinde yaşayan devlet adamlarımızın dikkatini ve insafını çekerim.

---

[319] Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, Hazırlayan: Çetin Börekçi, İst. 1977, Kavram Yay., sf. 47

Devr-i Hürriyet'te Açlıktan Ölenler

Büyük Mirlerin isyanlarının bastırılması sonucunda askeri, politik, sosyal güçleri eridi. Aşiretler arasındaki çatışmalar keskinleşti. Osmanlı Devleti'nin atadığı valilerin arabuluculuk yapmalarına imkân yoktu. Bölgede yasaları ve düzeni hâkim kılamıyorlardı. Aşiretsel birlikler bozuldu, yeni alt aşiret birimleri ortaya çıktı. Birkaç lider, kendi bölgelerinde (örneğin Şırnak'ın aşiret mensubu olmayan ağaları ve Miran şefleri) politik ve ekonomik alanda güçlerini artırdılar. Ancak hiçbiri Mir'lik görevini üstlenemediler. Birbirine rakip çok sayıda aşiret reisi vardı. Kürt bölgelerinde karmaşık toplumsal örgütlenmeler olan Emirlikler yerlerini hızla daha basit sosyal yapılara yani aşiretlere bıraktılar. Emirliklerle birlikte aşiret konfederasyonları parçalandı. Alt düzeylerde bir toplumsal yapılanma aşiret ağaları ve köy ağalarını ön plana çıkardı. Bu parçalanma, Arazi yasalarının toprak sorununu ağırlaştırması ile perçinlendi. Şeyhler, köy ve aşiret ağaları toprak mülklerini alabildiğine genişlettiler. Emirlikler yıkılır, toprakta mülkiyet düzeni alt üst edilirken sosyal parçalanma hızlandı. Aşiretsel ekonominin komünal özellikleri geriledi. Aşiretler içinde tabakalaşma süreçleri hızlandı; böylece aşiret ağaları, zamanla toprak ağaları oldular ve aşiretin sıradan üyeleri üzerinde olağanüstü bir güç elde ettiler. Yeni bir yaşam tarzı yeni bir sınıfı ortaya çıkardı: kentli toprak ağaları. Kentli toprak ağaları ile köyde kalan toprak ağaları arasında yeni bir tür ittifak sistemi gelişti. Aşiret ve köy ağaları buldukları her türlü dış güç kaynağını ustaca değerlendirdiler. Bunlar sadece maiyetlerinde çok sayıda insan bulundurmakla kalmıyor, hükümet memurlarıyla, nüfuzlu kişilerle de bağlantılar kuruyorlardı. Ayrıca dış güç kaynağı olarak devletin yanı sıra dini de kendi yararlarına kullanmaya çalışıyorlardı. Politik ve ekonomik güç kazanmak sadece aşiret politikalarıy-

la değil dinle bütünleşerek sağlanmaktadır. Kürt bölgeleri bu anlamda İmam, kutb, gavt, bab, şeyh, seyyitlerle doludur. Emirliklerin çözülmesi şeyhlerin gücünü alabildiğine artırdı. Aşiretler arası çatışmalarda saygınlıkları dolayısıyla ideal arabulucular olan şeyhler, derviş tarikatlarına dayanırlar. Kürtler arasında Nakşibendi ve Kadiri tarikatları en önemli dini örgütlenmelerdir. Bu tarikat yapılanmasının vardığı noktayı 1925'de başkaldıran Şeyh Sait şöyle ortaya koyuyor:

> Nakşibendi Şahı Kürdistanı'mızda bir gangster şebekesi kurmuştur.[320]

14. yüzyılda "Nakşibendi Şahı" unvanı ile Kürdistan'da tarikatını kuran din adamına izafeten Şeyh Said'in yaptığı vurgu önemlidir. İlişki ağları, mafya benzeri bir yapılanma ile bir "gangster şebekesi"ne (şirkete gangster) benzetilen bu örgütlenmede hiyerarşik ilkeler temeldir. Yeterince merkezileşmeyen bu tarikat örgütlenmesinde göreceli olarak bağımsız bölgesel merkezler bulunuyordu. Aktif çalışan üyeler ağı, finansmana katkıda bulunan geniş bir müridler kitlesi hem Nakşibendi hem de Kadiri tarikatı için karakteristiktir. Ancak Şeyh Sait'in Nakşibendi tarikatı için yaptığı "gangster şebekesi" benzetmesinde aslolan örgütsel yapının özellikleri değildi; onun kast ettiği, bu şeyhlerin kırsal kesim insanlarının çoğunu maruz bıraktıkları, boyun eğme ve acımasız sömürüdür. "Bazı şeyhler haydutlardan çok az farklıdırlar. Küçük ağalar üzerinde uyguladıkları güç pek büyüktür. Ve onları kendi isteklerini yerine getirmeye zorlarlar." Bu şeyhler arasında dünyevi nedenlerle yoğun rekabetler yaşanır. Örneğin, Herki-Oramar bölgesinde Barzan, Bame, Şemdinan şeyhlerinin adamları yıllarca birbirleriyle çatıştılar. Tarikatların örgütsel çatısından öte aslolan "kutsal bir adam olarak" şeyhin rolüdür.

Müridin mürşide mutlak itaati ilişkileri merkezileştiriyordu. Şeyhe gösterilen saygının artmasının neticesinde, kendisine atfedilen kutsallık kardeşleri ve oğulları arasında da paylaşılıyordu. Yetki ve sıfatların babadan oğula geçmesiyle din padişahlıkları, uhrevi hanedanlıklar kuruldu. İcazet, babadan-oğula geçen mistik kutsallığı sahte bir mürşid-mürid ilişkisi temeline oturttu. Etki, güç ve zenginlik bir kuşaktan diğerine aktarılır. Şeyhlik statüsü miras olarak devredilir. Kadiri, Nakşibendi tarikat şeyhleri kendilerini peygamber soyuna dayandırdıkları ölçüde bu hanedanlıklarını olağan görürler. Kadiri Şeyhi olan Berzenciler konumlarına dayanarak büyük miktarlarda toprak ve güce sahipti-

---

[320] Martin Van Bruinessen, Ağa, *Şeyh ve Devlet, Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, Çev: Remziye Arslan, Ankara, Özge Yay., sf. 248.

ler. Yine Kuzey Irak'ta yaşayan Talabani şeyhleri sahip oldukları büyük toprak mülkiyetini korumak için İngilizlerle işbirliği yapıyorlardı. Talabani Şeyhi Ali, 1920'lerde Kerkük'te oturuyor ve gücünü ailenin aşiretsel yapısından çok dinsel etkinliğine dayandırıyordu. Dini statü ile aşiretsel "soyluluk"un iç içe geçmesinin ne belirgin örneklerinden biri Talabani şeyhleridir.

19. yüzyılda Kürt bölgelerindeki büyük karışıklık ve politik değişikliklerde, Emirliklerin dağılmasıyla birlikte etkileri artan şeyhlerin rolleri önemlidir. İngiliz Doğu Hint şirketi yöneticilerinin 1808–1821 döneminde Kürt bölgelerinde yaptığı incelemeleri Avrupalı kâşif, arkeolog, diplomat ve misyonerlerin çalışmaları izledi. Özellikle misyonerler kale-benzeri binaları, yaygın örgütlenmeleri ile bölgenin Müslüman Kürt ahalisinin kaygılarını besliyordu. Nesturiler, Ermeniler, Keldaniler gibi yerli Hıristiyan grupları kışkırtan Batılı misyonerler bunlarla açık bir çıkar birliği içindeydiler. Sonuç, olarak Kürtlerle diğer Hıristiyan gruplar arasındaki mesafe açıldı. Bu koşullarda açıktır ki dini liderler, Hıristiyan karşıtı bir yaklaşımı körükleyerek nüfuzlarını artırdılar.

Bu gelişmeler, yukarıda açıklanan yarı-bağımsız Kürt Emirliklerinin özellikle Alman subaylarının Osmanlı ordusuna yardımlarıyla yıkılmasıdır. Emirlikler, pek çok çatışan küçük reisin yönettiği aşiretlere bölündüler. Mir'lerin sert ve güvenilir yönetimlerinin yerini, Osmanlı kanun ve nizamları değil aşiretlerin cinayet ve kan davaları aldı. Osmanlı idaresi yüzlerce yılda oluşan dengeleri ortadan kaldırdı, sosyal yapıyı dağıttı ve ortaya çıkan sorunları şiddet, sürgün, idam siyaseti ile çözmeye çalıştı. Ortaya derin bir sosyal, siyasal, beşeri kriz tablosu çıkıyordu. Bu krize halkın ortak cevabı dine yönelmek oldu. Şeyhler, idari olmayan, genellikle aşiret örgütlenmesinin dışındaki saygın konumlarıyla etkinliklerini arttırdılar. Bölgede çatışan güçler arasında arabuluculuk yapacak konumda olanlar sadece şeyhlerdi. Botan, Hakkâri, Baban ve Soran Emirliklerinin tasfiyesi, alanı onlara açıyordu. Bu dönemde, neredeyse tüm önemli politik liderler ya şeyhlerdi ya da şeyh ailelerinden gelenlerdi. Bu şeyhlerden Şeyh Seyyid Taha, Kürtlerin dini duygularını kullanarak ve Hıristiyanlara karşı kışkırtarak Botan'da ciddi bir etkinlik elde ediyordu. Bedirhan'ın yakalanmasından sonra Nehri'ye kaçtı. Şemdinan Mir'i Musa Bey'in yanına sığınan Seyyid Taha, Osmanlı egemenliğine resmen girmeyen son Mir olan Musa'nın tüm etkinliğini eline geçirdi. Taha'nın oğlu Ubeydullah zamanında, tüm dünyevi ilişlerin yönetimi şeyhin denetimine girdi. Bu arada Seyyid Taha halifesi Abdurrahman Barzani'yi Zibari topraklarındaki Barzan köyüne gönderdi ve o zamandan beri Barzan şeyhleri ile Zibari ağaları düşmandırlar. Sadece Nakşi tarikatı değil Kadiri Berzenci Ailesi'de politik gücünü, Baban Emirliği'nin yıkı-

lışından sonra elde ediyordu. Ancak, güçlü liderliklere sahip büyük aşiretler arasında ve bütünüyle feodal alanlarda (Diyarbekir ve Erbil ovaları) ayrıca aşiret çatışmalarının az olduğu yerlerde şeyhlerin büyük etkinlikleri olmadı. Bu arada aşiret-dışı, sömürülen, horlanan, yoksul köylüler (miskenler) tarikatların aktif destekçileri oldular. Topraksız veya çok az toprağı olan, lümpen proleter ve küçük zanaatkâr kesimler arasından adanmış müridlerin sayısı fazladır. Ancak bu kesimlerin şeyhler üzerinde önemli bir etkisi yoktur. Aslında, tüm şeyhler aristokratiktir. Onlar daha çok aşiret reisleriyle ilgilenmeyi tercih ederler. Bu reislerin yönetilmesi tüm aşiret üzerinde etkinlik anlamına gelir. Büyük şeyh, Ubeydullah Nehri oldukça güçlüydü. Çünkü pek çok reis ve böylece tüm aşiret ona bağlıydı. Aynı durum Şeyh Mahmut Berzenci içinde geçerliydi. Şeyhler sık sık, aşiret reislerinin kızlarıyla evlenirlerdi; şeyh açısından bu durum yüksek statüsünün onayı anlamına geliyordu. Bu ilişkiler temelinde kurulan ittifaklar üçüncü tarafa karşı birlikte tavır almayı sağlıyordu.[321] Gücünü ve ittifaklarını kuran şeyh, müridler ağı temelinde politik, ekonomik, diplomatik, askeri nüfuz elde edebiliyordu. Böylece tarikat örgütlenmesi sınıfsal bir egemenlik aracına dönüşüyordu. Tarikatların tabanını oluşturan "miskenler"in ise esamesi okunmuyordu. Çünkü şeyhler aynı zamanda kendi bölgelerinde en büyük toprak ve sürü sahipleri konumunda bulunuyorlardı. Osmanlı'nın toprak yasaları konusunda gerçekleştirdiği "reform"lar var olan mülkiyet rejimini, egemenlik yapısını, dini-sosyal imtiyazlar sistemini, feodal parçalanmayı güçlendirdi. Osmanlı tapu kayıtları "reform"u ağalar, şeyhler, zengin tüccarlar ve yerel yöneticilerin, büyük bir iktisadi güç elde etmelerinin önünü açtı. Tapu memurlarıyla ilişkiye geçen bu kesimler, büyük miktarda araziyi kendi adlarına kaydettirdiler. Şeyhlerin elde ettikleri araziler, müridlerin toprak bağışlarıyla önemli miktarlara ulaştı. Dini amaçlarla toprak bağışı destekleniyordu. Vakıfların sağladığı imkânlarla birlikte Şeyhlerin zenginliği görülmedik boyutlara ulaştı. Örneğin, Kadiri Berzenci Şeyhleri, Süleymaniye çevresinin en zengin toprak sahipleri oldular. Zenginlik beraberinde politik gücü de getiriyordu. Şeyhlerin konumunu egemenlik sisteminin bütünü ile ilişkileri ekseninde değerlendirmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplumsal yapı dönüşümü, kapsamlı bir arazi yasası veya eyalet mevzuatı gibi yasalarla yönlendirilemeyecek ve örgütlenemeyecek bir aşamaya geliyordu. Osmanlı devlet örgütü tek iktidar kaynağı değildi. İmparatorluğun dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşmesi sürecinde bazı gruplar etkinliklerini genişletiyorlardı. Bunlar arasında yerel eşraf, vergi

[321] Bruinessen age., sf. 277.

toplayıcılar, tüccarlar ve sarraflar en önemlileriydi. Özellikle sarraflar tüm tarım vergisi işlemlerini kapsayan gayri resmi kredi ağını ve imparatorluk ticaretinin önemli kesimini denetim altında tutuyordu. Bu gruplar hükümetin klasik merkeziyetçiliği kurma girişimlerini işlemez hale getiriyorlardı. Şeyhlerde bu yapının bir parçasıydı. Emirlerin gücünü yitirmesi sonucu ortaya çıkan boşluğu devlet değil onlar dolduruyordu. Kürt bölgelerinin en nüfuzlu yerli liderleri olan şeyhler aynı zamanda büyük toprak mülkiyeti çıkarlarının da temsilcisi haline geldiler.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun, "Güneydoğusu'nun her tarafından Kürt bey ve şeyhleri zulüm uyguluyorlardı(...) 19. yüzyılın ikinci yarısında, Kürt feodallerinin toprak mülkiyetlerinde gözle görülür bir büyüme meydana geldi. Toprak mülkiyetinin büyümesi, tımar mirasları, devlet topraklarının satın alınması, Müslüman olmayan komşu halkların çekilerek göç etmeleri ve dahası, zayıf, küçük toprak sahiplerinin topraklarının zorla gasp edilmesi sayesinde meydana geliyordu."[322] Topraksız köylüler ekonomik olarak feodallere bağımlılık içinde bulunuyorlardı. Kürt bölgelerinde ortakçılığın bir türü olan marabalık yaygındı. Sistemin niteliğinde bulunan faizcilik maraba türü ilişkilerde özellikle belirgindi. Bu usulde, en ağır kira koşullarıyla, üretim araçları, tohum, toprak vs. köylüye veriliyor, karşılığı mahsulün 2/3'ünün feodale ödenmesi şeklinde gerçekleşiyordu. Köylülerin alabildiğine sömürülmelerinde çıkarı olan feodal, geçici olarak köylüye inek, azıcık buğday ve arpa borç verdiği durumlarda kendisini "velinimet" olarak görüyordu. "Velinimet" feodale olan borç, yoksul köylüyü ona karşı sürekli bir ekonomik bağımlılığa sürüklüyordu. Maraba feodale mahsulün büyük bir kısmını vermenin yanı sıra devlete olan vergileri de ödüyordu. Ayrıca feodal ve ailesi köyde yaşıyorsa marabanın ailesi, ona hizmetçilik etmek zorundaydı. Feodal, borçluyu azarlama, dövme, hatta topraklarından kovma hakkına sahip bulunuyordu. Feodal için angarya çalışma yürürlükteydi. Köylülerin feodale tam bağımlılığını gösteren pek çok örnek verilebilir. Hosan köylüleri 1893 yılında feodalleri Muhammed Ağa için çalışmışlardı: "30 kişi mahsulü toplamış, 50 kişi üç gün boyunca yol yapmış, 450 kişi buğdaylarını ambara taşımış, 150 kişi evini inşa etmiş, ayrıca köylüler kendisine çuha ve inşaat malzemeleri temin etmişlerdi."

En amansız biçimde köylüleri sömüren Kürt feodalleri, zamanlarını görkemli ziyafetlerde ya da avlarda geçiriyorlardı. Kürt ağa, bey ve şeyhleri ihtişam

---

[322] Prof. Dr. Celîle Celîl, *Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Çev: M. Aras, İst. 1998, Peri Yay., sf. 25.

içinde yüzerken sömürdükleri Kürt ve Ermeni köylüler perişan durumdaydılar. "Ermeniler gibi Kürtlerin de büyük bir kısmının kışlık evleri, yarısı yeraltına gömülü kulübelerdir. Damlı bu evler kar örtüsünden güçlükle ayırt edilmekte, evin üstünü de etraftaki gibi otlar kaplamakta, ilkbahar ve yazları her iki yerde de aynı çiçekler açmaktadır. Eğer, bütün evlerin yanı başlarında yükseltilmiş olan ahırların tezek piramitlerini görmesen, bir köyden geçip o köyün farkına varmamışsın demektir. Nüfuzlu Kürt şeyhlerinden kimileri ise, mermerden inşa edilmiş büyük, görkemli evlere sahiptir." Kürt bölgelerinde meta-para ilişkilerinin yaygınlaşması köylülerin durumunu daha da kötüleştiriyordu. Pazar ve ticaret ilişkileri bulunan birçok feodal, köylüleri, borçlarını ayni değil, para olarak ödemeye zorluyorlardı.

Tefecilik Kürt köylülerini kasıp kavuruyordu. Ürünün şehir pazarlarına taşınmasındaki zorluklar, köylüleri aracı-tefecilere başvurmak zorunda bırakıyordu. Tefecilerin elinde oldukça büyük fonlar birikiyordu. Vergi yüküyle ezilen, yoksullaşan ve sürekli talana muhatap olan köylü, artık vergisini ödeyemiyor ve gelecek yıl için tohum saklayamayacak duruma düşüyordu. Bu nedenle, büyük faiz oranları ile tefecilere borçlanıyor ve bağımlı hale geliyordu. Vergilerin sayısı ve miktarı ise sürekli artıyordu. Temel vergi olan aşar resmi olarak tahıl, kuru ot, sebze ve meyvelerin %10'u biçimindeydi. Ancak bu oran sürekli aşılıyordu örneğin 1867'de aşar oranı %15, 1868–1870 yıllarında %12, 5'tu. Aşar, doğrudan devlet tarafından değil aracı-tefecilerce toplanıyordu. Türkiye'de en büyük aşar aracıları arasında Osmanlı Bankası da vardı. Büyük aşar mültezimleri kendi bölgelerini belli bir karşılıkla daha küçük aracılara devrediyorlardı. Bunlar arasında ise ağalar, beyler bulunuyordu. Köylüler, aşarı toplayanı ve onun adamlarını da besliyorlardı. Ayrıca, değişik bölgeler için farklı emlak vergileri toplanıyordu. Erzurum'daki Rus Konsolosu vergi sorunlarını incelediği raporunda, "Ermeni ve Kürtlerin büyük bir çoğunluğu bu vergilerin anlam ve hesabını bilmemelerine rağmen ödemektedirler" diye yazıyordu. Bu bilgisizlikten yararlanan tahsildarlar halkı soyuyordu. Vergilerin toplanmasında, köylerdeki nüfus ve mallarda meydana gelen azalma dikkate alınmıyordu. Bu nedenle, köylüler, ölmüş olan veya göç edenlerin vergilerini ödememek için yerlerini yurtlarını terk ediyorlardı.

"Kamçur" hayvancılıkla uğraşanlardan alınan ağır bir vergiydi. Bu vergiye koyun, keçi, büyük baş hayvanı olanlar tabi tutuluyordu. Başlangıçta her on baş hayvan için bir hayvan vergi olarak alınıyordu. Daha sonra bir baş hayvana 3 kuruşluk nakdi bir vergiye dönüşen kamçur bu işle uğraşanları mahvetti. Bu sorunları takip ederek merkeze rapor eden Erzurum'daki Rus Konsolosu

kamçur vergisi ile ilgili olarak şunları yazıyor: "Koyun al, oğlak al, param yoktur" köylünün bu sözüne tahsildarın cevabı: "Ben senin oğlağını ne yapayım, o derisiyle birlikte üç kuruş etmez. Para ver, hazır para." Rus konsolosluk raporları, 1870'lerin başında sadece Erzurum Vilayeti'nde Kamçur'dan elde edilen gelirin 10 milyon kuruş olduğunu gösteriyor.

Hayvancılıkla uğraşan yerleşik Kürtlerin pek çoğu, Kamçur vergisi yüzünden bulundukları köyleri terk ederek göçebeliğe dönüyorlardı. Muş ovasında bulunan Norşin köyünde 400 haneden geriye 50 hane kalmıştır. Yine Erzurum'dan vergi sistemi üzerine merkeze rapor gönderen Rus konsolosu, Kürt köylülerinden sayıları kırka ulaşan değişik türde vergi, gümrük, parça alındığını bildiriyordu. Örneğin, tuzdan, balıkçılıktan, inşaat malzemesinden, şehire gönderilen ağaçlardan vs. vergi, gümrük alınıyordu. En ağır vergi (karagümrük) taşınır gıda maddeleri üzerindeki vergiydi. Bu gümrük vergisi kıtlık dönemlerinde dahi uygulanıyor ve açlıktan kırılan bölgelere ekmek ve benzeri gıda maddelerinin ulaşmasına engel oluyordu. Karagümrük, bölgeler arasındaki ekonomik bağların bütünleşmesini önlüyor ve yerli ticareti tahrip ediyordu.

Köylüyü yıkıma sürükleyen sadece vergilerin oranı değil, toplanma tarzı ve zamanlamasıydı. Vergiler yılın belirli dönemlerinde değil resmi idarenin takdir ettiği zamanlarda toplanıyordu. Bir yıl içinde aynı verginin birkaç kez toplandığı oluyordu. Kürt köylüsü tıpkı Türk köylüsü ve Anadolu'da yaşayan diğer köylüler gibi hem devlet hem feodal, ağa, bey, mültezim, tefeciler tarafından sömürülüyordu. Emperyalist Avrupa ise sömürgeci ilişkiler çerçevesinde bu uygulamaları teşvik ediyor, Osmanlı egemenlik sisteminin halka karşı baskısını destekliyordu.

1873'de, geçinebilme koşulları ortadan kalkan ve ağır vergilerden bunalan çok sayıda Kürt göç ediyordu. Bu durumda vergi ödemeyenlerin yerlerinin doldurulması gerekliydi. Yarı-göçebe Kürt aşiretlerinin, zorla yerleşik yaşama geçirilmesi kararlaştırıldı. Yeni iskân siyaseti Erzurum, Kars, Muş, Beyazıt sancaklarında ciddi kargaşalıklar yarattı. İskân siyaseti, verginin yanı sıra yıllar süren askerlik anlamına geliyordu. Kürt aşiretleri, ayaklanmaya veya Rus, İran sınırlarına geçmeye hazırlanıyorlardı. 1873 Mart ayında Erzurum Rus Konsolosu Obermiler, İstanbul'a büyükelçi Ignatiev'e gönderdiği raporda; "burada Türk kuvvetinin asla başa çıkamayacağı bir fırtına gözükmeye başlıyor" diye yazıyordu. Ruslar Osmanlı vergi sisteminin Kürtler üzerindeki baskısını sürekli izliyorlar ve stratejilerinde bu konuyu özellikle hesaba katıyorlardı. Dolayısıyla, Konsolos'un tespitleri boşuna değildi ve Kürt aşiretlerinin büyük bir "fırtına"ya

yol açacak ölçüde ağır bir vergi yükünü omuzladıkları gerçeğine dayanıyordu. 19. yüzyılın son çeyreğinde Kürtler sadece Kars Sancağı'nda hazineye her yıl 720 bin kuruş veriyorlardı. Osmanlı egemenlik sistemi her zamanki gibi sorunlara çözüm bulmak yerine Kürt aşiretlerini birbirine karşı kışkırtma, şiddet, siyasetlerini uyguladı. Kürtler her zamanki gibi kendi aralarından çıkan kuvvetlerin desteği ile bastırıldılar. Osmanlı Sultanı'na "bağnazca bağlı" Kürt İsmail Paşa Eğil, Botan, Cizre ve başka bölgelerde acımasız yöntemlerle insanları ezdi.

Rusya ile Osmanlı arasındaki ilişkiler 1875'ten itibaren iyice gerginleşti. Aynı yıl Bosna-Hersek'te, çok geçmeden Bulgaristan'da ayaklanmalar başladı. Rusya, İngiltere, Avusturya-Macaristan'ın dâhil olduğu çelişkiler yumağında balkanlar zayıf halkaydı. Balkan isyanlarının dalgaları Kürt dağlarında da yankı buluyordu. Saray, ülkenin doğu bölgelerinde durumun denetimden çıkmasını önlemeye çalışıyordu. Balkanlar ve Doğu'da yıllardır ciddi çalışmalar yapan Rusya, halkın devlet ile olan çelişkilerini ustaca kullanıyordu. General Yavor Ignatiev 23 Kasım 1876 tarihinde şu tespiti yapıyordu:

> Kafkas idaresi, Kürtlerle dostluk ve yakınlık sağlamak, önceki savaşlarda olduğu gibi, onlarla gizli ilişkiler kurmak zorundadır. Aksi takdirde İngilizler, resmi Türk idaresini teşvik ederek, savaşkan Kürt nüfusunu bizim aleyhimize çevirebilirler.

1877–1878 Osmanlı-Rum savaşı, Kürtleri, İngiltere, Rusya, Osmanlı stratejilerinde hesaba katılan bir güç olarak yeniden gündeme getirdi. Bu savaş sırasında baş gösteren Dersim ayaklanması da öncekiler gibi isyan edilen sistemden kopmayı değil savaştan yararlanarak özerklik alanını genişletmeyi hedefliyordu. Bu dönemde, "Dersim, patlamak için elverişli anı bekleyen bir barut fıçısına benziyordu." Bu isyanı bastırmak amacıyla 4. Osmanlı ordusu bölgeye gönderiliyordu. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin Doğu'da giriştiği her savaş Kürtler tarafından iç savaşa dönüştürülüyor. Feodal liderler bu durumdan yararlanarak konumlarını pekiştirmek istiyorlar ve dönemine göre çok büyük kuvvetler kullanılarak bu başkaldırılar bastırılıyordu. Osmanlı-Mısır, Osmanlı-İran, Osmanlı-Rus, savaşları ile Kırım Savaşı ve 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşları büyük Kürt isyanlarını tetikliyordu. Kürt feodaller tüm bu savaşlarda karşı tarafla ilişki kuruyorlar ancak cephe her seferinde içinden parçalanıyor, liderler ise kopamadıkları düzene teslim oluyorlardı. Halkın sosyal, ekonomik perişanlığı ise katmerlenerek sürüyor, toprak, vergi, askerlik sorunları birikiyordu. Önceki savaşlarda olduğu gibi 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşında da asıl taraflardan biri İngiltere'dir.

> İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki savaş hazırlıklarını dikkatle izlemekteydi. Kırım Savaşı döneminde, Yezdanşir yönetimindeki Kürtlerin Türklere karşı ayaklanma olayının tekrarından korkan İngilizler, Ruslarla savaş için Kürdistan'daki kaynakların seferber edilmesi yönünde her türlü tedbiri almaya çalışıyorlardı. Bu amaçla, Türk hükümetinden, nüfuz sahibi olan bütün Kürtlerin yerlerinden uzaklaştırılmalarını ısrarla istiyorlardı.[323]

Bu konuda, Erzurum'daki Rus Konsolosu Obermeiler daha 1873 yılında şunları yazıyordu:

> Bugün, Kürt sorunundaki esas rolü Türkler değil, İngilizler oynuyor. Benim İngiliz meslektaşım, hoşgörülü Türklerin iyi niyetlerine rağmen, bir Kürt ayaklanmasını bastırmaya dair tam talimat sahibidir.

Kürt sorununun oluşumunda İngiliz emperyalizminin rolünü kendisi de sömürgeci bir konumu paylaşan Çarlık diplomatları net bir biçimde saptıyorlar. "Büyük Oyun"un aktörleri olan İngiliz ve Rus emperyalistleri Kürt hareketlerini en ince ayrıntısına kadar izlerken Osmanlı Devleti onların çıkar stratejilerinin çatışma noktalarında halkı kendine iyice düşman edecek siyasetlerin takipçisi oluyordu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Elliot'un talimatıyla, Erzurum'daki İngiliz Konsolosu tüm Kürt bölgelerini geziyor, Osmanlı için tehlikeli bulunan etkili Kürt liderleri hakkında bilgi topluyordu. Kürt liderlerinin bölgeden uzaklaştırılmasını dayatan İngilizler, Osmanlı yöneticilerinin "iyi niyetlerine rağmen" halkla arasını açıyorlar ancak bu liderleri kendi taraflarına çekmek için de çaba gösteriyorlardı. Üstelik İngiliz siyaseti devamlı müdahale imkânı verecek tarzda Nesturi ve Ermenileri kışkırtmaktan geri durmuyordu. İngiliz diplomasisinin, Kürt liderlerin bölgeden sürgün edilmeleri talebine Osmanlı idaresi direniyordu. Ancak İngiltere'nin şiddet öneren siyasetleri galebe çaldı. Oysa Rusya izlediği politika ile Kürtler ve Ermeniler üzerinde daha olumlu etkiler bırakıyordu.

Osmanlı-Rus savaşı öncesinde başlayan büyük kriz, koşulları iyice ağırlaştırdı. 6 Ekim 1875'de Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın "Tenzil-i Faiz" kararını açıklaması Osmanlı Devleti'ne yeni bir yön verdi. Bu kararla, Babıâli iflasını ilan ediyor, borcunu, hatta borcunun faizini ödeyemeyeceğini bildiriyordu. Bu kararın arkasında Rus siyasetinin ve Büyükelçi Inatiyef'in bulunduğu iddiaları vardır. Sadrazam ise "Rusya Partisi"nin üyesidir ve Mahmut Nedimof diye

---

[323] Celîl (1998) age., sf. 38.

anılmaktadır. Osmanlı Bankası karara karşıdır. Bu karar Rusya'nın işine gelmekle birlikte Rusya'nın böyle önemli bir konuda tek yanlı teşviklerle sonuç alması mümkün görünmüyor. Dünyada 1873'den itibaren yoğunlaşan bir kriz vardır ve Osmanlı ile aynı anda Güney Amerika'da birçok ülkede borç ödemelerini durdurduğunu ilan ediyordu. Rus siyasetinin asıl başarısı, Avrupa'nın kriz korkusunu, o güne kadar finans çevrelerinin hiç ilgilenmedikleri Sırp ve Balkan olaylarıyla birleştirmektir.

Londra ve Paris borsalarına yüksek ölçülerde borçlu olan Rus Çarlığı bu mali merkezlerin hassas noktalarını oldukça iyi kavrıyorlardı. Osmanlı yöneticileri ise sarraf düzeyini aşmayan para piyasası bilgileri ile Avrupa borsalarının karmaşık işleyişini kavrayamıyorlardı. Daha 1860'larda "kaime"nin değerini sabit tutmak için borsanın kapısına zaptiyeler diken bir anlayış söz konusuydu. Babıâli, Bosna-Hersek ve Bulgar isyanlarının finansal sonuçlarını hesap edecek durumda değildi. Dolayısıyla Rusya'nın kışkırtmaları, Osmanlı hisselerindeki düşüşü krizin de etkisiyle tetikliyordu. Finans çevreleri-ihtilalci kışkırtmalar-diplomatik girişimler-kriz-iflas ilanı Sultan Aziz'i tahtından ederken Osmanlı-Rus savaşı, Balkan ve Kürt ayaklanmaları mayalanıyordu. 1875 yılı başında Galata'da 50 franktan muamele gören Osmanlı hisseleri Ağustos ayında 43 frank'a düşüyordu. Bunda Nisan'da başlayıp 24 Temmuz'da yayılan Hersek ayaklanmasının rolü etkiliydi. Rusya finansal kriz ve isyan silahını oldukça iyi kullanıyordu. 31.08.1875'de Osmanlı Devleti'nin Sırbistan'ı işgal edeceği söylentileri üzerine borsada panik çıkıyordu. 01.10.1875'de Bulgar ayaklanması patlıyor, 05.10.1875'de ise Galata'da büyük bir kriz baş gösteriyordu. 06.10.1875'de ise "tenzil-i faiz" kararı ilan ediliyordu. Bu arada Osmanlı Bankası karara karşı çıkarken İstanbul Bankası bu kararı destekliyordu.

Özellikle Fransa'da karar büyük yankı buluyor ve gazetelerde "borcunu ödemeyen Osmanlı Devleti parçalanmalı" manşetleri görülüyordu. (*Journal des Debats*) 15.10.1875 tarihli *Times* gazetesi de bu görüşe katılıyor ve "Osmanlı devleti parçalanmalı, Tunus'ta yapılan uygulamaları (mali kontrol)" iddiasını dillendiriyor ve 21.10.1875'de Galata'da büyük panik yaşanıyor, sarraflar tüm Osmanlı hisselerini piyasaya sürüyordu. 25.10.1875'de ise İngiltere ve Fransa'da Osmanlı hisse sahipleri toplantısı yapılırken eş zamanlı olarak "Türkiye reformları yapamıyor, Hıristiyanlara baskı yapıyor" haberleri arka arkaya çıkıyordu. 11.11.1875'de İngiliz Başbakanı Disraeli: "Türkiye tarihinin en kritik dönemindedir, Hıristiyanların Müslüman baskısından şikâyeti var" açıklamasını yapıyordu. Borsa oyunları, finansal kriz, isyan, kışkırtılan ihtilaller, Osmanlı-Rus-

İngiliz eksenli komplolar yumağı, basın kampanyaları emperyalizmin av alanı Türkiye'nin parçalanma sürecinin işaretlerini veriyordu.

09.12.1875 tarihli *Times* gazetesi, "abartma bile olsa insan İstanbul'da yirmi dört saat kalınca pek yakın ve nihai yıkılışı hissediyor. İstanbul'a daha uzun süre sahip olamayacaklarına, Avrupa'da fazla sağlam bir tutamakları bulunmadığına herkes gibi Türklerin kendileri de tam anlamıyla inanmış durumdalar" diye yazıyordu.[324] 29.11.1875'de *Times* gazetesinde yayınlanan yazıda,

> Türkler artık Avrupa'da daha uzun kalamazlar, Asya'ya döneceklerdir. Ignatiyef Rusya'nın İstanbul üzerinde emelleri olmadığını, sadece reformları istediğini söylüyor. Oysa Rusya'nın İstanbul'a inmesini kimse durduramaz. Öyleyse neden hep birlikte işi çözümlemiyoruz? Hıristiyanlar Müslüman boyunduruğunda hâlâ kalabilirler mi?

Diye soruluyordu. Bu arada Mısır Hidivi Süveyş Kanalı'nın 400 bin hissesinden kendisine ait olan 176.602 hissesini İngiltere'ye satıyor ve Yahudi bankerler bu alım satım işinde Disraeli'ye gerekli kaynağı sağlıyorlardı. 10.12.1875'de *Times*'da yayınlanan başyazıda ise, Mısır'da arazi hakkını almakla İngiltere'nin "törensiz şekilde Türkiye'nin paylaşılmasını" başlattığına ilişkin tespit yer alıyordu. 1876 Nisanı'nda Babıâli'nin borç sorununu çözmek için başlattığı çalışmalar üzerine Rusların yönetiminde Mayıs'ta gerçekleştirilecek Bulgar ayaklanması erkene çekiliyordu.

Mali iflas, Balkan isyanları, diplomatik kıskaç, finans çevrelerinin baskısı ile savaşa sürüklenen Osmanlı Devleti 1877–1878 sonrasında hızla yeni krizlere sürükleniyordu. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yoğunlaşan bu kriz 1881'de *Muharrem Kararnamesi*'nin ilanı ile Düyun-u Umumiye idaresinin kurulmasını getirdi. Bu kurum Fransız, İngiliz, Alman emperyalizminin ayrı ayrı çıkarlarının ötesinde, Avrupa emperyalizminin genel çıkarlarını savunuyordu. Süreç şöyle işledi:

> Kartopuna benzer bir durum meydana gelmişti. Avrupa'dan daha fazla borç sağlandıkça Türkiye'de harcamalar artıyordu. Hükümet borç vereceklerin peşindeydi(...) devamlı artan saray borçları içi borçlanmayla ödeniyor ve doyum noktasına gelindiğinde iç borçlar dış borçlara dönüştürülüyordu. Borçları, Galata sarraflarından Fransız rantiyelerine devret! Ülkedeki tahvil sahipleri yerine Midlans'deki

[324] Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, 2. Baskı, İst. 1987, Gür Yay., sf. 110-114.

> İngilizleri geçir! Para bulmak kolay, hayat güzel, o halde borçlanalım habire borçlanalım.[325]

Batılı bankerler Osmanlı devletini borçlanmaya zorluyorlardı. İş öyle boyutlara varıyordu ki bir borcun reddinden ötürü merkezi Londra'da bulunan bir bankerlik kuruluşu sadrazam düşürüyordu.

---

[325] Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi, Düyun-u Umumiye*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, İst. 1979, Doğu-Batı Yay., sf. 40.

Osmanlı'nın Pan Kürdizm Politikası

1865–1875 yılları arasında İstanbul'da sayısız kredi kurumu kuruldu; bunların sadece Osmanlı Devleti'ne borç vermek amacıyla kuruldukları bilinmiyor; çünkü 1875'de faiz ödemeleri durdurulup, kâr fırsatları ortadan kalkınca çoğu da işten çekildi. Artık Avrupa emperyalizminin genel çıkarlarını koruyan Düyun-u Umumiye devredeydi. 1 Mart 1912 itibarıyla kurumda 8931 memur istihdam ediliyordu. Aynı dönemde Osmanlı Maliye Nezareti'nde ise 5472 memur çalışıyordu. Paruus Efendi kurumun devlet içinde devlet niteliğini şu çarpıcı gözlemle ortaya koyar:

> Sözü geçen yönetim her ne denli memurlarını seçme ve azletme konularında bağımsızsa da, hükümete bu konuda yetki verilmemişse de, Düyun-u Umumiye memurları devlet memuru niteliği taşımakta ve devletten emekli maaşı alma hakkına sahip bulunmaktadır. Üstelik kuruluşta çalışan yabancılara bile yine devlet hesabına emekli maaşı verilebilmesi için ayrıca bir sandık kurulmuştur. Görülmemiş, rastlanmamış bir iştir bu. Devlete karşı hiçbir sorumluluğu bulunmayan, özel bir şirkete hizmet eden ve bu şirket çıkarlarını devlete karşı savunma durumunda olanlar, emekli olunca devletten maaş alıyorlar.[326]

Uluslararası mali sömürge durumuna düşürülen Osmanlı İmparatorluğu alacaklı ülkelere görülmemiş hak ve ayrıcalıklar sağlıyordu.

Boşalmış hazineyi doldurmak amacıyla, vergiler alabildiğine artırıldı. Bu durum Kürt bölgelerinde ekonomik koşulları iyice çıkmaza soktu. Oranı belir-

---

[326] Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Haz.) Muammer Sencer, İst. 1977, May Yay., s., 75.

siz vergiler Kürt köylüleri mahvediyordu. "Tamamen mahvolmuş köylülerin çoğu ya Kürt derebeyleri, han ve beylerinin yanında ırgat oluyor, ya da ekmek parası kazanmak için büyük şehirlere gidiyorlardı. Doğup büyüdükleri köyleri terk ederken aylar hatta yıllar boyu yabancı diyarlarda derbeder oluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan pek çok Kürt, ülkelerini terk ederek, Tiflis, Bakü ve başka şehirlere gidiyorlardı.[327] Örneğin, Tiflis'e Muş bölgesinden çok sayıda Kürt köylüsü göç ediyordu. Abdülhamit yönetimi de durumu değiştirmedi. Öyle ki, Diyarbakır'da bulunan Rus Konsolos yardımcısı İstanbul'daki Büyükelçiliğe gönderdiği raporda "resmi idarenin tamamen çökmüş olduğunu" bildiriyordu. Bu çöküşü hızlandıran unsur ise "hiçbir öğrenim görmemiş, idareci olarak tecrübeden yoksun, ayrıca açıkça rüşvetçi" olan Vali İzzet Paşa'nın yönetimiydi. Vali'nin uygulamaları alt makamlarda bulunanların daha büyük suistimal ve cürümler işlemelerinin önünü açıyordu. Askeri birlikler disiplinsizdi. Halkın doğrudan soyulması sistemli bir hal alıyordu. 1879 Nisanı'nda Diyarbakır bölgesindeki halk, askerlerin ve düzensiz birliklerin keyfi muameleleri üzerine şikâyette bulundu. Ordu içindeki zayıf disiplin büyük ölçüde kışla ve teçhizat yokluğu ve maaşların düzenli olarak ödenmemesinden kaynaklanıyordu.

> Doğu bölgesindeki valiler, sık sık İstanbul'dan şu ya da bu ihtiyaçlar için saraya derhal belli miktar para teslim edilmesini isteyen yıldırım telgraflar gönderiyorlardı. Örneğin, Erzurum bölgesinin her tarafını açlığın sarmış olduğu 1880 yılında, Vali, saraya 15 bin Türk lirası isteyen bir telgraf gönderiyordu. Benzer bir telgraf da Trabzon'dan gönderilmişti. Hazinenin boş olmasından dolayı jandarma ve polisler uzun süre maaşlarını alamıyorlardı (devlet sık sık kendi memurlarına para yerine, memurların daha sonra tüccar ve tefecilere düşük fiyatla sattıkları poliçeler veriyordu). Onlar, kadıların satın alındıklarını iyi bildiklerinden hırsız ve soyguncuların yakalanmaları için hemen hemen hiç çaba sarf etmiyorlardı.[328]

Nüfusun içinde bulunduğu ağır mali durum ve büyük hoşnutsuzluk koşullarında, Batı'nın dayatmasıyla Doğu'da "reform" beklentileri yaygınlaşıyordu. 1879'da Harput'a, 1880'de Diyarbakır'a teftiş heyetleri gönderiliyordu. Diyarbakır'a gönderilen ekipte İngiliz diplomatlar da bulunuyordu. İngilizler, kendi stratejik çıkarları doğrultusunda öneriler gündeme getiriyorlardı. 1880'de İngilizlerin Kürt politikalarına uygun olarak Yüzbaşı Norton Muş üzerinden Bitlis'e

---

[327] Celîl (1998) age., sf. 50.

[328] Celîl (1998) age., sf. 52.

ulaşıyor, Erzurum'da bulunan Albay Kup ise bölgenin jandarma müfettişliğine atanıyordu. 1879-1880'de Doğu kıtlığın pençesindeydi. 1880 yılı Mart ayında, İstanbul'dan Times gazetesine geçilen bir haberde, "Diyarbakır ve Musul'daki durum oldukça acıdır, Musul bölgesinin nüfusu geçim kaynaklarından tamamen yoksundur" deniliyordu. Kuraklık ekmek fiyatlarını görülmedik boyutlarda arttırıyor, yerel yöneticiler ise durumdan yararlanarak halkı soyuyorlardı. Örneğin, Van'da depolarda bulunan binlerce kilo buğdayın ahaliye borçla satılması için verilen dilekçeleri Hasan Paşa reddediyordu. O, büyük rüşvetler karşılığında buğdayı tefeci ve vurgunculara satıyordu. Yine Harput'ta 30 bin kilo buğday yöneticiler tarafından tefeci ve vurgunculara satılıyor, onlar da dört kat fiyatla pazara sürüyorlardı.

Savaş, kuraklık, kötü yönetim Doğu'yu kemiriyordu. Açlık ve sefalet sonucunda Doğu da salgın hastalıklarda baş gösteriyordu. Örneğin, Hakkâri dizanteriden kırılıyordu. Erzurum'dan bölgeye Osmanlı hükümeti tarafından gönderilen Dr. Lanuani, Hakkâri de açlıktan ölenlerin sayısını 10 bin olarak rapor ediyordu. "Açlık yayılıyor, her tarafta açlık ve hastalıklardan bitkin düşmüş, iskeletleri andıran, hiçbir umudu kalmamış insanlar dolaşıyor, pek çok insan açlıktan öldü" tespitleriyle dolu raporlar bölgede bulunan diplomatlar tarafından merkezlerine gönderiliyordu. Başkale'de açlık ve hastalıktan 10 bin, Beyazıt ve Eleşkirt'te 2–3 bin ve bir o kadar da Midyat, Bohtan ve Cezire'de ölen insan vardı.

Özellikle 1880 yılı başlarında, Akçe değeri ile ilgili düzenlemeler büyük bir tepki yaratıyor ve mali şartları çıkmaza sokuyordu. Bu durumun yarattığı vahim tablo, Kürtlerin ekonomik, sosyal, finansal ve vergiye ilişkin sorunlarını büyük bir titizlikle gözlemleyen Rus diplomatların gözünden kaçmıyor, Diyarbakır'da görevli bulunan Rus diplomat Yakiminski İstanbul'a gönderdiği raporunda şu tespitlere yer veriyordu:

Kürdistan ve Mezopotamya'daki köy sakinleri ve özellikle göçebeler, altın ve gümüşü tercih etmediklerinden kendilerinde bu yarı sahte Türk akçelerinden bir hayli bulunmaktaydı. Aynı şekilde, borsa fiyatının düşürülmesi ile ilgili kanun tasarısının çıkarılacağından daha önceden gizli bir biçimde haberdar olan taşradaki hükümet kasaları, kanunun çıkışına kadar ellerinde bulunan tüm madeni akçeleri değiştirmeyi başarmışlardı. Bu nedenle, paraların borsa fiyatı açıklandığı zaman, artık devlet kasalarında madeni akçe hemen hemen hiç bulunmuyordu. Kasalar, vatandaşlardan yarı değerine, o da sadece, Nisan ayına kadar para almışlardı. Bu şekilde, madeni akçelerle yapılan hilelerden tamamen halk zarar görmüştü(...) Açlık çeken Kürtler, silahlı olarak tahıl ambarlarına saldırıyor, vurguncu memurları cezalandırıyorlardı."

Asayişi sağlamak için gönderilen birliklerle çatışmalara giriliyor ayrıca tahıl işinden büyük vurgunlar yapanların mallarına el konuluyordu. Örneğin, Mardin'de tahıl vurgunculuğu yapanların depolarına saldıran halk buğdayı paylaşıyordu. Yakiminski raporunda Cezire, Musul, Diyarbakır vs. halkın eşek eti ve ağaç kökleriyle beslenmek zorunda olduğunu bildiriyordu. Biriken öfkenin patlamasından ve genel bir ayaklanmadan korkan Diyarbakır'daki yönetim ise, tahıl ambarları ve vurguncuların evlerini korumaya alıyordu. Ayrıca vergi toplayıcıların muhafızları artırılıyor, açlık içindeki bölgelerden akan Kürt köylü ve göçebelerinin şehre girişi yasak ediliyordu. Anarşi ve açlığa dayanamayan binlerce Kürt, yardım için Rus Konsolosluğu'na başvuruyordu. Rusya sınırlarına yönelen pek çok Kürt köylüsü yollarda ölüyordu. 1877–1880 yıllarında, İran'ın Hoy, Savucbulak, Urumiye bölgelerinde de açlık yaygındı. Buralarda da Türkiye'den göç etmiş açlık içinde kıvranan insan kitleleri görülüyordu. Bu yıllarda, İran'da çocuk ticareti büyük bir yaygınlık kazanıyordu. Dilman şehrinin meydanlarında, "Kürtlerin hiç pahasına çocuklarını satmaları alışılmış bir hal almıştı.

1878'de Van, Muş, Bitlis ayaklanmaları baş gösterdi. Bedirhan Bey'in oğulları Osman ve Hüseyin Beyler liderliğindeki isyan yayıldı. Cizre isyancıların eline geçti. Siirt, Diyarbakır, Erzincan ve Erzurum'dan toplam 17 tabur isyancıların üzerine gönderildi. Ancak, İstanbul'dan gönderilen Sultan'ın özel temsilcisi, Bedirhan'ın oğulları ile görüşmelere başladılar. Kürt siyasetinin yasası işledi, belirli çıkarlar karşılığında ve her nedense teslimi gizleme konusunda hep yakıştırılan bir uygulama ile sözde "hile" yapılarak yakalanan Hüseyin Bey İstanbul'a gönderildi. Oysa bu feodallerin sistemden kopmak gibi bir programları yoktur. Dünya görüşlerinin özünü kavramak açısından Bedirhan'ın 1867'de Sadrazam Ali Paşa'ya gönderdiği mektupta yer alan satırlar önemli ipuçları içerir: Bedirhan mektubuna "Aciz kullarının maruzatıdır" diye başlar ve ailesinin kalabalık olduğundan bahisle,

> Padişahımızın sayelerinde ihsan buyrulan on dokuz bin kuruş aylıkla çoluk-çocuğumu idareden aciz bulunduğum meydanda iken geçenlerde Ağustos tamamıyla mahvolduğu gibi bu defa yapılacak indirim dolayısıyla maaşımın üç bin dört yüz yetmiş kuruş daha azalacağı anlaşılmıştır. Bu sebeple nasıl ve hangi sermaye ile idare edeyim diye bütün bütün hayretler içinde kaldım. Çünkü evimde bulunan kalabalık nüfus köle ve cariye değil ki satarak azaltayım. Hizmetçi değil ki kovayım. Cümlesi çoluk-çocuğum olup yüz on kişiden fazladır. Bunları bu miktar maaşla nasıl geçindireceğimin endişe ve kaygusu içindeyim. Geçen 1275 yılında da yüzde on bir indirme yapılmış ve maruzatım üzerine Ma-

> kam-ı Devletleri kulunuzu bu indirimden muaf tutmuş, geçmişlerle beraber maaşım tam olarak verilmişti. Bu kerre de indirme umumi ise de yine kölelerini umum arasında tutmayıp af buyurmalarını yüksek şefkat ve merhametlerinden istirham eylerim.

Bedirhan, maaşının dışında kendine ait 9 köyden 3'ünü de talep ediyordu. Padişah, otoritesini tanımayan, Kürdistan krallığını hedefleyen binlerce kişilik ordular kuran, yine binlerce Osmanlı askerini öldüren Bedirhan'ı devlet sistemden kopmuş saymıyor ve ona imtiyazlar tanıyordu. Derebeyliğin ekonomik, sosyal, ahlâki görüşlerini yansıtan bu mektubu yazan kişi şimdi "köleniz" dediği otoriteyi kısa bir süre önce aşağılıyordu. Ancak egemen sınıflar arasındaki ortak bilinç ona yapılan muamelenin niteliğini açıklıyor. Büyük bir toprak sahibi ve derebeyi konumuyla isyan etmesine rağmen ciddi bir cezalandırma görmek bir yana genel uygulamaların bile dışında tutuluyor. Mektubun devam eden bölümünde ise imtiyazlı muameleye alışmış bir derebeyinin isyan ettiği devletten inanılması güç talebi yer alıyor:

> Oğlum Necip Bey kulları dört yıldan beri Meclis-i Vala mazbata kaleminde çalışmakta, bir hayli bilgi sahibi olmuş bulunmaktadır. Yüksek sayelerinde rütbe-i salise (üçüncü rütbe) sahibi olan oğlum kölenizin, maaşımdan indirilen ölçüde bir maaşla ya da Gümrük veya Divan-ı Muhasebat (Sayıştay) meclislerinden birine aza olarak çırağ buyurulursa yine bize faydası olacaktır. Sözün kısası, aciz kulunuzun padişahımızın merhametinden başka sığınacak yeri yoktur. Dertlerimi kabul ve lütf ile dinleyecek olan Zat-ı Devletlerinden başka da bir sığınağım bulunmadığından bütün endişe ve ızdırabımla halimi merhametli nazarlarınızın önüne sermek cüretinde bulundum(...) Padişahımız efendimiz hakkında hayırlı dualarıma Zat-ı devletimizin şeref ve şanının yükselmesi hususundaki temennilerime aralıksız devam etmeme imkân bahşedilmesi niyazını arza cesaret eyledi.[329]

Aynı Bedirhan, bir süre önce, "Hiçbir sultanı tanımıyorum. Bu sultan kimdir? Neden onun fermanları bana geliyor, " diyordu. Sadrazama "köleniz", "kulunuz" diye hitap eden Bedirhan, "Türkiye'ye karşı ortak bir isyan çıkarmak, Kürdistan'ı kurtarmak ve farklı bir bağımsız devlet kurmak için bir Kutsal birlik" oluşturuyordu.[330] "Emiri Bohtan Bedirhan" yazılı sikkeler bastıran Bedirhan oğlunun Sayıştay veya Gümrüğe atanması için sadrazamdan iltimas

---

[329] Malmîsanij age., sf. 67-68.

[330] Celîl (1992) age., sf., 129.

istiyordu! Ailesine verdiği önemi vurgulayan aynı Bedirhan özgürlük ve bağımsızlık vaad ettiği Kürtler'i Nesturi katliamının aracı haline getiren kişiydi. Okuyalım:

> Üç gün sonra susuzluk onları teslim olmaya zorladı. Bedirhan Bey'in yaptığı teklife ve Kuran üzerine edilen yemine göre köylüler silahlarını ve tüm mallarını teslim edeceklerdi. Anlaşmadan sonra Kürtlerin platforma girmesine izin verildi. Esirlerden silahlarını alır almaz ayırt etmeksizin kılıçtan geçirmeye başladılar. Kılıçlarını kullanmaktan yorulunca da sağ kalanların hepsini aşağıya atmaya başladılar. Burada toplandığı söylenen bin candan yalnızca bir kişi kurtuldu.[331]

Şefkatli bir baba olarak Osmanlı otoritelerine mektup yazan Bedirhan "esir ticareti" konusunda da deneyimlidir. Mektubunda maiyetindeki insanları yakınları olduğu için satamayacağını vurgulayan Bedirhan'ın Nesturilere bu konuda yaptıklarına gelince: "Deyir denilen yeri bastıktan sonra dağlar arasındaki nice nice köyleri yağma edip yakmışlardır. Bilhassa Bindesbido ismindeki köyden aldıkları mal ve kitapları götürmüş, kiliseyi tahrip etmişlerdir. Ahaliye zulüm ve işkence yapılmış, birkaç yüz kişi Cizre beyi Bedirhan Bey tarafından esir gibi satılmak üzere götürülmüştür. Mar Şuman denilen patriklerinin anasını, oğlunu da böyle yapacağız diyerek, Diz köyünde iki parça edip ölüsünü Zap nehrine atmışlardır." Tuhuba'da 1846 yılının Ekim ayında gerçekleştirilen katliamın başında da Bedirhan vardır.

> "Kadınlar şefin önüne getirildi ve büyük bir soğukkanlılıkla öldürüldüler. Kaçmaya çalışanların kafaları uçuruldu. En güzel köyler, bahçeleri ile birlikte yıkılıp yakıldı, kiliseler yerle bir edildi. Hemen hemen nüfusun yarısı bu çılgın Kürt beyinin öfkesinin kurbanı oldu." Bedirhan, katliamları yönetmekle kalmadı kendi elleriyle insanları öldürdü. Tiyari şefi Malik İsmail'i katletti: "Bedirhan Bey ayağa kalktı, Malik'i ona doğru getirmelerini ima eden bir işaret yaparak Zap'a doğru yürüdü. Onun emri ile Hıristiyan şefi nehrin üzerine doğru getirdiler, bir kılıç darbesi ile kopan başı düştüğü suları kızıla boyayarak döne döne gitti. Arkasından gövdeyi de suya attılar.[332]

Bedirhan'ın çizdiği lider kompozisyonu talep edilen bağımsızlığın imtiyazlar, mülkiyet rejimi, hukuki temel, sosyal anlayış çerçevesinde sınırlarını çizer.

---

331 Austen Henry Layard Ninova ve Kalıntıları, *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, Eylül 1968, sf. 140–159.

332 Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül, 1843-1846 Nesturi Katliamı*, İst. 2002, Çivi Yazıları Yay., sf. 56.

Osmanlı egemenleri, Kürt feodallerinin isyanlarında büyük mali ve insani kayıplara rağmen sistemin işleyişini tehdit eden bir boyut görmediler. Bu nedenle uluslararası diplomasi, devletin dönüşümü, bölgede yeni kontrol araçlarının uygulamaya konulması, Hıristiyan nüfusu dengelemek gibi ihtiyaçlar doğrultusunda Kürt hareketlerini kullanma geleneği oluştu.

Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanı'nda da bu tür yaklaşımın izlerini görmek mümkündür. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı yıkım tablosu Şeyh Ubeydullah Nehri'ye halk nezdinde bir "kurtarıcı misyonu" verilmesini getirdi. Şeyhin konumu yabancı gözlemcilerin dikkatinden kaçmadı. Şeyhin gücünü S.G. Wilson şöyle vurguluyordu:

> Sultan ve Mekke Şerifi yanında, Sünni Kürtler nazarında en kutsal kişi sayılır. Binlercesi, onu sadece bir aşiret reisi olduğu için değil, Tanrı'nın bir vekili olarak da takip etmeye hazırdı.

Şeyh ile oldukça iyi ilişkileri bulunan misyoner Dr. Cochran'a göre, Şeyh kendini "Kürtlerin sivil kralı olmanın" yanı sıra, İslâm tarihindeki en önemli üçüncü adam olarak görüyordu. Şeyhin nüfusunun zirvesinde olduğu dönem, Sultan 2. Abdülhamit'in *İslâm Birliği* politikası ve yoğun bir halifelik propagandasının yürütülmesine denk düşüyordu. *İttihad-ı İslâm* bir kavram ve düşünce olarak ilk defa Yeni Osmanlıların Avrupa yayınlarında kullanıldı ve geliştirildi. 1871 yılına kadar aydın ortamlarında hararetle tartışılan bu konu anılan tarihten itibaren adeta bir "patlama" şeklinde İstanbul gazetelerinden kamuoyuna aktarıldı. Bu tarihten itibaren hızla bir kitle ideolojisine dönüştü. *İttihad-ı İslâm* deyimi ilk kez 1869'da Hürriyet gazetesinde Namık Kemal tarafından kullanılıyordu. *İttihad-ı İslâm* fikri Abdülhamit'ten çok önce ortaya atılıyor, geliştiriliyor ve Abdülaziz döneminde somut örnekleriyle bir dış politika etkeni olarak var oluyordu.[333] Abdülhamit de bu konudaki siyasetini kendinden önce oluşan bir birikime dayandırıyordu.

> Fakat İslâmcılık başlı başına bir politika olarak 2. Abdülhamit döneminde benimsendi, savunuldu ve çok yönlü olarak yürütüldü: Padişah, Sultan, hükümdar yerine halifenin kullanılışına ağırlık verildi, hilafet makamının itibarı ve tahkimi üzerinde özellikle duruldu, İslâm dünyasının etkili âlim ve şeyhleri İstanbul'a

[333] Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İst. 1991, İletişim Yay., sf. 33.

davet edildi, ta Afrika içlerine kadar tarikat mensupları gönderildi, tekke ve zaviyelere olan resmi ilgi çokça artırıldı.[334]

İslâmcılık, *İttihad-ı İslâm* adı altında 1870 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkim siyasi düşüncesi olmakla birlikte, bir fikir hareketi olarak ancak II. Meşrutiyet sonrasında gündeme geliyordu. 2. Abdülhamit, fikri iktidara taşıyor ancak siyasi bir akım olarak İslâmcılığa izin vermiyordu. Onun İslâmcılığı "Osmanlı hilafetini ve devletini Müslüman unsura yaslanarak ve ondan güç alarak ayakta tutma" biçiminde özetlenebilir. İslâmi düşünce içinde formüle edilen, *Ülülemre itaat* kaidesi bu bağlılığın temeli sayılıyor ve saray tarafından propagandası yapılıyordu. Buna göre:

> Halife (Osmanlı Padişahını göz önünde bulundurarak söylemek icab ederse) Tanrı'nın gölgesidir. Güneşin yaktığı insanlar nasıl bir gölgeye sığınmak isterlerse, bütün zayıflar ve mazlumlar, haksızlık ve adaletsizlikten, hayatın kötülüklerinden kaçanlar, doğru yolu ve refahı onun idaresinde bulur. Dünya refahına bu yoldan nail olurlar. Bu itibarla padişaha itaat şarttır. İtaatsizlik Allah'ın gazabını o millet üzerine çevirir ve Müslüman topluluğunda bir gedik açılmış olur. Böylece; hükümet emirlerine uymak, sadece siyasal değil, aynı zamanda dini bir ödevdir. Devletin devamı, yüceliği ve selâmeti dini hükümlere itaatle olur.[335]

Bu İslâmi vurgular Kürtlerin içinde bulunduğu koşulların üzerini örtüyor ve onların egemenlik sistemine güçlü bağlarla yeniden bağlanmalarını sağlıyordu. 1877–1880 arasında İstanbul'da İngiliz Elçiliği yapan Henry Layard, "2. Abdülhamit halifelik sıfatında ve bununla ilgili otoritesi hususunda özellikle çok hassas idi" tespitini yapıyor.[336] Sultan'm dâhili ve harici siyasetinin en önemli unsurlarından biri halifelik sıfatı idi. Kürtler, Araplar, Arnavutlar ve Çerkezler'le Osmanlı Devleti arasındaki bağların güçlenmesinde halifelik sıfatı yanında "İttihad-ı İslâm" siyasetine dayanılıyordu. Özellikle, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü destekleme politikalarından uzaklaşmasının meydana getirdiği yeni koşullar Müslüman Birliği'ne dayalı vurguları zorunlu kılıyordu. Devletin dayandığı ana temel olarak Osmanlılıktan ziyade İslâm vurgulanıyordu: 2. Abdülhamit'e göre, imparatorluk İslâm üzerine bina edilmiştir.

---

[334] İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, c. I., 2. Baskı, İst. 1986, Risale Yay., sf. 28-29.

[335] Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Akımı*, İst. 1991, Simavi Yay., sf. 46.

[336] Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877–1914)*, İst. 1992, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, sf. 70–71.

> Osmanlı İmparatorluğu, dünyanın birçok milletini sinesinde toplamış olan bir imparatorluktur. Türkler, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Bulgarlar, Yunanlılar, zencilerden ve diğer birçok unsurdan teşekkül etmiştir. Buna rağmen iman birliği bizi büyük bir ailenin fertleri gibi birbirimize yaklaştırır. Bu sebeple hiçbir zaman Osmanlı İmparatorluğu üzerinde fazla durmamak, buna mukabil, hepimizin Müslüman olduğumuzu bilhassa belirtmekte fayda vardır. Her zaman her yerde Emir-ül-Müslimin unvanı başta gelmeli, Osmanlı Padişahı unvanı ise ikinci satırda belirtilmelidir. Çünkü devletin sosyal bünyesi ve politikasının esası din üzerine kurulmuştur.[337]

2. Abdülhamit'in, 1892'de kurduğu *Aşiret Mektepleri* Kürt ve Arnavut aşiret liderlerinin çocuklarına eğitim vermek için düzenlendi. Bu okullarda müfredat programı dini ilimlere özellikle ağırlık veriyordu.[338]

Osmanlı-İran ilişkileri de "İttihad-ı İslâm" siyasetleri ekseninde değerlendirilmeye başlanıyordu. Osmanlı Devleti'nin 1875–1878 dönemindeki yalnızlığı, yenilmişliği onu Müslüman devletlerle yakınlaştırıyordu. Bu arada Rus ve İngiliz emperyalizmlerinin nüfuz mücadelelerine hedef olan İran da Osmanlı Devleti'ne yaklaşıyordu. Sünni-Şii ayrımının etkilerinin bertaraf edilmesi, anlaşmazlıkların en aza indirilmesi, birlik ve beraberlik sağlanması doğrultusunda her iki tarafta da yoğun çabalar gündeme geldi.

Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefiri başta İran Şah'ı olmak üzere veliaht ve hükümet üyelerinin her fırsatta kendisine iltifat ettiklerini, İttihad-ı İslâm'ı en üst düzeyde gerçekleştirmek isteklerini dile getirdiklerini rapor ediyordu.[339] Osmanlı Sefiri Fahri Bey'i ziyaret eden İran Hariciye Nazırı Mirza Hüseyin Han, iki Müslüman devlet arasında bir İttihad-ı İslâm oluşturulmasının gerekliliği üzerinde duruyordu. 1879 yılından itibaren, İslâm kardeşliği çerçevesinde gelişen Osmanlı-İran ilişkileri İngiltere'nin Kıbrıs'ı işgali, Fransa'nın Tunus'a girmesi ile daha da yakınlaşıyordu. Ancak Osmanlı siyaseti, İttihad-ı İslâm çerçevesinde, Avrupa emperyalizmiyle bir mücadeleye girmenin peşinde değildi. Yapılmak istenen (tıpkı bugün bölge politikası ve İran'la iyi ilişkiler tarzında kendini gösteren ve Batı tarafından inandırıcı bulunmayan anti-emperyalist özden yoksun açıklamalar ile diplomatik söylemlerde olduğu gibi) devletin sahip olduğu bu büyük potansiyelin pazarlık konusu yapılmasıydı. 1857'de İngiltere Hindistan'daki Sipahi ayaklanmasını bastırmak için Osmanlı Sultanı'nın halife-

---

337 Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, 5. Baskı, İst. 1987, Dergâh Yay., sf. 180.

338 Jacob M. Landau, *Pan-İslâm Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev: Nigar Bulut, İst. 2001, Anka Yay., sf. 79.

339 Dr. Cezmi Eraslan, 2. *Abdülhamit ve İslâm Birliği*, İst. 1992, Ötüken Yay., sf. 132-133.

lik sıfatından yararlanıyordu. Afrika'ya gönderilen misyonerlerin can güvenliğini sağlamak için de yine Sultan Halife'nin otoritesinden istifade ediliyordu. 1877-1878'de İngiliz-Afgan savaşı sırasında, Osmanlı idarecileri Halifeliğin nüfuzunu İngiltere için kullanmayı teklif ediyorlardı.[340] Osmanlı-İran ilişkileri, stratejik bir manevra olarak görülüyor, siyasal güç ve bunun sömürgelerde yaşayan Müslümanlar açısından taşıdığı olanaklar heba ediliyordu.

Osmanlı-İran ilişkilerinin geliştiği, İttihad-ı İslâm siyasetlerinin derinlik kazandığı bir dönemde Şeyh Ubeydullah'ın harekete geçmesi düşündürücüdür. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi ile Ermenilere tanınan imtiyazlar, bölgede bir Ermenistan kurulacağına ilişkin olarak Kürtler de büyük endişeler doğuruyordu. Bölgeye yönelik bu politikaları varlıklarına yönelik bir tehdit olarak algılayan Kürtler Şeyh Ubeydullah liderliğinde ve "Kürt Birliği" adına örgütlenmeye başladılar. 2. Abdülhamit, Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermeni Devleti'nin şiddetle karşısındaydı. Bu İmparatorluğun Müslüman halkları ile merkez arasına yerleşecek bir tampon anlamına geliyordu ve Doğu'da Hıristiyan bir Ermeni Devleti'nin emperyalizmin desteği ile kurulması Kürtler, Araplar nezdinde Osmanlı Devleti'nin meşruiyetini tümüyle yitirmesi anlamına geliyordu. Ermeni bağımsızlığı'nın tetikleyeceği süreç Müslüman halkların kopuşunu getirecekti.

Berlin Anlaşması hükümlerine karşı 2. Abdülhamit ve Şeyh Ubeydullah'ın tepkileri bir noktada birleşiyordu. Şeyh'in hareketi, bu yönüyle bölgeye yönelik olarak gelişen büyük güçlerin politikaları ve çıkarlarına muhalifti. "Kürt Birliği" siyasetinin formüle edilmesinin arka planında devletin etkisi seziliyordu. İngiliz istihbarat kaynakları Osmanlı-Kürt işbirliği konusunda net bir tablo ortaya koyamıyordu; ancak Osmanlı Devleti'nin, Şeyh'in Kürtleri harekete geçirme çabalarını desteklediği ve kışkırttığı yolunda şüpheler vardı.[341] İttihad-ı İslâm anlayışının sağladığı uygun koşullarda bu tür bir ilişkinin zemini hazırdı. İngilizlerin Tebriz Başkonsolosu Mr. Abbott 13 Temmuz 1880'de merkeze gönderdiği raporda, Osmanlı Hükümeti'ni daha bir yıl önce kendisine karşı silahlanan Şeyh Ubeydullah'a gösterdiği yumuşak tavrından dolayı eleştiriyor ve "Osmanlı Hükümeti, isyan eden şeyhin cezasını vermek yerine, ona hediye yağdırdı ve o da ihtiraslı projesini açık bir dokunulmazlık zırhı altında yürütüyor" diyordu. Abbott'a göre Şeyh, "Osmanlı'daki gerici partilerinin arzularını yerine" getiriyordu ve dikkatle izlenmeliydi. Diğer bir İngiliz görevlisi, Binbaşı

---

[340] Eraslan age., sf. 203.

[341] Jwaideh age., sf. 162.

Trotter ise, "Osmanlı hükümetinin, bir kere kurulduğunda kaçınılmaz bir biçimde hükümetin karşısına dikilecek bir birliği organize etmek gibi bir delilik yapacağına inanmıyor" tespitini, 20 Ekim 1880 tarihli raporu ile İstanbul'daki İngiliz Orta Elçisi Goshen'e iletiyor. Devletin, "bir kere kurulduğunda" kaçınılmaz bir biçimde "karşısına dikilecek" bir Kürt "organizasyonu" yaratma stratejisi İngiliz emperyalizminin istihbarat raporlarında "delilik" olarak nitelendiriliyor. Ancak tüm İngiliz diplomat ve istihbaratçıları aynı kanaati paylaşmıyorlar. Osmanlı Devleti'nin bir "Kürt Birliği"ni örgütlemesini varlık-yokluk kavgasının bir sonucu olarak değerlendiren İngilizler de bulunuyor. Ama asıl önemlisi, bölgede bir Ermeni bağımsız devleti kurulma ihtimaline karşı devlet bir Kürt hareketi ve örgütlenmesinin önünü açıyor. Bu durum siyaset, strateji birikiminde yerini alıyor. Osmanlı istihbarat servislerinin 2. Abdülhamit dönemindeki yetkinliği düşünüldüğünde bu konudaki faaliyetlerin doğrudan Sultan'a bağlı olarak, örtülü bir biçimde ve İngiliz istihbaratının net bir bilgi edinmesini önleyecek gizlilik kuralları çerçevesinde geliştiğini varsaymak mümkündür. Kürt hareketleri konusunda önemli bir uzmanın vurgularıyla:

> Osmanlı İmparatorluğu büyük kayıplara uğradığı bir savaştan yeni çıkmıştı. Yenilgisi gurur kırıcı olan reformlar, daha fazla toprak kaybı yaratacak kadar tehlike arz ediyordu. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'nın reformları hükümsüz kılmak amacıyla Kürt Birliği'ni desteklemesi anlaşılır görünmektedir.[342]

Kürtlerin, Ermeni bağımsızlığı konusundaki tepkileri bu tür bir gelişmeyi anlamlı kılıyordu. Osmanlı hükümetinin, Ermenilere yönelik "reform" adı altındaki imtiyaz siyasetine güvence vermesi zaten bir Kürt isyanını tetikleyecek nitelik taşıyordu. Gerek Osmanlı Devleti'nin şeyh Ubeydullah'ı desteklemediğini savunan Binbaşı Trotter, gerek bunun tam tersini savunan Abbott bir konuda birleşiyorlardı: "Eğer Babıâli kendi çıkarlarını gözetecek kadar akıllıysa, şeyhi yerle bir etme fırsatını yakalamışken kaçırmaz. Yoksa şeyh yurdunda kaldıkça Osmanlı hükümeti için baş belası olmaya devam edecektir." 19. yüzyıldan itibaren emperyalist Rusya ile "Büyük Oyun" çerçevesinde Kürtleri sürekli olarak Osmanlı'nın askeri şiddet temelinde ezmesini savunan İngiliz emperyalizmi şimdi şaşırtıcı bir politik denklemin karşısındaydılar. İngiliz diplomat ve istihbaratçıları Osmanlı'nın bir ölüm-kalım mücadelesi sonucunda uygulayacakları stratejilerin cüretkâr açılımlarını kavrayamıyorlardı.

---

[342] Jwaideh age., sf. 163.

Devlet kendi müdahale araçlarıyla bir Kürt sorunu yaratıyordu. Tanzimat Kürdistanı'nı kuran Osmanlı Devleti şimdi de kendi denetiminde bir Kürt hareketi ve sorunu biçimlendiriyordu. Bu süreç değerlendirilmeden günümüzün devlet politikaları, bölge stratejileri boşlukta kalır.

Monsenyör Krimian, 20 Haziran 1880'de Ermeni Patriği'ne sunduğu raporda, "Kürt Birliği"nin oluşumu, amaç ve hedefleri üzerinde duruyor ve bu birliğin kuruluşuna devletin destek verdiğini" vurguluyordu. Krimian, "Merkezi hükümetin teşvikiyle bir Kürt Birliği kurulmak üzere. Hükümet bu yolla, Ermeni sorununu yeni bir sorun, Kürt sorununu ortaya koyarak boğmak istemektedir" diyor. Kürt sorunu Ermeni sorunu ile iç içe gelişmeye başlıyordu. Emperyalist stratejilerin yoğun kuşatmasında, finansal kriz, kışkırtılan isyanlar, Ermeni bağımsızlığının gündeme gelmesi devleti bunaltıyor ve cüretkâr adımlar attırıyordu. Osmanlı Kürt sorununu üstelik Pan-Kürdist bir birlik çerçevesinde biçimlendiriyor. Krimian şunları yazıyor:

> Osmanlı Devleti, Kürt ırkının prestijini Avrupa nezdinde yükselterek Türkiye'de ve İran'da eş zamanlı isyan benzeri hareketleri kışkırtmaya çalışıyor.

Rapora göre, "Birlik özü itibarıyla bir Osmanlı politikasıdır." Şeyh Ubeydullah doğrudan bir devlet ajanı konumunda değildir. Ancak sistemle ideolojik ortak payda da buluşmaktadır. Rapor da Bedirhan'ın oğlu Bahri Bey'in konumuna ilişkin önemli tespitler yer alıyor.

Osmanlı hükümeti tarafından Hakkâri'ye gönderilen Bahri Bey, Şeyh'e bahşedilen nişanı taşımakla görevliydi. Asıl görevi "açık" olmayan Bahri Bey, bazen hükümet temsilcisi gibi geniş yetkilere sahip bir biçimde davranıyor, bazen de şeyhin aracısı ve destekçisi gibi tutum alıyordu. Bahri Bey, Şeyh Ubeydullah Nehri'nin yanına ulaştığında İran'da bulunan Kürt aşiret reislerini resmi bir şekilde toplantıya çağırıyordu. Osmanlı hükümeti'nin, Şeyh'in yanına Bedirhan Bey'in oğlunu görevli olarak göndermesi ideolojik ortak payda da birleşildiğinin göstergesidir.

Şeyh Ubeydullah 1879 yılında Osmanlı'ya karşı "isyan" etti. Ancak bu "isyan" fazla şiddet içermeyen "ihtiyatlı" bir nitelik taşıyordu. 1877–1878 savaşı ile oldukça yıpranan Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan isyan Kürt hareketlerinin akış çizgisindeki yasaya uygundu, bir dış savaşın yarattığı güçsüzlük ve boşluk temelinde sistemden kopmadan geniş bir özerklik elde etmek. Devlet Şeyh'in faaliyetlerini biliyordu. Van valisi bir yıl önce Diyarbakır'dan şeyhin çalışmaları hakkında aldığı uyarıyı önemsemiyordu. Devletin Kürt isyanları öncesinde al-

dığı istihbaratları bekle-gör politikası çerçevesinde değerlendirmesi ve müdahaleyi uygun gördüğü zamanlamaya göre yapmasına en önemli örnek Ubeydullah Nehri isyanıdır. Şeyh'in tüm hareketleri bölgede bulunan yabancı diplomatlar Amerikalı ve İngiliz misyonerler tarafından dikkatle izleniyordu. Ubeydullah isyanı, bir köyü yağmalayan Herki Kürtlerinin Gever Kaymakamı tarafından cezalandırılmasıyla başladı. "Artık Osmanlı Hükümeti'ni tanımadığını" bildiren Şeyh bir süre sonra geri plana çekildi ve isyan sonucu ortaya çıkan çatışmalarla ilgisi olmadığını bildirdi.

Şeyh Ubeydullah Nehri isyanına Osmanlı Devleti'nin cevabı sert olmadı. "Merkezi hükümet Şeyh'e karşı çekingen ve babacan bir tavır takındı. Van valisi hem isyan sırasında hem de isyandan sonra ona büyük hürmet gösterdi." Sadrazam Şeyh'e "dostane" bir telgraf gönderdi ve yerel otoritelerle masaya oturmasını rica etti. Telgraf Van müftüsü tarafından Şeyh'e iletildi. Şeyh'in öfkesini çeken Gever kaymakamı görevinden alındı. Şeyh Van'da büyük bir ihtişamla karşılandı. Şeyh'in, hükümetle yaptığı son anlaşmada kendisine 20 bin kuruşluk maaş talep ettiği, 1879'un 18 Ekimi'nde Binbaşı Trotter tarafından merkeze gönderilen raporda vurgulanıyor. Van'da bulunan İran Konsolosu, Trotter'a yaptığı açıklamada, Şeyh'in çıkardığı isyanda, kendisine Osmanlı Devleti tarafından vaad edilen bir miktar paranın verilmemesini gerekçe olarak gösteriyordu. Bir zamanlar "Kürdistan Kralı" gibi davranan Bedirhan'ın sadrazama yazdığı mektupta ortaya çıkan anlayışın Kürt dini ve dünyevi feodalleri arasındaki genel eğilimi yansıttığı söylenebilir. Şeyh Sait'in "gangster şebekesi" saydığı bir din padişahlığı sisteminin uzantısı olan Ubeydullah'ın Osmanlı Devleti ile pazarlık yapmasında şaşılacak bir yan yoktur. Bu isyan ne gariptir ki şeyh açısından güç kazanma yolunu pekiştirdi. Bağımsız bir Kürt devleti kurma doğrultusunda harekete geçen Şeyh'in taraftarları örgütlenme çabalarını hızlandırdılar. Devlet giderek özerk temellere dayanan bir Kürt hareketini destekledi.

> Faaliyetlerinden ve amaçlarından mutlaka haberdar olan Osmanlı hükümeti, ona karşı dostane bir tavır takındı. Çabalarını baltalamak bir yana, ona yardım etti. Görünen o ki, hükümet bu kutsal ve güçlü kişiyi cezalandırmaktan çekindi veya değerli hizmetlerinden yararlanmayı umduğu potansiyel bir müttefik olan Şeyh'i savunmaya ve suçsuzluğunu ifade etmeye devam etti. Bu gerçek de, hiç şüphe

yok ki, Şeyh'in hareketinin arkasında Osmanlılar olduğu yolundaki İran görüşünü desteklemektedir.[343]

1877–1878 savaşının sonucunda imzalanan Berlin Anlaşması'nın gündeme getirdiği "reform"lar Ermeni bağımsızlığını ve doğu bölgesinde Ermenilerin hak iddiasını mümkün kılacak bir zemin olarak algılandı. Bu durum daha önce birlik ve bütünlük içinde olamayan Kürtleri birleştirdi. Silahlı mücadeleye dayanan "Kürt Birliği" böylece ortaya çıktı. Osmanlı Devleti, Müslüman halkların kopuşunu getirecek bir Ermeni "reform"u uygulamasına karşı "Kürt Birliği"ni destekledi. Doğu'nun İmparatorluktan kopmasını bitirecek bir emperyalist müdahaleye karşı, sağlam temellere dayalı Müslüman dayanışmasını ve bölgede yaşayan Kürtlerden oluşan silahlı bir hareketi araç olarak gören devlet Ermeni sorunu karşısında şiddet sınırları iyi çizilen bir Kürt "sorunu" yarattı. Bu dönemin siyaset ve strateji birikimi devletin çelik çekirdeğine kalıcı yöntemler kazandırdı; Kürtlerin, Ermeni bağımsızlığı ve emperyalist güçlerin Ermeniler başta olmak üzere bölgeye müdahale etmesi sonucunda topraklarını kaybetme korkusundan askeri, diplomatik ve siyasi amaçlar için yararlanılabileceği. Bölgede devletin yönlendirdiği, sınırlarını çizdiği ve silahlandırdığı (Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kürtlere verilen 20 bin silahtan pek azı iade edildi ve şeyh ayaklanma sırasında bu silahları kullandı) Kürt hareketlerini yeni bir "sorun" başlığı altında Avrupa devletlerine karşı diplomatik bir manevra aracı olarak kullanabileceği ortaya çıktı. Devletin stratejik hafızasına kazınan siyaset ve uygulamalar; "Milli Mücadele" döneminde Kürtleri, Ermenilerin bölgede bağımsız bir devlet kuracağı, emperyalist devletlerin müdahalesi sonucunda topraklarını kaybedecekleri çağrısı ile bir araya getirip ittifak kurmayı sağlıyordu.

Şeyh Osmanlı kuvvetleri ile fazla çatışmadan İran'a yöneldi ve Kürt savaşçıların öfkesi "Şii"lere karşı Cihad coşkusuna dönüştü. İran'da Kürtlere yapılan baskılar Şeyh'in saldırı gerekçesini oluşturuyordu. 1880 yılı ekim ayı başlarında Şeyh'e bağlı Kürt birlikleri İran'a girdiler. Şeyh İran'ı işgal etme hedefini, İngiliz misyonundan Dr. Cochran'a bildiriyor ve onun, "Kürdistan'ın gerçek durumu hakkında İngiliz Hükümeti'ni" bilgilendirmesini istiyordu. Bölgede emperyalist güçler hesaba katılmadan ve onlara haber verilmeden adım atılmıyordu. Devlet çerçevesini kendi çizdiği bir "Kürt sorunu" yaratıyordu ancak liderleri gerçek gücün kim de olduğunu biliyorlardı. Şeyh'in oğlu Seyit Abdülkadir (daha sonra Osmanlı Ayan Meclisi başkanlığı görevine getirilecek, 1925 Şeyh Sait isyanı ile

[343] Jwaideh age., sf. 170.

bağlantısı öne sürülerek idam edilecekti) çok sayıda Kürt birliğine komuta ediyordu. Seyid Abdülkadir, 1880 Ekimi'nde Miyandub şehrine saldırıyor, 3 bine yakın erkek, kadın ve çocuğun kılıçtan geçirilmesi emrini veriyordu. Şehir Abdülkadir'in kuvvetleri tarafından yağmalanıyordu. Miyandub'un etrafındaki, Binaz ve Maragha'ya kadar birçok yerleşim kılıç ve ateşten nasibini alıyordu.

Büyük bir katliamın sorumlusu olan Seyid Abdülkadir'in İttihat ve Terakki döneminde devletin en önemli kurumlarından birinin başına getirilmesi egemenlik sisteminde ortak ideolojik paydanın göstergesidir.

İran'la, "İttihadı-İslâm" siyaseti çerçevesinde ilişkiler canlanırken, Şeyh'in hareketleri Osmanlı Devleti tarafından örtülü olarak destekleniyordu.

> İran Şahı karşılıklı olarak ortadan kaldırmaya anlaştıkları asi kabile şeyhinin Osmanlı makamlarınca ele geçirildiğini ancak sınırdan uzaklaştırılmadığını öğrenmişti. İran yönetimini ve halkını tedirgin eden bu durum gereği gibi halledilirse kendisinin birlik için üstüne düşeni yapacağını taahhüt etmekteydi.[344]

Şeyh İran'a karşı kullanılıyor ve bu ülkede de sınırları Osmanlı Devleti tarafından çizilmeye çalışılan bir "Kürt sorunu" oluşturuluyor, Kürtlerin Sünni olmasından yararlanılarak, Şii İran'la ilişkilerde önemli bir koz elde ediliyor diğer yandan Batı'ya "İttihad-ı İslâm" siyaseti ve muhtemel bir Şii-Sünni ittifakı konusunda mesajlar veriliyordu. Ermeni sorunu, emperyalist müdahalede "reform" siyasetleri, Osmanlı-İran ilişkileri, İslâm Birliği, İngiltere ile Rusya arasındaki "Büyük Oyun" finansal kriz, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Doğu bölgesinin ve Müslüman halkların koparılması ihtimalleri temelinde Devlet "Kürt sorunu" başlığı altında yeni bir strateji kurmaya çalışıyor ancak sonuçlar beklenmedik gelişmeler ortaya çıkarıyordu.

Şeyh Ubeydullah Nehri isyanında da emperyalist devletlerin temsilcileri devrededir. Tıpkı Bedirhan Bey'in isyan hareketinde olduğu gibi Şeyh'in çıkışında da Amerikalıların etkinlikleri kayda değer niteliktedir. Şeyh Ubeydullah işgal sırasında Amerikalı misyonerlerle iyi ilişkiler kuruyordu. Misyonerler, Kürtlere yakın olmak ve Şeyhi "cesaretlendirip desteklemekle suçlanıyordu." ABD ile İran arasındaki diplomatik ilişkilerin kurulmasının başlangıcında "Kürt sorunu"nun bulunduğu belirtilmelidir. Ohio, Marietta'dan Kongre üyesi ve aynı zamanda Urmiye'de görev yapan Amerikan misyonerlerinden bayan Sarah J. Shedd'in kardeşi Rufus Robinson Dawes bu konuya özel bir ilgi gösteriyordu. 20 Kasım 1880'de ABD Dışişleri Bakanı Evarts ile görüşen Dawes,

---

[344] Eraslan age., sf. 137.

Amerikan hükümetinin İran'da bulunan misyonerler için bu ülkeden himaye talebinde bulunmasını istiyordu.

6 Mart 1882'de Kongre üyesi Dawes bir önerge ile İran'da diplomatik temsilcilik kurulmasını öneriyordu. Böyle bir temsilciliğin yaratacağı ticari kazanç olanakları önergede özellikle vurgulanıyordu. İran'ın Amerikan malları için gelecekte önemli bir pazar olacağı belirtiliyordu. Temsilciler Meclisi ve Kongre'de görüşülen tasarı 5 Ağustos 1882'de yasalaşıyor ve S. G. W. Benjamin ABD'nin ilk diplomatik temsilcisi olarak Başkonsolos ve Maslahatgüzar unvanlarıyla İran'a atanıyor ve bu unvan daha sonra Elçi olarak değiştiriliyordu. Böylece, Amerikalı misyonerlerin sözde güvenlikleri ile başlayan "Kürt sorunu" başlıklı gelişmeler bölgeye büyük bir emperyalist gücün daha girmesini sağlıyordu. ABD, 19. yüzyıldan itibaren Kürt hareketlerinin gözlemcisi, kışkırtıcısı, yararlanıcısı konumuyla önemli bir aktör olarak devrededir. ABD Ortadoğu'ya Kürt sorunu ile giriyordu.

Ubeydullah hareketi, Kürtlerin uluslararası yansımalara yol açan siyasi bir sorun başlığı altında değerlendirildiğini ortaya koyuyordu. Şeyh'in İran'a saldırısı ciddi bir uluslararası sorun yarattı. Bu saldırıda Osmanlı toprakları merkez olarak kullanıldığı için Rusya dikkatini iyice yoğunlaştırdı. Osmanlı ve İran'ın içişleriyle yakından ilgilenen Rusya, Şeyh'in hareketini, bölgede kendi hayati çıkarlarını tehdit eden ve statükoyu etkileyen bir eylem olarak değerlendiriyordu. Tüm Kürtlerin birliğini savunan bir hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir süre daha Rusya'ya karşı tampon alarak bütünlüğünü korumasından yana olan İngiltere'yi de harekete geçiriyordu. İran'da ortaya çıkacak boşluğu Rusya'nın dolduracağı kaygısı Avusturya'yı bile diplomatik olarak soruna dâhil ediyordu. 1877–1878 savaşında elde ettiği galibiyetin sonuçlarına yönelik bir tehdit olarak değerlendirdiği Kürt hareketinde, Osmanlı Devleti'nin parmağı bulunduğuna Rusya emindi. Bölgede meydana gelecek karışıklıklardan İngiltere'nin yararlanacağı Rusya'nın temel endişesiydi. Rusya, İran üzerindeki nüfuzunu Kürt hareketinin baltalayacağı inancındaydı. Ayrıca, Rusya açısından, denetimine aldığı Kars ve Ardahan'da yaşayan Kürtlerin hareketlenmesi temel kaygılar arasındaydı. "Kürt Birliği" hareketi ile bütünleşen güçlü bir İslâmcı akımın Kafkasya'da Müridizmi canlandırması da ihtimal dâhilindeydi. Şeyh Ubeydullah Nehri, büyük Kafkas direnişçisi Şeyh Şamil gibi bir Nakşibendi lideriydi.

İran'ın Kürt kuvvetleriyle baş edememesi halinde Kürtlere saldırmak için hazırlık yapan Rusya, bunun İngiltere'nin tepkisini çekeceğini biliyordu. Ayrıca

Osmanlı ile başlayacak bir çatışmanın zemininden uzak kalmak için Rusya Savaşı gündeme getirecek eylemlere ve kışkırtmalara girişmiyordu.

Rus Dışişleri'nin konuya ilişkin fikirlerini öğrenmekle görevli, St. Petersburg'da bulanan İngiliz diplomatik temsilcisi Plunkett, 3 Kasım 1880'de, Rus Dışişleri Baş Danışmanı Baron Jomini'nin, Türk-İran sınırı boyunca devam eden Kürt hareketlerinin ciddi sorunlara neden olacağını söylediğini yazıyordu. Bu rapora göre, Ruslar, "Kürt Birliği"ni ve şeyhin isyanını "Türklerin Oyunu" olarak değerlendiriyorlardı. Rusya'da yayınlanan "Bereg" gazetesi 7 Kasım 1880 tarihli nüshasında: "Kürtlerin İran'a karşı ayaklanmasında Osmanlı parmağı olamaz mı? İmparatorluk, iç ilişkilerindeki yeni gelişmeleri bahane ederek, Berlin Konferansı'nda Ermenistan için alınan kararları ihlal etmeyi mi umuyor? İstanbul'daki diplomatlar Kürtleri, bir zamanlar Montenegro meselesinde Arnavutları kullandıkları gibi kullanmayı mı amaçlıyorlar?" diye yazıyordu.

Gazete, İran'ın Kürtlere karşı Ruslardan askeri yardım talebini hatırlatarak, Rusya ile İran arasındaki var olan iyi ilişkilerden söz ediyor ve Kürt ayaklanmasının daha ciddi boyutlara ulaşması halinde Rus birliklerinin "İran topraklarındaki çapulcuları ezmek için harekât düzenlemesine izin verileceğini" açıklıyordu.

Bu gelişmeler süresince Rusya ile İngiltere arasında yoğun bir diplomatik trafik yaşanıyordu. Kürt sorunu, Rusya-İngiltere-Osmanlı-İran arasında siyasi, askeri, ticari yönleriyle kapsamlı bir uluslararası niteliğe bürünüyordu. Emperyalist egemenlik stratejilerinden bunalan Osmanlı'nın İslâmi ortak paydanın verdiği güven ile meydana getirdiği Kürt sorunu, Pan-Kürt bir yöneliş çerçevesinde Rusya ve İran'ı harekete geçiriyor, İngiltere ve hatta ABD bölgedeki bu yeni oluşuma dikkatlerini çeviriyorlardı. Şeyh Ubeydullah ile Osmanlı Devleti pek çok ortak noktayı paylaşıyorlardı. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı, "reform" adı altında emperyalist dayatmaların sonunda patlak veriyordu. Bu savaşı önceleyen İstanbul Konferansı'nda diğer emperyalist güçlerin tam desteğini alan Rus Büyükelçisi Ignatiyef, Babıâli'ye karşı ustaca kullandığı diplomatik manevralarla Osmanlı'yı köşeye sıkıştırıyor ve "reform" adı altında teslim olmak veya tek başına Rusya'ya savaş açmak tercihleri arasında bırakıyordu.

"Reform" emperyalist müdahalenin doğrudan araçlarını simgeliyordu. Doğu'da "reform" başlığı altında gündeme gelen dayatmalar Batı'da Balkanlardaki Osmanlı topraklarından farklı anlamlar taşıyordu. Devletin bu iki bölgeye bakışı aynı değildi. Osmanlı, 19. yüzyılın başından itibaren, Rusların büyük askeri gücüyle desteklenen Balkanlar'daki ayrılıkçı-milliyetçi hareketler sonu-

cunda yitirilen toprakları kabullenmiş gibiydi. Çoğunluğu Hıristiyan olan Balkan halklarının, Rusya ile yakın bağları vardı. Ortodoksluk ve Ortak Slav kökenleri ile emperyalist Rusya'nın müdahaleleri zemininde gelişen hareketler "reform" dayatması temelinde İmparatorluktan kopuyorlardı. Ancak, Doğu'da bunun karşılığı yoktu. Ermeniler dışında önemli bir Hıristiyan halk bulunmuyordu. Bu bölgeler sağlam bir İslâmi geleneğe dayalı kökleri derinlerde bir Müslüman egemenliğine dayanıyordu. Osmanlı Devleti'ne meşruiyetini sağlayan bölünmez Müslüman anayurdu Doğu'da idi.

Osmanlı için Batı'da yitirdiği toprakları, Azerbaycan ve Sünni İran Kürdistan'ını işgal ederek telafi etmek İran'ın güçsüzlüğü düşünüldüğünde mümkündü. Pan-Kürt hareketi denetim altında tutulabileceği inancıyla, Devletin Ortadoğu'da oluşan jeopolitikte yeni bir dayanak yaratma siyaseti ile beslendi. Avrupalı emperyalistlerin mali, askeri, siyasi, diplomatik kıskacından kurtulmak isteyen Osmanlı Devleti Kürtleri kullanarak Doğu'ya açılmak, yerleşmek ve İslâmiyet temeline dayanmak istiyordu. Malazgirt'te Batı'ya açılan Selçuklu'ya destek veren Kürtler şimdi de Avrupa'dan çıkarılan Osmanlı'nın Doğu'ya yerleşmesinin aracı konumundaydı.

Emperyalistler arası çelişkilerden yararlanma siyaseti çoğu zaman için olumlu sonuçlar doğurmuyordu. İngiltere, Berlin Konferansı'nda Batum, Ardahan, Kars'ın Rusya'nın elinde kalmasını önleyemiyordu oysa İngiltere bu toprakların alıkonması halinde Osmanlılarla birlikte silahla karşı koyacağına söz veriyor ve karşılığında Kıbrıs'ı işgal ediyordu. İngiltere'nin "reform"lar konusundaki ısrarları Ermeni bağımsızlık taleplerini desteklemekten ve Osmanlı Devleti'nin Müslümanlar nezdindeki itibarını zedelemekten başka bir işe yaramıyordu. Oysa İngiltere için önemli olan Süveyş Kanalı'nı, Aden ve Hürmüz Körfezini, Akdeniz, Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve İran Körfezi'ni denetim altında tutarak Hindistan'daki sömürgeci çıkarlarını korumaktı. Osmanlı İmparatorluğu'na ise Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile yukarıda belirtilen stratejik alanlardaki artık anlamı kalmayan egemenliği açısından bakılıyordu. Temel sorun İmparatorluğun zamansız çöküşünün bir büyük paylaşımda İngiltere'yi Rusya ile karşı karşıya getireceği kaygısıydı. Kürt sorunu, bu büyük tabloda, Osmanlı Devleti'nin kendine yer bulma çabaları ile birlikte uluslararası temellerde yerini alıyordu. Başından itibaren de uluslararası nitelik taşıyor ve bunu bizzat devlet sağlıyordu.

Osmanlı Devleti'nin bir Kürt siyaseti ve stratejisi uygulaması, İngiliz nüfuzunun azaldığı bir döneme denk düşüyordu. 1879 sonunda, Osmanlı-Rus Savaşından bir süre sonra Babıâli İngiliz önerilerini dinlermiş görünmeyi bırakıyor-

du. Osmanlı-Rus Savaşı, Müslümanlar arasında Avrupalı güçlere yönelik köklü bir düşmanlık duygusunu yerleştiriyordu. İttihad-ı İslâm siyaseti bu temelde güçlenirken, Osmanlı Devleti Kürtlerle yakınlaşıyordu. İngiltere'nin desteklediği "reform"lar yeni bir parçalanmanın habercisi olarak algılanıyordu. Devletin doğu eyaletlerine dair korkuları yersiz değildi. Emperyalist güçler, görünüşte Osmanlı egemenliğini tanıyor ancak fiilen Bosna, Mısır, Rumeli'de yönetimi ele alıyorlardı. Bu bölgede Osmanlı egemenliği adım adım geriletiliyordu. Osmanlı devletinin finansal krizi, İngiltere'nin tüm kredi taleplerini reddetmesi, İngiltere'nin daha önceki Kürt siyasetlerindeki etkisini kırıyordu. Şeyh Ubeydullah Nehri isyanı, "Kürt sorunu" çerçevesinde emperyalist "reform" dayatmalarına karşı gelişen tepkileri sergileme fırsatı oluyor ve "Ermeni Sorunu" karşısında ileride kanlı gelişmelere yol açacak sürecin başlangıcına işaret ediyordu. Bu konudaki rol dağılımında, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla birlikte 1915'e akan çizgide Kürtlerin payına düşenleri ise Sultan 2. Abdülhamit belirliyordu (2. Abdülhamit ve İttihat-ı Terakki'nin Ermeni Sorunu çerçevesindeki konumlarını kapsayan bir çalışmada bu gelişmeleri ayrıntılı olarak ele alacağımdan tekrarlara düşmemek için söz konusu bölümleri Cumhuriyet'in ilk yıllarını da kapsayacak biçimde kısa tutacağım.)

Şeyh Ubeydullah Nehri'de diğer Kürt isyancı liderler gibi hayatı seçti. 1881'de İstanbul'a gönderildi. Bir süre sonra Nehri'ye kaçan Şeyh'in üzerine askeri birlikler sevk edildi, "Şeyh Ubeydullah direnmeyi düşünmedi" ve bu kez Hicaz'a sürüldü. 1883'de Mekke'de öldü.

Dördüncü Bölüm
JÖN TÜRKLER VE JÖN KÜRTLER

Emperyalist Reji İdaresiyle Beraber Kendi Halkına Kurşun Sıkan Osmanlı

Osmanlı İmparatorluğu mali bunalımdan kurtulamıyordu. Ülkenin gelir kaynakları karşılık gösterilerek borçlanmalara gidiliyordu. Örneğin, 1896'da Osmanlı Bankası'yla 1899'da Deutsche Bank'la yapılan istikrarlara karşılık olarak birçok vilayetin ağnam (koyun-keçi) resmi, hububat aşarı, Düyun-u Umumiye hissesine dâhil olmayan balık rüsumu teminat olarak gösteriliyordu. Ülkenin neredeyse tüm gelir kaynakları Düyun-u Umumiye'nin elindeydi. Anadolu köylüsü bir yandan devletin maliye nezaretini diğer yandan da yabancı sermayenin vergi dairesi olan Düyun-u Umumiye'yi karşısında buluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli üretim maddelerinden biri de tütündü. 1894 yılında Osmanlı Bankası'nın aracılığıyla tütün tekeli otuz yıl süreyle bir yabancı gruba veriliyordu. Bu süre Trablusgarp Savaşının hemen öncesinde bitiyordu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu "Reji"den %6 faizle 10 milyon liralık bir istikraz yapıyor, süresi on beş yıl daha uzayan tekel ile yabancı sermaye tam kırk yıl boyunca tütün üretimine egemen oluyordu. Tütündeki "Reji" sermeyesi devletin egemenlik haklarının bir kısmını devralıyordu. 1884 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda 140 bin çiftçi tütün ekimiyle uğraşıyordu. Bu büyük çiftçi kitlesi Reji sermayesinin egemenliği altındaydı.

"Reji ilk işe başladığı zaman Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerindeki üretimi sınırlandırmıştı. Bu sınırlama, pek çok yerde tütün eken toprak sahiplerinin şikâyetine neden olmuştu. Hatta o zamanlar memleketin çeşitli yerlerinden hükümete şikâyetler, dilekçeler gönderilmişti. Fakat Reji hükümetle yaptığı an-

laşma gereğince bütün bu işleri yapmaya hak kazanmıştı. İstediği yerde tütün ekimi yaptırır ve istediği toprak sahibini tütün ekiminden menedebilirdi.

Tütün ekecek kimseler, Reji idaresinden izin belgesi almak zorundaydı. Bu izin belgesi hemen verilmezdi. Tütün ekilecek toprak günlerce incelenirdi. Toprak sahibi günlerce bu işlerin bitmesini beklerdi(...) Tütünün üretilir üretilmez bir an önce Reji ambarlarına taşınması zorunluydu fakat her yerde ambar olmadığı için çiftçi tütünü Rejiye ucuza satmak zorunda kalırdı.[345]

Reji sermayesi 140 bin çiftçiyi kendi işçisine, arazilerini ise tarlasına dönüştürüyordu. Otuz yıl içinde Reji Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tütün üretiminden 67.734.693 altın lira gelir elde etti. Bu rakamın 30.359.005 altın lirası kârdır. Reji bu geliri elde etmek için çiftçiye adeta savaş ilan ediyor ve tütününü gizlice satanları önlemek amacıyla kendi silahlı örgütünü kuruyordu. Devletle arasında yapılan sözleşme gereğince, hükümetin jandarması ve polisi de Reji'nin özel kolluk güçlerine yardım ediyordu. Yabancı sermayenin sömürgeciliğine hukuk müessesi ve güvenlik güçlerinin yardımı ortaya vahim bir tablo çıkarıyordu. Reji'nin özel kuvvetine bağlı adına "kolcu" denilen kişiler, tütününü bu kuruluşa satmayarak kaçıranlarla silahlı çatışmalara giriyorlardı. Osmanlı jandarması da bu çatışmalarda kendi vatandaşlarına yabancı sermayenin kolcuları ile birlikte kurşun sıkıyordu. Sonuçta Rejinin faaliyetleri sonucu ortaya çıkan çatışmalarda iki taraftan 20 bin kişi öldü.[346]

Osmanlı İmparatorluğu'nu ekonomik açıdan sömürgeleştirenler sadece Reji ve Düyun-u Umumiye değildi. Bu kurumlardan başka her alanda fiili tekellerin hâkimiyeti vardı. İngiliz, Fransız, Alman, Rus ekonomik nüfuzu tüm İmparatorlukta etkisin gösteriyordu. Adana bölgesi, Alman sermayesinin egemenliği altındaydı. Burada Deutsche Bank'ın oluşturduğu pamuk şirketi vardı. Bu şirket Alman sanayisinin ihtiyacı olan pamuğu ucuza sağlayabilmek için Adana'nın pamuk tarımına el atıyordu. Bölgeyi hammadde deposu haline getiren Almanya, mühendislerini, uzmanlarını gönderiyordu. Adana'da Alman Umuru İktisadiye Cemiyeti adlı bir dernek kuruluyor, bu kuruluşun başında bulanan Dr. König bölgenin sulama ve tarım potansiyeline ilişkin çalışmalar yürütüyordu. Alman emperyalizmi; Adana pamukçuluk alanını öylesine sömürüyordu ki o bölgenin üretimi ve sorunları ile Osmanlı Ziraat Nezaretinden daha çok ilgileniyordu.

---

[345] Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, İst. (tarihsiz) Gözlem Yay., sf. 85-86.

[346] Şanda age., sf. 87.

Karadeniz fındık üretimi de Hoştraser adlı bir İsviçre firmasının denetimi altındaydı. Bu firma, mevsim gelmeden bahçe sahiplerine para dağıtır, ürün alınacağı zaman ağır faizlerini de bu paraya ekleyerek ucuza mal alırdı. Yerli tüccar ve köylü, fındığın dünya piyasasında hangi fabrikalar tarafından satın alındığını bilmiyordu. Eskişehir'de tarımsal faaliyetler Alman şirketleriyle İngiliz firmalarının elindeydi. Anadolu'nun tiftik ticaretinde İngiliz tekeli vardı. Üzüm, incir, afyonda da durum farklı değildi. Ereğli-Zonguldak kömür havzasında Fransız ve İtalyan sermayesinin ağır sömürüsü söz konusuydu. 1892 yılında Osmanlı Bankası aracılığı ile kurulan Ereğli Şirketi-i Osmaniyesi Zonguldak'ta liman ve demiryolu yapımına girişiyor ve toprak satın alarak buralarda kömür yıkama fabrikaları kuruyordu. Zonguldak Fransız sermayesinin yalnız kömür ürettiği bir yer değildi, aynı zamanda Avrupa mallarının aktığı önemli bir ithalat merkeziydi. Fransız sermayesi Zonguldak kömür madenlerinden büyük kârlar elde ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu dünya kapitalist-emperyalist sistemine doludizgin açılıyordu. Örneğin, 1820'lerin başında Osmanlı ekonomisi pamuklu ve yünlü tekstilde kendi kendine yeterli durumdaydı. 1910'lara gelindiğinde, kişi başına pamuklu tekstil tüketimi iki buçuk katına çıkıyor ve bu tüketimin beşte dördü ithal ediliyordu. 1. DünyaSavaşı öncesinde Osmanlı köylüsü pamuklu tekstil tüketiminin en azından üçte ikisini, pazardan ithal malı kumaş satın alarak karşılıyordu. Osmanlı kırsal alanlarının dünya pazarlarına yöneliş derecesinde asıl çarpıcı tablo ise 1900'lerin başında 25 milyonluk Osmanlı İmparatorluğu'nun 450 milyonluk Çin'de kişi başına düşen pamuklu kumaş tüketiminden iki kat fazlasına ulaşmış olmasıdır. Osmanlı ekonomisi, dünya kapitalizmi ile bütünleşme sürecinde yerli üretimin temellerini tahrip eden koşullarda kuşatılıyordu.[347]

1882–1914 yılları arasında gerçekleştirilen borçlanmalar, kurulan emperyalist denetim sayesinde net fon akımlarının yönünü Avrupa'ya çevirdi. Muazzam miktarlarda artı-değer kesintisiz olarak Batı'ya akıyordu. 1882–1914 yıllarında yeni borçlanmalar yoluyla Hazineye giren miktar yılda ortalama, 1, 8 milyon sterlinde kalırken, toplam borç ödemeleri yılda 3, 7 milyon sterlin ortalamasının altına düşmüyordu. Böylece, bu dönemde dış borçlanma yoluyla giren miktarın iki katından fazlası dışarıya aktarılıyordu.

1888–1896 yılları arasında Almanya nüfuz yarışına giriyordu. Almanya ve Fransa demiryolları yapımı temelinde imparatorluğu nüfuz bölgelerine ayırı-

---

[347] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Ankara 1984, Yurt Yay., sf. 125.

yorlardı. 1888 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Asya topraklarındaki demiryolları Fransız, İngiliz ve bir ölçüde de Avusturya sermayesinin egemenliğinde bulunuyordu. Dört yıl sonra bu durum Deutsche Bank'ın yaptığı hamle ile kökten değişti. Artık imtiyazı alınan ya da Balkanlar ve Yakın Doğu'da daha önce işletmeye konulan yaklaşık 2000 km. uzunluğundaki bir demiryolunu Alman finans burjuvazisi denetliyordu.

Alman emperyalizminin 2. Abdülhamit döneminden itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfuzu alabildiğine yoğunlaşıyordu: "Osmanlı devletinin Alman finans kapitaline gittikçe büyüyen borçlarla sistemli biçimde bağlanma süreci –Krupp'un ve Mauser fabrikalarının yürüttüğü silah ticareti ve özellikle Deutsche Bank'ın çevirdiği demiryolu dalavereleri sayesinde- oldukça başarılı bir biçimde gelişti. Düyun-i Umumiye İdaresi'nin 1897'de yaptığı bir araştırmaya göre, Osmanlı Devleti borçlarında payı bulunan ülkeler şöyle sıralanıyordu: Fransa %44.88, Belçika %17.95, Almanya %12.1, ve Büyük Britanya %10.9... Yine de Almanya'nın %12.1'lik payı, Fransa'nın çok yüksek görünen payından daha fazla ağırlık taşıyordu. Alman burjuvazisi, gerek silah ve cephane ticareti, gerekse demiryolu yapımı gibi çok önemli iki ekonomik alanda İngiliz-Fransız rekabetini saf dışı etmeyi ve üstünlük sağlamayı başardı. Bu üstünlük, borçlanma nedeniyle, Osmanlı devletinin Alman yüksek finans çevrelerine artan bağımlılığı ve askeri danışmanların çevirdiği dalavereler sonunda Osmanlı asker ve politikacı çevrelerinde Almanya'nın büyüyen siyasal etkinliğiyle ilişkiliydi.

Serbest rekabetçi kapitalizmden emperyalizme geçiş döneminde, Ruhr havzasındaki silah devleri ile Deutsche Bank, dolaylı ve siyasal açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nu köleleştirmek için büyük devletlerin Babıâli'nin boğazında sıktığı halkaya bir ucundan yapışmayı başardı. Böylece, Almanya'nın Deutsche Bank ve Krupp-Konzern tarafından yönetilen büyük kapitalist girişimlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ağır basan bir etkinlik kurmak ve bu ülkenin tüm topraklarını geniş bir Alman sömürü alanı haline dönüştürmek uğruna verdikleri kavga için gerekli temel yaratılmış oluyordu."[348]

Alman emperyalizminin "yaşam alanı"nı Osmanlı ülkesinin toprakları oluşturuyordu. Kısa zamanda Alman sanayi ve ticareti doğuda örgütlenmesini tamamladı. 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den yaptığı ithalat 10.284.000 sterlin tutarında iken 1911'de bu rakam 9.729.690 sterline düştü. Aynı dönemde Almanya'dan yapılan ithalat 426.000 sterlinden 5.365.000'e çıkıyor-

---

[348] Prof. Dr. Lothar Rathmann, *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev: Ragıp Zarakolu, İst. 1982, 2. Baskı, Belge Yay., s. 59-60.

du. Almanya ve Avusturya 1890'lardan sonra iktisadi bir blok oluşturdular. Bu bloğa yönelik Osmanlı ihracatı %1000'e yakın artış gösterdi. 1910'larda Almanya ile ekonomik bütünleşme hızlandı. Almanya ve Avusturya-Macaristan iktisadi bloğuna, Romanya ve Bulgaristan'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu da katılıyordu. 1910 yılına gelindiğinde 6.623.000 sterlinlik ihracat ve 11.432.000 sterlinlik ithalat ile Almanya-Avusturya bloğu Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik nüfuzunu perçinliyordu. 1910'da İngiltere'den yapılan ithalat 9.214.000 sterlin, Rusya'dan 3.401.000 sterlin, İtalya'dan ise 4.186.000 sterlin tutarında idi.[349] Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve zengin doğal kaynakları ile Almanya-Avusturya bloğunun emperyalist yayılma menzilinde idi. Asıl ilginç nokta aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin İran'da Alman sanayi ve ticaretinin temsilcisi konumuna gelmesi ve Rusya, İngiltere, Fransa'dan sonra bu ülke ile ticarette dördüncü sıraya yerleşmeleriydi. Almanlar emperyalist gelecekleri açısından Yakındoğu'nun kendilerine tarih tarafından bahşedildiği inancını taşıyorlardı. Pan-Cermanizmin kurucularından Becker; "coğrafi konumumuz ve endüstrimizin Pazar ihtiyacı dolayısıyla Türkiye'ye yöneliyoruz. Her Avrupa ülkesinin geri kalmış şarkta kendine ait bir hayat alanı vardır. İngiltere Mısır'da, Fransa Tunus'ta, İtalya Trablus'ta, Avusturya Bosna'da ve Rusya Karadağ ve dolaylı olarak Balkanlar'da hak sahibidir. Bizim hiçbir şeyimiz yoktu. Şimdi bu hayat alanımız Türkiye'dir" diyordu.

Sultan 2. Abdülhamit, "Almanya, kuvvetinin fazlasıyla dünyanın her tarafında hiçbir fayda temin etmeyen koloniler elde etmeye çalışacağına nüfuzunu İran körfezine kadar uzatsaydı, kendisi içinde bizim içinde şüphesiz çok daha uygun olurdu" diye yazıyor.[350] Bu satırlar Sultan'ın Alman ittifakı ve Almanya'nın iktisadi yayılmasına karşı sınırsız davetkârlığını gösteriyor. Umutlarını Almanya'ya bağlayan sadece Sultan değildi. Hatta o daha tedbirli bir tutum içinde idi denilebilir. Ülkenin birçok kesiminde Almanya yeni bir kurtarıcı olarak algılanıyordu. Sultan rejimine karşıt olanlar için Almanya medet umulacak bir ülkeydi. Cenevre'deki Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti heyeti, 29 Nisan 1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'e müracaat ederek Sultan V. Murat'ın tahta çıkması için destek olmasını istiyordu. Jön Türklerin Almanya umutları, bu çabalar dışında yayın organlarını Almanca çıkarmak, bu ülke ile iyi ilişkiler kurmak, biçiminde de tezahür ediyordu. Batı dünyasına bir kurtarıcı olarak yaklaşan her gruptan Osmanlı aydınları, Almanya'yı emperyalist bir güç ko-

---

[349] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İst. 1983, Kaynak Yay., sf. 45-46.

[350] Abdülhamit age., sf. 147.

numuyla değil düşsel biçimde değerlendiriyorlardı. Ülkenin bunalımını İslâm-Haçlı çatışması ekseninde değerlendiren Mehmet Akif de Müslüman ülkeleri sömürgeleştiren İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'yı yazılarında yerden yere çalarken, Almanya'ya başka gözle bakıyordu. Akif, Trablusgarp savaşı sırasında Sırat-ı Müstakim'de: "Osmanlı ve İslâm Muhibbi Almanlara Açık Mektup" adlı yazısında; "Biz mahvolursak doğunun anahtarı Almanların değil, rakiplerinin eline geçecektir. Doğuyu korumak ve uygarlaştırmak, doğuya doğru Osmanlılar ile birlikte gitmek, doğuyu Alman ticaret ve sanayi için kazanmak(...) İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri için büyük bir program" diyordu.[351] Osmanlı aydınında anti-emperyalist bilinç ancak emperyalistlerden emperyalist beğenme düzeyindeydi. Akif gibi sömürgecilik karşıtı, inançlı bir aydın bile Almanya için şu beyiti yazıyordu:

> Bilir misin ki senin şarka meyleden nazarın,
> Birinci def'a doğan fecridir zavallıların...

Alman emperyalist ideolojisi yeni Osmanlı ideolojisiyle aynı noktalarda birleşiyordu. Yakındoğu'ya yönelen Alman sömürgeciliğini yorumlayan dönemin şarkiyat uzmanı Dr. Jack, Alman-Osmanlı işbirliği için, "Almanya'nın Yakın doğudaki hegemonyasının gerçekleşmesi demektir" diyordu. Alman tüccarları, yatırımcıları, Alman eğitim ve sosyal yardım tesislerini yöneten personel ile takım takım akan subaylar, uzmanlarla İstanbul'da büyük bir Alman kolonisi kuruluyordu. Beyoğlu bir Alman müstemlekesi havasına bürünürken Alman birahaneleri, lokantaları, müziği kentin bu kesimini kapsıyordu. Osmanlı Ülkesi Almanya'nın güdümüne giriyordu. Sözde mazlum halkların öncüsü olan Panislâmizm ideolojisi ve hilafet kurumu ise Alman emperyalizminin çıkarları doğrultusunda kullanılıyordu. 1900 Haziranında Çin'de patlayan Boxer isyanına Çinli Müslümanların katılmasını önlemek için Almanya girişimde bulunuyordu. Alman Elçisi Von Bieberstein 5 Nisan 1901'de Sultan 2. Abdülhamit'ten Çin'e acele bir "nasihat heyeti" göndermesini istiyordu. Aralarında din adamlarının da bulunduğu "nasihat heyeti" Rus bandıralı Nikola gemisi ile Çin'e hareket ediyordu. Emperyalist devletlerin orduları Çin halkını barbarca katleder-

---

[351] Cevdet Kudret, *Bir Bakıma (Makale-İncelemeler)*, İst. 1977, İnkilâp ve Aka Kitabevi, sf. 234–236.

ken, Osmanlı heyeti Çinli Müslümanlara ayaklanmaya katılmamaları konusunda Halife'nin mesajını iletiyordu.[352]

Bu sömürgeleşme sürecinde zihinlerin köleleştirilmesi esastı. Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı okullarla Batı kapitalizminin çıkarları arasında sıkı bir bağ bulunuyordu. "İlk bakışta bu okulların dini mahiyette oldukları ve bu uğurda propaganda yaptıkları göze çarpmaktadır. Fakat karakterleri ve gördükleri hizmet yönünden yabancı okullar Avrupa sermayedarlığının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müesseselerine dil ve ticaret kurallarını bilen aydınlar yetiştiriyordu. Avrupa sermayedarlığı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hacmini genişlettikçe bu tür okulların sayısı da artıyordu.

(...) Yabancı okullar yalnız Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı müesseseler için aydınlar yetiştirmiyordu. Bu okullar terbiye ve öğretim usullerinde amaç olarak tam ve siyasi sömürgelere göre öğrenci yetiştiriyorlardı. Bu okullar doğal olarak kuruluşlarındaki mahiyet yönünden bağlı oldukları memleketlerin milliyet prensiplerine bağlanmışlardı. Bu prensipler ve milliyet amaçları bir takım istilacı fikirlerden oluşuyordu. Örneğin, gittikçe gelişen ve kabına sığmayan Alman mali sermayedarlığı kendisine yeni yeni sömürgeler arıyordu. Almanya'da bir takım iktisatçılar yazdıkları eserlerde Almanya'ya Mezopotamya'yı ve Anadolu'yu da işaret ediyorlar, Alman sermayedarlığının bu genişleme ihtiyacı ve arzusuna göre fikirler hazırlıyorlardı. Doğal olarak bu fikirler Alman öğretim sistemine de geçmişti.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman okullarında okuyan çocuklara Alman emperyalizminin fikirleri aşılanıyordu. Bu çocuklar Alman emperyalizminin çıkarlarına göre dindar, vatansever birer aydın olarak yetiştiriliyordu.

İngiliz, Fransız, İtalyan ve öteki yabancı okullarda da aynı şekilde vatanseverlik öğretiliyordu. Emperyalizm ilerdeki gelişme ve istila hareketlerinde kendi fikirlerine uygun bir zümre hazırlıyor ve bu yabancı okullardan çıkanlar bir yarı sömürge aydını oluyordu."[353]

Batılı emperyalistler Osmanlı'yı tam sömürge koşullarına mecbur etmek amacıyla her alanda araştırmalar, incelemeler yapıyorlardı. Örneğin Alman jeoloji ve maden bilimcileri Anadolu'yu karış karış dolaşarak madenler ve tarım potansiyeli, su kaynakları hakkında raporlar hazırlıyorlardı. Alman ve Avusturya şarkiyatçıları Anadolu'da halk edebiyatı, dil ve adetleri araştırıyorlardı.

---

[352] İhsan Süreyya Sırma, *2. Abdülhamit'in Çin Siyasetine Dair Bir Vesika, T.T.* kongresi tebliği, 1981.

[353] Şanda age., sf. 113.

Bu tür çalışmalar Doğu'nun sunduğu sömürü imkânlarıyla ilgilenen büyük firmalar, kapitalist kuruluşlar tarafından finanse ediliyordu. Örneğin Hamburg ticaret odası "Şark Mecmuası"nın yaygın giderlerini karşılıyordu. Ruslarda Anadolu'nun jeolojik yapısı ve tarım alanlarıyla ilgili kitaplar yayınlıyorlardı. Ayrıca Anadolu'nun tarihi, coğrafyası hakkında araştırmalar yapan Rus bilim adamları haritalar da hazırlıyorlardı.

Yabancıların Osmanlı devletini avuçlarının içine alması hemen her alanda kendini gösteriyordu. Devlet kademeleri yabancı uzmanlarla doluydu. Maliyeden, Jandarma teşkilatına kadar her alanda bu uzmanların etkinliği vardı. Ancak en önemlisi bu uzmanların ordudaki konumuydu. Nizam-ı Cedid gibi askeri düzeni Batılaştırma hareketleri çeşitli yabancı uzmanların Osmanlı ordusunda görev almalarını mümkün kılıyordu. Özellikle Almanlar bu alanda başarılı oluyor, giderek tüm orduyu ellerine geçiriyor ve adeta Alman silahlı kuvvetlerinin Doğu birlikleri durumuna getiriyorlardı.

General Von Der Goltz "ıslah heyeti"yle birlikte 1883'de geldiği Türkiye'de 1895'e kadar Osmanlı Genel Kurmayı'nın II. Başkanı unvanıyla görev yapıyordu. Daha sonra tekrar gelen Goltz "Paşa" 1. DünyaSavaşı'nda 1. ve 6. Osmanlı Ordularına komuta edecekti. Bir başka Alman generali Liman Von Sanders'ta, 71 kişilik "Alman Heyeti-i Askeriyeyi Islahiyesi"nin başında geldiği Türkiye'de yıllarca kalıyor ve Müşir (Mareşal) rütbesini alıyordu. Ordu yönetimine Almanlar kısa sürüde hâkim olmuşlardır.

Goltz Paşa'nın mektupları emperyalist Almanya'dan emreden ummanın boyutlarını ortaya koyuyor. Türkiye'ye ikinci gelişinde (1913) kendi deyişiyle "kurtarıcı gibi" karşılanışını mektuplarında şöyle anlatır:

> Türkiye hududunda yapılan istiklâl çok mükemmeldi; bundan çok müteheyyiç oldum. Türkiye toprağındaki ilk istasyonda şarkı söyleyen çocuklar, sonraki istasyonlarda ihtiram bölükleri, zabitan heyetleri ve birçok halk beni selamladı.

Aynı Goltz Paşa 1883–1895 döneminde Alman Başbakanı Bismark'a gönderdiği mektuplarda, Osmanlı paşalarını nasıl satın aldığını şöyle anlatır:

> ... Bize pek hizmeti dokunan (R), (M) ve (H) Paşalardan etkili yardım göreceğimizden şüphe edilmez. Bu paşaları sizde tanırsınız, emirleriniz üzerine şimdiye değin kararlaştırılan paraları kendilerine iki defa vermiş olduğumu biliyorsunuz. İşte bu ödemeler tekrarlandığı takdirde, yukarıda adlarını açıkladığım kişilerin geniş ve önemli yardımlarını göreceğimize eminim. Bir hayli generallerde bizim

dostlarımızdır. Muntazam surette kendilerine tahsis olunan paraları almaktadırlar.

Goltz Paşa, Alman Feld Mareşalı Walderze'ye gönderdiği mektupta ise, (...) öte yandan bu askerler (300 bin kişilik Redif kuvvetleri) üzerinde doğrudan doğruya nüfuzumuzu kullanarak Osmanlı ordusunun idaresini, evvelkinden ziyade ve artık elimizden bir daha geri alınamayacak biçimde, ele geçirebileceğiz" diye yazıyor. Ordu üzerindeki etkinliğinin yanı sıra, 2 Temmuz 1900 tarihli Rusya'nın ünlü gazetesi "Zerkovniye Vedemosti" de yer alan haberde Almanya'nın, "Filistin'de okulsuz şehir bırakmadığını" belirtiyor ve Yakındoğu'daki "pancermanist enerji" vurgusu ile "3000 cemiyet ve 40 milyon mark yıllık bütçe, Filistin'deki 400 Protestan misyoner ve 20 Katolik rahiple" Almanya'nın "Asya'yı sulh yoluyla, fethetmek" amacına işaret ediliyordu.

1897'de Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi görevine atanan Marschall Von Bieberstein, bu tarihten itibaren 15 yıl boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunun yayılması için var gücüyle çalıştı. Sömürgeciliğe dayanan dış politikanın (Welpolitik) savunucusu olan Marschall, Berlin-Bağdat demiryolu projesinin en önemli destekçileri arasındaydı. Marschall'ın 03.1.1899 tarihli 46 sayfalık raporu Alman Şansölyesi Hohenloho'nun Weltpolitik'in anlamı ve Berlin-Bağdat hattı üzerine kapsamlı görüşlerini içeriyordu. 1. DünyaSavaşına müttefik olarak giren Almanya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin özüne ışık tutan bu metin, aynı zamanda ittihatçıların yakın "dost"ları sayılan Almanların emperyalist siyasetlerinin temel şifrelerini içeriyor. Marschall'ın anlatımıyla:

> İktisadi genişlemenin ya da modern terimini kullanırsak Weltpolitik'in bir yaşam koşulu olduğu ülkeler vardır. Diğer bazı ülkelerde böyle bir zorunluluk yoktur. Birinci kategorideki ülkeler için yurtdışında sermaye yatırımı söz konusu olduğunda, yatırımın kârlılık ve güvenliği farklı anlamlar taşır. Bir yönetimin özel sermayeyi hangi durumlarda destekleyeceği, o ülkelerin iktisat politikası tarafından belirlenir.
>
> Alman girişimci ruhunun başarıyla gerçekleştirdiği Anadolu Demiryolu'nun Bağdat'a kadar uzatılması, Asya topraklarının Alman kültürüne açılması anlamını taşır. Yabancı ülkelerin Alman ticaretine açılması, Alman iktisat politikasının en önemli görevidir. Yıllık nüfus artışı 600 bini bulan bir ülkenin ihracat sorunu olan endüstrimiz için taşıdığı önem ortadadır... Üstelik ticaretimize yönelik yeni bir tehlike söz konusudur. Şimdiye kadar bizim ürünlerimizi satın alan çeşitli ülkeler, ekonomik yönden gelişmeleri sonucu bu ürünleri kendileri üretmeye başlamışlardır. Bu tehlikeye karşı alınacak bir önlem vardır, o da yeni Pazar olanak-

> ları sağlayacak bölgelerin oluşturulmasıdır. Sömürgelerimizin yetersizliği nedeniyle, koloni olmadığı halde, bu tür bir açılımı sabırsızlıkla bekleyen ülkeler de etkinlik alanımıza dâhil edilmelidir. İşte bu amaç için demiryolu yapımı sadece en etkili değil, aynı zamanda en kazançlı araçtır. Demiryolu yapımıyla demiryolu inşaatında kullanılacak malzemenin Alman endüstrisinde sağlanması bir yana demiryolunun geçtiği bölgelerin pazara bağlanması, önceliğin Alman ticaretine geçmesini sağlayacaktır.[354]

Marschall söz konusu raporda, "Ekonomi ve politikanın birbirinden ayrı şeyler olduğunu savunan öğreti günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Ekonomilerini geliştirebilmiş uluslar, politik etkilerini de arttırmışlardır; tersine iktisadi açıdan geri kalanlar ise politik olarak da zayıftırlar. Önümüzdeki yüzyıl bu süreci keskinleştirecektir" tespitini yapıyordu.

Alman sermayesi Osmanlı İmparatorluğu'nun, Asya kesiminde demiryolları, limanlar ve sulama tesisleri inşa ediyor, tüm bu teşebbüslerde işgücü olarak kullandığı halkı iliğine kemiğine kadar sömürüyordu. 1893–1913 yılları arasında Osmanlı hükümeti taahhüt ettiği kilometre garantileri için 90, 8 milyon frank gibi büyük bir meblağı batılılara ödüyordu. Bu ödemeleri gerçekleştirmenin faturası ağır vergilerle Anadolu köylüsüne çıkarılıyordu. "Anadolu, Suriye ve Mezopotamya köylüsü ile Alman sermayesi arasındaki ekonomik ilişki şu şekilde gerçekleşiyordu: Konya, Basra ve diğer vilayetlerde tahıl, ilkel tarım ekonomisinin basit kullanım ürünü olarak ortaya çıkar ve derhal vergi toplayıcısı tarafından el konulurdu. Toplayıcının elindeki ürün metaya ve giderek paraya tahvil edilip, devlete aktarılırdı. Bu para meta olarak üretilmemiş olan köylünün tahılının değişik bir şeklinden başka bir şey değildi ve demiryolu, liman inşaat ve işletmelerine verilen devlet garantilerini kısmen ödemeye, başka bir deyişle kullanılan üretim araçlarını ve Anadolu köylü ve proletaryasından elde edilen artık-değeri gerçekleştirmeye yarıyordu(...) Böylelikle Asya proleterinden elde edilen artık-değer aynı anda nakde çevriliyordu. Bu fonksiyonu ile para, Türk hükümetinin elinden Deutsche Bank'ın kasalarına akar, burada da kurucu kârları, imtiyaz hakları, hisseler ve faizler biçiminde (...) Deutsche Bank hissedar ve müşterilerinin ve bir örümcek ağı gibi örülen yan şirketlerin hesabına kapitalist artık değer olarak birikirdi."[355] Aşarı toplayacak vergi spekülatö-

---

[354] Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İst. 1988, Arba Yay., sf. 125-126.

[355] Rosa Luxemburg, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm, Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğuna Girişi*, Der: Atilla Aksoy, İst. 1975, Gözlem Yay., sf. 94.

rü (mültezim) bulunmadığı halde bu karmaşık işlem alabildiğine basitleşiyordu. Köylünün ürünü emperyalizmin mali örgütü Düyun-i Umumiye'nin eline doğrudan geçiyordu. Böylelikle, Anadolu köylüsünün ürünü tarımsal kullanım değeri giysisinden bile sıyrılmadan Avrupa sermayesinin birikim sürecine dâhil oluyordu. Daha meta haline gelmeden kapitalist artık-değeri gerçekleştirirdi. Avrupa sermayesiyle Asya tarım ekonomisinin önemli ülkesi Türkiye arasındaki eşitsiz ekonomik ilişki böyle yürüyordu. Kapitalist-emperyalizmin egemenlik ilişkilerine tabi olan Osmanlı devleti de politik mekanizması aracılığı ile tarım ekonomisini kapitalist amaçlarla sömürme fonksiyonunu üstlenerek gerçek hüviyetine bürünüyordu. Gerek Alman sermayesi gerekse İngiliz, Fransız, ABD sermayeleri ile Türkiye'nin tarım ekonomisi arasında gerçekleşen süreç tam bir zorla mübadeleye dayanıyordu. Batı emperyalizminin sermaye birikimine akıtılan kaynaklar cebri bir biçimde elde ediliyordu. Kapitalist-emperyalizm genel düzeyde ve "ulusal" emperyalizmler tarzında özelde, Osmanlı ülkesinde ekonomik-politik-askeri-kültürel çıkar alanlarını genişletiyor ayrıca devlet aracılığıyla tarım ekonomisini hızla parçalayarak, bağımlılığı arttırıyordu. Osmanlı Devleti dünya kapitalist sistemine sonuna kadar açıktır. Bu açıklık öyle bir düzeye ulaşıyordu ki Charles Morawitz 1903'de yazdığı bir yazıda şunları tespit ediyordu:

> Zaten bu ülkede her şey zor ve karmaşıktır. Hükümet sigara kâğıdını veya oyun kâğıdını tekeline almak istese, hemen Fransa ve Avusturya-Macaristan orada bitip kendi ülkeleri adına vetolarını kullanırlardı. Mesele petrol ise Rusya itiraz edecektir, hatta konu ile hiçbir ilişkisi olmayan ülkeler bile herhangi bir meselede onaylarını vermek için bin bir dereden su getirirlerdi. Osmanlı Hükümeti yemeğini yemeğe çalışan Sançe Panço gibiydi. Maliye Bakanı ne zaman bir meseleye el atsa, bir diplomat ayağa kalkar, vetosu ile elini kolunu bağlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi konumu, topraklarının muazzam zenginliği ve kuşatılmış yönetiminin dengesizliği, Bağdat Demiryolu'nun 20. yüzyılın en büyük emperyalizm sorunlarından biri olmasına yol açıyordu. 1903 yılında Bağdat demiryolu imtiyazının verildiği sırada Osmanlı, Avrupa'nın Asya kapılarına sahipti. Aynı şekilde Asya'nın Avrupa kapıları da Anadolu ve Balkan Yarımadası'nda biçimsel bir Osmanlı egemenliği vardı. İmparatorluğun başkenti İstanbul, Karadeniz ve Doğu Akdeniz bölgelerinin iktisadi-stratejik ağırlık merkeziydi. Osmanlı ülkesi, Kuzey Mezopotamya ve Suriye'yi elinde bulundurmakla Doğu ticaretinin karayolunu, bütün uzunluğu boyunca, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırlarından Basra Körfezi kıyılarına kadar

kapsıyordu. Osmanlı topraklarının Sina Yarımadası'ndan İran'a kadar devamlılığı, Süveyş Kanalı'na ve Hindistan ile Uzakdoğu'ya doğru uzanan İran demiryoluna hâkim olabilecek bir jeopolitiğe olanak veriyordu. Gerçekten de, Makedonya'dan Güney Mezopotamya'ya kadar uzanan Osmanlı toprakları, Doğu ile Batı arasında geniş, tarihi ve dünya çapında önemi olan bir ulaşım ağına ev sahipliği yapıyordu. Tıpkı Cebelitarık, Süveyş ve Panama gibi, stratejik açıdan, Bağdat Demiryolu'nun geçtiği bölge, dünyanın en önemli alanlarından biriydi. Osmanlı İmparatorluğu modern sanayinin ihtiyacı olan madenler, petrol, kömür, zımpara gibi en önemli hammaddelerin geniş kaynaklarına sahipti. Sadece petrol yatakları bile emperyalistlerin iştahını kabartmaya yetiyordu. Sulama sistemleri ile Mezopotamya'nın muazzam tarımsal zenginliğini yeniden canlandırmak mümkündü. Ancak emperyalist egemenlik ilişkileri, ülkenin maliyesini, ulaşım yollarını hatta yönetim mekanizmasını yabancıların denetimine açıyordu. Kapitalistlerin iktisadi kaygıları ile Batılı devlet adamlarının politik ve stratejik planlarının aynı noktada buluşmaları Türkiye'yi emperyalist çatışmaların dünyadaki en büyük arenalarından biri haline getiriyordu. Devlet yabancı komplolara, iç isyanlara karşı koyacak güce sahip değildi. Yabancıların, ülkenin idari bağımsızlığına tasallutunu ne 2. Abdülhamit ne de Jön Türkler önleyemediler. Bu koşullar altında İmparatorluk Batılı emperyalistlerin kıskacına alınıyordu. Yabancı devletlerin, büyük sermaye gruplarının, Avrupa finans kapitalinin, Yahudi bankerlerin ve emperyalist stratejilerin çıkar hesapları Osmanlı'da iç işleri diye bir olgu bırakmıyordu. Osmanlı ülkesi emperyalist çıkar çelişkileri açısından "tehlikeli bölge" idi.

> Türkiye'de dengeli bir hükümeti sürdürme sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dini mirası ile büsbütün içinden çıkılmaz bir durum alıyordu. Osmanlı topraklarının bir kısmı Yahudilerin anavatanıydı. Hıristiyanlık ve Müslümanlık, Osmanlıların ele geçirdikleri topraklarda doğmuşlardı. Avrupalı Haçlılar, bu toprakları Müslümanların elinden kurtarmak için kutsal savaşlar vermişler, Müslümanlar da kutsal saydıkları toprakları Hıristiyanlara bırakmamak için kanlarını dökmüşlerdi. İsrailoğulları kendi bağımsız devletlerini kurmak için gözlerini yine bu topraklara dikmişlerdi. Asya Türkiyesi ayrıca misyonerlerin kaynaştığı bir kovan gibiydi. Protestanlar, Müslümanları Hıristiyan yapmaya çalışıyor; Katolikler Ortodoksları Vatikan'a bağlamaya uğraşıyorlar; Ortodokslar, Rumları kiliselerine bağlı kalmaya zorluyordu(...) Misyonerler, ciddi bir siyasi sorun oluşturuyorlardı. Yabancı diller öğreterek, azınlıklar arasındaki ayrımcılık ruhunu körükleyerek, Batı adet ve fikirlerini ülkeye sokarak Türk milliyetçiliğinin gelişmesini baltalıyorlardı. Batılı ulusların demokratik kurumlarını bir ideal olarak tanıtıp sultanın otokratik iktidarını da zayıflatıyorlardı. Gerek kendilerinin, gerek temsil ettikle-

> rini ileri sürdükleri azınlık gruplarının korunması için diplomatik himayeler arayıp uluslararası olaylara neden oluyorlardı. Bu misyonerler ve din adamları, dünyanın hiçbir ülkesinde, Türkiye'deki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir.[356]

Bu tablo karşısında Osmanlı aydın ve muhalifleri net bir anti-emperyalist tutum alamıyorlardı. Çünkü sistemin kapitalist ideolojisinden kopamıyorlardı. Osmanlı aydını en şiddetli mücadeleleri göze aldığında bile iktisadi liberalizmin zihniyetine uygun hareket ediyordu. Batılı sermayenin çıkarlarını savunan liberal ekonomi sistemi uluslararası iş bölümünde "açık kapı" siyasetinden yanaydı.

> Avrupa'daki liberalizm sistemi öteki memleketleri her zaman şu şekilde görmek istiyordu: Bu memleketler hammadde üreticisi tarım memleketleri olarak kalmalıydı. Buralara yabancı sermaye kolayca girmeli, emin ve ağır şartlar içinde büyük faizler almalıydı.
>
> Gümrükler açık kapı olmalıydı; Avrupa fabrikalarının yaptığı mamul maddeler bu kapıdan içeri girerken en az vergiyi vermeliydi. Ve bu tarım memleketlerinde fabrikalar ve her türlü sanayi hareketine meydan verilmemeliydi. Avrupa sermayedarlığı kendi ekonomik yapısını yaşatmak için bu fikirlerin en büyük yandaşı olmakta haklıydı.
>
> Osmanlı aydınları, Darülfünun müderrisleri, iktisatçıları, politikacıları bu fikri hiç değişmez bir iktisat ilkesi olarak kabul etmişlerdi. İmparatorluğun yüksek okullarında öğrenciye iktisat dersi verilirken liberalizm sisteminin yararları açıklanıyordu.
>
> Meşrutiyet devrinin maliye bakanları da bu fikrin adamıydılar. Memlekete yüksek faiz ve ağır şartlarla yabancı sermaye getirmişlerdi. Bundan başka eskiden kurulmuş ve imtiyaz süresini tamamlamış şirketlerin sözleşmeleri de ağır şartlarla tazelenmişti. Osmanlı aydınları arasında Avrupa sermayesinin girişine yandaş olan ve memleketin ekonomik çıkarını burada gören kimseler vardı. Avrupa sermayedarlığı hesabına bu iyi bir fikirdi. Sermayedarlık, hükümette bu fikri taşıyan devlet adamlarını görmek isterdi.[357]

Halkın köleleştirilmesinde feodal ve emperyalist sömürücülerin sıkı işbirliği yanında toplumsal muhalefetin liberal zihniyeti de etkiliydi. Düyunu Umumiye 2. Abdülhamit, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında sadece emperya-

---

[356] Edward Mead Earle, *Bağdat-Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)*, Çev: Kasım Yargıcı, Nurer Uğurlu, İst. 2003, Örgün Yay., sf. 13-14.

[357] Şanda age., sf. 116.

list güçlerin askeri müdahale tehdidine, diplomatik baskıya dayanarak değil aynı zamanda bu ideolojik ortak payda çerçevesinde varlığını sürdürüyordu. Oysa Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla, Türkiye; devlet bağımsızlığından ve ekonomik bağımsızlıktan yoksun kalıyor, yönetim ikiye bölünüyordu. Her yıl Düyun-u Umumiye'nin egemenlik alanı, Babıâli'ninkine oranla daha da büyüyordu. Sultan ve Babıâli, sadece iç politikada değil, dış politikada da Düyun-u Umumiye'nin ve onu oluşturan Batılı devletlerin politik çıkarlarına aykırı düşecek herhangi bir girişimde bulunamayacak ölçüde bağımlıydılar. Bu kurum gerçek bir politik gücü temsil ediyordu ve nedense "despot" denildiğinde ise akla Sultan geliyordu! Emperyalist kurumlarla işbirliği devlet meşruiyetini kemiriyordu. Örneğin, yukarıda sözünü ettiğimiz *Regie de tabac d l'empire Ottoman* kısa adıyla Reji (Osmanlı İmparatorluğu Tütünlerinin Yönetimi) Ülkenin emperyalist boyunduruk altına girmesinde ve Anadolu köylüsünün gaddarca sömürülmesinde en güçlü araçlardan biriydi. Tütün üreticisi Reji'ye devlet organı gözüyle bakıyor ve köylü önünde feodal sultan düzeni ile yabancı sermayenin işbirliğinin tüm acılığıyla ortaya çıkmasına neden olan şirket binlerce insanı katlediyordu. İttihatçıların Reji'nin çıkarlarına dokunmak gibi bir programı zaten yoktu.

Sultanın temsil ettiği egemenliğin araçlarına sınırı, dünya kapitalist-emperyalist sisteminin genel çıkarları çiziyordu. "Ulusal" emperyalizmlerin rekabet alanlarındaki kısıtlı konularda manevra imkânı ise 2. Abdülhamit'in "yetenek" hanesine yazılıyordu. Genel ekonomik ve mali çıkarlar konusunda emperyalistler ortak tavır alıyorlardı.

2. Abdülhamit muhalefet açısından tüm sorunların temel kaynağı olarak görülüyordu. Oysa Sultanlık düzeni İmparatorluğu küstahça ve amansızca soyan yabancı sermayenin en güvenilir müttefikiydi. Emperyalizm ülkedeki en geri unsurlara dayanıyordu. Kapitalist-emperyalist ilişkiler temelinde işletilen yönetim aygıtı tam bir çürümeyi simgeliyordu.

> İllerden ilçelere dek tüm ülke içten ve dıştan kurtlar tarafından kemiriliyordu. Hükümet, bütün zenginlik kaynaklarını, sarayın aç gözlü, doymak bilmeyen ağızlarına yediriyordu. Ülkenin her yerinde casuslar vardı ve onlara cömertçe para, yiyecek, rütbe dağıtılmaktaydı. Bu kara yazgılı ülkedeki her şey onların aç gözlü karınlarına gidiyordu... Bu ülkede hainlerden memur, hırsızlardan nazır devşiriliyordu. Kötülükten başka bir şey olmayan göğüslerinde değerli taşlardan

Bir Mecidiye'nin Bir Nefer'den Hayırlı Olduğu İmparatorluk

Abdülhamit Arap, Kürt, Çerkez derebeylerini siyasi dayanak olarak görüyordu. Jurnal sistemi patlamaya hazır ülkeyi casus şebekesi ile kuşatıyordu. Aşırı keyfi davranışlar, rüşvet ve zulüm bürokratik işleyişin özüydü. Din, tüm olumlu niteliklerinden arındırılarak düzenin meşruiyet kılıfı haline getiriliyordu. Tarih bilinci eğitim sisteminden dışlanıyordu. Eğitim işlerinden sorumlu nazır Haşim Paşa, eğer okullar olmasaydı, bakanlığını daha iyi yönetebileceğini açıklıyordu. Tüm devlet sistemi, Türkiye'yi sosyo-politik gelişmenin en aşağı düzeyinde tutmaya yönelikti. Devletin, dış politika konularında bağımsızlığı yoktu. Uluslararası işlerde Türkiye'nin durumu, İstanbul'da değil, Londra veya Berlin'de kararlaştırılıyordu. 1878 Berlin Konferansı sonrasında, ülkenin dış politika konularına emperyalistlerin müdahalesi iyice yoğunlaşıyordu. 1896 yılında Girit adasındaki Yunan ayaklanması yüzünden başlayan ve Yunanistan'ın ayaklananları desteklemesi ile patlayan 1897 Türk-Yunan savaşı sonucunda Yunanlılar tam bir bozguna uğradıkları halde, Avrupa devletleri, Osmanlı Devletini, Girit üzerindeki egemenliğinden vazgeçiren bir barış anlaşmasını kabule zorluyorlardı. Böylece, Girit adası İngiltere'nin istediği tarzda başına bir Yunanlı Prens getirilerek Osmanlı'dan koparılıyordu.

Bu koşullar temelinde 1889 yılında Askeri Tıbbiye öğrencileri Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşit tarafından gizli bir örgüt kuruluyordu. Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti Kürt'tü, Mehmet Reşit Çerkez, İbrahim Temo ise Arnavut. Bu toplumların, egemenlerin sistemin en önemli destekçileri olması ilginç bir paralelliğe işaret ediyor. Temo bu gizli örgütü ku-

rarken, *Etnike Eteria* komitesinden esinlendiğini anılarında anlatır.[360] Temo, Brindizi ve Napoli ziyaretlerinde, Mason localarına uğruyor, ayrıca İtalyan Karbonari örgütünü inceliyordu. Askeri Tıbbiyedeki örgütlenme hızla yayılarak Harbiye, Mülkiye, Topçu, Baytariye, Mühendishane okullarını da kapsıyordu.

Ancak Abdülhamit'in temsil ettiği egemenlik sistemine yönelik tepkilerin köklü ekonomik, sosyal, siyasal gerekçeleri vardı ve bunlar eyleme dönüşüyordu. 1904 ilkbaharında, vergi yükü, kırsal kesimde köylüler, kasabalarda zanaatkâr ve esnaf, şehirlerde ise tüccarlar için dayanılmaz bir hal alıyordu. Bu ağır vergilere bir de mültezimlerin keyfi tutumları ekleniyordu. Bu dönemde bir çeşit gelir vergisi olan "temettü"nün, örneğin İzmir'de toplanması sırasında bazı sorunlar ortaya çıkınca, bu verginin tahsili süresiz erteleniyordu. İşkodra, Basra, Trablusgarp, Kastamonu, Midilli'den İstanbul'a ağır vergilerden şikâyet eden telgraflar (1905–1906 yılları) geliyordu. 1906 yılında hükümetin "Şahsi Vergi" ile "Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu" adında iki yeni vergi toplama kararı ise ülkenin her yerinde büyük tepkilere ve eylemlere yol açıyordu. 1906 Ocak ayı sonlarında Kastamonu'da halk harekete geçiyor, 21 Ocak'ta yaklaşık 500 kişi Vilayet Konağı'nın önünde gösteri düzenliyor daha sonra Telgrafhaneye yürüyerek binayı ele geçiriyordu. Saray'a vergilerin kaldırılması taleplerini içeren telgraflar çekilirken kalabalık hızla artıyor dört bin kişiye ulaşıyordu. 31 Ocak günü, Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşan büyük bir kalabalık, tekrar telgrafhane önünde toplanarak, ek vergilerin kaldırılmasını, Vali ile Defterdarın görevden alınmasını istiyordu. Sinop'ta benzer gösteriler yapılıyor halk Kaymakamlığa yürüyor, Telgrafhaneyi işgal ediyor ve Sinop Kaymakamını İstanbul'a giden bir gemiye zorla bindiriyordu. Ocak ayı sonunda Musul'da bir ayaklanma patlak veriyor ve halk vergilere isyan ediyordu. En büyük vergi ayaklanması ise Şubat 1906'da Erzurum'da oluyordu. Halk 1902'den beridir Vali Nazım Paşa'nın yönetimi altında eziliyordu. Toplanan vergileri, vilayetin ihtiyaçları için kullanmayan Vali, tahsil edilen paranın önemli bir bölümünü İstanbul'a gönderiyor karşılığında da mutlakiyetçi rejimden kişisel yararlar sağlıyordu. Şahsi Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsumu'nun açıklanması ile Erzurum halkı patlıyordu. Bu isyana ilişkin olarak önemli bir kaynakta şu bilgiler yer alıyor:

> Erzurum'da, Nazım Paşa'nın valiliği sırasında (1902–1906) İmparatorluğun her yanında olduğu gibi devlet dairelerinde rüşvet ve iltimassız iş görülemez hale gelmiş, vergi bahanesiyle halktan usulsüz para toplanmıştı. Bir taraftan da askerlerin perişan halde kalması, subayların aylarca maaş alamaması heyecanı kat kat

---

[360] *İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları*, İst. 1987, Arba Yay., sf. 15.

> nişanlar takılıydı; uçuruma düşmüş alçaklara yüksek makamlar veriliyordu... Ve bu rütbelerin, paraların arkasında acı çeken, ezilen halk görülmüyordu.[358]

Tüm bu tabloyu Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya kapitalist sistemine kapıları ardına kadar açmasıyla bağlantılı değerlendirmek gerekir. Dışarıya muazzam ölçüde kaynak aktarılıyordu. Özellikle demiryolu kilometre garantileri yeni bir soygun yöntemiydi. Demiryolu gelirlerinin işletme masraflarını karşılaması mümkün değildi. Bağdat demiryolunun geçeceği bölgeler, ülkenin nüfus bakımından en az yoğun, iktisaden en geri illeriydi. Böyle bir demiryolunun yapımının kârlı olmasını garanti eden bir trafikte yoktu. Osmanlı Hükümeti, 1903 Anlaşması ile demiryolunun finansmanına katılmakla kalmıyor ayrıca işletmeye açılacak her kilometre için 4500 frank gayri safi işletme gelirini de garanti ediyordu. Gelirler bu miktarı bulmadığı takdirde aradaki farkı hükümet kapatacaktı. Bu tür kilometre garantileri başka ülkelerde de uygulanmıştı ancak "Anlaşma"nın 8. maddesi o güne kadar hiç görülmeyen bir hükmü içeriyordu. Buna göre: Demiryolu yapımı ve ıslahı için, imtiyaz sahiplerinin Osmanlı İmparatorluğu içinde satın alacakları, ya da dışarıdan ithal edecekleri çay, demir, kömür, lokomotif, vagon vs. malzeme her türlü vergi ve gümrük resminden muaf tutulacaktı. Aynı şekilde, imtiyaz süresi boyunca şirketin mallarından, sermayesinden, gelirinden de vergi alınmayacaktır. Ayrıca hükümet tahvilleri, garanti ödemeleri, hisse senetlerinin de vergiden muaf tutulması hüküm altına alınıyordu.

Diğer yandan demiryolu yapımı için gerekli keresteler devlet ormanlarından kesilecek, bunlar için hiçbir tazminat ödenmeyecektir. Demiryolu şirketi, hattın geçeceği özel mülkiyete bağlı toprakları, taş ocaklarını kamulaştırma hakkına sahipti. Ayrıca, hat boyunca arkeolojik eserleri aramak, kazılar yapmak için şirkete yetki tanınıyordu. Demiryolunun geçeceği, devlete ait olan toprakların mülkiyeti imtiyaz sahiplerine bedelsiz devredilecekti. Kilometre garantisi olarak ise demiryolunun geçeceği bölgelerden toplanacak vergiler karşılık gösteriliyordu. Ülke parsel parsel yabancı sermayeye satılıyordu. Ancak bu işlem bedelsiz gerçekleşiyordu. Anlaşmaya göre kilometre garantisi olarak gösterilen vergiler Düyun-u Umumiye denetiminde toplanarak imtiyaz sahiplerine aktarılacaktı.[359] Reji, Düyun-u Umumiye, Bağdat Demiryolu gibi kurumların ağır sömürüsü halk için büyük bir yük getiriyordu. Bu durumda yoğun bir baskı aygıtı zorunluydu. Sultan bunu temsil ediyor ve kilometre garantisi İmparatorluk

---

[358] Petrosyan age., sf. 160-161.

[359] Earle age., sf. 80-81-82.

topraklarının üçte birini kapsayan bir alanda kinle dolu bir halktan alınan vergilerle ödeniyordu. 1889–1908 yılları arasında Osmanlı Devleti, kilometre garantisine 300 milyon frank ödüyordu. Osmanlı, bu paralarla kendisi demiryolu yapsaydı 1400 km'lik bir hat meydana getirebilecekti. Bu rakamın önemini kavrayabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayedarlar tarafından, 19. yüzyılın ortasından 1914 yılına kadar 4000 km'lik yol yapıldığını belirtmek gerekir.

Bu muazzam soygundan elde edilen kârlar nereye akıyordu? 1830'larda yaşanan demiryolu patlamasında Rothschildler, Fouldlar, d'Eichtallar gibi Yahudi finans hanedanları bulunuyordu. Rothschildler Fransa'daki Kuzey Demiryolunu, Avusturya-İtalyan Demiryolunu, Avusturya Demiryolunu inşa ettiler. Rothschildler ilk "demiryolu kralları" olarak anılıyorlardı. Osmanlı Devleti üzerinde etkili Baron Hirsch gibi Yahudi kapitalistler de demiryolu yapımı işinde büyük sermayeleri denetliyorlardı. Bankacılık, demiryolu yapımı ve petrol alanında önemli miktarda Yahudi sermayesi bulunuyordu. Demiryolu işinde önde gelen firmaların arkasında büyük finans kapital kuruluşlarının ağırlığı vardı. Fransa ve Almanya'da demiryolu şebekesinin inşası özellikle Yahudi finans kapital kuruluşları tarafından gerçekleştiriliyordu. Finans kapital şebekeleri yanında kapitalist ekonomik işleyişin tüm kurumlarının biçimlenmesinde Yahudilerin önemli rolü vardır. Osmanlı'nın sömürgeleşme sürecinde Yahudi finans kapitalinin konumunu ise Almanya ile birlikte değerlendirmek gerekir.

> arttırıyor, yangına körükle gidiliyordu... Hastanede ölen bir erin masrafları veya hastalara süt parası verilmesi için Vali Nazım Paşa'ya başvuran bir memuru Vali, "bir mecidiye bir neferden hayırlıdır" diye hükümet konağından kovuyordu. 350 bin lira gelirin 90 bin lirası İstanbul'a gönderiliyordu. Vali hazretleri de bu yüzden nişanlar, rütbeler alıyordu. Abdülhamit hükümetinin evcil hayvanlardan hayvanat-ı ehliye rüsumu adı altında yeni bir vergi almaya başlaması ve sözüm ona ordunun ihtiyaçları için rüsum-u şahsiye koyması, Erzurum halkında devlet yönetimi ve yiyici devlet memurları, özellikle vali Nazım Paşa'ya duyulan kini taşıran son damla olur, "kıvılcım saçağı sararak hükümeti tehdit etmeye başlar."[361]

Erzurum'da patlak veren ayaklanma 1906–1908 döneminde görülen ayaklanmaların en büyüğü ve önemlisidir. Bir seneden fazla süren isyan, liderlerinin tutuklanıp mahkum edilmelerine rağmen hükümetin yenilgisiyle sonuçlanıyordu. İsyanın nedeni olan vergiler tüm Anadolu ve Rumeli'de kaldırılıyordu. 1906–1908 döneminde Doğu Anadolu kentlerinde meydana gelen ayaklanmalarda, halkın baskısından bunaldığı Hamidiye Alayları'nın kaldırılması veya denetim altına alınması talepler arasındaydı. Diyarbakır'da bu dönemde kendisini gösteren ayaklanmalar da bu özel birliklerin zulüm ve zorbalığından kaynaklanıyordu.

Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Hamidiye Alayları'nın bir bölümüne komuta eden Viranşehir'de yerleşik Milli Aşireti'nin başkanı İbrahim Ağa'nın emrinde 20 alay vardı. İbrahim Ağa'ya 1902'de Paşa unvanı verildi.

İbrahim Paşa'nın emrindeki Hamidiye Alayları, Diyarbakır civarına saldırıyor, köyleri yağma ve talan ediyordu. Sarayın kendisini desteklemesi nedeniyle, devlet kuvvetleri yapılanlara seyirci kalıyor, şikâyetler sonuç vermiyordu.

Bu baskılara dayanamayan Diyarbakır halkı 1905 Temmuz ayında ayaklandı. Telgrafhane işgal edildi. Doğrudan Sultan'la bağlantı kurularak İbrahim Paşa ve adamlarının askerlikten çıkarılmaları ve zulümlerine engel olunması istendi. Diyarbakır'a bir inceleme heyeti gönderildi ve Paşa bir süre sonra Şam'a Hicaz demiryolunu korumaya atandı. Diyarbakır'daki bu ilk ayaklanma "Birinci Telgrafhane Hadisesi" olarak anılır.

> İbrahim Paşa'nın yeni görevine gidişi üzerine Diyarbakır bölgesi iki sene kadar rahat ve huzura kavuşmuş oldu. Ama 1907 senesinde Hamidiye Alayları yeniden işi azıttılar. Yağma ve soyguna başladılar. Ta şehir civarına kadar gelen İbrahim

---

[361] Zafer Kars, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, İst. 1984, Kaynak Yay., sf. 25.

> Paşa kuvvetleri diledikleri köye saldırıp mallarını, hayvanlarını alıp gidiyorlardı. Soygun hadisesi yüzünden ticaret felce uğramıştı.[362]

Bu gelişmeler, 1908 yılında Diyarbakır'da ikinci *Telgraf Hadisesi*'nin patlak vermesine neden olur. Ziya Gökalp önderliğinde Pirinççizade Arif, Yasinzade Şevki, Cizrelioğlu Aziz, Hacı Kadirağazade Rıza, Müftü Suphi Efendi ve kentin diğer önde gelenleri, "nakib-ül eşrafı" Hacı Mesut Beyin evinde toplandılar. Alınan karar üzerine telgrafhane işgal edildi. On bir gün boyunca işgal altında kalan telgrafhaneden, Sultana, İbrahim Paşa'nın uzaklaştırılması hakkında birçok telgraf çekildi. Sarayın tüm ısrarlarına rağmen halk dağılmadı. O dönemde Avrupa'yı Hindistan, Çin ve Avustralya'ya bağlayan telgraf hattı Diyarbakır'dan geçiyordu. Diyarbakır postanesinde sürekli olarak Fransızca haberleşmeyi sağlayan görevliler de bulunuyordu. Halkın on bir gün süreyle postaneyi işgal etmesi ve tüm haberleşmenin kesilmesi, Avrupa devletlerinin Babıâli'yi sıkıştırmalarına neden oluyordu. Abdülhamit'in yönetim krizi emperyalistlerin dikkatinden kaçmıyordu.

1907 yılında, ağır vergiler ve şiddetlenen baskılar nedeniyle Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yeniden isyanlar patlar. Erzurum'da da 5 Mart'tan 22 Mart'a kadar birçok kitle gösterisi olur. Göstericilerin başlıca talebi ağır vergilerin kaldırılmasıdır. Erzurum halkı, "Can Verir" örgütü liderliğinde 8 ve 11 Martta İstanbul'a telgraflar gönderir. İstekleri yerine gelmeyince 15 Martta kent halkından 20 bin kişilik bir kalabalık postaneyi kuşatır. Göstericiler, telgraf aygıtının başına Sultanın gelmesini isterler. Aynı gün Abdülhamit, Erzurum isyanını dağıtmak umuduyla ödünler verir. Erzurum'daki Fransız Konsolosu A. Peraldi'nin 17 Mart 1907'de Dışişleri Bakanı Pichon'a verdiği bilgiye göre, vergilerde indirimlere gidiliyor, 1906 yılı Mart ayındaki isyana katılanlar affediliyordu. Fransız Konsolosu 23 Mart 1907'de gönderdiği telgrafta halkın verilen ödünleri reddettiğini bildiriyor ve şunları yazıyordu: "Halk vergi ödemek istemiyor; çünkü verdiği paranın ne şekilde harcandığını bilmek istiyor. Garnizon asker ve subayları da halkla birlikte. "Hükümet, tüm bu isyan süresince, kente fiilen el koyan isyancıların isteklerini 22 Martta kabul ettiğini açıklar. 26 Mart 1907 tarihli telgrafında Fransız Konsolos, "Sarayın cevabı geldi. İki yeni vergi tamamen kaldırıldı. Padişahın iradesi kentin meydanında halka okundu. Galebesinden son derece emin olan halk hiçbir sevinç gösterisinde bulunmadı" diyordu. Avrupalı diplomatlar Sultanın otoritesinde açılan gedikleri tespit etmek-

---

[362] Kars age., sf. 23.

te ve merkezlerine bildirmektedirler. Abdülhamit artık yönetemiyordu. Şubat 1907'de İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev, Erzurum isyanı için; "Halk hareketini durdurmanın olanaksız olduğunu anlayan sultan geçen Şubat ayının başında, halkın bir süredir sızlandığı büyükbaş hayvanlardan alınan vergilerle özel vergileri kaldırma kararı verdi, " diye yazıyordu. Erzurum direnişi örgütlüdür. "Can Verir" adıyla bildiriler dağıtan bir örgüt ayaklanmaları yönetir. 1907 sonlarında "Can Verir" Erzurum'da siyasi talepler içeren bir bildiri dağıtır. Bu bildiride anayasasının yürürlüğe konması ve meclisin toplanması gibi isteklere yer verilir. 1906 yılında "Can Verir" örgütü üyesi olduğu iddiasıyla birçok kişi tutuklanır. Ancak eylemler durmaz. Halk harekete geçerek Valiyi ve polis müdürünü tutuklar. Rus Konsolosu Skrylin, 1906 Ekiminde yaşananlara ilişkin olarak İstanbul'daki Büyükelçiliğe gönderdiği raporda "İhtilalcilerin hükümetin baskı ve cezalandırmasından korkmadıklarını, çünkü kendilerini askerlerin destekleyeceğine emin olduklarını" yazıyordu. Abdülhamit istibdadının en önemli baskı araçlarından olan Kürt derebeyleri ve ağalarının yönetimindeki Hamidiye Alayları'nın "kaldırılması" isyan eden halkın başlıca talepleri arasındadır.

1907'de Erzurum'da ekonomik gerekçelerle bir isyan daha çıkar. "Haziran 1907'den itibaren Anadolu'da hububat fiyatları korkunç bir biçimde artmaya başlar. Doğu Anadolu'da okkası 30 paraya satılan ekmek 50 para olur.

Fransız konsolosu, pahalı ekmek nedeniyle Erzurum'da yeni bir olay çıktığını, 11 Eylül 1907 tarihli telgrafında bildirir. Halk, vurgunculuk yapan un tüccarlarının bulunduğu hanları basar, birini linç eder, birkaçını yaralar, diğerleri kaçar."

1906–1907 yıllarında Anadolu, nitelik ve büyüklük açısından, oldukça kapsamlı hükümet karşıtı eylemlerin patlamasına sahne oluyordu. Özellikle Doğu kentlerin de ayaklanmalar ortaya çıkıyordu. Erzurum, Van, Diyarbakır, Bitlis, Sivas gibi vilayetlerde halk direnişe geçiyordu. Kastamonu, Ankara, Trabzon, Sinop, Kayseri'de de ayaklanmalar oluyordu. 1849-1850'de Ermenilerle çatışmalar sonrasında bölge ticaretinde ağırlığı artan Müslüman tüccarlar karşılarında güçlü bir rakip buldular: Kendilerine her türlü imtiyazı kolaylıkla sağlayan yabancı kapitalistler.

Emperyalizmle iç içe çıkarları temsil eden Sultan istibdadının tüm baskısını üzerinde duyan genç Anadolu-Müslüman burjuvazisi Anadolu'nun hoşnutsuz halk kitleleri ile birlikte hükümete karşı harekete geçiyordu. İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'ya yapılan özellikle canlı hayvan ticaretinde etkin olan bu kesime ordu ve ezilen halk ta destek veriyordu. Anadolu'da bu muhalif dalga-

nın tetikleyici unsurları arasında, ülkenin en ıssız köşelerine dağıtılmış olan siyasi sürgünlerin -Jön Türklerin- oynadıkları rol çok büyüktür. "Yıldız'ın hoşuna gitmeyen kişileri sürdüğü Küçük Asya, halka anayasa ve meşrutiyet fikirlerini de birlikte götüren çok sayıda Jön Türk komitesinin mekânı olmuştu(...) Erzurum, Van, Bitlis ve Diyarbakır'da bir dizi ayaklanma düzenlenmesi yolunda, merkezden Erzurum'a sinyaller gönderilmekteydi."[363] Özellikle Doğu Anadolu'da Sultan rejimine karşı düşünce ve eylem birikiminde sürgün Jön Türklerin ve Jön Türk yayınlarının etkisi büyüktü.

1905–1907 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu sömürge koşullarının ortaya çıkardığı bir dizi siyasi, ekonomik, sosyal krizin tetiklediği devrimci bir kabarma ile karşı karşıyaydı. Bu kabarmanın dinamikleri hiç kuşkusuz içseldi. Ancak, itici güç ve ateşleyici unsur 1905 Rus Devrimi ile İran Meşruti devrimiydi. Jön Türk hareketinin kadroları açısından feodal-mutlakçı Rus çarlığı'na karşı devrim bir esin kaynağıydı.

Ana akım Türk tarih tezi 1908 hareketi neticesinde II. Meşrutiyet'in ilanını, "devleti iç düşmanlardan ve onların dışarıdaki müttefiklerinden kurtarmak" amacına yönelik olarak bürokrasi kaynaklı bir eylem biçiminde tanımlar. "Devleti kurtarmak" hedefine kilitlenen bir grup subay ile sivil bürokratın örgütleyip uygulamaya koyduğu bu harekette halk ayaklanmalarına, tüm Anadolu'yu ve Rumeli'yi kapsayan vergi isyanlarına, silahlı mücadeleye, kapsamlı devrimci propagandaya, 1905 Rus devrimi ile 1906'da başarıya ulaşan İran meşrutiyet devrimine yer verilmez. Toplumsal, siyasal ve ekonomik çelişkilerin dışlandığı bu anlayış, İttihat ve Terakki'yi halksız bir silahşorlar topluluğunun dağa çıkmasıyla başlatır. Oysa Erzurum başta olmak üzere kurulu düzene karşı çıkan halka asker de destek veriyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti vergi ayaklanmalarının yönlendirilmesinde önemli bir rol oynuyor, askerler halk hareketinin içinde yer alıyorlardı. Ordu içindeki tüm devrimci propaganda etkinliklerinde kontrol bütünüyle İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin elindeydi ve İttihatçı subaylar, emirleri hareketin stratejilerinin tespit edildiği Cemiyet merkezlerinden alıyorlardı.[364]

1908 hareketiyle ilgili ana akım tez askerler arasındaki huzursuzluğu sadece Makedonya'da bulunan 3. Ordu ile sınırlar. Oysa 1906 yılından başlayarak, Anadolu ve Makedonya'daki hemen hemen tüm kıtalardaki erat arasında hoşnutsuzluk büyüktü. Anadolu ve Makedonya'daki tüm vilayetlerde süregelen

---

[363] Petrosyan age., sf. 234.

[364] Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İst. 1995, İletişim Yay., sf. 99.

rahatsızlıklar 1907 yılının sonunda devletin halk üzerindeki baskı gücünü kırıyordu. Bu nedenle, 1907 yılı başından itibaren, devlet artık İstanbul'da bile halkın protestolarını denetim altına almakta zorlanıyordu. İttihad ve Terakki Cemiyeti başkentte kimi kamu kuruluşlarının ve Beyoğlu'ndaki binaların duvarlarında mutlakiyetçi yönetimi eleştiren afişler görülüyordu. 30 Mart 1907 akşamı, İstanbul'un en hareketli yerlerinden Beyoğlu'ndaki Cadde-i Kebir'de (İstiklâl Caddesi) bombalı bir suikast gerçekleşiyor ve casusluktan zengin olmuş saray hafiyesi Anton Bey Keutchsglov hedefleniyordu. Ancak bu kişi suikasttan kurtuluyor, iki kişi ölüyor çok sayıda insan da yaralanıyordu.

15 Temmuz 1907 tarihinde ise Yeniköy'deki ABD Büyükelçisi'nin yazlık ikametgâhı yakınında bir bomba patlıyordu. 1907 Eylülü'nde, İstanbul'da halk, yüksek un ve ekmek fiyatlarına karşı protesto gösterileri düzenliyordu. Un ve ekmek fiyatlarının yükselmesine ise vergilerin artırılması neden oluyordu. Halkın protestolarının hükümete karşı bir durum alması ve fırıncıların da greve gitmesi üzerine Heyet-i Vükela vergide küçük bir miktar indirim yapıyordu.

"Ülkedeki askeri huzursuzluk ise sivil itaatsizlikten çok daha ciddi boyutlardaydı. İttihad ve Terakki Cemiyeti erler arasında, geciken maaş ödemelerinden kaynaklanan huzursuzluğu da kullanarak, yaygın ve sürekli bir propaganda etkinliğinde bulunuyordu. Olanca tehlikeyi göze alarak, İmparatorluğun dört bir yanına dağılmış büyük bir propagandacı ordusu sivil halkı, vergilerini ödemeyerek Hükümetin başını sıkıştırmaları gerektiği konusunda ikna ediyorlar ve genel ayaklanma için hazırlıyorlar; erleri de direniş hareketinin haklılığına inandırıyorlar ve direnişi bastırmak için emir verildiğinde halklarına karşı direnmeyecekleri konusunda kendilerinden söz alıyorlardı. Erler tüm ülkeye küçük birlikler halinde dağılmış bulunuyordu. Bu durum ise askerler arasına yavaş ve dikkatli bir biçimde huzursuzluk ve ümit tohumları ekilmesi yönünde devrimcilere büyük fırsatlar sağlıyordu."[365] 9 Şubat 1907'de yaklaşık 24 bin asker Yemen'den İskenderun'a geri getirildi ve burada terhis edildi. 12 Şubat günü topluca Kaymakama çıktılar; yiyecek ve iki yıllık birikmiş maaşlarını istediler, taleplerinin karşılanmaması durumunda şehri yağmalayacaklarını bildirdiler. Yüksek rütbeli devlet memurları telgrafhanede rehin alındı. Rehineler, İstanbul'dan askerlerin taleplerinin kabul edildiğine dair telgrafın gelmesinden sonra serbest bırakıldılar. 2 Haziran 1907'de Üsküp'ün en büyük Camii önünde toplanan askerler aylıklarını istediler. Yine Mayıs ayı sonlarında, İzmir'deki askerler gecikmiş maaşlarının ödenmesi isteğiyle şehrin postanesini işgal ettiler.

---

[365] Kansu age., sf. 111.

Haziran'da İzmir'de başka bir asker isyanı oldu. Yemen'in Hudeyde şehrindeki askerler ile Beyrut'ta bulunan garnizondakiler de isyan dalgasına katıldılar. Eylül 1907'de, Anadolu'nun doğu illerinde birçok askeri huzursuzluk baş gösteriyordu. Bitlis, Erzurum, Mamurel-ül-Aziz (Elazığ), Trabzon, Diyarbakır'da askerler ayaklandı. Erzincan'da bulunan 4. Ordu Birlikleri isyanı şiddetle bastırdı ve bu arada çok sayıda isyancı öldürüldü. 1907 Kasımı'nda, Harbiye Nezaretinde görevli askerlerin ayaklanması, birkaç gün sonra Harbiye Mektebi'ne sıçradı.

Sultan'ın ülkede denetimi yitirmesi emperyalistlerin toplumsal muhalefete ilgisini artırıyordu. Avrupa devletleri her zaman için sadece iktidar güçleri ile değil muhalefeti temsil eden örgüt ve kişilerle de ilişki kuruyorlardı. Jön Türkler Avrupa başkentleri ve İngiliz emperyalizminin denetiminde olan Kahire'yi yayın ve örgütlenmeleri için kullanıyorlardı. Jön Türklerin ideolojik formülasyonları da Batıcı çizgide biçimleniyordu. Jön Türk ideologları, "Yeni Osmanlılar geleneğini takip ederek, burjuva-liberal reformculuğunu, İslâmi ilkelerle uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Jön Türkler belli başlı iki akımı içeriyordu. Ulusal bir burjuvazinin temel çıkarlarını savunan kesim, mülkiyet ilişkilerinin özüne dokunmadan ve Batı'dan kültürel, ideolojik, sosyal temelde kopmadan kapitalist eksende bir merkeziyetçiliğin "bağımsızlık" getireceğini savunuyordu. Ülkenin içişlerine yabancıların karışmaması siyasi-idari çerçevede değerlendiriliyor, Batı gibi olma hedefinden vazgeçilmiyordu. Kapitalizmin tüm kurallarına sahip çıkılarak anti-emperyalist bir çizgi savunuluyordu. Bu merkeziyetçi çizgi burjuva milliyetçiydi. Ancak başlangıçta Osmanlıcı temelde ortaya çıkıyordu. Jön Türklerin bu burjuva milliyetçi kanadı, reformlar yoluyla düzeltmeye çalıştıkları toplumun sosyal özelliklerini, emperyalizmin temel dinamiklerini, toplumsal olguların sosyo-ekonomik iç yüzünü anlamaktan uzaktı. Sosyal temellerindeki sınırlı bakış açısı Batıcılık ile maluldü. Merkeziyetçi akımın lideri sayılan Ahmet Rıza, August Comte'un görüşlerine bağlıydı ve sınıf savaşına karşıydı. Egemenlik ilişkilerini ve emperyalizmi sınıfsal temelde kavramaktan uzak olan yaklaşım ülke sorunlarının çözümünü, salt, toplumsal yaşamda bir "nizam" kurulmasına bağlıyordu. Jön Türk ideologlarından hiçbirisi, toprak sorununun çözümüne yönelik açık ve belirli bir program önermiyordu. Merkeziyetçi akımın karşısında yer alan "Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdemi Merkeziyetçi" grubun da bu konuda önerisi yoktu.

Jön Türklerin her iki kanadı da ülkenin ekonomik ve politik sorunlarının çözümünde olağanüstü ılımlı bir yaklaşıma sahiplerdi. Eylemlerindeki şiddet ve devrimci radikallikten politik-ekonomik görüşlerinde eser yoktu. Feodal toprak

ağalığıyla sımsıkı bağlara sahip olan "milli burjuvazi"nin zayıflığı bu durumun nedenleri arasındadır. Ahmet Rıza ve arkadaşlarının çizgisine karşı olan Prens Sabahattin'in temsil ettiği Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdemi Merkeziyet Cemiyeti arasında devlet yapısına ilişkin konularda ayrılıklar vardı. Ahmet Rıza keskin merkeziyetçi duruşuyla, meşrutiyet kavgası veriyor, Sabahattin grubu ise federatif bir birlik üzerinde duruyordu. Sabahattin'in programı, salt, yönetimi elinde tutan yüksek tabaka ve yabancı kapitalistlerle sıkı ilişkiler içinde bulunan, komprador burjuvazinin çıkarlarını yansıtıyordu. Bu program ayrıca bürokrasinin bir kesimiyle, liberal tarım kapitalistlerinin İmparatorluktaki "milli mesele"nin çözümüne ilişkin görüşlerini içeriyordu. Sabahattin merkezi hükümetin sadece dış politika, ordu işlevlerini yerine getirmesinden, imparatorluğa bağlı vilayetlerin bir federasyona dönüşmesinden yanaydı. İngiliz emperyalizminin sömürgeler için savunduğu "serbest" kapitalist ilkelere Sabahattin sıkı sıkıya bağlıydı. Sosyal biçimlenmelerin sınıfsal niteliğini kavramaktan uzak tüm Jön Türk ideolog ve liderleri gibi Sabahattin'de, İngiltere gibi emperyalist-kapitalist devletlerin sosyal-ekonomik yaşamlarını ideal kabul ediyordu. Sabahattin'in fikirleri komprador burjuvazi tarafından olumlu karşılanıyordu. Dış borçlar konusunda, "yüce fikirli" bir sosyolog gibi değil tam bir "istikraz" aracısı gibi tavır koyan Sabahattin, "Paris ve Londra kabineleriyle" İstanbul arasındaki dostluk bağlarının ülkenin ekonomik ve politik çıkarlarının temeli olduğunu vurguluyordu.

Sabahattin'in fikirlerine "hayranlık" duyanlar arasında Kürt kökenli Dr. Abdullah Cevdet'te bulunuyordu. Batıya bağlanma konusunda her ikisi de aynı görüşleri savunuyordu.[366] Anglo-Sakson kapitalizminin ortaya çıkardığı kurumların Türkiye'ye ithalini temel program olarak benimsiyorlardı. Meşrutiyet sonrası, toplumun aydın kesimlerinin, büyük çoğunluğu tarafından gerekliliğine işaret edilen "Garplılaşma" ilk kez Abdullah Cevdet ve arkadaşları tarafından sistematize hale getiriliyordu. Abdullah Cevdet, tüm siyasal tercihlerin ötesinde toplumun Batılaşmasını savunuyordu. Onun çıkardığı "İçtihat" dergisi Batılaşma fikrinin en önemli yayın organıydı. Komprodor burjuvazinin temsilcisi, monarşist Prens Sabahattin'in "hayranı" Abdullah Cevdet, "Garplılaşma" akımının baş savunucusu olarak Cumhuriyet döneminde "İçtihat"ın yayınına devam ediyordu. İttihat ve Terakki'nin ilk örgütlenmesini kuran Abdullah Cevdet şunları yazıyordu:

---

[366] Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, 3. Baskı, İst. 1989, İleşitim Yay., sf. 45.

> Şimdiye kadar hiçbir fırka-i siyasiyeye mal olmamış olduğumu söylemekte haklısın. Prensipleri itibarıyla olsun kendisine mal olabileceğim herhangi bir fırka şimdiye kadar gördün mü? Bizim müdir fikirlerimiz işte meydandadır... İşte başı büyük meşalemiz olan Halk fırkasının umdeleri, işte İçtihat'ın müdir fikirleri. Bunların ne kadar kardaş ve emeldaş oldukları meydanda. İçtihat ve sahibi ve Halk Fırkası yekdiğerlerinin malı olmaları bir netice-i tabiiye ve mantıkiye değil mi? Halk Fırkası hükümeti otuz seneden beri geceli gündüzlü gördüğümüz tatlı rüyaların çoğunu aynıyla vaki kılan tek hükümettir.[367]

Abdullah Cevdet, Atatürk tarafından da kabul edildi. İbrahim Temo, "Atatürk'ü Niçin Severim" adlı kitabında Abdullah Cevdet ile kendisinin ileri sürdüğü tezlerin pek çoğunun daha sonra "bir otoriter kuvvet" olarak tanımladığı Atatürk tarafından gerçekleştirildiğini vurguluyor. İttihatçı, daha sonra Abdülhamit idaresiyle anlaşan, Prens Sabahattin hayranı, Kürt milliyetçisi, İngiliz Muhibleri Cemiyeti adına beyanname yazan, Mütarekede işgal güçleriyle ilişkileri olan Abdullah Cevdet, egemenlik sisteminin "Batılaşma" ideolojisine uyma konusunda ortak paydayı paylaşır.

Onun kişiliğinde mündemiç özellikler ahlâki açıdan değil toplumsal yapının ve egemenlik sisteminin şifrelerini çözmek bakımından değer taşır. Ancak gerek Jön Türkler gerekse Cumhuriyet dönemlerinin iki önemli Kürt ideoloğunun, Ziya Gökalp ve Abdullah Cevdet'in etkileri kayda değer niteliktedir.

Batılaşma ideolojisine bağlılık Osmanlı aydınlarını her türlü Batılı akıma, kuruma, görüşe, örgüte yakınlaştırıyordu. Bu sömürge aydını tavrı Masonluğu da Osmanlı egemenleri ve muhaliflerinin ortak paydası haline getiriyordu. Tıpkı "Yeni Osmanlılar" gibi Jön Türkler de Masonluğu uluslararası sermayenin enternasyonal kurumlaşması olarak değil ideallerini besleyen bir kaynak olarak değerlendiriyorlardı. Bugüne kadar, özellikle Selanik merkezli İttihatçı örgütlenmenin gizlilik ortamı sağladığı gerekçesiyle Mason localarından yararlandığı görüşü ana akım tarih ve siyaset tezi olarak kabul görmektedir. Oysa Masonluğun; Sultanları, Şeyhülİslâmları, yüksek bürokratları, "Yeni Osmanlı" muhalefetini, ordu komutanlarını, hatta Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa gibi itibarlı isimleri kapsadığı ve dünya görüşü, Batı ile ilişki kurma yolu olarak seçildiği anlaşılıyor. Ayrıca, Anadolu'da gelişen halk hareketlerinin üzerini örterek, sosyal, siyasal ve ekonomik çelişkiler zemininden kopuk tümüyle Balkanlar ve Selanik eksenli bir İttihat ve Terakki hareketine mal edilen 1908 meşrutiyet dev-

---

[367] Dr. M. Şükrü Hanioğlu, *Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İst. 1981, Üçdal Neşriyat, sf. 386.

rimine hafiyelerle kuşatılan bir lider kadronun "fedakâr" siyasi eylemi boyutu kazandırılıyor. Bu kadronun Mason olması ise kozmopolit bir sermaye düzeni savunuculuğunun, burjuva milliyetçiliği ile anti-emperyalist tavır alışında ortaya çıkan sorunları açığa çıkarması açılarından ikilemlerle maluldür. "Osmanlı masonluğu XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru doğdu, ama ancak 1850'den sonra, Tanzimat imparatorluğunun Batı'ya siyasal, ekonomik ve kültürel açılışı sayesinde gelişmeye başladı. O dönemde, açık ve seçik olarak, bir sömürge masonluğunun çizgilerini taşımaktadır. Gerçektende Sultan'ın topraklarındaki düzinelerce locanın hiç biri özerk değildir. Hepsi aralarında rekabet olan ve farklı ulusların çıkarlarını temsil eden çeşitli yabancı obediyanslara bağlıdır. İngiltere Büyük Locası, Fransa Büyük Locası ve Büyük Maşrıkı ve başkaları."[368] Jön Türklerin dâhil olduğu İtalyan Masonluğu 1863'te İstanbul'a ayakbastı. Loca, Osmanlı sefiri ve aynı zamanda kendisi de mason olan Marki Caracci olo di Bella'nın onayıyla doğdu. Bu locanın kuruluş amacına ilişkin olarak yazılanlar, Avrupa devletlerinin masonluğu nasıl bir nüfus aracı biçiminde değerlendirdiklerini ortaya koyuyor:

> "O dönemin diplomatik çevrelerinden edinilen bazı duyumlara göre, İtalyan hükümeti temsilcisini bu locanın oluşumunu himaye etmek için özellikle yüreklendirmişti; masonluktan yararlanarak, İtalya Doğu'daki etki alanını daha da genişletebilecekti."[369]

Jön Türklerin sadece "toplanma yeri" olarak veya "hafiyelerin localara girme çabalarının sonuçsuz" kalması gibi gerekçelerle masonluğa yöneldikleri iddiaları sağlam dayanaklardan yoksundur. Selanik odaklı örgütlenme Yahudi-mason bağlantıları ekseninde Avrupa tarafından denetim altında tutuluyordu. Emperyalist güçler arasındaki çelişkiler açısından "tehlike bölgesi" sayılan Osmanlı ülkesinin önemi düşünüldüğünde ordu bağlantılı bir muhalefet hareketinin "sinir sistemi"ne nüfuz etmenin önemi anlaşılır. Ortadoğu konusunda tarafsız bir otorite sayılan R.W. Seton-Watson dahi bu konuda, "Hareketin asıl beyinleri Yahudi ya da Yahudi-Müslümanlardı. Selanik'in zengin dönmelerinden ve Yahudilerinden, Viyana, Budapeşte, Berlin ve giderek belki de Paris ve Londra'nın uluslararası kapitalistlerinden mali yardım görmekteydiler, " di-

---

[368] Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev: Tülin Altınova, İst. 1998, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 9.

[369] Iacovella age., sf. 9.

yor.[370] Avrupa devletlerinin yönetici kadroları ve sermaye çevrelerinin Jön Türk "devrimi" karşısında "telaşa" kapıldıkları, kendi denetimleri dışında bir gücün iktidarı ele geçirmesinden tedirgin olduklarına ilişkin ana akım tezler Mason bağlantıları, konsolosların Anadolu ve Rumeli'yi en ince ayrıntılarına kadar incelemeleri ve halk hareketini gözlemleme temelindeki raporları, muhalif liderlerin Batı'da yaşama alışkanlıkları düşünüldüğünde geçersizdir.

Masonluk bu dönemde Batılı değerlerle ve dünya görüşü ile bütünleşmenin aracı sayılıyordu. Mustafa Kemal'inde mason locasına girdiğine ilişkin iddialar mevcuttur.

Atatürk döneminde Türkiye'de yasaklanan "Bozkurt" adlı kitabında Armstrong bu iddiayı ortaya atıyordu. Jürgen W. Diener, Beyaz Zambaklar dergisinin 1938 Mart tarihli 38. Sayısında Atatürk'ün mason olduğunu yazıyordu.

Diener onun Makedonya (Risorta et Veritas) locasına mensup bulunduğunu bildiriyordu. G. Gamberini'de "Mille Volti di Massoni" adlı 1975 tarihli çalışmasında, dünyanın bin ünlü masonu arasında Atatürk'e de yer veriyordu. 1988'de, Hamburg'da Atatürk'ü anma töreninin yapıldığı mason locasının duvarlarındaki dünyaca ünlü masonlar listesinde onun da adı bulunuyordu.

Mithat Gürata'nın "Atatürk ve Masonlar" adlı kitabında kendisi de mason olan Celal Bayar, "Yüzbaşılığı sırasında, Selanik'te bir locaya girmiş olduğu söylenirse de, bu rivayetten ileri değildir" diyor. 1930'ların başında "Uluslararası Masonlar Birliği AMİ"nin Büyük Konvan'ının İstanbul'daki toplantısında dünyanın en üst düzey masonlarının Cumhurbaşkanı olarak Atatürk'e gönderdikleri "bağlılık mesajları" onu ilkeleri açısından kendilerine yakın saydıklarını gösteriyor.[371] Diğer yandan Mustafa Kemal'le Mütareke yıllarında İstanbul'da tanışan mason Kont Sforza'da "Modern Avrupa'nın Kurucuları" adlı kitabında onun mason olduğunu yazıyor. "Mustafa Kemal; Yüksek Komiser Sforzd kendisini davet ederek: "Ekselans bir tehlike karşısında sefarethanenin emrinize hazır olduğunu ben de söyleyebilirim" dediğini zikretmektedir. Bunun hakkında Sforza'da şunları söylüyor: "İstanbul'daki bazı Britanya ajanları ilk işgal günlerinde (onu) Malta'ya göndermeyi tasavvur etmişlerdi. Bu tasavvur öğrenilir öğrenilmez Mustafa Kemal'in dostları gelerek tehlike vukuunda kendisine İtalyan sefarethanesinde bir ilticagâh bulunabilip bulunamayacağını bana sor-

---

370 E.E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev: Nuran Yavuz, , 2. Baskı, İst. 1982, Sander Yay., sf. 126.

371 Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İst. 1991, Gür Yay., s.f 49.

dular. Ben İtalya'nın, eski kahraman bir hasmı korumayı şüphesiz reddetmeyeceği cevabını verdim. Bu cevabım... Mustafa Kemal'in tevkifine ait her türlü projeden vazgeçilmesi için kâfi geldi."[372]

"Mustafa Kemal'in dostları" kimlerdir ve mason üstadı da olan Sforza'ya nasıl ulaşmışlardır? Mustafa Kemal'in İtalyanlardan "iltica" talebinin gündeme gelmesinin tepkisi ile ana akım tarih çizgisindeki kitapta daha önemli bir bilgi yer alıyor, "Müttefiklere karşı Türk tahrikleri hakkında ara sıra ehemmiyetsiz şikâyetleri Londra'ya bildiren Yüksek Komiserlik raporlarında işbu tevkif söylentilerine ait bir işaret mevcut değildir." Mustafa Kemal'in tutuklanma ihtimali olmadığına işaret edildikten sonra, "İtilaf ve Hürriyet Fırkası çevresinde M. Kemal'e güven beslendiğinden dolayı bu söylentiye inanılmadığı aşikârdır" deniliyor.[373] Sforza'nın yazdıkları dışında Daniel Ligou'nun Mason Ansiklopedisi'nde de Atatürk'ün mason olduğu belirtiliyor. Veritas Locasında "tekris" edildiği iddia edilen Atatürk'ün konumuna ilişkin olarak önemli bir kaynağın değerlendirmesi aynı zamanda İttihatçı-Mason işbirliğinin niteliğine de ışık tutuyor:

> 1906–1908 döneminin siyasal ortamında Mustafa Kemal masonluk kanalıyla İttihat ve Terakki'ye girme önerisini kabul etmiş olabilir. Büyük bir olasılıkla tekris de edilmiştir. Ancak son derece pragmatik yapısı sebebiyle iki kurumdan (İttihatçılık ve Masonluk) birincinin hedefe götürmeye yeterli olduğunu fark etmiş, masonluğun pratikteki sınırlılığını hesaplayarak onunla ilgisini erkenden kestirmiştir. Buna karşılık teorik açıdan masonluğu tamamen reddetmediği düşünülebilir. Birincisi 1925'te Türk masonluğunun fahri başkanlığına getirilme önerisine verdiği cevapta bulunuyor: Cemiyetinizin çok faydalı bir teşekkül olduğunu, insanlık idealine büyük hizmet ettiğini biliyorum. Ama kendi büyük görevim dolayısıyla sizin usullerinize tabi olamayacağım için arazınıza katılamam(...) Mustafa Kemal'in davranışlarında birçok İttihatçıya ortak bir çizgiyi bulabiliriz. Masonluğun ideallerini beğenmiş, bir kez içine girerek tanınmış"tır.[374]

Atatürk masonluğun "sosyal rolünü de inkâr etmediği için karşı da çıkmamıştır." Kapatılma meselesine gelince; tüm dünyada kapitalizmin derin krizi ile "ulusal" kapanma yaşandığı ve sermaye diktatörlüklerinin kurulduğu bir dönemde sadece mason locaları değil, Türk ocakları ve benzeri örgütleri bile kapa-

---

372 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev: Cemal Köprülü, Ankara 1991, TTK Yay., sf. 101.

373 Jaeschke age., sf. 101.

374 Koloğlu age., sf. 50.

tılıyordu. Bu kapatmayı ilkesel bir karşı çıkış biçiminde değerlendirmek "neden 1935 yılına kadar beklendi" sorusunu cevapsız bırakır. Bu kapanmayı "Tek parti, tek şef" mantığı içinde değerlendirmek gerekir. Ayrıca mason locaları kapatılmamış "Türkiye Cumhuriyeti'nde hâkim olan demokratik ve cidden lâyik prensiplerin tatbikatından doğan iyilikleri müşahede ederek faaliyetlerine bu hususta hiç bir kanun olmaksızın nihayet vermeyi(...) muvafık görmüştür."[375]

Bu durum basında "14 Teşrinievvel 1935" günlü Cumhuriyet gazetesinde "İçişleri Bakanlığından verilen emir üzerine Türkiye Mason Localarının faaliyetlerine nihayet verilmiştir" denilerek duyuruluyordu. Oysa dönemin önde gelen birçok devlet adamı (büyük bölümü önde gelen İttihatçılardır) masondur. Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreteri ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, TBMM Başkanı Kâzım Özalp, Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, Danıştay Başkanı Reşit Mimaroğlu, gibi etkin görevlerde bulunan çok sayıda masonun varlığı bu faaliyeti durdurmanın anlamsızlığını ortaya koyuyor. Devletin en önemli kurumlarının başında zaten masonlar varken malvarlığı konusunda alacağı tedbirler söz konusu işlemi simgesel bir niteliğe dönüştürüyor. Ayrıca 18. yüzyıldan itibaren toplumun ve devletin en önemli isimlerinin dâhil olduğu bir örgütlenmenin gücü, kökleri, örgütü, nüfuzunun böyle bir işlemden etkilenmediğinin göstergesidir. Kararı uygulamaya koyan içişleri bakanlığının başında bile bir mason bulunuyordu.

Ayrıca Atatürk'ün başvekilini mason-ittihatçılardan seçmesi (Celal Bayar) kayda değer. Egemenlik sisteminin kadro kaynağını masonlar oluşturmakta iken bu kapatma kararının anlamsızlığını "Selamet Mahfili"nde yapılan bir konuşmadan da çıkarmak mümkündür:

> (...) Ritleri (Gelenek ve görenekleri) itibarı ile gizli çalışan bu cemiyet... Yer yer sarsıntılara hatta inkıtaa (kesintiye) uğrasa bile fikri asla mahvolmayacaktır. Zira hiçbir kuvvet düşünmek kabiliyetini kazanmış olan insanlarda hürriyet ateşini ve kemale erişmek isteğini söndüremez... Her zamandan ziyade birbirimize yanaşmak, safları boşaltmamak lazım. Aramızdaki sevgi ve ittihat ancak bizi haricin taarruzundan himaye edebilir. Hüttehit (birleşmiş) ve şuurlu bir ekalliyet (azınlık) başıboş bir ekseriyeti daima idare etmiştir.[376]

---

[375] Kemalettin Apak, *Ana Çizgileriyle Türkiye Masonluk Tarihi*, İst. 1958, sf. 161.

[376] *Büyük Şark*, s. 18, *Son Kanun*, Şubat-Mart 1935, s. 23.

Aynı yayında "Büyük Üstat Muavini" Mehmet Ali Haşmet, "hepiniz biliyorsunuz ki Masonluk sevgili memleketimize hürriyet tohumlarını ekmek için Avrupalılar tarafından sokulmuştur" diyordu.

İttihat ve Terakki'nin Avrupa Örgütlenmesi masonlukla iç içedir. İttihatçılığa ve masonluğa kabul törenleri de oldukça paraleldir. İttihaçıların önde gelen liderleri Siyonist "Evrensel İsrail Birliği" Edirne okulu öğretmeni Talat, Yahudi Emanoel Karasso, Manyasizade Refik masondurlar. Makedonya Rizorta locasının büyük üstadı olan Karasso, Jön Türklere mason localarında toplanmayı öneren kişidir. Karasso ile Talat'ın "devrim"den önce de sonra da kesilmeyen bir dostlukları vardı. Karasso diğer İttihatçılarla da Talat vasıtasıyla bağ kuruyordu. Yahudi cemaatiyle İttihatçılar arasındaki bağlantıyı sağlayan Karasso'dur. İşin asıl önemli yanı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasından itibaren cemiyetin gizli arşivleri Karasso tarafından "Fransız Büyük Doğu" locasında saklanıyordu! 1. DünyaSavaşı yıllarında İngiliz İstihbaratı'nın Karasso ile ilgili bir raporunda "Esrarengiz davranışlı, dalkavuk, rüşvet almaya hazır bir alçak idi hâlâ da öyledir ve İttihat ve Terakki'nin aslanları ve kaplanları için gayet yararlı bir çakal olmuştur" deniliyordu. O dönemde Selanik'te, İttihatçıların üye olduğu localar Makedonya Rizorta, Avenir de l'Orient, İspanyol obediyanslı Perseverencia, Romen Obediyanslı Y Pleasa Salonicului ve Yunan obediyanslı Filippos idi.

3 Mart 1909 tarihinde yapılan toplantıyla "Şurayi Âliyi Osmani" kuruldu. Bunun için Talat, Mithat Şükrü (İttihat ve Terakki'nin merkezi umumi üyesi), Cavit (Maliye Nazırı, Sebataycı), Rıza Tevfik (Evrensel İsrail Birliği okullarında eğitim gördü, felsefeci), Mehmet Arif, Nesim Masliyah (Manisa doğumlu, hukukçu, Selanik polis mektebi hocası, mebus) Mehmet Galip, Mişel Noradüngiyan, David J. Kohen, Osman Adil, Fuat Hulusi Asım'a, Yüksek Şura'nın kurulması için gereken çoğunluğu sağlamak amacıyla 33. Derece verildi.

Özellikle Karasso'nun konumu mason Locaları, Yahudilik ve Siyonizm ile İttihat ve Terakki ilişkileri açısından önemlidir. 2. Abdülhamit'in tahttan indirilip Selanik'e götürüldüğünde muhafızlığını yapan Fethi (Okyar)Bey anılarında

> Yine daha sonra öğrendiğime göre, Emanuel Karasu'da, 98'de Sultan Hamit'ten Filistin'de kurulacak Musevi Yurdu için, Kudüs Sancağı içindeki çiftlikat-ı hüma-

> yunların önce kendine satılmasını, padişahın da bu teklifi reddetmesi üzerine doksan dokuz sene müddetle kiralanmasını isteyen siyonist heyetine dâhildi.[377]

Karasso, Nissim Ruso ile ortak hareket ediyordu. Ruso Siyonist'ti, İttihat ve Terakki üyesi olan Nissim Ruso Maliye Nazırı Cavit tarafından Nezaret'de görevlendirildi. Ruso Balkan Savaşı yenilgisinden istifade ederek Yahudileri Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştirmek amacıyla "Hevrat İstadrout Sionist Otomanit" adıyla bir dernek kurdu. Emanuel Karasso ve Osmanlı Yahudisi olmayan İsrael Auerbach ile birlikte hareket eden Ruso Mütareke döneminde, Yahudilerin İtilaf devletleriyle İttifakını savunuyorlardı. Karasso'nun 2. Abdülhamit'e verdiği jurnaller ise yıllar sonra ortaya çıkıyordu. (Asaf Tugay, Abdülhamit'e verilen Jurnaller ve Jurnalciler kitabının 39. Sayfası) Özel hayatı "debdebeli" olan Karasso, yazları Büyük Ada'da John Paşa'nın Köşkü adıyla bilinen evde, kışları ise Nişantaşı'nda geçiriyordu. Balkan ve 1. DünyaSavaşlarında "iaşe müfettişi" olan Karasso servet içinde yüzüyordu. Karasso'ya ilişkin olarak tanınmış muhalif Lütfi Fikri Bey'in 4 Mayıs 1913'de not defterine düştüğü kayıt ise şöyle:

> Bu sabah istasyonda Karasu Efendiyle uzun uzadıya görüştük(...) Biz adam olmayız. Bu memleketi İttifak-ı müsellesle İngiltere'nin himayi-i müşterekesine vermeli diyor.[378]

İttihatçıların öncü kadrolarının Bektaşilikle de bağlantıları vardı. 1867'de bazı Müslüman arkadaşlarının Avrupa'ya gittiklerinde Mason localarına girdiklerini yazan John P. Brown, Bektaşiler konusunda şunları söylüyor:

> Bektaşi tarikatından dervişlerin, kendilerini mason gibi görmelerini ve onlarla kardeş olduklarını ileri sürmelerini garipsedim.[379]

Richard Davey'de 1897'de yayınlanan kitabında Bektaşilerin "Bazı mason localarıyla ilişkisi olduğunu" yazıyordu. Bektaşiler-Jön Türkler-Masonlar arasında sağlam ilişkiler vardı. Talat Paşa, Rıza Tevfik, Şeyhülİslâm Musa Kazım Efendi hem mason, hem ittihatçı, hem de Bektaşi tarikatı üyesiydiler. Selanik'te

---

[377] Hazırlayan: Cemal Kutay, *Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam*, İst. 1980, Tercüman Yay., s., 45.

[378] Haz: Yücel Demirel, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü-Daima Muhalefet, Lütfi Fikri*, İst. 1991, Arba Yay., s., 85.

[379] Ramsaur age., sf. 130.

kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin ilk üyelerinden Mehmet Tahir Bey'de mason ve Melami tarikatı üyesiydi. Bektaşiler gibi Melamiler de masonlarla ilişkiliydi. Siyonist Evrensel İsrail Birliği tedrisatından geçen Rıza Tevfik Bektaşi ve masondur. Rıza Tevfik'in, İttihat ve Terakki konusunda önemli bir kaynakta yer alan mektubunda, "Bektaşiler gerçekten de diğer gizli mezheplere kıyasla en liberal dervişlerdir. Hiç biri devlet dini olan Sünniliğin şartlarını yerine getirmeyi gerekli görmez (...) Türkiye'de çok Bektaşi vardır (...) En az iki Bektaşi şeyhülislâm vardır, birisi (Musa Kazım Efendi), İttihat ve Terakki Cemiyeti lideri Talat Paşa'nın kabinesinde görev almıştır ve Talat Paşa gibi, benim gibi hem Bektaşi hem de Mason üstadıdır (...) İhtilalci komitenin İstanbul'daki üyeleri arasında hayli Bektaşi vardı; hemen hemen bütün Bektaşiler, komiteye amacını gerçekleştirmesi için yardımcı oldular" açıklaması yer alıyor.

Masonluğun İttihatçılarla bağlantısını toplantı yeri bulmak, Abdülhamit'in hafiyelerinden gizlenmek gerekçelerine dayandırmak olgular karşısında zayıf bir tezdir. Karasso gibi bir Jurnalci'ye emanet edilen cemiyetin gizli arşivi, İttihatçıların Örgütsel gizliliği masonlarda da bulunan bir ayin biçimi tarzında değerlendirdiklerini gösteriyor. İtalyan, İspanyol, İskoç, Fransız, Yunan mason localarında yapılan toplantıların gizliliğine ana akım tarihçiler kimsenin dışında inanması mümkün değildir. Kapitalist enternasyonalin "biraderlik" örgütleriyle girilen ilişkiler Batılaşma ideolojisinin sonucuydu ve burjuva milliyetçiliğinin 19. Yüzyıl sonu ile 20. Yüzyıl başındaki sınırlarını gösteriyordu. Ayrıca Namık Kemal, Mithat Paşa, Ziya Paşa gibi önemli Osmanlı aydınlarının mason olduğu akılda tutulmalıdır. Masonluk "Yeni Osmanlılar" ve Jön Türkler için bir itibar kaynağıdır. Jön Türklerin tercihi kapitalist yoldan gelişmeydi. Bu hareket Anadolu'da kabaran devrimci dalganın İstibdat rejiminde açtığı gediklerden yararlandı, ancak nihai olarak halk kitlelerine dayanmaktan uzak durdu.

Feodal mülkiyete, kapitalist kurumlara, emperyalizmin ekonomik tekelciliğine "aşırı ılımlı" davrandı. Düzenin temellerine vurmayan Jön Türkler, iktidarla daha 1908 "devrimi"nin ilk günlerinden itibaren uyuşma ve anlaşmaya hazır olduklarını ortaya koydular. Eski toplumsal yapıyı 1908'den sonra kendi diktatörlüklerine dayanak yaptılar.

İttihat ve Terakki, Sultan istibdadının yerine kendininkini geçirdi. 1908 Ağustosu'nda grevler birbiri ardına başladı. Alatini Tuğla Fabrikası işçileri, Selanik'te tütüncüler, Varna'da, Manastır'da, Üsküp'te, Mitroviçe'de emekçiler greve çıktılar. İstanbul'daki Şark Demiryolları işçilerini, 14 Eylül 1908'de Ereğli kömür havzası emekçileri izlerken Anadolu-Bağdat demiryolları işçileri de grev dalgasına katıldılar. 1908 yılında "hürriyet" marşlarına inanarak İttihat ve Te-

rakki'ye destek veren işçilerin bu hareketleri emperyalist-kapitalist güçlere karşı bir nitelik taşıyordu. Ancak, hükümet kendi emekçilerine karşı yabancı kapitalistleri destekledi. İstanbul'da çıkan *ikdam* gazetesi, "Grevler adeta bir illeti müstevliye (salgın hastalık) halini aldı (...) memleketimizde cesim sanayi ecnebi sermayeleriyle vücuda gelmiştir. Demek ki grevler dolayısıyla, itibar-ı malimiz üzerinde tesir ecra eder. Şirketlerin hisse senedatı düşer" diyordu. İstanbul Ticaret Odası gazetesi ise "Yerli amelenin ecnebi amelesi seviyesinde olamayacağını" yazıyor ve "seviyesi haklarını müdafaa ve muhafazadaki kudretleri bizimkilere kat kat faik (üstün) olduğundan yerli amelenin politika manevracılarına kolaylıkla kapılacakları derkâr bulunduğundan ecnebi ameleleri derecelerin de metalebatta bulunmaları (yabancı işçiler gibi istekte bulunmaları) gayrı caizdir." Yabancı sömürgecilerin ve bunların yerli uzantılarının baskısı altındaki dönemin hükümeti grevleri bastırmak için harekete geçiyordu. Anadolu demiryollarında grev başladığı gün, Harbiye nezaretinden 'Haydarpaşa'ya askeri birlikler sevk ediliyordu. İstanbul'daki grevleri bastırmak için askeri kuvvetler kullanılırken, Ereğli'deki Fransız şirketi grevin kırılmasını Babıâli'den talep ediyor, bunun üzerine "Nevşehir gambotu" ile Zonguldak'a asker gönderiliyordu. Halkı "hürriyet"e kavuşturmak vaatleriyle ortaya çıkan İttihat ve Terakki, uluslararası sermayenin çıkarları doğrultusunda işçi ve esnaf derneklerini baskı altına alıyordu. Türk pazarının önemli bir kısmını denetimi altında tutan kozmopolit finans gruplarının imparatorluk içindeki neredeyse bedava bir el emeğinin getirdiği aşırı kârlardan vazgeçmeye hiç mi hiç niyetleri yoktu. Osmanlı ülkesinin sadece önemli merkezlerinde çalışan 100 bini aşkın sanayi işçisi vardı. 1907'de La Revue du Levant dergisinin yayınladığı bilgilere göre İstanbul'da 32 bin işçinin çalıştığı 32 fabrikayı kapsayan 40 iş kolu bulunuyordu. Selanik'te 20 fabrikada 10 bin işçi istihdam edilirken, Drama, İskeçe, Kavala, Üsküp, Serez, Manastır, Edirne gibi şehirlerde de çok sayıda iş koluna dağılan bir proletarya vardı.[380] Osmanlı işçi sınıfı Abdülhamit'in temsil ettiği egemenlik düzenine karşı cüretkâr grevler düzenliyor, devrimci kabarmayı büyütüyordu. 1902-1903'de İstanbul silah fabrikaları grevini 1904'de Kavala'da 8000 tütün işçisinin grevi ile Selanik'te Reji işçilerinin grevi Manastır'daki kundura ve fırın işçilerinin grevi izliyordu. 1905'te Selanik, İskeçe, İstanbul'da dokuma işçileri ile İstanbul'da 800 tabakhane işçisi greve çıkıyordu"[381]

---

[380] George Haupt-Paul Dumont, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev: Tuğrul Artunkal İst. (Tarihsiz), Gözlem Yay., sf. 90-91.

[381] Dumont age., sf. 92.

1906'da Üsküp, Selanik'te çeşitli iş kollarında grevler yapılıyor, Selanik'te bulunan Alatini tuğla fabrikasında 450 işçi greve çıkıyordu. İşte bu grev dalgasının İttihatçıların "devr-i hürriyet"inde devam etmesi "Tatil-i Eşgal" kanununu gündeme getiriyordu. Ancak Abdülhamit dönemi sansürünün örttüğü grevlerdeki cüret 1908 "devrim"ini "modernleşme" yanlısı bir grup subayın eylemine bağlayan ana akım tarih görüşünün sınıfsal taraftarlığının menzili dışına düşüyor. Vergi isyanları, grevler, halkın işgal eylemleri, askeri başkaldırılarla anlatılacak bir sürecin çağrışımları çözümleme dışı tutuluyor. 1908 Temmuz sonundan Ekim ayı sonuna kadar tüm imparatorlukta 111 grevin yapılması işçi sınıfı hareketinin örtülen boyutlarını ortaya koyuyor.[382]

---

[382] Der: Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İst. 1995, İletişim Yay., sf. 67.

Jön Türkler'in Ütopyası Yoktur

Osmanlı ülkesi coğrafi ve iktisadi birlikten yoksundu. İdari birlik ise temelsizdi. Suriye'nin kapıları Fransa'ya açıktı. Rumeli, bilhassa Selanik Avusturya'nın açık pazarıydı. Yemen'e Osmanlı'nın hâkim olduğu iddia edilemezdi. Hicaz'ın sınırları belirsizdi. "Doğu ve Güneydoğu illeri, mirmiranların (yerli paşaların), şeyhlerin, beylerin, ağaların malıydı. Hatta bunlardan bazıları, mesela Mutkili Musa Bey kendi derebeyliği halkından İstanbul'a çalışmaya gidenler olsa bile, her yıl belli zamanlarda oraya tahsildarlarını gönderir, haraçlarını orada da toplatırdı."[383] İmparatorluk "çamurlaşan bir göl" manzarası veriyordu. Adına Osmanlı Devleti denilen durgun suda çamurlaşma egemendi.

Kürt derebeyleri, özel ordularına dönüşen Hamidiye Alayları ile halkı eziyorlardı. Abdülhamit zamanında Mezopotamya'da ne can ne mal güvenliği vardı. Örneğin Musul havalisi tamamen Kürt derebeylerinin denetimindeydi. Özellikle Hamidiye Alaylarının kurulmasıyla feodallerin halk üzerindeki baskıları artıyordu. 19. Yüzyılın sonlarında Kürt aydınlarının çoğu İstanbul'da oturan "aristokrat" ailelerden geliyordu. Bu kesim okullar ve aşiret mekteplerinden yetişmiştir. Resmi açılış tarihi 21 Eylül 1892 olan Aşiret Mektebi, bu tarihten iki yıl sonra faaliyete geçiyordu. Arap ve Kürt aşiret reislerinin çocukları arasından seçilenler bu mektebe alınıyordu. Beşinci yılın sonunda okulda 250 öğrenci mevcuttu. Okulun amacı, "bunların şer'an ve kanunen mükellef olduk-

---

[383] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'da Enver Paşa*, İst. 1983, Remzi Kitabevi, c. I., sf. 130.

ları sadakati kalbiye ve vezaifi diniyeleri takviye ve tekid" etmek biçiminde belirleniyordu.

Başlangıçta Arap çocuklarına tahsis edilen okula sonradan Kürt ve Arnavut öğrenciler de alınıyordu. Aşiret Mektebi'ni bitirenler arasından bir bölümü Harbiye ve Mülkiye'ye gönderiliyorlardı. "Bu işte gözetilen maksad: Arap Şeyhleriyle, Kürt ve Arnavut sergerdelerinin çocuklarını okutup onlara rütbeler vererek, maaşlar bağlayarak ve askeri mülki memuriyetlere tayin edilerek, memleket idaresine iştirak ettirilerek bu yüzden çıkmakta olan isyanlardan ve gailelerden kurtulmak olduğu halde (...) şeyhlerle sergerdeler çocuklarını rehine gibi İstanbul'a göndermeye" yanaşmıyorlardı.[384]

1898'de Kahire'de "Kürdistan" gazetesi Mikdad Bedirhan tarafından çıkarılmaya başlandı. Mısır'da bulunan Jön Türklerle de teması olan Bedirhan'ın gazetesi Bahailerin yayınevinde hazırlanıyordu. Kahire'den Kürt bölgelerine Suriye aracılığıyla ulaşan gazete gizlice dağıtılıyordu. Müslüman değerlerine bağlılığı vurgulayan "Kürdistan" gazetesi özellikle çeşitli bölgelerden Şam'a çalışmak amacıyla gelen "Kürt amele" arasında ilgi görüyor, "okuma yazması olmayan Kürt hamal grupları arasında sesli olarak okunuyordu."

Mikdad Bedirhan, Kahire'de "El-Ezher"de okuyan Süleymaniye ve Kerkük şehirlerinden gelen Kürt öğrencilerle de bağlantı kuruyordu. Gazete okurları üzerinde baskı bulunduğu, dönemin okur mektuplarında yansıyor.

"Kürdistan" gazetesi, bir süre sonra Cenevre'ye taşındı. Gazetenin başına Miktad Bedirhan'ın kardeşi Abdurrahman Bedirhan geçti. Maarif Nezareti'nde üst düzey bir görevde çalışan Abdurrahman Bedirhan, Avrupa'ya kaçar ve burada "Âdem-i Merkeziyet –Teşebbüs-ü Şahsi" grubu ile temas kurar. Abdurrahman'ın yazıları Prens Sabahattin'e bağlı "Osmanlı" gazetesi ile Ermeni yayın organı "Droşak"da yayınlanır. Jön Türklerin komprador burjuvazinin bakış açısını savunan Sabahattin kanadı "Osmanlı" gazetesini çıkarıyordu. "Osmanlı" ve "Kürdistan" gazeteleri "sıkı bir işbirliği" içindedirler. Abdurrahman Bedirhan aynı zamanda "Osmanlı" gazetesinin aktif bir çalışanıdır.[385] Abdurrahman Bedirhan "Teşebbüs-ü şahsi ve Âdemi Merkeziyet" çizgisini destekliyordu. Monarşist görüşlerinden hiç bir zaman vazgeçmeyen ve Osmanlı hanedanından olmadığı halde Prens unvanını kullanan Sabahattin gibi o da 2. Abdülhamit'in yerine geçecek "haksever" bir Sultan'ın sorunları çözeceği görüşündeydi. Kürt feodallerinin baskısını görmezden gelen Abdurrahman

---

[384] Ergin age., sf. 1188.

[385] Celil age., (1992) sf., 221.

Bedirhan, sınıfsal açıdan sisteme bağlıydı. Kürtler üzerindeki baskıyı tüm egemenlik ilişkilerinden, emperyalist kurumlardan, feodal zincirlerden soyutlayarak "Türk bürokrat"ların davranışlarına bağlıyordu. Yoksul-zengin Kürtler arasında hiç bir sınıfsal-sosyal ayrıma gitmeden "eğer birleşmezlerse" "bürokrat"ların baskısına uğrayacaklarını belirtiyordu. Bu bağlamda "Kürdistan" vurgusunu ön plana çıkarıyordu. Prens Sabahattin bu görüşler üzerinde oldukça etkiliydi. "Osmanlı" gazetesinin etkisi altına gelişen ideolojik öz "Kürdistan" gazetesine damgasını vuruyordu. Kürt-Ermeni ittifakına ilişkin vurgular "Kürdistan" sayfalarında yer alıyor ancak Ermeni hareketlerinin emperyalist güçler tarafından desteklenmesine ilişkin en ufak bir eleştirel tutum görülmüyordu. "Kürdistan" gazetesi 1908'de İstanbul'a taşınıyor ve başına Süreyya Bedirhan geçiyordu.

Abdullah Cevdet ve Bedirhanlar "Âdem-i Merkeziyet Ve Teşebbüs-ü Şahsi" programının faal destekçileridir. Abdullah Cevdet, kapitalist sermayeyi desteklıyordu. "İçtihad"ın ilk sayılarında Azeri petrolcü ve Türkçü yayınların finansmanını sağlayan Tagiyev'i öven Cevdet "terakki ancak teraküm-ü servet ile mümkündür" diyordu. Cevdet, Amerika'yı överken de "müstakil müteşebbisler"in önemini vurguluyordu. Sabahattin'de Anglo-Sakson eğitimi temelinde, yerel güçlere bağımsızlık verilmesinin "özel girişimci bir yapıya geçişi" kolaylaştıracağını belirtiyordu.

Abdullah Cevdet, İngiliz emperyalizminin İspanya ile ilişkilerini örnek veriyor ve "büyük devletlerin yaratmaya çalıştıkları etki alanlarından birisinin içerisine girmek kaçınılmaz olacağına göre bunlardan İngilizleri tercih etmek gerektiğini düşünüyordu." Cevdet, İngiltere'nin özellikle Ermeni meselesi gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı sert tutumu, Abdülhamit'e bağlayarak, Jön Türklerde oluşabilecek bir İngiliz aleyhtarlığının önüne geçme çabaları sırasında, "Osmanlı" gazetesinin 15 Mart 1898 tarihli sayısında:

"İngiltere devleti, dünyanın en medeni olan ve en namuskârâne idare edilen hükümeti olduğundan eski dostluk ve ittihadı teklif edemiyorlar. İngiltere'nin dostluğunu kazanmak için en kısa tarik Abdülhamit'i yolun ortasından kaldırmaktır" diyordu. Abdullah Cevdet İngilizleri "cihanın en büyük kavmi" sayıyordu. Abdullah Cevdet, İngiltere'yi Hindistan'daki isyanı bastırırken sadece "dum-dum" kurşunu kullanmasından dolayı, eleştiriyordu.

"Osmanlı" , "İçtihat" , "Kürdistan" yayınları ortak görüşleri paylaşıyorlardı. Sabahattin, Abdullah Cevdet ilişkileri ise sürekliliğini korudu. 1911 yılında "Hürriyet ve İtilaf" partisine üye olan Cevdet, "İngiliz Muhibleri Cemiyeti"nin kurucularındandı ve İngiliz mandasını savunuyordu. Cevdet, İttihad ve Terak-

ki liderlerinin cezalandırılmaları ve Avrupa devletleriyle iyi ilişkiler sürdürmesi kampanyasının başındaydı. Mütareke döneminde "İkdam"ın başyazarı olan Abdullah Cevdet kapitalizm ve Anglo-Sakson eğitimi propagandasını sürdürüyordu. Mütarekenin siyasal ortamı onun yıldızını parlatıyordu. Sabahattin taraftarlığını sürdüren Cevdet, mütareke de "Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiliği"ne atanıyordu.

Abdullah Cevdet, Mısır'dan İstanbul'a 1908 Temmuz "devrimi" sonrası döndü. "Osmanlı-Kürt Taavvün ve Terakki Kulübü"nün çalışmalarına katıldı.

Kahire'de bulunduğu sırada daha sonra Bediüzzaman Said Nursi olarak bilinen Said Kürdi'nin, Meşrutiyet dolayısıyla verdiği hutbeleri İçtihad yayınevinin İstanbul'daki matbaasında bastırıyordu. Said Kürdi İstanbul'daki Kürtlere verdiği öğütlerde, "Türklerin Kürtlerin aklı" , "Kürtlerin Türklerin Kuvveti" olduklarını belirtiyor ve birliğin dışında başka yolların aranmaması gerektiğini savunuyordu. Ancak Said Kürdi'nin görüşlerinde de çelişkiler vardı. O da Sabahattin'in âdem-i merkeziyet düşüncesine övgüler yapıyor, Kürtlük vurgusunu ön plâna çıkarıyordu. Siyasal ve felsefi açıdan Abdullah Cevdet'in uyuşmasının imkânsız olduğu Said Kürdi'ye yardımcı olmasının tek nedeni, bu etnik boyuttu.[386] Abdullah Cevdet, uzun vadede Kürtlerin İmparatorluktan ayrılmasını savunuyordu. "Ayrıca Abdullah Cevdet'in Ermenistan ve Kürdistan hakkındaki çeşitli yorumlarının çıktığı Jamanak gazetesinde, Kürtlerin yaşadığı bölgelerinde müstakbel Ermenistan sınırları içerisinde kalacağı iddiasına Kürt tarihinden örnek vererek yaptığı müdafaalar olduğu ve kendisinin bu nedenle etnik ayrılıkçılar tarafından aşırı bir övgüye mazhar kılındığı gözden kaçırılmamalıdır."[387] Jön Türklerin Osmanlı Birliği fikrini savunan etnik milliyetçiler, Türk unsuru etrafında birleşme aylayışına karşı uygun ortam bulduklarında tepki gösteriyorlardı. Meşrutiyet sonrası bir Ermenistan tasavvuruna karşı sert bir şekilde Osmanlı Birliği savunusu ile karşı çıkan Abdullah Cevdet mütareke döneminde ise Kürt bağımsızlığından yana tavır alıyordu. Abdullah Cevdet'in yakın ilişkiler kurduğu İngiliz temsilcilerinden yardım gören "Kürt Teali Cemiyeti" yayın organlarında ayrılık düşüncesini işleyen yazılar yazıyordu. *Jin* dergisinin 1. Sayısında Cevdet:

> Kürdler, böyle bir asrın böyle bir kıyametinde uyumak mümkün müdür?
> Ey Kürt uyan! Diye bağırmaya lüzum görmem. Zira Kürdler uykuda hâlâ, uykuda iseler çoktan ölmüşler demektir. Kürt uyanıkdır ve kendisini asırlardan beri

[386] Hanioğlu (1981) age., sf. 315.

[387] Hanioğlu (1981) age., sf. 318.

> uykuya davet etmiş ve uykuya dalmış Hüdavendleri de uyandıracaktır (...) Biz bir asırda yaşıyoruz ki bir saat uyumuş olmak bir millet için ölmüş olmak demektir.

Diyordu. Aynı dönemde "İçtihad"da Kürt milliyetçiliğine dair yazılar yer alıyordu. (Kâmran Ali Bedirhan, Kürtler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat, İçtihad no: 130, 14 Teşrin-i Sani 1918, Kamran Ali Bedirhan, "Kürdistan'ın Hazâin-i Tabiisi" İçtihad, no: 133, Kanunu-u Evvel 1918) Abdullah Cevdet "âdem-i merkeziyet" konusuyla da teorik açıdan çok, etnik nedenlerle ilgileniyordu. Bu dönemde "âdem-i merkeziyet" konusundaki makaleler ile Türk milliyetçiliği hakkındaki yazılar "İçtihad"da yan yana yer alıyordu. Abdullah Cevdet, mütareke döneminde "Osmanlılık" düşüncesine karşı saldırıya geçiyor ve Osmanlı İmparatorluğu'na "emperyalist" diyordu. Abdullah Cevdet mütareke yıllarında ABD Başkanı Wilson'un ilkelerine dayanarak Batı desteğinde kurulacak bir "Kürdistan"ı savunuyordu.

Cevdet Batı emperyalizmi destekli ayrılıkçılığı şöyle açıklıyordu:

"Wilson prensipleri his ve maksada uygun geldiği vakit ve ancak uygun geldiği vakit temsil olunan bir prensip değildir (...) Ekseriyetini Kürdler teşkil eden vilayetlerin Kürdistanlığı mevzubahs olunca da bu prensip tanınmak ve muta ve mer'i bulunmak icab eder. Binaanaleyh Türkler için Arab'ı, Çerkez'i, Kürt'ü, Lâz'ı, Ermeni'yi, Rum'u taht-ı tabiyetinde tutmak için masruf-u kuvveti tasarruf etmekten akilâne ve bunun aksini takip etmekten gafilâne bir siyaset olamaz." ("Milletler ve insanlık" Jin gazetesi, 21 Receb 1338) Abdullah Cevdet Jin, Roj-u Küd, İçtihad, Hetav-Kürt, Serbesti gibi Kürt yayınlarında Batı destekli bir "Kürdistan"ı açıkça savunmasına rağmen, Anadolu hareketinin başarıya ulaşması ile birlikte bu tür düşünceler ileri sürmekten vazgeçiyordu.

Abdullah Cevdet biyolojik materyalizmi savunuyor ve bu görüşlerle İslâm'ı bağdaştırmaya çalışıyordu. Bu bağdaştırmada izlediği örnek Protestanlıktı.

Cevdet İslâm'ın Protestanlaştırılmasını ilk formüle edenler arasındadır. Abdullah Cevdet, İslâm dünyasının "modernleşme"sini Luther benzeri reformların gerçekleştirilmesinde görüyordu. "İslâm'ın şartının kaç olduğunu biliriz ve İslâm kelimesinin selâmet kelimesinden başka bir şey olmadığını da bilmeliyiz. Bu asırda selametin şartı daima üçtür ve üç kalacaktır:

Birinci şart: Zengin olmak, İkinci Şart: Kuvvetli olmak, Üçüncü Şart: Âlim ve Fazıl olmak" diyordu. Cevdet kapitalist girişimciliğin Osmanlı toplumuna yerleşmesi için İslâm ahlâkının yenilenmesini savunuyordu. İslâm dinine ve kurumlarına en sert hücumlarda bulunan Samuel Smiles'in tezleri "İçtihad" dergi-

sinde, *İslâmiyet'in Protestanlaştırılması* fikirleriyle birlikte sunuluyordu (İçtihad'ın 62. Sayısı Samuel Smiles'dan tercümeleri içeriyor)

Bu arada İngilizlerin desteklediği Bahailiğin (Kürdistan gazetesi Kahire'de destekli Bahai yayınevinde basılıyordu) Abdullah Cevdet tarafından ön plâna çıkarıldığını görüyoruz. Babilik'ten kaynaklanan Bahailik, Mirza Hüseyin Ali (1817–1892) önderliğinde geliştirildi. Bahaullah adını alan Mirza Hüseyin, 1863'de misyonunu ilân ettiği tarihten iki yıl öncesine kadar Irak'ta Süleymaniye şehrinde yaşıyordu. Bahailik, "evrenselci" bir temelde tüm dinlerin aslında aynı düşüncenin devamı olduğunu savunur. Tek ve birleşik bir dünya devletini savunan Bahailiğin en önemli merkezi Carmel Dağında (İsrail-Hayfa) bulunur.

Bir dünya federasyonu fikrini savunan Bahailik "Aqdas" adlı kutsal kitaba sahiptir. Yezidilik ve Yezdaniliğin simgeleri bu inançta tekrar ortaya çıktı. İbrani kökleri olan Bahailik Londra'dan büyük destek gördü. İlk Kürt yayınevi olan *Matbaa el-Kürdi* Kahire'de kuruldu ve burada 'Kürdistan" gazetesi basıldı. Kutsal kitabı Kürtçe olarak da basılan Bahailik için Cevdet:

> Her din merhamet ve uhuvvet tesisi için gelmiştir. Fakat bir insan hangi dinde doğdu ise o dinde kalmasına hiç mani olmaksızın o insana kendisini din olarak kabul ettirebilecek mahiyette bir din kabul edilmemiştir. Bu din ancak Bahaullah'ın ve oğlu Abdülbaha'nın vaz ve tesis ettiği din-i merhamet ve muhabbetdir(...) Bahaullah'ın tesis, Abdülbaha'nın tanzim ve neyrettiği bahailik akıl ile müteârız hiç bir fikri, hiç bir hükmü ihtiva etmemektedir.

diye yazıyordu. Cevdet dinler arası "diyalog"da Bahailiğe sarılıyordu.

Meşrutiyet sonrasında İslâm dinine çeşitli yönlerden şiddetli saldırılar yönelten Cevdet, Bahailikten de İslâmiyet'i Protestanlaştırmada bir araç olarak yararlanmayı istiyordu.

> Dinin arka plâna geçtiği bir Türk toplumu düşüncesi Abdullah Cevdet'in ütopyasının önemli parçalarından birisidir. Batılaşma tezleriyle birlikte bu ütopya 1923 sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisi ile büyük benzerlik göstermektedir.[388]

Cumhuriyetin İnkılâpları arasında daha önce "İçtihad"da formüle edilmeyen tek bir örnek bulmak mümkün değildir. Cevdet "Kitaplarında ilk defa kapakta Latin harflerini ve sahifelerin üzerinde chiffre arabe kullandı. Alaturka tartı ve ölçü yerine milletlerarası tartı ve ölçülerin kullanılmasını tavsiye etti.

---

[388] Hanioğlu (1981) age., sf. 341.

Latin harflerine taraflı oldu. İstanbul'a dönüşünde Sirkeci garından şapka ile çıktı."[389]

Abdullah Cevdet'in batılaşma ideolojisi, kapitalist girişimciliği görüşü, Anglo-Sakson eğitim anlayışı egemenlik sistemine içerilirken kendisine İkbal yolu kapatıldı.

Kürt milliyetçiliği çizgisinden, Kemalizm'in destekçiliği ve Atatürk hayranlığına kayan Abdullah Cevdet, devletin Ubeydullah Nehri hareketinde yarattığı örgütlenme ve yönlendirme birikimine sistematik bir biçimde Kemalizm savunusunu kattı. Sistemin mülkiyet rejimi, batıcı ideoloji, kapitalist yol, batıya rağmen batı gibi olma prensiplerinde Kürt ve Türk aydınlarının ortak değerleri onu bu noktaya taşıdı. Sınıfsal konumu itibarıyla yükselen dalgaları takip etti ve ideolojik açıdan sistemden hiç kopmadı. İngiliz emperyalizmi, kapitalist sistem ve batıcı ideolojiye bağlılığı kurtuluş reçetesi saydı. Sabahattin, Bedirhanlar, Said-i Kürdi, İttihat-Terakki, Hürriyet ve İtilaf ittifakları ile ilişkileri çizgisinden Cumhuriyet dönemine geçişi sancılı olmadı. Zira toprak rejimi, mülkiyet ilişkileri, batıcı ideoloji ekseninde II. Osmanlı Devleti birikim, kadroları ve kurtuluş programlarıyla bu döneme aktı. Abdullah Cevdet'in bu bakımdan "İçtihad"ın 23 Teşrin-isani 1922 tarihli sayısında, yeni yöneticilerin düşünceleri ile örtüşen bir "prensipler özeti" yayınlamasında yadırganacak taraf yoktur.

"Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının geliştirdikleri Batılılaşma modelinin yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisinin önemli bir parçasını oluşturduğuna şüphe yoktur. Yeni devletin ideolojisinin özellikle 1908 sonrası oluşan düşünce ortamının bir ürünü olduğu göz önünde tutulursa içinde Abdullah Cevdet ve arkadaşlarının geliştirdikleri tezlerin ne denli etkili olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Siyasal nedenlerle herhangi bir göreve getirilmeyen Abdullah Cevdet istisna tutulduğunda başta Kılıçzade Hakkı Bey ve Celal Nuri olmak üzere önde gelen Batılılaşma yanlılarının yeni devlette önemli görevlere getirilmeleri bu gözlemi doğrulamaktadır. Abdullah Cevdet'in bir tefevvuk olarak gördüğü Batı medeniyeti ile Atatürk'ün ulaşılması gereken hedef olarak ele aldığı muasır medeniyet kavramı aslında birbirlerine fazlasıyla benzeyen olguları ifade etmektedir."[390] Cevdet, "Avrupa bir tefevvukdur, herkes bu tefevvukun sıfatını tayinde hürdür" diyordu. Abdullah Cevdet'in "garblılaşma" kuramının temelinde Anabaptisler tarafından ortaya atılan "chilizsm"ın etkileri belirgindi.

---

[389] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. Baskı, İst. 1979, Ülken Yay., sf. 243.

[390] Hanioğlu (1981) age., sf., 405.

Cevdet, toplumun "seçkin" bir grup tarafından idaresini savunuyordu. Halkı ve özellikle köylülerin eğitimini, kültürel gelişmesini onların yönetilebilir bir toplum oluşturmaları açısından zorunlu görüyordu. Eğitimin tümüyle batılılaştırılmasını savunuyordu. Bolşevizm'e şiddetle düşman olan Abdullah Cevdet servet birikimini toplumu geliştirecek temel mekanizma kabul ediyordu. Abdullah Cevdet'in temsil ettiği fikirler etkilidir:

> Elimizde Abdullah Cevdet'e atfedilen, ancak onun da aynı görüşleri paylaşmasına karşılık Kılıçzade Hakkı Bey tarafından gerçekleştirilen ve Atatürk devrimleri adını verdiğimiz değişimlerin büyük çoğunluğunu içeren bir plân dahi bulunmaktadır ve bu plân oldukça radikal tedbirlere değinmektedir.[391]

Hollandalı Katolik din adamı Dozy'nin *İslâm Tarihi*'ni Türkçeye çeviren Cevdet, 1908'den önce İçtihat dergisini Cenevre'de yayınladığı dönemde, Müslüman ve Avrupalı tanınmış kişiler arasında bir anket açarak kalkınmanın nasıl olacağına ilişkin sorular soruyor ve bir Fransız edebiyatçı : "Kuran'ı kapa kadınları aç" diye cevap veriyor Abdullah Cevdet ise bir değişiklik yaparak cevabı: "Hem Kuran'ı hem kadınları aç" biçimine dönüştürüyordu. 1908 "devrimi" sonrasında peçe ve çarşafa ilk savaşı açan o oldu.

Kendisini üstün gören ve bu üstünlüğünü korumak isteyen Batı kültürünü tümüyle içerme yanlısıydı Cevdet. Sömürgeciliğin askeri, ekonomik amaç ve kurumlarıyla beslenen batılı egemen kültür, diğer kültürlerle ilişkilerini "izin vermek, ezmek, meşrutiyet tanımak, yasaklamak, doğrulamak" üzerine kuruyordu.

Doğu yalnız Batı'yla komşu olmakla kalmayıp, aynı zamanda Batı'nın en büyük sömürgesidir. Batılaşma yanlısı görüş ile sömürgeci söylem örtüşüyordu. Batılı emperyalistler için serbest ticaretin ilk şartı zayıf bir doğuydu. Bunun için Doğu'nun Batılaşması, "kuvvetli ve muhteşem Türk" imgesinin yıkılması açısından gerekiyordu. Bu konuda Lamartine açık açık Osmanlı İmparatorluğu'nun kolonileştirilmesini savunuyordu. "Osmanlı İmparatorluğu bir kez parçalanmaya görsün (...) Akdeniz kıyıları mallarımızı alacak, deniz ticaretimizi canlandıracak, uygarlığımızı benimseyecek milyonlarca insanla dolacaktır." Bu konuda, "üretici güçleri ve endüstri gücünü yeniden yaratılmış bir Doğu'nun yoğun tüketimiyle kamçılamak" gereklidir diyordu Fransız sömürgeciliğinin temsilcisi Lamartine. Ona göre Doğu, Batı'nın kültürel ve ticari egemenliğinde

---

[391] Hanioğlu (1981) age., sf., 367.

olmalıydı. Uzun vadede bundan yalnız Fransa değil tüm Avrupa, dolayısıyla "insanlık" yararlanacaktı. "İnsanlık" Batıyla özdeş görülüyordu.

Doğu ile Batı arasında serbest ticaret emperyalizmini savunan İngiltere Başbakanı Palmerston'da, ticaretin "bir eliyle uygarlığı, öbür eliyle barışı" doğuya taşıyacağını söylüyordu.[392] Cevdet ise tam bir sömürge aydını konumu ve Osmanlı aydınının anti-kapitalist, anti-emperyalist temelde Batı'ya karşı olmayı zul sayan tutumuyla Fransızca şiirler yazıyor, gerici, Hıristiyan köktenci, ırkçı yazarların kitaplarını çeviriyordu. Cevdet Gustave Le Bon, Emile Boutmy, Dozy, Byron'ı izliyordu. Le Bon'un "melezleşme" kuramını, Türk ırkının üstün bir ırkla karışması noktasına taşıyacak ölçüde Batılaşıyordu.[393]

Abdullah Cevdet Siyonizm'i de ilgiyle izliyordu. Jön Türk yayın organlarından *İçtihad*'da ilk kez Siyonizm konusunda bir makale yayınlanıyordu. Max Nordau'nun yazısının yayın tarihi 1905 Temmuz'udur. Abdullah Cevdet, Viyana'da, Siyonizm'in önemli ismi Theodor Herzl ile buluşuyor bu görüşmelerde ona Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerini sağlamak üzere Osmanlı yöneticilerine verilecek rüşvetleri de içeren ayrıntılı bir plân sunuyordu. Herzl'in Avrupa'daki temsilcisi Vambery idi. Vambery'nin Sultan'a yaranmak için Jön Türk yayını olan "Meşveret"in çıkışını Siyonistler adına para vererek önleme önerisini Abdülhamit kabul etmiyordu. Bu arada Jön Türklerin bir iktidar alternatifi olarak belirmeleri üzerine Siyonistler onlarla ittifak kararı alıyorlar ve Avrupa'da ilk ilişki kurdukları isim ise Abdullah Cevdet oluyordu. İngiliz ajanı, Siyonist Vambery Jön Türkler arasındaki faaliyetlerine devam ediyordu.

Sabahattin-Abdullah Cevdet çizgisinin, buluştuğu bir başka isim Said Kürdi idi. El-Ezher benzeri bir üniversitenin Doğu'da kurulmasını savunan Said Kürdi'nin yaşadığı bölgenin koşullarını 1880'lerde Van'da İngiliz Konsolosu olan Albay Chermside'in yazdıklarında bulmak mümkündür.

> "Albay Chermside yerel koşullara ilişkin olarak gerek Said Nursi'nin arka planının gerekse reform önerilerinin kaynaklandığı siyasi çerçevenin anlaşılmasında büyük önem taşıyan (...) özelliği vurgulamaktadır." Konsolos, "Süresi uzatılmış gezim sırasında, hükümetin icra dalında görev yapan yalnızca iki Kürt'e rastladım. Türklerin Kürtlere daha büyük bir dikkat göstermemesi esef edilecek bir hu-

---

[392] Jale Parla, *Efendilik-Şarkiyatçılık-Kölelik*, İst. 1985, İletişim Yay., sf. 54-55.

[393] Ülken age., sf. 250.

> sustur (...) yeni yetişmekte olan kuşağın eğitilmesi ve bu kuşak üyelerine Kürdistan'da sivil ve idari görevler verilmesi, Türkler açısından yararlı olacaktır."[394]

diyordu.

Kısa süre sonra Sultan 2. Abdülhamit, Hamidiye Alaylarını örgütleyecek, Aşiret Mektebinin kapılarını Kürt egemenlerin çocuklarına açacaktı.

> Said Nursi'nin 1896 yılında, Van Gölü kıyılarında bir medrese kurulması ve aşiret üyelerinin burada tam anlamda birer Osmanlı vatandaşı olacak şekilde eğitim görmeleri yolunda yaptığı öneri, Albay Chermside'in bu duyarlılığını yansıtır niteliktedir.[395]

Said Kürdi, Mevlâna Halit çizgisi ve Sirhindi'ye bağlıdır. 1908 Jön Türk "devrimi" sonrasında İstanbul'daki Kürt örgütlenmeleriyle temas kuran Said Kürdi tercihini İslâmi çözümlerden yana kullandı. Bu çizgi ile birlikte Bediüzzaman Said Nursi olarak tanındı. Nursi, kişisel olarak İmam Gazali'yi örnek alıyordu. Şeyhler hiyerarşisini, sahip oldukları manevi gücü dünyevi amaçları doğrultusunda kullanan din adamlarını tenkit eden Said Nursi onların asgari ihtiyaçları ile yetinmeyerek halka fazladan zekât yüklemelerini "sömürü" sayıyordu. Şeyhlerin otoriter yapısını reddeden Said Nursi İslâm'a halkçı bir çerçeveden yaklaşıyordu. Kişisel yaşamında mülkiyetten ve dünya nimetlerinden uzak duran Said Nursi toplumsal görüşlerinde Bolşevizm'e ve sosyalizme şiddetle karşıydı.

Said Nursi Bitlis'te Vali Ömer Paşa'nın maiyetine katıldı. (1892–93). Paşa'nın çocuklarına ders verdi. Daha sonra Van Valisi Hasan Paşa'nın çağrısı üzerine bu kente gitti. Burada Valinin maiyetine katılan Said Nursi'nin idari reformun "vitrini" olan Van'daki çalışmaları, temasları ve geliştirdiği projelerin arka planı İngilizlerin İslâmi ve idari "reform" duyarlılıkları ile paraleldir. Dönemin devlet destekli İslâm örgütlenmesi çerçevesinde Van Valiliği'nde dini danışman olması, Kürtler arası anlaşmazlıklarda uzlaştırıcılık görevini yerine getirmesiyle de bağlantılıdır. Said Nursi'nin nitelikleri kısa sürede dikkati çekti ve sarayın güvenilir isimlerinden Yahya Nüzhet Paşa onu Abdülhamit'in Kuşçubaşısı Mustafa Bey'e gönderdi. Sultan, gizli nitelik taşıyan politikalarını, resmi hükümet kanallarıyla değil, bu tür güvenilir yardımcılar aracılığıyla gerçekleştiri-

---

[394] Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, Çev: Metin Çulhaoğlu, 3. Baskı, İst. 1993, İletişim Yay., sf. 85.

[395] Mardin (1993) age., sf. 85.

yordu. Kuşçubaşı Mustafa Bey'in oğlu Eşref, İttihat ve Terakki'nin istihbarat örgütünün en önemli isimlerinden biri olduğunda Said Nursi'de yanındaydı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın 1. DünyaSavaşındaki Pan İslâmcı propaganda faaliyetlerinde görev alan Said Nursi, böylece devletin çekirdeğini oluşturan bu istihbarat örgütünün aktif görevlileri arasında yerini aldı.

1908 Temmuz "devrimi" sonrasında Selanik'te gördüğümüz Said Nursi, daha sonra Adliye Nazırlığı görevine getirilen 33. Dereceden mason üstadı Manyasizade Refik'in evinde düzenlenen toplantılarda Talat bey, Dr. Nazım, Ali Fethi (Okyar) gibi isimlerle bir araya geliyordu. Bu dönemde çizgiler iç içedir. Güç, karar, finans merkezi ülkenin içinde değil dışındadır. Çatışmaların yoğunlaşmasında "ulusal" emperyalizmlerin çıkarları belirleyicidir. Batıcılık, İslâmcılık, Milliyetçilik akımlarının arka plânında kapitalist-emperyalist egemenlik ilişkilerinden beslenen çelişkilerin yansımaları vardır. Said Nursi'nin çalışmaları da bu tablonun bir parçasıdır.

Onu 1909'da patlak veren ve 31 Mart vakası olarak bilinen hareketin önderi durumundaki "İttihat-ı Muhammedi"nin kurucuları arasında görüyoruz. Bu örgüt askeri ayaklanmadan bir hafta önce kuruluyordu. Ayaklanmanın sözcüsü ise Volkan gazetesiydi. 31 Mart hareketinde Mevlanzade Rıfat, Said Nursi, Prens Sabahattin gibi isimlerin desteği vardı. Sabahattin, "siyaset-i hariciyemizin temel taşı daima Fransa ile İngiltere dostluğu olmalıdır" diyordu. "Volkan" İngiliz yanlısı yayınları yapıyordu. 15 Aralık 1908 tarihli "Volkan"da İngilizlerin âdemi merkeziyetçiliği sayesinde Kıbrıs'ın adeta "küçük bir İsviçre" haline geldiği yazılıyordu. Komprador kapitalizmin, İngiliz çıkarlarının savunucusu Sabahattin'in yolu Mevlanzade Rıfat, Said Nursi gibi önemli Kürt önderleriyle kesişiyordu. Derviş Vahdeti, Mevlanzade, Sabahattin Ahrar Partisindeydiler ve hepsi de İngiltere'yi tutuyordu. Bu çevreden ilgi çekici bir diğer isim de Prens Sabahattin'in kâtipliğini yapan Satvet Lütfi Tozan'dır. Fransa'da silah üretimi işi ile uğraşan Tozan, 2. Dünya Savaşı'nda İngilizler adına casusluk yapıyordu. İngiliz hükümeti kendisine yaptığı hizmetlere karşılık *Order of the British Empire* nişanını veriyordu: böylece Kamil Paşa'dan sonra bu nişanı alan ikinci Türk oluyordu. Anglo-Sakson hayat ve toplum görüşünün üstünlüğüne hayran olan Tozan bu inancını açıkça ortaya koyuyordu.[396]

Ahrarcıları İngiltere, İttihatçıları Almanya destekliyordu. Mevlanzade, ayaklanma günü çıkan yazısında "bizi bizden ziyade düşünen" İngiltere vurgusu yapıyordu.

---

[396] Cemal Kutay, 2. Dünya*Harbinde Belgrad'ı Kurtaran Türk*, İst. 1963, Büyük Keruza Matbaası.

> 31 Mart olayı çıktığında İngiliz basını ve İngiliz elçiliği ayaklanmayı ellerinden geldiği kadar desteklediler (...) Muhalefetin siyasal tutumunun belki en büyük özelliği ve kuvvet aldığı nokta İngiliz siyaseti idi.[397]

Harekât Ordusu İstanbul'a girinceye kadar İngilizler ile Ahrarcılar ortak bir tutum sergiliyorlardı. Bu ayaklanma Meşrutiyetçi ve İngilizlerden yana sonuçlar doğuracak bir hareketti. Dini, propaganda kılıfı olarak kullandı. Mevlanzade, Vahdeti, Said Nursi arasındaki temaslar ise dikkate değer niteliktediriSaid Nursi'nin Volkan ve İkdanida isyan süresince askere "itidal" tavsiye eden yazıları yayınlanıyordu.

Bu hadiseler üzerine Rus donanması Karadeniz'e çıkıyor, İngiliz donanması da Çanakkale Boğazı dışında Beşike'de bekliyordu. İstanbul'da yaşayan yabancıların zarar görmesi bahane edilerek başkentin işgal edilmesi ihtimalini Nazırlar ciddi ciddi tartışıyorlardı.[398] Ülkeyi emperyalist askeri müdahalenin eşiğine getiren bu isyan, hayatında beş kez hükümet darbesi ya da ayaklanmaya girişen veya bunu tasarlayan Prens Sabahattin'in ve diğer muhalefetlerin işidir.

31 Mart Vakasının; İngiliz emperyalizmini savunan, komprador çıkarları temsil eden, Arnavut ve Kürt ayrılıkçılığına dayanan kadroların gerçek nitelikleri zemininde tartışılması bir yana bırakılarak dini kılıfı ön plâna çıkarılıyordu. Alman emperyalizmi, Siyonist-Yahudi etkinliği, mason örgütlenmesi ile malul ve Batılaşma yanlısı İttihatçı kesimlerin emperyalizm eksenli bir çözümleme üzerinden 31 Mart'ı değerlendirmeleri zaten mümkün değildir. Bu bakımdan, hareketin, her dönem kullanışlı ve emperyalist çıkarları gölgeleyen, yabancı güçlerin etkinliğini örten "irtica" başlığı ile etiketlenmesi söz konusu oluyordu. Oysa Kıbrıslı Derviş Vahdeti, kapitalizmi savunan, Liberal, İngiliz yanlısı bir din adamıydı. Harekette doğrudan İngiliz parmağı aramak bile gereksizdir. Zira Anglo-Sakson kapitalizminin değerlerini savunan ve aslında İttihatçıların askeri kanadının Almancılığına "muhalif" olan grubun İngiliz taraftarlığı "iman" mertebesindeydi. Bu ayaklanmayı "irtica" basitleştirmesi ile değerlendirmek doğru değildir." Ayaklanmayı muhalefet düzenlemiş ve başlatmıştır. Muhalefet denince, başta Prens Sabahattin**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** olmak üzere, Kâmil Paşa ve oğlu Sait Paşa, İsmail Kemal ve Müfit Beyler, Mizancı Murat, Mevlanzade Rıfat, Said-i Kürdi (Nurculuğun kurucusu), Derviş Vahdeti gibileri

---

[397] Prof. Dr. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara 1999, İmge Kitabevi, sf. 267, 268.

[398] Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım, 31 Mart Vak'ası*, Çev: Hümeyra Zerdeci, İst. 2004, Arma Yay., sf. 1982.

ve bunların buyruğu ve etkisi altındaki siyasal örgütler, yani Ahrar Fırkası ve onun dinsel kolu olan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti anlaşılır. Bir de bunlara yardımcı olan güçler vardır. Bunlardan biri, özellikle El İslâm Cemiyeti ve gazetesi çevresine kümelenmiş ulema ve hemen bütün medrese öğrencileridir."[399] 31 Mart ayaklanmasına İngiliz-Alman emperyalizmlerinin Osmanlı ülkesinde şebekeleşen çıkarları da etkili oluyor. Vahdeti ise Harp Divanındaki ifadesinde "31 Marttaki iğtişaşın (kargaşanın) irtica değil, bir fırka kavgasından ibaret olduğunu zannederim" diyordu.

Said Nursi, siyasi teori alanında, Jön Türklerin siyasi dağarcığında yer alan kavramları kullanıyordu. Kişisel açıdan dünya nimetlerine sırt çeviren, dinin bir sömürü aracı olmasına karşı çıkan Said Nursi'de ideolojik açıdan sistemden kopmuyordu. 19. Yüzyıl liberalizmi ile islâmi görüşlerini kaynaştırıyordu.

31 Mart sonrası onu Van, Urfa ve Diyarbakır'da görüyoruz. Diyarbakır'da kısa süre sonra Jön Türklerin önde gelen teorisyenleri arasına girecek olan ve gençliğinde Nursi benzeri yoğun tecrübeler yaşayan, kendisi gibi Kürt Ziya Gökalp'le tanışıyordu. Bu üç önemli Kürt düşünürden Abdullah Cevdet'in de yolu bir dönem Nursi ile kesişiyordu. 1913 yılında Bitlis'te Kürtler vergi ayaklanmasıyla harekete geçiyorlar, Nursi bu isyandan kısa bir süre sonra Jön Türk gizli servisine dâhil oluyor ve İttifak devletleri safında savaşa katılmanın gerekçelerini ortaya koyan beş cihad fetvasını hazırlayan grubun çalışmalarında yer alıyordu.

Said Nursi II. Meşrutiyet sonrasında kurulan "Kürt Teavvün ve Terakki" gazetesinde de yazdı. Seyyit Abdülkadir, Babanzade İsmail Hakkı, (İttihat ve Terakki hükümetinin Maarif Nazırı oldu), Ahmet Cemil (Asena), Süleymaniyeli Hacı Tevfik gibi önde gelen Kürt şahsiyetleri de bu gazetede yazı yazıyorlardı. Said Nursi "Ben yedi cemiyete bağlıyım. En başta Kürdüm. Bu kutsal isme bağlıyım" diyor ve Kürt Said Nursi'nin kurduğu Nurculuk hareketi zaman zaman soruşturmalara uğramakla birlikte soğuk savaş yıllarında anti-komünist ve anti-sol akımın temel dayanağı olarak zeminini korudu. Cumhuriyet sonrasının biçimsel lâiklik uygulamalarında büyük örgütlenmesiyle, sistem ve devlet içinde kuvvetli bir odak olarak varlığını sürdürdü. Bürokrasi ve potikada önemli bir nüfuza sahip olan Nurculuk içinden bir kesim ayrışarak, küreselleşmeci akımın peşine takıldı. Prens Sabahattin'in komprodor kapitalizm ve Anglo-Sakson bağlılığı ile Kürt liderler tarafından desteklenen âdem-i merkeziyet çiz-

---

[399] Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İst. 1987, Remzi Kitabevi, sf. 128–129.

gisinin çağa uydurulan biçimleriyle ideolojik sentezde bir tekerrür ortaya çıktı.[400]

Abdullah Cevdet ve Said Nursi gibi kalıcı etkileri olan bir başka Kürt düşünür Ziya Gökalp'tir. Onun milliyetçiliği bir dil ve kültür sorunudur bu anlamda ırk ve etnik köken ayrımlarıyla ilgili değildir. Önemli olan Cevdet ve Nursi gibi sosyal, siyasal, ekonomik, dini çelişkilerin yoğunlaştığı bir bölgeden gelmesi ve bu ortamın biçimlendirdiği derin gerilimleri sistemin ideo-politik biçimlenişine katabilmesidir. Aydın bir insan olan babası Ziya Gökalp'in eğitiminde Batı değerleriyle geleneksel İslâmi değerlerin kaynaşmasına çalıştı. Lisede Fransızca öğrenen Gökalp'in yüzü Batıya dönüktü. Gökalp'in Abdullah Cevdet'le ilişkisi özellikle önemlidir. Gökalp'in İttihat ve Terakki ile bağlantısını sağlayan Cevdet'tir.[401] Lisedeki Batıcı öğretmenlerinin getirdiği yaklaşımlarla İslâmi değerler arasında "parçalanmaya uğradığını" yazan Gökalp intihara teşebbüs ediyordu. Bu intihar vakası, pek çok toplumsal sorunun yaşandığı, müstebit bir egemenliğin etkileri altında biçimlenen bir dönemin duyarlılığını yansıtır. 1904–1908 arasında Gökalp, Kürt köylülerinin içinde bulunduğu kötü durumu dile getiren şiirler ve *Diyarbakır* adlı gazetede bölgenin ekonomik sorunları üzerine makaleler yayınlıyordu.

Gökalp 1910'da İttihat ve Terakki Partisi Genel Merkezi üyesi olarak ticaret burjuvazisinin karargâhı Selanik'e gidiyordu. Ziya Gökalp çok-uluslu imparatorluktan ulus-devlete geçişin psikolojik ve teorik boyutları üzerine ciddi hazırlık çalışmaları yürütüyordu. Gökalp "İçtimai mefkure"sini, "Türk milletindenim, İslâm ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" diye açıklıyordu. Kapitalizmin emperyalizm çağında milliyetçiliğe ve dinin gerçek beşeri özüne karşıtlığına rağmen Gökalp Avrupa kapitalizminin teknik ve sınai başarılarını savunuyordu. Sömürgelerin yağmalanmasına dayalı sermaye birikim sürecine, köleciliğe, talan savaşlarına, acımasızca sömürülen avrupa işçi sınıfının ve insanlığın ödediği muazzam bedeller üzerine yükselen bu "başarı"nın tekrar edilmesine emperyalist batının engel olacağına ilişkin bir bilinç Gökalp'te yoktu. Son tahlilde, Batının gerici idealist pozitivizminden bir adım öteye geçemiyordu. Kapitalist batı "uygarlığı"nı bir sistem olarak kavrayamayan Gökalp kültürü ve bireyci anlayışı ayırıyor sentezine sadece bilim, teknoloji ve sanayi dâhil ediliyordu. Kapitalizmi liberalizmden ayıran ve kapitalist "uygarlık" için dayanışmacı temelde yeni bir meşruiyet kaynağı oluşturmaya çalışan burjuva düşünür-

---

[400] Sadık Albayrak, *Son Devrin İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1975, Yeni Asya Yayınları, sf. 86.

[401] Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İst. 1989, İletişim Yay., sf. 22.

lerinin yanında yer alıyordu. Kapitalizmden vazgeçmeden "daha insancıl ve daha yüce" bir temel sayılan dayanışmacı teorilere yönelen Gökalp çok sayıda Avrupalı düşünürle aynı zeminde buluşuyordu.

Ziya Gökalp tam bir uyum teorisyeniydi. Bir ulusal-kültürle, diğer uluslar ve uluslararası uygarlık biçimleri arasındaki gerilimleri gereksiz buluyordu. Batı'nın dini-kültürel emperyalizmi ile bütünleşen ırkçı ve Avrupa-merkezci yaklaşımı karşısında bu safdillik sömürge aydınlarının ortak tavrıdır. Bu temelde Gökalp'in kozmopolitizmi reddetmesinin de anlamı kalmıyordu. Çünkü savunduğu kapitalist yol, kültürel yayılmacılıkla desteklenen, emperyalist egemenliğin ülkeler arası basamaklı bir sistemi dayattığı dünya ölçeğinde bir kozmopolitizme, dayanıyordu. Gökalp'in siyaset felsefesi ile siyaset teorisi arasındaki zayıf halka onun kapitalizme karşı olmamasından kaynaklanıyordu.

Diyarbakır Ticaret Odası kâtibi olduğu dönemde *Peyman* ve *Diyarbakır* gazetelerinde ekonomik sorunlar üzerine makaleler yazan Gökalp'in o dönemde benimsediği görüşlerinden birçoğu 1922-1924'deki fikri olgunluk aşamasında da gündeme geliyordu. Sosyoloji ve siyasete ilişkin yazılarına göre çözümleyici değeri yüksek olmayan siyasal iktisat görüşleri, Türkiye'de ekonomik düşünce ve siyasalların teorik çerçevesine önemli katkılar sağlıyordu.[402] Ziya Gökalp sosyalizme kesinlikle karşıydı. Ancak, kapitalizme karşıtlığı yoktu onun kapitalizmde karşı olduğu yön yarara ve dayanışmaya önem vermeyen liberal biçimiydi. Onun dayanışmacı teorisi, eleştirdiği toplumun esaslı bir çözümlemesine elverişli değildi. Savunduğu dayanışmacı toplumun ise kapitalizm reddedilmeden kurulması mümkün değildi. Ziya Gökalp, eşitsizlikler ve adaletsizliklere yol açan kapitalizmin temel özelliklerine karşı çıkmadan, sadece liberalizmin eleştirisiyle yetiniyordu. Kapitalizme karşı olmadan anti-sömürgeci ve anti-emperyalist olunamayacağı, dünya kapitalist sistemine zincirlenen bir ulusalcılığın gerçek toplumsal-siyasal-kültürel bağımsızlığı sağlayamayacağını göremiyordu. Gökalp'in teorisi, "zayıf" temellere dayanıyordu. Çünkü daha gelişkin olan toplumsal felsefesini gerçekleştirmekte yetersizdi. Dayanışmacı mülkiyet anlayışını açıklarken emek gücü, artık-değer gibi kavramları herhangi bir emek-değer teorisine bağlamıyordu. Sermaye birikimini mayalandıran süreci Protestanlığa hatta Kalvinci bir burjuva ahlâk disiplinine dayandıran Gökalp, ahlâkı "batı" burjuvazisinden ideolojik ödünç olarak alıyordu. Gökalp, Tanrı'nın çok çalışan ve çok kazananları sevdiğini söyleyecek ölçüde Kalvinist tezlere bağlıdır. Ona göre, "çok çalışıp çok kazanmak efrâd-ı beşer için bir vazife-

---

402 Parla age., sf. 105.

dir." Sermaye birikiminin doğurduğu kazançların toplumsal dayanışmayı bozmaması gerekliliğini savunan Gökalp, "lâikleştirilmiş" bir dinsel muhakeme zincirine dayanıyordu. Gökalp, devlet destekli özel imtiyazlara dayanan siyasetler yoluyla İttihatçıların ve Kemalistlerin emperyalizm çağında "ulusal burjuvazi" yaratma ideolojilerinin temelini atıyordu. Ekonomik eşitsizlikler doğuracak bir sürecin lâik dayanışmacı ahlâk ve İslâmcı hayırseverlikle yumuşatılacağını vurguluyordu. Devlet özel imtiyazlarla bireyleri zenginleştirirken keskinleşen çelişkilerin "dayanışmacılık" adına yumuşatılması için hayırseverler bağış ve zekâtlarla muhtaç olanlara yardım edeceklerdir. Sosyal Katolikliğin Batıcı ideoloji ile Türkiye'ye akış çizgisinde Gökalp İslâm hayırseverliği ile "dayanışmacı" kapitalizmin sentezini yapıyordu. Kapitalist ruhu, İslâmi meşruiyet temelinde, liberallikten "dayanışmacı"lığa dönüştürmeye çalışıyordu. Emperyalizm, liberalizm ve kapitalizm konusundaki yazılarında kavramsal bir karışıklık görülen Gökalp, kapitalizmin değil liberal kapitalizmin bireyciliğinin karşısındaydı. Diğer yandan o, devletçiliği *devlet sosyalizmi* ya da kapitalizm karşıtı sosyalizan bir sistem olarak değil *devlet kapitalizmi* şeklinde adlandırıyordu. Gökalp anti-liberaldir ama anti-kapitalist değildir.

> Toplumsal dayanışma ve kamu yararı zorunluluklarıyla ne denli sınırlarsa sınırlasın, Gökalp özel mülkiyeti ve özel girişimi son tahlilde kutsal sayan bir korporatist kapitalizm taraftarıdır. Yaptığı, liberal modeldeki bencil birey ve grupların çıkarcılığını onaylamamak ve frenlemeye çalışmak, ama eleştirisini hiçbir zaman mantıksal sonucuna yani kapitalizmin ta kendisinin iç mantığına ve sistemik işleyişine kadar vardırmamaktadır. Türkiye'de kendisinden önceki ve sonraki birçokları gibi Gökalp de; Solidarist (dayanışmacı) bir anlayış ve vicdanla kâr maksimizasyonuna yönelmek istemeyecek ve kamu çıkarlarını üstün tutacak bir ulusal burjuvazi sanki olabilirmiş gibi düşünmektedir.[403]

Devlet tarafından yaratılan burjuvazi mitosu, İttihatçıların ve Kemalistlerin rehber ideolojisiydi. Birbirinin yerine de kullanılabilen *milli tüccar* veya *milli burjuva*'nın yaratılması, giderek bir *milli sanayi burjuvazisi*'nin yaratılması anlamını taşıyordu. Bu proje ile Levanten ve azınlık tüccar gruplarının işlevleri devralınacak, *ulusal* ticaret burjuvazisi ulusçu bürokrasinin devlet denetimine, kamu yararı ve toplumsal dayanışmaya riayet edeceğine ilişkin bir beklentinin, Osmanlı'nın sömürge koşullarının çelişkilerini gözlemlemiş kadrolar tarafından safça savunulduğunu düşünmek için neden yoktur. Gökalp'in bu bağlamda,

---

[403] Parla age., sf. 110.

Türkiye'nin ekonomik kalkınması için yabancı sermayeye ve yabancı uzmanlara ihtiyacı olduğunu vurguladıktan sonra bunu "siyasal amaç taşımamaları" şartına bağlamasının Osmanlı aydının pratikleri ile bağdaşamadığı açıktır. 1924'da yazdığı yazılarda "ecnebi sermaye" girişinde sadece "siyasi kayıtlara" dikkat edilmesini savunurken Osmanlı'nın sömürgeleşme süresince ekonomi-siyaset birliğinin işleyişini Gökalp'in kavrayamadığı gibi bir sonuca varılamaz. Bu yaklaşımların temelinde Osmanlı'dan devralınan sistem üzerine kurulan yapının sınıfsal ihtiyaçlarının dillendirilmesi vardır. Gökalp'in anlayışı, kapitalizmin birikim bunalımının yarattığı ve bir süre sonra Batı'dan Türkiye'ye yansıması kaçınılmaz olan gerilimlere yanıttı.

Dönemin Avrupa düşüncesinin devrim korkusu ile beslenen, sınıf savaşımlarına karşı savunma formülü olarak geliştirilen, burjuva toplumunda dengeyi restore etme amacına yönelen teori Gökalp vasıtasıyla egemen ideolojiye içerildi. Her türlü sınıf mücadelesini bastıran, yoksulluğu örten, yolsuzluğu sermaye birikimi süreciyle bütünleştiren, tüm toplumsal kıpırdanışları ezen, sol düşünce ve eyleme kapalı bir düzen içinde gelişme projesi Türkiye'ye uyarlanırken Gökalp teorileri ile bu sürece yön verdi. Gökalp'in felsefesine dayanak yaptığı Durkheim'in teorisi zaten oluşmuş ancak yeniden güçlendirilmesi gereken bir sınıf yapısının meşruiyet krizini çözmeye yöneliyordu. Gökalp ise temel mekanizmaları Osmanlı'dan devralınan, komprador yönleri bulunan, saray geleneğinin olumsuzluklarını taşıyan, spekülasyonu ticaret sayan, yabancı finans-kapitalle bağlantılı ancak yenilik konusunda iddialı bir sınıf egemenliğine meşruiyet kazandırmak peşindeydi. Bunu yapmanın yolu ise yoğun bir ahlâk, ulusalcılık, milli sanayileşme gibi ideallerin keskin vurgularla savunulmasından geçiyordu. Emperyalizm çağında bir "ulusal burjuvazi" yaratmayı bireyciliği reddederek, toplumsal dayanışma sorumluluğu ile hareket eden ahlâklı kapitalistlerin faaliyetleri ile temellendirme ikilemi, Gökalp'in düşüncesindeki eşitlik vurgusu, ırkçılığı kabul etmeyen ulusalcılık, yurtsever yol arayışında büyük çaba, dile özen, Doğu'nun değerlerini anlama çabası gibi pek çok olumlu unsur açısından zayıf halkadır. Ancak, İslâm dinini vatanseverlik duygusunu hareket getirici ve diğer Müslüman halklarla işbirliği ve dayanışmanın temeli olarak değerlendirmesi[404] anti-kapitalist içerik taşıyan tüm hareketler açısından anti-emperyalist bir çizgiye oturmada olmazsa olmaz bir koşuldur ve Ziya Gökalp'in en önemli mirasıdır.

---

[404] David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, Çev: Rekin Ertem-Fahri Erdem, İst. 1979, Kervan Yay., sf. 155.

Bir toplum içinde kilit konumları tutmuş olanların kendi konumlarını ve bu itibarla içinde bulundukları sosyal-siyasal-iktisadi yapıyı savunmalarını sağlayan araçlar anlamında ideoloji ile toplumun çerçevesini kırmaya yönelen teorilere ütopya dersek, Jön Türklerin bir ütopyası olmadığı görülür. Jön Türk düşüncesi bu yönüyle (eylemdeki keskinliğe rağmen) muhafazakârdır. Radikalliği dışlayan Jön Türklerin elbette iddialı bir eylem programı vardı. Ancak bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu'nu siyasal, iktisadi, sosyal açıdan bataklığa dönüştüren sistemle hesaplaşmaya ilişkin bir ilkesellik yoktur. Jön Türklerin "gizli milliyetçiliği" ise kapitalist-emperyalist sistemin çizdiği mali, sosyal, ideolojik sınırlarla maluldür.

Jön Türklerle Jön Kürtler arasında ideoloji, program, yöntemsel araçlarda ortak paydalar yoğundur. Birbirleriyle ittifakları egemenlik sisteminin çıkarlarını savunmada ortak bilince dönüşüyordu. Etnik anlamda en şiddetli söylemlerde ayrıştıklarında bile feodal güçlerden kopamayan, emperyalist ilişkilerinin temel değerlerine bağlı, en koyu dindarlığı bile ideolojiye dönüştürerek Batıcı modernleşme kalıplarını içeren, kapitalist mülkiyet rejimine taraftar bir ortak paydayı paylaşıyorlardı. Üç tarz-ı siyasette (Batıcılık, İslâmcılık, Milliyetçilik) Kürt kökenli ve ikisi belirli dönemlerde Kürt milliyetçiliğini savunmuş (Abdullah Cevdet, Said Kürdi) Abdullah Cevdet, Said Kürdi, Ziya Gökalp'in etnik nedenlerle dışlanmak bir yana egemenlik sisteminin ideolojik dayanaklarının, programatik temellerinin, kurumsal yenilenmelerinin biçimlenmesinde son derece etkili oldukları açıktı. Muhafazakârlıkları ölçüsünde Jön Türkler ve Jön Kürtler sistemin işleyişi koşulları önündeki engellerin tasfiyesinde benzer prensiplere dayanıyorlardı. Dolayısıyla Batıcı ideoloji ve sömürge aydının açmazlarında ortaktırlar.

Jön Kürtler'in İdeolojik Kökenleri

İstanbul merkezli yürütülen Kürt hareketlerinde küçük burjuva kökenli aydınlar dışında özellikle Seyyit Abdülkadir ile Bedirhanların büyük ağırlığı bulunuyordu. Ubeydullah Nehri'nin oğlu Abdülkadir, 1896 yılında İstanbul'da İttihat ve Terakki örgütlenmesine dâhil oldu. 1895'te Harbiye başta olmak üzere okullarda başlayan huzursuzluk 1896'da büyük boyutlara ulaşıyor ve bir darbe hazırlığı gündeme geliyordu. İttihat ve Terakki'nin İstanbul merkezi bu darbe girişimi için fedai grupları hazırlıyordu. "Kendisinden çekinildiği için; her başvurusunda Saray'dan özel ihsanlar alan Şeyh Abdülkadir aracılığıyla, fedai şubeleri oluşturulmuştur."[405] Ancak bu kapsamlı darbe girişimi saray tarafından önlenir. İstanbul komutanı Kâzım Paşa, Polis Müdürü Hüsnü Bey, Jandarma Komutanı Salih Paşa'nın da aralarında bulunduğu paşalar, saray görevlileri, subaylar, askeri okullardaki görevliler ile birlikte üçyüz elli kişi tutuklanır. Şeyh Naili ve Seyyit Abdülkadir'in bu darbe girişiminde önemli rolleri vardır. Neticede aralarında Abdülkadir'in de bulunduğu yüzlerce insan sürgün ediliyordu. Dönemin yayınlarına göre hareketin başarıya ulaşması halinde meşrutiyet 1896'da ilân edilecektir.

Medine'ye sürülen Abdülkadir 1908 Temmuzu'ndan sonra İstanbul'a dönüyordu. Sürgün sırasında askeri bir darbede ön plânda adı geçmesine rağmen Abdülkadir'e maaş ödeniyordu. İttihat ve Terakki bu başarısız darbe girişiminden sonra çalışmalarını ülke dışına taşıyordu. Bu dönemde hareketin Avrupa kanadına yardımlarda bulunan bir başka Kürt aristokratı da, sonradan İttihat

---

[405] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, (1889-1902)*, c. I., 2. Baskı, İst. 1989, İletişim Yay., sf. 216.

ve Terakki'ye düşman olan, 1919'da Paris konferansında emperyalistlerden "Kürdistan Krallığı" için destek isteyen ve Bogos Nubar Paşa ile birlikte ortak bildiri hazırlayan Kürt Şerif Paşa'dır. Paşa anılarında: "Avrupa"da bilhassa Paris'te inkılâpçı iki parti vardı. Sabahattin Beyefendinin partisi ve Terakki ve İttihad gayretkeşleri... Biz bu iki mücahid partinin her ikisine de gücümüz ölçüsünde yardımı, manen, maddeten iştiraki fazilet bildik" diyor.[406] Şerif Paşa, Seyyit Abdülkadir gibi Kürt feodallerinin İttihat ve Terakki ile ilişkilerini, saraya rağmen sürdürmeleri kayda değer niteliktedir. Hamidiye Kürtlerinin örgütlendiği bir dönemde İstanbul'da Seyyit Abdülkadir'in İttihatçı bir askeri darbe içinde ön plâna çıkması yine aynı dönemde merkezi Avrupa'ya kayan harekete Şerif Paşa'nın desteğini aynı zamanda bölgede feodal egemenler arası dengeye Hamidiye örgütlenmesiyle ağırlık koyan sarayın yarattığı çelişkilerde aramak yerinde olur. Hamidiye Kürtleri, İttihat ve Terakki Kürtleri tarzında bir ayrım bu bakımdan anlamlıdır. Bu iki kesim arasındaki sınırlar incedir ve geçişler olağandır. Örneğin, İttihaçılara yardımda bulunduğunu yazan Şerif Paşa, Stocholm Sefarethanesinden gönderdiği 18 Haziran 1899 tarihli jurnalde, Mısır ulemasının vekâletini alan Tunalı Hilmi'nin faaliyetleri üzerine bilgi veriyordu.[407]

Şerif 23 Şubat 1899 tarihli jurnalde ise, "Genç Türkler cemiyet-i fesadiyesince şiddetli bir hareket icrası hususunun katiyyen kararlaştırılmış olduğunu" bildiriyordu. Şerif'in dönüşü Abdülhamit düzeninin sarsılmazlığını gördüğü ölçüde hızlıdır.

1908 "devrimi" sonrasında Jön Türk faaliyetleri daha da hızlandı. Kürt feodallerinin etkili olduğu "Kürt Teavün ve Terakki" cemiyeti 2. Meşrutiyet'in ilk örgütlenmeleri arasında yerini aldı ve aynı adı taşıyan bir gazete yayına başladı. Kürtlerin geri kalmışlığı, okul ihtiyaçları ve Kürt dili, edebiyatı üzerinde araştırmalar yapılmasına ilişkin yazılar bu gazetede yer alıyordu. 25 Eylül 1908'de bu cemiyet Vezneciler'de bir kulüp açtı ve Erzurum, Muş, Bitlis, Musul, Diyarbakır'da şubeler kuruldu. Bu dönemde ayrıca "Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti" ile Divan yolunda bir "Kürt Okulu" açılıyordu. 1912 yılında ise yüksek öğrenim gören Kürt gençleri *Kürt Hevi* cemiyetini kurdular. "Kürt Teavün ve Terakki" feodallerin ağırlıklı olduğu bir örgüttü, oysa "Hevi" aydınlardan müteşekkil bir küçük burjuva kadrodan oluşuyordu. *Kürt Hevi Cemiyeti* 6 Haziran

---

[406] Şerif Paşa, *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakkiye Muhalefet*, İst. 1990, Nehir Yay., sf. 24-25.

[407] Hanioğlu (1989) age., sf. 313.

1913'de Kürtçe-Türkçe yayınlanan aylık *Roji Kürt*'ün ilk sayısını çıkarıyordu. Bu yayında Türkiye dışındaki bölgelerden Kürt aydınlarının yazıları da yer alıyordu. Yayınlarda, Jön Türklerle iyi ilişkilerin önemi sürekli vurgulanıyordu. Salih Bedirhan, Kerküklü Necmettin, Süleymaniyeli Abdülkerim, Halil Modanı, Abdullah Cevdet, Aziz Baban, Babanzade İsmail Hakkı derginin yazarlarından bazılarıydı. Dergi Batılı görüşler ve Jön Türklerin etkisindeydi. Sınıflar arasındaki çelişkileri kabul etmiyordu. Eğitim başlıca konu olurken sosyo-ekonomik değerlendirmelere yer verilmiyordu. Kürt gençlerine araştırıcı olmaları, kendi memleketlerinde öğretmenliği, en yüksek mevkileri tercih etmeleri öneriliyordu. Eğitimle her türlü sorunun çözümleneceğine ilişkin abartılı görüşler İttihat ve Terakki yayınlarında olduğu gibi *Roji Kürt*'de de görülüyordu. Jön Kürtler ile Jön Türklerin görüşlerinin iç içeliğine *Roji Kürt* önemli bir örnektir:

Bu yıllarda İttihad ve Terakki'de, Arap alfabesinin Türkçe için yetersiz olduğu tartışılıyordu. Benzeri tartışmalara Kürtler arasında ve Roji Kürt sayfalarında da rastlamamız ilginçtir. Kürt alfabesi yaratılmasıyla görevli bir cemiyetin kurulmasına gerek görüldü. Abdürrahman Bedirhan 1913'te Roji Kürt'ün 4.sayısında, Kürt alfabesinin geliştirilmesi sorununu konu aldı(...) Yine bir burjuva istemi olan, okullarda ziraat ve sanatın okutulması ve konuya önem verilmesi gerçeği ile ileri Avrupa kültüründen yararlanılmasının zorunluluğundan söz ediliyordu."[408] Kürt örgütlenmelerinin ve yayın faaliyetlerinin oluşturduğu "birikim" İngilizlerin desteğini gündeme getiriyor ve Güney Kürdistan'da bazı Kürtçe kitapların yayınlanmasına yardım ediyorlardı. 1915 yılında, Hüseyin Hüsnü Halep'te bir Kürt yayınevi kuruyor, 1925'e kadar "Kürdistan" "Çiyaye Kurmanç" "Botan" Kürtçe-Fransızca *Diyarbekir* gazetelerini yayınlıyor 1925'de bu yayınevi Bağdat'a oradan da Revanduz'a nakledilerek "Zımane Kurmanci" adını alıyordu. Jön Kürt çalışmaları İngiliz, Alman, Rus istihbaratlarını harekete geçiriyordu. 1. DünyaSavaşı yıllarında Almanlar Kürtlerin arasına misyonerler göndererek onları kazanmaya çalışıyorlardı. Almanların yardımıyla Mahabad kentinde *Kürdistan* adlı bir dergi çıkarılıyor, Kürtlerin "ari" ırktan olmaları Kürt-Alman yakınlaşması bakımından özellikle vurgulanıyordu.

Jön Türkler içinde Rus kolunun temsilcisi ise Bedirhanzade Necip Paşa'nın oğlu Abdülrezzak Bedirhan'dır. 1908'den sonra İttihat ve Terakki'ye muhalefete geçen Abdülrezzak bir süre Hariciye Nezaretinde çalıştı. St. Petersburg'da bulunan Osmanlı Konsolosluğu'nda çalışan Abdülrezzak bir arada İran'da görev yapıyordu. Sivastopol, Tiflis ve Erivan'da bulunan Abdülrezzak Rusların güve-

---

[408] Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, 2. Baskı, İst., 1991, Fırat-Koral Yay., sf. 46.

nini kazanıyor ve Kuzeybatı İran'a gönderilerek Kürt aşiretleri arasında çalışması sağlanıyordu. 1911 yılında, Simko İsmail Ağa ile birlikte faaliyetler yürütüyordu.

Abdülrezzak Simko'nun babası ile İstanbul günlerinden sıkı dostluk ilişkilerine sahipti. Abdülrezzak Rusların Kürt siyaseti doğrultusunda 1912–1913 yıllarında İran'ın Hoy şehrinde "Giyandin" adlı bir cemiyet kuruyor, yine onların yardımıyla bir Kürt okulu ile bir hastane açıyordu. Dönemin genel etkileri çerçevesinde kurtuluşu emperyalist güçlerle iyi ilişkilerde bulan Abdülrezzak Rusların, "kafaları ve kalpleri" kazanmada uyguladıkları tipik siyasetin araçlarından birine dönüşüyordu.

Batılaşma ideolojisi ve Avrupa hayranlığı Jön Kürtlerin emperyalist ülke siyasetlerini pervasızca savunmasını getiriyordu. Bedirhan'ın oğlu Halit Seyfullah'da bu kapsam içinde önemli bir örnektir. 1884'de Deraa ve 1890'da Lübnan'ın güneyinde Hasbiye'de kaymakam olarak görev yapan Seyfullah Bedirhan, Günye Afrika'da İngiliz sömürgecileri ile yerli halk arasında patlak veren Transvaal savaşında, İngiliz kuvvetlerinin 1899'da sıkışması üzerine, müftülükten fetva alarak yardım girişiminde bulunur. Seyfullah, İngiliz Büyükelçiliğine müracaat ederek İstanbul çevresinden toplayacağı dört-beş bin Kürt gönüllüsüyle İngiliz birliklerine destekte bulunma izni istiyordu. Bu girişimi kendi aleyhine yorumlayan, Abdülhamit yönetimi Halit Seyfullah'ı tutukluyordu. Ancak, İngiliz elçisi devreye giriyor ve Seyfullah serbest bırakılıyordu.[409]

Jön Türk ve Jön Kürt çizgilerinde İngiltere'ye dayanmak, dönemin en büyük gücü konumuyla desteğini kazanmak, önemliydi. Ayrıca bu temel doğrultuyu İttihatçılara muhalif olan Kürt siyasetçi ve aydınlar da destekliyordu.

İttihat ve Terakki muhalifi Kürt Mevlanzade Rıfat'ta İngilizci bir çizgiyi benimsiyordu. "Fedekâran-ı Millet Cemiyeti" kurucularından olan Rıfat 13 Aralık 1908'de "Serbesti" gazetesini yayınlamaya başladı. Yaptığı şiddetli muhalefet nedeniyle ölümle tehdit ediliyordu. Gazetenin başyazarı Hassan Fehmi Bey, 6 Nisan 1909 günü öldürülürken kendisine kurşun sıkan kişi "al Mevlan" diye bağırıyordu. Mevlanzade Rıfat ve Hasan Fehmi'nin öldürülme kararı İttihat ve Terakki tarafından veriliyordu.[410] Bunun üzerine Kahire'ye kaçan Mevlanzade Rıfat oradan Atina'ya daha sonra Paris'e geçiyordu. Burada, Şerif Paşa'nın desteğiyle "Serbesti"yi 12 sayı çıkarıyor ancak Paşa ile ihtilafa düşerek gazetenin

---

409 Malmisanij age., sf. 148.

410 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İst. 1989, Hürriyet Vakfı Yay., c. III., sf. 416.

yayınına ara veriyordu. Paris'ten Kahire'ye dönen Rıfat burada "Serbesti"yi tekrar yayınlıyordu. Mevlanzade ile ilişkilerini anlatan Şerif Paşa onun ihtişamlı yaşama tutkusunu, parasal konulardaki olumsuz tavrını belirtir ve "dikkati celbedecek kadar sefahata nail olduğunu" vurgular. Tarık Zafer Hoca'nın deyimiyle "çok yönlü oynamaya alıştık" Mevlanzadenin tutumu Kürt hareketlerinin birikim çizgisinde sık rastlanan bir kişiliğe işaret ediyor. Rıfat'ın "bitmez tükenmez talepleri"ne değinen Şerif Paşa, onun daha sonra İttihat ve Terakki'nin "himayesi" altına girdiğini ve kendini inkâr eden bir dönek olduğunu açıklar. "Değersiz meddah" dediği Rıfat için, "hüviyetsiz, maddeten derin bir süfliyet çukuruna düşmüş ahlâksız" gibi ağır tabirler kullanır.[411] Mevlanzade, Kahire'de "Serbesti"yi 7 sayı yayınlar ve daha sonra Atina'ya giderek Yunanlılardan aldığı yardımlarla "Faruk" ve "Cihad" adlı gazeteleri çıkarır. Daha sonra Türkiye'ye dönen Rıfat 1912'den sonra bir süre daha "Serbesti"yi yayınladı ve Türk Teavün Cemiyeti'ne katıldı. Sonra padişah Vahidettin'in yaveri Tarık Mümtaz Göztepe'nin yazdığına göre bu zevk ve sefahat düşkünü muhteris" San Remo'da Sultan Vahidettin'i de dolandırıyor ve elde ettiği paraları Atina sefahathanelerinde yiyordu.[412] Milli mücadele sonrasının 150'likler listesinde yer alan Mevlanzade İngiltere'ye büyük bir hayranlık duyuyordu. II. Meşrutiyet ve Mütareke yıllarının bu karanlık simasının Kürt siyasetine bıraktığı tek olumlu miras gazetesinin adı olsa gerek.

İttihatçıların açık bir biçimde Türk milliyetçiliğine yönelmelerinden önce tüm Kürt bölgelerinde verilen nutukların sonunda "Yaşasın İttihat ve Terakki"deniyordu. Kürtlerin kitap, dergi, gazete yayınlamalarına, örgütlenmelerine ilişkin bir yasak II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında pek görülmüyordu. 1908 "devrimi" sonrası, Süreyya Bedirhan'ın İstanbul'da çıkardığı "Kürdistan" gazetesini diğerleri izliyor, 1913'de "Hevi Cemiyeti" Yekbun adında, Türkçe-Kürtçe bir gazete yayınlıyordu. "Kürt Hevi Cemiyeti'nin yayın organı olan "Roji Kürt" çıkıyor bu yayının giderlerini ise Seyyit Abdülkadir'in sözünden çıkmayan İstanbul'daki Kürt hamallar ödüyorlardı. Gazete İttihat ve Terakki'ye muhalefet etmeden kültürel konularla ilgileniyordu.

Yazarları arasında, Abdullah Cevdet, Kürt şairi Piremerd, Bitlisli Kemal Fevzi, Müküslü Hamza Bey de bulunuyordu. Piremerd'in oğlu Nejat ise Abdullah Cevdet'in "İçtihad"ına yardım ediyordu. Jön Kürtler Jön Türklerle ilişkile-

---

411 Şerif Paşa age., sf. 61.

412 Mevlânzade Rıfat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İç Yüzü*, İst. 1993, Yedi İklim Yay., (içinde)

rinde oldukça dikkatli davranıyorlardı. Osmanlıdan ayrılmak talebi yoktu. Ancak dil, kültür konusunda haklara sahip, İttihat ve Terakki'nin benimsediği biçimiyle "Vilayat-ı Şarkiye" dönemin temel istemleriydi. Dönemin siyasal ve ideolojik koşullarıyla uyumlu bir biçimde bu istemler, "Kürt Teavvün Ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi"nde İttihatçıların tarzına uygun formülasyonlarla yer alıyordu.[413]

II. Meşrutiyet sonrasında Kürt yayınları, örgütlenmeleri, kültürel faaliyetleri alabildiğine canlıdır. "Roji Kürt" dergisinde, Kosova Valisi Hüseyin Fikri'nin oğlu Lütfi Fikri'nin yazdığı "Kürt Milliyeti yazısı dönemin fikri gelişmelerine ve siyasi ortamına ışık tutar (Lütfi Fikri, 1895'de Abdülhamit karşıtı faaliyetlerinden dolayı Paris'e kaçmak zorunda kaldı. 1908'de ülkeye döndü ve Dersim mensubu oldu, Daha sonra 1910 sıkıyönetimine karşı çıktı ve İttihat ve Terakki'ye muhalefete geçti. 1925'de İstanbul Barosu Başkanı seçildi. Atatürk'ün muhalifleri arasındaydı) Lütfi Fikri, yazısında: "Bizde Meşrutiyet'in ilanından beri milliyet konularında iki büyük akım görülür. Biri Osmanlı ülkesi sınırları içinde bulunan değişik öğelerin (milliyetlerin) varlıklarını kesinlikle kabul etmemek, diğeri ise tersine o varlıkları kabul ile tümü arasında bir uyum ve dengenin meydana getirilmesine çalışılmaktır. Birinci akım, dört-beş yıllık deneyimle iflâs etti. Zannetmeyin ki bu düşüncenin bugün hızla memlekette pek fazla taraftarı olabilsin. Bugün yazar ve düşünürlerimizden çoğunun, değişik Osmanlı öğlerinin (milliyetlerinin) varlıklarını tümüyle kabul ve onaylamaya meylettiklerini görüyoruz. Artık hiç kimse Arap nedir, Arnavut nedir, Kürt nedir demiyor ve bunların ne demek olduğunu pek güzel anlıyor." Lütfi Fikri, "milliyetlerin inkârı esasına dayanan bir düşünce ve sistemin" uzun süre dayanamayacağını vurguluyor ve İslâmiyet'in Kürt "ulusal" varlığı açısından engel teşkil eden yönlerini şu genel ifade içinde belirliyordu: "Dikkate değerdir ki bizde milliyetler meselesi anlayışında İslâmlık ve İslâm olmamak yönünden de bir fark görüldü. Değişik Osmanlı milliyetlerinden İslâm olmayanların varlıkları, İslâm olanların varlıklarına oranla çok zaman evvel ve bin kere daha kolaylıkla kabul edilmiştir."[414] İttihat ve Terakki ilk iktidar döneminde bu Kürt canlanışına engel olmuyordu. Kürtlerin yayın ve örgütlenme çalışmaları ise kopuşa yönelik değildi. Ancak yaygın bir örgütlenme faaliyetinin son derece geniş bir ilişkiler ağına sahip, isyan geleneğinden gelen, bürokraside köklü bağlantıları bulunan

---

[413] Kutlay age., sf. 105.

[414] Malmisanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, Uppsala 1986, Jina Nû Yay. sf. 55.

Bedirhanlara, Seyyit Abdülkadir gibi Ubeydullah Nehri'nin "kutsal" kişiliğini sürdürdüğüne inanılan, İstanbul'da binlerce Kürdün bağlı olduğu, üstelik neredeyse Meşrutiyeti 1896'da getirecek bir darbe girişimine katılan bir isim ile İttihatçı örgüt yapısını bilen mücadeleci aydınlara dayanması sorun yaratıyordu. Örgütlenme faaliyetinin programatik derinliği yoktu ancak yaygın ve yoğundu. 1908 sonrası kurulan "Kürt Kulüpleri"ni 1912'de pek fazla etkinliği görülmeyen 'Kürdistan Muhipleri Cemiyeti" ve Erzurum'da kurulan "İrşad" izliyordu. İttihat ve Terakki'yi destekleyen geniş bir Kürt kesimin varlığına rağmen muhalefete geçen büyük bir grup da vardı. Karşıt olanlar arasında eski Stockholm Sefiri Kürt Şerif Paşa'da bulunuyordu. "Osmanlı Islahat-ı Esasiye Fırkası"nı kuran Paşa İttihadçılara muhalifti. Kürtlerin İngilizci Mevlanzade Rıfat gibi siyasetçileri ile Said Kürdi'nin kurucuları arasında olduğu "İttihad-ı Muhammedi Fırkası" ise 31 Mart hareketinin öncülerindendi. 1909'da kurulan "Mutedil Hürriyet Pervaran Fırkası" ise Kürt aydınlarından Lütfi Fikri'nin etkisini taşıyordu.

Bu partilerden Kürt Şerif Paşa'nın "Islahat-ı Esasiye-i Osmaniyesi"ne Mevlanzade Rıfat'ta kurucu olarak katılıyor ve Kürtler konusu "Fransız kamuoyunda hayli ilgi" uyandırıyordu. Şerif Paşa, Paris'te ittihatçılar tarafından öldürülmek isteniyor ve iki girişim yapılıyordu. Bu girişimlerin ilkini İsmail Canpolat, ikincisini ise "Osmanlı Talebe Cemiyeti" üyesi Daniş ve arkadaşları organize ediyorlardı. İttihat ve Terakki'nin yayın organı "Tanin"in Paris muhabiri ve "Osmanlı Talebe Cemiyeti" başkanı ise daha sonra TKP'nin önderi olan Mustafa Suphi'dir. 1910'da yine İttihat ve Terakki'ye muhalif "Ahali Fırkası" kuruluyordu. Bu partinin etkili isimleri arasında yine Kürt Beyazıt (Doğu Beyazıt) mebusu Sudi Bey bulunuyordu. 1911'den sonra Kürtler arasında büyük nüfuzu olan kişiler, İttihat ve Terakki'den kopuyorlardı. 1911 yılında kurulan "Hürriyet Pervaran Fırkası" 23 Kasım 1911'de "Hürriyet ve İtilaf"a katılma kararı alıyordu. "Ahali Fırkası"da aynı tarihte "Hürriyet ve İtilaf"a katılıyordu. Prens Sabahattin çizgisini temsil eden "Ahrar Fırkası"ndan pek çok kişi "Hürriyet ve İtilaf'a katılıyordu. (Ahrar 30 Ocak 1910'da kendini feshetti) ancak asıl önemlisi, Prens Sabahattin ve Ahrar'ın görüşleri ile azınlıklara karşı tutumu Hürriyet ve İtilaf'a içerliyordu.[415] Prens Sabahattin çizgisi Hürriyet ve İtilaf içinde bir kez daha Kürt'lerle kesişiyordu. İttihat Terakki karşıtlarının cepheleşmesi Hürriyet ve İtilaf'ın kurulmasından çok önce başlıyordu ve bu doğrultuda birçok siyasi toplantı yapılıyordu. Fırkanın başkanlığına 24 Kasım 1911'de

---

[415] *31 Mart Olayına Değin Sabahattin Bey ve Ahrar Fırkası, A.Ü. SBF* dergisi, Ankara 1973, No: 3, c. 27, sf. 541–560.

Ferit Paşa getirilirken, Miralay Sadık Bey'de İkinci başkanlık (reis-i sani) görevine seçiliyordu.

Miralay Sadık'ın yeğeni İbrahim Alaattin Gövsa Bedirhanoğullarından Hasan beyin damadıdır. 1924 yılında 150'likler listesine alınan Sadık Bey 1927'de vatandaşlıktan çıkarıldı. 1938'de çıkan affı reddetti ve Türkiye'ye dönmedi. 1940'da o sıralar milletvekili olan yeğeni İbrahim Alaattin Gövsa'ya yazdığı mektup Cumhurbaşkanı İnönü'ye iletildi. Ülkeye dönüşü sağlandı. 23 Şubat 1940'da İstanbul'a geldi ve aynı gün öldü.[416] Miralay Sadık bey Sebataycı idi.

Yeğeni İbrahim Alaattin Gövsa'nın ise Sebatay Sevi'nin hayatı üzerine bir kitabı bulunmaktadır. Milliyet esasına dayanan gayrı müslim azınlıklara ve Kürt, Arnavut, Çerkez, Müslüman topluluklara dayanarak İttihat ve Terakki'ye karşı mücadele eden Hürriyet ve İtilaf, sosyal yapısı itibarıyla İttihat ve Terakki'den farklı değildir. Hürriyet ve İtilaf'ın önde gelen ismi Dr. Rıza Nur, Türkiye'yi Lozan'da temsil eden heyette bulunuyor ve yıllar sonra kendilerine yapılan eleştiriyi şöyle yanıtlıyordu: "İttihatçılarda yani sizinle diz dize oturan Kozmidi gibi Rum yok muydu? Dolu idi. Her Rum bir Kozmidi değil miydi? Adları Karoludu, Petrafi v.s. idi ama ruh ve yürekleri mükemmel Kozmidi idi. Hepside Fener Patrik'inin adamı, Yunan Sefiri ve konsolosunun vasıtası, Atina'nın pervane Başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) ise bu tespitleri bütünleyecek şu görüşleri vurgular: "Doğrusu aranırsa İttihad ve Terakki Fırkası namı altında Meclis'te birleşmiş mebuslarda fikir ve hissiyat tecanüsü aramak pek boşuna yorulmak olurdu. En koyu, en mürteci hocalardan başlayarak en entrikacı, en haris kimselere, en müteassıp ve menfaat düşkünü adamlara fırka içinde tesadüf olunuyordu."[417] "Hürriyet ve İtilaf" siyasi bütünlüğün azınlıklara yeni haklar verilerek sağlanacağı prensibine dayanıyordu. Fırkanın genel görüşüne göre Türkiye'ye bunca iyilikleri sevk etmiş olan İngiltere'nin muaveneti (yardımı) olmazsa yaşayamaz, ciddi hiçbir iş yapılamazdı." İngiliz sömürgeciliğinin Mısır'daki uygulamalarını savunan eski Jön Türk Mehmet Kadri'nin yazdıkları Hürriyet ve İtilaf ile İttihat ve Terakki'de kadrolaşan Jön Türkler ile Jön Kürtlerin ortak paydasıydı. Zira "Balkan savaşlarına kadar olan dönemde, Jön Türklerin Büyük Devletler içinde en fazla sırtlarını dayadıkları güç İngiltere'ydi."[418]

---

[416] İlhami Soysal, *150'likler, Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular*, 3. Baskı, İst. 1988, Gür Yay., sf. 37.

[417] *Meşrutiyet Hatıraları, Hüseyin Cahit Yalçın (1908–1918) Fikir Hareketleri*, (içinde s. 124), 1936, sf. 309.

[418] Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki, (1908-1914)*, Çev: Nuran Ülken, İst. 1971, Sander Yay., sf. 39.

Mehmet Kadri ise şu sözlerle bunu teyit ediyordu: "En iyisi Anadolu'ya İngiliz'i getirip, nasihatleri üzere işlerimizi yavaş yavaş düzeltmeliyiz. Himmet ve dirayetine muavenet etmeliyiz, başka çaremiz kalmadı. Hem en sağlam çaremiz budur. İngiliz Mısır'ı ıslah ettiği gibi bizim Anadolumuzu da ıslah edip terakki ettirirse daha ne isteyebiliriz? Sonra Allah Kerim, ilerisi Allah'a malum. Biz adam olalım da sonra her şey kolaylaşır. Ben Mısır'da bulundum, işlerini güzel gördüm. Herkeste para var, ticaret yolunda, ziraat ilerliyor, Fellahlar kazanıyor, yüzleri gülüyor. İngilizler sayesinde biz Mısırlıları her şeyden çabuk ve kolay geçeriz." 1912 tarihli "Serayih" kitabında yer alan görüşler Hürriyet ve İtilaf'ın seçim propagandasında kullanılıyordu. Hürriyet ve İtilaf'ın önde gelen isimlerinden Rıza Nur, "İfham"da "Osmanlı-İngiliz Dostluğu" başlığı altında (daha sonra Lozan da da kapalı kapılar ardında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a aynı görüşlerle hitap ediyordu. Rıza Nur tutarlıdır. Lozan'a Hürriyet ve İtilaf üyeliği ile İngiltere'ye olan bağılığından dolayı gönderildiği ihtimal olmanın ötesinde görünüyor.) şunları söylüyordu: "Bir defa iktisat kapılarını İngiltere ve Fransa'ya açarız. İngiltere tebaiyetinde bulunan Müslümanları İngiliz menafiine (menfaatlerine) hadım kılar ve kendisine hiçbir müşkül çıkarttırmayız. İtilaf-ı Müsellese tazyik edebilir bir kuvvet veririz. Bunlar İngilizler ve İtilaf-ı Müselles için pek mühimdir."

Rıza Nur, İslâmiyet'i İngiltere ve diğer emperyalist güçlerin çıkarı doğrultusunda kullanmayı öneriyordu. Hürriyet ve İtilaf'a göre devletin İngiliz yardımına ihtiyacı vardı. İngiltere ve müttefiklerinin yanında olursak güçlükler çözülecekti. Fırka, millet seçimlerde oyunu verirken devletin dış politikadaki İngiliz münasebetlerine olan ihtiyacını gözeten dış politikayı desteklemelidir propagandasını yapıyordu. İngiliz emperyalizmini kurtarıcı sağlamak anlayışı 1. DünyaSavaşı boyunca iyice yoğunlaşıyordu. Nüzhet Sabit bu konuda: "Sen, İngiltere, senin mukadderatını, İslâmların ve Türklerin mukadderatından kim ayırabilir. Milyonlarla Müslüman'ın, kim ne derse desin, saadet-i müstakbelesini, refah ve saadetini temin vazife-i tarihiyyesi senindir. Sen bu tarihi vazifeyi elbette ifa edeceksin." Nüzhet Sabi'ni "Vazife-i İsyan"da İngiliz emperyalizmine verdiği görev yerine getiriliyor ülke İngilizler tarafından işgal ediliyordu.

Hürriyet ve İtilaf'ın, şiddetli muhalefetini sürdürmesi için on beş civarında mebus, farklı isimlerle, gazete imtiyazları alıyorlar, bu yayınların biri kapatıldığında diğeri devreye sokuluyor, tüm bu işler Lütfi Fikri'nin yazıhanesinden

yönetiliyordu.[419] Gazetelerde baş makale yazanlar arasında Lütfi Fikri, Rıza Nur, Mustafa Sabri Efendi (Mütareke döneminin Şeyhülİslâmı, Hürriyet ve İtilaf kurucularından. İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve Kuvve-i İnzibatiye destekçisi. İngiliz Yüksek Komiserliğine sığındı. Öncesinde ise Hürriyet ve İtilaf'ın 2. Başkanıydı. Mahmut Şevket Paşa öldürülünce Paris'e kaçtı ve Aralık 1911'de Kürt Şerif Paşanın partisinde kurucu ve yönetici oldu.) Rıza Tevfik (Evrensel İsrail Birliği okulu hocası. Damat Ferit kabinesinde Şurayı devlet reisi.

Öncesinde, İttihat ve Terakki'den mebus olarak paralamentoya girdi. Sevr Antlaşmasını imzalayan kurulun başkanıydı. Antlaşmayı imzaladığı kalemi de öğretmenliğini yaptığı Robert Kolej'e 1920'de armağan etti.) bulunuyordu.

Hürriyet ve İtilaf'ın para kaynakları arasında Prens Sabahattin ve Kürt Şerif Paşa başlıca isimlerdir. Kürt Şerif Paşa'nın fırka ile mali ilişkilerini Pertev Tevfik sağlıyordu. 31 Mart vakası ile ilişkisinden dolayı askire tıbbiyeden atılan Tevfik, İstanbul'daki muhalefet gruplarıyla Şerif Paşa'nın mali bağlantılarını kuruyordu. Miralay Sadık'ın Kürt Şerif Paşa'dan dönemin parasıyla 100 bin lira gibi oldukça büyük bir meblağ aldığı iddiası, partiyi karıştırıyordu. Bu son derece önemli muhalif örgütlenmenin Kürt feodalleri tarafından finanse ediliyor olması kayda değer.

Komprador kapitalizmin ruhuna uygun fikirler taşıyan, İngiliz yanlılığını açıkça ortaya koyan, Kürt feodallerinin Batılı merkezlerde yaşayan ve sömürgecilik destekli "Kürdistan krallığı" projelerinin peşindeki isimlerle mali ilişkilere giren Hürriyet ve İtilaf'ın taşra mensupları ise ulema zümresinden ibaretti. Fırka, yeni düzenden hoşnutsuzluğunu, İslâmi biçimler altında sosyal tepkiye dönüştüren dindar insanları örgütlüyordu. Kitlesel dayanak bulma adına mescidtekke karışımı şubeler kuruluyor ve halkın özünde ezilmekten, sömürüden kaynaklanan tepkileri bu İngiliz emperyalizmi yanlısı örgüt tarafından Müslümanlık adına kullanılıyordu. Ancak bu istismar İttihat ve Terakki ile Fırka arasında ortak noktaydı. İttihatçılarda, paralı vaizlerle propaganda yapıyorlar, Ubeydullah Efendi'nin başına sarık takıyor, sırtına cüppe giydiriyor Anadolu'da dolaştırıyorlar, seyyar müftü Mehmet Fuat Efendi'ye camilerde partiyi öven konuşmalar yaptırıyorlardı.[420] Zaten İttihat ve Terakki de Anadolu da ayan ve eşrafa dayanıyor onların değerleriyle hareket ediyordu.

---

[419] *"Hürriyet ve İtilaf Fırkasını Destekleyen Matbuat" Tarih ve Toplum*, s. 42, Haziran 1987, sf. 9–14.

[420] Ali Birinci, *"Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II: Meşrutiyet İçinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İst. 1990, Dergah Yay. sf. 124-125.

Hüseyin Cahid Yalçın bu konuda "İttihat Terakki'nin taşralardaki ve bilhassa uzak diyarlardaki teşkilâtları, şubeleri oraların nüfuz sahibi kimselerinin elindeydi. (...) öyle merkezlerin tavsiye ettikleri mahalli mebuslar İttihat ve Terakki'nin idealinden çok uzak eşraf ve mütegallibe idiler" diyor. İttihat ve Terakki, devri İktidarında, Saltanatı ve hilafeti kurumsal olarak güçlendiriyordu.

Fırka'nın faaliyetleri Babıâli baskınından kısa bir süre önce duruyor Miralay Sadık Bey soluğu Paris'te Kürt Şerif Paşa'nın yanında alıyordu. Birer kadavraya dönüşen Hürriyet ve İtilaf ile Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye birleşiyor bu faaliyetlere Hürriyet ve İtilafçı Gümülcineli İsmail'de katılıyordu. 1. DünyaSavaşının başlamasıyla birlikte Mısır'da bulunan Türklerden 20–30 kadarına İngiliz istihbaratı adına ajanlık teklif ediliyordu. Bunlar arasında Miralay Sadık, Gümülcineli İsmail ile Hürriyet ve İtilaf'dan bazı isimler vardı. Miralay Sadık savaş boyunca İngilizlerden ayda 40 İngiliz lirası maaş alıyor. İsmail ise savaşın başlamasından kısa bir süre sonra İngilizler tarafından Selaniğe gönderilerek burada Türk hükümeti aleyhine bir gazete çıkarması sağlanıyor, bu gazete İngilizler tarafından tayyarelerle Türk ordularının ve halkın üzerine atılıyordu. İsmail, İngiliz, Fransız ve Yunan istihbaratından ayrı ayrı casusluk maaşı alıyordu.

Evrenoszade Sami beyle, Süreyya Bedirhan'ın da İngiliz istihbaratına hizmet ettiklerini bizzat Gümülcineli İsmail açıklıyordu.[421]

Komprador kapitalizm taraftarlığı ve İngiliz emperyalizmine bağlılık çizgisi Prens Sabahattin'i Atina'ya sürüklüyordu. 1915'de bu kente gelen Sabahattin'i Yunan hükümeti misafir kabul ederek emrine araba tahsis ediyordu. Bir süre sonra Kürt Şerif Paşa ile Gümülcineli İsmail'de Atina'ya geliyorlar ancak Osmanlı hükümeti bu şehrin bir muhalefet merkezine dönüşmesine tepki gösterince Sabahettin Atina'yı terk ediyordu.

Sabahattin emperyalistlere dayanma arayışından vazgeçmiyor yakın çevresinden Ali Galip ve Kemal Mithat'la bağlantı kuran isimler onların aracılığıyla Rus heyetlerine Osmanlı hükümetini devirme plânları sunuyorlardı. Buna göre, Paris'te bir muhalefet partisi kurulacak, ayrıca Cenevre'de Türkiye ile haberleşmeyi sağlayacak bir istihbarat merkezi organize edilecekti. Daha sonra İngiltere ve Fransa'da bulunan Osmanlı savaş esirlerinden de yararlanılarak ordunun da katılımıyla bir silahlı ayaklanma başlatılacak, dışardan gelen kuvvetler Türkiye'ye girince Osmanlı hanedanından bir şehzadenin başkanlığında geçici bir hükümet kurulacaktı. Tüm bu işlerden sonra İtilâf devletleri ile barış yapıla-

---

421 Birinci age., sf. 219.

caktı. Ruslar, Türkiye'ye son dönemlerde istihbarat görevlisi sokmanın zorluğundan dolayı, bu muhalif grupları casusluk faaliyetlerinde kullanmayı öneriyorlardı. İşte "teşebbüs-ü şahsi"nin vardığı son nokta budur.[422] Bu akış çizgisinde, "Kürdistan krallığı" peşinde karanlık ilişkilere giren Kürt Şerif Paşa gibi feodallerle, komprador kapitalizm yanlısı kesimlerin, darbeci bürokratların, İslâmiyet'i emperyalizmin istismarına açmaya hazır ulema tayfasının, hiçbir değere sadakati olmayan silahşörlerin, yabancı istihbarat örgütlerinin yolu hep iç içedir. Hürriyet ve İtilaf saflarındaki en dikkate değer isimlerden birisi de Ayan (senato) üyesi Seyyid Abdülkadir'dir.

[422] Birinci age., sf. 220.

Emperyalizmin Devrim Jandarması: Jön Kürtler

II. Meşrutiyet dönemi, günümüze akan siyasi, fikri, ideolojik yönelişlerin mayalandığı bir ortamdır. Dönemin ilişkiler ağı, bürokratik yapılanma, sosyal-siyasal çerçeveleri iç içe halkalar tarzındadır. Sınıfsal dayanışma, Türk, Kürk, Arnavut, Çerkez, Yahudi, Sebataycı, Rum, Ermeni v.s. varlıklı kesimleri ve feodalleri ortak paydalarda buluşturuyordu. Sınıfsal çıkarlara dayalı yaklaşımlar hızla ideolojik renklere bürünüyordu. Kürt egemenlerinin bu ortamdaki yönelişleri önemli bir kaynakta açıkça tespit ediliyor: "İstanbul'un ve Osmanlı ülkesinin geçirdiği bu karışıklık dalgası esnasında İstanbul'da Sultanlar tarafından birer görev ve maaşla alıkonan saraya mensup Kürt ümera ve paşaları dayanaklarının çökmesiyle ne yapacaklarını şaşırmış durumda kurtuluşu Kürtlük''te bulmuşlar, kişisel kaygılarla birbirine zıt ve muhalif olan bu kişiler, 1908'de hürriyetin ilânından sonra bir Kürt derneği açmışlardı."[423] Ancak, sınıfsal çıkarlar eksenli bölünmeler bu tür yapılarda etkisini gösteriyordu. "Ümera ve paşaların zıtlıkları" Kürt örgütlerini hızla bölüyordu. Özellikle "kendisini Kürdistan'ın manevi babası ve tarikat şeyhlerinin başında gören Seyyit Abdülkadir" ile Bedirhanlar arasında anlaşmazlıklar vardı. Bedirhanlar, Osmanlı devleti'ne isyan etmelerine ve Mısır modeli bir devlet oluşumuna yönelmelerine rağmen egemenlik sisteminden dışlanmadılar. "Sürgün" adı altında aileden pek çok kişi çeşitli rütbelerle geniş bir coğrafi alanda görevlendirildi. Bu ailenin görüş, ilişki, eylem, siyaset tarzları Kürt politik-sosyal birikiminde günümüze akan kalıcı izler bıraktı. Örneklersek;

---

[423] Doza Kürdistan, Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi),Haz: Mehmet Bayrak Ankara 1991. 2. Baskı, Özge Yay., s., 28.

Emin Ali Bedirhan'ın oğlu Süreyya Ali Bedirhan 1883'de Suriye'de doğdu. 1908-1909'da "Kürdistan" gazetesini çıkardı. Bu gazeteyi 1917'de Aziz Ahmet müstear adıyla Kahire'de yeniden yayınlıyordu. Mondros Mütarekesinden sonra Kahire'de İngilizlerin denetlediği siyasi koşullarda "Kürdistan İstiklâl Komitesi"ni kurdu ve genel sekreteri oldu. İngiliz istihbaratçı Noel, Süreyya Bedirhan'ın 1919'da Mısır'da oturduğunu, General Didis'in ondan övgüyle söz ettiğini yazar. Süreyya Bedirhan, çalışmalarını emperyalist güçlerin desteğini kazanma esasına göre kurar. İngiliz hayranıdır. "Hararetle İngiliz yanlısı olduğu", "savaş sırasında onlar için çalışmış olduğu" ve "sınırlı bir İngiliz mandasını kabul etmeye" hazır bulunduğu ve "Kürtlerin nihai bağımsızlığı"nı amaçladığı İngiliz desteği ile buna ulaşmayı hedeflediği İngiliz istihbarat raporlarında da yer alır.[424] Süreyya Bedirhan'ın genel sekreterliğini yaptığı Mısır'daki "Kürdistan İstiklâl Komitesi, Ocak 1919'da "bir Kürt devletinin kurulması yolunda İngiliz yardımı için" başvuruda bulunuyordu. Süreyya Bedirhan'ın asıl ilginç plânı, İngilizlerin Ortadoğu'ya egemenliklerini yerleştirme sorunları yaşadığı bir dönemde Avrupa kentlerinden birinde, "gelecekte Yakın ve Ortadoğu'nun alabileceği olası durum"la ilgili bir Kürt kongresi toplamaktı. Ancak bu toplantı gerçekleşemedi.[425]

Sevr Antlaşması öncesi yapılan çalışmalar sırasında görüşmelerde bulunmak üzere oluşturulan heyette "Kürdistan Cemiyeti Reisi" Mardini Arif Bey ile "Katib-i Umumisi" Süreyya Bedirhan'da bulunuyordu. Ancak bu isimler Paris'e gidemeyince Şerif Paşa'nın talebi üzerine Fahri Bey gönderiliyordu. 1919'da Süreyya Bedirhan'ın "Kürt istiklâl davası"ndan ne anladığı netleşiyor ve "Süreyya Bedirhan İngiliz hükümetine yazdığı bir mektupta, dedesi Bedirhan Bey tarafından yönetilmiş olan toprakların kendisine iadesini istiyordu."

5 Ağustos 1919'da, "Kürdistan'ın yönetici ailelerini kendilerinin temsil ettiğini iddia eden Arif Paşa el-Mardini ile Süreyya Bedirhan" İngiltere'nin politik büro şefi Albay French'i ziyaret ederler, Kürtlere İngiltere'nin "bağımsızlık" yolunda destek olmasını "hiç olmazsa ilk safhada manda yönetimini kabullenmesini" bildirirler.[426] İngiliz yetkilileri onları istihbaratçı Binbaşı Noel'e yönlendi-

---

[424] Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1918-1958*, İst. 1992, Doz Yay., sf. 88.

[425] Dr. Kemal Mazhar Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan ve Ermeni Soykırımı*, Çev: Mustafa Düzgün, Stockholm, 1986, Kürdis-tan Yay., sf. 46.

[426] Doç. Dr. Mim Kemal Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, İst. 1989, Boğaziçi Yay., sf. 73.

rirler. Arif Bey, Bağdat Sivil Komiseri tarafından Noel ile görüşmek üzere Halep'e gönderilir.

Süreyya Bedirhan'ın yönetiminde yayınlanan "Kürdistan" gazetesinin 1917–1918 faaliyetleri Kahire'de devam ediyordu. Kürtçe-Türkçe olarak 11 sayı yayınlanan bu gazetenin ilk sayısında, "Bugün Kürdistan gazetesini çıkarıyoruz ki beyimiz Bedirhan Bey'in oğullarının açtığı yolda Kurmancıların haklarını alması ve serbestiyetleri için çalışalım." deniyordu. İngiliz mandacılığı konusunda Osmanlı aydının genel tavrını paylaşan Süreyya Bedirhan, halen büyük derebeyi Bedirhan'a dayalı bir öncülükle "serbestiyet" vaad ediyordu. Süreyya Bedirhan'ın "katib-i umumisi" olduğu "Kürdistan İstiklâl Komitesi"nin programının 9. Maddesi, "İstiklâle kavuştuktan sonra, hayatı şaibedar olmamış Kürt hanedanından bir zatın Kürdistan'a hükümdar tayin" edileceğini vurguluyordu.

Bu "komite" Sevr Antlaşmasının şekillenmesinde de rol oynuyordu. "Kürdistan İstiklâl Komitesi" , "Kürdistan Teali Cemiyeti" ve "Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti" hep birlikte Şerif Paşa'nın Kürtleri temsil etmesi konusunda anlaşıyorlardı.

Bedirhanlardan önemli bir diğer isim de Bedirhan Bey'le birlikte Girit'e sürülen en büyük üç oğuldan Ali Şamil Paşa'dır. 1877 Osmanlı-Rus Savaşına, İstanbul'dan topladığı 3 bin Kürt gönüllü ile katıldı ve Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın maiyetinde kaymakam rütbesiyle girdiği çarpışmalar da yararlılıklar gösterdi ve ağır yaralandı. Okuma yazması olmayan ve imzasını dahi atamayan Ali Şamil, bir süre Mekke Şerifi'nin yaverliğini yapıyordu.

1899'da Bedirhan Bey'in oğullarından Hasan, Kamil, Ali Şamil, Emin, Murat tutuklanırlar. Üç ay süreyle tutuklu kalan Bedirhanlar dönemin en önemli hukukçularından, yabancı demiryolu şirketlerinin avukatı Kont Ostrogot'u tutarlar. Ancak mahkemeye bile çıkarılmadan serbest kalırlar. Bizzat sadrazam yaverinin gelip; onları sadaret konağına götürmesi ve affedilmeleri, egemenlik sistemi içindeki büyük nüfuzlarını gösteriyor. 1906'da ferik (korgeneral) rütbesiyle "Üsküdar Ciheti Kumandan Muavini" olan Paşa, aynı yıl İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa'nın öldürülmesinden sorumlu tutularak kardeşi Abdülrezzak ile birlikte sürgün ediliyordu. Ali Şamil sürgün edildiği Trablusgarp'ta ölür. Ali Şamil ve Abdülrezzak ile birlikte Bedirhanlarla ilgili pek çok kişi sürgün edilir. Halite Edip Adıvar, "on iki yaşındaki çocuklar da dahil İstanbul'da tek erkek Bedirhani kalmamıştı. Bunlardan birçoğunun meseleden bile haberi yoktu" diye yazıyor. Adıvar, Ali Şamil Paşa'nın "Bir nevi ırsi derebeylik gururu ile başını belaya" soktuğundan söz ediyor. "Zavallı Ali Şamil Paşa" diyerek uzun uzun

savunmalarını sıralayan Halite Edip Adıvar'ın annesi Bedrifem Ali Şamil'in eski eşidir. Ali Şamil'in İstanbul'da evlendiği Bedrifem'den Mahmure adında bir kızı olur. Ali Şamil'dan ayrıldıktan sonra Bedrifem, Edib adında birisiyle evlenir, bu evlilikten Halite dünyaya gelir. Mahmure ve Halite Edip Adıvar kardeştirler. Halite Edip Adıvar "Mor Salkımlı Ev" adlı kitabında, Ali Şamil Paşa ile ilgili olumlu gözlemlerini yazar. Ali Şamil Paşa ile Halite Edib'in ilişkileri son derece iyidir. Ayrıca Ali Şamil ile Halite Edib'in babası dostturlar. Ali Şamil'in kızı Mahmure'yi Edib Bey kendi kızı gibi büyütmüştür. Halite Edib, Mekke'den dönüşünde kızı Mahmure'yi yanına alan Paşa'nın konağındaki günleri sevgiyle anar. Paşa için, "Oğullarını Kürt kıyafetine sokar, Mahmure abla bir Kürt havası çalar, Paşa başta bir Kürt oyunu oynarlarken bir taraftan ıslıkla havayı tekrar eder, aynı zamanda da benim elimden yakalayarak oynayanların arasına alırdı. Hepimiz bir ağızdan el ele sallanarak hey zeyno zeynoyu söyleyerek, tavandaki avizeleri zangırdatarak, tepinerek döne döne sıçrar dururduk." Halite Edib Adıvar, "Paşa'nın kardeşleri birbirine zıt zümrelere bağlı idiler ve hep birbirleriyle uğraşır dururlardı. Fakat hepsi memleketinin gerçek ve yurtsever çocukları, aynı zamanda çok nazik davranışlı asil insanlardı" diye yazıyor. Halite Edib'in Kürt kültürüne yaklaşımı son derece olumludur. Bu yaklaşımın diğer Jön Türkler tarafından da paylaşıldığını düşünmek gerekir. Diğer yandan Ali Şamil'in kızı Mahmure Hanıma, ülkeyi terk ederken Bedirhanlardan birinin, "Sen de bizimle gel, Kürdistan'ın kraliçesi" olursun demeleri üzerine onun büyük bir kızgınlıkla "Ben bu bayrağın altında doğmuş bir Türk kadınıyım. Burada yaşadım, burada öleceğim" dediğini yazıyor Halite Edib.[427]

Diğer önemli bir Bedirhan da Emin Ali beydir. Bedirhan'ın oğullarından Emin Ali 1851 doğumludur. Süreyya, Celadet ve Kamuran Ali'nin babası olan Emin Ali Adliye müfettişiydi. Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ile Kürt Neşr-i Maarif başkanı, Kürt Teşkile-ı İçtimaiye Cemiyeti'nin ise başkanıydı.[428]

Emin Ali, özellikle 1919'dan sonra İngiliz işgal güçleriyle iyi ilişkiler kuruyordu. İngiliz istihbarat subayı Binbaşı Noel, 30 Temmuz 1919'da İstanbul'a gelir ve Kürt liderleriyle görüşür. Kendi anlatımıyla: "İstanbul'a varınca Kürt liderleriyle görüştüm, hepsinden önce Şeyh Abdülkadir ve Bedirhan ailesi mensuplarıyla. Yoğun bir araştırmadan sonra, Kürtler benimle birlikte bölgeye gidecek bir komite oluşturmasını önerdiler. Komite şu kişilerden oluşturuldu: Emin Ali Bedirhan'ın iki oğlu, Şeyh Abdülkadir'in damadı Seyid Muin ve Der-

---

[427] Halite Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, 3. Baskı, İst. 1970, Atlas Kitabevi, sf. 82–83, 106-107.

[428] Malmisanij (2000) age., sf. 130-131.

sim'in makul adamlarından olan Seyid İbrahim." Noel, Emin Ali'yi fiziksel özellikleri, halk üzerindeki etkinliği, İngiltere'ye karşı tutumu konularında istihbaratçı gözüyle öve öve bitiremez. Noel, "Bedirhan ailesinin saygınlığı Kürdistan'ın bütün bölgelerinde belirgindir" tespitini yapar. Noel onu Diyarbakır valiliği görevine öneriyordu. Emperyalist İngiltere'nin istihbarat subayları arasında Diyarbakır valiliğine atanacak Kürt liderin kim olacağına ilişkin tartışmalar yaşanır. Bu arada İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri bu göreve Emin Ali Bedirhan gibi "etkili" bir ismin getirilmesine karşı çıkıyordu. "Çok gizli" kaydını taşıyan, 11 Kasım 1924 Tarihli "İngiliz Hava Kuvvetleri Komutanlığı" tarafından hazırlanan rapora göre: Emin Ali ve oğlu Celadet, "İngiliz Yüksek Komiserliği'nde Mr. Ryan'ı ziyaret ederek Kemalistlere karşı Kürtleri ayaklandırmak için Yunanlılarla ilişki kurduklarını açıkladılar, bu amaçla Musul'a gitmek için izin istediler; isyan hareketinin İngiliz bölgesinde hazırlanıp hazırlanamayacağını sordular. Ryan, Musul'a gidebileceklerini ama şu sırada ayaklanmayı başlatmanın uygun olmayacağını söyledi."

İngiliz emperyalizminin istihbarat ve ordu görevlileri böyle bir ayaklanmayı "yönetme zorlukları"nı belirtmekle birlikte kurulacak bir Kürt hükümetinin "liderliği için Bedirhan ailesinin" mensuplarından birini düşünüyorlardı. İngiliz çıkarlarına uygun ve onların zamanlamaları doğrultusunda bir isyanın nasıl olupta "bağımsızlık" getireceği sorusuna Bedirhanların vereceği yanıt onların feodal hakları gördükleri Kürtler üzerindeki egemenlik tutkularını örtmekten öte bir anlam taşımazdı herhalde. Emperyalist işgalcilerle pervasızca ilişkilere giren bu derebeyi çocukları İstanbul'daki Yunan Yüksek Komiseri ile de görüşüyorlardı. Emin Ali ve Kardeşi Hamid Yunan Yüksek Komiseri Kanellopoulus'u ziyaret ederek destek istiyorlardı. Yüksek Komiser Yunan Başbakanı Venizelos'a Kürtleri desteklemesi tavsiyesinde bulunuyordu. Emin Ali ve Hamid ayrıca Rum Kilisesi mensuplarından Votsis'le de görüşerek birlikte çalışma önerisinde bulunuyorlardı.[429] Emin Ali, İngiliz ve ABD emperyalizmlerinin Kürtlere "bağımsız" bir devlet kurma imkânı vereceklerine inanıyordu. 1920 Ocağında bu konuda şunları söylüyordu: "Kürtler arasında iki akım vardır. Hepimiz Sultanın halife olarak kabul edilmesinden yanayız. Fakat onlardan bir tanesi ki bu politik açıdan akımların en güçlüsüdür. Türkiye'den tam olarak ayrılmayı istiyor. Daha oportünist olup Avrupa'nın bizi terk etmesinden ve Türklerin bize karşı harekete geçmesinden korkan diğerleri şimdilik Türkiye sınırları içinde bir otonomiyle yetiniyorlar. Fakat bu sonuncular bir azınlık teşkil

[429] Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1986, Öğretmen Yay., c. III., sf. 529.

etmektedirler. Mademki herkes Bay Wilson'un prensiplerine dayanıyor, neden bunlar Kürdisten'a da uygulanmasınlar" Emin Ali'nin ortaya koyduğu bu siyasi çizgiler günümüzde de varlığını sürdürüyor.

Emin Ali için Türklerin dışında herkesle yaşanabilirdi. 1925'te Diyarbakır'da idam edilen Seyyid Abdülkadir mahkemedeki ifadesinde, "Emin Ali Bey'in Kürdistan muhtariyete kavuştuğu zaman bile Türklerle birleşmek istemediğini ve Ermenilerle birleşiriz, Türklerle birleşmeyiz, dediğini" vurguluyordu.[430]

Emin Ali, 20.3.1920'de İngiliz Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'e gönderdiği mektuba bir "Kürdistan" haritası da ekliyordu. Emin Ali'nin işbirliği yaptığı emperyalist İngiltere'nin temsilcisi Webb, 19 Ocak 1919'da Hariciye Müsteşar Yardımcılarından Sir Ronald Graham'a gönderdiği mektupta şunları yazıyordu:

"Görünürde memleketi işgal etmediğimiz halde, şimdi valilerini tayin ediyor veya görevlerinden uzaklaştırıyoruz; polislerini yönetiyor, basınlarını denetliyor, zindanlarına girerek Rum ve Ermeni tutukluları işledikleri suçlara aldırmaksızın serbest bırakıyoruz... Demiryollarını sıkıca murakebemizde bulunduruyoruz ve istediğimiz her şeyi müsadere ediyoruz. Politikamız süngünün keskin ucuna dayanıyor... Halife elimiz altında bulundukça İslâm dünyası üzerinde ek bir denetleme aracına sahibiz." İngilizler etkinliklerinden emin oldukları bu dönemde hilafeti destekliyorlar, onların bu tutumuna Türkler yerine Ermenilerle yaşama yanlısı Emin Ali'de sahip çıkıyordu. İngiltere, ABD, İtalya, Fransa arasında yaşanan rekabet ve entrikalara Kürt liderler de tıpkı bu konuda çalışan Türk egemenlerin bir kesimi gibi dahil oluyorlardı.

"Damat Ferit, ulusal akımı ezmek için Diyarbakır, Harput ve Muş Kürtleriyle entrika çeviriyor, daha önce muhalefette iken uzun süre temas halinde olduğu ve Mustafa Kemal'e karşı yardımda bulundukları taktirde, Kürdistan'a Osmanlı koruyuculuğu altında özerklik vaat ettiği İstanbul'daki Kürdistan Teali Cemiyeti'ne güveniyor; Kemalistleri arkadan vurmak amacıyla Ali Galip'i Harput Valisi olarak o bölgelere göndermek ve Kürt önderi Seyyid Abdülkadir'in yardımına sığınmak istiyordu. Bu konuda Damat Ferit ve Seyyid Abdülkadir, Amiral Robeck'le ayrı ayrı görüşüyorlardı. Abdülkadir, Kürt emellerini kabul ettiği taktirde Damat Ferit'e yardıma hazır olduğunu bildiriyordu. Amiral Robeck, Kürdistan ve Anadolu'da ulusal akıma karşı bir akım yaratır ve İngiliz hükümetinin Kürtlerle meskun ülkelerini kışkırtmayacak olursa, buna taraftar görünüyor, ama Kürtler arasındaki ayrılıkları bildiğinden bu konuda kuşku

---

[430] Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal-Demoratik Mücadeleleri*, Ankara 1993, Öz-Ge Yay., sf. 146.

duyduğunu belirtiyordu.[431] Kürtlerin tümü üzerinde denetim kuracak bir siyasi iradenin yokluğunda, ortaya çıkan hareketlerin bir süre sonra İngiliz sömürgeciliği açısından tehlike oluşturacağı düşünülüyordu. 1919-1920'de Kuzey Irak'ta patlak veren ve İngilizleri sıkıştıran büyük ayaklanma bu konuda İngilizlerin kuşkularının doğru bir tahlile dayandığını gösteriyor. Kürtlerin Türklerle ortak hareket edeceğine ilişkin öngörülerini, Nisan 1919'da Amiral Webb İngiliz hariciyesine aktarıyordu. Webb, Kürt feodallerinin İngiliz çıkarları ile bütünleşerek Türklerden kopacaklarından emindir ancak Ermenilerin gözetildiğine ilişkin bir izlenimin bu işbirliğini bitireceği inancındadır. "En önemli Kürt önderlerinden bazılarının Türklerle bağlarını kesinlikle koparmalarını sağlamak kolay olacaktır; yeter ki çıkarlarının Ermeni çıkarlarına kurban edildiği korkusundan kurtarılsınlar" diyordu Webb. Bu arada Kürtlerle İngilizler arasındaki ilişkiler, İstanbul Hükümetini kaygılandırıyor, Damat Ferit 27 Nisan 1919'da Ryan'ı görüyor ve onunla Kürt sorununu konuşuyordu. Bu gelişmelerin uzantısında 1919 Mayısında, merkezi İstanbul'da olan "Kürt Teali Cemiyeti" kuruluyordu. Bu "cemiyet" , Kürtleri ayrı bir "ulus olarak niteliyor" , "Kürdistan'a Kürt sivil memur atanmasını sağlamak amacını güdüyordu. Bu akımın önderleri Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Harput'un Kürdistan sınırları içinde bulunduğuna inanıyorlardı."[432]

2 Ocak 1919'da İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiserliği'ne "Kürt Komitesi" adına bir dilekçe veriliyordu. Molla Sait, Mustafa Paşa, Emir Bedirhanzade Emin Ali'nin imzaları bulunan bu dilekçede, Kürtlerin tarihinden söz ediliyor, bağımsızlık ve kendi kaderini çizme talepleri vurgulanıyordu. Sivas, Konya, Halep, Ankara, Adana illerindeki nüfusun bir kısmının; Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul'daki "ezici çoğunluğun" Kürt olduğu ileri sürülüyordu. Talepler ise şöyle sıralanıyordu: 1) Kürtlere sınırları coğrafi olarak saptanmış bir ülke verilmelidir; 2) Müttefiklerin Arap, Ermeni, Asuri, Keldani v.b. küçük azınlıklara yaptıkları muameleden Kürtler de yararlanmalıdır; 3) Kürtlere İngiliz mandası altında özerklik verilmelidir.[433] Hürriyet ve İtilaf'ın finans kaynağı, komprador kapitalizmle feodal gericiliğin kaynaştığı hareketlerin destekçisi, gerici Şerif Paşa'da, Paris'te yayınladığı bir kitapçıkta, gelecekteki Kürt devletinin sınırlarını şöyle çiziyordu: Kafkas sınırından batıya,

---

[431] Dr. Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I., 2. Baskı, Ankara 1987, TTK Yay., sf. 213.

[432] Sonyel age., sf. 29.

[433] Sonyel age., sf. 27.

Erzurum, Erzincan, Kemah, Arapkir, Besni; güneyde Harran, Erbil, Kerkük, Süleymaniye Sina hattından İran sınırında Ağrı Dağı'na kadar.

İngiliz istihbaratçısı Binbaşı Noel bu dönemde Kürtler arasında iki çizginin varlığını tespit ediyordu. Emin Ali Bedirhan'ın görüşleriyle çarpıcı bir benzerlik gösteren bu tespitlere göre: "Şu anda Kürdistan'da iki hakim eğilim var. Birincisi İslâm Birliği, ikincisi ulusal sorun. Ulusal düşüncenin yaygınlaşmasının İslâm birliği düşüncesinden daha çok yararımıza olduğu aşikârdır. Ancak Türkler, İslâm birliği düşüncesinin yaygınlaşmasını daha çok istiyorlar. Bunun içinde Türklerin elinde, İzmir sorunu gibi güçlü bir propaganda aracı vardır. İtilaf devletlerinin Yunanlıların İzmir örneğinde olduğu gibi Ermenileri de Kürdistan'a getirip Kürtleri onların boyunduruğuna sokacağına inandırılmışlardır."[434] Noel, "İslâm Birliği"nin Türklerle Kürtleri yakınlaştıracağından hareketle Kürt milliyetçiliğinin "yaygınlaşması"nı savunuyordu. Son derece dikkate değer bir gözlem yapıyor ve "İstisna dönemlerin dışında genel olarak Kürtler pek öyle muhafazakâr Müslüman değildirler. Ancak İslâmiyet onları etkilemiştir." diyordu. Bizim ulaşabildiğimiz kaynaklar içinde "Ilımlı Müslüman" kavramını ilk kullanan Batılı, İngiliz istihbaratçısı Noel'dir. Kürtler üzerine değerlendirmelerinde Noel: "Eğer gerçek anlamda eğitim ve öğretim imkânına kavuşurlarsa Kürtlerin ılımlı Müslüman olmalarında ümit var" tespitini yapıyordu. Noel, bir organik hâkimiyet planı çiziyordu. "Eğitim ve öğretim" imkânlarını İngiliz emperyalizminin belirlediği bir projenin, Kürtleri, "Ilımlı Müslüman" yapmasının, jeopolitik anlamını ise Noel şöyle vurguluyordu: "Güçlü bir hükümet ve yaygın bir eğitim imkânı sağlanırsa hem gelişme sağlanır hem de Kürtlerin Irak ve siyasi Kafkaslar arasında çok güçlü bir tampon olması ümidi vardır." Noel, "Ilımlı Müslüman" bir Kürt varlığının 1917 Bolşevik devrimi sonrasında Sovyet Rusya'nın güneyden kuşatılması ve Kafkas'lardan Ortadoğu'ya yönelecek bir devrimci dalgaya karşı "tampon" görevi üstlenebileceğini savunuyordu. Noel Rusya konusunda ise "Rus İmparatorluğu'ndaki yeniden yapılanmayı asla gözden uzak tutmamamız gerekir. Geçmişteki Kürt ulusal hareketlerine Rus İmparatorluğu güçlü biçimde destek vermiştir" diyor ve Bolşevik Rusya'nın, "Kürdistan'a yönelik emellerinin önüne geçilmesi" açısından "Kürt sorununa bir an önce çözüm" bulunmasını İngiliz çıkarlarının "güvenliği açısından gerekli" buluyordu. Kürt milliyetçiliğinin geliştirilmesini Müslümanlık ortak paydasına sahip Türk-Kürt işbirliğini bozmasının ön koşulu sayıyordu. Noel'e göre,

---

[434] Edward William Charles Noel, *Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev: Bülent Birer, İst. 1999, Avesta Yay., sf. 147.

İslâm Birliği politikası ve Ermenileri "cahil halk nezdinde" propaganda konusu yapan Türk önderlerin Kürt aydınlarıyla ilişkileri ise kesikti. İşgal olgusu karşısında İngiliz istihbaratçının "cahil" dediği Kürt halkı Anadolu'da, Irak'ta, İran'da emperyalistlere karşı direniyordu ve Türkler Milli Mücadelede bu gücü seferber etme başarısını gösteriyorlar, halkı örgütlüyorlardı. Kürt derebeyleri, İngiliz istihbaratı destekli Kürt feodal-milliyetçileri, komprodor kapitalist program ve partilerde faaliyeti muhalefet sayan politikacılar ise "cahil" halktan kopuyorlar, İngiliz emperyalizmine bağlanıyorlardı. Noel, "İngilizlere sempati duyan İstanbul'daki Bedirhaniler ve Seyyid Abdülkadir gibi Kürt eşrafı Türklerin bu propagandasını engellemeye çalıştı. Çünkü bu propagandanın cahil halk içinde etkili olabileceğini ve bununda daha sonra Kürtleri Avrupa karşısında zor duruma düşüreceğini görüyorlardı" tespitini yapıyordu. Noel'in "Kürtleri Avrupa karşısında zor duruma" düşürecek "propaganda"lar belirlemesi somut olgularla ilişkileri bağlamında soyutlandığında günümüze akan bir siyaset tarzının temel prensiplerinden birini oluşturuyor. Kürt egemenleri, Avrupa ile ilişkilerinin, "cahil" halkın emperyalist güçlerin Anadolu'da ve Ortadoğu'da kurmak istedikleri düzeni bozacak eylemlere girişmesinin endişesini taşıyorlardı.

Kürt milliyetçiliği mayalanırken, Jön Türk muhafazakârlığının yanı sıra, anti-kapitalist, anti-emperyalist, anti-feodal bir öze sahip bulunmayan programıyla, Batıcılığı, emperyalist mandacılıktan "bağımsızlık" talep etmekle, toplumun en gerici feodal artıklarının aracı olmakla ve Batılı istihbarat kuruluşlarının komplo düzeneklerinde dokunan iplere bağlanmakla maluldür. Emperyalizm çağında anti-kapitalist olmadan tutarlı bir anti-emperyalist tavrın ortaya konulamayacağı, gerçek bir bağımsızlığın ve halkçı temelde bir ulusalcılığın bu ölçüler ekseninde hayata geçirileceğine ilişkin net bir duruş Kürt milliyetçilerinde yoktur.

Dolayısıyla ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı konusundaki Wilson'cu prensibin bir "halkla ilişkiler" çalışması olduğunu kavrayamayan Kürt egemenleri kendilerine yeni bir devlet verecek emperyalist programlara bağlanmakta sakınca görmüyorlardı. İngiliz istihbaratçısı Noel, Kürtleri sadece Bolşevik Rusya'ya karşı "tampon" olarak değerlendirmiyordu, "günlüğü"nde, "İngilizler için en güvenilir polis teşkilatının ve devlet memurlarının Kürtlerden oluştuğu ispatlanmıştır" diyordu. "Cahil" Kürtlerin propagandaya açık olmaları ve Türklerle işbirliğini vurgulayan Noel, İngiliz sömürgeciliğiyle ittifak yapan derebeylerine zincirlenmiş olanların iş ortaklığından memnundur. Noel, feodal kültürün baskısıyla sisteme başkaldırmayan Kürt işçileri de övüyor ve onları

diğer milletlere mensup işçilerden ayırıyordu. Bu anti-Bolşevik istihbarat uzmanın bölgede yaşayan işçilere bakış açısı şöyledir: "Dünya Savaşında Kürt işçi gruplarının çalışma verimleri ve çalışmaların olumlu sonuçları, Arap ve Acem işçilere kıyasla çok daha iyiydi" Bu yaklaşım, Kürt emekçilerin ağır sömürü koşullarında tepkisizliklerinin ve en ağır biçimde çalıştırılmalarına rağmen duruma itirazsız baş eğmelerinin övgüsüdür.

Noel, emperyalist egemenlik ilişkilerinin bölgeye yerleşmesi açısından en uygun özelliklere sahip halkın Kürtler olduğunu yazıyor ve şunları vurguluyordu:

"Kürtler yeni uygarlığa ve çağdaş gelişmeye uyum sağlamakta çok yeteneklidirler. Ve bu bağlamda Kürtler, Türklerden, Araplardan ve Acemlerden çok daha üstündür." Bölge halklarını "yeni uygarlık" yani Ortadoğu'ya yerleşen emperyalist egemenlik ilişkileri karşısındaki tutumlarına göre bölen ve basamaklandıran bu anlayışa göre: "Kürtler için kurulacak çağdaş ve güçlü bir hükümetin dünyaya sağlayacağı yarar, diğer bütün doğu milletlerininkinden daha fazla olur." Bu "çağdaş"lığın emperyalizme tabi, Ortadoğu'nun petrol kaynaklarını sonuna kadar Batılı güçlere başta İngiltere olmak üzere açan, kölece işçileşen, Sovyetlerin güneyden kuşatılmasına katkı sağlayan, "tampon" konumuyla bölgede devrim jandarması görevini yerine getirmek temelinde değerlendirildiği açıktır. Noel'in "dünya" derken Batı-merkezli bir anlamı kastettiği, sömürge halklarını, köleleştirilen köylüleri, dünya işçi sınıfını bu kavramın dışında tuttuğu, Sovyet devriminin temsil ettiği değerlere karşıtlık ekseninde Kürtlere verilmesini istediği görevler açısından net biçimde ortadadır.

Noel, Türk Kürt "farklılık"larını sürekli ön plâna çıkaran bir yaklaşım içindedir. Sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, tarihsel bağların üzerini örterek ırk temelli ayrımları vurguluyor ve "Hiç unutulmaması gerekir ki Kürtler ırk olarak Aridirler ve Türklerden çok farklıdırlar" diyordu. Emperyalizm karşısında birlik içinde bir Kürt-Türk cephesi üstelik 1917 Bolşevik Devrimi koşullarında İngiltere'nin kâbusudur. Noel, "Kürtlerin din faktörünün dışında, bütün özellikleri ile Türklerden çok farklı oldukları"nı belirtiyor ve Kürt milliyetçiliğinin desteklenmesini savunuyordu. Noel, "hiç bir adetlerinin Türk adetleriyle benzeşmesini istememişlerdir" derken yüzlerce yılın ortak değerlerini inkâr ediyordu. Noel, "Savaş sırasında Kürtler, Türklerin yanında bizimle savaşmayı kabul etmediler ve savaşmadılar. Gerçektende savaşta önceleri bize yardım ettiler ve yerli ordumuzda askerlik yapıp hizmet ettiler" diyordu. İngiliz emperyalizminin "yerli" ordu örgütlenmesine bazı aşiret liderlerinin katılmasını Kürtlerin "ulus" konumuyla Türklerden ve diğer bölge halklarından soyutlanmasında

bir araç olarak değerlendiren Noel çelişkileri ve çatışmaları körükleyecek bir fikri hazırlık içindedir. Bu Kürt uzmanı istihbaratçının günümüze akan birikimde görüş ve fikri hazırlığının emperyalist stratejik rezervde muhafaza edildiği görülüyor. Yaşadığı dönemde Kürtler konusundaki tezlerini kabul ettiremeyen Noel'in; "Ilımlı Müslümanlık" Rusya'nın "tampon" konumuyla güneyden bir Kürt devleti ile kuşatılmasına ilişkin jeopolitik program, Kürtlerin emperyalistlerin güveneceği bir devrim jandarmasına dönüştürülmesi, koordinatlarını emperyalistlerin belirlediği bir Kürt milliyetçiliğinin İslâm Birliği temelinde bölge halkları arasındaki ilişkileri eritecek biçimde örgütlenmesi önerisi artık açık bir gündemdir. Bu konuda ABD'nin Kürt sorunundaki rolünün köklerine Noel ışık tutuyor: "İngiliz subaylarının çok azının Doğu vilayetlerinde yaşayan halkın yaşam tarzı, sorunları ve dertleriyle ilgili bilgileri vardır. Ancak Amerikalı misyonerler, savaş öncesinden bu alanda bulunduklarından dolayı bu konulardaki bilgileri daha çoktur."

Edward Noel, aristokrat bir aileden geliyordu. Farsça, Arapça, Rusça, Kürtçe biliyordu. İngiliz istihbaratının bu parlak ismi 1918 Şubatı'nda Kafkasya'da görevliydi. Cengeli devrimcilerinin lideri Küçük Han'a bir ara esir düşen Noel, hatıra defterine şu ilginç notu yazıyordu: "Kafkasya'nın işgalinden ve Karadeniz'den Pamirlere kadar yeni devletlerden bir kuşak oluşturmak gibi heyecanlı bir oyundan uzak kalacaktım."[435] Rusya'da yaşanan devrim ve iç savaş İngiliz stratejilerini "Büyük Oyun"un yeni bir aşamasını hazırlamaya yöneltiyordu. Türkmenistan'ı ele geçirmek ve Kafkasya'yı yeni Sovyet devletinden koparmak, muazzam petrol kaynakları olan bölgeyi bir sömürgeye dönüştürmek için plânlar yapıyordu. İngiliz Hindistanı'nı savunma kisvesi altında, Kafkasya'da bir hareket noktası oluşturmak, karşı-devrimci güçlerin yardımıyla Baku Sovyeti'ni devirerek Kafkasya'yı denetim altına almak, Hazar Denizi ve çevresinde üslenmek amacıyla İngiliz birlikleri hareke geçiriliyordu. Bu misyonun istihbarat operasyonlarında görev alan Noel, daha sonra oluşturacağı, Kürtlere yönelik İngiliz stratejisini, Sovyet Rusya'nın güneyden kuşatılmasıyla bağlantılı, geniş koordinatları olan bir Avrasya jeopolitiğine göre ele alıyordu. Kürtler "Büyük Oyun"un bir piyonu olarak değerlendiriliyorlardı. "Büyük Oyun"da ise İngiltere, Rusya, Almanya ve bölgeye yeni giren ABD'nin çıkarları karşı karşıya gelirken Fransa'da etkili bir konum edinmeye çalışıyordu. İngiliz emperyalizmini kurtarıcı olarak gören ve milliyetçilik koordinatlarını Batılı güçlere göre belirle-

---

[435] Peter Hopkirk, *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, İst. 1995, Sabah Kitapları, sf. 350.

yen Kürt siyasetçiler, Winston Churchill'in (kendisi bugün Kürt kitlelerinin tüm gösterilerinde yapmayı bir adet haline getirdikleri "Zafer işareti"nin mucididir. İngiliz mandası altında yıllarca yaşayan Filistinlilere oradan diğer Ortadoğu halklarına yayılan bu işaret günümüzde hangi zaferi simgelediği belli olmadan kullanılıyor) şu sözlerine yansıyan sömürgeci bilinci kavrayamadılar: "Dünyanın yönetilmesi, sahip oldukları dışında kendileri için bir şey beklemeyen tok uluslara bırakılmalı. Dünya'nın yönetimi aç ulusların eline geçerse, tehlike her zaman kapımızda olur.(...) Gücümüz bizi ötekilerin üstüne yerleştirdi. Kendi malikânesinde huzur içinde yaşayan zengine benziyoruz." Bu çerçevede Rusya'da Bolşevik devrim, Batı'nın içişlerine yönelik derin ve uzun vadeli potansiyel bir tehdit olarak değerlendiriliyordu.

Kapitalist düzenin tüm varlığına yönelik bu meydan okumanın etkisiz kılınması amacıyla kuşatılması plânlanıyordu. Kürt milliyetçilerinin "bağımsızlık" bekledikleri Wilson, Bolşevizm'in en katı düşmanları arasındaydı ve Churchill ile aynı görüşleri paylaşıyordu. Wilson'un "kendi kaderini tayin" ilkesi, sömürgeci güçlerden, koruma, yönlendirme ve yardım alması gereken "aşağı bir uygarlık düzeyindeki insanlara" uygulanmayacaktı. Wilson, savaşa girmeye karar verdiğinde Amerikan emekçilerinin desteğini sağlamak için ilk hükümet propaganda ajansı olan "Creel Komisyonu"nu kuruyordu. Bu propaganda aygıtının çalışmaları daha sonra kapitalist "halkla ilişkiler" endüstrisinin temelini atıyordu. Wilson, "propaganda cephesinin büyük başkumandanı" olarak niteleniyordu. Wilson'un "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" halkla ilişkiler teorisinin önde gelen ismi Walter Lipmann tarafından formüle ediliyor ve ABD egemenliğinin Ortadoğu'ya girişinde araç olarak kullanılıyordu.

Wilson prensiplerinin Kürtler arasında yarattığı dalgalanma kayda değer:

"Mazlum milletleri özgürlüğe ve bağımsızlığa kavuşturacak, Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'un 14 maddelik prensiplerinden Kürtlerin de yararlanmaya çalışma arzusuyla Diyarbekir'de Hevi Cemiyeti mensubu gençlerin girişimiyle 1918 tarihinde Kürt Teali Cemiyeti adıyla bir dernek kuruldu. Derneği kurmak için Kara Cami denilen yerde büyük bir kalabalık toplanmış, cami avlusu ve çevre sokaklar hınca hınç dolmuştu. Bütün halk derneğe ilgi gösteriyor, tanınmış kimselerden Cemil Paşazade Kasım Bey, Bekir Sıdkı Bey, Şeyh Ahmet Gülşeni, ulemadan Haco Hamdi gibi kimseler tarafından da destekleniyordu."[436] Diyarbakır'da "Kürt Teali Cemiyeti"ne kitlesel bir katılım olurken mer-

[436] Silopi age., sf. 53-54.

kezi İstanbul'da bulunan "Kürdistan Teali Cemiyeti"de faaliyetlerini sürdürüyordu.

Kürt feodalleri, siyasi hareket geleneklerinde temel bir ilkeye dönüşen politik yasaya uygun davranıyorlardı: Savaş koşullarından yararlanarak özerk hatta bağımsız bir alanda düvel-i muazzamaya dayanarak egemenliklerini tesis etmek Milliyetçilik, feodal işbirlikçi kesimler ve komprador kapitalizmin temsilciliğini yapan güçlerin denetimi altında kitleselleşme aracıydı. II. Meşrutiyet'ten Mütarekeye akan çizgide yaşanan politik canlanma da dikkate değer örgütlerden biri de "Kürdistan Teali Cemiyeti"ydi. Bu örgütte, İttihat ve Terakki'nin duruma hâkim olduğu dönemde istihbarat örgütü "Teşkilat-ı Mahsusa"da görevli olan ve Müslümanlığını ön plâna çıkaran Said Nursi'de kurucuydu.

"Mondros Mütarekesi'yle savaş sona erince İstanbul'da" bulunan Kürt liderler, "Kürdistan'ın ulusal bağımsızlığını elde etmek amacı ile Kürdistan Teali Cemiyeti adıyla siyasi bir cemiyet kurmuşlardı. Bu cemiyetin kurucuları olan Bediüzzaman Molla Said, Müküslü Hamza, Botkili Halil Hayali Beyler faaliyete geçerek, cemiyete üye kaydetmekteydiler. İstanbul'da kalabalık Kürt aydınları ve önde gelenleri milli davaya ilgi göstererek cemiyete girmiş, çalışmaya başlamışlardı."[437] "Kürdistan Teali Cemiyeti" yönetim kurulu şu isimlerden oluşuyordu:

Birinci Başkan: Şemdinanlı Seyyit Ubeydullah'ın oğlu (Ayan meclisi üyesi) Seyyit Abdulkadir,

Birinci Başkan Vekili: Bedirhan Emin Ali,

İkinci Başkan Vekili: Süleymaniyeli eski Dışişleri Bakanı Said Paşanın oğlu Tümen Komutanı Fuat Paşa,

Genel Sekreter: Emekli Tümen Komutanı Hamdi Paşa,

Muhasıp: Seyyit Abdülkadir'in oğlu Seyyit Abdullah,

Üye: Dersimli Miralay Halil Paşa,

Üye: Miralay emeklisi Bedirhani M. Ali,

Üye: emekli askeri kaymakam M. Emin Bey,

Üye: Ulemadan Hoca Ali,

Üye: Medrese hocası Arvaslı Şefik,

Üye: Tercüman gazetesi Başyazarı Babanzade Şükrü,

Üye: Babanzade Fuat,

Üye: Fethullah (tüccar)

---

[437] Silopi age., sf. 56.

Üye: Prof. Mehmet Şükrü (Sekban). Cemiyet yönetim kurulu üyesi seçilen bu kişiler İstanbul'da bulunan işgâl güçlerinin ABD, İngiliz, Fransız komiserlerini ziyaret ederek taleplerini iletiyorlardı. ABD siyasi komiseri ile yapılan bir toplantıya Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan, Prof. Mehmet Şükrü'nün yanısıra "kavmiyetçiliği" İttihatçıların güçlü zamanında reddeden Said Nursi'de bulunuyordu.[438] ABD komiserinden "Kürt milli haklarının sağlanmasına yardımcı olması" isteniyordu.

Wilson'un, ABD'nin emperyalist stratejisini meşrulaştırmak ve Ortadoğu'ya nüfuzunu yaymakta bir araç olarak formüle ettiği prensipler Kürt aydınlarının başlıca program temeliydi. Genel havaya uygun olarak, savaştan önce "Hevi"nin genel sekreterliğini yapan Memduh Selim bu konuda şunları söylüyor:

"Büyük savaşın başgöstermesine kadar ve Büyük savaş sırasında en önemli iş olmak üzere kültür ve hayır işleriyle uğraşanlar, artık dünyanın kabul ettiği maddeleri de Kürtlerin yaşam programına aldılar. Çünkü meydanda bir Wilson prensipleri vardı ve çünkü her büyük devlet, özgür olmak ve özgür olarak yükselmek isteyen her ulus, hak tanımak ve hakla yönetim yapmak iddiasını güden her hükümet ve Osmanlı Hükümeti de, bu prensipleri esas kabul edip açıkladılar."[439]

ABD emperyalizmi "özgürlük" getirecekti ve Kürtler'de tıpkı önemli Türk aydınları gibi bu inançla Amerika'yı kurtarıcı olarak görüyorlardı. (Türk aydın ve siyasetçilerinin Wilson prensipleri ve ABD karşısındaki durumlarını, "Barbarlığın Kaynağı: Petrol" adlı kitabımda ayrıntılı olarak yazdığım için bu konuya tekrar değinmiyorum.)

---

[438] Silopi age., sf. 57.

[439] Memduh Selim, *"Kürt Kulübünde Bir Söyleşi" Jin* dergisi (1919, 18 Haziran, No: 21), Çeviren ve sadeleştiren: M. Emin Bozarslan, Uppsala 1988, Deng Yay., sf. 914-915.

Jön Kürtler ve Rus Emperyalizmi

II. Meşrutiyet döneminin canlı siyasi koşullarında ortaya çıkan ilk Kürt örgütü "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti"dir. (Kürt Yardımlaşma ve İlerleme Derneği) "Cemiyet" Kürt bölgelerinde de şubelere sahipti. Kürtler açısından bir diğer önemli gelişme de 1890'lı yıllardan itibaren bazı Kürtçe kitap ve gazetelerin basılması ve yaygın olarak dağıtılmasıydı. Daha önce yayınlanan Mevlâna Halit'in divanı ve Ermeni harfleriyle yazılıp yayınlanan Kürtçe bir alfabe ile bir kaç Kürtçe İncil'den sonra, basılan bu yayınlar ilk Kürtçe kitaplardır. Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın *el-Hediye'L-Hamidiyye Fi'L-Lugat'L-Kürdiyye*'si (1894, 1895), Ehmede Hani'nin *Elifbaye Kurmanci*'si (1909) ve *Kürtçe Sarfü Nahv* gibi kitaplar buna örnek verilebilir.[440] Jön Kürt akımının mayalanmasında bu yayın ve örgütlenme faaliyeti yanında İttihat ve Terakki'nin ilk kurucuları arasında yer alan Dr. Abdullah Cevdet, İshak Sukuti, Lütfi Fikri gibi Kürt aydınların rolü önemlidir. Ayrıca Seyyid Abdulkadir'in de o yıllarda İstanbul'da sayıları binlerle ifade edilen Kürt hamallar ve işçiler üzerindeki feodal nüfuzunu "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" tarzı örgütlenmelerdeki konumunu güçlendirmede kullanması söz konusuydu.[441] Bedirhaniler ile Abdülkadir, feodal egemenliklerini özerk temellerde kuracakları bir Kürdistan ekseninde birbirleriyle mücadele halindeydiler. Bu nedenle başlangıçta İttihat ve Terakki'ye dayanmayı zorunlu görüyorlardı. "Kürt Teauün ve Terakki Cemiyeti"nin beyannamesinde de "Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunması uğruna fedakârlık" edileceği

---

[440] Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti* ve gazetesi, 2. Baskı, İst., 1999, Avesta Yay., sf. 15.

[441] Malmisanij, *Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri*, İst. 1993, Fırat Yay., sf. 42-43.

vurgulanıyordu. Ancak "Kürt kavminin yüzyılın gereksinmelerince ve ayrıca maarifçe ilerlemesi, mutluluğunun sağlanması" ile "herhangi bir kavmin diğer bir kavim üzerine hiçbir çeşit ayrıcalığa sahip olmaması temennisi"ni, "Vilayetlere geniş yetkilerin verilmesi" talebi izliyordu. Diğer konularda ise, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayımladığı siyasal programın içerdiği maddelere" dayanacağı bildiriliyordu. Görüntüde İttihat ve Terakki'den kopuş taktik bir gereklilik olarak savunulmazken arka plânda başka bir yaklaşım geçerliydi. Abdülaziz Yamulki'nin anlatımıyla:

"İnkilâb-ı idare ile beraber zimam-ı idareyi ele alan İttihat ve Terakki Hükümeti, en basit bir tarzda Kürt meselesini ortadan kal'etmeyi kendine bir prensip edinirken İstanbul'da pek kuvvetli bir surette teşekkül eden Kürt Terakki ve Teâli Cemiyeti, (yazar Kürt Teavün ve Terakki Cemiyetini kastediyor) pek mutantan bir surette teessüs ederek Kürt İstiklâli'ne hazırlanan fikirleri coşturmuştu" İttihat ve Terakki'nin iktidarın tüm iplerini ele geçirmesi için oldukça uzun bir zaman gerektiriyordu dolayısıyla "Kürt İstiklâli"ne hazırlık yapan örgütlenmelerin bir baskı döneminin ürünü olduğu söylenemez, bu temelde Yamulki şunları söylüyor: "Kürdistan Teâli Cemiyeti hiçbir şahsi gaye takib etmeksizin mesa-i vâkıasını Kürt milletinin dini ve içtimai ve tarihi olan âmal-ı milliyesinin husulüne ve Kürdistan'ın âher bir millet veya devlet tarafından istilaya uğramasına hasr etmiş olduğunu beyan ile maksadını bütün Kürdistan rüesasına tebliğ eylemişti." Kürt feodallerini muhatap alan bu iki Kürt örgütlenmesi iki büyük derebeyi partisinin geçici bir uzlaşmasının ürünüdür. "Kürt istiklâli"nden anladıkları feodal imtiyazları temelinde dönemin emperyalist güçlerinin desteklediği bir krallık ve meşrutiyettir. İlk Kürt örgütü daha çıkışında en büyük emperyalist güce dayanmayı bir zorunluluk olarak görüyor ve bu konuda Kürt egemenlerinin zayıflığını giderecek bir dış destek bulmak adına "hürriyetperverlik" meşrulaştırmasıyla emperyalizme sığınıyordu. Yamulki'nin anlatımıyla: "Bu Kürt Cemiyeti ân-ı teessüsü ile beraber o zamanki İngiltere devletinin ezhan-ı aleme aksettirdiği hürriyetperverliğe olan temâyülünü nazar-ı dikkate alarak hemân Büyük Britanya hükümdarına bir telgraf çekmişti."

Kürt milliyetçiliğini İttihat ve Terakki çerçevesinde gelişen Türk milliyetçiliği'ne tepki olarak değerlendirmek eksik ve tek yanlı bir tutumdur. Tanınmış Kürt mutıalifi Veteriner Nuri Dersimi 1911'de bile (İttihat ve Terakki'nin baskıcı Cemiyeti) çalışmalarından şöyle söz ediyor: "Her hafta Cağaloğlu'ndan Doktor Abdullah Cevdet Bey'in ziyaretine giderdim. Arapgirli yani Dersimli bir Kürt münevveri olduğundan Dersimlilerle temas eder ve ziyaretlerini büyük bir zevkle karşılardı. Mumaileyh Kürt Teali ve Terakki Cemiyeti 1326 hicriden beri tesis ettiği ve arkadaşlarından Bedirhan Emin Ali Bey ve Muhammed Şerif Paşa ve Ubeydullah el-Nehri evla-

dından Şeyh Abdülkadir efendilerle çalışmakta olduğunu bildirmiş olduğundan bütün Dersimlileri mezkur cemiyete kayıt ettirmek (suretiyle) İntisap bedellerini ve aylık kayıtlarını makbuz mukabilinde Abdullah Cevdet'e teslim ettirirdim."[442]

Kürt feodalleri ve aydınları egemenlik sisteminin İdeolojik, politik, sosyal, sınıfsal paydalarında ortaktırlar. Bu bakımdan geçişler kolaydır. Abdullah Cevdet Kürt milliyetçiliğini, ittihatçılığı, Atatürkçülüğü, Batılaşmayı gönül rahatlığıyla savunabiliyordu. Aynı şekilde, Ziya Efendi'nin (Gökalp) bu konudaki geçişlere örnek oluşturan faaliyetleri, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti* gazetesinin 6.sayısının 50 sayfasında Diyarbekirli Pirinççizade'ye verilen cevabında şöyle yansıyor: "Mektubunuzu aldık. Kürtlerin gelecekteki mutluluğuna, aralarında maarifi yaymaya yönelik emelleri ve ciddi yurtsever çalışmaları takdire değer.

Seyyidlerin kâmillerinden ve Kürt erdemlilerinden Aktepeli Şeyh Abdurrahman Efendi'nin Kürt diliyle bir tarih yazmakta olduğuna, saygı değer Edip Ziya Efendi'nin de on yıllık araştırmalarının ürünü olmak üzere hazırladığı Kürtçe atasözleri ile dilbilgisini ve bir Kürtçe sözlüğü yakında yayımlayacağını, yörenin erdemli kişilerinden Hanili Salih Bey'in de bu konuda harcadığı çabalara ilişkin olarak verdiğiniz müjdeler için cidden teşekkür ve bu yüce himmetler özellikle tebrik olunur." Ziya Gökalp 1909'da Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi'ne katılıncaya kadar Kürtçe üzerine çalışıyordu. 1909 yılında Diyarbakır'da yayınlanan "Peyman" gazetesinin 12. sayısında yer alan Kürtçe yazı Ziya Gökalp'e aittir. Ziya Gökalp'in Kürtçe gramer çalışmaları 1962 yılında Musa Anter'de bulunuyordu. Anter bu konuda, "Barış Dünyası" adlı derginin 1962 Eylül tarihli 6. Sayısında, "Nitekim Ziya Gökalp merhum da aynı kanaate varmış ve çalışmalarıyla bugün elimizde olun şu kıymetli eserleri vücuda getirmiştir: Kürtçe Gramer, Kürt aşiretleri üzerine sosyolojik tetkikler ve birçok makale ve etütler." Anter yıllar sonra anılarında aynı konuya değinir ve bu eserlerin artık elinde olmadığını vurgular:

"Halil Hayali Bey, ölümüne yakın kendisindeki çalışma notlarını bana verdi. Bunların içinde paha biçilmez vesikalar vardı (...) Ziya Gökalp'in kendi eliyle yazdığı Kürtçe grameri ve kendisinin Kürt dili üzerine araştırmaları vardı. Fakat maalesef, 1972 tevkifatında, kütüphanemle birlikte bunlar da Diyarbekir Örfi İdare Mahkemesine getirildi; tümünün müsaderesine karar verildi. Aftan sonra kitaplarım için yaptığım başvuruda hepsinin yakıldığını bana bildirdiler."[443] Ziya Gökalp'de, "elsine-i Kürdiyye'den Kırmanç lisanında tekellüm ve

---

[442] Vet. Dr. Nuri Dersimi, *Hatıratım*, Stockholm 1986, Roja Nü yay., sf. 26.

[443] Musa Anter, *Hatıralarım*, İst. 1990, Doz Yay., sf. 67.

tahrire de iktidarım vardır" diyor ve bu konularda "gazetelerde bazı ilmi ve edebi makaleler" yazdığını belirtiyor.[444]

Ziya Gökalp'in bu çalışmalarda birlikte olduğu isim Halil Hayali: Bitlis'in Mutki kazasının Modan aşiretine mensuptur. Said Nursi'yi kendisine örnek alan Halil Hayali, "Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi" muhasebeciliği görevindeydi. Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa) onun Ziya Gökalp'le bağlantısını şöyle anlatıyor:

"Halil Hayali, Kürt milletinin her türlü yoksunluğunu görerek, milletinin derdine çare aramak ihtiyacını duymuş: Kürt dilinin gramerini kaleme alarak bir de sözlük hazırlamıştı: 1900 tarihinden itibaren İstanbul'da bulunan Halil Hayali, Kürt gençleriyle tanınmış ve onlarla milli meseleler etrafında dertleşmek suretiyle milli duygularının gelişmesine çalışmıştır. Tesadüf sonucu (...) aslen Çermik kazası Zazalarından olup Diyarbekir'de oturan Tevfik Efendi'nin oğlu Ziya Efendi ile tanışmıştı. Ziya Efendi Türkleşince Ziya Gökalp lakabını takınıp Türk ocağı ve Türk Yurdu kurucuları arasına girdi. Halil Hayali, Ziya Efendi (Gökalp) ile birlikte Kürtçe'nin gramerini kaleme almışlar, bir de sözlüğünü yazmaya başlamışlardı. Ziya Efendi bir de okuldan çıkarılınca Diyarbekir'e dönmeye mecbur olduğundan bu yazılmakta olan eserleri de beraberinde Diyarbekir'e götürmüştü."[445] Halil Hayali "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti"nin yanı sıra "Kürt Neşrii Maarif Cemiyeti"nin de kurucuları arasındadır. (Bediüzzaman) Said Kürdi, "iki Mekteb-i Müsibetin Şehadetnamesi" adlı kitabının 44.sayfasında Halil Hayali için, (sadeleştirilmiş haliyle) şunları yazıyordu: "İşte milli onurun bir örneğini size takdim ediyorum ki o da Mutkili Halil Hayali Efendi'dir. Milli onurun her alanında olduğu gibi dilbilimi alanında da derinleşmiş ve dilimizin esası olan alfabesini ve gramerini hazırlamış (...) Hakikat, Kürdistan madeninden böyle bir onurlu cevhere rast geldiğinden, bizim istikbalimizi onun gibi umut vaat eden birçok cevherler ışıklandırmaktadır. İşte bu kişi (...) gelişmeye muhtaç dilimize dair bir temel atmış olduğundan, onun yolunu izlemeyi ve bu alandaki çalışmaları daha da geliştirmeli onur sahiplerine tavsiye ederim."

Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa) Halil Hayali'nin Kürt milliyetçiliğindeki rolünü şöyle vurguluyor: "Mem u Zin divanında, Kürtler ve Kürt vatanı hakkında yazdığı beyitlerle büyük bir Kürt milliyetçisi olduğunu herkesin kabul ettiği

---

[444] Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İst. 1960, Diyarbakırı Tanıtma Derneği Yay., c. II, sf. 193.

[445] Silopi age., sf. 29-30.

(...) büyük şair Ahmede Hani'den sonra Kurmançi lehçesiyle yazan Kürt yazarlarının hepsinden fazla Halil Hayali. Kürt milliyetçiliği duygu ve düşüncesini yaymaya çalışan kıymetli bir zattı."[446]

(Ehmede Hani, 1651'de Hakkâri'nin Han köyünde doğdu. Kendi imkânlarıyla açtığı medrese, Kürt çocuklarına eğitim veriyordu. İlk Arapça-Kürtçe sözlüğü yazdı. Sufi olan Hani, yoksul halkın sorunlarına eğiliyor ve eserlerini Kürtçe yazıyordu. Nubara Biçukan adlı yapıtında "mevki sahipleri için değil, yoksul Kürt çocukları için yazdım" diyordu.[447] Eseri, Kürt edebiyatının en önemli köşe taşlarından biri olarak kabul edilir.)

Ziya Gökalp, Kürt milliyetçiliğinin önde gelen şahsiyetlerinden Halil Hayali'nin dışında Hanili Salih Beyle de yakın dostluk ilişkisi içindeydi. Bir süre Maden Müftülüğü yapan Salih Bey bir zamanlar Gökalp'in en yakın arkadaşları arasındaydı. 1925 Kürt isyanı sırasında "Mücahidin Reis-i Evveli" sıfatıyla Kürt askeri kuvvetlerinin en önemli liderlik mevkiinde bulunan Salih Bey daha sonra Diyarbakır'da "İstiklâl Mahkeme"sinin kararıyla asılıyordu.[448]

Bu olaylar ışığında; Türk milliyetçiliğinin ideolojik gelişiminde en büyük rolü oynayan Ziya Gökalp'in bu yönelişinden önce Kürt milliyetçiliğinin sosyal, siyasal ve kültürel ortamında bulunduğu, bu doğrultuda dil, sosyoloji alanında çalışmalar yaptığı ve bu faaliyetlerde Halil Hayali gibi önemli Kürt milliyetçileriyle ortak hareket ettiği görülüyor. Türk milliyetçiliğinin büyük ismi Gökalp'in kişisel tarihi, Kürt milliyetçiliğinin Türk milliyetçiliğine tepki olarak ortaya çıktığına ilişkin tezlerin eksik ve tek yanlı niteliğini ortaya koyuyor.

"Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" faaliyetlerinde bir "hayır" cemiyeti boyutunu aşan siyasal çalışmalar içindedir. Adem-i Merkeziyetçiliği savunan cemiyet, Kürtlerin "ihtiyaçlarını bilen" mebusların seçilmesi için çalışmalar yürütme kararı alıyordu. Diğer yandan 'Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" aynı adı taşıyan gazetesinin 7.sayfasında cemiyetin bir banka kurmaya karar verdiği ilân ediliyordu. Cemiyet hükmünü tüzüğün 17. Maddesiyle düzenliyor Musul, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Bağdat, Hınıs'ta şubeler açıyordu. 17 Aralık 1908'de kurulan Bitlis şubesi en güçlü Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti şubesiydi. İttihatçıların "Bitlis kulübü"nün 90 üyesine karşılık Kürt Teavün'ün 680 üyesi bulunuyordu. Bir süre sonra üye sayısı binlerle ifade ediliyordu. Bitlis şubesi "yeterli ölçüde düzenli yarı-askeri örgüte" sahipti ve "Vilâyetin bütün bölgelerine

---

[446] Silopi age., sf. 31.

[447] Medeni Ayhan, *Kürdistanlı Filozof Ehmedé Xanî*, Ankara 1996, sf. 10.

[448] Rohat, *Ziya Gökalp'in Büyük Çilesi*, İst. 1992, Fırat Yay. sf. 48.

kendi temsilcilerini" gönderiyordu. Bu arada şubenin on kişilik bir "savaş komitesi" bulunuyor ve askeri eğitim çalışmaları yapıyordu.[449]

Kürt milliyetçiliği gelişirken, Rusya'da Kürtlere karşı daha cesur bir politika izlemeye başlıyordu. Bu politikanın ana hedefleri, Kürtleri kazanmak ve onları Türk ve İran yönetimlerine karşı ayaklandırmaktı. "Kürt milliyetçiliğinin yükselişi Rusların yapmak istedikleri faaliyetler için beklemedikleri bir fırsat sundu. Ruslar da bu fırsatı kaçırmadı ve akıllıca kullandılar. Milliyetçi Kürt hareketi iyice teşvik edildi. Hoşnutsuz Kürt liderleri Ruslardan yardım almaktan ve barınak sağlamaktan hiç çekinmediler. Kürt milliyetçiliği bazı Kürt liderlerinin Rusya yanlısı faaliyetlerini örtmek için uygun bir zemin sundu. Önceki dönemlerde ihanetle eş tutulan benzer faaliyetler" bu dönemde Kürtlerin gözünde belirli bir kahramanlık ve kutsallık taşımaya başladı."[450]

Ruslar, İran Azerbaycan'ını işgal ettikten sonra kontrol altına aldıkları Urmiye ve Maku gibi merkezlerden Kürt bölgelerine yayılmaya başladılar. 1910 yılından itibaren Rus faaliyetleri hız kazanınca çok sayıda Kürt aşiret reisi Rusya'nın desteğini talep etti. Barzan Şeyhleri, Nehrili Seyitler, Caf Aşireti liderleri, Süryani Melikleri Ruslarla temasa geçiyorlardı. 1909 yılında ise Abdülrezzak Bedirhan St. Petersburg'a bağımsız bir Kürt devleti projesi ile geliyordu.

Bedirhanzade Hüseyin, Süleyman, Kamil, Hasan Beyler 1912'de Cizre'den İstanbul'da bulunan Dr. Abdullah Cevdet'i "Kürdistan'ın geleceğini etraflıca düşünmek için" genel bir toplantıya çağırıyordu.[451] Yusuf Kâmil Bedirhan ve yeğeni Süleyman Bedirhan aynı günlerde bağımsız Kürdistan için propaganda yapıyor, Rusya'dan siyasal ve maddi yardım sağlamaya çalışıyorlardı. Aynı kişiler, Rusya'nın Van'daki Konsolos yardımcısına, "bütün aşiretlerin Kürdistan'ı Rusya'ya katmak amacıyla Türkiye'ye karşı isyan etme konusunda anlaşmaya vardıklarını bildirmiş ve Kürtler bir yardım ümit edebilirler mi sorusunun yanıtını bilmek istediklerini söylemişlerdir."[452] 1913 yılında, Siirt sancağına bağlı Şirvan'da toplanan Kürt reisleri, Kürdistan'ın bağımsızlığını ilân etmeleri halinde Rusya'nın bunu himayesine almaya hazır olup olmadığını ve Kürtlerin silah, cephane sağlamasına destek verip vermeyeceğini öğrenmek üzere Kamil Bedirhan'ı Tiflis'e gönderme kararı alıyorlardı.[453] Emperyalizmin sömürgeci

---

[449] M.S. Lazarev, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi*, Uppsala 1991, Jina Nû Yay., sf. 78.

[450] Jwaideh age., sf. 233.

[451] Hanioğlu (1981)age., sf. 322.

[452] Malmisanij, *Kürt Talebe-Hevî Cemiyeti*, İst. 2002, Avesta Yay., sf. 30.

[453] Celile Celil, *19. Yüzyıl Sonu-20. Yüzyıl Başı Kürt Aydınlanması*, Çev: Arif Karabağ, İst. 2000, Avesta Yay., sf. 137.

himayeyi meşrulaştıran "manda" sistemini, hukuki çerçevesiyle 1. DünyaSavaşı sonrasında gündeme getirdiği düşünüldüğünde bu konuda Kürt feodallerinin yaklaşımının niteliği daha iyi anlaşılır. Bu arada, aynı yıl Şeyh Mahmud Berzenci federatif bir Kürt devleti kurulması için "1913 baharına doğru Cezire'nin tam selahiyetli hükümdarları haline" gelmiş olan Kamil ve Hüseyin Kenan Bedirhan'la ilişki kuruyordu.

Kürt milliyetçiliği, yavaş yavaş tekkelere de sızıyordu. Burada, şeyhler arasında güçlü destekçiler kazanıldı. Tekkelerin Kürt milliyetçiliğine açılması bir dönüm noktası oldu. Bu odaklardan yayılan fikirler Kürtler arasında hızla kabul görüyordu. Çünkü bu fikirler artık şeyhlerin tartışılmaz otoritelerinin ve "kutsal"lıklarının damgasını taşıyordu. Ayrıca şeyhlerin dini önder olma özellikleri ve nüfuzları, hükümetin müdahale ve baskılarından tekkeleri koruyan bir tür dokunulmazlık sağlıyordu. Kürt feodallerinin önemli bir bölümünü oluşturan Şeyhler aynı zamanda birer ateşli milliyetçiydiler. Onların, kırsal Kürt kitlelerle iç içe olması özdeşleşmelerini kolaylaştırıyordu. Ayrıca Jön Türklerin hedeflediği "seküler" devlete karşı Şeyhler İslâm Devletini savunuyorlardı. Kürtlerle iyi ilişkileri olan İslâmcı politikaları savunan, Halife-Sultan 2. Abdülhamit'in Jön Türkler tarafından devrilmesi de tepki gerekçeleri arasındaydı. Bu çerçevede dini ve ulusal gerekçeler birleşiyor, Cumhuriyet'e akan çizgide köklü bir muhalefet birikimine yön veriyordu. Jön Türklerin Halife'ye karşı tutumları İslâm karşıtlığı olarak algılanıyor ve Kürtlerin kutsal saydıkları bir mit yıkılmış oluyor böylece Kürtlerle Osmanlı hükümeti arasındaki en güçlü bağ zedeleniyordu. Diğer yandan, Abdülhamit'in devrilmesi Hamidiye Kürtlerini zayıflatıyordu. Jön Türklerin idareyi merkezileştirme çalışmaları neticesinde oluşan tepkilerin Kürt milliyetçiliğine akması kolaylaşıyordu. Jön Türklerin askeri ve diplomatik yenilgileri, Osmanlı otoritesinin zeminini tahrip ediyor, merkezden kopma konusunda siyasal manevra alanını genişletiyordu. Yenilgilerin beslediği kargaşa ortamı, "Kürtlerin ayrılma ihtiraslarını kamçılamıştı." Emperyalist çıkarların çatışma zembereğinde bulunan, yolsuzluk ve rüşveti önleyemeyen, Osmanlıyı oluşturan çeşitli milliyetlere verdiği sözleri yerine getiremeyen, iç siyasi çatışmaları önleyemeyen İttihat ve Terakki, yönetimi tümüyle ele aldığı 1913'den sonra baskısını daha da artırınca, Kürtlerin muhalefeti iyice büyüyordu. Jön Türklere yönelik ilk isyan işareti 1908'de Abdülhamit'i destekleyen Said Berzenci tarafından Süleymaniye'de başlatıldı. Bunu "Milli Aşiret Konfederasyonu"reisi İbrahim Paşa'nın 1909'daki isyanı izledi. Bu isyandan sonra en önemli ayaklanmalar, Barzan Şeyhi Abdüsselam ile 1913'de Bitlis'te patlayanlardı. 1914'de Barzan Şeyhi Abdüsselam'ın başkaldırısı Musul Valisi

Süleyman Nazif'in sert politikaları ile ezildi ve Şeyh Musul'da idam edildi. Bitlis isyanının liderleri olan Molla Selim ve Seyyit Ali (Seyyit Ali Kâmuran İnan'ın dedesidir.) 1913'te Ermeni "Taşnak" Örgütü yöneticilerinden rahip Vartan ile Ermeni-Kürt birliği konusunda anlaşıyorlardı. Molla Selim, 1913'te Seyyit Ali adına Vartan Varabet ile yaptığı görüşmeden sonra bir kez daha "Taşnak" liderlerinden Rupen, Görün ve Vartan'ın katılımıyla yeni bir toplantı yapıyordu. Bu toplantı da "Taşnak" liderlerine şunlar öneriliyordu.

1) Bu ülke Kürtlere ve Ermenilere aittir.

2) Bu ülkenin geniş özerkliğe sahip olması şarttır.

3) Ülkeyi Ermeniler ve Kürtler idare etmelidir. Bu toplantılar sonucunda "Kürt ve Ermeni birlikleriyle, bütün Doğu illerini bağımsız ilân ederek oraların iki yerli ulusu tarafından idare edilmesini sağlamak."[454]

İsyan liderleri sadece "Taşnak" ile değil Ruslarla da anlaşıyorlardı.

"Taşnak" Rus müdahalesini sağlayacak bir Ermeni katliamına yolu açıyordu. İsyanda Rus parmağı vardı. Bunun en somut delili isyan bastırıldıktan sonra Şeyh Selim'in Rus Konsolosluğuna sığınmasıdır. "Doğrudan Rus müdahalesi için uygun ortam yaratmak üzere yöredeki Rus konsolosu tarafından planlanan ve arkasından Ermeni katliamının geleceği Bitlis isyanı" neredeyse "şans eseri" bastırıldı.[455]

Kürt şeyhlerini en kanlı komplo yumaklarıyla Rus ve Ermeni "Taşnak" işbirliğine yönelten nedenler üzerine Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey'in TBMM'nin 1923'te gizli bir oturumunda konuşurken söyledikleri fikir veriyor. Polis müdürlüğünden gelme Mustafa Durak Bey şunları söylüyor:

"Efendiler, Kürdistan havalisine dair bir iki söz söylemekliğime müsaade buyurunuz. Kürdistan ahvali gayet nazik ve gayet fena ve gayet mühimdir. (...) Efendiler, 1329'da (1914) Kürdistan'da ve Kürdistan'ın ufak bir yerinde bir isyan zuhura geldi. İşte Bitlis mebusları burada. Bende o zaman orada idim. (...) Mela Selim İdam edilirken bir şey söylemişti, pek acıdır. Ne çare, memleketimizin derdidir, söyleyeceğim. Bunu bendenize söyledi ve bir arkadaşım da orada idi. Demişti ki:

"Ey Türkler, beni idam edecekseniz ediniz. Fakat memleketimizdeki idareden utanmıyor musunuz? Bu kadar yerleri verdiniz, ne kadar yerleri şuna buna hibe ettiniz. O vakit ki idareyi hepiniz bilirsiniz. Bunda bizim bir kusurumuz var diye söylemiyorsunuz. Ne zararı var, Bitlis'ide bize veriniz; ne olur? (...)

---

[454] Malmisanij (2002) age., sf. 33.

[455] Jawaideh age., sf. 219.

Bendenizin bu söz o gün bugün hiç kulağımdan gitmiyor. Mela Selim'e bu sözü söyleten idaresizliktir. Baştan ayağa böyledir. Memleketteki idaremize güvenecek hiç bir yerimiz yoktur."[456]

Bitlis isyanında Rusya'nın Kürt hareketindeki kolu Abdülrezzak Bedirhan ile Yusuf Kâmil Bedirhan'ında önemli rolleri vardı. Yusuf Kâmil, İstanbul'a gönderilirken yolda kaçıyor ve daha sonra Tiflis'e geçiyordu. Emperyalist Himaye peşindeki Kürt feodallerinin Rusya partisine mensup Yusuf Kâmil, 1914 Haziranı sonlarında, İstanbul'da Büyükelçi Yardımcısı olarak görev yapan Yakuşev'e, "Bütün Kürdistan Rusya'nın himayesini arıyor, onunla en samimi şekilde işbirliği yapmak istiyor" diyordu.

Kürt örgütlenmesinde, 1908'de kurulan "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti"ni, 1910'da "Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti, 1912'de "Hevi" yine aynı yıl kurulan "Kürdistan Muhibban Cemiyeti" , "Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti" ile "Kürt İrşad ve İrtika Cemiyeti" izliyordu. 1913 yılında Simko'nun da yardımıyla Hoy'da Abdülrezzak Bedirhan'ın başkanlığında "Gihandin Cemiyeti" kuruluyordu.

1912 Şubatı'nda Erzurum'da yapılan bir toplantıda Abdülrezzak, tüm muhalefet güçlerini birleştirerek Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Kürtlerin genel ayaklanmasını örgütleme önerisini gündeme getiriyordu. Bağımsız bir Kürt krallığının kurulması amacıyla Osmanlı yönetimine karşı ayaklanma hazırlamak için gerçekleştirilen faaliyetlere Abdülrezzak, Hüseyin, Hasan Bedirhan'ın yanı sıra bazı Kürt Şeyh ve ağaları da katılıyordu. Erzurum'da bir ayaklanma komitesi kuruluyordu. Bu komitenin kurucuları arasında Yüzbaşı Hayreddin'de bulunuyordu. 1912'de yine Rus kaynaklarına göre bölgede "İrşad" adlı gizli bir Kürt örgütü vardı. Yüzbaşı Hayrettin aynı zamanda "İrşad" üyesiydi. Bu örgütün sorumluları arasında, Sibki Aziz Bey, Şeyh Osman Efendi, Selim ve Bekir Efendi bulunuyorlardı. Van, Diyarbakır, Urfa'da "İrşad'ın kolları vardı. Örgütün sorumluları, Siirt, Beşiri ve Garzan'da para topluyorlar ve o sıralarda devlet yerine "İrşad"a vergiler akıyordu. Erzurum'da adı geçen ayaklanma komitesi ile "İrşad" iç içeydi.

---

[456] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. IV., 2. Baskı, Ankara 1985, Türkiye İş Bankası Yay., sf. 153.

Pan Türkizm'in Akıl Hocası: Siyonizm

19. yüzyılda milliyetçilik akımları Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişiyor, 20. Yüzyılın ilk yıllarında alabildiğine güçleniyordu. Türkler çeşitli ulusların "milli" ideolojileri yanında en sona kaldılar. Türkler Ziya Gökalp'in deyimiyle "Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat" geçiriyorlardı. O kadar ki milli marşları bile yoktu. 1908 Temmuzu'nda Hürriyetin İlânını Fransız Milli Marşını (Marsailles) çalarak kutluyorlardı. Meşrutiyeti ikinci kez ilân ettikleri halde Türkler Osmanlılık fikrine bağlıydılar. Oysa Osmanlıcılık tüm unsurları birarada tutacak nitelikte değildi. Balkan Harbi Türk milliyetçiliğinin yükselişini getiriyordu. "İttihat ve Terakki'nin Türkçülük akımı bu savaşın dumanları içinde sanki fışkırdı. Ben varım diyemeyen Türkler bu sözleri Balkan Harbi sonunda söyleyebildiler ve milletleşme platformuna erişebildiler. Milliyetçilik akımı artık bir iç dinamik niteliği kazanmıştı.[457] Milliyetçilik giderek İttihatçıların ideolojisi haline geliyordu. Aslında, imparatorluk ülkesindeki çeşitli milliyetçilik akımları, sürekli çatışıyordu. Ancak yönetimin milliyetçi (Türkçü) görünümü Araplar ve Kürtler başta olmak üzere tepkiyle karşılanıyordu. "Balkan Harbi döneminin koşulları içinde milliyetçiliğin ideolojik işlevi özellikle İttihatçılar tarafından bir imparatorluğu yıkılmaktan kurtaracak kadar güçlü ve etkin bir tedbir olarak görülmüştür. (...) Burada Ziya Gökalp Bey'in önerdiği model ile karşılaşılacaktır. Merkez-i Umumi'den topluma doğru baktığı zaman içinden çıkılmaz bir kargaşayı nasıl birleştirici bir inanç sistemi ile kurtarabileceğini araştırması onu fikir planından eylem planına doğru itecektir.

---

[457] Tunaya (1989) age., sf. 310-311.

İlk önerisi imparatorluğun içindeki Türklerden başka toplumları, millet yapan ne varsa onları Türklere de kazandırmak olacaktır (...) Bu andan itibaren İttihatçı yöntemi Ziya Gökalp Bey Türkleştirecektir."[458]

Ziya Gökalp, Kürt milliyetçiliği çerçevesi içinde gerçekleştirdiği çalışmalar esnasında milli bir ideolojinin temel dinamikleri konusunda oldukça önemli bir düşünsel birikim edinmişti. Diyarbakır'da yayınlanan "Peşman" gazetesinin 31 Ağustos 1909 tarihli sayısında Ziya bey, İttihat ve Terakki Kongresi'ne gitmeden önce son yazısını Türkçe-Kürtçe yazıyordu. "Peyman"ın müdürü, başlıca yazarı Ziya Bey söz konusu yazısında[459] "Kürtlerin yalnız bir derdi vardır, o da cehalettir. Bu derdin dermanı okumak yazmak ve dünyayı öğrenmektir. Bundan böyle Kürtçe kitaplar yazılacak, Kürtçe gazeteler neşr olunacak. Mekteplerde Kürt lisanıyla ilim ve marifet öğrenilecek. O zaman Kürtler de zengin olacaklar, bahtiyar olacaklar. İyi yaşamak usulünce agâh (haberdar) olacaklardır. Gökalp milli bir kimliğin oluşumunda dilin önemini, Kürt milliyetçiliğini Osmanlıcı ideoloji ile örten bir aydın ortamı içinde kavrıyordu. İntihar teşebbüsü sonrasında tedavisini gerçekleştiren Dr. Abdullah Cevdet'de bu konuda oldukça birikime sahipti.

İşte Türk milliyetçiliğine geçen Ziya Gökalp dil-kültür çalışmalarında böyle yöntemsel bir hazırlığa sahipti. 1909'da İttihat ve Terakki Kongresine Diyarbakır delegesi olarak katılan Ziya bey burada "Genç kalemler" grubuna dahil oluyordu. Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin gibi isimlerin yer aldığı bu topluluğun "birleştikleri tek nokta dilde Türkçülüktü". Ancak Türkçülüğün en önemli ideoloğu Ziya Gökalp'in dil-kültür gibi milli kimliğin kuruluş unsurları konusundaki ilk çalışmaları Kürt milliyetçi ortamında gerçekleştirmiş olması onun başlangıçta Osmanlıcı olduğuna ilişkin ana akım tezlerle örtülemez. Ayrıca Kürtlerin milliyetçiliği, Türk milliyetçiliğinden sonra ve ona tepki olarak gündeme getirdiklerine ilişkin yaklaşımların da yukarıda açıklanan olgular çerçevesinde eksik olduğu açıktır. Diğer yandan "ayrılıkçı milliyetçiliğe ve merkezden uzaklaşma eğilimlerine karşı açık tepki Türk milliyetçiliği için önemli bir zemin oluşturdu. Hem kısa bir süre önce yitirilen toprakların telafisine yardım edebileceği amacıyla Asyalı Türk gruplara bilinçli yönetimle hem de ülke içindeki yoğun bir Türkleştirmeyle İmparatorluğun Afrika ve Avrupa'daki kayıplarını dengelemenin bir yolu olarak bu durumdan kurtulma arayışında sıkıntı-

---

458 Tunaya (1989) age., sf., 315.

459 Ülken age., sf. 298.

lar içindeki bir kaç Jön Türkçü lider Pantürkçülük seçeneğini giderek artan bir şekilde desteklemeye başladı."[460]

Bu yönetimin etkili isimlerinden biri de İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi Halil (Menteşe) Beydir. "Mebusan Meclisi Reisi" Halil Bey 19 Mayıs 1914'te Osmanlı Mebusan Meclisi Reisliğine seçilmesi üzerine yaptığı konuşmada:

> Bu yüce kürsüden milletime sesleniyorum. Hürriyetin ve anayasanın beşiği Selanik'i, yeşil manastır'ı, Kosova, İşkodra, Janina'yı o güzel Rumeli'nin tamamını unutmamanızı tavsiye ederim. Öğretmenlerimizden, gazetecilerimizden, şairlerimizden ve tüm aydınlarımızdan şimdiki ve gelecek nesillere dersleriniz, yazılarınız ve moral etkinizle, sınırların ötesinde hürriyete kavuşması gereken kardeşleriniz ve kurtarılacak bir vatan parçası olduğunu hatırlatmanızı istiyorum.

Halil Bey'in (kendisi AP'li bakan, milletvekili Nahit Menteşe'nin babasıdır) içinde bulunduğu ortamın niteliği üzerine şu gözlemler önemli vurgular içeriyor:

Osmanlı Mebusan Meclisi 17 Aralık 1908'de açılıyor, 126 seçim bölgesinden gelen Rum, Ermeni, Bulgar, Yahudi, Sırp, Ulah temsilciler yer alıyordu.

"Bu meclis sanki bir Bâbil Kulesi idi. Çünkü oraya toplanan milletvekillerinin çoğu birbirini anlamıyordu. Vakıa bu mebuslar Osmanlı Mebusan Meclisi'ne gelmişlerdi, ama hakikatte bir Osmanlı milleti yoktu (...) Çünkü bunların dilleri başka, dinleri başka, emelleri başka idi. İşte hakikat böyle olduğu halde İttihat ve Terakki Cemiyetindeki idealistler, bütün unsurları –Eski Tanzimatçılar gibi- yine Osmanlı bağı ile bağlamak hülyasında idiler. Fakat çok geçmeden bu bağın pek çürük olduğunu onlar da anlamışlardır. Serfice mebusu Boşo, bir gün müzakere esnasında kendisinin Osmanlılığının, Osmanlı Bankası'nın Osmanlılığı kadar olduğunu onların yüzüne bağırmıştı. İttihatçılardan bazıları da bu mecliste bulunan Müslümanları olsun İslâmiyet bağı ile toplu bulundurabileceklerini düşünüyorlardı. Fakat bu bağ ile de ne Arapları ne de Arnavutları bir noktada birleştirmek mümkün olmayacağı anlaşılıyordu. Esasen İstanbul'da, daha Mebusan Meclisinin toplanmasından evvel tesis edilen Arnavud, Kürt ve Arap cemiyetlerinin gösterdikleri faaliyetin şekli ve manası ileriyi görenleri pek ziyade düşündürmüştü... Türklerin yurt içindeki muhtelif unsurları birleştirmek hususundaki emeli cidden samimi idi. Ve bu emelin hüküm ve te-

---

[460] Jacob M. Landau, *Pan Türkizm*, Çev: Mesut Akın, İst. 1999, Sarmal Yay., sf. 72-73.

siri altında olmalıdır ki Millet Meclisinde "Biz Türküz" demeye cesaret edemiyorlardı."[461]

Bu çerçevede Türk milliyetçiliği hızla örgütlendi. 1910 Kasım'ında Selanik'te İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği toplantıda, Türkler arasında vatanseverliği yerleştirmek, Türk olmayan toplulukların uluslaşmalarını durdurmak amacıyla İmparatorluktaki tüm okullarda Türk dilinin kullanılması kararlaştırılıyordu. Ayrıca, Türkler ve yurtdışından gelen Müslümanların özellikle daha önce kaybedilen Bosna-Hersek eyaletlerinden olanların demiryolu hatları boyunca iskân edilmeleri hüküm altına alınıyordu. İttihat ve Terakki, çözülüşün bilinciyle Türkçülüğe daha çok sarılıyordu. 1911 Eylül-Ekim ayları arasında yapılan Kongreye Pan Türkçü yöneliş hâkim oluyordu. Alınan kararlara göre: Türk dilinin evrensel gelişimi sağlanacak. Bulgaristan, Romanya, Bosna ve Hersek'teki Türkler örgütlenecek, İttihat ve Terakki Komiteleri aracılığıyla bağlantı kurmaları mümkün hale getirilecek, özellikle Rusya ve İran gibi ülkelerde İttihat-Terakki şubeleri oluşturulacak, Müslüman ülkelerden gelen delegelerle yılda bir kez İstanbul'da toplantı yapılacaktı.[462]

İttihat ve Terakki'nin "Türk ve Müslüman soydaş gruplara yönelme politikası bir kez daha Eylül-Ekim 1913'teki yıllık toplantısında onaylandı." Bu dönemde ve daha sonra, 1. DünyaSavaşı sırasında İmparatorluğun her yanında kültürel ve ekonomik Türkleştirme politikası daha da yoğunlaştırıldı. Pan Türkçülük, İslâmi bir kılıf altında siyasi bir araç olarak kullanılıyordu. Hareketin etki alanında Kıbrıs'ta vardı. O zaman Britanya sömürgesi konumunda bulunan Kıbrıs'ta, İngiltere'ye karşı Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer alan "Yeni Türk Partisi" adıyla etkili bir örgüt kuruluyordu. 1914'te kurulan partiye üye Türkler, Kıbrıs'ın Osmanlı İmparatorluğu ile yeniden birleşmesi için ısrarlı bir faaliyet yürütüyorlardı.

İttihat ve Terakki Hindistan, Afganistan, Kafkasya, Mısır'a ajanlar gönderiyordu. Diğer yandan Enver Paşa siyasi ve askeri bir ülkü olarak Pan Türkçülüğü benimsiyordu. 1948'de basılan "Les Noyers de L'Altenburg" adlı kitabında bir dönem Fransa'da Kültür Bakanlığı da yapan Andre Malraux, aslen Alsaclı olan babasının İstanbul'da Alman Elçiliğinde altı yıllık görev süresinde, Enver'in en yakın arkadaşı ve en güvendiği dostları arasında yer aldığını anlatıyor. Malraux'un anlattığına göre babası Turan fikrini bir "takıntı" haline getiriyor ve bu konuda Enver'le işbirliği yapıyordu. Trablusgarp savaşından önce

---

461 *Halil Menteşe'nin Anıları*, İst. 1986, Hürriyet Vakfı Yay., sf. 12-13.

462 Landau age., sf. 74.

bile, Enver, Çarlık Rusya'sındaki Türki gruplar arasından Müslüman eylemcileri Jön Türkler çerçevesine katıyordu. Enver o zamanlar, başkenti Semerkant olmak üzere eski imparatorluğun yerine bir başka imparatorluk kurulması halinde, batıdaki toprak kayıplarının önemli olmayacağını vurguluyordu. Balkan Savaşı sonrası Enver Paşa'nın ajanları Afganistan, Buhara Emirlikleri ve Rus Türkistan hanlıklarıyla ilişkiye geçiyorlar, bu arada Malraux'un Babası da böyle bir görevle Afganistan'a gönderiliyordu.

Yahudi Moiz Kohen'in (Tekin Alp) yazdığına göre Enver, 1912'de Selanik'ten İstanbul'a yerleştiğinde, İsmail Gaspıralı, Fatih Kerimof ve Arif Kerimof gibi tanınmış Türkçü eylemcilerle ilişki kuruyordu. Pan İslâmizm ve Pan Türkçülüğü iyi hesaplanmış bir stratejinin kurucu unsurları haline getiren Jön Türkler, özellikle de Enver Paşa Almanlardan bu konuda yoğun teşvik görüyordu. Alman emperyalizmi hem Rusya'yı zayıflatmak hem de "orta Asya'nın muazzam kaynaklarından pay koparmak amacıyla Pan Türkizm ve Pan İslâmizmi kullanmak istiyordu.

Türkçü akımı besleyen fikri kaynaklar, Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında büyük bir etkinliğe ulaşıyorlardı. Türkçülüğün en önemli savunucularından "Türk Yurdu" 1911 yılından itibaren Yusuf Akçura tarafından yayınlanıyor ve 1913'te diğer tüm benzer yayınları gölgede bırakıyordu. 11 Nisan 1913'ten itibaren yayın yaşamına giren "Halka Doğru" ise bir başka önemli Türkçü yayındı. Bunların yanı sıra "Türk Dili" , "Turan" , "Büyük Duygu" , "Türk Sözü" gibi yayınlar da önemli sayıda okur kitlesine ulaşıyordu. Ziya Gökalp, "bugün kültürce birleşmesi kolay olan Türkler, bilhassa Oğuz Türkleri yani Türkmenlerdir. Türkiye Türkleri gibi, Azerbaycan, İran, Harzem ülkelerinin Türkleri de Oğuz uyruğuna mensupturlar: Bundan dolayı, Türkçülükteki yakın mefkuremiz (Oğuz Birliği) yahut (Türkmen Birliği) olmalıdır. Bu birlikten maksat nedir? Siyasi bir birlik mi? Şimdilik, hayır! Gelecek hakkında bugünden bir hüküm veremeyiz. Fakat bugünkü mefkuremiz Oğuzların yalnızca kültür ve birleşmesidir(...) Harzem, İran, Azerbaycan ve Türkiye ülkeleri, Türk etnografyası itibarıyla aynı uyruğun yurtlarıdır. Bu dört ülkenin bütününe Oğuzistan (oğuz ili) adını verebiliriz. Türkçülüğün yakın hedefi, bu büyük ülkede yalnız bir tek kültürün hakim olmasıdır (...) Türkçülerin uzak mefkuresi, Turan namı altında birleşen Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları dilde, edebiyatta, kültürde birleştirmektir."[463] Bu görüşler, Osmanlıcılıktan Türkçülüğe oradan da Pan Türkçülüğe akan çizginin son noktasını içeriyor (Günümüzde Kürtlerin ya-

[463] Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İst. 1977, Kadro Yay., sf. 22-27.

şadıkları ülkelerin sınırlarına bağlı kalarak "konfederalizm" kapsamında birliğini savunan görüşlerin hiç bir özgün yanı olmadığı ve bu konunun Gökalp tarafından Türkçü içeriğiyle sayfalar dolusu anlatıldığı ortadadır.)

1908–1914 döneminde 3 milyon kilometre karelik imparatorluk yüzölçümünün 1, 1 milyon kilometre karesi yitiriliyordu. Bu toprakların bir kısmı Rumeli'yi kapsıyordu. İmparatorluğun en zengin vilâyetleri Rumeli'de bulunuyordu. Bu toprakların yitirilmesi Jön Türklerin ideolojik bakış açılarını derinden etkiliyor ve faaliyetlerinin ağırlık merkezi, Doğu'ya kayıyordu. Bir zamanlar Abdülhamit rejimine karşı ülkenin her yanında milliyetçi gruplarla işbirliği yapan İttihat ve Terakki, özellikle 1911 yılında yapılan "gizli kongre" sonrasında bu gruplarla olan ilişkilerini koparmaya başlıyordu. "1911 yılında Dahiliye Nazırı sıfatıyla Mebusan Meclisinde konuşan Halil (Menteşe) bey: "Hükümet, Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette, bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüslerde bulunmak ve bu suretle icraatta bulunmayı bu memleket için bir mazarrat (kötülük) bir tehlike telakki eder" diyordu. Resmi ideoloji, Osmanlıcılık ve İttihad-ı Anasır (unsurların birliği) olarak açıklanıyordu. Boşo gibi mebuslar milliyetçiliklerini açıkça savunabiliyorlardı ancak İttihatçılar için "Vatan-ı Umumi" ideolojik bağlayıcılığa sahipti. Ancak "Halil Bey bu sözleri derin bir romantizm üslubuyla söylediği sıralarda, İttihat ve Terakki, aslında milliyetçi politikasını başlatmıştı. Osmanlıcılık İttihatçılar için her biri merkeze pamuk ipliği ile bağlı –aslında kopmuş- bu yapay birliği sürdürmek amacıyla hiç de gerçek ve içten olmayan resmi bir ideoloji olmuştur (...) İttihat ve Terakki, parlamento içi ve dışı çalışmalarıyla, milli bir kadroya gitmiştir. Osmanlıcılık, devleti korumak için bir maskeydi o kadar."[464]

İttihat ve Terakki'nin bir yüzü Türkçü-milliyetçi diğeri ise İslâmcı idi. Ancak gerçek yüzü Türkçü-milliyetçi olanıdır. İslâmcı akım bir siyasi gereklilik olarak değerlendiriliyordu ve İttihatçılar açısından zoraki nitelikteydi. İttihat ve Terakki, bir meşruiyet kılıfı olarak muhafaza etmek istediği saltanatın ideolojik tabanı olan İslâmcılıktan vazgeçecek durumda değildi. Ayrıca dönemin koşulları gereği her parti başarıya ulaşmak için İslâmcı olmak zorundaydı.

Ancak merkezde Türkçü-milliyetçi ideoloji duruyordu. Fuat Köprülü, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık" başlıklı makalesinde, "Osmanlılık'ın birçok unsurdan oluştuğunu belirttikten sonra, bu unsurların birleşimini bir daireye benzetir, dairenin merkezinde Türklük, merkezin etrafında İslâmlık, dışa yakın yer-

---

[464] Tunaya (1989) age., sf. 305-307.

lerinde ise Hıristiyan unsurlar bulunur" diyordu.[465] Köprülü de tıpkı Gökalp gibi ulusal kimlikten yoksun olan merkezdeki unsurun, kendi kimliklerinin bilincine sahip diğer unsurların ayrılıkçı hareketlerini önleyemeyeceği inancıyla, "Osmanlılığı tecezzi ve inhilâlden kurtarmak ancak Türklerin de milli bir mefkureye malikiyetleriyle mümkün olacaktır" diyordu.

Ziya Gökalp'te, Balkan Savaşı yenilgisinden sonra "Türk Yurdu" dergisinde "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak".başlıklı bir yazı dizisinde dokuz makale yayınlıyordu. Gökalp, "Osmanlılıktan maksat devlet ise zaten her Osmanlı tebası bu devletin bir ferdi idi. Yok bundan maksat lisanı Osmanlıca olan yeni bir millet yaratmak idiyse Osmanlıca Türkçe'den başka bir şey olmadığı için bu yeni millet başka nam altında bir Türk milleti olacaktır" diyordu. Gökalp, adı geçen makale dizisinin altıncısını "Cemaat Medeniyeti" başlığı ile yayınlıyor ve dilde merkeziyetçi eğitimi savunuyordu: "Cemaat mekteplerinde, hususi lisanlarda, dini ve kavmi tarihlere istinaden tahsil gören gayr-i mütecanis zekâlardan nasıl olur da mesela İngiliz medeniyeti gibi mütecanis (uyumlu) bir irfan husule gelebilir." Ziya Gökalp, "milli mefkure"nin yanı sıra etnik gruplar arası (beynelanasır), uluslararası (beynelmilel) ve dinler arası (beynelümem) ideallerin de gerekli olduğunu belirtiyor ve Türklük (milli), İslâmiyet (beynelmilel), Osmanlılık (beynelanasır) ve Beşeriyet (beynelümem) prensiplerini savunduğunu vurguluyordu. Gökalp, Diyarbakır'da çıkardığı "Peyman" gazetesinin 1909 Temmuz sayısında ABD'yi Osmanlılık için bir model olarak gösteriyordu Amerikalıların çok çeşitli etnik kökenlere sahip bulunmalarına rağmen Amerikalılık bilinci taşıdıklarını vurguluyordu.[466] Gökalp dört yıl sonra ise ABD'yi değil İngiltere'yi Osmanlılık için "medeniyet" modeli olarak değerlendiriyordu. 1913'ten sonra İttihat ve Terakki tek başına iktidardı. "Osmanlıcılıktan Türkçülüğe kaydırdığı ideolojisi de tekti ve resmileşmişti."

İttihat ve Terakki'nin Türkçü ideolojiye yönelmesi kolay olmadı. Öyle ki, Yusuf Akçura gibi tanınmış bir Türkçü, Osmanlıcı ideolojiye bağlılığı nedeniyle İttihat ve Terakki'ye muhalefet ediyordu. Akçura'nın "Jön Türklerle temel anlaşmazlığı ulusal sorun konusundaydı. Osmanlıcılık iktidarın resmi ideolojisi olmaya devam ediyordu; ırk, din, dil farlılıklarından bağımsız, ortak bir Osmanlı tabiyeti temeline dayalı İttihad-ı Anasır fikri, hala siyasetçilerin temel ülküsüydü. Trablusgarp savaşı sırasında, Akçura yazdığı makalelerde ve 1911'de

---

[465] Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev: Tansel Demirel, İst. 1994, İletişim Yay., sf. 101.

[466] Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894–1909)*, İst.1956, sf. 105.

yeniden yayınladığı Üç Tarz-ı Siyaset'te, bu bakış açısının saçmalığı karşısında kendi düşüncelerinin doğruluğuna yeniden dikkat çekiyordu."[467] Ulusal sorun konusundaki anlaşmazlık Yusuf Akçura'yı, 1912 yazında, İttihat ve Terakki'ye muhalif bir partinin saflarına kadar götürüyordu. Akçura, "Milli Meşrutiyet Fırkası"nın kurucuları arasına katılıyordu. Arkadaşı, Türkçü Ahmet Ferit (Tek) partinin başkanıydı. Partinin başlıca kurucuları arasında İktisatçı Mustafa Zühtü ve o sıralarda milliyetçi fikirleri savunan geleceğin TKP lideri Mustafa Suphi'de bulunuyordu. Mustafa Suphi Ahmet Ferit'in "İfham" gazetesi yazı işleri müdürüydü. Kurucusu olduğu "Milli Meşrutiyet Fırkası" açıktan açığa Türkçülük yapan ilk milliyetçi partiydi. İktisadi sorunlara da milliyetçilik açısından eğilen parti yer yer devletçiliği savunuyordu.[468] Suphi 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrasında Sinop'a sürülenler arasında bulunuyordu. Bir ara İstanbul'a dönen Suphi tekrar Sinop'a gönderiliyor bu ikinci sürgünden bir kaç ay sonra Rusya'ya kaçıyordu. Bu dönemde Durkheim okuluna bağlı tipik bir "burjuva sosyoloğu" olan Suphi, İtalya'nın Trablusgarp saldırısına karşı anti-emperyalist tutum alıyor ve bunu milliyetçi bir temele dayandırıyordu. Asıl ilginç nokta onun bir Türk-İslâm masonluğu kurmak idealidir. Bu konuda Ahmed Bedevi Kuran şunları yazıyor:

"Suphi bir Türk ve İslâm farmasonluğu teşkilini, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beynelmilel farmasonluğuna karşı milli bir farmasonluk kurumunu tecrübe etmek istedi (...) Bunda takip edilen gaye perde arkasında siyası roller oynamak ve hükümetin sukutunu (düşmesini) mümkün kılacak kuvvetli bir teşekkül vücuda getirmekti."[469] Bu dönemde ateşli bir Türk milliyetçisi olan Mustafa Suphi de diğer önemli milliyetçiler; Ziya Gökalp, İsmail Gaspıralı, Ömer Seyfeddin, Hüseyin Cahid Yalçın gibi masondur.[470] Suphi, 1912 yılında yayınlanan "Hak" gazetesinde Mehmet Fuat (Köprülü), Celal Nuri (İleri), Cenap Şahabettin gibi önemli isimlerin yanında maliye konularında yazılar yazıyordu.[471]

---

[467] François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev: Alev Er, Ankara 1986, Yurt Yay., sf. 56.

[468] *Türkiye'de Sol Akımlar I (1908–1925)*, 1. Baskı, Ankara, 1967, Bilgi Yay sf. 102.

[469] Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İst. 1956, Baha Matbaası, sf. 550–561.

[470] İlhami Soysal, *Dünyada ve Türkiye'de Masonluk ve Masonlar*, 4. Baskı, İst. 1988, Der Yay., sf., 7-8.

[471] Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, 2. Baskı, İst. 1994, İletişim Yay., sf. 551.

Suphi'nin de kurucusu olduğu "Milli Meşrutiyet Fırkası" Osmanlıcılık politikasını resmi olarak sürdüren İttihat ve Terakki'ye muhalefet ediyor ve Türk unsuruna dayalı bir milliyetçiliği savunuyordu. "İfham"da sosyal yönü ağırlıklı, halkçı temelde yazılar yayınlanıyordu. (Türkiye'nin ilk açık Türk milliyetçiliğini benimseyen partisinde daha sonra TKP genel sekreteri olan Mustafa Suphi'nin kuruculuğu tarihin ironileri arasındadır). Bu bilgilerinde ortaya koyduğu gibi Kürt, Arap, Arnavut milliyetçilikleri saldırgan, baştan plânlanmış bir Türk milliyetçiliğinin 1908 Temmuz "devrimi" sonrasında ortaya koyduğu ideoloji ve uygulamalara tepki olarak gelişmiyordu. İttihat ve Terakki İktidara ancak 1913'te tam anlamıyla yerleşiyordu ve partiye Türk milliyetçiliğini açıkça savunan Yusuf Akçura, Ahmet Ferit gibi isimlerden ciddi bir muhalefet yükseliyordu. İttihatçı siyasetler diğer milliyetçilikleri daha da ateşleyecek uygulamalara Balkan Savaşı sonrasında girişiyordu. Öncesinde, parti tam anlamıyla Türkçü bir ideolojiye dayanmıyordu ve Osmanlıcı çizgisini henüz bırakmıyordu. Bu anlamda isyan birikimi dil çalışmaları, İstanbul ve Kürt bölgelerinde örgütlenmesi, yayınları ve pek çok aydınıyla Kürt milliyetçiliği, Jön Türkler ölçeğinde devlette kadrolaşamamakla birlikte güçlü, köklü bir akımdı. Hatta bazı alanlarda Türk milliyetçiliğini önceliyor ve saflarında yetişen önemli aydınlar milli kimlik alanındaki yöntemsel birikimleri ile Türk milliyetçi ideolojisinin gelişimine katkıda bulunuyorlardı.

Türk milliyetçiliği çalışmalarını besleyenler arasında Yahudilerin da dikkate değer katkıları vardır. Türkçülük akımının gelişmesinde ilk temelleri atanlar arasında Arthur Lumney Davids (ölümü: 1836) başta gelir. Davids, 1832'de yayınlanan "The Grammar Of the Turkish Language" (Türk Dili Grameri) adlı kitabında eski Türk dilleri üzerinde duruyordu. Davids kitabını II. Mahmut'a ithaf ediyordu.

Macar Yahudisi Arminius Vambery (1831–1913) Türkoloji alanındaki en önemli isimler arasındaydı. İngiliz İstihbarat servisinin ajanı olan Vambery Sultan Abdülhamit'e de hizmetlerini sunuyordu. "O araştırmalarıyla dikkatimizi Orta Asya'ya çekerek, tarihimizi milattan en az iki bin yıl öncesine değin" uzatıyordu.[472] Türkçü ideoloji ekseninde dikkatler sürekli olarak Orta Asya'ya çekiliyor, Araplar ve Kürtlerden hızla kopuş gerçekleşiyor, Arap mensuplar başta olmak üzere Siyonizm Osmanlı Meclisi Mebusanında gündeme getiriliyordu. Chester projesi Meclisi Mebusan'da görüşülürken, mebuslar "hangi iş var ki

---

[472] Mim Kemal Öke, *Vambery-Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İst. 1985, Bilge Yay., sf. 180.

siyonizm parmağı dönmesin" diyorlardı.[473] Orta Doğu'nun Müslüman halklarından koparak, Orta Asya'ya yönelişin ideolojik alt yapısını hazırlayanlar arasında Yahudi "Türkçüler" başı çekiyordu. Vambery, Doğu'ya gidildikçe Türk dilinin daha da sadeleştiğini savunuyordu. Vambery, Türklerle Moğollar arasındaki ırk ve dil bağlarında ısrar ediyordu. Vambery, İngiliz emperyalizminin hararetli bir savunucusu ve ajanıydı.

Orta Asya'da, İngiltere ile Rusya arasındaki "Büyük Oyun"a ilişkin siyasi yazılar yazıyor bu arada da Türk dili ve kültürünü araştırıyordu! Vambery'nin İngiliz emperyalizminin ajanı olmasını stratejik bir programın işlevsel uzantısında değerlendirmeyen ama akım tez sahipleri hiç bir soru sormadan onun Türkçülük hareketinin düşünsel atmosferinin gelişmesine katkılarını şükranla anarlar.

Diğer önemli bir Yahudi Türkoloji uzmanı Leon Cahun'dur (1841–1900) Fransız Yahudisi Cahun'un Jön Türklerle ilişkisi 1860'lara kadar uzanıyordu. *Introduction al'Historie dL'Asia* (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabında, Avrupa'ya medeniyeti getirenlerin Turan ırkına mensup olduklarını yazması, Batı'nın ideolojik, politik, askeri, iktisadi baskısıyla zihin yorgunu bir duruma düşen Osmanlı-Türk aydınları üzerinde büyük bir etkiye sahip olmasını sağlıyordu. Yahudi Türkoloji uzmanları ve Şarkiyatçıların çalışmaları Osmanlı Türklerinin dikkatini Orta Asya'ya yöneltiyordu. Yukarıda değindiğimiz Arthur Lumbey Davids'in yazdığı "Türk Dili Grameri" ise Türkçe yayınlanan ilk sistematik gramer kitabı olmasının yanı sıra bir tarih çalışması niteliğine de sahipti.[474] Yahudi Türkoloji uzmanları, Türkleri dil, kültür, tarih açısından binlerce yıldır tüm birikimini içerdikleri Orta Doğu ve Anadolu'dan koparıp Orta Asya'yı işaret ediyorlardı.

Bu Yahudi şahsiyetler arasında en önemlisi Moiz Kohen (Tekinalp)dir. 1883'de Serez'de doğan Moiz Kohen Selanik'te Aliyans Israilete (Evrensel İsrail Birliği) ve Hukuk mekteplerinde okudu. 1906 yılında Selanik'te "Yeni Asır" gazetesinde "muharrir"liğe başlıyordu. Gazetenin kurucusu ve sahibi Fazlı Necip, Sabetaycı ve masondu. 1908'de İttihat ve Terakki komitesi tarafından Selanik'teki propaganda faaliyetini yönetmekle görevlendiriliyordu. Fazlı Necip, Veritas Locasına mensup bulunuyordu.[475] Moiz Kohen (Tekin Alp) kendi anla-

---

[473] Tunaya (1989) age., sf. 363.

[474] Heyd age., sf. 13.

[475] Paul Dumont, *Grand Orient de France arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu XIX. Yüzyıl Ortası ile 1. Dünya Savaşına Yakın Dönemde İstanbul'da Fransız Obedyansı'na bağlı Mason Locaları*, Çev: Dr. Rıfat İnsel, İst. 1984, Mimar Sinan Yay., sf. 70-71.

tımıyla: "Ziya Gökalp'in ilham ve irşadı ile resmi makamların direktiflerini takip ederek hars ve kültür sahalarında mühim vazifeler deruhte ve bu cümleden olarak milli intibahın ilk hamlesi olan Türkçülük, Yeni Hayat ve Yeni lisan cereyanlarına büyük bir gayretle iştirak ettim" diyor. Kendisi de mason olan Gökalp, yine Veritas Locasına mensup olan Fazlı Necip'in "muharriri" mason Moiz Kohen'i "irşad" ederek "Türkçü" faaliyetlere yönlendiriyordu. Kohen, 1916'da "İktisat Derneği" adlı bir cemiyet kuruyor ve hükümetten maddi destek görüyordu. Üç erkek kardeşinden biri Haham olan Moiz Kohen'de Hahamlık eğitimi almıştı. 1909 yılının Aralık ayında Hamburg'da yapılan "Dünya Siyonist Kongresi"ne katılan Moiz Kohen Osmanlı Devletinin güçlendirilmesinin Yahudilerin yararına olacağını savunuyordu.

Bu siyonist Türk milliyetçisi, Türkiye'nin çelik çekirdeğinde iktisadi, mali, ideolojik güçleriyle yerleşik bir Yahudiliğin tıpkı geçmişte olduğu gibi devleti kontrol edeceği bilincini taşıyordu. Yazılarında Tekin Alp adını kullanan Moiz Kohen, Kemalist akımın en hararetli savunucuları arasında yerini alıyordu. 1936'da İstanbul'da "Kemalizm" 1937'de Paris'te "Le Kemalizm" adlı çalışmalarını yayınlıyordu.

Nesim Masliyah ve Dr. Samuel Abrevaya ile 1928'de "Milli Hars" derneğini kuruyordu. Bu derneğin kurucuları arasında "Cumhuriyet" gazetesinin sahibi Yunus Nadi'de bulunuyordu. 1934'de Hanri Sarişno ve Marçel Franco adlı iki Yahudi arkadaşıyla birlikte "Türk Kültür Cemiyeti"ni kuruyor ve böylece "Türkçülük", çalışmalarına yeni bir halka ekliyordu. "Türk Dili Kurumu" üyesi olan Moiz Kohen aynı zamanda büyük bir tüccardı ve tütün ihracatı yapıyordu. Bu "Türkçü" Yahudi, Fransa'nın Nice kentine yerleşiyor ve 1961'de burada ölüyordu. Kitapları: "Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevsi-i Mezuniyet" (Selanik, 1909), "Turan" (İstanbul, 1914), "Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler? Büyük Türklük: En Meşhur Türkçülerin Mütalaaları" (İst.1914), "Türkismus und Pantürkismus" (Weimar, 1915), "Türkleştirme" (İstanbul, 1928), "Kemalizm" (İstanbul, 1936), "Le Kemalizm" (Paris, 1937), "Türk Ruhu" (İstanbul, 1944)

Siyonist-Mason Moiz Kohen; "Turan" adlı kitabında Orta Asya'yı hedef gösteriyordu. Kohen:

> Turan yaşıyor, fakat Çinli pençesi ve Rus çizmesi altında yaşıyor, Turan, esir ve mahkum, Turan hakir ve mazlum! Onu bu halde bırakmak, Turanlık için en büyük zillettir. Gözünü açmış, milletini tanımış her Türkün en birinci, en mübrem, en mukaddes vazifesi, vazife-yi milliyesi onun imdadına koşmak ve onu Çin ejderi ve Rus kartalının kanlı tırnaklarından kurtarmaktır" diyordu. Orta Asya ve Kafkaslardan İstanbul'a akan "Türkçü" ve Pan Türkçü" aydınların en etkili olan-

larından "Yusuf Akçura'nın mensubu olduğu Volga Tatarları, XIX. Yüzyılın ortalarında, Rusya Türkleri arasında özel bir yer işgal ediyordu. (...) Tatarlar bir ulus oluşturuyorlardı, ama gerçek bir ulusal topraktan yoksundular. Sık sık Yahudilerle karşılaştırılan, diasporadaki bir ulus durumundaydılar.[476]

Türklerin İslâmiyet öncesi geçmişi, Asya'daki kökenleri, dinleri Yahudi Türkçülerin ilgi alanıydı. Ulus bilinci denildiğinde akla bu köklerin gelmesini sağlayacak olan bir düşünsel birikimin hazırlanmasında Yahudi Türkçüler büyük rol oynuyorlardı. Bu doğrultuda, Orta Asya ve petrol sorunlarıyla iç çatışmalara gömülmüş Baku'lü aydınlar da önemli çalışmalar yapıyorlardı. Panislavizm'i iyi incelemiş bu aydınlar, "Çarlık İmparatorluğundayken büyük bir bölümü güçlü, iyi eğitilmiş ve temelde Rus burjuvazisine oldukça yakın olan Türk burjuvazisinin birer parçasıydı. Ama siyasal iktidardan yoksundular ve aşağılanıyorlardı. Osmanlı topraklarına göç ettiklerinde ise dinin, dilin ve yüksek kültürlerinin sayesinde, Osmanlı seçkinlerine çabucak entegre oldular. Aralarından bazıları, Jön Türk devriminden sonra üst düzeyde kimi siyasal görevler bile üstlendi (...) Rusya da ulusal sorunun kurbanları olarak yaşarken, Osmanlı topraklarında bu soruna efendi gözüyle -sorunu çözecek güce sahip efendi gözüyle- bakar oldular."[477]

Moiz Kohen'in görüşlerini geliştirdiği ortam bu özellikleri taşıyordu. Pan Türkizm ve Türkçülüğü kılıf olarak kullanmaya eğilimli siyonist akım, güçlü finans kapital bağları, mason etkinlikleri ve anlayış birliği içinde çalışacağı Orta Asya ve Kafkasya kökenli aydınlarla birlikte Türklük konusunda cüretkâr koordinatlar belirliyordu. Türk dili, grameri, tarihi, hedefleri, kimlik unsurları tanımlanırken bu konuda Yahudi Türkoloji uzmanları, Şarkiyatçılar ve "Türkçü"lerin etkileri belirleyici oluyordu. Bu kimlik içinde Yahudiler, Sabetaycılar hatta siyonistler için büyük bir siyasi, ekonomik, kültürel rezerv bulunuyordu. Egemenlik sistemine, Selanik ortamının tüm güç ilişkilerini kültürel, ideolojik, finansal boyutlarıyla içermenin verdiği güvene dayanan Moiz Kohen: "İnkılap hareketi sayesinde Türklük yükselmiştir ve gittikçe yükselecektir. Türklük muhiti içinde yaşayan anasırlar (unsurlar, Türk olmayanlar) bundan sonra artık kuvve-yi cazibesine mukavemet edemezler, Türklük cazibesine teslim-i ruh etmekten başka bir şey yapamazlar." diyordu. Siyonist mason Moiz Kohen'in koordinatlarını belirlediği hangi Türklüktü? Jeopolitik geleceğinin temel yönlerinden uzaklaştırılan, kardeş toplumlardan koparılan, ilk aşamasında Rusya-

[476] Georgeon age., sf. 12.

[477] Georgeon age., sf. 15-16.

Çin düşmanlığı ile bütünlüklü Turan programı ile "Büyük Oyunun" ikinci aşamasında Anglo-Sakson ittifakına bağlanan, Anadolu birikiminin muazzam bir güç kaynağı olan etno-sosyal temellerini sorun yumağına dönüştüren, bölgenin tüm zenginliklerinden koparılan, ideolojik kuşatma altında bir Türklüktü bu. Anglo-Sakson emperyalizminin Avrasya stratejileri ekseninde Anadolu'ya yayıldığı ve devleti, Batıcı sömürge ideolojisinin kapıkulları ile teslim aldığı, Tanzimat'la başlayan ve iç savaşa göre tanımlanan ulusal kimlik parçalayıcı, dağıtıcı, eritici içerik taşıyordu. Diğer yandan bu parçalayıcı dinamiklerin erken ayırdına varan Çarlık emperyalizmi halkları kışkırtıyor, Alman ve Fransız emperyalistlerine ise bir sürecin yarattığı dehşet tablosundan çıkarları adına yararlanmak kalıyordu. Pan Türkçülük ile Türkçülük arasındaki ayrım çizgileri siliniyor ve milliyetçilik: kültürel, tarihsel unsurlara dayanıyor havası yayılırken; jeopolitik çıkarların gizli gündemleri, emperyalist çelişkiler, uluslararası finans kapital siyasetleri, siyonist ve masonik etkiler ekseninde temelleniyordu.

Pan Türkçülüğün hedefleri ve yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde Avrupalılar ilk kez Tekin Alp'in 1912'de Paris'te basılan 35 sayfalık bir makalesiyle öğrendiler.[478] Bu makale, imparatorluğun genel durumunu Pan Türkçü bir görüş açısıyla değerlendiriyordu. 1914'de yayınlanan *Türkler Bu Muharebede Ne kazanabilir* adlı kitabı 1915'de Almancaya 1916'da İngilizceye çevriliyordu. "Pan Türkçülüğün Avrupa'da kazandığı anlamda bekli de büyük ölçüde Tekinalp sorumlu olurken(...)İmparotorluk içinde Pan Türkçü propaganda ve Pan Türçülükle Türkçülüğün yakın birlikteliği (...) Türkiye'ye göçen sayısız Dış Türklerle önemli bir yayılma gösterdi."[479]

Emperyalist egemenlik ilişkilerinin zorunlu kıldığı sorumluluklar hızla bir ulus inşa süreci gerektiriyordu. Balkan Savaşına kadar İngiltere'ye dayanan ve onu model alan Jön Türkler bu savaşın yenilgiyle sonuçlanması üzerine Almanya ile işbirliğine gidiyorlardı. Emperyalist egemenlik ilişkilerine ideolojik, ekonomik, askeri, finansal açıdan zincirlenmek yetmiyordu kolektif sorumluluğu taşıyacak ortak bir irade gerekiyordu. Emperyalizm meşrutiyetini çürümüş bir Osmanlıcılık idealine dayandıran kadroları muhatap kabul etmiyordu. Bu noktada ulus inşa süreci hızlanıyor ve Batıcı ideolojinin birikimine dayalı, kapitalizm yanlısı, uygarlığı Avrupa ile özdeş gören güvenilir kadrolar "kurtarıcı"lık çözümlerini kendilerine açık tutulan yoldan giderek ortaya koyuyorlardı. Bu süreç: teorik anlatımı kolay olmakla birlikte çelişkili, amansız şiddet içeren,

---

[478] J.M. Landau, *Tekinalp, bir Türk Yurtseveri*, İst. 1994, İletişim Yay. (içinde).

[479] Landau (1999) age., sf. 55.

doğrultusu emperyalist egemenlik ilişkileri tarafından belirlenmekle birlikte her daim kontrol edilemeyen bir nitelik taşıyordu. Ancak bu Türk milliyetçiliği ekseninde kolektif sorumluluğa ihtiyaç vardı bu Avrasya jeopolitiğinde "Büyük Oyun"un dengeleri, finans kapitalin küçülen bir imparatorluk karşısında tahsilat zorunlulukları, emperyalistler arası çelişkilerin keskinliğinde bir tehlike bölgesine dönüşen imparatorlukta sınıfsal-siyasal patlamaların denetimi açısından sorunluydu. Çağın bu zorunluluğunu kavrayan Ziya Gökalp şunları yazıyordu:

> Tarihte bu acıklı hâle bir ikinci misal gösterilemez: Dışta Avrupa Türkiye deki rezaletlerden dolayı yalnız Türkleri suçluyor, içte Müslüman olan ve olmayan bütün kavimler sarayın istibdadından, memurlar zulmünden, hükümetin yolsuzluğundan ancak Türk kavmini mesul tanıyordu. Hâlbuki Türk Kavmi "Ben varım" demiyordu. Ortada yöneltilen bir mesuliyet yükü vardı ki onu kabul eden bir omuz yoktu. Türkler milli bir vazife üzerine almamış kendi başına fertlerden ibaretti. Milli vicdana, milli bir mefkureye sahip olmayan bir kitleden ahlâk, milli şeref, fedakârlık beklemek saçma bir şeydir. İşte yaratılıştan gayet soylu olan Türklerin topluluk olarak bu derece soysuzlaşmaları ancak "kendini tanımamak" ve milli mesuliyetini bilmemek, hatalarından ileri geliyordu.
>
> Evet, Avrupa haklı idi. Abdülhamit hükümetinin zulümlerinden hesap vermeye borçlu olan Türklerdi. Meşrutiyetten sonra da hangi parti iktidarda bulunursa bulunsun, hatalarından Türkler mesuldü.[480]

Ziya Gökalp emperyalizmi, komprador kapitalizmi, finans kapitalin kollarını, imparatorluğu 720 şubesi ile ağ gibi saran Düyunu Umumiye'yi, feodal-saltanatçı işbirlikçileri sorumlu saymıyordu. Ziya Gökalp; "irşad" ettiği Moiz Kohen, Sabetaycı parti kodamanları, Bakülü petrolcü Tagiyef'in (Barbarlığın Kaynağı Petrol adlı çalışmamada Tagiyef'in finans ettiği önemli Türkçü yayınlar ve liderlere ilişkin bilgiler bulunuyor) desteklediği aydınlarla birlikte yaptığı Türkçülük tanımının ölçülerini hızla Pan Türkçülüğe açıyordu. Kendi anlatımıyla "bu derece soysuzlaşmaları"nı kabullenemediği Türklere toprak sorununu çözme, uluslararası finans kapitalden kurtulma, feodal güçleri devirme konusunda hiç bir program önermeden Yahudi uzmanların yıllardır ısrarla gündemde tuttukları Orta Asya yollarını işaret ediyordu. "Milli mesuliyet" Avrasya jeopolitiğinde yeni roller anlamına gelirken, siyonizm-masonizm- batıcı ideoloji ile bulamaç olmuş bir milliyetçilik daha doğuşunda emperyalizm tarafından yedekleniyordu. Anti-kapitalist ve anti-emperyalist bütünlük temelinde kurulmayan bir milliyetçiliğin bölücü, eritici, kendi topraklarını ateş çemberine

---

[480] Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, İst., 1974, Türk Kültür Yay., sf. 36.

çeviren özelliklerini bu dönemde yaşananlar bir kez daha kanıtlarken, günümüze akan püsküllü bir mirası biçimlendiriyordu. Emperyalizm çağında anti-kapitalist ve anti-emperyalist temele oturmayan milliyetçilik, yeni sömürgeciliğin egemenlik ilişkilerinde gayrı milli bir hale dönüyor, batı çıkarlarının bekçisi, devrim jandarması, iç savaş körükleyicisi nitelikler kazanıyordu. Bu arada emperyalist güçler, komprador kapitalistler, işbirlikçi feodal unsurlar, bunlarla bütünleşen büyük bürokrasinin yönettiği ve yönlendirdiği tüm kanlı oyunlar ise başta Ermenilere yapılanlar olmak üzere, Gökalp'in "milli mesuliyet" kapsamı içinde Türklerin sorumluluk hanesine yazılıyordu. "Avrupa haklı idi (...) Türkler mesul."

Gökalp, uluslararası mason örgütlenmesini, siyonistlerin Türkçü etkinliklerini, kapitalizmi "gayrı milli" bulmuyordu. Sosyalizm içinse şunları yazıyordu: "Türklerin milli menfaatleri için bugün elverişli olmayan bir fikir varsa, hiç şüphesiz sosyalizmdir. Çünkü milliyet fikrinin düşmanıdır."[481]

Türkçü ve Pan Türkçü akımın mayalanmasında Selanik'in toplumsal-siyasal-ekonomik konumu belirleyicidir. Yahudiler ve Sabetaycılar bu kentin siyasal, ekonomik yaşamında son derece etkiliydiler. Mason localarında da ağırlıkları vardı. 1904 yılı itibarıyla "Veritas" locasında üyelerin tümü Yahudi'ydi. Selanik'te Sabetaycıların üç kolu vardı: Karakaşlar, Kapancılar ve Yakubiler. Bunlar arasında Türkçe yaygın olarak kullanılıyordu... "Dış evlilikler yapılamadığı için cemaat üyeleri kan bağı olarak her zaman Yahudi karakterlerini muhafaza etmekteydiler"[482] Sabetaycılar, İttihat ve Terakki, Mason locaları ve tarikatlarda son derece etkiliydiler. Ayrıca, Selanik'te Sabetaycı eğitim kurumları cemaatin geleceği açısından parlak imkânlar sunuyordu. Bu çalışmalarda en önemli isim; bilgin bir Kabbalist ve din adamı olan Şemsi Efendi idi (Şimon Zwi). Çok sayıda taraftara sahip bulunan Şemsi Efendi Selanik'te ilkokul seviyesinde bir kurum meydana getiriyordu. "Aslında onun esas ve birincil amacı Sabetaycı hareketin doğumundan itibaren Ladino'yu ana dil olarak benimseyen bir topluluğun kaderini değiştirmekti."[483] Hemen hemen hiç bir cemaat üyesinin Türkçe konuşamadığı koşullarda, kapalı dini yapı süreklilik kazanıyordu. Şemsi Efendi, bu dışa kapalılığa son verilmesinin zorunluluğuna inanıyordu. Sabetaycı cemaatin eğitim yoluyla birleştirilmesi ve söz sahibi olması temel amacıydı.

---

[481] Gökalp (1974) age., sf. 56.

[482] Ilgaz Zorlu, *Evet, Ben Selanikliyim, Türkiye Sabetaycılığı*, 6. Baskı, İst. 1999, Belge Yay., sf. 56.

[483] Zorlu age., sf. 115.

Sabetaycıların Türkçe eğitime açılmaları, eğitim hamleleri, masonik etkinlikleriyle birlikte büyük bir dinamizme imkân verdi. Tıpkı Yahudiler gibi Sabetaycılar da "Türkçü"lüğe dayalı ideolojiyi ve Türkiye'yi asıl bağlılıklarını yitirmeden büyük bir egemenlik aracına dönüştürmeye çalışıyorlardı. Bu yönde Batıcı ideolojiye açık olan Şemsi Efendi'nin katkıları yadsınamaz. "Sadece cemaat üyesi kişilerin kabul edildiği" Şemsi Efendi Mektebi'ne Sabetaycıların "Kapancılar" kolu destek veriyordu. "Kapancı"lar Batı ile sürekli ticaret ilişkilerine sahip bulunuyorlar ve ilerlemenin ilk koşulunun gelişmiş eğitim kurumları olduğuna inanıyorlardı. "Kapan" ve Karakaş" gruplarını birleştirmek için büyük çaba sarf eden Şemsi Efendi dönemin en önemli Sabetaycı kabalistleri arasındaydı. "Ogan" , "Ağa" "Hoca" olarak adlandırılan Sabetaycı din adamları kurdukları okullarda bilgilerini genç kuşaklara aktarıyorlardı. Şemsi Efendi'de bu din adamları topluluğunun üyesiydi. Şemsi Efendi 1885'de "Fevzi Sıbyan" olarak bilinen okulun kuruluşunda da önemli rol oynuyordu. Fevziye Mektebi, daha sonra İstanbul'da kurulan "Mekteb-i Terakki"ye göre daha cemaatçi bir yapıdaydı. Şemsi Efendi bu okulda "Akaid-i Diniye" hocası olarak görev yapıyordu. Yani Şemsi Efendi, Batılı eğitim kalıplarının benimsenmesinden yana olmakla birlikte bunu Sabetaycı cemiyetin daha güçlü ve birleşik hale gelmesinde bir araç biçiminde değerlendiriyordu. Onun, "Akaid-i Diniye" hocası olması, Sabetaycı dini kuralları gençlere aktarma amacından kaynaklanıyordu.

Şemsi Efendi, döneminin sadece büyük bir eğitimcisi değil, siyasi yönleri de olan ve Sabetaycı cemaatin kollarını birleştirerek, örtülü Kabalistik inancın gerekleri doğrultusunda harekete geçirmeye çalışan bir din adamıydı.

Şemsi Efendi ile Osman Efendizade olarak da bilinen Sabetaycı İsmail Hakkı birlikte çalışıyorlardı. İsmail Hakkı Efendi, Hayem Şalom adında bir Hahamın okuluna devam ederek dini eğitim alıyor daha sonra Fransızca öğreniyordu. İsmail Hakkı Efendi; önce Selanik'te Suratlar mahallesinde tek odalı bir vakıf mektebi kuruyor daha sonra Şemsi Efendi ile birlikte aktar önü mevkiinde eski bir mescidi okula dönüştürüyorlardı.

Mithat Paşa Selanik'i ziyareti sırasında bu okulu geziyor ve diğerlerine nazaran bu Sabetaycı eğitim kurumunun yöntemlerini beğeniyordu.[484]

Haham eğitimi almış, dönemin en büyük Kabalistikleri arasında sayılan Şemsi'nin ve İsmail Hakkı'nın açtıkları okul Müslümanların tepkisini çekiyor, konu Mithat Paşa'nın önüne geliyor, o bu davada Şemsi Efendi ve arkadaşlarını destekliyor, kullanılan yöntemler Şehrin "Terakki mektebi"ne yerleşmekle kal-

---

[484] Ergin age., sf. 470.

mıyor, İstanbul'a aktarılıyordu. İsmail Hakkı bir süre sonra Şemsi'den ayrılarak yeni bir okul kuruyor ve bu okulda öğrencilere Türkçe konuşmayı yasaklıyor eğitim Fransızca yapılıyordu.

Şemsi'de okulda ilginç usuller tatbik ediyordu. Türkiye'de ilköğretim kurumlarının temelinde, Sabetaycıların Selanik'te kurdukları okullar vardır. "Türk Maarif Tarihi"nin yazarı Osman Nuri Ergin bu konuda: "Türkiye iptidai (ilk) mektepleri durumlarını bu Selanikli muallim ve mürebbilerin hizmetlerine borçludurlar" diyor.

Şemsi Efendi, Sabetaycı inanca sonuna kadar bağlı, Kabalistik bir din adamıdır, Batı usullerinde bir eğitimi cemaatinin birliği ve gücü adına savunuyordu. Buna rağmen onun gerçek dünya görüşünün üzeri "lâik" , "batıcı" gibi süslemelerle örtülüdür. Selanik'te Müslümanların eğitim kurumları dinci, lâiklik karşıtı sayılırken, Sabetaycı-Kabalistik dincilerin okullarını lâik eğitimin merkezi saymak, Batılaşma ideolojisinin Doğulu olanı ilkel, çağdışı, akıl ve bilim dışı değerlendirirken, kökeninde Judeo-Hıristiyan dünya görüşü olmasına karşın Batı'dan akan tüm fikir ve kurumların lâik, akılcı, bilimsel sayılması anlayışının tezahürüdür.

1913'de nüfusu 157.889 olan Selanik'te 61.439 Yahudi, 39.956 Rum ile 45.867 Türk ve diğer milletler yaşıyordu. Yahudiler alabildiğine varlıklıydı ticaretin, sanayinin, sosyal hayatın ipleri ellerindeydi. Bu durumda Türk-Müslüman kesimin içe kapanıklığını, varlığını koruma ihtiyacını egemenlik ilişkilerinin dışında başlı başına bir gericilik olgusu biçiminde değerlendiren görüşler tek yanlıdır.

Şemsi Efendi mektebini ideal bir lâik eğitim merkezi olarak görmek onun kişilik özellikleri, cemaat bağları, aldığı eğitim ve hedefleri düşünüldüğünde yanlıştır. Bu yanlışlık basit bir değerlendirme hatasından kaynaklanmayıp, Atatürk'ün bu okulda eğitim görmüş olmasıyla bağlantılı ideolojik bir kurgudur. Onun *Nutuk*'ta da sözünü ettiği Şemsi Efendi'nin üzerindeki etkisini değerlendiren önemli bir uzmanın yazdıkları konunun boyutlarını gösteriyor:

> Mustafa'nın babası öldükten sonra Şemsi Efendi'yi ülküleştirilmiş bir baba olarak algılamış olması ve kendisini onunla özdeşleştirmeye girmiş olması muhtemel görünüyor. Bu doğru ise, ülküleştirilmiş baba Şemsi Efendi'nin kişiliğinde varlığını sürdürmüştür.[485]

---

[485] Vamık Volkan, Norman Itzkowitz, *Ölümsüz Atatürk*, İst. 1998, Bağlam Yay., sf. 56.

Daha 18. Yüzyılın başında dünya pazarıyla bütünleşen Selanik, geleneksel bir yönetim merkezi, ordunun bir kalesi ve Güney Balkanların ticaret odağı konumundaydı.

Sınai büyüme, kentleşme, bankacılık faaliyetleri Avrupa beğeni ve alışkanlıklarıyla bütünleşiyordu. Selanik ekonomisi Yahudi, Rum ve Sabetaycıların denetimindeydi. Müslüman cemaati Selanik ekonomisinin en yoksul unsuruydu. Bazı Müslümanlar dükkân ve kahvehane işletiyorlar ya da arabacılık, hamallık yapıyorlardı. Bir kaç büyük toprak sahibi dışında varlıklı Müslüman yoktu. Selanik'in en zengin Yahudi ve Hıristiyan tüccarlarının, konsoloslukların korumasından yararlanmak ve vergiden kurtulmak amacıyla yabancı yurttaşlığına geçmeleri geleneksel bir uygulamaydı.

Sabetaycılarla birlikte Selanik Ticaret Odası'nı denetliyorlar ve çıkarlarını korumak için yabancı konsoloslukların da desteğiyle yerel yetkililere, hatta Babıâli'ye bile baskı uygulayabiliyorlardı. Ticaret Kulübü, meslek kuruluşları ve mason locaları ekseninde örgütlü bir büyük burjuvazi ağırlığını hissettiriyordu.

Selanik masonlukla, İttihat ve Terakki'nin kaynaştığı kentti. İttihat ve Terakki, bu kentte bulunan dokuz locadan özellikle ikisiyle -Risorta ve Veritas- ile iç içeydi. Veritas'ın üyelerinin tümü Yahudi idi. Talat Paşa bu locaların ikisine birden üyeydi. İttihat ve Terakki, Selanik'te adı geçen iki loca içinde gelişmiştir. Mahfile (locaya) kabul edilen üyeler arasından seçilenler Cemiyet'e de alınıyordu. Mason üyelere "liebeveyn kardeş" (ana baba bir), olmayanlara da "lieb kardeş" (baba bir) deniliyordu.[486] Ülke dışı haberleşmeler bu localar vasıtasıyla yapılıyordu. Selanik'te mayalanan bu akım tüm Osmanlı ülkesinde yükselen dalgaya binerek, bir süre sonra iktidarı elde ediyor, Türk milliyetçiliğinin koordinatlarını belirliyordu. Bu akımın öncü ismi Ziya Gökalp, mason locasına dâhil oluyor, "birader" Moiz Kohen'e "Tekinalp" adını veriyor "İktisadiyat Cemiyeti"ni kurduruyor, kapitalist ideolojiye bağlı "İktisadiyat Mecmuası"nı neşrediyordu. Bu "cemiyet"te Ziya Gökalp, Moiz Kohen'den başka Ahmet Nesimi ve Yusuf Kemal Tanpirşek'te görev alıyorlardı.[487] Mason localarının İttihatçıları desteklemesi, Türkleri de destekledikleri anlamına gelmiyordu.

Yahudilerin ağırlıklı olduğu Makedonya-Risorta ve Veritas localarında Türkler aleyhindeki akım alabildiğine güçlüdür.

İttihatçılar ateşli bir eylem hattına ve ölesiye özveriye sahiptirler. Programları sığ burjuva çıkarlarını savunmaya dayalı, kapitalizmle uzlaşan niteliklerine

---

[486] Kuran age., sf. 422.

[487] Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İst. 1957, Sucuoğlu Matbaası, sf. 71.

rağmen komitacı (kendi deyimleriyle çeteci), namuslu, arkadaşlarına bağlı, verilen görevi ölümüne yapmaya azimli bir anlayışa sahiptirler. Cemiyetin her üyesi fedai sayılır ama asıl fedai kadronun ayrı bir statüsü vardır.

Bu çelik çekirdek kadronun Türkçülük, İslâmcılık, Osmanlıcılık ve başka doktrinlerle ilgileri sınırlıdır. Onlar ateşli eylem adamlarıdır. İttihat ve Terakki'nin adıyla bütünleşen bu insanlar, verilen emri yerine getiren militanlardır. Yöntemleri ihtilalci ve Jakobendir. Bu yönleri her ihtilalci, devrimci hareketin olmazsa olmaz koşuludur. Ancak bu eylem çizgisi ne yazık ki ideolojik olarak sistemden kopamamıştır.

İttihatçılık özünde Balkanlılıktan doğma bir kavramdır. Derinliği yoktur. İttihatçılar bu kavrama bir kurtarıcılık fikri, masonluk ve tarikatçılığı zerk ediyorlardı. Felsefeleri, dünya görüşleri ve ideolojilerinin oluşum sürecini incelediğimiz İttihatçılar, Türk milliyetçiliğinin temel düşünsel birikiminin Selanik eksenli biçimlenmesinde büyük rol oynadılar. Kalıp Türk milliyetçiliği iken özü bir tür Selanik milliyetçiliği oluşturdu. Makedonya komitacılığı, Selanik masonluğu, Sabetaycı gündem, Türkçülüğü siyasi rezerv sayan siyonizm Anadolu'nun merkezinde şebekeleşti ve Türkiye'nin muazzam birikimini, Avrasya jeopolitiğinde bir tampon kordonu derekesine indirirken zayıflığının bilinciyle abarttığı millet söylemine rağmen emperyalizme dayandı. Bu doğrultuda kurucu ideolojinin masonizme ve doğal olarak onu temellendiren eşitsizlikçi Mısır-İbrani-Yahudi temellere dayanması, kapitalizmin Türkiye'nin genel doğrusu ve yönü haline getirilmesi ile birlikte egemenlik sistemine yeni bir biçim veriyordu.

> Masonluk başlangıcında bir ara totalitarizme karşı özgürlükçü ve liberal bir görüşü temsil etmesine karşın, giderek sosyalizm ve işçi sınıfı karşısında kapitalizmin ve onun son aşaması olan emperyalizmin savunuculuğunu üstlenmiş bir inanıştır. Sözlüm anlamıyla Mason *duvarcı*, yani işçi demektir ama çırak, kalfa, usta gibi işçi sınıfını belirleyen ve emekçi tabakaların deyimlerini bol bol kullanan masonluk, işçi sınıfının, emekçilerin değil, tam tersine bunları sömüren kapitalizmin ve burjuvazinin kendi arasında oluşturduğu bir dayanışma örgütüdür. İşçi sınıfından bir bireyin, ileride sınıf değiştirip atlamayı amaçlayan ya da kapitalizmin sömürü çarkına yararı olmayacak birinin masonluğa alınabilmesi, girebilmesi hemen hemen söz konusu değildir.[488]

Masonlar kendi kararlarıyla aralarından atmadıkça, bir mason kendi iradesiyle masonluktan çıkamaz. Olsa olsa masonluk deyimi ile "uykuya yatar" ya

---

[488] Soysal (1988) age., sf. 23.

da yatırılır, "düzensiz" ilân edilir. Bu da masonluktan çıkma değildir. Çünkü gerektiğinde tekrar "uyandırılacaktır" veya masonizmin karmaşık uluslararası kapitalist çıkar şebekeleri tarafından ebediyen uyutulacaktır. 1908 yılında Masonların *Akasya* adlı dergilerinde bir başka niteliğe vurgu yapılıyor:

> Yahudisiz hiç bir mason locası yoktur. Yahudi havralarında hiç bir mezhep mevcut değildir. Orada farmasonlarda olduğu gibi yalnız semboller vardır. Bundan dolayıdır ki İsmail Mabedi bizim tabii müttefikimizdir. Ve bu sebepledir ki Masonlar arasında geniş miktarda Yahudiler vardır.

Mason localarının kuzeyinde ışık olmamasının nedeni, her locanın Mescid-i Aksa'da ki Süleyman Mabedi'nin bir örneği sayılması ve bu mabedin yeryüzünün Kuzey yarım küresinde bulunmasındandır. Masonluğun kavramsal birimi Yahudiliğe dayanır. Büyük anarşist düşünür ve siyasetçi Bakunin, "Vaktiyle burjuvalar uluslararası ve evrensel dehşet bir birlik kurmuşlardı. Bu birlik farmasonluktu" diyor.

Masonluk Osmanlı ülkesine Batı'dan ithal malı olarak geliyor ve temellerini önce yabancılar daha sonra da azınlıklar atıyordu. Türkiye'ye özgü bir masonluk, bir Türk masonluğu yoktur. İstanbul'da ilk mason locası 18. Yüzyılda Sultan III. Sait Çelebidir. Kendisi 1732'de İsveç'e, 1741'de Fransa'ya elçi olarak tayin ediliyor, 1755'te Sadrazam yapılıyordu. İlk Türk masonu devşirme kökenlidir ve Osmanlı hanedanı mensuplarından Sultan Murat'ın kardeşi Şehzade Nureddin, Şehzade Kemalettin ile Sultan Abdülhamit'in yeğeni "Teşebbüs-ü Şahsi"ci Sabahattin masondular. Atatürk'ün yakın arkadaşı, Başvekil Ali Fethi Okyar, yine Başvekillerden Rauf Orbay, Celal Bayar, Hasan Saka, Dr. Refik Saydam mason idiler. İttihatçıların gözde isimleri Resneli Niyazi, Talat Paşa, Cemal Paşa, Mithat Şükrü Bleda, Dr. Nazım, Emmanuel Karasu, Ziya Gökalp, Cavit Bey ilk akla gelen masonlardır. Ömer Seyfettin, Dr. Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit Yalçın, İsmail Gaspıralı, Mustafa Suphi tanınmış masonlardır.[489]

Atatürk'ün Dış İşleri Bakanı, Menderes'in Dış İşleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun kayınpederi Dr. Tevfik Rüştü Aras, dönemin CHF Genel Sekreter ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Cumhuriyetin ilk İçişleri Bakanlarından Cemil Uybaydın, yine Atatürk'ün en yakın arkadaşlarından ve eski yaverlerinden milletvekili Cevat Abbas Güner masondurlar. Diğer tanınmış masonlar arasında, Kâzım Karabekir, Refet Bele, Ankara valisi Nevzat Tandoğan, Dr. Lütfi Kırdar, Ahmet Ağaoğlu, CHP Genel Başkan Vekili Hilmi Uran, Ünlü Milli Eğitim Ba-

---

[489] Soysal (1988) age., sf. 7-9.

kanlarından Dr. Reşit Galip, İstiklâl Mahkemesi savcı ve yargıçlarından Necip Ali Küçüka, CHP Genel Sekreterlerinden eski İttihatçı Memduh Şevket Esendal, *Cumhuriyet* gazetesi sahibi Yunus Nadi, vardır.

II. Meşrutiyetten günümüze akan ideolojik, politik, diplomatik, ekonomik olaylar zincirinin arka plânı kapitalist enternasyonalin irade, yöntem ve güç birliğini yansıtan masonizmle bağlantılı olarak irdelenmelidir (günümüzde kurumsal anlamda etkinliğini yitiren görünür masonluktur. Oysa masonizm bir örgütlenme tarzı, ideoloji, yöntemler demeti olarak aynı zamanda gizli örgüt yapısıyla başka kapitalist enternasyonal örgütlerine –Bilderberg, Triletaral Komisyon, CFR, Round Table, Mont Pelerin v.s. içerilmiştir). Olgusal bir örnekle bu bahsi kapatıyorum:

Masonlar Atatürk'ün hastalığı ile birlikte faaliyetlerini yoğunlaştırıyorlardı. Atatürk'ün hastalığının ilk belirtileri 1936 yılı sonunda açığa çıkıyordu. Sağlık durumu 1937'de bozuluyor, kesin teşhis ise ancak 1938 başında konabiliyordu. 1938 yılı Temmuz'unda hastalık ciddiyet kazanırken, Atatürk'ün hekimi Prof. Fissinger, "Dâhiliye vekili Şükrü Kaya'ya her türlü ihtimalleri göz önüne alarak hazır bulunması lüzumunu açıkça söylemişti."[490] Fissinger Atatürk'ün durumuna ilişkin olarak Şükrü Kaya'ya bilgi veriyor. Diğer yandan bu konuda bilgi sızdırılmıyor. Atatürk sonrasına hazırlık yapan güçler bu konuda titiz davranıyorlar. Atatürk'ün sağlığı hakkında halkın bilgi sahibi olma hakkını savunan Ahmet Emin Yalman'ın gazetesi üç ay kapatılıyordu. Nadir Nadi, Şükrü Kaya'nın 22 Ekim 1938'de basına bilgi verdiğini yazıyor ve "hastalığın affetmez türden olduğu aylardan beri duyuluyordu (...) o günlerde Babıâli'nin çenesini Atatürk'ten sonra kimin Cumhurbaşkanı olacak dedikodusu yoruyordu. Celal Bayar, "duyuyorum ki, mecliste aleni kapalı gruplaşmalar oluyor[491] (...) buna Şükrü Kaya'da dâhil oluyor" açıklamasını yapıyor.[492] Başvekil Bayar'dır ve kendisi gibi mason olan Şükrü Kaya ile birlikte hareket etmektedir. İnönü bu konuda: "Şükrü Kaya, Meclisi yeniden intihap ettirmek için ciddi teşebbüs aldı. Başvekil de buna taraftar idi" diyor.

Seçimin yenilenmesi plânı şununla ilgiliydi: İnönü ABD'ye Büyükelçi olarak atanacak ve böylece mebusluktan ayrılacak, dolayısıyla Cumhurbaşkanı seçilme ihtimali ortadan kalkacak Şükrü Kaya'nın yolu açılacaktı...

---

[490] Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, İst. 1958, Selek Yay., sf. 44-45.

[491] Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, İstanbul 1979, 3. Baskı, Çağdaş Yayınları, sf. 7.

[492] *Tercüman* gazetesi, *Celal Bayar, Atatürk ve İnönü'yü Anlatıyor*, 16.8.1981.

> İsmet İnönü ile uzun zamandır ihtilaf halinde olan devrin ünlü şahsiyeti... Şükrü Kaya'nın Atatürk'ün ölümünden epey sonra ülkenin yolu üzerinde belirgin fikir ve arzuların sahibi olduğu ısrarla söylenen ve rivayet sınırını aşan olaydı.[493]

Cumhurbaşkanı adayları olarak ismi dolaşanlar: Mareşal Çakmak, "Fethi Okyar, Celal Bayar. Bir aralık ve sonraları Dr. Aras ve bilhassa Şükrü Kaya" idi yani Çakmak hariç tüm adaylar 33. Dereceden masondu. İnönü Kaya'nın girişimlerine ilişkin olarak, "Şükrü Kaya, Hasan Rıza Soyak, Dr. Aras ile beraber bir vasiyet koparmak veya uydurmak için çok çırpındılar. Son ana kadar bu ümidi muhafaza ettiler. Atatürk'ten koparamadılar. Şifahen uydurmaya H. Rıza teşebbüs etti. Celal Bayar kabul etmedi."[494] Bayar, Atatürk'ün Hasan Rıza Soyak'a sözlü bir vasiyet açıkladığına inanmıyor böylece vasiyetle sonuç elde etme imkânı ortadan kalkıyordu. Kendisi de mason olan ve bir süre Şükrü Kaya grubu ile ortak hareket eden Bayar, ordunun ağırlığını İnönü'den yana koyduğunu öğreniyordu. Ordu, bürokrasi, CHP kadroları ve TBMM'de Başvekillikten ayrılmasına rağmen İnönü gücünü koruyordu. Diğer yandan, İnönü'ye karşı bir suikast hazırlandığı söylentileri yayılıyordu. Recep Zühtü'nün İnönü'yü vuracağı haberleri üzerine İnönü'nün Ankara'daki evi Refik Saydam ve yine bir mason olan Nevzat Tandoğan'ın tedbirleriyle korunuyordu. İnönü'nün tespitleri, çarpıcıdır ve Atatürk'ün ona yönelik bir suikasti önleyemeyecek ölçüde kuşatıldığının açıklamasıdır. İnönü anlatıyor:

> Atatürk'ün hastalığı Ağustostan itibaren ağır istikamet aldı. Bundan sonra Atatürk'ün bana karşı muamelesinde şu noktalar karakteristiktir: -İstanbul'a gelmemi istemiyordu, temasa gelmekten katiyen çekiniyordu. (...) Lozan gününde kimseye bir kelime yazdırtmadılar. Kendisi telefonla çok muhabbetli şeyler söyletti. Sonra haber aldığıma göre bunları yazı ile göndermek düşüncesinde idi. Hasan Rıza bu şekli ile iktifa etti. (...) Teşrinisani günleri beni İstanbul'a götürmek için Şükrü Kaya ve onun tertibinde ansızın bir fazla gayret belirdi. Ben de candan istiyordum. Fakat Şükrü Kaya tertibindeki bu gayret yakın arkadaşlarımın dikkatini çekti. Katiyen bırakmadılar. Onlar haklı ve isabetli çıktılar. Şükrü Kaya İstanbul'a son anda beni götüremediği için pek hiddetli idi. (...) Benim İstanbul'a gitmediğimin tek sebebi Atatürk yalnız bununla müteselli oluyordu. Benim burada

---

[493] Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, İst. 1981, Boğaziçi Yay., sf. 22.

[494] *Hürriyet* gazetesi, *İnönü'nün Hatıra Defterinden Sayfalar*, 13.1.1974.

> (Ankara) kalmam onu bahtiyar ve minnettar ediyordu. Benim burada kalmamı sıhhatim için kendi arzu ettiğini her vesile ile söylüyordu.[495]

Atatürk kuşatma altındaydı ve devletin kurucularından İnönü'ye yönelik suikast hazırlıklarını seziyor veya biliyor önleyemiyordu. Masonlar ikiye bölünüyor, bir kısmı İnönü'yü destekliyordu. Diğer yandan, Falih Rıfkı Atay'ın yazdığına göre:

> Gene son zamanlarda kendisini sevenler İsmet İnönü'ye karşı bir suikast tehlikesini önlemek için tedbirler almışlardı. O zaman ki Emniyet Umum Müdürü, bir tehlike sezildiği vakit, İnönü'yü kaçırmak ve gizlemek tertiplerini dahi düşünmüştü. Çankaya'daki İnönü köşkü sıkı koruma altındaydı.[496]

Atatürk kuşatılıyor, İnönü'ye suikast hazırlıkları ayyuka çıkıyor, Şükrü Kaya önderliğinde güçlü bir mason grup ortak hareket ediyor, Atatürk siyasi bir vasiyete zorlanıyordu. Bu durumda şu tespitler haklılık kazanıyor: "Masonlar, halin icabı olarak bir müddet uyumayı uygun bulmuşlar, fakat kendi kendilerini kapatmanın mensupları arasında uyandıracağı aleyhte tesirlerden kurtulmak için kapatılma kararını temin etmişlerdi. 1935 yılı Eylül ayında Yüksek Mason Şurası son genel kurul toplantısını yaparak, "masonluk aleyhindeki bazı cereyanlar dolayısıyla hâsıl olan vaziyeti görüşerek, kati lüzum görüldüğü takdirde Yüksek Şura'nın bütün mahfillerin bir müddet için uykuya girmesi" ve bunun içinde "bu uykuya girişin ne zaman ve suretle yapılacağının tayini selâhiyetinin Amir-i Hâkim'i Azam ve müteakip dört vazifedar ile İdare Encümeninin üç munzam azasına bir komisyon halinde, müştereken tevdiine" karar veriyordu. "Atatürk adına kapanmalarını masonlara tebliğe memur Şükrü Kaya bir Masondur ve bu kararı tebliğ için çağırdıkları da kapanma kararı almaya selahiyet verilen heyettir. Yani masonlar, uyumaya karar almış, sonra da kendilerini mazlum hale sokarak istedikleri gibi uyumuşlardır."[497] Ayrıca "Türk Mason Cemiyeti"nin yani dolaylı olarak ilk üç dereceyi kapsayan mason localarıyla "Türkiye Büyük Locası"nın kapatılması, yasalar önünde hukuki bir görüntüsü olmayan "Yüksek Şura"nın kapatılması anlamına gelmiyordu. "Yüksek Şura" eylemsiz kalmakla birlikte varlığını sürdürüyordu. Ayrıca masonlar faaliyetlerini "gizli" olarak yürütüyorlardı. Atatürk hayatta olduğu dönemde, "Amir-i

---

[495] İnönü age., *Hürriyet* 1.2.1974.

[496] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İst. 1980, Bateş Yay., sf. 500.

[497] Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de Masonluk Meselesi*, İst. 1977, Cihat Yay., c. I., sf. 218.

Hâkim-i Azam" Dr. İsmail Hurşid'in ölümü üzerine bu göreve Dr. Nureddin Ramih getiriliyor, masonluğun resmen yasak olduğu dönemde 16 Mason 33. dereceye yükseltilerek "Yüksek Şura" üyeliğine getiriliyordu. Büyük Locayı "uyandırmaya" hazır "Yüksek Şura" çalışmalarını gizlice yürütüyordu.

Bu bilgiler, dönemin egemenlik ilişkileri, güç odakları ve yönetim araçlarının tek liderde toplanmadığını çeşitli çıkarları temsil eden grupların kıyasıya iktidar mücadelesi verirken sadece lideri bir simge olarak ön plana çıkardıklarını ortaya koyuyor. Devletin kurucularından ve iki numarası İsmet İnönü'ye suikast hazırlıkları, Atatürk'ün kuşatılması, kapitalist enternasyonalin gizli örgütleriyle bağlantılı güçlerin nitelik, eylem, programlarının gizli kalmış yönlerine dikkati çekecek niteliktedir. Emperyalistler arası çelişkilerin keskinleştiği bir dönemde Türkiye'de şebekeleşen çıkar odaklarının "denge oyunu"nun gereklerine uygun hareket eden ve herhangi bir batılı güçten ziyade genel çıkarlara ideolojik, diplomatik, politik bağlılığı "bağımsızlık" güvencesi sayan kurucu liderlerin yavaş ve sistematik ölümlere kurban edilmediğini, kurtulanların ise "bıçak sırtı" kurtulmadıklarını kesin olarak, mutlak hakikat budur diye kim söyleyebilir?

Milli İktisat Adına Ekonomik Yozlaşma ve Vurgunculuk

Gittikçe sömürgeleşen Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm milliyetçilik ideolojisi vurgularına rağmen, devletin ve ülkenin içine kapatıldığı tarihsel kafes kırılamadı. "Osmanlıların, tek tek ve toplum olarak, vatandaş ve devlet olarak, hiç paslanmayan zinciri kapitülasyonlardı(...) Şark hep bu zinciri kırmaya uğraşıyordu, çünkü kapitülasyonlar, Şarklı insanları kendi vatanlarında, yabancılardan daha aşağı bir duruma sokuyordu.

Bu neye benzerdi? "Evini ateşe verdiğiniz, eli ayağı bağlı bir adamı 'niye söndürmüyorsunuz?" diye kırbaçlanmaya... İnsan haklarından hareket eden Avrupa, "Biz de insan olduğumuza göre" niçin bize eşit muamele yapmak istemiyor? Bir devlet, kendi ülkesinde, tabii haklarını almak için kendi diliyle yalvarmak durumuna sokuluyordu."[498] Kapitülasyonlar, 1914'de Padişah Mehmet Reşat'ın Mebusan'ın III. Dönemini açılış konuşmasında beyan ettiği gibi kaldırılıyordu. Böylece Harb-i Umumi'nin başlangıcında İttihat ve Terakki kendini büyük bir zafer kazanmış sayıyordu. "O cehennem zebanisi kapitülasyonlar"ın ilgası 26 Ağustos 1914'te Sultan'ın iradesiyle gündeme geliyor bunu Mecliste onaylıyordu. Ancak bu içi boş bir uygulama ve savaşa hazırlanan ülkede psikolojik propaganda aracıydı. "Kapitülasyonlara karşı açılan bu genel savaşa rağmen yabancı sermaye her zaman zafer taklarının altında heyecanla karşılanacak bir misafir sayılmıştır. Değişmeyen bir düzenin tutarlılığı ile ona alışılmıştı. Yabancı sermaye olmadan kurtuluş ve kalkınma olanağı yoktu (...) Bu değişmezlik karşısında tek hareketli politika yabancı sermayelerin birbirleriyle rakip hale

---

[498] Tunaya (1989) age., sf. 345.

getirilmesine çalışmaktı. Onları ürkütmemek için, Osmanlı işçisinin sendika ve grev hakları bile kısıtlanmıştı."[499] Bu konuda Ermeni Taşnak üyesi mebus Varteks Efendi grev tasarısıyla ilgili olarak şunları söylüyordu: "Bizim halkımızın kanını, terini düşünmüyoruz da, bu sermayedarları düşünüyoruz. Eğer memleketimize hep böyle sermayedarlar gelecekse, Trabzon'dan Erzurum'a kadar şimendifer olmamasına ve böyle vahşi kalmaya halkımız razı olur. Şimdiye kadar vatanımıza gelen sermayedarlar vatanımızdan yararlandıkları halde bizim vatanımız onlardan her zaman zarar görmüştür" Tüm bu koşullara rağmen yine de yabancı sermaye isteniyor ve İttihatçı olsun olmasın onu getirmek başarı sayılıyordu. İstikraz (borç) denilen bu kurum kapitülasyonlarla yabancı sermaye yanlılarının çocuğuydu. Bu kurum sadece mali ve ekonomik değil, siyasal ve anayasal bir nitelikte taşıyordu.

Saltanat'ın yapısı değişiyor, Meşrutiyet geliyor, Parlamento açılıyor, Abdülhamit tahttan indiriliyor, sadrazamlar düşüyor, ancak dış borçlanma aynı sömürücü niteliği ile başköşede oturuyordu. Dış borçlanma artık milli bir gelenekti. Cavit Bey, daha Maliye Nazırı değilken, 1908 yılında, Maliye Encümeni adına şu tespiti yapıyordu: "1883 yılından 1908 yılına gelinceye dek, Abdülhamit rejimi, bazı yıllar iki defa olmak üzere hiçbir yılı yetim bırakmak istememiştir." Hallacyan Efendi'ye "ortada bir para tüccarlığı var" dedirten olgu yerli yerindeydi. Batı tefeci örgütlerinin kalesiydi ve İttihatçıları da sıkıcı bağlıyordu. Siyasi istibdadın tüm sorumluluğu görünürdeki Sultan rejimine yüklenerek yıkılırken arka planda emperyalizmin mali istibdadı tüm gücüyle ayakta duruyordu. Osmanlı Devleti Osmanlı Bankasıyla anlaşmak zorundaydı. Talat Paşa bu mecburiyeti şu basit formülasyonla açıklıyordu: "4 milyon lirayı verebilirsek bozalım mukaveleyi."

İttihatçılar da (muhalifler de) "milli" borçlanma geleneğini sürdürüyorlardı. Borçlanma olmadan devletin yaşayamayacağını daha ilk günlerde anlıyor ve benimsiyorlardı. İttihatçı hükümetler önce Paris-Londra piyasasını, sonra da Alman finans kapitalini tercih ederek dokuz kez borçlandılar. 1. DünyaSavaşı öncesinde 155 milyon lira olan dış borç tutarı savaşın son yılında 388 milyona ulaşıyordu. Bu dış borçlanmanın faturasını mebus Hafız İbrahim Efendi şöyle vurguluyordu: "Devlet hazinesi biçare ve fukara köylülerin hazinesi demektir(...) Yine o parayı vatanın bir köşesini terhin (rehin) edip de bulacağız." İstikraz köylünün sırtına binen yeni yük ve vatanın bir köşesini rehin etme anlamına geliyordu.

---

[499] Tunaya (1989) age., sf. 346.

Ülkeye yerleşen Osmanlı Bankası (1863), Düyun-i Umumiye (1881) İmparatorluğun iktisadi hayatındaki rollerini II. Meşrutiyet döneminde de aynen sürdürüyorlardı. Fransız Romancı Claude Farrere durumu şu ilginç sözlerle tespit ediyordu: "Eğer bir gün Türkiye'nin mali çöküşünü işitirseniz, şu iki kaleyi hatırlayınız: Galata sırtlarında Osmanlı Bankası, İstanbul sırtlarında Düyun-i Umumiye. Türkiye'nin ölümünü işitirseniz bunları düşününüz." Ne gariptir ki Osmanlı siyasetçilerinin bir kısmı aynı kanıyı paylaşmazlar. Emperyalizmin bu kurumlarını pembe gözlüklerle değerlendirenler arasında Maliye Nazırı Cavit Bey'de vardır. Cavit bankayı eleştirmiyor ve faaliyetlerini olumlu karşılıyordu.[500] İttihat ve Terakki'nin en önemli isimlerinden Cavit bunu savunurken, ufuktaki mütareke döneminin geleneksel temsilcisi ve sadrazamı Damat Ferit Paşa aynı kanıda değildir ve bankanın aleyhindedir. Cavit Bey'in Osmanlı Bankası'nı savunduğu Mebusan Meclisi toplantısında konuşan Damat Ferit şunları söylüyordu: "Bendeniz ecnebi düşmanı değilim. Bilakis insanlık dostuyum. Lakin Bank-ı Osmani nam altında iki milyon lira ile kurulup az zamanda sermayesini dört beş kat artırmış olan bankadan öteden beri hoşlanmam. Acaba Osmanlı Bankası'nın geri kalan imtiyaz kalıntılarının kaldırılması mümkün olmaz mı?" Osmanlı Bankası İttihatçı veya muhalif birçok siyasetçi için "kutsal"dır. Lütfi Fikri Bey, banka dışındaki çevrelerden borç bulunduğunda tepki gösteriyordu. II. Meşrutiyet döneminin dokuz istikrazından üçünü Osmanlı Bankası sağlıyordu.

Düyun-i Umumiye-Reji-Osmanlı Bankası pek çok konuda ortak hareket ediyorlardı. Ülkenin mali tutsaklığını düzenleyen bu kurumlar II. Meşrutiyet döneminde etkinliklerini daha da artırıyorlar ve Batı'nın tehditlerini aktarma işlevini de yerine getiriyorlardı. Böylece mali olanlar bir yana siyasal reformlar bu kurumlardan onay almadıktan sonra değer taşımıyorlardı. Düyun-i Umumiye devlet içine öylesine yerleşmiş durumdaydı ki "müstakil bir daire miydi" yoksa "devletin bir dairesi miydi" belirsizdi. Ancak fiilen devlet içinde devletti. Bu kurum Osmanlı Maliye Nezareti'nin yerine geçebilecek güçteydi. İttihat ve Terakki bu yapıya karşı çıkmadı ve ortakyaşarlık ilişkisi kurdu.

Bu kimliğiyle Düyun-i Umumiye, sadece mali ve iktisadi işleve sahip değildir aynı zamanda, emperyalist devletlerce Osmanlı devlet sistemi içine ihraç edilmiş, anayasal bir kurumdur ve devletin yapısal değişmezlerine rağmen bir değişmez olarak kalıyordu. İlginçtir ki İttihat ve Terakki'nin 1908'de yaptığı ilk

---

[500] Tunaya (1989) age., sf. 348.

icraatlardan biriyle Düyun-i Umumiye'nin özel ordusu olan "kolcu"lara tıpkı "Reji"ninkilerde olduğu gibi silah taşıma izni veriliyordu.

Yabancı imtiyazlara gelince, bunlar sayılamayacak kadar çoktur. Osmanlı dış politikasındaki iniş çıkışlara rağmen, çeşitli ülkelere mensup yabancı şirketler, devleti ve ülkeyi kemiren muazzam bir şebekeye sahiptirler. İttihat ve Terakki muhalifi olan Necip Draga'nın açıkça vurguladığı gibi "yabancı sermayesine mecburen arz-ı iftikar eden (adeta dilenir olan) bir devlet" imtiyaz taleplerini kabule zorunludur. İttihat ve Terakki bu çizgiden ayrılmıyordu. Bu nedenle tüm Meşrutiyet dönemi boyunca "Tütün Reji"si sözde eleştiriliyor ancak özde faaliyetlerine dokunulmuyordu. Sadrazam Hakkı Paşa, Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmada "Reji bir püsküllü beladır" diyor, bir ahlâksızlık kaynağı olduğunu açıklıyor, Abdülhamit devrinde hemen her memurun bir şirketten ayrıca maaş aldığını bildiriyordu. Reji'nin yararlandığı Tütün tekeli kanun-ı muvakkatinin değiştirilmesi 1918'de gündeme geldiğinde Maliye Nazır Cavit, "ihtiyat" tavsiye ediyor ve yabancı sermayenin Reji'ye böyle hücum edilmesi nedeniyle "ürkeceğini" vurguluyordu. Cavit Reji'yi savunuyor, 1918'de bu şirket hakkında kanuni kovuşturma isteyen Abdullah Azmi Bey'in önergesi reddediliyordu. Hükümetlere borç veren, özel ordu sahibi, Osmanlı memurlarına ayrıca maaş veren bu kuruluşa dokunmak imkânsız sayılıyordu.

Emperyalizmin mali, iktisadi, politik terörünü temsil eden kuruluşlar "keyfi, kokuşmuş ve zalim bir idare" ile bütünleşiyordu. "Sırtlarını yerel güçlere (ağalar, nüfuzlu kişiler, eşraf vb) dayayan küçük memurların (nüfus, tapu, vergi memurları) tabanı oluşturduğu bu idare piramidinin"[501] tepesinde yüksek bürokrasi, siyaset kodamanları ile bütünleşen Osmanlı Bankası, Düyun-i Umumiye, Reji ve yabancı şirketler ve komprador kapitalistler bulunuyordu.

Daha 1908 "devrimi"nin ilk aylarında, İttihat ve Terakki'nin önemli şahsiyetlerinden, Selanik mebusu Cavit Bey, "Sabah" gazetesinde "Ecnebi sermayeleri" başlıklı yazı dizisinde yabancı sermayeye başvurmanın kaçınılmazlığını dile getiriyordu. Uygarlık alanında atılımların yabancı sermayesiz gerçekleştirilemeyeceğini savunuyordu. Ona göre yabancı sermayeyi Osmanlı İmparatorluğu'na çekmek için özendirici önlemler alınmalı, Babıâli şirketlerin kuruluşunu "gayet serbest" bırakmalıydı. Bu arada, İstanbul mebusu Kirkor Zohrab Efendi, "yabancı sermayeye ihtiyaç zorunluluğu mutlak surette teslimiyet biçimini alırsa, bu memleket için zararlı olur" diyordu. Parvus Efendi de yazıların da, Osmanlı Devleti'nin dışarıdan aldığı borca oranla faiz, anapara ve diğer giderler

---

[501] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İst. 1992, Der Yay., sf. 172.

olarak ödediğinin çok daha fazla olduğuna dikkat çekiyor, "paraların memleketten dışarı akıp gitmeleri sanayi-i cesimenin de terakkisine mani oluyor" tespitini yapıyordu. 1908 ertesinde yabancı sermayeyi özendirme siyaseti izleniyor ve 1908 öncesine oranla 1908–1913 yılları arasında yabancı sermaye ile kurulan anonim şirket sayısında önemli bir artış kaydediliyordu. 1. DünyaSavaşı'yla birlikte "milli iktisat" ilkeleri benimseniyor ve Almanya örnek alınıyordu. Ancak, İttihat ve Terakki "milli sermaye" girişimleri sırasında savaştaki müttefik ülkeleri ürkütmemeye özen gösteriyordu. Genellikle, küçük çaptaki girişimlerde yerli sermayeye öncelik tanıyor, geniş ölçekli teşebbüsler de ise yabancı sermaye ile "milli sermaye"nin ortaklığı öneriliyordu. Cavit Bey 1917 bütçe konuşması sırasında İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" siyasetinin "milliyetperverlik"le ilişkisi olmadığını açıklıyordu: "mana-i ıstılahisiyle milliyetperverlik, ecnebi husumeti demektir; bizde ise ecnebi husumeti mevcut değildir ve hiçbir zamanda, memleketimizin en buhranlı zamanlarında bile, yani ecnebilerden şikâyet etmeye hakkımız olduğu zamanlarda yine milliyetperver değildik; şimdi yine bu suretle milliyetperver olmaklığımız için hiçbir sebep tasavvur etmiyorum." (1917 bütçesiyle ilgili bu konuşma 8 Mart 1917 tarihli Tasvir-i Efkâr'da yayınlandı) Türkiye'de yönetici sınıfların gerçek bakış açılarını ortaya koyan nadir belgelerden biri de bu konuşmadır. 1. DünyaSavaşı'nın kanlı günlerinde "milliyetçi" İttihat ve Terakki'nin Maliye Nazırı hem partisinin hem de egemenlik sisteminin çelik çekirdeğinden aldığı güçle Mebusan Meclisine karşı "milliyetperver" olmadıklarını açıklıyordu. Diğer yandan "İktisadiyat Mecmuası"nda Tekin Alp (Moiz Kohen): "Türkiye hiçbir vakit ecnebi sermayesine karşı istiğna göstermemiş ve hiçbir vakit göstermeyecektir" diyordu. "İktisadiyat Mecmuası'nın 53. sayısında Tekin Alp: "İşte bundan sonra memleketimize gelecek sermayedarlar, erbab-ı teşebbüs şimdiden bilmelidir ki kendi amal ve mesailerini işkâl ve tasib edecek hiçbir kayıt ve şart yoktur. Bilakis kendi işlerinin tervic ve teshile medar olabilecek bir muavenet ve müzaharet vardır" açıklamasını yapıyordu. Yabancı sermayenin ülkeye girişinde aslında kim oldukları belli olan "milli sermaye" ile işbirliğine yönelmesi Tekin Alp'in ileri sürdüğü tek koşuldu. Bu koşul, "milli teşebbüsün iştirakidir ve bu iştirak için milli sermaye ve teşebbüs yalnız kendi miktarınca bir menfaat isteyecektir." Tekin Alp, "milli" etiketli bir acente ağzıyla konuşmaktadır. Selanik burjuvazisinin uluslararası ticaret ve finans ağlarının işleyişine vakıf bu "Türk milliyetçisi" İttihat ve Terakki adına konuşuyor olmanın güveniyle:

> Ecnebi sermayedarlarına vehim ve endişe ilga edecek bir cihet kalmamıştır. Ecnebiler yerlilerle iştirak etmek suretiyle memleketimizde her işe girişebilirler. Hükümet tarafından onlara bütün kuvvetiyle yardım edilecektir." (*İktisadiyat* Mecmuası 53. sayı)

İktisaddiyat Mecmuası'nın başyazarı Tekin Alp, İttihatçıların iktisadi konularda ideoloğuydu. Tekin Alp, "milli iktisat" siyasetinde örnek alınan Almanya'dan gelen Darülfünun Maliye Müderrisi Dk. Fleck'in yardımcılığı görevini de yürütüyordu.

Ancak, Friedrich List'in görüşlerinden esinlenen "milli iktisat" siyaseti ideolojik bir etiket işlevi görüyor ve bu Alman etkisi, Alman emperyalizminin ekonomik egemenliğini pekiştirmenin ideolojik aracına dönüşüyordu.

"Milli iktisat" sanayi sermayesi eksenli bir "Türk-Müslüman" burjuvazi değil, gayrimüslim azınlıkların aracılık işlevlerini ele geçiren önceki mülkiyet ve birikim rejiminin sadece etiketini değiştiren bir nitelik taşıyordu. Savaşla birlikte karaborsa, istifçilik, spekülasyon "harp zengini" diye adlandırılan bir kesimi ortaya çıkarıyordu. Bu arada Deutsche Bank, Dresdner Bank Osmanlı ülkesinde yatırımlar için konsorsiyumlar kuruyor ve savaş sonrası için hazırlık yapıyorlardı. Dresdner Grubu, "Şark-Avusturya Grubu" "İcra-i rekabete" meydan vermemek için bir sözleşme imzalıyorlardı. "Şark-Avusturya Grubu"nun arkasında ise Viyana'daki Rothschilds Bankası bulunuyordu. "Şark-ı Avusturya Grubu" İstanbul Boğazı'nın iki yakasını birleştirecek bir asma köprünün yapımını öneriyordu. Vakit gazetesinin 15 Kanun-u Evvel 1917 tarihli nüshasında "Şehrimize ait iki mühim proje" başlığıyla verilen haberde eğer bu proje masraflı olursa deniz altından bir tünelle Boğazın iki yakasının birleştirileceği bildiriliyordu. Alman-Avusturya finans kapitali, savaş sonrası için alt yapı yatırımlarının spekülatif kârlarının peşindeydiler.

I. Dünya Savaşı yıllarında yıllık artış hızı %300 olan enflasyon Osmanlı düzeninden geriye kalanları yerle bir ediyordu. Enflasyonist baskı Babıâli'yi cephe gerisinde büyük sorunlarla karşı karşıya bırakıyordu. Savaş süresince muazzam vurgunlar yapılıyor ve bu olağanüstü birikim sürecine İttihat ve Terakki seyirci kalıyor hatta destekliyordu. "Harb tüccarı", "spekülasyon erbabı", "muhtekir" olarak anılan savaş zenginleri İstanbul hayatının tüm sosyal dokularını parçalıyordu. Toplumsal ahlâk çöküntüye uğruyor, eğlence düşkünlüğü yaygınlaşıyor, kumar, alkol ve kadın ticareti geniş boyutlara ulaşıyordu. Diğer yandan İstanbul yoksulluk ve sefaletin başkenti haline geliyor, sokaklar dilencilerden geçilmiyordu. Gelir dağılımındaki büyük çarpıklık İttihat ve Terakki'nin

"milliyetçi" söylemiyle örtülemez hale geliyordu. Devlet kapitalizmi benimseniyor, ancak bu asla "teşebbüs-ü şahsi"ye sınır çizilmesi anlamına gelmiyordu. Emperyalizm çağında "milliyetçilik ve milli tesanüt (birlik) gayesi için burjuva sınıfının kuvvetlenmesine ihtiyaç olduğunu iddia eden" parti türünün en önemli örnekleri arasında olan "İttihat ve Terakki Partisi, Ziya Gökalp'in bu partiye istikamet verdiği andan itibaren milliyetçi bir burjuva partisi" ne dönüşüyor ve "Osmanlı burjuvazi hareketi Türkçülük idealine çevrildiği zaman parti tam şeklini" alıyordu.[502] Bu "milli iktisat"tan yararlananlara gelince: "Başta memur, asker, emekli vb. sabit gelirli kesimler olmak üzere, toplumun geniş bir kesiti savaş spekülasyonu sonucu yoksullaşmış, mülksüzleşmişti. Buna karşın, pazara dönük üretimde bulunan orta ve büyük toprak sahibi, taşra tüccarı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığıyla tanınan ve İstanbul'un iaşesini üstlenen örgütlü esnaf ve harp zengini diye adlandırılan, spekülatif girişimleri sonucu kısa sürede servet birikimine giden savaş tüccarı 1914–1918 döneminden, büyük kârlarla çıkıyordu.[503]

Dönemin kayda değer özelliklerinden biri de 1915 yılında buğday ekiminde 4 milyon dönüm, mahsulde ise %30'luk gerilemedir. Almanya bu kriz tablosu üzerine her bakanlıkta görevlendirdiği müşahit ve müşavirleri aracılığıyla bazı ıslah ve teşvik projeleri hazırlıyor. Asıl önemlisi 1916'dan itibaren kendi ekonomik siyasetlerini de yeni duruma uyarlıyordu. Oysa bu tarihe kadar, "Almanlar memleketimizde bir nevi istismar ve sömürme politikası takip etmişler"dir. İstanbul'da kurdukları bir "Merkez Mubayaa Şirketi" vasıtasıyla ülkede bulabildikleri her türlü maddeyi satın alarak memleketlerine taşıyorlardı. Bu sevkiyat içinde zeytinyağı, yumurta, bakliyat ve zahire gibi, içeride fazlasıyla ihtiyaç duyulan maddeler de vardı.[504] "Anadolu'nun birçok yerlerinde iaşe işleri İstanbul'dan daha perişan bir durumda bulunuyordu. Harbin ilanını müteakip memlekette vuku bulan göç hareketleri yerleşik ticaret düzenini bozmuştu. Rum halkının Trakya'dan ve Ege'den alınarak Anadolu'da iskânı, Ermeni sürgünü ve Rus istilasından kaçan Doğu halkının İç Anadolu'ya akını memlekette iktisadi bir hercümerc meydana getirmiştir. Gıda maddeleri darlığının en yaygın olduğu yerler, Kuzey Suriye, Lübnan ve Doğu Anadolu'nun istilaya uğrayan bölgeleri idi."[505]

---

[502] Hilmi Ziya Ülken, *Siyasi Partiler ve Sosyalizm*, İst. 1963, İskender Matbaası, sf. 45–60.

[503] Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara 1982, Yurt Yay., sf. 346.

[504] Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, TTK Yay., sf. 34.

[505] Eldem age., sf. 41.

Üretimin düştüğü koşularda ısrarla "milli burjuva" yaratılması siyaseti bedelleri daha sonra ödenen büyük toplumsal yıkımlara yol açıyordu. 1914–1918 döneminde, buğday üretimi %47, tütün %51, kuru üzüm %54, fındık %65, yaş koza %69 düşüyor; koyun sayısı %45, keçi sayısı %33 azalıyordu. 1914–1918 döneminde tarımsal hasıla %50 dolaylarında geriliyordu.

"Harb-i Umumi" koşullarında "Milli İktisat" görüşü, Maliye Nazırı Cavit'in "Ulum-ı İktisadiyye ve İçtimaiyye Mecmuası"nda savunduğu görüşlere aykırı gibi algılanıyordu. Oysa onun savunduğu serbest ticaretçi, beynelmilelci ve batıyla bütünleşmeyi hedefleyen kapitalizm teorisi ile ilhamını Alman tarihçi okulunun kuramlarına dayandıran "Milli İktisat" akımını savunan Tekin Alp, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura arasında mülkiyet rejimi, sosyalizm düşmanlığı, kapitalizmi sistem olarak savunma açısından fark yoktu. Emperyalizm çağında "ulusal ve bağımsızlıkçı" bir kapitalizmin varlığını korumasının koşulları yoktur. "Emperyalist sistemin egemen merkezlerinden neşet ederek sömürge ve yarısömürge ülkelerin yönetici kadrolarına ve aydınlarına yayılan ideolojik tavırların, sözü geçen ülkeleri ulusal ve bağımsızlıkçı bir kapitalizmin gelişmesi doğrultusunda değil; bunları dünya kapitalist sisteminin hammaddeci, bağımlı açık pazarları korumak yönünde etkilemesinin doğal olduğu dikkate alınırsa bu çelişkinin sadece görünürde olduğu ortaya çıkacaktır."[506]

İttihat ve Terakki'nin Haziran 1909 ile 1. DünyaSavaşı'nın sonu arasındaki dönemde kurulan hükümetlerinin çoğunda Maliye ve Nafız Nazırı, "hükümette yer almadığı zamanlarda dahi tüm iktisat politikası sorunlarında büyük otorite sahibi" Cavit bey tarımsal ihracata dayalı ihtisaslaşma, yabancı sermayeye açık kapı, piyasalara devletin müdahale etmemesini savunan bir "beynelmilel kapitalizm" taraftarıydı. Cavit gibi Selanik sermayesinin Yahudi-mason kökenli şahsiyetlerinden Tekin Alp (Moiz Kohen) ise İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat" siyasetinin baş ideoloğu konumundaydı. Ancak, savaşın getirdiği zorlamalar dışında bu grupta; özde ne emperyalizme, ne kapitalizme, ne yabancı sermayeye karşıydılar. Temelsiz bir "siyasi bağımsızlık" kurgusuyla, masonik ilişkiler ve Alman emperyalizmi ile iç içe geçmiş bir "milliyetçilik" maskesinin ardında saklanarak koordinatlarını belirledikleri "milli burjuvazi" yaratma, bu arada Türk-Müslüman kimliğini tespit etme ayrıcalığını elde tutmak dışında bir siyasete de sahip değildiler.

"Milli iktisat" adına üretimin muazzam boyutlarda azaldığı bir ülkede, ekonomik yozlaşma ve vurgunculuk araç olarak kullanılıyordu. İttihat ve Terakki

---

[506] Prof. Dr. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi*, 4. Baskı, İst. 1993. Gerçek Yay., sf. 16.

Cemiyeti, Kara Kemal, İstanbul Şehremini İsmet, Dr. Nazım ve Bedri Beyler gibi önde gelen isimleri ihtiyaç maddelerinin dağıtım ve satışı ile görevlendiriyordu. Ancak şeker, gaz, benzin gibi maddelerde feci bir sıkıntı baş gösteriyor, karaborsa patlıyordu. "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" milli iktisat adına vurgun ve karaborsayı gayrimüslim tüccardan alıp, kendi kalıpları içinde "Müslüman-Türk" saydığı kişilere aktarıyordu. Pislik muazzam boyutlardaydı ve az daha partiyi bölüyordu. Büyük çıkarların şebekeleşmesinin suret-i haktan görünerek pay isteyenleri de gerçekten muhalefet edenlerin yanına çektiği açıktır. "Ekmek tayınının dağıtılmasından sorumlu alt komitenin günde 4000 lira kazandığı söylenmekteydi ve vurgunculuk konusunda İttihat-Terakki Cemiyeti kendi içinde kesinlikle bölünmüş durumdaydı(...) Cemiyet içinde vurgunculara tepki öylesine büyüktü ki, bunların patronu İsmet'le ilişkisi yüzünden Talat Bey neredeyse İttihat Terakki Cemiyetinden ihraç ediliyordu."[507]

Dış mali çıkarlara ipotek edilen, sermaye kaynakları üzerinden emperyalist egemenliğin kökleşmiş kurumlarını ve ideolojisini tasfiye edemeyen Osmanlı ülkesi parçalanma, erime üreten yapısını miras bırakıyordu.

---

[507] Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizm'e, İst. 1985, Kaynak Yay., sf. 61.

Beşinci Bölüm
KUVAYI MİLLİYE MECLİSİNİN VE ORDUSUNUN TASFİYE EDİLİŞİ

İttihatçıların Anadolu'yu Türkleştirme Siyaseti

Ulus, insanlara arasında kültürel, sosyal, siyasal bağlantılar demetidir. Feodal dönemin hiyerarşiye ve kişiselliğe dayalı toplum anlayışının ötesinde bir içerik taşır. "Türkleşme" süreci uluslaşma ile aynı anlamı taşımaz. Abdülhamit döneminde İslâm siyasetlerine derinden içerilen Türkçülük, gecikmişliği ve muazzam kayıp bilinci ile İttihat ve Terakki'nin temel ideolojisine dönüştü. Ancak, emperyalizm çağında tutarlı bir biçimde kapitalizme karşı olmadan ulusu var eden koşulların yaratılmasına ilişkin bir programın imkânsızlığı bu ideolojinin açmazını oluşturdu.

İslâm Birliği siyaseti ekseninde Abdülhamit Kürtleri bölerek denetliyordu. Kürt feodaller unvanlar, maddi imkânlarla yüceltilerek sistemin dayanağı haline getiriliyordu. Hamidiye Alayları, sadece Ermenileri bastırmakla kalmıyor, Sultanın Kürtlere karşı böl-yönet politikasının da aracı oluyorlardı. Sultan, Kürtlerden özel muhafızları olarak yararlanırken Doğu'daki düzen arayışında onlara dayanıyordu. 2. Abdülhamit Osmanlı Devleti'nin Doğu'ya açılmak zorunluluğunu çabuk kavrıyor ve bunun için Hamidiye Kürtlerini yeni bir stratejinin temel ekseni olarak görüyordu. İmparatorluğun ekseninin Doğu'ya kaydığı bilinci ile bağlantılı bir Kürt gerçekliği inşasında ortak vurgu İslâmiyet'ti. Osmanlı Batı'da toprak yitiriyor, bu kayıplarını giderek doğuya kayan bir Türk-İslâm devletiyle telafi etmeye yöneliyordu. Ancak Sultan Hamit bu sürecin sorunsuz gelişmesi açısından bir Kürt birliğinin ve ulusal bilincinin engellenmesi gerektiğinin farkındaydı. Bunu barışçı yöntemlerle engellemek için Abdülhamit din başta olmak üzere her türlü araçtan yararlanıyordu. II. Mahmut'un emirlikleri tasfiyesinden sonra, şeyhler ve tarikatların etkisi yoğunlaşıyor, Ermeni kilisesinin uluslaşma sürecindeki katkılarının sunduğu uyarıcı model, din teme-

linde bir siyasi varlık oluşturmayı gündeme getiriyordu. Aşiretler arası bölünmeler ve rekabetler şeyhlerin arabuluculuk faaliyetleriyle dini birlik temelinde çözülüyordu. Ancak Sultan Hamit'in Doğu'ya yönelme stratejisi ekseninde Kürtler yeni bir bölünme sürecine giriyor ve yeni bir istibdat aristokrasisi oluşuyordu. Hamidiye paşalarının şiddeti Kürt feodallerinin iç kavgalarını körüklüyordu. Hamit devlet yanlısı ve karşıtı aşiretler bölünmesini askeri bir statü çerçevesinde resmileştiriyordu.

Jön Türkler bu stratejik yönelişte, Hamit siyasetlerinin daha temkinli ve soğukkanlı yöntemleri yerine cüretkâr programları benimsiyorlardı. Batı'daki kayıpları şiddetlenen Osmanlı Devletini Doğu'ya taşıma siyaseti, Pan İslâmist ve Pan Türkist çizgileri belirgin bir programla yürütülüyordu. 1. DünyaSavaşı koşullarında Kürtleri denetlemenin zorlukları, bölgenin Ruslar tarafından işgali ve Kürt başkaldırıları söz konusu programın işleyişini zora sokuyordu. Ayrıca, Kürt siyasetindeki temel politik yasa yine gündemdedir: Osmanlı Devletinin önemli dış sorunlar ve savaşlarla meşgul olduğu dönemlerde ayaklanmaların ortaya çıkması. Diğer yandan uluslararası çelişkilerin Ortadoğu jeopolitiğine yansımaları Kürt sorununa 1. Dünya Savaşı koşullarında yeni bir içerik kazandırıyordu. Bu konuda bölgenin tarihsel birikimini iyi tahlil eden emperyalistler özellikle de Rusya, Kürtleri hep düşmanın arka cephesini zayıflatacak bir unsur olarak değerlendiriyordu. Onlar için Kürtler bir "ulus" değil hasımlarının askeri ve siyasi konumunu zayıflatacak güçtü. Bu gücü kullanmaktan hiç kaçınmadılar.

Kürt sorununun biçimlemesinde emperyalistler arası çatışmanın bu faydacı ve ilkesiz yönleri özellikle 1. Dünya Savaşı döneminde kalıcı nitelik kazanıyordu. Kürt sorunu, bu dönemde uluslararası niteliğe bürünüyor ve bölgede çıkarı olan bütün belli başlı güçler tarafından birbirlerine karşı pazarlık kozuna dönüştürülüyordu.

İşte emperyalist güçlerin böylesine yoğun ilgi gösterdikleri Kürt sorununu İttihatçılar, Anadolu'yu Türleştirme siyaseti ekseninde değerlendiriyorlardı. Batı'da kaybedilen topraklar Doğu'da telafi edilirken "Turan" ülkesine yürünecekti, Anadolu temel askeri, ekonomik, dini kaynaktı. Önce Müslümanlaştırılacak (Ermeniler, Nesturiler arındırılacak) sonra Türkleştirilecekti. Turan'ı simgeleyen Kafkasya, İran, Orta Asya topraklarına açılış önünde duran tüm topluluklar bu stratejinin ihtiyaçları bakımından değerlendiriliyordu. Alman emperyalizminin kışkırttığı Pan Türkçü ve Pan İslâmcı siyaset içerdiği şiddet potansiyeli ile Anadolu'yu parçalayacak nitelik taşıyordu. Diğer yandan emperyalist kış-

kırtmaların ve feodallerin tutkularıyla tetiklenen Kürt başkaldırıları bu süreci besliyordu.

1 Nisan 1914'de Bitlis'e saldıran Şeyh Selim Rus Konsolosluğuna sığınıyor, Musul taraflarında Barzan Şeyhliğinde kargaşalıklar ortaya çıkıyor ve tüm aşiret silahlanıyordu. Rusya adına çalışan Abdülrezzak Bedirhan aşiret reislerini örgütlüyordu. Bu ve benzeri hareketler birçok Kürt aşiret reisi ve şeyhinin tutuklanması ile sonuçlanıyordu. Diğer yandan İttihat ve Terakki hükümeti olumlu bir etki yaratmak amacıyla Sivas, Ankara, Bitlis hapishanelerinde yatan Kürt isyanlarına karışanları affederek serbest bırakıyordu (18 Kasım 1914) Ayrıca halkı ve aşiretleri hükümet aleyhine kışkırtacak tutumlardan kaçınılması ve "son derece teennili olunması" bölge de bulunan yetkililere emrediliyordu. Ayrıca, Kürt aşiretlerin dini vaazlarla bağlılıklarını teyit etmek için Nakşibendi şeyhlerinden Hacı Yusuf Efendi Hınıs'a ve Şeyh Ziyaeddin de Pasinler'e gönderiliyorlardı. Ancak bunlar geçici önlemlerdi. Asıl olarak Kürt aşiretlerine karşı iyi planlanmış bir iskân siyaseti uygulanıyordu.

1915'in bahar aylarında başlayan Ermeni tehciri yaz aylarına geldiğinde Doğu'da hemen hemen tamamlanıyordu. Rusların Doğu'dan Osmanlı topraklarına girişi ile birlikte Kürtlerin sevk ve iskânında yeni bir dönem başlıyordu. 1916'nın baharından itibaren kapsamlı bir göç ettirme harekâtı devreye sokuluyordu. Rus ordusunun önünden kaçan Kürtlerin Batı'ya iskânı düşünülüyordu. Ancak bu illerde daha önce iskân edilen Kürtlerin sayısı, yerli Türk ahali ile ilişkileri, kendi aralarında hangi dili konuştukları, Türkçeye aşina olup olmadıkları, adet ve lisanlarını muhafaza edip etmedikleri araştırılıyordu. 26 Ocak 1916 tarihinde Talat Paşa; Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas Adana, Aydın ve Trabzon vilayetleriyle Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisar ve Niğde mutasarrıflarına bu konularda bilgi isteyen şifreli bir telgraf gönderiyordu.[508] Talat Paşa, 2 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbekir vilayetine çektiği şifreli telgrafta ise "Kürt mültecilerini Urfa, Zor gibi haval-i Cenubiyyeye göndermek kesinlikle caiz değildir. Bunlar oralarda ya Araplaşmak veyahut milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine gayr-i müfid ve muzır bir anasır (unsur) halinde kalacakları cihetle (...) sevk ve iskânları lazımdır" diyordu. Talat Paşa, iskân siyasetinin ince hesaplanmış bir stratejiye dayandığını yine aynı şifreli telgrafındaki şu sözlerle ortaya koyuyor: "Kürt mültecilere gittikleri yerlerde aşâir (aşiret) hayatını yaşamamak ve milliyetlerini muhafaza edememeleri için aşiret reislerini behemehal

---

[508] Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* İst. 2001, İletişim Yay., sf. 139.

efraddan ayırmak lazım geldiğinden bunlar arasında ne kadar zi nüfuz eşhas (şahıslar) ve rüesa (reisler) var ise efraddan bilatefrik (ayrılarak) Konya, Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir." Talat Paşa'nın telgrafında verilen emir gereği Kürtler çeşitli özelliklerine göre ayrıştırılarak iskâna tabi tutulacaktı:

"Müşak-ı sefere tahammülü olmayan alil ve ihtiyarlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar Maden kasabasıyla Ergani ve Behramaz nahiyeleri gibi Türk köyleri bulunan mahallerde ve Türkler arasında müteferrikan iskân ve iaşe edilecektir."[509] Bu iskân faaliyeti merkezi bir biçimde yürütülecek ve verilen emir gereğince Dâhiliye Nezareti sürekli bilgilendirilecektir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa bu telgrafla ayın gün Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya da bilgi veriyor ve "Vilayat-ı Şarkiye"den gelen Kürt mültecilerin, "Kürt ve Araplarla meskun bulunan mahallerde iskânının muvafık görülmediği"ni bildiriyordu. Talat Paşa 4 Mayıs 1916'da Urfa, Maraş, Antep mutasarrıflıklarına gönderdiği bir başka şifreli telgrafta, "evvelce gönderilen Kürt mülteciler varsa bunları toplu olarak bir arada iskân etmeyip" yaşadıkları göçebelik hayatı ile "lisan ve adetlerini terk etmek ve müfid bir unsur" haline gelmelerini sağlamak için şeyh, aşiret reisi ve imamların kasabalarda diğer aşiret mensuplarının ise "ikişer üçer haneye bila-tefrik livanın şimaline [sol tarafı, kuzey] tesadüf eden Türk köylerinde" dağınık bir biçimde iskânını emrediyordu.

İskân siyasetinin yanı sıra 1. DünyaSavaşı döneminde Rus ilerlemesine karşı, 3. Ordu bölgesi içinde aşiretlerden oluşan, eski Hamidiye Alaylarının devamı mahiyetinde, ihtiyat Süvari Alayları örgütleniyordu. İttihatçılar Abdülhamit dönemi siyasetlerini sürdürüyorlardı.

"Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi"nin 4 Mayıs 1916 tarihli şifreli telgrafı ile Kürtlerin iskân edilmek üzere gönderildikleri tüm vilayet ve mutasarrıflıklarına şu emir veriliyordu: "Rüesa ile efradı-ı aşair tefrik edilecek ve sahib-i nüfuz rüesa icabına göre vilayet, liva veyahut kaza merkezlerinde iskân olunacak. Ve efrâd-ı aşâir mütferrik suretde ve hiçbir vakit yerli ahalinin yüzde beşini tecavüz etmemek üzere köylere tevzi ve oralarda iskân olunacaklardır."

Bu siyaset, İttihat ve Terakki'nin temel stratejik hedefleriyle bağlantılıydı. Avrupa topraklarının %83'ünü, nüfusunun %69'unu Balkan savaşlarında yitiren Osmanlı Devleti için son toprak parçası Anadolu idi. Balkanların kaybı tüm imparatorlukta sarsıcı etkiler yaratırken İttihatçı kadronun stratejilerini biçimlendirmede temel unsurlardan biri oldu. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın ön-

[509] Dündar age., sf. 141.

derliğinde Milli Mücadeleye katılan, tümen ve kolordu komutanlarının yüzde altmışının Balkan kökenli olması kayda değer.[510] Elde kalan son toprak parçasının korunması ve Alman emperyalizminin savaş planlarıyla uyumlu bir biçimde yayılma adına nüfusun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi gerekiyordu. Böyle bir "bütünleştirme" için savaş koşullarından alabildiğine yararlanılıyordu. İttihat ve Terakki, savaş ortamının "mecburiyetleri" doğrultusunda nüfus hareketlerini ustaca kullanıyordu. Karıştırma, birleştirme, eritme ve temizleme yöntemleri iç içe geçiyordu.

İskân siyaseti "ulus" inşa sürecinin bir parçası olarak değerlendiriliyordu. "Türkleştirme" sayesinde yaratılacak bir çoğunluğu hammadde olarak kullanarak, Türk milliyetçiliğinin gecikmişliği telafi edilecekti. Yunan, Balkan, Ermeni ayrılıkçılığının peşine takılan bu geç milliyetçilik, PanTürkçü mitoloji ile sakatlandı. Uzaktaki Türkleri kapsayan bir siyasi kurgu ile beslenen temelsiz ve özünde Alman emperyalizminin çıkarlarına hizmet edecek bu mitoloji Anadolu'ya parçalanma tohumları ekiyor ve "bütünleşme" boş bir hayale dönüşüyordu. Bu siyasetin arka planında ise Rum-Ermeni burjuvazilerinin yerine ikame edilen Yahudi ve Müslüman kökenli "daha az komprador burjuvazi"nin ve bu amaçla askeri-bürokratik aygıtı kapitalist birikim doğrultusunda seferber eden ittihatçı kodamanlarla, Alman emperyalizminin çıkarları vardı.[511]

Bu iskân siyaseti büyük bir beşeri kriz tablosunu ortaya çıkarıyordu. "Bütünleştirme"ye değil daha yoğun tepkiler temelinde ayrışmaya hizmet ediyordu. Kolera, bulaşıcı humma ve tifodan dolayı büyük bir can kaybı yaşanıyordu. Yem kıtlığı, istimlaklar, göç ettirmedeki düzensizlikler Kürtlerin ekonomik yaşamlarının temeli olan hayvancılığa büyük zarar veriyordu. Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun 1916 yılının sonbaharına kadar 250 km ilerlemesi büyük can ve mal kaybına yol açıyordu. Bölgede büyük bir açlık tehlikesi baş gösteriyor, biriken tepkiler, "Rus ve İngiliz ordularının Irak'ta Türklere karşı" sağladığı askeri galibiyetlerle birlikte Kürt isyanları için "özendirici" etki yapıyordu. 1917 yılında Musul dağlarında, Ubeydullah Nehri'nin torunu Seyyid Abdullah önderliğinde bir ayaklanma patlak veriyor ve Abdullah hemen Rusya'dan yardım istiyordu. Bu arada Süleymaniye bölgesinde, İngiliz emperyalizminin desteklediği Mekke Şerifi Hüseyin ile temas kuran Şeyh Mahmud Berzenci isyan ediyordu.

---

[510] *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1989, Genelkurmay Başkanlığı Yay.

[511] Çağlar Keyder, *Geçiş Sürecinde Türkiye, İçinde: Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği*, İst. 1987, Belge Yay., s., 41.

1917 yaz aylarında Dersim, Harput, Bohtan, Mardin ve Diyarbakır bölgelerinde, sonbaharda ise Bitlis'te Kürt isyanları patlıyordu. 1917 yılının başlarında Kafkasya Cephesi'nde ve Mezopotamya'da bulunan ikinci, üçüncü, altıncı ordu saflarında savaşın başında 25 bin Kürt asker bulunmaktayken bu sayı savaş sonunda hiç denecek noktaya iniyordu. Irak'ta bulunan 6. ordunun savunma gücünü Kürtlerin firarları oldukça etkiliyordu.

Rus Komutanlığı ile görüşen Yusuf Kamil Bedirhan'ın girişimlerinden bir sonuç çıkmıyordu. Ancak, Kasım 1917'de İngiliz birlikleri Tikrit'e ulaşıyorlar ve Bağdat ile Musul'a çıkan yolu yarılamış oluyorlardı. İngilizlerin nihai hedefi, petrol yatakları açısından zengin ve stratejik açıdan önemli Musul vilayetini ele geçirmek için, kuzey yönünde mümkün olduğu kadar fazla ilerlemekti. Ancak bunun gerçekleşmesi için, Türkiye'ye karşı tepkilerini belirten ve Kuzey Irak'ın tüm dağlık kesimlerini kontrol altında tutan Kürt aşiretlerinin desteğinin sağlanması gerekiyordu. Çok sayıda İngiliz ajanı 1917–1918 yıllarında Kürt ve Arap aşiretleri arasında cömertçe hediye ve rüşvetler dağıtarak yoğun propaganda faaliyetinde bulunuyorlardı.

Britanya Başbakanı Lloyd George, "Propaganda Bürosu"na özellikle Türklere karşı daha fazla yoğunlaşma emri veriyordu. Büroya verilen görev üzerine, gizli bir anti-Türk program yürürlüğe konuyordu. Belirlenen konular şöyle özetlenebilir:

"İngiltere'de, tüm müttefiklerimizde ve kısmen de tarafsız ülkelerde Türkler gitmeli kampanyası düzenlemeliyiz. Eğer Türkiye'nin mevcut şekli ortadan kalkarsa Almanya'nın savaşa girmesindeki ana hedefi olan Doğu'ya Doğru yayılma (drang nach osten) başarısızlıkla sonuçlanır. Almanya'nın savaşa girmekteki temel nedenlerinden biri ortadan kalkar. Müttefiklerimiz ve tarafsızlar ile bazı barış kavramlarımız konusunda zorluklar yaşayabiliriz, fakat Türkiye'nin olumsuz pozisyonu; üzerinde birliği sağlayabileceğimiz bir noktadır. Vurgulamamız gereken nokta ise;

Küçük Asya ve Mezopotamya'nın sahip olduğu refah ve tarihi zenginlikler; Türklerin ticari ve sosyal ilerleme üzerindeki olumsuz etkileri;

Türklerin egemenliklerinde yaşayan toplulukları yönetim bazında sindirmekteki yetersizlikleri ve başarısız yönetimleri. Buradan hareketle Yahudi, Ermeni, Suriye ve Balkan halklarının yakın tarihte maruz kaldıkları muamelenin bir envanteri ile birlikte tarihi bir tartışma başlatmalıyız."[512] Savaş boyunca, İn-

---

[512] J. McCarthy, *"Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu" Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, Yeni Türkiye Yay., sf. 19.

giliz propagandası Dışişleri Bakanlığı'nın kontrolünde gerçekleştiriliyordu. Bakanlık, 1914 yılında Wellington House'ta Savaş Propaganda Ofisi'ni kuruyordu. "Wellington House" İngiliz hükümeti görevlileri ile akademisyenleri, Arnold Joseph Toynbee gibi en parlak beyinleri bünyesinde topluyordu. Bu büro Araplar, Kürtler ve Musevileri de kapsayan propaganda çalışmaları temelinde, 17 dilde iki buçuk milyon kitap ve 1160 broşür yayınladığını 1919 tarihli raporunda belirtiyordu. 1916'da ise basılmış yayın sayısı yedi milyondur.[513] İngiliz emperyalizmi, Fransa ve Rusya ile Ortadoğu'nun savaş sonrasında paylaşılması konusunda anlaşıyorlardı. Bu gizli anlaşmalar Türkleri özellikle hedefleyen bir propaganda faaliyetini gündeme getiriyordu. İngilizler daha 1915'te Çanakkale Savaşı sırasında, Kürtlerle ilgili olarak Londra'da yayımlanan gazetelerdeki bazı haberleri, beyanname şekline getirerek kullanıyorlardı. Emir-komuta zincirini bozmak amacıyla 29 Temmuz 1915'te Kuzey Grubu Komutanlığı Mıntıkasında da Kürtleri hedefleyen propaganda broşürleri kullanılıyordu.[514]

İngilizlerin Irak'taki işgal yönetimi Mahmut Berzenci ve Şeyh Taha ile ilişkiler kuruyor, ayrıca bu ülkedeki ilk sivil komiser Percy Cox'da Haziran 1918'de Kürt Şerif Paşa'yla görüşüyordu. Paşa İngiliz emperyalizmine bağlılığın kendine "Kürdistan Krallığı" yolunu açacağı inancındaydı. Paşa İttihat ve Terakki'ye Almanya taraftarlığı nedeniyle büyük nefret besliyor; bu çerçevede "muhalif" bir akımı, yayını, kişiyi İngilizci olması koşuluyla destekliyordu. "İştirakçi" Hilmi'nin "Osmanlı Sosyalist Partisi"nin kuruluşunda da Kürt Şerif Paşa'nın etkisi büyüktür. Emperyalist bir büyük güce dayanma anlamında, "sol" saflara uğursuz bir miras bırakan ve batı sömürgeciliği ile uzlaşmayı "sosyalizm" örtüsü altına saklayan Hilmi'nin partisini diğer destekleyen isim Yahudi Vitali Efendi'dir.[515] Hilmi'nin "Sosyalist Partisi" ve yayınları İngiltere çizgisindeydi. Şerif Paşa partiyi ve yayınları finanse ediyordu. Ayrıca, "muhalif" akım, örgüt ve kişilere para aktarma işlerini yöneten özel sekreteri Pertev Tevfik'te "Osmanlı Sosyalist Partisi"nin kurucuları arasındadır. Yine bu partinin kurucularından Ali Namık da Kürt Şerif Paşa'nın adamıydı.

"Osmanlı Sosyalist Partisi"nin Paris Şubesi de Kürt Şerif Paşa'nın kurduğu "Osmanlı Islahat-ı Umumiye" partisi ile ortak cephe kuruyordu. Şerif Paşa ve Vitali Efendi İngilizlerle ilişkilidir. "İştirakçi" Hilmi"nin "Osmanlı Sosyalist

---

513 Onur Öymen, *Silahsız Savaş Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi*, İst. 2002, sf. 333.

514 Servet Avşar, *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Ankara 2001, Kim Yay., sf. 181.

515 Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler (1909-1949)* İst. 1979, Promete Yay., sf. 40.

Partisi" de İngiltere ile uyumlu bir siyasetten yanadır. Hilmi Selanikli Yahudi Sosyalistlerle de yakın bağlantılara sahiptir. Onlar da İngilizlere yakın bir dış politikadan yanadırlar. Diğer yandan İngiltere taraftarı Hürriyet ve İtilaf'ta Osmanlı Sosyalist Partisi "ile birleşmede sakınca görmemiştir."[516] Mütareke yıllarında da Hilmi'nin İngiliz istihbaratıyla ilişki kurduğu iddiaları vardır.

İngiliz istihbarat ve propaganda aygıtı ile içli dışlı olan Şerif Paşa'nın dönemin en büyük emperyalist gücüne yakın bir çizgide "sol" bir yapılanmaya finansal destek sağlaması, en yakın adamlarını bu partiye kurucu olarak sokması, günümüze akan çizgide Avrupa emperyalizmiyle uzlaşma yanlısı "sol" akımların başlangıcına işaret ediyor.

"Türklerle Almanların yoğun karşı propagandasına rağmen, İngilizler Mezopotamya'da Kürt aşiretlerinin çoğunluğunun desteğini ya da samimi tarafsızlığını sağlamayı başardılar. Bu, bütün ülkenin ele geçirilmesini, özellikle bu kampanyanın sonunda, 1918 yılının sonbaharında Musul'a doğru ilerlemeyi kolaylaştırdı. Ne var ki, İngiliz askerleri Irak Kürtlerine, dünya politikası konusunda pek bilgili olmayan kimi reislerin, umut ettiği gibi kurtuluşu değil, yeni bir köleliği getirdiler. İngiliz sivil ve askeri yönetimi Kürtlerle temaslarının daha başlangıcında Kürtlerin nüfuzlarını ve haklarını sınırlandırmak, eylemlerini kendi plan ve çıkarlarının güdümüne almak uğrunda çaba harcadı."[517]

İngilizlerin bu çalışmalarını Kasr-ı Şirin'deki Rus ajanı Levkievsky, "İngilizler Kürdistan'da etkilerini gayet başarılı olarak uyguluyorlar(...) askerlerimizin İran'dan çekilmesinden sonra onlar, bütün bölgelere gayet sağlam şekilde yerleşiyor"lar diyor ve bu faaliyetin Mezopotamya'yı denetlemekle ilgili olduğunu vurguluyordu. İngiliz istihbarat ve propaganda aygıtının bölgedeki başarılı çalışmaları üzerine Ruslar da Kürt aşiretleriyle ilişkilerini geliştiriyorlardı.

1917 yılının Haziran ayında Tahran'daki Rus elçiliğinde görevli istihbaratçı Albay Zaharçenko, Kürt aşiretlerle ilişkileri düzenleme ve "Türkiye Kürtlerinin ulusal kaderlerini tayin, mücadelesine yardım etme göreviyle İran Kürdistanı'nın güneyine gönderiliyordu.[518] 27 Kürt aşiret reisinin katılımıyla 4 Eylül 1917 günü Zaharçenko yönetiminde bir Rus-Kürt Kongresi toplanıyordu. Bu kongreye General Baratou gibi önemli mevkide bir şahsiyetin de katılması dikkate değer. Rusya bu kongrede kendi çıkarları adına Kürt aşiretlerinin bir-

---

[516] Nesimi age., sf., 41.

[517] Celilele Celil, M.S. Lazarev, M.A. Gasaratyan, Şakire Mıhoyan, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, İst. 1998, Peri Yay., sf. 103.

[518] Mıhoyan age., sf. 104.

leştirilmesini savunuyordu. Ancak Ekim devrimi ile birlikte Rus istihbaratının bu teşebbüsleri yarım kalıyordu.

I. Dünya Savaşı Kürt toplumunun; ekonomik ve politik geri kalmışlığını, sosyal parçalanmışlığını iyice derinleştiriyordu. İdeolojik-politik ve askeri zayıflığa eklenen feodal çıkarların çelişkileri Kürtleri emperyalistler arası mücadelede stratejik bir araca dönüştürüyordu.

I. Dünya Savaşı'na açılan süreçte dünyanın en büyük emperyalist gücü İngiltere; Cebel-i Tarık, Malta, Girit ve Kıbrıs üzerinden geçip, Kahire-Süveyş'e oradan da Şam ve Bağdat'a kadar uzanacak bir hattın denetimi peşindeydi. İngiltere, Afrika ve Asya'da edindiği sıçrama taşlarına dayanarak Avustralya'yı da kapsayan bir yay oluşturmak, Akdeniz ve Hindistan denizlerini bu yayın içine alarak, birer İngiliz gölüne dönüştürmek stratejisini izliyordu. 1704'de Cebel-i Tarık'ı, 1814 yılında Malta Adasını işgal eden İngiltere 1875'te Süveyş'in, 1881'de Kahire'nin denetimini ele geçiriyordu. Bu tabloda 1. Dünya Savaşı öncesinde Şam ve Bağdat eksikti. Bu iki şehir ve onlara bağlı olan bölgeler yani Suriye ve Irak'ta biçimsel bir Osmanlı egemenliği vardı. Ancak bu ülkelerin giriş kapısı sayılan yerler başta Kuveyt olmak üzere 1. Dünya Savaşı öncesinde İngiliz hâkimiyetine giriyordu. Bu kapıların en önemlisi ise İngiltere'nin 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında hileyle ele geçirdiği Kıbrıs'tı. İngiltere sömürgeci sisteminde "tacın incisi" olan Hindistan'a ulaşım yollarını koruma siyaseti çerçevesinde, 1831'de Sukutra Adasını, 1835'de de Aden'i egemenliğine alıyordu. O tarihten itibaren İngiltere, Suriye üzerinden Mısır'da etkili olabilecek Osmanlı tehlikesine karşı bir set oluşturmak amacıyla Sina Çölü'nün en stratejik merkezi sayılan Akabe kasabasını da denetim altına alıyordu. Böylece Akabe, Aden Körfezi ve Sukutra Adasından sonraki adımı atmak mümkün oluyor. 1861'de Bahreyn Adalarının işgalini, Kuveyt'in denetimi izliyordu. 1. Büyük savaş öncesinde İngiliz emperyalizmi tüm Avrasya'yı kuşatan bir strateji izliyordu. İngiltere'nin Doğu'ya genişleme ve etki alanları yaratma siyaseti uzun bir döneme yayılıyordu. Son derece titiz planlanan açık, belirgin ve kapsamlı bir emperyalist strateji izleniyordu. İngiliz egemenleri, Akdeniz'in batı sınırından Okyanus'a kadar uzanacak bir hattın denetimi peşindeydiler. Hindistan ile Avustralya arasında bulunan Malaka ile Hint Denizinin üçüncü kapısı olan Malaka Boğazı'nın İngiliz egemenliğine girmesi ve Osmanlı Asyası'nın, İran topraklarından geçerek güvenli bir yol ile Hindistan'a bağlanması planlanıyordu.

İngiltere, dünyayı çepeçevre kuşatacak zincirin halkalarını tamamlamak için Osmanlı topraklarına ihtiyaç duyuyordu. Mısır'ın Doğusundan İran'a kadar

yayılan Osmanlı topraklarında hâkimiyet yüzyıllık İngiliz stratejisinin temel dizgesiydi.

Mısır ile Hindistan arasında ulaşım olanaklarının sağlanması İngiliz emperyalizmini Asya'nın zenginliklerinde tek söz sahibi haline getirecekti. Bu amaçla, Arabistan, Güney İran ve Aşağı Fırat-Dicle bölgesi ile Bağdat İngiltere'nin egemenliğine girmeliydi. Nil Vadisi ve Viktorya Gölü'nden, Arabistan, Mezopotamya, Güney İran, Afganistan ve Hindistan üzerinden, Malaka Boğazı'na kadar uzanan ve Hint Denizini bir İngiliz gölüne dönüştürecek bir sömürgeci plan İngiliz stratejisinin özüydü[519] Bismark, "İngiltere ekmeğe ne kadar muhtaç ise, Mısır'a da o kadar muhtaçtır" diyordu. Çünkü İngiltere'ye akan gıda maddelerinin yarısı Süveyş Kanalı ve Akdeniz üzerinden taşınıyordu. Mısır yine Bismark'ın değerlendirmesiyle: İngiltere İmparatorluğu'nun, Büyük Britanya adalarında olan "beyni ile omuriliğini oluşturan sömürgeleri arasında ensesi konumundadır."

İngiliz stratejisi, Türkiye sınırlarındaki kapıların anahtarının İstanbul'da değil Londra'da olmasına dayalıydı. Bu bağlamda İngiliz emperyalizmi, Fransız ve Alman emperyalizmleri ile büyük çekişme halindeydi. 1. DünyaSavaşı öncesinde, Bağdat Demiryolu projesi, Ermeni ve Kürt Sorunları ortak temelde gelişiyorlar ve ağırlıklı olarak da İskenderun limanının denetimi üzerinde yoğun bir emperyalist rekabet yaşanıyordu. Mısır, Afrika, Kuzey Amerika, İngiltere ve Akdeniz'le en kısa ticaret yolu İskenderun-Basra hattıdır. Avrupa'nın tüm sanayi ürünlerinin İskenderun Limanı'ndan Hindistan'a, Çin'e gideceği değerlendirmesiyle müthiş bir emperyalist rekabete konu oluyordu. Yine Irak, Hindistan, Çin, Japonya ve Diğer Asya ülkelerinin ihraç mallarının da İskenderun limanından taşınacağına ilişkin ortak bir projeyi tüm sömürgeci güçler paylaşıyordu. "Dünya da başka hiçbir liman bu işlevi göremezdi." Bu limana ilişkin şiddetli rekabet "Doğu Sorunu'nun önemli bir parçasıydı. Söz konusu rekabette Fransa İngiltere ile ortak hareket ediyor ve bu durum Fransız sömürge siyasetçilerinin tepkisini çekiyordu. Savaş öncesinde yapılan şu tespit dikkate değer: "Dünyanın zenginliklerini sağlayan Yakın Doğu, doğrudan doğruya Fransa'nındır. Çünkü doğu, bir kredi talep bölgesidir ve bu talebi de Fransa'dan başka hiç kimse karşılayamaz(...) Fransa hiçbir hakkını, dahası servetini bile kullanmayı bilmiyor. Son dönemlerde müttefiki İngiltere, Fransız servetinin

---

[519] Bonar Waylet-Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu, Doğuda İngiliz Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, Çev: Vedat Atila, İst. 2004, Çive Yazıları Yay., sf. 168-169.

yöneticisi olmaya başladı." (ABD'nin İskenderun limanı üzerindeki büyük ısrarının derin kökleri bu bilgiler ışığında netlik kazanıyor.)

Alman emperyalizminin Von Der Goltz Paşa'nın anlatımıyla çizdiği Türkiye programı ise daha sonraki uygulamalar düşünüldüğünde kurucu bir iktidar stratejisinin 1. DünyaSavaşı öncesinde saptandığını ortaya koyuyor: Paşa, devletin, "bütün çaba ve gayreti, Türk unsurunun mutlak çoğunluğa sahip olduğu ve buna bağlı olarak Türkiye'nin üzerinde kesinkes itiraz kabul etmez mülkiyet hakkı iddia edebildiği" Anadolu coğrafyasına dayanmasını savunuyordu. Goltz, 'Türkiye Asya'ya çekilerek Avrupa devletleri arasındaki anlaşmazlık ve çekişmelerin etki çemberinden olabildiği kadar uzak kalmalıdır" tespitini yapıyordu. "Arap sorununun çözülmesi"ni önemli bir koşul sayan Goltz, Türkiye'nin bir "Asya Devleti özelliğiyle tekrar hayat ve canlılık kazanması" için, "Bir Osmanlı askeri diktatörünün demir yumrukla iç anlaşmazlıklara son vermesi ve ona karşı gelenleri mahvetmesi ve yok etmesi" ve "Yeni Türkiye'nin dost olduğu milletlerden deneyimli memurları getirmesi ve idari birimlerin köklü bir şekilde yenilenerek örgütlenmesi"ni öneriyordu.[520]

[520] Jackh age., sf. 203-204.

Kürtlerin Refahı İçin Çalışan Büyük Britanya Hükümeti

Rus ve İngiliz birliklerine karşı savaşmak üzere Irak ve İran'da aşiretlerden "Seyyar Kuvvetler" oluşturuluyordu. 1914 yılı Aralık ayının ilk haftasında Kurna'nın İngilizlerin eline geçmesi üzerine, 38. Tümen Komutanlığı'na "Teşkilat-ı Mahsusa"nın "Mücahidin" kanadından Süleyman Askeri Bey getiriliyordu. Süleyman Askeri Bey, Fethi Okyar, Mustafa Kemal, Enver Paşa ile birlikte Trablusgarp'ta gerilla savaşı veren grubun içindeydi. Eylül 1913'de kurulan "Garbi Trakya Hükümet-i Muvakkatası"nda yani Osmanlı topraklarında ilan edilen ilk "Cumhuriyet"te Genelkurmay başkanı ve Hükümet başkanı olarak görev alıyordu.[521] Bu gerilla savaşı ustası, "Teşkilat-ı Mahsusa" üyesi cesur subay Irak'ta hızla aşiretleri örgütlüyordu. 3 Ocak 1915'de üç alaydan oluşan "Sahrıca" müfrezesini kuran Süleyman Askeri, Kafkasya'da özel harekâtlar da bulunmak üzere hazırlanan 600 kişilik "Osmancık" taburu ile birlikte Dicle ve Fırat grubunu oluşturuyordu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın Irak'ta Kürt ve Arap aşiretlerini örgütleyerek İngilizlere ve Ruslara karşı savaşması, 1920'lere akan çizgide Özdemir Albay gibi Teşkilat-ı Mahsusa'cıların askeri-siyasi harekâtlarına ortam hazırlıyordu. Süleyman Askeri Bey ise 1915 Nisan ayındaki Şuayyibe Muharebeleri sonrasında şehit oluyordu.[522]

İngiliz işgali, Irak'ta köklü ilişkilere sahip Türk istihbaratının, Kürtler ve Araplar arasındaki çalışmalarını önleyemiyordu. 1919'un ikinci yarısından itibaren İngiliz işgaline karşı koymak amacıyla Kürt önderlerin askeri-politik gücünü harekete geçiren Türkler, Simko ile anlaşıyorlardı. İngiliz emperyalizmi-

---

[521] Nevzat Gündağ, *1913 Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi*, Ankara, 1987, sf. 127.

[522] Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu, (1914-1918)*, Ankara 2004, Vadi Yay., sf. 29.

nin Yakındoğu'da uydu Kürt ve Ermeni devletleri kurma girişimleri kısa ömürlü oluyordu. Güney Kürdistan'daki ilk girişimlerin başarısızlığında, "Bolşevizm'in Yükşelişi"nin de etkisi vardı. Bağımsız bir Kürt devletini "Bolşevik tehdidine karşı bir engel" olarak öngören İngiliz işgal yönetimi, Kürt halkının koloni rejimine karşı genel protestosu ile sarsılıyordu. İngilizlerin korkusu büyüktü. Rusya'daki devrim ile ilgili haberler sadece okur-yazar Iraklılar arasında değil aralarında Kürtlerin de bulunduğu geniş halk kesimlerinde de yayılıyordu. 1919 yılının ikinci yarısından itibaren gelişen tepki dalgası, sonbaharda Kuzey Irak'ın Akra bölgesinde isyana dönüşüyordu. Zibari ve Barzan aşiretleri isyan ediyorlar, Şeyh Ahmet Barzani öncülüğünde Kürtler Akra'yı ele geçiriyorlardı. Burada İngiliz subaylarını öldüren isyancılara Pişderlerin başı Babekr Ağa'da[523] yardımcı oluyordu. Bu isyan Türkler tarafından da destekleniyordu. Bu isyan İngiliz ceza müfrezeleri tarafından bastırılıyordu.

Aynı zamanda Amediya, Revanduz, Bahdinan çevresinde de dalgalanmalar oldu. Surçi, Soran aşiretleri ile Goyanlar isyana kalkıştılar. Bu hareketi bastırmak için İngiliz subaylarının komuta ettiği Asuri (Nesturi) Alayı'da kullanılıyordu. Bu, İngiliz emperyalizminin Irak'ta böl ve egemen ol politikasının ilk örneğiydi. 1. DünyaSavaşı koşullarında, Nesturilere yönelik büyük katliamlar yapıldı. Alman emperyalizminin akıttığı silahları, düzensiz Kürt aşiret birliklerine veren İttihatçılar ayrıca Nesturilerin arazilerine el konulmasına sessiz kalıyorlardı. 40 bin kadar Nesturi ya göç ederken ya da Kürt aşiret birliklerinin saldırıları sırasında yaşamını yitiriyordu. Ancak, İtilaf emperyalistlerinin de Nesturi (Asuri) toplumunu kışkırttıktan sonra kaderi ile baş başa bıraktıkları belirtilmelidir. Savaştan sonra Mar Şamun'un kız kardeşi İngiliz yetkililere yazdığı mektupta: "Türkiye'de yaşayan Asur ulusu İtilaf devletlerinin Türklerle mücadelelerinde yardım etmiştir ve Türklerden büyük zararlar görmüştür. Amadiye ve Botan'dan Gawar ovasının, Şemdinli'nin ve Harifta dağının kuzeyine dek bizim olan topraklara yerleştirilmek istiyoruz. Bu Türk otoritesinden tamamen bağımsız ve Büyük Britanya'nın hamiliği altında yapılmalı, " diyordu.[524]

İngiliz emperyalizmi Nesturi (Asuri) halkının biriktirdiği tepkiden yararlanmak amacıyla "Levi" birlikleri kuruyor ve bunları Kürtlerle Arapların üzerine sürüyordu. 1919'da başlayan bu isyan dalgasında İngilizler iki binden fazla kayıp veriyorlardı. "İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri" (RAF) Kürtlere ve

---

[523] M.S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu, (1917-1923)* Çev: Mehmet Demir, Ankara 1989, Özge Yay., sf. 74.

[524] Gabriele Yonan, *Asur Soykırımı*, Çev: Erol Sever, İst. 1999, sf. 231.

Araplara karşı zehirli gaz kullanıyordu. Kısaca 1919 yılı, İngilizler tarafından işgal edilen Irak'ta Kürtlerin ve Arapların "yeni kralların" gelişini düşmanca karşıladığını gösteriyordu. Babekr Ağa, Adile Hanım, Seyit Taha gibi feodal liderler dışında Britanya sömürge yönetimi hiçbir önemli güce dayanmıyordu. Irak'taki sömürge yönetimine karşı Arap ulusal hareketinin yükselişi İngiltere'yi iyice sıkıştırıyordu. Kürtlerin ve Arapların ortak bir düşmanı vardı: Britanya sömürgeciliği. Bu ortak düşman her iki halkın anti-sömürgeci mücadelede yakınlaşmasının nesnel temeliydi. Irak'ta Kürt-Arap isyanı 1920 yılının yaz ve sonbaharında iyice yoğunlaşıyordu.

Bu isyan sadece bir "Arap isyanı" niteliğinde değildir. Kürtlerin bu isyana katılmakta çekingen davrandıklarına ve Arapların "ulusal taleplerine" sıcak yaklaşmadıklarına ilişkin olarak İngiliz politik-istihbarat subaylarının abartılı ve kasti yaklaşımları Batılı kaynaklarda yer alır. Oysa 1920 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Revanduz, Erbil çevresinde harekete geçen Kürtlere, Akra bölgesinde yaşayan Surçi aşireti yeniden isyan ederek katılıyordu. Bu isyanın bastırılmasına "Asur Levi" birlikleri de katılıyordu. Arap isyanına Hanekin, Kifri, Ribat'ta yaşayan Kürt aşiretleri de katılırken, İngiliz petrol tesislerine saldırılar düzenleniyordu. Hareket, Kürtlerin yaşadığı en güneydeki Mandali bölgesine kadar yayılıyordu. Böylece Irak Kürtleri 1920 yılındaki anti-sömürgeci isyana aktif olarak katılıyorlardı. Bu isyan bir Arap-Kürt isyanıydı. Aynı amaçta birleşen bu anti-sömürgeci direniş hareketinin amacı İngiliz emperyalizmini Iraktan kovmaktı. Ancak feodal parçalanmışlık içindeki Kürtler, emperyalistlerle işbirliği içindeki bazı liderler yüzünden iç bütünlükten yoksun kalıyorlar ve Arap kardeşleriyle birleşmekte yetersizlikleri ölçüsünde İngiliz sömürgecilerin Arap bölgelerinde iktidarlarını güçlendirmeleri kolaylaşıyordu. İngiliz emperyalizmi kendi çıkarları temelinde Kürtlere hep düşmanca yaklaşıyordu.

İngiliz işgal yönetimi anti-Kürt, sömürgeci niteliktedir. Irak Yüksek Komiseri Arnold Wilson'dan sözde "Kürt dostu" Noel'e kadar farklı yöntemleri savunan İngiliz yetkililerin özde siyasetleri aynıdır. Britanya politik subaylarının denetiminde, aşiret reislerinin desteğini oluşturmak. Ortadoğu'nun bu problemli bölgesinde İngiliz idaresinin yükünü hafifletmek için etnik ve dini çelişkilere zemin hazırlamak -İngiliz yönetici çevreleri Kürtleri, Afgan- Puştun (Patan) bölgelerini model alarak değerlendiriyorlardı. Londra, Kürtleri bölmek ve denetimleri altında tutacak siyasi bir statü oluşturmak amacındaydı. Afganistan'da uyguladıkları şiddeti 1919'da Irak'ta da tekrarlayan İngiltere, Kuzeybatı Hindistan'daki tecrübesinden yararlanıyordu. Ayrıca böl-egemen ol siyasetleri çerçe-

vesinde Bakuda ve Diyala'ya yerleştirilen Nesturi (Asuri) topluluğundan "Levi" adlı silahlı müfrezeler oluşturularak Kürtlerin üzerine sürülüyordu.

13 Haziran 1919'da Bağdat'ta, Arnold Wilson tarafından hazırlanan rapor da, Kürt sorununun çözümüne ilişkin olarak yapılan değerlendirmede Kürtlerin Britanyacı ve Türkiyeci iki partiye bölündükleri vurgulanıyordu.[525]

Wilson'un tespitine göre Türkiyeci Kürt "parti"sinin başarılı olması halinde İngiltere'nin himayesinde Ermeni ve Kürt devletlerinin "tabanı çökecektir. İngiliz emperyalizminin anti-Kürt yaklaşımlarına göre: İran'da Londra'ya bağlı Tahran hükümeti" Kuzey Irak'ta İngiliz sömürge yönetiminin kuklaları, Türkiye'de ise İngiliz denetimindeki Kürt feodalleri sorunun çözümünde temel araçlardır. Bu arada Noel, Kürt "milliyetçileri"nin eğitim için İngiltere'ye gönderilmelerini öneriyordu. "Uysal" Kürt önderleri aracılığıyla bir "Kürdistan"ın İngiliz çıkarlarına hizmet edeceğini savunan İngiltere'nin üst düzey Irak yetkililerinden Edmonds, Seyyid Taha ve Babekr Ağa gibi işbirlikçi feodallerin maaşa bağlanmasını savunuyordu.

İngiliz emperyalizminin anti-Kürt bakış açısı, 15 Mayıs 1919'da Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarması ve işgale başlamasıyla daha karmaşık bir çerçeveye oturuyordu (bu dönemi ve sonrasını Barbarlığın Kaynağı: Petrol kitabında ayrıntılı bir biçimde ele aldığım için bu bölümde kısa değinmelerle yetiniyorum.) Tüm bu gelişmeler, Türkiye'de boyutlanan ulusal direniş ile Irak ve İran'daki Kürt ve Arap hareketlerini ortak dinamiklerde buluşturuyordu. Anti-Sovyet ve Anti-Kürt "Daşnaksutyun'un bir "Ermeni Devleti" için harekete geçmesi, Türkiye'nin Kürt bölgelerinde yoğun tepkileri ortaya çıkarıyordu.

Diğer yandan İngiliz sömürge güçleri, himaye altında "bağımsız" Kürt devletlerinden oluşan bir tampon bölgeler kuşağı yaratma siyasetine yöneliyorlardı. İngiliz emperyalizmine biat eden Kürt feodalleri liderliğinde stratejik ve ekonomik merkezden yoksun bir "Kürdistan" gerçekliği oluşturmak İngilizlerin hedefidir. Hindistan'ın merkezden uzak kuzeydoğu, kuzeybatı ve kuzey bölgelerinde uyguladıkları politikayı Kürtler üzerinde de denemek isteyen İngilizler, "bağımsızlık" örtüsü altında tam bağımlı bir sistemin peşindeydiler. İngiltere, Kürtlerin kendilerini yönetemeyecekleri, İngiliz himayesinin şart olduğu konusunda ısrarlıydı. Kürt sorunu ile Ermeni sorunu iç içe geçiyordu ve düğüm buradaydı. "Kürt meselesinin kalıcı bir çözüme bağlanmasının Ermeni da-

---

[525] Lazarev age., sf. 81.

vasını sarsacağı belliydi. Ne var ki, Kürt davası çözüme kavuşturulmadan Ortadoğu'da barışın sağlanması da mümkün görülmüyordu."[526]

Londra Bolşevizm'in yayılmasından duyduğu korkuyla hem "Taşnak"lara hem de Kürt feodallere yakınlaşıyordu. 1 Temmuz 1920'de Irak'ta 62 Kürt aşiret reisi İngiliz himayesini talep eden bir bildiri imzalıyorlardı. Politik vaatlerin yanı sıra bu kişilere devlete ait arazilerden pay veriliyordu. İngiliz himayesi altında "bağımsızlık" isteyen bu Kürt liderler, 1920 yılı yazında patlayan Arap isyanına karşı Kürtleri kullanma peşindeki İngiltere'ye manevra imkânı sağlıyordu.

Irak'ın bu karışık tablosuna rağmen Türk direniş hareketine İsmail Ağa Simko gibi Kürt aşiret reisleri destek veriyordu. Türkiye'deki İstanbul merkezli Kürt hareketi ise emperyalistlerle pazarlık halindedir. Kahire, Beyrut, İstanbul, Paris gibi büyük merkezlerde bulunan Kürt siyasetçiler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan aşiret reisleri ve şeyhlerden kopukturlar. İstanbul'da 1919 Mayısı'nda kurulan "Kürdistan Teali Cemiyeti" ise İngiliz istihbaratının yakın gözetimi altındadır.[527] 1. DünyaSavaşı'nın ilk yıllarında, "Kürdistan'ın en sadık kurtarıcısı" olarak Rusya'ya dayanan Kürt milliyetçilerinin yanı sıra İngiliz çizgisini savunanlar da vardı. Savaştan sonra ise ABD başkanı Wilson'un 14 ilkesi ile "coşan" Jön Kürtler artık iyice batıya yöneliyorlardı. Kahire'de kurulan "Komite"nin temsilcisi sıfatıyla 1919 Kasımı'nda Paris'te yapılan "barış" konferansına katılan Şerif Paşa, eski Mısırlı Bakan, Ermeni lider Bogos Nubar Paşa ve Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyon Başkan Vekili Dr. H. Ohancanyan ile ortak bir müracaat metni imzalayarak "Büyük Barış Konferansı"na 20 Kasım 1919'da sunuyorlardı. "Birleşik Bağımsız Ermenistan ve Bağımsız bir Kürdistan'ın yaratılmasını, kurulacak olan bu devletlerin halklarımızın istekleri göz önüne alınarak büyük devletlerin yardımını alabilmesinin teminini, bu konuda karara varılmasını ve de ülkemizin tekrar gelişmesi süresince bu devletlerin gerekli olan ekonomik ve teknik yardımlarını esirgememelerini rica ederiz" diyorlardı. Emperyalizmin kontrolü altında "bağımsızlık" çizgisinin tek temsilcisi Şerif Paşa da değildir. "Bu dönemde Kürt nasyonalizminin politik tayfında İngiliz renkli Avrupa devletleri yönelimi ağırlık kazanmıştır." Ortadoğu'ya yerleşen İngiliz emperyalizmine dayanan bir "bağımsızlık" adına Kürt milliyetçileri ge-

---

[526] Doç. Dr. M. Kemal Öke, *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, İst. 1990, Boğaziçi Yay., sf. 65.

[527] Prof. Dr. Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 1995, TTK Yay., sf. 11.

rekli bedelleri ödemeye hazırdırlar. Bedirhanlar ve Şerif Paşa İngilizci bir "bağımsızlık" programını savunuyorlardı. Şerif Paşa her şeyden önce İngilizlere Kürt aşiret reisleriyle değil Avrupa'da eğitim almış, batılaşmış Kürt "aristokratlarıyla" ilişki kurmalarını öneriyordu. Bu kişiler arasından bir "divan" oluşturan Şerif Paşa ayrıca İngiliz istihbarat görevlilerinden de danışmanlık "hizmeti" alıyordu. 1919 yılının baharından itibaren Türkiye'de çeşitli düzeydeki İngiliz görevliler, İstanbul'da ve Doğu-Güney Doğu Anadolu'da Kürt liderlerle görüşmeler yapıyorlardı. Bu dönemde İngilizlerin temel amacı İttihatçılar tarafından Kürtler arasında yürütülen, Pan İslâmcı ve anti-Batıcı propagandaya karşı koymaktı.

Diğer yandan İstanbul, Doğu ve Güneydoğu, Bağdat hattında giderek güçlenen Kemalistler, İttihatçılar ve İngiliz yandaşları arasında Kürtleri kazanma adına kıyasıya bir politik mücadele yürütülüyordu. İttihatçılar Doğu Anadolu'nun pek çok şehrindeki Kürt Kulüplerini gelişen İngiliz etkisine karşı mücadele "kalesine" dönüştürüyorlardı. Kürt feodallerinin bir kısmı İttihatçılara destek veriyorlardı. İngiliz istihbaratının tanınmış şahsiyeti Getrut Bell'in sözleriyle İttihatçılar Kürt Kulüplerini "Britanya askeri müdahalesi ve Ermenilere karşı mücadele kalesine çevirmek" istiyorlardı. Bu gelişmeler üzerine 1919 Nisanı'nda İngiliz istihbaratçı Binbaşı Noel Nusaybin'den Diyarbakır'a uzanan bölgeyi dolaşıyor ve temaslarda bulunuyordu. Noel, özünde tam bir "İngiliz Kürdistanı"nı savunuyor bu temelde oluşacak bir Pan Kürdizm'in yararlarına işaret ediyordu.[528]

Bu dönemde Kürtler ve Türklerin, hem dostları, hem düşmanları aynıdır. Bu durum Irak ve İran'da yaşayan Kürtleri de kapsayacak şekilde İttifak için nesnel bir zemin yaratıyordu. İstanbul'da karargâh kuran Kürt feodal-milliyetçiler "Hürriyet ve İtilaf" kadrolarından müteşekkil İngiliz taraftarı hükümetle ortak hareket ettikleri ölçüde Kemalistlerin politik karşıtları olarak görülüyorlardı. Ancak bu Kürt feodal-milliyetçilerinin Doğu ve Güneydoğu'da önemsenecek bir etkileri bulunmuyordu. Fransız ve İngiliz emperyalizminin baskıları, Ermenilere verilen destekle birlikte Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Türk-Kürt direniş birliğinin nesnel zeminini oluşturuyordu.

Anadolu'da başlayan Türk milli mücadele hareketinin ilk döneminde İngiliz istihbaratının komploları ile karşılaşan Kemalistler bu hareketleri boşa çıkarıyorlardı. Mustafa Kemal bu noktada taktik ustalığını ortaya koyuyordu. 4–12 Eylül arasında toplanacak olan Sivas Kongresi'ni basmak üzere Harput Valisi

---

[528] Lazarev age., sf. 107-109.

Ali Galip, Malatya Mutasarrıfı Halil Rahmi, Kamuran ve Celadet Bedirhanlar ile Noel'in içinde yer aldıkları bir oluşumu politik bir avantaja dönüştürüyordu. İstanbul'daki feodal Kürt liderlerin İngiliz desteği ile ilk kez Doğu Anadolu'daki aşiret reisleri ve şeyhlerle belirgin biçimde aktif bağlar kurduğunu gözlemleyen Mustafa Kemal Türk-Kürt ittifakının temelini tahrip edecek bu girişimi önlemek üzere harekete geçiyordu. 1919 Temmuzu'nda Celadet ve Kamuran Bedirhan'ın bölgeye gelecekleri haberini alan Mustafa Kemal, Diyarbakır'da bulunan 13. Kolordu Komutanı'ndan bu isimlerin tutuklanmasını istiyordu. Ancak Ali Galip Bedirhanları saklıyordu. Bu arada Bedirhanlar ve Noel birlikte bir geziye çıkarak Malatya'ya geliyorlardı. Ancak burada toplanan bir kısım Kürtler ve Bedirhanlar, Ali Galip, Halil Rahmi, Noel bir kaç el silah patladıktan sonra kaçıyorlardı. İngilizler bu dönemde, sağlam bir Kürt-Türk ittifakı ören Mustafa Kemal ile çatışmanın doğru olmayacağına inanıyorlardı. Nitekim 13 Eylül 1919'da İngiliz istihbaratından Albay Bell'in, "İngiliz hükümetinin Noel'in davranışlarından habersiz olduğu ve derhal çekileceği" bilgisi Türk yetkililere ulaştırılıyordu.[529] Bölgede milli mücadeleye karşı yaygın, etkili bir Kürt hareketi olmamasına rağmen Kemalistler, İngiliz oyunlarına, önemsiz aşiret dalgalanmalarına olayların büyüklüğü ve anlamıyla ölçülemeyecek kadar abartılı tepki gösteriyorlardı. Kürtlerin, İngiliz yönlendiriciliğinde planlı bir karşı çıkışı yoktur. Malatya'da toplanan bin kadar Kürt atlısı ise Türk askeri birliklerine doğrudürüst ateş bile açmadan Ali Galip ve diğerleriyle beraber dağılıyorlardı. Mustafa Kemal bu durumdan yararlanıyor ve İngiliz komploları ile kışkırtılan Kürtlerin yarattığı "tehlike"yi derhal bir devlet sorununa dönüştürüyordu. Mustafa Kemal, kendi adına yazılabilecek politik yasaların, "Kürt sorunu" konusunda ilk örneğini veriyor ve İngiliz denetiminde bir Kürt "tehlikesi"ni hem Damat Ferit hükümetine hem de İngiltere'ye karşı propaganda aracı olarak kullanıyordu. Mustafa Kemal, Erzurum ve Sivas Kongreleri döneminde, Kürt sorununun gerçek anlamını ustaca kurgulayarak, hem İstanbul merkezli Kürt feodal-milliyetçilerinin bölgede oluşturmaya çalıştığı etkinliği kırıyor, hem İngilizlerin, Kürtlerin büyük bölümünün Türk milli direnişiyle ittifak halinde olduğu koşullarda düşmanca bir hareketine duyarlılığını gösteriyor hem de Damat Ferit hükümetini bir "devlet sorunu" ile karşı karşıya bırakıyordu. Oysa Malatya'da toplanan Kürtler de Bedirhanilerle akraba olan Malatya mutasarrıfı Halil ve Ali Galip'in, "Ermeniler Malatya'ya saldırıyor, Elaziz'den Malatya'ya Ermeni askeri" geldi yalanıyla bir araya getiriliyordu. Halil'in aşiretlerden birine çektiği şif-

[529] Lazarev age., sf. 118.

reli bir telgrafta, "Kürtçülük için toplanıldığından değil de, din ve devletten söz ediliyordu."[530] Sivas Kongresi döneminde İngiliz destekli bir Kürt hareketi kurgusundan yola çıkan Mustafa Kemal bunu Damat Ferit hükümetini alaşağı edecek sürecin başlangıcına dönüştürüyordu. Böylece 1925 Şeyh Sait isyanı sonrasında tüm politik hasımların tasfiye gerekçesine dönüştürülen "devlet sorunu" kapsamında ilk taktik açılım bu dönemde gerçekleşerek Kemalizm'in politik yasalarında yerini alıyordu.

Milli mücadelenin kesin zaferine kadar Anadolu'da Kemalist harekete karşı Koçgiri isyanı dışında açık ve genel bir cephe oluşmuyordu. Kürtlerle ilişkide dikkatli davranıyor, mücadeleyi olumsuz etkileyecek siyasetlerden kaçınılıyordu. Irak, İran ve Suriye'de yaşayan Kürtlerle ilişkide Kemalistler, Ortadoğu'da İngiltere ve Fransa'nın askeri-politik potansiyellerini etkileyecek bir güce sahip olduklarını gösterecek bir tutum içindeydiler. Bu amaçla Kürtlerin sömürgeci güçlere karşı mücadelesi destekleniyordu. Bu ülkelerin Kürtlerine verilen destek Türkiye'de yaşayan Kürtler üzerinde yatıştırıcı bir etki sağlarken, Batılı güçlere dayanma yanlısı feodal-milliyetçi kesimlerin Doğu ve Güneydoğu'daki etkilerini kırıyordu. Diğer yandan Fransız ve İngiliz emperyalistleri tarafından körüklenen gerici "Taşnak" örgütünün eylemleri de Kürt-Türk birliğini güçlendirmeye yarıyordu. Böylece bu dönemde oluşan nesnel zeminde Türk-Kürt uyanış ve eylem motifleri bütünleşiyordu. İngiliz-Fransız askeri müdahaleleri ve "Taşnak" eylemlerine karşı Kürtler ve Türkler doğrudan silahlı mücadele veriyorlardı. Ayrıca, Kürtlerle ilişkiyi mümkün olduğunca iyileştirmek ve dengelemek isteyen Kemalistler, tıpkı Türk toplumunun dindarlık ölçülerine saygı yaklaşımlarındaki gibi Kürt feodal-aşiret yapısının özüne uygun bir ideolojik-politik özveri tavrını benimsiyorlardı. Bu bağlamda "Hilafet" makamını birleştirici bir unsur ve ortak değer olarak koruma kararlılığını sürekli vurguluyorlardı. "Halife"ye saygının Kürt ve Arap aşiretlerini tutmada önemini ele alan pek çok rapor özellikle Diyarbakır'da bulunan 13. Kolordu yetkililerince Ankara'ya iletiliyordu. Türk yetkililer Kürt aşiret reisleri ve din adamlarıyla sürekli ilişki içindeydiler. 1919 Aralık ayında Erzurum'da bazı Kürt ve Arap ileri gelenleriyle buluşan Mustafa Kemal, Ermenistan'a karşı verilecek mücadelede ne tür önlemler alınacağını görüşüyordu. Bu toplantıya Azerbaycan temsilcisi de katılıyor ve Mustafa Kemal, Kürt ve Arap aşiretlerinden bir "Kuvayı İslâmiye" kurulmasını öneriyordu. Bu buluşma İngilizleri hareketlendiriyor ve Türkiye'deki

---

[530] Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (1918-1919)*, İst. 1992, Cem Yay., c. I., sf. 51.

"Britanya Yüksek Komiseri" Amiral D. Robeck Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği 26 Aralık 1919 tarihli telgrafla durumu bildiriyordu.

Kemalistler, İngiliz ve Fransız askeri harekâtlarına karşı ülkenin güneydoğusunda Kürtleri anti-sömürgeci bir mücadele temelinde örgütlüyorlar ve böylece sahip oldukları direniş potansiyelini gösterme imkânı buluyorlardı. Kürtler, çok sayıdaki milis müfrezelerinde, düzenli orduda, Fransız, İngiliz ve Yunan saldırganlığına karşı savaşıyorlardı. Fransız askeri saldırganlığına karşı mücadeleye Kürtlerin katılımı yoğundu. Urfa'da, Maraş'ta, Antep'te Kürtler ve Türkler işgalcilere karşı birlikte savaşıyorlardı. Türk-Irak sınırında, Cizre'de, Şırnak'ta yaşayan Kürtler de İngiliz karşıtı bir tutum alıyorlardı. Cizre'de, Şırnak'ta Kürtlerle İngiliz müfrezeleri arasında sık sık çatışmalar oluyordu. Zaho, Erbil, Süleymaniye ve Köy Sancak'ta bulunan Türk görevliler Kürtler arasındaki anti-İngilizci akımı örgütlüyorlardı.

Türkler ve Kürtler arasında Ortadoğu'nun en stratejik mevkilerini kapsayan ortak bir mücadele alanının varlığı emperyalistlerin diplomatik alana açılımlarını zorluyordu. Anadolu'da milli mücadele hareketi geliştiği ölçüde İstanbul'da Batılı güçlerle ilişkiler temelinde "bağımsızlık" peşinde koşan feodal-milliyetçilerin bölgeyle bağları kopuyordu. 1920'nin Haziran ayında İngilizlerin onayıyla Musul ve Zaho'ya ajanlarını gönderen Bedirhanların İngilizci söylemlerine karşılık Kemalistler, Kuzey Irak'ta yoğun bir anti-İngilizci propaganda kampanyası yürütüyorlardı. Bu arada 1920 yılının Mayıs-Haziran aylarında "Milli Aşireti" liderleri Mahmud İsmail, Halil, Abdurrahman Beyler ayaklanıyor, İngiliz ve Fransızlarla ilişkiye geçiyorlar ancak bu isyan eylülde bastırılıyordu. Temelde İngiltere'ye bağlı Kürt "milliyetçiliği" politik, askeri, ideolojik ve moral açılardan alabildiğine etkisizdi. Zaman zaman ortaya çıkan isyanlar ise genel bir boyut kazanmıyordu. İngiliz ve Fransız emperyalizmleri bu dönemde sadece politik yönden değil askeri açıdan da Kürt sorununa karışmaya başlıyorlardı.

İngilizler, Bağdat'ı işgal ettikten sonra en yetenekli politik-istihbarat subaylarını, bilhassa, Hindistan'da özel eğitim görmüş ya da savaştan önce Kürt bölgelerinde kalmış olanları başta aşiret reisleri olmak üzere Kürtlerle doğrudan ilişki kurmak için bölgeye gönderiyorlardı. Savaşın bu döneminde birkaç kez Kürt yörelerini ziyaret eden subaylardan biride Binbaşı Soane'du. Kürtlere yönelik İngiliz ilgisi Bağdat'ın ele geçirilmesinden ve özellikle Rusya'nın "oyundan çekilmesinden" sonra artıyordu. 1 Ocak 1918'den itibaren İngilizler Bağdat'ta "Têgehiştini Rasti" adıyla Kürtçe bir gazete yayımlamaya başlıyorlardı. Bu gazete İngiltere'nin yürüttüğü propaganda savaşının gelecekte de Ortado-

ğu'da etkili olacak boyutlarını ve araçlarını göstermesi açısından önemlidir. İngilizler benzeri bir yayını, 4 Temmuz 1917 tarihinde Arapça çıkardıkları "El Arab" gazetesiyle gündeme getiriyorlardı. Gazetenin ilk sayfasında ilke ve amaçlarıyla Arap kimliği taşır; Bağdat'da Araplar tarafından Araplar için çıkarılır" ibaresi yer alıyordu. İngiliz işgal ordusunun subayları, editörlüğünü istihbarat subayı Binbaşı Soane'un yaptığı Kürtçe gazeteye büyük ilgi gösteriyorlardı. Bu işin Soane'a verilmesinin nedeni yalnız Kürtçeyi çok iyi bilmesi değil, aynı zamanda Basra'nın işgalinden sonra İngilizlerin çıkardığı başka gazetelerde de önemli roller oynamasını sağlayan geniş gazetecilik tecrübesiydi. Gazete için seçilen ad "Doğruyu Kavrama" anlamına geliyordu. "Têgehiştini Rasti"nin başlıca hedefi Kürtleri İngiliz bakış açısıyla düşünmeye alıştırmaktı. Onların iki doğruyu anlamaları isteniyordu: İngiltere'nin "parlak" doğrusu ile Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun "sönük" doğrusu. İngiliz istihbaratı "El-Arab"la birlikte bu gazeteyi "İngiltere'nin büyüklüğünü" göstermek amacıyla etkili bir propaganda aracı olarak kullanıyordu. Gazetede Iraklıların bir daha "çirkin adlarını işitmemek üzere Osmanlıların 'kötülüklerinden kurtulmaları"nı sağlayacak tarzda Osmanlı itibarı karalanıyor, "refahı sefalete, saadeti ıstıraba, bereketi kuraklığa ve şehirleri çorak alanlara çevirdikleri için "zalim Türklerin kahrolması" buna karşılık "adil İngiltere Hükümeti'nin yaşaması" dileğinde bulunuluyordu. "Têgehiştini Rasti"nin 12 Ocak 1918 tarihli sayısında şunlar yazıyordu: Büyük Britanya, savaşı kazanır kazanmaz(...) başta Irak'taki Araplar ve Kürtler ile komşuları olmak üzere istisnasız, dünyanın bütün uluslarını mutsuzluktan kurtaracak ve onlara kurtuluş, özgürlük ve birliğin sevincini yaşatacaktır. Büyük Britanya'nınki gibi adil ve hakkaniyetli bir hükümetin yardımı olmaksızın, bu tür mukaddes taleplerin gerçekleşmesi olanaksızdır." (ABD işgalinin gerekçelerini hazırlayan propaganda aygıtının aynı temaları kullanması, emperyalist hafızada İngiliz-ABD ortaklığına işaret ediyor.)

"Têgehiştini Rasti"de Osmanlılara direnmenin İslâmi değerlere karşı çıkmak anlamına gelmediğini, hatta İttihatçıların bütün müminlerin "dinsel bir görev olarak" karşı çıkılması gereken "sapkınlar" olduklarına ilişkin yazılar yer alıyordu. İttihatçı liderlerin "rezilane rüşvetler karşılığında yüce imanlarını sattıkları" vurgulanarak İngilizler "İslâm'ın dürüst savunucuları" olarak sunuluyorlardı. Gazetenin 13. sayısında "İngiltere ve İslâm" başlıklı bir yazı yayınlanıyor, 21. sayıda da "gerçek İslâmi inancın ahlâki ilkelerini kaldırmada" direttikleri gerekçesiyle "İslâm'a zarar veren İttihatçı Türkler" başlıklı bir makale yer alıyordu.

Gazetede yayınlanan bir başka yazıda ise İngiltere'nin "İslâm dinine ve Müslümanlara duyduğu güçlü muhabbet" vurgulanıyor ve bunun delili olarak İngiliz yönetimi altında "birçok Müslüman halkın" nasıl "refah" ve "saadet" içinde yaşadığı anlatılıyordu. Gazete "Müslüman Kürt okurlar"a adresini bildiriyor ve iddialarına kanıt olarak Hıristiyanlığı terk ederek Müslüman olan İngiliz yurttaşlarının listesini 12 Ocak 1918 tarihli gazete nüshasında açıklıyordu. Gazete Kürt "ulusal" duygularıyla oynuyor ve ilk sayfasında tanıtıcı başlık olarak "Kürt birliğine ve özgürlüğüne hizmet eden siyasal-toplumsal gazete" ibaresi kullanılıyordu. Tüm başyazı ve makalelerde ana fikir Kürtlerin "soylu hedefleri"ni sadece Büyük Britanya'nın karşılayabileceği idi. "İngilizlerin dostluğunu şükranla karşılama" ve "edebi pişmanlık getirebilecek davranışlar"dan kaçınma telkini yapılıyordu. "İngilizlerin "bütün halklardan daha fazla Kürtlere dost" oldukları, çünkü "Kürtlerin cesaretini takdir ettikleri" ve "onların sayesinde hayatın zevklerini tadan Bağdat halkından bile daha fazla sevdikleri" vurgulanıyordu. İngilizlerin bu kentte ki başarıları anlatılıyor ve "Kürtlerin Türk yalanlarına kanma" yerine "İngilizlerle el ele verip Türklerden kurtulacakları ve böylece topraklarını mamur hale getirmek yolunu seçecekleri" yazılıyordu. 10 Haziran 1918 tarihli ve 32. sayılı "Têgehiştini Rasti"de "Büyük Britanya Hükümeti'nin Kürtlerin refahı için çalıştığı" açıklanıyordu.

İngilizlerin Irak'taki Kürt aşiret reislerinin Türklere karşı silaha sarılmalarını sağlamaya dönük çabaları ve bu amaçla kurdukları bağlantılar "Têgehiştini Rasti" sayfalarındaki kurnaz bir dille destekleniyordu. Örneğin, Binbaşı Soane'un Hemavend aşireti ile ilgili olarak kaleme aldığı kitaptan yola çıkılarak 23 Şubat 1918 tarihli nüsha da, "çok uzağa gitmeye gerek yok. Daha birkaç yıl önce Kürt Hemavend Aşireti defalarca Türk ve İran askerlerini kepaze duruma düşürdü. Şimdi bu yiğit adamların torunlarından istediğimiz tek şey İngilizlerle dost kalmalarıdır" diye yazılıyordu. Bu "dostluk" 19. sayının başyazısında "Kürt Önderleri Ne Yapmalı" başlıklı yazıda tanımlanıyor ve Kürt tarihine bol bol övgüler diziliyor, Osmanlıların hiçbir zaman "yenemediği" Kürtlerin "öteki ırkların birçoğundan daha cesur" olmalarına karşın, "hâlâ ayaklanmamış olmasının" ne kadar "garip" olduğu vurgulanıyordu. Ardından gazetede "hiçbir zaman Türklerden kopmamış olan" Şeyh Mahmud ve ailesi, "Türk yönetimini tanımayan ve adamları baştan aşağı silahlı olan büyük Caf Aşireti"nin reisleri, "Türklerin bütün toplarına ve askerlerine karşın boyun eğdiremediği" Pişdar ve Mangur aşiretlerinin reisleri, ayrıca Bane, Hemavend, Zengene, Talabani, Şirvan, Şehbizini ve Bacalan aşiretlerinin reisleri gibi tanınmış Kürt şahsiyetle-

rinin adları sıralanıyor ve bu liderler Türklere karşı "geniş çaplı bir harekât" başlatmaya çağrılıyordu.(5 Mart 1918)

"Têgehiştini Rasti"nin içindeki yazılardan İngiliz istihbaratının psikolojik savaşın birçok unsurunu kullandığını görüyoruz. İngiliz işgali altında bulunan bölgeleri ziyaret eden Kürt aşiret reislerine özel bir önem veriliyordu. Örneğin, gazete sayfalarında "emir soyundan, âlicenap ve kıymetli Hamdi bey Baban" adı birkaç kez geçmektedir. Yetkililer, "Kelhuri Aşireti'nden Ekselans Davut Han'ın oğlu Ekselans Süleyman Han'ın Necef ve Kerbelada ki kutsal türbeleri ziyaret" için gelişini büyük ilgiyle karşılıyorlar ve bunu "İngilizlerin Kürtlere yönelik derin muhabbeti"nin bir belirtisi sayıyorlardı. (Têgehiştini Rasti 5 Mart 1918) Emperyalist propaganda aygıtı böl ve yönet prensibini ustaca uyguluyordu. (Bu yöntemin gerek bürokratlara, gerek siyasetçilere ve halka karşı son derece ince bir biçimde kullanıldığına özellikle Türkiye'den sayısız örnek vermek mümkündür.) Kürtlerin dinsel heyecanlarını ve ulusal duygularını körükleyecek bir üslupla, Arapların, "fedakârane bir biçimde Kutsal Hicaz topraklarında Keysan ve Kureyş adlarını hatırlatan bir Arap yönetimi oluşturma" yolunda oldukları vurgulanıyordu. "Allah'ın Elçisi'nin sancağını yükselten" bu hükümet sayesinde "artık Kâbe, Peygamber'in soyundan gelen ve şimdi Arapların saygıdeğer Kralı ve Müslümanların meşru önderi olan II. Hüseyin'in elindeydi." Onun cihat çağrısı "Müslümanlar tarafından coşkuyla karşılanmıştı." Bu örnekten yola çıkılarak, Türklere karşı "tıpkı Sultan Hüseyin gibi" cesaretle karşı koyabilecek birçok aşiret reisi olduğu belirtiliyordu. İngilizler bu gazetenin yanı sıra "Basra Times" ve "Bağdat Times" adlı iki gazete daha çıkarıyorlardı. İşgal sonrası yayınlanan bu gazetelerde de istihbarat subayı Binbaşı Soane önemli rol oynuyordu.

Emperyalist savaşın temel alanlarından olan Ortadoğu'da tablo vahimdir. Savaş sonrası özellikle Kürtler de muazzam sorunlar temelinde ortaya çıkan büyük beklentilerin nasıl bir isyan dalgasına yol açtığı biliniyor. Bu savaşla ortaya çıkan ağır koşullar şöyledir: "Birbirini izleyen savaşların getirdiği ekonomik sıkıntılar ve facialar ülke genelinde toplumsal sorunları şiddetlendirdi ve bunun suçsuz mağdurları yalnızca sıradan insanlar oldu(...) Bu trajedilerin etkilerinin genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında duyulmasına karşın, özel koşullar belirli yörelerin savaşın dertlerini ötekilerden daha fazla çekmesine yol açtı(...) Ortadoğu'nun başlıca savaş alanlarından birine dönüştüğü için, Kürdistan sözü edilen kategori içinde yer almaktaydı. Dahası öteki bölgelerden daha geri olması nedeniyle, savaşın getirdiği türden felaketlere karşı ayakta durması olanaksızdı. Hemen hemen savaşan bütün tarafların ordularının Kür-

distan topraklarında bulunması ekonomik durumu daha da ağırlaştırmaktaydı. Askerlerin ihtiyaçlarının bir bölümünü karşılamak amacıyla savaşın başlamasından itibaren aşar vergisini toplama yetkisinin orduya verildiği göz önüne alındığında, halkın sırtındaki en ağır yük bizzat Osmanlı birlikleriydi.

Binlerce insanın açlığa, hastalıklara ve yıkıma kurban olduğu Kürdistan'da savaş yüzünden yaşanan tahribata ilişkin acılı manzaraların yüzlerce örneği verilebilir(...) 20 köyde yaşayan toplam 12.000 sakinden 8.000'i savaşın ilk 6–7. aylarında yaşamını yitirdi. Savaşın şiddet olaylarından ve felaketlerinden en uzak bölgeleri arasında bulunan Musul Vilayeti'nde bile çok büyük sıkıntılar yaşandı. Yalnızca birkaç örnek vermek gerekirse, savaş bittiği sırada Süleymaniye'nin nüfusu üçte bir oranında azalmıştı; çevre köylerdeki nüfus azalması da aynı oranda ya da daha fazlaydı. Başka bazı yerlerde yaşayanların yarıdan fazlası açlık, hastalık ve işgalci kuvvetlerin baskısı nedeniyle evlerini bırakıp kaçmak zorunda kaldı; bunların birçoğu Diyala, Halis, Mikdadiye ve başka kentlerin kenar mahallerine taşındı."[531]

Kürt bölgelerinde daha önce görülmemiş boyutlara varan enflasyon dalgası, savaş öncesinde üretim düzeyi ihtiyaçtan fazla olan yerel ürünleri bile etkiliyor ve İngiliz işgalinin baskısının ağır biçimde hissedilmediği yörelere bile uzanıyordu. Kuzey Irak'ta buğday fiyatı, bölgenin 19. yüzyılda yaşadığı en kötü kıtlık dönemlerindeki fiyatlara göre yedi kat yükseliyordu. İşin ilginç yanı İngilizler bu koşullardan alabildiğine yararlanıyorlardı. Birliklerinin kuzeye ve kuzeydoğuya taşınmasında, ayrıca demiryollarında ve en güneydeki limanlarda işgücüne ihtiyaç duyan İngilizler göç etmek zorunda kalan Kürtlere iş veriyorlardı. İngiliz propaganda aygıtı Kürtleri saflarına çekmek ve Osmanlılara karşı kışkırtmak için bu koşulları sürekli işliyorlardı. İngiliz istihbaratının Kürtçe yayını "Têgehiştini Rasti" her türlü aracı kullandığı gibi "emekçi Kürtler"e de sesleniyordu. Neredeyse "sol" bir söylemle, "tıpkı Avusturya ve Almanya'nın yoksulları gibi başkaldırmalarını istiyor, Kürt askerlerine silahlarıyla birlikte firar etme, Osmanlı kuvvetlerinin başka cephelerde meşgul olmasından yararlanarak "özgürlük için büyük bir hareket başlatma" çağrısında bulunuluyordu. İngilizlerin "özgürlük"ten ne kastettiği ise gazetenin 13 Mayıs 1918 tarihli nüshasında açıklanıyor ve Musul başta olmak üzere birçok yerde Kürtler "açlıktan ölürken" Bağdat'ta İngilizler sayesinde "herkesin cebinin parayla dolu olduğu ve yeterince gıda bulunduğu" vurgulanıyordu. Savaş sırasında birçok bölgede

---

[531] Kemal Mazhar Ahmed, 1. Dünya*Savaşı'nda Kürdistan*, Çev: M. Hüseyin, İst. 1996, Doz Yay., sf. 210-211.

20–30 kişiden oluşan aileler 3 ya da 4 kişiye iniyordu. Kürt bölgelerinde doğrudan ekonomik hayatın temelleri yıkılıyordu. Bunun başlıca nedenlerinden biri işgücündeki azalmaydı. Çalışabilecek durumda olan herkes savaşıyor ya da dağa çıkıyordu. Bölgede bulunan ve büyük bölümü daha önce tarımda kullanılan hayvanlara askeri hizmetler için el konuluyordu. Dolayısıyla tarım alanlarında sadece yaşlılar, çocuklar ve kadınlar kalıyordu. İş yapacak durumda olan pek çok kişiye köylerini terk etmek dışında bir yol kalmıyordu; çünkü üretimlerinden elde ettikleri miktar ile hayatlarını sürdürmeleri mümkün değildi. Bunlar geçimlerini sağlamak için büyük kasabaların ya da savaş amacıyla kurulan askeri üslerin yolunu tutuyorlardı. Bütün bu etkenlerin sonucu olarak geniş arazi parçaları savaş yılları boyunca ekilemiyordu. Kuzey Irak'ta savaştan önce tarım alanı olarak ekilen arazinin yarısından fazlası nadasa bırakılıyor ve ürün rekoltesi alabildiğine düşüyordu. Geride kalan az sayıda erkeğin "hayal edilemeyecek sıkıntılar" altında yetiştirdiği ürünler ise değersiz kâğıt paralarla Osmanlı ordusu tarafından satın alınıyordu. Hayvancılıkta berbat durumdaydı; çünkü hayvanlar telef oluyor veya askeri birlikler tarafından müsadere ediliyordu. Kuzeyde bulunan Kürt aşiretlerinin Erbil ve Musul otlaklarına sığınırken beraberlerinde götürdükleri hayvanlar da yeni iklim koşullarına uyum sağlayamıyor ve çoğu telef oluyordu. Diğer yandan bölgede muazzam orman tahribatı yaşanıyordu. Bitkin düşmüş askeri birlikler çok zor iklim şartlarında ağaçları ısınmak ve yemek pişirmek için kullanılmak üzere kesiyorlardı. Bütün bu koşulların bir araya gelmesi "bütün kent, kasaba, köy ve evlerde ciddi bir kıtlığa yol açtı ve insanlar yabanıl otlarla karınlarını doyurmak zorunda kaldı. Refik Hilmi olaylara tanık olmuş bir kişi olarak şöyle demektedir: "Bayat ekmek ve haşlanmış fasulye bile ilaç kadar kıttı ve bunları ancak az sayıda talihli bulabiliyordu. Bu talihlilerden biri olmak neredeyse ulaşılmaz bir şeydi." Yine aynı yazara göre, "yerel halk ölülerini gömemiyor"du ve bazı kadınlar "vücutlarını satarak" güçbelâ yavan bir hayat sürüyordu(...) Devletin vergi politikasının Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde olduğu gibi alt kesimdeki Kürt toplumsal katman ve sınıflarının ekonomik durumunun bozulmasında oynadığı rol de önemsiz değildi. Halkın içinde bulunduğu ağır yaşam koşullarına ve mevcut vergilere karşı duyulan esaslı hoşnutsuzluğa karşın, İttihatçılar savaş yıllarında eski vergileri arttırdıkları gibi, yeni olağanüstü vergiler koyma yoluna da gittiler. Sözgelimi davarlardan alınan ağnam vergisi dört katına çıkarıldı."[532]

[532] Ahmed age., sf. 214.

Bu karanlık tabloya özellikle Osmanlı Jandarmalarının şiddet dolu tutumunun olumsuzluğu da eklenmelidir. Diğer yandan Ruslar da büyük bir mezalim uyguladılar. Günümüzde hâlâ "kâfir" anlamında kullanılan "Moskof" sözü o karanlık günlerden kalmadır. Ruslar girdikleri her yerde halkın nefretini kazanıyorlardı. Diğer yandan Diyarbekir, Muş ve Bitlis yörelerinden göç ettirilen Kürtler büyük bir perişanlık içinde Halep ve Musul gibi kentlere sığınıyorlardı. Bu insanlar "yaz sıcağında ve kış soğuğunda sokaklarda yaşamlarını sürdürdüler; açlığa dayanamayarak hayvan leşlerini ve hatta açlıktan ölen yakınlarının cesetlerini yemek zorunda kaldılar."[533] Bu göç hareketini yöneten "Muhacir ve Aşayir Müdürlüğü"nde Balkan kökenli iki önemli isim de görev yaptılar. Tan Matbaası sahibi Zekeriya Sertel ile 1916'da bu kurumda üst düzey yetkili olan Şükrü Kaya.

Kayıplar korkunçtu: 1. Dünya Savaşı süresince 2.998.000 insan seferber oluyor, bunlardan büyük bir kısmı silahaltına alınıyor, bir kısmı ordular emrinde ve geri hizmetlerde kullanılıyordu. Ordu mevcudu sürekli olarak bir milyon civarında tutuluyor, harbin sonuna doğru 1, 2 milyona yükseliyordu. 3 ila 5 milyon insan dizanteri, malarya, tifüs gibi hastalıklara tutuluyor, savaş meydanlarında 764 bin insan yaralanıyordu. 560 bin kişi cephelerde ölüyor, 635 bin kişi hastalıklar ve yaralanmalar sonucunda hayatını kaybediyor, 550 bin kişi ise esir ve kayıp hanesine yazılıyordu. Kayıplar toplamı (1.745.000 idi). Milli Mücadele'nin batı cephelerinde şehit düşenlerle yaralanma sonucu ve çeşitli hastalıklardan ölenlerin sayısı ise 37.229 olarak tespit ediliyordu. Doğu ve güney çarpışmalarında şehit olanlar da bu kayıplara eklenirse, tüm cephelerde Milli Mücadele döneminde insan zayiatının 50–60 bine yükseldiği ortaya çıkıyor.[534]

1914 yılında Osmanlı Devleti'nin 162, 2 milyon liradan ibaret olan borç toplamı, harbin sonunda, Almanya'dan alınan avanslarla birlikte 476, 9 milyona yükseliyordu. Ege ve Orta Anadolu'da perakende fiyatlar, savaş öncesine nazaran, 1915'te yaklaşık olarak %40, 1916'da %90, 1917'de %200–250, 1918'de %400–500 oranında artıyordu. İstanbul'da 1914'te 1, 25 kuruş olan ekmek, 1916'da 9, 5 kuruşa, 1917'de 18 kuruşa, 1918'de 34 kuruşa yükseliyordu. Kahve 1914'te 12 kuruş iken 1918'de 800 kuruşa fırlıyordu (okka olarak), Çay yine okka hesabıyla 1914'te 60 kuruştan 1918'de 500 kuruşa çıkıyordu. 1914'te 7 kuruş olan sabun fiyatı 1918'de 140 kuruştu. 1914'te 1 kuruş olan patates 1918'de 27 kuruşa ulaşıyordu. 1914'te 3 kuruş olan bir okka pirinç 1918'de 92 kuruştu. Etin

---

[533] Ahmed age., sf., 207.

[534] Eldem age., sf. 213.

okkası ise 1914'te 7 kuruş iken 1918'de 125 kuruşa fırlıyordu.[535] 1914 itibarıyla 21, 9 milyon olan koyun sayısı 1918'de 12 milyona düşüyordu. 15, 3 milyon olan 1914 yılı keçi sayısı ise 1918'de 10, 2 milyondu. 1914'te 292 milyon kile olan "her nevi hububat üretimi" 1917'de 152 milyon kileye düşüyordu.

Belirli Kürt kesimleri kişisel çıkar elde etmek için bu ağır koşulların Kürt bölgelerinde yarattığı ortamdan istifade ediyorlardı. Bazı aşiret reisleri, tüccarlar savaş yıllarında büyük kazançlar elde ettiler. Bu arada Osmanlı makamları da aşiret reislerine ve toprak ağalarına ayrıcalıklarını genişletmeleri için fırsatlar tanıdılar. Savaşan taraflar hiçbir harcamadan kaçınmayarak Kürt feodallerini yanlarına çekme siyaseti izliyorlardı. İngilizci ve Almancı-Osmanlıcı aşiretler 1917'de İran'da birbirleriyle çatışmaya giriyorlardı. Savaş koşulları Kürt bölgelerindeki toplumsal uçurumları iyice derinleştirdi.

---

[535] Eldem age., sf. 50-51.

Sevr'i Yırtıp Atan Doğu Halkları

1920'de Kemalistler Londra'ya karşı hem Bolşevik kartını hem de Kürt ve İslâm kartlarını ellerinde bulunduruyorlardı. Sovyetler, Kemalist hareketin prestijinin artmasına ciddi katkılar sağlıyordu. 1920 yılından itibaren, Sovyetler desteklerini yoğunlaştırıyorlardı. Sakarya savaşı ile birlikte Kemalist direniş ekseninde bir Sovyet stratejisi gelişiyor, Çerkez Ethem'e ve Partizan köylü birliklerine verilen destek geri çekiliyor, Enver'in sonu hazırlanıyordu. 1922 yılından itibaren İngiltere'ye karşı Sovyetler Kemalist direnişi destekliyorlardı. Kemalist düzen övgüsü ve bunu teorik bir değer yükleyerek yüceltme temel Sovyet siyaseti oluyordu. Türkiye üzerinden, emperyalizmin süper gücü İngiltere'ye karşıtlık sergileniyordu. Bu bağlamda, Türkiye'ye yönelik her zayıflatıcı girişim (bu arada Kürt hareketleri) İngiltere'ye mal ediliyordu. İngiltere ise Musul'un yeni kurulacak Irak'a dâhil edilmesini ve Irak'ın da kendi mandası altında kalmasını istiyordu. İngilizci bir Kürt oluşumu Bağdat yönetimi üzerinde Londra'nın kılıcı olacaktı. Ancak Irak Kürtleri üzerindeki Kemalist etkinlik bu politikanın işlemesini zorlaştırıyordu. Diğer yandan, "İtilaf kampındaki temel kaygının, Bolşeviklerin Türkiye'deki nüfusunun arttığı görüntüsüyle bağlantılı olduğu açıktı. Türk ulusçularıyla Bolşevikler arasında "çarpık ve tehlikeli" ittifakın önüne ancak Kemalistlere karşı daha uzlaşmacı bir yaklaşımla geçilebileceği belirtiliyordu.[536]

İtilaf emperyalistlerinin Türkiye konusunda amaç birliği yoktu. İtilaf güçleri arasında baş gösteren rekabet ve İngiliz hükümetinin kendi içinde bütünlüklü

---

[536] Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, Çev: Sermet Yalçın, İst., 1998, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 157.

bir politikasının olmaması, uzun vadeli bir çözüm yönünde ilerlemeyi işgalin ilk günlerinden itibaren zaafa uğratıyordu. İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseriyle Fransız ve İtalyan Yüksek Komiseri arasında gerilim vardı. "İstanbul'un 13 Kasım 1918'de işgal edilmesinden çok kısa bir süre sonra, Müttefik askeri komuta konusu Fransa ile İngiltere arasında problem oldu. Bu, Yakın Doğu'da iki ülke arasındaki rekabetin sadece küçük bir yansımasıydı. Türk barışı, İstanbul'daki müttefik yöneticilerin bekledikleri ve arzu ettikleri kadar çabuk sonuçlanmadı. Beş buçuk yıl süren Müttefik işgali sırasında, Müttefikler arasında yalnızca anlaşmazlıklar çıkmakla kalmadı, onların birbirlerine olan kuşkuları da giderek arttı.[537]

Kemalistler, İtilaf emperyalistlerinin Bolşevizm ve İslâm konusundaki korkularını ustaca kullanıyorlardı. 19 Ağustos 1920 tarihli The New York Times'ta, Mustafa Kemal'in Bolşevizm'le Müslümanlığın bağdaşabilir olduklarını söylediği haberi yer alıyordu. Mustafa Kemal, "Türkiye'nin, Barış Antlaşması'nda onun için planlanan yıkımdan daha beter bir akıbete uğramasının mümkün olmadığını" vurguluyordu. Bu tür haberler İtilaf istihbaratını etkiliyor ve Kuvay-ı Milliyeciler ile Bolşevikler zaman zaman aynı kefeye konuyordu. Kemalistler, Bolşeviklerle ilişkilerini İtilaf devletlerine karşı ustaca kullanıyorlardı.

Diğer yandan İngilizler Türkiye'deki rolleri konusunda bölünüyorlardı. İngiliz askerleri, istihbaratçıları, bölgedeki diplomatik temsilcileri ve siyasetçileri arasında çatışan görüşler geniş bir yelpaze oluşturuyordu. İngiliz hükümetinin + siyaseti, ana hatlarını Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Balfour'un oluşturduğu bir çizgide yürüyordu. Balfour, savaş sırasında İtilaf emperyalistleri arasında yapılan, Osmanlı İmparatorluğu'nu tamamen yok etmek amacına yönelik birçok gizli anlaşmanın öncüsüydü. İngiltere, Rusya ve Fransa arasındaki Mart-Nisan 1915 İstanbul Antlaşması, Rusya'nın, bir İtilaf zaferi durumunda, İstanbul ve Boğazları ilhak etmesine onay veriyordu. Nisan 1915'te yapılan Londra Antlaşması, Akdeniz bölgesinde Antalya vilayetinin çevresindeki toprakların bir kısmının İtalyanlara verilmesini hükme bağlıyordu. Mayıs 1916 Sykes-Picot Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının İngiltere, Fransa ve Rusya arasında toptan bölüşülmesini düzenliyordu. Nisan 1917 St. Jean de Maurienne Antlaşması ile İtalyan talepleri netleştiriliyor ve İzmir'in yanı sıra Aydın vilayetinin de İtalyanlara devredileceğini belirtiliyordu.

Balfour, bu savaş dönemi gizli antlaşmaları çerçevesinde, Türkleri mali açıdan mahvedecek ve Avrupa'dan tümüyle sürecek bir politikadan yanaydı. İs-

---

[537] Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul (1918-1923)*, İst. 1993, İletişim Yay., sf. 95.

tanbul'dan atılan Türkler Orta Anadolu'da küçük bir toprak parçasına sıkıştırılacak başkent ise uluslararası bir gücün denetimine verilecekti. Lloyd Georg, Balfour'la prensip olarak anlaşıyordu ve kilit Osmanlı vilayetlerini İtilaf kontrolüne vererek, "Doğu Sorunu"na çözüm bulacağı inancındaydı. Ancak, 1917'den sonra "Mühimmat Bakanı" olarak İngiliz kabinesine giren ve 1919'da "Savaş Bakanı" olan Winston Churchill "Türk sorunu" konusunda farklı bir siyasete sahipti. Konuyu geniş boyutlu ve özellikle petro-politik eksenli bir stratejik yaklaşımla ele alıyordu. Churchill, Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik Devrimi ve yeni Sovyet Devleti ile bağlantılı bir Türkiye sorunu tarifi yapıyordu. O da Balfour, Lloyd George gibi Türk devletinden bağımsız ve koparılmış bölgelerden yana olmakla birlikte, İstanbul'un Türlerde kalmasının bazı stratejik avantajlar sağlayacağını vurguluyordu.

Churchill Türklere karşı "daha yumuşak" siyasetler uygulamanın tarihsel, stratejik ve siyasi nedenlerini formüle ediyordu. İstanbul'un "dost" bir Türk devletinin başkenti olmasının Anadolu ve Doğu Akdeniz'in denetimi açısından büyük kolaylıklar sağlayacağını savunuyordu. Churchill, Türkiye ile Hindistan Müslümanları arasında güçlü tarihsel, kültürel, dini bağlardan dolayı, başkentlerini Türklerin elinden almanın Hindistan'da büyük tepkilere yol açacağını belirtiyordu. Churchill'in kaygılarını paylaşan "Hindistan Bakanı" Ernest S. Montagu, tıpkı onun gibi Türkiye'ye karşı bir tutumun İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliğini zora sokacağı inancındaydı. Balfour'un Dışişleri Bakanlığı döneminde yardımcısı olan onun istifasından sonra 1919 Ekim'inde Dışişleri Bakanlığı görevine getirilen Lord Curzon'da "Türkiye Sorunu"nu Hindistan ve tüm bölgeyi kapsayan bir strateji çerçevesinde değerlendiriyordu. Curzon, "Avrupa sınırlarından Hindistan İmparatorluğu sınırlarına kadar uzanan bir dost ülkeler zinciri"ni savunuyordu. Curzon'un stratejisinde Türk devletinin geleceği bu zincirin merkez halkası olmak şeklinde belirleniyordu. "Curzon Planı" na göre Arap toprakları Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılacaktı. Curzon, İstanbul'un stratejik konumu nedeniyle kentin Türklerden alınması konusunda Lloyd George ve Balfour gibi düşünüyor ancak Anadolu'nun geriye kalan topraklarının bütünlüğünün korunması ve "dost" bir Türk Devleti'nin denetiminde olması konusunda bu ikiliyi ikna etmeye çalışıyordu. İngiliz egemenleri arasındaki bu çelişkiler bir süre sonra Kemalistler tarafından diplomatik avantaja dönüştürülecekti.

Kapitalist-emperyalist diplomasi Kemalist direniş güçlerinin özellikle Mezopotamya'da inisiyatifi ele geçirmesiyle açmaza giriyordu. "Türkleri Mezopotamya Kürtlerinden uzak tutmak" temel bir formülasyon olarak belirleniyordu.

Bu koşullarda imzalanan, 10 Ağustos 1920 tarihli "Sevr Antlaşması" ise "yakın dönem diplomasi tarihinde her şeyden önce pratik yarar sağlamayan ve uzun süre geçerliliğe sahip olmayan kendi türünün tek dokümanıdır. Sevr Antlaşması, Yakındoğu bölgesindeki gerçek askeri-politik duruma hiçbir şekilde uymamış, birkaç ay geçtikten sonrada bütünüyle tarihe aykırı olmuştur."[538]

Sevr Osmanlı İmparatorluğu'nun idam hükmüdür. Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye uluslararası (özünde İngiltere) denetimine tabi, sınırlı egemenliğe sahip yarı-sömürge statüde küçük bir toprak parçası kalıyordu. Versay sisteminin tüm antlaşmaları içinde bu en köleci koşullara sahip, emperyalist haydutluk belgesinin uygulanma ihtimali yoktu. Doğu'da sömürge sistemi sarsılıyor, ulusal özgürlük hareketleri yükseliyor, Sovyet Rusya'nın askeri-politik düzeni yerleşiyor, Batı'da emekçilerin devrimci, anti-militarist ve demokratik mücadelesi yoğunlaşıyordu. Sevr Antlaşması bu olgularla çelişiyordu. Batılı emperyalistlerin üçüncü kez denedikleri Sovyetler'e yönelik yıkıcı sefer bozguna uğruyordu. İtilaf emperyalistlerinin desteklediği Kolçak ve Denikin komutasındaki karşı-devrimciler bertaraf ediliyor ve merkezi Bolşevik hükümetin iktidarı pekişiyor, hızlı bir düzelme sağlanıyor ayrıca Kızıl Ordu birlikleri ilk kez yerel birlikleri takviye edecek duruma geliyorlardı.[539] Batı Kafkasya'da, İtilaf emperyalistlerinin Sovyetleri kuşatmak amacıyla desteklediği devletler kuşağı tasfiye ediliyordu. Türkiye'yi Anti-Sovyetik bir köprübaşı durumuna getirecek böl ve köleleştir stratejisinin Kafkasya ayağı çöküyor, böylece Sovyet askeri yardımının önündeki emperyalist set dağıtılıyordu.

Sevr Antlaşmasının özünü oluşturan emperyalist dikta Yakındoğu'da uygulanabilir nitelikte değildi. Arap, Kürt, Türk halkları "Avrupa devletlerinin onları köleleştirmesine karşı açık bir oybirliğiyle hareket etmişlerdir". Araplar ve Kürtler arasında İngiliz ve Fransız emperyalizmlerinin temsilcileri iktidarlarını güçlendirmek adına feodaller ile burjuva-komprador unsurlara dayanıyorlardı. Wilson prensiplerinin ideolojik köleliği ile emperyalistleri kendi egemenliklerinin güvencesi sayan bu kesimler mandacılığın destekçisi oluyorlardı. Bu kesimin desteği dışında İngiliz ve Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'nun eski vilayetlerindeki konumlarını büyük ölçüde askeri güçleriyle sağlamlaştırıyorlardı. Türkiye'de ise Sevr'i uygulamak açısından, İtilaf emperyalizmine, yaldızlı üniformaları ve içi boş politik iktidarlarından başka bir güçleri bulunmayan salta-

---

sf. 179.

[539] *Ekim Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi (1917-1923)*, Çev: Orhan Suda, İst. 1989,

nat kuklaları ile Kürt feodal-milliyetçi unsurları destek veriyordu. Anadolu'nun tamamına yakının denetleyen, Sovyetlerden, Sömürgelerde yaşayan Müslümanlardan, Kürtlerin Irak ve İran'da yaşayanlar dahil büyük bölümünden ve Arap halkının pek çok temsilcisinden destek sağlayan milli direniş hareketi açısından Sevr'in hiçbir değeri yoktu.

Kemalistler, emperyalizmin kuklası olarak önce Suriye tahtına oturtulan sonra Fransızlar tarafından kovulunca İngilizlerce Irak'a kral tayin edilen Faysal'ı Paris Konferansı dönüşünde, bölgede kimin söz sahibi olduğu konusunda, "ikna" ediyorlardı. Sevr'i uygulamak bu koşullar temelinde, imkânsızdır. 1920'de "Paris'ten döndüğü zaman Faysal kendisine ve Fransızlarla yürüttüğü görüşmelere karış büyük direnmeyle karşılaşmıştır. Arap ülküsünü arkadan vurmakla, zayıflıkla, Arap bağımsızlığını Fransızlara satmakla suçlanmıştır. Bu eğilim Türk milliyetçiliği tarafından büyük bir incelikle besleniyordu. Halep dolayında, kuzey bölgesinde özellikle çok güçlüydü bu eğilim. Halep Konsolosu, Faysal'ın şehre gelirse öldürülmekle tehdit edildiğini bildiriyordu. Bu durumda Faysal, Arap hükümetinin İstanbul'a iki temsilci göndererek, Türk milliyetçilik hareketiyle ilişki kurmaya hazırlandığını sezince, önce bu plana karşı çıktı. Bununla birlikte Türklerin kendisinin Suriye'de başa geçmesine olan muhalefetleri belki önlenebilir düşüncesiyle, Mustafa Kemal'in temsilcileriyle buluşmak üzere İstanbul'a gitmelerine engel olmadı. Yabancılara karşı ortak bir askeri eylem üzerinde duruldu ve Türk milletiyle Araplar arasında geçici bir anlaşmaya varıldı. Arap ve Türk bağımsızlığıyla ilgili bu hazırlık, Avusturya-Macaristan tipi bir ortak devleti ve Karadeniz'den Maan'a kadar olan alanda tek bir kumanda altında Türk ve Arap kuvvetlerini İtilaf Devletleri karşısına çıkaracak tek bir cephe kurulması amacını güdüyordu. Bu anlaşma nisanda Suriye'ye getirildiğinde, Faysal bunun onaylanmasını reddetti. Çünkü bu, şüphesiz Suriye'nin bütünüyle Türklerin eline geçmesi anlamını taşıyacaktı."[540] Bu arada askeri eylemlerin birleştirilmesi kararına uygun olarak harekete geçiliyordu. 28 Şubat 1920'de Şam'da yapılan toplantıda, Arap topraklarını işgal etmiş olan bütün devletlere karşı bir boykot önerisi tartışılıyordu. Faysal tarafından düzenlenen bu toplantıya Suriye hükümet üyelerinin yanı sıra ileri gelen Suriyeliler ile Ali Cevat Eyyubi ve Cafer paşa gibi tanınmış askerler de katılıyordu. Amaç ticari ambargoyu değil askeri eylemleri tartışmaktı. Daha Faysal dönmeden önce Mustafa Kemal'in ajanları Suriye'deki Arap yetkilileriyle temas kuruyor[1]

---

[540] Laurence Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Uğurlu, İst. 2003, Örgün Yay., sf. 252-253.

"Bu yakınlık çok güçlü bir propagandayla, özellikle Halep bölgesinde kendini gösterdi ve Türk taraftarları arasında başarılı oldu. Hele Arap ayaklanmasına katılan eski Türk ordusu subayları arasında daha da büyük etki yaptı."[541] İşte bu çerçevede Şam'da düzenlenen toplantıda Mezopotamya'da bulunan İngiliz kuvvetlerine karşı mart ayında bir saldırı başlatılması kararlaştırılıyordu. Alınan karara göre Suriye'nin tüm Arap aşiretleri ve Kürtler bu saldırıya katılacaklardır. Saldırı üç koldan yapılacaktır. Birinci kol Deyrizor-Bağdat boyunu geçecek, ikincisi Deyrizor'dan Musul'a yönelecek ve üçüncü kol, Halep-Resülay ve Musul doğrultusunu izleyecektir. "Arap temsilcileri Mustafa Kemal ile Sivas'ta bu ortak hareket üzerine görüşmüş ve Türkler de Kilikya'daki Fransız birliklerine karşı saldırıya geçmeyi kabul etmişlerdir."[542]

Ancak bu plan gerçekleşmedi. Suriye mandası 24 Nisan 1920'de Fransa'ya veriliyordu. 21 Mart 1920'de Türk temsilcilerden oluşan bir grup Beyrut'a geliyor Fransız diplomat De Caix ile görüşüyordu. Türk tarafı Fransızlarla anlaşıyor ve Kilikya'nın iç bölgelerinden çekilme karşılığında Suriye'de Fransa'nın hâkimiyeti kabul ediliyordu. Fransa'da işbaşına gelen yeni hükümet Kemalistlerle anlaşma yanlısıydı. Fransa Başbakanı Briand, Ekim 1921'de danışmanı Franklin Boullion ile Türk Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal arasında özel bir anlaşma imzalandığını açıklıyordu.

Bu olgular Kemalistlerin usta taktiklerle bölgedeki direniş hareketlerini İtilaf emperyalistlerine karşı kullandıklarını gösteriyor. Manda egemenliğinin yerleşme sürecinde, tüm Ortadoğu'da Osmanlı ilişki ağının askeri, kültürel, dini imkânlarını kullanan Türk milli hareketinin etkili eylem ve propagandası ile karşılaşan İtilaf emperyalistlerinin Sevr'i uygulama imkânları yoktu. Türkiye de milli mücadeleyi Ortadoğu dinamiklerinden, bölgenin kültürel, dini, etnik yapısının sunduğu büyük manevra olanaklarından soyutlayarak, Kürt, Arap desteğinin sağladığı diplomatik güçten söz etmeden kuşatılmış bir batı cephesi söylemine dayandırmak gerçekleri karartıyor. Sevr'i yırtan koşullarda Doğu halklarının duruşunun üzeri örtülüyor. Birlikçilik yerine, hiçbir stratejik temeli yokmuş gibi üstün insanların eylemlerine dayalı ve aslında onların yeteneklerini gerçek dışı kurtarıcılık misyonu çerçevesinde küçülten ana akım görüşler halkı anti-emperyalist bilinçten uzak tutuyor.

Sevr Anlaşması'na batıda da "övgüler düzülmedi." Aksine şu veya bu biçimde ona katılanlar da ya antlaşmanın genel değerlendirmesinden kaçındılar

---

[541] Evans age., sf. 251-252.

[542] Evans age., sf. 253.

(Lloyd George) ya da onu eleştirdiler. Örneğin Churchill, "On üç yıl boyunca hazırlanan bu antlaşma daha hazır olmadan eskidi" diyordu. İtilaf emperyalistlerinin Türkiye'yi Sevr'e bağlamak isteme gerekçesini ortaya koyan motifler yeterince ifşa ediliyordu. İtalyan bakan Francesko Nitti, "Büyük Yunanistan ve Büyük Ermenistan yaratmanın sisli romantik görüntüleri ardında pratik bir düşünce yer alıyordu: Küçük Asya'nın toprak üstü ve toprak altı zenginliklerini ele geçirmek"tir diyordu. 10 Ağustos 1920'de İtilaf emperyalistlerinin "Türkiye'yi imzalamaya zorladıkları Sevr Antlaşması gizli antlaşmalar mozaiğidir. Bu antlaşmalarda emperyalizm bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştır."

Antlaşmaya meşruiyet ve destek sağlamak amacıyla Ermeniler, Kürtler ve Rumlarla ilgili "azınlık" ölçütü çerçevesinde yapılan düzenlemeler önemsizdi. Çünkü dönemin politik gerçeklerine uymuyordu. Emperyalistler "Kürt sorunu"nu Sevr Antlaşması'nda ana başlıklardan biri olarak ele alıyorlardı. Antlaşmayı hazırlayan başta İngiltere olmak üzere İtilaf emperyalistlerinin "Kürt halkının gerçek ulusal çıkarlarına düşmanca yaklaşan farklı bir emperyalist planı vardır. Bu yönüyle Sevr, gerek Kürtlere gerekse Yakın Doğu'nun diğer etnik azınlıklarına düşmanca yaklaşmıştır."[543] Antlaşmanın en büyük savunucusu olan İngiltere Başbakanı Lloyd George bile Sevr'in herkesçe bilinen "ümitsiz bir proje" olduğunu vurguluyordu.

Sevr Antlaşması, büyük ölçüde Britanya diplomasisinin eseri olmasına rağmen İngiliz çıkarları açısından önem taşıyan Musul sorununda bile "İki yakasını bir araya getirememiştir." Oysa Musul ve Bağdat, Kahire'den Kalküta'ya uzanan Britanya İmparatorluk zincirindeki en zayıf halkalardır. Tampon bir Ermeni devleti kurulması bu zayıflıkla ilgilidir.

Sevr'e içerilen "Kürdistan" sözde bağımsız özde ise İngiltere'ye bağlı bir sömürgedir. İngiliz planlarına göre hem Sovyet Rusya'nın Basra Körfezi üzerinden Ortadoğu'ya inmesini hem de Türklerin Mezopotamya'ya akmasını önleyecek bir "tampon"du Kürt devleti.

Sevr, diğer yandan ideolojik-politik açıdan Kürtleri, Arapları, Ermenileri "demokratik" sözlerle aldatma aracıdır. Bolşevik devriminin sloganlarını emperyalizmin yararına kullanma ve dönüştürme amacıyla ortaya çıkan bir propaganda metnidir. Kürtler halen Sevr'in ölü doğmuş politik metninden "özgürlük" ve "bağımsızlık" konusunda sonuçlar çıkarıyorlar. Kürt milliyetçiliğinin ideolojik-politik birikiminin en olumsuz unsurlarından biri de Sevr Antlaşmasıdır. Bu metinde Kürtler uluslararası hukukun bir öznesi olarak değil emper-

---

[543] Lazarev age., sf. 184.

yalist egemenlik ilişkilerinin bir uzantısı olarak ele alınıyorlardı. Sovyetlerin kuşatılmasına, bölge halklarının köleleştirilmesine yönelik bu antlaşma hayata geçirilemezdi. İngiliz emperyalizminin boyunduruğu altında bir "Kürdistan"ın kurulması, antlaşmanın bütününün gerçekleşmesi gibi imkânsızdı. İngiliz emperyalizmi Sevr Antlaşmasını hayata geçirecek askeri, finansal, politik, diplomatik imkânlara sahip bulunmuyordu. Kürtlerin ise politik zayıflıkları, ekonomik yıkımları, sosyal-siyasal parçalanmışlıklarının yarattığı sorunlar temelinde böyle bir projeyi uygulamaya koymaları mümkün değildi. Ayrıca Sevr'e imza koyan İngiltere'nin müttefikleri bile bu ülkeyle çıkar mücadelesi içindeydiler. Bu bakımdan Kamuran Ali Bedirhan'ın 1958 yılında Sevr Antlaşmasına ilişkin söyledikleri tarihsel hakikatlerle çelişiyor. Ona göre: "Yüzyılımızın son çeyreğinde tamamlanan bu antlaşma Kürt halkına birlik ve bağımsızlık hakkı sağlamıştır; bu antlaşma uzun süreli çabalar ve ağır bedeller sayesinde elde edilmiştir. Bu anlaşmanın hiçbir zaman yaşama geçirilememesine karşın onun moral gücü yeni faktörler sağlamıştır. Biz, kendi geleceğini belirleme ilkesi temelinde Birleşmiş Milletlerce kabul edilmiş olan, insanın var olma haklarına değinen kendi yönetimini tayin etme hakkına, moral ilkelere sahibiz." Emperyalizmin desteklediği bir "ulusal hak" kavramının bölgede nasıl bir yapılanmaya yol açacağı bellidir.

Daha önce vurguladığım üzere Sevr'in kaçınılmaz çöküşü uluslararası durum ve Yakındoğu alanındaki değişmelerle önceden belli oluyordu. 1920 Ekimi'nde sağlanan Sovyet-Polonya uzlaşması, Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleşmesi, Türkistan, Sibirya, Baykal'da Sovyet zaferleri, emperyalistlerin Rusya'yı parçalama ve Bolşevik iktidarına son verme siyasetlerinin gömülmesini getiriyordu. Bu durum, Türkiye ile Sovyetler arasında bir tampon görevi görmesi istenen emperyalizme tam bağımlı, kukla devletler sisteminin çöküşü anlamına geliyordu. Yunan askeri saldırganlığına vurulan darbe, Sovyet-Anadolu Hükümeti dostluğu, Kürtler ve Arapların milli direnişe verdikleri destek, Hindistan başta olmak üzere sömürgelerde yaşayan Müslümanların İngiltere'ye karşı büyüyen tepkisi Sevr'i doğuşunda yerle bir ediyordu. Diğer yandan, Sevr'den hoşnut olmayan Fransa ve İtalya'nın Anadolu Hükümetiyle ilişkileri geliştirmesi de kayda değer. Suriye ve Irak'ta gelişen anti-sömürgeci hareketler ise Anadolu'da milli mücadeleye geniş bir stratejik manevra alanı sağlıyordu.

Anadolu'daki milli mücadele hareketi Irak'ta bulunan Kürtler üzerindeki etkisini İngiltere'ye karşı kullanıyordu: "Kemalist hareket, Irak Kürt bölgelerinde dengeleri bozacak yeni bir etken oluşturmak üzere ortaya çıktı ve buralarda İngiliz varlığını tehdit eder hale geldi. Özellikle bu bölge üzerindeki etkisi çok

daha açık idi(...) Kemalist komutanlar Irak Kürtleri arasında geniş bir propaganda kampanyası başlatarak, dağıttıkları dini içerikli ve cihada davet eden nitelikteki broşürlerle aynı anda dini ve milli duyguları uyandırmaya uğraşıyorlardı. Bu esnada Irak'ın çeşitli yerleri ile kuzey sınırına paralel bölgelere dağılmış olan Kemalist ajanlar Kürtlerle devamlı iletişim kurmaya çalışarak, yardımlaşma ve anlaşma çareleri aramakta idiler. Dolayısıyla Türkiye'nin güneydoğusunda bulunan Van şehri ile Cizre, Kemalistlerin Irak'ın kuzeyindeki propaganda kampanyası ile faaliyetlerinin iki etkili merkezi haline geldi ve böylece(...) Türk propagandaları, Irak ve İran sınırları boyunca Bervarıbata, Barzan, Goyan, Binyaniş, Geli ve Surçi bölgelerinde dal budak sardı."[544] Komutanlar, Bağdat'ta bulunan temsilcileri Ali Nasuhi Bey'e Süleymaniye'deki Şeyh Mahmud Berzenci ile anlaşma talimatı verdiler. Bu arada, Kürt aşiretleri arasında dolaşan Türk görevliler yoğun bir propaganda ile oldukça etkili oluyorlardı. Kemalist hareket Kürt aşiretleri arasında etkinliğini her geçen gün yoğunlaştırıyordu. 1920'de Bağdat'ta kurulan geçici hükümeti yeterince desteklemeyen İngilizler, "Irak'ta İngiliz varlığına, hayır diyen Kürt kesimini" Kemalistlere iyice yaklaştırıyordu. 1920 Ekim ayı sonlarında tanınmış Kürt liderlerden Ahmet Taki Van'a gönderiliyor ve burada bazı askeri yetkililerle görüşüyordu. Revanduz'a askeri bir birlik gönderilmesi kararlaştırılıyor ve bu kuvvet 1921'de bölgeye ulaşıyordu. Revanduz oldukça önemli bir bölgeydi. Musul sınırına 30 km. mesafede bulunan Revanduz'da bazı Kürt aşiretleri Türklerden yanaydı. Ayrıca Kuzey Irak'ı İran'a bağlayan yollar üzerinde bulunuyordu. 1921 Mayısı'nda bölgeye yerleşen Türk birliklerini takviye amacıyla Temmuz ayında yeni kuvvetler gönderiliyordu.

Türk birlikleri Revanduz'a yerleştikten sonra, Kürt aşiret reisleri, şeyhler ve nüfuzlu kişilerden "meclis-i milli" adını verdikleri bir yerli yönetim merkezi oluşturuyorlardı. Bu "meclis" Harır ve Batıs'ta bulunan İngiliz kuvvetlerine karşı Kürt-Türk askeri kuvvetlerinin ortak askeri harekâtı için karar alıyordu. Bu "meclis"in etkinliği Zibar, Akra, Ranya ve Derbend'e kadar yayılıyordu. Nesturi "Levi" birlikleri, İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri ve İngiliz işbirlikçisi Babekr Ağa Kürt-Türk askeri kuvvetlerine şiddetli saldırılar düzenlediler. Ankara Hükümeti bu olayları çok yakından izliyordu. 17 Mart 1922'de Remzi Bey Revanduz'a kaymakam tayin edildi. Mayıs sonlarında görev başlıyor ve yoğun bir propaganda ile Türk birliklerinin İngilizleri Kerkük, Süleymaniye ve

---

[544] Dr. Quassam Al-Jumaily, *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919-1923)*, Hazırlayan: Doç. Dr. İzzet Toprak, Ankara 1999, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., sf. 85.

Erbil'den atacak bir askeri saldırı başlatacaklarını yayıyordu. Bu propagandalar sonucunda Hemavend ve Cabbari aşiretleri ayaklandılar, Hemavend aşireti reisi Kerim Fettah 18 Haziranda iki İngiliz subayını öldürdükten sonra, Revanduz'da Türklere katılıyordu.

"Kemalistlerle Kürt kesiminin birbirlerine yaklaşması, Irak'ta İngiliz yönetimi için ciddi bir endişe kaynağına dönüştü." İngilizler soruna siyasi çözüm bulmak adına Şeyh Mahmud'un 10 Ekim 1920'de kendini "Kürdistan hükümdarı" ilan etmesiyle ilgili olarak 22 Aralık'ta bir bildiri yayınlıyorlar ve "Irak sınırları içinde yerleşmiş olan Kürtlerin bir Kürt hükümeti kurma hakkını" tanıyorlardı. Bu bildirinin üslubu ve ilanının zamanlaması ilk bakışta, İngilizlerin Şeyh Mahmud hükümetinin kuruluşunu desteklediklerı havasını verse de asıl neden İngilizlerin, "Şeyh Mahmud'un Kemalistlerle gizli ilişkiler kurması korkusu olup, bu neden diğer nedenlerin başında gelmektedir." Çünkü o sıralarda Türk propagandası Süleymaniye'de oldukça yüksek ve etkili bir düzeye ulaşıyordu.

Irak'ta bu yoğun faaliyetler Lozan Konferansına kadar sürdürülüyordu. Anadolu'nun batısındaki ve Boğazlardaki konumunu güçlendirmek için Kemalist hareket Doğu'daki gelişmelerden sonuna kadar yararlanıyordu. Bu arada bölgeye gönderilen Teşkilat-ı Mahsusacı Özdemir Bey (Albay Şefik) Şeyh Mahmud'a yeterince destek veremiyor, 22 Nisan 1923'te Revanduz'a gelen iki bölük İngiliz askeri Lozan Konferansı'nın ikinci devresinin açılışından bir gün önce kenti işgal ediyorlardı. Bu çekilme Kürt aşiretleri arasında Kemalistlerin nüfusunun belirli ölçüde kaybedilmesini getiriyordu. İngilizler Revanduz kaymakamlığını, Nesturu "Levi" birliklerinin desteğinde Seyyit Taha'ya veriyorlardı. Kemalistler bölgeyi denetlemek ve İngilizlerle çatışmak konusunda açık bir stratejiye sahip bulunmuyorlardı. Oysa birçok Kürt aşireti onları destekliyordu. 1919 yılında İngilizlerin Kuzey Irak'ta yaptığı nüfus sayımına göre 2.850.000 kişinin yaşadığı bölgede Kürtlerin sayısı 500.000 kadardı. Üstelik Türkiye-Irak sınırı boyunca Türk, Kürt, Araplardan oluşan yoğun ikili-üçlü karışımlar vardı. Bu durumda, Kürtler ve Arapların sadece "Batıya rağmen Batı gibi" olma siyasetinde stratejik bir araç olarak kullanılması kayda değer. Örneğin Özdemir, Şeyh Mahmud'u satranç oyunundaki piyon gibi kullanmaktaydı." Bir İngiliz raporuna göre, "Kemalistler eğer başka bir biçimde davranıp, Şeyh Mahmud'un kişiliğinde sadık bir dost kazanmış olsalardı Kürt bölgesinde etkin

bir rol oynamak olanağını bulabileceklerdi ve bu etki, Irak'ın başka şehirleri" ne de geçecekti.[545] Bu şehirler Halep, Musul, Kerkük ve Bağdat'tı.

Londra'ya karşı bölgede Kürt ayaklanmaları örgütleyen Kemalistler, 1923 yılına girildiğinde İngiltere'nin Türk siyasetindeki değişimle birlikte çekiliyorlardı. Bu çekilmenin aynı zamanda İngiliz emperyalizminin sömürge ağı açısından büyük öneme sahip bulunan Musul'u da kapsayacağı daha 1923'ün başında Londra'ya "hissettiriliyor"du. Lozan'da İngiltere bir Kürt Devleti projesini masaya koymuyordu. İngiltere-Sovyetler arasında kurulan yeni dengede bir "tampon" devlete ihtiyaç vardı ve bu rol Türkiye'ye veriliyordu. Lozan'da mekanik tarzda Sevr'in yırtılması söz konusu değildi. Bölge halklarının desteğine, Sovyetlerin yerleşen konumlarının verdiği diplomatik, askeri güce, Müslüman halkların sömürge yönetimlerine başkaldırı potansiyeline ve İtilaf emperyalistlerinin aralarındaki çelişkilere dayanan Kemalist hareket için Sevr ölü doğmuş bir propaganda belgesiydi.

Kemalistler, Sovyetlerin Batı üzerinde yarattığı korkuyu stratejik manevra açısından büyük bir imkâna dönüştürerek Sevr'in varlık koşullarını işlemez hale getiriyorlardı. Kazım Karabekir'in anlatımıyla: "6 Şubat 1920'de M. Kemal Paşa hazretlerinin gönderdiği şifrede ise diğer cephelerde bir şey yapmak imkânı yok. Uygun olmayan sulh şartlarına karşı silahla mukavemet imkânını gösteren Kafkas cephesidir. Türkiye Kafkasya'da Bolşevik istilasını kolaylaştırıp onunla birlikte hareket etmekle Batı'dan Doğu'ya doğru Anadolu, Suriye, Irak, İran ve Hindistan kapılarını müthiş bir surette açmış olacaktır."[546] Bu çerçevede İngiltere'ye yönelik bir "tehdit" algılamasının boyutları çiziliyordu. Lozan'da, İngiliz-Rus ilişkileri açısından bir dönemeç yaşanıyordu. Kökleri Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında yatan "Doğu Sorunu" geçici bir statü ile donduruluyordu. Türkiye bu iki güç arasında "tampon" konumunun güvencelerini kurucu unsur sayıyordu. Türk-Yunan savaşı ekseninde karşı karşıya gelen Sovyet Rusya ile Büyük Britanya arasında oluşan denge, Anadolu'da "burjuva milliyetçi" ideolojiye dayanan bir devlete alan açarken Avrasya jeopolitiği ve Ortadoğu yeniden biçimleniyordu. Bu arada Ortadoğu'nun emperyalist çıkarlar doğrultusunda İngiltere ve Fransa tarafından şekillendirilmesinde ana unsur petrol oluyordu. "Batı Anadolu'daki Yunan çıkarması ya da Filistin'deki Siyonist yerleşimler gibi doğrudan hiç ilişkisi yokmuş gibi görünen olaylar bile,

---

[545] Jumaily age., sf. 95.

[546] Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları*, Sadeleştiren: Prof. Dr. Faruk Özerengin, 2. Baskı, İst. 1991, Timaş Yay., s., 195.

Londra'dan bakıldığında, petrol çevresinde dönen büyük satranç oyununun parçaları olarak görülmekteydi."[547] Kürt sorunu da bu bağlam içinde yer alıyordu. Tıpkı Lozan görüşmelerinin perde arkasında bulunan petrol çıkarları meselesinde olduğu gibi.

İngiltere petrol ve jeopolitik çıkarları gereği "hiçbir zaman bağımsız veya bağımlı bir Kürdistan kurmayı düşünmemiştir(...) Ve bu 1919 yılı ortalarında özellikle Şeyh Mahmut'un Kürdistan hükümeti kurmasından ve İngilizlerin bu hükümeti yıkabilmek için çok kanlı savaşlara girmelerinden sonra iyiden iyiye güçlenen bir politika haline gelişmiştir."[548]

Lozan Konferansı döneminde de Irak'ta durum İngiliz emperyalizmi açısından son derece karışıktı. Buradaki işgal, büyük parasal kaynak gerektireceği için İngiltere'nin Mezopotamya'ya asker yığması mümkün değildi. Bölgeye yönelik askeri bir harekât İngiltere'nin siyasi, stratejik, ekonomik zaaflarını derinleştirecekti. Yakındoğu'da İngiltere'nin kazançları tehlikedeydi. Komintern, "dünya proletaryasının ve Doğu halklarının çıkarları bu egemenliğin çökertilmesi noktasında birleşmektedir" açıklamasını yapıyor ve çok önemli bir tespitte bulunuyordu: "İngiliz İmparatorluğu'nun köprü bağlantısında Irak'ın en zayıf ve en elverişsiz halkayı oluşturduğunu söyleyebiliriz. Irak, stratejik açıdan Filistin ya da Mısır'a oranla çok daha elverişsiz bir konuma sahiptir. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunu, İngiliz boyunduruğunu kolay kolay kabullenemeyecek göçebeler oluşturmaktadır."[549] Bu çözümlemeye rağmen Sovyet Rusya İngiliz emperyalizmine saldırmak yerine içine çekiliyor ve bu "zayıf halka"ya yüklenmemenin sonuçları günümüzde Avrasya jeopolitiğini alt üst eden ABD'nin bölgeye yerleşme sürecinin köklerindeki olumsuzlukları besliyordu. Türkiye ise kapitalizme karşı olmadan bir bağımsızlık savaşı yürütmenin sınırlarını biliyor ve bir an önce Batıyla bütünleşmeye eğilimli kadroların dünya görüşleriyle yönünü bulmaya çalışıyordu.

Lozan'da yapılan antlaşma ile "Büyük Millet Meclisi Hükümeti, kendisine tabi mahallerde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin mevcut teşkilatıyla varidatını tahsile devam etmesine müsaade etmekle beraber, tahsil edilecek paraların ma-

---

[547] Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, İst. 1994, İletişim Yay., sf. 173.

[548] İsmail Beşikçi, *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi, (1915-1925)* Ankara 1992, Yurt Yay., sf. 248.

[549] *Komintern Belgelerinde Türkiye, Kurtuluş Savaşı ve Lozan*, 2. Baskı, İst. 1993, Kaynak Yay., sf. 111.

liye veznelerine yatırılması"nı düzenleme yetkisini elde ediyordu![550] Yani, "bağımsızlık" savaşına rağmen Düyun-u Umumiye tasfiye edilemiyordu. 1933 yılında Paris'te yapılan anlaşma ile Düyun-u Umumiye "nihai" şeklini alıyordu. Bu anlaşmaya göre diğer Osmanlı İmparatorluğu ülkelerine taksim edilen borçlardan Türkiye'nin payına 85, 8 milyon altın lira düşüyor ve bu paranın son taksiti 1954'te ödeniyordu. Bu arada Yunanistan, Arnavutluk, Yemen, Suudi Arabistan hisselerine düşen borcun tek kuruşunu dahi ödemiyorlardı. Bu düzenleme bir sürekliliğe işaret ediyordu.

"Yabancı sermayeciden daha yabancı sermayeci olan" Maliye Nazırı Cavit, 1914'te seferberlik ilan edildiğinde, orduya para vermeyi reddediyordu. 1914 bütçesi 34 milyon altın liraydı. Bunun 14 milyonu Düyun-u Umumiye'ye gidiyor geri kalan 20 milyonun 9, 5 milyonu orduya ayrılıyordu. Bu parayla seferberlik giderlerini karşılamaya imkân yoktur. 800 bin asker aç ve çıplak kalacaktır. Oysa Düyun-u Umumiye'nin 14 milyon lirası vardır ve borçların ödenmesinin ertelenmesi mümkündür. Cavit ile İttihat ve Terakki'nin yıldızı, Harbiye Nazırı, Padişah damadı, astığı astık kestiği kestik Enver bu konuda tartışırlar. 5 Eylülde bir araya gelen ikiliden, Cavit: "Bu böyledir ve daima böyle kalacaktır" diyerek Düyun-u Umumiye'ye olan borcun ertelenmesi önerisini reddeder.

Enver: "Bu sorun ciddi biçimde müzakere olunsun" dediğinde. Cevap verir Cavit: "Bu sorunun müzakereye tahammülü yoktur. Hazinede para bulundukça, bence her şeyden kutsal devletin borcudur, mevcudu oraya veririm, ondan artanı Ordu'ya. En sıkıntılı zamanda bile böyle hareket edeceğimden, bu şimdiden anlaşılmalı, eğer başka davranma istekleri varsa bir Maliye Bakanı aranmalıdır. Bu, bence değişmez bir prensip. Sizce sonu ne olursa olsun 800 bin kişilik bir ordu toplamak nasıl bir prensip ise, bence de bu öyle bir prensiptir." Cavit, Ordu'ya pek az para vermekte direniyordu. Enver'in "servet vergisi" alınması önerisine de karşı çıkıyordu. Gelenekselleşmiş bir uygulama ile Hükümetin, Ordu'nun ihtiyaç duyduğu, eşyalara bedeli ödenmek üzere el koymasına bile tepki gösteriyordu. Bazı yerli ve yabancı tüccarların malları sonradan karşılığı ödenmek üzere alındığında ise Cavit: "Elçilikler kıyameti koparıyorlar, yapılan şey haydutluk derecesini bulmuştur" diyordu.[551] Emperyalizme yapılan taahhütler ordudan daha "kutsal" sayılıyordu. Arnavutluk, Suudi Arabistan, Yemen, Yunanistan paylarına düşen borcun tek kuruşunu ödememe onurunu gösteriyorlardı. Oysa Cavit'in temsilcisi olduğu kapitalist-emperyalizme ideolo-

---

[550] Eldem age., sf. 227.

[551] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, c. III, 2. Baskı, İst. 1976. Tekin Yay., sf. 925-926.

jik bağımlılık çizgisi Milli mücadelenin tüm bedellerini ödeyen bir ülkenin kuruluş sürecine gölgesini düşürüyordu.

Mustafa Kemal'in Musul Stratejisi

Mustafa Kemal, 14 Ocak 1923 tarihinde Batı Anadolu'da bir geziye çıkıyor ve Eskişehir, Bursa, İzmir, Balıkesir'de basınla, halkla konuşuyordu. Bu konuşmalarda Lozan Konferansı, Hilafet, Kürt sorunu ve Musul hakkındaki görüşlerini açıklıyordu. Türkiye Cumhuriyeti kurucusu Atatürk'ün Eskişehir'de 15 Ocak 1923'te yaptığı konuşma ile 16–17 Ocak 1923 İzmit basın toplantısı ve 19 Ocak 1923 tarihli konuşmaları yıllarca sansürlendi. Sansür bununla kalmıyor, "Kürdistan'ın Muhtariyetine Dair ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 10 Şubat 1922 tarihinde müzakere edilmiş olan Kanun Tasarısı"nı da kayıtlardan çıkarıyordu. Kanun tasarısının maddeleri şöyledir:

1) Türkiye Büyük Millet Meclisi, medeniyetin icapları gereğince Türk milletinin ilerlemesini sağlama hedefi doğrultusunda, Kürt milleti için kendi milli ananeleriyle ahenk içinde bir muhtar idare kurma mesuliyetini üzerine almaktadır.

2) Ekseriyetini Kürtlerin oluşturduğu havali için, Büyük Millet Meclisi'nin karar vereceği şekilde Türk ve Kürt olabilecek bir Genel Vali ve bir müfettişle birlikte bir Genel Vali, Kürt milletinin ileri gelenleri tarafından seçilebilecektir.

3) Büyük Millet Meclisi de Genel Vali seçecektir. Bu kişi, tecrübeli bir idareci olmalı, şerefli bir isim ve Kürt milletinin hürmetini kazanmış bir şahıs olmalı.

4) Genel Vali üç senelik bir müddet için tayin edilecek; vazife müddetinin bitiminde (Kürt) Millet Meclisi tarafından Kürt milletinin ekseriyeti, eski Genel Vali'nin vazifede kalması arzusunda olmadıkça yeni Genel Vali tayin edilecektir.

5) Genel Vali'nin Kürt veya Türk olması, Büyük Millet Meclisi tarafından karara bağlanabilirse de seçim doğrudan doğruya Kürt Millet Meclisi tarafından yapılacaktır. Fakat Genel Vali, Genel Vali Vekili ve Müfettiş tayini hususu Ankara Hükümeti'nin tasdikine sunulmaktadır.

6) Kürt Millet Meclisi, Doğu Vilayetlerinde genel seçim yoluyla kurulacak, Meclisin görev süresi üç sene olacaktır. Meclis, her sene 1 Martta toplanacak ve faaliyet süresi dört ay olacaktır. Ancak, Meclis, bu müddet zarfında gündemindeki işleri tamamlayamayacak olursa, üye sayısının salt çoğunluğunun isteği üzerine ve Genel Vali'nin tasdikiyle bu süre uzatılabilir.

7) Genel Meclis, Doğu vilayetleri idaresinin gelir-gider bütçesini tetkik etmek ile sivil ve idari memurların karışmış olduğu haksızlıkları soruşturma hakkına sahip olacaktır. Meclis, ülkenin ilerlemesini ve refahını ilgilendiren kesin kararları alabilecek ve bu kararların tamamı, Büyük Millet Meclisi'nin bilgisi için Ankara Hükümeti'ne iletilecektir.

8) Büyük Millet Meclisi, Genel Vali ve Kürt Meclisi arasındaki tüm anlaşmazlıklarda karar mercii olacak ve her iki taraf da kararlarına uymakla mesul olacaktır.

9) Karma bir komisyon tarafından hudutların tespitine bağlı olmak üzere, Kürdistan idari bölgesi, Van, Bitlis, Diyarbakır Vilayetleri ile Dersim sancağı ve mahdut kaza ve nahiyelerden mürekkep olacaktır.

10) Kürdistan'ın idaresine ilişkin olarak, adli teşkilat, özel bölgeler için mahalli kullanımlara ahenkli bir şekilde kurulacaktır. Bu teşkilat şimdilik, ehliyetli memurlardan oluşacak ve yarısı Türk ve yarısı Kürt olacaktır. Türk memurların emekliliği halinde, yerlerine Kürt memurlar geçebilir.

11) Bu kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, savaşa katkı şeklinde veya başka hiçbir şekilde vergi istenmeyecektir. Şimdiye kadar mecburi olan bütün mali katkılar, mahalli idarenin yetkisi dâhilinde kaldırılacak, vergiler yılda bir kez ödenecektir. Vergiye tabi olacak net gelirlerin nispeti, Ankara Büyük Millet Meclisi ve Kürt Millet Meclisi mebuslarından mürekkep karma bir komisyon tarafından tespit edilecektir.

12) Doğu vilayetlerinde nizamı tesis etmek için bir jandarma kumandanlığı tesis edilecektir. Kürt Meclisi, bu teşkilatı idare edecek kanun hazırlamakla yükümlüdür. Fakat Jandarma kuvvetlerinin genel kumandanlığı, barış tesis edilip isteyen herkes kendi ülkesine dönünceye kadar kıdemli Türk subaylarının idaresi altında olacaktır.

13) Türk ordusunda bulunan Kürt subayları ve askeri, barış tesis edilip herkes kendi ülkesine dönünceye kadar hali hazırdaki vazifelerini terk etmeyeceklerdir.

14) Barışın tesis edilmesinden itibaren, Harb-i Umumi'nin evvel ve sonra el koyulmuş bulunan tüm hayvan ve malzemelerinin kıymetinin takdiri ilk iş olacak ve en geç on iki ay içinde bedelleri ödenecektir.

15) Türk lisanı, yalnızca Kürt Millet Meclisi, valilik hizmetleri ve Hükümet idaresinde kullanılacaktır. Ancak, okullarda Kürt lisanı ile öğrenim yapılabilir ve Vali de kullanımını teşvik edebilir. Fakat bu gelecekte Kürt lisanının hükümetin resmi lisanı olması yönünde bir talebe temel teşkil etmemelidir.

16) Kürt Millet Meclisi'nin birinci vazifesi, hukuk ve tıbbiye fakülteleri olan bir üniversite kurulması olmalıdır.

17) Genel Vali'nin tasdiki olmaksızın ve Büyük Millet Meclisi ve Ankara Hükümeti'nin bilgisi haricinde Kürt Millet Meclisi tarafından hiçbir vergi yükümlülüğü getirilemez.

18) Ankara'da bulunan Büyük Millet Meclisi ile istişarede bulunmaksızın ve rızasını almaksızın hiçbir şekilde imtiyaz verilemez.

10 Şubat 1922 günlü oturumda oylanan bu "özerklik" önergesi 373 milletvekilinin oyu ile kabul edilirken 64 ret oyu çıkıyordu.[552] İngiliz Büyükelçisi Horace Rumbold'un Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gösterdiği raporda tasarı metni de yer alıyor ve büyükelçi; TBMM'nin 10 Şubat 1922 günü gizli oturumda "Kürdistan yönetimine dair anayasa önerisini kabul ettiğini yazıyordu. (FO 371/7781 Doğu [Türkiye], E 3553.96.55, no: 308; Sir H. Rumbold'dan Kedleston'da Marquess Curzon'a [3 Nisan da alınmış])

Kürtlerle ilişkilerin gizli tarihini oluşturan bu belgeler, bilgiler ve olgular demeti değerlendirilmeden, Cumhuriyetin kuruluşunu takip eden dönemde, patlak veren Kürt isyanlarını ve günümüze akan çizgide siyasal, sosyal, ekonomik sorunların temel dinamiklerini çözümlemek mümkün değildir. Bu çerçevede devam ettiğimizde bir başka belge ile daha karşılaşıyoruz.

Mustafa Kemal, İzmit basın toplantısında altı ay önce Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından "Kürdistan hakkında" düzenlenen bir talimatı, Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatıyla El Cezire Cephesi Kumandanlığı'na yolluyordu. Bu talimatta, "Kürtlerin oturduğu bölgelerde ise hem iç siyasetimiz hem dış siyasetimiz açısından adım adım mahalli bir idare kurulmasını gerekli bulmaktayız" deniyordu. Talimat, TBMM'nin 22 Temmuz 1922 günlü gizli oturumunda oku-

---

[552] Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, 3. Baskı, İst. 1999, Kaynak Yay., sf. 11.

nuyor ve tutanaklara geçiriliyordu.[553] Mustafa Kemal, 16–17 Ocak 1923'te İzmit'te yaptığı basın toplantısında, Ahmet Emin (Yalman) Bey'in sorusu üzerine "Kürt Meselesi" hakkındaki görüşlerini açıklıyor ve şunları söylüyordu: "Kürt meselesi; bizim yani Türklerin menfaatine olarak da katiyen mevzu bahis olamaz. Çünkü malumu âliniz bizim hudut-u milliyemiz dâhilinde mevcut Kürt anasır o surette tavattun etmiştir ki (yerleşmişlerdir ki) pek mahdut yerlerde haiz-i kesafettir (pek az yerlerde yoğundur). Fakat kesafetlerini kaybede ede ve Türk anasırının içine gire gire öyle bir hudut hasıl olmuştur ki Kürtlük namına bir hudut çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek lazımdır(...) Binaenaleyh başlı başına bir Kürtlük tasavvur etmekten ise bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu mucibince bir nevi mahalli muhtariyetler (yerel özerklikler) teşekkül edecektir. O halde hangi livanın ahalisi Kürt ise onlar kendilerini muhtar olarak idare edeceklerdir. Bundan başka Türkiye'nin halkı mevzuubahis olurken onları beraber ifade lazımdır. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait mesele ihdas etmeleri daima variddir. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin ve hem de Türklerin sahib-i selâhiyet vekillerinden mürekkeptir ve bu iki unsur bütün menfaatlerini ve mukadderatlarını tevhit etmiştir. Yani onlar bilirler ki bu müşterek bir şeydir. Ayrı bir hudut çizmeye kalkışmak doğru olmaz."[554] Tanzimat Kürdistan'ı benzeri üzerinde merkezi denetimin yoğun olacağı bir "özerklik" gündeme getiriliyordu. 23 Ocak 1923 tarihinde Lozan'da Musul sorunu tartışılıyor. Mustafa Kemal'in Kürt "özerkliği" üzerine İzmit'te yaptığı açıklamalar ile Lozan'ın gündemi arasında bağlantı olduğu açıktır.

İsmet Paşa Lozan'daki görüşmeler sırasında, "TBMM Hükümetinin Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümeti" olduğunu vurguluyor, İngilizlerin henüz Süleymaniye'ye bile giremediklerini, Kürtlerin İngilizlerle sürekli savaş halinde bulunduğunu açıklıyordu. 1. Dünya Savaşı ve Milli Mücadeleye Katılan Kürtlerin özverilerinden ve hizmetlerinden söz ediyor ve "Kürtlerle Türkler tam bir işbirliği içinde çalışmıştır" diyordu.[555] İsmet Paşa ayrıca, "Kürtler Türkiye'de her zaman yurttaşlık haklarından yararlanmışlardır; siyasal ve toplumsal bakımdan her zaman işbirliği yaptıkları Türk Hükümetini hiçbir zaman yabancı bir hükümet saymamışlardır. TBMM'de mebusları vardır. Hükümet ve yönetim işlerine etkili olarak katılmaktadırlar" açıklamasını yapıyordu.[556] Pa-

---

[553] *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 3, Ankara 1985, İş Bankası Yay.

[554] Mustafa Kemal age., sf. 104.

[555] Seha L. Meray, *Lozan Barış* konferansı, Takım: 1, c: 1, kitap: 1, sf. 343-348.

[556] Meray age., sf. 349.

şa'nın, "Musul Kürtleri için olduğu kadar, Anadolu'nun öteki yerlerindeki Kürtler için de geçerli olan bu düşünceler, Musul vilayetinin doğu kesiminde oturanlara dört yıldan beri söz verilen yalancı özerkliğin kendilerine neden hiç çekici görülmediğini ve gerçekten sömürge yönetimi altına alınmış bir halk durumuna düşürülmüş insanların kaderine ortak olmayı kabul etmeye onları neden inandıramadığını" sorması son derece önemlidir.[557] İsmet Paşa, Kürtleri İngiliz "sömürgeciliği" karşısında bir konuma yerleştiriyor. Diğer yandan bu görüşmelerden birkaç gün önce Falih Rıfkı'nın İzmit Basın toplantısında Musul sorunu üzerine sorduğu soruya cevap veren Mustafa Kemal şunları söylüyor: "Musul vilayeti hudud-ı milliyemiz dâhilindedir(...) Musul bizim için çok kıymetlidir; birincisi civarında nâ-mutenahi servet teşkil eden petrol menbaları vardır; ikincisi bunun kadar mühim olan Kürtlük meselesidir. İngilizler orada bir Kürt hükümeti teşkil etmek istiyorlar. Bunu yaptıkları takdirde bu fikir bizim hududumuz dâhilinde Kürtlere de sirayet edebilir(...) Musul'da ısrar ediyorlar, belki de vermeyeceklerdir."[558]

Bu açıklamaların Vakit, Tevhid-i Efkâr, İleri, Tanin, Akşam, İkdam gibi önemli İstanbul gazetelerinin başyazarlarına yapılması "yazılmamak" koşuluyla bile olsa hedefin Lozan Konferansı'nda İngiltere ve Fransa'ya mesaj iletmek olduğu görülüyor. Kürtlerle ilgili Mustafa Kemal'in ortaya koyduğu görüşler Musul sorununu da kapsayan bir stratejiye işaret ediyor. Bu tutum, Jön Türk milliyetçiliğinin Kemalist harekete akan birikimi ekseninde, Anadolu'nun "Türkleştirilmesi" programı ile çelişmiyor. Zira bir ilke açıklamasını değil titiz planlanmış bir diplomatik açılımı ortaya koyuyor. Diğer yandan Mustafa Kemal'in Musul'da "İngilizlerin bir Kürt Hükümeti teşkil etmek" konusundaki açıklaması ile İsmet Paşa'nın Lozan da yaptığı Güney Kürdistan'da İngiltere'nin Kürtlere "yalancı özerklik vaadi çelişiyor. İsmet Paşa'nın yaklaşımını olgular da destekliyor. Sömürgeci İngiltere'nin "yalancı özerklik" dışında bir taahhüdü ve bunu pratiğe geçirecek gücü bulunmuyor. Ancak Mustafa Kemal'in Kürtlere "özerklik" verileceğine dair açıklaması ile Musul'dan Anadolu'ya akacak bir İngiliz destekli Kürt hükümeti tehlikesini aynı toplantıda ortaya koyması stratejik bağlantıya işaret ediyor. Musul, İngiliz destekli Kürt hükümeti tehdidi, petrol, kuzey sınırının güvenliği açısından değerlendiriliyor. Mustafa Kemal Musul konusunda güçlü bir irade beyanı ortaya koymuyor ve bunu karşı tarafın tek yanlı inisiyatifine bırakan "Musul'da ısrar ediyorlar, belki de verme-

---

[557] Meray age., sf. 349.

[558] Mustafa Kemal age., sf. 94-95

yeceklerdir" açıklamasını yapıyor. İngiliz emperyalizminin "en zayıf halkası" olan bu bölge için Misak-ı Milli sınırları içinde bulunmasına rağmen kararlı ve savaşçı bir tutum alınmıyordu. Oysa Musul salt petrol sorunu açısından değerlendirilecek konumda değildir. Bölgede zengin petrol yatakları olmakla birlikte rezervlerin tahmini değeri bile henüz belirsizdir. "Raporlar İngiltere'nin Musul konusunda sadece petrol nedeniyle değil, stratejik önemi nedeniyle direndiğini göstermektedir. Dolayısıyla, karmaşık bir sosyal yapısı olan ve İngilizlerle sürekli savaşan Kürtlere güvenmek söz konusu olamaz. O halde bağımsız Kürdistan devre dışı bırakılmalıdır. İngiliz stratejisi açısından Arap dünyasının bir parçası olarak Irak Krallığının güçlendirilmesi, doğabilecek yeni gelişmelere karşı en doğru yoldur.(...) İngilizler için Güney Kürdistan'ın Irak Krallığına bağlanması, bölgesel egemenlikleri için son derece önemli görünmesine rağmen, Sovyetler ara devletler anlayışına şüpheyle bakmıştır. İngilizlerin yaptığının tersine, Sovyetler, Türkiye ile olan yakın ilişkilerine güvenerek Musul'un bu ülkeye bağlanması tezini savunmuştur."[559] Musul "zayıf halka" olmasına rağmen ne Sovyetler Birliği ne de Anadolu Hükümeti kararlı bir biçimde İngiliz sömürgeciliğine vurmuyorlardı. İngiltere ile yeniden ticari ilişkiler kuran Sovyetler 1925'te kapitalist yolcu NEP politikasına yönelirken, Türkiye'de ise Lozan Konferansı ile eş zamanlı olarak liberal kapitalist tercihi temel program ilan eden İzmir İktisat Kongresi toplanıyordu. İstanbul burjuvazisinin iktidar savaşına dâhil olmasıyla birlikte "küçük burjuva radikalleri" bölünüyor ve emperyalizmle uzlaşma eğilimleri güçleniyordu. İzmir İktisat Kongresi'nin başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa'nın getirilmesi ise Lozan'da yeni devletin uluslararası ölçüde kabul görmesi sürecinde İsmet Paşa'ya verilen önemli görevin yarattığı husumetleri sınırlandırmakla bağlantılı görülüyor. Sınıfsal çıkarlar ekseninde gelişen bu çatışmalı süreçte kapitalizm temel doğrultu olarak belirleniyordu. "Bir taraftan İstanbul ticaret burjuvazisi, diğer taraftan da Anadolu eşrafı ile ittifak halinde bulunan siyasi iktidarın programı bir burjuva programıdır: Tarımda kapitalizmi geliştirmek ve ticaret burjuvazisini sanayi burjuvazisi haline dönüştürmek. Bunun içinde elindeki araçlar mali politika ile devlet kapitalizmidir."[560]

İngilizci işgal Komutanı General Harrington'un, 25 Mart 1923'te Kemalist yetkililerle yaptığı görüşmeden sonra edindiği izlenim; Şubat'ta dağılan ve tek-

---

[559] Hasan Yıldız, Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul üçgeninde Kürdistan, İst. 1991, Koral Yay., s., 152.

[560] Prof. Dr. Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara 1993, İmge Kitabevi, sf. 71.

rar toplanacak olan Konferans'ta Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'nın anlaşmayı imzalamaktan yana oldukları şeklindedir. Ancak, yine ona göre, bu ikili, "Ankara'daki aşırı uçlarla epey uğraşmak zorundadır."[561] 1 Nisan 1923'te alınan bir kararla, Lozan'da 2. görüşmeler başlamadan önce TBMM seçimleri yenilenir ve "aşırı uçlardan" temizlenen parlamento Lozan Antlaşması'nı onaylar. Birinci mecliste bulunan "aşırı uçlar" arasında Sovyet etkisinde bulunan, Lozan'daki emperyalist önerilerinin tamamına karşı çıkan ve Musul'un kayıtsız şartsız Türkiye'ye bağlanmasını isteyen bir grup milletvekili vardır. 8 Kasım 1923 tarihli İngiliz istihbarat raporuna göre Sovyet elçisi Aralov yeni bir Türk-Rus antlaşması önerisi getiriyordu. Bu öneri çerçevesinde, Sovyet Rusya "Musul Bölgesini de kapsamak üzere, Misak-ı Milli'nin tümüyle gerçekleştirilmesine, gerek saldırganlık gerek savunma açılarından, tüm desteğini vermeyi üstlenecektir."[562]

Musul sorunu, Kemalistler açısından Kürtlerle bağlantılı stratejik bir unsurdur. Öyle ki, Mustafa Kemal askeri ve siyasi gücünün zirvesinde olduğu Mudanya Mütarekesi'nde bile Musul'u görüşme gereği duymuyordu. Nitekim Fransa'nın Ankara temsilcisi Albay Mougin, İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pelle ile yaptığı görüşmede Başvekil Rauf Bey'in sözlerini aktarıyordu: "Rauf Bey Mudanya Antlaşmasında, Edirne yerine Musul'u görüşmediklerine pişmandır. [Rauf Bey:] Çünkü bu sorun bizim için can alıcıdır. Doğudan uzaklaşmak ve kuşatılmak istemiyoruz. İngiltere'nin ise hedefi budur(...) Musul ve Kürt toprakları Türkiye'de kalmalıdır. Bütün çıkarları uzlaştırarak petrol için çözüm yoluna girebiliriz, fakat Türkiye bu toprakların hâkimi kalmalıdır."[563]

Lozan'dan dönen Türk heyetinin katıldığı, 27 Şubat 1923'te başlayan Meclis görüşmelerinde bazı gerçekler açığa çıkıyordu. İsmet Paşa 27 Şubat'ta Meclis'te yaptığı konuşmada: "Fakat onların ekonomik gelişme ve petrollerinden faydalanma gibi çıkarları varsa veya bir takım unsurları kendi aleyhlerinde tahrik edeceğimizden endişeleri varsa, onu da tatmin edelim, bir çare bulalım dedik. Onlar da bir sureti hal arıyorlardı. Musul şehrini kendi ellerinde korusunlar, eğer biz ekonomik çıkarlarından, petrollerinden dolayı vermiyorsak, herkese verdikleri gibi, onlar da bize bir hisse versinler. Genel görüşme söz konusu olduğu zaman, sorun bu safhada idi."[564] Musul İngiltere'ye karşı stratejik bir koz

---

561 Yıldız age., sf. 153.

562 Prof. Dr. Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 1995, TTK Yay., sf. 288.

563 Yıldız age., sf. 121.

564 Yıldız age., sf. 125.

tarzında kullanılıyordu. Sorun, daha bu aşamada, bir toprak sorunu olmaktan çıkarılıp, ekonomik çıkar bağlamında ele alınıyordu. Görünürdeki tez ile işin özü arasındaki uyumsuzluk açıktı. Misak-ı Milli Musul ekseninde tam bir belirsizliğe bürünüyordu. Bunun üzerine Kürt mebuslardan Yusuf Ziya Bey "Musul'un Misak-ı Milli'ye dâhil olup olmadığını" soruyor Başvekil Rauf Bey dâhildir diyor. Mustafa Kemal ise söz alıyor ve Misak-ı Milli'yi şöyle tanımlıyordu: "Misak-ı Milli, şu hat bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey, milletin çıkarı ve Büyük kurulun bakışıdır. Yoksa bir haritası mevcut bir hudut yoktur."[565] Misak-ı Milli'nin bu yorumu karşısında mebuslar şaşkınlıklarını gizleyemezler. Cebelibereket mebusu İhsan Bey: "Harp edemeyiz, sulhen hal edemeyiz, illa sulh isteriz, Musul'u isteriz, bence bunun manası yoktur."[566] Bu arada Musul'un Doğu Anadolu için yaşamsal önemini vurgulayan Diyarbakır mebusu Zülfi Bey, izlenen politikayı protesto ederek görevinden istifa ediyordu. Mecliste bulunan Kürt mebuslar Musul'un mutlaka Misak-ı Milliye dâhil edilmesini istiyorlardı. Oysa Kemalist strateji açısından Musul toprak sorunu çerçevesinin dışındaydı. Mebuslar konunun özünü kavrayamıyorlardı. Kuzey Irak'a yayılan Kürt aşiretlerinin isyancı konumları böyle bir "çıbanbaşını" elde tutmaktansa, petrol başta olmak üzere ekonomik imkânlarından yararlanmak daha "akılcı"dır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Meclis'te yaptığı konuşmada: "Musul sorununu bugünden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek bu olanaklıdır. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldıktan sonra savaşın hemen son bulacağına inanamayız. Şüphesiz orada bir savaş cephesi açmış olacağız. Yani bunu ayrıca konu etmek isterseniz sakıncalar kendi kendine ortaya çıkar, " diyordu.[567] Mustafa Kemal'in sadece İngilizleri kastetmediği açıktır. 500 bin Kürt'ün yaşadığı bu isyan ocağı İngiltere açısından bile büyük sorundur. Musul'a girilmesi, İngilizleri büyük kışkırtmalarla, denetlenmesi olanaksız bir Kürt sorunu yaratmaya itecektir ve Anadolu'da yaşayan Kürtlere sirayet edecek hareketler büyük bir tehlike oluşturacaktır. Bu durumda en iyi strateji, Musul'un biçimsel bir Misak-ı Milli vurgusu ile masaya getirilirken aslında ekonomik sorun ölçütleri ekseninde kullanılmasıdır. Kuzey Irak'ta yaşayan ve güçlü aşiret yapılarına sahip Kürtlerin kendilerini önemli bir konumda Türkiye'ye kabul ettirmeden yeni devletle birleşmeleri zordur. Bu durumda Türkiye'de yaşayan Kürt feodalleri ve aşiretler-

---

[565] TBMM Gizli Celse Zabıtları age., c. III. , sf. 1318.

[566] TBMM Gizli Celse Zabıtları age., c. III., sf. 1320

[567] TBMM Gizli Celse Zabıtları age., c. III , sf. 1318.

de hareketlenecek, özünde Lozan öncesinde stratejik bir manevra aracı olarak gündeme getirilen "özerklik" planı hızla bir gerçekliğe dönüşecektir. Bu nedenle Mustafa Kemal Musul sorununu dikkatli bir biçimde denetimi altında tutuyordu. Meclisteki tartışmalar ilerledikçe "Musul'un petrol ve ekonomik çıkar karşılığında" peşkeş çekildiği iddiaları açıkça dillendirilmeye başlandı.

5 Mart 1923 tarihli Meclis oturumunda Ergani Mebusu Emin Bey: "Musul'u satıyorlar, " diyordu. Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey ise "Kesin olarak sözümü geri almıyorum. Milli mesele adına satıyorlar" diye bağırıyordu. 6 Mart 1923 tarihli oturumda ise Yusuf Ziya (Bitlis): "Arkadaşlar temenni ederim ki, Musul Türkiye'nin bir parçası denilsin. Çünkü Türklerle, Kürtlerle meskun Türkiye'nin bir parçasıdır. Yarıdan fazlası Kürt'tür. Musul'un Kürdün tarihinde bir kıymeti, bir ehemmiyeti vardır. İhtimal ki, başka bir yer olsaydı bu kadar telaş etmezdim. Musul'un Kürdün tarihinde bir sandalyesi vardır. Arkadaşlar, bir insanı ikiye bölmek veyahut ta herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değilse, Musul'u Türkiye'den ayırmakta öylece mümkün değildir, arkadaşlar. Musul'u terk ve askıya bırakmak, bir sene için, altı ay için ertelemek pek tehlikeli bir oyundur. Arkadaşlar, dilerim ki, Türkiye siyasileri bunun etrafında derin düşünsünler. Arkadaşlar, Musul'u ertelemek Musulsuz barış yapmak, barışın ertesinde Doğu Anadolu'da önemli bir cephe açmak demektir. Bundan ötürü izninizle, açık kelimelerle niyetimi ifade edeceğim. Çünkü sesimi tarih dinliyor. Arkadaşlar, ben Kürt'üm. Fakat Türkiye'nin yükselmesini, Türkiye'nin şerefini, Türkiye'nin ilerlemesini dileyen Kürtlerdenim. Nedeni ise, lisanım, bana şeref veren lisanım, okuryazar olmaklığımdır. Bu ise, kendi kavmim olan Kürtlerin değil, Türklerindir. Bunun için, Türklerin yükselmesini isterim. Türklerin şereflenmesini isterim(...) Türk'le Kürt işbirliği ederek yaşamazlarsa, ikisi için son yoktur(...) Bundan dolayı herhangisi, herhangisine ihanet ederlerse ikisi için de son yoktur(...) Arkadaşlar Kürtlere Sevr paçavrası ile çok verdiler. Fakat Kürtler korktular. Kürtler, yanan kardeşlerini gördüğü için çekildi. Yanaşmadılar arkadaşlar. Fakat bugün Musul'da alladı pulladı, bugün kukla vücuda getirdi-Kürt'ü kukla ile yakmak istiyorlar arkadaşlar. Oyalayıcı, o göz boyayıcı kuklayı vücuda getirmişler, aldatıyorlar. İngilizlerin altını, o kuklaların mevcudiyeti, çok iş görecektir arkadaşlar. Ben Musul'u istemiyorum. Musul'u kime verirlerse versinler Süleymaniye'yi, Kerkük'ü almakla Türk'ün, Kürt'ün birliği onunla temin edilir. Ben Musul'u terk ettim. Fakat Türkiye'nin en önemli bir yerine yapılan aşıdan Türkiye'yi kurtarmak istiyorum."[568]

---

[568] TBMM Gizli Celse Zabıtları age., c. III, sf. 163.

Yusuf Ziya Bey, Süleymaniye ve Kerkük'ü de Türk-Kürt kardeşliği temelinde Misak-ı Milli sınırları içinde görmek istediğini vurguluyordu. Misak-ı Milli Türkleri-Kürtleri ve diğer Müslüman azınlıkları kapsayan bir bütünlüğün adıdır. Milli mücadele bu birlik temelinde başlıyordu. Ancak halkın emeği, alın teri, kanı ile yükselen büyük birikim hızla yolundan saptırılıyordu. İngiliz emperyalizminin desteğini çekmesiyle birlikte Anadolu'dan kovulması zor olmayan Yunan ordusu yenilip ülkeden atılınca, "asalak sınıflar" için yeni sömürü imkânları doğuyordu. Bu aşamadan sonra işgalciyi söküp atan, silahlı, canlı halk güçlerinin denetimi gündemdedir artık. Egemen sınıflar bloğunun çıkarları hızla diplomatik, iktisadi, siyasi alanlara gölgesini düşürüyordu. "Asalak sınıflar" programlarını siyasi, ekonomik alana taşımakta gecikmiyorlardı. Lozan barış görüşmeleri 4 Şubat 1923'te kesiliyor. 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresi toplanıyordu. Bu kongrenin kış koşullarında acele toplanması başta emperyalist devletler olmak üzere, yerli burjuvaziye, özellikle de savaş kârlarıyla güçlenen İstanbul ticaret burjuvazisine güvence vermeyi hedefliyordu. İstanbul'un kozmopolit sermaye çevreleri hızla yeni devletin bakış açısının oluşumuna dâhil ediliyorlardı. Egemenler, Türkiye'nin kapitalistliğini ilan ederek teyit ediyorlardı. Savaşın sona ermesi ile birlikte burjuvalar bürokratlaşıyor, bürokratlar burjuvalaşıyordu. Sovyet bilim adamı A. F. Miller'in anlatımıyla: "Mamafi Kemalistler, gericilerin siyasal muhalefetini kırmakla birlikte, kompradorlara ciddi ekonomik bağımlılık içinde kaldılar. Ulusal savaş bitince Anadolu tüccarı ilk önce dış ticareti öğrenmeye çalıştı. Hâlbuki içlerinde İstanbul burjuvazisi çok güçlü idi. Batı ile eski bağlantıları, ticaret tecrübesi vardı. Yapılanların hepsi, kompradorları atan ve dış dünya ile ilişkilerde onların yerini alan Anadolu burjuvazisinin, sosyal ilişkilerde onlarla uyuşmasına ve politik olarak onlara yaklaşmasına yaradı." Emperyalizm çağında "ulusal" burjuvazinin sınırlarını sistem çiziyordu. "Türk burjuvazisinin yabancı sermayeye karşı savaşımı, sonuna değin varan bir süreklilikte olmamıştır. Çünkü rakiplerin çıkarları öylesine iç içe geçmişti ki, ulusal burjuvazi yabancı sermayeyi bütünüyle tasfiye etmeyi değil, ancak onun faaliyetini sınırlamayı amaç edinmişti. Bu nedenle burjuvazi, bir yandan yabancı tekellere karşı savaşım verirken, bir yandan da bazı yabancı şirketleri özendiren Türkiye'ye sermaye yatırmaya çağırmıştır."[569]

Sovyet bakış açısının "kapitalist olmayan yol" tezlerinden "ulusal" burjuvaziye yüklenen abartılı ve bilim-tarih dışı görüşlerin etkisine rağmen Türkiye'de

---

[569] Y.N. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923-1960)* Çev: Azer Yaran, Ankara 1978, Onur Yay., sf. 56-57.

yaşanan süreç yukarıdaki satırlarda sermayenin gerçek niteliği ile ortaya konuluyor. Çıkarları emperyalizmle çelişen bir "ulusal" burjuvazi Türkiye'de olmadığı gibi, emperyalist çağda, kapitalist temel üzerinde kalarak emperyalizmle bağları koparmadan "bağımsız bir sanayileşme" ve "kapitalistleşme" de imkânsızdır.

Kurulan yeni devlet ideolojik üst yapı kurumları bakımından ve Batılaşma eksenli biçimsel gelişmeler açısından burjuva nitelikli olsa da, egemenlik sisteminde yarı-kapitalist, kapitalist toprak ağaları, bir kısım ayan-eşraf, şeyhler, sivil-askeri bürokrasinin üst düzeyinde yer alanlar, Anadolu tüccarı ve büyük liman kentlerinde şebekeleşen komprador burjuvaziye dayanıyordu. Bu "melez sınıf" yapısı, devletin biçimlenişini, emperyalizmle ilişkilerini, diğer devletlerle bağlantılarını belirleyecekti. Bu egemenlik yapısında mali sermayeyi ise emperyalistlerin finans kuruluşları denetliyordu. 1920'lerde sanayi sektöründeki sermayenin %62'sini emperyalist çıkarlar adına Osmanlı Bankası denetliyordu. Yine aynı dönemde, Türkiye'de sermayelerinin toplamı 91, 8 milyon lirayı bulan 23 yabancı banka ile "yerli" nitelikte toplam sermayeleri 17, 8 milyon lira olan 10 banka bulunuyordu. Ülkenin finansal yazgısına hâlâ Osmanlı Bankası hükmediyordu.

Diğer yandan, "ticaret sermayesi emperyalist bloğa kaynak transferi işlevine koşulmuş olduğu sürece, bu işlevi gerçekleştirenin hangi dine mensup olduğu sanıldığından daha az önemlidir. Osmanlılar gibi yeni Türkiye'yi de dışarıya bağlamadaki başat rolün ticari sermaye tarafından oynanacağı tartışılmamış, yalnızca bu ticari sermayenin dayanağı olan iç toplumsal tabakanın Müslüman olmasına karar verilmişti."[570]

Lozan-Musul-Kürt Sorunu-İngiltere ile ilişkiler çerçevesinde gelişen süreç böyle bir sınıfsal kompozisyon ve ideolojik bakış açısının sınırlarını çizdiği stratejilere göre biçimleniyordu. Bu arada not etmekte yarar olan bir başka hususta 24 Nisan 1920'de görevinden ayrılan Hahambaşı Hayin Nahum Efendi'nin Lozan Konferansı sırasında İsmet Paşa'nın müşavirliğini yapması, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon dâhil olmak üzere yürüttüğü temaslardır. Daha 1919 Kasımında Mustafa Kemal'e ilişkin güvenceler verme adetini sürdürdü. 26 Temmuz 1922'de Ankara'ya hareket eden Hayim Nahum Ankara'da "yapılan tezahürattan memnunum" diyor ve o beş gün kaldıktan sonra Paris'e hareket edeceğini bildiriyordu. Hayim Nahum Efendi, Avrupa'da, Ankara Hükümeti için kamuoyu oluşturmak ve görüşmeler yapmakla görevliydi. Hayim Nahum

---

570 Sonyel (1993) age sf. 122.

Paris'e ulaştığında, Tasvir-i Efkâr'ın 28 Eylül 1922 tarihli haberine göre: "Büyük bir siyasi olan Mustafa Kemal Paşa'nın hiçbir hatada bulunmayacağını" açıklıyordu. Bu "hata" yapmama güvencesinin kimlere verildiği meselesi bir yana Hayim Nahum'un İzmir İktisat Kongresi sırasında Mustafa Kemal ile görüşmesi kayda değer. Gizli diplomasiyi yürüttüğü belli olan bu Yahudi din adamının İsmet Paşa'nın müşavirliği dışında Curzor gibi önemli isimlerden Mustafa Kemal'e doğrudan mesaj taşıyor alması mümkündür. Hilafet, Musul, Fransız finans-kapitali ile ilişkiler ve Osmanlı borçlarının geleceği konularındaki gelişmelerde "kayıp halka"nın Hayim Nahum olması ihtimal dâhilindedir. Bu arada Emmanuel Karasu'nunda İngiliz istihbaratının tanımıyla "Yakındoğu'da Musevi-Mason etkisinin birleşimi" olarak İtalya'da Kont Sforza başta olmak üzere mason bir grupla Anadolu'ya yönelik silah ticaretinde rol aldığı belirtilmelidir.[571]

---

[571] Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflâsı, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, İst. 1991, Doz Yay, sf. 141.

Kuvayı Milliye Meclisi'ne (I. TBMM) Karşı Yapılan Lozan Darbesi

1922 yılının ikinci yarısından itibaren Kemalistler, Anadolu'daki zaferi garanti altına alıyorlardı. İtilaf emperyalistleri nezdindeki konumları daha da sağlamlaşıyordu. Elde edilen mevzilerin uluslararası siyaset arenasında onaylanması mümkün hale geliyordu. Lozan Konferansı bu durumun somut ifadesiydi. Kürtler karşısında hareket kabiliyeti bu temelde çok daha fazla gelişiyordu. Anadolu'yu "Türkleştirme" ve Musul'u İngilizlere terk etme", sistem tarafından tanınma karşılığında gücünü arttıran Kemalist iktidarın iç içe siyasetleriydi. 1919'da başlayan Kürt başkaldırıları Kuzey Irak'ta 1930'lara kadar devam ediyordu. Musul'a girmek bu direnişi içeriye taşımak anlamına gelecekti. O koşullar altında bu direniş sadece Kürt etkinliğiyle sınırlı olmayacak, devreye İngiliz-Arap desteği de girecekti. Buna, Türkiye'de yaşayan Kürtlerin harekete geçmesi de eklendiğinde tablo vahim olacaktı. Ayrıca, Musul konusundaki anlaşmazlık devam ettiği sürece, yeni kurulan devletin sistem açısından güvenceleri zayıflayacaktı. Bu durum ise hızla emperyalist-kapitalist güçlerle bütünleşme yoluna giren egemen sınıflar açısından kabul edilemezdi. "Milli çıkar" koordinatları çok sayıda "milyoner" ve "müteşebbis" yaratmaya göre çiziliyordu. Musul, emperyalist sistem içi güvenceler elde etmek ve eğer mümkün olursa bir miktar petrol geliri karşılığında İngilizlere terk edilebilirdi. Musul sorunu vazgeçilmez bir vatan parçası kapsamında değil petrol çerçevesinde değerlendiriliyordu. İngiltere'ye bu sorunun "ekonomik" yönü ihsas ediliyordu.

"Musul sorunu, İsmet Paşa tarafından Lord Curzon'la yaptığı özel bir görüşmede ilk olarak 26 Kasımda ileri sürülüyordu. Türk baş murahhası, Türk tezini etraflıca anlattıktan sonra, Musul'un Türkiye'ye geri verilmesini isteyeceğini bildiriyor; Lord Curzon, sorunun konferans dışında dostça görüşülerek özel bir çözüme bağlanmasını öneriyor; İsmet Paşa bu öneriyi kabul ediyordu. Ertesi gün, İngiliz temsilcilerinden Tyrell ile görüşen İsmet Paşa, Türkiye'nin Musul petrol kaynaklarından pay istediğini bildirince Tyrell, tatmin edici bir barış antlaşması imzalanır imzalanmaz, İngiltere'nin yeni Türkiye'ye her türlü ekonomik yardımı yapacağını, fakat barış antlaşmasının hazırlanmasında petrol veya mali yardımın pazarlık konusu yapılmaması gereğini belirtiyordu.

O tarihten sonra, Türkiye'nin Musul üzerinde hak iddiasından vazgeçmesi şartıyla ona Musul petrol kaynaklarından ya da gelirinden bir hisse verilmesi imkânlarını araştırmak amacıyla, İngiliz petrol uzmanları ve Türk delegasyonu üyeleri arasında görüşmeler yapılıyor"du.[572] Musul'un Türk-Kürt birliğinin simgesi olduğu TBMM'de Kürt mebuslar tarafından ısrarla vurgulanmasına rağmen konunun daha çok petrol ekseninde tartışılması devam ediyordu. 1923 Ocağında İngiltere'ye gönderilen Muhtar ve Şeref Beyler Musul petrol kaynaklarında çıkarları olan bazı İngiliz milletvekilleri ile temas ediyorlardı. ABD'nin dev petrol tekeli Standart Oil kökenli şirketlerle bağları bulunan Chester'in Musul'u da kapsayan imtiyaz girişimlerini yeniden başlatıyor olması da İngiltere'nin tedirginliğini artırıyordu. Hatta Kemalistlerin arkasındaki gücün Standart Oil olduğu kuşkusunu gündeme getiriyordu. (Chester projesinin bu dönemin tartışmalarındaki rolü üzerine, Barbarlığın Kaynağı: Petrol kitabında bilgi veriliyor.) Lord Curzon, petrol eksenli olarak yürütülen bu görüşmeler üzerine İsmet Paşa'ya gönderdiği özel bir mektupta, "oraya gönderdiği ajanların temas ettiği kişilerin yetkili olmadıklarını ve İngiliz hükümetince tanınmadıklarını" bildiriyordu.[573]

Musul'un petrol eksenli bir siyaset açısından değerlendirildiğinin İngilizlere bu ölçüde hissettirilmesi, Misak-ı Milli ekseninde toprak talebine dayalı bir ısrarın olmadığını ortaya koyuyordu. İngiltere'ye Musul'un terk edileceği öngörüsü Kürt mebuslar arasında büyük tepkiler doğuruyordu.

Bu tepkinin bir başka boyutu daha vardı: Kerkük'te son derece zengin petrol yatakları bulunuyordu ve bunların bir bölümü işletiliyordu. Bu muazzam kaynaklar sadece emperyalistler ve bölge ülkeleri açısından değil, Kürt egemenleri

---

572 Sonyel (1991) c. II. age., sf. 309.

573 Sonyel (1991) c. II. age., sf. 310.

açısından da iştah kabartıcıydı. Kuzey Irak'ta, yaygın ve ısrarlı bir Kürt hareketinin varlığındaki etkenlerden biri de bu petrol zenginliğiydi. Bu muazzam zenginlik kaynağı tüm egemenlik sistemleri ve sömürücü sınıflar açısından çekici bir nitelik taşıyordu. Musul'un terk edilmesi aynı zamanda Türkiye'de yaşayan Kürt egemenleri açısından bu kaynağın sağlayacağı siyasi, ekonomik gücün yitirilmesi anlamına da geliyordu.

TBMM'de bulunan Kürt mebuslar, Lozan Konferansı'ndan Suriye sınırındaki bölünmeyi gidermesini beklerlerken, Musul'un İngiltere'ye terk edilmesine ilişkin manevralarla sarsılıyorlardı. Musul'un Türkiye'ye katılmasını aynı zamanda büyük bir Kürt nüfusun, önemli bir coğrafyanın, kaynakların sağlayacağı destekle yeni devletin her kademesinde etkinliğe dönüştürmeyi uman Kürt mebusların bir bölümünün ümitleri kırılıyordu. İşte bu temelde TBMM'de sadece Kürt değil Başvekil Hüseyin Rauf Bey ve çok sayıda Türk mebustan da kaynaklanan büyük tepkiler vardır. "Kuvayı Milliye Meclisi, Lozan'ı üç sene dökülen kanların ve varılan muhteşem zaferin asla karşılığı ve layığı olmayan tevazuun altındaki başarısız netice" olarak görüyordu. 24 Nisan 1923'de ikinci safhası başlayan barış görüşmeleri sırasında İsmet Paşa-Rauf Bey ihtilafı giderilemez boyutlar kazanacaktı. Başvekilin uyarıları arasında "Musul bizim olacaktır" özel bir yer tutar. Mustafa Kemal Paşa, İsmet'e yakın davranıyordu. Lozan'daki baş murahhas artık hükümeti aşarak Gazi ile temas kuruyor ve Musul'un gündeminden çıkarıldığı barış antlaşmasının son halini imza yetkisini Mustafa Kemal'den bekliyordu. Ankara'dan, 19 Temmuz'da gelen cevap olumluydu. İsmet Paşa, "Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin" dediği "aziz şefinin" vizesiyle 24 Temmuz'da muahadeyi imzaladı. Dönüşünde Rauf Bey'i istifa etmiş, Meclis'i ise değişmiş bulacaktı. Çekinilen şahsiyetlerin bulunmamasına rağmen ikinci Meclis'te Lozan'ın tasdiki yine tartışmalara sebep olacaktı. Ağustos celseleri hayli sıcak geçecekti. Mersin vekili Nizayi Bey, Musul'daki Oğuzları kastederek; "Sizlerin bu muahadeyi tasdikiniz halinde, bu öz kardeşlerimizin... kanlı gözyaşları dinmeyecektir. Sizler, dağları, taşları, dereleri, adıyla, sanıyla, kanıyla, örf ve âdetiyle Türk olan, Türkmen olan bu katıksız sizin topraklarınızı milli hudutlarımız dışında bırakıyorsunuz, " diyecekti.

Onu Yahya Kemal (Beyatlı) takip eder. "Hudutlarımız dışında kalmış Türklere, Türkmenlere, Kürtlere sesleniyorum: Gam çekmeyin... Mefkuremiz muahadeden âlidir." Türk Ocakları reisi Hamdullah Suphi Bey'de "Kerhen"

imzaladığımız bu muahadenin vicdanını sızlattığını kaydedecektir. Lozan, sonunda, 14 kırmızı oya karşı 213'le kabul oldu."[574]

Misak-ı Milli'nin Kürtler-Türkler ve Müslüman halkların birliği temelinde Milli Mücadeleyi zafere ulaştırmasının ardından bu yükselen dalgayı saptırmak ve dağıtmak amacıyla "asalak sınıflar"ın yeni devlete bakış açılarını içermeleri gündeme geliyordu. Bu sınıflar açısından kapitalist-emperyalist sistemle bütünleşmenin yolu, başta dönemin en büyük emperyalist gücü olan İngiltere ile uzlaşmaktan geçiyordu. Emperyalizm çağında, kapitalist temellere dayalı bir siyasi, ekonomik, sosyal program yarı-sömürge koşulları da yaşayan bir ülkede "batıya rağmen batı gibi olma" ideolojisi ekseninde ancak adı "bağımsızlık" olan bir yeni sömürgeciliği içerebilirdi. Tüm parlak "bağımsızlık" cilasına rağmen sistemle bütünlüklü bir "burjuva milliyetçiliği"nin koordinatlarını ise emperyalizmle uzlaşma ekseninde "yerli" egemenler çiziyordu. Bu çerçevede yapılan "milli çıkar" tanımlarını ise özünde egemenlerin belirlemesi parçalayıcı etkiler yaratıyordu. Kapitalizm özünde milli değerlere düşmandır. Emperyalizm çağında ise dünya sistemine "ulusal" sorumluluklar ekseninde bağlanan ülkelerde "milli çıkar" tarifleri, sömürgeleşmenin finansal, ekonomik, askeri sürekliliğini sağlayacak tarzda yapılır. Bu çerçevede, halkın birlik temelinde verdiği mücadeleler sonrasında; ayrıştırma, eritme, parçalama siyasetleri tüm ideolojik, politik, ekonomik temelleriyle sistemle bütünleşmenin gereği olarak "milli" etiketiyle yürürlüğe konulur.

Yeni devlet Osmanlı egemenlik ilişkilerini ve bakış açısı birikimini devralıyordu. Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı kapitalizmiyle çıkar ortaklığı bulunan komprador sınıf ağırlığını her alanda duyuruyordu. "Avrupa sermayeciliğinin ajanları ve mürtekip devlet adamlarından karma bir tekelci sınıf meydana gelmişti. Bu sınıf sermayesini emlak üzerine yapan yeni bir rantiye sınıftır. İstanbul semtlerinde, han, apartman ve sayfiyelerdeki köşk adları, bu sınıfın canlı bir tanığıdır." Osmanlı toplumu sınıflıydı. Ancak, Cumhuriyet'e geçerken sınıfların olmadığı ilan ediliyordu. Oysa "Türkiye'de sosyal sınıfların yok olduğunu öne sürmek, Türkiye'nin barbarlık çağında yaşadığını söylemektir."

Emperyalizm çağında, kapitalist üretim ilişkilerinin ulaştığı aşamada, sömürgecilik "içselleşiyordu." Sömürgecilik ve yarı-sömürgecilik kapitalist akılcılığa daha uygun düşen "bağımsız" devletlerin varlığını gerektiriyordu. Dünya finans-kapitali alacağını tahsil edeceği kolektif sorumluluğu temsil eden siyasi

---

[574] Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu*, İst. 2003, İrfan Yay., sf. 242.

bir muhatabın, sanayi tekelleri sınırları belirgin ve askeri ihtiyaçları diğer ülkelerin benzer konumlanışı nedeniyle sürekli silah akışını zorunlu kılan "bağımsız" bir devletin, uluslararası hammadde şirketleri kaynaklarını "meşru" sözleşmelerin güvencesiyle açan idari yapıların en iyisi olduğunu biliyorlardı. Ayrıca batıcı ideolojinin bir uygarlık kalıbı olarak taklit edilmesi bu "bağımsız" ülkelere uluslararası sözleşmelerle tanınma imkânı sağlıyordu. İşte "milli çıkar" koordinatları bu dinamikler temelinde belirleniyordu. Ve kapitalizmin işleyiş koşulları gerçek bir ulusalcılığın en temel değeri olan birliği, topraklar ve kaynaklar üzerinde halkın söz ve karar sahipliğini imkânsız kılıyordu.

Misak-ı Milli, askeri işgalin bertaraf edilmesinden sonra özü itibariyle parçalanıyor. Emperyalist dünya sisteminin önder gücü İngiltere'nin bölgeye yönelik yeni düzen programı ekseninde Türk-Kürt birliğinin dayanakları birer birer sökülüyordu. Misak-ı Milli'ye Lozan darbesi yapılıyordu. Özünde Türk-Kürt birliğini, milli mücadele örgütleyiciliğinin gücünü, sömürgeciliğe karşı Müslüman halkların irade bütünlüğünü temsil eden, militan-ulusalcı ve giderek halkı hesaba katma konusunda daha istekli 1. TBMM dağıtılıyordu. Emperyalist çıkarların Ortadoğu planlarında Irak, Musul ve Anadolu'ya biçilen roller milli mücadele değerleriyle yüklü bir parlamentoya izin vermiyordu. Osmanlı borçlarını altın olarak ödemeyi kabullenen, Musul sorununun çözümünü sonraya bırakan, Düyun-u Umumiye'nin varlığına onay veren Lozan'ın sistemle bütünleşme temel dayanağı olduğu muazzam bir propagandayla parlatılan Lozan'ın gölgesi altında siliniyordu. Lozan darbesi TBMM seçimlerinin yenilenmesi ve Kuvayı Milliye Meclisi'nin dağıtılması girişimiyle biçimleniyordu.

"Misak-ı Milli"nin tanımına göre: "Mütareke hattı iç ve dışında dinen, ırken, emelen müttehit ve birbirlerine karşılıklı muhabbet ve fedakârlık hisleriyle bağlı ve örfi ve içtimai hakları ile muhitin şartlarına tamamiyle riayetkâr Osmanlı-İslâm ekseriyetiyle meskun bulunan kısımların hey'et-i mecmuası hakikaten ve hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür." Türk-Kürt birliğinin temelini oluşturan bu kayıtlar Lozan'da biçimlenen yeni Yakındoğu ve Ortadoğu sistemiyle çelişiyordu. Lozan'da sistemle uzlaşma doğrultusundaki irade Başvekil Rauf Bey gibi liberalizm yanlısı bir şahsiyeti bile tedirgin ediyordu. Türkiye'yi yakıp yıkan Yunan ordularının verdiği zayiatları karşılamak için "tamirat talebi" gibi konularda bile emperyalistlere ödün veriliyordu. Rauf Bey'in anlatımıyla: "Lozan'da karşımızda bulunanlar, her meselede ve bilhassa bu tamirat ve tazminat meselelerinde, bizden fedakârlık istemekte ve ancak bu fedakârlıklara katlandığımız takdirde, öteki meseleler üzerinde anlaşmaya varılabileceğini ileri sürmekte idiler." Başvekil Lozan'da bulunan "murahhas heyeti"ne gü-

venmediğini açıkça yazıyor: "Lozan'daki Murahhas Heyetimizin, bizden habersiz kararlara veya taahhütlere varması ihtimalini önlemek için, çok hassas ve müteyakkız bulunmam gerekiyordu."[575] Başvekil Hüseyin Rauf (Orbay) ile Lozan'da bulunan heyetin başkanı İsmet Paşa arasındaki bağları koparan gelişme ise 26 Haziran 1923'te yaşanıyordu. Başvekil'in "kuponlar ve imtiyazlar"la ilgili sorularına, İsmet Paşa, "hükümetçe tercih buyrulan bu şeklin 93 harbinin saraydan idaresinden farkı" yoktur diyerek istibdat suçlamasıyla "mütecaviz" bir cevap veriyordu.

Lozan'a açılan süreçte sadece Kürtler değil Tunus'tan, Fas'a, Suriye'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir cephe Türkiye'nin arkasındadır. Kemalist hareketle birlikte, kendisi ayakta olmasa ile Osmanlı ülkesi yeniden itibar kazanıyordu. İslâm ülkelerinde, Mustafa Kemal yanlısı bir halk muhalefetinin yükseldiğine dair korkular itilaf emperyalistlerinde mevcuttur. Bu, kendisini, öncelikle asker toplamakta gösteriyordu. 1. DünyaSavaşı öncesinde sömürgelerinden 150 bin asker toplayan Fransa, Suriye sorununda 2 bin askeri zor bulabiliyordu.

Osmanlı yenilgisinin ve mütarekenin moral açıdan çökerttiği İslâm dünyası, 1919'dan itibaren Türkiye'deki gelişmeleri büyük bir dikkatle izliyordu. Ege'deki Yunan saldırısı, İstanbul'un işgali, Sevr Antlaşması İslâm toplumlarının Türkiye'de yükselen milli mücadele ile dayanışmasında temel dönemeçlerdi. İstanbul'un işgali üzerine Mart 1920'de Tunus'ta Kralın sarayı önünde protesto gösterileri yapılıyor, Suriye'de gazeteler Kemalistler lehine büyük bir kampanya başlatıyorlar, Filistin'de, Hindistan'da, hatta Adis Ababa'da Müslümanlar ayağa kalkıyordu. Malezya'da Hintli Müslümanlar tarafından işletilen dükkânlar Mustafa Kemal'in resimlerini satıyor ve Malezyalı gençler bunlardan yüzlerce satın alıyorlardı. Filistinli Müslümanlar Türk birlikleri İzmir'e girdiği gün tüm Kudüs'ü Mustafa Kemal'in resimleri ile donatıyorlar; Gazze'de, Nablus'ta pencerelere Türk bayrakları asılıyor. Camilerde dualar okunuyor ve El Aksa Camiinde büyük bir toplantı yapılıyordu. "Bu dönemde İngilizlerin ve Fransızların hâkimiyetindeki yerlerde "Yaşasın Türkiye" diye bağırmak, kendi kurtuluş arzusunun dolaylı biçimde ifadesiydi."[576] Hindistan'da 1919'da Müslüman aydınlar ve ulema tarafından başlatılan hareket ise Türkiye konusunda İngiltere'ye baskı yapıyor ve bir Türk-İngiliz savaşı çıkması halinde,

---

[575] II. Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, İst. 1993, Emre Yay., sf. 118-119.

[576] İskender Gökalp-François Georgeon, *Kemalizm ve İslâm Dünyası*, Çev: Cüneyt Akalın, İst. 1990, Arba Yay., sf. 28.

Hindistan'da bağımsızlık ilan edeceklerini bildiriyorlar, Anadolu direnişine oldukça büyük mali destek sağlıyorlardı. (Hint Müslümanlarının Anadolu direnişine yaptıkları 600 bin liralık büyük yardım, Anonim kapitalizmin finans-kapital örgütü İş Bankasının sermayesine aktarıldı.)

Ortadoğu'da Arapları Anadolu direnişine destek olmak için harekete geçiren Kemalistler, Şam, Halep, Antakya'da Arap birliklerinin kurulmasını sağlıyorlardı. Bütününe bakıldığında ise son derece temkinli yürütülen bu İslâmi propaganda ile Kemalistler, Müslümanların yardımını sağlamaktan ziyade, İtilaf emperyalistlerine, çatışmalara son vermedikleri takdirde İslâm dünyasının genel bir ayaklanma içine gireceği fikrine itibar kazandırmaya çalışıyorlardı. Ancak Lozan'da uzlaşma zemini bulununca bu İslâm birliği siyaseti bir yana bırakılıyordu. Oysa Filistinli Müslümanlar, Filistin'deki manda yönetimini Lozan'ın gündemine getirmesi için Türkiye'den talepte bulunuyor ve Lozan'a bir heyet gönderiyorlardı. Ancak hesaba katmadıkları unsur Yahudi finans-kapitalle oldukça iyi ilişkilere sahip ve Yeni Türkiye'nin koordinatlarını çizme konusunda "milliyetçi" öncülüğü kimselere bırakmayan Hayim Nahum'un Türk heyetindeki önemli konumuydu. Aynı şekilde Mısırlılar da kapitülasyonların kaldırılması ve tam bağımsızlık konusunda Lozan'da Türklere bel bağlıyorlardı. Fiiliyatta her ikisi de tatlı sözlerle yetinmek zorunda kalıyorlardı. Oysa Kemalistler İtilafçıları, Arap Ortadoğusu'nda serbest bırakmaya karar veriyorlardı.

Lozan'da Türkiye'nin belirli bir toprak alanına sahip olması kabul edilirken sosyal, hukuki ve ekonomik anlaşmalarda boyutlanan yeni sömürü biçimleri gündeme getiriliyordu. Kapitalist sistem finansal, ticari, ekonomik temelleriyle bir bütün kabul edilirken zaten 1914'de İttihatçılar tarafından kaldırılan kapitülasyonların bir anlamı olmadığı açıktır. Yasalar anlamında Kapitülasyonlara karşı çıkmanın büyük "zafer" biçiminde sunulması, kapitalist dünya sisteminde güçlü zayıfa tabidir kuralının işleyişi karşısında anlamsızdır. Lord Curzon, İsmet Paşa'ya "parayı nereden bulacaksınız? Para bugün dünyada bir ben de var, bir de yanımdakinde, unutmayın, ne reddederseniz hepsi cebimdedir(...) ihtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden çıkarıp birer birer size göstereceğiz" derken kapitalist sistemin işleyişini anlatıyordu. Hukuksal biçimcilik ekseninde iki egemen ülke arasında biri sistem içinde güçlü diğeri zayıfken yapılan antlaşmalar "bağımsızlık" görüntüsü altında ilişkinin gerçek niteliğini gizler. Sömürü sisteminin bu biçimde örtülmesi gerçek niteliğinin gizlenmesi açısından elverişli bir yöntemdir. Lozan Konferansı'nda gücünü korumak ve yeni sömürü biçimlerine

geçmeyi amaçlayan ayrıca yükselen rakibi ABD'nin Wilson prensipleri temelinde sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki itibarını kırmak isteyen İngiltere Lozan'da kapitülasyonların kaldırılmasına sesi yüksek olmakla birlikte içi boş itirazlarla karşı çıktı. İngiltere sadece Türkiye'de değil, manda yönetimine aldığı Arap ülkelerinde de kapitülasyonlarla, yerli hükümetlerin iktidarlarını halkın gözünde meşruiyet krizine sürüklemek istemiyordu. Lozan'da sömürgeci mantığın, değişen dünya koşullarına uyarlanması amacıyla geniş bir uluslararası hukuk külliyatı oluşturuluyordu. Uluslararası ticareti, emperyalistler lehine düzenleyen uluslararası hukukun ekonomik ve finansal temelleri üzerine İtilafçılar tam bir birlik halinde hareket ederken, başka konularda çelişkilerini sürdürüyorlardı.

Lozan darbesi, Kuvayı Milliye Meclisi'ni tasfiye ederken seçimleri düzenleme görevi "Teşkilat-ı Mahsusa"nın "son reisi" Hüsamettin Ertürk'e veriliyordu. Devletin kurucu unsuru kabul edilen laikliğin dinin stratejik-siyasi çıkarlarla kullanılmasıyla ortakyaşarlık ilişkisi içinde bulunduğunu gösteren önemli bir örnekte bu seçimlerdir. Ertürk anlatıyor: "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri beni Çankaya'daki köşklerine çağırmışlardı.

"Hüsameddin Bey diye buyurmuşlardı. Büyük Millet Meclisi'nde ikinci gruba mensup mebuslar muhalefeti artırdılar, her türlü akıl ve havsalanın almayacağı şeylere dil uzatıyorlar. Bu sebeple nazik devirde Meclisi yenilemeye karar verdim." Mustafa Kemal, Bektaşilerin İttihat ve Terakki'ye eğilimli olduklarından oyların karşı tarafa gitme ihtimaline binaen, Ertürk'e "sen Bektaşisin göreyim senin Bektaşiliğini, hem kalk İstanbul'a git, bunların arasına gir, bizim maksadımızı anlat, onları bizim tarafa kazan" talimatını veriyor. Bu talimat üzerine Ertürk: "Paşa hazretleri emriniz başım üstünedir. Yalnız bu Bektaşileri ve Alevileri kazanmak için benim evvela Kırşehir civarındaki Hacı Bektaş nahiyesine gitmem lazımdır. Çünkü burada Hacı Bektaş-ı Veli Hazretlerinin tarikatını idare eden ve dede baba makamında bulunan ve halen kiler babası olan Salih Niyazi Baba hazretlerini(...) görmem gerekir. Zira Anadolu ve İstanbul bu Bektaşi babalarına büyük bir kıymet ve ehemmiyet atfeder. Paşa, fikirlerimi muvafık bulmuş ve beni Kırşehir'e göndermişti. Orada Bektaşi babalarıyla konuşmuş ve bir tarikatın insanları birbirlerini daha iyi anlayacağı için onlarla mutabık kalmıştık. Eski bir ittihatçı olan ve dede baba makamında bulunan Salih Niyazi Baba, Mustafa Kemal Paşa'nın listelerini kazandırmaya söz vermişti." Bu arada Bektaşi babaları Ertürk'ten "İstanbul'a Arnavutluk'tan gelmiş 40'a yakın Bektaşi babasının Anadolu'ya geçmesine Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin muvafakatini" istiyorlar durum Mustafa Kemal'e iletiliyor ve sorun çözü-

lüyordu. Bu Bektaşi babaları Ankara'ya getiriliyordu. Ertürk'ün anlatımıyla: "Bu Bektaşilerin Anadolu'ya geçmesi Salih Niyazi Babanın kudretine delalet etmiş(...) Birinci grubun İstanbul ve Anadolu'da kazanmasına sebep olmuştu."

Erkan-ı Harbiye'nin gizli istihbaratında çalışan Hüsamettin Ertürk açıkça "Din sınıfı mensuplarının gayretleri Lozan Sulhunun akdinden sonra da işe yaramıştı. Büyük Millet Meclisinin tecdidi sırasında" Alevi ve Bektaşilerin Çelebi Cemalettin Efendi tarafından Mustafa Kemal muhaliflerini desteklemesine karşılık Ertürk'ün girişimleri olumlu sonuç veriyordu. Ayrıca İstanbul seçimleri önemli olduğu için burada da Erkan-ı Harbiye İstihbaratı'nın başında bulunan Ertürk bizzat Mustafa Kemal'in emriyle görevlendiriliyordu. Paşa "Hüsameddin Bey, derhal İstanbul'a hareket ederek Meclis seçimi için çalışacaksınız. Bizim umdelerimizi birinci gruba dâhil olacak ve listemizde isimleri yazılı bulunacak kimseler tahakkuk ettirebilirler" diyor ve İstanbul'da "son Teşkilat-ı Mahsusa Reisi" Hüsamettin Ertürk'ün "teşkilatı" hareket geçirmesini istiyordu. Paşa, Yarbay Ertürk'e "vaktiyle senin gizli teşkilatında, M. M. Grubunda, müsellah kuvvetlerinde vazife almış vatandaşların gayretine, cesaretine güvendiğimizi onlara lütfen söylersin" talimatını veriyordu. TBMM'nin 23 Nisan 1920'de kurulmasını takiben, Ankara, İstanbul'daki istihbarat işlerini ve yeraltı çalışmalarını resmen devralıyordu. İttihat ve Terakki'nin işlerlik kazandırdığı bir kısım kurumları ve bu arada Teşkilat-ı Mahsusa'yı Ankara tevarüs ediyordu. 1920 Nisanı'ndan itibaren, Hüsamettin Bey'in (İstanbul'da TM'nin başkanı) istihbarat ağı Ankara'nın dolaysız emirleri altına giriyordu. Hüsamettin Bey, 1920'nin sonunda Erkan-ı Harbiye İstihbarat Şubesi'nin başına geçmek üzere Ankara'ya gidiyordu. 1920'de Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin askeri kanadı, İstanbul'daki "Müslüman nüfusu Müslüman olmayanlardan gelebilecek saldırılardan korumakla görevlendirilmişti." Bu teşkilata kısaca M.M. deniyordu; M.M.'nin liderleri Karakol-örgütünün üyesiydiler. Teşkilat-ı Mahsusa M.M.'e dönüşmüştü. M.M. grubunun omurgasını oluşturan Karakol'un ismi İttihat ve Terakki'nin önemli şahsiyetlerinden Kemal ve Vasıf Beylerin "kara" lakapları üzerine yapılmış bir kelime oyunundan ibaretti.

Büyük bir yeraltı şebekesine sahip olan Karakol, Teşkilat-ı Mahsusa ve İstanbul'da İttihatçıların örgütlendiği esnaf kuruluşları iç içeydi.[577] Tüm bu örgütler iç ve dış düşmanlara karşı mücadele görevi yapmışlardı. Ancak şimdi Erkan-ı Harbiye İstihbarat Şubesi'nin denetiminde Mustafa Kemal'in emirleri

---

[577] Erık Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İst. 1987, Bağlam Yay., sf. 150-152.

doğrultusunda "seçim" çalışmalarını yürüteceklerdi. Bu emir üzerine Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi (Çakmak), Paşa'nın şehir dışında olduğunu bildiriyor. Mustafa Kemal Paşa diretiyor. Sonuç olarak Hüsameddin Bey'in İstanbul'a gitmeden telgrafla bu grupları yönlendirmesinde uzlaşıyorlardı. Dönemin "Posta, Telgraf Umum Müdürü" Sabri Bey'e "gece gündüz istediği saatlerde Hüsameddin Bey, İstanbul'da istediği kimselerle serbestçe görüşecektir" emri veriliyor. Gerisini Ertürk anlatıyor: "Bu arkadaşlarımız ellerinden gelen kuvvetle çalışmışlar(...) Bir taraftan da din mensupları, tekke şeyhleri, kürsü vaizleri de yer yer el altından propaganda yaparak Mustafa Kemal Paşa'nın listelerinin kazanmasını temin etmişti." Erkan-ı Harbiye istihbaratı, düşmana karşı örgütlenen yeraltı direniş şebekeleri, din adamlarının yönettiği "seçim" sayesinde General Harrington'un deyimiyle "aşırı uçlar" temizleniyor, Kuvayı Milliye Meclisi Lozan düzenini yerleştirmek için tasfiye ediliyor, bir Lozan darbesi yapılıyordu. Bu "seçim"den sonuç çıkaran Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Erkan-ı Harb İstihbarat Şube Müdürü Yarbay Hüsamettin Ertürk ise, "din mensuplarının iç ve dış politikada oynadığı bu mühim rolü, bunların mevcudiyetine inanmak istemeyenler için tarihi bir misal olarak arz ederim" diyor.[578]

Bu "seçim", Lozan düzeninin uluslararası hukuku ülkeye yerleşirken; Kuvayı Milliye Meclisi'nin büyük zahmetlerle oluşturduğu birikimin "inkılâp düşmanlığı, hilafetçilik", "irtica" gibi etiketlerle tasfiyesini sağlıyordu. Ancak bu tasfiyede en koyu gericiliği temsil eden ruhani derebeyleri ile işbirliği yapılıyordu. Düşmanla yeraltı mücadelesine göre örgütlenen kurumlar adı "seçim" olan bir süreci yönetiyorlardı. (dinden yararlanarak darbe düzenini oturtmaya çalışan ve bu amaçla dönemin istihbarat ve kontrgerilla birimlerinden yararlanan, bu güçlere dayanarak, Danışma Meclis'i kuran, seçim süreçlerine müdahale eden, parlamento'yu "aşırı uçlar"dan temizleyen, Yeni parlamento oluşurken ölçütlerini tespit etmeye çalışan 12 Eylülcülerin, dışarıdan enjekte edilen uluslararası bir hukuk ve iktisat düzeni ile Ortadoğu'ya yönelik yeni projeleri temsil ediyor olmaları tarihsel kökleri açısından düşündürücüdür.)

Mustafa Kemal Paşa "Nutuk"ta: "Efendiler Lozan Konferansı 23 Nisan 1923'te tekrar içtima etti. Heyeti murahhasamız Lozan'da tesisi sulha çalışırken, ben de, yeni intibahat (seçim) ile meşgul oluyordum.

Yeni intibahata, malum olan, umdelerimizi ilan ederek dahil olduk. Noktai nazarlarımızı kabul-edip mebus olmak isteyen zevat, evvelâ, umdeleri kabul et-

---

[578] Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası, Hüsamettin Ertürk*, İst. 1957, Hilmi Kitabevi, sf. 525–526–527.

tiğini ve noktai nazarda müşterek olduğunu bana bildiriyordu. Namzetleri tespit ve zamanında Fırkamız namına, ben, ilan edecektim.

Bu tarzı iltizam etmiştim. Çünkü vuku bulacak intihabatta, milleti iğfal ederek, muhtelif, emellerle mebus olmaya çalışacakların çok olduğunu biliyordum(...)

Bütün millet, ilan ettiğim umdeleri, tamamen benimsedi ve umdelere ve hatta şahsıma muhalefet göstereceklerin, milletçe mebusluğa intibahatına imkân kalmadığı anlaşıldı."[579] Mustafa Kemal Paşa'nın 2. TBMM seçimlerinde "gerekli" görüp uyguladığını söylediği ve bundan böyle sistemleşecek olan "tarz" çok açıktır: "Milletvekili olmak isteyen kişi, ilkeleri kabul ettiğini önce Atatürk'e ("bana" bildirecek, Atatürk bunları açıklayıp ilan edecektir. Çünkü "çeşitli (kötü) emeller" güderek "milleti iğfal edecek" bin bir çeşit adamdan Atatürk'ün milleti koruması gerekmektedir(...) ilkelere hatta Atatürk'ün şahsına (kendi söylüyor) muhalefet göstereceklerin seçilmesine imkân kalmamıştır."[580]

Misak-ı Milli temelinde bir "çoğulculuk" tehlikeli bulunuyordu. Milleti "iğfal" edecek böyle bir "çoğulculuk" kandırıcı ve bölücü görülüyordu. Oysa 1. Meclis'in kuruluşunu duyuran 19 Mart 1920 tarihli bildirgenin 6. maddesinde, "bu meclis azalığına, her fırka, zümre ve cemiyet tarafından namzet gösterilmesi caiz olduğu gibi her ferdin de bu mücahadei mukaddeseye fiilen iştiraki için müstakillen namzettiğini istediği mahalde ilana hakkı vardır (Heyet-i Temsiliye namına, Mustafa Kemal)" deniyordu.[581]

Türk-Kürt birliğinin temel hukuki belgesi Misak-ı Milli'ye dayanan, sömürgelerde yaşayan Müslüman halkların büyük bir inançla desteklediği, Anadolu'nun yoksul halkının önderliğini onayladığı, Ortadoğu'nun direniş potansiyellerini harekete geçiren Mustafa Kemal, (henüz soyadı olarak almadığı) Atatürk'e dönüşüyordu. Lozan'da "düvel-i muazzama"nın tanıdığı iktidarı için artık halk desteğine ihtiyaç yoktu. Hukuki, diplomatik, askeri, siyasi, ekonomik cepheleriyle üzerinde emperyalistlerin uzlaştığı, Sovyetlerin ise İngiltere ile arasındaki çelişkileri dondurarak onayladığı uluslararası süreç Misak-ı Millinin kurucu dinamiklerinin tasfiyesini zorluyordu. Milli mücadeleyi yönetmiş, Türk-Kürt birliğini içeren, doğu halklarının görüş açısına yakın, son derece canlı bir Meclis'te Lozan'da oluşturulan düzen koordinatlarını, yerleştirmek müm-

---

[579] M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, İst. 1962, Milli Eğitim Basımevi, (Türk Tarih Enstitüsü Yay.) sf. 728–729.

[580] Taha Parla, Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları, İst. 1991, İletişim Yay., c. 1, sf. 121.

[581] Nutuk age., sf. 421-422.

kün değildi. Bu Meclis yetkileri konusunda son derece titizdi. Oysa uluslararası sermayenin çizdiği çerçevenin tüm hukuki, siyasi, sosyal, ekonomik unsurlarıyla ve "inkılap"çı bir tarzda üstelik büyük bir birikime dayanan ancak savaş ve işgal yıllarında inandırıcılığını yitiren batılaşma ideolojisi temelinde ülkeye yerleştirilmesi gerekiyordu. Emperyalizmin Ortadoğu'yu parçalamasını kabullenen, İngiliz sömürgeciliğinin "zayıf halkası" olan Irak'taki statüyü kabullenen, Musul'dan vazgeçerek Misak-ı Milli'yi işlemez hale getiren bir kurucu iradeyi "bin bir çeşit adam"dan oluşan bu Meclis'e kabul ettirmek zordu. Lozan'da faiz kuponları, tazminatlar ve diğer mali hükümler konusunda liberal kapitalist görüşleriyle tanınan Başvekil Rauf Bey bile yeterince direnilmediği gerekçesiyle "teyakkuza" geçiyordu. Lozan'da iktisatçı-plancı Ziya Herslag'ın anlatımıyla, "Türkiye esaslı tavizler verdi ve bu tavizler özellikle 1920'lerde memleketin gelişmesini ters yönde etkilediler." Lozan Antlaşması'na göre Türkiye, antlaşmanın imza tarihinden başlayarak beş yıl süreyle gümrüklerini yükseltemeyecekti. Osmanlı borçlarının ödenmesi de taahhüt ediliyordu.

"Devletin gümrük vergisi gelirlerinden eksik kalması bir yana bırakılırsa, kalkınmak için atılımlar yapması zorunlu olan bir ülkede, kurulması gerekli sanayiler için ne denli zararlı olacağı ortadadır.

Osmanlı borçlarının tamamen kaldırılmaması, Lozan Antlaşması'nın getirdiği bir başka sınırlamadır. 6 Ağustos 1924'te Antlaşma yürürlüğe girdiğinde, Osmanlı borçları 129.384.910 altın lira olarak saptanmıştı; Türkiye tarafından üstlenilen miktar 84.597.495 altın lira oldu. Yıllık taksitleri 5.809.312 lira olan borcun, Türkiye'nin bütçesine yüklediği yük kamu yatırımlarının sınırlı olmasına yol açmıştır. Özellikle 1930'lardan sonra 1928'de yapılan indirimlere karşın, bütçe harcamalarının yüzde 13-18'ini Osmanlı borçları oluşturuyordu."[582] Sadece emperyalist baskı nedeniyle değil ayrıca egemen sınıf ittifakının temel bileşenleri arasında yer alan ticaret burjuvazisinin etkinliği doğrultusunda gümrüklerin yükselmesi önleniyordu. 1929 yılında "Âli İktisat Meclisi" tarafından açıklanan ve ticaret sermayesinin görüşlerini yansıtan "Gümrük Siyasetimizin Esasları" başlıklı raporda şunlar yazıyordu:

"Gümrük politikamızın kıskanç ve tutucu bir düşünceden esinlenerek uygulanması caiz değildir.

Korumada zorlama ve aşırılık çoğu kez tecride yol açar. Zorlayıcı koruma ve iktisadi tecrit, dış rekabeti tamamıyla kaldıran ve yok eden ağır ithalat vergisinin yerli sanayinin yabancı sanayi ile rekabet etmesi olanağını yok edeceği ne-

---

582 Tunç Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İst. 1973, sf. 54.

deniyle kabul edilemez(...) Koruyucu gümrük vergileri... Hiçbir zaman aşırıya vardırılmamalıdır."[583] Oysa Türkiye ile ABD ve Avrupa arasında muazzam ölçekte sınai gelişim düzeyi farkı vardı, yüksek gümrük duvarları yabancı malların ülkeyi istilasını önleyecek en önemli araçtı.

Bu kapitalist "gelişme" yolunu "ulusal" yönü ağdalı-bir biçimde vurgulanan bir ekonomik siyasal yapı ile sürdürmek için bölgede emperyalist koordinatlarla uyumlu bir diplomasi izlemek gerekiyordu. Finansal, ekonomik kaynaklar İngiliz emperyalizminin öncülüğünde Batı'nın denetimindeydi dolayısıyla Britanya sömürgeciliği açısından hayati önem taşıyan Musul'u kapsayacak geniş, birlik içi ve dinamik bir devlet yapılanması seçilen yol ile çelişiyordu. Batı, sınırları çizilirken dikkatli bir "ulus" tanımının, kolektif ekonomik, mali, askeri sorumluluklarına dayalı, denetimi kolay bir ülke tasarımına sahipti. Geniş bir coğrafyada Türk, Kürt, Arap birliğinin, muazzam ölçekteki kaynaklara dayanarak ve üstelik İran'ı da kapsayacak tarzda bir girişimi başlatma hayali bile batıcı ideolojinin tek şef, tek parti, tek ulus, tek kalkınma yolu, tek inkılâpçılık, tek kültürel gelişme modeli ile belleklerden kazınıyordu. 1. TBMM dağıtıldığı için mümkün olan tek gelişme yolunun, siyasi-ekonomik düzenin Lozan'da koordinatları çizilen sistem olduğunu savunmak mümkün hale geliyordu. Batının kapitalist-emperyalist sistemi ile savaş ve işgal süresince gevşeyen egemenlik ilişkilerinin açtığı zeminden boy veren akımlar, örgütler, güçler bizzat Mustafa Kemal'in 1. TBMM'ye ilişkin değerlendirmesinde de görülüyor. Bu dinamizmin bastırılması gerekiyordu. Aksi takdirde emperyalizmin yeni Ortadoğu düzeni yerleşemeyecek, savaş ve işgal süresince büyük kaynaklar biriktiren Türkiye burjuvazisi emperyalizmle yeni ilişkiler bağlamında düzenini oturtamayacaktı. Diğer yandan "İzmir İktisat Kongresi"nde Türk Hükümeti'nin karşılıksız "millileştirmeler"e gitmeyeceği açıklanıyordu. Oysa "millileştirmeler" bir siyasal hareketin sınıfsal özünün temel göstergesidir. Millileştirmenin gerçek bir millileştirme olabilmesi için hiçbir ödemede bulunulmaması gerekir. Aksi takdirde söz konusu olan tam bir satış işlemidir. Türkiye'de yapılan "millileştirme"lerde emperyalist kuruluşlara fazlasıyla ödeme gerçekleştiriliyordu. Emperyalizmle yeni bir denge kuruluyordu. Emperyalistlerin bölgedeki çıkarlarına zarar verilmeyeceğinin güvencesi olarak Lozan düzeni yerleştiriliyor, Musul'dan vazgeçiliyor, Türk-Kürt birliğinin ifadesi Misak-ı Milli bertaraf ediliyor, Kuvayı Milliye Meclisi dağıtılıyordu. Bu bağlamda gerçekleştirilen tüm "inkılaplar" Ba-

---

[583] Orhan Kurmuş, *Tarihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanayii*, Ankara, 1977, TMMO Yay., sf. 9.

tı'ya zarar vermek bir yana Batı'nın bölgedeki siyasi, jeopolitik, ekonomik, sosyal çıkarlarıyla uyumu güçlendiriyordu.

Sovyetler'de Milli Mücadeleye ve Türkiye'ye verdiği desteğin gerçek niteliğini Çiçerin'in ağzından Lozan'da Lord Curzon'a şöyle açıklıyordu: "İngiliz muhafazakârlığının en iyi gelenekleri, Rus ve İngiliz nüfuz bölgeleri arasında bir ara duvar örmekti. Bizde şimdi Türk halkının özgürlüğü ve egemenliği temeli üzerine bu duvarı dayandırarak aynı şeyi önermekteyiz."[584] Sovyetler Birliği ile İngiltere arasındaki "tampon" ihtiyacı Türkiye'nin "özgürlüğü ve egemenliği"nin sınırlarını çiziyordu. Sovyetler, Türkiye, İran, Afganistan'ı bir tampon kordonu olarak değerlendiriyordu. Devletten devlete anlaşmalarla yürüyen bu strateji temelinde bu ülkelerdeki sol hareketlerin ezilmesine Sovyetler zımnen onay veriyordu. Ayrıca 1921 Nisanı'nda yapılan İngiliz-Sovyet Antlaşması ile "Her iki taraf karşı tarafa düşmanca hareket ve teşebbüslerden ve kendi sınırları dışında sırasıyla, İngiliz İmparatorluğu ve Rus Sovyet Cumhuriyeti kurumlarına karşı doğrudan veya resmi propaganda yapmaktan kaçınır" taahhüdü yer alıyordu. Antlaşmaya göre: "Daha özel olarak Rus Sovyet hükümeti Asya halklarının hiçbirini askeri, diplomatik veya herhangi bir eylem veya propaganda biçimiyle İngiliz çıkarları veya İngiliz İmparatorluğu'na karşı düşmanca eylemlere teşvik etmek girişimlerinden imtina" edecektir. 1920 Eylülü'nde Bakü'de toplanan 1. Doğu Halkları Kongresi'nin ikincisi hiçbir zaman yapılamadı. Tarihçi E. H. Carr'ın anlatımıyla: "Kayıtlarında Doğu Halkları Birinci Kongresi olarak geçirilmesine rağmen, Bakü Kongresini izleyen kongreler yapılamadı ve bu kongre arkasında ciddi bir mekanizma bırakmadı(...) Aralık ayında Rusça, Türkçe, Farsça, Arapça dillerinde yayınlanacak Doğu Halkları dergisinin çıkacağı ilan edildi. Bundan sonra pek az kayıtlara rastlanıldı. Kurulun ve derginin hızla ortadan kaybolması, kısmen Mart 1921 tarihli İngiliz-Sovyet ticaret Antlaşması'nın sonucu olabilir." Sovyet-İngiliz Antlaşmasının sağladığı imkânlar doğrultusunda bölge ülkelerindeki yönetimler için devrimci hareketleri ezmek kolaylaşıyordu. Hatta mevcut düzenin korunması ve bu iki büyük gücün istenmeyen tarzda müdahalelere sürüklenmemesi açısından muhafazakâr bir dünya anlayışının bölgeye hâkim olması gerekiyor, bu temelde Türkiye, İran, Afganistan, Hindistan'da sol hareketler eziliyordu.

İşte Lozan düzeninin yerleşme sürecinde gerçekleşen "seçimler" böyle bir siyasi, sosyal, ekonomik arka plana dayanıyordu. İsmet İnönü, 9 Eylül 1963 tarihli Ulus gazetesinde çıkan "Siyasi hayatımızın 43 yılı ve CHP" başlıklı bir ya-

---

[584] Seha L. Meray age., Takım II, c. 1, Kitap 1, sf. 151-152.

zısında, açık bir biçimde, İkinci Grup'un uzlaşma ve Atatürk idaresi karşısında sanılan üyelerinden hemen hiç kimse (İkinci) Meclis'e gelememişti" diyordu. Sadece açıktan muhalefet edenler değil, aynı zamanda "muhalif olduğu düşünülenlerin tamamının tasfiye edilmiş olduğunu" vurguluyordu.[585]

---

585 Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İst. 1994, İletişim Yay., sf. 598.

Halifeliğin Kaldırılması ve Musul Sorunu Işığında Milli Mücadele Ordusunun Tasfiyesi

Azadi örgütü, 1921 yılında Cibranlı Halit Bey, Kerkük ve Süleymaniyeli bazı subaylar ile Erzurum'dan bir takım din adamlarının işbirliği ile kuruldu.[586] Ancak bu başlangıçta gerçek anlamda bir örgüt olmaktan ziyade görece gevşek ilişkileri yansıtan, önemsiz bir girişim biçimindedir. Hatta bağımsız bir girişimden ziyade Kürt Teali Cemiyeti veya Teşkilat-ı İçtimaiye'nin ilişkilerinin durgunlaştığı dönemde bunların uzantısı olduğu söylenebilir. "Azadi"nin bir örgütsel yapıya kavuşması ise 1923'tedir. 1921'deki girişimler 1923'ün Mayıs ayında "Kürdistan İstiklâl Komitesi (Azadi)" yönetiminde birleşiyordu. "1923'de tamamı Doğu'da yaşayan Kürt subayları, şeyhleri, aşiret reisleri seçkin kişiler Azadi adı altında yeni bir örgüt kurdular. Bunların çoğu Kemalist hareketi destekleyip hayal kırıklığına uğramış kimselerdi."[587] Bu dönemde Musul'un İngilizlere terk edileceği genel hatlarıyla belli oluyordu. "Azadi" , her biri beş kişilik gizli gruplardan oluşan bir yeraltı örgütlenmesiydi. Gizlilik kuralları dışında üyeler birbiriyle haberleşemiyordu. Üyelerin cemiyetin ismini açıklamaları yasaktı. Cemiyet'in sırlarını açığa vuranlar ağır cezalara çarptırılıyorlardı. "Azadi" Mutki Aşiret Reisi Hacı Musa (Hacı Musa 1919'daki Erzurum Kongresi'ne seçilen heyetin eski üyesiydi), Hesenan Aşiret Reisi Hüsnü Bey gibi isimlerle Cibranlı Halit Bey vasıtasıyla yakın ilişkiler kuruyordu. "Cemiyet, orduda bazı örgütlenmelere gitmeyi ve kimi subayların dostluğunu

---

[586] M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 1983, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, sf. 161.

[587] Bruinessen (1992) age., sf. 153.

kazanmayı da başardı. Bunlar arasında ilişkilerin Bağdat ve Haleple kurulmasını sağlamaya olanak veren kimi Irak'lı subaylar da vardı. Diğer yandan Kürt İstiklâl Cemiyeti'nin yöneticileri, kendilerine meyilli mahalli idarecilerin ve ülkenin doğusundaki aşiret reislerinin çalışmalarına ortak olmaları için çaba gösterdiler(...) Cemiyet yöneticilerinin dostluklarını kazanmak istediklerinin arasında(...) büyük bir nüfuzu olan Şeyh Sait de vardı."[588] Şeyh Sait'in toplum içindeki yüksek dini otoritesi "Azadi" yöneticilerinin birlikte çalışma isteğinde belirleyiciydi. 1923 yazının sonunda Yusuf Ziya (Kürt hareketinin önderlerinden, birinci Mecliste Bitlis milletvekili) Hınıs'ta Şeyh Sait'le görüşüyordu. Hareketin üye ve sempatizanlarının sayısı hızla artıyordu.

Musul'un İngilizlere terk edilmesinin iyice açıklık kazandığı bir dönemde Cumhuriyet'in ilanını, Kürtler dışlanma olarak algıladılar. 1924 Anayasası ile Türkçe resmi dil olarak hüküm altına alınıyordu. Diğer yandan 3 Mart 1924'te Hilafet "ilga" ediliyordu. Buna karşı çıkan Gümüşhane milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu)'nun açıklaması son derece ilginçtir. Zeki Bey: "Hilafet'in ilgasının "ulusal gelenekleri" bozacağı tezini ileri sürüyordu. Her ulusal harekette bulunan din unsurunun "birleştirici" niteliğine değiniyor ve "bendeniz müthiş bir İttihad-ı İslâm taraftarıyım. Memleketin siyaseti namına hilafetin ilgasını kabul ederek düşmanlarımın eline vermek istemem" diyerek, hilafetin kaldırılmasının İslâm dünyasının yitirilmesi anlamına geleceğini vurguluyordu.[589]

Lozan'da henüz antlaşmanın imzalanmadığı bir dönemde Hilafet'in ilgası doğru olmazdı. "Mustafa Kemal, önemli İslâm devletlerinden mali ve manevi yardımlar"a değer vermenin yanı sıra bu desteği stratejik bir koz olarak kullanıyordu. O sırada Lozan'da bulunan "Mısır Murahhas Heyeti'nin başkanı Hasan Hasip Paşa'ya yazdığı (1923 Ocağı) mektupla Mustafa Kemal Paşa "Ekselanslarına şunu temin ederim ki bütün İslâm âlemi, Türk milleti ve ben, Mısır'ın İngiliz boyunduruğundan kurtulmasını görmekle mutlu olacağız" diyordu. "Hindistan Halifelik Merkez Komitesi Başkanı" Seth Chotani'ye yazdığı mektupta ise "Zaferimiz bütün ezilen milletlere, varlıkları ve özgürlüklerini tehdit eden ve boğan zalimlere karşı ayaklanma cesaretini verecektir" diye hitap ediyordu.[590] Lozan Antlaşması'nın imzalanması bu ilişkilerin odağında duran Hilafet makamının ilgasına yolu açıyordu. Halifeliğin ilgasının Kürtler açısından

---

[588] Prof. Dr. M.A. Hasretyan-Dr. K.M. Ahmad, *1925 Kürt Ayaklanması*, Derleyen: Cemşid Ateş, İst., 1990 İlyada Yay., sf. 12.

[589] Prof. Dr. Çetin Özek, *Devlet ve Din*, İst. (tarihsiz) Ada Yay., sf. 478.

[590] Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Çev: Hayrullah Örs, Ankara 1972, Bilgi Yay., sf. 119.

ne anlama geldiğini Irak'ta üst düzey çeşitli görevlerde bulunan Cecil John Edmonds'un anılarında bulmak mümkün Edmons'un anlatımıyla:

> İkinci gelişme ise Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Martta halifeliği kaldıran bir yasayı kabul etmesiydi. Mart ayının ortalarında bu olayı ilk duyduğumuzda büyük şaşkınlığa düştük ve kulaklarımıza inanamadık. Bugüne kadar Kürdistan'ı patlamaya hazır bir volkan şeklinde tutan propogandalar esas itibarıyla kürtlerin, bu en büyük dini otoritelerine (halifelerine) karşı beslediği boş inançtan kaynaklanan derin saygıya dayanıyordu. Bu nedenle Türklerin üzerine bastıkları zemini bu şekilde ayaklarının altından kaydırmaları bize gerçek olamayacak kadar güzel bir gelişme olarak görünüyordu. Yine de böyle düşünmekle birlikte bu yeni durumun sunduğu fırsatlardan yararlanmayı da ihmal etmedik. Fakat bu olayın ne anlama geldiğinin kıt zekâlı kırsal kesim insanları tarafından anlaşılabilmesi ve (yaklaşık beş yüz yıldır halifelik makamına ev sahipliği yapmış olan) Türkiye'nin prestijinin ortadan kaybolması için biraz zamana ihtiyacımız vardır."[591]

1913–1937 yılları arasında İran ve Irak'ta özellikle Kürt bölgelerinde görev yapan Edmonds mükemmel Kürtçe biliyordu. Bölgenin neredeyse tüm Kürt aşiret reislerini, şeyhlerini tanıyan, manda yönetimi öncesi ve sonrasında politik-istihbarat subayı ve sivil yönetici olarak görev yapan Edmonds'un değerlendirmeleri son derece önemli olup, doğrudan gözlem ve tanıklığa dayanıyor. 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'nda Musul sorununun "dostane" çözümü için taraflara dokuz ay süre veriliyordu. 5 Ekim de İngiliz Hükümeti Türk Hükümeti'ne bir mektup gönderiyor ve böylece müzakereler bu tarihten itibaren "resmen" başlıyor. Ancak "değişik nedenler"den dolayı taraflar arasındaki müzakereler 19 Mayıs 1924 tarihinde Sir Percy Cax başkanlığında bir İngiliz Heyeti'nin İstanbul'a gelişiyle başlıyordu. Diğer yanda Irak parlamentosunda Lozan Antlaşması "üzerine yapılan tartışmalar oldukça kötü gidiyordu. Çok sayıda etkili politikacı ve önemli avukat popüler bir muhalefet hareketi yaratmak amacıyla seferber olmuştu; parlamento binasının yanında çirkin bir gösteri yapılmıştı; anlaşmanın onaylanmasını kararlı bir şekilde destekleyen Fırat bölgesinden aşiret üyesi bir milletvekili silahla vurulmuştu." Edmonds, Kürtlerin Lozan düzenine direndiklerini ayrıca İngiliz emperyalizminin ajanı saydıkları Faysal'ı istemediklerini açıklıyor. Durum "ciddi"dir ve Irak'ta bulunan en yüksek İngiliz yönetici Sir Henry Dobbs, "anlaşmanın" par-

---

[591] C.J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzey-doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme*, Çev: Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül, İst. 2003, Avesta Yay., sf. 496.

lamentoda reddedilmesi durumunda "görevi kime", yoksa bir Türk generaline mi teslim edeceğini düşünüyordu?[592]

Kürtlerin önemli bir bölümü Türklerle birlikten yanadır ve İngiliz sömürge yönetimi büyük kriz içindedir. İşte bu süreçte "gerçek olamayacak kadar güzel bir gelişme"nin yani hilafet'in ilga edildiğinin haberi gelir. Sonrasında, Lozan düzeni ile Irak ve Kürtler İngiltere'nin Ortadoğu'da kuracağı yeni sömürge mekanizmasına dâhil olurlar. Edmonds "en çok ilgimi çeken şey", "baskın şekilde Kürtlerin bulunduğu Süleymaniye, Erbil ve Kerkük livalarından gelen on yedi temsilcinin anlaşmayı onaylamak için birlik halinde oy kullanması oldu, " diyor.[593]

Hilafetin ilgası ile yönetim, "İngilizleri rahatlatacağını" yeni devletin Batı ile işbirliğine olumlu katkıda bulunacağını hesaplıyordu.[594] Yaşanan gelişmeler olağan akışla izahı zor bir gizli diplomasiye işaret ediyor. "Kemalist yönetimin rayına oturmasıyla beraber, Ermeni tehlikesi ortadan kalktı ve bağlayıcı nitelikteki ikinci olgu yani Halifelik, 1923'de Cumhuriyetin kurulmasıyla beraber ilk darbeyi yedi. Ertesi yıl Halifeliğin kaldırılması birçok Kürt için şok oldu."[595] Yönetim, 1924'te dört önemli yasa çıkarıyordu: 1) 429 sayılı Şeriye ve Evkaf (Vakıflar) Nezaretini kaldırarak vakıfların denetimindeki okulları Maarif Vekâletine devreden yasa. 2) 430 sayılı "Mektep-Medrese" ikiliğini kaldıran tevhid-i tedrisat yasası. 3) 431 sayılı Halifelik kurumuna son veren yasa. 4) Hepsi de 3 Mart 1924 tarihini taşıyan bu yasaları, 8 Nisan 1924 tarihinde çıkarılan Şeriye mahkemelerini kaldırarak bunları Adliye Vekâleti'nin mahkemelerine devreden yasa izliyordu. Tüm bu yasalar Kürtleri derinden etkileyecek nitelikteydi. Çünkü bu tedbirler, Kürtlerle Türkleri bir arada tutan önemli bir sembolü "halifeliği" kaldırıyordu. Hilafetin ilgası salt muhaliflerin önemli bir dayanağını çökertmek, batıyla işbirliğinde büyük bir adım atmakla ilgili değildi bu tedbirler ayrıca Kürt sorununu yeni devletin siyasi-ekonomik programı ve sistemle ilişkileri çerçevesinde çözme amacına yönelikti.

1924 dini reformları ile Kürt egemenlerine darbe vurarak ülkenin siyasi kaynakları ve muhalefeti besleyecek odakları denetime almak ihtiyacının gerekleri yerine getiriliyordu. Dini kurumlar, dışa açık toplumlara oranla geri toplumlarda daha güçlüdürler. Dolayısıyla 1924'te gündeme gelen bu dini kurumları

---

592 Edmonds age., sf. 497.

593 Edmonds age., sf. 497.

594 Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri, (1919-1926)*, Ankara 1978, Ankara Üniversitesi Yay., sf. 306-307.

595 Bruinessen (1992) age., sf. 151.

bastırma politikası, daha çok, bu tür geri yapıların etkin olduğu Kürt bölgelerini etkileyecekti. 1924 ılında gündeme gelen dinsel reformlar, kendini öncelikle Türkiye'nin başka kesimlerinden ziyade Kürtlerin bulunduğu yerlerde baskı biçiminde hissettirecekti. Türkiye'nin geri kalan kısmına göre sosyal, siyasi, dini, kültürel koşulları daha geri ve kapalı olan bu bölgede dinsel kurumların toplumsal yaşamdaki etkisi daha yaygın ve derindi.[596] Dolayısıyla çıkarılan yasalar ve alınan tedbirlerden o günün koşullarında en fazla Kürtler etkilenecekti. Kaldı ki İstanbul ve Anadolu'nun birçok bölgesindeki dini oluşumları Meclis'i yenilerken kullanacak kadar etkili bir ilişkiler ağı mevcuttur. Bu oluşumlar Erkanı harbiye İstihbaratı'nın kontrolü altındadır. Ayrıca Bektaşilik, Mevlevilik, Melamilik vesaire, İttihat ve Terakki'den akan çizgide yönetimle kapsamlı ilişkilere sahiptiler.

Bu durumda, yönetimin Kürtlerin dini kurumlarla sosyal, kültürel, siyasi bağlarının farkında olmadığından söz etmek doğru değildir. İktidarın, bu derece önemli bir hamleyi yaparken, ortaya çıkacak sonuçları planlamadan adım atması, Osmanlı bürokrasisinin yüzlerce yıllık tecrübe birikimine sahip kadrolarını hafife almak olur. 1924 reformları, 1938'e kadar devam eden titiz ve iyi planlanmış bir stratejinin ilk halkasıdır. Batılı emperyalistlerle sorunlar çözüldükten sonra ve bu ilişkiler çerçevesinde yerleştirilecek düzenin ekonomik, siyasi, askeri, jeopolitik, kültürel koordinatları çerçevesinde dikkatler, Kürt meselesine çevriliyordu.

1924–1938 arasında neredeyse on dört yıl süren şiddetli çatışmalarda başlangıç noktası "laikleştirme" siyasetlerinin bölgeye yansıma biçimidir. Dinsel reform kalıbıyla başlatılan program dâhilinde, Kürt egemenlerinin nüfuzları ve güçlerinin kırılması hedefleniyordu. Laiklik sadece bir kurucu ilke olmanın ötesinde Kürt egemenlerinin dayandığı dinle bütünleşmiş meşruiyet kaynakları, siyasal güç, sosyal imkânların tasfiyesi anlamına geliyordu. Dinsel kurumların yaygınlığı ve derinliği Kürtlerin toplumsal dokusunun neredeyse tamamını kapsıyordu. Bu bağlamda hızla yürürlüğe konulan uygulamalar sadece dinsel alanla sınırlı kalmıyor, yukarıdan aşağıya tüm sosyal yapıyı etkiliyordu. Bu bağlamda dinsel yapıların görece özerkliği kırılıyor ayrıca medreselerde Arapçadan sonra yardımcı eğitim dili olarak Kürtçenin kullanılmasının önüne geçiliyordu. Tüm bu uygulamalar büyük tepkiler doğuruyordu. İşte bu temelde biriken feodal, dini nitelik taşıyan hareketler "Azadi" kanalını güçlendiriyordu.

---

[596] Cemil Gündoğan, *1924 Beytüşşebap İsyanı Ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, İst. 1994, Komal Yay., sf. 83.

Oysa milli mücadele yılları boyunca "dinci kesimler, Kemalistlerin arkasında yer almışlardı" ancak bölgedeki "görece özerk yapılara son verme programı" uygulamaya konulduğunda dinsel kesim de "Kemalistlerden koptu"[597] Bu yönüyle, "Azadi"ye şeyhlerin doluşması örgütü hızla kitleselleştiriyordu. 1924 yılı isyanları yaklaştırıyordu.

1924 yazında Musul sorunu canlanıyordu. Bu konuda Musul'un İngiltere'ye terk edilmesine karşı ciddi bir muhalefet vardı. Ayrıca, ordu içinde de Musul'a yönelik bir askeri harekât hep gündemdeydi. İzmir'in geri alındığı günlerde, Genelkurmay Başkanlığı, Musul yönünde büyük bir saldırı planlıyor ve nedense bunu uygulamaya imkân bulamıyordu.[598]

Sistem içi güvence elde etme çabası, Musul'u terk ederken olabildiğince büyük ödünler koparmak ve İngilizlerle müzakerede petrol başta olmak üzere bazı avantajlar sağlamak amacıyla sınıra "tehdit" yaratacak tarzda askeri yığınak yapılıyordu. Lozan Konferansı'nda alınan kararlar çerçevesinde 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da Musul sorununu tartışacak olan "Haliç Konferansı" toplanmadan önce İngilizler, "Türklerin sınırda "askeri bir gösteri yapacakları" istihbaratını almışlardır."[599] Görünürdeki hedef Nesturilerdir ancak "Türklerin gayesi ve karşı tedbir almaktan maksatları, İngilizlerin Hakkâri iline Nesturileri kullanarak uzattığı eli kırmak ve aynı zamanda Musul sorunu Cemiyeti Akvam'da görüşüldüğü sırada İngilizler, Haliç Konferansında tespit edilen sınırın güney kısımlarının Irak'a ait olduğunu iddia ettikleri için buraları işgal suretiyle Nesturileri defetmek ve Musul görüşmelerinde hâkim bir durum sağlamaktı."[600] Cemiyet-i Akvam İngiltere'nin denetimindedir dolayısıyla buradan çıkacak kararın niteliği bellidir. Ancak gerek iç politika zorunlulukları, gerek orduyu yatıştırmak ve bunların yanı sıra Musul petrollerinden daha iyi bir pay almak, hareketlenen Kürtlere gözdağı vermek açısından bölgeye yığınak yapılıyordu. Ancak Musul konusunda yöneticilerin gerçek niyetini Kazım Karabekir, 1924'te İsmet Paşa ile yaptığı bir görüşmeden yola çıkarak net sözlerle şöyle açıklıyor: "İsmet Paşa biraz sükuttan sonra bambaşka bir zemine geçti: "Kazım, Musul boş! Şunu işgal ediversene!"

---

597 Gündoğan age., sf. 89.

598 *Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Yay., Ankara 1966, c. IV., sf. 265-284.

599 M. Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi, (1918-1926)*, İst. 1987, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., sf. 129.

600 Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara 1972, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay., Seri no: 8, sf. 27.

"Bu hareket, İngilizlere karşı ilansız bir harp demek olur. Oradaki kıtaları az da olsa, hava kuvvetleri üstündür; kısa bir zamanda takviye edebilirler! Sevk olunacak kuvvetlerimizin muvaffakiyetini de ümit etmem!" Kazım Karabekir, devamla "Siyasi ve askeri düzenimiz ve neticede, Musul uğruna kazandığımız İstiklâlimiz de tehlikeye düşer. Lozan Muahadesi'ni siz yaptınız. Barış yolu ile hal olunacağını, olmazsa, Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne gidileceğini ve askeri harekât yapılmayacağını; siz imzanızla kabul ettiniz! Bu sulh muahadenamesini Büyük Millet Meclisi de tasdik etti" diyor.[601] Kazım Karabekir kendisine bir oyun düzenlendiği kanısındadır. Ayrıca, "bana geçen günü Mustafa Kemal Paşa da böyle bir teklifte bulunduğu zaman, ona da uzun uzadıya bu mütalaaları arz etmiştim" vurgusuyla üzerindeki baskıyı açıklıyordu. Kazım Karabekir şaşkındır, İsmet Paşa'nın Lozan "sulh muahadesinin üçüncü maddesini okuyarak" Mustafa Kemal'e kendi açıkladığı tarzda beyanda bulunmamasını yadırgıyor ve "Musul'u işgal etmeye kalkıyorsunuz! Hem de bunu, bana yaptırarak istiyorsunuz!" diyor.[602]

Karabekir'in yaptığı şu tespit ise tüm gelişmeleri son derece önemli mevkilerden izleyen bir tarihsel şahsiyet olarak Musul, Hilafet, Kürt sorunlarını nasıl iç içe gördüğünü ortaya koyuyor. Kazım Karabekir İnönü'ye: Musul konusunda "hülasa: Askeri muvaffakiyet, ümit etmiyorum. İç ve dış siyasi vaziyetlerin felaketli bir şekle sürükleneceğine ise, hiç şüphe etmiyorum! Mustafa Kemal Paşaya da söyledim. Siz Musul'u, HİLAFETİ LAĞVDA ACELE ETMEYEREK HERHANGİ BİR ŞEKİLDE ALMAYA BELKİ MUVAFFAK OLURDUNUZ."[603]

Yıllarca ana akım görüş temsilcileri tarafından "hilafetçi" olarak etiketlenen Karabekir'in hilafet-Musul konusunda stratejik bir mantık temelinde "acele" edildiği uyarısı dikkate değer! Eğer titiz bir kurmayın analizi değilse bu tespit "gizli diplomasi" çerçevesinde bir istihbarata dayanıyor olabilir. Zira Kazım Karabekir hem Mustafa Kemal'in hem de İnönü'nün Musul konusunda söylediklerini İngilizlerle yürütülen siyaset açısından ciddiye almıyor. Ayrıca hilafetin "lağvı" konusunu Musul ve Kürt sorununa bağlayarak çok ince bir yaklaşımla, "doğu işlerini birinci derecede idare eden bir arkadaşınız sıfatıyla bana bile haber vermeden bir emri vaki yaptınız" diyor. Bu durumda "Kürtlük ıslahı" için alınan tedbirleri yetersiz bulduğunu vurguluyor. Hilafetin ilgasının

---

[601] Kâzım Karabekir, *Paşaların Kavgası, Atatürk-Karabekir*, Hazırlayan: İsmet Bozdağ, İst. 1991, Emre Yay., sf. 279-280.

[602] Karabekir (1991) age., sf. 280.

[603] Karabekir (1991) age., sf. 281.

Musul ve Kürt sorunu ile ilgili yönlerini Kazım Karabekir bu kadar açık tespit edebildiğine göre Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün hesap etmemeleri düşünülemez. Bu durumda 1924 yılının gelişmelerinin son derece iyi planlandığı ortaya çıkıyor. Karabekir "oyunu" anlıyor. "İşi devlet adamlarına yakışmayacak bir tarzda ve hem de işi benim başıma dolayarak halletmek yoluna gidiyorsunuz! Ben kati olarak bu vazifeyi kabul etmem, " diyor. 4 Mayıs 1924 günü Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Karabekir'i evinde ziyaret ediyor. Karabekir, "Fevzi Paşa'ya, İsmet Paşa'nın bana Musul'u almayı teklif ettiğini, bunun daha önce de Gazi tarafından yapıldığını anlattım. Hayret etti ve bana şu cevabı verdi: Tuhaf şey! Benim böyle bir şeyden haberim yok. Böyle bir hareket yapılacağı hakkında, benimle bir şey görüşmemişlerdi" diyor. Karabekir, "bu cevaba benim hayretim daha büyük oldu. Çünkü askeri ve siyasi mühim işler, bu üçlü arasında görüşüldüğü ve kararlaştığına geçen misallere bakarak, benim kanaatim vardı, " diyor. Karabekir Fevzi Paşa'ya, "Musul hareketi felaketle neticelenir. Esasen herhangi bir hareket yapmayacağımız hakkında imzalı ve tasdikli bir muahade" ile söz verildiğini bildiriyor. İlginçtir 5 Mayıs 1924 günü Karabekir'i bu kez Mustafa Kemal Paşa evinde ziyaret ediyor. Mustafa Kemal'in yanında Milli Savunma Bakanı Kazım (Özalp) Paşa'da vardır. Karabekir, "Musul işinden kısaca açtım. Renk vermediler. Lozan sulh muahadesinin 3. maddesini önlerine açmıştım. Çok iyi bildiklerini andırır bir tavır" aldılar notunu düşüyor.

Fevzi Paşa'nın bile vakıf olmadığı bir Musul gündemi vardır. Bu konuda muhtemel bir askeri müdahalenin başına Mustafa Kemal Paşa'nın en yetenekli rakiplerinden birinin getirilmek istenmesi, Hilafetin ilgası –Musul-Kürt sorunu katarına muhalefetin en önemli isimlerinin de daha işin başında dahil edilerek tasfiyelerinin sağlanmasına yönelik bir plana işaret ediyor. Nitekim Şeyh Sait isyanı sonrasında Karabekir'in de içinde yer aldığı ve Milli Mücadelenin önemli askeri liderlerinin örgütlendiği "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" ile Kürt isyanı ilişkilendiriliyor. Takrir-i Sükun düzeni bu bağlantı ekseninde paşaların muhalefetini eziyor. Ancak stratejinin ilk aşama planının 1924'te yapıldığı görülüyor.

Kürt sorunu sistem içi çelişkilerde tarafların kullandığı araçlardan biri olarak politik repertuarda yerini alıyor. Nesturilere yönelik askeri harekâtı yöneten Cafer Tayyar Paşa'nın Musul heyecanı ordunun bu konudaki duyarlılığını ortaya koyuyor. Cafer Tayyar Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya "İngilizler Musul Vilayeti'ni Mütarekeden sonra bir oldubitti ile işgal ettiler. Aynı hareketi ben de yapabilirim. Eğer benim hareketim, hükümet politikasına uygun çıkarsa Musul vilayeti kazanılmış ve dava halledilmiş olur, aksi halde, tarihi mesuliyet benim

üzerime yüklenir. Siz de, kumandan, hükümetin isteğine aykırı olarak bu hareketi yapmıştır, kendisini Divan-ı Harbe verdik, mesul edeceğiz dersiniz ve işi yine politika ile halledersiniz" önerisini getiriyor.[604]

Bu yaklaşımı bir taktik kalıp biçiminde Karabekir'e uygularsak, onun askeri yenilginin faturasından, Lozan'ın düzenlediği hükümlere aykırılık sonucu ortaya çıkan "milli" zararlara kadar nelerle suçlanacağı ve Terakkiperver Fırka'nın tasfiye sürecinden çok daha ağır bir muamelenin ona ve çevresindekilere uygulanacağı açıktır. Türkiye'nin uluslararası çıkarlarını düzenleyen böyle bir antlaşmaya yönelik ağır bir askeri ihlalin cezasını Cafer Tayyar Paşa'da iyi biliyor ve bunun "Divan-ı Harp'te" kararlaştırılacağını söylüyor. Sonuç olarak İngilizlerin talebi gibi gösterilerek Karabekir'in böylesi bir askeri girişimle ilişkili olarak canını kurtarması imkânsızdı. Ayrıca orduda ciddi tasfiyeler yapılacağı ve milli mücadelenin itibarlı generallerine halen saygılı pek çok kadronun bertaraf edileceği açıktır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın "Nutuk"ta, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Kazım Karabekir Paşa "bir tertip" düşünüyorlardı ve "bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumu"nu görüyorlardı demesi bir büyük tasfiye hazırlığına işaret ediyordu. Milli mücadele ordusunda büyük bir tasfiyeye gidilmeden "büyük kurtarıcı" ideolojisine göre yoğrulmuş bir tarihsel gerçekliği sisteme içererek siyasi ve ekonomik kaynaklar üzerinde tekel yaratmak mümkün değildi. Hal böyleyken Kemal Paşa'nın "Nutuk"ta Nesturilerin Hakkâri güneyine gelmelerini, İngiltere ile savaş ihtimalini vurgulayarak açıklaması ve "harp ihtimalini göze aldık. İşte, bahsettiğimiz zevat, bu müşkül anda, bir ecnebi devletin bize hücum edebileceği zamanda(...) Muharebeye hazır ve âmade bulundurmaya mecbur oldukları ordularını başsız bırakıp(...) politika sahasına, şitabettiler" demesi gerçeklerle çelişiyor.[605] Zira İngilizler bu dönemde yönetimi hangi "Türk paşası"na devredeceklerini düşünüyorlardı. İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri (RAF) ise sadece Kürtlere yönelik son derece başarısız akınlar yapabilecek durumdaydı (bu gücün nasıl berbat bir durumda olduğunu söz konusu uçaklarla defalarca uçan Edmonds'un anılarında bulmak mümkündür.) Ayrıca, Karabekir'in de üstüne basarak vurguladığı gibi İngiltere ile Lozan'da askeri güç kullanılmayacağına ilişkin anlaşmaya varılmıştır. Diğer yandan Karabekir'in anlatımları gizli diplomasiye dayalı ve ondan güç alan bir iç siyasi gündemin varlığına işaret etmektedir.

---

[604] Öke (87) age., sf. 139.

[605] Nutuk age., sf. 854-55.

1924 yazında Kürt bölgelerinde yoğun bir kaynaşma yaşanıyordu. Dini kesim, milli mücadele yılları boyunca desteklediklerı Kemalistlerden kopuyorlardı. Bunların bir kısmı, muhalefetlerini iyice içine kapandıkları tarikat, tekke gibi dini yapılarda ifade etmeye devam ediyorlar, diğerleri de "hazır ve aktif" bir muhalefet kanalı olan "Azadi"ye akıyorlardı. Bu bağlamda pek çok şeyh "Azadi"ye katılıyordu. Bu arada Şeyh Sait'in, Cibranlı Halit Bey'le 1924 baharında, Erzurum'da görüşmesi önemlidir. Hareketin üye ve sempatizanlarının sayısı hızla artıyordu. Yöneticilerin dikkatlerini çekmemek için Kürt hareketinin liderleri, "kararları dar toplantılarda gizlilik içinde alıyorlardı. Örneğin 1924 baharında Yusuf Ziya Erzurum'da Cibranlı Halit Bey'in "misafiri" oldu. Bu görüşmede Türkiye'nin dışında kalan Şeyh Mahmud ve İsmail Ağa Simko'nun yardımıyla Kürt aşiretlerinin silahlandırılması konusunda anlaştılar. Aynı zamanda Kürt aşiretlerine yardım edilmesi için Cemiyeti Akvam'a Suriye üzerinden bir mektubun gönderilmesi üzerinde de görüş birliğine vardılar. Sonra, Yusuf Ziya, Cibranlı Halit Bey'den Hınıs Nahiyesi'ne bağlı Komsar'da oturan Şeyh Sait'e bir mektup götürdü ve Göksu, Hacı Ömer Tıkman, Gökoğlan, Karlıova, Varto gibi bazı diğer bölgelere başvurdu, orada aşiret reislerini alınan kararlardan haberdar etti."[606] Bu arada, "bütün aşiretler Cibranlı Halit'in ve Erzurum'da bulunan Kerküklü zabitlerin yardımıyla Erzurum'dan külliyetli silah ve cephane taşıyorlardı." Şerif Fırat'ın anlatımıyla: "Bu irtica hareketini ilk önce gizli bir mektupla Gazi Mustafa Kemal'e arz eden Hormek aşiretinin aydınları olmuştu. Bu haberden sonra büyük kurtarıcı 1924 Ekim ayında Pasinler depreminden ötürü Erzurum'a gelmişti. Erzurum yurtseverlerinden ve idare makamından edindiği tahkikattan ve Cibranlı Halit'in bizzat gösterdiği muhalefetten, yakında isyanın başlayacağını anlamış ve Ankara'ya dönerken Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmalarını emir buyurmuştu."[607] Aslında bölgedeki gelişmelere dair Ankara'ya istihbarat yağıyordu. Bu ihbarlardan biri de eski Genç mebusu Hamdi Bey tarafından yine 1924'te yapılıyordu. Hamdi Bey: "öteden beri Çapakçur Kazası Ekradından (Kürtlerinden) müteehhil bulunmaklığım hasebiyle Ekrat ve aşairin (aşiretlerin) ahvaline ve Musul meselesi dolayısıyla cereyan edegelmekte olan hâlât ve harekât-ı umumiye'ye vakıf olmuşumdur(...) Musul, Cizre, Şırnak ve Eruh kazaları ile Van ve Hakkâri vilayetleri havalisindeki Ekrat ve aşair rüesası ile Zaho kazasında müteşekkil Kürt cemiyeti ile bilfiil teşrik-i mesai ederek çeteler, cemiyeti fesadiyeler teşkil

[606] Hasretyan age., sf. 13.

[607] Fırat age., sf. 166-167.

edegelmekte oldukları gibi Van, Hakkâri, Bitlis, Muş, Genç, Siirt, Diyarbakır, Elaziz, Dersim, Erzurum, Malatya vilayetlerini birleştirerek Kürdistan namiyle muhtariyet teşkil ve ilanı emel-i muzirresine (zararlı amacına) rağmen mezkur Kürt Cemiyeti azalarından Vanlı Seyit Taha ve Seyit Abdülkadir ve Şaki Hamza ve Simko ve Bedirhaniler'den Kemal Fevzi ve sair birtakım edininin (alçağın) delalet ve tavassutları ile Musul ve Van havalisindeki Ekrat ve aşaire birçok esliha (silah) ve cephane ve para tevzi ettirerek maruz (söz konusu) Vilâyat-ı Şarkiye rüessası, eşair ve meşayihile (şeyhler) ve müteneffizan-ı mahaliye ile (yerel nüfuz sahipleriyle) daima hafiyyen muhabere ve ittihat (gizli haberleşme ve birlik) etmekte ve tedabir-i isyaniye de (isyan tedbirleri) bulunmakta oldukları gibi öteden beri bu efkâr-ı bâtılaya hadim bulunan (bu boş fikirlere hizmet eden) Bitlis Mebus-u sabıkı (eski milletvekili) Yusuf Ziya, Erzurum Mebus-u sabıkı Süleyman Necati, Dersim Mebusu sabık-ı Hakan Hayri efendilerle Vorta aşiret reisi olup Erzurum'da mukim miralay Kürt Halit Bey ve Muşlu Hacı Musa Bey ve Palu'nun Dikvan nahiyesi ehalisinden olup bu efkâr-ı melanetkârane ile (bu lanetli fikirleriyle) Genç, Çapakçur, Palu, Kiğı kazaları dâhilinde herbar (her zaman) ötede beride dolaşarak ahaliyi izlâl (halat işlettirme) etmekte bulunan şeyh Şerif efendi"nin "gizli" bir şekilde "Cumhuriyet aleyhinde" örgütlendiklerini ihbar ediyordu.[608] Ayrıca, Şeyh Sait'in bacanağı Binbaşı Kasım (Ataç), Şeyh Sait isyanından yıllar sonra, Mustafa Kemal ile gizli görüşmelerini ve "Kürt İstiklâl Cemiyeti"ni daha 1924 yılında ihbar ettiğini şöyle açıklıyordu: "1924 yılında Atatürk Erzurum'a geldi. Halkın saygılarını sunmak için Muşlular ile birlikte Erzurum'a gitmiştim. Kabulden sonra Atatürk'ten özel görüşme istedim. Kabul edildim, 9. Kolordu Komutanı Ali Sait Paşa (Aybaytugan) hazırdı." Binbaşı Kasım Atatürk'e, "bulunduğum çevre ve bölgede bir Kürt bağımsızlığı ve Türkiye'den ayrılmayı amaçlayan akımlar bulunduğunu, bu akımların halkın yüzde seksen beşini etkilediğini, ruhlarını bildiğim için adam saptamada ayrıca kanıt gerekmediğini, hükümetçe bir an önce önlem alınması gerektiğini, bu önlemlerin de örneğin merkezde bir gezici fırkanın oluşturulmasını, aşiret reislerinin Batıya sürülmeleri, karşı koyanların örnek olacak biçimde şiddetle cezalandırılmalarını, yoksa büyük bir felaketin gelmekte olduğunu gözümle görür gibi olduğumu, söylediklerimin hiçbirinin soruşturulmasına gerek olmadığını ayrıntılı olarak arz etmiş ve teşekkür yanıtlarını almıştım." 1924 yılı Ekim ayında Şeyh Sait'in bacanağı Binbaşı Kasım'ın "Azadi" liderleri Yusuf Zi-

---

[608] Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri, Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Ankara 1993, Öz-Ge Yay., sf. 217-218.

ya ve Cibranlı Halit'i bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya, ihbar ettiğini anlatıyor. Binbaşı Kasım, tüm Şeyh Sait ayaklanması süresince 7. Kolordu ile gizli gizli görüşüyor ve TBMM Başkanı Kâzım Paşa (Özalp), Binbaşı Kasım'a bu çabalarından ötürü bir teşekkür telgrafı bile çekiyor.[609] Şeyh Sait'i yakalatan da yine en yakınındaki bu isim oluyor. Binbaşı Kasım'ın Şeyhin yanında bulunuşu devletin verdiği görevle ilgilidir. Zira onun "12. Fırka Komutanlığına" yazdığı tezkere bunu kanıtlıyor: "Şeyh Sait'i Abdurrahman Paşa Köprüsünde tutukladım. Küçük bir müfrezenin gönderilmesi arz ederim. Emekli Binbaşı Kazım." Uğur Mumcu, "Binbaşı Kasım'ın Şeyh Sait'i yakalattığı biliniyordu. Ancak, Kasım'ın ayaklanma ile ilgili ihbarı, 1924 yılında Mustafa Kemal'e yaptığını(...) bugüne kadar bilen insan sayısı çok azdı" diyor.

Varto ve Hınıs'taki Alevi Hormek Aşireti, Cibran Aşireti ile iki yüz yıldır kavgalı olmasına rağmen Şeyh Sait 4 Ocak 1924 günü Hormek Aşireti reisleri Halil, Veli ve Ali Haydar Ağalara bir mektup göndererek onları "cihad"a davet ediyordu. Bu mektubun Hormek Aşireti'nin eline ulaşmasından sonra gelişmeler hızlandı.

Hormek Aşireti reisleri, Cibranlıların Şeyh Sait liderliğinde bir ayaklanma hazırladıklarını Kasman Köyü'nden Mehmet Şerif (Fırat) ve Varto kaymakamı Sırrı Bey'e bildiriyorlar, Sırrı Bey'de durumu Genç Valisine aktarıyordu. Ayrıca, Şeyh Sait'in bir ayaklanma hazırladığı Hormek Aşireti liderleri tarafından daha önce Mustafa Kemal'e bildiriliyordu.[610] Daha önce belirttiğimiz gibi eski Genç Mebusu Hamdi Bey'de, ayaklanma hazırlıklarını 11 Mayıs 1924 ve 9 Haziran 1924 tarihlerinde iki mektupla Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriyordu. 28 Mayıs 1924 tarihli ve 340 sayılı dilekçesinde Hamdi Bey Diyarbakır Valiliğini uyarıyor ve "M. Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın devrilmesi için bir ayaklanma düzenlendiğini" ihbar ediyordu. Hamdi Bey İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği 24 Eylül 1924 tarihli şifrede de yeni bilgiler veriyordu. Diğer yandan Çapakçur İlkokulu Başöğretmeni Elazığlı Mehmet Zeki'de kaymakamlığa ayaklanma hazırlıklarını bildiriyordu. Mehmet Zeki ayaklanma hazırlıklarına ilişkin olarak Mustafa Kemal'e üç ayrı telgraf gönderiyordu. Ayaklanma girişimlerini Ağnot Bucak Müdürü Tevfik Bey'de hükümete bildiriyordu. "Azadi" örgütlenmesi, isyan hazırlığı ve yapılan çalışmalara ilişkin olarak 1924 Ocak ayından itibaren devlete is-

---

[609] Uğur Mumcu, *Kürt-İslâm Ayaklanması (1919-1925)*, 2. Baskı, İst. 1991, Tekin Yay., sf. 109-110-111.

[610] Mumucu age., sf. 65.

tihbarat yağıyordu. Tüm aşamalardan bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal başta olmak üzere her kademede yetkilinin bilgisi vardı.

İngiliz İstihbarat Servisi de, bu ayaklanma hazırlığı haberlerini alıyor, 23 Temmuz 1924 tarihinde Londra'ya bildiriyordu. İngiltere'nin İstanbul'daki Maslahatgüzarı Mr. Henderson, Dışişleri Bakanı Mac Donald'a şu raporu gönderiyordu:

"Son olarak Kürtler, kaynaşan bu halk Doğu bölgelerinde sürekli tedirginler. Kısa bir süre önce Misyonumuza bütün yerel komitelerin harekete geçmeye hazır oldukları ve buradaki Kürt ileri gelenleri ile görüşmek üzere tam yetkili bir temsilcinin İstanbul'a gönderilmesini içeren bir mesaj yolladı. Mr. Ryan'dan bu temsilcinin karşılanması istendi. Tabii ki bu istek kabul edilmedi."[611]

"Azadi" komitesinin tüm faaliyetlerini neredeyse günü gününe izleyen devlet birimleri, İstanbul'daki önde gelen Kürt liderleri de takip ediyordu. Sadrazam Talat Paşa'nın emriyle, 16 Nisan 1917 tarihli ve 764/74 sayılı Emniyet Genel Müdürlüğü talimatına dayanarak izlenen Seyyit Abdülkadir, Şeyh Sait isyanı sonrasında polis tarafından yakalandığı güne kadar adım adım takip ediliyordu.

Bu arada Abdülkadir'in yakın çevresine ajan sızdırılıyordu. "Kürdistan Teali Cemiyeti" Başkanı, Ayan üyesi ve Şurayı Devlet (Danıştay) Başkanı Seyyit Abdülkadir'in özel kalem müdürü Palulu Kör Sadi olarak bilinen tanınmış bir şahsiyetti. Sadi, Kahire'de İngiliz polisi olarak çalışırken tanıştığı Celal adlı polisin Emniyet Genel Müdürlüğü istihbaratında görevli olduğunu bilmiyordu. Celal, kendisini "İngiliz istihbarat memuru olarak" tanıtıyordu. Celal, Emniyet Genel Müdürü Ekrem Bey'e (Korgeneral Ekrem Baydar) raporunu veriyordu. 27 Eylül 1924 tarihli rapor şöyleydi: "Bu zat, o zaman" İngilizlerin İstanbul'daki askeri ataşeleri Deedes'e "Kürdistan konusunda bir proje vermişti." Sadi Celal'e bu girişimlerini anlatıyor ve "büyük çapta bir işe girişmeye hazır olduğunu" bildirerek "İngiliz Büyükelçiliği'ne aracılık" yapmasını istiyordu. Celal raporunda, "adı geçenin arkasında Şeyh Abdülkadir'in ve başka Kürt liderlerinin bulunduğunu, bu önerinin Kürt liderlerinin bilgisi altında yapıldığını üstü kapalı olarak anlatmıştır" deyince bu ilişkinin sürdürülmesine karar veriliyordu. 8 Ekim 1924 tarihli raporunda Celal, Sadi'nin Abdülkadir ile görüştüğünü, Abdülkadir'in Sadi'ye tam yetki verdiğini bildiriyordu. Sadi, görüşmelerin Mısır ya da Kıbrıs'ta sürdürülmesini istiyordu. Celal "burası yetkilidir" diyor ve görüşmeler için ortam hazırlayacağını bildiriyordu. Ancak, Sadi izlendiğini söy-

---

[611] Bilal Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu*, Ankara 1991, TTK Yay., sf. 6.

lüyordu. Bunun üzerine Celal, "ben önerinizi İngilizlere bildiririm, " diyor ve bir plan yapılıyordu. "Şehremaneti memurlarından Nizamettin" adlı görevli devreye giriyor ve Celal onu "İngiltere'nin Umumi Şarkiyesi Siyasiye Müdürü Mr. Templen" diye tanıştırıyordu. 24 Kasım 1924 tarihli raporda Celal: "Kör Sadi(...) Kürt hükümetinin kurulma şekli ve kurulmasından sonra taraflarca ilişkilerin, maddi ve manevi yardımların sağlanmasına ilişkin altı maddelik bir not" veriyordu diyor. Daha sonra "Diyarbakır İstiklâl Mahkemesi" dosyalarında yerini alan Celal'in söz konusu raporunda, bu notun 5. maddesinde "Kürdistan Emirliğine kesinlikle Abdülkadir'in getirilmesi"nden bahsedildiği vurgulanıyordu. Ancak, Celal'in raporundaki en ilginç bilgi Kürt ayaklanmasının İstanbul'da da başlayacağı daha sonra Bursa, İzmir ve Konya'ya da sıçratılacağı şeklindeydi. Rapor Ekrem Bey tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderiliyor. Bakanlık dört ay boyunca cevap vermiyor. Ancak Şeyh Sait isyanı başladıktan sonra "Abdülkadir ve Sadi ile görüşün" talimatı geliyordu.

Bunun üzerine Mr. Templen (Nizamettin), Celal ve Sadi ilişkileri devam ediyordu. Bu görüşmelerden sonra Seyyid Abdülkadir'le bir protokol imzalanması kararlaştırılır. Ancak Abdülkadir kuşkulanır. Oğlu Seyyit Mehmet'i İngiliz Büyükelçiliği'ne göndererek Templen'in kimliğini ve imza yetkisi olup olmadığını öğrenmek isteyince gerçeği anlar. Sadi Türk istihbarat birimlerinin tuzağına düşmüştür. İçişleri Bakanlığı'nın 15 Nisan 1925 tarihli emri ile Seyyit Abdülkadir ve Sadi tutuklanarak Diyarbakır'a gönderilirler. "İşin komik tarafı Nizamettin Efendi'nin kendisini bir İngiliz olarak tanıtmasına rağmen tek kelime İngilizce bilmemesiydi. Fakat o kadar güzel taklit yapardı ki, şaşırırdınız. İngilizceyi de sanki İngiliz centilmenleri gibi telaffuz ediyordu." (Ekrem Baydar, "M. Kemal'in İstanbul Emniyet Müdürüydüm. Cumhuriyet 2 Ağustos 1971. Derleyen: Orhan Erinç) Bu dönemde Emniyet Müdürlüğü binasının sahibi Abdülkadir'dir. Müdüriyet binada kiracıdır. Seyyit Abdülkadir Şeyh Sait ile doğrudan temas etmiyor ancak İstanbul'a gelen Sait'in oğlu Ali Rıza ile görüşüyordu.

Şeyh Sait isyanı, İstanbul'da yaşayan Kürtler üzerinde büyük etkinliği olan Seyyit Abdülkadir'in bertaraf edilmesinin gerekçesini oluşturuyor. Kürt hareketinin en büyük feodal partilerinden biri dağıtılıyordu. Bu doğrultuda kışkırtıcı ajan kullanılıyor ve Abdülkadir İngilizlere itiliyordu.

Tüm bu gelişmeler çerçevesinde Nesturilerin, Hakkâri yöresinde "ulusal yurt" kurma çabalarına İngiliz desteği sağlamak için harekete geçtikleri görülüyordu. Bunun üzerine bölgeye askeri yığınak yapılıyordu. Lozan günlerinden başlayarak Kürtlerin ayrışma ve kopmalarının fiili bir eyleme dönüşmesini en-

gellemek amacıyla askeri tedbirler alınıyordu. Lozan görüşmeleri sırasında Nesturiler adına Ağa Petros İngiltere'ye başvuruyor ve kendileri sayesinde "İngiltere'nin, Türkiye'nin, Kürdistan, Mezopotamya ve İran sınırında, savaşçı bir milletten oluşan, güçlü bir tampon bölge oluşturacağını savunuyordu. İngiliz Hükümeti ise, Nesturiyerin akıbeti için Milletler Cemiyeti kararını beklemek gerektiğini ama, isterlerse kendi başlarının çaresine bakabilecekleri cevaplarıyla onları başından savmıştı...[612] Nesturiler önemli bir askeri –politik figür değildi- Bölgeye yönelik askeri harekatın asıl hedefi Kürt örgütlerinin faaliyetleriydi.

Kürtlere yönelik sert tedbirler alma konusunda artık TBMM'den yükselecek bir muhalefet de söz konusu değildir. Oysa ilk TBMM'de daha önce ayrıntılarını verdiğimiz bir "muhtariyet" teklifi bile onaylanabiliyordu. Daha sonraki gelişmelere bakıldığında bu siyaset oldukça ileri ölçülerdeydi. Üstelik söz konusu teklifi hazırlayan hükümet değil mebuslar idi. TBMM'de böyle bir kanun teklifinin müzakere edilmiş olması bile, parlamentonun Kürt meselesinden açıkça söz edebilecek görece bir özgürlüğe sahip olduğuna işaret ediyor. Lozan Antlaşması'ndan sonra, öyle bir girişimde bulunmak artık çok zordu. Lozan, Kürtler konusundaki bir açılımı, jeopolitik, siyasal, ekonomik açıdan yeniden biçimlenen Ortadoğu'nun yeni düzeni açısından kabul etmeyerek işe başlıyordu. Bu konuda İngiltere-Sovyet-Rusya-Türkiye-Fransa arasında farklı gerekçelerle bir mutabakat oluşuyordu. Özellikle, 1920 Aralık ayında patlayan Koçgiri Ayaklanması'nda, Aşiretlerin "Kürdistan muhtariyet İdaresi hakkında Mustafa Kemal Hükümeti'nin görüş noktasının ne olduğu hususunda acele cevap verilmesi" talebi dikkate değer[613] "Muhtariyet" konusunda Meclis'e sunulan teklif Koçgiri İsyanı bastırıldıktan sonra Müdafa-i Hukukçuların büyük çoğunluğunun onayı ile gündeme getiriliyordu. İsyanı tahkik eden komisyonun üyesi Erzurum Mebusu Salih Bey "şiddete başvurulması, vaziyeti daha kötüye götürmekten ileri gidemez. Mesele, şiddete başvurulmaksızın halledilmelidir" diyordu. Koçgiri isyanının bastırılması, 1919–1921 yılları boyunca Mustafa Kemal'in ve milli mücadele kadrolarının Kürt aşiret reisleri ve din adamlarıyla "Milliyetçi Kürt örgütleri"nden çok daha iyi ilişkiler kurduğunu gösteriyordu. Zira İsyan ancak güçlerin bölünmesi ve Kürtlerin önemli bir bölümünün Anadolu Hükümeti ile Oratk hareket etmesi neticesinde bastırılıyordu. Türklerin bir ölüm kalım mücadelesi içindeyken ve Yunan ordularıyla çatışırken, "Kürtle-

---

[612] *Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye, Beşinci Askeri Tarih* seminer bildirileri, Ankara 1996, Genelkurmay Basımevi, sf. 99.

[613] *Koçgiri Halk Hareketi, (1919-1921)* (Derleme), 3. Baskı, Ankara 1992, Komal Yay., sf. 60.

rin istiklal ve hatta muhtariyet talepleri ihanet olarak" değerlendiriliyor "hayli sayıda Kürt bu konuda Türklerle aynı kanıyı paylaşmaktadır" Kürtlerin Ankara Hükümetini desteklemesi içten bir tutumun ifadesiydi ve isyan bastırıldıktan sonra "muhtariyet" konusundaki teklife en büyük destek Türk mebuslardan geliyordu. Diğer yandan isyanı bastırırken kullandığı sert yöntemlerden dolayı merkez ordusu komutanı Sakallı Nurettin Paşa Meclis'te şiddetle tenkit ediliyor ancak Mustafa Kemal'in ağırlığını koyması ve ordunun birliğini koruma kaygıları ile ağır cezalardan kurtuluyordu. Böyle bir durum artık söz konusu değildir.

"Azadi"Dersim, Bitlis, Kars, Hınıs, Muş, Erzincan, Siirt, Malazgirt, Harput, Van'da şubelere sahipti. Örgütün İngiliz raporlarına göre 23 şubesi bulunuyordu.

Liderlerinin birçoğu Türk ordusunda subaydı. Diğer Azadi üyelerinin önemli bir bölümü Hamidiye alaylarında görev yapmıştı. Nesturileri bastırmak üzere Beytüşşebap'a gönderilen 18. Alayda bulunan "Azadi" üyeleri İhsan Nuri'nin öncülüğünde ve eski mebus Yusuf Ziya'nın emirleriyle isyan ediyorlardı.

Tümen kurmay subayı İhsan Nuri ve Rasim, Hurşid, Tevfik Cemil adlı subaylarla birlikte komutaları altındaki askerlerle dağa çıkıyorlardı. "Azadi" örgütünün bu ilk isyanı Bitlis ve Siirt komitelerinin inisiyatifi ile başlatılıyordu. "Azadi" üyesi subaylar 3–4 Eylül 1924'te başlattıkları isyandan sonra Irak'a kaçıyorlardı. Bu isyan "Azadi" liderleri kendi çabalarını aşiret reisleriyle birleştirmeden gerçekleşiyordu. Sonuç olarak, aşiretler ayaklanmadılar. Beytüşşebap'ta bulunan birliğin kumandanı ise tasarlanan ayaklanmayı öğrenir öğrenmez tutuklamalara başladı. Bir taburun üç bölüğü ve başka bir taburun bir bölüğü yani yaklaşık 500 subay ve asker firar etti. Musul'a kaçan Kürt subayları ayaklanmayı, "Kürtler üzerindeki baskıyı arttırma ve aynı zamanda Irak'taki çoğu Süryani paralı askerle ve Hintli askerlerden oluşan İngiliz güçlerine karşı daha iyi bir konum almaya yönelik Türk planlarını bozmak için, , yaptıklarını açıklıyorlardı.[614] İngiliz desteğini hayati bir zorunluluk olarak değerlendiren Azadi üyesi Kürt subaylar, İngiliz istihbaratına Diyarbakır'daki 7. Ordu'nun asker ve subaylarının yarısının Kürt olduğunu ve bunların desteğine güvendiklerini vurguluyorlardı. İngilizlere üç temel hedeflerini şöyle bildiriyorlardı: Kürt aşiretlerinin Irak'ta bulunan İngiliz kuvvetlerine karşı düşmanca bir girişimde bulunmasını önlemek; Türk birliklerinin Nesturi tepelerinde birikmesini

---

614 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çev: Bülent Peker, Nevzat Kıraç, Ankara 1992, Öz-Ge Yay., sf. 80.

engellemek ve ordunun moralini zayıflatmak. Azadi üyesi Kürt subaylar, Beytüşşebap'a ilişkin bu üç hedefin gerçekleşmesi halinde, Bitlis-Van-Diyarbakır hattında başlayacak Kürt hareketinin, dikkatleri buraya toplayacağı için Türk ordusunun güneyden çekileceğini belirtiyorlardı. Bu subaylar İngiliz istihbaratçılara "Kürtlere özgürlük sağlamak, , amacıyla "İngiliz desteği"ni "ayakta durabilmenin, koşulu saydıklarını belirtiyorlardı.[615] Ayrıca, "Sovyetler Birliği'nin yardım önerdiğini; fakat hâlâ İngilizlerin amaçlarını destekleyeceklerini umarak bunların reddedildiğini iddia etmekteydiler." Kürt subaylar, uluslararası dengelerin tahlilinden, Sovyet-İngiliz Antlaşmalarının gerçek niteliğine ilişkin bilgisizlikten dolayı işin özünü göremiyorlardı. "İngiliz muhafazakâr" gelenekleri doğrultusunda bölgede Türkiye'ye dayalı bir "tampon" siyaseti izleyen Sovyet Rusya'nın Kürtlere destek vermesi zordu. Dolayısıyla bu Sovyet desteği iddiası kendi hareketlerine uluslararası itibar kazandırma konusunda acemice bir abartmaydı. Azadi mensubu subaylar İngiliz istihbaratçılarıyla yaptıkları görüşmelerde şunları söylüyorlardı: "Kürt subaylar amaca ulaşmak için, Büyük Britanya ile dostluk bağları kurmak ve destek sağlamakla görevlendirilmişlerdi. Kürtler, Bağdat'ta ve birçok aşiret reisi ile Habur nehrinin ağzından Erzurum'a değin önemli örgüt merkezleriyle ilişki içerisindeydi, bu Azadi üyelerinin İngiliz yardımı sağlamak ve İngilizler tarafından yöneltilebilecek hareketleri tertip etmek açısından tam yetki ile çalışmaktaydılar." Kürt subaylar bu amaçları desteklemek için, bir İngiliz subayının hareket sırasında propaganda amacıyla ön cephelerde kendilerine eşlik etmesini; Türk propagandasının engellenmesi ve "Kürdistan devrimi" fikrinin teşvik edilmesi için Musul'da bir gazete çıkarılması izni verilmesini ayrıca kendilerine Zaho'da Goyan, Silopi, Şırnak aşiret reisleriyle yakın ilişkiler kurabilecekleri bir merkezin tahsis edilmesini talep ediyorlardı. Böylelikle Azadi yayınlanan gazeteleri "ülkenin" içlerine gönderilebilecekti. Azadi üyesi bu Kürt firari subayların İngiliz istihbaratından istekleri açıktı: "Büyük Britanya tarafından para ve silahla desteklenmeye ve eğer başarılı olurlarsa Büyük Britanya'nın arkalarında olacağı garantisine ihtiyaçları vardı." Bu desteklerle önce küçük daha sonra büyük bir isyan çıkartacaklarını vurguluyorlardı... Türklerin faaliyete katılan Kürt subayları hapsedebileceği, öldüreceği ve isyanın vakit kemale ermeden başlaması ihtimali(...) Azadi'yi İngilizlerden derhal destek görmek için bastırmaya zorladı." Kürt subaylar, "bütün aşiretlerin milliyetçi ve dini nedenlerle, onu (Azadi) destekleyeceklerinden" emindi. İngiliz istihbaratına şubelerin başında bulunan isimlerin yanı sıra

---

[615] Olson age., sf. 76.

Azadi'yi destekleyecek aşiret reislerinin adları da veriliyordu. Bunlara Bitlis, Van, Mardin ve Şırnak bölgelerindeki birçok aşiret dahildi. Kürt subaylar, İngilizlere 7. Ordudaki çoğunluğu Yüzbaşı ve teğmen rütbesindeki Azadi üyelerinin listesini de veriyorlardı. İngiliz istihbaratına en çok bilgi veren beş firari, Ali Zeki, İsmail Hakkı, Muhammed Ali, İhsan Nuri, Tevfik adlı subaylardı. Ancak asıl bilgi kaynakları İhsan Nuri, Tevfik, Ahmet Rasim bunların ilk ikisi yüzbaşı, sonuncusuysa mülazım-ı sani (teğmen) idi.

İngiliz istihbaratının merkeze gönderdiği raporda, Azadi üyesi Kürt subayların (İngilizlerin tabiriyle) "silahlı isyan için artan hazırlıklarına, , gösterdikleri nedenler, aynı zamanda Şeyh Sait isyanı öncesinde Kürt taleplerini ve tepkilerini gösteren önemli bilgiler arasındadır. Bu listeye göre:

1) Azınlıklara ilişkin yeni kanun hali hazırda Hıristiyanlar için uygulanmıştır; Türk Hükümetinin niyeti, Doğu vilayetlerindeki bütün Kürt nüfusu Batı Anadolu'ya nakletmek, yerlerine göçmenleri ve Türk ırklarından olanları yerleştirmek, böylece Akdeniz ve Anadolu, Kafkasya ve Hazar ötesinden Türkistan'a uzanan geniş Turan bölgesindeki kesintiyi ortadan kaldırmaktır.

2) Türk Hükümeti'nce halifeliğin kaldırılması; bu, Türkler ve Kürtler arasındaki çok az bağdan birini ortadan kaldırmıştır.

3) Mahkemelerde ve okullarda dilin Türkçeyle sınırlandırılması ve okullarda Kürtçenin öğretilmesinin yasaklanması. Bu tedbirlerin Kürtler arasında eğitimi fiiliyatta tamamen sona erdirmiş olduğu ifade edilmektedir. Türkler, Kürtlerin halen tek eğitim kaynağı olan tekke ve medreseleri de kapatmıştır.

4) "Kürdistan" kelimesi bütün eğitim kitaplarından çıkartılmıştır ve bütün ülkedeki Kürtçe coğrafi isimler kademeli olarak Türkçe isimlerle değiştirilmektedir.

5) Türkiye Kürdistan'ındaki bütün üst düzey yöneticiler, yani vekiller ve mutasarrıflar, uygulamada tamamen Türklerdendir ve kaymakamların yarısı Türk ve yarısı Kürttür. Küçük memurların çoğunluğunun Kürt olmasına rağmen, Türkler, kimi istihdam ettikleri konusunda aşırı dikkatlidir ve bütün şüpheli Kürt milliyetçilerini dışlamaktadır.

6) Vergilerin yılda birden çok kez toplanmasına rağmen ödenen vergilerden yarar sağlanamamaktadır. Rüşvet olmadan mahkemelerde adalet sağlanamamaktadır.

7) Hükümetin Kürdistan vilayetlerinde TBMM mebus seçimine müdahale etmesi. Sonuçta bütün mebuslar halkın serbest oyuyla değil Türk hükümeti'nin emirleri doğrultusunda "seçilmişlerdir."

8) Hükümetin siyasi karar ve uygulamalarına karşı bir direniş kudreti manasına da gelebilecek olan (Kürt) ırksal birliğini engellemek maksadıyla sürekli olarak bir Kürt aşiretini bir diğerine karşı kışkırtmaya yönelik Türk politikası.

9) Hayvanların götürülmesi ve el konulan şeylerin karşılığının verilmemesi, Kürt köylerinin askerce yağmalanması.

10) Orduda Kürt askerlerinin ve zabitlerinin rütbelerinin düşük tutulması ve onları zor ve hoş olmayan görevlere seçme alışkanlığı.

11) Türk Hükümetinin, Alman sermayesi yardımıyla Kürtlerin maden zenginliklerini sömürme girişimleri[616] İngiliz istihbaratı bu tespitleri merkeze göndermekle kalmıyor o dönemde Irak'ta bulunan dört tanınmış Kürt liderin verdiği bilgilere dayanarak İhsan Nuri üzerine araştırma yapıyordu. İstanbul'daki Kürt Teali Cemiyeti Başkanı Zeynel Abidin, daha önce Osmanlı ordusunda görev yapan Salih Zeki Bey, Mülazım Faik, 1918-1920'de Kürt Mustafa veya (Nemrut Mustafa) olarak bilinen ve mütareke yıllarında İstanbul'da kurulan olağanüstü mahkemenin başkanından bilgi alınıyordu. Araştırılan konu İhsan Nuri'nin Türk casusu olup olmadığıydı.

İngiliz dışişleri bakanlığı raporları, Azadi'nin "bağımsızlık" peşinde olduğunu vurguluyor ve ayaklanmalar dizisi ile başlayıp bir "ulusal" hükümete ulaşacak aşamalarda, "yönetimin organizasyonuna yardım için danışmanlar da sağlayacak Britanya Hükümetinin silah ve mühimmat yardımlarıyla yerine getirilecektir. Diplomatik koruma da istenecek ancak hiçbir şekilde asker talebinde bulunmayacaktır" denilerek Kürt taleplerine yer veriliyordu.[617]

Tasarlanan devlet İngiliz "danışmanlar" ve "mali yardımına" silah ve mühimmatına dayanacaktı. Yani Ortadoğu'da oluşan yeni düzende İngiliz emperyalizmine dayanılarak "bağımsızlık" kurulacaktı. İngilizler, Azadi üyesi Kürt subayların verdiği bilgiler çerçevesinde Dışişleri Bakanlığı bünyesinde bir rapor hazırlıyorlardı. Bu rapora göre: "Önceki Kürt ulusal planlarının bir miktar hayalci yapısı halen göze çarpan bir özellik olmakta ve gerçek bir örgüt ve belli bir hareket planı olduğu yolunda zayıf bir izlenim edinilmektedir. Aynı şekilde ciddi bir amaç ve hareket birliği olduğu yolunda az bir umut görünmektedir."[618] İngiltere Kürtlerin "hareket birliği" oluşturamayacağını tespit ederken haklıydı. Zira Şeyh Sait, yakınında bulunan Binbaşı Kasım tarafından günü gününe izleniyor ve teslim ediliyordu.

---

616 Olson age., sf. 74-75.

617 Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1919-1958*, İst. 1992, Doz Yay., sf. 146.

618 Mesut age., sf. 25.

Beytüşşebap isyanına aşiretlerin katılımı Kâzım (Dirik) Paşa'nın çabalarıyla önleniyordu. Diğer yandan Kürt aşiretlerin desteğiyle 20 bin kadar Nesturi İran ve Irak içlerine sürülüyordu.

İngilizlerin Nesturilere askeri destek vermediklerini Türk Genelkurmayı da tespit ediliyordu. "Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa'ya göre, sınırımız içinde Nesturi kuvvetleri 1000–3000 tüfek, sınırımız dışında da Erbil ve Musul'da önceleri süvari olduğu öğrenilen Nesturi kıtaları piyadeler ise toplam olarak 300–600 mevcutlu 7–8 taburdu. Bunlar da sınırımız içindeki Nesturi kuvvetlerine eklenecek olursa o taktirde toplam olarak en çok 7500 tüfek mevcuduna yükseleceklerini kabul etmek lazımdı.

Hakkâri ili iç statüko gereğince Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olduğundan bu sınır içinde yaşayan halkta top ve uçak bulunması ihtimali yoktu. Olsa olsa bir kaç makineli tüfek bulunabilirdi. Bu itibarla harekâta iştirak ettirilecek top, makineli tüfek ve özellikle uçaklarla asi Nesturilerin morallerini sarsmak ve onları perişan etmek muhakkak mümkündü. Nesturi kuvvetlerinde top ve özellikle uçak bulunduğu taktirde bunların İngiliz Hükümetine ait olacağı tabii idi. O zaman İngiltere'nin Türk Hükümeti'ne harp ilânı demek olurdu ki; bu sıralarda böyle bir şey söz konusu olamazdı. Olduğu taktirde ise, statükonun muhafazasına lüzum kalmaz ve Musul üzerine taarruza devam edilmesine sebep teşkil etmiş olurdu."[619] Bölgede oluşan "statüko" vurgusu şifre sözcüktür. Tüm olgusal karmaşayı açıklar mahiyettedir. Mustafa Kemal Paşa "Nutuk"ta rakibi olan paşaları suçlarken "bir ecnebi devletin bize hücum" edebileceğinden söz ederken İngiltere'yi işaret ediyordu. Oysa İngiltere'nin ne Nesturilere ne Kürtlere desteği yoktu sadece gelişmeleri izliyor yer yer ince müdahalelerde bulunuyordu.

"Nesturi kuvvetlerinin on tabur olmayıp ancak birkaç bin kişi olduklarına dair en kuvvetli delil, Sir Samon (Nesturi Lideri) tarafından yapılan harekâta, sadece üç taburdan mürekkep Nesturi kıtası ile iştirak etmesi ile sabitti. Keza, Özdemir Beyin bir kaç yüz erle ve Kürtlerin yardımıyla binlerce Nesturi'yi perişan edişi de bir gerçekti." Genelkurmay'ın resmi tarih görüşü böyledir. Bu görüş ülke içinde en fazla 3 bin tüfeğe sahip bir gücü askeri bakış açısıyla küçümserken haklıdır. Ancak ilginç olan nokta bölgeye yığılan yaklaşık 40 bin askerin işleviydi. İngilizlerle savaş mümkün görünmüyordu ancak yığınak devam ediyordu."Genelkurmayın Hakkâri harekâtı hazırlıkları ile meşgul olduğu sıralarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun aşiretlerle meskun yerlerinde iç ve dış

---

[619] *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, İst. 1992, Kaynak Yay., sf. 62.

kışkırtmalar sonucu yer yer hükümetin dikkatini çekecek kadar hoş olmayan, cereyanlar vardı. Bölgeye akan askeri birliklerin bunları bastırması için bölgedeki sivil yöneticilerin taleplerine olumlu bir cevap verilmiyordu. "İçişleri Bakanlığı kanalı ile durumdan haberdar olan Genelkurmay başkanlığının bu konu üzerindeki görüşü ise; söz konusu olaylar tamamen iç güvenlik sorunlarıydı."[620] Bu sırada 4 Eylül 1924"e Azadi üyesi subaylar ve bir kısım erlerin firarını öğrenen Genelkurmay Başkanlığı hadiseyi izlemeye başlıyordu. Nesturi isyanı ise rahatlıkla bastırılıyordu. İngiliz desteği propagandasına rağmen binlerce Nesturi'nin sürülmesini İngiltere izlemekle yetiniyordu.

Nesturi isyanı ve Beytüşşebap ayaklanması bölgeye yoğun bir askeri gücün yerleşmesini getiriyor, hareketlilik hızlanıyordu. Ancak, yönetim açısından bazı koşulların iyice olgunlaşması bekleniyordu. Aslında "Azadi"nin ilişkileri, isyan hazırlıkları, lider kadrolar, Şeyh Sait'in rolü konusunda Ankara'ya bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya istihbarat yağıyordu. Bu sırada 1 Ağustos 1924'te Diyarbakır'da bir Türk-Kürt Kongresi düzenleniyordu. Bu Kongre de, Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerde "özel bir yönetim" şeklinin uygulamaya konulması, bölgeye kredi akışının sağlanması, hapiste bulunan Kürtler için genel af ilânı, Kürtler için zorunlu askerlik görevinin 5 yıl ertelenmesi, toplanan silahların sahiplerine iadesi ve şeriat mahkemelerinin yeniden kurulması, bazı Türk yetkililerin görevden alınması karşılığında Kürtlerin Musul sorununda Türk Hükümeti tezini desteklemesi kararlaştırılıyordu.[621] Bu kongreye ilişkin bilgi İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Henderson tarafından İngiliz Dışişleri Bakanı Mac Donald'a bildiriliyordu. Ayrıca Cizre'de de bir Türk-Kürt kongresi düzenleniyordu. Bu kongre ile eş zamanlı olarak Dersim bölgesinde yaşayan Koçgiri aşiretleri arasında isyan patlıyordu. Türk istihbaratı bu kongre ile zaman kazanıyor, Kürt liderlerin ilgisini dağıtıyor, Dersim'deki hareketlere destek verilmesini önlemeye çalışıyordu. Bu kongreden bir ay sonra ise Beytüşşebap isyanı ortaya çıkıyordu. Bu arada Diyarbakır'daki Türk-Kürt kongresinde takiben "Azadi"nin ilk kongresini gerçekleştirdiğine dair iddialar vardır. Eğer öyleyse Diyarbakır kongresinde Türk istihbaratının zaman kazanma taktiği tutuyordu.

---

[620] Kürt isyanları age., sf. 70.

[621] Olson age., sf. 79.

Takrir-i Sükun Düzenini Yerleştirmek İçin Kışkırtılan Kürt İsyanı

Bizzat Mustafa Kemal'in emriyle Yusuf Ziya ve Cibranlı Halit Bey'in tutuklanmasından sonra Şeyh Said "Azadi, , (Kürt İstiklal Cemiyeti) başkanlığına seçildi.[622]

Bölgede Kürt feodaller açık bir "milliyetçi" saflaşmaya yönelirken köylerdeki yoksulluğu, kentlerdeki sefalet tablosunu değiştirecek adımlar, yönetim tarafından atılmıyordu. Burjuvazinin ekonomik ve siyasi iktidarını güçlendirecek bir düzen kurulurken, ezilenlerin ekonomik yaşam koşulları ileriye gitmek şöyle dursun daha da geriye gidiyordu. "Kemalistler feodalizme temelinden vurmak ve köylüleri kurtarmak istemiyorlardı. Onların çabaları gerçekte feodal üretim tarzını belli bir derecede geriletmek ve bu yolda kapitalist ilişkilere dönüştürmek yönündeydi. Söz konusu tutum da her yerde ve her zaman yoksul köylülerin ve hatta diğer bütün köylü katmanların üzerindeki baskıların daha da ağırlaşmasına yol açar. Burjuva devriminin başarıya ulaşmasından belli bir süre sonrasına kadar bile feodal vergilerin bazılarının olduğu gibi kalması da bu siyasetin sonucuydu. Hatta Kemalistler kendileriyle ilişkileri olan toprak ağalarına olabildiğince yardım eli uzatıyor; krediler veriyor, dışarıdan traktör ve diğer üretim araçlarını getirip kendilerine veriyordu...[623]

1936 yılında Başbakan İnönü bile "sayısız miktarda topraksız köylünün var olduğunu" kabul ediyordu. 1960 gibi ileri bir tarihte "Yeni Sabah", Kürtlerin yoğun olduğu yerler için, "Köylü için şeyhin sözü kanun gibidir. O'nun rızası

---

[622] Hasretyan age., sf. 13.

[623] Hasretyan age., sf. 71-72.

olmadan köylünün, hiçbir iş için hükümete başvurma hakkı yoktur" diye yazıyordu. Feodalitenin egemenlik temelini çözmek bir yana uygulanan politikalar toplumsal ve sınıfsal çelişkilerin derinleşmesine neden oluyordu.

1925 ayaklanmasından önce bir grev dalgasının varlığı hoşnutsuzluğun sadece etnik ve dini temellere dayanmadığını ortaya koyuyordu. "Örneğin Türkiye'nin batısında bazı vilayetlerdeki köylüler, 1923'te hükümete ve feodallere karşı başlattıkları bir ayaklanmada pek çok jandarma ve idareciyi öldürdüler. Buna karşılık hükümet, ayaklanmayı çok sert ve acımasızca bastırdı. Aynı yılın Ekim ayında, her türlü köylü hareketinin önünü alma amacıyla düzenlenen ve güya "çeteciliğe" karşı olan bir kanun çıkardı. Aynı dönemde işçilerin hoşnutsuzluk ve muhalefeti de ileri bir düzeye varmıştı. Sadece 1923 yazında; Zonguldak Kömür madenlerinin 12 binden fazla işçisi üç kez greve gitti. Benzer pek çok grev hareketi, İstanbul ve Türkiye'nin diğer büyük şehirlerinde de baş gösterdi.[624] Kürt bölgelerinde ise genel hoşnutsuzluk daha büyüktü. Burada bazı aşiret reisleri, beyler ve şeyhlerin güçlerinin kırılması için gerçekleştirilen uygulamaların amacı Kürt köylülerini özgürlüğe kavuşturmak veya desteklerini sağlamaya yönelik değildi.

1924 yılında bölgeye inen sınır perdesi Türkiye, Irak, İran, Suriye arasındaki ekonomik ilişkilere darbe vuruyordu. 1924 yılında, Suriye ve Irak sınırındaki geçit ve yolların ordu tarafından kapatılması ticareti ve pazarları büyük zararlara uğratıyordu. Bu ekonomik parçalanma yarı-göçebe aşiretleri sarsıyordu. Aşiretlerin geliş-gidişlerine konan kısıtlamalar binlerce baş hayvanın telef olmasına neden oluyordu.

Bu durum yarı-göçebe aşiretlerin yeni yönetime büyük bir tepki biriktirmeleri sonucunu doğuruyordu. Bu yarı-göçebe aşiretler, diğer köylüler ve şehirlerde yaşayan işçi ve yoksullarla beraber gittikçe artan yeni vergiler yüzünden büyük zorluklarla karşı karşıya kalıyorlardı. Söz konusu tarım ürünleri ve hayvan vergilerinin en büyük etkisi köylüler üzerinde oluyordu. Osmanlı döneminde vergiler karşısında yükümlülüklerden gizlenmek için çeşitli araçlar geliştiren köylünün, merkezi burjuva iktidarı döneminde böyle bir imkânı bulunmuyordu. Şeyh Sait isyanı bastırıldıktan sonra bu konularda makale yayınlayan bir İngiliz dergisi, "Maliye Nezareti, Türkiyeli yurttaşların kendilerini vergilerden kurtarabilmeleri için hiçbir yol bırakmamıştır" diyordu. Ayrıca köylünün askeri harekâtlar sırasındaki mükellefiyetleri tabloyu daha da ağırlaştırıyordu. Bu durumun farkında olan Kürt örgütlerinden Erzurum "Azadi" komitesi 1925

---

[624] Hasretyan age., sf. 74.

isyanı sırasında, vergilerin kaldırıldığına ilişkin bildiriler yayınlıyordu. İşte bu ekonomik ve toplumsal yaşam koşulları, savaş, kıtlık, göç, 1. DünyaSavaşındaki işgal gerçeği ile birlikte müthiş bir sarsıntı getiriyordu. Bu koşullar yeni düzenle hafiflemiyor daha da ağırlaşıyordu. Bölgeyi 1925 isyanına sürükleyeni toplumsal, ekonomik, sosyal koşulların yarattığı tepki dalgasıydı aynı zamanda.

İsyan Türk Hava Kuvvetleri'nin katıldığı ilk büyük muharebe ortamıydı. Pilotlar için oldukça değerli bir savaş tecrübesiyle birlikte mekanik ve lojistik eğitim imkânı da sağlıyordu. Şeyh Said isyanının bastırılması, Türk Hava Kuvvetleri'nin daha sonraki gelişmesinde önemli etkenlerden biri oldu. Hükümet, RAF'ın (İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri) özellikle kumandayı Savaş Bakanlığından Hava Bakanlığı'nın alması sonrasında Irak'taki harekâtlarını dikkatle izliyordu. Irak'taki İngiliz hava birliklerinin komutanı Sir John Salmond'un "ileri atak politikası" ve Araplarla Kürtleri en az maliyetle ve çok sınırlı sayıda asker kullanarak denetim altına almada bombardıman tekniğinin etkinliğini sınaması önemliydi. Özdemir kuvvetlerinin Revanduz'dan püskürtülmesinde RAF'ın konumunu daha iyi değerlendirmek imkânını bulan askeri yetkililer, Ortadoğu'nun yeni şekillenen koşullarında hava kuvvetlerinin önemini algılıyorlardı. 1926'da Türk Hava Kuvvetleri bünyesinde 80'i hizmete hazır 106 uçak bulunuyordu. Günümüze akan çizgide, Kürt hareketlerine yönelik askeri vuruşlarda hava kuvvetleri büyük bir etkinlik kazanıyordu. Bu konuda, her önemli askeri girişim, savaş koşullarında tatbikat gibi büyük bir imkân sağlamış oluyordu. Şeyh Sait isyanı, ayaklanmaların bastırılmasında kullanılan stratejik ve taktik birikime önemli bir başlangıç teşkil ediyordu. Henüz emekleme döneminde olan Hava Kuvvetlerinde 10 Ocak 1925 itibarıyla yaklaşık 85 uçak bulunuyordu. Şeyh Sait'e karşı harekât başladığında Mardin ve Diyarbakır'da çok az sayıda uçak bulunuyordu. Pilotların yeterince tecrübeli olmamasına ve teknik yetersizliklere rağmen bu isyan bastırılırken kazanılan deneyim daha sonra Dersim ayaklanmasında oldukça işe yarayacaktı.

Kasım 1921'de oluşturulan İngiliz politikası Şubat 1925'te patlayan Şeyh Said isyanı sırasında da geçerliydi. Bir Kürt isyanına verilecek desteği İngiltere siyasi, ekonomik, askeri, coğrafi gerekçelerle kabul edilmez buluyordu. İngilizlerin isyanı desteklediklerine dair şüpheye yer bırakmayacak belgeler bulunamamıştır. "İngiltere'nin Kürt sorununa karşı genel ilişkisi gereği ayaklanmayı yakından izlediği fakat destekleyici bir tutumdan kaçındığı" görülüyordu.[625] İsmet İnönü'de "Hatıralar"ında "Bütün bunlarda Şeyh Sait isyanında memle-

[625] Kürkçüoğlu age., sf. 314.

kette senelerden beri yuvalanmış propagandanın eseri görülmüştür. Şeyh Sait İsyanını doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır" diyor.[626] İngiltere'nin Türkiye'yi parçalayarak onu Lozan düzeninin dışına çıkaracak, egemenlik ilişkilerinin hukuki, siyasal, ekonomik dinamikleri yerli yerine otururken devrimci patlamaları tetikleyecek bir süreci desteklemek için nedeni yoktur. Sovyet-İngiliz

Antlaşmasının "muhafazakâr" temelleri, Türkiye'nin büyük devlet tecrübesi ve 19.yüzyıla damgasını vuran "Büyük Oyun" konusundaki birikimiyle "tampon" rolünü kavramasına ve sürdürmesine dayalıdır. Bu tarzda parçalanma Kafkasya'da oluşan statükoyu da tehdit edecek, Sovyet politikalarında radikal dönüşleri körükleyecekti. Parçalanan bir Türkiye'nin ise Sovyetlerle daha fazla bütünleşmek dışında başka yolu kalmayacak, Ortadoğu'da İngiltere'nin yerleştirmeye çalıştığı düzenden hızla kopacaktı.

Bu bağlamda Sovyetler, isyanla aralarına hemen mesafe koyuyor ve "irtica" etiketini yapıştırıyorlardı. Sovyet etkinliğini sınırlayan İngiltere'nin bölgede Türkiye'nin parçalanmasıyla ortaya çıkacak yeni durumda, bölge halklarının sömürge düzeninde tutulması zorlaşacak, duruma Rusya'nın güney kanadını tutmak amacıyla müdahalesi eklenecekti. Bu durumda zayıflatılmış bir Türkiye'nin "tampon" rolünün gereklerini yerine getiremeyeceği ortadadır. Üstelik Türkiye Kürtlerinin bağımsızlığı, sürekli isyan halinde olan Irak'taki Kürtleri de harekete geçirecekti. Bölgede bin yıllık dengelerin ince hesaplarına, büyük bir devlet tecrübesine, Kürtlerle tarihsel, siyasal, sosyal, dini bağlara sahip Türkiye dahi Kürtleri bütünlüklü bir biçimde tutamazken İngiltere; Irak ve Türkiye Kürtlerini hangi temelde birleştirip nasıl denetleyecekti? Türkiye, uzun "reform" süreci, devlet temelleri, güçlü ordusu, giderek tekelleşen siyasi yapısı, sosyal kurumları, ince dengelere uyarlı imparatorluk geleneği ile bölgede paramparça feodal gerçekleriyle birlikten uzak Kürtlerden daha tercih edilir bir konumdaydı. Üstelik Hilafetin ilgası, İngiltere'nin sömürge sisteminin Ortadoğu'ya yerleştirmeye çalıştığı politik, ekonomik, askeri düzenle uyumlu bir siyaset izleneceğinin işaretiydi.

Diğer yandan isyan, hazırlık aşamalarından itibaren devletin bilgisi dahilindedir. Buna rağmen etkili bir vuruşun tüm muhalif güçleri kapsaması için en uygun zaman bekleniyordu. Nitekim isyanın iktidarın stratejik plânlarıyla bağlantısı konusunda İngiliz istihbaratının net değerlendirmeleri vardır. Bu istihbaratçılardan James Morgan; "Aynı zamanda, bu tepkisel ve dini hareket, hü-

---

[626] İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara 1987, Bilgi Yay., sf. 202.

kümete ne türden olursa olsun muhaliflerini örfi idare vasıtasıyla bastırma ve onlarla uğraşma fırsatı sağlar. Belki İstiklâl Mahkemeleri orada yeniden oluşturulacaktır.[627] diyordu.

İngiliz istihbaratı isyan gerekçesiyle uygulamaya konulacak Takrir-i Sükun döneminin koordinatlarını "İstiklâl Mahkemeleri'nin oluşumu dahil büyük bir "öngörü" ile kavramıştır. Yine İngiliz Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden D.A Osborne, "isyan bir kez patlak verdiğinde, Kemal'in İsmet'i yeniden Başbakanlığa atayabilmesi ve yükselebilecek herhangi bir eleştiri ve muhalefet dalgasına karşı birçok baskıcı tedbir alınmasını sağlayabilmesi için, isyanın ciddiyeti abartılmış olabilir[628] tespitini yapıyordu. Türk ordusu, Nesturi isyanı sırasında bölgeye önemli ölçüde yığınak yapıyordu. Yaklaşık 52 bin askerle harekete geçiliyordu. (bu 25 bin muharip demektir.) İsyancıların ise yaklaşık 15 bin silahlı adamı bulunuyordu. Hükümetin, insan, para, ulaşım, silah, mühimmat imkânları yanında büyük bir savaş ve Makedonya'da çete mücadelesi tecrübesine sahip subaylardan oluşan mükemmel yetişmiş kadrolara sahip bulunması, sonucu baştan tayin ediyordu.

Hiçbir ciddi savaş tecrübesi olmayan şeyhler ve yüzbaşı rütbesinde görev yapmış oldukça kısıtlı isyancılar strateji-taktik yetersizliklerini araziyi tanıma avantajı ile dahi gideremiyorlardı. Kürtler ateş gücü yüksek ve oldukça tecrübeli Türk birlikleri karşısında Mart ve Nisan aylarında büyük kayıplar veriyorlardı. Kayıplar 3–4 bin civarındadır. Bu rakam da çarpışmalara katılan isyancıların yüzde yirmisinin öldüğü anlamına gelir. Her iki taraftan da 7–8 bin ölü sayısı muhtemel olmakla birlikte bu rakam bile "abartılı" görünüyor. Dolayısıyla daha sonra "Hoybun" örgütü yayınlarında hiç bir mesnede dayanmadan verilen Türk ordusunun 50 bin kayıp verdiği iddiası gerçek dışıdır. (Çanakkale Savaşlarındaki şehit sayısı 55 bin 127'dir. Sakarya Savaşı'nda ise 5 bin 173 şehit veriliyordu.) Savcı Süreyya Özgeevren'in anılarında verdiği rakamlar gerçeğe daha yakın görünüyor:

"16 Zabit, 106 nefer şehit düşmüş, 17 zabit ve 300 neferimiz yaralanmış olduğu mahallindeki askeri makamların bize verdiği malumat arasında idi."[629] Kemalist politikanın yasaları arasında stratejik plânlamanın politik, askeri gerekçelerle yenilgi, zafer, tehdit kurguları yaratmak önemli bir yer tutar. Usta bir kurmay ve üstün yetenekli bir siyasetçi olan Mustafa Kemal, Ali Galip-Noel,

---

627 Olson age., sf. 193.

628 Olson age., sf. 194.

629 *Dünya* gazetesi, *Ahmet Süreyya Örgeevren'in Anıları*, 19 Nisan 1957.

Nesturi isyanı-Paşalar-İngiliz tehdidi bağlantısında, Musul ve 1.İnönü vakalarında bu tür kurgulardan yararlanmıştır. (Sabahattin Selek "Anadolu İhtilâli" adlı çalışmasında İnönü muharebelerinde bir zaferden söz etmenin mümkün olmadığını açıkça ortaya koyar. Ve sayfalar dolusu bilgi vererek meselenin Çerkez Ethem'le ilgili yönünü açıklayan ilk yazar olur. Selek: "Birinci İnönü, askerlik yönünden küçük bir muharebedir. Yeneni ve yenileni yoktur. Bu muharebede Yunan Ordusu da, Türk Ordusu da iyi sevk ve idare edilmemiştir.(...) Bu vesileyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin yeni kurulmakta olan ordusu birdenbire itibar kazandı. Ordu aleyhinde, Meclis'te bile kendini gösteren propagandalar durdu. Bundan sonra, ordunun kuruluş ve takviyesi daha kolay başarılacaktı. Ayrıca x efsanesi de yıkılmış ve Ethem, Yunanla işbirliği yapan hain damgasını yemiş oluyordu. Bütün bu faydaları sağlayabilmek için İnönü muharebesinin içeriye ve dışarıya karşı iyi değerlendirilmesi gerekiyordu ki, Mustafa Kemal Paşa mükemmelen yaptı.[630]

Şeyh Sait isyanı bekleniyordu, hatta Seyyid Abdülkadir gibi isimleri bu hazırlıkların dışında tutmak bir yana onun İstanbul ve bölgedeki büyük etkisine rağmen istihbarat birimleri tarafından bu oluşuma dâhil edildiğini görüyoruz. İngilizlerin Şeyh Sait isyanına karışmaya istekli olmadıklarına ilişkin bir başka kanıt, Paris'teki İngiliz Büyükelçiliğinden Londra'ya 24 Mart 1924'de gönderilen rapordur. "Bugün, Mesud Fehmi Bey, kendisini Cebeli-Bereket valisi olarak tanıtarak görüşmek istedi. Ne istediği sorulduğunda, o bölgelerdeki ayaklanmayla ilgili olarak. Kürdistan'daki siyasi durumu tartışmak istediğini belirtti. Kendisine, bunun yalnızca Türkiye'yi ilgilendiren bir mesele olduğu ve bu sorunu tartışamayacağımız söylendiğinde ayağının tozunu üzerimize silkerek, ayrıldı."[631] 28 Nisan 1926'da, Türkiye ve Britanya arasında yakında bir barış antlaşması imzalanması kesinleştiğinde Lindsay, Chamberlain'e İnönü'ye şunları söylediğini aktarıyordu: "Eğer Türkiye'de sorun yaratmayı isteseydik, ülkenin bir ucundan diğerine bir isyan başlatabilirdik. Fakat böyle yapmadık ve bunu bilmesi gerekiyor. Geçen yıl (1925) Mart'ta, Şeyh Sait isyanı en üst noktadayken ona aktardığım bir gözlemimi hatırlamıyor mu? O zaman ona, hiç şüphesiz Türkiye'nin isyanı yakında bastıracağını [İsyancıların] esir alınabileceğini, bunların tek tek tahkikattan geçirilip yüzleştirilmelerinin mümkün olabileceğini anlattım. Fakat ona, İngiltere'nin isyanda yer aldığına ilişkin hiç bir kanıt bulunmayacağını da, peşinen söyleyebilirdim. Ve şimdi, İngiliz müdahalesine

---

630 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, 6. Baskı, İst. 1976, Cem Yay., sf. 473-474.

631 Olson age., sf. 195.

ilişkin ne gibi kanıtlar bulduklarını soruyorum." Büyükelçi Lindsay, "Bu, İsmet'i sarsmaya yetmiş görünüyordu. Böylelikle, 1925 isyanında İngiliz parmağı olduğuna dair bir suçlamada bulunmaya bir daha teşebbüs edemedi."[632]

İngiltere ve Türkiye karşılıklı olarak Kürtleri birbirine karşı kullanmama konusunda Lozan'da prensipleri belirlenen antlaşmayı, Musul sorunu ve Şeyh Sait isyanı sırasında uygulayacak yeni arayışlar içinde oldular. Birbirlerine karşı duydukları kuşku Şeyh Sait isyanı ile ortadan kalktı. Bu isyan sadece Irak'ın İngiltere ile yeni ilişki tarzının kabul edilmesini sağlamakla kalmıyor, çok kısa sürede İngiltere-Türkiye-Irak arasında yeni bir antlaşmalar dizisi de statükoyu pekiştiriyordu.

1925 sonu itibarıyla İngiltere, Cemiyet-i Akvam'ı sadece Musul meselesinde kullanmakla kalmıyor, dış siyasetinin etkili bir vasıtası haline getiriyordu. Diğer yandan Türkiye, İngiltere Başbakanı Chamberlain-İtalyan diktatör Mussolini görüşmesi ve 1924 yılı Aralık ayında imzalanan Roma antlaşmasının işaret ettiği İngiltere-İtalya uzlaşmasını dikkatle izliyordu. Şeyh Sait isyanının en sıcak günlerinde, 1925 yılı Nisan ayında İngiliz hükümeti Irak'ta İtalya'ya iktisadi haklar tanıyordu. Chamberlain'in Aralık 1925 Parallo ziyareti de, "yalnızca Mussolini ile buluşmak için yeni bir fırsat sağlamakla kalmayıp İngilizler ve İtalyanlar arasında yeni bir ahenk olduğu" hususunda kanıt sayılıyordu. İngiltere, Fransa, İtalya arasında bir çeşit üçlü ittifak oluşturma çabaları Türkiye'yi endişelendirdi. Rapollo müzakereleri Türkiye'nin hassasiyetini arttırdı. 1925 kışında gerçekleşen Locarno müzakereleri ile Almanya'nın tekrar Avrupa ve dünya siyasi topluluğunun bir üyesi olması hedefleniyordu. Locarno Antlaşmaları'nın imzalanması ile Türkiye, Alman askeri, ekonomik, siyasi desteğinin de gerçekleşmeyeceği endişesine kapılıyordu. Fransız hükümetinin Rusya'nın Fransa'ya olan borçlarını ödemesi koşuluyla milletler cemiyeti düzeninin kabulü doğrultusunda olumlu işaretler vermesi, Sovyet desteğini de devre dışı bırakabilirdi. Böylece İngiltere'yi sistemin süper gücü olarak kabullenmek ve "düvel-i muazzama"nın çelişkilerinden yararlanmaya dayalı manevra alanının daralması Musul'un hızla bir sorun olmaktan çıkmasını gerektiriyordu. Fransa ile İngiltere Musul sorununda mutabıklardı. Temmuz 1925'te Suriye'de patlayan Dürzi isyanın bastırılması için Fransız İngiltere'nin desteğine güveniyordu. Fransa, Almanya konusunda Avrupa'daki daha geniş çaplı çıkarları için İngiliz-Fransız işbirliğini muhafaza etmek istiyordu. Aralık 1925 itibarıyla Fransız-İngiliz ilişkileri "mükemmel bir seviyedeydi."

---

[632] Olson age., sf. 196.

Bu çerçevede, Sovyetler ile Türkiye arasında 17 Aralık 1925 tarihli "saldırmazlık ve tarafsızlık" kayıtları içeren "pakt"ı İngilizler açısından önemsenmedi. 1925 Aralığı'nda Türkiye'nin Musul konusunda müzakere masasına oturacağı belliydi. Sovyetler artık stratejik bir koz olmaktan çıkmıştı. Almanya Büyükelçisi Herry Nadolny, 4 Ekim 1925'te Türklerin Ruslarla antlaşmasının "tamamen geçici bir durum olacağını" vurguluyordu. Her iki ülkede dünya ve özellikle Avrupa siyasi, ticari, diplomatik düzenine biran önce dahil olmayı istiyorlardı. Türkiye'nin Sovyetler'le antlaşması Batı açısından tehdit sayılmıyordu. Sovyetler Cemiyet-i Akvam düzenine dahil olmayı acil bir ihtiyaç olarak görüyordu. Fransa ve İngiltere bu kuruma üyeliği Sovyetlere karşı "yönlendirici bir mükâfat" olarak değerlendiriyorlardı. Türkiye ve Sovyetlerin Milletler Cemiyetine 1932'de birlikte girmiş olmaları, her iki ülkenin de 1925–1932 döneminde Batı'nın siyasetleri açısından sorun çıkarmadıklarını ve uyumlu davrandıklarını ortaya koyuyor. Sovyetlerin diplomatik ve iktisadi ihtiyaçları, Musul konusunda Türkiye ile İngiltere arasındaki antlaşmaya onay vereceğini gösteriyordu.

Ortadoğu'ya emperyalist düzen yerleşirken Rıza Şah'ın İran'ı da antlaşmalarla bağlanıyordu. 1926'da İngiltere ile antlaşmaya hızla yaklaşan Türkiye hükümeti 22 Nisan 1926 tarihinde İran ile de bir dostluk antlaşması imzalıyordu. Rıza Han'ın "İran egemenliği altında ve Türkiye, İran ve Irak Kürtlerini de içine alan muhtar bir Kürt devleti tasarısı"na karşı Türkiye, Irak'taki sömürgeci yönetimi rahatlatacak bir antlaşmaya imza atılmasını sağlıyordu. Diğer yandan, İngiliz petrol şirketlerinin parsellediği, ekonomik açıdan sömürge koşullarında yaşayan İran, Türkiye'deki "reform"ları model alıyordu. "Türkler, Batılı olmak için Batı ile savaşmışlardı" dolayısıyla bölgede batı çıkarları açısından en uygun modeli sunuyorlardı. İslâm bayrağı açan Şeyh Sait'e karşı, Hilafeti ilga etmiş bir Türkiye'nin desteklenmesi "yeryüzündeki en büyük Müslüman ülke" sayılan İngiltere'nin çıkarlarına daha uygundu. Türkiye'nin temel doğrultusu Musul'u almakla çelişiyordu. Kürt nüfusun yoğunluğunun sorunları yanında Arap ve Müslüman dünyası ile birleşme egemen sınıfların batıcı yönelişleri açısından imkânsızdı. Üstelik milli mücadelenin tetiklediği politik, askeri dinamiklerle kabına sığmayan Türk-Kürt birliğine dayalı Arapların desteklediği bir Türkiye Ortadoğu Jeopolitiğini alt üst eder, siyonist varlığın ve onunla bütünleşen emperyalizm destekli monarşilerin temellerini yıkardı. Türkiye, 3 Mart 1924'te, Batı emperyalizmine ve İngiltere'ye karşı Müslüman halkların istiklâl mücadelelerini desteklemeyeceğinin açık işaretini veriyordu. İngiliz büyükelçisi Lindsay,

Şubat 1926'da "lâik bir Türkiye'nin, İngiliz İmparatorluğu'na karşı Müslüman tehlikesini azaltmakta olduğunu" yazıyordu.[633]

İngiltere Büyükelçisi Lindsay, Londra'ya, Şeyh Sait isyanın en sıcak günlerinde gönderdiği bir raporda: İsmet Paşayı kastederek, "Türkiye'nin barış içinde yeniden yapılanma hedefinden iç huzursuzluklar nedeniyle geri kalmasının bizim işimize gelmeyeceğini" vurguladığını bildiriyor ve çok önemli bir tespitle, "Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne katılmasının, Türkiye dahili siyasetindeki lâikleşmenin milletlerarası seviyedeki paraleli olacağını" bildiriyordu.[634] Lâikleşme Batı tarafından aynı zamanda Ortadoğu jeopolitiği kapsamında ve Musul sorunu ile bağlantılı bir biçimde değerlendiriliyordu. İngiliz sömürge imparatorluğu'nun Sovyetlerin kuruluşundan sonra en stratejik ve o ölçüde en zayıf halkası olan Irak'ın denetimi konusu iç siyasi gelişmelerle bağlantılıydı. İngiliz dışişleri yetkilisi Osborne "İsmet'in Türkiye'nin yalnızca Londra'dan sermaye bulabileceğini fark etmesi" sayesinde Ortadoğu'daki İngiliz siyasetini Türkiye'nin kabulleneceğini belirtiyordu. Osborne, "Sovyetler gibi Türkler de, ülkelerini geliştirmek istiyorlarsa, sermaye için Batı'ya dönmek mecburiyetinde kalacaklar" diyordu. İngiliz Büyükelçi Lindsay, Kasım 1925'te, Türkiye'nin "modernleşme" politikası ile Musul arasında bir tercih yapması gerektiğini açıklıyordu. Lindsay, Chamberlain'e verdiği rapor ile Türkiye'nin gizli-gerçek tarihindeki önemli perdeyi aralıyor. İsmet İnönü cevaben: "Sizin de belirttiğiniz gibi bu iki politika tenakuz (çelişki) içindedir ve birbirini tahrip edecek niteliktedir. Bunlardan biri samimi, diğeri gayri samimi olmak durumunda. Ben hangisinin hangisi olduğu hususunda takdiri, siz majestelerine bırakıyorum" diyordu.[635] Lindsay, Chamberlain'a "bu ifadenin altında yatan sağduyuya dikkatinizi çekmek isterim" diye yazıyordu. İngilizler, İsmet Paşa'nın kasıtlı olarak "muğlak" bırakılan cevabını, "gerçek Türk siyasi tercihinin Musul'dan (petrolden) ziyade modernleşme ve bunun ihtiva ettiği siyasi yönelim olduğu kanaatine vardılar."

16 Ekim 1925'te Lindsay, uluslararası ve yerel gelişmelerin, İngiltere ile Türkiye arasında "iyi ilişkilere dönüş"e işaret ettiğini yazıyordu. Lindsay, "aşiretler arasında bir isyan patlayacağı şüphesiz" tespitini yapıyordu. Lindsay, "Kürdistan mevcut rejim açısından görünen en büyük tehlikeyi teşkil etmekte" diye yazıyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası, "Musul meselesine dair

---

633 Olson age., sf. 214.

634 Olson age., sf. 214.

635 Olson age., sf. 215.

Türk siyasetini etkileyecek ve karara bağlayabilecek amillere" ilişkin olarak 23 Ekim 1925'te uzun bir "memorandum" hazırlıyordu. Bu belgeye göre: Türklerin dikkat sarf etmek zorunda oldukları iki dahili siyaset meselesi vardı. Birincisi, itibar görme ihtiyacı; ikincisi ise Kürdistan meselesiydi. "İtibar" başlığı altında rejimin ekonomik, siyasal, askeri yerleşme sorunu formüle ediliyordu.

İngiliz dışişleri "Iraklı Kürtler için muhtariyet tohumları atmak yönünde" bir siyasetin günümüze akan çizgide nasıl bir sonuç doğuracağını o dönemde saptıyor ve emperyalizmin stratejik rezervlerine bu temel yaklaşım işleniyordu. Türkiyeli Kürtler, "eninde sonunda" , "Irak'ta yarı-muhtar bir konumda bulunan kardeşleriyle" birleşmek isteyecek olurlarsa, "bu, Türkiye açısından değerli bir nüfus ve toprak kaybı anlamına gelecekti ve Türkiye'nin ne pahasına olursa olsun mani olmak isteyeceği bir tehdit."

Emperyalizm Türkiye'ye batılaşma, "modernleşme" , kredi ve egemenlerine dış destek ve itibar öneriyor, karşılığında birliğini parçalayacak antlaşmalar, bölünmesi olanaksız alanları sınırlarla yeniden çizme imtiyazı, Türk-Kürt birliğinin temellerini çürütecek bir statüko ve Ortadoğu'da sömürgeci siyasetin uzantısı olma "çağdaş"lığını veriyordu.

Bu "memorandum"da Türkiye'nin batı tarafından dışlanmayı istemediği ve Milletler Cemiyeti'ne girmeyi hayati bir mesele saydığı vurgulanıyordu.

Memorandumda, Türkiye'nin mali ihtiyaçlarına da temas ediliyor dışarıdan alacağı yardımın önemini kavradığı vurgulanıyordu. Şeyh Sait isyanından önce hazırlanan bu belgede, "Musul'a bir Türk taarruzunun ihtimal dışında göründüğü ancak, Ankara tarafından askeri blöf girişimlerinin yoğunlaşabileceği" belirtiliyordu. Türkler, "İngilizlerin engelleme ve kanuni itiraz siyaseti" olarak adlandırdıkları siyaseti "oyun devam ettiği sürece" yürütmek isteyeceklerdi. Bu durum İngiltere'nin "Milletler Cemiyeti" zeminini kullanmadan Türkiye ile anlaşmasının imkânlarını sağlayacaktı. Zira Türkiye uzlaşmaya varabilmek için iki konuda çözüm bekliyordu ve bunları sadece İngiltere verebilirdi. "Türkiye Kürdistanı'nın kaybedilmesine karşılık bir tür garanti ve Mustafa Kemal'in "kendisini Türkiye'ye haklı göstermesine yarayacak bazı vaziyeti kurtarıcı tertipler"[636]

Daha Şeyh Sait isyanı patlamadan önce İngiliz dışişleri Musul'un terki sonucunda oluşacak büyük tepkiler neticesinde Mustafa Kemal'in "Kendisini Türkiye'ye haklı göstermesine yarayacak bazı vaziyeti kurtarıcı tertipler"in gerekliliği konusunda not düşüyordu. İngiliz düzenin Ortadoğu'ya yerleşmesinin yolu-

---

[636] Olson age., sf. 219.

nun Ankara'dan geçtiğine ilişkin ortak bir siyasi duyarlılığın oluştuğu anlaşılıyor. Lindsay İnönü görüşmelerinin gizli bir gündemi olduğu, tarafların mahrem konuları paylaştığı ve bunların daha sonra siyasi formülasyonlara dönüştüğü söz konusu "memorandum"un politik mantığından anlaşılıyor. Memorandum'un sonucuna göre, Türkiye için "Musul'a saldırmayı veya İngilizlerle çarpışmaya girmeyi imkânsız kılan dahili, harici, askeri ve mali kısıtlayıcı pek çok amil bulunmaktaydı."

Sömürgeler bakanı L, S Amery, 4 Ekim 1925'te, "özerk bir Kürt devleti yaratmamalıyız" diyordu. Ancak diğer yandan Kürtleri denetleyecek ve Türkiye üzerinde sürekli baskı yaratacak bir siyaset izliyordu. Musul sorununun çözümüne ilişkin müzakereler 1926 baharında hız kazanırken, İngiltere, "Kürt dilinin serbestçe kullanılmasına sadece önem vermekle kalmayıp fiilen teşvik etmek için mümkün olan her şeyi" yapıyordu. 1925 Mart'ı itibarıyla Irak'ın toplam nüfusunun %17'sini temsil eden Kürtler, Irak polis gücünün %24'ünü, ordusunun %14'ünü ve demir yolu çalışanlarının %23'ünü oluşturuyorlardı. Kürt bölgelerindeki 25 okulun 15'i öğretim dili olarak Kürtçeyi kullanıyordu. Okullarda 52 Kürt öğretmen Kürt bölgelerinin dışında ders veriyordu. İngiltere "Kürt devleti yaratmama"yı Türkiye'ye bir taahhüt olarak kabul ettiği güvencesini veriyor. Ama diğer yandan Sömürgeler Bakanı Amery'nin anlatımıyla: "Kürt nüfus halen geniş bir ırksal muhtariyet içindedir ve bunu arttırmaya hazırlanıyoruz." İngiltere tıpkı siyonist varlık için olduğu gibi "Kürtler için bir Milli Vatan" yaratma politikasının temellerini atıyor ve Irak Kürtlerini uzun vadede Araplar, Türkler, Farslar, Türkmenlerle karşı karşıya getirecek siyasetin ana hatlarını hazırlıyordu.

İngiltere'nin bu siyasetine en önemli katkı Türkiye'den geliyor; 1920'de Misak-ı Milli'de kabul edilmiş birlik ve toprak bütünlüğü prensibi İngilizler tarafından tehdit edilmenin ötesinde parçalandığı halde Büyük Britanya-Irak-Türkiye arasında bir antlaşma imzalanıyordu.

Şeyh Said isyanında hem Sovyetler hem de İngiltere ve Fransa Türkiye'yi destekliyorlar. Zayıf ve parçalanmış bir Türkiye'nin "tampon" işlevini yerine getiremeyeceğini her iki ülke de kabul ediyordu. İsyan, Türkiye-B. Britanya-Irak arasında 5 Haziran 1926'da imzalanan antlaşma vasıtasıyla Musul sorununun tüm sonuçlarıyla birlikte çözülmesine yol açan müzakerelere vesile teşkil ediyordu. Türkiye, bu antlaşma ile güvenlik tedbirleriyle sınırlandırılmış bile olsa, İngiltere'nin Irak'ta "Kürtler için bir Milli yurt" biçiminde ve siyonist modele uygun sağlam bir alt yapı kurma siyasetini potansiyel sonuçlarıyla birlikte kabul ediyor; "çağdaş" yani kapitalist batı ile bütünleşme adına Misak-ı Mil-

li'den vazgeçiyordu. Emperyalizm aşamasındaki "geberen kapitalizm"in hukukunun ve sosyal-kültürel unsurlarının tıpkı Tanzimat'taki gibi ithali karşılığında tarihen sözü olabileceklerin hepsi susturuluyor; tek ses, tek yol, tek mümkün siyasetin mevcut olanla etiketlendiği bir sistem oluşuyordu. Musul'un terki, Misak-ı Milli'nin parçalanması, Lozan düzeniyle bütünleşme, Ortadoğu'nun yeni sömürge düzenine uygun İngiltere ile daha kapsamlı bir uzlaşma sağlanmasında temel teşkil ediyordu. Musul'un İngiliz sömürgeciliği denetimindeki Irak'a terk edilmesi, Ortadoğu'nun en gerici unsurları olan Şerif sülalesini güçlendiriyor ve genel tabloda günümüze kadar etkisini koruyan monarşiler şebekesine ayrıca onların örtülü desteği ile ayakta duran siyonist ırkçılığa alan açıyordu. Ayrıca, Irak'ta Şerif sülalesinin emperyalizm destekli iktidarı, Arap milliyetçiliğinin bastırılmasını getiriyordu. Böylece Arap halkları en koyu gerici ittifaklar ve emperyalist sömürgeciliğin kıskacına alınıyordu. Türkiye'nin "lâiklik" stratejisinin İngiliz siyaseti ile bağlantıları ve bu emperyalist güce Ortadoğu'da büyük bir manevra alanı açması tablonun bütününe bakıldığında tüm bölgeyi gericiliğe açıyor ve bu şebekeleşmiş gericilik monarşik-mutlakiyetçi rejimlerin şahsında emperyalistlerin en yakın müttefikine dönüşüyordu.

Şeyh Said isyanındaki dini rengi "irtica" başlığı altında değerlendirmek ise doğru olmuyor. Bu isyan, Jön Kürtlerin ağırlıklı olduğu "Azadi" tarafından hazırlanıyordu. Din sadece meşruiyet anlamında bir temel ve destek sağlıyordu. Bu isyan özünde "milli" talepler içeriyordu. Bu isyanın, dini ve milli renkleri iç içe taşıması İstiklâl Mahkemesi Savcısı Mazhar Müfit (Kansu)Bey'in, "hepiniz bir noktaya, yani Bağımsız Kürdistan kurmaya yöneldiniz" tespiti ile de netleşiyor. "Kemal Paşa ve arkadaşları da cihad kararı çıkardılar ve şeyhler, müftüler ve din adamlarından fetva aldılar. Kemal Paşa ve arkadaşları da halife sultanı kurtarmak için yola çıktıklarına ilân ettiler."

Buraya bakarak Şeyh Sait isyanında hiçbir "milli" motif olmadığını ileri sürmek Kemalist hareketin de milli rengi olmadığı tartışmalarına götürür; çünkü bu önemli Kürt ayaklanmasının dini motifleri çok kullanmasını, aynı motiflerle ortaya çıkan ve başarılı sonuca varan Kemal Paşa'yı taklit olarak da ele almak mümkündür.

Kürt liderleri arasında, tüm kızgınlığa karşın, Kemal Paşa'yı taklit ve Kemal Paşa'nın mücadele yöntemlerini ciddiye alma eğitiminin sanıldığından güçlü olduğu" söylenebilir.[637]

---

[637] Yalçın Küçük, *Kürtler Üzerine Tezler*, İst. 1990, Dönem Yay., sf. 99.

Mustafa Kemal'in ilk dönem tüm konuşmalarında "İslâm milliyeti" kavramı vardı. 1 Mayıs 1920'de Gazi Mustafa Kemal, "muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğiniz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslâmiyeden mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İslâm, bizim kardeşimiz ve menafii tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır" diyerek TBMM'ye hitap ediyordu. Diğer yandan "Anadolu-Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyeti" nizamnamesinde, "Osmanlı vatanın bütünlüğünün, yüce halifelik" makamının korunacağı, "bütün İslâm vatandaşlarının cemiyetin" tabii üyesi sayıldığı bildiriliyordu. ARMHC'nin tüzüğünün esasları arasında yer alan "İslâm halifeliğini" sürdürmek için toplu savunma ve direnme gereği diğer unsurlarla birlikte sayılıyor ve bu bağlamda ARMHC kongresinin aldığı "kararlar ve esasat aleyhine kavlen, kalemen, fiilen herhangi bir şahıs veya kuvvet tarafından" yapılacak yorum ve telkinlerin bile, TBMM'nin 29 Nisan 1920'de kanunlaştırdığı "Hiyanet-i Vataniye" hükümleri gereğince, "millet ve vatana hiyanet ve cinayet telakki edileceği" belirtiliyordu.[638] Misak-ı Milli'nin özünü oluşturan Müslümanların birliğini ve halifeliği kurtarma misyonunu sorgulamak "vatana ihanet" sayılıyordu.

"Şeyh Sait'in varlığı, 1925 direnişine dini bir görünüm veriyorsa da bu aldatıcı olmamalıdır. Bu propaganda esas olarak, Kemalist iktidar tarafından, o günlerde mevcut muhalefet hareketini, yani Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı susturmak ve bu iki hareket arasında dinsel plânda bir işbirliği imajı verilmek için ortaya atılmıştır."[639]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın lider kadrosunda Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy gibi Mustafa Kemal'in önemli rakipleri bulunuyordu. 25 Şubat 1925 tarihli CHP grup toplantısında, "TCF Doğudaki şubeleri aracılığıyla dinsel propaganda yapmak (bu yüzden vatana ihanet suçu işlemek) ve Şeyh Said'in İstanbul'daki oğullarından biriyle ilişki kurmuş olmakla suçlandı. Bu grup toplantısında, İsmet ilk kez olarak hükümete geniş yetkiler vermeyi ve İstiklâl Mahkemelerini yeniden kurmayı önerdi."[640]

Hıyanet-i Vataniye kanununda yapılan değişiklikle, Milli mücadelenin ilk döneminin tam tersine, "dini veya mukeddesat-ı diniyeyi" siyasal amaçlar doğrultusunda kullanmak "vatana ihanet" sayılıyordu. Bu tartışmalar CHP gru-

---

638 Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara 1981, Yurt Yay., sf. 29-30.

639 Hasan Yıldız, *Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler*, 2. Baskı, İst. 1991, Fırat-Dicle Yay., sf., 103.

640 Erık Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev: Gül Çağalı Güven, İst. 1992, Bağlam Yay., sf. 109.

bunda yapıldığında Ali Fethi (Okyar) halen başvekildi. CHP grup toplantısında Fethi Bey, TCF'nin doğu'da bulunan şubelerinin "irticai" eylemler yaptığı gerekçesiyle kapatılması önerisini gündeme getirmeye zorlandı. Başvekil Ali Fethi Bey Lozan'da uluslararası çerçevede koordinatları belirlenen düzenin sosyal, siyasal, hukuki, ekonomik dayanakları inşa edilirken gereken "inkılâpçı" şiddeti gösterecek donanıma sahip bulunmuyordu. 4 Mart 1925'te Ali Fethi Bey yerini İsmet Paşa'ya bıraktı.

Türkiye, etkilerini devletin gizli-gerçek kodlarında taşıyan ve bir siyasi genetik biçiminde varlığını duyuran Takrir-i Sükun düzenine geçti. Harrington'un ifadesiyle ülke (Solcu, Kürtçü, İslâmcı ve devletin en yüksek mevkilerinde bulunmakla birlikte sürecin işleyiş hızına uyamayan) "aşırı uçlar"dan temizlendi.

Musul'un terkinin yaratacağı büyük tepkiler ile bunun Misak-ı Milli ile bağlantılı yönleri kaçınılmaz olarak devlet ve orduda ciddi kaynaşmalar yaratacaktı.

Yeni bir düzene geçiliyordu. İngiliz dışişleri bakanlığı daha 1924'te bunun sonuçlarına ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın durumuna ilişkin "vaziyeti kurtarıcı tertipler"den söz ediyordu. Takrir-i Sükun biçimsel olarak iki maddelik bir kanun olmakla birlikte özünde sert bir diktatörlük düzeniydi.

"Aşırı bir baskı döneminin habercisi olan, tarihsel önemi büyük bu kararın, iki yıl boyunca uygulanması, tüm siyasal muhalefetin ve basının susturulmasını, Kürt etnik ve dinsel kimliklerinin sert bir biçimde ezilmesini ve 1926'da Ankara ve İzmir'de yapılan yargılamalarla Kemalist çevre dışındaki tüm potansiyel iktidar rakiplerinin yok edilmesini getirdi. Bu iki yıllık dönem sona erdiğinde, Kemalistler artık kendilerini yasanın yürürlükten kalkmasına izin verecek kadar güvenlikte hissediyorlardı."[641] Bu yasanın yarattığı siyasal sistem, iklim ve kültür varlığını yıllarca sürdürdü, siyasi genetiği biçimlendirdi ve Türkiye'nin yazılı olmayan anayasasını oluşturdu. 1969 gibi geç bir tarihte kendisini Kürt sorununa ilişkin çalışmalara adayan İsmail Beşikçi gibi önemli bir aydın bile ideolojik karartmanın etkisiyle, "1925'te Şeyh Sait ilk kurşunu sıktığı zaman, kendisine, bir kaç gün sonra, İngiliz silah fabrikalarından çeşitli kataloglar" geldi diye yazıyordu.[642] İsyanın devamı süresince "Emirelmücahidin Elseyit Muhammed Sadi-i Nakşibendi" olarak kendini tanıtan Şeyh Sait'in (sanki bir hükümet organizasyonu kurmuş gibi Diyarbakır postanesine "Kür-

---

641 Zürcher (1992) age., sf., 114.

642 *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, 1969, İst. E Yay., sf. 185.

distan Harbiye Nezareti" unvanı ile silah katalogları göndermeleri için İngiliz silah fabrikalarıyla yazışması veya çevresinin buna yönelmesi), Mr. Templeton kurguları içinde değerlendirilse daha gerçekçi olur. İngiliz desteğine ilişkin hiçbir kanıt olmadığını İnönü bile söylüyordu. Beşikçi bu konuda daha sonra, "bütün Kürt başkaldırıları hep İngiltere'nin desteğiyle bastırılmıştır. Şeyh Sait Kürt isyanında Kürtlere İngilizlerin yardım ettiği büyük bir aldatmacadır. Zira o yıllarda İngilizler Kürtlere karşı Güney Kürdistan'da kanlı bir savaş yürütüyorlardı. Ayrıca Türk ordusu demiryolları aracılığıyla Suriye üzerinden taşınmıştır. Suriye'nin o zaman bir Fransız sömürgesi olduğunu unutmamak gerekir" diye yazıyordu.[643]

"Azadi" üyelerinin ve Şeyh Sait isyanını örgütleyenlerin anti-emperyalist bilinçleri yoktu. İngiliz emperyalizmine dayanarak "bağımsız" bir devlet kurma peşindeki İhsan Nuri gibi liderler Ağrı isyanında da ortaya çıktılar.

İsyan, Kürt hareketinde Abdülkadir çizgisini tasfiye eden süreci hızlandırdı. Melik Fırat'ın anlatımıyla: "Seyyit Abdülkadir, siyasetin içinde, Büyük Seyyit Taha Nehri'nin torunu (...) O'nun zaten bir hüviyeti var. Şeyh Sait onlarla temas etmek istemiştir. Herkese de mektup göndermiştir. İşin icabı bu."[644] Fırat'a göre bir "Kürt devleti" kurulması halinde yönetici olarak ilk akla gelen isimler arasında Seyyit Abdülkadir yer alıyordu.(Norşinler, Küfdevi ailesi, Şeyh Şamil Seyyit Taha'ya bağlı Nakşibendilerdi.) Böyle bir devletin daha çok Suudi Arabistan modelinde olacağı (eğer "Azadi"nin Jön Kürt kanadı duruma hakim olmazsa) yabana atılmayacak bir varsayımdır. Şeyh Sait isyanından sonra tarikat şeyhleri ancak küçük boyutlu ve az sayıdaki ayaklanmalarda rol oynadılar. Kürt hareketinin liderliği el değiştirdi. Geleneksel liderler geri çekilirken, batıcı, modernist kanat daha da ön plâna çıktı. Bu arada 1927 Ekimi'nde Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta "Hoybun"un kuruluşu resmen açıklandı ve Emir Celadet Bedirhan birliğin başkanlığına seçildi. Ermeni-Kürt işbirliğini vurgulayan "Hoybun" Ağrı isyanının örgütlenmesinde önemli rol oynuyordu. "Hoybun"un "milliyetçi Ermeni partisi Daşnak" ile işbirliği Sovyetlerin tepkisini çekiyordu. 1930 Temmuz sonunda 500 kişilik bir Sovyet askeri süvari birliği Aras yakınlarındaki Davalu köyüne geliyordu. İki gün köyde kalan bu birlik sonra bir gece "kayboluyor". Davalu köylüleri bu Sovyet askerlerinin Türk birlikleri safında çarpışmak üzere gece Aras'ı geçtiğinden kuşku duymuyordu. Sovyetlerin Ağrı isyanını bastırmak için doğrudan askeri güç göndermeleri ka-

---

643 İsmail Beşikçi, *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, İst. 1990, Alan Yay., sf. 28.

644 Mumcu age., sf. 178.

nıtlanamaz ise de bu ülkenin tavrı nettir. Sovyetler yıllar sonra Churchill tarafından Soğuk Savaşı başlatan Fulton konuşmasında formüle edilecek "Demirperde" kavramını ilk kez Ağrı'daki Kürt isyanı için kullanıyorlardı: "Ağrı Dağındaki çarpışmaların gerisinde yine Sovyetler Birliği etrafında demir perde oluşturmak isteyen uluslararası emperyalizmi görmek gerekir."[645] İhsan Nuri'nin istihbaratı ile Beytüşşebap isyanı sonrası kurduğu ilişkilere dair Sovyetlerde bilgi bulunduğu veya Türkiye'nin bu konuda istihbarat verdiği anlaşılıyor. Avrasya jeopolitiğinde Kürtlerin emperyalizmle ittifak halinde Sovyetleri güneyden kuşatacak bir "Demirperde"nin unsuru olarak görülmesi 1930 gibi erken bir tarihte ortaya çıkıyor. Sovyetler böyle bir "Demirperde"nin örülmesinde arka plânda "uluslararası emperyalizm"i görüyorlar. Bu değerlendirme günümüze akan çizgide önemli bir başlangıca işaret ediyor.

Ağrı isyanı uzun sürüyor, sınırlı bir bölgede olmasına rağmen askeri açıdan oldukça ağır kayıplara neden oluyor ve 1929 Dünya krizi koşullarında Türkiye'nin bütçesini hayli zorluyordu. Ekonomik krizin yükünü iyice ağırlaştıran bu isyan, Serbest Fırka deneyimini ortaya çıkaran koşullarda büyük paya sahip oluyordu. Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın yorumuna göre Ağrı isyanının temelinde Kemalist uygulamalar vardı. "Doğuya demokratik burjuva devrimini yasak eden, buna karşılık Kürt ağalığıyla el ele veren, köylü devriminin bir harfini bile ağzına almayan, " Cumhuriyet burjuvazisi gerçek sorumludur.[646] Doğu'nun adeta "Balkanlar"a dönüştüğünü ve "ayaklanma bölgesi" haline geldiğini ve Ağrı Dağı isyanından sonra Birinci Genel Müfettişliğin şahsında, Kürt ağalarıyla yeni bir ittifaka gidildiğini belirtiyordu Kıvılcımlı. Bölgede Kürt ağaları ile ittifak tazeleniyor ve bir "milis" örgütü kuruluyordu. Toprak sorunu çözülmüyor. Bu sosyal dava yüzünden kan dökülüyordu. "Milis"ler ise ağaların özel birlikleri olarak halkı eziyorlardı. 1930'larda gündeme gelen "devletçilik" siyaseti ise kapitalist birikimin krizine çare arayışının sonucuydu. "Devlet endüstrisi ve altyapı tesisleri, böylece, özel sanayinin ana girdilerini ve dolayısıyla gelişme imkânlarını sürdüren bir görev ifa etmesinin yanı sıra bir diğer gelişme imkânı daha getiriyordu. Bu, geniş kapsamlı bir kamu yatırımları programının çok sayıda ihaleler yolu ile aracılık ve ticari faaliyetler vasıtasıyla özel sermaye birikimine önemli ve olumlu bir katkı yapmasından doğan etkidir. Hatta rahatlıkla tahmin edebiliriz ki, devlet yatırımlarının gerçekleşmesinden doğan bu türden özel sermaye birikimi, kapsam ve hacim bakımından özel sanayinin

---

[645] Kutschera age., sf. 116.

[646] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Yol* 2, İst. 1992, Bibliotek Yay., sf. 421.

bünyesinden doğan sermaye birikiminin üstünde kalmıştır."[647] 1924'ten sonra büyük çiftçinin zenginleşmesi sürüyor ve yönetimde bu kesimin ağırlığı daha da artıyordu. "1930'lu yılların sonuna doğru köy, toprak ve tarım alanında Cumhuriyetin tek partisi içindeki(...) Büyük toprak sahipleri, yönetimin en üst düzeyinden kaynaklandığı belli olan siyasi tercihler karşısında bile, tavırlarında en ufak bir oynama göstermezler. Köyün denetimini kendilerinden başkalarıyla paylaşmaya yanaşmazlar."[648] Cumhuriyet rejimi köyde siyasal ve ekonomik denetim kuramaz. Feodal güçlerin etkisini kıramaz. "Genç Cumhuriyet Türkiyesi'nin anti-feodal niteliği, kavramsal düzeyde, Kurtuluş savaşı içinde ileri sürülen anti-kapitalistliğinden pek farklı değildir. Daha açık bir söyleyişle, bu dönemde siyasal erki elinde tutan güçler, büyük şehirlerde ve aydın tabakası içinde etkili olmayı istemekten öte, kırsal alanlarda bir ekonomik-toplumsal-siyasal yapı değişikliği yaratmakla ilgilenmemişler, hatta merkezdeki düzeltim girişimlerine karşı çıkmamaları koşuluyla, yerel eşrafın ayrıcalıklarını korumalarına göz yumarak onlarla eski bağlaşıklıklarını sürdürmüşlerdir."[649] Düzende değişen, Avrupa'dan ithal kapitalist hukuk, batıcı ideolojiye tümüyle açılan eğitim sistemi, batılı tüketim kalıplarına uyumu çağdaşlıkla özdeş gören anlayıştır. Gerisi koyu derebeyliğe yapılan kapitalizm aşısıdır ve dozu Tanzimatla belirlenmiştir.

Feodal sınırların ülkenin yüzde yetmiş beşini oluşturan köye hâkimiyetlerini kıracak bir toprak ve tarım reformu yapılmıyor, egemen sınıflar koalisyonunda muteber konumlarını geliştiren bu kesim CHP saflarını dolduruyordu. Bu durumda "lâiklik" toplumsallaşmış, sosyal kurumlarla bütünleşmiş bir yaşam ve siyaset düzenini değil bir yönetim aracını, stratejik dönemeçlerin meşruiyet gerekçesini, sınıf diktatörlüğünün ne kadar "çağdaş" olduğunun simgesini oluşturuyordu. Emperyalist sömürgeciliğin Ortadoğu'ya yerleşme sürecinde yarattığı hanedanlar, ilkel yapılar işbirlikçi gericiliği beslerken Türkiye'de "lâiklik" boş bir söyleme dönüşüyordu. Şeyh Sait isyanına vurulan "irtica" etiketi ise kullanışlı değildi. Musul'un terki, İngilizler öncülüğünde Ortadoğu'da yeni kurumlaşmalara gidilmesinin yarattığı tepkiler, Misak-ı Milli'nin parçalanması büyük bir muhalefet doğuracaktı. Rejim Lozan düzenini oturtamadan tehdit altına girecekti. Kâzım Karabekir'in Hilafet, Musul sorunu, Kürtler, İngiltere'nin çıkarları zemininde iktidarın uygulamalarına erken sayılacak tarihte koyduğu

---

[647] Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara 1982, Savaş Yay., sf. 117.

[648] Bilsay Kuruç, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara 1987, Bilgi Yay., sf. 182.

[649] Tunçay (1981) age., sf. 133-134.

teşhisler bile oluşacak muhalefetin şiddetini göstermeye yetiyordu. En önemlisi orduda itibarlı, milli mücadele onuruna ortak bir komutanlar kuşağına Misak-ı Milli'nin parçalanması, Musul'un terki kolaylıkla anlatılamaz, Lozan bir başarı olarak sunulamaz, Hilafet'in ilgasının siyasi-stratejik zamanlama açısından "irtica" olarak etiketlenmesi mümkün olmazdı. "Mustafa Kemal'in kendisini Türkiye'ye haklı göstermesine yarayacak tertipler" konusunda daha Şeyh Sait isyanının hazırlık safhalarında bulunulmasına rağmen (İngiliz istihbaratı gelişmeleri günü gününe izliyordu. İhsan Nuri sayesinde "Azadi"nin kadroları, plânları, ilişkilerinden haberdardı.) İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın "memorandum"u konuya dikkat çekiyordu. İsyan, Musul'un terki, Şeyh Sait'in İngiliz kışkırtmasıyla ayaklandığı, muhalefetin işbirliği konularını iç içe geçirme imkânını sağlıyordu. Oysa Musul'un terki İngiltere'nin bölgeye yerleşme siyasetinin temel halkasıydı ve çok önceden bunun gerçekleşeceği taraflarca biliniyordu. İngiltere'nin Musul'u almak için bir isyana kesinlikle ihtiyacı yoktu. Ancak Türkiye'de iktidar isyan ile Musul konusunu birleştirmek zorundaydı. Savcı Süreyya Örgeevren'in verdiği bilgilere göre kayıplar önemsizdi ve isyanın abartıldığını ortaya koyuyordu. Ayrıca iktidar isyanı bastırma konusunda o kadar güvenliydi ki Seyyid Abdülkadir gibi önemli bir şahsiyeti isyan cephesine dahil etmek için kışkırtıcı ajan bile kullandı. Gerçekten denetimi zor bir isyan olsa cepheyi genişletmenin değil bölmenin daha uygun olacağı açıktır. Tüm Kürt başkaldırılarında bu taktik izlenirken Şeyh Sait isyanında tersi durumlar özellikle yaratılıyordu. Şeyh adeta isyana kışkırtılıyordu. İsyan güçleri dağınık ve iletişimsiz durumdayken Şeyh Sait'e mahkeme celbi çıkarılıyordu! Ancak hazırlığın düzeyini göstermesi açısından önemli nokta Cibranlı Halit Bey gibi kurmaylık eğitimi almış bir ismin hemen tutuklanmasıydı. Şeyhin yanında ise Türk istihbaratına çalışan Binbaşı Kasım "kurmay" olarak bırakılıyordu. İsyanın sınırları daha baştan çiziliyordu. Yenilmeye mahkum bu isyan yeni rejimin neredeyse tüm siyasi sorunlarını çözecek imkânları sağlıyordu. Siyasi genetik bir yasa daha kazanıyordu: sistemin siyasi, askeri, ekonomik dönüşüm ihtiyaçlarının yoğun olduğu dönemlerde kontrollü bir biçimde "Kürt sorunu, yaratması. Bu konuda Sultan Hamid'in Ubeydullah Nehri'nin şahsında ortaya koyduğu isyan kurgusu tekrarlanıyordu. Bu süreçleri iyi bilen emperyalist siyaset merkezleri açısından ortada gizemli bir yan yoktu. Bu bağlamda, Takrir-i Sükun'un simgelediği yeni düzenin yerleşmesi için; bağlantı noktaları, coğrafi konumu, jeopolitik çerçevesi, sosyal ve dini görünümü, ilişkileriyle en uygun gerekçe bir Kürt isyanıydı. Öyle de oldu...

Şeyh Sait isyanın kırılması doğuda feodalitenin tasfiyesinde bir adım olarak açıklanıyordu. Oysa toprak ağaları neredeyse ömür boyu mebus "tayin" ediliyordu. Örneğin Emin Sazak, 1920'lerde muazzam toprak servetiyle tanınıyordu. 1927, 1931, 1935 dönemlerinde Atatürk, 1939, 1943 dönemlerinde ise İnönü tarafından mebusluğa tayin ediliyordu. Eskişehir'in en büyük toprak ağalarından biri olan Sazak'ın toprakları 70 bin dönüm civarındaydı. Emin Bey'in arazisinin içinde dört tane tren istasyonu vardır. Beylikahır, Yalınlı, Yunus Emre, Sazak istasyonları. Ayrıca 15 köy de onun arazilerinin içinde yer alıyordu. Porsuk çayının üzerinden aktığı bu verimli topraklarda yedi ayrı çiftlik kuran Emin Sazak'ın bunların her birinde konakları vardı. Ayrıca Samsun'da da arazileri bulunuyordu. Yıllarca Emin Sazak'ın toprak reformunu engellemede başı çektiği söylenirken onu meclise tayin eden iradeden bahsedilemez. Mebus tayin edilen diğer büyük toprak ağaları arasında Cavit Oral, Damar Arıkoğlu, Ali Saip Ursavaş, Cemal Hüsnü Taray, Kasım Gülek, Hilmi Uran, Adnan Menderes ilk akla gelenlerdir. Bunlardan Damar Arıkoğlu, Mustafa Kemal Paşa'ya Chevrolet marka bir araba hediye ediyordu.

Meclis'e sürekli tayin edilenler toprak ağaları değildir. Sürekli olarak mebusluğa "tayin" edilenler arasında şeyhler de vardır. 1920–1950 döneminde Vanlı İbrahim Arvas sürekli mebustur. Aynı şekilde Hakkı Ungan 1923'ten 1943'te ölümüne keder mebus tayin edilen şeyhler arasındadır. Diyarbakır mebusu Zülfü Tigrel, Siirt Mebusu Şeyh Halil Hulki, Mahmut Soydan, Süreyya Örgeevren şeyh olarak bilinen isimler arasındadır. Meclis'te, "Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve meczuplar ülkesi olamaz" taahhüdüne rağmen kadrolu şeyhler vardır.

Cumhuriyet'le Feodalite'yi Bir Arada Yaşatabilme Çelişkisi

1927 yılında Doğu'da "Umumi Müfettişlikler" sistemine geçiliyordu. "Umumi Müfettiş, Doğu illerinde bir çeşit "süper vali" olacaktı.[650] Üstelik sadece polis ve jandarma üzerinde değil, fakat ordu üzerinde de yetkisi vardı. Bu durum, bölgenin askeri kurallara göre yönetileceğine işaret ediyordu. [651]

İsyanlar sonrasında bölgeye yeni bir düzen yerleştiriliyordu. Bu arada 2510 sayılı *Mecburi İskân Yasası*" 1934 tarihinde TBMM'de kabul ediliyordu. 52 maddeden oluşan bu kanunun 11. Maddesine göre: "Türk kültürüne bağlı olup da Türkçeden başka dil konuşanlar hakkında, harsi, askeri, siyasi, içtimai ve inzibati sebeplerle, İcra Vekilleri heyeti kararı ile Dâhiliye Vekili, lüzumlu görülen tedbirleri almaya mecburdur. Toptan olmamak şartı ile başka yerlere nakil ve vatandaşlıktan ıskat etmek de bu tedbirler içindedir" deniliyordu.[652] Bu kanun ile "Türk kültürüne bağlı bulunmayan aşiretler fertlerini icaba göre Türkiye dışarısına çıkarmaya Dâhiliye Vekili selahiyetlidir" (Madde 10) düzenlemesi getiriliyordu. Ayrıca bu yasanın birçok yerinde "Türk ırkı" vurgusu yer alıyordu.

1930'larda tüm bu politik, askeri, ideolojik yapılanmayı destekleyecek bir Türk Tarih tezi formüle ediliyordu. Toplumun birlik ve birikimini temsil eden tüm olgular tarihten siliniyordu." 1930'larda Türk tarih yazıcılığı yüzyılların gerçekliğini göz ardı ederek, bir anlamda geriye doğru atılım yapıyordu (...) *Türk Tarih Tezinin* ve *Güneş Dil Teorisi*'nin dayandığı devamlılık neolitik uygar-

---

650 İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, İstanbul 1978, Komal Yayınları, sf. 278–279

651 Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler (1927-1952)*, İst. 2003, İletişim Yay., sf. 83.

652 İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı*, Ankara 1991, Yurt Yay., sf. 119.

lık ile lâik Cumhuriyetin kültür devrimi arasında kurulan köprüden başka bir şey değildi. Devamlılık bir anlamda terk edilmişti, çünkü bu tür bir devamlılık İslâm dininin Anadolu Türkleri üzerindeki etkisini ve 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal egemenliğinin yarattığı kimliği neredeyse yok sayıyordu."[653] Tarihe katı bir çerçeve çiziyor, Türklerin Ortadoğu geçmişiyle bağlantıları koparılıyor, Kürt-Türk birliğinin, Arap ve İran uygarlıklarının, İslâmiyet'in büyük birikimi yok sayılıyordu. Toplumsal şizofreni dalgası ile "çocuklaştırılan" toplum bir "büyük kurtarıcı"ya sığınıyor ortaya çıkan irade kireçlenmesi bir süre sonra "şefsiz, daha sonra da sığınacak bir büyük otoritenin yokluğunda yaşamayı olanaksız gören bir anlayışı besliyordu. Güvensiz, tarih bilincinden yoksunluğu ölçüsünde kolay yönetilebilir bir toplum yaratılıyordu.

"Birinci Türk Tarih Kongresi" kapsamında gerçekleştirilen konferansların zabıtlarını toplayan, "Birinci Türk Tarih Kongresi" isimli eserin önsözü'nde, "Büyük Şef Gazi Mustafa Kemal Hazretleri(...) Türk Tarih Cemiyetini yüksek himayesine aldı. Karanlıkları yırtan ve asırlara hâkim olan dehasının derin kaynaklarından ilham alan cemiyet geceyi gündüze katarak onun çizdiği ana hatlar üzerinde Türk tarihini araştırdı(...) Büyük Gazi'nin yüce ve kutlu varlığının aydınlattığı samimi bir çalışma havası içinde milli davayı sarsılmaz bir iman ile kuvvetlendirerek iş başına döndüler."[654] Bu değerlendirmeler emir-komuta zincirine göre düzenlenen bir tarih anlayışının, bilim dışı temellerini ortaya koyarken, hafızasız bir toplumunun hangi yöntemlerle oluşturulduğunu gösteriyor Dönemin genel düşünsel iklimi; "Türk milleti, seni yeniden yaratan şefin sözlerini hiçbir zaman unutma" (*Kadro* dergisi, Sayı 23, s.5) şiarında yansıyordu.[655]

1932 yılının Temmuz ayında düzenlenen Türk Tarih Kongresi, tek parti sisteminin iyice yerleşmesi, ülke içinde muhalefet edecek yapıların tasfiyesi bir (inkılâp) dizgesi olarak değerlendiriliyordu. İnkılâp ruhunu ise, "şef" temsil ediyordu. CHP Genel Sekreteri Recep Peker, 1933 Nisanın da şunları söylüyordu: "milli şeflerin hükümlerine candan uyan ve inanan disiplinli bir cemiyet kurmak davasındayız." 1936 yılında, CHP ile devletin birleştirilmesi; İl valilerinin parti il başkanı, İçişleri bakanının parti genel sekreteri yapılması kararı alı-

---

653 Büşra Ersanlı Bahar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu* (1929-1937), İst. 1992, Afa Yay., sf. 201.

654 İsmail Beşikçi, *Türk Tarih Tezi Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*, Ankara 1991, Yurt Yay., sf. 60.

655 İsmail Beşikçi, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Programı (1931) ve Kürt Sorunu*, İst. 1991, Belge Yay., sf. 77.

nıyordu. " Milli şefin tanımı ve kavramın algılanışı da göz önüne getirildiğinde, milli şef ile İtalya'nın "Duçe"si, Almanya'nın "Führer"i arasındaki yapısal benzerliği görmemek olanaksızdır(...) Milli Şef'in tanımlanış biçimi, onda bulunduğu varsayılan nitelikler ve en önemlisi de kaynağının faşizm olması, bu kavramın anti-demokratik özelliğini kendiliğinden gözler önüne sermektedir."[656]

1930'lu yıllarda Türkiye, Batı ile sorunlarını büyük ölçüde çözüyor "aşırı uçlar" temizleniyor, Sovyetlerle ilişkiler ikinci plâna kayarken Batı kampı ile bütünleşme hızlanıyor. "Bu sırada Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne ancak batının desteğiyle savuşturabilecek bir tehdit yönelmiş olmadığına göre, bu dönüşü güvenlik endişeleriyle açıklamak mümkün değildir. Bu dönüşü hazırlayan etkenlerin birincisi başta Atatürk olmak üzere Türk yöneticilerinin yönetim felsefesi, ikincisi de ülkenin ekonomik durumudur."[657]

Musul sorunun İngiltere'nin istediği tarzda çözülmesi ilişkilere yeni bir boyut kazandırdı. 1929'da Amiral Field komutasındaki İngiliz filosu İstanbul'u ziyaret ediyor. Filo komutanı Ankara'ya gidiyor ve İngiltere Elçisinin eşliğinde Atatürk'le görüşüyordu. Türk yetkililer, bu ziyareti, iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni gelişmelerin başlangıcı olarak belirttiler. "Türkiye'nin 1932'de Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmesinden sonra, ülkede burjuvazinin, Türkiye'yi SSCB'yle yakınlaşma ve işbirliği politikasından vazgeçirmek ve politikada daha belirli biçimde Batı ülkelerine yöneltmek isteyen bölümünün eylemi artmaya başladı."[658] İşbirlikçi burjuvazi mevzilerini güçlendiriyor. Milletler Cemiyeti'ne giriş SSCB'den uzaklaşma sürecini hızlandırıyor. "İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugussen'in anılarında, Türkiye'nin İngiltere'yle yakınlaşma ve dostluk politikasına yönelmesinin bizzat K. Atatürk'ün kararı ve işi olduğu tezi önemli bir yer tutuyor."[659] 1934 yılının başında Türkiye'de İngiltere'yle daha yakın ilişkiler kurulması isteği güçleniyor. İngiltere'nin yeni Ankara Büyükelçisi P. Loraine, Türk yönetici çevreleri tarafından gayet iyi karşılanıyor. Bu arada "Serbest Fırka"nın kurucusu Ali Fethi Okyar Londra Büyükelçiliğine atanıyor. İngiltere ile ilişkilerin yakınlaşması siyasetini bizzat Atatürk yürütüyordu. 17 Haziran 1934'de İngiliz Büyükelçisi Loraine ile görüşen Atatürk kararlığını teyit

---

[656] Doç. Dr. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, İst. 1983, Altın Yay., sf. 167-168.

[657] Doç. Dr. Haluk Ülman, *Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler, 1923–1968, SBF* dergisi, Eylül 1968, c. 23 , s. 3, sf. 251.

[658] Ludmila Jivkova, *İngiliz-Türk İlişkileri (1933-1939)*, Çev: F. Muharrem-F. Erdinç, İst. 1978, Habora Yay., sf. 26.

[659] Jivkova age., sf. 27.

ediyordu. Bu görüşme İngiliz-Türk ilişkilerinin "gelişmesinde kesin bir rol oynuyor" ve Loraine ile Atatürk arasındaki bu müzakereyi önceki Büyükelçi Hugussen anılarında özellikle belirtiyor. Ancak, İngiltere ağırdan alıyor ve Türkiye'nin emperyalizmle iyice bütünleşmek için yaptığı her hamleye verdiği klâsik cevabı tekrarlıyor. "Türkiye'nin içeride ve dış ilişkilerinde tüm alternatiflerini yıkması." Loraine, Türk-Sovyet ilişkilerine işaret ederek, "bugün İngiltere'nin Rusya'yla ilişkileri, dürüst olsa bile, doğallıkla yakın ilişkiler olmadığı halde, Türkiye'nin en samimi dostu Rusya'dır." diyordu.[660] Bu yöneliş yine bir dış faktörün uzantısında değerlendiriliyordu. Her zamanki gibi yeni bir "tehdit" algılanmasının abartılı kurgularında emperyalistlerle kurulan ilişkilere meşru gerekçeler bulunuyordu. "1934 yılından sonra Türkiye'nin 1930'lara kadar Batılı devletlerin hepsinden duyduğu korkunun yerini, özellikle İtalya'dan duyulan korku almıştır. Türkiye'yi o zamana kadar birlikte yürüdüğü Sovyetler Birliği'nin dostluğuyla yetinmeyerek İngiltere ve Fransa'ya bağlanmaya iten bu korkudur."[661]

Bu değerlendirme adeta mizahi bir anlayışa dikkat çekiyor; Türkiye, Batı'dan "korku" duyunca Sovyetlerle dost oluyor ancak batılı ülkelerden birinden "korku" ya kapıldığında Batı ile "kucaklaşıyor"! 1930'lu yılların ortasında Türkiye burjuvazisinin içte ve dışta tehdit olarak sadece İtalya'yı görmesi kayda değer. Türkiye İtalya'dan korkmaya başlıyor ve hızla Batı kampıyla bütünleşiyor. Türkiye'nin, İtalya'dan korkusu neticesinde, Batı kampına yönelmesi ve Sovyetlerle mesafeyi açması gerekmiyor, Çünkü tüm yolları kapalı ve tek yolu Batı'ya açık bir dönemeçte bulunmuyor. "Mussolini 19 Mart 1934'te İkinci Beş Yıllık Faşist Kongresinde yaptığı bir konuşmada, İtalya'nın tarihi emellerinin Asya ve Afrika'da olduğunu açıkça söylemişti. Bu konuşma Türk resmi makamlarının ve basınının şiddetli tepkilerine sebep olmuştur."[662] Büyük bir kampanya yürütülüyor ve basına bu konuda talimat verildiği anlaşılıyor. "Bunun üzerine, İtalyan Hariciye Müsteşarı Suvic Roma Büyükelçimize, Mussolini'nin 24 Mart 1934 tarihli nutkunda "Türkiye'yi istihdaf etmediğini" söylemiştir. Roma Büyükelçimizin 30 Mart'ta Mussolini ile yaptığı bir görüşmede, Mussolini kendisine şöyle demiştir: "Sizi samimiyetle ve katiyetle temin ederim ki nutkumda Türkiye'yi hiç kastetmedim ve bunu bir an bile düşünmedim. Bü-

---

660 Jivkova age., sf. 30.

661 Ülman age., sf. 244-245.

662 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Haluk Ülman, Oral Sander, *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*, c. I., 4. Baskı, . Ankara 1977, A.Ü. SBF Yay., sf. 116.

tün nutuk dikkatle okunduğu zaman maksadımın ne olduğu anlaşılabilir." Bu açıklamaya rağmen Mussolini'nin nutku derhal Türkiye'nin dış politikasını etkilemiş."tir.[663] Mussolini'nin açık taahhüdüne rağmen Türkiye, "katiyetle ve samimiyetle tehdit" edildiğine inanıyor. 17 Haziran 1934'te Atatürk Büyükelçi Loraine ile görüşüyor ve Türkiye dış politikada İngiltere çizgisine ayak uydurmaya başlıyordu. 20 Haziran'da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile görüşen Loraine, "Türkiye'nin İngiltere'yle daha yakın ilişkiler kurma isteğinin içtenlikli olduğu izlenimini" Londra'ya bildiriyordu. Elçi bu yakınlaşmada, Türkiye'nin "ülke için Londra para pazarını yeniden açma" isteğinin önemini vurguluyordu.[664]

"Türkiye Cumhurbaşkanı'nın P. Loraine'le beklenmedik görüşmesi ve Türkiye'nin İngiltere'yle ilişkilerini daha öte iyileştirme isteği, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda ciddi görüşmelere vesile oldu(...) Türkiye'nin bir Akdeniz gücü olarak Büyük Britanya ile Avrupa'da SSCB, Fransa ve Küçük Antant "kombinezonu" arasında bağlantı halkası rolü oynama istek ve ümidine" dikkat çekiyor, Atatürk'ün ilişkileri geliştirme önerisinden İngiliz-Türk ticaret görüşmelerinde olumlu sonuçlar almak için değerlendirilmesi formüle ediliyordu. Ancak, İngiliz hükümeti, "herhangi bir somut yükümlülük altına girmeden, iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi" doğrultusunda karar alıyordu. "İngiltere'nin her dikkat ve ilgi ifadesi Türkiye'ye kesin bir etki yaptığı için, P. Loraine, Kemalist Cumhuriyetin kuruluş yıldönümünün kutlanacağı 29 Ekimde önemli bir İngiliz bakanın Türkiye'yi ziyaret etmesini, aynı zamanda Kemal Atatürk'e özel ilgi göstermesini ve ünlü bir İngiliz üniversitesinden kendisine unvan verilmesini önerdi."[665] İngiliz Büyükelçisinin, Atatürk üzerine etraflı bir araştırma yaptığını ve çeşitli yanlarını gözlemlediğini bu öneriden çıkarmak mümkündür. Bu yaklaşım bir geleneğin işaretidir; Türkiye de günümüz siyasetçi ve yüksek bürokratları için "dünyaca tanınmış" olma propagandasının bu konudaki zaafı tespit eden yabancı diplomatların önerisi ile hazırladığı görülüyor. Batılaşma ideolojisi, batı övgüsünü ve "dünyaca tanınmış" olmayı temel bir egemenlik meşrutiyeti ilkesine dönüştürecek ölçüde etkilidir. Diplomatların, görev yaptıkları ülkelerin yöneticilerinin zaaf ve "yetenekleri"ni incelemesi başarılarını etkiliyor. Loraine'in, Atatürk'e bir İngiliz nişanı verilmesi konusundaki önerisi buna atfedilen "önem"in tespitine dayanıyor. "Zoraki Diplomat" Yakup Kadri,

---

[663] Ülman-Sander age., sf. 116.

[664] Jivkova age., sf. 33.

[665] Jivkova age., sf. 144.

Atatürk ile İnönü arasındaki bir konuşmayı aktarıyor: "Ne okuyorsunuz o kadar dikkatle? dedi. "Bizim Dizbağı Nişanı havadisini mi?" Bunun üzerine İsmet Paşa'nın, kendisiyle Atatürk arasındaki kâğıt perdenin ardından şöyle mırıldandığı işitildi: -"Dizbağı Nişanı'mı? O da ne- Atatürk gene aynı sükunetle: - "Aaa, duymadınız mı?"dedi. "Bir Amerikan gazetesinden naklen bütün dünya matbuatına yayılan havadisi? İngiltere Kralı, bana Dizbağı nişanı verecekmiş. Söylendiğine göre bu, İngilizlerin en büyük nişanı imiş." (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 yıl*, s.123–125)

Türkiye'ye emperyalist filoların ziyaretleri sanıldığı gibi 1940'larda başlamadı. 1929 Teşrini evvelinde, İngiliz filosunun Türkiye'ye gelmesi "coşku" yaratıyordu. 5 teşrinievvel 1929 Tarihli *Akşam* gazetesi, birinci sayfasını iki habere ayırıyordu: "İngiliz Başvekili Amerika'da" ve "İngiliz Filosu Cumartesi Sabahı Geliyor" İngiliz Başvekil'in ABD ziyareti "heyecan"la haber oluyor ve "Filo'yu istikbal için bahriye kumandanlığı bir program hazırlamıştır" bilgisi ile birlikte veriliyor. Gelen "İngiliz Akdeniz Filo"sudur. 9 teşrinievvel 1929 Tarihli Akşam büyük bir "sevinç"le haberlerine devam ediyor. Altı sütunluk birinci sayfanın beş sütununa oturan başlık şöyle: "Limanımıza gelecek İngiliz tayyare gemisi." 12 teşrinievvel Akşam'da "İngiltere Hükümeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı hakiki bir dostluk nişanesi olan bu ziyaret hususi bir ehemmiyeti haizdir" yorumu yer alıyordu. 13 teşrinievvel 1929 tarihli Akşam "müjde"yi veriyor: "İngiliz Hükümeti'nin, Türkiye Cumhuriyeti hakkında göstermek arzusunda bulunduğu samimi dostluk hissiyatının bir nişanesi olarak, Akdeniz filosuna mensup güzide gemilerden mürekkep bir kısım bu sabah limanımıza geldi. Filo'ya Amiral Field kumanda etmektedir." Gazete "Kamuoyunu hazırlıyor" ve devam ediyor:

> Amiralin hükümet merkezine kadar gitmesi ve Gazi Hazretleri tarafından kabul buyurulması filonun ziyaretine hususi bir ehemmiyet veriyor. Ecnebi mahafil, bu ziyareti Türkiye ve İngiltere arasında yeni ve hakiki bir dostluk devrinin bariz alameti addediyorlar. Bu yaklaşım, günümüze akan çizgide, her emperyalist ülke; askeri, siyasi, diplomatik ziyaretinin "ecnebi mahafil" tarafından nasıl yeni bir başlangıç olduğu kampanyasının kalıplarına ışık tutuyor. Bin senelik sömürgeciler Türkiye'ye her gelişlerinde yeni bir başlangıç yapmış oluyorlar. Basın, alınan talimatın gereğini yerine getiriyor ve ziyareti parlatıyor. 14 teşrinievvel tarihli Akşam'da, "Filo'nun bu ziyaretinin esasen mükemmel olan Türk-İngiliz münasebetini daha ziyade iyileştireceğinden ve iki memleket arasındaki ananevi muhadaneti takviye edeceğinden" söz ediliyor. İngiliz Amirali'ni "eğlendirmek" görevi ihmal edilmiyor. Akşam 14 teşrinievvel tarihli nüshasında bu "eğlence"

haberini de veriyor: "Dün gece İngiliz sefaretinde Amiral Field cenapları ve maiyeti zabitanı şerefine bir ziyafet ve bunu müteakip bir balo verilmiştir. Baloya Vali ve Şahremini Muhiddin Bey, Kolordu kumandanı Ferit Pertev Paşa, birçok mebuslar, erkânı askeriye ve bahriye, gazeteciler, şehrimizin kibar aileleri ve İngiliz tebaası davet edilmiştir. Balo sabaha kadar devam etmiştir.

Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore* romanında anlattığı işgal İstanbulu'nun "O mağrur, ya o küstah, ya o her biri bir Firavun kadar korkunç, dehşetli İtilaf Zabitleri" gittikleri gibi geliyorlardı. "İstanbul'u yalnız manevi ve ahlâki bir iflâsa sürüklemekle" kalmayan işgalciler "milliyet satan"lardan kendilerine bağlı bir sınıf oluşturuyorlardı. (Sodom Ve Gomore, Y. Kadri Karaosmanoğlu, s. 298–299) İngiliz Amirali ile "sabaha kadar" eğlenen "kibar aileler"'in kimler olduğu ortadadır. İstanbul'a 1920 başlarında toplarını çeviren aynı filodur. Ankara'ya giden Amiral Atatürk ile görüşüyor. 1929 yılında emperyalist İngiltere'nin filosu "aşırı uçlar"dan temizlenmiş Türkiye'de limanlara demir atabiliyor.

Lozan Antlaşmasını onaylamayan ABD ile ilişkilere de büyük değer veriliyordu. 1 Ekim 1929'da ABD ile Türkiye arasıda ticaret antlaşması imzalanıyor. "Türkiye bu sırada iktisadi gelişmesi için gerekli yabancı sermaye bakımından ABD'ye ümitler bağlamıştı ve bu devletle yapacağı bir ticaret antlaşmasının Amerikan sermayesini Türkiye'ye çekmek bakımından çok faydalı olacağını düşünüyordu. Nitekim Türk hükümeti, 1931 yılı başlarında, Şükrü Saraçoğlu'nu Amerikan mali çevreleriyle Türkiye'ye yatırılacak özel Amerikan sermayesi konusunda temaslarda bulunmak ve 50–100 milyon dolarlık bir kredi temin etmek üzere Amerika'ya yollamıştır. Fakat ne 1929 antlaşması, ne de Şükrü Saracoğlu'nun Amerika seyahati isteneni sağlayabilmiş ve Amerikan sermayesi Türkiye'ye rağbet etmemiştir."[666]

Türkiye dünya krizi koşullarında emperyalistlerle ekonomik, askeri, diplomatik konularda işbirliği arayışındadır. Ancak kriz sermaye akışı koşullarını sekteye uğratıyordu. 1930'ların içe dönük sermaye birikim siyasetleri bu koşullarla bağlantılı olup "bağımsızlıkçı" bir tutumla ilgili değildi. Ancak, emperyalist ülkelerden beklenen fon akışları sağlanmasa bile sistemle askeri, diplomatik bütünleşme devam ediyordu. Bu bağlamda ana akım görüşün yücelttiği bölgesel "pakt" girişimleri de emperyalist siyasetlerle uyumluydu. "İngiliz-Türk ilişkilerinde başlayan yakınlaşma Yakın-Doğu antantının oluşmasını hızlandırmalıydı. İngiliz Hükümeti, 1936 yılının ortalarında, İran, Irak, Afganistan ve Tür-

---

[666] Dr. Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, (1939-1947)*, Ankara 1961, A.Ü. Yay., sf. 17.

kiye'nin katılımıyla bir Yakın-Doğu paktı meydana getirilmesine ilişkin İran-Türk planları konusundaki görüş ve tutumunu değiştirdi. İngiltere, paktın kurulmasıyla ilgili görüşmeleri hızlandırması ve tamamlaması için Türk hükümetini kendisi teşvik etmeye başladı. 8 Temmuz 1937'de Sadabad Paktı imzalandı."[667] İngiliz Hükümeti, imzalanan paktın veya "Yakındoğu Antantı" adı verilen gruplaşmanın, bölgede sarsılan mevzilerini güçlendireceğini umuyordu. İngiltere, söz konusu paktı, bu bölgedeki siyasetinin bir aracı olarak değerlendiriyordu. Sadabad Paktı'nda yönetici rol oynayan Türkiye ve Irak, aslında, Arap ülkelerinde İngiliz etkisinin "iletkeni" oluyorlardı. "İngiliz diplomasisi paktın imzalanmasında kesin rol oynadı." İngiltere'nin onayı olmasaydı, pakt imzalanmayacaktı. İngiltere'ye bağımlı olan Irak'ın pakta katılması İngiltere'nin rızasına bağlıydı. Sadabad Paktı, sadece Arap halklarının ulusal kurtuluş mücadelesine karşı değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'ne karşı yöneltilmişti. Pakt, İngiliz hükümetinin izlediği Sovyetleri tecrit siyasetine yardımcı olmayı amaçlıyordu. "Türkiye de kendisi için İngiltere'nin belirlediği rolü ve paktın antisovyetik yönetimini çok iyi anlıyordu. Aynı zamanda, Türkiye Dışişleri Bakanı ve Türk Hükümeti, Yakın Doğu Antantı'nin bu bölgedeki İngiliz politikası ve çıkarları açısından önemini de kavrıyordu."[668]

Türkiye, Sadabad Paktı ile "tarafsız" bir bölgesel güç geliştirmiyor tam tersine İngiltere'nin başını çektiği emperyalist kampa dahil oluyordu. Türkiye 1920 yıllarının başında Chester imtiyazı ve diğer girişimlerle, ABD başta olmak üzere batının güçlü emperyalist devletleriyle bağlantılar kurmaya çalışıyor, ancak sonuç alamıyordu. 1920'li yılların ikinci yarısında Lozan düzeni ile birlikte içeride batının ekonomik, siyasi, sosyal açıdan istediği düzenlemeler yapılıyordu. 1930'lu yılların başında yine emperyalist batılı güçlerle ilişkileri geliştirmek için yeni girişimler gündeme geliyordu. 1930'lu yıllar boyunca Türkiye'nin batı kampında yer almasını engelleyecek unsurlar temizleniyor; artık, 1940'ların ikinci yarısından itibaren emperyalist kampın ittifak sisteminde "uydu" olmanın tüm gerekleri tamamlanmış oluyordu.

Düzenin iyice yerleşmesi ile Türkiye'nin Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de İngiltere ve Fransa'ya dayalı ittifak sisteminin kurulması siyaseti iç içeydi. Bu bağlamda, ülkedeki tüm muhalif potansiyelin tasfiyesi ve gücün tekelleşmesi gerekiyordu. İsmet Paşa'nın 1935 yılında Doğu ve Güneydoğu'ya yaptığı gezi ve bunun sonucunda hazırladığı rapor söz konusu siyasi ihtiyaçtan kaynakla-

---

667 Jivkova age., sf. 130.

668 Jivkova age., sf. 131.

nıyordu. "Atatürk'ün emri" ile geziye çıkan İnönü, gözlem, tespit ve önerilerini içeren bir rapor hazırlıyordu. Paşa'nın raporunda yer alan çarpıcı gözlem ve tespitler şöyle sıralanabilir: "Bizim Şarkta mühim bir Türk mıntıkamızın tutunabilmesi ve ileride bir iskân mıntıkası olarak kullanabilmemiz için sulama işini Elâzığ'da bir karara bağlamamız zaruridir."

21 Ağustos 1935 tarihli raporunda İsmet Paşa, "Fırat'ın doğusunda ve güneye karşı bizim en mühim istinat noktamız Diyarbakır ve ikinci derecede Urfa olacaktır.

Diyarbakır, kuvvetli Türklük merkezi olmak için tedbirlerimizi kolaylıkla işletebileceğimiz bir olgunluktadır." diyor ve bu konudaki temel dayanakları olarak "kolordu merkezi ile beraber Umumi Müfettişlik merkezi" olmasını vurguluyordu. Paşa çarpıcı bir tespitle "idaremizin Arap ve Kürt mıntıkasında köylere ve halka nüfuz etmediğini bildiriyor ve biz kabuğun üstünde ve halktan ayrı olarak yalnız kuvvetle idare" ediyoruz tespitini yapıyordu. Paşa, "Mardin, 260 bin nüfusludur ve hemen hiç Türk yoktur. Çoğu Kürt olmak üzere mühim miktarda Arap ve daha seyrek olarak Gildaniler gibi Hıristiyanlar vardır" diyor ve "azınlıkları" hükümete "yakın ve sıcak tutmak" için birbirlerine karşı kullanmanın önemini vurguluyor. Gildani (Keldani) köylerinin boşaltılmasını isteyen İnönü, "Mardin vilayetinden çıkarılacak Hıristiyan ve Arapların yerlerini Kürtler derhal dolduracaklardır. Bu hal bizim için pek zararlıdır" diyordu. Paşa, Mardin, Siirt, Hasankeyf'te yapılan petrol çalışmalarına ilişkin bilgiler de veriyor.

İnönü, Kürtlerin yoğun bulunduğu bölgelerin yeniden idari taksimata tabi tutulması zorunluluğunu belirtiyor ve "Siirt'in doğuya naklini tercih ederim. Son Kürtle meskun olan Siirt vilayetinde başlıca kuvvetimiz idare merkezlerimiz, memurlarımız ve zabitlerimizdir. Bu merkezin içerde bulunması hululümüzü kolaylaştırır.

Vilayet olarak Siirt, Şırnak, Eruh, Pervari, Şirvan, Garzan, Beşiri kazalarından mürekkeptir. Bunların hepsi Kürttür.(...) Siirt Vilayetinde idare merkezlerimiz çok kuvvetlidir." tespitini yapıyor. İdari taksimat çerçevesinde kullanılan dil, kamu yönetiminin klâsik kavramlarına değil askeri stratejinin bakış açısına dayanıyor. İnönü, idari biçimler ve garnizonların merkezinde durduğu alanlarda yaşayanları "onlar" diye tarif ederken, anayasal temelde "vatandaş-devlet" hukuki ilişkisinin dışında "biz" diye başlayan değerlendirmeler yapıyor. İnönü, "Bitlis, Hizan ve Mutki arasında suni olarak daima devlet kuvveti ile vücuda getirilmiş bir Türk şehir ve merkezidir. Yine ancak devlet tedbiri ile bir Türk merkezi olarak durabilir. Bırakılırsa az zamanda bir Kürt köyü haline gelmesi

ve bu suretle Mutki, Hizan, Şirvan, Garzan mıntıkasının Türkçe işitecekleri bir yer olmaksızın kütle olmaları muhtemeldir." diyor. İnönü'nün tüm değerlendirmeleri, askeri strateji ve onun yan unsuru olarak eğitim, adalet, sağlık, bayındırlık eksenlidir. Paşa son derece çarpıcı bir yaklaşımla, "Bitlis'i kuvvetli bir merkez olarak bir Türk yuvası ve kalesi halinde tutmalıyız" diyor ve bölgedeki ekonomik gelişmeleri de yeni stratejik bir bakışla değerlendirerek şunları söylüyordu: "Eğer ufak bir endüstri merkezi yapabilirsek, iptidai maddelerin toplanma ve pazaryeri olarak Bitlis Türk kültürü etrafa çok müessir olacaktır. Bu halde Bitlis kuzeyden veya güneyden kültürel, siyasal yayılmaya karşı esaslı bir müdafaa noktai istinadı olarak kalır." Diğer yandan İnönü'nün raporundan bölgeye Karadeniz'den göçmenler getirildiğini öğreniyoruz. Tatvan'a Trabzon'un Sürmene ilçesinden getirilen göçmenler geçim koşullarından ve iklimden şikayet ediyorlardı. İnönü, Van'da da yine Sürmene'den ve İran'dan gelen insanların hallerinden "çok şikâyet" ettiklerini belirtiyor. İsmet Paşa, "Van Şehri şarkta cumhuriyetin önemli bir temeli olacaktır" diyor ve bölgeye stratejik bakışını teyid ederek, "Böyle bir temel Türk hâkimiyeti için her bakımdan lazımdır" diyordu. İnönü'nün Türk ve Kürt değerlendirmelerine yüklediği anlamın birlikçi, vatandaşlık hukuku temelinde onarıcı, Cumhuriyet değerlerinin özünü oluşturan siyasal ve yasal eşitlik kavramlarının dışında olduğu görülüyor.

İnönü, iskân siyasetinin işleyişinden hoşnutsuzluğunu açıklıyor, "vaktiyle müreffeh Ermeni köylerinin" bulunduğu Van Havason vadisinin, "tedricen Kürtlerle dolmakta" olduğunu belirtecek, "bu kadar boş yerlere(...) pek az muhacirin hâlâ şikâyetçi ve yerleşmemiş bulunduklarını görmek, insanı meyus eden bir şeydir" diyor. Paşa'nın iskân siyasetinde Kürtlere bakışı nettir.

Böylece "muhacirler"e dayalı "Türk şehri" programının Bulanık kazasındaki uygulamasından Paşa memnun kalmıyor. Bulanık'a yerleştirilen "muhacirler"in şikâyetlerine, Kaymakam'ın umutlu olmayan açıklamaları eklenince İnönü, "İşte Bulanık için düşünülen yeni bir Türk şehri fikrinin bugünkü gerçek durumu budur"diyor. İnönü Ağrı'ya ilerlerken, isyanlar sonrasında bölgenin durumunu, "şimdi bu havali bizim tedbirlerimize ve tasavvurlarımıza olgun ve balmumu kadar uysal bir hale gelmiştir" tespitini yapıyor ve artık "muma" çevrilmiş bu bölgenin şiddetli siyasetlerle baskı altında tutulmasına gerek olmadığını belirterek, "tedbirlerimizi tayin ve ne kadar yavaş da olsa muntazam olarak tatbik etmek kâfidir" demekle yetiniyor. Bölgeye büyük ekonomik destekler verilmediğine, bayındırlık hizmetleri götürülmediğine göre bundan en fazla isyan eden ve yüzyıllarca başına buyruk derebeylerin yönettiği yerlerin "muma" dönmesinin yöntemleri anlaşılıyor.

Erzincan'a geçen İnönü Dersim'i işaret ediyor. "Erzincan yanındaki boş köyler, Dersim'in semiz halkı ile dolmaktadır. Erzincan beyleri arazileri de işlemek için Dersimlileri maraba adı ile kullanmaktadır. Bu beylerin bir nevi Dersimli himayesine sığınmasıdır. Bu köyler ve marabalar Dersim çapulcu kollarının içeri yayılması için menzil ve yatak rolü yapmaktadırlar. Az zamanda Erzincan'ın Kürt merkezi olmasıyla asıl korkuncu Kürdistan 'ın meydana gelmesinden ciddi olarak kaygılanmak yerindedir." Bu tespit Dersim için girişilecek askeri harekâtın gerekçelerinin hazırlandığını ve bunun "Kürdistan" kurulmasıyla bağlantılı olarak ele alındığını gösteriyordu.

İnönü raporun "genel görüş" ve "teşhisler" bölümünde, "doğu illeri dört hududun siyasi ihtimallerine ve en mühimi, Kürt meselesine de maruzdurlar"diyor. Genel Enspektörlük (Müfettişlik), Doğu illeri için esas idare şekli olacaktır" vurgusunu yaparken, Batı'nın tavsiyeleri ile geçmişti gündeme getirilen "ıslahat projelerini" model alan üstelik yabancı terimlerle ifade edilen bir kurumlaşmayı gündeme getiriyordu. Dersim'in üzerinde özellikle duruyor ve "Dersim vilâyetinin yeniden teşkiliyle askeri bir idare kurulması ve Dersim ıslahının bir programa bağlanması lazımdır" önerisini formüle ediyor.

İnönü raporunda Dersim'e ilişkin olarak özel bir bölüm bulunuyor. İnönü, "Dersim ıslahına bir program dahilinde tevessül edeceğiz. Program, hazırlık, silahtan tecrit ve icap ederse iskân safhalarını ihtiva edecektir," diyor Raporda, ayrıntılı ve iyi hazırlanmış bir "Dersim Plânı" sunan İnönü: "Hazırlık ve silahsızlanma üç senede olacaktır. Dersim vilayetini yeni usulde teşkil edeceğiz. Muvazzaf bir kolordu Komutanı Vali ve üniformalı muvazzaf zabitler kaza kaymakamı olacaktır. Kaza memurlarından hiçbiri yerli olmayacaktır." açıklamasını yapıyor.

"Plân"ın safhaları ise şöyledir: "1935 ve 1936'da yolları, karayolları yapılacaktır. 1937 ilkbaharına kadar hazır olursa mürettep ve seferber 2.Fırka Kuvvet İlbaylığın emrine 1937 ilkbaharında verilecektir. Süratle bütün Dersim silahtan tecrit olunacak. İlbaylığın o zamana kadar tetkiki neticesinde kuvvetle yapılmasını tasavvur ettiği, hükümete bildirdiği icraat da yapılacaktır." İnönü, "Bundan sonra Dersim'e verilecek şeklin safhası başlayacaktır. Bütün bu tasavvurlar gizlidir" uyarısını yapıyordu. Dersim'in başkaldıracağından "emin" olan İnönü, "Dersimliler bizim düşündüğümüz zamandan evvel harekete kalkarlarsa programı hemen tatbik etmek zaruridir" diyordu. İnönü, "Kürt yayılması"nı bir tehdit olarak değerlendiriyor ve "Van, Muş ve Erzincan ovaları kısmen boş ve genel olarak Kürt yayılmasına açıktır. Van ve Erzincan'da acele olarak ve Muş ovasında tedricen ve bir de Elazığ ovasında kuvvetli Türk kütleleri vücuda ge-

tirmek mecburiyetindeyiz" diyordu.[669] Bu değerlendirmede Türk ve Kürt sözcüklerinin yerinin değiştirilmesi durumunda bunun ceza yasalarının kapsamına gireceği ortadadır. Başvekilin kapsamlı bir Kürt sorunu tanımladığını, ince bir plânlamaya dayalı iskân siyasetlerini, askeri stratejilerle bütünleştirilen "Türk kütleleri" kavramından yola çıktığını, bölgeye özel bir statü uygulanmasından ve bunun orduya havale edilmesinden yana olduğu görüyoruz. İşgalci güçlere karşı savaşılırken çok doğru bir biçimde Misak-ı Milli kavramının özünü oluşturan Türk-Kürt birliği artık parlamenter düzenin, siyasi alanın, askeri gücün, dış politikada muazzam bir manevra alanının temeli olmanın dışında değerlendiriliyordu. Devlet Kürtlere "sorun" başlığı ile yaklaşıyor en kötüsü "Kürt yayılması"na karşılık olarak "Türk Kütleleri" , "Türk Şehri" gibi kavramlar temelinde stratejiler çiziliyordu. Üstelik bu ayrımlara gidilirken herhangi bir hareketin görülmediği bölgeler de potansiyel sorun kaynağı olarak değerlendiriliyordu. Bu bölgelerdeki ağalık düzeni, feodal ilişkilere dokunulmazken, Osmanlı'nın "asayişçi-nizamcı-medeniyetçi-terakkiyatçı misyon anlayışı" ile bölgeye özgü bir yönetim sistemi kuruluyordu. Yeni devlet bu sistemi kurarken feodal ilişkileri tasfiye etmiyor tam tersine böl-yönet ilkesiyle aşiretleri sınıflandırarak kendisine yakın olanları daha da güçlendirirken, karşı olduğuna veya isyan potansiyeli taşıdığına inananlar zayıflatılıyordu. Devlet feodal ilişkileri tasfiye etmek bir yana taraf oluyordu. Örneğin, Hakkâri'de "devlet kontrolü tam olarak sağladıktan sonra isyancı unsurlara karşı hükümetin tarafında yer almış olan aşiret liderleri ve diğer liderler, yörede çeşitli siyasi makamlara getirildiler(...) parlamentoda hâlâ bu ailelerin mensuplarının bulunması bir rastlantı değildir(...) Hakkâri'nin önde gelen aileleri ve bu ailelerin lideri olduğu aşiretlerin mensupları bugün de hâlâ Hakkâri siyasetini belirlemektedir."[670]

Yüksek statüye sahip olanların daha düşük statüde olanlar üzerinde "yaptırım hakkı"na sahip bulunduğu ilkesine dayalı bir toplumsal örgütlenmeye devletin taraf olarak girmesi, feodal baskı ve sömürüyü daha da katmerli hale getiriyordu. Böylece, yüksek statü sahipleri bir de "bürokrat" gibi davranma ayrıcalığını elde ediyorlardı.[671]

---

[669] Saygı Öztürk, *Kasadaki Dosyalar, İsmet İnönü'nün Atatürk'e Sunduğu Gizli Kürt Raporu*, 5. Baskı, Ankara 2004, Ümit Yay., sf. 11-115.

[670] Lale Yalçın, Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İst. 2002, İletişim Yay., sf. 94.

[671] Fredrik Barth, *Kürdistan'da Toplumsal Örgütlenmenin Etkileri*, Çev: Serap Rüken Şengül, Hişyar Özsoy, İst. 2001, Avesta Yay., sf. 104.

Hükümet, aşiret sistemini ve feodal kurumları stratejik temelde değerlendiriyordu. Örneğin, Dersim söz konusu olduğunda, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 18.11.1931 tarihli raporuna göre:

> Bu vaziyeti ihdas eden sistem, aşiret hayatı ve ananesidir. Bu sistemi muzur ve tehlikeli yapan en müessir sebep ise aşiretin silahlı olmasıdır.[672]

Aşiret sistemine, feodal ilişkilere, kurumlara karşı olmak Cumhuriyetçi dünya görüşünün tavizsiz bir uygulaması olarak değerlendirilmiyor. Topyekun bir değişimin devrimci programı yerine son derece muhafazakâr ve Osmanlı'nın çözülüş döneminde batıcı ideolojiye göre biçimlendirilen "ıslahat" planları çizgisinde hareket ediliyordu. Batı'dan "geberen kapitalizm"in hukuk, sosyal yaşam, ekonomi kurum ve mevzuatı ithal edilirken, Doğu'da Batıcı ideolojinin Osmanlı geleneğine uygun siyasetleri uygulanıyor. Sultan Hamit çizgisinden istifade ile feodal güç ve ilişkileri besleyen kaynaklar tasfiye edilmek şöyle dursun bölünerek çoğaltılıyordu(Günümüzde de Cumhuriyet değerlerine hiç yakışmayacak biçimde binlerce aşiret mensubu, paralı askerlik yapıyor. Bu durum mutlak erdemlere sahip olan Cumhuriyet'le telif edilemez. Ancak stratejik yorumlarla, bölgede "teröre" karşı, vatandaşların cevabı olarak savunuluyor. Bu arada "terörist" denilenlerin bu kişilerle aynı etnik kökenden olmalarının, korucu aşiretlerin mücadelesini önemli kıldığı açıklanıyor. "Terörist" kimliği ile etnik bir kimlik böylece özdeşleştiriliyor. Cumhuriyet, mutlak bir değerler sistemi olarak görülmüyor. Bizzat savunucuları bu değerlere inanmıyor. Abdülhamit stratejileri ile Cumhuriyet'e karşı suç işleniyor. Cumhuriyet'in kesinlikle feodaliteyle bir arada yaşamasının olanaksızlığı Türkiye'nin halen en büyük açmazlarından olmaya devam ediyor.)

Nitekim Dersim isyanında da aşiretler bölünüyordu. Ağırlıklı olarak yedi aşiret üzerinde büyük bir şiddet uygulanırken, bölgedeki feodal düzeni tasfiye etmeye yönelik girişimde bulunulmuyordu. Hatta "Sünni" ve "Alevi" Kürtler ayrımından yararlanılıyor, Alevi aşiret reisleri ve din adamları da çeşitli çıkarlarla işbirliğine teşvik ediliyorlardı. Bu durum bölgedeki feodal egemenlik kaynaklarını devletin ihsanı ile daha da pekiştiriyordu. Ayrıca "tarafsız" kalan aşiretlere, bunu yitirdikleri ve devlete karşı çıktıklarında neler olacağını göstermek

---

[672] *Dersim, T.C. Dâhiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı, s. 55058, "Gizli ve Zata Mahsustur,* sf. 231–232.

için ayaklananlara karşı ağır bir bombardıman uygulanıyor ve iddialara göre "zehirli ve boğucu gaz" bombaları kullanılıyordu.[673]

Aşiret sistemi ve feodalizmle mücadele gerekçesinin olgularla çeliştiği tarih tarafından kanıtlanmıştır. Bu durumda, Falih Rıfkı Atay'ın CHP'nin resmi organı sayılan Ulus gazetesinde yazdığı bir başyazıda, "Dersim öz Türk'tür. Halk yoksuldur. Dağ oyuklarına, mağara ve uçurum böğürlerine sığınan ağalar, Anadolu'nun son derebeyleridir" demesi sosyal ve siyasal gerçeklerle uyuşmuyor.[674] "Anadolu'nun son derebeyleri"nin tasfiye edildiği iddiası, feodal ilişkilerin güç kaynakları pekiştirilirken mizahi bir yaklaşımdır. Feodaller geçen yıllar içinde tasfiye edilmek şöyle dursun büyük kaynaklar pahasına kapitalistleşmeye "ikna" ediliyorlardı. Bu süreç en büyük derebeyleri için ihale, imtiyaz, bayiilik, istimlâk, ucuz kredi, her türlü soyguna göz yumma biçiminde işletiliyordu.

Atatürkçü ulus inşa süreci, türdeş bir toplum kurma hedefini gerçekleştirememiştir. İdeolojik meşruiyetin kırılganlığı, Cumhuriyet rejiminin tutarlı bir anti-feodal özden yoksun olması, tüm "milliyetçilik" vurgularına rağmen emperyalist sistemin uydusu konumunu kabullenme, Ortadoğu'da emperyalist sömürge düzenine uyum ekseninde Musul başta olmak üzere Türk-Kürt birliğinin coğrafi, siyasi, sosyal mevzilerini terk etme şiddetin yoğunlaştırılmasını Kürt sorununun tek çözüm yolu haline getirdi.

> Doğu'ya fabrika götürmeden okul götürünce, bir de bu okullarda bükülgen olmayan bir uygulama yapınca, ideolojinin istediği sonuca varması biraz zor olmuştur. Bu zorluk, bitmek tükenmek bilmeyen çalkantılar ortamında ulusal birliğin ordu yoluyla sağlanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.
> Bu çözüm, ideolojinin başka çıkar yolu kalmadığını gösteren bir çözümdür. Böylece, genç Cumhuriyetin doğal olarak en son istemesi gereken durum doğmuş, bir tepkiler zinciri ortalığı sarmıştır. Merkeziyetçi ulusal devlet uygulaması doğu ayaklanmalarını, bu ayaklanmalar artan baskıyı, bu baskı başka ayaklanmaları, bu başka ayaklanmalar Türk kavramına daha fazla vurgu yapılmasını ve İskân kanununu, bu da "eşkiya takibi" diye arlandırılan fakat bölgesel bir iç savaş görünümünde olan bir durumu yaratmış ve sürdürmüştür. Bu durumda türdeş toplumun kurulması açısından birinci sorun olan etnik bütünlüğün (dayanışmanın) sağlanması sorunu ideolojik araçlarla çözülebilir olmaktan çıkmış, bütünüyle or-

---

673 Faik Bulut, *Belgelerle Dersim Raporları*, İst. 1991, Yön Yay., sf. 253.

674 İsmail Beşikçi, *Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi (1935)*, İst. 1990, Belge Yay., sf. 47.

duya devredilmiştir. Bu da açıkça, ideolojinin çaresiz kaldığının belirtisi sayılmak gerekir.[675]

Bu "ideolojik çaresizlik" Atatürk'ün, tıpkı Sümer tanrı-kral modelinde olduğu gibi muazzam bir liderlik kültüne yerleştirilmesiyle aşılmaya çalışıldı.

I. Dünya Savaşı ve işgal, milli mücadele yıllarının kapitalist-emperyalist baskıyı gerilettiği, halkların silahlı olduğu, Bolşevik devriminin patladığı, antisömürgeci dalganın yükseldiği, batıda ve doğuda işçi sınıfı ve köylülüğün ayağa kalktığı koşullarda Mustafa Kemal, cüret, cesaret ve gerçek bir kurmay onuru ile apoletlerini söküyordu. Sonuç belirsizdi, hemen tutuklanabilirdi, dönemin "reel" koşullarına değil, tarihe karşı sorumluluk duydu. Seçimini açıkça yaptı.

Bu andan sonra, bölge halklarının birliğini temel güç kaynağı sayan bir siyasete açıldı. Kürt-Türk-Arap birliğinin önemini kavradı, İslâmi birikimin antisömürgeci bir mücadelede stratejik düzeyde bile olsa nasıl bir güç kaynağı olacağını, siyasi pratik ve diplomasi ile ortaya koydu. Bolşevik devriminin yarattığı altüst edici dalgayı, yararcı bir biçimde de olsa halkçılık programına içermeye çalıştı. Birlik şiarını yüksek tuttu. Ancak, temsil ettiği birikimin tasfiyesi misyonu, kendisine verildi. Bu ölçüde büyük bir siyasi birikimin dinamikleri, Ortadoğu'ya emperyalizmin vereceği biçim ve Sovyetlerin yaydığı etkilerin sınırlandırılması zorunluluğu ile çelişiyordu. Bu biriken güç bölge halklarının birliği ve çıkarları temelinde kullanılmamalıydı. Birleşik, bağımsız bir Ortadoğu, sahip olduğu petrol kaynakları, ayağa kalkmış halkları, milli ve kültürel kaynakları, büyük savaş tecrübesine sahip önder kadrolarıyla tehlikeliydi. Savaş koşullarında gevşeyen kapitalist-emperyalist egemenlik ilişkileri hızla onarıldı. Bölge halklarının birlik iradesine dayalı Misak-ı Milli çözümlerinin yerine, emperyalist hukuk, diplomasi, siyasal, mali düzen koordinatlarını içeren Lozan eksenli uluslararası denetim mekanizmaları kuruldu. Kuvayı Milliye'nin her tür muhalif çizgiyi içeren, milli mücadele karargâhı olan, tüm Osmanlı asker ve sivil aydın birikiminin renklerini içeren meclisi dağıtıldı. Alternatiflerin tartışılması, Takrir-i Sükun düzeniyle de birleşen bu tasfiye ile olanaksız hale geldi. Tek mümkün yol, uygulamaya koyulandır denildi. Merkeze lider yerleştirildi. Mustafa Kemal kuşatıldı. Atatürk'e dayanarak Mustafa Kemal tasfiye edildi.

Kadim Pers geleneğine uygun bir biçimde, askeri-sivil güçleri bölme taktiği uygulandı. Kuvayı Milliye ile bağlantılı asker kadroları hızla sivilleştirildi, şir-

---

[675] Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dış, Bir İnceleme*, 2. Baskı, Ankara 1990, Bilgi Yay., sf. 204-205.

ketler düzeni ile kuşatıldı. Atatürk, "yüce hâkem" rolüne "hapsedildi." Falih Rıfkı Atay'ın *Çankaya* kitabındaki anlatımıyla:

> Bazı meselelerde şikâyet ve tenkitler üzerinde müdahaleler yapmak ve hâkem rolünü oynamaktan başka hükümet işleriyle pek yorulmazdı. Hükümet işleriyle pek baş ağrıtmamıştır. Bütün inkılâplar Atatürk'ündür. Dış politika, bazı bayındırlık işleri, Orman Çiftliği, Yalova, Florya v.s gibi(...) Bir de dil ve tarih davalarıyla uğraştı.

Atatürk aynı zamanda zararlı alışkanlığı körükleyen bir çevre ile kuşatılmıştır. Alkol, her keyif veren zehir gibi, hayat baskısına bilinçsiz protestoda bulunmak için yavaş yavaş intihar etmektedir. Atatürk'ü içki intiharına götüren koşullar, etrafında şebekeleşen güçlerle ilişkilidir. "Savaş ve devrim günlerinde, meseleler konuşulduğu sıralarda hiç içmez veya pek az içerdi" diyor Falih Rıfkı. Demek ki Atatürk, "daha çok şeyler" yapamayacağı bir ortamın baskısını yaşıyordu.

Sosyal sınıf etkinliği önünde "tek adam" konumu verilen bir insanın trajedisiydi bu. "Ulu" , "büyük kurtarıcı" olarak tanrı-kral mertebesine yükseltilen Atatürk gerçek gücünün sınırlarını görüyordu. Bu sosyal sınıf ilişkilerini yansıtan satırları yine Falih Rıfkı'nın *Çankaya*'sından aktarıyorum:

> Etrafındaki bu adam ve seviye karışıklığının sebebi ne? Bir akşam yanındaki Hanım'a sofrasındaki bir davetliyi göstererek: "Bu adamın ne bayağı olduğunu bilmezsiniz!" demişti. Hanım şaşırarak: "Aman Paşacığım, öyleyse, ne diye sofranıza alıyorsunuz?" demesi üzerine: "Ha hişte... Onu da bilemezsin, kızım cevabını vermişti. Bu devrin, kendisine eski komiteveri taktiklerden faydalanmak zaruretini duyuran hususiyetlerden gelir."

Atatürk, sosyal ilişkilerden bağımsız bir çizginin mümkün olmadığını biliyor ve kendisine egemenlik sisteminin dışta ve içte çizdiği sınırları kavrıyordu. Kişi olarak, Atatürk, tüm tiksintilerine rağmen, kendisini kuşatan sınıfın insanlarını kontrol edemeyeceğini biliyordu.

Atatürk, birlerce yıllık "para oyunu"nun tüm hünerlerine vakıf güçler tarafından daha Kuvva-yı Milliyeciliğin en ateşli döneminde teslim alınmak isteniyordu. Yabancı finans-kapital gizli casus ağlarıyla kahraman satın alma cüretini gösteriyordu. Falih Rıfkı", *Çankaya*'da anlatıyor:

> Gazi" varlıksız her aile çocuğu gibi, hayli sıkıntılı bir öğrenci ve subay hayatı geçirmişti. Aylığı hiç bir zaman masraflarına yetmezdi(...) Kuvayı Milliye devrinde

> İngiliz Entellijensi adına, hareketin başından ayrılmak şartıyla – Mustafa Kemal'e büyük bir para ve İtalya'da bir villa vaat edilmişti.

Bu oyun tutmadı. Ancak, zafer sonrası "para oyunu" devam etti. Falih Rıfkı anlatıyor:

> Hidematı vataniyesine mükafatan (yurt çalışmalarına ödül olarak) Gazi Hazretlerine 1 milyon lira ihdas edilmiştir.

Tefeci-bezirgân, büyük toprak ağası, komprador burjuva sınıf koalisyonu "bakla tarlasında karga kovalamış" halk çocuğu Mustafa Kemal'e, "bizim sınıfa geç" mesajı veriyordu. Bu aceleci davranışlar, zafer sonrasında, daha temkinli, daha akıllıca ve "meşru" görünümlü bir sistem kılığına büründü. Falih Rıfkı anlatıyor:

> İlk aferizm (çıkarcı özel iş) fesadı, Ankara'da iş takibine gelenleri haraca kesmekle başlamıştır(...) Bir gün milli savunmanın bir eksiltmesine katılan iki rakip firmadan ikisinin de temsilcisinin aynı milletvekili olduğu görülmüştür(...) İş Bankasının bir nevi politikacılar bankası olarak kurulmuş olması, Cumhuriyet tarihi için pek acıklı bir aferizm salgınının başlangıcı olmuştur.(...) Ortaya bir teşebbüs atarak, İş Bankası'nın sermayesini tehlikeye koyabilmek, para kazanmanın en kestirme yollarından biri sayılıyordu. Rejimden hava parası vurmak hırsı, nüfuz satıcılarını o kadar bürümüştü ki, bir gün Atatürk'ün kızıp yanına sokmadığı bir şahısla nüfuzlu dostlarından biri arasında şöyle bir pazarlık yapılmıştı: Dostu bir kolayını bulup o şahsı sofraya davet ettirecek ve sofrada bir kolayına getirip, Atatürk'ün elini öptürerek affettirecekti. Busenin (öpücüğün) ücreti on bin lira idi.

Falih Rıfkı'nın anlatımıyla:

> Çankaya'daki nüfuzlarını iş piyasasında satarak, bir iki vurgunda nesillik zenginlikler edinmek hırsı, Çankaya'daki ihtilalci yuvasını saray havası ile zehirliyordu.

Atatürk, "havası zehirli" bu "saray"ın mahpusu durumundaydı. "Ziraat ve ticaret kaynakları Türklere mal edilmiştir. Milli endüstri doğmuştur. Milli bankalar kurulmuştur." Para oyunu, nüfuz ticareti, toprak spekülasyonu iç içe geçmiştir. Anadolu'yu "demir yumruklu" bir diktatörün yönetmesi gerektiğini öneren Alman generali Von der Goltz Paşa'nın bir başka önerisine değinen Falih Rıfkı: "Balkan Harbinden sonra devlet merkezini artık İstanbul'dan Anadolu'ya aktarmak fikri ilk defa açıkça Mareşal Von Der Goltz Paşa tarafından ileri

sürülmüştü." diyor. Ankara milli mücadelenin merkezi olmakla kalmadı daha sonra toprak spekülasyonunun merkezine dönüştü.

Falih Rıfkı anlatıyor:

> Herkes saklayıp ileride satmak üzere arsa edinmek hırsına kapılmıştı. Şehir bayındırlıklarının başlıca düşmanının spekülasyon olduğunu düşünecek halde bile değildik. Batılı şehirci Yansen, Paşa'ya sordu: "Bir şehir plânını uygulayabilecek kadar kuvvetli bir iradeniz var mıdır? ...Atatürk kızdı. Fakat: Şark kafasının ve mizacının Atatürk'ün enerjisini bile eriterek en güzel illerimizden birini nasıl söndürmüş olduğunu göresiniz.

Ankara'yı kemiren bu spekülasyonlar, Atatürk'ün iradesine çizilen sınıfsal sınırı gösteriyor. Yine Falih Rıfkı anlatımıyla:

> Sabit olmuştur ki Yunan ordularını denize döken Mustafa Kemal, şapka ve Latin harfleri inkilâplarını başarabilecek kadar kuvvetli bir idare kurmuş, fakat bir şehir plânını uygulayabilecek kuvvette bir idare kuramamıştır.

Batı finans-kapitaliyle bütünleşen, "yerli" tefeci, nüfuz tüccarı, komprador burjuvazi, büyük toprak sahipleri Ankara'yı özelleştirmişlerdir.

"Devlet finans-kapitale bu kerte girince, karşılık olarak, finans-kapitalde devlete girmemezlik edemez. 1929 Türkiyesi'nde 25 milli kapitalist sanayi ve maden şirketi vardı. Bunların idaresinde 20 kadar milletvekili saydık. 38 milli bankada 31 tane milletvekili bulunuyordu. Demek, her büyük yerli şirketin Millet Meclisinde bir milletvekili var! Ama devletle finans-kapitalin kaynaşma kertesi yalnız meclisin sayın üyelerinin şirketlerde açıklanmış sayılarından belli olmaz. Her şirkette ayrıca bulunan birçok eski Yargıtay üyeleri, büyük askeriye ve mülkiye erkânı da hesaba katılmalıdır. Sonra, bütün büyük endüstrimize 7 banka egemendir. Bunlardan üçü devlet bankasıdır ki içlerinden yalnız birisinde (15–20 kurum güden İş Bankasında) tam 13 milletvekili vardır. Demek İş Bankasının idare meclisi, bir Millet Meclisi minyatürüdür. Ve hepsinin üstünde işte şaheser: İş Bankasının Genel Müdürü Celâl, Ekonomi Bakanı Bayar sıfatıyla, Türkiye ekonomi politikasının müdürü olmuştur."[676] Bayar, Atatürk'ün başvekilliğinden sonra Cumhurbaşkanlığına tırmanıyordu.

Atatürk'ü eksen alan bir ideoloji örülüyor, lider ön plâna çıkarılarak sistemin işleyişindeki egemenlik ilişkileri gizleniyor. Sürekli olarak Atatürk'ün ka-

---

[676] Dr. Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, İst. 1989, Bibliotek Yay., sf. 153.

dir-i mutlak bir diktatör olduğu vurgulanıyor bunun sınıfsal içeriği örtülüyordu. 5 Ağustos 1935 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi:

> Atatürk yarım bir ilâhtır; Türklerin babasıdır. Hiçbir devlet şefi için hayatında bu kadar heykel dikilmemiştir; Ne Mussolini'nin ne Hitler'in, ne de Lenin'in anıtları onunkilerle ölçülemez.

diye yazıyordu.

Dönemin devlet şairlerinden Aka Gündüz; "Görünmezi görür/ Bilinmezi bilir/ Duyulmazı duyar/ Sezilmezi sezer/ Ezilmezi ezer" diye şiir yazıyor ve bu şiir 4 Ocak 1934'de *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde yayınlanıyordu.

Atatürk'ün kapitalizm konusundaki tutumu nettir. O Doğan Avcıoğlu'nun deyimiyle görüşünü şöyle açıklar: "Görüşlerinde meçhul bir yer yok. Cumhuriyet Halk Partisi'nin prensipleri Atatürk'ün düşüncesini gösteriyor. Başından beri özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir."[677] 1923'te yaptığı bir konuşmada Atatürk şunları söylüyordu: "Kaç milyonerimiz var. Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız."[678] Atatürk'ün milyonerler konusundaki görüşü tarımda da geçerlidir.

"Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse en büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır."[679] Bu düşünce tüm Atatürk döneminde ve sonrasında geçerliliğini koruyor ve tarımdaki ağalık düzeni ile sosyal bünyeyi değiştirecek adımlar atılmıyordu.

İzlenen tarım siyasetleri büyük çiftçilerin yararlarını gözetiyordu. Örneğin, Adana'da 1924 yılında 100 traktör çok uygun fiyatlarla büyük toprak sahiplerine satılıyor ayrıca devlete ait olan traktörler son derece ucuza yine büyük çiftçilere kiralanıyordu.[680] 1927 yılı itibarıyla Türkiye'de bulunan 15.711 tarım makinesinin tamamına yakını büyük toprak sahipleri ile kapitalist devlet çiftliklerinin hizmetindedir. Atatürk'ün ise 1936 yılı itibarıyla 154.720 dönüm arazisi, deri, ziraat aletleri, şarap malt, buz, gazoz, bira fabrikaları, onlarca tarım makinesi,

---

677 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İst. 1967, Cem Yay., sf. 39.

678 Fethi Naci, *Atatürk'ün Temel Görüşleri*, İst. 1968, Gerçek Yay., sf. 65.

679 Naci age., sf. 63.

680 Derleyenler: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* Ankara 1988, Yurt Yay., sf. 83.

13 bin baş koyunu, yüzlerce büyük baş hayvanı vs. vardı. Türkiye'nin en zengin insanı olarak, hayat görüşünü ve mülkiyet rejiminde kapitalizm seçimini ortaya koyuyordu. Daha sonra çiftliklerini ve diğer mülklerini çeşitli kurumlara bağışlamakla birlikte sermaye konusunda temel davranış kalıpları belirgindir. Ayrıca, İş Bankası'nın kuruluşuna da dörtte bir sermaye koyarak katılıyor. Bankanın devletle iç içe geçme sürecini kolaylaştıran Bayar'ı başbakanlığa atıyordu. Atatürk'ün mal varlığının iki kaynağı vardır: Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk uyruğuna girmesi münasebetiyle Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışladığı 900 bin lira ile Hint Müslümanlarından gelen para.

Hindistan'dan gönderilen paranın 500–600 bin lira civarında olduğu "sanılıyor." Bu para Mustafa Kemal'in uhdesinde kaldı. Büyük Taarruz öncesi, Batı Cephesi komutanlığı emrine verildi. Zaferden sonra bu paranın 380 bin lirası Atatürk'e bir Bakanlar Kurulu kararı ile iade edildi. Söz konusu paranın 250 bin lirası (Hindistan Hilafet Hareketi tarafından toplanmıştı) İş Bankası'na Atatürk tarafından sermaye olarak yatırıldı.[681]

1931 yılında hükümet, yeni bir kota sistemini kabul etti. Bu sistem, döviz tahsisi almak için karmaşık yolları gündeme getirdi. Yerli katma değeri olan, ithal ikamecisi "fabrikalar" bir gecede kurulurken, sistemden yararlananlar muazzam kârlar elde ettiler. Yeni "milyoner"ler yaratılırken, 1931'de gazetelerde yer alan haberlere göre nüfusu 800 bin olan İstanbul'da 100 bin işsiz vardı. İşçiler işlerini kaybediyorlar ve ücretleri sık sık düşürülüyordu. "İmtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış" Türkiye'de grevler, protestolar gündemdeydi. 1932 yılında alınan bir kararla, İstanbul'daki bütün işçilerin parmak izlerinin alınması hükme bağlanıyordu.

1934–1938 döneminde, "işsizliğin ve yeni mevzuatın" etkisiyle gerçek ücretlerin %25 oranında düştüğü görülüyordu. 1938-1943'de ise İstanbul'da gerçek ücretlerde kayıp oranı %40'a yükseliyordu.[682]

Bu tablo hızlanan bir sınıflaşma olgusuna ve mevzilerini güçlendiren, bürokrasinin desteğini arkasına almış bir kapitalist sınıf egemenliğine işaret ediyordu. Çıkışında tanrı-kral kadim figürü ile lideri öne süren bu sınıf güç kaynaklarını ele geçirdikçe onu etkisizleştiriyor, saraydan yapılma bir anıt-kabirde kuşatıyor ve "para oyunu"nun binlerce yıllık birikimiyle yaşadığı ortamı "zehirliyor" , tüm kişisel tarihini yeniden "yazdırıyor"du.

---

[681] Naci age., sf. 78.

[682] Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, Çev: Sabri Tekay, İst. 1989, İleşitim Yay., sf. 87.

Kuvayı Milliye Meclisi, Mustafa Kemal'in liderlik yeteneklerini ön plana çıkarmasına imkân veriyor, kişisel yönelişlerini sınırlıyor ve yer yer sert muhalefet yapıyordu. Hint Müslümanlarından gelen para konusunda da sert tartışmalar yaşanıyor. Mustafa Kemal bu paranın şahsına gönderildiğini bildiriyor "hafi" (gizli) bir celsede konu gündeme geliyordu. Paşa, "bu para benim namıma geldi, vermem, dedi" , "mebuslar hayır Paşam vereceksin, bu para şahsına değil teşekkül ettiğin hükümete geldi" dediler. Ancak Meclisin dediği oluyor ve bu paranın bir bölümü hükümete veriliyordu.[683] Daha sonraki dönemde bu para Atatürk'e iade ediliyordu. Atatürk, servetini çeşitli kurumlara bırakmakla birlikte mülkiyet karşısındaki tutumu "örnek müteşebbis"lik çerçevesindeydi. Atatürk'ün emekli maaşı aylık kırk üç liraydı. Bu aylık daha sonraları yüz elli liraya kadar yükseldi. "Umumi kâtibine göre Mustafa Kemal, devletin Cumhurreisi olarak ona ayırdığı paradan pek bir şey artıramazdı. Masrafı fazla olurdu. Hele İstanbul'a gittiği aylarda gelirin gidere yetmediği görülürdü."[684]

Atatürk, dikilen heykellerle, emrine tahsis edilen saraylarla, bankalarla kuşatma altına alınıyordu. Mustafa Kemal döneminin olağanüstü canlılığından koparılıyordu.

1927 yılında İstanbul'a gelen Atatürk'e Dolmabahçe Sarayı tahsis ediliyordu.

Oysa Mustafa Kemal 1924'te Yakup Kadri'ye yazdığı bir mektupta İstanbul için "İçinde bulunduğun Bizans havasını suubetle (zorlukla) teneffüs ediyorsun. Bu pek tabiidir(...) Henüz yaşına basmayan cumhuriyeti idare, kaç bin, siz söyleyiniz, kaç yüz bin senelik levs-i idarenin (idare pisliğinin) merkezi olmuş ve levsiyat (pislikler) sathında (yüzeyinde) kalmakla iktifa etmeyerek (yetinmeyerek) ka'rına (derinliğine), kaç yüz bin senelik karına nüfuz etmiş Bizans'ın, mülevvesiyet (Pisliklere karışmış olmak) hal-i tabiisi olmuştur.(...) Cumhuriyet Bizans'ı adam olacaktır. Cumhuriyet levs (pislik) ile ikiyüzlülük ile yalancılık ile ahlâksızlık ile meluf (huy edinmiş) olmak yüzünden, hal-i tabiisini, reng-i aslisini, kıymet-i giran bahasını (paha biçilmez kıymetini) kaybeden Bizans'ı, elbette ki ve muhakkaka (behemehal) adam edecektir" diyen Mustafa Kemal, mektubunda devamla "Ankara'da oturmaktan huzursuz olup da, eski köhne, mülevves (pis) Bizans'ta ruh istirahati arayan arkadaşlarını kurtarabilmek"ten söz ediyordu.[685] İstanbul'u Bizans sayan Mustafa Kemal, İstanbul için, "bir ta-

---

[683] Doç. Dr. Mete Tunçay, *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, İst. 1982, Belge Yay., sf. 218.

[684] Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, (1922-1938)* c. III., 5. Baskı, İst. 1975, Remzi Kitabevi, sf. 329.

[685] Aydemir age., sf. 313-314

kım hizipler afakı zulmet-i beyza içindeki muhitte (ufukları beyaz bir karanlık içindeki çevrede) sinsi istifadeler peşinde dolaşır. Satılmışların hakimiyeti kalemiyyesindeki matbuat (satılmışların kalemlerinin hâkim olduğu basın) durmadan suikastlar ihdas eder (çıkarır). Bizans'ın icabı budur. Bizans budur."

Mustafa Kemal'in milli mücadele birikimi ile bütünleşen canlılığı ve atılım gücü oranında nasıl kuşatıldığı, "Bizans" ın onun enerjisini tüketmede bin yıllık birikimini nasıl kullandığı, Türkiye'nin ekonomik, siyasal, sosyal gerçekliğinin akışında rahatlıkla izlenebilir. Mustafa Kemal'in Atatürkleşme süreci Türkiye'nin çelişkiler zembereğinin kurulmasıyla özdeştir.

Atatürk'ün bilgi kaynakları üzerinde bile ince düzenlemeler yapılıyordu. "Gazi, İngiliz tarihçisi H.G Wells'in Cihan Tarihinin Ana Hatları eserini görmüş, inceletmiş ve çok beğenmişti. Bunun tercüme edilmesini istedi. Maarif vekâleti bir heyete tercüme ettirdi. Türk Tarihinin Ana Hatları isminin ve tarihinin bu eserden ilham aldığı bilinir."[686] Atatürk'ün "milliyetçilik" koordinatları dikkatle incelendiğinde *Tarih Tezi* dâhil Wells ile karşılaşıyor. Lord Kinross'un anlatımıyla:

> Gazi, milliyetçi idi. Ama dar kafalı bir milliyetçi değil(...) Wells'in Birleşik Dünya Devletlerinde hayal ettiği egemenlikler karışımı şeklindeki milletler federasyonunu da göz önünde tutuyordu(...)
> Gazi iki gece üst üste yatağına girmemişti. Kırk saat durmadan kitap okumuştu.(...) Okuduğu kitap H.G Wells'in *Dünya Tarihinin Ana Hatları*'ydı. Bu kitap ona birçok şeyleri açıklamıştı.(...)Wells, Gazi'nin en beğendiği adam olmuştu, sofrada ondan uzun pasajlar okuyordu. Wells büyük bir tarihçi ve peygamberdi. İngiltere'nin en büyük düşünürü idi. Gazi'nin gözleri önüne yeni bir tarih görüşü seren adamdı.[687]

H.G. Wells önde gelen bir "Raund Table" (Yuvarlak Masa) stratejisti idi. O bir "dünya hükümeti" kurmanın peşindeydi. "Açık Komplo" adlı kitabın yazarı olan Wells, "bu benim dinimdir, bu kitap mümkün olduğunca açık ve basit hayatımın fikirlerini anlatır, dünyamın perspektiflerini. Diğer yazdıklarım, istisnasız olarak aynı temel konuyu araştırdılar, denediler, yorumladılar ya da açtılar, ta ki ben, şimdi temeline dek çıplak olarak ortaya koyup hatasız açıklayabileyim." Wells, "Milli devleti ebediyen sona erdirip, yerine "Atlantik" seçkinlerinin yönettiği bir dünya hükümeti kurun" diyor. Wells, "Açık Komplo" , "sa-

---

[686] Aydemir age., sf. 457.

[687] Lord Kınross, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Ayhan Tezel, İst. 5. Baskı, 1973, Sander Yay., sf. 699-704.

vaşı bitirmek" adına "savaş yapabilir" açıklamasını getiriyor. "Açık Komplo"nun dünya barışına katkısı ve savaşları bitirmesinin, askerliğin, savaşçılığın ve askeri yöntemlerin son erdiği anlamına gelmediğini açıklar. Asıl konu bu askerlerin "kime" sadık olacaklarıdır. Wells, "Açık Komplo"da "biyolojiyi, insan nüfusunun dünyada yerleşim ve sayısını kontrol aracı kılar." Wells, "dinin" hayati gereklerini şöyle açıklar: "Özel, yerel ya da milli düzeyde kredi, ulaşım ve üretimin kaldırılarak, bunların insan ırkının genel faydasına adanmış dünya direktuarına verilmesi. Dünyanın, örneğin nüfus ve hastalıklar açısından biyolojik kontrolünün gereğini kavrama. Kişisel hayatı bu işleri yapacak ve insan bilgisini, yeteneklerini ve gücünü geliştirecek bir dünya direktuarı emrine vermek." Wells tam bir küreselcidir. Wells, Amerikan finans-kapitalini tıpkı Bertrand Russel gibi "müttefik" sayar. ABD neo-con'larına uzanan çizgide Robert Strausz Hupe, William Yandell Elliot Wells'in "plânları"nı uyguladılar. (Hupe 12 Eylül'ün mimarları arasında olup ABD'nin Ankara Büyükelçiliğini yaptı) Wells, "Açık Komplocu"ların, "özel uzman örgütler, araştırma kurumları, çeviri kuruluşları"nı örgütlenmek amacıyla kullanmalarını savunuyordu. O bir "Açık komplocular devşirme şebekesi" taraftarıydı. "Açık Komplo"nun siyasi görevini Wells, "var olan hükümetlerin zayıflatılması, silinmesi, içerilmesi, ya da ikame edilmesi" olarak saptar. Wells'in fikirleri, küreselleşme ideolojisine aktı ve CFR, Round Table, Bilderberg gibi kapitalist enternasyonal örgütlerine bir fikri odak, titiz hazırlanmış bir ideolojik program verdi.[688]

Wells, "ben, üretim, ticaret ve taşımacılığın dünya üzerinde kontrolü ve insanlık konfederasyonu için varım" diyor. Wells'in kurguladığı düzen, "dünya devleti, dünya kontrolü sistemi, dünya kuruluşu, federasyon, konfederasyon" kavramlarına dayanıyordu. Wells, ABD'yi "medeniyeti yeniden inşa etme görevinde Batı Avrupa'nın yardımcısı olarak düşünmektedir(...) Batılı olmayan çoğunluğa karşı çok fazla ümit beslememektedir. Onların kültürlerinin "verimsiz" , "çökmüş" , "çağdışı" , halklarının ise cahil olduğunu düşünmektedir(...) Batılılaşma sürecini mantıksal sonuca taşımak ve iyi bir baba gibi modern bilim dünyasının (bu tabii ki batıdır) nimetlerini, daha az şanslı ruhları yeni düzenine dahil etmek amacıyla kullanmak, Açık Komplo'nun en önemli görevlerinden-

---

[688] Michele Steinberg, *Açık Komplo: H.G. Wells ve Dünya İmparatorluğu*, Çev: Altay Ünaltay, Yarın, Kasım 2003, sf. 25.

dir.(...) Wells'e göre, Batılı olmayanların Kozmopolis'in içerisinde yer alması, ancak Batılı önderlerinin ayak izlerini takip etmeleriyle mümkündür...[689]

Atatürk, "bütün insanlığı bir tek vücut ve her milleti de bu vücudun bir parçası gibi düşünmemiz gerekir" derken Wells'in konfederasyon konusundaki fikirlerinden ilham alıyordu. "Türk Tarih Tezi" oluşturulurken Wells'ten yararlanılıyor ve 1930'ların ikinci yarısındaki uygulamalarda "medenileştirme" misyonunun etkileri görülüyordu Örneğin Yunus Nadi 17 Haziran 1937 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı yazıya "Tunceli Vilayetimizin Islahı ve Medenileştirilmesi", başlığını atıyor ve "Tunceli'nin dağlı bedevilerine hükümet şu hakikati anlatıyor ki, artık gelici ve geçici sel seferleri yoktur. Ya bu deve güdülecek ya bu diyardan gidilecektir. Üç beş yüz (...) Üç beş bin dağlının sarp dere ve dağlarda mahrumiyet halleri bile, onlar için kâfi bir ölümdür" diye yazıyordu. Nadi, halkın "medeni bir hayata" kavuşturulacağını vurguluyordu. Tıpkı Wells'in "verimsiz" , "çökmüş" , "çağdışı" kalanlara uygulanacak yöntemler üzerine yazdıklarına uygun bir yaklaşımla Dersim "medeniyet"e açılıyordu.

Türkiye 1923–1926 döneminde, Osmanlı'dan devralınan ekonomik kurumları değiştirmeden, azgelişmiş, dışa açık bir yarı –sömürge kapitalizmini sürdürüyordu.[690] Hatta "Kurtuluş Savaşından çıkan siyasal yapı, 1920'lerde, Türkiye'nin kapitalist dünya piyasasıyla bütünleşmesi açısından daha çok dışarıya açık bir dönem yaşamıştır."[691] 1930'larda gündeme gelen devletçilik ise Kurtuluş Savaşı'nın sonucu değildir. Milli Mücadele kadrolarının iş başında bulunması bu konu da yanılsama yaratmıştır. Türkiye'de olduğu gibi 1920'lerde bir milli mücadele sürecinden geçmeyen Latin Amerika ülkelerinde de 1930'larda içe dönük bir sanayileşme stratejisi ve devletçi bir program izleniyordu. Dünya kapitalizminin sermaye birikim sürecinin krizinden kaynaklanan bu içe dönük siyasetlerin anti-emperyalist içeriği söz konusu değildir. Kapitalist kriz koşullarında oluşan yenidünya sistemi, uluslararası yeni bir işbölümünü içeriyordu. Bu durum, açıkça, her bir ülkenin kendine yeterli hale gelmesi demek değildir. Üstelik Türkiye, gerçekten de, krizi izleyen dönemde bu yeni uluslararası iş bölümündeki yerini alıyordu. Ancak, 1930'ların devletçiliği 3. Yolcu bir "anti-emperyalist" ideal süreç olarak özellikle "Kadro" hareketi tarafından savunu-

---

689 H.G. Wells, *Açık Komplo*, Çev: Sibel Cantemir, İbrahim Kapaklıkaya, İst. 2004, Anka Yay., sf. 41-42.

690 Gülten Kazgan, *Türk Ekonomisinde 1927-35, Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* semineri, İst. 1977, İİTİA Yay., sf. 240.

691 Y. Sezai Tezel, *"1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* semineri, İst. 1977, İİTİA Yay., s. 196.

luyordu. Kapitalizmin çağdaş yapısı ve sermaye birikiminin temel özellikleri, gerçek bir ulusal kurtuluş hareketine önderlik edecek, ona aktif olarak katılacak kadar bağımsız bir ulusal burjuvazinin oluşumuna imkân vermez. Bu bağlamda anti-kapitalist temellere oturmayan bir "milliyetçilik" bir egemenlik stratejisi ve meşrutiyet ideolojisi olmanın ötesinde değer taşımaz.

Türkiye'nin kapitalist-emperyalist sistemle uluslararası işbölümü kapsamında ekonomik bağları, ideolojik, askeri, siyasi, kültürel bağımlılık ilişkileri bir yana bırakılarak yapılan "milliyetçilik" çözümlemeleri boşluktadır...

> 1939'a gelindiğinde Türk hükümeti, Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerde egemenliğini pekiştirmişti. Bütün isyanlar bölgesel kalmıştı ve birçok durumda, bu isyanların bastırılmasında aktif rol almış olanlar bizzat Kürtlerdi. 1950'de, Demokrat Parti'nin zaferiyle sonuçlanan seçim yapıldığında ülkede Kürt milliyetçiliğinden hemen hemen eser yoktu. Bu sırada birçok Kürt asimile edilmiş ve Kürt aşiret reisleri Türk siyasal sistemine çekilmiş görünüyordu.[692]

Demokrat Parti, Kürt siyasi potansiyelini içermek, bu temelde kitleselleşmek ve Ortadoğu'da hareketlenen Kürt'lerin Türkiye üzerindeki muhtemel etkilerini denetlemek amacını taşıyordu. Adnan Menderes Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat'ın parlamentoya seçilmesini önemli buluyordu. Fırat'ın anlatımıyla:

> Menderes'in amacı, bizim aileden birinin parlamentoya girmesi ve kopma aşamasına giren Kürt-Türk diyaloğunu yeniden kurmaktı(...) Menderes Şeyh Sait ailesinden birisinin meclise girmesiyle Kürt sorunu konusunda adım atmak istiyordu.[693]

50'lerde DP hükümeti Kürt sorununun kazandığı yeni boyutlardan tedirgindi. Özellikle İsrail'in ırak Kürtleriyle bağlantısını dikkatle izliyordu. Bu bağlamda İsrail'le gizli ilişkiler kuruldu. "Türkiye'yi İsrail ile alelacele yakınlığa iten nedenlerin en önemlilerinden biri, Kürt sorunu idi. Zira İsrail, 1950'lerde kendisine tehdit olarak gördüğü Irak, Suriye ve Mısır gibi ülkeleri yakından takip ediyor ve elinden geldiğince içişlerine karışarak bu ülkelerde istikrarsızlık yaratmaya çalışıyordu. İsrail bilhassa Bağdat'taki rejimi zayıf tutabilmek için

---

692 Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Çev: Ahmet Fethi, İst. 1997, Tarih Vakfı Yurt Yay., sf. 112.

693 Ferzende Kaya, *Mezopotamya Sürgünü, Abdülmelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*, 4. Baskı, İst. 2003, Anka Yay., sf. 107-108.

Irak'taki Kürtleri kullanıyordu. O sıralarda İsrail, Irak'taki Kürtlere sadece silah göndermekle kalmıyor, bazı yüksek rütbeli Kürt subay ve askerlerini İsrail'de gizlice eğitiyordu(...) Türkiye'yi ilgilendiren ve İsrail ile yakınlaşmasındaki en önemli etkenlerden biri buydu.

Yani Türkiye, İsrail'in Kürtler ile dirsek temasının farkındaydı ve bu ülkenin, Kürtleri, Irak'a karşı yaptığı gibi, Türkiye'ye karşı da kışkırtmasından çekiniyordu."[694] Ancak, 29 Ağustos 1958 tarihinde İsrail Başbakanı Ben Gurion ile Türk Başbakan Adnan Menderes arasında Ortadoğu'da "radikalliğe" ve "Sovyet nüfuzuna" karşı Türkiye-İsrail işbirliği üzerine gizli bir anlaşmaya varılması işin başka boyutları olduğunu ortaya koyuyor. İsrail, ABD, Şah İran'ının desteklediği Kürtlerin Irak'ın gücünü tüketmesi siyasetine Türkiye'de onay veriyordu. O dönemde Türk istihbaratı MAH, CIA, SAVAK, MOSSAD ile iç içeydi.[695] Türkiye'nin ittifak ilişkileri, Kürt hareketlerini özerk bir alanı denetleyecek noktaya getiren askeri saldırıları destekleyen bir tutum almasına neden oluyordu. Bu çerçevede, Irak'ın Sovyetlerle iyi ilişkilere sahip olması ve Arap milliyetçiliğini savunması temel gerekçeydi. Irak'ta müttefiklerinin Kürt hareketini desteklemesine onay veren Türk hükümeti içeride de Kürt feodallerini rejimin payandası haline getiriyordu. Bu arada Kamuran Bedirhan'ın 1951'de Paris'e yerleşmesi ve İsrailli istihbaratçılarla ilişkiler kurması kayda değer. Tevrat ve İncil'i Kürtçeye çeviren Kamuran Bedirhan İsraillilerle yakın bağlantılar kurdu. Kamuran Bedirhan, siyonizmi, Kürtlerin izlemesi gereken bir yöntem olarak değerlendiriyordu. Bu arada İsrailliler, Kürtler arasındaki farklılıklar olmasa "siyonist hareketin ikizi" olacaklarını vurguluyorlardı.[696] Kamuran Bedirhan, MOSSAD'dan mali yardım görüyor, İsrail'in Kürt siyasetinin temel araçlarından biri olarak faaliyet gösteriyordu. Bu arada 1968'de Molla Mustafa Barzani İsrail'e ilk ziyaretini gerçekleştiriyor. İran'ında desteğiyle İsrail Irak'taki Kürt hareketine askeri, mali yardımda bulunuyor ayrıca seçkin subaylarını peşmergeleri eğitmek için Kuzey Irak'a gönderiliyordu.

MOSSAD, MİT, CIA, SAVAK ilişkileri temelinde Türkiye'nin İsrail'in Kürtlere verdiği büyük destekten habersiz olması düşünülemez. Türkiye Irak'taki Kürt hareketini "sol"dan ve "Sovyetler"den uzak kaldığı sürece İsrail'in desteklemesinden rahatsızlık duymuyordu. Bu arada Kuzey Irak'taki hareketlilik

---

694 Turan Yavuz, *ABD'nin Kürt Kartı*, İst. 1993, Milliyet Yay., sf. 34.

695 Alptekin Dursunoğlu, *Stratejik İttifak, Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, İst. 2000, Anka Yay., sf. 37.

696 Şalom Nakdimon, *Irak ve Ortadoğu'da MOSSAD*, Çev: Ahmet Ekinci, Ankara 2004, Elips Yay., sf. 15.

Türkiye'de de yansımasını buluyor ve 1961 yılında, merkezi Diyarbakır'da olmak üzere "Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi" kuruluyordu. Böylece 1938 Dersim isyanı sonrası Kürtler ilk kez siyasi bir hareket oluşturuyorlardı.[697]

Türkler ve Kürtlerin ortak serüveninde tarihin hızlanması 1960'larda iyice yoğunlaştı. Günümüze akan çizgide, bu sürecin, ekonomik, siyasi, stratejik ve petro-politik yönlerinin incelenmesi önemini koruyor. Bu kitabın getirdiği bir taahhüt olarak söz konusu incelemenin hazırlığı yapılıyor...

---

[697] Hıdır Göktaş, *Kürtler II, Mehabad'dan 12 Eylül'e*, 2. Baskı, İst. 1991, Alan Yay., sf. 98.

Kaynakça

——*A.Ü. SBF* dergisi

Abdülhamit, Sultan; *Siyasi Hatıratım*, 5. Baskı, İst. 1987, Dergâh Yay.

Adıvar, Halite Edip; *Mor Salkımlı Ev*, 3. Baskı, İst. 1970, Atlas Kitabevi

Ahmed, Feroz; *İttihat ve Terakki, (1908–1914)*, Çev: Nuran Ülken, İst. 1971, Sander Yay.

Ahmed, Feroz; *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, İst. 1985, Kaynak Yay.

Ahmed, Kemal Mazhar, Dr.; *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan ve Ermeni Soykırımı*, Çev: Mustafa Düzgün, Stockholm, 1986, Kürdis-tan Yay.

Ahmed, Kemal Mazhar; *1. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, Çev: M. Hüseyin, İst. 1996, Doz Yay.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hülefa, İst.* 1981, Arslan Yay.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Sadeleştiren: Dündar Günday, İst. 1993, Üçdal Neşriyat

Akçura, Yusuf; *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, (XVIII ve XIX Asırlarda)*, Ankara 1985, TTK Yay.

Akdağ, Mustafa, Prof. Dr.; *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celali İsyanları*, Ankara 1975, Bilgi Yay.

Akdağ, Mustafa; *Tükiye'nin İktisadi ve İçtami Tarihi*, İst. 1976, Cem Yay.

Akpınar, Turgut; *Türk Tarihinde İslâmiyet*, İst. 1993, İletişim Yay.

Akşin, Sina, Prof. Dr.; *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, Ankara 1999, İmge Kitabevi

Akşin, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (1918–1919)*, İst. 1992, Cem Yay.

Akşin, Sina; *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İst. 1987, Remzi Kitabevi

Albayrak, Sadık; *Son Devrin İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1975, Yeni Asya Yayınları

Al-Jumaily,Quassam, Dr.; *Irak ve Kemalizm Hareketi (1919–1923)*, Hazırlayan: Doç. Dr. İzzet Toprak, Ankara 1999, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

Allouche, Adel; *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: Ahmet Emin Dağ, İst. 2001, Anka Yay.

Anter, Musa; *Hatıralarım*, İst. 1990, Doz Yay.

Apak, Kemalettin; *Ana Çizgileriyle Türkiye Masonluk Tarihi*, İst. 1958

Arabul, Muzaffer; *Şeyhülİslâm Ebussuud Fetvalar*, İst. 1978.

Arai, Masami; *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, Çev: Tansel Demirel, İst. 1994, İletişim Yay.

Arar, Asım; *Son Günlerinde Atatürk*, İst. 1958, Selek Yay.

Arrighi, Giovanni; *Uzun Yirminci Yüzyıl, Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri*, Çev: Recep Boztemur, Ankara 2000, İmge Yay.

Aşıki, Derviş Ahmet; *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Sadeleştiren: Atsız, İst. 1970, Devlet Kitapları

Atatürk, M. Kemal; *Nutuk*, İst. 1962, Milli Eğitim Basımevi, Türk Tarih Enstitüsü Yay.

Atatürk, Mustafa Kemal; *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, 3. Baskı, İst. 1999, Kaynak Yay.

Atay, Falih Rıfkı; *Çankaya*, İst. 1980, Bateş Yay.

Avcı, Orhan; *Irak'ta Türk Ordusu, (1914–1918)*, Ankara 2004, Vadi Yay.

Avcıoğlu, Doğan; *Milli Kurtuluş Tarihi*, 2. Baskı, İst. 1976. Tekin Yay.

Avcıoğlu, Doğan; *Türklerin Tarihi*, İst. 1994, Tekin Yay. c4

Avşar, Servet; *Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası*, Ankara 2001, Kim Yay.

Aydemir, Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Orta Asya'da Enver Paşa*, İst. 1983, Remzi Kitabevi

Aydemir, Şevket Süreyya; *Tek Adam, (1922–1938)*, 5. Baskı, İst. 1975, Remzi Kitabevi

Ayhan, Medeni; *Kürdistanlı Filozof Ehmedé Xani*, Ankara 1996

Bahar, Büşra Ersanlı; *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu* (1929–1937), İst. 1992, Afa Yay.

Barkan, Ömer Lütfü; *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İst. 1980, Gözlem Yay.

Barkan, Ömer Lütfü; *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki Esasları*, İst. 1943, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay.

Barker, Ernest; *Bizans, Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, Çev: Mete Tunçay, Ankara 1982, Dost Yay.

Barth, Frerdik; *Kürdistan'da Toplumsal Örgütlenmenin Etkileri*, Çev: Serap Rüken Şengül, Hişyar Özsoy, İst. 2001, Avesta Yay.

Barthold, V. V.; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, TTK Yay.

Barthold, W.- Köprülü, M. Fuat; *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 6. Baskı, Ankara 1984, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

Başkaya, Fikret; *Paradigmanın İflâsı, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, İst. 1991, Doz Yay.

Bayrak, Mehmet; *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri, Gizli Belgeler-Araştırmalar-Notlar*, Ankara 1993, Öz-Ge Yay.

Bebel, *Hz. Muhammed ve İslâm Kültürü*, Çev: Veysel Atayman, İst. 1987, Süreç Yay.

Beldiceanu, Nicoara; *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, Teori Yay.

——*Belgelerle Türk Tarihi* dergisi

——*Belleten* dergisi

Berkes, Niyazi, Prof.; *Türkiye İktisat Tarihi*, c. I., 3. Baskı, İst. 1976, Gerçek Yay.

Berkes, Niyazi; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, I. Baskı, Ankara 1973, Bilgi Yay.

Bernal, Martin; *Kara Atena*, Çev: Özcan Buze, İst. 1998, Kaynak Yay.

Beşikçi, İsmail; *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Programı (1931) ve Kürt Sorunu*, İst. 1991, Belge Yay.

Beşikçi, İsmail; *Cumhuriyet Halk Fırkasının Tüzüğü (1927) ve Kürt Sorunu*, İstanbul 1978, Komal Yayınları

Beşikçi, İsmail; *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, İst. 1990, Alan Yay.

Beşikçi, İsmail; *Kürdistan Üzerinde Emperyalist Bölüşüm Mücadelesi, (1915–1925)* Ankara 1992, Yurt Yay.

Beşikçi, İsmail; *Kürtlerin Mecburi İskânı*, Ankara 1991, Yurt Yay.

Beşikçi, İsmail; *Tunceli Kanunu ve Dersim Jenosidi (1935)*, İst. 1990, Belge Yay.

Beşikçi, İsmail; *Türk Tarih Tezi Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*, Ankara 1991, Yurt Yay.

Beysanoğlu, Şevket; *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İst. 1960, Diyarbakırı Tanıtma Derneği Yay.

Blaisdell, Donald C.; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi, Düyun-u Umumiye*, Çev: Ali İhsan Dalgıç, İst. 1979, Doğu-Batı Yay.

Boer, T. J. De; *İslâm'da Felsefe Tarihi*, Çev: Doç. Dr. Yaşar Kutluay, 4. Baskı, İst. 2004, Anka Yay.

Bolch, Marc; *Feodal Toplum*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1983, Savaş Yay.

Boratav, Korkut, Prof. Dr.; *Türkiye İktisat Tarihi*, 4. Baskı, İst. 1993. Gerçek Yay.

Boratav, Korkut; *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara 1982, Savaş Yay.

Braudel, Fernand; *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İst. 1990, Eren Yay.

Bruinessen, Martin Van; Ağa, *Şeyh ve Devlet, Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*, Çev: Remziye Arslan, Ankara, Özge Yay. 248.

Bruinessen, Martin Van; *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev: Nevzat Kıraç, Bülent Peker, Leyla Keskiner, Halil Turansal, Selda Somuncuoğlu, Levent Kafadar, İst. 1992, İletişim Yay.

Buhari, *Sahih-i Buhari*, 8. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara

Bulut, Faik; *Belgelerle Dersim Raporları*, İst. 1991, Yön Yay.

Burkay, Kemal; *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan, Coğrafya, Tarih, Edebiyat*, İst. 1992, Deng Yay.

——*Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, TAD. 1967

——*Büyük Şark* dergisi

Cahen, Claude; *İslâmiyet*, Çev: Esat Nermi Erendor, Ankara 1990, Bilgi Yay.

Carr, E. H.; *Bolşevik Devrimi, Sovyet Rusya Tarihi (1917–1923)*, Çev: Orhan Suda, İst. 1989, Metis Yay.

Celil, Celile, Dr.; *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, Çev: Mehmet Demir, İst. 1992, Özge Yay.

Celil, Celile, Prof. Dr.; *Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması*, Çev: M. Aras, İst. 1998, Peri Yay.

Celil, Celile; *19. Yüzyıl Sonu - 20. Yüzyıl Başı Kürt Aydınlanması*, Çev: Arif Karabağ, İst. 2000, Avesta Yay.

Celil, Celile; M.S. Lazarev, M.A. Gasaratyan, Şakire Mihoyan, *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, İst. 1998, Peri Yay.

Cem, İsmail; *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 6. Baskı, İst. 1977, Cem Yay.

Chokr, Mehlem; *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, Çev: Ayşe Meral, İst. 2002, Anka Yay.

Cin, Halil, Prof. Dr.; *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 2. Baskı, İst. 1985, Boğaziçi Yay.

Corbin, Henry; *İslâm Felsefesi Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Hüseyin Hatemi, İst. 1986, İletişim Yay.

Criss, Bilge; *İşgal Altında İstanbul (1918–1923)*, İst. 1993, İletişim Yay.

Çadırcı, Musa, Prof. Dr.; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, TTK Yay.

Çağatay, Neşet, Prof. Dr.; *İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara 1989, TTK Yay.

Çakır, Coşkun; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İst. 2001, Küre Yay.

Çavdar, Tevfik; *Talât Paşa, Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, 2. Baskı, Ankara 1984, Dost Yay.

Çelebi, Solakzade Mehmet; *Solakzade Tarihi*, Haz. Vahid Çabuk, Ankara 1989, Kültür Bak. Yay.

Çınar, Erdoğan; *Aleviliğin Gizli Tarihi, Demirin Üstünde Karınca İzi*, İst. 2004, Çiviyazı Yay.

Davison, Roderic H.;*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, Çev: Osman Akınhay, İst. 1997, Papirüs Yay.

——"Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açıdan Türkiye", *Beşinci Askeri Tarih* semineri bildirileri, Ankara 1996, Genelkurmay Basımevi

Demirel, Ahmet; *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İst. 1994, İletişim Yay.

Demirel, Yücel (Hazırlayan); *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü-Daima Muhalefet, Lütfi Fikri*, İst. 1991, Arba Yay., s., 85.

Dersim, T.C. Dâhiliye Vekâleti Jandarma Umum Kumandanlığı

Dersimi, Nuri, Vet. Dr.; *Hatıratım*, Stockholm 1986, Roja Nüyay

Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller, 1969, İst. E Yay.

Dumont, Paul; *Grand Orient de France arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu XIX. Yüzyıl Ortası ile 1. Dünya Savaşına Yakın Dönemde İstanbul'da Fransız Obedyansı'na bağlı Mason Locaları*, Çev: Dr. Rıfat İnsel, İst. 1984, Mimar Sinan Yay.

Dursunoğlu, Alptekin; *Stratejik İttifak, Türkiye-İsrail İlişkilerinin Öyküsü*, İst. 2000, Anka Yay.

Duru, Kâzım Nami; *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İst. 1957, Sucuoğlu Matbaası

Dündar, Fuat; *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913–1918)* İst. 2001, İletişim Yay.

——*Dünya* gazetesi, "Ahmet Süreyya Örgeevren'in Anıları", 19 Nisan 1957.

Düzdağ, Ertuğrul; *Türkiye'de Masonluk Meselesi*, İst. 1977, Cihat Yay.

Earle, Edward Mead; *Bağdat-Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903–1923)*, Çev: Kasım Yargıcı, Nurer Uğurlu, İst. 2003, Örgün Yay.

Ebussuud, M. Cavid Baysun, *İslâm Ansiklopedisi*, Meb Yay., (içinde)

Edmonds,C.J.; *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzey-doğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme*, Çev: Serdar Şengül, Serap Rüken Şengül, İst. 2003, Avesta Yay.

Egemen, Rahmi- Çakır, Naci; *İstanbul'un Fethi*, Ankara 1979, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay.

Eldem, Vedat; *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara 1994, TTK Yay.

Eraslan, Cezmi, Dr.; 2. *Abdülhamit ve İslâm Birliği*, İst. 1992, Ötüken Yay.

Erdost, Muzaffer İlhan; *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri, Asya Biçimi ve Feodalizm*, 2. Baskı, Ankara 1989, Onur Yay.

Ergin, Osman Nuri; *Türk Maarif Tarihi*, İst. 1977, Eser Kültür Yay., c.I.II.

Et-Taberi Ebu Cafer Muhammed bin Cerir, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Ankara 1955, III, Maarif Basımevi

Evans, Laurence; *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914–1924)* Çev: T. Alaya-N. Uğurlu, İst. 2003, Örgün Yay.

Eyüboğlu, İsmet Zeki; *Şeyh Bedreddin ve Vâridât*, İst. 1987, Der Yay.

Faroqhi, Suraiya; *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çev: Neyyir Kalaycıoğlu, İst. 1993, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Fırat, M. Şerif; *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 1983, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Foggo, Hacer Yıldırım; *Kırmızı Püskül, 1843–1846 Nesturi Katliamı*, İst. 2002, Çivi Yazıları Yay.

Gâlipet-Tavil, Muhammed Emin; *Arap Alevilerinin Tarihi*, Nusayriler, Çev: İsmail Özdemir, II. Basım, İst. 2004, Çiviyazıları

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I, İst. 1992, Kaynak Yay.

Georgeon, François; *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876–1935)*, Çev: Alev Er, Ankara 1986, Yurt Yay.

Gordlevski, V.; *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev: Azer Yaran, Ankara 1988, Onur Yay.

Gökalp, Ziya; *Türkçülüğün Esasları*, İst. 1977, Kadro Yay.

Gökalp, Ziya; *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, İst., 1974, Türk Kültür Yay.

Gökay, Bülent; *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye, (1918-1923)*, Çev: Sermet Yalçın, İst., 1998, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Göktaş, Hıdır; *Kürtler II, Mehabad'dan 12 Eylül'e*, 2. Baskı, İst. 1991, Alan Yay.

Gökyay, Orhan Şaik (Derleyen); *Dede Korkut Hikâyeleri*, İst. 1976, Kültür Bakanlığı Yay.

Gölpınarlı, Abdülbaki; *Sosyal Açıdan İslâm Tarihi*, İst. 1975, İnkılâp ve Aka Yay.

Gölpınarlı, Abdülbaki; *Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatler*, İst. 1997, İnkılâp Yay.

Gönlübol, Mehmet- Sar, Cem- Ülman, Haluk- Sander, Oral; *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919–1973*, 4. Baskı, . Ankara 1977, A.Ü. SBF Yay.

Groepler, Eva; *İslâm ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, Çev: Süheyla Kaya, İst. 1999, Belge Yay.

Grousset, Rene; *Bozkır İmparatorluğu*, İst. 1980, Ötüken Yay.

Gündağ, Nevzat; *1913 Garbi Trakya Hükümet-i Müstakilesi*, Ankara, 1987

Gündoğan, Cemil; *1924 Beytüşşebap İsyanı ve Şeyh Sait Ayaklanmasına Etkileri*, İst. 1994, Komal Yay.

Hakan, Sinan; *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, İst. 2002, Peri Yay.

Halil Menteşe'nin Anıları, İst. 1986, Hürriyet Vakfı Yay.

Hallı, Reşat; *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Ankara 1972, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay., Seri no: 8

Hammer, Joseph Von; *Osmanlı Tarihi*, Çev: Mehmet Ata, İst. 1991, Meb Yay.

Hanioğlu, M. Şükrü, Dr.; *Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İst. 1981, Üçdal Neşriyat

Hanioğlu, M. Şükrü; *Bir Siyasal Örgüt Olarak, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, (1889–1902)*, 2. Baskı, İst. 1989, İletişim Yay.

Hasretyan, M. A.- Ahmad, K. M.; Dr.; *1925 Kürt Ayaklanması*, Derleyen: Cemşid Ateş, İst., 1990 İlyada Yay.

Hatemi, Hüseyin; *İslâm Hukukunda Devlet Yapısı*, İst. 1970, Hareket Yay.

Haupt , George- Dumont, Paul; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketler*, Çev: Tuğrul Artunkal İst. (Tarihsiz), Gözlem Yay.

Heyd, W.; *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ankara 1975, TTK Yay.

Hilmi, Filibeli Ahmed; *İslâm Tarihi*, Notlar ve Edisyon: Doç. Dr. Cem Zorlu, İst. 2005, Anka Yay.

Hitti, Philip K., Prof. Dr.; *İslâm Tarihi*, İst. 1989, Boğaziçi Yay.

Hodgson, M. G. S.; *İslâm'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İst. 1993, İz Yay., c. II

Hodgson, Marshall G. S.; *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, Çev: Ahmet Kanlıdere, Ahmet Aydoğan, İst. 2001, Yöneliş Yay.

Holt, P. M.; *Haçlılar Çağı, II. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, Çev: Özden Arıkan, 2. Baskı, İst. 2003, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Hopkirk, Peter; *İstanbul'u Doğusunda Bitmeyen Oyun*, Çev: Mehmet Harmancı, İst. 1995, Sabah Kitapları

Huricihan-İslâmoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İst. 1991, İletişim Yay.

——*Hürriyet* gazetesi, *İnönü'nün Hatıra Defterinden Sayfalar*, 13.1.1974.

Iacovella, Angelo; *Gönye ve Hilal, İttihad-Terakki ve Masonluk*, Çev: Tülin Altınova, İst. 1998, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Izady, Mehr dad R.; *Kürtler*, Çev: Cemal Atila, İst. 2004, Doz Yay.

——*İ.Ü. Edebiyat Fak. Tarih* dergisi
İbn Fadlan Seyahatnamesi, İst. 1975, Bedir Yay.
İbrahim Temo'nun İttihad ve Terakki Anıları, İst. 1987, Arba Yay.
İmam Şibli, *Peygamberlerimizin Hayatı*, Çev: Ahmet Karataş, İst. 2003, Yeni Dünya Yay.
İnan, Abdülkadir; *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara 1968
İnönü, İsmet; *Hatıralar*, 2. Kitap, Ankara 1987, Bilgi Yay.
İpekçi, Abdi; *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İst. 1967, Cem Yay.
İskender Gökalp-François Georgeon, *Kemalizm ve İslâm Dünyası*, Çev: Cüneyt Akalın, İst. 1990, Arba Yay.
——*İslâm Ansiklopedisi*, "Hariciler Maddesi", Ankara, 1977, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
Jaschke, Goothard; *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Çev: Hayrullah Örs, Ankara 1972, Bilgi Yay.
Jaschke, Gotthard; *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev: Cemal Köprülü, Ankara 1991, TTK Yay.
——*Jin* dergisi
Jivkova, Ludmila; *İngiliz-Türk İlişkileri (1933–1939)*, Çev: F. Muharrem-F. Erdinç, İst. 1978, Habora Yay.
Johnson, Paul; *Yahudi Tarihi*, Çev: Filiz Orman, İst. 2000, Pozitif Yay.
Jwaideh, Wadie; *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, Çev: İsmail Çekem-Alper Duman, 2. Baskı, İst. 1999, İletişim Yay. 118.
Kadri Cemil Paşa (Zinar Silopi), *Doza Kürdistan*, Ankara 1991. 2. Baskı, Özge Yay., s., 28.
Kansu, Aykut; *1908 Devrimi*, İst. 1995, İletişim Yay.
Kara, İsmail; *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, 2. Baskı, İst. 1936, Risale Yay.
Karabekir, Kâzım; *İstiklâl Harbimizin Esasları*, Sadeleştiren: Prof. Dr. Faruk Özerengin, 2. Baskı, İst. 1991, Timaş Yay., s., 195.
Karabekir, Kâzım; *Paşaların Kavgası, Atatürk-Karabekir*, Hazırlayan: İsmet Bozdağ, İst. 1991, Emre Yay.
Karal, Enver Ziya, Ord. Prof. Dr.; *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856–1861)*, Ankara 1988, TTK Yay.
Karamursal, Ziya; *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, 2. Baskı, Ankara 1989, TTK Yay.
Kars, Zafer; *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, İst. 1984, Kaynak Yay.
Kasaba, Reşat; *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çev: Kudret Emiroğlu, İst. 1993, Belge Yay.
Kaşgarlı Mahmud, *Kutadgu Bilig*, Çev: Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1974
Kaya, Ferzende; *Mezopotamya Sürgünü, Abdülmelik Fırat'ın Yaşam Öyküsü*, 4. Baskı, İst. 2003, Anka Yay.
Kazgan, Gülten, Prof.; *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İst. 1999, Altın Yay.
Kazgan, Haydar; *Galata Bankerleri*, İst. 1991, TEB Yay.
Kazgan, Haydar; *Tarih Boyunca İstanbul Borsası*, İst. 1995, İMKB Yay.
Kazgın, Gülten; *Türk Ekonomisinde 1927–35, Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler, Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* semineri, İst. 1977, İİTİA Yay.
Kender, Çağlar - Özveren, Eyüp - Quataert, Donal; *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri*, Çev: Gül Çağalı Güven, İst. 1994, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Keyder, Çağlar; *Geçiş Sürecinde Türkiye, İçinde: Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politiği*, İst. 1987, Belge Yay., s., 41.

Keyder, Çağlar; *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, Çev: Sabri Tekay, İst. 1989, İleşitim Yay.

Kılıçbay, Mehmet Ali; Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Ankara 1982, Gazi Üniversitesi Yay.

Kıray, Emine; *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İst. 1993, İletişim Yay.

Kısakürek, Necip Fazıl; *Hz. Ali*, 5. Baskı, İst. 1987, Büyük Doğu Yay.

Kıvılcımlı, Hikmet, Dr.; *Osmanlı Tarihinin Maddesi I*, İst. 1989, Bibliotek Yay.

Kıvılcımlı, Hikmet, Dr.; *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi*, İst. 1989, Bibliotek Yay.

Kıvılcımlı, Hikmet, Dr.; *Yol 2*, İst. 1992, Bibliotek Yay.

Kinross, Lord; *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, Çev: Ayhan Tezel, İst. 5. Baskı, 1973, Sander Yay.

Kirişçi, Kemal; Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu, Kökeni ve Gelişimi*, Çev: Ahmet Fethi, İst. 1997, Tarih Vakfı Yurt Yay.

Kitsikis,Dimitri; *Türk-Yunan İmparatorluğu*, Çev: Volkan Aytar, 2. Baskı, İst. 1996, İletişim Yay.

Kocabaşoğlu, Uygur, Dr.; *Anadolu'daki Amerika, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İst. 1989, Arba Yay.

Koçak, Cemil; *Umumi Müfettişlikler (1927–1952)*, İst. 2003, İletişim Yay.

——*Koçgiri Halk Hareketi, (1919–1921)* (Derleme), 3. Baskı, Ankara 1992, Komal Yay.

Koçu, Reşat Ekrem; *Dağ Padişahları*, İst. 1962, Koçu Yay.

Koloğlu, Orhan; *İttihatçılar ve Masonlar*, İst. 1991, Gür Yay., s.f 49.

Koloğlu, Orhan; *Abdülhamit Gerçeği*, 2. Baskı, İst. 1987, Gür Yay.

——*Komintern Belgelerinde Türkiye, Kurtuluş Savaşı ve Lozan*, 2. Baskı, İst. 1993, Kaynak Yay.

Korkmaz, Esat; *Dört Kapı Kırk Makam*, İst. 1995, Şahkulu Sultan Külliyesi Yay.

Köprülü, Mehmet Fuat; Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Ankara 1954, TTK Yay. I, 143–5.

Köymen, Altan; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*

Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmet Han-ı Sani*, Sadeleştiren: Muzaffer Gökhan, İst. 1967, Kitapçılık Yay.

Kudret, Cevdet; *Bir Bakıma (Makale-İncelemeler)*, İst. 1977, İnkilâp ve Aka Kitabevi

Kuran, Ahmet Bedevi; *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İst. 1956, Baha Matbaası

Kurmuş, Orhan; *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 2. Baskı, İst. 1977, Bilim Yay.

Kurmuş, Orhan; *Tarihsel Gelişim İçinde Türkiye Sanayii*, Ankara, 1977, TMMO Yay.

Kuruç, Bilsay; *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Ankara 1987, Bilgi Yay.

Kushner, David; *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876–1908)*, Çev: Rekin Ertem-Fahri Erdem, İst. 1979, Kervan Yay.

Kutay, Cemal; *2. Dünya Harbinde Belgrad'ı Kurtaran Türk*, İst. 1963, Büyük Keruza Matbaası.

Kutay, Cemal; *Atatürk'ün Son Günleri*, İst. 1981, Boğaziçi Yay.

Kutay, Cemal; *Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam*, İst. 1980, Tercüman Yay., s., 45.

Kutlay, Naci; *İttihat Terakki ve Kürtler*, 2. Baskı, İst., 1991, Fırat-Koral Yay.

Kutluay, Yaşar, Doç. Dr.; *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, İst. 2001, Anka Yay.

Küçük, Yalçın; *Kürtler Üzerine Tezler*, İst. 1990, Dönem Yay.

Kürkçüoğlu, Ömer; *Türk-İngiliz İlişkileri, (1919–1926)*, Ankara 1978, Ankara Üniversitesi Yay.

Landau, Jacob M.; *Pan Türkizm*, Çev: Mesut Akın, İst. 1999, Sarmal Yay.

Landau, Jacob M.; *Pan-İslâm Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme*, Çev: Nigar Bulut, İst. 2001, Anka Yay.

Landau, Jacop M.; *Tekinalp, bir Türk Yurtseveri*, İst. 1994, İletişim Yay. (içinde).

Lazarev, M. S.; *Emperyalizm ve Kürt Sorun, (1917–1923)* Çev: Mehmet Demir, Ankara 1989, Özge Yay.

Lazarev, M. S.; *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Hareketi*, Uppsala 1991, Jina Nu Yay.

Lenin, V. İ.; *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, Çev: Seyhan Erdoğdu, Ankara 1988, 2. Baskı, Sol Yay.

Levçenko, *Bizans*, Çev: Erdoğan Berktay, İst 1979, Milliyet Yay.

Lewis, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: Prof. Dr. Metin Kıratlı, 2. Baskı, Ankara 1984, TTK Yay.

Lombard, Maurice; *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, Çev: Nezih Uzel, İst. 1983, Pınar Yay.

Luxemburg, Rosa; *Azgelişmiş ve Emperyalizm, Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğuna Girişi*, Der: Atilla Aksoy, İst. 1975, Gözlem Yay.

Maalouf, Amin; *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, 2. Baskı, İst. 1998, Telos Yay.

Malmisanij, *Bitlisli Kemal Fevzi ve Kürt Örgütleri İçindeki Yeri*, İst. 1993, Fırat Yay.

Malmisanij, *Cizre Botanlı Bedirhaniler*, 2. Baskı, İst. 2000, Avesta Yay.

Malmisanij, *Kürt Talebe-Hevi Cemiyeti*, İst. 2002, Avesta Yay.

Malmisanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti* ve gazetesi, 2. Baskı, İst., 1999, Avesta Yay.

Malmisanij, *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, Uppsala 1986, Jina Nu Yay.

Mantran, Robert; 17. *Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, Ankara 1990, TTK Yay.

Mardin, Şerif; *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, Çev: Metin Çulhanoğlu, 3. Baskı, İst. 1993, İletişim Yay.

Mardin, Şerif; *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895–1908)*, 3. Baskı, İst. 1989, İleşitim Yay.

Marx, Karl; *Kapital*, Çev: Alaattin Bilgi, III. Baskı, , Ankara 1990, Sol Yay.

Marx-Engels, *Doğu Sorunu*, Çev: Yurdakul Fincancı, Ankara 1977, Sol Yay.

Mazaheri, Ali; *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, Çev: Doç. Dr. Bahriye Üçok, İst. 1972, Varlık Yay.

McCarthy, "Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu" *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2000, Yeni Türkiye Yay.

Meray, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı*, Takım: 1, c: 1, kitap: 1

Mesut, Ahmet; *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1919–1958*, İst. 1992, Doz Yay.

Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923–1931)*, Ankara 1981, Yurt Yay.

Mevlânzade Rıfat, *İttihat Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İç Yüzü*, İst. 1993, Yedi İklim Yay., (içinde)

Moltke, Helmuth Von; *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev: Hayrullah Örs, 2. Baskı, İst. 1995, Remzi Kitabevi

Mumcu, Ahmet, Prof. Dr.; *Osmanlı Devletinde Rüşvet*, 2. Baskı, İst. 1985, İnkılâp Kitabevi

Mumcu, Uğur; *Kürt-İslâm Ayaklanması (1919–1925)*, 2. Baskı, İst. 1991, Tekin Yay.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Sadeleştiren: Prof. Dr. Neşet Çağatay, 3. Baskı, Ankara 1992, TTK Yay.

Müneccimbaşı Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, Çev: İsmail Erünsal, İst. (tarihsiz) Tercüman Yay.

Naci, Fethi; *Atatürk'ün Temel Görüşleri*, İst. 1968, Gerçek Yay.

Nadi, Nadir; *Perde Aralığından*, İstanbul 1979, 3. Baskı, Çağdaş Yayınları

Nakdimon, Şalom; *Irak ve Ortadoğu'da MOSSAD*, Çev: Ahmet Ekinci, Ankara 2004, Elips Yay.

Nehc'ül Belaga, *Hz. Ali*, İst. 1991 Der Yay.

Nesimi, Abidin; *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler (1909–1949)*, İst. 1979, Promete Yay.

Nikitin, Bazil; Kürtler, *Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Çev: Hüseyin Demirhan, Cemal Süreyya, 3. Baskı, İst. 1991, Deng Yay.

Noel, Edward William Charles; *Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev: Bülent Birer, İst. 1999, Avesta Yay.

Noviçev, A.D.; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev: Nabi Dinçer, Ankara 1979, Onur Yay.

Olson, Robert; *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Çev: Bülent Peker, Nevzat Kıraç, Ankara 1992, Öz-Ge Yay.

Oran, Baskın; *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dış, Bir İnceleme*, 2. Baskı, Ankara 1990, Bilgi Yay.

Orbay, Rauf; *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, İst. 1993, Emre Yay.

Ortaylı, İlber,*İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İst., 1983, Hil Yay.

Ortaylı, İlber; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İst. 1983, Kaynak Yay.

Ortaylı, İlber; *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, TODAİE Yay.

Ostrogorsky, George; *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıtlan, Ankara 1981, TTK Yay.

Öke , Mim Kemal, Doç. Dr.; *İngiliz Ajanı Binbaşı E.W.C. Noel'in "Kürdistan Misyonu" (1919)*, İst. 1989, Boğaziçi Yay.

Öke, Mim Kemal; *Musul Meselesi Kronolojisi, (1918–1926)*, İst. 1987, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay.

Öke, Mim Kemal; *Musul-Kürdistan Sorunu*, İst. 2003, İrfan Yay.

Öke, Mim Kemal; *Vambery-Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İst. 1985, Bilge Yay.

Öymen, Onur; *Silahsız Savaş Bir Mücadele Sanatı Olarak Diplomasi*, İst. 2002

Özcan, Azmi; *Pan-İslâmizm, Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877–1914)*, İst. 1992, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi

Özek, Çetin, Prof. Dr., *Devlet ve Din*, İst., Ada Yay.

Özkaya, Y.; *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, Kültür ve Turizm Bak. Yay. (içinde).

Öztürk, Saygı; *Kasadaki Dosyalar, İsmet İnönü'nün Atatürk'e Sunduğu Gizli Kürt Raporu*, 5. Baskı, Ankara 2004, Ümit Yay.

Özyüksel, Murat; *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İst. 1988, Arba Yay.

Pamuk, Şevket - Toprak, Zafer (Derleyenler); *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923–2000)*, Ankara 1988, Yurt Yay.

Pamuk, Şevket, Doç. Dr.; *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, 1500–1914, 3. Baskı, İst. 1993, Gerçek Yay.

Pamuk, Şevket; *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1913)*, Ankara 1984, Yurt Yay.

Parla, Jale; *Efendilik-Şarkiyatçılık-Kölelik*, İst. 1985, İletişim Yay.

Parla, Taha; *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları*, İst. 1991, İletişim Yay.

Parla, Taha; *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İst. 1989, İletişim Yay.

Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Haz.) Muammer Sencer, İst. 1977, May Yay., s. 75.

Paşa, Şerif; *Bir Muhalifin Hatıraları, İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, İst. 1990, Nehir Yay.

Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Haz: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1992, Kültür Bak Yay.,

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç; *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*, Çev: Ayşe Hacıhasanoğlu-Mazlum Beyhan, Ankara 1974, Bilgi Kitabevi

Poole, Stanley Lane; *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev: Can Yücel, Ankara 1988, Yurt Yay.

Quataert, Donald, *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, (1881–1908)* Çev: Sabri Tekay, Ankara 1987, Yurt Yay.

Ramsaur, E. E.; *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Çev: Nuran Yavuz, , 2. Baskı, İst. 1982, Sonder Yay.

Rathmann, Lothar, Prof. Dr.; *Berlin-Bağdat, Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi*, Çev: Ragıp Zarakolu, İst. 1982, 2. Baskı, Belge Yay.

Read, Piers Paul; *Tapınak Şövalyeleri*, Çev: Sinem Gül, 2. Baskı, Ankara 2003, Dost Kitabevi

Rodinson, Maxime; *İslâmiyet ve Kapitalizm*, Çev: Fevzi Topaçoğlu İst. 1996, Spartatüs Yay.

Rohat, *Ziya Gökalp'in Büyük Çilesi*, İst. 1992, Fırat Yay.

Rozaliyev, Y.N.; *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923–1960)* Çev: Azer Yaran, Ankara 1978, Onur Yay.

Sadi, Kerim; *Türkiye'de Sosyalizm Tarihine Katkı*, 2. Baskı, İst. 1994, İletişim Yay.

Saeedpour, Vera Beaudin; *Selahaddin'in Mirası*, Çev: Serdar Şengül, Bilal Öztunç, İst. 2001, Avesta Yay.

Sakaoğlu, Necdet; *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*, Ankara 1984, Yurt Yay.

Samarcic, Radovan- Gaspıralı, Meral; *Sokullu Mehmet Paşa*, II. Baskı, İst. 1997, Sabah Yay.

Sarıhan, Zeki; *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Ankara 1986, Öğretmen Yay.

—— *SBF* dergisi

Selek, Sabahattin; *Anadolu İhtilâli*, 6. Baskı, İst. 1976, Cem Yay.

Sevgen, Nazmi; *Doğu ve Güneydoğu Türk Beylikleri*, Ankara 1982, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

Sevim, Ali; *Suriye Selçukluları*, Ankara 1965, A.Ü.D.T.F.C. Yay.

Shahak, Israel; *Yahudi Tarihi-Yahudi Dini*, Çev: Ahmet Emin Dağ, İst. 2002, Anka Yay.

Shaw, Stanford; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İst. 1982, E Yay.

Sırma, İhsan Süreyya; 2. *Abdülhamit'in Çin Siyasetine Dair Bir Vesika, T.T.* kongresi tebliği, 1981.

Silier, Orhan; *Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi*, İst. 1979, Boğaziçi Üniversitesi Yay.

Sonyel, Salâhi R., Dr.; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, 2. Baskı, Ankara 1987, TTK Yay.

Sonyel, Salahi R., Prof. Dr.; *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 1995, TTK Yay.

Sonyel, Salâhi R., Prof. Dr.; *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara 1995, TTK Yay.

Soysal, İlhami; *150'likler, Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular*, 3. Baskı, İst. 1988, Gür Yay.

Soysal, İlhami; *Dünyada ve Türkiye'de Masonluk ve Masonlar*, 4. Baskı, İst. 1988, Der Yay.

Steinberg, Michele; *Açık Komplo: H.G. Wells ve Dünya İmparatorluğu*, Çev: Altay Ünaltay, Yarın, Kasım 2003

Süleyman Şefik Paşa, *Hatıratım, 31 Mart Vak'ası*, Çev: Hümeyra Zerdeci, İst. 2004, Arma Yay.

Sümer, Faruk, Prof. Dr.; *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976

Sümer, Faruk; *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, Güven Matbaası

Şanda, Hüseyin Avni; *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, İst. (tarihsiz) Gözlem Yay.

Şerefhan, *Şerefname, Kürt Tarihi*, Çev: Mehmet Emin Bozarslan, 3. Baskı, İst. 1990, Hasat Yay.

Şeriati, Ali; *Ali*, Çev: Alptekin Dursunoğlu, İst. 2002, Söylem Yay.

Şerif, Ahmet; *Anadolu'da Tanin*, Hazırlayan: Çetin Börekçi, İst. 1977, Kavram Yay.

Şevket; *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı (1894–1909)*, İst.1956

Şimşir, Bilal; *İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu*, Ankara 1991, TTK Yay.

Tanör, Bülent; *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İst. 1992, Der Yay.

Tansu, Samih Nafiz; *İki Devrin Perde Arkası, Hüsamettin Ertürk*, İst. 1957, Hilmi Kitabevi

—— *Tarih* dergisi

——*Tarih ve Toplum* dergisi

Tayanç, Tunç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İst. 1973

——*TBMM Gizli Celse Zabıtları*, 2. Baskı, Ankara 1985, Türkiye İş Bankası Yay.

—— *Tercüman* gazetesi, "Celal Bayar, Atatürk ve İnönü'yü Anlatıyor", 16.8.1981.

Tezel, Y. Sezi, "1923-1938 Döneminde Türkiye'nin Dış İktisadi İlişkileri", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları* semineri, İst. 1977, İİTİA Yay., s. 196.

Tezel, Yahya; *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)*, Ankara 1982, Yurt Yay.

Tilly, Charles; *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Çev: Kudret Emiroğlu, Ankara 2001, İmge Kitabevi

Timur, *Kurtuluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni*, II. Baskı, Ankara 1979, Turhan Kitabevi

Timur, Taner, Prof. Dr.; *Türk Devrimi ve Sonrası*, Ankara 1993, İmge Kitabevi

Timur, Taner; *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, Ankara 1989, V. Yay.

Timur, Taner; *Osmanlı Kimliği*, İst. 1986, Hil Yay.

Togan, Zeki Velidi; *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, TUİTM I.

Toledano, Ehud R.; *Osmanlı Köle Ticareti, 1840–1890*, Çev: Y. Hakan Erdem, İst. 1994, Tarih Vakfı Yurt Yay.

—— *Toplum ve Bilim* dergisi

Toprak, Zafer; *Türkiye'de Milli İktisat (1908–1918)*, Ankara 1982, Yurt Yay.

Tökin, İsmail Hüsrev; *Türkiye Köy İktisadiyatı*, 2. Baskı, İst. 1990, İletişim Yay.

Tunaya, Tarık Zafer; *İslâmcılık Akımı*, İst. 1991, Simavi Yay.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasi Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İst. 1989, Hürriyet Vakfı Yay.

Tunçay, Mete- Zürcher, Erik Jan; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876–1923)*, İst. 1995, İletişim Yay.

Tunçay, Mete, Doç. Dr.; *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*, İst. 1982, Belge Yay.

Turan, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İst. 1980, Nakışlar Yay.

Turan, Osman; *Faizle Para İkrazına Dair Hukuki Bir Vesika*, Belleten, sayı: 62

Turan, Osman; *Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.

Turan, Osman; *Türkler Anadolu'da*, İst. 1973, Hareket Yay.

—— *Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Yay., Ankara 1966

—— *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Ankara 1989, Genelkurmay Başkanlığı Yay.

—— *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişme (1533–1610)* Ankara 1953

—— *Türkiye'de Sol Akımlar I (1908–1925)*, 1. Baskı, Ankara, 1967, Bilgi Yay

Türköne, Mümtaz'er; *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İst. 1991, İletişim Yay.

Uludağ, Süleyman; *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İst. 2001, Kabalcı Yay.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, 5. Baskı, Ankara 1988, TTK Yay.

Üçok, Bahriye; *İslâm Tarihi (Emeviler-Abbasiler)*, Ankara 1968, A.Ü. İlahiyat Fak. Yay.

Üçok, Coşkun, Prof. Dr.- Mumcu, Ahmet, Prof. Dr.; *Türk Hukuk Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1981, A.Ü.H.F. Yay.

Ülken, Hilmi Ziya; *Siyasi Partiler ve Sosyalizm*, İst. 1963, İskender Matbaası

Ülken, Hilmi Ziya; *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. Baskı, İst. 1979, Ülken Yay.

Ülman, Haluk, Dr.; *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, (1939–1947)*, Ankara 1961, A.Ü. Yay.

——*Vakıflar* dergisi

Valensi, Lucette; *Venedik ve Ba'b-ı Âli, Despot'un Doğuşu*, Çev: A. Turgut Arnas, İst. 1994, Bağlam Yay., 31.

Volkan, Vamık- Itzkowitz, Norman; *Ölümsüz Atatürk*, İst. 1998, Bağlam Yay.

Waylet , Bonar – Jackh, Ernst; *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu, Doğuda İngiliz Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, Çev: Vedat Atila, İst. 2004, Çive Yazıları Yay.

Wellhausen, Julius; *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev: Prof. Dr. Fikret Işıltan, *Ankara* 1989, TTK Yay.

Wells,H. G.; *Açık Komplo*, Çev: Sibel Cantemir, İbrahim Kapaklı Kaya, İst. 2004, Anka Yay.

Werner, Ernst; *Büyük Bir Devletin Doğuşu-Osmanlılar*, Çev: Yılmaz Öner, İst. 1988, Belge Yay., cII.

Wittek, Paul; *Menteşe Beyliği*, Çev: Orhan Şaik Gökyay, Ankara 1986, TTK Basımevi

Xemgin, Ethem; *Kürdistan Tarihi*, İst. 1997, Doz Yay.

—— *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri, (Ekonomik ve Sosyal Etüdler* konferansı), İst. 1964

Yalçın, Hüseyin Cahit; *Meşrutiyet Hatıraları (1908–1918) Fikir Hareketleri*, 1936

Yalçın, Lale; Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İst. 2002, İletişim Yay.

Yavuz, Turan; *ABD'nin Kürt Kartı*, İst. 1993, Milliyet Yay.

Yeğen, Mesut; *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İstanbul 1999, İletişim Yayınları

Yerasimos, Stefanos; *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, İst. 1994, İletişim Yay.

Yerasimos, Stefenos; *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Çev: Babür Kurucu, 3. Baskı, İst. 1980, Gözlem Yay.

Yetkin, Çetin , Doç. Dr.; *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930–1945)*, İst. 1983, Altın Yay.

Yıldız, Hasan; *Aşiretten Ulusallığa Doğru Kürtler*, 2. Baskı, İst. 1991, Fırat-Dicle Yay.

Yıldız, Hasan; *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, İst. 1991, Koral Yay., s., 152.

Yonan, Gabriele; *Asur Soykırımı*, Çev: Erol Sever, İst. 1999

Yücel, Yaşar; *Timur'un Dış Politikasında Türkiye ve Yakındoğu*, Ankara 1980, AÜDTFC

Zehra, Muhammed Ebu; *İslâm'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi*, Çev: Sıbğatullah Kaya, İst. 2003, Ağaç Yay.

Zerrinkub, Abdülhüseyin, Prof. Dr.; *İslâm Şafağı, İslâm'ın Ortaya Çıkışı ve Emevi Devleti Sonuna Kadar Yayılışı*, Çev: Hasan Almaz, İst. 2002, Anka Yay.

Zorlu, Ilgaz; *Evet, Ben Selanikliyim, Türkiye Sebetaycılığı*, 6. Baskı, İst. 1999, Belge Yay.

Zürcher, Erik Jan; *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İst. 1987, Bağlam Yay.

Zürcher, Erik Jan; *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Çev: Gül Çağalı Güven, İst. 1992, Bağlam Yay.

Dizin

1. Ahmet, 298, 307
1. Beyazıt, 330
1. Dünya Savaşı, 356, 471, 476, 477, 499, 514, 524, 530, 532, 554, 560, 566, 582, 585- 588, 594, 596, 601- 605, 608, 616, 618, 637, 651, 684, 715, 729, 732
1. Kılıçarslan, 176
1. Mehmet, 251, 329
1. Murat, 207, 330
2. Abdülhamit, 348, 427, 448, 453- 456, 465, 472- 475, 480- 488, 494, 499, 500- 506, 512, 513, 523, 525, 527, 554, 562, 565, 570, 576, 582, 584, 593, 596, 713, 732, 738
2. Beyazıt, 208, 228, 231, 232, 256, 263, 279, 293
2. Dünya Savaşı, 147, 514
2. Katerine, 354
2. Kayser Wilhelm, 198
2. Mahmut, 358, 359, 392, 403, 427, 565, 593
2. Mervan, 67
2. Meşrutiyet, 516, 523, 526, 527
2. Murat, 207, 214, 218, 219, 223, 265
2. Selim, 271- 275, 279, 287, 297
3. Ahmet, 266
3. Mehmet, 276, 279, 314, 318, 329
3. Murat, 276, 279, 289, 292, 307, 316, 318, 319, 329
3. Napolyon, 377
31 Mart Vakası, 514- 516, 528, 531
4. Murat, 318, 340, 342, 344, 352
4. Nicolaus, 199
Abaka, 168, 169, 201
Abbas, 34, 59, 76, 109, 116, 208, 244, 255, 331, 576, 720
Abbasiler, 9, 10, 15, 26, 28, 31, 32, 40, 48, 61- 67, 76- 78, 82, 83, 87- 95, 100, 103, 104- 106, 122, 137, 186, 193, 240, 320, 329, 740
ABD, 123, 133, 240, 262, 365, 367, 375, 382- 384, 388, 396, 403- 408, 418, 420, 461- 463, 479, 491, 508, 538, 539, 544- 547, 563, 577, 603, 608, 613, 624, 631, 647, 653, 658, 706- 708, 723, 726, 732, 740
Abdullah bin Abbas, 34
Abdullah bin Cüd, 58
Abdullah bin Ömer, 119
Abdullah bin Sa'd, 115
Abdullah bin Sebe, 33, 34, 37, 42, 43
Abdullah Cevdet, 485, 493, 494, 506- 12, 516, 517, 521, 524- 527, 548, 549, 550, 553, 558, 576, 733, 736
Abdullahoğlu Osman, 305
Abdurrahman Bedirhan, 505, 506
Abdurrahman bin Avf, 116
Abdülaziz, 84, 366, 373, 374, 377, 385, 429,

453, 549
Abdülbaki Gölpınarlı, 42, 119, 733
Abdülkadir, 134, 460, 461, 522- 526, 533, 537, 539, 542, 547, 548, 550, 671, 673, 674, 687, 696, 699, 734
Abdülmecit, 360, 362, 369, 385, 415, 424
Abdülmuttalip, 58
Abdülrezzak, 105, 524, 525, 536, 553, 556, 595
Abdümenaf, 58
Abdüşşems, 58
Abraham Harkavy, 40, 45
Abraham Kamondo, 377, 379
Açıkbaş, 345
Adalar, 190, 268, 275
Adalar Denizi, 190
Adana, 77, 99, 193, 287, 405, 426, 434, 470, 540, 595, 719
âdem-i merkeziyet, 507, 508, 516
Âdem-i Merkeziyet –Teşebbüs-ü Şahsi, 505
Aden, 39, 57, 87, 192, 194, 464, 601
Aden Körfezi, 601
Adil, 17, 100, 194, 195, 499
Adnan Menderes, 576, 700, 725, 726
Adriyatik, 63, 174, 181, 327
Affanoğlu Osman, 113
Afgan, 176, 456, 606
Afganistan, 26, 27, 151, 560, 602, 606, 659, 707
Aflâki, 164, 168
Afrika, 54, 56, 65, 67, 68, 71- 75, 78, 84- 87, 100, 102, 114, 174, 193, 228, 249, 336, 364, 376, 382, 454, 456, 525, 558, 601, 602, 704
  Doğu Afrika, 54
  Kuzey Afrika, 68, 71, 74, 78, 87, 100, 102, 249, 364
Afşin, 91, 144
Afyon, 295
Ağrı, 541, 696, 697, 710
Ağrı Dağı, 541, 697
Ağrı isyanı, 696, 697
Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye, 20
Ahi, 163, 164, 174
Ahiler, 163, 164, 222
Ahilerin, 164
Ahlat, 15, 66, 147, 197, 209- 212, 417
Ahlat bölgesi, 15
Ahmed bin Ebi Düad, 48
Ahmedil, 14
Ahmet Ağaoğlu, 576
Ahmet Baba, 344
Ahmet Cevdet Paşa, 113, 114, 374, 389, 729
Ahmet Emin Yalman, 577, 637
Ahmet Lahuşi, 178
Ahmet Paşa, 263, 308, 309, 313, 318, 352
Ahmet Safi, 222
Ahrar Fırkası, 516, 528
Ahrar Partisi, 514
Ahvaz, 13, 77, 81, 158
Airan bölgesi, 14
Aka Gündüz, 719
Akabe, 601
Akasya dergisi, 576
Akdağ, 203, 229, 287, 291- 295, 305- 308, 729
Akdeniz, 26, 27, 52, 54, 55, 62, 65- 67, 72- 75, 82, 83, 98, 137, 169, 172- 175, 179, 181, 188, 190, 194, 202, 206, 207, 214, 215, 247, 269, 270, 275, 290, 312, 336, 354, 356, 411, 464, 479, 511, 601, 602, 621, 622, 678, 705- 708, 731, 734
  Batı Akdeniz, 27, 54, 73, 74, 181, 188, 203
Akka, 77, 182, 187, 205
Akkoyunlu, 160, 213, 214, 221- 227
Akkoyunlu Devleti, 213
Akkoyunlular, 210, 213, 224, 253
Akra, 272, 605, 606, 628
Akra bölgesi, 605, 606
Akrâd, 261, 264
Aksaray, 169, 171, 250
Aksarayi, 167, 172
Aksungur, 14, 209
Akşehir, 155

Alamut, 20, 99, 187, 200, 238, 240- 248
Alamut kalesi, 20, 200, 238, 243
Alanya, 155
Albay Bell'in, 610
Albert D'Aix, 185
Alevi, 137, 233- 242, 256, 259- 261, 282, 284, 292, 293, 300, 325- 329, 342, 654, 672, 713
Alevi Çerkezleri, 259
Alevi-Bektaşi, 238, 239
Aleviler, 234, 235, 259, 653
Alevilik, 44, 136, 137, 165, 237
Ali Kemal Meram, 276
Ali Paşa, 343, 362, 374, 392- 394, 400, 408- 413, 450
Ali Şeriati, 117, 118, 739
Alikuş, 140
Allah, 33, 34, 38- 44, 47, 76, 89, 99, 102, 106- 108, 112, 117- 120, 125, 126, 129, 135, 144, 160, 218, 252, 280, 454, 530, 615
Alliance Israilete Universelle, 375- 377
Alliance İsraelite, 377
Alliance okulları, 376
Alman Yahudileri, 269
Almanca, 204, 473
Almanlar, 24, 86, 112, 147, 187, 192, 197, 269, 275, 314, 364, 366, 371, 377, 384, 433, 437, 445, 470- 478, 515, 516, 524, 560, 561, 569, 582, 586- 588, 594, 597, 602- 605, 679, 688, 717, 737- 740
Almanya, 85, 241, 257, 331, 365, 372, 381, 382, 388, 403, 470- 477, 484, 489, 514, 544, 560, 569, 585- 587, 598, 599, 602, 613- 618, 688, 689, 703, 740
Alman-Yahudi Okulu, 377
Alparslan, 9, 10- 23, 143- 145, 159, 177, 209
Amadiye, 605
Amasra, 215
Amasya, 168, 228, 232, 295, 305- 366, 425
Amediya, 605
Amediye, 140, 346
Amerika, 75, 228, 269, 290, 334, 336, 372, 382, 405, 410, 444, 506, 545, 547, 602, 706, 707, 724, 735
Amerika Devrimi, 372
Amerikalılar, 367, 381, 403- 405, 408- 411, 414, 459- 462, 544
Amir-i Hâkim-i Azam, 580
Ammâr, 42
Ammar bin Yasir, 116, 117
Amr bin El-As, 58
Amr İbn Ubeyd, 48
Amr oğlu Zeyd, 58
Amsterdam, 269- 271, 336, 371
Amuderya, 25- 27, 53- 55, 63, 91, 226
Amul, 17
Anabaptisler, 510
Anadolu Selçuklu, 145, 146, 151, 152, 160, 161, 162, 168, 178, 188, 197, 204, 305, 732
Anadolu Türkmenleri, 137, 161, 169, 202, 222- 228, 255, 300
Anan Ben David, 41- 45
Anâniye, 41, 42
Anglo-Sakson, 87, 493, 506- 510, 514- 516, 569
Ani (Ermeni Başkenti), 14
Ankara, 11, 25, 32, 35, 37, 57, 59, 64, 110, 117, 122, 123, 134, 135, 148, 154, 158- 163, 178, 183, 203- 207, 212, 213, 214, 217, 222, 248, 265- 270, 276- 279, 282, 287, 289, 301- 310, 314, 321, 329, 332, 339, 340, 354, 357, 360, 366, 371, 376, 380, 381, 390, 400, 415, 417, 424- 428, 430, 433- 436, 471, 489, 497, 498, 515, 528, 534, 538- 540, 552, 556, 564, 576- 579, 587, 595- 599, 604, 605, 608, 611, 628, 631, 635- 640, 643, 644, 648, 654- 664, 666, 670- 685, 691- 695, 698- 707, 712, 715- 721, 723, 726, 729- 741
Ankara Savaşı, 212, 213, 248, 329
Antakya, 73- 77, 84, 99, 139, 144, 145, 180- 183, 186, 188, 197, 200, 241, 317, 405, 652
Antalya, 197, 228, 256, 310, 621
anti-Batıcı, 609
antik dünya, 62
anti-kapitalist, 512, 519, 520, 542, 571, 698,

725
Anti-Sovyetik, 623
Anvers, 270, 274, 371
Ara, 110
Arabi, 99, 150, 167, 241, 259, 346
Arabistan, 26, 36, 57- 62, 66, 72, 76, 87, 102, 114, 278, 334, 602, 632, 696
Batı Arabistan, 57, 102
Arabistan Sâmileri, 66
Aral gölü, 13
Aramice, 54, 141
Aramiler, 67, 69
Arap Orduları, 16
Arap Ortadoğusu, 652
Arapça, 15, 21, 22, 28, 29, 52, 69- 73, 76, 78, 84, 139, 147, 233, 544, 552, 613, 659, 665
Araplar, 10- 16, 19, 26- 36, 48, 53- 78, 83, 90, 91, 102, 110- 114, 123, 124, 129- 134, 139, 140, 144, 146- 150, 154, 155, 158, 161, 167, 173, 184, 200, 211, 213, 222, 226, 242, 259, 321, 325, 345, 350, 362, 366, 388, 406, 454- 456, 485, 504, 505, 524, 527, 540, 543, 557, 559, 565, 596- 599, 603- 615, 622- 625, 639, 646, 652, 653, 658, 663, 689, 692, 693, 702, 708, 709, 715, 726, 731, 732
Araplaşma, 70
Aras, 143, 439, 576, 578, 696, 705, 731
Argun, 201
Argün Han, 201
Arnavut, 358, 455, 485, 505, 515, 527, 529, 534, 565
Arnavutköy, 279
Arnavutluk, 358, 632, 653
Arnold Wilson, 606, 607
Arthur Koestler, 130
Artuk, 15, 145
Artukoğulları, 192, 212
Aryen, 67, 147, 148
Asa, 240
Aseyi Tarikatı, 250
Ashab-ı Kehf, 46
astroloji, 29, 98, 238
Asur, 139, 249, 605, 606, 741
Asur Levi, 606
Asvan, 62, 63, 86
Asya, 12, 32, 34, 36, 60- 76, 80, 84- 87, 106, 129, 130, 143, 145, 157, 158, 165, 173- 177, 196, 199- 202, 207, 210- 212, 310, 331, 341, 350, 354, 356, 383, 391, 397, 405, 411, 445, 472, 477, 478- 480, 490, 504, 517, 561, 565- 570, 594, 598, 601- 603, 626, 659, 704, 729, 732
Batı Asya, 60, 196, 202, 331
Doğu Asya, 60, 211
Küçük Asya, 61
Orta Asya, 61, 63, 71- 74
Asyagil üretim biçimi, 178
Aşağı Mezopotamya, 65, 82, 102, 403
Aşiret Mektebi, 504, 505, 513
atabey, 23, 24
Atatürk, 494- 510, 511, 527, 573, 576- 580, 628, 634, 656, 660, 667, 671, 700, 703- 707, 709, 712, 715- 724, 729, 734- 739, 740
Atina, 99, 103, 318, 326, 525, 526, 529, 532
Atina Metropolitleri, 318
Atlantik, 87, 336, 382, 722
Atlantis, 239
Augsburg Antlaşması, 269
Avrasya, 52, 55, 56, 80, 125, 132, 148, 544, 569, 570, 575, 601, 630, 631, 697
Avrupa, 6, 12, 14, 24, 29, 30, 49, 52, 57, 65, 72, 86, 87, 107, 108, 130, 131, 134, 147, 167, 169- 174, 177, 179, 183, 184, 187, 189, 190, 198, 202, 204- 208, 215, 221, 228- 230, 241, 253, 257, 258, 262, 265, 271- 274, 277, 282, 286- 290, 310- 314, 317, 320, 331- 338, 351- 357, 361- 415, 420- 433, 441, 444- 447, 453, 455, 458, 460, 464, 471- 475, 479, 481, 485, 488, 492, 495, 496, 499, 500- 507, 510, 512, 517- 525, 535, 538, 542, 558, 566, 569, 570, 571, 574, 581, 596, 600- 603, 608, 621, 622, 623, 644, 649, 658, 688, 689, 698, 705, 730, 738, 739

Batı Avrupa, 52, 175, 205, 241, 256, 274, 337, 353, 365, 380- 383, 431, 723
Avrupa Birliği, 368
Avrupa Osmanlısı, 221
Avrupalılar, 29, 175, 216, 229, 264, 332- 337, 360, 366, 377, 381- 384, 403, 406, 409, 412, 414, 420, 431, 432, 437, 464, 465, 480, 488, 499, 511, 518, 569
Avrupalılarlar, 29, 216, 332, 334, 335, 420, 499, 569
Avustralya, 382, 488, 601
Avusturya, 272, 314, 315, 316, 317, 353, 361, 365, 372, 381- 388, 399, 442, 462, 472- 475, 479, 484, 504, 586, 616, 624
Avusturya Demiryolu, 484
Avusturya Demiryolu, 484
Avusturya-İtalyan Demiryolu, 484
Ayasofya, 190, 201, 365
Ayasofya Camii, 365
Aydın, 206, 427, 517, 595, 621
Ayin-i Cem, 235
Ayşe, 98, 109, 113, 390, 731, 738
Azad, 681
Azadi, 661, 666, 670, 672, 673, 676, 677, 678, 679, 681, 682, 683, 693, 696, 699
Azd, 48
Azerbaycan, 13, 14, 91, 131, 136, 137, 143, 147, 192, 213, 214, 222, 224, 340, 391, 464, 553, 561, 611
Kuzey Azerbaycan, 14, 192, 224
Azerbeycan, 13, 14, 91, 131, 136, 137, 143, 147, 192, 222, 224
Azerbeycan Türkmenleri, 224
Azeriler, 340
Aziz Baban, 524
Aziz Petrus, 199
ba'sü ba'delmevt, 38
Baba İshak, 148, 175
Baba İshak isyanı, 175
Babai ayaklanması, 239
Babailer, 234
Baba-İshak, 148
Babanzade İsmail Hakkı, 516, 524
Babıâli, 315, 326, 329, 362, 365, 368, 374, 388, 393, 397, 408, 413, 428- 431, 443- 445, 457, 463, 464, 472, 482, 488, 502, 532, 574, 577, 584, 586
Babil, 38, 82, 92, 93, 159, 250, 371, 376, 383
Babilli, 140, 375
Babilonya, 39, 67, 78, 84
Bâbu'l-Yahud, 39
Badiye Arapları, 122
Bağdat, 2, 9, 14- 19, 28- 32, 46, 60- 66, 73- 77, 80- 91, 95, 96, 102- 105, 131, 133, 141, 154, 158, 159, 173, 180, 186, 187, 192, 199, 202, 212, 240, 246, 247, 254, 270, 340, 341, 342, 343, 350, 375, 376, 392, 407, 421, 426, 472, 477- 481, 483, 501, 524, 536, 552, 598, 601, 602, 607, 609, 612- 616, 620, 625- 630, 662, 677, 725, 732, 737, 738
Bahaeddin Kutluca, 175
Bahai yayınevi, 509
Bahailik, 509
Bahaullah, 509
Bahdinan, 395, 605
Bahreyn, 57, 103, 601
Bakara Suresi, 144
Bakü, 448, 659
Balat, 206, 256, 380
Balfour, 621, 622
Balıkesir, 293, 295, 434, 634
Balkan, 145, 149, 249, 256, 339, 355, 358, 442- 445, 464, 479, 500, 529, 557, 561, 563, 565, 569, 596- 598, 602, 618, 717, 740
Balkan Devletleri, 355
Balkanlar, 26, 95, 129, 145, 148, 149, 215, 241, 249, 264, 321, 425, 442, 463, 472, 473, 494, 631, 697, 741
Baltacı Mahmut Paşa, 278
Baltık ülkeleri, 72, 241
Barbar Batı, 74, 81
Barbaros Hayrettin Paşa, 271
Baron Hirsch, 376, 377, 484
Barzan, 436, 437, 553, 554, 595, 605, 628
Barzan köyü, 437

Barzani, 140, 437, 605, 726
Basra, 14, 17, 28- 33, 46, 48, 60- 67, 72- 76, 80- 87, 95, 100, 102, 116, 120, 178, 192, 354, 403, 478, 479, 486, 602, 613, 615, 626
Basra İhvanı, 29, 30
Basra Körfezi, 60- 67, 72- 76, 81- 84, 87, 95, 100, 102, 178, 479, 626
Basriyyun, 28
Batı Akdeniz, 27, 54, 73, 74, 181, 188, 203
Batı Anadolu, 145, 161, 213, 232, 336, 384, 425, 630, 634, 678
Batı Arabistan, 57, 102
Batı Asya, 60, 196, 202, 331
Batı Avrupa, 52, 175, 205, 241, 256, 274, 337, 353, 365, 380, 382, 383, 431, 723
Batı Cava, 347
Batı İran, 14, 55, 141, 209, 213, 260
Batı Sumatra, 347
Batıcılık, 492, 514, 521
Batınilik, 29, 99, 101, 244, 247, 248, 251
Bavyera, 371
Bayar, 376, 496, 498, 576, 577, 578, 718, 720, 739
Baybars, 154, 171, 202
Bayburt, 160
Bayram, 212
Bedevi, 57, 68, 71, 564, 735
Bedir Savaşı, 58
Bedirhanlar, 506, 510, 534, 536, 609, 610
Bediüzzaman Said Nursi, 507, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 521, 528, 546, 547, 551, 736
Bedreddin, 99, 148, 149, 150, 222, 224, 234, 241, 242, 248, 249, 250, 251, 256, 732
Bektaşiler, 99, 137, 234, 238, 239, 240, 358, 359, 500, 653, 654
Bektaşilik, 328, 653, 665
Belçika, 219, 372, 382, 384, 389, 408, 472
Belencer, 131
Belh, 17, 18, 19, 30, 39, 55, 63, 64, 65, 85, 87, 96, 151, 247
Ben Gurion, 726
Beni Mahzun, 58
Beni Sakif, 59
Beni Ümeyye, 58
Benyamin en-Nehavendi, 46
Berberiler, 68, 69
Berberistan, 70, 72
Bercovici, 197
Bereketli Hilâl, 26, 27, 56, 65, 66, 141
Bergri, 143, 147
Berid, 16, 23
Berlin, 371, 372, 456, 460, 463, 464, 472, 477, 485, 495, 738
Bermeki, 65, 96
Bervarıbata, 628
Beşike, 515
Beşinci Haçlı, 199
Beşiri, 556, 709
Beyazıt, 208, 212, 213, 228, 231, 232, 233, 248, 254- 259, 263, 264, 276- 284, 291, 293, 296, 329, 330, 352, 421, 441, 449, 528
Beyoğlu, 263, 374, 390, 474, 491
Beyrut, 492, 608, 625, 696
Beytülmal, 57, 96, 111, 113, 115, 118, 125
Beytüşşebap, 665, 676, 680, 681, 697, 733
Bidyat-üş-Şam, 67
Bilbay, 63
Bilderberg, 577, 723
Bilderberg, Triletoral Komisyon, 577
Bilecik, 343
Bingöl, 212
Binyaniş, 628
Birinci Haçlı, 183
Birleşik Bağımsız Ermenistan, 608
Bistam, 213
Bitlis, 15, 136, 209- 214, 345, 346, 404, 405, 418, 420, 421, 448, 450, 489, 490, 492, 513, 516, 523, 540, 551- 556, 595, 598, 618, 635, 642, 662, 671, 676, 678, 709
Bitlisli Kemal Fevzi, 526, 548, 736
Bizans İmparatorluğu, 9- 15, 32, 49, 58, 62, 66, 69- 74, 77- 87, 95, 101, 112, 114, 125, 129- 137, 143- 169, 173- 176, 181, 184, 187- 190, 202- 207, 211, 214, 216, 219, 241, 248, 256, 258, 277, 301, 303, 318-

320, 325- 331, 339, 353, 721, 722, 730, 736, 737
Bizans Ordusu, 11
Bizanslaşma, 329
Bizanslılar, 143, 145, 155, 161, 162, 204, 325, 329, 330
Bizanslılaşma, 329
Bogomil, 148, 149, 241
Boğazlar, 190, 356
Boğdan, 216, 263, 271, 315, 326
Bohemond, 180, 200
Bolşevikler, 349, 541- 545, 605, 620- 623, 626, 627, 630, 715, 731
Bolşevizm, 511, 513, 545, 605, 608, 620, 621, 733
Bolu, 295, 358
Bombay, 60, 375
Bosna, 149, 320, 390, 442, 444, 465, 473, 560
Bouree, 373, 377
Bozdağ, 343, 344, 667, 734
Bozdağ Tekkesi, 343, 344
bölükbaşı, 23
Börklüce Mustafa, 251, 252
Börü Pars, 18
Brindizi, 486
Britanya, 262, 362, 365, 375, 410, 420, 472, 496, 549, 560, 598, 602, 605, 606, 609, 612- 614, 626, 630, 658, 677, 679, 687, 692, 705
Britanya Şanghayı, 375
Bryennesler, 12
Buda, 53, 64, 92, 274
Budapeşte, 373, 495
Budist, 64, 129, 134, 201
Budist mabedi, 129
Budizm, 34, 62, 99, 106, 129, 134
Bugu Han, 130
Buhara, 61, 87, 134, 561
Buldukani, 209
Bulgaristan, 149, 251, 326, 442, 473, 560
Bulgarlar, 129, 132, 149, 325, 330, 354, 366, 390, 444, 445, 455, 559
Burgaz, 326
Bursa, 207, 208, 215, 219, 230, 250, 256, 277, 289, 291, 293, 295, 305, 308- 310, 333, 345, 380, 385, 425, 427, 434, 634, 674
Büveyh, 31
Büveyhoğulları, 13, 14
Büyük Britanya, 6, 472, 549, 602, 604, 605, 613, 614, 630, 677, 692, 705
Büyük Domestik, 151
Büyük Han, 153, 199, 201
Büyük Loca, 495, 580
Büyük Millet Meclisi, 631, 634, 635, 636, 653, 654, 663, 667
Büyük Millet Meclisi Hükümeti, 631, 636
Büyük Sahra, 72
Büyük Selçuklu, 150, 151, 152, 158, 186, 187, 213, 245, 246, 731, 735
Büzgan bölgesi, 12
Cabbari aşireti, 629
Caesareopapismus (Tanrı- Krallık), 38
Câfer'ül Bermeki, 65
Cahit Yalçın, 529, 576, 740
Câhiz, 29
Candar, 25
Candar Cemalüddin İkbal, 25
Canning, 6, 278, 352, 357, 361, 362, 368, 369, 393, 405, 411
Cantacuzenes, 12
Carmel Dağı, 509
Castrum, 74
Cavit, 499, 500, 576, 582, 583, 584, 588, 632, 700
Cavit Oral, 700
Cazıglara, 159
Cebel-i Tarık, 601
Cebeliler, 289
Cebelitarık, 72, 480
Celal, 286, 376, 496, 498, 510, 564, 576, 577, 578, 673, 674, 739
Celal Bayar, 376, 496, 498, 576, 577, 578, 739
Celaleddin, 39, 246, 247
Celâleddin, 165, 166, 167, 168, 173, 374
Celali, 286, 287, 290, 293, 296, 297, 298,

299, 300, 341, 729
Celali Fetreti, 287, 293, 298
Celali İsyanları, 286, 298, 341, 729
Celaliler, 290
Cemal, 139, 210, 286, 497, 500, 514, 576, 578, 700, 733, 734, 735, 737
Cemalülmülk, 18, 19
Cemil Uybaydın, 576
Cemiyeti Akvam, 666, 670, 688, 689
Cemiyet-i Akvam Meclisi, 667
Ceneviz, 173, 181, 182, 190, 195, 206, 212
Cenevizli, 176, 179, 219
Cenevizliler, 173, 190, 268
Cenevre, 270, 473, 505, 511, 532
Cengiz Han, 198, 199, 231
Cenova, 84, 181, 182, 188, 193, 194, 205, 206, 208, 215, 219, 248, 325, 331
Cenovalılar, 181, 207, 215, 219
Cermen, 70
Cevat Abbas Güner, 576
Cezayir, 70, 78, 181, 307, 376, 389
  Doğu Cezayir, 70
Cezayirliler, 365
Cezire, 66, 110, 195, 212, 214, 254, 402, 413, 414, 449, 450, 554, 636
CFR, 577, 723
Chamberlain, 687, 688, 690
CHP, 576, 578, 659, 694, 698, 702, 714
Churchill, 545, 622, 626, 697
CIA, 130, 133, 726
Cibran Aşireti, 672
Cibranlı Halit, 661, 670, 672, 682, 699
Cidde limanı, 62
Cihan-Şah, 214, 223, 224
Cihat, 9, 579, 732
Cizre, 15, 139, 345, 402, 413- 417, 442, 450, 452, 553, 612, 628, 670, 681, 736
Cizrelioğlu Aziz, 488
Comnenes, 12
Corpus Juris Canonici, 38
Cudi Dağı, 141, 395
Cumhuriyet Halk Partisi, 719, 720
Curzon, 530, 612, 622, 636, 644, 647, 652, 659
Cuveyni, 171, 178, 245, 246
Cüneyt, 221- 224, 227, 232, 651, 734
Çağrı Bey, 12
Çaldıran Savaşı, 254
Çanakkale Boğazı, 248, 515
Çanakkale Savaşı, 599
Çandaroğlu Beyliği, 215
Çankaya, 579, 653, 716, 717, 729
Çankırı, 295, 430
Çar, 349, 370
Çariçe, 354
Çav, 172
Çavhane, 172
Çeçenler, 349
Çek, 253
Çerkez, 225, 425, 434, 485, 508, 529, 534, 620, 687
Çerkez Ethem, 620, 687
Çernigov, 133
Çiftbozanlar, 290, 293, 298
Çin, 14, 52, 53, 55, 60, 61, 64, 65, 71- 76, 80, 83, 84, 129, 172, 173, 193, 198- 202, 219, 364, 381, 471, 474, 475, 488, 567, 569, 602, 738
  Kuzey Çin, 60
Çin denizi, 61
Çince, 54
Çinliler, 60
Çorum, 153, 295
Çubukoğulları, 209
Çukurova, 160
Dabik, 64
Dağıstan, 224, 349, 391
Dağıstan Halkları Olağanüstü Kongresi, 350
Dalassenes, 12
Dalmaçyalılar, 365
Damat Ferit, 531, 539, 583, 610, 611
Dandanekan Savaşı, 12
Danişmedli, 156
Danişmendliler, 162, 192
Danyal bin Musâ el-Kumiri, 46

Dar-el Harb, 135
Darülislâm, 156
Dâr-üş-Şecere sarayı, 32
davet-i Cedide, 243
Demokrat Parti, 725, 727
Dendrios, 69
Denizli, 152
Dergüzini, 244, 245
Dersim, 212, 261, 442, 500, 527, 538, 598, 635, 671, 676, 681, 684, 711- 714, 724, 727, 730- 732
Dersim İsyanı, 713, 727
Dersim Plânı, 711
Derviş Ahmet, 265, 342, 729
Derviş Vahdeti, 514, 515
Develi, 171
Deylem, 161
Deylemi, 20
Deylemli, 13, 25
Deylemli Büveyhoğulları, 13
Deylemliler, 25, 71, 209
Deysan, 35
Dıhkanlar, 243
Dicle, 9, 28, 29, 60, 61, 66, 72, 76, 84, 92, 98, 143, 146, 192, 327, 395, 398, 411, 602, 604, 694, 741
Dienstmanner, 25
Dihkanlar, 74
Dimetoka, 249
Dimyat, 95, 195
Dinar, 11
Dinever, 13
Divan, 29, 121, 211, 266, 271, 277, 279, 451, 523, 669
Divan-ı Cünel, 29
Divan-ı Hâtem, 29
Divan-ül Mezalim, 121
Diyala, 607, 616
Diyarbakır, 15, 131, 143, 144, 146, 152, 156, 172, 193, 197, 213, 214, 224, 233, 234, 254, 296, 340- 345, 405, 411, 415, 416, 425, 448- 450, 458, 487- 492, 516- 518, 523, 538- 540, 545, 550, 552, 556, 558, 563, 598, 609-611, 635, 641, 671-674, 676, 681, 684, 695, 700, 709, 727
Diyarbekir, 66, 352, 358, 413, 417, 419, 438, 524, 545, 550, 551, 595, 618
Diyar-ı Muzar, 15
Dizbağı Lordu, 369
Dobbs, 663
Docetizm, 49
Doçlar, 205
Doğanşehir, 148
Doğu Afrika, 54
Doğu Asya, 60, 211
Doğu Cezayir, 70
Doğu Demiryolu, 377
Doğu Hıristiyanlığı, 62
Doğu Hindistan, 60
Doğu İran, 64, 65, 99
Dozy, 511, 512
Dozy, Byron, 512
Dönmeler, 362
dördüncü Haçlı, 184
Dr. Ahmet Emin, 46
Droşak, 505
Dubrovnik, 219
Dulkadir, 226
Dunlop, 130, 131, 134
Durkheim, 520, 564
Dürzüler, 362
Düyun-u Umumiye, 171, 387, 445, 446, 447, 469, 470, 482, 483, 631, 632, 650, 730
Düyun-u Umumiyesi, 171
Ebi İsa, 40
Ebi İsa İshâk bin Ya'kub el İsfehâni, 40
Ebu Eyyub el-Ensari, 116
Ebu Hanife, 33, 42, 43, 44, 45, 105
Ebu Hanife Nu'man bin Sabit, 42
Ebu İsa, 40, 41, 49, 50
Ebu Said, 103, 223
Ebu Süfyan, 58, 59, 109, 113
Ebu Süfyan bin Harb, 59
Ebu Ubeyde, 110
Ebu Uheyha, 58
Ebu Zerr-i Gıfari, 116, 117

Ebu'l Ferec Furkan, 49
Ebu'l-Kasım, 12
Ebulkasım İbni Khordadbeh, 60
Ebussevar, 14
Ebussuud, 272, 273, 275, 276, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 729, 732
Edirne, 230, 249, 277, 289, 293, 295, 332, 333, 375, 379, 425, 499, 502, 640
Edmonds, 607, 663, 664, 669, 732
Efes, 206, 251
Eflâk, 216, 263, 271, 314, 326
Eflâk-Boğdan Seferi, 263
Eflâtun, 102, 166, 238
Ege, 146, 215, 331, 332, 333, 388, 587, 618, 651
Ege Denizi, 331
Eğridir, 305
Ehl-i Örf, 296, 297, 298, 311
Ehl-i Şer, 297, 298
Ehrimen, 39
Ekâbir, 288
El-Askar, 62
Elaziz, 610, 671
El-Bataih, 66
El-Battani, 30
Elbistan, 152
Elbruz, 64
Elefantin adası, 63
Elen Çağı, 66
El-Ezher, 505, 512
el-Haravi, 186
el-Haraz, 110, 111
el-Haraz:, 111
el-Hıtat, 46
el-Hüseyni, 20
el-Kâim (Bağdat Halifesi), 14
el-Kamil, 197
el-Kata, 62
el-Kunduri, 10, 16
el-Mansur, 42, 44, 45, 76
Emevi, 35, 36, 62, 67, 77, 78, 90, 112, 113, 115, 118, 119, 124, 148, 320, 741
Emeviler, 31, 35, 36, 56, 59, 62, 67, 77, 78, 90, 97, 113, 115, 118, 119, 122, 123, 124, 148, 320, 740, 741
Emevilerden, 31
Emile Boutmy, 512
Emir Seyfeddin, 174, 177
Emir-Kıpçak, 25
emperyalist, 183, 205, 262, 334, 348, 353, 356, 359, 360, 364, 366, 377, 381, 383, 386, 404, 415, 416, 423, 431, 432, 455, 457, 460- 465, 471- 477, 480- 482, 492, 493, 495, 502, 506, 508, 512, 514- 518, 520, 521, 525, 530, 535, 539, 542, 543, 544, 547, 549, 564, 569, 570, 583, 589, 594, 600-602, 613, 622, 623, 625- 627, 630, 640, 643- 646, 649, 650, 657- 689, 693, 696, 698, 706- 708, 714, 715, 724, 725
emperyalizm, 355, 386, 405, 479, 515, 517, 519, 570, 593, 626, 689, 691, 693, 697, 715
Enderunlu, 292, 297
Endonezya, 72, 193, 347, 348, 350
Endonezyalı, 347, 351
Endonezyalı Nakşibendiler, 347, 351
Ensâr, 116
Enver Paşa, 504, 560, 561, 596, 604, 729
Erbil, 98, 139, 140, 375, 438, 541, 606, 612, 617, 629, 664, 680
Erciş, 143, 147
Erdebil, 14, 221, 222, 223, 224, 227
Erdem, 13, 411, 520, 735, 739
Ereğli, 284, 471, 501
Erez, 377
Eritre, 62, 81
Erivan, 524
Erkan-ı Harbiye, 654, 655
Ermeni, 13-15, 25, 66, 71, 77, 85, 143- 147, 155, 160- 162, 166, 168, 169, 175, 177- 180, 193, 199- 202, 211, 255, 256, 260, 268, 293, 311, 319, 321, 325, 331, 335, 354, 357, 366, 383, 385, 388, 391, 403- 409, 413, 419, 440, 456- 458, 460, 461, 464, 465, 486, 505, 506, 508, 534, 535, 539, 540, 548, 555, 559, 582, 587, 593, 595, 597, 598, 602, 605- 608, 610, 626,

664, 696, 710, 729, 736
Ermeni Kilisesi, 256
Ermeni Kralı Hetum, 169
Ermeni Krallığı, 169
Ermeniler, 25, 85, 131, 150, 186, 200, 253, 255, 256, 277, 331, 332, 353, 354, 362, 369, 409, 413, 437, 440, 443, 460, 464, 555, 593, 594, 609, 610, 626
Ermenistan, 9, 67, 75, 76, 81, 85, 88, 110, 131, 177, 255, 391, 405, 456, 463, 507, 608, 611, 626, 627
Ermenşahlar, 209
Ertürk, 653, 654, 655, 739
Erzen, 146
Erzincan, 228, 231, 232, 233, 234, 450, 492, 541, 676, 711
Erzurum, 143, 144, 147, 156, 159, 209, 234, 287, 297, 319, 340, 341, 345, 396, 411, 418, 421, 440- 443, 448, 449, 450, 486, 487, 488, 489, 490, 492, 523, 528, 540, 555, 556, 582, 610, 611, 661, 670, 671, 675, 677, 683
Erzurum Kongresi, 661
Es'ad kabilesi, 15
Esenniler, 235, 237
Eski Ahit, 235, 237
Eski Mısır, 34, 63, 237, 238, 239
Eski Yunan, 29, 238
Eskişehir, 343, 434, 471, 595, 634, 636, 700, 729
Ethem, 403, 620, 687, 740
Evliya Çelebi, 273, 278, 279, 341, 344, 345, 359
Evrak-ı Perişan, 280
Evrensel Yahudi Birliği, 375
evrenselci, 136, 509
Eyüp, 286, 336, 734
Eyyubi Devleti, 193
Eyyubiler, 192- İ97, 200, 212, 213, 624
Falih Rıfkı Atay, 579, 638, 714- 718
Fare bölgesi, 13
Fars, 13, 28- 36, 48, 53, 177, 234, 329
Farsça, 21, 22, 28- 30, 54, 76, 83, 161, 176, 177, 227, 329, 544, 659
Farsi, 26, 27
Farsiler, 28
Farslar, 54, 98, 692
Fas, 73, 81, 389, 651
Fatımi Devleti, 14
Fatımi Halifesi, 14, 15
Fatımiler, 9, 14, 15, 78, 84, 85, 86, 192
Fatih Kanunnamesi, 301
Fatih Rüştü Zorlu, 576
Fatih Sultan Mehmet, 207, 214- 221, 232, 249, 256, 258, 259, 265, 272, 277, 279, 289, 294, 301, 367, 415, 561
Fatimi, 81, 102, 198
Faysal, 624, 663
Fazluye, 13
Fecr-ul-İslâm, 46
Fedek arazisi, 115
Fedek bahçesi, 115
Felemenk, 271, 272, 304, 364
Felemenkler, 184
Fener, 256, 286, 326, 529
Fener Patrikhanesi, 256
Feramürz, 14
Ferdinand, 228, 229, 371
Fergana, 64, 87, 134
Ferit Pertev Paşa, 707
Feruşim, 46
Fethi Okyar, 500, 576, 578, 604, 695, 703, 735
Fevzi Çakmak, 655, 668, 680
Fırat, 29, 45, 57, 61, 66, 72, 75, 76, 84, 95, 143- 147, 233, 253, 327, 524, 548, 552, 602, 604, 661, 663, 670, 672, 694, 696, 709, 725, 732- 738, 741
Filibe, 219
Filistin, 13, 39, 41, 49, 65, 82, 112, 132, 196, 250, 477, 499, 512, 630, 631, 651, 652
Finike, 66
Firavun, 234, 238, 707
Firdevsi, 64
Firuz Şah, 222
Floransa, 208, 240, 262, 313, 325, 331

Floransalılar, 187, 207, 208, 219
Foça, 206, 219
Fould, 370, 372, 484
Frank, 86, 144, 162, 173, 175, 183, 200, 204, 245
Frankfurt, 371, 372
Franklar, 84, 194, 204
Fransa, 84, 149, 199, 201, 208, 228, 241, 264, 266, 270, 271, 302, 313, 315, 331- 337, 353, 355, 356, 360- 370, 373, 374, 378, 381- 384, 388, 389, 390, 396, 403, 412, 413, 420, 425, 444, 455, 471- 474, 479, 484, 489, 495, 504, 512, 514, 530, 532, 539, 544, 560, 567, 576, 599, 602, 611, 621, 625, 627, 630, 638, 640, 651, 675, 688, 689, 692, 704, 705, 708
Fransa Bilim Akademisi, 334
Fransa Dışişleri Bakanlığı, 373
Fransız, 155, 189, 261, 263, 278, 290, 304, 314, 315, 325, 332- 334, 336, 354, 356, 359, 362, 365- 367, 370- 374, 378, 399, 404, 408, 412, 421, 432, 433, 445, 470- 475, 479, 488- 502, 511, 528, 532, 547, 557, 566, 569, 583, 602, 609, 611, 612, 621, 623, 625, 639, 640, 645, 688, 696, 732, 741
Fransız Devrimi, 354, 356
Fransız Krallığı, 189, 334
Fransız Partisi, 359, 373, 378
Fransızca, 204, 361, 377, 379, 391, 413, 433, 488, 512, 517, 524, 572, 573
Fransızlar, 155, 189. 261, 263, 278, 281, 290, 304, 314, 315, 325, 332- 336, 354, 356, 359, 362- 367, 370- 374, 378, 399, 403, 404, 408, 412, 421, 432, 433, 445, 470- 472, 475, 479- 489, 499, 501, 502, 511, 528, 532, 547, 557, 566, 569, 583, 602, 609, 611, 612, 621, 623, 624, 625, 640, 645, 651, 688, 696, 732, 741
Fransisken, 199
Frederic, 197
Frederik, 187, 192, 197, 198
Frederik II., 197, 198
Frenk, 179, 184, 186, 192, 197, 198, 200, 243, 329
Frenkler, 184, 185, 311, 369
Fuad Köprülü, 32
Fuat Köprülü, 276, 562, 730
Fuat Paşa, 362, 373, 374, 378, 546, 669
Furusim Tarikatı, 250
Fustat, 62
Führer, 703
Füstat, 63, 74, 78
Gabriel, 38, 131, 393
Galata, 190, 216, 257, 268, 311, 367, 377, 378, 385, 389, 444, 445, 583, 734
Gan-Eden (Aden Bahçesi), 39
Garzan, 396, 400, 556, 709, 710
Gassani, 58
Gavras, 155
Gawar, 605
Gazan Han, 178
Gazari (Hazar), 132
Gazne, 12, 13, 16, 39
Gazne bürokrasisi, 13
Gazneli Mahmut, 14
Gazneliler, 12- 16, 21, 23, 32, 209
Gazze, 651
Ge-Hinam (Sıcak Vadi), 39
Geli, 628
Gelibolu, 216, 230
Gentile, 267, 268
Geonim, 41
Germen, 144, 171, 312
Germen İmparatorluğu, 312
Getrut Bell, 609
Gevher-Âyin, 13
Gevher-Âyin, Ay-Tegin-i Süleymani, 13
Geylan, 221
Giovanni di Monte Corvino, 199
Girit, 206, 271, 390, 414, 485, 536, 601
Girit adası, 271, 485
Giritliler, 362
Gizli Tanrı, 241
Gnostik dinler, 135
Goltz, 476, 477, 603, 717

Goyan, 628, 677
Goyanlar, 605
Gök Arabası, 240
Gök oğulları, 235
Gök-Tanrı, 129
Görkös, 169
Grek, 53, 63, 155, 161, 190, 199
Grekler, 63, 156
Gritti, 263
Gulam, 23, 161, 350
Gurani Kürtleri, 346
Gustave Le Bon, 512
Gül Haççılar, 241
Gülçiçek, 276
Gülhane Hattı, 368, 369
Güney Kürdistan, 345, 350, 524, 605, 638, 696
Güneydoğu, 71, 150, 155, 209, 221, 232, 233, 238, 250, 264, 268, 417, 427, 429, 487, 504, 608, 609, 611, 680, 708, 738
Güneydoğu Anadolu, 155, 209, 238, 250, 264, 268, 487, 608, 609, 680
Güneydoğu'da, 609
Gürcistan, 173, 353, 391, 627
Gürcü, 13- 15, 18, 151, 161, 165, 169, 201
Gürcüler, 186
Güruh-u Naci, 235, 236, 237
Habeşistan, 58, 62, 63, 81
Habsburg, 253, 370
Habur, 66, 75, 77, 395, 677
Hacı Bektaş-ı Veli, 238, 239, 240, 241, 328, 359, 653
hacib, 23
Haçlılar, 151, 155, 156, 159, 160, 167, 169, 170, 180- 208, 241- 246, 262, 270, 474, 480, 733, 736
Hadrat-ı Aziz, 340
Hafsa, 115, 276
Hagios Caralambos, 239
Hagios Caralambos Tapınağı, 239
Hahambaşı, 256, 257, 644
Hahami Tarikatı, 250
Hakan Yusuf, 132
Hakem, 115
Hakem bin Ebi'l Âs, 115
Hakkâri, 141, 212, 214, 408, 410, 411, 415, 416, 417, 420, 437, 449, 458, 552, 666, 669, 670, 674, 680, 712
Halep, 15, 77, 164, 175, 180, 193, 197, 200, 208, 225, 238, 245, 268, 270, 331, 332, 333, 342, 376, 405, 524, 536, 540, 618, 624, 625, 630, 652
Halevi, 131
Haliç Konferansı, 666
Halife, 9, 12, 15- 19, 26- 33, 40- 45, 49, 60, 76- 91, 95 97, 105, 109, 111- 115, 118, 119, 122, 130- 132, 136, 150, 185, 193, 200, 209, 232, 245, 246, 270, 348, 393, 454, 456, 475, 539, 554, 611
Halife Mansur, 28, 29, 43, 44, 45
Halife Me'nun, 29
Halife Mervân bin Muhammed el-Himar, 40
Halife Mu'tasım, 49
Halife Mustencid, 30
Halife Osman, 33
Halife Ömer, 28, 31, 76, 185
Halifeti Altunu, 174
Halil ibn-i Ahmed, 28
Halil Modanı, 524
Halis, 616
Halit, 58, 96, 110, 350, 351, 513, 525, 548, 661, 671
Halit bin Velid, 58
Hallac-ı Mansur, 150, 238, 241, 247
Halvan, 158
Hama, 77, 201
Hambro, 373
Hamburg, 270, 371, 372, 476, 496, 567
Hamidiye, 465, 487, 489, 504, 513, 523, 554, 593, 596, 676
Hamidiye Alayları, 465, 487, 489, 504, 513, 593, 596
Hamidiye Kürtleri, 523, 554, 593
Hammurabi, 250
Hammurabi Yasası, 250

Hamon, 266, 271, 277, 284
Hamza Saru Görez, 233
Hananya, 41
Hanbeli, 15, 103
hançer güzâr, 175
Hanefi, 15, 328
Hanekin, 375, 606
Hanife kabilesi, 37
Harbiye, 486, 492, 502, 505, 522, 632, 654, 696
Harem-i Hümayun, 298
Harezmliler, 27, 63, 64, 81, 82, 87, 150
Haric Ebu Hazm, 38
Haric Hazm Sebe, 38
Harici ayaklanmaları, 15
Harici parti, 124
Hariciler, 15, 122- 125, 734
Haricilik, 124
Harifta dağı, 605
Harizm, 13, 132
Harizmşahlar, 247
Harizm-Volga ticaret yolu, 13
Harp Divanı, 516
Harput, 3, 154, 209, 358, 405, 448, 539, 540, 598, 609, 676
Harran, 15, 29, 30, 67, 146, 197, 541
Harrington, 639, 655, 695
Harun Reşit, 65, 88
Hârun Reşit, 132
Hasan Rıza Soyak, 578
Hasan Sabbah, 20, 238, 242, 244
Hasday, 132
Hasköy, 278, 366, 379
Haslar Kadısı, 286
Hassa askeri divanı, 29
Haşhaşın, 244
Haşim, 58, 485
Haşşaşi, 187, 244, 246
Haşşaşiler, 199, 243- 247
Haşşaşinler, 245, 246
Haşşaşiyun, 200
Hawar, 147
Hayber geçidi, 55
Haydar, 224, 232, 236, 370, 378, 672, 734
Haydari sarık, 225
Haydarpaşa, 279, 502
Hazar, 13, 55, 73, 81, 88, 130- 134, 176, 219, 241, 544, 678
Hazar denizi, 13, 55, 81, 88, 176
Hazar Denizi, 73, 81, 88, 130, 544
Hazar Kaganlığı, 130, 132
Hazarlar, 130, 131, 132, 133
Hazine divanı, 29
Hazreti İsa, 343
Heisted, 372
Helen, 73, 355
Helenistik, 71, 93
Helenizm, 52
Hemavend aşireti, 614, 629
Hemedan, 13, 41, 141, 375, 376
Herat, 17, 18, 39, 64
Herat bölgesi, 18
Hermenik-Batını, 239
Hermes, 98, 234, 238, 239, 247
Hermes Okulu, 235
Hermesçi, 238, 239, 240, 241, 243, 248, 251, 261
Hermesçi Gül Haç, 241
Hermesçilik, 238, 239, 240, 241, 247
Hermetik, 235, 346
Hersekli Ahmet Paşa, 263
Herslag, 657
Hessen, 372
Hethum, 200
Hethun, 200
Hetum, 169, 199
Hevi Cemiyeti, 523, 526, 545, 736
Hezaresb, 14
Hıristiya, 167, 201, 251, 264, 328
Hıristiyan, 13, 48, 49, 54, 69, 70, 72, 80, 84- 86, 92, 93, 101, 102, 106, 107, 115, 130, 132, 134, 137- 141, 145, 147, 149, 150- 156, 161, 162, 165- 169, 173, 176, 179, 183, 185, 194, 196, 197, 198, 199, 201, 204, 206, 213, 216, 219, 224, 228, 238, 240, 241, 248, 249, 251, 260, 264, 267,

269, 275- 277, 296, 319, 328- 331, 335, 352, 354, 355, 356, 361, 362, 364, 366, 369, 373, 380, 385, 388, 394, 399, 404, 406, 408, 410, 414, 415, 437, 452, 453, 456, 464, 480, 512, 563, 573, 574, 709
Hıristiyanlar, 48, 70, 83, 85, 130, 150, 161, 168, 200, 265, 369, 406, 410, 412, 424, 445, 678, 709
Hıristiyanlık, 54, 99, 115, 129, 131, 132, 134, 136, 167, 200, 273, 328, 480
Hırvat, 298, 299
Hıttın, 197
Hicaz, 33, 35, 59, 62, 76, 112, 121, 253, 465, 487, 504, 615
Hicr, 117
Hicret, 46
Hicretin, 113, 134, 198
Hilafet, 22, 42, 68, 69, 270, 611, 634, 645, 662, 667, 698, 720
Hilâl, 26, 27, 56, 65, 66, 141
Hille, 15
Hilmi Uran, 576, 700
Himalayalar, 53
Hindi-Çin, 60
Hindistan, 12, 14, 26, 29, 52, 54, 55, 57, 60, 61, 63, 64, 65, 75, 84, 178, 229, 230, 320, 336, 350, 393, 403, 404, 405, 411, 454, 455, 464, 480, 488, 506, 560, 601, 602, 606, 607, 612, 622, 627, 630, 651, 652, 659, 662, 720, 737
  Doğu Hindistan, 60
  Kuzey Hindistan, 54
Hint, 26, 48, 52, 53, 54, 62, 65, 66, 71- 76, 80, 87, 100, 103, 129, 133, 147, 192, 193, 197, 230, 336, 437, 464, 601, 602, 652, 720, 721
Hint denizi, 72
Hint Okyanusu, 52, 62, 66, 72, 73, 74, 76, 80, 87, 103, 194, 230, 336, 464
Hint-Akdeniz bölgeleri, 26, 54
Hintliler, 345
Hiperper, 190
Hira, 76
Hiram, 242
Hitit, 249
Hizan, 710
Hollanda, 262, 314, 332, 333, 336, 337, 347, 361, 369, 371, 372, 384, 389
Hollandalılar, 304, 332, 333, 336
Homeros, 146
Hope, 371
Horace Rumbold, 636
Horasan, 12, 13, 16, 18, 21, 25, 26, 28, 39, 53, 55, 59, 63, 64, 67, 76, 80, 81, 87, 88, 91, 158, 172, 173, 214, 234, 246
Hormek Aşireti, 672
Hospitalier Şövalye Tarikatı, 248
Hospitalier Şövalyeleri, 241
Hospitaliers Tarikatı, 253
Hovan, 353
Hovhan Manastırı, 353
Hovnan, 353
Hovsep, 353
Hulâğu, 171
Hulvan, 13
Humar-Tegin, 13
Hun, 131, 132
Huneyfoğlu, 120
Huneyn, 115
Hunlar, 129, 145
Hurifiler, 234
Hurufi, 224
Hurufilik, 99, 223
Huseyn, 43, 99
Husrev Baharı, 112
Huzistan, 13, 65, 66, 75, 77, 82, 83, 98, 178, 209
Hülagu, 180, 247
Hülâgu, 179
Hülâgü, 199, 240
Hünkâr İskelesi Antlaşması, 360
Hürmüz, 39, 64, 192, 234, 464
Hürrem, 136, 137, 263, 264, 284, 286
Hürrem Sultan, 263
Hürremiler, 136
Hürremiye, 136, 244

Hürriyet Pervaran Fırkası, 528
Hürriyet ve İtilaf, 506, 510, 528, 530, 531, 532, 533, 540, 600, 609
Hüseyin, 30, 38, 99, 109, 117, 210, 421, 450, 455, 470, 509, 524, 527, 529, 532, 553, 556, 564, 576, 597, 615, 616, 648, 651, 729, 731, 733, 737, 739, 740
Hüzistan, 65
Hz. Abbas, 59
Hz. Âdem, 38
Hz. Ali, 34, 35, 37, 38, 91, 95, 97, 99, 101, 102, 109, 110, 114- 124, 222, 226, 247, 735, 737
Hz. Ayşe, 113
Hz. Davud, 41, 113
Hz. Ebubekir, 58, 97, 109- 113, 226
Hz. Fatma, 222
Hz. Hasan, 37
Hz. Hüseyin, 37
Hz. İdris, 238, 239, 240, 254
Hz. İsa, 33, 34, 40, 41, 102, 237
Hz. Muhammed, 28, 34, 35, 37, 40, 41, 56- 58, 62, 89, 96, 99, 102- 110, 114- 116, 120, 130, 131, 223, 226, 259, 305, 343, 345, 346, 365, 392, 394, 395, 396, 402, 407, 408, 413, 419, 421, 422, 439, 549, 678, 695, 730, 732, 741
Hz. Musa, 37, 46, 234
Hz. Osman, 33, 34, 35, 43, 97, 113, 114, 115
Hz. Ömer, 33, 58, 97, 110, 111, 112, 113, 115, 185, 226
Hz. Süleyman, 113
Hz. Yahya, 237
Irak, 9, 10, 13, 14, 26, 35, 39- 43, 48, 49, 57, 82, 95, 98, 104, 110, 112, 131, 137, 138, 144, 156, 158, 165, 171, 186, 193, 212- 214, 218, 222, 244, 246, 249, 375, 437, 509, 540, 541, 597- 620, 624, 627- 631, 639, 641, 650, 657, 662, 663, 664, 666, 676, 679, 680, 683, 684, 685, 688, 689, 690, 691, 692, 707, 708, 725, 726, 729, 732, 737
Kuzey Irak, 13, 193, 437, 540, 598, 605, 607, 612, 616, 628, 629, 641, 646, 648, 726
Irak Kürtleri, 600, 606, 620, 628, 689, 692
Irak Yahudileri, 39, 41, 131
Iraklılar, 35, 46, 102, 103, 140, 223, 605, 691
Isak Komnenos, 11
Isbahâniye, 40
Isfahan, 19, 92, 202, 243, 244, 331
Islahat Fermanı, 367, 368, 373, 424, 734
Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye, 528, 532
Isparta, 113, 295, 434
Israel Friedlander, 49
Işığın Tanrısı, 237
İberik Yarımadası, 228
İbn el-Esir, 185
İbn el-Kalanissi, 185
İbn Meymun, 198, 267
İbn-i Haldun, 222
İbn-i Hazm el-Endülüsü, 34
İbni Khordadbeh, 60
İbni Sebe, 42
İbn-Musa-el-Hârezmi, 30
İbn-u Cerir et-Taberi, 33
İbn-u Ebi'l-Hadid, 35
İbrahim, 9, 102, 135, 140, 143, 185, 221, 222, 225, 263, 264, 279, 284, 299, 307, 313, 326, 345, 346, 393, 394, 396, 408, 413, 485- 488, 494, 529, 538, 554, 582, 700, 724, 734, 738, 740
İbrahim Ağa, 487
İbrahim Müteferrika, 326
İbrahim Paş, 263, 264, 307, 313, 393, 394, 396, 408, 487, 488, 554
İbrahim Paşa, 263, 264, 307, 313, 393, 394, 396, 408, 487, 488, 554
İbrahim Temo, 485, 486, 494, 734
İbrahim Yınal, 9, 135, 143
İbrani, 38, 102, 234, 240, 242, 247, 249, 251, 261, 346, 509, 575
İbranice, 46, 63, 236, 237, 242, 376
İdris, 238, 239, 240, 254, 346
İdris Peygamber, 238, 239, 240

İfrikkiye, 70
İhvân-üs-Safâ, 29
ikta, 10, 19, 24, 25, 159, 168, 178, 247, 330
İktisat Kongresi, 639, 643, 645, 658
İlhan Abaka, 169
İlhanlılar, 169, 202, 210, 222, 247, 252
İlyas, 239, 303
İmadülmülk, 18
İmam Ahmed, 30, 105, 106
İmam Ebu Hanife, 33, 44
İmam Gazali, 513
İmam İsmail, 30
İmam Mehdi, 30
İmam Muvaffak, 12
İmam Zeyd Bin Ali, 33
İmamet İslâmı, 118
İmmunitas, 10
İmparator, 32, 137, 144, 145, 151, 155, 179, 184, 188, 192, 197, 248, 262, 325, 330, 331, 370
İmparator Theophile, 32
İncil, 108, 137, 168, 237, 238, 404, 548, 726
Luka, 237
Markos, 237
Matta, 237
Yuhanna, 237
Yuhanna İncil'i, 237
İngiliz, 6, 187, 277, 278, 304, 314, 315, 316, 320, 325, 332, 333, 336, 352, 354, 356, 359, 361, 362, 364, 365, 369, 370, 378, 380, 381, 383, 385, 389, 393, 396, 399-404, 408- 414, 418, 421, 427, 433, 437, 443- 445, 448, 454- 457, 459, 460, 463, 464, 470- 475, 479, 492, 493, 494, 497, 499, 506, 507, 510- 516, 524, 525, 529, 530- 544, 547, 563, 565, 566, 597, 598, 599, 600- 616, 620- 631, 636- 647, 651, 657, 658- 664, 669, 673- 696, 699, 703- 707, 717, 722, 729, 734- 740
İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri, 605, 628, 669, 684
İngiliz Partisi, 359
İngilizler, 314, 332, 333, 364, 369, 394, 396, 402, 403, 408, 421, 442, 443, 448, 457, 506, 514, 515, 524, 530, 532, 539, 540, 542, 599, 600, 605, 607, 610, 612, 613, 615, 616, 621, 628, 629, 638, 639, 666, 668, 669, 677, 679, 688, 689, 690, 692, 696, 698
İngiltere, 201, 208, 228, 241, 270, 274, 277, 336, 337, 348, 353, 356, 357, 360, 361, 362, 364, 365, 367, 368, 369, 380- 384, 388, 393, 395, 396, 402, 403, 405, 411, 413, 418, 423, 424, 425, 442, 443, 444, 445, 454, 455, 461, 462, 463, 464, 465, 472, 474, 485, 489, 493, 495, 500, 506, 512, 514, 525, 526, 529, 530, 532, 535, 538, 539, 543, 544, 549, 560, 563, 566, 569, 598- 602, 606- 614, 620- 623, 626, 627, 630, 631, 638, 640, 644, 646- 653, 656, 659, 664, 666, 669, 673, 674, 675, 679- 681, 684, 685, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 696, 698, 699, 703, 704, 705, 706, 707, 708, 722, 737
İnönü, 529, 577, 578, 579, 580, 659, 667, 682, 684, 685, 687, 690, 692, 696, 700, 706, 709, 710, 711, 712, 719, 733, 734, 737, 739
İpek Yolu, 64
İran, 9- 16, 21, 24, 26- 31, 34- 43, 48, 49, 52- 76, 81, 84, 87, 88, 89, 91, 93- 106, 110, 112, 116, 117, 130, 138, 141, 143, 148- 150, 158, 159, 161, 167, 169, 176, 178, 198, 201, 202, 208- 215, 219, 226- 234, 238, 243, 247, 249, 252, 253, 254, 256, 259, 260, 261, 266, 283, 284, 300, 317, 325, 331, 332, 333, 340, 341, 342, 346, 352, 353, 354, 358, 375, 376, 381, 391, 392, 395, 396, 402, 411, 416, 418, 419, 420, 441, 442, 450, 455, 456, 458- 464, 473, 480, 490, 524, 525, 541, 542, 553, 560, 561, 594, 600- 607, 609, 611, 614, 619, 624, 628, 630, 658, 659, 663, 675, 680, 683, 689, 702, 707, 710, 726
Batı İran, 14, 55, 141, 209, 213, 260
Doğu İran, 65

İran-Sami kültürel gelenekleri, 26, 53
İran-Sami kültürü, 54
İran Hükümdarlığı, 10
İran Selçukları, 161
İrani, 26, 37, 43, 91, 137, 138, 159, 195, 346
İranlı, 10, 13, 16, 24, 72, 77, 92, 95, 102, 159, 161, 171, 176, 204, 223, 226, 233, 402
İranlılar, 34, 38, 62, 68, 69, 176, 276
İran-Sami halkları, 54, 56
İran-Sami kültürel gelenekleri, 26
İran-Sami kültürü, 26, 27, 53, 54
İrin Kadişin, 38
İrtiş, 55
İsa Mesih, 49
İsa Nehri, 76
İseviye, 40, 41, 50
İsfahan, 13, 17, 31, 376
İsfahani, 176
İsfehâniye, 40
İsfendiyaroğlu, 251
İshak İskavi, 41
İshak Sukuti, 485, 548
İsiyim, 40
İskender Çelebi, 263, 264
İskenderiye, 63, 72, 73, 74, 82, 84, 99, 116, 133, 192, 193, 194, 205, 208, 240, 250, 268, 270, 317
İskenderiye limanı, 72, 194
İskenderun Körfezi, 354
İskenderun Limanı, 602
İslâm Cemaati, 17
İslâm Tarihi, 58, 108, 119, 122, 125, 511, 733, 740
İslâmcılık, 453, 454, 514, 521, 575, 734, 739
İslâmi, 5, 26, 27, 32, 34, 35, 42, 46, 47, 55, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 79, 85, 97, 118, 146, 147, 148, 155, 156, 199, 206, 222, 228, 230, 276, 280, 309, 321, 328, 344, 347, 348, 454, 463, 464, 492, 513, 517, 519, 531, 560, 613, 652, 715
İslâmiyet, 5, 26, 28, 31, 35, 37, 40, 41, 43, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 81, 82, 84, 94, 99, 101, 107, 108, 109, 111, 114, 115, 118, 123, 125, 129, 130, 135, 137, 141, 148, 160, 167, 177, 200, 202, 238, 250, 276, 283, 464, 509, 527, 530, 533, 541, 559, 563, 568, 593, 702, 729, 731, 738, 740
İslâmiyet'in Protestanlaştırılması, 509
İslâmlaşmak, 563, 570, 732
İsma'il el-Ukbari, 46
İsmail, 30, 137, 207, 225, 226, 227, 230, 232, 233, 237, 243, 253, 254, 259, 260, 261, 262, 266, 282, 286, 293, 344, 345, 358, 393, 412, 415, 442, 452, 454, 515, 516, 524, 525, 528, 532, 561, 564, 572, 576, 580, 608, 612, 631, 670, 678, 695, 696, 701, 702, 714, 730, 731, 732, 734, 737, 739, 740
İsmail Çelebi, 344, 345
İsmail Gaspıralı, 561, 564, 576
İsmail Hurşid, 580
İsmail Kemal, 515
İsmaililer, 9, 14, 29, 30, 97, 100, 103, 104, 137, 192, 242, 243, 246, 346
İsmet İnönü, 578, 579, 580, 637, 638, 639, 647, 648, 651, 652, 659, 666, 668, 684, 685, 690, 695, 706, 708, 712, 734, 737
İspanya, 27, 36, 68, 70, 71, 72, 74, 78, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 100, 132, 228, 264, 266, 268, 270, 275, 277, 303, 313, 314, 364, 371, 389, 506
İspanyol Yahudileri, 208, 277
İspanyollar, 208, 264, 271, 277, 376, 499, 501
İspir, 297
İsrail, 41, 43, 93, 133, 134, 139, 140, 240, 242, 249, 375, 377, 499, 501, 509, 531, 566, 725, 726, 732
İsrailoğulları, 40, 480
İstanbul Borsası, 370, 734
İster, 19, 105
İstiklâl Mahkemeleri, 686, 694
İstiklâl Mahkemesi, 577, 674, 693
İsveç, 266, 315, 369, 384, 576
İsveçliler, 315

İşraf, 23
İşraf Divanı, 23
İştirakiyyun (ortaklaşacılık) mezhebi, 117
İtalya, 54, 81, 87, 149, 181, 182, 188, 201, 228, 240, 290, 333, 365, 378, 379, 388, 473, 474, 489, 495, 497, 539, 564, 627, 645, 688, 703, 704, 717
İtalyan Cumhuriyetleri, 194
İtalyan florini, 174
İtalyan Yahudi, 265, 271, 274
İtalyan Yahudisi, 265
İtalyanlar, 87, 169, 172, 173, 179, 181, 182, 187, 190, 193, 194, 195, 197, 203, 204, 206, 208, 212, 265, 270, 274, 278, 304, 364, 404, 413, 471, 475, 484, 486, 495, 496, 501, 621, 626, 688, 704
İtil, 85, 132
İttifak Devletleri, 368
İttihad ve Terakki, 486, 490, 491, 507, 522, 524, 529, 733, 734
İttihad-ı İslâm, 453, 454, 455, 456, 461, 465, 662
İttihad-ı İslha, 453, 454, 455, 456
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti, 516
İttihat ve Terakki, 376, 433, 461, 473, 490, 493, 494, 497, 499, 500, 501, 510, 514, 516, 517, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 531, 532, 546, 548, 549, 550, 554, 557, 558, 559, 560, 562, 563, 564, 565, 566, 571, 574, 581, 583, 584, 586, 588, 593, 595, 596, 597, 599, 632, 653, 654, 665, 729, 732, 738, 740
İttihat ve Terakki Kürtleri, 523
İttihat ve Terakki Partisi, 517, 587
İttihatçılar, 496, 499, 557, 562, 574, 575, 582, 594, 596, 605, 609, 617, 652, 735
İttihat-ı Muhammedi, 514
İyonya Rumları, 365
İzmir, 6, 173, 206, 230, 266, 270, 320, 325, 326, 331, 332, 333, 336, 354, 358, 369, 379, 385, 404, 406, 427, 431, 486, 491, 541, 607, 621, 634, 639, 643, 645, 651, 658, 666, 674, 695
İzmir İktisat Kongresi, 639, 643, 645, 658
İzmit, 145, 293, 405, 634, 636, 638, 729
İznik, 145, 153, 160, 179, 251, 330
İznik Rum İmparatorluğu, 179
İzzeddin, 153, 154, 163, 167, 174, 175, 214, 414, 420
İzzülmülk, 18
Jacoba Yahudileri, 265
Jacobo, 265
Jacobo Yahudileri, 265
Japonya, 602
Jewish Khazars, 131
Josef Nasi, 268
Jön Kürtler, 6, 521, 522, 524, 525, 526, 529, 534, 548, 608, 693, 696
Jön Türkler, 6, 390, 473, 480, 490, 492, 493, 494, 496, 499, 500, 501, 504, 505, 506, 507, 512, 513, 516, 521, 523, 524, 525, 526, 529, 537, 554, 561, 562, 563, 565, 566, 569, 594, 729, 736, 738
Judaizm, 62
Julius Wellhausen, 35, 37, 740
Jurakanlar, 141
Jurnalcılık, 175
Kabala, 82, 238, 240, 241, 247
Kabalacı Yahudiler, 241
Kabalacılık, 240, 241
Kâbe, 57, 62, 378, 615
Kacar, 226
Kaçar, 224
Kadirağazade Rıza, 488
Kadiri, 346, 347, 436, 437
Kaffa, 219
Kafkas, 71, 81, 130, 395, 442, 462, 540, 541, 630
Kafkas dağları, 130
Kafkaslar, 130, 131, 541
Kafkasya, 82, 173, 175, 348, 349, 350, 354, 394, 395, 419, 422, 462, 544, 560, 568, 594, 597, 604, 623, 630, 631, 678, 685, 741
Kuzey Kafkasya, 151, 348, 349, 391
Kafkasya Cephesi, 598
Kafkasya Müslümanları, 349

Kâğıthane, 286
Kahire, 9, 62, 73, 74, 78, 81, 83, 84, 85, 86, 102, 192, 197, 202, 208, 249, 268, 270, 329, 492, 505, 507, 509, 525, 526, 535, 536, 601, 608, 626, 673
Kâküye, 13, 14
Kalah, 60
Kamil Paşa, 514
Kâmil Paşa, 515
Kamondolar, 377, 378
Kamuran Bedirhan, 610, 726
Kanuni Sultan Süleyman, 253, 263, 264, 266, 271, 272, 274, 276, 279, 280, 282, 283, 284, 289, 291, 292, 294, 296, 297, 301, 302, 308, 312, 316, 317, 319
Kapadokya, 146
Kapıkulları, 213, 328
kapitalist, 188, 242, 305, 310, 335, 353, 372, 373, 380, 382, 383, 386, 423, 427, 431, 432, 433, 438, 471, 472, 476, 478, 481, 482, 483, 484, 492, 493, 501, 502, 506, 508, 510, 514, 517, 518, 519, 521, 542, 545, 570, 574, 576, 577, 580, 588, 597, 632, 639, 643, 644, 646, 649, 652, 657, 658, 682, 692, 697, 715, 718, 719, 720, 723, 724, 725
kapitaliz, 354, 519
kapitalizm, 228, 372, 382, 427, 507, 515, 516, 519, 520, 532, 533, 569, 588, 639, 693, 698, 713, 719, 720, 724
Kapitalizm, 94, 269, 270, 518, 649, 725, 738
Kara Ahmet Paşa, 308, 309
Kara Ali, 344
Kara Kemal, 589
Kara Yusuf, 211
Karabağ, 255, 553, 731
Karabağ Ermeni Melikleri, 255
Karabağ Ermenileri, 255
Karacahöyük, 239
Karadağ Türkmenleri, 224
Karadeniz, 73, 172, 174, 179, 190, 206, 207, 331, 354, 356, 471, 479, 515, 544, 624, 710
Karahisar, 219, 343, 595
Karailer, 42, 43, 49, 82
Karailik, 41, 43, 49
Karaim, 41, 45, 133, 134, 241
Karaim Türkleri, 241
Karaim Yahudileri, 133, 134, 241
Karakoyunlu, 210, 211, 212, 213, 214, 222, 224, 227
Karakoyunlu Devleti, 211, 214
Karakoyunlular, 210
Karakurum, 199, 204
Karaman, 228, 231, 232, 233, 250, 287
Karamanlı, 224
Karamanoğlu, 215, 231
Karamanoğulları, 215, 231, 260
Karasu, 143, 499, 500, 576, 645
Karatay, 151, 152, 153, 165
Karımi, 193
Karmatiler, 102, 136, 234
Karolenj, 70
Kasımpaşa, 286
Kastamonu, 171, 251, 295, 358, 486, 489, 595
Kaşgar, 63, 64, 150
Katar, 241
Katarlar, 241
Katarlık, 241
Katolik, 202, 241, 365, 369, 477, 511
Katolik Kilisesi, 241
Kavurd, 13, 19, 209
Kayravan, 73, 78
Kayseri, 136, 152, 162, 175, 177, 202, 489, 595
Kayserşah, 176
Kazım Karabekir, 630, 666, 667, 668, 669, 694
Kâzım Karabekir, 576, 630, 639, 667, 698, 734
Kazvin, 243, 284, 345
Kazvini, 134, 178
Keldan, 35
Kelhuri Aşireti, 615
Kemah, 11, 541
Kemal Mithat, 532

Kemal Paşazade, 233
Kemalist, 567, 611, 620, 622, 627, 628, 629, 630, 638, 639, 641, 646, 651, 661, 664, 686, 693, 694, 695, 697, 705
Kemalistler, 609, 610, 611, 612, 620, 621, 622, 624, 625, 629, 630, 640, 643, 646, 647, 651, 652, 666, 682, 695
Kemalizm, 510, 517, 567, 589, 611, 628, 651, 729, 734, 738
Kerkük, 139, 140, 254, 375, 437, 505, 541, 628, 630, 642, 643, 647, 661, 664
Kerküklü Necmettin, 524
Kerrami, 16, 17
Keyhusrev, 197
Keyhüsrev, 154, 155, 162, 169, 176, 203
Keykavus, 153, 154, 155, 156, 163, 167, 168, 172, 174, 175, 179
Keykubad, 152, 155, 162, 163, 165, 172, 176, 197, 249
Keysani, 37
Keysaniye, 33
Khan-Fou, 60
Khawajagan Nakşibendileri, 344
Kıbrıs, 189, 197, 199, 231, 269, 272, 274, 275, 277, 279, 280, 281, 305, 306, 455, 464, 514, 515, 560, 601, 673
Kılıç Aslan, 160
Kılıçarslan, 146, 153, 155, 156, 163, 164, 165, 168, 176, 179, 192, 193
Kıpçak, 25, 134, 151, 159, 173
Kıpçaklar, 151
Kıpti, 63
Kırım, 81, 133, 134, 169, 174, 203, 215, 219, 315, 365, 367, 368, 370, 372, 377, 378, 388, 419, 421, 425, 442, 443
Kırım Savaşı, 365, 366, 367, 368, 370, 372, 373, 377, 378, 388, 419, 421, 442, 443
Kırklar Meclisi, 236
Kırklar Meydanı, 240
Kırşehir, 136, 137, 430, 653
kıyas, 45, 282
Kızıl Elma, 330
Kızıl Elma Ağacı, 330
Kızıl Şapkalı, 222
Kızılbaş, 137, 225, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 281, 282, 283, 292, 325
Kızılbaşlar, 232, 233, 283
Kızılbaşlık, 228, 287, 292
Kızıldeniz, 14, 62, 63, 72, 73, 75, 82, 83, 87, 103, 193, 194, 197, 464
Kızılırmak, 147, 179
Kiev, 133
Kifri, 606
Kilab kabilesi, 15
Kilikya, 66, 77, 145, 156, 169, 625
Kilis, 224
Kindi, 29
Kirkisani, 49
Kirman, 66, 85, 214
Kirmanşah, 13, 210, 375
Kisralan, 35
Kitâb el-Egani, 38
Kitabı Mukaddes, 240
Kitâbu'l-Envâr ve'l-Merâkib, 49
Kitboğa, 200
Kocaeli, 343
Koçgiri aşireti, 681
Koçi Bey, 289
Koestler, 130, 131, 133
Konfüçyüs, 53
Konya, 151, 152, 153, 155, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 175, 176, 179, 187, 188, 192, 193, 197, 201, 202, 249, 330, 343, 400, 434, 478, 540, 595, 674
Konya Selçuklu, 151, 152, 162, 187, 188, 193, 201, 330
Kopt, 63, 85, 194
Kore, 60
Korsika, 181
Koyulhisar, 163
Köln, 372
Köprülü Mehmet Paşa, 266
Kösedağ savaşı, 176, 204
Kristof Kolomb, 228
Kubilay, 199

Kudüs, 77, 81, 82, 110, 139, 140, 155, 182, 183, 184, 185, 186, 194, 197, 198, 201, 222, 226, 242, 270, 277, 317, 345, 371, 374, 376, 499, 651
Kudüs tapınağı, 242
Kufe, 28, 35, 48, 65, 76, 90, 91, 100, 116
Kufiyyun, 28
Kuhistan, 243
Kuhuzistan, 238
Kumisiye, 49
Kumran, 235, 237
Kunduri, 10, 16, 19
Kuran, 34, 36, 38, 46, 47, 59, 60, 71, 97, 99, 107, 115, 116, 122, 163, 224, 238, 452, 511, 564, 574, 735
Kuran-ı Kerim, 34, 46, 47, 59
Kureyş, 58, 59, 117, 118, 615
Kurtbelen, 223
Kurtuba, 73, 75, 78, 86
Kurtuba (Kordova), 73
Kurtuluş Savaşı, 497, 538, 540, 608, 631, 640, 724, 734, 735, 738, 739
Kuseyyir, 38
Kutadgu Bilig, 134, 135, 734
Kutalmış, 19, 158, 177
Kutsal Emanetleri, 261
Kutsal Kabir, 185, 186
Kutsal Savaş, 154
Kutsal Topraklar, 261
Kuvayı İslâmiye, 611
Kuvayı Milliye, 6, 646, 648, 650, 653, 655, 658, 715, 716, 721
Kuvayı Milliye Meclisi, 6, 646, 648, 650, 653, 655, 658, 721
Kuveyt, 601
Kuyucu Murat Paşa, 298, 299, 300
Kuzari, 131
Kuzey Afrika, 68, 71, 74, 78, 87, 100, 102, 249, 364
Kuzey Çin, 60
Kuzey Hindistan, 54
Kuzey Irak, 13, 193, 437, 540, 598, 605, 607, 612, 616, 628, 629, 641, 646, 648, 726
Kuzey Kafkasya, 151, 348, 349, 391
Kuzey Kafkasya Müslümanları, 349
Kuzey Kafkasyalılar, 349
Kuzey Suriye, 66, 95, 224, 227, 260, 587
Kübreviler, 222
Küçük Ahmet, 318
Küçük Asya, 61, 165, 173, 174, 176, 177, 210, 397, 490, 598, 626
Küçük Kaynarca, 352, 353
Küfe, 62, 67, 102
Kürdistan, 6, 210, 342, 347, 348, 350, 392, 393, 394, 400, 402, 403, 408, 409, 412, 415, 416, 417, 418, 420, 436, 443, 449, 451, 459, 460, 464, 505, 506, 507, 508, 509, 513, 523, 524, 526, 528, 531, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 546, 548, 549, 551, 553, 555, 556, 599, 600, 605, 607, 608, 615, 616, 626, 627, 629, 631, 634, 635, 636, 639, 649, 661, 663, 671, 673, 674, 675, 677, 678, 679, 687, 690, 691, 693, 696, 711, 712, 727, 729, 730, 731, 734, 736, 737, 740, 741
Kürdistan dergisi, 524
Kürdistanı, 417, 418, 420, 424, 436, 458, 600, 609, 691
Kürdistanlık, 508
Kürt Annazoğulları, 13
Kürt Hemavend Aşireti, 614
Kürt Hevi cemiyeti, 523
Kürt Hevi Cemiyeti, 523, 526
Kürt Hezaresb, 13
Kürt İstiklâl Cemiyeti, 662, 671
Kürt Mervaniler, 9
Kürt Millet Meclisi, 635, 636
Kürt Nakşibendi, 345, 347
Kürt Taavvün ve Terakki Kulübü, 507
Kürt Teali Cemiyeti, 507, 540, 545, 661, 679
Kürt Teavün ve Terakki, 523, 537, 548, 549, 550, 551, 552, 556, 736
Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti, 537, 548, 549, 550, 551, 552, 556, 736
Kürt Teavvün Ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesi, 527

Kürtçe, 136, 137, 139, 147, 391, 404, 509, 524, 526, 536, 544, 548, 550, 551, 552, 558, 612, 616, 663, 665, 678
Kürt-Deylemli, 13
Küs'tan, 62
Küseyyir, 38
Kütahya, 219, 250, 271, 281, 434
La Presse, 374, 380
Ladik kadısı, 177
Lala Mustafa Paşa, 272, 276
Lamartine, 511
Latin, 153, 155, 179, 183, 184, 188, 190, 194, 199, 201, 203, 206, 207, 219, 268, 509, 718, 724
Latince, 206, 329
Latinler, 182
Lâz, 508
Lazkiye, 77, 182, 188, 197
Leh Yahudisi, 276
Lehistan, 134, 314
Lenin, 349, 428, 719, 736
Leon Caetona, 58
Levant, 205, 274, 314, 430, 502
Levend, 290
leventler, 290, 293, 295, 296, 297, 298, 348, 731
Levi, 404, 605, 606, 607, 628, 629
liberalizm, 481, 519, 650
Lindsay, 687, 689, 690, 692
Livorno, 270, 332, 380
Lizbon, 87, 270, 271
Lodi Barışı, 228
Londra, 270, 336, 360, 370, 371, 373, 374, 384, 389, 444, 446, 485, 493, 495, 497, 509, 582, 599, 602, 606, 607, 608, 620, 621, 630, 631, 673, 687, 690, 703, 705
Loraine, 703, 704, 705
Lord Byron, 355
Lord Kinross, 722
Louis, 199, 370
Lozan, 6, 529, 530, 578, 629, 630, 631, 634, 637, 638, 639, 640, 642, 643, 644, 646, 648, 649, 650, 651, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 658, 659, 662, 663, 664, 666, 667, 668, 669, 674, 675, 685, 688, 693, 695, 699, 707, 708, 715, 735, 736, 741
Lozan, 631
Lozan Antlaşması, 640, 657, 662, 663, 675, 707
Lozan Konferansı, 629, 631, 634, 638, 639, 644, 646, 648, 652, 655, 666
Lozan Muahadesi, 667
Luka, 237
Luristan, 65, 209
Luui, 234
Lübnan, 66, 77, 253, 388, 389, 525, 587, 696
Lütfi Kırdar, 576
Lütfü Barkan, 217, 225, 730
M. Reşit Paşa, 360, 361
Maare, 184
Macaristan, 133, 253, 353, 442, 473, 479, 624
Macarlar, 219
Madrid, 270, 371
Mağrib, 26, 36, 62, 70, 78, 91
Mağrib el-Aksa, 70
MAH, 726
Mahabad, 524
Mahmud, 135, 403, 554, 597, 612, 614, 628, 629, 670, 733, 734
Mahmud Berzenci, 554, 597, 628
Mahmudi, 210, 212
Mahmut, 14, 187, 244, 278, 284, 317, 340, 342, 344, 345, 346, 358, 359, 374, 392, 403, 427, 438, 443, 531, 564, 565, 593, 599, 631, 700
Mahmut Paşa, 278, 317
Mahrum, 58
Mahzum, 58
Maimonides, 49, 198, 267, 268
Makâlât-ul-İslâmmiyyin, 47
Makedonya, 149, 358, 480, 490, 496, 499, 504, 574, 575, 686, 729
Makrizi, 46
Malabar, 60, 75
Malaka, 60, 601, 602

Malakat-ul Hermes, 238
Malatya, 11, 143, 145, 146, 148, 150, 153, 154, 163, 193, 241, 254, 345, 352, 400, 610, 671
Malazgirt, 5, 12, 13, 131, 143, 144, 145, 147, 159, 209, 464, 676
Maliki, 15
Malta, 496, 601
Manavgat, 295
Manchester, 354
Mandali bölgesi, 606
Mangışlak, 13
Mani, 35, 92, 93, 134, 256
Maniheistler, 130
Maniheizm, 69, 92, 93, 94, 98, 101, 130, 136, 150
Manisa, 173, 206, 256, 295, 333, 499
Manisi, 241
Mansur, 28, 29, 40, 42, 44, 45, 76, 90, 91, 96, 99, 141, 145, 150, 238, 241, 247, 349
mantık, 29, 43, 335, 667
Maraş, 193, 405, 596, 612
Mardin, 15, 146, 212, 345, 405, 416, 417, 419, 450, 493, 513, 598, 678, 684, 709, 736
Markizi, 46
Markos, 237
Marmara, 146, 160, 182, 190, 290, 293, 308
Marmara Denizi, 190
Marsilya, 84, 187, 270, 334, 384
Martin Luther, 508
Maruniler, 362
Marx, 182, 189, 303, 304, 305, 348, 370, 371, 372, 736
mason, 378, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 514, 515, 567, 568, 571, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 588, 645
Mason, 242, 334, 359, 378, 486, 494, 496, 497, 498, 500, 501, 566, 567, 571, 574, 575, 576, 579, 645, 732
Mason locaları, 359, 486, 494, 500, 571, 574, 576
Masonlar, 496, 500, 564, 575, 576, 577, 579, 735, 739
matematik, 29, 30, 238
Matta, 237
Maveraünnehir, 64, 81, 85, 87, 134, 150, 159
Mâveraünnehir, 26
Mazdek, 35, 88, 91, 92, 93, 94, 97, 136, 244
Mazdekçilik, 62, 88, 92, 98, 101, 136, 244
Mazdekiler, 48, 135, 136
Mazıkim, 39
Me'mun, 48
Meclis, 199, 415, 451, 529, 635, 640, 642, 648, 654, 655, 656, 660, 665, 675, 687, 700, 731
Medain, 112
Medaine, 34
Medine, 34, 35, 37, 38, 58, 61, 62, 84, 108, 109, 112, 113, 115, 116, 118, 121, 194, 345, 522
Medinet-üs-Selâm, 28
Medrese-i İlmiye, 374
Megali İdea, 330
Mehdi, 30, 37, 40, 49, 50, 91, 98, 104, 252, 286, 340, 342, 346
Mehdia limanını, 181
Mehdici, 252, 342
Mehdilik, 250, 343, 346
Mehmet, 2, 25, 178, 185, 207, 209, 212, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 248, 249, 251, 256, 257, 258, 265, 266, 269, 272, 273, 276, 277, 279, 281, 282, 294, 301, 305, 307, 312, 313, 314, 317, 318, 329, 359, 360, 362, 380, 392, 394, 395, 400, 408, 413, 426, 474, 485, 499, 501, 529, 531, 534, 539, 544, 547, 564, 581, 605, 671, 672, 674, 704, 730, 731, 733, 735, 736, 739
Mehmet Ali Paşa, 362, 392, 393, 394, 400, 408, 413
Mehmet Paşa, 258, 266, 312, 313, 317, 393
Mehmet Reşit, 485
Mehmet Reşit Çerkez, 485
Mekke, 33, 35, 57, 58, 59, 61, 62, 84, 90, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 119, 124, 194, 222, 246, 276, 341, 345, 347,

350, 453, 465, 536, 537, 597
Mekran, 66
Mekteb-i Sultani, 374
Melek inançları, 249
Melekler Mezhebi, 136, 137
Melikşah, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 23, 25, 145, 178, 209
Melissenes, 12
Memalik-i Osmaniye, 374
Memduh Şevket Esendal, 577
Memluk Devleti, 169, 260
Memluklar, 169, 230, 233, 260, 261, 262, 264, 276
Memluklular, 169, 171, 230
Memlukluları, 228, 260
Menderes, 576, 700, 725, 726
Menteş, 239
Menteşe beyliği, 206
Menteşe Beyliği, 206, 207, 740
Meraya bölgesi, 14
Merkantilist, 337
Merkantilizm, 336, 337
Merovenj, 70
Meru, 17, 39, 63, 64
Meru eyaleti, 18
Merv, 12, 18, 19
Mervan, 67, 114, 115, 131
Mervan İbni-Hakeme, 114
Mervaniler, 91, 143
Mervanlılar, 15, 146
Mervanoğulları, 15
Meryem, 187
Merzifon, 359
Mes'ut Bilali, 25
Mescid-i Aksa, 185, 198, 576
Mesih, 40, 49, 50, 133
Mesih Şukr el Kufeyl, 49
Mesihçilik, 241
Mesine Boğazı, 181
Mesudi, 60, 137
Meşhed, 64, 202
Meşrutiyet, 427, 430, 454, 481, 490, 493, 507, 509, 516, 526, 527, 529, 531, 534, 546, 548, 564, 565, 582, 583, 584, 740
Meşvi el-Baalbeki, 46
metafizik, 29
Mevlâna Celaleddin Rumi, 39, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 247, 350, 351, 513, 548
Mevlâna Halit, 350, 351, 513, 548
Mevlanzade, 514, 515, 525, 526, 528
Mevlanzade Rıfat, 514, 515, 525, 528
Mevlevi, 164, 165, 166, 168, 359
Mevlevihane, 168
Mevleviler, 163, 164, 165, 167, 222
Mevlevilik, 163, 165, 168, 665
mezâlim, 21
Mezopotamya, 56, 59, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 81, 82, 85, 87, 88, 93, 95, 97, 98, 102, 103, 136, 139, 140, 141, 143, 156, 175, 197, 202, 212, 249, 320, 354, 388, 394, 403, 421, 423, 427, 449, 475, 478, 479, 504, 598, 600, 602, 622, 625, 626, 631, 675, 725, 734
Aşağı Mezopotamya, 65
Mezyedoğulları, 15
Mısır, 14, 15, 26, 27, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 43, 49, 56, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 95, 97, 100, 102, 103, 110, 115, 116, 125, 139, 154, 168, 169, 173, 174, 181, 188, 189, 192, 194, 195, 197, 199, 206, 228, 234, 235, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 247, 249, 253, 259, 260, 261, 262, 264, 270, 307, 315, 316, 317, 320, 354, 385, 392, 394, 400, 404, 407, 413, 418, 442, 445, 465, 473, 478, 505, 507, 523, 529, 530, 532, 534, 535, 560, 575, 601, 602, 631, 662, 673, 720, 725, 736
Eski Mısır, 238
Mısır Yusufları, 174
Mısırlı, 97, 194, 393, 407, 608, 652
Midilli, 207, 314, 486
Mihael, 38, 145, 155
Mihail Kantakuzenos, 319, 325
Mihailoğulları, 330
Mihver Çağı, 53

Mikail, 134
Mikdad Bedirhan, 505
Mikdadiye, 616
Miktad Bedirhan, 505
Mileseva Manastırı, 272
Milis, 697
Milletler Cemiyeti, 675, 689, 690, 691, 703
Milliyetçilik, 503, 514, 521, 546, 557, 740
Miralay Sadık, 529, 531, 532
Mirsadoğulları, 15
Mirza Hüseyin Ali, 509
Misak-ı Milli, 639, 640, 641, 643, 647, 649, 650, 656, 657, 658, 692, 693, 694, 695, 698, 699, 712, 715
Misak-ı Milliye, 641
mistik, 29, 82, 89, 227, 341, 436
MİT, 726
Mithat Paşa, 501, 572
Mithrailik, 135
Moğol, 5, 64, 153, 154, 156, 157, 160, 163, 164, 166, 168, 169, 171, 172, 176, 178, 179, 198, 201, 202, 204, 208, 210, 211, 212, 215, 221, 223, 226, 240, 243, 246, 247, 730
Moğolistan, 72
Moğollar, 64, 151, 152, 153, 154, 169, 171, 172, 178, 179, 199, 201, 202, 231, 566, 739
Moldovya, 263, 325
Mont Pelerin, 577
Montpeiller, 187
Mora, 233, 306, 320
Moskova, 326, 350
MOSSAD, 726, 737
Moşe Kapsalı, 256
Moşe Kapsalı Hahambaşı, 256
Moşe Maimonides, 49
Möngke, 199
Mu, 46, 47, 48, 49, 77, 83, 87, 91, 98, 103, 171, 238, 240, 642
Mu'tezile, 46, 47, 48, 49
Mu'tezililer, 47, 48
Muaviye, 58, 113, 118, 124, 125
Mudanya Antlaşması, 640
Mudurnu, 343
Muğla, 295
Muhalleb bin Ebi Sufra, 123
Muhamed bin Musâ el Harezmi, 40
Muhammed İbnülhafiye, 38
Muhammed İbnülhanefiye, 37
Muhtedi, 122
Murabahacılık, 308
Murat, 143, 207, 214, 218, 219, 223, 232, 265, 276, 279, 289, 292, 298, 299, 307, 316, 318, 319, 329, 330, 340, 341, 342, 343, 344, 352, 473, 478, 515, 536, 576, 737
Musa, 30, 37, 46, 134, 138, 168, 198, 222, 224, 235, 237, 248, 249, 250, 310, 415, 437, 500, 504, 550, 661, 671, 729, 731
Musevi, 237, 317, 319, 376, 499, 645
Museviler, 238, 319
Musevilik, 34
Muslin pamuğu, 66
Mussolini, 688, 704, 705, 719
Mustafa Akdağ, 203, 287, 294, 729
Mustafa Kemal, 6, 496, 497, 539, 596, 604, 610, 611, 621, 624, 625, 634, 636, 637, 638, 640, 641, 642, 645, 648, 651, 653, 654, 655, 656, 658, 662, 667, 668, 669, 671, 672, 673, 675, 676, 680, 681, 682, 687, 691, 694, 695, 698, 699, 700, 702, 715, 717, 718, 720, 721, 722, 729, 735
Mustafa Necati Paşa, 265
Mustafa Reşit Paşa, 360, 378
Mustafa Suphi, 528, 564, 565, 576
Musul, 6, 9, 15, 17, 19, 44, 66, 76, 77, 138, 140, 141, 245, 254, 341, 346, 358, 395, 405, 410, 411, 412, 413, 416, 419, 420, 421, 449, 450, 486, 504, 523, 538, 540, 552, 554, 595, 597, 598, 600, 612, 616, 617, 618, 620, 625, 626, 628, 630, 634, 637, 638, 639, 640, 641, 642, 644, 646, 647, 648, 649, 650, 657, 658, 661, 662, 663, 666, 667, 668, 670, 676, 680, 681, 687, 688, 689, 690, 691, 692, 693, 695, 698, 699, 703, 714, 737, 741
Musul Karabekir, 668, 669

Muş, 209, 211, 212, 353, 395, 396, 397, 416, 417, 441, 448, 450, 523, 539, 552, 618, 671, 676, 711
Muşkan, 41
Muşkân, 41
Muşkâniye, 41
Muşkin, 41
Mutezile, 46, 47, 48
Mutki, 551, 661, 710
Müdafai Hukuk Cemiyeti, 694
Müeyyidmülmülk, 18
Mühimme Defterleri, 320
Müküslü Hamza Bey, 526
Mülhidlik, 292
Mülkiye, 486, 505
Mülkoğulları, 25
Mültezimler, 10, 298, 303, 338
Müridizm, 349
Müslüman, 9, 10, 15, 16, 17, 21, 22, 28, 33, 36, 38, 40, 41, 43, 46, 47, 50, 52, 54, 58, 60, 62, 65, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 91, 96, 97, 98, 103, 110, 119, 132, 134, 136, 138, 139, 141, 144, 146, 148, 150, 155, 156, 164, 168, 169, 173, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 192, 196, 197, 198, 200, 201, 212, 213, 219, 233, 240, 246, 249, 251, 265, 266, 270, 272, 277, 305, 321, 335, 348, 349, 357, 362, 366, 367, 369, 370, 373, 374, 378, 384, 386, 389, 396, 399, 401, 403, 405, 406, 407, 408, 410, 424, 425, 432, 437, 439, 444, 445, 454, 455, 456, 460, 461, 464, 474, 486, 489, 500, 505, 511, 520, 529, 530, 541, 560, 561, 566, 570, 573, 574, 586, 588, 589, 597, 614, 630, 643, 644, 649, 650, 651, 654, 656, 689, 690
Müslüman Hebraist, 40
Müslümanlar, 26, 33, 34, 46, 48, 52, 63, 64, 68, 72, 110, 122, 131, 140, 168, 184, 185, 194, 247, 256, 272, 347, 354, 357, 384, 390, 409, 456, 464, 465, 480, 530, 574, 615, 622, 624, 651, 652, 721
Müslümanlık, 50, 131, 134, 138, 167, 328, 414, 480, 531, 541, 544, 621
Müşerref-i Memalik, 175
Nablus, 651
Nadir Nadi, 577, 737
Nahcıvan, 226
Naima, 299, 300, 316, 343, 344
Nakşibendi, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 359, 436, 462, 595, 695
Nakşibendi sufileri, 345
Nakşibendiler, 347, 351
Nakşibendilik, 345, 346, 347, 348, 349
Namık Kemal, 280, 378, 453, 501
Napoli, 84, 303, 312, 486
Narseh, 136, 137, 286
Nasır, 137, 192, 245, 246
Nasi, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 279, 280, 281, 284, 296
Nasru'd-devle Ebu Nasr, 15
Nasturi, 28, 67, 141, 199, 201
Nasturiler, 199, 408, 411
Nâvusiye, 49
Nazarethlinin, 186
Necip Ali Küçüka, 577
Necmeddün Reşit, 25
Nefil, 235
Neo-Sasani, 31
Nesime, 235
Nesimi, 223, 235, 236, 247, 574, 599, 600, 737
Nesturi, 54, 69, 73, 85, 134, 408, 410, 411, 443, 452, 605, 607, 628, 676, 680, 681, 686, 687, 732
Nesturi Hıristiyanları, 54
Nesturiler, 362, 408, 409, 410, 411, 420, 437, 594, 605, 666, 668, 675, 680
Netter, 377
Neufel, 58
Nevşehir, 137, 502
Nevzat Tandoğan, 498, 576, 578
New York, 336, 348, 369, 371, 621
New York Tribune, 348
Newton, 242

Nigbolu, 219
Niksar, 168
Nil, 14, 25, 26, 27, 53, 54, 55, 62, 63, 72, 78, 86, 91, 95, 97, 239, 602
Nil nehri, 14, 25, 27, 72
Nişabur, 12, 17, 39, 55, 64, 135
Nizam-ı Aruzi, 23
Nizamiye medreseleri, 17, 18
Nizâmülmülk, 5, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 90, 92, 95, 97, 141, 144, 145, 152, 178, 195, 211, 243, 244
Nizari, 243
Noel, 535, 537, 541, 542, 543, 544, 606, 607, 608, 609, 610, 686, 737
Nomisma, 11
Norman, 145, 175, 181, 573, 740
Normanlar, 11, 204
Nubi çölü, 63
Nuh Tufanı, 193
Nurbanu, 276
Nurculuk, 516
Nureddin Zengi, 162, 164, 192, 195
Nuremberg, 371
Nusaybin, 15, 146, 609
Nüsaybin, 15
Obollah limanı, 60
odabaşı, 23
Oğuz Tatarları, 374
Oğuz toplulukları, 12
Oğuzlar, 12, 134, 135, 144, 145, 150, 151, 157, 158, 159, 160, 176, 374, 561
Ohri Patrikleri, 317
Olcaytu, 178, 201
On Buyruk, 250
On İki Adalar Dükü, 275
On İki İmam Şiiliği, 202
On iki sinagog, 278
On Üçüncü Kabile, 130
Onogur, 132
Order of the British Empire, 514
Ordu, 136, 202, 284, 289, 337, 448, 476, 477, 490, 492, 578, 596, 618, 623, 632, 676, 687
Orhan Bey, 207, 277, 330
Orhan Gazi, 2, 206, 303
Orhun yazıtları, 23
Orta Afrika, 72
Orta Asya, 32, 36, 61, 63, 64, 66, 68, 70, 71, 72, 74, 76, 85, 86, 87, 106, 129, 143, 145, 157, 173, 176, 196, 198, 201, 202, 345, 350, 391, 504, 565, 566, 567, 568, 570, 594, 729
Orta Avrupa, 72, 199, 228
Ortaçağ, 66, 83, 103, 104, 141, 205, 419
Ortadoğu, 1, 2, 5, 16, 22, 27, 31, 33, 43, 47, 50, 51, 52, 68, 79, 92, 97, 106, 109, 120, 125, 133, 135, 141, 146, 147, 148, 149, 154, 172, 181, 192, 194, 234, 238, 242, 253, 260, 274, 321, 344, 348, 350, 353, 374, 391, 393, 403, 404, 405, 406, 411, 418, 462, 464, 495, 535, 541, 543, 545, 547, 594, 599, 602, 606, 608, 611, 612, 613, 615, 625, 626, 630, 631, 650, 652, 655, 656, 657, 658, 664, 675, 679, 684, 685, 689, 690, 691, 693, 698, 702, 708, 714, 715, 725, 726, 737, 740, 741
Ortaköy, 278
Ortodoks, 69, 82, 129, 240, 256, 272, 317, 318, 326, 327, 328, 329, 330, 353, 354, 369
Ortodoks Hıristiyanlar, 129, 328, 329, 330, 353
Ortodoks Kilisesi, 256, 318, 369
Ortodoks Yahudiliği, 82, 240
Ortodokslar, 480
Osborne, 686, 690
Osman, 33, 34, 35, 43, 97, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 159, 160, 161, 162, 202, 213, 272, 284, 305, 330, 340, 343, 345, 362, 366, 377, 420, 450, 494, 499, 536, 556, 572, 573, 731, 732, 740
Osman Ağa, 343
Osman Bey, 330
Osman bin Hanif, 116
Osman bin Huneyf, 120
Osmanlı Asyası, 601
Osmanlı Bankası, 6, 364, 370, 378, 432, 440,

444, 469, 471, 559, 582, 583, 584, 644
Osmanlı Birliği, 507
Osmanlı Ordusu, 259, 340, 378, 433
Osmanlı Sarayı, 270
Osmanlı Vakanüvisleri, 360
Osmanlı Yahudileri, 269
Osmanlı", 506
Osmanlı-Rus savaşı, 326, 354, 388, 442, 443, 444
Otlukbeli Savaşı, 214
Otuz Yıl Savaşlar, 269
Ölü Deniz, 66, 237
Ömer, 28, 31, 33, 58, 76, 97, 110, 111, 112, 113, 115, 119, 185, 202, 213, 217, 225, 226, 230, 243, 309, 513, 558, 564, 576, 664, 670, 730, 735
Ömer bin Ebi Rebia, 58
Ömer Hayyam, 243
Ömer Seyfettin, 558, 576
Özbek, 228, 230, 232, 260
Özbek Devleti, 260
Özbekler, 345
Padişah Anaları, 276
Paleologuesler, 12
Palermo limanı, 181
Pamir, 64
Pan İslâmcı, 514, 594, 609
Pan Kürdizm, 6, 447, 557, 609
Pan Türkçü, 560, 561, 567, 569, 570, 571, 594
Pan-İslâm, 348, 454, 455, 736, 737
Papa Clemens V, 38
Paramaka, 65
Paris, 183, 189, 303, 313, 355, 360, 368, 371, 373, 377, 384, 426, 432, 444, 493, 495, 523, 525, 526, 527, 528, 531, 532, 535, 540, 567, 569, 582, 599, 608, 624, 632, 644, 645, 687, 726
Paris Barış Antlaşması, 368
Partlılar, 54
Pasinler, 595, 670
Patrik, 167, 185, 201, 256, 318, 325, 326, 327, 411, 529
Patrik Lakaris, 326
Pavlaki, 148, 149, 150, 241
Pavlakiler, 148, 150, 241
Pavlakilik, 148, 149, 150
Peçevi, 234, 279, 298, 299, 341, 738
Pehlevi dili, 29
Pera, 362
Pers İmparatorluğu, 71, 227
Persler, 69, 70, 71, 227, 327, 715
Pervane, 168, 169, 170, 171
Pervane dönemi, 168, 169, 171
Petersburg, 354, 370, 384, 463, 524, 553
Peyman, 518, 550, 558, 563
Phocas, 12
Pilatus, 237
Pir Evi, 240
Pir Sultan Abdal, 239
Pirinççizade Arif, 488
Pisagor, 30, 238, 247, 248
Pisagor (Pythagoras), 30
Pisagor sayısı, 30
Piyale Paşa, 276
Piza, 181, 182, 188, 192, 194, 195
Pizalı, 181, 182
Pizalılar, 187, 193
Platon, 241, 247
Platon Akademisi, 241
Polonya, 133, 241, 627
Pontus İmparatorluğu, 215
Portekiz, 230, 253, 266, 268, 270, 271, 314, 371
Portekiz Yahudisi, 314
Portekizli Yahudiler, 269
Portekizliler, 304
Prens Sabahattin, 493, 494, 505, 506, 514, 515, 516, 528, 531, 532
Prof. D. M. Dunlop, 130
Prof. Dunlop, 130, 134
Prof. Zeki Velidi, 132
Pronoia, 330
Protestanlar, 270, 271, 365, 404, 410, 477, 480, 509
Protestanlık, 518

Prusya, 364, 384, 396, 398
psikoloji, 29
Pumbeditha, 39, 41
Puştun, 606
Pythagorasçı, 241
Rabbinik, 41, 42
Rafael, 38, 266
Rafızi, 104, 292
Rafızilik, 292
rafizi, 160
Rafiziz, 234
Ragusa, 208, 219
Raguzalılar, 313
Rakka bölgesi, 15
Ramazanoğulları, 260
Ramliyye, 49
Raoul de Caen, 184
Rauf Orbay, 576, 640, 648, 650, 651, 694
re'y, 45
reaya, 13, 162, 306, 308, 316, 428
Recep Paşa, 317
Recep Zühtü, 578
recm, 122
Refet Bele, 576
Refik Saydam, 576, 578
Ren Prusyası, 372
Resail-u İhvan-us-Safâ, 30
Reş Galut, 39, 41, 82
Reşabit Tarikatı, 250
Reşit, 25, 65, 88, 96, 132, 135, 360, 361, 362, 377, 378, 393, 395, 396, 399, 402, 485, 498, 577, 734
Reşit Galip, 577
Reşit Paşa, 360, 361, 362, 377, 378, 395, 396, 399, 402
Reşiteddin, 178, 222, 226, 243, 247
Revadi, 14, 192, 209
Revadi Kürtleri, 14, 209
Revan, 318, 341
Revanduz, 392, 411, 413, 418, 524, 605, 606, 628, 629, 684
Rey, 31, 113, 243, 244
Rıdvan, 187, 245, 536
Rıza Tevfik, 376, 499, 500, 531
Riau, 347
Ribat, 606
Ridani, 83, 84, 86, 194
Robert Strausz Hupe, 723
Rodos, 253, 270
Roji Kürt, 524, 526, 527
Roma, 39, 57, 66, 69, 73, 77, 93, 98, 110, 116, 117, 125, 132, 153, 159, 162, 167, 171, 173, 176, 178, 184, 201, 216, 217, 237, 240, 256, 262, 304, 320, 358, 423, 688, 704
Romalı Celâleddin, 166
Romalılar, 39, 139, 165, 166, 181, 327
Romanya, 326, 473, 560
Romen, 326, 499
Romenler, 354
Rothschild, 13, 14, 17, 26, 27, 36, 40, 48, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 81, 84, 85, 86, 92, 93, 97, 98, 100, 102, 103, 110, 125, 139, 144, 155, 156, 158, 169, 173, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 200, 201, 202, 222, 224, 227, 233, 235, 240, 245, 249, 253, 260, 262, 272, 276, 320, 332, 340, 358, 370, 371, 372, 373, 376, 378, 388, 389, 394, 421, 427, 453, 462, 478, 479, 484, 496, 504, 505, 507, 512, 518, 535, 550, 553, 566, 570, 571, 572, 573, 575, 586, 598, 600, 601, 605, 611, 622, 624, 625, 627, 630, 648, 651, 670, 683, 688, 692, 696, 725, 731, 733, 736, 738
Round Table, 577, 723
Roxalan, 284, 296
Ruhaniler, 199
Ruhland, 112
Rum, 13, 135, 151, 152, 153, 155, 156, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 169, 175, 176, 179, 185, 187, 215, 216, 224, 231, 237, 256, 257, 258, 263, 268, 269, 277, 279, 287, 293, 303, 304, 310, 311, 315, 319, 321, 325, 326, 327, 329, 331, 333,

335, 353, 366, 369, 383, 432, 442, 508, 529, 534, 538, 539, 559, 573, 574, 587, 597
Rum Patriği, 185, 257
Rumeli, 221, 230, 234, 248, 251, 263, 278, 286, 289, 290, 292, 294, 306, 307, 308, 317, 354, 376, 465, 469, 487, 490, 496, 504, 559, 562, 694
Rumeli Sipahileri, 289
Rumiye, 340
Rumlar, 173, 186, 256, 264, 325, 332, 360, 369, 372, 486, 626
Rumlu, 226, 228
Runcuman, 184
Rus, 6, 74, 80, 87, 161, 326, 348, 349, 352, 354, 356, 359, 371, 372, 388, 389, 391, 395, 396, 399, 407, 408, 413, 419, 420, 421, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 448, 449, 450, 453, 455, 460, 463, 464, 470, 474, 476, 489, 490, 515, 524, 532, 536, 541, 548, 553, 555, 556, 561, 567, 568, 587, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 604, 630, 640, 659
Rus Çarlığı, 356, 372, 420, 444
Rus Partisi, 359
Rus Sovyet Cumhuriyeti, 659
Ruslar, 302, 348, 349, 391, 394, 395, 402, 403, 419, 420, 441, 463, 525, 533, 553, 594, 600, 618, 689
Russel, 723
Rusya, 87, 169, 173, 198, 204, 229, 241, 266, 290, 348, 349, 353, 354, 356, 360, 367, 368, 376, 382, 388, 391, 393, 395, 402, 403, 407, 411, 412, 418, 419, 420, 422, 423, 428, 442, 443, 444, 445, 450, 457, 461, 462, 463, 464, 473, 474, 477, 479, 541, 542, 544, 553, 556, 560, 561, 564, 566, 568, 594, 595, 597, 599, 600, 605, 608, 612, 621, 622, 623, 626, 627, 630, 631, 640, 675, 677, 685, 688, 704, 731, 736
Rusya Çarlığı, 367
Rüstem, 226, 264, 284, 289, 296, 302, 307, 308, 312, 314, 319
Rüstem Paşa, 264, 284, 289, 302, 307, 308, 312, 314, 319
Saadia Gaan, 49
Sabahattin, 493, 494, 505, 506, 507, 510, 512, 514, 515, 516, 523, 528, 531, 532, 576, 687, 738
Sabii, 30
Sabiilik, 238
Sadabad Paktı, 708
Sâd-i Vakkâs, 112
Sadrettin, 222
Sadukim, 40
Sadülmülk, 244
Safaviler, 228, 234
Safevi, 5, 203, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 250, 254, 255, 260, 261, 262, 264, 300, 340, 729, 739
Safevi sufi tarikatı, 260
Safevi Sufi tarikatı, 227
Safeviler, 227, 228, 232, 233, 234, 260, 300, 345
Safi, 221, 222, 223
Safiyaddin, 221
Safiye Sultan, 276, 278
Safiyeddin, 221
Safuan bin Ümeyye, 58
Sahabe, 115, 116
Sahihi Buhari, 117
Sahreverdi, 241
Said bin As, 119
Said-i Kürdi, 510, 515
Saimour, 60
Saip Ursavaş, 700
Sait Paşa, 515, 671
Sakarya, 145, 342, 343, 344, 620, 686
Sakız Adası, 206, 219, 318
Sakızadası, 326
Sakızlı, 219
Salih Bedirhan, 524
Saltuklu Beyliği, 159
Saltukoğulları, 209
Sâmâniler, 32, 87
Samarra, 65, 74, 77, 87

Sami, 26, 30, 53, 54, 55, 56, 66, 70, 71, 76, 86, 91, 130, 141, 532
Samil, 70
Samiler, 66
Arabistan Sâmileri, 66
Sâmiler, 67
Samileşme, 70, 71
Samileşmiş, 66, 70
Samri Tarikatı, 250
Samsat, 146, 148
Samsun, 212, 393, 397, 427, 700
Samuel Smiles, 508, 509
San Francisco, 375
Sancar, 150, 151, 210, 244, 246, 352
Sanskrit, 53
Sardunya, 181, 384
Sartlar, 69
Sâs, 64
Sasani, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 30, 31, 32, 56, 62, 65, 66, 69, 70, 72, 73, 74, 75, 81, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 101, 112, 114, 138, 329
Sasani İmparatorluğu, 74, 91, 138
Sasani İmparatorlukları, 66, 69, 101
Sasaniler, 29, 37, 56, 63, 65, 69, 89, 92, 101
Sason, 11, 375
Sassoon, 375
Satan, 39
SAVAK, 726
Sebe, 33, 34, 37, 38, 42, 43
Sebei, 37
Sebeiler, 34
Sebeiye, 33
Sebzivar mescidi, 117
Sefeviler, 228
Sehm, 58
sekban, 290, 297, 298, 340, 343
Sekban, 290, 547
Selahaddin, 5, 103, 139, 155, 162, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 202, 209, 238, 245, 246, 267, 268, 738
Selahaddin Eyyubi, 5, 103, 155, 162, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 209, 238, 245, 246, 267
Selanik, 208, 216, 219, 268, 270, 277, 278, 314, 326, 357, 376, 379, 494, 495, 496, 499, 500, 501, 503, 504, 514, 517, 550, 559, 560, 561, 566, 567, 568, 571, 572, 573, 574, 575, 584, 588
Selçuklu, 5, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 134, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 197, 201, 203, 204, 209, 210, 211, 213, 216, 221, 243, 244, 245, 246, 254, 303, 305, 329, 330, 731, 732, 735, 740
Selçuklu Devleti, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 134, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 203, 204, 209, 210, 211, 213, 216, 221, 243, 244, 245, 246, 254, 303, 305, 329, 330, 732, 740
Selçuklu Ordusu, 16
Selçuklular, 5, 9, 12, 13, 14, 15, 21, 23, 24, 28, 31, 143, 154, 156, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 167, 174, 176, 179, 187, 195, 196, 197, 202, 203, 210, 211, 329
Selim, 227, 232, 233, 242, 252, 253, 254, 256, 259, 261, 264, 265, 271, 272, 274, 275, 276, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 287, 291, 292, 293, 296, 297, 319, 352, 404, 547, 555, 556, 595
Selim II, 274, 280
Selim II., 274
semavi, 139
Semavi, 137, 139, 147
Semerkant, 63, 64, 73, 87, 130, 134, 561
senyör rezervleri, 301
Serât, 115

Serbedarlar, 252
Serez, 230, 252, 502, 566
Serhab dağları, 300
Seriyy bin Yahya bin Ayâs, 42
Sevad, 65, 66, 75, 112
Sevilla, 73, 78, 270
Sevilla (İşbiliye), 73
Sevr Anlaşması, 625
Sevr Antlaşması, 531, 535, 536, 623, 625, 626, 627, 630, 642, 651
Seyahatnamesi, 141, 158, 279, 734
Seyf, 42, 43
Seyfullah, 525
Seylan, 60, 193
Seyyid, 38, 346, 437, 533, 539, 542, 547, 548, 597, 607, 674, 687, 699
Seyyit Abdülkadir, 516, 522, 523, 526, 528, 534, 546, 673, 674, 696
Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiliği, 507
Sırbistan, 149, 249, 251, 444
Sırflar, 354
Sırp, 213, 330, 444, 559
Sırplar, 354
Si, 648
Sicilya, 68, 70, 72, 78, 87, 181, 193
Sifnos, 326
Siirt, 15, 254, 345, 395, 399, 413, 421, 450, 553, 556, 671, 676, 700, 709
Sikke, 11, 215
Silifke, 193, 295
Silistire, 219
Silopi, 534, 545, 546, 547, 551, 552, 677, 734
Silvan, 15, 146, 193, 212
Simavi, 137, 454, 739
Simavna, 99, 249
Simmani, 177
Sina Çölü, 601
Sinan Paşa, 266, 312, 314
Sincar, 210, 222, 395, 413
Sinop, 153, 168, 215, 486, 489, 564
Siraf limanı, 60
Sirkeci, 510
Sivas, 139, 147, 148, 175, 179, 202, 203, 213, 228, 241, 256, 284, 287, 340, 393, 405, 406, 429, 430, 489, 540, 595, 609, 610, 625
Sivas Kongresi, 406, 611
Siverek, 296, 413
Siyasetname, 21, 22, 23, 24, 97
Siyavuş Paşa, 314
Siyonist, 375, 499, 500, 501, 512, 515, 567, 568, 630, 693, 726
Siyonistler, 512
Siyonizm, 6, 43, 240, 375, 499, 512, 557, 565
Skleros, 12
Slav, 77, 80, 85, 149, 464
Soane, 613, 614, 615
Sofya, 219
Sogd, 63
Soğuk Savaş, 133, 418, 697
Sokoloviç, 272, 273, 276, 280, 284, 307, 312, 314
Sokoloviçler, 273
Sokrat, 53, 102
Sokullu, 263, 266, 272, 273, 275, 279, 312, 313, 319, 738
Sokullu Mehmet Paşa, 266, 275, 738
Sosyal Katoliklik, 519
Sovyet, 350, 390, 541, 543, 544, 607, 620, 622, 623, 626, 627, 630, 631, 640, 643, 659, 675, 677, 685, 688, 696, 704, 726, 731, 738
Sovyetler, 620, 623, 624, 627, 630, 639, 659, 677, 685, 689, 690, 692, 696, 697, 703, 704, 708, 715, 726
Sovyetler Birliği, 639, 659, 677, 697, 704, 708
soyurgal, 210, 211, 222
Soyurgal, 210, 211
SSCB, 133, 703, 705
St. Jean Şövalyeleri, 183
Stalin, 349
Stein, 372
Strasbbourglu, 366
Stratford, 357, 368, 369, 738
Sudan, 55, 71, 72, 74, 78, 80, 86, 87
Suduki Tarikatı, 250

Sufi, 224, 227, 231, 552
Sufiler, 104, 106
Suhreverdi, 117, 238, 241
Suhte, 290, 296
Suhte isyanları, 296
Sukutra Adası, 601
Sultan, 6, 12, 14, 16, 19, 20, 24, 25, 105, 117, 138, 144, 146, 150, 151, 152, 155, 162, 164, 165, 167, 168, 174, 175, 176, 179, 187, 192, 195, 196, 197, 198, 207, 210, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 225, 227, 228, 231, 232, 233, 237, 239, 244, 246, 249, 252, 253, 254, 256, 257, 259, 261, 263, 264, 265, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 284, 294, 296, 301, 303, 308, 314, 316, 317, 318, 319, 326, 327, 329, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 348, 352, 358, 360, 361, 369, 373, 374, 380, 385, 392, 393, 396, 407, 414, 418, 427, 429, 444, 450, 453, 454, 455, 456, 457, 465, 473, 474, 482, 483, 487, 489, 492, 495, 499, 501, 505, 512, 513, 526, 554, 565, 576, 581, 582, 593, 615, 699, 713, 729, 735
Sultan Abdülaziz, 373, 385, 429, 453
Sultan Abdülmecit, 360, 369, 385
Sultan Aziz, 374, 380, 444
Sultan Cem, 253
Sultan Hamit, 499, 593, 713
Sultan Mahmut, 358
Sultan Mehmet Reşat, 360
Sultan Mes'ut, 12, 14, 25, 155
Sultan Said, 117
Sultan, Hiluan, 13
Sulucakarahöyük, 239
Sumatra, 347
  Batı Sumatra, 347
Sung, 193
Sur, 77, 188, 198
Sura, 39, 41
Surçi, 605, 606, 628
Surçi aşireti, 606
Suriye, 13, 14, 26, 36, 40, 48, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 81, 84, 85, 86, 93, 97, 98, 100, 102, 103, 110, 125, 139, 144, 155, 156, 158, 169, 173, 174, 175, 178, 180, 181, 182, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 194, 195, 200, 201, 202, 222, 224, 227, 233, 245, 249, 253, 260, 262, 320, 332, 340, 358, 388, 389, 394, 421, 427, 478, 479, 504, 505, 535, 598, 601, 611, 624, 625, 627, 630, 648, 651, 670, 683, 688, 696, 725, 738
  Kuzey Suriye, 66, 95, 224, 227, 260, 587
Suriye Arapları, 36
Suriyeli, 54, 90, 102, 219, 223, 233
Suruç, 15, 146
Susiyane eyaleti, 75
Süleyman, 113, 145, 146, 177, 210, 234, 248, 253, 263, 266, 271, 274, 276, 279, 281, 283, 284, 292, 294, 296, 305, 316, 317, 319, 388, 515, 553, 555, 576, 604, 615, 671, 739, 740
Süleyman Mabedi, 576
Süleymani, 13, 210
Süleymaniye, 138, 212, 280, 350, 438, 505, 509, 541, 554, 597, 612, 616, 628, 629, 637, 642, 643, 664
Süleymaniyeli Abdülkerim, 524
Sümer, 203, 218, 222, 250, 715, 739
Sümerliler, 238
Sünni, 14, 15, 16, 17, 37, 42, 43, 46, 63, 91, 99, 136, 141, 165, 167, 187, 193, 195, 200, 201, 202, 222, 226, 228, 231, 253, 254, 260, 261, 273, 279, 292, 300, 328, 329, 335, 340, 341, 342, 403, 453, 455, 461, 464, 713
Sünni Timurlu, 222
Sünnilik, 104, 106, 165
Süreyya Bedirhan, 506, 526, 532, 535, 536
Sürhab, 14
Süryani, 85, 147, 160, 161, 403, 553, 676
Süryanice, 29, 98
Süryaniler, 48, 186
Süveydiye, 188

Süveyş, 62, 84, 362, 445, 464, 480, 601, 602
Şabat, 41, 267
Şafii, 12, 15, 16, 17, 141, 226, 261
Şah, 137, 208, 210, 214, 218, 222, 223, 224, 226, 228, 230, 232, 233, 237, 253, 254, 255, 260, 261, 262, 284, 286, 293, 325, 331, 345, 350, 455, 689, 726
Şah Abbas, 208, 255
Şah İsmail, 137, 226, 228, 230, 232, 233, 237, 253, 254, 260, 261, 262, 286, 293, 345
Şah Kulu İsyanı, 255
Şahrazur, 346, 350
Şam, 33, 35, 61, 66, 67, 74, 76, 77, 110, 112, 118, 125, 139, 141, 172, 175, 180, 192, 200, 231, 245, 259, 277, 317, 318, 345, 350, 376, 379, 393, 487, 505, 601, 624, 652
Bidyat-üş-Şam, 67
Şamahi, 224
Şaman, 132
Şamanist, 132, 134
Şamanizm, 129, 134
Şamlu, 226, 228
Şark memleketleri, 376
Şarür, 226
Şato Türkleri, 129
Şatolar, 129
Şazdım Tarikatı, 250
Şebânkâre, 13
Şebinkarahisar, 11
Şeddad, 14, 159
Şeddadoğulları, 14
Şedim, 39
Şehid-i Evvel, 117
Şehid-i Salis, 117
Şehid-i Sani, 117
Şehinşah, 31, 155, 232
Şehrizor, 13, 209, 210
Şehzade Şehinşah, 232
Şemdinli, 605
Şemsettin, 166, 171, 179
Şemsülmülk, 18, 19
Şerefname, 136, 209, 739
Şerefüddün Gürdbazu, 25
Şeriat, 96, 98, 109, 243
Şerif Paşa, 523, 525, 526, 528, 531, 532, 533, 535, 536, 540, 549, 599, 600, 608, 609
Şeybani, 232
Şeyh Ahmet Barzani, 605
Şeyh Bedreddin, 99, 148, 149, 150, 222, 234, 242, 248, 249, 251, 256, 732
Şeyh Cüneyt, 223, 232
Şeyh Haydar, 225, 232
Şeyh Mahmut, 340, 342, 344, 345, 346, 438, 631
Şeyh Sait, 398, 436, 459, 460, 611, 662, 665, 668, 671, 672, 673, 674, 678, 679, 681, 683, 684, 687, 688, 689, 690, 691, 693, 694, 696, 699, 700, 725, 733
Şeyh Sait isyanı, 460, 611, 668, 671, 673, 674, 678, 683, 684, 687, 688, 690, 691, 693, 696, 698, 700
Şeyh Şamil, 348, 349, 462, 696
Şırnak, 435, 612, 670, 677, 678, 709
Şia, 33, 34, 36, 43, 49, 99, 104, 117, 124, 261
Şii, 14, 15, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 63, 90, 91, 92, 97, 98, 99, 101, 104, 137, 187, 193, 200, 201, 221, 223, 224, 226, 227, 228, 238, 241, 250, 253, 255, 261, 329, 341, 342, 351, 455, 460, 461
Şii Fatımi, 193
Şiiler, 34, 76, 90, 97, 98, 103, 137, 200
Şiilik, 34, 35, 37, 261, 292
Şiraz, 13, 31, 173, 202, 376
Şirkuh, 192, 202
Şirvan, 147, 391, 553, 614, 709, 710
Şirvanşah, 225
Ştetl, 133
Şumla, 25
Şükrü Kaya, 498, 576, 577, 578, 579, 618, 713
Taberi, 30, 33, 42, 43, 110, 732
Taberistan, 17
Tabgaçlar, 129
Tacülmülk, 19, 20
Tafur, 184
Tafurlar, 184

Tagiyev, 506
Taif, 59
Takrir-i Sükun, 6, 668, 682, 686, 695, 699, 715
Talas, 64
Talas savaşı, 64
Talat Paşa, 376, 500, 574, 576, 582, 595, 596, 673
Talha, 116, 119
Talmud, 38, 39, 41, 82, 133, 139, 140, 267
Tamantarhan, 132
Tanrı, 35, 37, 38, 47, 99, 129, 132, 135, 148, 150, 165, 185, 201, 218, 235, 237, 241, 250, 277, 285, 405, 453, 454, 518
Tanrının Tahtı, 240
Tanzimat, 6, 357, 360, 361, 362, 364, 367, 374, 378, 383, 389, 402, 406, 407, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 424, 425, 427, 429, 430, 431, 458, 495, 569, 637, 693, 731, 734
Tanzimat Fermanı, 364, 374
Tanzimatçı, 361, 419
Tapar, 187, 244
Tapınak Dağı, 185
Tapmak Şövalyeleri, 183, 241, 738
Tapınakçılar, 183
Taraput Tarikatı, 250
Tarsus, 77, 105, 228, 295
Tasvir-i Efkâr, 585, 645
Taşkent, 130
Taşnak, 555, 582, 608, 611
Tatar, 287
TBMM, 6, 498, 555, 556, 578, 636, 637, 640, 641, 642, 646, 647, 648, 650, 654, 656, 658, 672, 675, 678, 694, 701, 739
Tebrin, 224
Tebriz, 14, 178, 179, 202, 209, 214, 215, 219, 226, 249, 341, 345, 384, 402, 456
Tebriz bölgesi, 14
Tebrizi, 176, 223, 247
Têgehiştini Rasti, 612, 613, 614, 615, 616
Tek Tanrı, 129
Tekelu, 226, 228
Tekvin, 235, 236
Temizlik kardeşleri, 29
Terakki ve İttihad, 523
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 668, 694, 741
Terek, 132
Termezi, 177
Teşebbüs-ü şahsi ve Âdemi Merkeziyet, 505
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 637
Teşkilat-ı İçtimaiye, 536, 661
Teşkilat-ı Mahsusa, 514, 546, 604, 629, 653, 654
Tevfik Rüştü Aras, 576, 705
Tevrat, 42, 46, 133, 168, 235, 236, 240, 250, 726
Teym kabilesi, 58
The Times, 374
Theodora, 330
Tımarlı sipahiler, 288
Tıraz, 150
Tırhala beyi Hasan, 343
Tiflis, 131, 147, 448, 524, 553, 556
Tiflisiye, 49
Tikrit, 66, 192, 598
Timarli Sipahiler, 289, 292, 296
Timur, 134, 212, 213, 214, 222, 231, 248, 329, 339, 360, 361, 639, 739, 741
Tisfun, 112
To-ba Türkleri, 129
Tobias ben Moşe, 49
Tokat, 168, 175, 228, 286, 295, 306
Toledo, 133
Tolunlar, 32
Topkapı Sarayı, 132
Torlak, 250, 256
Torlak Kemal, 256
Toros, 65, 77, 98
Toth, 238
Trablus, 77, 182, 188, 197, 318, 376, 473
Trablusgarp, 469, 474, 486, 536, 560, 563, 604
Trablusşam, 183, 208, 268

Trabzon, 85, 143, 169, 215, 224, 231, 237, 256, 297, 356, 358, 393, 427, 431, 448, 489, 492, 582, 595, 710
Trabzon Rum İmparatoru, 224
Trakya, 148, 149, 207, 587, 604, 733
Transilvanya, 353
Tuğrul Bey, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 19, 23, 143, 144, 158, 195, 209
Tuna, 86, 132, 327, 358
Tunceli, 714, 724, 730
Tunkent, 130
Tunus, 70, 73, 78, 181, 318, 376, 389, 444, 455, 473, 651
Turan göçebe kavimleri, 64
Turgut Reis, 312
Turgutlu, 228
Turgutoğulları, 260
Turna Semahı, 240
Tus, 64
Tusi, 177, 200
Tutmose, 234, 235
Türk Hava Kuvvetleri, 684
Türkçe, 30, 34, 133, 134, 161, 224, 227, 234, 316, 329, 376, 413, 524, 526, 536, 558, 563, 566, 571, 572, 573, 659, 662, 678, 710
Türkçü, 506, 557, 559, 561, 562, 563, 565, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 594
Türkçülük, 557, 560, 564, 565, 566, 567, 569, 570, 575, 587, 593
Türki, 227, 561
Türkistan, 64, 135, 178, 561, 627, 678, 730
Türkiye Büyük Locası, 579
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 634, 637, 663, 687
Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi, 727
Türkleşme, 593
Türklük, 522, 562, 563, 567, 568, 709, 733
Türkmen, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 151, 154, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 172, 186, 193, 209, 210, 213, 214, 223, 224, 227, 228, 229, 232, 233, 242, 250, 254, 256, 258, 259, 260, 261, 265, 276, 282, 283, 286, 292, 293, 300, 313, 321, 325, 327, 328, 329, 342, 344, 399, 561, 648
Türkmen göçü, 10, 13, 193
Türkmen toplulukları, 12, 21
Türkmenler, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 19, 22, 24, 25, 143, 144, 145, 151, 154, 158, 159, 161, 175, 186, 213, 223, 226, 251, 253, 259, 260, 284, 292, 325, 343, 648
  Anadolu Türkmenleri, 137, 161, 169, 202, 222, 223, 225, 228, 255, 300
Türkmenlerin, 9, 10, 11, 12, 13, 19, 24, 154, 158, 161, 162, 175, 210, 227, 255, 260
Ubey bin Ka'b, 116
Ubeydullah Nehri, 347, 438, 439, 453, 458, 459, 461, 462, 465, 510, 522, 528, 597, 699, 731
Ubeydullah Nehri ayaklanması, 347
Ukayli Hanedanı, 9
Ukayoğulları, 15
Ukbariye, 49
Ulema, 16, 17, 274, 276
Ulum-i-Arabiyye, 28
umedâ, 21
Umman, 60, 61, 66, 75
Umur Bey, 206
Ural dağları, 130
Urartu, 249
Urfa, 15, 92, 93, 140, 145, 146, 183, 186, 187, 197, 254, 341, 405, 516, 556, 595, 596, 612, 709
Uriel, 38
Urmevi, 344, 345
Urmevi Nakşibendi, 345
Urmevi Nakşibendileri, 345
Urmiye, 98, 139, 340, 413, 461, 553
Urmiye bölgesi, 340
Urumiye, 344, 450
Ustaclu, 226, 228
Uygurca, 130
Uzak Doğu, 194
Uzakdoğu, 61, 72, 199, 480
Uzak-Doğu, 72

Uzun Hasan, 213, 221, 224, 231
Üçler Çeşmesi, 240
Üçüncü Haçlı, 187, 192, 197
Ümera, 288, 534
Ümeyye bin Halef, 58, 59
Ümeyyeoğullarına, 113
Ürdün, 66
Üsküdar, 145, 279, 425, 536
Vâdiy'ul-Kebir (Guadalkivir), 72
Vahdeti, 514, 515, 516
Vahidettin, 526
Vahsudan, 14
Vali Nazım Paşa, 486, 487
Vambery, 512, 565, 566, 737
Van, 143, 144, 147, 156, 212, 214, 297, 341, 344, 348, 352, 411, 413, 416, 417, 420, 421, 436, 449, 450, 458, 459, 489, 490, 512, 513, 516, 540, 553, 556, 628, 635, 670, 676, 677, 678, 710, 711, 731
Van Gölü, 147, 413, 421, 513
Varna, 219, 288, 501
Varsak, 226, 228
Varşova, 372
vasal, 19, 147, 212
Vasık, 49
Vasıl İbn Atâ, 48
Vasi, 37
Vasit, 65
Vatatzez, 179
vecd tekniği, 129
Vefa Dostlar, 29
Velid bin Mugire, 58
Venedik, 63, 86, 87, 172, 174, 179, 181, 182, 184, 188, 189, 194, 195, 197, 203, 205, 206, 208, 215, 219, 221, 225, 231, 232, 248, 262, 263, 270, 271, 272, 274, 275, 280, 303, 307, 312, 315, 316, 325, 331, 333, 338, 380, 740
Venedik Cumhuriyeti, 195, 207, 262, 263
Venedikli, 86, 172, 179, 190, 205, 207, 208, 215, 219, 231, 262, 263, 280, 307, 333
Venedikliler, 172, 173, 181, 182, 188, 189, 195, 204, 206, 215, 262, 266, 268, 304, 313, 314, 315
Verimli Hilal, 68
VI. İoannis Kantakuzenos, 330
Victor Hugo, 355
Viktorya Gölü, 602
Vilayet Konağı, 486
Visegrad, 272
Viyana, 369, 373, 495, 512, 586
Volga, 13, 55, 81, 85, 132, 173, 568
Wells, 722, 723, 724, 739, 740
Westfalia, 131
Wilson, 453, 508, 539, 542, 545, 547, 606, 607, 608, 623, 653
Ya'kab ben Şimon, 49
Yafa, 182, 377
Yafa limanı, 182
Yafes Nasi, 271
Yahuda, 372
Yahudi Birliği, 375, 376
Yahudi Doktorlar Cemaati, 265
Yahudi Hazarların Tarihi, 130
Yahudi Kabalası, 240, 247, 248
Yahudi Krallığı, 132
Yahudiler, 38, 39, 41, 42, 46, 48, 49, 63, 70, 81, 82, 83, 84, 131, 132, 133, 139, 140, 168, 183, 185, 240, 241, 256, 264, 270, 276, 277, 278, 279, 285, 302, 308, 331, 332, 357, 362, 372, 377, 379, 432, 484, 512, 568, 571, 572, 573, 576, 733
Yahudilik, 38, 40, 43, 46, 49, 69, 81, 99, 133, 134, 136, 139, 141, 167, 499, 576
Yahudiyye, 39
Yakındoğu, 183, 213, 386, 473, 474, 477, 605, 623, 627, 631, 645, 650, 708, 733, 741
Yakubi, 54, 67, 85, 141, 150, 199, 411
Yakup, 104, 225, 259, 265, 705, 707, 721
Yakup Kadri, 705, 707, 721
Yarısanilik, 136, 138
Yarisani, 138
Yarisanlar, 138
Yasef Nasi, 268, 269, 271
Yasef Nassi, 271
Yasinzade Şevki, 488

Yavne, 39
Yavuz, 227, 233, 234, 242, 252, 253, 254, 256, 259, 261, 265, 276, 279, 282, 286, 291, 292, 293, 319, 352, 404, 496, 726, 738, 740
Yavuz Selim, 233, 242, 252, 253, 254, 259, 265, 276, 286, 291, 292, 293, 352, 404
Yavuz Sultan Selim, 227, 232, 233, 256, 261, 279, 319
Yazıcıoğlu Ali, 174
Yazidi, 136
Yecüc-Mecüc, 132
Yemen, 27, 33, 49, 50, 57, 58, 62, 81, 105, 112, 117, 121, 178, 194, 243, 425, 491, 504, 632
Yeni Ahit, 237
Yeniçeriler, 232, 356, 357
Yeni-Eflâtunculuk, 249
Yeni-Platoncu, 101, 251
Yeruşalim, 39, 40, 41
Yezdani, 136, 137, 138
Yezdanilik, 136, 137, 141, 509
Yezdgrid, 112
Yezid, 99, 110, 259
Yezid bin Ebi Süfyan, 110
Yezidi, 138, 139, 154, 353, 395, 408, 411, 419
Yezidi Kürtler, 353, 395, 408
Yezidiler, 138, 139, 362, 392
Yezidilik, 136, 138, 139, 148, 149, 150, 509
Yıldırım Beyazıt, 276, 291, 329
Yudgân, 41, 50
Yudgâniye, 50
Yuhanna, 237
Yumurtalık, 169
Yunan, 29, 35, 48, 52, 53, 54, 63, 71, 93, 98, 100, 102, 103, 125, 132, 146, 153, 238, 242, 249, 315, 325, 326, 329, 331, 356, 485, 499, 501, 529, 532, 538, 597, 612, 627, 630, 643, 650, 651, 675, 687, 718, 735
Yunan bilimi, 29
Yunan dili, 54, 153, 326
Yunan felsefesi, 35, 48, 100, 103
Yunan milliyetçiliği, 326
Yunanca, 53, 54, 76, 78, 329, 331
Yunanistan, 27, 182, 207, 320, 355, 485, 607, 626, 632
Yunanlılar, 29, 102, 202, 238, 326, 329, 330, 354, 455, 485, 526
Yunus Emre, 700
Yunus Nadi, 567, 577, 724
Yusuf Kemal Tanpirşek, 574
Yüksek Mason Şurası, 579
Yüksek Şura, 499, 580
Yüzbaşı Şiil, 402
Zagros, 65, 340
Zagros dağları, 340
Zaharçenko, 600
Zahidi, 221
Zebur, 168
Zengi, 25, 162, 164, 192, 195, 202
Zerdüşt, 53, 69, 92, 102, 117, 134, 138, 238
Zerdüşti, 69, 89, 241, 346
Zerdüştlük, 56, 90, 136, 147
Zerefşân vadisi, 64
Zerrin-Külah, 222
Zevra, 113
Zeyd bin Sabit, 116
Zhid (Yahudi), 133
Zırki, 212
Ziggurat, 218
Zimmiler, 217
Zirki, 210
Ziya Cevdet, 517
Ziya Gökalp, 488, 494, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 550, 551, 552, 557, 558, 561, 563, 564, 567, 570, 574, 576, 587, 588, 732, 738, 739
Ziya Paşa, 378, 429, 501
Ziyâd bin Sâlih, 64
Zonguldak, 471, 502, 683
Zorvanilik, 135
Zübeyr, 115, 119

Türkler ve Kürtler

Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri

1. Dünya Savaşı ve işgal, milli mücadele yıllarının kapitalist-emperyalist baskıyı gerilettiği, halkların silahlı olduğu, Bolşevik Devrimi'nin patladığı, anti-sömürgeci dalganın yükseldiği, batıda ve doğuda işçi sınıfı ve köylülüğün ayağa kalktığı koşullarda Mustafa Kemal cüret, cesaret ve gerçek bir kurmay onuru ile apoletlerini söküyordu. Sonuç belirsizdi. Hemen tutuklanabilirdi. Dönemin "reel" koşullarına değil, tarihe karşı sorumluluk duydu. Seçimini açıkça yaptı.

Bu andan sonra, bölge halklarının birliğini temel güç kaynağı sayan bir siyasete açıldı. Türk-Kürt-Arap birliğinin önemini kavradı. İslami birikimin anti-sömürgeci bir mücadelede, stratejik düzeyde bile olsa nasıl bir güç kaynağı olacağını siyasi pratik ve diplomasiyle ortaya koydu. Bolşevik Devrimi'nin yarattığı altüst edici dalgayı, yararcı bir biçimde de olsa halkcılık programına içermeye çalıştı. Birlik şiarını yüksek tuttu. Ancak temsil ettiği birikimin tasfiyesi misyonu kendisine verildi. Bu ölçüde büyük bir siyasi birikimin dinamikleri, Ortadoğu'ya emperyalizmin vereceği biçim ve Sovyetler'in yaydığı etkilerin sınırlandırılması zorunluluğu ile çelişiyordu. Bu biriken güç, bölge halklarının birliği ve çıkarları temelinde kullanılmamalıydı. Birleşik, bağımsız bir Ortadoğu, sahip olduğu petrol kaynakları, ayağa kalkmış halkları, milli ve kültürel kaynakları, büyük savaş tecrübesine sahip önder kadrolarıyla tehlikeliydi. Savaş koşullarında gevşeyen kapitalist-emperyalist egemenlik ilişkileri hızla onarıldı. Bölge halklarının birlik iradesine dayalı Misak-ı Milli çözümlerinin yerine, emperyalist hukuk, diploması,siyasi, mali düzen koordinatlarını içeren Lozan eksenli uluslararası denetim mekanizmaları kuruldu. Kuva-yı Milliye'nin her tür muhalif çizgiyi içeren, milli mücadele karargahı olan, tüm Osmanlı asker ve sivil aydın birikiminin renklerini içeren meclisi dağıtıldı. Alternatiflerin tartışılması, Takrir-i Sükun düzeniyle de birleşen bu tasfiyeyle olanaksız hale geldi. 'Tek mümkün yol, uygulamaya koyulandır' denildi. merkeze lider yerleştirildi. mustafa Kemal kuşatıldı. Atatürk'e dayanarak Mustafa Kemal tasfiye edildi.

ISBN 975001194-4-X
9 789750 019449

25 00